MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1848–1890

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

TÍZ KÖTETBEN

KÉSZÜLT A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉBEN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

PACH ZSIGMOND PÁL
a szerkesztő bizottság vezetője

ANDICS ERZSÉBET
BEREND T. IVÁN
ELEKES LAJOS
EMBER GYŐZŐ
HANÁK PÉTER
KÓNYA SÁNDOR
KOVÁCS ENDRE
KÖPECZI BÉLA

LEDERER EMMA
LIPTAI ERVIN
MÁLYUSZ ELEMÉR
MÁTRAI LÁSZLÓ
MÉREI GYULA
MUCSI FERENC
NEMES DEZSŐ
NIEDERHAUSER EMIL

PAMLÉNYI ERVIN
RÁNKI GYÖRGY
SINKOVICS ISTVÁN
SZABAD GYÖRGY
SZÉKELY GYÖRGY
R. VÁRKONYI ÁGNES
VASS HENRIK
ZSIGMOND LÁSZLÓ

GLATZ FERENC
a szerkesztő bizottság titkára

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1979

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

1848—1890

FŐSZERKESZTŐ

KOVÁCS ENDRE

SZERKESZTŐ

KATUS LÁSZLÓ

1. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1979

A KÖTET SZERZŐI

DIÓSZEGI ISTVÁN, KATUS LÁSZLÓ, KOLOSSA TIBOR,
KOVÁCS ENDRE, OROSZ ISTVÁN, SPIRA GYÖRGY, SZABAD GYÖRGY,
SZÁSZ ZOLTÁN, S. VINCZE EDIT, VÖRÖS KÁROLY

LEKTOROK

SÁNDOR PÁL · URBÁN ALADÁR · VÖRÖS KÁROLY

ISBN 963 05 0929 6 (sorozatszám)
ISBN 963 05 1674 8 (6/1. kötet)

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1979

A mellékletek szerkesztője: Katus László
Képszerkesztő: Szvoboda Gabriella
A képanyagot gyűjtötte: Katus László, Pók Attila, Spira György, Szabad György
és Szvoboda Gabriella
A térképek készítésében közreműködött: Papp Imre és Takács József
Az időrendi áttekintést összeállította: Somogyi Éva
A mutatókat készítette: Bojtár Anna

A kiadásert felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Bojtár Anna
Műszaki szerkesztő: Csakvári András
A borító- és kötésterv: Somlai Vilma munkaja
Terjedelem: 67,2 (A/5) ív + 68 oldal + 4 db fekete, 1 db szines melléklet
– AK 1429 k 7981 –
Szedes az Athenaeum Nyomdában, nyomás és kotés az Akadémiai Nyomdában készült

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

1. KÖTET

ELŐSZÓ 17

BEVEZETÉS – *Kovács Endre* 23

Az 1848–49. évi polgári forradalmak (23) A reakció (34) A nemzetközi emigráció (43) A tudományos szocializmus eszméinek terjedése (46) A munkásosztály helyzete és mozgalmai (54)

ELSŐ RÉSZ

POLGÁRI FORRADALOM (1848–1849) – *Spira György* 59

I. FEJEZET

A MÁRCIUSI FORRADALOM 61

1. Az európai forradalmi áradat kibontakozása és Magyarország 61

Forradalmi fordulat Európában (61) A kezdeményezést Európától váró Magyarország (65) A párizsi forradalom visszhangja (66) A bécsi forradalom visszhangja (73)

2. A pesti forradalom és közvetlen következményei 76

A tizenkét pont első negyedrészének érvényre juttatása március 15-én (76) Batthyány kormányfői kinevezése március 17-én (81) A jobbágyfelszabadítás és a közteherviselés törvénybe iktatása március 18-án (83)

3. A forradalmi és az ellenforradalmi tényezők első erőpróbái 86

A forradalmi baloldal állásainak megerősítése (86) Az országgyűlés törvényalkotó munkája (90) Az udvar első támadó próbálkozása (95)

4. A márciusi győzelem betetőzése 101

Belharcok április első napjaiban (101) A külön magyar kormány hivatalba lépése (105) A márciusi vívmányok kodifikációja (107)

II. FEJEZET

AZ ÚJ UTAKRA LÉPŐ ORSZÁG 119

1. A Batthyány-kormány berendezkedése 119

A munkához látó kormány (119) A kormány és az ellenforradalmi erők (121) A kormány és a baloldal (129)

2. Munkásmozgalmak 1848 tavaszán 136

A céhlegények harcai (136) A nyomdászmozgalom (138) Proletármozgalmak (139) A céhreform (141)

3. A tavaszi és nyári parasztmozgalmak 143

A parasztok harca a jobbágyfelszabadítás körének kitágításáért (143) A parasztmozgalmak és a birtokos osztály (146)

4. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása 152

A nemzetiségi igények első megfogalmazásai (152) Az első nemzetiségi jelszavak magyar visszhangja (162) A parasztság és a nemzetiségi mozgalmak (173) A májusi nemzetiségi tanácskozások (180) A kenyértörés (191)

5. Az első honvédzászlóaljak létrehozásától a választásokig 201

Az első honvédzászlóaljak létrehozása (201) Az államkölcsön és a magyar bankjegykibocsátás kezdetei (204) A kormány és az ellenforradalom horvátországi támaszpontja (206) Erdély uniója (209) A horvát szábor (213) A választások (217)

6. Az első népképviseleti országgyűlés megnyitásától a katonaállítási vitáig 222

A kormány és a baloldal első parlamenti erőpróbái (222) A kormány külpolitikája (225) Augusztus havának fejleményei (227)

7. A kirobbanás küszöbén 232

Ellenforradalmi fordulat Európában (232) Az udvar közvetlen felkészülése a Magyarország elleni támadásra (235) A forradalmi erők végső próbálkozásai a támadás elhárítására (236)

III. FEJEZET

AZ ÖNVÉDELMI HARC MEGINDULÁSA 241

1. A szeptemberi fordulat 241

Az ellenállás szellemének erősödése szeptember első harmadában (241) A pesti nép újabb megmozdulása és a képviselőház balrafordulása (247) Jellačić betörése (251) A szőlődézsma eltörlése (252) A honvédelmi bizottmány létrehozása (254) István főherceg szökése s Lamberg küldetése (257) A néptömegek fegyverfogása (259)

2. Pákozdtól Schwechatig 262

A pákozdi győzelem és következményei (262) A honvédelmi bizottmány kormánnyá avatása (266) Az újabb bécsi forradalmi felkelés s a schwechati kudarc (268)

3. Az önvédelmi háború megszervezése 273

4. A forradalmi tábor belső gyengeségei 279

A honvédelmi bizottmány megreformálását célzó kísérlet kudarca (279) A trónváltozás miatti nézetharcok (281) Újabb parasztmozgalmak 1848 végén (283)

5. Harcok az ország szélein 285

Harcok az ellenség mellékhaderőivel (285) Harcok a nemzetiségi felkelőkkel (287)

6. Windisch-Grätz betörése 304

A Dunántúl elvesztése (304) A főváros feladása (307) Az országgyűlés béketküldöttsége Windisch-Grätznél (310) Az ellenség önkényuralma az ország megszállott vidékein (311) Az ellenség magyar segítőtársai (315)

IV. FEJEZET

AZ ÖNVÉDELMI HARC KIBONTAKOZÁSA 319

1. A népi ellenállás 319

Gerillaharcok a téli hónapokban (319) A honvédelmi bizottmány és a parasztság (323)

2. Az ellenség megtorpanása s Erdély visszahódítása 1849 első hónapjaiban 326

Görgei felvidéki hadmenete (326) A Tisza-völgy védelme (330) A székelyföldi ellenállás (332) Bem sikeres hadjárata Erdélyben (333)

3. Erőgyűjtés az ellentámadásra 339

Erőgyűjtés a hátországban (339) Külföldi támogatók keresése (343)

4. A baloldal és a békepárt párharca 1849 elején 347

5. Kápolna és folyományai 353

Dembiński kudarca Kápolnánál (353) Az oktrojált alkotmány (355) Görgei főparancsnoksága (356) A liberálisok zömének jobbrafordulása (359) A baloldal terve forradalmi diktatúra létesítésére (363)

V. FEJEZET

A HANYATLÁS ÉS A BUKÁS 367

1. Az ellentámadás megindulása és a trónfosztás 367

A Hatvan és Isaszeg közötti harcok (367) A trónfosztás és közvetlen következményei (372)

2. Az ellentámadás kifulladása és az államgépezet újjászervezése 378

Komárom felmentése és Pest visszafoglalása (378) Győzelmek a mellékhadszíntereken (382) A Szemere-kormány bemutatkozása (384) A támadó hadmozdulatok felfüggesztése (387)

3. Az orosz beavatkozás 390

A nagyhatalmak összefogása az elszigetelt Magyarország ellen (390) A Vágvidéki harcok június derekán (393) Próbálkozások a fegyveres erők összpontosítására (395) Próbálkozások országos népfelkelés indítására (398)

4. Próbálkozások a nemzetiségek megbékítésére 400

Az udvar és a nemzetiségi mozgalmak szövetségének meglazulása (400) Föderációs javaslatok magyar radikálisok részéről (405) A magyar–román megegyezés (412) A képviselőház nemzetiségi határozata (420) A zsidóemancipáció (423)

5. Az összeomlás 423

Arad felé (423) Temesvár (426) Világos (428) Az ellenforradalom sikerének tényezői és korlátai (430)

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÖNKÉNYURALOM KORA (1849–1867) – *Szabad György* 435

I. FEJEZET

ÖNKÉNYURALMI KÍSÉRLET MAGYARORSZÁG BEOLVASZTÁSÁRA AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁGBA (1849 – 1859) 437

1. Birodalmi egység önkényuralom árán 437
2. Az abszolutizmus meghirdetése és az egyeduralkodó császár 444
3. A magyarországi megtorlás 450
4. Magyarország önkényuralmi igazgatása 453
5. Beolvasztás és polgárosítás 463
6. Oktatási reform és konzervatív tudatformálás 466

II. FEJEZET

POLITIKAI MAGATARTÁSFORMÁK AZ 1850-ES ÉVEKBEN 477

1. A nemzetiségek csalódása 477
2. Magyar politikai hangulatviszonyok 1849 után 486
3. Az önkényuralom kiszolgálói 487
4. A Habsburg-hatalom konzervatív tartaléka 491
5. „Kijózanítás" és illúziókeltés 494
6. Deák és a passzivitás politikája 498
7. Az ellenállás aktivizálásának kísérlete és az emigráció 501
8. A nemzetközi helyzet változásai és az emigráció 506
9. Az elnyomott népek összefogásának szorgalmazói 508
10. Kossuth polgári demokratikus átalakulási programja 513
11. A néptömegek hangulata és mozgalmai 518

III. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKÁJA 525

1. Magyarország betagolása a birodalom gazdasági közösségébe 525
2. A jobbágyfelszabadítás újraszabályozása 530
3. A földesurak kármentesítése 537
4. Az iparszabadság kérdése 539

5. A közteherviselés és az abszolutizmus pénzügyi politikája 543
6. A pénztőkehiány és a hitelviszonyok alakulása 550

IV. FEJEZET
A KAPITALISTA FEJLŐDÉS KIBONTAKOZÁSA 555

1. A világpiac konjuktúraviszonyainak magyarországi hatása 555
2. A mezőgazdasági termelés 557
3. A közlekedés és az áruforgalom fejlődése 566
4. A bányászat és az ipar fejlődése 571

V. FEJEZET
A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS FOLYAMATÁNAK ELŐREHALADÁSA 581

1. A pozícióőrző nagybirtokos arisztokrácia 581
2. A felbomló nemesség 584
3. Az átlakuló polgárság 589
4. Az értelmiség foglalkozási struktúrája 594
5. A kialakuló munkásosztály 598
6. A differenciálódó parasztság 601

VI. FEJEZET
KULTURÁLIS ÉRTÉKEK MENTÉSE ÉS GYARAPÍTÁSA 609

1. Gyötrelmes feltételek 609
2. A tudományos intézmények 610
3. A természettudományok 615
4. A társadalomtudományok 620
5. A szépirodalom 628
6. A művészetek 634

VII. FEJEZET
AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGA (1859–1861) 639

1. A polgári forradalmi és a nemzeti mozgalmak új hulláma 639
2. Az 1859. évi itáliai háború és a magyar emigráció 641
3. Az önkényuralom válságának kezdetei 646

4. Széchenyi halála 650
5. Konzervatív kísérlet az abszolutizmusellenesség megnyergelésére 652
6. Az Októberi Diploma és fogadtatása 657
7. Az emigráció az önkényuralom válságának kihasználásáért 660
8. A negyvennyolcas alap helyreállításának követelése 663
9. A Februári Pátens és a feszültség növekedése 668
10. A társadalmi és a nemzetiségi politika ellentmondásai 672
11. Az 1861. évi országgyűlés pártviszonyai 679
12. Az államjogi vita és következményei 682
13. A nemzetiségi kérdés fejleményei és hatásuk az országgyűlésre 688
14. Az országgyűlés feloszlatása 692

VIII. FEJEZET
AZ ÖNKÉNYURALOM MEGÚJÍTÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS A POLITIKAI ELLENÁLLÁS VÁLSÁGA (1861 – 1865) 695

1. A „provizórium" 695
2. Konzervatív kiegyezési ajánlat 700
3. Törekvések az együtt élő népek összefogásának előmozdítására 705
4. A Dunai Szövetség terve 709
5. A szervezett ellenállás felszámolása 713
6. A kiegyezési törekvések megerősödése 718

IX. FEJEZET
A KIEGYEZÉS (1865 – 1867) 731

1. Deák Ferenc kiegyezési ajánlata 731
2. Alkotmányos fordulat önkényuralmi előkészítése 737
3. Az új országgyűlés 745
4. Az 1866. évi osztrák – porosz – olasz háború és következményei 752
5. A kiegyezési tárgyalások folytatása és Kossuth tiltakozása 755
6. A kiegyezés megkötése és elfogadtatása 758
7. A kiegyezés tartalma 764

2. KÖTET

HARMADIK RÉSZ

MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE A DUALIZMUS ELSŐ NEGYEDSZÁZADÁBAN (1867–1890) 773

I. FEJEZET

A DUALIZMUS RENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA ÉS MEGSZILÁRDULÁSA (1867–1875) – *Kolossa Tibor* 775

1. A dualizmus rendszere az Osztrák–Magyar Monarchiában 775

A kiegyezés nemzetközi és belpolitikai jelentősége (775) A Monarchia nemzeti és társadalmi struktúrája (779) A dualizmus államszervezetének kialakulása (784) A hadügy végleges rendezése. A honvédség felállítása (791) Ausztria belpolitikai helyzete a kiegyezés után (794) A horvát kiegyezés (799) A határőrvidék polgárosítása (804) A nemzetiségi kérdés rendezése (805) A nemzetiségi törvény (810)

2. A dualizmus rendszerének kialakulása Magyarországon 814

A kiegyezés fogadtatása és ellenzéke (814) Magyarország társadalmi-politikai struktúrája (819) A pártviszonyok alakulása a kiegyezés után (823) A pártok programja és működése (826) A polgári jogrendszer alapjainak lerakása (831) A polgári államszervezet kiépítése (834) A népiskolai törvény. Egyház és állam viszonya (844)

3. A dualizmus rendszerének bel- és külpolitikai megszilárdulása 851

Trialista kísérlet a Monarchiában és annak bukása (851) A Lónyay-kormány (856) A pártfúzió (860)

4. A magyarországi munkásmozgalom kezdetei – *S. Vincze Edit* 865

A szocialista munkásmozgalom kibontakozása (865) Az Általános Munkásegylet megalakulása (868) Kísérletek munkáspárt alakítására (873) A francia–porosz háború és a Párizsi Kommün hatása. Az 1871–72. évi „hűtlenségi per" (885) A magyarországi munkáspárt (892)

5. Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája a kiegyezés után – *Diószegi István* 897

A dualizmus külpolitikájának feltételei (897) A nyugati küldetés utójátéka (901) A „három császár" politika (908)

II. FEJEZET

A TŐKÉS GAZDASÁG FEJLŐDÉSE A KIEGYEZÉS UTÁN – *Katus László* 913

1. A rendszeres gazdasági növekedés meglapozása 913

A kiegyezés és a gazdasági növekedés (913) Tőkeimport és beruházások (918) A munkaerőhelyzet és a foglalkoztatottság (921) A gazdasági konjunktúra alakulása (927)

2. A gazdasági fejlődés politikai feltételei 933

Gazdaságpolitika (933) Liberalizmus és állami gazdaságfejlesztés (940) Az államháztartás válsága és konszolidációja (945) A közös vámterület (953) A közös pénzrendszer és a jegybank (962)

3. A szolgáltató ágazatok fejlődése 968

A tőkés hitelszervezet kialakulása (968) A szállítás forradalma (976) Vízépítés (987) Külkereskedelem (990) Belkereskedelem (999)

4. Az ipar fejlődése 1003

Az iparosodás akadályai és ösztönzői (1003) Ipari foglalkoztatottság és üzemi struktúra (1010) A hagyományos iparűzés válsága és átalakulása (1013) A gépi nagyipar fejlődése (1016) Élelmiszer-, fa- és építőanyag-ipar (1020) A bányászat és a nehézipar (1023) A könnyűipar (1030) Az ipari munkásság (1035)

III. FEJEZET

MAGYARORSZÁG MEZŐGAZDASÁGA A DUALIZMUS ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN – *Orosz István* 1039

1. A mezőgazdasági termelés feltételeinek alakulása 1039

A mezőgazdasági munkaerő (1039) A megművelt föld (1045) A mezőgazdasági tőke és hitel (1050) Értékesítés, belső és külső piac (1052)

2. A mezőgazdasági termelés eredményei és ágazati rendszere 1063

Földművelési rendszerek (1063) A szántóföldi növénytermelés szerkezete és növekedése (1072) Az állattenyésztés fejlődése (1084) Az agro- és zootechnika fejlődése (1093) Szőlő- és gyümölcstermelés (1103) A mezőgazdasági termelés fejlődésének mérlege (1106)

3. Agrárpolitika és agrártársadalom 1108

Agrárpolitika (1108) Az agrártársadalom fejlődésének útja (1112)

IV. FEJEZET

A NÉPESEDÉS ÉS A TÁRSADALMI SZERKEZET VÁLTOZÁSAI – *Katus László* 1119

1. A népesség növekedése és mobilitása 1119

A demográfiai átalakulás (1119) Külső és belső vándorlás (1132)

2. A települési és a társadalmi struktúra 1134

A településhálózat fejlődése (1134) Az urbanizáció meggyorsulása (1137) A foglalkozási és szociális struktúra (1146)

3. A lakosság etnikai és vallási megoszlása 1148

Az etnikai erőviszonyok változásai (1148) Magyarország népeinek települési viszonyai (1155) A vallási megoszlás (1161)

V. FEJEZET

A KONZERVATÍV LIBERALIZMUS KORA. A DUALISTA RENDSZER KONSZOLIDÁLT IDŐSZAKA (1875–1890) – *Szász Zoltán* 1165

1. A Tisza-kormány megalakulása és első lépései 1165

Az új rendszer alapvetése (1165) Kísérlet az államháztartás rendbehozatalára (1170) A kereskedelmi és vámszövetség megújítása (1173) Az Osztrák–Magyar Bank kialakítása (1176)

2. A keleti kérdés és az osztrák–magyar külpolitika – *Diószegi István* 1181

A balkáni kérdés kiéleződése (1181) Az orosz–török háború és a Monarchia (1184) A berlini kongresszus és a kettős szövetség (1188)

3. Bosznia és Hercegovina okkupációjának hatása Magyarországon 1193

A balkáni válság és a magyar politikai közvélemény (1193) Bosznia megszállása (1196) Tisza kormányon marad (1200) Az osztrák liberálisok bukása (1202)

4. Tisza Kálmán rendszere 1204

A kiegyezés fenntartásának problémái (1204) A kormány (1206) A választási rendszer és a parlament (1211) A kormánypárt (1219) A 67-es ellenzék (1222) A nemzeti ellenzék (1227) Kisebb ellenzéki pártok (1232) A dzsentri politikai térvesztése (1236) A közigazgatás korszerűsítése (1237) A csendőrség és a rendőri szervezet kiépítése (1245) Az igazságszolgáltatás fejlődése (1246) Állami gazdaságfejlesztés és gazdasági törvényhozás (1248) A munkaviszonyok szabályozása (1255)

5. A magyarországi tőkés fejlődés társadalmi-politikai következményei 1257

A nagybirtok polgárosodása és az agrárius mozgalom (1258) A polgárság fejlődésének problémái (1265) Az antiszemita mozgalom (1271)

6. A munkásmozgalom az 1870-es és 1880-as években – *S. Vincze Edit* 1278

A Nemválasztók Pártja és a Magyarországi Munkáspárt (1278) A Magyarországi Általános Munkáspárt (1286) A II. Internacionálé megalakulása és a magyarországi munkásmozgalom (1294) Küzdelem a marxista munkáspártért (1298)

7. Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája az 1880-as években – *Diószegi István* 1304

A Monarchia a bismarcki szövetségi rendszerben (1304) Az együttműködés megszakítása Oroszországgal (1887–1890) (1314)

8. A kormány helyzetének megrendülése és Tisza Kálmán bukása 1319

A közös hadsereg és a magyar uralkodó osztályok (1321) A véderővita (1325) Tisza Kálmán bukása (1329)

VI. FEJEZET

A NEMZETISÉGI KÉRDÉS ÉS HORVÁTORSZÁG TÖRTÉNETE – *Katus László* 1333

1. Nemzetiségi kérdés és nemzetiségi politika a kiegyezés után 1333

A nemzetiségek gazdasági, politikai és kulturális helyzete (1333) A nemzetiségi mozgalmak visszavonulása a politikai passzivitásba (1345) A magyar uralkodó osztályok és kormányok nemzetiségi politikája (1350)

2. Horvátország a 19. század utolsó harmadában 1364

Gazdasági és társadalmi fejlődés (1364) A horvát nemzeti ellenzék küzdelme a kiegyezés ellen és a Nemzeti Liberális Párt 1873-as kompromisszuma (1368) A horvátkérdés kiéleződése 1878 és 1883 között (1371) A Khuen-Héderváry-éra Horvátországban (1374)

3. A magyarországi nemzetiségek politikai mozgalmai 1375

A szerbek (1375) A románok (1379) A szlovákok (1385) A kárpátukránok (1388)Az erdélyi szászok (1390) A magyarországi németek (1392)

VII. FEJEZET

A MŰVELŐDÉS – *Vörös Károly* 1395

1. A művelődés keretei és intézményei 1395

A társadalom művelődési igényei (1395) A kultúrpolitika és a művelődés keretei (1397) A népoktatás (1399) A középiskolák (1405) A felsőoktatás (1408) A kultúra és a tudomány országos intézményei (1413) A kultúra és a tudomány regionális-helyi intézményei (1419)

2. A művelődés tartalma 1426

A műveltség átalakulása (1426) A tudományok egyetemes fejlődése és a hazai tudományos élet (1427) A természettudományok és a műszaki tudományok (1431) A társadalomtudományok (1437) Az irodalom és a művészet változásai (1443) A kultúra új jelenségei (1448) A tömegkultúra (1466) A kulturális fejlődés mérlege (1473)

IDŐRENDI ÁTTEKINTÉS 1477

FORRÁSOK ÉS FELDOLGOZÁSOK 1543

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ 1687

HELYSÉGNÉVMUTATÓ 1725

KÉPEK JEGYZÉKE 1741

TÉRKÉPEK, TÁBLÁZATOK ÉS ÁBRÁK JEGYZÉKE 1757

ELŐSZÓ

Magyarország tízkötetes története hatodik kötetét veszi kézbe az olvasó. Az 1848 és 1890 között eltelt évtizedek sokoldalú rajzát tartalmazza a munka. A korszakról okkal mondható el, hogy bővelkedett olyan eseményekben, amelyek döntő módon szabták meg a hazai politikai és társadalomfejlődés egész további menetét.

1848–49-ben az ország óriási erőfeszítést tesz annak érdekében, hogy lerázza magáról a feudális kötelékeket, rálépjen a polgári fejlődés útjára, megvalósítsa – forradalmi úton valósítsa meg – azt a programot, melyet a reformkor haladó nemesi tábora nem sokkal korábban még békés eszközökkel óhajtott kivívni. Könyvünk első fejezetei azt a drámai küzdelmet örökítik meg, amelyet a haladás hívei a külső és a belső reakcióval folytattak. A kötet utolsó fejezeteiből azután már más kép tárul az olvasó elé: 1867-tel megszületett az osztrák—magyar kiegyezés, létrejöttek a dualista államszerkezet működését biztosító intézmények, az ország a lendületesebb kapitalista fejlődés áramába került, meggyorsult a mezőgazdaság és az ipar fejlődése, kialakult az ipari munkásság. Új konfliktusok érlelődtek: a tőke és a munka ellentéte kifejezésre jutott a dolgozó rétegek fokozott kizsákmányolásában, megalakultak az első munkásegyletek, szervezett formában folyt a harc a demokratikus jogokért; az Ausztriával kötött kompromisszum újból és újból felvetette az ország teljes polgári átalakulását gátló belső és külső tényezők kérdését, Magyarországnak a nemzetközi konfliktussal fenyegető európai rendben elfoglalt veszélyes pozícióját. Sok visszahúzó erő tartotta fogva a liberális jelszavakat hangoztató nemesi-burzsoá osztályt; megvalósult a liberális kormányzati rendszer, de tovább éltek benne az átöröklött feudális maradványok, amelyek nagymértékben akadályozták azt, hogy a társadalom valóban demokratikus polgári irányban fejlődjék.

A kötetünkben tárgyalt korszak jó néhány olyan kérdést ölel fel, amely időről időre élénken foglalkoztatja közvéleményünket, s amelyre a történetírástól várja a választ.

Ilyen mindenekelőtt a forradalom és a békés fejlődés alternatívája. Hagyománynak számít immár Széchenyi szembeállítása Kossuthtal, annak latolgatása, hogy melyik út volt a kívánatosabb: a Monarchia keretei között gazdaságilag és szellemileg felemelni a nemzetet, elutasítani, mint irreálist, a teljes nemzeti függetlenség eszméjét avagy — számot vetve azzal, hogy a nemzet számára mégiscsak elodázhatatlan a nemzeti függetlenség ügye — a történelem diktálta körülmények között megragadni a forradalom zászlaját és erővel szerezni meg azt, amit békés úton nem lehet. Marxista történetírásunk az elmúlt évtizedekben határozottan arra törekedett, hogy szenvedélyektől és egyoldalúságoktól mentesen tekintse e kérdést, tehát megadja Kossuthnak azt az elismerést, amelyet hatalmas munkájával kiérdemelt, de Széchenyi életművével szemben se tanúsítson érdektelenséget. Ám a Széchenyit rehabilitáló tárgyilagosság sem járhatott azzal a következménnyel, hogy megkérdőjelezzük vagy elvitassuk 1848—49. évi polgári forradalmunk történelmi jelentőségét. Nem mondhatunk le arról a szellemi tőkéről, melynek forrása ott van, hogy Európa egy forradalmi periódusában a magyarság tudott és mert a haladás oldalára állni, vállalni minden áldozatot.

Kevesebb vitára adott okot az 1849-cel kezdődő abszolutista reakció kormányzati módszereinek s az ország forradalom utáni helyzetének a megítélése. Ezt az évtizedet az egykori Habsburg-monarchia elnyomott nemzeteinek történetírása sokáig általában a temetői csend uralmaként, a teljes anyagi és szellemi tespedés időszakaként szokta jellemezni. Idővel a marxista történetírás az egyhangúnak tűnő képen számos árnyalatot fedezett fel; miközben joggal hangsúlyozza a polgári alkotmányosság, a demokratikus jogok, a nemzeti szuverenitás sárbatiprását, ráirányítja a figyelmet azokra a területekre, ahol minden politikai elnyomás mellett is előrehaladt a polgári állam szervezése, a közigazgatás, az infrastruktúra és ahol a szellemi élet zsilipjei sem zárultak le teljességgel.

Az 1867. évi kiegyezés jellegének, következményeinek értékelése a 60-as évek eleje óta gyakran szerepelt a hazai és a nemzetközi vitafórumokon, a kérdés szemlélete fokozatosan alakult át. A teljes elvi szembenállástól a józan, sokoldalúan árnyalt, tárgyilagos állásfoglaláshoz vezetett a vitákon át az út. A magyar marxista történetírás – szerénytelenség nélkül mondhatjuk – különösen sokat tett az 1867-et követő évtizedek gazdasági fejlődésének feltárása terén. E kérdés tárgyalása során történészeink kimutatták, hogy a gazdasági fejlettség és elmaradottság nem állt egyértelmű kapcsolatban a politikai élet jelenségeivel, másrészt, hangsúlyozták, hogy a gyors ütemű kapitalizálódást nem követte hasonló arányú és mélységű társadalmi átalakulás.

Kötetünkben viszonylag kevés a derűs oldal, több a sötét szín. Ez azonban érthető. A nagy reményeket felgyújtó szabadságharc elbukott, a magukra maradt forradalmárok minden hősiessége sem volt elegendő a győzelemhez; a megtorlás sok ember életébe és szabadságába került; a forradalmi nemzedék képviselői emigrációban, méltatlan körülmények közepette készítgették megvalósíthatatlan terveiket; odahaza a megalkuvás és a dacos nonkonformizmus jellemezte a helyzetet. A kiegyezés nem fejezte ki a nemzet többségének vágyait, bebizonyosodott, hogy 1848–49 örökségét nem lehet egyszerűen sírba tenni. És mégis, minden fejlődésbeli akadály, minden borús mozzanat mellett a dualizmus által nyújtott keretekben az ország már korszakunkban is nagy lépésekkel haladt előre a gazdasági fejlődés útján, új lehetőségek nyíltak meg számára, úgyhogy a század vége felé egy sok tekintetben megváltozott Magyarországot láthatott a világ.

Magyarország tízkötetes története szerzőinek egyik kifejezett célja, hogy hazánk történetét ne elszigetelten tárgyalják, hanem megmutassák azokat a szálakat, melyek Magyarországot a kor Európájához – különösen pedig Európa közép-keleti régiójához – fűzték. Kötetünk esetében már a felölelt korszak jellege is e módszertani elvnek kedvezett. Hiszen a Népek Tavaszának eseményei kizárták azt, hogy forradalmunk provinciális jelenség maradjon, a feudális-monarchisztikus abszolutista rend védelmezőinek és a polgári eszmékkel átitatott forradalmároknak a nyílt összecsapása a magyar ügyet a szabadságharc kezdetétől fogva elsőrendű európai kérdéssé avatta. Összekapcsolódott az európai haladás és a nemzetek sorsa később is. A forradalom elfojtása után a Habsburg-abszolutizmus közismerten ugyanazt a sorsot szánta a Monarchia nemzetiségeinek és a magyarságnak. Mit sem törődött azzal, hogy a nemzetiségiek részben az ellenforradalmat támogatták a magyar forradalommal szemben, s ezért nemzeti igényeik kielégítését remélték. Szoros szálak fűzték a magyar progresszió híveit az 50-es–60-as években is az európai demokratikus mozgalmakhoz. 1848–49 magyar szereplői közül sokan beírták nevüket különösen az olasz és a lengyel nemzeti felszabadító harcok történetébe. Kötetünk egyes fejezetei nyilván elég érvet nyújtanak annak bizonyításához, hogy mennyire nem volt elszigetelt a magyarság élete az akkori Európától.

A Magyarország története című szintézis csak akkor teljesítheti feladatát, ha a lehetőségekhez mérten magában foglalja az ország területén élt egykori nemzetiségek történetét is. Különösen megnőtt az együtt élő népek jelentősége a forradalmi szakaszban, amikor is magatartásuk nem csekély mértékben befolyásolta a szabadságharc menetét. A későbbiekben sem csökkent a nemzetiségek sorsának, magának a nemzetiségi kérdésnek a jelentősége, a dualista állam rendszerében sem, ahol a soknemzetiségű országban a liberális jogrendszer és ideológia nyújtotta lehetőségekkel élhettek a nem magyar népek, védelmezhették nyelvüket, fejleszthették kultúrájukat, megbirkózva azokkal az akadályokkal, melyeket a történelmi fejlődésben gyökerező magyar politikai gondolkodás támasztott. Mindeme kérdések könyvünk politikai fejezeteiben kaptak helyet. Már pusztán terjedelmi okokból sem tudtak szerzőink részletesen foglalkozni az együtt élő népek történetének teljességével, autonóm kulturális fejlődésével, noha tisztában voltak ennek jelentőségével.

Indokolt néhány szót szólni kötetünk periódushatárairól is. A kiindulópont nem kíván különösebb magyarázatot: 1848 márciusa, a polgári forradalom kezdete valóban új korszakot nyit Magyarország történetében. 1890 márciusa, Tisza Kálmán lemondása már korántsem tekinthető hasonlóan jelentős és egyértelmű periódushatárnak. Az 1880-as és 90-es évek fordulóján azonban mégis olyan változások figyelhetők meg a történeti élet valamennyi szférájában, hogy joggal beszélhetünk legalábbis egy új alperiódus kezdetéről. A gazdasági és társadalmi fejlődés síkján ekkortájt zárul le a polgári átalakulás és a modern tőkés gazdaság megalapozásának időszaka. Ekkorra alakul ki határozott körvonalakkal és válik uralkodóvá egy jóllehet torzult, számos feudális-rendi maradvánnyal terhelt és az elmaradottság jegyeit magán viselő, de alapjában mégiscsak tőkés gazdasági és polgári jellegű társadalmi struktúra, ekkor bontakozik ki szélesebb sodrással az ipari forradalom, ekkortól beszélhetünk rendszeres gazdasági növekedésről. A politikai szférában Tisza lemondásával nem csupán egy másfél évtizedes kormányzati éra zárul le, hanem véget ér a dualista rendszer viszonylag konszolidált időszaka; a kiegyezést követő évtizedben kialakult belpolitikai egyensúly a Monarchia mindkét felében megbomlik, s fokozatosan a felszínre törnek a dualista rendszer krónikus válságjelenségei. A gazdasági, a társadalmi, a politikai és a kulturális szférában végbemenő változások természetesen nem voltak egymással szinkronban, a fordulat nem köthető oly egyértelműen egyetlen dátumhoz, vagy akár egyetlen évhez sem, mint 1848-ban, de a sokféle változás kétségkívül 1890 táján sűrűsödik, s Tisza lemondása olyan eseménytörténeti fogódzópontul kínálkozik, amely alkalmas arra, hogy itt vágjuk el két alperiódusra a dualizmus félévszázados egységes korszakát.

Végül érintenünk kell a hatodik kötet koncepcionális egységének kérdését. Szerzőink a korszak legjobb ismerőinek köréből valók, marxista szemléletűek, önálló, kiérlelt felfogást képviselnek. Az elmúlt években volt alkalmuk arra, hogy nézeteiket egyeztessék. 1976. február 18-án nagyszámú külső szakértő részvételével folytattuk le a kötet kéziratainak nyilvános vitáját, melynek egyik célja a felbukkanó egyenetlenségek, ellentmondások feloldása volt. Kérdés, hogy ez teljes sikerrel járt-e? Eleve számolnunk kellett persze azzal a körülménnyel, hogy a kötetünk által felölelt korszak egyik-másik kérdéséről egyidejűleg többféle, egymástól eltérő nézet érvényesül történetírásunkban. Vonatkozik ez még a felszabadulás óta oly sűrűn vizsgált forradalmi periódus egyes lényeges pontjainak a megítélésére is. A szerkesztés tehát nem vállalkozhatott arra, hogy valamilyen teljesen összhangzatos, kikristályosodott koncepciót szólaltasson meg a műben. Joggal lehet remélni, hogy számos kérdésben még lényeges vitaszempontok tisztázására kerülhet sor, s ennek során kötetünk szerzői és szerkesztői ismét kifejthetik saját álláspontjukat. A marxista koncepción belül a nézetek cseréje, az elvi vita folyt a múltban is, és minden bizonnyal a jövőben sem fog megszűnni. Ha a hatodik kötet a koncepcionális egység tekintetében netán kívánnivalókat hagy is maga után, olvasóinkat remélhetőleg kárpótolni fogja a magas színvonalú előadás és a könyvből feltáruló gazdag ismeretanyag.

Kötetünk a polgári átalakulás időszakát három nagy részre bontva tárgyalja. Kovács Endre bevezetője az 1848 és 1890 közötti európai fejlődés fővonalait tekinti át. Az 1848–49. évi polgári forradalom történetét Spira György írta. A szabadságharc bukásától az 1867. évi kiegyezésig tartó önkényuralmi korszakot tárgyaló második rész Szabad György munkája. A harmadik rész a dualizmus korának első negyedszázadát foglalja össze, hét szerző tollából. A dualista rendszer kialakulását és első éveit Kolossa Tibor, Tisza Kálmán 15 éves kormányzatát Szász Zoltán dolgozta fel. A munkásmozgalommal foglalkozó fejezeteket S. Vincze Edit, a diplomáciatörténeti áttekintést Diószegi István készítette. A korszak gazdasági és társadalmi fejlődését Katus László és Orosz István, a művelődés helyzetét Vörös Károly, a nemzetiségi kérdés alakulását Katus László ismerteti. Az időrendi áttekintést Somogyi Éva, a mutatókat Bojtár Anna készítette. A térképeket Spira György, Orosz István, Bereznay András és Katus László, a grafikonokat Katus László és Orosz István tervezte. A képanyagot — részben a szerzők javaslatai alapján — Szvoboda Gabriella és Pók Attila gyűjtötték, tartalmilag Katus László, technikailag Szvoboda Gabriella szerkesztette.

A szerzői kollektíva köszönetét fejezi ki a kötet lektorainak – Urbán Aladárnak, Sándor Pálnak és Vörös Károlynak, a kézirat nyilvános vitájában felszólaló kollégáknak, a kész kéziratot átnéző Bölöny Józsefnek, valamint az Akadémiai Kiadó szerkesztőjének, Bojtár Annának, hiszen a kötet az ő javaslataik és közreműködésük segítségével nyerte el végleges, kiadásra alkalmas formáját. Ugyancsak köszönet illeti mindazon intézményeket és közgyűjteményeket – s azok munkatársait –, amelyek készségesen segítségünkre voltak a kötet képanyagának összeállításában: a Budapesti Történeti Múzeumot, a Hadtörténeti Intézetet és Múzeumot, a Közlekedési Múzeumot, a diósgyőri Központi Kohászati Múzeumot, a Magyar Fotóművészek Szövetségének Archívumát, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumot, a Magyar Nemzeti Galériát, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Képcsarnokát és Éremtárát, a Magyar Országos Levéltárat, a Magyar Színházi Intézetet, a Magyar Távirati Irodát, a Magyar Tudományos Akadémia Mikrofilmtárát, a Mezőgazdasági Múzeumot, a Néprajzi Múzeumot, az Országos Műszaki Múzeumot, az Országos Széchényi Könyvtárat, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumot és a Vendéglátóipari Múzeumot.

BEVEZETÉS

AZ 1848–49. ÉVI POLGÁRI FORRADALMAK

Az 1848 márciusában kirobbant magyar forradalom nem elszigetelt jelenség, hanem szerves része az Európa-szerte megérlelődött forradalmaknak. Beletartozott abba a szélesen hömpölygő folyamba, amely arra volt hivatva, hogy ledöntse a fejlődés útját eltorlaszoló feudális gátakat és megteremtse a polgári átalakulás gazdasági, társadalmi és politikai feltételeit.

1848 elején a levegő már tele volt villamos feszültséggel, valóban már csak a szikra hiányzott ahhoz, hogy mintegy jeladásra egyszeriben barikádok emelkedjenek Európa városaiban, megjelenjenek a szabadságot, egyenlőséget hirdető jelszavak, nyílttá váljék a harc a polgári átalakulás hívei és makacs ellenzői között. Két világ harca ez: a feudalizmus idejétmúlt struktúráját védelmező erők állanak szemben az új világért, a kapitalista fejlődésért fegyvert fogó forradalmárokkal.

A körülmények, melyek között e harcot meg kellett vívni, tájanként, országonként eltérően alakultak, mások voltak a forradalom feltételei. Nem lehet közös nevezőre hozni maguknak a polgári forradalmaknak a lefolyását sem.

Európa nyugati és keleti felének egybevetése jelentős fáziskülönbségeket mutat az újkorban. A feudális rend bilincseiből való kibontakozás nem azonos ütemben folyt Európa nyugati és keleti felében. Nyugat – köztudomásúan – évszázadokon át előtte járt fejlődésben Európa keleti felének, ahol még primitív agrárviszonyok uralkodtak, amikor Nyugat már fejlett kézművesiparral, kereskedővárosokkal rendelkezett. A Népek Tavaszának időszakában e fáziskülönbségek különösen jól érzékelhetők. Anglia és Oroszország jelentik a két szélső helyzetet, a közöttük elhelyezkedő országok sorában pedig Franciaország és Németország fejlettebb szintet képvisel, mint az elmaradottabb Habsburg-monarchia vagy Itália.

A gazdasági fejlettség eltérő foka mellett nem jelentéktelen a politikai függetlenség és a területi egység kérdése sem. A nemzetileg egységes és független Franciaország, ahol a 18. század végén zajlott le a polgári forradalom, természetesen fejlettebb viszonyokat tükrözött, mint az apró fejedelemségekre oszló Németország. Nyugat-Európában ugyanis a középkor vége óta a társadalmi haladás üteme szorosan összefüggött a nemzeti államok kialakulásával.

A Népek Tavasza elsősorban azokat az országokat érintette, ahol a feudalizmus és a kapitalizmus közti ellentét a leginkább kiéleződött. Ezért maradhatott ki a nagy összecsapásból Anglia, amely már régen kibontakozott a feudális viszonyokból, és az angol polgárság már régen a gazdasági-politikai hatalom birtokosainak sorába lépett. De nem került sor forradalomra Oroszországban sem, ahol ugyan nem volt hiány elszigetelt parasztmozgalmakban, a haladó értelmiség sem volt tétlen, de az átfogó népi felkelés feltételei hiányoztak: a nemesi forradalmárok még nem heverték ki az 1825. évi dekabrista felkelés bukását követő sokkot, I. Miklós cár példátlan terrorja megnehezített minden szervezkedést, a nemesi forradalmárok egy része pedig a gyakorlatban el sem jutott magához a parasztsághoz, melyre egy megmozdulás támaszkodhatott volna.

A kapitalista rend belső ellentmondásai a kontinens országai között Franciaországban váltak a széles tömegek számára leginkább érzékelhetőkké. Ott a burzsoázia a gazdasági hatalmat már magáénak mondhatta, 1848-ban a politikai hatalom megragadásáért indult harcba. 1830 óta – Lajos Fülöp uralkodása alatt – a burzsoázia megfogadta Guizot tanácsát („Gazdagodjatok!"), hatalmas vagyonra tett szert, szaporodtak a bankok, a vállalatok, de nőtt a városi szegénység, a proletariátus is. A februári forradalomban zavarosan keveredtek egymással a nagy francia forradalom eszméi, a század első felének republikánus jelszavai, liberális, kispolgári demokrata, utópista szocialista, keresztény nézetek. A polgárság februárban magához ragadta a politikai vezetést, s ezután úgy viselkedett, mint aki elérte célját: a forradalom a következő hetekben, hónapokban nem előre haladt, hanem visszafelé lépegetett; a monarchistákkal, klerikálisokkal kötött szövetségben a burzsoázia egymás után vonta vissza a februári vívmányokat, és nem habozott magukra hagyni átmeneti szövetségeseit, a párizsi munkásokat, akik a forradalmi elszántságnak nagyszerű példáját adták a forradalom kitörése után, de akiknek „lázadása" félelmet keltett nemcsak a reakciós táborban, hanem még a polgári baloldal táborában is, ahol pedig a nép nevét írták a zászlóra. A francia liberális republikánusok, sőt a szocialisták is az 1848. júniusi munkástüntetés ellen foglaltak állást, előnyben részesítve a formális jogot, a „népszuverenitás" elvét a lázadó szegény néppel szemben. A francia baloldal – mely magát büszkén nevezte Új Hegypártnak – valójában távol állott a nagy francia forradalom Montagnard-jaitól. Hiányzott belőle a forradalmi szervező erő, az elszántság, a következetesség, képtelen volt világos célt állítani a forradalom elé és megnyerni magának a lakosság tekintélyes részét alkotó parasztságot. Franciaországban ily módon könnyen győzött a belső reakció, mely rendelkezett a katonasággal, a rendőrséggel és kézben tartotta az igazságszolgáltatást. A liberálisok, a szocialisták kibuktatásához hozzájárult az általános választójog is, amely az adott esetben a konzervativizmus, a reakció és az ezt megszemélyesítő Louis Napoléon malmára hajtotta a vizet. Az ország nagy többsége a párizsi munkások ellen fordult a tulajdon nevében, melyet fenyegetve látott. Ami a munkásosztályt illeti, 1848-ban még a francia munkásosztály is szervezetlen volt, nem formálódott ki a saját ideológiája, és a kapitalista rendszer megdöntése nem szerepelt követelései között.

Az elsőrendű társadalmi kérdések mellett a polgári forradalmaknak több helyütt szembe kellett nézniök a nemzeti kérdéssel is. A kor Európájában sokfelé felhalmozódott már a nemzeti kérdés gyújtóanyaga. Írországban, Olaszországban, a Habsburg-abszolutizmusnak alávetett országrészekben, a Hohenzollernek uralma alatt álló területeken és a cári birodalomban bonyolult nemzeti elnyomás alatt éltek a népek. Voltak olyan részei is Európának, ahol egyidőben volt jelen és együttesen hatott a nemzeti, a vallási és a társadalmi elnyomás.

A társadalmi és a nemzeti kérdés sok helyütt szorosan összefüggött egymással. Tisztában voltak ezzel a haladó mozgalmak vezetői is. El kellett dönteniük, hogy melyiknek juttassák az elsőbbséget, melyiket tekintsék fontosabbnak, a szociális vagy a nemzeti kérdést? Ahol a feudális gátak lerombolása mellett a nemzeti függetlenség kérdése is megoldásra várt, ott elkerülhetetlen volt annak tisztázása, hogy meg tudják-e oldani a szociális problémákat úgy, hogy közben elodázzák a nemzeti függetlenséggel kapcsolatos feladatokat, avagy első helyre tegyék-e a nemzeti szabadságharcot, s ennek rendeljék alá a társadalmi átalakulás ügyét, vagy pedig — optimális esetben — megkíséreljék a két alapvető kérdés egyidejű rendezését, a polgári átalakulás és a nemzeti felszabadulás együttes kivívását.

A vegyes etnikumú területeken a 48-as polgári forradalmárok egy része a társadalmi kérdések iránt több fogékonyságot tanúsított, mint a nemzeti kérdés rendezése iránt. Elmondható ez azokról a vezetőkről, akik átmenetileg hatalomhoz jutottak, s akiktől a nekik alárendelt népek nemzeti jogaik elismerését várták. A méltánytalan sorsuk miatt panaszkodó nemzeti kisebbségek viszont arra hajlottak, hogy elsőbbségben részesítsék a nemzeti kérdést, s ennek alakulásától tegyék függővé egész politikájukat. A Habsburg-monarchia keretében élő népek mozgalmai erre változatos példákat nyújtanak.

A társadalmi és a nemzeti problematika kölcsönös viszonyának a tudományos szocializmus részéről való megvilágítására 1848–49-ben Marx és Engels mutattak példát. A nemzeti felszabadulásért folyó küzdelmet nem tekintették közömbösnek a szocialista célok szempontjából, de nem mulasztották el rámutatni, hogy a nemzeti felszabadulás egymagában még nem törli el a társadalmi osztályellentéteket, nem szünteti meg a dolgozó tömegek kizsákmányolását. A nemzeti kérdést alárendelték a társadalmi problémának, az osztályharc szempontjainak. Marx és Engels a nemzeti kérdés gyökeres megoldását a győztes proletárforradalomtól remélte. Ám 1848–49 forradalmaiban a vezető szerepet nem a proletariátus, hanem a polgárság játszotta, amely mind a társadalmi, mind pedig a nemzeti kérdés tekintetében saját érdekei szerint járt el.

Míg Franciaországban 1848-ban kizárólag a társadalmi átalakulás belső problémái (politikai szabadságjogok, szociális kérdés) kerültek előtérbe, Olasz- és Németországban, valamint a Habsburg-monarchiában már erőteljesen hangot kapott a nemzeti kérdés. Az olasz nemzeti mozgalom vezetőinek valójában semmiféle társadalmi programjuk nem volt, kizárólag a nemzeti és politikai szabadságért lelkesedtek; meg akarták semmisíteni az 1815. évi bécsi kongresszus művét (mely Itáliát kiszolgáltatta az idegen dinasztiáknak), ki akarták harcolni az egységes, szabad Olaszországot. Fejlettebb viszonyok jellemezték a német nemzeti mozgalmat, mely ugyan szintén az egység és alkotmányosság programját állította követeléseinek fókuszába, de ezzel együttjártak a gazdasági kérdések is: a feudális előjogok eltörlésének, az egységes nemzeti piac kialakításának, az ország iparosításának programja. A német mozgalomban utat törtek a radikális társadalmi átalakítás eszméi is. Németország az európai forradalmi mozgalmakban kiemelkedő helyet foglalt el, Marx és Engels nagy reményeket fűzött hozzá. De a német forradalom is elbukott. A német burzsoázia s még a kispolgárság egy része is visszahőkölt, megrettent a proletariátus forradalmi fellépésétől, s jóllehet kezdetben az abszolutista kormányzati rendszer ellen foglalt állást, végül mégis a reakciót támogatta.

Bonyolultan fonódtak egybe a társadalmi és nemzeti kérdések a soknemzetiségű Habsburg-monarchiában, ahol a nemzetiségi területeken kibontakozó mozgalmak egyaránt tűztek maguk elé társadalmi és nemzeti feladatokat. Az egyes népek fejlettségük fokának megfelelően fogalmazták meg programjukat, változó intenzitással törekedtek megvalósítására. E mozgalmak vezetői a megkésett társadalmi fejlődés adott viszonyaiból eredően a polgári haladás eszméit magáévá tevő középnemesi rétegből, a nemesi eredetű értelmiségből, kisebb mértékben az arisztokráciából (horvátok) kerültek ki. Csatlakoztak hozzájuk kispolgári és plebejus elemek is. A forradalmak vezető ereje hellyel-közzel kapcsolatot tartott fenn a parasztsággal is, mert benne saját harcának potenciális szövetségesét látta. A munkásosztály a Monarchia területén ekkor még teljesen szervezetlen, fellépése nagyon is erőtlen volt. Ahol hevesebb munkásfellépésre került sor, ott az abszolutista reakció viszonylag könnyen arat győzelmet. A liberális nemesség és a burzsoázia társadalmi programja nem lépte túl az alkotmányért, a polgári szabadságjogokért küzdő osztály érdekkereteit (ami különösen kirívó a mozgalmak agrárprogramjában), de a nemesi-polgári program objektíve magában foglalta az általános társadalmi haladás eszméjét, tehát előrehaladást jelentett a társadalom valamennyi osztálya, rétege számára.

A Monarchia nemzeti mozgalmaiban már 1848 tavaszától meg lehet különböztetni egy konzervatív, megalkuvó és egy radikális, intranzigens irányzatot. A konzervativizmus a feudális nagybirtok, az arisztokrácia és a bécsi udvar kapcsolataira épült, a radikálisok többnyire a szegényebb nemesség, a kispolgárság és az értelmiség köreiből származtak. A radikális tábor soraiban sokan akadtak, akik nem idegenkedtek attól a gondolattól, hogy szembeforduljanak a bécsi reakcióval és céljaikat valóban radikális, tehát forradalmi úton érjék el; szembeszálltak saját hangadó nemesi liberális vezetőikkel is, ám közös vonás, hogy a forradalmi periódus egész ideje alatt ezek a radikális elemek mindvégig túlságosan gyengéknek bizonyultak a mozgalmak irányításában túlsúlyra jutó nemesi-polgári liberális irányzattal szemben. Szerencsés esetben a radikálisok bizonyos fokig a motor és a kontroll, a kritika feladatait végezhették el, de a mozgalmak élére nem kerülhettek. Az iparilag fejlett Csehországban például a radikálisok keresték a kapcsolatot a munkásosztállyal, de ez még ott is szervezetlen volt és csak spontán, elszórt támogatást nyújthatott; a parasztsághoz viszont nem jutottak el, noha tervbe vették. A cseh politika irányát tehát nem a radikális Sabináék, hanem a liberális Palacký és társai szabták meg.

E mozgalmak vizsgálatánál a késő utókor történésze felteszi a kérdést: mennyire voltak tisztában az 1848-as nemzedék tagjai a forradalom és ellenforradalom antagonisztikus ellentétével? Látták-e, hogy Európában egy összefüggő forradalmi hullám igyekszik elsöpörni a feudalizmus idejétmúlt intézményeit, és hogy a forradalom méhében egy új, polgári társadalom ígérete rejlik? Tudták-e, hogy a forradalom valamennyi nép fejlődésének közös érdeke? Olyan érdek, amely az adott helyzetben megköveteli, hogy minden széthúzó tendencián, helyi érdeken, másodrendű célon felülemelkedve, elsődlegesen az általános európai haladást szem előtt tartva egyesüljenek a népek az antifeudális, antiabszolutista arcvonalon? A kérdésre természetesen tagadó választ kell adni. A forradalmi eszme kétségtelenül hatalmas tömegeket mozgósított, de nem csekély azoknak a száma sem, akiknek volt mit félteniök a radikális fordulattól. És még azok is, akiket osztály- és egyéni érdekeik a forradalom oldalára állíthattak, neveltetésük, társadalmi környezetük, tudatuk alapján gyakran a békés haladás eszmevilágánál maradtak és a forradalmat elvetették.

A soknemzetiségű Monarchiában a forradalom esélyei szempontjából nem volt közömbös, hogy miképpen mérlegelik a nemzetiségek vezetői a magyarok forradalmát és függetlenségi harcát. Az események azt mutatták, hogy a nagy próbatétel idején a forradalom nem tudott azzá a mágikus varázsszóvá válni, hogy kedvéért – azért, amit a forradalom ígér – félretegyék a nemzetiségi torzsalkodásokat, hidat építsenek egymás között. A magyar forradalom számára tragikus jelentőséggel bírt az a tény, hogy magára maradt, nem számíthatott még a legközelebbi szomszédok, az országot lakó más nemzetiségű népek egyértelmű támogatására sem. Az egykori nemzetiségek számára is gyászos mozzanata marad 1848 történetének ez a tragikus megosztottság és ellenségeskedés. De nemcsak a hazai nemzetiségek nem ismerték fel a forradalom összefogást parancsoló szerepét, hanem a magyar nemesi közvélemény sem állott a helyzet magaslatán a nemzetiségi követelések megértése és objektíve elérhető figyelembevétele terén. Súlyos tehetetlenség nehezedett minden oldalra. Egyik táborban sem tudtak gyökeresen szakítani a múlt meggyökeresedett szemléletével. Mert a forradalom idején is tovább éltek a régi képzetek, meggyőződések, előítéletek és természetesen a mögöttük rejlő hatalmi szempontok is. De utaljunk itt arra, hogy nemcsak a Habsburg-monarchiában volt ez így! A német liberális polgárság nem látott egyéb megoldást a maga lengyeljei számára, mint hogy – éppen 1848-ban! – Poznańt Poroszországhoz csatolta, s ezzel a lengyelek sürgető nemzeti követelését a maga részéről levette a napirendről.

A mai kor történésze 1848-ról írván mindamellett óvakodni fog attól, hogy az egykori Habsburg-monarchia nemzetiségeiben valamiféle egységes, jól szervezett forradalomellenes tábort lásson. E népek magatartása nem mindig és nem mindenben volt forradalomellenes. A szlovákság vezetői például népük számára 1848 előtt és a forradalom alatt is a polgári átalakulásnak ugyanazon alapvető követeléseit hangoztatták, mint a magyar reformmozgalom hívei; Kossuth és Štúr között ebből a szempontból nincs lényeges különbség. A szlovák értelmiség a társadalmi haladás híve volt. A magyar szabadságharcot azonban elutasította és számos körülmény hatására – mely körülményekről könyvünk megfelelő helyein bőven lesz szó – Bécset támogatta. Nem állítható azonban, hogy a szlovák parasztság nagy többsége a bécsi udvar és az ellenforradalom mellé állt volna. Az 1848 őszén bekövetkezett Štúr–Hurban-féle támadás a paraszti tömegeket nem tudta szekerébe fogni. Viszont nagyszámú szlovák harcolt a magyar forradalom oldalán. Az erdélyi románság haladó gondolkodású vezetői is szembefordultak a magyar forradalommal, miközben társadalmi programjukat forradalminak kell minősíteni. A jobbágyrendszer eltörléséért, a polgári haladásért szálltak síkra ők is. De míg a szlovák tömegeket nem sikerült csatasorba állítani a forradalom ellen, Erdélyben a román parasztok felsorakoztak a forradalomellenes táborban. A legjelentősebb román hazafiak azonban – köztük a fejedelemségbeliek – nyitva hagyták a kaput a magyarokkal való egyezkedés számára, előbb-utóbb tisztába jöttek azzal, hogy rosszul cselekedtek, amikor Bécset választották szövetségesül. Kettősség, meghasonlottság jellemző egyes horvát vezetőkre is, akik 1849 tavaszán már kezdték felismerni, hogy céljaikat Bécsben nem érik el, tehát utat tévesztettek. Mély átalakulás figyelhető meg a horvát parasztok, határőrök soraiban s a csalódottság hatására hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a szerb nemzeti mozgalom esetében is. A történetíró mindeme folyamatokat a maguk egyedi vonásaiban vizsgálja, ami nem homályosíthatja el azt a tényt, hogy 1848 nemzetiségi mozgalmainak vezetői a nemzeti kérdést képtelenek voltak alárendelni az átfogó társadalmi kérdésnek, a forradalomnak. Csak egyes kiemelkedő egyéniségek tudták a monarchiabeli népek belső viszonyait, jövőjét az össz-európai fejlődés követelményeinek szintjén szemlélni.

A magyarországi nemzetiségek vezetői nem látták biztosítottnak népük szabad fejlődését abban az alárendelt helyzetben, amelybe a történelem taszította őket. A forradalom terhét vállaló magyar nemzettől – amely számukra elsősorban a nyakukon ülő birtokosokat jelentette –, nem kaptak megfelelő biztosítékot arra, hogy a meghirdetett polgári szabadságjogokon túl nemzeti igényeik is kielégítést nyernek. Így hallgat el kezdeti lelkesedésük a forradalom alapvető vívmányai iránt, így duzzad fel – a korabeli nacionalizmus hangerősítőjével – egyoldalúan és kizárólag a nemzeti sérelmek problémája. A 48-as törvényhozás döntéseinek hiányosságai, a végrehajtás körüli huzavona, s a nyomukban járó jogos paraszti sérelmek csak olajat öntenek a tűzre. Most – a legdrámaibb szakaszban, amikor minden abszolutizmusellenes erő összefogására volna szükség –, most éri el szomorú konzekvenciáját a 40-es évek nacionalista-soviniszta hulláma.

A forradalmat megelőző évtizedekben a magyar nemesi vezetésnek nem sikerült olyan kedvező légkört teremtenie, amely tápot adhatott volna a kölcsönös bizalomnak. A forradalom ezen a helyzeten már nem tudott változtatni. Nem varázsolhatta elő a nemzetiségi vezetők bizalmát a magyar kormány megannyi méltányos nyilatkozata, ígérete és béketapogatózása sem. Nem idézhetett elő fordulatot a népek együttélésében, mert a nemzetiségi vezetők olyan gyökeres szemléleti változást kívántak a magyar uralkodó osztálytól, amilyenre a nemesség történetileg nem volt felkészülve. Ami természetesnek tűnt a hazai nemzetiségi vezetők számára, amit Európa számos részén magától értetődőnek tartottak – azt ti., hogy a magyarok mondjanak le hegemóniájukról, adják meg a nemzetiségeknek mindazt, amit kívánnak, esetleg alakítsák át Magyarországot föderatív államszerkezetté –, azt a magyar állameszme bűvöletében nevelkedett, a magyar nemzet uralkodó helyzetét soha kétségbe nem vonó, a nemzetiségeket csak más ajkú magyaroknak elkönyvelő és a nemzetiségek emancipációjában tulajdon uralmi helyzetének fenyegetettségét érző magyar nemesi vezető réteg képtelen volt magáévá tenni, noha a nemzetiségek mind sürgetőbb figyelmeztetése világosan értésére adta, hogy immár nem érik be az általános emberi jogokkal (melyeket hitük szerint a magyar törvényhozás amúgy is mindössze papíron biztosít nekik), hanem nemzetiségük elismerését is kérik a maguk által megszabott keretben és jogokkal. Aligha kétséges, hogy ez a törekvés – amely a legtöbb esetben a területi önkormányzat valamely formájának elnyerésére, illetve fenntartására irányult –, ha érvényre jut, rést ütött volna a történeti magyar állam egységén, amelyhez a magyar nemesi uralkodó osztály ragaszkodott.

Az 1848–49. évi magyar forradalom és szabadságharc a temesvári csatamezőn végső csapást szenvedett, beteljesült rajta is a múlt századi polgári forradalmak közös sorsa. Nem kivétel abban a tekintetben sem, hogy mint a többit, ezt is a monarchista abszolutista hatalmak katonai túlereje gyűrte le. A szemben álló seregek létszámának nagyfokú aránytalansága, az ellenség számbeli fölénye adta meg a végső csapást a forradalomnak. Igaz, hogy a harctereken elszenvedett vereségek bekövetkeztéhez nem csekély mértékben járult hozzá a belpolitikai válság is. A forradalom vezető köreiben fellépő széthúzás, az egységes forradalmi vezetés megingása, sőt csődje, a forradalom híveinek védekezésbe szorulása a kiegyezést, kapitulációt sürgető békepárt támadásai nyomán szükségszerűen kihatott a hadvezetésre, a hadsereg szellemére is. Az egymással rivalizáló, más-más nézeteket valló és a kormány intelmeit figyelmen kívül hagyó tábornokoknak is részük volt a végső kudarcban. Kossuth, akinek a kezében a legtöbb szál futott össze, végül maga is gyengének, határozatlannak bizonyult: nem tudott ugyanolyan eréllyel rendet teremteni a hadsereg vezetésében, mint amilyen erélyt és következetességet a bécsi reakcióval vívott politikai harcában tanúsított. Számos tényező járult hozzá tehát Világos bekövetkeztéhez, de a döntő szót I. Miklós cár, Paszkevics és a cári hadak megjelenése mondotta ki. A szabadságharc bukását nem lehet egy-két ember mulasztásával vagy politikai ,,bűnével'' indokolni. A túlerő döntött.

A történetírás a tökéletesen elvetélt vagy elbukott forradalmak mellett számon tartja azokat a forradalmakat is, amelyek elbukásukban is győztek. Ilyennek számít az 1789. évi nagy francia forradalom, melynek vívmányait az 1814. évvel kezdődő restauráció sem irthatta ki gyökerestül; a visszatérő Bourbonok már nem azzal a Franciaországgal találták szemben magukat, amellyel a forradalom előtt volt dolguk. A feudális viszonyokat nem lehetett többé visszaállítani, s XVIII. Lajos alkotmányos monarchiája – jóllehet az abszolút királyi tekintélyen alapult – bizonyos egyéni jogokat is garantált. És túl ezeken a korlátozott jogokon (melyeket adódó alkalommal a parlament reakciós többsége megsemmisíthetett), tovább élt nemcsak Franciaországban, de egész Európában a forradalom szelleme, eszmevilága mint morális és politikai erő. Ezen az alapon beszélhetünk a bukott forradalom győzelméről. A szabadságért és egyenlőségért, polgári haladásért lelkesedő 48-as forradalmárok a nagy francia forradalom folytatóinak tekintették magukat. Vezetőik nem emelkedtek egy Danton, egy Robespierre, egy Marat vagy egy Saint-Just színvonalára, de népük tudatában így is a legkiemelkedőbbek között van a helyük.

A Habsburg-monarchiában lezajlott forradalmi mozgalmak nem váltak jelentéktelen epizódokká a következő nemzedékek szemében. A forradalmi hadsereget meg lehetett semmisíteni, de a forradalom alapvető társadalmi vívmányait az ellenforradalom sem törölhette el. A forradalom öröksége rányomta bélyegét a következő évtizedek: a neoabszolutizmus és a provizórium időszakára, számolni kellett vele a győztes táborban is.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc a reformkori politikai küzdelmek drámai crescendója volt. Sűrítve fejezte ki mindazt a tervet, programot, mely a 40-es évek reformnemességének mozgalmában békés úton elérhetőnek tűnt, de végül is forradalomhoz vezetett. Ez a forradalom – tragikus elbukása ellenére – egy új korszak nyitánya a magyar történelemben. A polgári Magyarország alapjait az 1848-as törvényekben fektették le. Ezek a törvények szentesítették a jobbágyrendszer eltörlését, és szabadították meg az immár szabaddá tett parasztokat az elviselhetetlen feudális terhektől, ezek a törvények szüntették meg a feudális érdekeket szolgáló úriszékek működését és vezették be a polgári igazságszolgáltatást és akadályozták meg a jövőben a föld népének teljes kiszolgáltatottságát a földesuraknak. S mindezt határozott, forradalmi aktussal cselekedte meg a magyar törvényhozás, elejét véve annak a huzavonának, amely a felülről hozott jobbágyreformok jellemzője volt a múlt századi Európában. A forradalmi megoldás és az a tény, hogy a reformot a nemesség hozta meg, elejét vette annak, hogy a parasztság a bécsi udvar iránt érezzen hálát, majd ha Bécs rászánja magát arra, hogy Magyarországon eltörli a jobbágyság intézményét. A forradalmi törvényhozás a parasztság nagy részét – legalábbis átmenetileg – a nemzeti függetlenségi ügy harcosává avatta.

A forradalom vezetői az olyannyira vágyott nemzeti függetlenség kérdésében is radikális utat választottak, amikor mertek szakítani azzal az uralkodóházzal, melyben a feudális abszolutizmus pillérét és a magyar önállósági törekvések ellenségét látták. Ráléptek arra az útra, amely ugyan egyelőre járhatatlannak bizonyult (az európai nagyhatalmak sem támogatták), de ott élt mint eszmény később is a magyar politikai tudatban, jelezve a távolabbi fejlődés irányát.

A fegyveres fellépés súlyos véráldozatokba került, kivégzettek, bebörtönözöttek, vagyonukat vesztettek, bújdosók hosszú sora jelezte a történelmi vállalkozás árát. Ám ez az áldozathozatal olyan erkölcsi tőkét halmozott fel, amely a nemzet számára mindenkor hitet, bizakodást nyújtó erőforrás lett. Ez is a bukott forradalom győzelméhez tartozik. Megnőtt a magyarság tekintélye Európában, még az ellenség táborában is tisztelettel adóztak a forradalom hőseinek. Hogy Ausztria későbbi kormányai, s maga a császár is hogyan méregették a 48-as tapasztalatok birtokában a magyar nép súlyát, potenciális erejét, azt megmutatták az 1867. évi kiegyezést megelőző tárgyalások és magának a kiegyezésnek a műve. Az a körülmény, hogy a magyarság 1848–49-ben egy szál magában vívta a harcot s oly hosszú időn át sikerrel állott ellen az egyesült reakció fegyvereinek, mindenkor sokat nyomott a latban azon az erkölcsi mérlegen, amelynek a magyar forradalom súlyát kellett kimutatnia.

Szabó Ervin óta szokás arról beszélni, hogy a magyar forradalom két alapvető kérdést hagyott megoldatlanul: az agrárproblémát és a nemzetiségi kérdést. Ami az előbbit illeti, kétségtelen, hogy a nagy mű megvalósítása sok akadállyal, zökkenővel és tökéletlenül ment végbe, de rögös út volt ez mindenütt Európában, hiszen a régi birtokosok sehol sem nyugodtak bele könnyen, hogy veszteség éri őket, a rendelet végrehajtása mindenütt késve, következetlenül történt. A magyar forradalomnak ideje sem volt ahhoz, hogy teljes munkát végezzen. De rövid volt az idő arra is, hogy a nemzetiségi kérdésben kellően megérlelődjenek és gyakorlatba menjenek át azok a liberális elvek, melyek Kossuth szellemében – a területi egység megőrzésével – feloldhatták volna a feszültséget a nemzetiségi vezetők és a forradalom tábora között. Ezzel a forradalom olyan problémát hagyott a következő nemzedékekre, amelynek a polgári rendszerben csak tüneti kezelése volt lehetséges, de kielégítő megoldása nem.

A REAKCIÓ

A magyar szabadságharc bukása után Európában a forradalmi energiák egy időre kimerültek. Nem volt akadálya annak, hogy a szövetkezett reakciós rendszerek megszilárdítsák állásaikat. Míg 1848 előtt a társadalmi átalakulásért harcba induló osztályok és rétegek átütő erejét széles népi megmozdulások követték, addig a vesztes forradalmak nyomán támadt apályban az abszolutista-monarchista reakció uralmát komoly veszély már nem fenyegette. A konzervatív rendszerek képviselői joggal érezhették magukat a helyzet urainak. Ebben a biztos tudatban láttak hozzá a forradalmárok üldözéséhez, a hazafias, demokratikus és szocialista eszmék elfojtásához, a felszabadult népi energiák terror útján való lefékezéséhez. Európa harcterei, barikádjai fölött győzött a feudalizmus szellemét lehelő uralkodói abszolutizmus, győzött a monarchista elv, az osztályelnyomás, a rendőri és katonai terror, győztek a régi rend védelmezői. Az 50-es években súlyos politikai és szellemi nyomás nehezedett a forradalom által érintett országok lakosaira függetlenül attól, hogy milyen mértékben vettek részt magában a forradalomban. Jutalmazást ez a korszak nem ismert, csak büntetést, jogmegvonást, fenyegetést.

Stabilizálódott a reakció Franciaországban, ahol a februári forradalom demokrata és szocialista vezetői már 1848 decemberében alulmaradtak az orleanista, bonapartista, klerikális reakcióval szemben; Louis Bonaparte 1848 decemberében bekövetkezett elnökké választását 1851. december 2-án követte a bonapartista államcsíny, majd egy évvel később népszavazás útján a császárság kikiáltása. Marx, aki egy második Brumaire 18-át látott a december 2-i húzásban, mesteri analízisben mutatta ki, hogyan jutott Franciaország az egyes politikai pártok ingadozása, a társadalmi osztályok határozatlansága, a burzsoázia ismételt árulása következtében az autokráciának abba a szakadékába, melyet egy politikai kalandor: Louis Napoléon készített elő.

Louis Napoléont – III. Napóleon császárt – végső soron a burzsoázia juttatta nyeregbe, de rászavaztak a konzervatív paraszti tömegek is attól a reménytől vezettetve, hogy a napóleoni rendszer biztosítja a paraszti parcellatulajdon szabad fejlődését. A császár hivatkozott is a parasztokra, támaszkodott is rájuk. Ő maga mint a polgári rend biztosítója lépett fel, elsősorban a középrétegek képviselőjeként, de nem mondott le arról, hogy a többi társadalmi osztályt is megnyerje magának. Rendeleteivel hol az egyik, hol a másik osztálynak iparkodott kedvében járni. A császárság pénzügyi nehézségeiről háborús sikerekkel igyekezett elterelni a figyelmet, szívesen bonyolódott kalandor vállalkozásokba is. Az elnyomott népek irányában a nemzeti elv (vagyis a nemzeti függetlenség és szabadság) fő protektorának adta ki magát, és kétségtelen, hogy bizonyos mértékig (a saját érdekeinek határáig) támogatta is a román és az olasz nemzeti mozgalmakat. Ám külpolitikai sikerei sem feledtették el, hogy odahaza hatalmát szuronyokra alapozta, az 50-es években üldözte a demokratikus eszme minden megnyilvánulását. A kor haladó francia szellemei a zsarnokot látták benne. Mindamellett meg kell állapítani, hogy a napóleoni rendszer sem állott egy helyben. A francia társadalmon belüli ellenzék idővel oly erővel adott jelt magáról, hogy nyomában a császár is sokat enyhített merev bonapartista rendszerén, a 60-as években egy sor liberalizáló rendelet született, az emigráció egy része ismét francia talajt érzett a talpa alatt, és a fejlődő munkásmozgalom számára is szélesedő tér nyílott. E liberalizálódási folyamat átmenetileg megtorpant ugyan az 1870-es évek elején, de nem sok időbe tellett, míg Franciaország rálépett a polgári demokratikus fejlődés útjára. Az 1875. évi alkotmány angol rendszerű parlamentáris kormányzásnak nyitott utat.

A politikai reakció nagymérvű előtörésének lehetünk a tanúi Németországban, ahol 1848 tavaszán és nyarán a haladó erők az állami egység és alkotmányos szabadság jegyében sorakoztak fel. A forradalmi mozgalmak leverése után a német polgárság reakciós irányba tartott, a junkerekkel kereste a szövetséget, és eleinte sikereket is ért el, mert a földbirtokos osztály, hogy helyzetét megszilárdítsa, kész volt engedményeket tenni a polgárságnak. Az 50-es években azonban a burzsoá elem teljesen háttérbe szorult a junkerség és az állami bürokrácia mögött. A munkások és a kispolgárság megmozdulásait a korlátlan hatalommal felruházott politikai rendőrség igyekezett elnyomni. A kölni perben (1852) egy sor haladó embert ítéltek el. Az 1852–55. évi választások a terror jegyében folytak le, s meghozták a reakciós többséget. Az 50-es években a junkerség nagyobb hatalommal bírt, mint valaha. Pedig a feudális junkerség a lakosságnak mindössze 0,1%-át tette ki, ám gazdasági és politikai hatalmát biztosította az, hogy az összes földtulajdonnak 40%-át továbbra is kezében tartotta. 1848 után ez a junkerség lett az ellenforradalom társadalmi bázisa. A reakciós kormányok céljaik támogatására létrehozzák a Német Szövetséget, mely semmi más, mint a fejedelmek és nemesek harci szerve a forradalommal szemben. Reakciós szellemben módosították az alkotmányt, eltörölték az általános, egyenlő és titkos választójogot, visszaszorították a munkásmozgalmat.

1849 után az egyelőre még széttagolt Németországban sorsdöntő fontosságú volt az, hogyan alakul az ipari fejlődés útjára lépett burzsoázia viszonya a monarchista rendszerrel szorosan összefonódott junkerséghez. A burzsoázia – legalábbis elvileg – szövetséget köthetett az erősbödő munkásosztállyal is, s vele együtt küzdhetett volna a feudális-bürokratikus és partikuláris gátak ellen a kereskedelem szabadságáért, az erős, egységes nemzeti államért. De mit jelentett volna a burzsoázia számára a munkásosztállyal kötött szövetség? A demokratikus szabadságjogok kiszélesítését, a népnek nyújtott jogokat. A burzsoázia ettől megijedt, inkább fentartotta a nemességgel 1848–49-ben kötött kompromisszumot, belenyugodva liberális céljainak korlátozásába. Az állami egységről azonban nem mondhatott le, és ebben a fő kérdésben Bismarck irányításával valahol a középúton találkozott a nemességgel, amelynek természetesen szintén érdeke volt a közös piac, a porosz vezetésű egységes Németország.

A német burzsoázia megalkuvó szellemének döntő szerepe volt abban, hogy a német birodalmi egyesítés nem „alulról" – tehát forradalom útján – jött létre, mint össznémet köztársaság, hanem „felülről", vagyis nemzeti államként, porosz hegemóniával, a dinasztiák megtartásával. Kétségtelen, hogy az egyesülés még ebben a formájában is a gazdasági fejlődés előrelendítője lett, noha belső tartalma és formája Európa és a német nemzet számára óriási veszélyeket tartogatott. A junkerek és nagyburzsoák által vezetett országban a demokratikus eszmék terjedése sok akadályba ütközött. Az egységmozgalom évtizedekig tartott, s ez idő alatt a liberálisok mind jelentősebb mértékben vonták befolyásuk alá a demokratákat. A „junkerbe oltott" liberalizmus fogalmazta meg az egyesülő új Németország gazdasági-társadalmi elméletét, hirdette a kapitalista tulajdon szabadságát, szentesítette a munkásság szabad kizsákmányolását. Maga a munkásosztály pedig még túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy elhatározó módon gyakoroljon befolyást a német bel- és külpolitika irányítására.

A német állami egyesülés megvalósítása mindenekelőtt Bismarck nevéhez fűződik, mint ahogy a következő két évtized német történetében is a „vaskancellár" robusztus alakja áll előtérben. Míg 1871 előtt a német közéletet főként a nemesi-burzsoá ellentétek és rivalizálások foglalkoztatták, 1871-től – a kapitalista termelés nagy fellendülése nyomán – az osztályharc súlypontja a proletariátus és a kizsákmányoló osztályok közti harcokra tevődik át. Bismarck a társadalmi osztályok egymás közti küzdelmeit saját koncepciója szolgálatába állította. Bonapartista módszereket alkalmazott: oly módon támogatta a polgári tőkés érdekeket, hogy a hatalmat azért ne adja a burzsoázia kezébe, de az abszolutizmust se engedje korlátlanul érvényesülni. A tőkés fejlődés ennek a bonapartista diktatúrának a jegyében is óriási lépéseket tett előre, de a munkások számára Bismarck rendszere a polgári átalakulás kedvezőtlen formáját jelentette, hiszen még a polgári parlamentarizmusnak is útját állotta. Nem állhatta azonban tartósan útját a munkásosztály öntudatosodásának és szervezkedésének. Ez komoly nehézségek árán jutott előre – de előre haladt.

Az egységes Németországra rányomta bélyegét a porosz militarizmus, s ez növelte a reakció erőit. Ennek a militarizmusnak a bázisát a feudális arisztokrata körök alkották, de helyet kért és kapott benne a nagypolgárság is. A porosz-német militarizmus jellemzője, hogy a hadsereg kizárólag a porosz királynak – később német császárnak – felelős, a tisztikar és a katonák tömege kasztszerűen elzárkózik a néptől, a sereget vak alárendeltség, kíméletlen drill jellemzi, s teszi elsőrendűen alkalmassá az öldöklésre, bármilyen háborús cél elérése érdekében. Kiegészítette mindezt a harcokat, háborúkat dicsőítő ideológia, s a brutális sovinizmus.

Bismarck 1871 után – nem utolsósorban nagy háborús sikerei és a birodalom nemzetközi helyzetének ereje által is befolyásolva – teljes szenvedéllyel juttatta kifejezésre konzervativizmusát a belpolitikában. Ennek a politikai irányzatnak volt kifejezője 1872–87 között az ún. Kulturkampf (mely nemcsak a német katolikusok ellen irányult, hanem a lengyeleket is célba vette) és az ún. szocialista törvény (1878). Ezek az intézkedései nemcsak hibásak, de sikertelenek is voltak. A „kultúrharc" nem törte meg ellenfeleit, sőt a lengyelek esetében hozzájárult a nemzeti öntudat növeléséhez. A szocialisták ellen hozott törvény a gyakorlatban ugyancsak nem járt eredménnyel: az ipari fejlődés emelkedőjére jutott német központokban hasztalan próbálták útját állni a munkások szervezkedésének, a német munkásmozgalmat ekkor már a kivételes törvények szigorúságával sem lehetett letörni, még fékezni is alig. A szocialista irodalom termékei beáramlottak a külföldi nyomdákból, a szocialista tábor minden csapás után újra szerveződött, olyannyira, hogy végül Bismarck maga is belátta, jobb, ha taktikát változtat: önmaga tetszeleg a munkásosztály problémáinak értője, a munkásság segítője szerepében. A 80-as évek után megteremtik a bismarcki szociálpolitika jegyében hozott törvények sorát, melyek hivatva vannak biztosítani a „munkások védelmét a munkaadókkal szemben". Ezek a szociális törvények (köztük a beteg- és balesetbiztosítás) a korabeli Európában az első lépéseket tették meg a munkásvédelmi törvényhozás területén, noha természetesen a munkásosztály öntudatos vezetői tisztában voltak azzal, hogy ezek a „szociális olajcseppek" nem változtatnak az alapvető problémán, s végső soron szerves láncszemei a társadalmi ellentétek „kikapcsolására" irányuló bismarcki koncepciónak.

Vessünk ezek után egy pillantást Európa keleti felére: milyen formákat öltött a reakció a cári Oroszországban, miután I. Miklós cár hadai pontot tettek a magyar szabadságharc után. Ott az 1849. évi katonai győzelem sem terelhette el a figyelmet a társadalmi kérdések megoldatlanságáról. A fejlődő kapitalizmus és a feudális nagybirtokrendszer közötti ellentétek elmélyültek, a jobbágyság felszámolása sürgető szükségszerűséggé vált. A paraszti lázongások növekvő száma a társadalmat fenyegető robbanás lehetőségére mutatott. Kérdéses volt, hogy a burzsoá fejlődés meggyorsult üteme és a heves paraszti elégedetlenség nem vezet-e forradalomhoz. I. Miklós haláláig (1855) a történetírás semmi komoly kezdeményezésről nem tud az agrárkérdés megoldása érdekében; utóda, II. Sándor azonban már trónraléptekor jelét adta annak, hogy a súlyos társadalmi problémával valahogy szembe kíván nézni. A kapitalizmus és a feudális cári rendszer közti ellentmondás, a cárizmusnak a krími háborúban elszenvedett súlyos presztízsvesztesége, a nemzet legszélesebb tömegeinek növekvő elégedetlensége, a forradalmi demokraták élénk agitációja oda vezettek, hogy az 50-es–60-as évek fordulóján Oroszországban forradalmi helyzet állott elő. A birodalom sorsa attól látszott függeni, hogyan oldják meg a parasztkérdést. A liberális földbirtokosok olyan reformot szerettek volna, amely megakadályozza a forradalom kitörését, a birodalom igazi demokratizálását, és lehetővé teszi a néptömegek további kizsákmányolását; mindeme szempontok figyelembevételével voltak csak hajlandók „rendezni" a földtulajdon kérdését. II. Sándor cár nyilatkozata az agrárkérdés rendezésének szükségéről néhány nappal a krími háborút lezáró párizsi béke aláírása után hangzott el, de hosszú volt odáig az út, míg végre a sok bizottság és javaslat retortáin keresztülvergődött a jobbágyreform gondolata. Hogy történjék a reform? Kötelező megváltással-e? Ki viselje a földbirtokosok kártalanításának költségeit? Mennyi földet adjanak át a parasztoknak? Lassan történjék-e a reform vagy hirtelen? Hogyan hajtsák végre úgy, hogy a birtokosok megtalálják benne számításaikat? Milyen kötelezettségek háruljanak a fölszabadított parasztokra? Az egész orosz társadalom lázban volt, izgatottan várta a tanácskozások eredményét. 1860 őszén a szerkesztő bizottság elkészült a munkával, a tervezet a Főbizottság majd az Államtanács elé került, s végre 1861. február 19-én (márc. 3.) II. Sándor aláírta az agrárreformról szóló rendeletet. Két héttel később cári kiáltvány adta a lakosság tudtára. A törvény messzemenően figyelembe vette a földbirtokosok érdekeit, s ezáltal a reformnak korlátozott jelleget adott. Magának a törvénynek a végrehajtását két éven belül írta elő, a közbeeső átmeneti szakaszban kellett a szerződő felek közötti egyezményeket aláírni a telekrész megváltási árára vonatkozóan. Addig a paraszt köteles volt eleget tenni korábbi kötelezettségeinek (többnyire kedvezményesen). A megváltás nem volt kötelező, mindenekelőtt a birtokosnak állott módjában visszakoznia. A megváltási összeg részben a parasztokra hárult (a kapott föld értékének 20%-át kellett lefizetniök készpénzben), részben az állam fedezte.

A jobbágyreform által a parasztok elnyerték személyes szabadságukat, ezentúl senki sem vásárolhatta, adhatta vagy cserélhette el őket; a földesurak nem büntethették őket, nem küldhették robotra, a paraszt önállóan köthetett szerződéseket akár az állammal, akár magánosokkal, szabadon házasodhatott, foglalkozhatott kereskedéssel és iparral, általában elhagyhatta lakóhelyét (noha ez a gyakorlatban sok nehézségbe ütközött), részt vehetett a községi önkormányzat szerveiben, pereskedhetett, vásárolhatott ingó és ingatlan vagyont. Mindez természetesen lényeges változásokat hozott az orosz parasztság helyzetében. A reform azonban nem hozott egyértelmű és a parasztok érdekeit kellően figyelembe vevő rendelkezéseket. Mivel a birtokos osztály igényeit tartotta szem előtt, a következő években a parasztság számára gyors elszegényedéssel járt: az apró telkek, a primitív gazdálkodás, kártérítés súlyos terhei a parasztok nagy része számára lehetetlenné tették, hogy kijusson a régi nyomorból. Továbbra is kényszerítve volt arra, hogy urasági földeket béreljen zsaroló, uzsorázó ledolgozási feltételekkel vagy egyéb híján most már mint „szabad" paraszt elhagyja lakóhelyét és városokba költözzék, és ott az ipari proletariátus számát növelje. „A hírhedt felszabadítás – írta Lenin –, a parasztság leglelkiismeretlenebb kirablása, a parasztságon elkövetett erőszakos cselekedetek sorozata, a parasztság hallatlan kigúnyolása volt."[1] A haladó orosz körök felháborodása kísérte az időben megkésett, s igen mérsékelt agrárreformot. De ennek az agrárreformnak – annak ellenére, hogy tág teret engedett a feudális maradványok továbbélésének, pl. meghagyta a falusi földközösségeket – a következményei hosszabb távon mégis óriási jelentőségűek voltak: ettől az időtől kezdve léphetett rá Oroszország határozottan a kapitalista fejlődés útjára. Mindenekelőtt az iparban, mely a reform következtében szinte korlátlan számú munkaerőhöz jutott.

---

[1] Lenin művei. 17. Bp. 1955. 104.

A jobbágyreformot követő csalódás a 60-as években egész sor paraszti lázadáshoz vezetett. E felkelések az orosz forradalmi értelmiséget abban az illúzióban ringatták, hogy közel van egy nagy paraszti felkelés órája. Most már csak a hadsereget és az értelmiséget kell csatasorba állítani. Marx és Engels is élénk figyelmet fordítottak a cári birodalomban egymást követő lázongásokra, nem tartották kizártnak, hogy ott hamarabb kerül sor felkelésre, mint a nyugtalan lengyel részeken. Csakhogy ezek a szétszórt orosz paraszti mozgalmak sem tudtak összefogni, hiányzott az az öntudatos, szervezett osztály, amely maga köré tudta volna tömöríteni a nemzet minden elégedetlen rétegét, hogy megsemmisítő csapást mérjen a feudális-abszolutista monarchiára. A 70-es évekig a parasztság képviselte a spontán forradalmi elemet; de teljesen széteső, szervezetlen volt, az osztályharc politikai céljait nem ismerte, neki magának programja nem volt. Ami pedig az orosz ipari proletariátust illeti, ez még nem szakadt el teljesen attól a falusi kézműves környezettől, amelyben nevelkedett, és az 1890-es évekig nem képviselt önálló erőt, amely szembeszállhatott volna a burzsoáziával, a nemességgel, az állam hatalmával.

A brit szigeten 1848-ban nem zajlott le forradalom. Így ott a reakciónak olyasfajta szerepéről nem beszélhetünk, mint a forradalom által érintett országokban. A liberális angol kormány negatív magatartása az elnyomott osztályok mozgalmaival szemben persze nem volt kétséges, mindamellett elmondható, hogy a liberális kormányok kétarcú politikát folytattak: a munkásosztályra gyakorolt nyomást engedményekkel kombinálták. Az alkotmányosság következményeinek megfelelően a kormány tekintettel volt a parlamentre, nem hagyta figyelmen kívül a közvélemény hangulatát sem. Ezzel magyarázható, hogy a liberális érzelmű vezető réteg megtűrte a nemzetközi emigrációt, csupán azt a feltételt szabta, hogy az emigránsok ne szóljanak bele az angol ügyekbe. A hazai demokraták és szocialisták ellen sem lépett fel a kormány akkora kíméletlenséggel, mint az autokrata rendszerek. A sajtót nem korlátozta oly szigorú cenzúra, mint pl. Franciaországban. Nem csoda, hogy 1849 után az európai forradalmárok nagy része hosszabb-rövidebb időre Angliában kötött ki, és London lett a nemzetközi forradalmi mozgalmak legfőbb központja.

A Habsburg-monarchia területén 1849 után bekövetkezett állapotok rajzát megismerheti az olvasó munkánk megfelelő fejezeteiben. A legnagyobb árat a forradalomért kétségtelenül a magyarok fizették. Nem csekély volt az olasz áldozatok száma sem, de számukra vigaszként és reményként ott volt Piemont, mely az 50-es évek elejétől bázisa az egységmozgalomnak a szó gazdasági, politikai és kulturális értelmében. Az 50-es évek szervezkedéseiben, felkelési kísérleteiben az olasz lakosság további súlyos áldozatokat hozott saját felszabadulása érdekében. A nemzeti felszabadulás és egység előtérben álló ügye mellett az olasz közélet érdeklődésében hosszú időre háttérbe szorultak a megoldatlan társadalmi problémák, elsősorban az agrárkérdés. Amikor azután 1860-ban Garibaldi népi háborúja megadta a döntő lökést az olasz egyesüléshez, a parasztok helyzetében ez semmi javulást nem hozott. A széles néptömegek csalódtak saját burzsoá vezetőikben, akik a harcok idején egy boldog Itália képét festették elébük, viszont a győzelem után semmit sem voltak hajlandók feláldozni saját birtokállományukból. A nehéz harcok árán lerázott idegen uralmat felváltotta a hazai társadalmi elnyomás. És a nép, melyet saját burzsoá forradalmárai neveltek a forradalmi cselekvés tiszteletére, most folytatója lett e hagyománynak, ám a harcok élét most már saját urai ellen irányította.

Kétségtelen, hogy az 1848–49. évi polgári forradalmak leverését követően Európában általában megerősödött a reakció; jelei ennek a forradalmárokkal, szocialistákkal, demokratákkal szemben alkalmazott retorzió, a sok halálos ítélet, a börtönök telítettsége. Szuronyokra támaszkodni azonban nem lehet, tartja a régi mondás. És ez korszakunkban is bebizonyosodott: minden terror ellenére tovább éltek 1848 eszméi. A legautokratább rendszerek is lazítottak idővel a népüket körülvevő abroncsokon. Nem volt gyökeres változás, de ahhoz elég, hogy a visszafojtott erők ismét levegőhöz, szóhoz jussanak, a demokratikus és szocialista eszmék új híveket szerezzenek, új harcokra készülhessenek fel.

A NEMZETKÖZI EMIGRÁCIÓ

1849 után a bukott forradalmak vezetői többnyire hazájuk határain kívül igyekeztek eszméiknek és gyakorlati programjuknak teret találni. Nagy számban találtak menedéket Svájcban (főként Genfben), Belgiumban és Angliában. Franciák, olaszok, németek és a kelet-európai nemzetek fiai adtak egymásnak találkozót az európai fővárosokban, egyesületekbe, szövetségekbe tömörültek, bizottságokat alakítottak. Nem volt egységes ez az emigráció, de tagjait egymáshoz közelítette az abszolutista-monarchista rendszerekkel szemben táplált gyűlölet és a demokratikus polgári haladás vagy a szocialista átalakulás programja.

Az eszmék, melyek ezeket az emigránsokat mozgatták, változatlanul 1848–49 eszméi voltak. A menekültek, száműzöttek, hazájukat vesztettek keresték a forradalmak kudarcának magyarázatát. Legtöbbjüket eltöltötte az a hit, hogy amit 1848-ban nem sikerült véghezvinniük, azt egy nemzetközi bonyodalom esetén jobb szervezettséggel, összefogással sikeresen fejezik be. Az emigráció fél lábbal a múltban élt, de tekintete szüntelenül az európai látóhatárt kémlelte: hol remélhető egy háború, amely felboríthatja a reakciós hatalmak közti egyensúlyt és módot nyújt Európa forradalmárainak, hogy színre lépjenek. Közben akarva, nem akarva a nyugat-európai emigrációs csoportok arra is rákényszerültek, hogy odafigyeljenek az abszolutista rendszerek valóságos erejére, tudomásul vegyék azokat a fejleményeket, amelyekben vezető szerepet az uralkodók és ezek kormányai játsszák. Egy-egy emigrációs politikai csoport súlyát, jelentőségét éppen az adta meg, hogy mennyire vette számításba a nemzetközi erőviszonyokat, s egy-egy országon belül a *fenn* és *lenn* élők erőkülönbségét.

Az 1849-cel kialakult európai viszonyok közepette az emigrációs programok zöme vajmi csekély realitással bírt. A különböző koncepciók hirdetői idegen környezetben, saját népüktől, országuktól sok száz kilométer távolságban, tömegtámogatás nélkül, idegen hatóságok árgus tekintetétől követve, jelentéktelen pénzösszegekkel vagy éppenséggel anyagi nélkülözések közepette, gyakran egymás között civakodva, vitázva szőtték terveiket, álmodoztak népük mielőbbi felszabadításáról. Nem mindig tudtak különbséget tenni a valóságos és a képzelt, a reális és az irreális között; nem mindig látták világosan szövetségeseiket és ellenfeleiket; nem érzékelték helyes arányérzékkel a társadalmi és a nemzeti problémákat. Az emigráció egy részénél a nemzeti probléma túlnőtt a társadalmi kérdéseken, ez volt az a szent cél, amelyért minden áldozatra képesek voltak, beleértve önmaguk feláldozását is; a nemzeti eszme oly mértékben terebélyesedett bennük, hogy nem adott helyet a szociális problémáknak. A társadalmi program gyengesége jellemezte a Habsburg-monarchia területeiről elmenekült politikai gondolkodók nagy részét : a fekete-sárga reakció gyűlölete összefonódott bennük saját nemzetük szabadságvágyával, de csak nagyon ritkán akadt köztük olyan, aki feltette magának a kérdést: mit jelentene a nemzeti szabadság visszaszerzése az elnyomott, kizsákmányolt néptömegek számára? Nem azért, mintha az emigráció szótárából eltűnt volna a nép fogalma; nem tűnt el, csak elvesztette konkrétságát vagy talán sohasem volt eléggé megfogható, tapintható.

A fenti értékelés – hangsúlyozzuk – nem az egész emigrációra érvényes. Hiszen az emigráció nem alkotott egységet. Volt soraiban kompromisszumot kereső éppúgy, mint vakmerő forradalmár. Elváltak egymástól az elmélet és a gyakorlat emberei. Voltak, akiket a csalódás, az 1848-as sokk végleg letört, mások készen voltak a legvadabb harcokba rohanni.

Az 50-es években a nyugati emigráció soraiban vezető helyet töltöttek be a különböző országokból elmenekült burzsoá forradalmárok, akik nyomban életre hívták szervezeteiket és készültek az abszolutista-monarchista rendszerekkel való leszámolásra. A polgári demokratikus forradalomnak e hívei következetesen síkraszálltak a feudális gátak ledöntéséért, hirdették a polgári egyenlőséget, az elnyomott nemzetek testvériségét, fő vágyuk volt a nemzeti függetlenség megszerzése. Egy részük azonban már 1848-ban is őrizkedett attól, hogy a burzsoá demokratikus forradalmat az elnyomott néptömegek bevonásával szocialista irányba fejlessze tovább. Ha lehet, még fokozottabban távoltartotta magát a munkásosztálytól az emigrációban. Ugyanebből a burzsoá forradalmi táborból kerültek ki azok, akik a forradalom azonnali kirobbantását hirdették és ilyen irányban tevékenykedtek. Ilyen volt az Európai Demokratikus Bizottság működése. Ott látjuk ebben a körben Mazzinit, a francia 48-asok közül Ledru-Rollint és Louis Blanc-t, ott van Kossuth is, a lengyel Worcell és mások. Ennek a tábornak a kiáltványai harci buzdítások, azonnali akciókra szólítanak fel. Mazzini az 50-es években a karbonarizmusból kinőtt konspiráció feje, aki szüntelenül tervezi Itáliában a lázadásokat, puccsokat és küldi a halálba legjobb embereit. Ennek a „forradalomcsináló" hibás koncepciónak volt legszenvedélyesebb bírálója Marx, aki arra figyelmeztetett, hogy a forradalmakat nem lehet tetszés szerinti időpontokban kirobbantani, mert a forradalomhoz szükség van forradalmi helyzetre, ezt pedig gazdasági tényezők váltják ki. 1846-tól Európában volt forradalmi helyzet, 1849 után nem. Mindez oly világos, hogy az utókor embere nem győz csodálkozni, hogyan hihette Mazzini – vagy akár Kossuth – azt, hogy a csak nemrég levert, fegyvertelen, kedvüket vesztett nemzetek sikerrel vehessék fel a harcot a despota hatalom fegyveres erőivel szemben. Több reális alapja volt az emigráció ama reményeinek, hogy az európai hatalmak előbb-utóbb háborús konfliktusba keverednek egymással, s abból az elnyomott népek húzhatnak hasznot. A krími háború ugyan e reményeket nem váltotta valóra, de az 1859. évi itáliai háború már nagyban hozzájárult az olasz egységmozgalom sikeréhez. Ennek ellenére azt kell mondani, hogy a nagyhatalmak rivalizálására és konfliktusára építő politika sem tartozott a reálpolitikai elgondolások közé.

A nemzetközi emigráció pozitívuma viszont, hogy ébren tartotta az ellenállás gondolatát a reakciós rendszerekkel szemben. Egyes emigrációs csoportok – nem is csekély számban – fel tudták használni a száműzetés idejét arra, hogy átgondolják régebbi felfogásukat, tanuljanak a hibákból, előbbre lépjenek a demokratizmus és a szocializmus útján. A fejlett nyugat-európai országokban kapitalista viszonyokkal találkoztak azok, akik valamelyik kelet- vagy délkelet-európai ország feudális viszonyai közül léptek ki, s az új élettapasztalatok megkönnyítették azt, hogy a szocialista elmélet az emigráció közvetítésével eljusson Európa távolabbi keleti részeibe is. A nyugati és keleti eszmevilág konfrontációja nyomán öltenek formát az olyan kérdések, mint a feudalizmusból való kilábalás módja, az egyes társadalmi osztályok egymáshoz való viszonya, a szocializmus formája, az anarchizmus kérdése. Egyes kelet-európai nemzetek progresszív gondolkodásának jelentős etapjai éppen a nyugat-európai exilium éveihez fűződnek; ilyen az orosz progresszió, melynek jeles képviselői – az 1848 előtti hagyományok folytatásaként – a nyugati eszmeáramlatokkal való érintkezés közben alakítják ki a maguk sajátos orosz elméletét (Herzen, Bakunyin, Ogarjov stb.). Ilyen a lengyel forradalmi gondolkodás, melynek legjelesebb hirdetőit ott látjuk az I. Internacionálé szekciójában és a Párizsi Kommünben.

A TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS ESZMÉINEK TERJEDÉSE

A kötetünk által felölelt időszak rendkívüli fontosságú a marxista elmélet kidolgozása szempontjából. Marx és Engels munkásságának jelentős szakasza esik ebbe a periódusba. Marx 1883-ig élt, halála után barátja és munkatársa, Engels (meghalt 1895-ben) folytatta a félbeszakadt művet, és töltött be tiszteletre méltó, vezető helyet az európai munkásmozgalomban, ösztönzéseivel, tanácsaival segítve elsősorban a németországi mozgalmat.

A forradalmi periódusban Marx előbb Párizsban tartózkodott, majd áprilisban Kölnbe ment s a *Neue Rheinische Zeitung* című demokratikus orgánumot szerkesztette (ugyanebbe dolgozott tevékenyen Engels is), támogatta írásaival a német baloldalt a demokratikus német állam létrehozásáért indított harcában. 1849 májusában Marxot kiutasították Poroszországból, s mivel Párizsban a hatalomra került reakció következtében nem nyílt tér a forradalmi baloldal számára, Londonba költözött, ott is élt haláláig. Vezető szerepet töltött be a Kommunisták Szövetségében. Ismét közeli kapcsolatba került Engelsszel. A nélkülözés kemény évei következtek Marx életében; betegségek, pénzhiány, elszigetelődés jellemezte az 1852–53-as éveket. Angliából a német viszonyokra nem tudott hatással lenni, ami nem zárta ki azt, hogy rendkívüli erővel vesse magát az időszerű kérdésekre. Engelsszel együtt megvonta az 1848-as polgári forradalmak mérlegét, nagyszabású polemikus műben világított rá Louis Napoléon „Brumaire 18-ájának" társadalmi hátterére, s itt gyökeresen eltért attól a jellemzéstől, amelyet egy Victor Hugo és egy Proudhon adtak a napóleoni államcsínyről; kimutatta, hogyan teremtett az osztályharc olyan viszonyokat Franciaországban, „amelyek egy középszerű és groteszk szereplőnek lehetővé tették a hősszerep eljátszását". A marxi okfejtések, következtetések mögött az osztályharc történelmi jelentőségének felismerése, s egyben a jelen Franciaországának beható ismerete húzódik meg. Marx minden eseményt alaposan megvizsgált, a helyére illesztett. A kortörténeti témán próbálta ki a maga elméleti megállapításait, s erről Engels a mű harmadik kiadása előszavában, 1885-ben joggal állapította meg, hogy a „próba fényesen sikerült".

Az 50-es évek első felében vette fel a harcot Marx a „forradalomcsináló" kispolgári demokratákkal és polgári forradalmárokkal, Ledru-Rollin, Mazzini és társaik irányával, elsőként emelte ki az elméleti munka fontosságát, amire ő maga mutatott példát azokban az egyébként mostoha években, amikor nagyobb lélegzetű munkák nem jelentek meg tőle (inkább brosúrák, cikkek, a *New York Daily Tribune*-ben elhelyezett tudósítások). 1857–58-ban keletkeztek azok a nagy jelentőségű kéziratok, amelyek lerakták a marxi politikai gazdaságtan és a történeti materializmus alapjait. Az e kéziratokban kidolgozott gondolatokat foglalja össze Marxnak *A politikai gazdaságtan bírálatához* című 1859-ben megjelent kötete, s ezek készítették elő korszakalkotó művének, *A tőké*-nek a megírását. A nagy mű első kötete először 1867-ben látott napvilágot, a következő köteteket Marx már nem fejezhette be, így a második és harmadik kötet az ő halála után Engels szerkesztésében jelent meg a marxi kéziratok felhasználásával (1885, 1894).

Fordulópont volt az 1864-es esztendő, amikor is Londonban megalakult a Nemzetközi Munkás Szövetség – az I. Internacionálé. Főtanácsában Marx mindvégig éreztette befolyását. Ennek történeti jelentősége pedig mérhetetlenül nagy volt. Az I. Internacionálé távolról sem tükrözött egységes irányzatot, a legkülönbözőbb felfogások találkoztak a munkásosztály első nemzetközi szervében, korántsem beszélhetünk a marxi–engelsi ideológia egyeduralmáról. Ezekben az években még tarkán keveredtek egymással a legkülönfélébb nézetek, minden ország munkásmozgalmában szóhoz jutottak a hazai hagyományok, a polgári, az utópikus szocialista, az anarchista és egyéb tanok. Az I. Internacionálé egymást követő kongresszusai a kor nagy problémáit tárgyalták: szerepelt természetesen a háború és a béke kérdése, a hadseregek problémája, a munkásosztály helyzete, a „politizálni vagy nem politizálni" alternatívája, a földtulajdon, az öröklés, a munkásszövetkezések, a burzsoá programokhoz való állásfoglalás, a nemzeti elnyomás és ennek megszüntetése, az egyház, a vallás stb. Az Internacionálé egész fennállása idején (1872-ig, illetve 1876-ig) a marxi irányzat mindig harcban állott azokkal az erőkkel, amelyek a Munkás Szövetség fellazítására, megszüntetésére irányultak, vagy amelyek mellékutakra kívánták terelni a munkásszolidaritásnak ezt a nagy összefogó szervét. 1871-ben, a Párizsi Kommün idején a viták különös jelentőséget nyertek: proudhonizmus, bakunyinizmus, blanquizmus állottak akkoriban az előtérben. Marx mindvégig ott tudhatta maga mellett a harcokban Engelst, aki maga is részt vett az I. Internacionáléban folyó vitákon, támogatva Marxot Bakunyin anarchizmusa ellenében. Engelsnek óriási szerep jutott a marxi ideológia terjesztésében. Részben az ő érdeme, hogy a marxi nézetek a sokféle torzítástól és vulgarizálástól megtisztítva jutottak el a német munkásokhoz, akik hosszú időn át nem voltak abban a helyzetben, hogy tiszta forrásból ihassanak, vagyis magát Marxot ismerjék meg hamisítatlan tartalmában. Az olyan írások, mint Engelsnek 1878-ban megjelent *Anti-Dühring*-je, ezt a tisztító szerepet töltötték be.

A tudományos szocializmus elmélete nehéz harcok közepette került kidolgozásra, sok akadállyal kellett megküzdenie, hiszen a múlt század 60-as éveiben a szocializmust sokféleképpen magyarázták, nem egyszer a marxi nézetektől különböző módon. Gondolnunk kell elsősorban Lassalle-ra, aki arra törekedett, hogy a munkásosztályt elválassza a burzsoá liberális pártoktól és saját pártba fogja egybe. Az általános választójogban látta azt az eszközt, amelynek segítségével a munkásosztály növekvő befolyást nyerhet az állam irányításában, megvalósíthatja céljait. A végső cél a szocialista társadalom, amelyben megszűnik a termelőeszközök magántulajdona. Nagy fontosságot tulajdonított a munkás termelő szövetkezeteknek, hogy ezzel a munkások – nem elutasítva az állam segítségét sem! – maguk is vállalkozókká alakuljanak át. Lassalle – akinek doktrínája nagy hatással volt a kezdeti munkásmozgalomra – rakta le az Általános Német Munkásegylet alapjait (1863. május 23-án alakult meg Lassalle elnökletével).

Lassalle korai halála után Bebel és Liebknecht vették kézbe a német munkásosztály szervezését. A Lassalle-párt vezetőségével kirobbant vitában (mely 1865-ben szakításhoz vezetett), Liebknecht már marxi álláspontot foglalt el. Noha szászországi tevékenységében látunk törést, hiszen az ottani Néppárthoz kapcsolódott, Marx és Engels hatása továbbra is domináló volt benne. A kisnémet, porosz szupremáciájú politikával való szembefordulás, a lassalle-i párt szigorú centralizmusának elvetése vezetett oda, hogy Liebknecht, Bebel és elvbarátaik 1869-ben Eisenachban létrehozták Németország Szociáldemokrata Munkáspártját (szemben az Általános Német Munkásegylettel), s ezzel megszületett német területen az első olyan munkáspárt, amely valóban Marx befolyását tükrözte. 1875 májusában azután bekövetkezett Gothában a két munkáspárt fúziója. Az ily módon létrejött Szocialista Munkáspárt már olyan erőt képviselt, melyet Bismarck hírhedt „szocialista" törvénye sem fojthatott el. 1878 és 1890 között August Bebel okos irányításával a német szociáldemokrácia hajója kikerülte a rá leselkedő veszélyeket, méghozzá akkora sikerrel, hogy 1890-ben – ez Bismarck távozásának éve – egy és fél millió szavazattal a német szociáldemokrata párt lett a birodalom legerősebb pártja.

A 60-as évektől a 48-as forradalmároknak az a csoportja, amelynek ugyan a marxi iránnyal nem volt kapcsolata, de azért magát szocialistának nevezte, elvesztette jelentőségét, szétszóródott. Louis Blanc és Ledru-Rollin még feltűntek 1870 után Franciaországban, Raspail ugyancsak visszatért (1863-ban amnesztia révén), Considérant teljesen elfeledve halt meg 1869-ben Párizsban, Charles Delescluze a Párizsi Kommünben, a versailles-iak ellen vívott barikádharcban vesztette életét. Az egykori 48-as szocialisták időközben megöregedtek, s amennyiben még hangot kaptak a politikai életben, már nem a szocializmusról írtak, hanem a szövetkezeti eszméről, a bankokról. Nem tudtak lépést tartani a szocializmus fejlődésével.

A Nyugat-Európában élő oroszok közül szocialistának vallotta magát Herzen is, de ő – nem függetlenül a hazai orosz hagyományoktól és az ún. szlavofil irányzat eszmei befolyásától – az orosz nép számára a szocializmusnak egy sajátos útját jelölte ki. Ennek az orosz nép testére szabott szocializmusnak az alapját a régi orosz faluközösség (az obscsina) jelentette volna. Ez az obscsina-szocializmus olyan jövőt kínált az orosz népnek, amely elkerülhetővé tenné a nyugati mintájú kapitalizmust, és a régi orosz faluközösségek fenntartásával egyenesen a szocializmusba – egy valóságos földi paradicsomba – vezetné az orosz parasztokat. Idillikus, patriarchális társadalom lebegett a nyugati kultúrában 1848-ban mélységesen csalódott nagy orosz író előtt. A program közös nevezőre hozta volna mindama délkelet-európai paraszti társadalmakat, ahol még fellelhetők voltak a falusi földközösség maradványai. Herzen jelentőségét mindamellett nem ebben az utópista elméleti konstrukcióban kell látnunk, hanem abban, hogy nemesi forradalmárként haladó demokratikus, forradalmi harcot folytatott I. Miklós és II. Sándor despota rendszere ellen, mintegy hidat alkotva az 1825. évi nemesi forradalmárok (dekabristák) és a századvégi szocialista orosz forradalmiság között. Megteremtette az első szabad orosz sajtót a *Kolokol* (Harang) című lapjával. Vele egyidőben az orosz forradalmiságnak igen erőteljes képviselői küzdöttek a jobbágyfelszabadítás progresszív formájáért, a cári önkény eltörléséért, Oroszország demokratikus, népi jellegéért. A nemességtől elszakadó értelmiség, az ún. raznocsinyec intelligencia találta meg legbátrabb kifejezőjét Csernisevszkijben és azokban a forradalmárokban, akik a Föld és Szabadság mozgalmában vettek részt. E forradalmiság végül is beletorkollott a narodnyikok (népbarátok) mozgalmába, s noha egyes kiemelkedő képviselőik eljutottak a marxi elmélethez, s ennek szellemét terjesztették az orosz haladó társadalomban, a narodnyikizmus ideológiája végül messze eltért a tudományos szocializmus programjától. A narodnyikok folytatták az egyoldalú parasztkultuszt, nem ismerték fel a munkásosztály történelmi jelentőségét, s az egyéni terrort gyakorolták merényletek formájában. Nem annyira Herzen hatása élt tehát tovább az orosz haladó mozgalmakban, mint inkább Bakunyiné, aki már a 40-es években eljutott a „tett filozófiájához”, s ehhez hű maradt később is. A nyugat-európai politikai arénán a marxista irányzatnak különösen Bakunyinnal és a francia Proudhonnal kellett megbirkóznia.

Bakunyin már az 1848-as forradalmi időszakban magára hívta a figyelmet, júniusban részt vett a prágai barikádharcokban, majd Szászországban tervezett felkelést, ahol elfogták, s az ausztriai hatóságok kiszolgáltatták a cárnak, aki Szibériába száműzte. 1861-től – miután megszökött Szibériából és Londonba érkezett – haláláig szüntelenül az európai társadalmi mozgalmak középpontjában látjuk nyugtalan alakját. Noha korán személyes ismeretségbe került Marxszal, nem osztotta ennek nézeteit, a szélsőséges anarchizmus szembefordította vele. Bakunyin szenvedélyes ellensége az államnak – mindenfajta államnak! – benne látja a társadalmi bajok fő forrását, s az állammal szemben a közösségek szabad föderációját hirdeti. Nem a kizsákmányolás, az osztálytársadalom megszüntetésére törekszik, mint a marxizmus, hanem az állam lerombolására. Marxszal folytatott vitái azért is szükségszerűen éles fordulatot vettek, mivel Bakunyin tevékeny résztvevője lett a nemzetközi munkásmozgalomnak, s az I. Internacionáléval szemben létrehozta a maga külön szövetségét, amelynek feladata az lett volna, hogy egy második Internacionálé szerepét töltse be addig, amikor sikerül teljesen kikapcsolni Marx befolyását az Általános Munkás Szövetségben. A 60-as évek közepén Bakunyin Itáliában tevékenykedett, hatása az olasz munkásmozgalomra nagyon jelentős volt. Doktrínája, az anarchizmus, nem tűnt el az ő halálával, hanem számos országban tovább élt, s az anarchizmus mai hirdetői is őt vallják apostoluknak. A korszakunkban megszülető anarchizmus tehát nem átmeneti jelenség, hanem olyan felfogás, amellyel a tudományos szocializmusnak a későbbiekben újból és újból fel kellett vennie a küzdelmet.

Hasonlóképpen erőteljesen érvényesült Proudhon doktrínája is. Proudhon *A nyomor filozófiája* című művével már 1848 előtt kiváltotta Marx éles bírálatát (*A filozófia nyomora).* Kemény kritika volt, Marx elutasította Proudhon kispolgári szocializmus-elméletét, különösen gazdasági nézeteit hibáztatta. De nem fukarkodott az elismeréssel, amikor Proudhonnak a forradalom alatti magatartását értékelte: Thiers-rel, a francia polgárság eme szellemi pillérével összehasonlítva Proudhon „özönvíz előtti óriásként" tűnt fel előtte. A proudhonizmus nem irányult a fennálló gazdasági rend ellen, csak a javak elosztásán kívánt változtatni. A kölcsönös segély elvét (mutuellisme) hirdette, a „szabad erők" közti egyensúly rendszerét, amely minden egyénnek egyforma jogokat biztosít, s azonos kötelezettségeket vár el mindenkitől. Tehát szolgálat szolgálatért, biztosítás biztosításért. A kölcsönös szolgálatokra épülő rendszer – úgymond – meglehet állam és erőszak nélkül. Proudhon szerint az ember erkölcsi értékei csak a teljes szabadság állapotában juthatnak kifejezésre. Csak a szabadság állapotában valósíthatja meg az ember az igazságos társadalmi rendszert.

1871-ben, a Kommün idején Proudhon hívei megpróbálták mesterük föderatív eszméjét átvinni a gyakorlatba, nem kívánták azonban a társadalom régi formáinak teljes eltörlését, beérték volna széles körű decentralizációval, az államszervezet meghagyásával.

A proudhonizmus szembefordult a munkásosztály forradalmi harcával; abból indult ki, hogy a forradalom békés úton, a lakosság többségének akaratával fog lefolyni, csak a kormányzók maroknyi csapatát kell eltávolítani. A forradalmat pusztán meggyőzés útján is végre lehet hajtani. A proudhonizmus emellett elvetette a szövetkezés eszméjét (aminek viszont Bakunyin híve volt a föderalista kollektivizmus alakjában), a társadalmi probléma megoldását a kölcsönös segélyben látta. Ám 1871-ben, a Kommün napjaiban, nem tartotta magát ehhez az elvhez, mert a Kommün egyik kiemelkedően fontos határozata a szövetkezést rendelte el, és a kisebb szövetkezeteket egy nagyobb szövetkezetbe kívánta egyesíteni. Ennek a következetlenségnek is része volt abban, hogy tulajdonképpen a Kommün ásta meg a proudhonizmus sírját. A nemzetközi munkásmozgalom forradalmi szárnyát nem elégítette ki Proudhon híveinek tétlensége, a forradalmi harc elvetése.

A Kommün eseményeire mély hatással voltak Louis-Auguste Blanqui nézetei is. A proudhonizmus és a blanquizmus valójában nem rokon irányzatok, lényeges kérdésekben térnek el egymástól, hasonlóság van azonban történeti szerepükben. Mindkét irányzat tartósan híveket tudott magának szerezni. Blanqui már 1848 előtt hosszú éveket töltött börtönben, 1848. május 15. után tíz évre ítélték el. 1859-ben szabadult ki amnesztiával, Brüsszelben rejtőzködve látott hozzá forradalmi programjának kidolgozásához. 1863 tavaszán ismét lecsukták, néhány évet leült, majd megszökött. Híveiből már valóságos párt jött létre, szaporodtak kiadványaik. 1867-től fegyveres szervezkedésre is gondolhatott a mozgalom. Blanqui és követői nem voltak hívei a szövetkezeteknek, haszontalannak, kártékonynak találták. Az I. Internacionálé francia szekciója a szövetkezést hirdette, ezzel szemben a blanquisták az egymást követő kongresszusokon a proletariátus politikai és gazdasági harcát propagálták.

A Kommün idején a leghomogénebb csoportot a blanquisták alkották. Felelevenítették Hébert és Babeuf hagyományát. Blanqui tisztában volt azzal, hogy milyen szerepet tölt be a burzsoá rendszerben a tulajdonjog. Nem azt hirdette, hogy a tulajdont kell megosztani a gazdagok és szegények közt, hanem a köztulajdon, a tömegtulajdon létesítését szorgalmazta. A társadalmi bajok forrását abban látta, hogy a termelőeszközök magántulajdonban vannak, a tőkét „ellopott munkaként" jellemezte. Alaposan félremagyarázta azonban a forradalmat, amikor olyan fordulatot látott benne, amelyet az öntudatos forradalmároknak – esetleg csak egy maroknyi – csoportja hajt végre, a munkásosztály érdekében. Blanqui programja világosan tartalmazta a korábbi államhatalom megdöntését, új, demokratikus kormányzattal való helyettesítését, de ez csak a politikai fordulat idejére szorítkozó követelés volt; ezen túlmenően Blanqui nem lépett fel pontosan körvonalazott gazdasági-társadalmi programmal.

A Kommün idején a blanquisták a centralizmus hívei voltak, s ezáltal szembekerültek az anarchista föderalizmussal (Bakunyin irányával), sőt a proudhonisták enyhébb föderalizmusával is. Nem osztották azt a nézetet, hogy a forradalom idején minden hatalmat meg kell szüntetni, nem akarták gyengíteni a forradalmi kormányt azzal sem, hogy valamennyi polgár számára lehetővé teszik a beleszólást a közügyekbe, függetlenül e polgárok világnézetétől; féltették a forradalmat a széles körű szabadságtól. A blanquisták szemében a kommünök harcba indítják a forradalmi elemeket a kizsákmányolók ellen, s ők alkotják az eljövendő népi állam pillléreit. A kommün-eszmény tagadja a burzsoá demokráciát, kiköt a proletárdiktatúránál, s ezáltal eltér a proudhoni–bakunyini kisebbség által propagált kommüntől.

Túl rövid ideig tartott a Kommün ahhoz, hogy a kebelében megindult viták lezárulhassanak. A nézetcserék folytatódtak. A blanquisták csak a Kommün bukása után ismerték fel azt a tényt, hogy a burzsoázia kész a legbrutálisabb eszközök bevetésére is, ha saját hatalma megvédéséről van szó. Levonták ebből azt a következtetést, hogy a proletariátus nem mondhat le saját diktatúrájáról, hanem az erő védelme alatt kell felépítenie a szocializmust.

Az 1871. évi Kommün ideológiájának áttekintése meggyőzhet bennünket arról, hogy a marxizmusnak még korántsem volt uralkodó szerepe a munkásosztály gondolkodásában. Proudhonizmus, blanquizmus, jakobinizmus és a francia Internacionálé kollektivizmusa mellett a marxi ideológia hatása vajmi csekély volt, a munkásszövetségek kiadott publikációiban alig találkozni a hatásával (kifejezetten szocialista jelleggel csak a Kommünnek a parasztokhoz kibocsátott kiáltványa bírt). A Kommün számára még nem voltak adva a szilárd tudományos alapok, ehhez a franciaországi kapitalizmus akkori fejlettségi foka még nem volt elegendő; egyetlen politikai csoport sem volt például tisztában a marxi értéktöbblet-elmélettel. A munkásmozgalom rugója – ahogy ezt Engels a lakáskérdésről írott cikkében kifejtette – nem annyira az „elvekben” keresendő, hanem inkább az objektív viszonyokban: a nagyipar fejlődésében, s ennek társadalmi következményeiben.

Marx lelkesen köszöntötte az 1871. március 19-i forradalmat, a történelmi materializmus igazolását látta benne. *Osztályharcok Franciaországban* címen ragyogó analízisét adta a Párizsi Kommün történetének, az ott lefolyt harcoknak, az egyes társadalmi osztályok szereplésének. Az ő szemében a Kommün története azzal a tanulsággal járt, hogy a proletariátus a forradalom kitörése után nem tűrheti meg a régi államszerkezetet, hanem le kell rombolnia azt, s új típusú államot kell felépítenie, ahol fokozatosan megszűnik az állami intézmények elnyomó szerepe. A Párizsi Kommün rálépett arra az útra, amelyen az állami szervek az egykori urak kezéből átmentek az egykori szolgák kezébe, s a történelem folyamán első ízben váltak e szervek demokratikussá. Így Marx szerint előállott a régen keresett politikai forma, amelyben megvalósulhat a proletariátus felszabadulása. A Kommünben – hangsúlyozta Marx többször is – a felkelt nép nem dobta el fegyverét, nem adta át a hatalmat a birtokos osztály kezébe, hanem létrehozta az államhatalom népi apparátusát, felváltva vele a burzsoá államot.

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ÉS MOZGALMAI

A termelés növekedése, a gazdasági fejlődés a kapitalista rendszernek csak egyik oldala. A burzsoázia jólétével, gazdagodásával szemben a másik oldalon ott állt teljes kiszolgáltatottságában, nyomorában a munkásosztály. Ennek a fiatal társadalmi osztálynak végig kell járnia a fejlődő kapitalizmus megalázó életiskoláját. Korszakunkban a munkások életkörülményei az egyes országokon belül hasonló képet mutatnak. A dolgozó ember teljesen ki van szolgáltatva a munkaadónak, védelméről semmilyen törvény nem gondoskodik. A munkaidő átlagban 12–14 óra, de nem ritka ennek a túllépése sem, a vasárnapi pihenőnap még ismeretlen. A munkabérek alacsonyak, többnyire a létminimumot sem érik el, s különösen az új lakások bére megfizethetetlen a munkás számára. A kötelező társadalombiztosítás fogalmát a 80-as évekig sehol sem ismerik, az első lépések e téren Németországban történtek (a balesetbiztosításra való kötelezés, rokkantsági és öregkori biztosítás); a példát először Ausztria követte, s csak nagy késéssel a többi kapitalista ország (húsz évvel később Anglia, majd Franciaország és az Egyesült Államok). Az olyan kérdések azonban, mint a munkaidő szabályozása, a minimálbérek rögzítése nem szerepeltek Bismarck programjában, ezeket a munkásoknak kellett kiharcolniuk.

Korszakunkban folytatódik az a folyamat, amelynek során a kapitalizmus kitermeli saját sírásóját: az öntudatos, harcos munkásosztályt. Ahogy fejlődik a termelési technika, úgy válik szükségessé a művelt, sokoldalúan képzett szakember. Megindul a differenciálódás a munkásosztályon belül, a kiemelkedő szakmunkások új réteget alkotnak, melynek egy része magáévá teszi a szocializmus eszmevilágát és a társadalmi átalakulás harcosa lesz. Ha idővel a munkásosztály életviszonyaiban hellyel-közzel javulás következik is be, ez nem a burzsoázia humanizmusából ered, hanem annak a harcnak az eredménye, melyet a munkásosztály és ennek vezetői folytatnak a pártok és a munkásszervezetek segítségével. A következetes proletár álláspont e korszak munkásmozgalmában még nem éri el a tudományos szocializmus színvonalát. Az egész korszakra jellemző vonás, hogy a liberális burzsoázia kiterjeszti befolyását a fiatal munkásegyletekre, igyekszik magát a munkásérdekek szószólójának feltüntetni, a munkásokat a saját táborába vonni, általuk új szavazókat szerezni, és nem riad vissza a munkások vezetőinek lekenyerezésétől sem.

A liberálisoknak a munkásmozgalom felett gyakorolt gyámkodása kirívó példájával találkozunk Angliában, ahol a munkásmozgalom a legrégibb hagyományokkal bír. Angliában erős, jól szervezett, központosított, bürokratizált szakszervezetek működtek, melyek elsősorban kvalifikált munkásokat fogadtak soraik közé. A szakszervezeteket vezető munkásarisztokraták a tüzet nem a kapitalizmusra irányították, hanem csak jobb munkafeltételeket szerettek volna elérni egyes szakmákon belül, s ezt sem annyira sztrájkok segítségével, mint a munkaadókkal folytatott tárgyalások, alkudozások útján. A kvalifikált munkások privilegizált helyzetben voltak a nem minősített munkásokkal szemben, képviselőik ott ülhettek a parlamentben a liberális politikusok oldalán. A század 70-es éveiben a kompromisszumos politika jellemezte az angliai munkásmozgalom vezetését, mely 1871-ben elfordult a Párizsi Kommüntől és szakított az I. Internacionáléval. Közben a szakszervezeti mozgalom terebélyesedett, az 1874. évi szakszervezeti kongresszuson a mozgalom vezetői 1 millió 190 ezer tagot tudhattak hátuk mögött (az 1871. évi 375 ezer taggal szemben). Az angol munkásarisztokrácia – mely közben újabb és újabb feltörekvő rétegekkel töltődött fel –, teljesen elpolgáriasodott, viszonylagos jómódban élt. Viszont a munkásság 40%-át a nem minősített munkások alkották, s ezek a legnagyobb nyomorban éltek. Sokáig úgy látszott, hogy ezt a társadalmi réteget nem lehet megszervezni; csak a 80-as évek vége felé bizonyosodott be, hogy tud és akar szervezkedni. Szakszervezetei már az angliai munkásmozgalom új fejezetét alkotják. Összefüggenek az angol munkásosztály nagy tömegakcióival, tüntetéseivel, a rendőri erőkkel való összecsapásokkal. Az angliai munkásosztály fokozatosan kiszabadította magát a liberális burzsoázia befolyása alól; noha ezt a hatást végleg kikapcsolni nem lehetett, vele újból és újból szembe kellett nézni.

Nemcsak Angliában történt így, hanem Itáliában is, ahol az 1883-ban megalakult munkáspártnak (A Munka Fiainak Ligája) fel kellett vennie a harcot a radikális burzsoá párttal, el kellett határolnia magát a polgári demokratikus propagandától. Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi Kelet-Közép-Európa országaiban, ahol a kezdeti idők munkásmozgalmában nagyon erős volt a liberális befolyás. A gyámkodás, melyet a liberális polgárság kifejtett, alkalmas volt arra, hogy fékezze a munkásmozgalom belső dinamizmusát, eltérítse a forradalmi programtól, teret nyisson az evolúciós elméleteknek, a kompromisszumnak. A munkásosztály forradalmi harcának iránya azonban a tisztán proletár érdekeket kifejező ideológia felé mutatott. S a harc a liberális és forradalmi nézetek között áthatja a kort, kirajzolódnak az egymástól eltérő (s egymással gyakran érintkező) irányzatok, kikristályosodik maga a forradalmi program, sorra megalakulnak a munkásosztály forradalmi pártjai. Ennek során elválnak egymástól a radikálisok és a mérsékeltek, a forradalmárok és az evolucionisták. A forradalmi párt kialakulásában szerepe van annak a terrornak is, melyet az uralkodó osztály gyakorol a forradalmi jelszavakat hirdető munkáspártok és vezetőik felett.

Leszűkítené azonban a haladás táborát az, aki ez idő tájt kizárólag a forradalmi munkáspártokban keresné a haladás zászlóvivőit. A marxizmus korszakunkban még korántsem annyira ismert és elterjedt tanítás, hogy elfogadása volna az egyetlen értékmérő. Számos országban találkozhatunk olyan nem marxista mozgalmakkal, amelyek a társadalmi viszonyok meghaladását tűzték ki végső célként, a közvetlen harcot pedig országuk konzervatív-reakciós viszonyai ellen vívták. Olyan mozgalmakról van szó, amelyek ugyan nem a marxizmus ismeretével felvértezve indultak harcba, de szembefordultak a kizsákmányolással, a társadalmi elnyomás minden formájával. Ide tartoznak a már említett orosz narodnyikok, akik a század 70-es éveiben felszínen tartották a népi tömegek elégedetlenségét a cári önkényuralommal szemben. Módszereik (egyéni terror) idegenek voltak a fejlődő munkásmozgalomtól, de egy olyan időszakban, amikor Oroszországban sem szakszervezetek, sem forradalmi munkáspártok nem működtek, szerepük feltétlenül haladó volt. Számos elvi felismerésük később átment a munkásmozgalom szellemi arzenáljába, s értékes hagyományt alkotott. A „forradalmárok" megjelölést tehát korszakunkban tágabb értelemben kell használni. Jeles forradalmárok léptek fel a 60-as években Szerbiában (Omladina), akik közül kiemelkedik Svetozar Marković. 1870-ben az I. Internacionálé orosz szekciójában ő lett a szerb levelező, tanítványa volt Marxnak és Engelsnek. Kiváló forradalmára a bolgár népnek Hriszto Botev, aki fellépett a hazai kompromisszumos politika ellen, és méltó társa volt Csernisevszkijnek, Dobroljubovnak, Piszarevnek.

A forradalmi munkásmozgalom korai fejlettségét láthatjuk a cári Lengyelországban, ahol Ludwik Waryński 1876-tól szervezte az első szocialista köröket a varsói diákok és munkások között. 1882-ben alapította meg a Proletariat elnevezésű pártot. A lengyel munkásszervezetek a 80-as években már elszakadtak a burzsoá programtól, osztályharcos nézeteket hirdettek, elítéltek mindenfajta elnyomást. Viszonylag könnyen kivonták magukat a lengyel polgárság ideológiájának (az ún. pozitivizmusnak) a hatása alól, és még az olyan kényes kérdésben is haladó álláspontot foglaltak el, mint a lengyelországi nemzetiségek sorsa. A jelenség magyarázatát abban kell keresni, hogy a cári Lengyelországban 1905-ig nem volt olyan parlamentáris rendszer, amelybe a munkásmozgalom beilleszkedhetett volna, mint ahogyan az számos országban bekövetkezett, ahol a szociáldemokrata pártok – részben a parlamenti szereplés révén – eredeti osztályharcos lendületükből sokat feladtak. Kelet-Közép-Európában a nemzeti kérdés is bonyolította a munkásmozgalom helyzetét. Így volt ez az Osztrák–Magyar Monarchiában, ahol a polgári pártok a nemzeti kérdés megoldását sürgették, nemzeti jelszavakat hangoztattak, a maguk befolyása alá vonva a munkásosztály egy részét is. Nehezen tudott pl. kiformálódni a tisztán proletár irányzat a cseh munkásmozgalmon belül és a liberális burzsoázia (az ún. ifjúcsehek) gyámkodása sokáig befolyása alatt tartotta a munkásságot. A nyelvi és kulturális harc a csehek és a németek között akadályozta az egy országon belüli nemzetköziség érvényre jutását, a proletár internacionalizmus meggyökerezését.

ELSŐ RÉSZ

POLGÁRI FORRADALOM
(1848–1849)

I. FEJEZET

A MÁRCIUSI FORRADALOM

1. AZ EURÓPAI FORRADALMI ÁRADAT KIBONTAKOZÁSA ÉS MAGYARORSZÁG

FORRADALMI FORDULAT EURÓPÁBAN

1848-ban minden korábbinál hatalmasabb forradalmi áradat borította el Európát. Az év első harmadában egymás után tizenhárom város lett forradalmi események színterévé: január 12-én Palermo, január 27-én Nápoly, február 23-án Párizs, március 4-én München, március 13-án Bécs, március 15-én Graz és Pest, március 18-án Milánó és Berlin, március 20-án Poznań, március 22-én Velence, április 12-én Konstanz, április 26-án pedig Krakkó utcáin viharzott végig a forradalom. S ez még csak a kezdet volt, hiszen június 12-én felkelt Prága, június 23-án pedig Bukarest is. Majd némi szünet elteltével újabb forradalmi mozgalmak robbantak ki szeptember 2-án Livornóban, szeptember 18-án Frankfurtban, szeptember 22-én Lörrachban s november 15-én Rómában. És a forradalom még a következő esztendőben is tovább hódított: 1849. január 31-én felütötte a fejét Firenzében, március 31-én pedig Genovában, majd május 4-én Drezdában, május 9-én Elberfeldben, május 12-én Rastattban s végezetül május 17-én Kaiserslauternben. A napóleoni háborúk időszakának lezárulása után kiépült európai hatalmi rendszer pedig, amely az előző évtizedek szabadságmozgalmait még nagyjából érintetlenül vészelte át, most e forradalmi áradat hatására egyszeriben roskadozni kezdett.

De 1848 forradalmi áradata ezt az európai hatalmi építményt csak megingatni volt képes, alapjaiból kiforgatni nem. Már csak azért sem, mert időbelileg nagyon széttagolt volt. Hiszen a forradalom első hulláma még meglehetősen gyors egymásutánban zúdult rá a nápolyi, a párizsi, a müncheni, a bécsi, a berlini és a karlsruhei trónra. De amikorra Prága is mozgásba jött, addigra Konstanzban, Krakkóban, Poznańban és Nápolyban már ismét a régi rend képviselőinek a kezében volt a hatalom. S azután, még mielőtt Bukarest talpra állt volna, már Prága is elbukott. S helyette utóbb megmozdult ugyan egyebek mellett Róma és Firenze, időközben viszont az ellenforradalom lett úrrá Milánón, Bukaresten, Berlinen és Bécsen is. Amikor meg végül Drezda is fegyverre kelt, akkorra Firenze lett újból az ancien régime híveinek zsákmányává. S hiába sietett ekkor Drezda nyomába lépni Rastatt: mire kitűzte a zászlót, már Drezda sem, Palermo sem tarthatta magát többé, Párizsban pedig nemkülönben ütött a forradalom utolsó órája. Majd 1849 júliusában elesett Róma is, Rastatt is, úgy hogy a következő hónapban immár egyedül a magyarok és a velenceiek állták a harcot, amíg rövidesen az ő sorsuk is be nem teljesedett.

Ám abban, hogy az európai forradalom azonnali elsöprő sikert nem arathatott, korántsem a forradalmi folyamat időbeli széttagoltsága játszotta a döntő szerepet; ez csupán következménye volt annak, hogy a más-más országokban egymástól függetlenül porondra lépett forradalmi seregek között nemigen alakult ki szerves együttműködés. És ennek szintén volt egy mélyebben rejlő oka, az, hogy e más-más országokban porondra lépett forradalmi seregeknek a törekvései csupán részben voltak rokontermészetűek, részben viszont eltértek egymáséitól vagy egyenesen ellentéteseknek bizonyultak.

Mert abban, hogy a polgári fejlődés útját többé vagy kevésbé eltorlaszoló gátak lerombolásáért szálltak síkra, nem volt különbség az egyes országok forradalmai között. Eltérést okozott viszont az, hogy a forradalmasodott országok közül némelyekben a gazdasági élet terén egy ideje már a tőkés viszonyok voltak uralkodóak, más, hátrább tartó országok gazdasági életére ellenben egészen a forradalom kitöréséig a feudális viszonyok nyomták rá a maguk bélyegét. Így a forradalom táborának most néhol csupán a tőkés gazdasági rendhez idomuló politikai berendezkedés létrehozásáért kellett harcba bocsátkoznia, másutt ellenben a politikai viszonyok gyökeres átalakításán kívül a gazdasági viszonyok gyökeres átalakítását is feladatai közé kellett sorolnia. És a körülmények ilyetén különbözősége kifejezett meghasonlást persze még nem kellett hogy előidézzen s általában nem is idézett elő a szóban forgó forradalmak között. Csakhogy a polgári fejlődés kibontakozása a forradalom színtereivé lett országok legtöbbjében nem pusztán belső akadályokba ütközött, hanem külsőkbe is, s emiatt az illető országok forradalmárainak a külső akadályok leküzdéséért úgyszintén harcot kellett indítaniok. Amikor pedig harcukat erre a térre is kiterjesztették, akkor már egymással is nemegyszer összeütközésbe kerültek.

A poroszoknak alávetett poznańi lengyelek például éppúgy a polgári fejlődés szabaddá tételéért küzdöttek, akár a poroszok. Az előbbiek azonban a maguk polgári fejlődésének minél teljesebb kibontakoztatása érdekében a poroszoknak való alávetettségüket is fel akarták számolni, az utóbbiak viszont erről ugyanezen okból hallani sem akartak. És az osztrákoknak alárendelt csehek és magyarok meg a lombardiai és venetói olaszok is éppúgy a polgári fejlődés ügyéért léptek sorompóba, akár az osztrákok. Csakhogy a csehek és a magyarok a maguk polgári fejlődésének minél maradéktalanabb kibontakoztatása érdekében alárendeltségüknek is véget kívántak vetni, a lombardiai és venetói olaszok meg egyenesen ki akartak válni a Habsburg-birodalomból, a polgári fejlődés osztrák hívei közül viszont ezeket a törekvéseket sokan nemcsak a Habsburgokra, hanem magukra nézve is károsaknak ítélték. S ráadásul a magyarok és az észak-olaszok ilyetén törekvéseit magukra nézve előnyteleneknek ítélték még az ő alárendeltségükből szintén hasznot húzó csehek is, akiket a magyarokkal mellesleg a magyaroknak alávetett szlovákok iránti rokonszenvük is szembefordított. Amint a havaselvei románok is éppúgy a polgári átalakulás jelszavát írták zászlajukra, akár a magyarok, s ennek megfelelően törekedtek is a magyarokkal való együttműködésre, afölött azonban, hogy a magyarok a maguk érdekében továbbra is fenn akarják tartani a magyarországi és erdélyi románok fölötti uralmukat, ugyancsak nem térhettek napirendre.

Ilyesféle ellentétek korántsem csak az etnikai tekintetben vegyes lakosságú s ezért belső nemzeti ellentétekkel is át- meg átszőtt birodalmak területén ütötték fel a fejüket. A német és az olasz forradalmároknak például (a Habsburgok jogara alatt élő észak-olaszok kivételével) nem valamiféle függőség felszámolásáért kellett síkra szállniok, csupán egységes nemzeti államuk megteremtéséért, s ez egyenesen kedvezett annak, hogy az egyes német, illetve olasz államokban színre lépő forradalmárok megtalálják egymás kezét. Ellentétek azonban ennek dacára még a német, illetve az olasz forradalom egyes osztagai között is jelentkeztek

– elsősorban a körül a kérdés körül, hogy a megteremtendő egységes nemzeti államon belül az egyes német, illetve olasz részfejedelemségek közül melyiknek a vezető köreié legyen az irányító szerep. És a forradalom német meg francia, illetve olasz meg francia híveinek a viszonya szintén nem volt ellentétektől mentes – már csak azért sem, mivel a franciák a maguk érdekeire nézve mind az egységes német, mind az egységes olasz állam létrejövetelét hátrányosnak érezték. Amint ugyanők ugyanezen okból nem vették volna jó néven a Habsburg-birodalom meggyengülését sem, s emiatt túlságosan a Habsburg-birodalom területén kitört forradalmi mozgalmak egyikével sem tudtak rokonszenvezni.

Az európai forradalom táborának ütőképességét azonban még egyéb tényezők is csorbították. Így többek között az, hogy egyes forradalmi csoportok – például a francia és az osztrák burzsoázia –, amelyeknek legfőbb céljaikat már a kezdet kezdetén sikerült elérniök, csakhamar kiváltak a forradalom táborából, sőt hovatovább az ellenforradalom tábora felé vezető útra is ráléptek, mivel érdekeik legfőbb veszélyeztetőit ettől fogva már nem az ancien régime képviselőiben, hanem éppenséggel más forradalmi csoportokban látták. És a forradalom táborának idővel olyan csoportok is hátat fordítottak, amelyeknek a sorsa éppen ellenkezőleg alakult: amelyeknek a forradalom táborán belül kezdeti várakozásaik ellenére sem adódott lehetőségük törekvéseik érvényesítésére. Mint például azok a magyarországi nem magyarok, akik tapasztalván, hogy a magyar forradalom őket pusztán a maga gazdasági és társadalmi vívmányaiban meg az általános polgári szabadságjogokban részelteti egyenlően, a nemzeti egyenjogúságot viszont továbbra is megtagadja tőlük, rövidesen szintén leszakadtak a forradalom táboráról, mi több: egyenesen az ellenforradalom táborához csatlakoztak.

Ilyen és hasonló okokon múlott tehát, hogy a negyvennyolcas forradalom egyszer s mindenkorra még nem végezhetett a napóleoni háborúk időszakának lezárulása után kiépült európai hatalmi rendszerrel. Teljesen azonban ennek a hatalmi rendszernek mégsem sikerült többé kihevernie azt a csapást, amelyet 1848 mért rá. Mert bármekkora ellentétek osztották is meg belülről a negyvennyolcas forradalom táborát, ez a tábor így is Európa korábbi történetében példa nélkül álló erőkifejtésre volt képes. Kivált az első hónapokban, amikor a hatalom bástyáit Palermótól Berlinig és Párizstól Pestig csaknem egyszerre kezdte ostromolni az ár, s amikor az egyes országok forradalmi körei egymás törekvései közül a magukéit keresztezőkre még nemigen lettek figyelmesek, a magukéival rokon természetűekre viszont annál inkább felfigyeltek, amikor tehát egymás próbálkozásaiban többnyire még nem aggasztó jelenségeket, hanem ösztönző példákat láttak. Amint az 1848 márciusában Magyarországon is tapasztalható volt.

A KEZDEMÉNYEZÉST EURÓPÁTÓL VÁRÓ MAGYARORSZÁG

Magyarország számára ugyanis a 19. század derekán már valóban életkérdés volt a teljesen megmerevedett feudális viszonyokból való kibontakozás. S magyar földön 1848 küszöbére az Ellenzéki Párt képében már egy olyan politikai csoportosulás is megszerveződött, amely az országot adandó alkalommal rá is vezethette volna a polgári átalakulás útjára. De hogy az ország a valóságban is egyhamar rá fog kanyarodni erre az útra, az ennek ellenére még 1848 elején is vajmi kevéssé látszott valószínűnek. Mert Magyarország polgári átalakulásának kulcskérdése volt a jobbágyviszonyok felszámolása. Az Ellenzéki Párt viszont a maga soraiban legnagyobbrészt jobbágytartó földbirtokosokat egyesített. S ezek a földbirtokosok maguk sem voltak ugyan száz százalékig érdekeltek a jobbágyviszonyok konzerválásában, de felszámolásukban szintén nem. Ezek a földbirtokosok tehát már 1848 előtt is tettek ugyan előrelépéseket a jobbágyviszonyok felszámolása felé, arra azonban, hogy a csomót meg is oldják, egészen 1848-ig nem voltak képesek – már csak azért sem, mert kellő határozottsággal helyzetük kettőssége folytán nem is léptek fel, de azért sem, mert a főhatalmat Magyarországon kezükben tartó Habsburgok ellenállásán még azoknak a próbálkozásaiknak a legtöbbje is megfeneklett, amelyekre mégis elszánták magukat.

Az Ellenzéki Pártban tömörült liberális nemesurak tettek lépéseket a főhatalom meghódítása érdekében is, ezek a lépések azonban 1848-ig szintén nem vezettek eredményre, mivel annyi erővel, amennyi a főhatalom megragadásához kellett volna, a magyar nemesség egymagában nem rendelkezett. Erőit számottevően megnövelni pedig a nemesség csupán akkor tudta volna, ha maga mellé állítja a parasztságot. Ehhez viszont elengedhetetlen volt a jobbágyviszonyok előzetes felszámolása. Egyszóval a magyar nemesség az 1848 előtti években egy pusztán a maga eszközeivel fel nem oldható ellentmondás szorítójába került: a jobbágyviszonyok felszámolását nem tudta keresztülvinni, mert nem volt képes előzőleg a főhatalom birtokába jutni, a főhatalmat pedig nem tudta meghódítani, mert a jobbágyviszonyokat nem volt képes előzőleg felszámolni.

Nem kétséges, hogy Magyarország idővel maguknak a Habsburgoknak a vezetésével is rálépett volna a polgári átalakulás útjára (úgy, amint utóbb Oroszország is az abszolút hatalom vezetésével lépett rá erre az útra). Nyilvánvaló azonban, hogy ha a további tőkés fejlődés útját végül is a polgári átalakulásban egyáltalán nem érdekelt Habsburgok nyitják meg Magyarország előtt, akkor ez az út megközelítőleg sem lett volna olyan széles és egyenes, mint amilyenre a polgári átalakulásban legalább részlegesen érdekelt magyar nemesség vezette volna rá az országot.

Ezért volt hát Magyarország számára égető kérdés, hogy abból a szorítóból, amelybe a magyar liberális nemesség került s amelyből magamagát sehogy sem volt képes kiszabadítani, nem szabadulhat-e ki valahogy másként, valami külső változás segítségével. S ezért lett Magyarország számára sorsdöntővé az 1848 elején Európa-szerte kibontakozott forradalmi erjedés, amely – megrendítvén az európai hatalmi rendszert s benne a Habsburgok hatalmi helyzetét is – valóban ilyen felszabadító hatással volt a magyar liberális nemességre.

A PÁRIZSI FORRADALOM VISSZHANGJA

1848 európai forradalmai közül az első, amely Magyarországon is kézzelfogható cselekedetekre ösztönözte a polgári átalakulás híveit, a párizsi kispolgári és munkástömegek február 23-i felkelése volt, amely megdöntötte Lajos Fülöp trónját és Franciaországot ismét köztársasággá tette, a köztársaság vezető társadalmi tényezőjévé pedig a pénzarisztokrácia mellett addig másodrendű szerepre kárhoztatott ipari burzsoáziát avatta. S az első magyar államférfi, aki mikor – március 1-én – értesült a Párizsban történtekről, nyomban megértette, hogy most ütött Magyarország órája is, a pozsonyi országgyűlés alsótáblájának ellenzéki vezérszónoka, Kossuth Lajos volt.

Kossuth a palermói és a nápolyi forradalom meg a Habsburg-ellenes tömegtüntetések formájában egyidejűleg Milánó utcáin is felszínre törő forradalmi erjedés hatására már február végén arra készült, hogy egy az országgyűlés elé terjesztendő felirati javaslatban alkotmányos berendezést követeljen az udvartól valamennyi Habsburg-uralom alatt álló ország számára. Akkor azonban még feladni kényszerült ezt a tervét, mivel szándékait egyelőre ellenzéki követtársainak tekintélyes hányada is túlontúl vakmerőeknek ítélte. Most viszont, a március 2-i vegyes követi értekezleten bejelentette, hogy másnap mégis az alsótábla elé fog állni felirati javaslatával, s ebben immár nemcsak az örökös tartományok belső rendjének alkotmányos alapokra helyezését fogja követelni, hanem hogy Magyarországon is történjék meg végre, aminek történnie kell, hogy tehát még a folyó országgyűlés törvénybe iktathassa a legsürgősebb teendőket – így a közteherviselés bevezetését (legalábbis a megyei háziadó és a létrehozandó országos pénztár vonatkozásában), az úrbéri viszonyoknak a földesurak kármentesítésével lebonyolítandó felszámolását, a városok belrendezését, a nem nemeseknek „illő" politikai jogokban részesítését, a honvédelmi rendszer gyökeres átalakítását stb. –, s hogy e meghozandó törvények maradéktalan életbe léptetésének a biztosítására azonnal alakuljon meg egy az osztrák hatóságoknak alá nem rendelt s egyedül a magyar törvényhozásnak felelős magyar kormány is.

S Kossuth kezdeményezése a párizsi forradalom hírének elterjedése után már nemcsak a liberális politikusok soraiban nem lelt ellenzőkre, de a konzervatív követek körében sem; ellene egyedül a pártokon kívül álló Széchenyi István gróf lépett fel azzal az indítvánnyal, hogy az országgyűlés az adott helyzetben éppen ne követelésekkel forduljon az udvarhoz, hanem tántoríthatatlan hűségéről biztosítsa az uralkodóházat, s ilyen módon a szükséges átalakulást alapozza a dinasztiában ezek után szerinte bizonyosan felébredő méltányosságra. Ez az ellenjavaslat azonban egyetlen követ támogatását sem nyerte el; Széchenyinek mindössze annyit sikerült kiharcolnia, hogy Kossuth a maga tervezetét öltöztesse némileg mérsékeltebb alakba, nevezetesen: hogy a felelős magyar kormány megalakítását ne nyilvánítsa benne azonnal megoldandó feladatnak, hanem ezt is csak az országgyűlés berekesztéséig rendezendő problémák egyikeként említse meg.

Ilyen tompított szövegezésben került hát Kossuth felirati javaslata március 3-án az alsótábla elé, majd miután itt most már egyhangúlag elfogadtatott, következő állomásaként István főherceg nádorhoz, hogy azután ő mint a felsőtábla feje annak rendje és módja szerint jóváhagyassa a főrendekkel is.

De a felirati javaslatnak a főrendek elé terjesztése mégsem történt meg egyhamar. Mert az alsótábla konzervatívjainak a gerincét az, ami Párizsban történt, egymagában is megroppanthatta, az udvari köröket viszont pusztán ez még nem bírta teljes magukmegadásra. Bécsben tehát most lázas tanácskozások kezdődtek az ellenállás mikéntjének kimódolására, s ezért István főherceg – éppen 3-án – maga is a császárvárosba utazott, majd néhány nap múlva követte őt Mailáth György országbíró és Keglevich Gábor gróf tárnokmester is, úgy hogy Pozsonyban végül senki sem maradt, aki jogosult lett volna egybehívni a felsőtáblát. A teendők tekintetében azonban a bécsi tárgyalások résztvevői képtelenek voltak egyöntetű álláspontra jutni: akadt, aki elengedhetetlennek ítélte az országgyűlés haladéktalan feloszlatását, akadt, aki elegendőnek gondolta, ha az uralkodó dorgálásban részesíti a diétát, s volt pártja a hagyományos eljárásnak is, annak tudniillik, hogy a felsőtábla konzervatív többségével egyszerűen szavaztassák le a felirati javaslatot. A bécsi tanácskozások elhúzódása miatt pedig egyre tovább késett a következő főrendi ülés időpontjának a kitűzése is.

Kossuthék azonban ezekben a napokban sem ültek ölbetett kézzel. S mint akik érzik, hogy ha most megkezdik a harcot a kormányzati hatalom döntő összetevőinek a Habsburgokról a magyar nemességre történő átruházásáért, akkor egyidejűleg minden korábbinál nagyobb erőfeszítéseket kell kifejteniök annak érdekében is, hogy az ország eddig nagyrészt királyhű és úrgyűlölő parasztságát a nemesség javára hangolják át: mindenekelőtt újabb kísérletet tettek az úrbéri viszonyokból való kibontakozás ügyének a holtpontról történő elmozdítására. Erre pedig kitűnő alkalmat szolgáltatott, hogy éppen március 6-án került az alsótábla elé a főrendek február 10-i üzenete, amely a rendeknek az örökváltság tárgyában december 21-én született határozatával foglalkozott. Mert az üzenetből az derült ki ugyan, hogy a főrendek nem helytelenítik, ha az örökváltság ügyét a rendek kívánságainak megfelelően egy, a két tábla tagjaiból vegyesen alakítandó országos választmány elé utalják, eleve elzárkóznak viszont minden olyan majdani intézkedés elől, amely akár egyetlen földesurat is örökváltsági szerződés kötésére kényszerítene addig, amíg gondoskodás nem történik arról, hogy az ország valamennyi jobbágyának legyen miből megváltania magát, de akármit tartalmazott is ez az üzenet, azt mindenképpen lehetővé tette, hogy az alsótábla ismételten visszatérjen a jobbágykérdésre. Kossuth tehát ekkor keresztülvitte, hogy az alsótábla a főrendek üzenetének érdemi megvitatása helyett egyszerűen bízza meg az ő Pest megyei követtársát, Szentkirályi Móricot egy kerek örökváltsági törvénytervezet kidolgozásával. Szentkirályi pedig egy héten belül el is készítette munkálatát.

Ámbár ez a tervezet még mindig nagyon messze volt attól, hogy elfogadása esetén a parasztságot csakugyan kiszabadítsa az úrbéri kötelékek hálójából és így meggyőzze a nemesség iránta táplált jóindulatáról. Szentkirályi ugyanis azt indítványozta, hogy az állam legyen segítségükre a megváltakozni kívánó jobbágyoknak, azt azonban fel sem vetette, hogy maga az állam váltsa meg őket. Holott saját erejéből a jobbágyságnak még állami kölcsönforrások megnyitása esetén is csak elenyésző töredéke lett volna képes megváltakozni. De Szentkirályi igyekezete ennek ellenére sem vonható kétségbe, hiszen a tervezet kimondani javasolta, hogy a földesurak egyetlen olyan községben sem térhetnek ki többé az örökváltsági szerződés megkötése elől, ahol a telkesjobbágyoknak legalább kétharmada örökváltságra akar lépni, s hogy a földesurakat nem ,,tökéletes'', csupán ,,méltányos'' kárpótlás illeti meg, ez pedig lényegesen több volt, mint amennyit a régebbi országgyűlési viták anyagát képező hasonló tárgyú tervezetek valaha is tartalmaztak.

Már ezt megelőzően történt azonban a liberális nemesség hadállásainak kiszélesítése érdekében egy másik fontos kezdeményezés is. Március 4-én ugyanis az Ellenzéki Párt pesti klubjának, az Ellenzéki Körnek a választmánya is megvitatta Kossuth felirati javaslatát. S bár a pestiek egyöntetű lelkesedéssel fogadták Kossuth követeléseit, azt a véleményüket is kifejezésre juttatták, hogy valamennyi megoldást igénylő korkérdésre még az ő előterjesztése sem tér ki. Igaz, a választmány végül úgy határozott, hogy egyelőre ennek ellenére sem próbál belefolyni az események alakításába, a pesti ellenzékiek Petőfi Sándor körül tömörülő radikális kisebbségét azonban ez a határozat csöppet sem elégítette ki. A választmány egyik radikális tagja, Irányi Dániel tehát már másnap Pozsonyba utazott, hogy egyenest Kossuthtól tudakolja meg, nem helyeselné-e, ha most mégis megmozdulnának az országgyűlésen kívül álló körök is, hogy azután a diétához intézendő petíciókban maguk is nyomatékosan sürgessék az ország korszerű átalakításához szükséges lépések haladéktalan megtételét. Kossuth pedig a kérdésre határozott igennel válaszolt, sőt Irányi útján egyenesen felkérte az Ellenzéki Kört a petíciós mozgalom megindítására.

Így azután az Ellenzéki Kör következő, 9-i tanácskozásán immár ellenvetés nélkül elfogadta a radikális kisebbség peticionálási tervét, sőt beleegyezett abba is, hogy a petíció szöveget szintén a radikálisok egyike, Irínyi József fogalmazza meg. S két nap múlva már kész is volt a nagy mű, amely tizenkét pontba foglalva, tételesen felsorolta az ellenzék legjobbjainak követeléseit:

1. Kívánjuk a sajtó szabadságát, censura eltörlését.
2. Felelős ministeriumot Buda-Pesten.
3. Évenkinti országgyűlést Pesten.
4. Törvény előtti egyenlőséget polgári és vallási tekintetben.
5. Nemzeti őrsereg.
6. Közös teherviselés.
7. Úrbéri viszonyok megszüntetése.
8. Esküdtszék, képviselet egyenlőség alapján.
9. Nemzeti Bank.
10. A katonaság esküdjék meg az alkotmányra, magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a külföldieket vigyék el tőlünk.
11. A politikai statusfoglyok szabadon bocsáttassanak.
12. Unió.[1]

A tizenkét pont – mint látjuk – csupa liberális követelést tartalmazott, s mégis radikálisan meghaladta a Kossuth felirati javaslatában foglaltakat. Egyfelől azzal, hogy felölelt egy sor olyan követelést is (sajtószabadság, évenként és Pesten tartandó országgyűlés, vallásegyenlőség, nemzetőrség, esküdtbíráskodás, erdélyi unió), amely – ha korábbi ellenzéki programokban szerepelt is – Kossuth mostani felirati javaslatában nem kapott helyet. Másfelől meg azzal, hogy amikor olyan követeléseket hozott szóba, amelyek Kossuth felirati javaslatában szintén szerepeltek, többnyire akkor is Kossuthénál határozottabb és előbbre mutató szövegezéssel szolgált.

---

[1] Mit kíván a magyar nemzet. Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL), Gyűjtemények (továbbiakban: Gy), 1848–49-i és emigrációs nyomtatványok (továbbiakban: '48Ny). Reprodukcióban közli: Negyvennyolc a kortársak szemével. Szerk. Rózsa György–Spira György. Bp. é. n. [1973]. 165. sz.

Így a tizenkét pont nem érte be azzal, hogy a nem nemeseknek pusztán „illő" (azaz tágabban is, de szűkebben is kimérhető) politikai jogokban részesítését követelje, hanem egyértelműen a teljes törvény előtti egyenlőség bevezetése mellett foglalt állást s külön is kiemelte, hogy az ország lakóinak ezentúl a választójogban is egyenlően kell majd részesedniök. Vagy – a hadseregről szólván – nem szorítkozott arra, hogy a honvédelmi rendszer gyökeres átalakítását csupán általánosságban sürgesse, hanem világosan megmondta, hogy Magyarországról el kell távolítani a birodalom más tartományaiból ide vezényelt csapatokat, a birodalom más tartományaiban állomásozó magyar alakulatokat pedig haza kell ereszteni és fel kell esketni a magyar törvényekre, azaz – végső soron – az eddig teljesen egységes testületként kezelt császári hadseregnek különálló osztrák és magyar hadsereggé történő széttagolása mellett foglalt állást. De radikálisabb volt ennek a szövegnek a közteherviseléssel foglalkozó passzusa is, hiszen a szóban forgó pont az adóterhek együttes viselésének a követelményét nem csupán egyes adónemekre, hanem minden adónemre egyaránt érvényes követelményként vetette fel. Végül pedig – s alighanem ez a legfontosabb – az úrbéri viszonyok felszámolásának a követelését a tizenkét pont egyáltalán nem egészítette ki a földesurak kármentesítésének a követelésével.

Igaz viszont, hogy a kármentesítés kérdésének elmellőzése még mindig nem jelentette magának a váltság nélküli jobbágyfelszabadításnak a követelését; ezzel a tizenkét pont csupán azt juttatta kifejezésre, hogy az úrbéri viszonyok felszámolása olyan késedelmet nem tűrő feladat, amelynek a megoldását tovább akkor sem szabad halasztani, ha a földesurak egyidejű kármentesítése pillanatnyilag sem a jobbágyok, sem az állam anyagi erőforrásaiból nem biztosítható. Vagyis Irínyi tervezetének, bármennyire túlment is a Kossuth felirati javaslatában foglaltakon, egyetlen pontja, az úrbéri viszonyok felszámolását sürgető pontja sem hágta át a liberális nemesi politikusok java része számára még elfogadható követelések kereteit. És az Ellenzéki Kör március 13-án simán el is fogadta a tervezetet.

Annál nagyobb fejtörést okozott viszont a 13-i összejövetel résztvevőinek az a kérdés, hogy most már mi történjék a tizenkét ponttal a továbbiakban. Kiderült ugyanis, hogy a radikális fiatalok ezt a szöveget az eredeti elképzelésektől eltérően már korántsem az Ellenzéki Kör vagy más zártkörű csoport kérvényeként óhajtják továbbítani Pozsonyba, hanem a következő vasárnapon, 19-én nagyszabású népgyűlést készülnek rendezni a Rákoson, s a tizenkét pontot azután ebből a gyűlésből kívánják útjára bocsátani mint a pesti nép, valamint az éppen ezen a héten megnyíló József-napi országos vásár alkalmából Pestre sereglő vidékiek sokezres tömegeinek akaratnyilvánítását. Ez a terv pedig csak aggodalmakat kelthetett az Ellenzéki Kör vezetőiben, hiszen megvalósulása esetén a mozgalom irányítása könnyen kicsúszhatott volna a magukfajta liberális nemesi politikusok kezéből (nem is beszélve arról, hogy a népgyűlés elé terjesztendő szövegnek az úrbéri viszonyok felszámolását a földesurak kármentesítésének említése nélkül követelő pontja az ott megjelenő falusiak száján már csakugyan a váltság nélküli jobbágyfelszabadítás követelésévé alakulhatott volna át). A 13-i tanácskozás résztvevői tehát másnap délutánra újabb megbeszélést hívtak össze, s erre most meghívták az Ellenzéki Körhöz nem tartozó radikális fiatalokat is, hogy ez alkalommal immár mindnyájukkal közvetlen eszmecserébe bocsátkozhassanak, s így egy füst alatt mindnyájukat rávegyék szándékaik megmásítására.

Közben viszont a feszültség Pozsonyban is tovább fokozódott. A nádor ugyanis 11-én végre visszaérkezett a diéta színhelyére, a felsőtábla azonban továbbra sem ült össze, s minden jel arra vallott, hogy ha a főrendek majd összeülnek is, akkor sem fogják jóváhagyni Kossuth felirati javaslatát. Ezt az eshetőséget pedig sok-sok liberális politikus szemében különösen aggasztóvá tették azok az egyidejűleg sorozatosan érkező – különben alaptalan – hírek, amelyek szerint az ország északkeleti megyéiben többfelé parasztfelkelések robbantak ki. A liberálisok zömén ugyanis e hírek hallatára eluralkodott az a félelem, hogy ha az országgyűlés a maga politikáját még most sem emeli fel – Kossuth március 3-i szavaival szólva – „a körülmények színvonalára”,[2] akkor utolsó lehetőségét is elszalasztja, mert a feudális viszonyok felszámolása ebben az esetben is meg fog ugyan történni, de nem a nemesség vezetésével és a nemesség szája íze szerint, hanem a nemesség ellenében, népforradalom révén fog végbemenni. Az elhatározó lépés azonban ennek ellenére még mindig váratott magára – egészen addig, amíg március 13-án Bécsben is ki nem tört a forradalom.

---

[2] Kossuth felszólalása az országgyűlés alsótáblájának 1848. márc. 3-i ker. ülésén. Kossuth Lajos összes munkái (továbbiakban: KLÖM). XI. Sajtó alá rend. Barta István. Bp. 1951. 623.

A BÉCSI FORRADALOM VISSZHANGJA

A pozsonyiak már 13-a délutánján értesültek arról, hogy Kossuthnak az osztrák örökös tartományok számára is alkotmányos berendezkedést sürgető (s német fordításban is gyorsan elterjedt) 3-i beszéde Bécsben is megtette hatását: hogy a 13-ára egybehívott alsó-ausztriai rendi gyűlés résztvevőit aznap reggel bécsi polgárok, diákok és munkások alkotmányosságot követelő óriási tömege fogadta a rendi gyűlés székháza előtt, s a sokaság és a helyőrség között rövidesen fegyveres összeütközésre is sor került. Másnap délelőtt meg már az is ismeretessé lett Pozsonyban, hogy a harc a felkelők győzelmével végződött, s maga az államkancellár, Clemens Metternich herceg is kénytelen volt lemondani, sőt külföldre menekülni. Ezek a hírek pedig végre fordulatot idéztek elő Pozsonyban.

István főherceget például a történtek meggyőzték arról, hogy többé nem szabad akadályoznia Kossuth felirati javaslatának az uralkodó elé terjesztését, mert az udvarnak most már nincs más választása, mint vagy önként belenyugodnia – legalább átmenetileg – a Kossuth követelte újítások életbe léptetésébe, vagy kockáztatnia még messzebb menő újítások életbelépését, esetleg Magyarország teljes elszakadását is. Az István főhercegnél tapasztalható nézetváltozás pedig immár Széchenyit is meggyőzte arról, hogy többé nincs miért hátráltatnia, hanem éppenséggel segítenie kell Kossuth terveinek megvalósulását, mert Kossuth követelései eszerint mégsem fogják felidézni azt, amitől ő eddig mindenekfölött tartott: a Habsburgok ellenállását, Kossuth követeléseinek sikerre vitele pedig kiküszöbölheti korábbi aggodalmainak másik fő tárgyát, a népforradalom eshetőségét is. Magát Kossuthot viszont a Bécsben történtek arról győzték meg, hogy most haladéktalanul tovább kell mennie azon az úton, amelyre a párizsi forradalom hírének vétele után rálépett.

Az alsótábla 14-én délelőtt megnyílt kerületi ülésén tehát Kossuth indítványt tett arra, hogy a rendek most már ellentmondást nem tűrően szólítsák fel a nádort a felirati javaslatnak a főrendekkel való azonnali elfogadtatására s válasszanak egy küldöttséget, amely a feliratot a főrendek hasonlóképpen megválasztandó képviselőivel együtt másnap Bécsbe vigye és az uralkodó elé terjessze. Ez előtt a követelés előtt pedig, amelyhez a követi kar megint csak egy emberként csatlakozott, immár István főherceg is, a felsőtábla is ellenszegülés nélkül meghajolt.

Kossuth azonban ekkor már maga is világosan látta, hogy az általa március 3-án fogalmazott szöveg fölött azóta meglehetősen elszállt az idő. Arra viszont, hogy ezt a szöveget most, miután végre a főrendek is áldásukat adták rá, az országgyűlés újrafogalmazza, nem látott lehetőséget, mivel ilyesféle próbálkozás okvetlenül újabb vitákra s ezzel a drága idő további fecsérlésére vezetett volna. Az alsótábla másnap reggeli ülésével elfogadtatott hát egy határozatot, amely leszögezte, hogy a feliratba alkotói szerint beleértendő a vallásegyenlőség, az esküdtbíráskodás és a sajtószabadság bevezetésének, valamint Magyarország és Erdély egyesítésének s a következő országgyűlések Pesten és évenkint való tartásának az igénye is. Már ezt megelőzően – még 14-e délutánján – kimondatta ezenkívül az alsótáblával, hogy sürgősen törvénybe kell iktatni a nemzetőrség felállítását. Majd a március 15-én reggel tartott ülésen elfogadtatott a rendekkel még egy határozatot, amely szerint az alsótáblának eltökélt szándéka mielőbb törvénybe iktatni a közteherviselést is, mégpedig valamennyi adónemre kiterjedő érvénnyel. Végül pedig ugyanezen az ülésen jóváhagyatta az alsótáblával azt a Szentkirályi által előterjesztett javaslatot is, hogy a rendek az ő úrbéri törvénytervezetét vegyék le a napirendről, s helyette foglalják határozatba az úrbéres szolgáltatásoknak a földesurak állami kármentesítésével lebonyolítandó teljes és azonnali megszüntetését.

Két nap sem telt el tehát a bécsi forradalom kitörése óta, s Kossuthnak máris sikerült keresztülvinnie, hogy az alsótábla ugrásszerű előrelépéssel olyan követeléseket tegyen végre magáéivá, amelyek ha nem is mindenben – hiszen a népképviselet bevezetésének szükségességét a rendek még ekkor sem nyilvánították ki, s nem emeltek szót a császári hadsereg egységének felszámolása mellett sem –, legnagyobbrészt találkoztak már a pesti tizenkét pontba foglalt követelésekkel. Magának a tizenkét pontnak a sorsa viszont még 14-én este is meglehetősen bizonytalannak mutatkozott. Az Ellenzéki Kör 14-i összejövetelén ugyanis hosszan tartó és elkeseredett vita alakult ki a jelenlevő liberálisok és a radikálisok egy része között, s hiába követelte Irínyin kívül Vasvári Pál is, Vidats János is, hogy a tizenkét pontot az általuk tervezett módon, a rendezendő pesti népgyűlésből bocsássák útjára, a többség, az ellenszónokokra – Klauzál Gáborra, a Csongrád megyei ellenzék Pesten épp aznap feltűnt fejére, Csány Lászlóra, a Zala megyei ellenzék egyik alkalmilag ugyancsak Pesten időző vezetőjére és Nyáry Pál Pest megyei másodalispánra – hallgatva, olyan határozatot hozott, amely szerint a tizenkét pontot először Pozsonyba kell küldeni Batthyány Lajos grófhoz, hogy azután ő mint az Ellenzéki Párt elnöke az egész országban köröztethesse, s ennek megtörténtével az egész nemzet nevében terjeszthesse majd az országgyűlés elé. Erre a határozatra pedig még a radikálisok közül is áldásukat adták néhányan, olyanok, akik képtelenek voltak megérteni, hogy a többség által pártolt eljárás a valóságban éppen nem a petíció hatékonyságának fokozását, csupán a liberális nemesség korlátlan vezető szerepének a biztosítását célozza szolgálni.

A tanácskozás végeztével tehát a gyűlésről szokott találkozóhelyükre, a Pilvax Kávéházba visszatérő radikális fiatalok között újabb ingerült vita robbant ki. A vita azonban csak addig tartott, amíg váratlanul be nem futott a Pilvaxba is a bécsi forradalom győzelmének híre. Ez a hír ugyanis még az eddig ingadozók előtt is egyszerre világossá tette, hogy mégsem szabad engedniök a liberálisok álláspontjának. Sőt „a közvélemény asztalát" körülvevők most már abban is egyetértésre jutottak, hogy a bécsi fordulat után magának a rákosi népgyűlésnek a terve is elejtendő és a tizenkét pont máris a pesti „nép határozataként tekintendő", mert az adott helyzetben már a gyűlés kitűzött időpontjáig még hátralevő öt nap elvesztegetése is jóvátehetetlen késedelmet okozna.

Hiába rohant hát ekkor a Pilvaxba maga Klauzál is s hiába emlékeztetett ott az Ellenzéki Kör délutáni döntésére: „az ifjúságnak tettleges fellépése el lőn határozva", s ezzel „a forradalom fáklyája meggyújtatott"[3] Pesten is. És így másnap, március 15-én Pest is Bécs nyomdokaiba lépett.

---

[3] NYÁRI ALBERT, A magyar forradalom napjai. Pest, 1848. 26–27.

2. A PESTI FORRADALOM ÉS KÖZVETLEN KÖVETKEZMÉNYEI

A TIZENKÉT PONT ELSŐ NEGYEDRÉSZÉNEK ÉRVÉNYRE JUTTATÁSA MÁRCIUS 15-ÉN

Március 15-e első fejleménye az volt, hogy Petőfi összeült Vasvárival meg a Pilvax-kör két további tagjával, Jókai Mórral és Bulyovszki Gyulával s a tizenkét pont eddigi – petícióhoz illő – keretszövegét felcserélte egy új szerepének megfelelő, kiáltványt formázó szöveggel, anélkül azonban, hogy maguknak a tizenkét pontba foglalt követeléseknek a szövegét is radikalizálni próbálta volna (mert hogy Magyarországon netalán már megvolnának egy a polgárinál messzebb menő átalakulás keresztülvitelének a feltételei, olyasmivel természetesen a tanácskozásnak az a két résztvevője – Petőfi és Vasvári – sem áltatta magát, aki egyébként a kitűzendő végcélt ekkor már a polgári berendezkedést radikálisan meghaladó „szociális köztársaságban" látta). Majd, elkészülvén a kiáltvány kéziratának véglegesítésével, ez a négy főnyi együttes a Pilvaxba sietett, maga köré gyűjtötte a már ott várakozó többi radikális fiatalt is, s ezután sorra járta a pesti egyetem fakultásait, hogy a továbbiakban mindenekelőtt az egyetemi hallgatókat bírja csatlakozásra. A mozgalom azonban kezdettől fogva nagy számban vonzott magához másokat is az utcákon járó-kelő emberek közül, úgy hogy az egyetemről távoztukban Petőfiék már 2 ezer főnyi (azaz az egyetemisták összlétszámának majd kétszeresére rúgó) tömeget tudhattak maguk mögött, mire pedig a Hatvani utcába, útjuk következő célpontja, a Landerer és Heckenast-nyomda elé értek, már 5 ezres sokaság követte őket.

Petőfiék eredeti szándéka pusztán az volt, hogy letérve a feliratozás és peticionálgatás eddig vajmi kevés eredményre vezető ösvényéről, a tizenkét pontba foglalt követelések közül legalább egynek – nevezetesen: a sajtószabadság követelésének – gyakorlati érvényt szerezzenek ezen a napon s ezzel végre kimozdítsák a kátyúból a polgári átalakulás ügyének szekerét. A Landerer és Heckenast-nyomdát tehát azért keresték fel, hogy ott cenzúrázatlanul nyomassák ki írásműveiket, mégpedig magát a tizenkét pontot tartalmazó kiáltványt, valamint Petőfi *Nemzeti dal*-át (amelyet a költő két napja írt s eredetileg a tervezett 19-i népgyűlésre szánt). Látván azonban, hogy a sajtószabadság ilyetén tettleges életbe léptetését a mögöttük felsorakozott tömeg tiszteletet parancsoló méreteinek jóvoltából a vártnál könnyebben sikerül keresztülvinniök, megértették, hogy a kezdetben képzeltnél messzebb is elmehetnek. Végezvén tehát a nyomdában, kora délután népgyűlést rendeztek a Nemzeti Múzeum piacán, s itt Irányi javaslatára – ekkor már mintegy 10 ezer ember jelenlétében – elhatározták, hogy a tizenkét pontot el fogják fogadtatni a városi tanáccsal is, majd pedig – érvényre juttatandó a tizenkét pontnak egy másik, a politikai foglyok szabadon bocsátására vonatkozó követelését is – Budára vonulnak és kierőszakolják, hogy az ott székelő legfőbb magyarországi kormányszék, a helytartótanács azonnal helyeztesse szabadlábra a forradalmi tevékenysége miatt bírói ítélet nélkül is már kerek egy éve fogva tartott Táncsics Mihályt. Azon melegében választottak is hát a maguk soraiból egy hattagú bizottmányt, hogy az a továbbiakban szószólójuk legyen a hatóságok előtt, s avval megindultak a városháza felé.

De még meg sem érkeztek a városháza piacára, s bizottmányuk tagjainak száma hatról máris nyolcra nőtt. Mert a liberális nemesi mozgalom Pesten tartózkodó korifeusai eleinte nem tulajdonítottak jelentőséget a radikálisok – vagy ahogy őket ettől a naptól fogva országszerte nevezni kezdték: a márciusi fiatalok – fellépésének. Az első órák elteltével azonban már ezek a politikusok is rádöbbenhettek arra, hogy tévedtek, hiszen Petőfiéknek tekintélyes tömegekre sikerült szert tenniök. S ebből a felismerésből a szóban forgó liberális politikusok számára immár önként adódott az a következtetés, hogy többé nem maradhatnak az események tétlen szemlélői, mert ha tétlenkednek, akkor a forradalmi mozgalom könnyen túlmehet a szerintük kívánatos határokon, ha viszont most maguk is csatlakoznak a mozgalomhoz, akkor legalább utólag talán a maguk kezébe vehetik még a mozgalom gyeplőit, ebben az esetben pedig már nem is csak arról lesz módjuk gondoskodni, hogy a mozgalom el ne fajuljon, hanem akár arról is, hogy éppenséggel a liberális törekvések erősítőjévé legyen. A múzeum elől a városháza felé vonulók körében ezért egyszercsak megjelent Klauzál is, Nyáry is. A márciusi fiatalok pedig nemcsak örömmel üdvözölték, de bizottmányukba is mindjárt befogadták őket. Mert az a márciusiak előtt sem lehetett kétséges, hogy Klauzálék ezek után kísérletet fognak tenni a mozgalom irányításának átvételére.

Csakhogy a márciusiaknak azzal is tisztában kellett lenniök, hogy a polgári átalakulás ügyét ők maguk teljes egészében úgysem vihetik sikerre, mert ehhez – bármekkora tömeg szegődött most melléjük Pesten – mégsem elég erősek, s hogy ezért a továbbiakban is törekedniük kell ugyanolyan lépések megtételére, amelyek kész helyzet elé állíthatják a különben meg-megtorpanni hajlamos liberálisokat, a liberálisokkal való együttműködés ösvényéről azonban továbbra sem szabad letérniök.

Ennek a politikának a helyességét pedig már az is igazolta, ami azután a városházán történt. Ott ugyanis ekkor már javában tárgyaltak a városi tanács és a helybeli választott polgárság sebtében rendkívüli közgyűlésre összehívott tagjai, a tárgyalás azonban pusztán akörül forgott, milyen eszközöket vegyenek igénybe a forradalmi mozgalom elfojtására; mert abban, hogy a mozgalmat mindenképpen el kell fojtani, nemcsak a jelenlevők konzervatív gondolkodású többsége értett egyet, hanem a többséggel teljesen egy volt a városi vezetők között helyet foglaló néhány liberális is. Petőfiék betoppanása után viszont a közgyűlés menete homlokegyenest ellenkező irányba fordult. És ez elsősorban annak volt ugyan köszönhető, hogy a márciusi fiatalokat a városházára is elkísérte az általuk utcára szólított – s idő közben még tovább, 15–16 ezer főnyire (vagyis immár a Pesten élő felnőtt férfiak összességének felével azonos számúra) duzzadt – tömeg, de másodlagosan köszönhető volt annak is, hogy a márciusi fiatalok kíséretében ez alkalommal már Klauzálék is ott voltak, s követeléseik mellett ők is szót emeltek. Ez ugyanis a városatyákat egyszeriben meggyőzte arról, hogy többé nemcsak ellenszegülésre nem szabad gondolniuk, hanem jó lesz egyenesen kitörő lelkesedést mutatniok a forradalmi mozgalom iránt.

Most tehát a városházán hirtelen színeváltozás történt. A városi tanács először is a legnagyobb készséggel magáénak ismerte el a tizenkét pontba foglalt követeléseket. Azután a közgyűlés kimondotta, hogy a tizenkét ponttal egy küldöttség már másnap utazzék Pozsonyba, s ne csak e nevezetes dokumentum elfogadására hívja fel az országgyűlést, hanem arra is, hogy székhelyét haladéktalanul tegye át Pestre. Határozatot hozott továbbá a közgyűlés egy a márciusi fiatalok képviselőinek részvételével alakítandó forradalmi választmány azonnali felállításáról, s kimondotta, hogy e választmány – minden további nélkül érvényt szerezve a tizenkét pont idevágó követelésének is – sürgősen szervezze meg a helybeli nemzetőrséget. Végezetül pedig az egybegyűltek – követve az Irányi által még a múzeumi gyűlésen javasoltakat – azzal is megbízták a választmányt, hogy a közgyűlés berekesztése után keresse fel a helytartótanácsot s vétesse véle tudomásul mind a sajtószabadság életbeléptét, mind a nemzetőrség megalakítását, egyben arra is felszólítva ezt a testületet, hogy a katonai hatóságokkal tüstént helyeztesse szabadlábra Táncsicsot s adasson ki olyan parancsot, amely szerint a helyőrségnek – mint eddig sem tette – ezután is tilos lesz beleavatkoznia az események folyásába.

Igaz viszont, hogy a városi vezetők hirtelen kerekedett készségének ára is volt. A tizenkét pontot például a városi tanács végül mégis csupán petíció gyanánt volt hajlandó továbbítani Pozsonyba, a létrehozott forradalmi választmány tizenhárom tagja közé pedig a közgyűlés mindössze négy márciusi fiatalt választott, s a választmány többi kilenc helyét liberális nemesekkel és polgárokkal töltötte be. A közgyűlés azt is kimondotta, hogy a most megszervezendő pesti nemzetőrség magvát a helybeli polgárőrségnek kell képeznie, fegyverforgatásra újonnan jelentkező városlakók pedig csak korlátozott számban léphetnek be majd ebbe a karhatalmi alakulatba.

Az is igaz azonban, hogy ezek a fenntartások és kikötések a lényeget nem érintették. Hiszen a lényeg mégiscsak az volt, hogy miközben Kossuthék még épp csak megkezdték a követeléseik elfogadtatására szolgáló bécsi alkudozásokat, Petőfiék Pesten már tényleges érvényt is szereztek követeléseik egy részének. És ha a többség a forradalmi választmányon belül a liberálisoké lett is, a lényeg mégis az volt, hogy egyáltalán létrejött a forradalomnak ez az első hatalmi szerve, s egy olyan népmozgalom talaján jött létre, amely – mint ezen a napon, úgy a továbbiakban is – újra meg újra érvényt szerezhetett a márciusi fiatalok akaratának még a választmányon belül többségi helyzetbe került liberálisok ellenében is. Amint ha a tizenkét pont másnap még mindig csupán petíció gyanánt indulhatott is Pozsonyba, a lényeg mégis az volt, hogy már másnap útra kelhetett s most már egy olyan népmozgalom képviseletében, amely a valóságban a puszta kérelemnél jóval nagyobb súlyt tudott kölcsönözni néki.

A márciusi fiatalok tehát nem fizettek túlságosan nagy árat a liberálisokkal való együttműködésért. Az együttműködés fenntartása pedig a továbbiakban is javukra vált: a helytartótanács, amely délelőtt még maga is mereven szembehelyezkedett a forradalmi mozgalommal, most szintén azonnal eleget tett a tőle követelteknek, s ez elsősorban megint csak a márciusiakat követő – ekkor már 20 ezres – tömegnek volt köszönhető, de köszönhető volt annak is, hogy a helytartótanács elé a forradalom követeléseit immár Pest városának liberális alpolgármestere, Rottenbiller Leopold, valamint Nyáry és Klauzál terjesztette, három olyan férfiú tehát, akiknek a céljai a helytartótanács urainak a szemében csaknem annyira gyűlöletesek voltak ugyan, akár a márciusiakéi, akikről azonban ezeknek az uraknak is tudniok kellett, hogy soha semmiféle forradalmi módszerrel nem rokonszenveztek. Mert ha most a forradalmi tömegek szószólóinak a szerepében ennek ellenére is éppen Klauzálék jelentek meg a színen, akkor ez a helytartótanács urait mindennél inkább meggyőzhette az ellenállás értelmetlenségéről.

Amint ez győzhet meg leginkább a márciusi fiatalok politikai érettségéről is. Hiszen ha a márciusiak ez alkalommal tulajdon tömegeik szószólóinak a szerepét is készek voltak átengedni a liberálisok képviselőinek, akkor ebből végképp kiviláglik, hogy ezek a fiatalemberek március 15-én nem csupán a pillanat sürgető voltával vetettek számot, hanem erőik korlátozott voltával is, vagyis nem csupán kockázatot tudtak vállalni, amikor kellett, hanem a kockázatvállalás erényét a józanság erényével is tudták párosítani. És így a március 15-i színjátéknak a helytartótanácsnál lejátszódott utolsó felvonása sem cáfolja, hanem éppenséggel megerősíti, hogy mindenekfölött ezeken a fiatalokon múlott, ha március 15-én végre Magyarországon is megtörténhetett a frontáttörés.

Márpedig a pesti forradalommal csakugyan megtörtént a frontáttörés Magyarországon is – annak ellenére, hogy a pesti forradalmároknak tizenkét követelésük közül március 15-én az eredetileg zászlajukra írott egyetlennél ugyan többet, de végül így is csupán hármat sikerült érvényre juttatniok, s annak ellenére, hogy Pest szavára március 15-én még sem Bécs, sem Pozsony nem figyelhetett fel. Mert a forradalom első három vívmányához rövidesen tucatjával társultak a továbbiak. S ebben már döntő része volt annak, hogy Pest szava rövidesen mégiscsak elhatolt Pozsonyba is, Bécsbe is. Amint ez már a március 15-ét közvetlenül követő napokban bebizonyosodott.

BATTHYÁNY KORMÁNYFŐI KINEVEZÉSE MÁRCIUS 17-ÉN

Amikor a pozsonyi országgyűlés küldöttei március 15-e délelőttjén hajóra szálltak és útnak indultak Bécs felé, nem sejtették, hogy Pesten Landerer nyomdászai már meg is kezdték a szabad sajtó első termékeinek szedését. Azt azonban a küldöttségben helyet foglaló liberális vezetők így is eltökélték, hogy Bécsben teljesen szabad kezet csikarnak ki maguknak a Magyarország átalakítása érdekében teendők akadálytalan megtételére. Még útközben kidolgozták tehát egy kibocsátandó királyi kéziratnak a tervezetét, hogy azután az országgyűlés feliratára adandó válasz gyanánt ezt a szöveget írassák majd alá az uralkodóval, s ebbe – a most már magát vélük minden lényeges kérdésben azonosító Széchenyi tanácsára – belevették, hogy az uralkodó a nádort Magyarországtól való távollétének tartamára királyi teljhatalommal ruházza fel, ami ellentétben volt ugyan a Habsburg-birtokok fölötti országlás egységének a pragmatica sanctióban lefektetett elvével, azzal látszott viszont kecsegtetni, hogy a továbbiakban már nem lesznek kénytelenek minden egyes intézkedésükhöz kikérni a bécsi udvari körök előzetes jóváhagyását.

Amikor pedig, hajójukról a bécsiek tomboló ünneplése közepette partra szállván, megtudták, hogy az örökös tartományokra nézve az uralkodó már hozzá is járult a cenzúra eltörléséhez és a nemzetőrség létrehozásához, sőt ráállott az Osztrák Császárság népképviseleti alapon választandó alkotmányozó gyűlésének összehívására is: ezekből a fejleményekből kiolvasták, hogy pillanatnyilag akár az előzőleg tervezettnél messzebb is elmehetnek. A kézirattervezetet ezért most kiegészítették még egy ponttal, amely szerint az uralkodó máris beleegyezik egy Magyarország számára a jövőben teljes belkormányzati önállóságot biztosító külön magyar kormány megalakításába, s e kormány fejévé máris kinevezi az alsótáblán többséggel rendelkező Ellenzéki Párt elnökét, Batthyányt, majd sietve felkeresték a már hamarabb Bécsbe érkezett István főherceget, s felszólították arra, hogy ezt a szöveget haladéktalanul fogadtassa el az udvari körökkel. István főherceg vállalkozott is a kedvező döntés kieszközlésére, mert változatlanul attól tartott, hogy ha a Habsburgok nem engednek, akkor Magyarországot esetleg teljesen el fogják veszíteni (jóllehet a magyar liberálisok a valóságban nem gondoltak a Habsburgházzal való szakításra vagy az Ausztria és Magyarország közötti kapcsolatok teljes felszámolására).

Hanem az udvari körök ellenállásának leküzdése István főherceg közreműködésével is másfél napba került még: a Kossuthék követeléseinek megvitatására ismételten egybehívott államértekezleti tanács tagjainak zöme 16-án estére már beletörődött ugyan abba, hogy az uralkodó ám írja alá – igaz, némileg letompított formában – az István főherceg által előterjesztett kézirattervezetet, az uralkodó nagybátyja, a Ferenc császár halála óta – Ferdinánd beszámíthatatlanságára való tekintettel – közjogi alap nélkül is amolyan régensi szerepet betöltő Lajos főherceg viszont erről még ekkor sem akart hallani, s egyelőre hajthatatlannak bizonyult az uralkodó öccse és a trón várományosa, Ferenc Károly főherceg is, akinek szintén döntő része volt a legfelső állásfoglalások kialakításában. Egyszercsak jelentették azonban, hogy a pozsonyi diéta küldötteinek kíséretében százával Bécsbe sereglett magyar országgyűlési fiatalok a bécsi forradalmárokkal egyetértésben elhatározták a Burg megrohanását, majd ezt a hírt rövidesen követte egy másik is, amely úgy szólt, hogy Pest határában, Rákos mezején Petőfinek és társainak a vezérletével 20–30 ezer főnyi fegyveres tömeg ütött tábort a köztársasági államforma kiharcolásának szándékával, s ezek a hírek végre Lajos főherceget is meghátrálásra bírták. Éjféltájra tehát Ferenc Károly teljesen magára maradt; amikor pedig jóval éjfél után a pesti forradalom győzelmének a híre szintén befutott Bécsbe, akkor végezetül ő is megtört.

Március 17-ére tehát nagy nehezen mégis megszületett a várva várt királyi kézirat. Szövege nem mindenben egyezett ugyan a Kossuthék által fogalmazottal – kimaradt belőle Batthyány kinevezése is –, de azt mindenképpen kifejezésre juttatta, hogy az uralkodó hozzájárul egy külön magyar kormány mielőbbi megalakításához, meg a nádor teljhatalomban részesítéséhez is. A teljhatalom birtokában pedig István főherceg Batthyánynak most már maga adott kormányalakítási megbízatást. És így 17-én este, az országgyűlés küldöttségének visszatérte után a pozsonyiak mégiscsak az első magyar parlamentáris kormány fejeként ünnepelhették az Ellenzéki Párt elnökét.

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ÉS A KÖZTEHERVISELÉS TÖRVÉNYBE IKTATÁSA MÁRCIUS 18-ÁN

18-án azután az országgyűlés ismét munkához látott, s már ezen a napon három alapvető fontosságú törvénycikket fogadott el előbb az alsótábla, majd a főrendi tábla is. Az első kimondotta, hogy az ország lakói a következő közigazgatási év kezdetétől, 1848. november 1-étől fogva ,,minden közterheket különbség nélkül egyenlően és aránylagosan" fognak viselni. A második kimondotta, hogy ,,az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok (robot), dézsma és pénzbeli fizetések... örökösen megszüntetnek", s a földesurakat ebbeli veszteségeikért az állam fogja kármentesíteni, a kármentesítés mikéntjéről pedig a következő országgyűlés fog rendelkezni. Végül a harmadik törvénycikk azt mondotta ki, hogy az úrbéres szolgáltatásokhoz hasonlóan egyszer s mindenkorra eltöröltetik a jobbágyokat eddig ugyancsak súlyosan terhelő papi tized is.[4]

Vagyis az országgyűlés 18-án már be is váltotta azokat az ígéreteket, amelyeket az alsótábla március 15-e reggelén tett a jobbágyfelszabadítás és a közteherviselés mielőbbi törvénybe iktatására, sőt némileg még túl is ment ezeken az ígéreteken. Hiszen a 15-i határozatok a papi tized kérdését még egyáltalán nem érintették. Azt pedig, hogy az úrbéres szolgáltatások megszűnéséért a földesurakat az állam kárpótolja, már a 15-i határozatok is leszögezték ugyan, arról azonban ezekben szintén nem esett szó, hogy a jobbágyfelszabadítás életbelépésének nemcsak a kármentesítés megvalósulását, de még a kármentesítésre vonatkozó törvényjavaslat letárgyalását is jóval meg kell előznie.

Igaz, a liberális politikusok szemében magától értetődőnek látszott, hogy a földesúri kilenceddel együtt meg kell szűnnie a teljesen hasonló természetű papi tizednek is. És a liberálisok java részének szemében az is magától értetődőnek látszott, hogy a jobbágyfelszabadításnak most már a lehető leggyorsabban életbe kell lépnie, a kármentesítés viszont ezzel egyidejűleg semmiképpen sem oldható meg (nemcsak azért, mert ehhez az állam anyagi erőforrásai elégtelenek, hanem mert maga a földesurak kármentesítendő veszteségeinek egyszerű felmérése is huzamosabb időt igényel). De hogy a kármentesítés ügyének elnapolásába valamennyi liberális belenyugodott, sőt végül belenyugodtak ebbe a konzervatív rendek és főrendek is, a papi tized eltörlését meg – Kossuth biztatására – éppen egynémely káptalani követek kezdeményezték, azt legkevésbé sem lehet az illetők holmi ügybuzgalomból fakadó belátásával magyarázni. Már csak azért sem, mert a konzervatív politikusok és a magas klérus tagjai, ha a nyilvánosság előtt kevés kivétellel hallgatásba burkolóztak is, maguk között egyáltalán nem rejtették véka alá, hogy a 18-án előterjesztett törvényjavaslatokra nagyon is kedvük ellenére mondottak igent, és még a nagyobb birtokú liberálisok között is jócskán akadtak, akik ezeket a törvényjavaslatokat teljes kétségbeeséssel fogadták.

---

[4] Az itt idézett pozsonyi törvénycikkeket meg a továbbiakban idézendőeket is közli a Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896.

Az országgyűlés tehát 18-án olyan törvényjavaslatokat tett magáévá, amelyeknek a pontjai közül korántsem mind élvezte a diétán résztvevők többségének a helyeslését. És így, ha az országgyűlés mégis magáévá tette a kérdéses pontokat is, ezt legalább részben az országgyűlésre kívülről ható tényezőknek kell javukra írni. Az utóbbiak legfontosabbikaként pedig megint csak a pesti forradalom veendő számításba. Hiszen Pozsonyban 18-án már sok mindent megtudhattak a március 15-i pesti események részleteiről s megismerhették a tizenkét pont szövegét is – benne az úrbéri viszonyok felszámolását haladéktalan tennivalóként és a földesurak egyidejű kármentesítésének követelése nélkül említő nevezetes ponttal. Hallván pedig, hogy Petőfiék március 15-én milyen fölényesen vitték keresztül céljaikat, még az országgyűlés legkonzervatívabb elemeinek is arra a meggyőződésre kellett jutniok, hogy fölöttébb kockázatos volna, ha a törvényhozás a jobbágyfelszabadítást megkísérelné az egyidejű kármentesítés feltételéhez kötni s ezzel elodázni, mert Petőfiék a jelek szerint ebben az esetben is azonnal életbe tudnák léptetni, de ha ők léptetnék életbe, akkor a földbirtokosoknak már nemcsak az egyidejű kármentesítésről kellene lemondaniuk, hanem alighanem a későbbi kármentesítéshez fűzött reményeiket is egyszer s mindenkorra el kellene temetniök.

S ezt a meggyőződést még csak öregbíthette a Rákos mezején táborozó sereg álhíre, amely a diéta székhelyén 18-ára az eredetinél is rémítőbb külsőt nyert. Pozsonyban ugyanis ekkor már azt rebesgették, hogy a

Rákoson Petőfi vezérlete alatt nem is 20–30, hanem 40 ezer ember áll fegyverben, s hogy ez a sereg korántsem akármilyen elemekből, hanem éppenséggel parasztokból tevődött össze, elsődleges feladatának pedig mégsem a köztársasági államforma, hanem a minden további késedelem nélküli jobbágyfelszabadítás kiharcolását tekinti. A földbirtokos osztály pozsonyi képviselői közül nagyon sokan az első hallásra elhitték, hogy a Rákoson csakugyan fegyveres parasztsereg táboroz, akik pedig kételkedtek ebben, azok sem vonták kétségbe, hogy ha ma még talán csak ijedősebb társaik képzeletében létezik is ez a sereg, holnap már a valóságban is létrejöhet. Érthetően, hiszen ezek mögött az értesülések mögött, bármennyire légből kapottak voltak is végső formájukban, nem kevés valóságelem is ott lappangott. Ilyen volt mindenekelőtt maga a Pesten március 15-én lezajlott forradalom ténye. Ilyen volt azután az a körülmény, hogy (ha nem is fegyverfogás, hanem a József-napi országos vásáron való részvétel céljából) Pestre ekkor már napok óta valóban szakadatlanul özönlött a környező falvak népe. Ilyen volt továbbá, hogy a márciusi fiatalok, ha parasztsereg toborzására nem gondoltak is, egy nagyszabású és éppen a Rákoson tartandó népgyűlés megrendezését annak idején valóban tervbe vették. S ilyen volt végül és legfőképpen az, hogy az ország parasztságának elégületlensége az előző esztendők természeti csapásai folytán az utóbbi időkben rendkívül felfokozódott, s bár ekkor sem emelkedett még a rögtöni forradalmi fellépés vállalásának szintjére, már nem is igen maradt alatta ennek.

S Petőfi persze túlozott, amikor a pesti hírek keltette pozsonyi riadalom miatt teljes egészében a magafajta forradalmárok javára írta a jobbágyfelszabadító törvénycikkek kicsikarásának az érdemét, hiszen abban, hogy az udvari körök után most az országgyűlés jobboldalát is sikerült meghátrálásra kényszeríteni, előkelő részük volt az országgyűlési ellenzék Kossuth mellett felsorakozott jobbjainak is, akik megértették, hogy a nemességnek, ha élvezni akarja az ország polgári átalakulásából várhatóan rá háramló előnyöket, áldozatokat is kell hoznia, s akik ezért maguk is igyekeztek minél maradéktalanabbul kihasználni azt a megrázkódtatást, amelyet az országgyűlés jobboldalának a pesti forradalom kirobbanása okozott. Annyi azonban bizonyos, hogy ha ezt a jobboldalt nem éri ilyen megrázkódtatás, akkor Kossuthék éppen a harcuk sikerre viteléhez szükséges fegyverek leghatékonyabbját kénytelenek nélkülözni. És így, ha nem tulajdonítható is egyedül Petőfiéknek, Petőfiéknek is tulajdonítandó, hogy amiképpen 17-én Bécsben, azonképpen 18-án Pozsonyban is tovább épült a 15-én Pesten megkezdett mű.

3. A FORRADALMI ÉS AZ ELLENFORRADALMI TÉNYEZŐK ELSŐ ERŐPRÓBÁI

A FORRADALMI BALOLDAL ÁLLÁSAINAK MEGERŐSÍTÉSE

Bármilyen nagyok voltak is azonban azok az eredmények, amelyeket a magyar forradalom már a kezdet kezdetén elért, ezek kiharcolásával a polgári Magyarország építményének még csak az alapvetése történt meg. S mivel a forradalom az ancien régime képviselőire megsemmisítő csapást egyelőre Bécsben sem, Pesten sem, Pozsonyban sem volt képes mérni, csupán meghátrálásra tudta kényszeríteni őket, számítani lehetett arra, hogy a polgári Magyarország teljes kiépítése felé vivő lépések megtétele a továbbiakban, az ellentábor pillanatnyi fejvesztettségének múltán az eddiginél nagyobb ellenállásba fog ütközni. Ez a helyzet pedig a forradalom liberálisaitól is, radikálisaitól is azt követelte, hogy az első eredmények birtokbavétele után se csökkentsék erőfeszítéseiket s ne felszámolni, hanem éppenséggel állandósítani iparkodjanak eddigi együttműködésüket. És ennek mind Kossuthék, mind Petőfiék tudatában voltak, ha az együttműködés mikéntjét illető nézeteik nem mindenben estek is egybe.

A márciusi fiatalok a március 15-i győzelem kivívása után mindenekelőtt az általuk meghódított hatalmi állások megerősítésére és kiszélesítésére törekedtek. S ez a törekvésük beleütközött a pesti liberálisok ellenkező irányú törekvéseibe, kudarcot azonban ennek dacára sem vallott. Mert a polgárságnak a pesti forradalmi választmányban helyet foglaló képviselői már a forradalom másnapjától fogva újabb meg újabb polgárokat és nemesurakat vétettek fel ebbe a testületbe, a márciusi fiataloknak azonban sikerült kiverekedniök, hogy a választmányt ezzel párhuzamosan az ő soraikból is mindig újabb meg újabb tagokkal egészítsék ki, és így a választmányon belüli erőviszonyok érdemlegesen e testület szakadatlan bővülése ellenére a következőkben sem módosultak. Közben pedig a márciusiaknak politikájuk képviseletére további lehetőségeik is nyíltak.

Így 16-án a budai városi közgyűlés is magáévá tette a tizenkét pontot, s szintén alakított egy forradalmi választmányt, a márciusi fiataloknak pedig sikerült elérniök, hogy ebbe a testületbe is beküldhessék három megbízottjukat. Majd 21-én megalakult a Pest megyei forradalmi választmány is, s a vezérmegye évnegyedes közgyűlése ebbe a testületbe ugyancsak beválasztotta Petőfit és négy forradalmár társát. S minthogy a pesti forradalomnak az országon végigsöprő híre a cselekvés vágyát a polgári átalakulás vidéki híveiben is hirtelen felszította: a március 15-ét követő napokban tucatjával jöttek létre hasonló választmányok más városokban és megyékben is, méghozzá úgy, hogy legtöbbjük már a kezdet kezdetén ünnepélyesen alárendelte magát a pesti forradalmi választmánynak (amelyre éppen ezért rövidesen rá is ragadt – és joggal – a középponti választmány elnevezés). Igaz, a vidéki választmányokban radikális elemek már alig-alig akadtak; ha tehát ezeknek a testületeknek a zöme alárendelte magát a pesti választmánynak, ez nyilván szorosan összefüggött azzal, hogy a többség a pesti választmányon belül is a liberálisoké volt. Ez azonban mit sem változtatott azon, hogy a márciusi fiataloknak, amilyen mértékben sikerült politikájukat érvényesíteniök a pesti választmányon belül, olyan mértékben sikerült most már politikájuk hatókörét a vidéki választmányok csatlakozása folytán vidékre is kiterjeszteniök.

Még eredményesebbek voltak azok az erőfeszítések, amelyeket a márciusiak ezekben a napokban a nemzetőrség sietős megszervezése s ezáltal a forradalom mielőbbi felfegyverzése érdekében fejtettek ki, jóllehet ezen a téren is meg kellett küzdeniök a nemesi és – kivált – a polgári körök ellenállásával s időnként engedményeket is kellett tenniök ezeknek a köröknek. Hiszen – tudjuk – már március 15-e délutánján bele kellett nyugodniuk abba, hogy a pesti nemzetőrség magvát a helybeli polgárőrség képezze, a középponti választmány első, ugyanaznap este tartott ülésén pedig abba is bele kellett egyezniök, hogy ezt a kereken kétezer főnyi testületet mindössze másfélezer újonnan jelentkező fegyveressel egészítsék ki. Másnap reggelre viszont már sikerült szétfeszíteniök ezeket a nemzetőrség számára megszabott szűkös kereteket a pesti utca fiainak jóvoltából, akik ekkor ismét elözönlötték a városháza piacát, sőt az előző napinál is nagyobb, 20–25 ezer főnyi tömegben jelentek meg a tett helyén, s akik közül már ezen a reggelen is ezerötszáznál sokkalta többen iratkoztak fel nemzetőrnek.

Mert a polgárságnak a forradalmi választmányban helyet foglaló képviselői még ekkor is megkísérelték szembeszegülni az árral, túlságosan nagy sikert azonban az adott körülmények között már nem arathattak. Így, látván, hogy a nemzetőrségbe jelentkezők legnagyobb hányada éppúgy a helybeli munkások közül való, amint a helybeli munkások soraiból került ki a márciusi fiatalok által az előző napon utcára szólított emberek zöme is, mindenekelőtt a munkásoknak a nemzetőrségbe való korlátlan felvétele elé igyekeztek újabb akadályokat gördíteni. A márciusi fiatalok tiltakozása miatt azonban végül mégis csak a külföldi honosságú munkásokat tudták kirekeszteni a nemzetőrségből. És a polgárság képviselőiben ez is jókora elégedettséget kelthetett persze (hiszen például az ekkortájt Pesten dolgozó kereken 8 ezer céhlegény közül legalább 5 ezer volt külhoni s a márciusi fiatalok jelszavait ezek a külföldiek is „a legnagyobb elragadtatással”[5] követték), de csupán futó elégedettséget, mivel a márciusi fiatalokat a külhoni munkások távoltartásáért – ha csak részben is – gyorsan kárpótolhatta a pesti egyetemisták és a helybeli zsidók sokaságának a nemzetőrségbe történő beözönlése, aminek a polgárság képviselői már a legnagyobb igyekezettel sem vághatták útját.

Hiába volt tehát a kezdeti ellenállás: a pesti nemzetőrök száma március utolsó napjaiban az eredetileg tervezett 3 és fél ezer helyett már 6 ezer felé járt, s másfélezer körül mozgott ekkor már a budai nemzetőrség létszáma is. Pest megye pedig április közepéig nem kevesebb mint 17 ezer nemzetőrt állított ki, s – minthogy a pesti példa hatására más törvényhatóságok egész sora szintén hozzálátott a nemzetőrség szervezéséhez, még mielőtt ezt a törvény is elrendelte volna – április derekán együttvéve már mintegy 45 ezer nemzetőrt tartottak nyilván az ország távolabbi megyéiben és városaiban is. Az ekkorra létrejött – egészében tehát közel 70 ezer főnyi – nemzetőrség pedig, létszámát tekintve, immár bízvást összemérhető volt a Magyarországon állomásozó sorkatonasággal, hiszen Magyarországon az adott időpontban (Horvátországot, a határőrvidéket és Erdélyt is hozzászámítva) a császári hadseregnek kereken 84 ezer katonája tartózkodott ugyan, ebből azonban legfeljebb 38 ezer tanyázott a szűkebb értelemben (azaz Horvátország, a határőrvidék és Erdély nélkül) vett Magyarországon, s ennek a haderőnek is legalább a harmada magyarokból és olaszokból tevődött össze, ezeknek a hűségére pedig Bécs teljes bizonyossággal aligha építhetett.

---

[5] Vasvári felszólalása a Pest megyei forradalmi választmány 1848. ápr. 15-i ülésén. Vasvári Pál válogatott írásai. Szerk. FEKETE SÁNDOR. Bp. 1956. 290.

A nemzetőrség tényleges ütőképességét persze erősen korlátozta a kezdeti fegyverhiány, meg az, hogy akiket a nemzetőrök közül mégis sikerült felfegyverezni, azok tekintélyes hányada is most látott fegyvert életében először. A kiképzés azonban már az első napokban lázas gyorsasággal megindult mindenfelé, s apránként fegyver is egyre több került a nemzetőrök kezébe – nemcsak a megyék fegyvertáraiból, hanem a császári hadsereg raktáraiból is. Mert a császári hadsereg illetékes főhadparancsnokától, a magyarországi katonai kerület élén álló Ignaz Lederer báró lovassági tábornoktól mi sem állott ugyan távolabb, mint a rebellisek helyzetének megszilárdítására irányuló készség, de hiába: a középponti választmány és a pesti tömegek nyomására végül maga is több ezer fegyvert volt kénytelen kiszolgáltatni. A nemzetőrség tehát, bár a szükséges fegyvermennyiséghez teljes egészében később sem jutott hozzá, napról napra mind rendezettebb alakot öltött, s ezzel párhuzamosan mind nagyobb tekintélyre is szert tett.

A nemzetőrség rohamos kiépülése pedig tovább növelte a márciusi fiatalok tekintélyét is – nemcsak azért, mert a nemzetőrség létrejöttében játszott szerepük közismert volt, hanem mert a vidéki forradalmi választmányok számottevő része önmagához hasonlóan nemzetőrségét is sietett a középponti választmány irányítása alá helyezni. Mire tehát kiderült, hogy a pesti forradalmárok mellett a valóságban semmiféle parasztsereg nem sorakozott fel a Rákos mezején, addigra az is bebizonyosodott, hogy viszont ugyanezen forradalmárok mellett sokkalta nagyobb valóságos tömegek állanak szerte az országban, s hogy eszerint a pesti forradalmi mozgalom a Rákos mezejére képzelt parasztsereg legendájának szertefoszlása után és ellenére sem tekinthető egy pusztán forrófejű akarnokokból összetevődő kisded csoport elszigetelt vállalkozásának, hanem – ha tetszik, ha nem – változatlanul jókora, sőt az eredetileg feltételezettnél is kiterjedtebb tömegek vágyait és törekvéseit kifejezésre juttató mozgalomként kezelendő.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS TÖRVÉNYALKOTÓ MUNKÁJA

A márciusi fiatalok tekintélyének öregbedése már csak azért is igen fontos fejlemény volt, mert az ancien régime-nek a forradalmi – s kivált a jobbágyfelszabadító – vívmányok becikkelyezése által érdekeikben leginkább sértett hívei, akik március 18-án még kényszerű hallgatásba burkolóztak, a következő napokban ismét mozgolódni kezdtek. S tudván, hogy a jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatása rendkívül gyorsan ismeretessé lett az egész országban (nem utolsósorban Batthyány érdeméből, aki a 18-án elfogadott törvénycikkek szövegét, elejét veendő mind a jobbágyfelszabadítás utólagos megmásítására irányuló esetleges jobboldali próbálkozásoknak, mind a paraszti elégedetlenség lehetséges kirobbanásainak, azon melegében kinyomatta és szétküldötte a megyékbe), a feudális viszonyok felszámolásának ellenségei továbbra is óvakodtak ugyan vállalni a nyílt fellépés kockázatát, a kulisszák mögött viszont most már annál buzgóbb szervezkedésbe fogtak a jobbágyfelszabadító intézkedések elerőtlenítésére.

Így például a katolikus püspöki kar feje, Hám János szatmári püspök 21-én püspöktársainak a nevében is felterjesztést intézett az uralkodóhoz, s ebben tőle kért „védelmet a papi tized megszüntetése által jogaikba történt erőszakos beavatkozás és jövedelmeik csökkentése ellen”.[6] Az ország legnagyobb latifundiumának a birtokosa, Esterházy Pál herceg pedig (aki március 16-án maga is az országgyűlés követeléseinek elfogadása mellett kardoskodott Bécsben, mert István főherceghez hasonlóan maga is attól tartott, hogy a Habsburgok különben teljesen elveszíthetik Magyarországot, s akit ezért Batthyány konzervatív létére is alakítandó kormányának tagjává szemelt ki) a Konzervatív Párt más vezetőivel, Szécsen Antal gróf pozsegai adminisztrátorral, az osztrák titkosrendőrség első számú magyarországi munkatársával és Dessewffy Emil gróffal, a legfőbb konzervatív szócső, a *Budapesti Híradó* „lapvezérével” egyetértésben arra készült, hogy Sopron megyével, amelynek örökös főispánja volt, pótutasítást fog küldetni Pozsonyba, s ebben olyan utólagos törvénymódosítás kieszközlésére fogja kötelezetni a megye országgyűlési követeit, amely szerint „az úrbéri tartozásokat megszüntető törvény a megváltási mód és idő meghatározásátúl feltételeztessen”.[7]

---

[6] Idézi: ANDICS ERZSÉBET, Az egyházi reakció 1848–49-ben (In: Forradalom és szabadságharc 1848–1849). Bp. 1948. 327.

Ezeknek a kulisszák mögötti próbálkozásoknak egyelőre persze vajmi kevés esélyük volt a sikerre. Várható volt azonban, hogy a jobbágyfelszabadítás károsultjai kezdeti fejvesztettségük csillapultával előbb-utóbb magán az országgyűlésen is kísérleteket tesznek majd a már elfogadott törvénycikkek élének utólagos letompítására. Már csak ezért is kívánatosnak látszott tehát, hogy megvalósuljon a márciusi fiatalok terve, az országgyűlés mielőbbi Pestre költöztetése és a pesti forradalmi tömegekkel való szembesítése. Ebből a tervből azonban semmi sem lett. Mert az országgyűlés áttelepítésének az ötletét első hallásra Batthyány, sőt Széchenyi is helyeselte ugyan, Kossuth viszont a leghatározottabban ellenezte. Mi több: Kossuth nemcsak ellentmondást nem tűrően szembehelyezkedett ezzel az elképzeléssel, hanem 19-én, amikor a középponti választmány küldöttsége az alsótábla elé járult, a küldöttek szavaira válaszolva, kötelességének érezte kinyilatkoztatni: „...Én Buda-Pest város lakosságát e házában kimondhatatlan nyomatékosnak s Buda-Pestet az ország szívének tartom, de urának soha tartani nem fogom.” Majd ezt a nagyobb nyomaték kedvéért még avval is megtoldotta, hogy „csak a nemzet az, a kit illet a nemzet sorsának eldöntése, és... ez a nemzet jogainak, hivatásának s rendeltetésének érzetében olly erős, miszerint mindenkit, kinek ollyas gondolat jönne eszébe, letiporni tudna”.[8]

Kossuth ugyanis a pesti forradalmi mozgalmat sokkal erősebbnek ítélte, mint Batthyány vagy Széchenyi, s ezért benne Batthyányval és Széchenyivel ellentétben nem az a hit élt, hogy az országgyűlés Pesten a maga járószalagjára tudná fűzni az ottani mozgalmat, hanem az az aggodalom, hogy Pesten éppen az országgyűlés kerülne az ottani mozgalom uszályába, s ennek folyományaként azután olyan messze vezető újításokat kényszerülne becikkelyezni, amilyen messze a nemesség zöme már semmi esetre sem volna hajlandó elmenni, amely újítások becikkelyezése tehát a nemesség zömét valósággal belekergetné az ellenforradalom karjaiba.

---

[7] Lásd: Esterházynak Sopron vm. következő közgyűlésére készített beszédfogalmazványát. OL Családi levéltárak, az Esterházy hercegi család levéltára G–III–c–2.

[8] Kossuth felszólalása az országgyűlés alsótáblájának 1848. márc. 19-i ker. ülésén. KLÖM XI. 675.

Amennyire fontosnak tartotta azonban Kossuth, hogy az országgyűlés túl ne menjen a nemesség zöme számára még éppen elfogadható újítások határain, annyira fontosnak tartotta azt is, hogy ezekig a határokig viszont okvetlenül elmenjen. Bármilyen gátlástalanul fenyegetőzött is hát március 19-én a pesti forradalmi mozgalom felszámolásával, a mozgalom tényleges felszámolására egyetlen pillanatig sem gondolt, ellenkezőleg: amint gondosan ügyelt arra, hogy az országgyűlés továbbra se kerüljön a pesti forradalmi mozgalom közvetlen nyomása alá, úgy gondosan ügyelt arra is, hogy magáról e mozgalom létezéséről az országgyűlés tagjai a véle való mindennapi érintkezés híján se feledkezhessenek meg, sőt – ha csak távoli fenyegetésként is – folyvást számoljanak a népharag lehetséges kitörésével, s ettől is ösztönöztetve, a lehető leggyorsabban és a lehető legkevesebb ingadozással alkossák meg azokat a törvényeket, amelyek becikkelyezése már semmiképpen sem engedhető el.

Azt tehát, hogy Pest nem parancsolhat az országnak, mert az ország sorsáról csak a nemzet egészét képviselő testület, azaz egyedül az országgyűlés dönthet, Kossuth odadörögte ugyan a diétát felkereső pestieknek, az országgyűlés tagjainak viszont ugyanő azt vágta a szemükbe, hogy valójában ők sem beszélhetnek a nemzet egészének a nevében, mert amint a középponti választmány csupán egyetlen város lakóit képviseli, úgy ők is csupán „egy osztály képviselői", s ezért elképzelhetetlen, hogy „a haza fölött még soká intézkedhessenek".[9] És a pestieket Kossuth megfenyegette ugyan azzal, hogy ha mégis megkísérelnék magukhoz ragadni az irányítást, a nemzet letiporná őket, de ugyanő az országgyűlés tagjait sem késett figyelmeztetni, hogy ha közülök bárki is hátráltatni próbálná a polgári átalakulás keresztülvitelét, „az illyen embert e nemzet" szintén „el fogná tiporni".[10] Ennek a Kossuth által egyszerre kétfelé vívott harcnak pedig meg is lett az eredménye: az országgyűlés padsoraiban helyet foglaló liberálisok közül még a feudális viszonyok felszámolása folytán leginkább károsulók is megértették, hogy nem szabad engedniök a készülő törvények élét letompítani vágyó konzervatívok törekvéseinek, mert ellenkező esetben újabb forradalmi népmegmozdulások kirobbanásának lehetnének előidézőivé. Így azután az országgyűlés liberális követi csoportja a továbbiakban is viszonylag egységesen és az első napokéhoz hasonló igyekezettel küzdött a polgári átalakulás elemi biztosítékainak törvénybe iktatásáért.

---

[9] Kossuth felszólalása az országgyűlés alsótáblájának 1848. márc. 18-i ker. ülésén. KLÖM XI. 667.

[10] Kossuth felszólalása az országgyűlés alsótáblájának 1848. márc. 23-i ker. ülésén. KLÖM XI. 689.

De ez csak azért történhetett így, mert a pesti forradalmi mozgalom március 19-e után sem omlott össze, s ebből következőleg március 19-e után sem csupán Kossuth szavaiban élt tovább, hanem tovább élt a valóságban is s éppen elégszer hallatott is magáról. A pesti forradalmárok ugyanis, tisztában lévén azzal, hogy ők a gyengébbek, március 19-e után sem törekedtek kenyértörésre vinni a dolgot az országgyűlés liberálisaival. De ha emiatt az országgyűlés átköltöztetéséről első szóra lemondottak is, arról már legkevésbé sem mondottak le, hogy – távolabbról ugyan, mint eredetileg tervezték – ezután is bele ne szóljanak az országgyűlés munkájába. S ebben nem gátolhatta meg őket Batthyány legújabb intézkedése sem.

Batthyány ugyanis – aki úgy vélte, hogy ha az országgyűlés Pestre települ, akkor az ottani forradalmi mozgalom rövidesen minden jelentőségét el fogja veszíteni –, miután az országgyűlés átköltöztetésének gondolatától Kossuth ellenkezése miatt kénytelen lett elállani, más módot választott arra, hogy a forradalom szülővárosában is biztosítsa a liberálisok hegemóniáját: március 23-án István nádor felhatalmazásával Pestre küldte belügyminiszterjelöltjét, Szemere Bertalant, s belőle, valamint a már úgyis Pesten tartózkodó Klauzál Gáborból, akire a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium vezetését kívánta bízni, meg a pénzügyminisztérium álladalmi altitkárává kiszemelt Pulszky Ferencből megalakította az úgynevezett Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmányt azzal a rendeltetéssel, hogy azután Pesten ez a testület ragadja magához az irányítást. A bizottmány pesti működése azonban a várttól nagymértékben eltérő eredménnyel járt: azt lehetővé tette, hogy az alakulóban levő kormány leendő tagjainak egy csoportja a helytartótanácstól már a kormány végérvényes hivatalba lépése előtt is átvegye egy sor fontos kormányzati feladat ellátását; azt viszont, amit Batthyány elképzelései szerint elsősorban kellett volna hogy eredményezzen: a pesti forradalmi mozgalom háttérbe szorulását, Szemeréék vitathatatlan igyekezete ellenére sem vonta maga után. Mert a pesti forradalmárok barátságosan fogadták ugyan a bizottmány tagjait, de hogy a középponti választmány keretei között élvezett hatalmukat önként rájuk ruházzák, arra a legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatták, Szemeréék pedig erőszakhoz nem folyamodhattak, mivel a pesti tömegek továbbra is kitartottak a márciusi fiatalok mellett.

A pesti forradalmárok tehát március 19-e és március 23-a után is megőrizték március 15-e óta meghódított állásaikat, s ezek birtokában azután újra meg újra felléptek, valahányszor úgy látták, hogy az országgyűlés működése alatta marad várakozásaiknak. Amikor például megtudták, hogy a készülő sajtótörvényben az országgyűlés a lapindítás és a nyomdaalapítás jogát igen magas pénzbeli biztosíték letételéhez akarja kötni, tüstént tiltakoztak ez ellen, a városháza előtt egybeverődött tömeg pedig a törvényjavaslat nyomtatott példányainak egyikét a nagyobb nyomaték kedvéért ünnepélyesen meg is égette. Vagy amikor megtudták, hogy az országgyűlés a népképviseletről szóló törvény tervezetének tanúsága szerint továbbra is minden nemesembert meg kíván hagyni választójogának birtokában, a nem nemesek szavazati jogát viszont magas cenzushoz szándékozik kötni, ezt a különbségtételt ugyancsak a leghatározottabban elítélték. De megbélyegezték a nemzetőri törvényjavaslatot is, amelynek becikkelyezésével az országgyűlés a nemzetőrségben való részvétel jogát hasonló módon próbálta szabályozni; mi több: ezt a tervezetet nemcsak megbélyegezték, hanem teljességgel figyelmen kívül is hagyták, amikor Pesten továbbra sem rekesztették ki a nemzetőrségből azokat a munkásokat, akiknek előzőleg sikerült bejutniuk ebbe a testületbe (jóllehet a pozsonyi elképzelések szerint munkások egyáltalán nem kaptak volna jogot a nemzetőrségben való részvételre), a Pest megyei forradalmi választmánnyal pedig – már e törvénytervezet nyilvánosságra kerülése után s a benne foglaltak ellenére – azt mondatták ki, hogy a vezérmegye nemzetőrségébe még a legkisebb birtokkal rendelkező paraszt is beléphet. Majd, mikor világossá lett, hogy az országgyűlés a jobbágyi viszonyok felszámolását az úrbéres szolgáltatások eltörlésére korlátozta, megint csak a Pest megyei választmány nevében azzal a követeléssel fordultak a diétához, hogy a parasztok allódiális jellegű szőlőbirtokaira nehezedő szőlődézsmát szintén törölje el, a következő országgyűlésnek pedig tegye feladatává a majorsági jobbágyok és zsellérek feudális terheinek megszüntetését is.

Az ilyen és hasonló fellépések persze kevés közvetlen eredménnyel jártak (így például azzal, hogy az országgyűlés a lapindításhoz és a nyomdaalapításhoz szükséges óvadék tervezett összegét felére csökkentette s valamelyest mérsékelte a nem nemesekre nézve megállapított választójogi cenzust is, a nemzetőri törvényben meghatározott cenzust pedig végül a nemesekre is kiterjesztette). De ha közvetlen hasznot keveset hajtottak is, mégis nagy jelentőségűek voltak annyiban, amennyiben a pozsonyi törvényhozók előtt újra meg újra igazolták, hogy a pesti forradalmi mozgalom nemcsak Kossuth figyelmeztetéseiben, hanem a valóságban is létezik. Ha tehát azt nem eredményezhették is, hogy a polgári átalakulás biztosítékainak kodifikálása a pesti forradalmárok igényeit mindenben kielégítő módon bonyolódjék le, azt igencsak elősegítették, hogy ez a munka ne az országgyűlés jobboldalának szóló lényeges engedményekkel, hanem a liberális nemesség legjobbjainak az elgondolásai szerint folyjék az első napok riadalmának elülte után is. Kiváltképpen nagyra nőtt a pestiek fellépéseinek jelentősége március legvégén, mikor a polgári Magyarország kiépítésén fáradozó pozsonyi liberálisok ellen hirtelen támadásba lendültek a magukat eddig sorsuknak megadni látszó udvari körök is.

AZ UDVAR ELSŐ TÁMADÓ PRÓBÁLKOZÁSA

Mert a március 15-e és 17-e közötti bécsi tárgyalásokra következő héten még csakugyan könnyen keletkezhetett olyan látszat, hogy az udvari körök 17-én végérvényesen felhagytak az ellenállással. Hiszen az országgyűlés ezen a héten valósággal elárasztotta Bécset törvényjavaslataival, hogy mielőbb megkapja rájuk az uralkodói jóváhagyást, az udvar pedig, nem kívánván újból elmérgesíteni a helyzetet, legtöbbjüket – fogcsikorgatva ugyan, de viszonylag gyorsan – jóvá is hagyta. Március utolsó napjaiban viszont egyszerre lelepleződött, hogy ez a feltűnő igyekezet addig is fölöttébb csinált dolog volt csak. A Pozsonyból Bécsbe küldött törvényjavaslatok között ugyanis akadt egy-kettő, amelyet az udvari körök már semmiképpen sem emészthettek meg minden további nélkül. Ilyen volt mindenekelőtt a jobbágyfelszabadításról szóló, amely legnagyobb mértékben azokat a nagybirtokosokat sújtotta, akiknek a soraiból kerültek ki az uralkodóház legfőbb magyarországi támaszai. S még inkább ilyen volt a magyar parlamentáris kormányról szóló törvényjavaslat, amely Magyarország kormányzatát nem célozta ugyan teljesen függetleníteni Ausztriáétól (így nem rendelkezett külön magyar külügyminisztérium létesítéséről sem), a pragmatica sanctio szellemével és a birodalmi egység követelményével azonban ennek ellenére sem volt összeegyeztethető, hiszen többek között önálló magyar had- és pénzügyminisztérium alakítását is előírta s kimondotta, hogy az uralkodót ezentúl az országból való távolléte esetén a mindenkori nádor minden téren királyi teljhatalommal fogja helyettesíteni.

Ezek a javaslatok tehát elfogadhatatlanok voltak az udvar számára. Azzal a kérdéssel azonban, hogy miként akadályozzák meg törvényerőre emelkedésüket, az udvari köröknek egyáltalán nem volt könnyű megbirkózniuk. A Habsburgokra nehezedő nyomás ugyanis március 17-e után sem enyhült, sőt a következő hét folyamán még a korábbinál is nagyobbra nőtt. Hiszen március 18-án Milánóban, majd 22-én Velencében is kitört a forradalom, s a felkelők mindkét városból kiverték a császári csapatokat. És a forradalom örvénye mellett Itáliában igen gyorsan megnyílt a külháború örvénye is, amennyiben a lombardiai felkelők megsegítése végett 23-án a piemonti sereg is hadra kelt.

Mit tehetett hát az udvar ilyen körülmények között Magyarországon? Papíron – mint István főherceg egy március 24-én kelt bizalmas emlékiratában kifejtette – három megoldás között választhatott. Így választhatta azt a megoldást, hogy a császári csapatokat mind egy szálig kivonja magyar földről s tétlenül nézi, hogyan lesz az egész ország az ezek után – István főherceg szerint – minden bizonnyal kirobbanó parasztháború martalékává. Választhatta továbbá azt a megoldást, hogy a jövőben is megmarad a tárgyalások ösvényén, legfeljebb az eddigieknél szívósabb alkudozásokba bocsátkozik Batthyányékkal, s ezek révén próbálja „menteni, ami még menthető". Végül pedig választhatta a magyar törekvésekkel való nyílt szembeszegülést, az országgyűlés azonnali feloszlatását és a magyar forradalom fegyveres erőszakkal történő felszámolását.

Ténylegesen azonban – s ezt István főherceg ugyancsak hangsúlyozta – az udvar mégsem választhatott e három papíron kínálkozó megoldás közül teljesen tetszése szerint. Az első megoldást nem választhatta, mert az esetleges parasztháború az uralkodóház leghívebb magyarországi alattvalóit is pusztulásba döntötte volna (s ráadásul átterjedhetett volna a birodalom más tartományaira is). De nem választhatta a harmadik megoldást sem, mert ehhez a pillanatnyilag Magyarországon állomásozó császári csapatok létszámát – István főherceg számítása szerint – 40–50 ezer fővel kellett volna növelni, ez pedig kivihetetlen volt. Az észak-itáliai tartományokban lekötött közel 80 ezer főnyi haderő ugyanis egyetlen embert sem nélkülözhetett, s ezért csapatokat Magyarországra csupán az Osztrák Császárság egyéb tartományaiból lehetett volna átcsoportosítani. Ezekben viszont ekkor együttvéve alig több mint 130 ezer sorkatona állott rendelkezésre, s a helyzet a Habsburgokra nézve ezekben a tartományokban sem volt annyira megnyugtató, hogy a határaik között kéznél levő fegyveres erő méreteit aggodalom nélkül csökkenthették volna egyszerre 30–38%-kal.

Tökéletesen érthető hát, ha István főherceg a pillanatnyi adottságok mérlegeléséből 24-én végül is azt a tanulságot szűrte le, hogy az udvarnak Magyarország esetében egyelőre változatlanul ragaszkodnia kell a tárgyalásos politikához s ezt csupán „jobb idők jöttével”, azaz csak az itáliai és egyéb nehézségek leküzdése után lesz szabad felcserélnie a fegyveres erőszak politikájával.[11] És tökéletesen érthető, ha az adott körülmények között a 26-án Lajos főherceg elnökletével tartott udvari konferencia maga is elismerte István főherceg okfejtésének helyességét s szintén arra a következtetésre jutott, hogy a Magyarország elleni fegyveres fellépésre az észak-itáliai szabadságharc eltiprása előtt nem kerülhet sor.

Ámbár ez még egyáltalán nem jelentette azt, hogy az udvari körök most már minden további nélkül hozzájárultak a jobbágyfelszabadítás és a kormányzati önállóság tárgyában kidolgozott pozsonyi törvényjavaslatok becikkelyezéséhez. Ellenkezőleg: 28-án két királyi kéziratot küldettek Pozsonyba, s ezek mindkét törvényjavaslat nagymérvű átdolgozására szólították fel az országgyűlést. Így a miniszteriális törvény tervezetével foglalkozó kézirat négy lényegbevágó módosítást követelt. Először: hogy a nádornak a király távolléte esetére biztosítandó teljhatalom csak a jelenlegi nádort illesse meg, a majdan utána következőket viszont (akik esetleg már nem az uralkodóház tagjai közül fognak kikerülni) ne. Másodszor: hogy a magyar udvari kancellária (amely Apponyi György gróf március 13-án történt lemondása óta Szőgyény László alkancellár irányításával folytatta működését) a miniszterális törvény életbelépése után se szűnjék meg létezni, hanem a jövőben is maradjon fenn mint a kormány fölött álló s parlamentáris felelősséggel nem tartozó, csupán a királytól függő szerv. Harmadszor: hogy Magyarországnak azokat a jövedelmeit, amelyek eddig a birodalom közös költségeinek a fedezésére szolgáltak, ezután se a magyar pénzügyminisztérium kezelje, hanem ezeket továbbra is szolgáltassák be „a birodalom középponti pénztárába" (ami egyértelmű volt azzal, hogy Magyarország a jövőben se csak az udvartartás, valamint a közös diplomácia és a közös hadsereg költségeihez legyen köteles hozzájárulni, hanem például az osztrák államadósság törlesztéséhez is). Végül pedig a szóban forgó kézirat azt követelte, hogy a hadügyek irányítása továbbra is kizárólagos uralkodói felségjog maradjon, katonai tárgyú rendeleteket tehát a nádor a király távollétében se bocsáthasson ki, s a kibocsátandó katonai tárgyú királyi rendeleteket a magyar kormány tagjai közül ne is a hadügyminiszter jegyezze ellen, hanem az „a király személye körüli miniszter", akinek a feladata egyébként az osztrák–magyar kapcsolatok ápolása és az Ausztriával közös érdekű ügyek intézése lesz.[12]

---

[11] István főhg. az uralkodóhoz, Bécs, 1848. márc. 24. Lásd: Idősb Szőgyény-Marich László . . . emlékiratai. I. Szerk. THALLÓCZY LAJOS. Bp. 1903. 219–220.

Vagyis a miniszteriális törvény tervezetével foglalkozó királyi kézirat olyan módosításokat kívánt, amelyek végrehajtása után a magyar kormány – a pénzügyminiszteri tárca várományosának, Kossuthnak a szavaival – „nemcsak független kormány nem, de sőt csak amolyan postahivatala volt volna a bécsi hatalomnak, mint a minő a helytartótanács vala".[13] Úgy hogy e mellett a kézirat mellett valósággal eltörpült a másik, hiszen emez simán jóváhagyta a jobbágyok úrbéres szolgáltatásainak eltörlését, csupán azt követelte, hogy a jobbágyfelszabadítás életbe léptetése ne történjék meg addig, amíg az országgyűlés meg nem oldja a földesurak kármentesítésének a kérdését.

---

[12] Az uralkodó az országgyűléshez, Bécs, 1848. márc. 28. Közli: Pap Dénes, Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848—1849. I. Pest, 1868. 35–37.

[13] Kossuth Lajos, Kossuth és Széchenyi. Kossuth Lajos iratai. X. Sajtó alá rend. Kossuth Ferencz. Bp. 1904. 373.

S hogy ezt a két kéziratot azonos időpontban indították útjára Bécsből, az nyilvánvalóan nem volt véletlen: a kármentesítés sürgetése és a jobbágyfelszabadítás életbe léptetésének elodázására irányuló kísérlet nemcsak az uralkodóház legodaadóbb magyarországi híveinek védelmét volt hivatva szolgálni, hanem az udvar bennfentesei előtt kiváló eszköznek látszhatott arra is, hogy véle a jobbágyfelszabadítás által az esetek többségében ugyancsak érzékenyen érintett liberális követek egy részét is lekenyerezzék s – következőleg – rábírják a megfelelő viszontszolgálatra, a miniszteriális törvényjavaslat egyidejűleg követelt módosításainak megszavazására. Ha azonban az udvari körök ilyesféle reményeket fűztek a 28-i királyi kéziratokhoz, reménykedésük alaptalan volt. Mert az lehetséges, hogy az országgyűlési követek közül – még a liberális követek közül is – sokan örültek volna, ha az uralkodó, magára vállalva a jobbágyfelszabadítás meghiúsításáért járó felelősséget, kereken megtagadja az úrbéres szolgáltatások eltörléséről rendelkező törvénycikk szentesítését. Annak kockáztatásától viszont, hogy a jobbágyfelszabadítás hátráltatójaként az országgyűlés lépjen színre, s emiatt azután a nemesség váljék a parasztság dühének célpontjává, a követek – még a konzervatívok is – visszaborzadtak. Ha pedig a jobbágyfelszabadítás késleltetésébe nem mehettek bele, akkor a jobbágyfelszabadítás késleltetésének fejében tőlük várt ellenszolgáltatásra, a magyar kormány hatáskörének követelt nagyfokú megnyirbálására sem volt miért ráállaniok. És ez szintén nemcsak a liberálisok esetében volt így. Hiszen a jobbágyfelszabadítás azonnali életbelépése már a konzervatív pártállású földbirtokosokat is érdekeltekké tette abban, hogy a magyar kormány, ha a földesurak kármentesítését egyik napról a másikra teljes egészében nem biztosíthatja is, legalább minél gyorsabban és minél nagyobb részletekben törleszthesse majd a jobbágyfelszabadítás kárvallottjainak megítélendő összegeket, s ezért szabadon rendelkezhessék az ország minden néven nevezendő jövedelmeivel.

Az alsótábla tehát 29-én óriási felháborodással fogadta a két királyi kéziratot, s habozás nélkül tudtára adta az udvarnak két egyhangúlag elfogadott határozatban, hogy az érintett törvénycikkeknek semmiféle módosításába nem hajlandó belebocsátkozni. Az udvari körök pedig – továbbra sem kockáztathatván a tárgyalások fonalának elejtését – kénytelenek voltak jó képet vágni ehhez az általuk nem várt fordulathoz, s 31-ére már el is ejtették 28-i követeléseiknek valamennyi lényeges pontját.

Az azonban, hogy Bécs – alig két héttel március 17-e után – másodszor is engedni kényszerült, most sem egyedül Pozsonynak volt köszönhető, hanem – akár két héttel előbb – Pestnek is. Mert Pesten már 27-én rebesgették, hogy az udvar semmiképpen sem akar hozzájárulni a magyar had- és pénzügyigazgatás függetlenítéséhez, s ezért a középponti választmány már a 28-áról 29-ére virradó éjszakán kimondotta, hogy ha Bécsben csakugyan megtagadják a miniszteriális törvényjavaslat jóváhagyását, akkor a Batthyány-kormány kijelölt tagjait tüstént Pestre kell hívni, s itt azután a nép nevében kell majd felruházni őket a kormányhatalommal. Közben pedig a pesti utcákon rohamosan terjedt az a követelés, hogy István főherceget (akinek a megnyilatkozásai közül a közvélemény természetszerűleg csak a nyilvánosság előttieket ismerte) tegyék meg magyar királlyá, ami egyértelmű volt azzal, hogy Magyarország többé még perszonális unióban se maradjon Ausztriával. Sőt most már valóban felhangzott a köztársasági államforma bevezetésének a jelszava is, méghozzá olyan erővel, hogy a Habsburgok érdekeinek legfőbb helybeli képviselője, Zichy Ferenc gróf, a helytartótanács helyettes elnöke kötelességének érezte figyelmeztetni Bécset: ha az udvar nem nyugszik bele a miniszteriális törvénytervezet szentesítésébe, akkor a legrosszabbakra is felkészülhet. S ezt a figyelmeztetést Lederer is sietett megtoldani azzal, hogy a rendelkezésére álló fegyveres erővel képtelen volna meggátolni a magyar köztársaság kikiáltását.

Amikor pedig 30-án este Pesten is ismeretessé lett a 28-i királyi kéziratok tartalma, perceken belül viharos tömegtüntetés robbant ki a városháza előtti téren, majd másnap a középponti választmány felhívást intézett a hasonló vidéki testületekhez, ebben arra kérve őket, haladéktalanul küldjék el képviselőiket Pestre, hogy a küldötteikből és a középponti választmány tagjaiból alakítandó nemzeti konvent mielőbb átvehesse a teljhatalmat. Ezekről a fejleményekről az udvari körök már csak utólag értesülhettek ugyan, Zichy és Lederer tudósításait azonban még idejében kézhez kapták, az pedig, ami ezekben állott, egymagában is elegendő volt ahhoz, hogy Bécsnek perdöntő indítékot adjon a sürgős fegyverletételre.

Igaz, egy-két részletkérdésben az udvar továbbra is kitartott eredeti álláspontja mellett – így továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a királyi teljhatalom az uralkodó távolléte esetén csak a jelenlegi nádort illesse meg, és hogy ha többé nem lesz is minden katonai természetű intézkedés az uralkodó közvetlen döntésének a függvénye, legalább a katonatisztek kinevezése meg a magyar ezredeknek az ország határain kívüli alkalmazása maradjon távolléte esetén is az uralkodó kezében –, ezek a kikötések azonban a lényeget immár nem érintették. Ezeket a kívánságokat tehát már a liberális vezetők is teljesíthetőeknek ítélték, úgy hogy a sietve Pestre utazó Eötvös József báró, akit Batthyány vallás- és közoktatásügyi miniszterré szemelt volt ki, 31-én este már nemcsak az udvar újólagos meghátrálásáról tájékoztathatta a főváros lakóit, hanem egyben arról is, hogy a leendő kormány tagjai többé nem látnak okot az elmúlt napok pesti mozgalmainak netaláni továbbfolytatására.

4. A MÁRCIUSI GYŐZELEM BETETŐZÉSE

BELHARCOK ÁPRILIS ELSŐ NAPJAIBAN

A legújabb fejlemények valóban kelthettek olyan látszatot, mintha a magyar forradalom máris minden célját elérte volna. Az előző napok feszültsége tehát most nem csupán Pozsonyban, de Pesten is egyszerre feloldódott, s a Pest megyei forradalmi választmány április 1-i ülésén nemcsak Nyáry és a többi liberális felszólaló nyilatkozott úgy, hogy Pestnek szintén minden további nélkül tudomásul kell vennie a legújabban Bécsben történteket (mert azok miatt a mellékes engedmények miatt, amelyek megtételéhez az udvar továbbra is ragaszkodik, nem érdemes vállalni az esetleges fegyveres erőpróba kockázatát), hanem hasonlóképpen nyilatkozott a márciusi fiatalok egy részének nevében beszélő Irínyi is.

A megbékélés szelleme azonban még ekkor sem lett úrrá mindenkin: a márciusi fiataloknak egy másik része – így Irányi és Petőfi is – abban a meggyőződésben élt, hogy Bécs végérvényesen semmi esetre sem nyugodhatott bele a Magyarország által március 15-e óta kicsikart változásokba, hogy tehát a fegyveres erőpróbára előbb-utóbb mindenképpen sor fog kerülni, s hogy ezért magyar részről még a szóban forgó mellékes engedmények megtételére sem volna szabad ráállani. Nézeteik helyességét azonban Petőfiék képtelenek voltak megértetni a választmány többségével, mert – bármennyire igaz volt is, hogy az udvar egyáltalán nem tekinti véglegeseknek a forradalom eddigi vívmányait s hogy ezért, ha pillanatnyilag még nem léphet is fel fegyveresen (s nem léphetne fel a követelt mellékes engedmények megtagadása esetén sem), mihelyt módja lesz rá, okvetlenül szakítani fog a tárgyalásos politikával – erről a választmány liberális többségét, sőt még az Irínyi módjára gondolkodó márciusi fiatalokat is csak a jövő tényei győzhették meg. S így azután a vita befejező szakaszában Petőfiék is kénytelenek voltak felhagyni az ellenállással, hogy legalább a veszett fejsze nyelét mentsék: hogy ha már a többséget úgysem nyerhetik meg a maguk álláspontjának, legalább a márciusi fiatalok táborán belül most megmutatkozott ellentétek jóvátehetetlen elmérgesedésének vegyék elejét.

Annak azonban, hogy a polgári átalakulás magyar híveinek egyes csoportjai között a tennivalók megítélését illetően korántsem áll fenn teljes nézetazonosság, a következő napokban megint csak kiütköztek a jelei – mégpedig ezúttal immár Pozsonyban, magán az alakulóban levő kormányon belül. Az országgyűlés ugyanis ekkor kezdte tárgyalni a megyék újjászervezésével foglalkozó törvényjavaslatot, amelyet Kossuth dolgozott ki s amelynek legfontosabb paragrafusa úgy szólt, hogy a megyei közgyűlések szerepét a törvény életbelépése után egy népképviseleti úton választandó testületnek kell átvennie. Ez a tervezet pedig heves ellenzést váltott ki a leendő kormánynak egy másik tagjából, a közmunka- és közlekedésügyi miniszterré jelölt Széchenyiből, aki attól tartott, hogy Kossuth elképzeléseinek megvalósulása esetén a megyék irányítása ki fog csúszni a nemesség kezéből s ezzel azokon a helyeken, ahol a lakosság többsége nem magyar, a nemességé viszont igen, egyben a magyarság kezéből is. S Kossuth hiába juttatta kifejezésre, hogy a megyéket ő sem kívánja nem nemesek vagy nem magyarok kezére játszani s maga sem volna a megyei igazgatás népképviseletre alapozása mellett, ha nem arra számítana, hogy ebből elsősorban éppen a nemességnek lenne haszna, hiszen máskülönben tovább fokozódnék az a gyűlölség, amellyel a nem nemesek tömegei a megyék nemesi vezetői iránt viseltetnek, a népképviselet bevezetése esetén viszont a szavazóközönség minden bizonnyal megint csak ezeket a vezetőket állítaná a megyék élére; hiába lett hát nyilvánvalóvá, hogy Széchenyi és Kossuth céljai között ez esetben sincs lényegi különbség: a céljaik irányába vivő út megválasztása tekintetében olyan nagy különbség mutatkozott kettejük között, hogy emiatt a kormányt, jóllehet formálisan még hivatalba sem lépett, máris kormányválság kezdte környékezni. A leendő igazságügyminiszternek, Deák Ferencnek végül is mindkét szembenálló féllel sikerült elfogadtatnia egy közvetítő megoldást, amely szerint a megyerendszert végérvényesen csak a következő országgyűlés szabályozza majd, addig pedig a megyei közgyűlések feladatait mindenütt egy ideiglenes bizottmány lássa el, s ennek tagjait a továbbra is fejenkint szavazó nemesek, valamint a nem nemesek községenkint korlátozott számban kijelölendő küldöttei válasszák meg.

Április első napjaiban tehát már Magyarországon is megmutatkoztak az első jelei annak a minden forradalomban megfigyelhető jelenségnek, hogy a forradalom zászlaja alatt egymással kezet fogó, de maguk elé nem teljesen azonos célokat kitűző elemek azonnal távolodni kezdnek egymástól, mihelyt elérik közös céljaikat vagy legalábbis úgy látják, hogy elérték őket. Magyarországon azonban az ellentéteket egyelőre mindig sikerült elsimítani – végső soron azért, mert magyar földön ekkor még azok sem lehettek teljesen bizonyosak a dolgukban, akiket az udvari körök részéről március 31-én tett engedmények maradéktalanul kielégítettek. És ez elsősorban éppen az udvari köröknek volt köszönhető.

Az udvari körök ugyanis március 31-e után is azon voltak, hogy mentsék, ami menthető, s ennek érdekében némi zsarolástól sem riadtak vissza. Az uralkodóval tehát azokat a kéziratokat, amelyek a jobbágyfelszabadításról, valamint a külön magyar kormányról szóló törvénycikkek végleges szövegének jóváhagyását tartalmazták, s hasonlóképpen a Batthyány által miniszterekül kiszemelt személyek kinevező iratát is csak 7-én íratták alá, Pozsonyba pedig csupán 9-én és 10-én juttatták el ezeket az irományokat, hogy Batthyányékat addig is bizonytalanságban tartsák s ezzel, amennyire lehet, megpuhítsák. Közben pedig újabb meg újabb követelésekkel bombázták az alakulóban levő magyar kormányt: 5-én például azt követelték tőle, hogy mielőbb küldjön nagyszámú magyar újoncot Itáliába az ott harcban álló császári csapatok megsegítésére, 7-én meg azt, hogy az országgyűléssel szavaztasson meg évi 10 millió forintot az osztrák államadósság egy részének kamataira és törlesztésére.

Ezek a próbálkozások azonban éppen ellenkező eredményekkel jártak, mint amilyeneket az udvar várt tőlük: nem az engedékenység szellemét erősítették a magyar forradalom táborában, hanem éppen az elszántságét, s mivel újabb meg újabb bizonyságát adták annak, hogy a március 15-én kezdett játszma még mindig nincs egészen lejátszva, újabb meg újabb akadályául szolgáltak a forradalom táborán belül ekkor már csírázni kezdő ellentétek kibontakozásának. Hiába támadt tehát ellentét például Széchenyi és Kossuth között a megyekérdésben: amikor az olasz segély vagy az államadósság kérdése került terítékre, ők is – akár a többi miniszterjelölt – teljesen egyek voltak ismét, s teljes egyetértésben zárkóztak el az udvar követeléseinek kielégítése elől. És hasonló volt a helyzet Pesten is; hiába lett a forradalom szülővárosa április 1-én a liberálisok és a márciusi fiatalok egy része közötti összetűzés színterévé: amikor például 4-én lábra kapott az a hír, hogy a helyőrségnek a magyar forradalommal rokonszenvező magyar és olasz katonáit Itáliába készülnek vezényelni s helyüket más – a fekete-sárga színek mellett hűségesen kitartó – csapatokkal szándékoznak betölteni, liberálisok és radikálisok teljesen egyek lettek ismét, s teljes egyetértésben tiltakoztak e terv foganatosítása ellen.

Abból a körülményből tehát, hogy Magyarországon a polgári átalakulás keresztülviteléért 1848 márciusában olyan páratlanul széles tábor szállt síkra, amely Petőfitől egészen Széchenyiig terjedt s amelynek a soraiban liberális földbirtokosoktól és polgároktól kezdve úrgyűlölő parasztokig és polgárgyűlölő munkásokig a társadalom legkülönbözőbb elemei egyaránt megtalálhatóak voltak, végeredményben nem az ancien régime, hanem a polgári átalakulás ügye húzott hasznot. Mert bármennyi belső ellentét szabdalta is át ezt a tábort éppen kereteinek kivételes tágassága és összetételének rendkívüli tarkasága folytán, s bármennyire igyekeztek is kiaknázni az ebből fakadó lehetőségeket az ancien régime védelmezői, erőfeszítéseik nemhogy nem siettették, hanem éppenséggel késleltették a polgári átalakulás magyarországi híveit egybefűző kötelékek meglazulását, hiszen csak annak a – máskülönben nyilván hovatovább elhamvadó – meggyőződésnek voltak alkalmasak újabb meg újabb tápot adni, hogy a forradalom táborában egyesült csoportok közül egyiknek az érdekeit sem ugyanezen tábor más csoportjai veszélyeztetik elsősorban, hanem valamennyiük közös ellenfelei. És így a forradalom tábora az udvar március végi meghátrálását is viszonylag épen vészelte át, április második hetében pedig ennek jóvoltából immár a március közepi frontáttörés utolsó eredményeit is betakaríthatta.

A KÜLÖN MAGYAR KORMÁNY HIVATALBA LÉPÉSE

Április második hetének első nagy jelentőségű fejleménye az volt, hogy 10-én végre Pozsonyba érkezett a Batthyány miniszterjelöltjeinek kinevezését tartalmazó királyi kézirat, s így Magyarország első önálló parlamentáris kormánya most már hivatalosan is munkához láthatott.

A kormány tagjainak zömét Batthyány a liberális nemesi mozgalom vezérkarához tartozó államférfiakból válogatta össze. A kilenc miniszter közül három – Deák, Klauzál és Szemere – a jómódú középbirtokos nemesség soraiból került ki s a liberális nemesi mozgalomnak a megyékben legnagyobb súllyal bíró mérsékeltebb köreit képviselte. Eötvös személyében bekerült azután a kormányba a volt nemesi ellenzék kicsiny, de ugyancsak nagy tekintéllyel rendelkező centralista csoportjának legfőbb hangadója is, aki egyben – akár maga Batthyány – az eddigi főrendi ellenzéket is hivatva volt képviselni a kormányon belül. S hogy a liberális nemesi mozgalom balszárnyának feje, Kossuth – bármennyire vörös posztó is az udvar híveinek szemében – nemkülönben tagja legyen a kormánynak (ha nem is a kulcsfontosságú s őt elsősorban megillető belügyminiszteri, csupán a pénzügyminiszteri tárca birtokosaként), ahhoz Batthyány úgyszintén ragaszkodott – már csak azért is, hogy a folyamatban levő országgyűlés ellenzéki vezérszónokának képességeit s azt a népszerűséget, amelyre ő kivált a parasztság soraiban tett szert a jobbágyfelszabadításért folytatott szívós küzdelmével, a továbbiakban ne a kormány baloldali ellenzéke kamatoztassa a kormány rovására, hanem éppen a kormány aknázhassa majd ki az esetleges jobboldali törekvések ellenében.

Batthyány azonban nemcsak azon volt, hogy a liberális nemesség valamennyi színárnyalatának hívei, sőt minél nagyobb paraszti tömegek is a kormány mögött sorakozzanak fel, hanem igyekezett a kormány javára hangolni a nemesi ellenzéktől eddig jobbra elhelyezkedő köröket is. Meghívta tehát kormányába Széchenyit, aki a 30-as évek elején, igaz, a polgári átalakulás szükségességének első nagy szószólójaként lépett fel Magyarországon s március 15-e óta is igen sokat tett az átalakulás útjában álló akadályok elhárításáért, közben viszont hosszú esztendőkön át késhegyig menő harcot vívott az ellenzékkel, s még az elmúlt év őszén is az ellenzéki törekvések visszaszorításának célzatával választatta meg magát országgyűlési követté. Ragaszkodott azután Batthyány ahhoz is, hogy a hadügyi tárcát okvetlenül a császári hadsereg magasabb beosztású magyar tisztjeinek valamelyikére ruházza, s így, mivel e tisztek között liberális pártállású magától értetődően egy sem akadt, hadügyminiszterré Mészáros Lázár ezredest, a pillanatnyilag Észak-Itáliában állomásozó 5. (Károly Albert) huszárezred parancsnokát neveztette ki, akitől az átalakulás ügye iránti különös lelkesedést persze nem várhatott, akiről azonban emberi jóhíre alapján legalább azt feltételezhette, hogy miniszteri esküjéhez a tiszti becsület szellemében hű lesz majd. Végezetül pedig Batthyány még azt is kiharcolta, hogy a király személye körüli miniszter tisztségét kormányában Esterházy Pál herceg vegye át, jóllehet Esterházynak a kormányba való belépése az ancien régime egyik képviselőjének a kormányrúd mellé kerülésével volt egyértelmű.

Igaz viszont, hogy azok a veszélyek, amelyek Esterházy vagy Mészáros kinevezéséből fakadhattak, inkább csak papíron fenyegettek. Mert Batthyány nem csupán arra ügyelt, hogy a szóban forgó személyeknek kormányába való meghívásával együttműködési készségéről biztosítsa még a konzervatívokat, illetve a császári hadsereg tisztikarát is, hanem arra is, hogy e két miniszter intézkedési szabadságát kellőképpen korlátozza. Így Pulszkyt, akit eredetileg a pénzügyminisztérium álladalmi altitkárává tettek meg, hamarosan áthelyeztette a király személye körüli minisztériumba, hogy a továbbiakban Esterházy helyettesének – és felügyelőjének – a szerepét töltse be. Az osztrák–magyar kapcsolatok lényegét érintő ügyeket pedig Batthyány különben is vagy maga intézte, vagy az illetékes szakminiszterekkel intéztette el. S amíg Mészáros – május második felében – haza nem érkezett Itáliából, maga irányította a hadügyminisztérium tevékenységét is, a legfontosabb hadügyi vonatkozású kérdések eldöntését pedig a továbbiakban is magának tartotta fenn.

Hiába került hát a kilenc miniszter közé két olyan is, akinek a polgári átalakulás ügye iránti odaadása legalábbis kétes volt, a közvélemény ennek ellenére teljes joggal várhatta a kormánytól, hogy működése maradéktalanul meg fog felelni azoknak a liberális elgondolásoknak, amelyek tagjainak döntő többségét vezérlik. És a közvélemény várakozása nemcsak azért lehetett nagy, mert a miniszterek döntő többsége magát már jóval 1848 előtt is a polgári átalakulás ügyének fáradhatatlan előharcosaként tette ismertté, hanem azért is, mert ez a gárda olyan szellemi színvonalú együttest alkotott, amilyen a történelem során vajmi ritkán vette kezébe valamely ország kormányrúdját. Nem beszélve arról, hogy a szakminiszterek tekintélyes hányada a közvetlen hatáskörébe utalt ügyeknek – így például Klauzál és Kossuth a gazdaságpolitikai, Széchenyi a közlekedési eszközök fejlesztésével összefüggő, Deák pedig a jogkodifikációs kérdéseknek – nem mindennapi gyakorlattal bíró szakértője is volt.

S aggodalmat kelthetett persze, hogy a kormány tagjai közül magasabb államigazgatási tapasztalatokra korábban legfeljebb Esterházy s némileg még Széchenyi tehetett csupán szert. Aggodalmat kelthetett továbbá az is, hogy a miniszterek döntő többsége a becsület követelményeit mindenek fölé helyező ember volt, s emiatt rendkívül kedvezőtlen esélyekkel képviselhette csak az ország érdekeit olyan ellenfelekkel szemben, akik ezeket a követelményeket bármikor kaphatóak voltak alárendelni taktikai megfontolásoknak. Ezeket az aggodalmakat azonban feledtethette annak tudata, hogy a miniszterek többsége az ország felvirágoztatásához való hozzájárulásban élete legfőbb értelmét látja, s ezért az ország javára, amíg csak teheti, minden tőle telhetőt meg fog tenni a március 15-e óta alkotott s most végre érvénybe is lépő törvények szellemében.

A MÁRCIUSI VÍVMÁNYOK KODIFIKÁCIÓJA

A kormány megalakulását ugyanis április 11-én nyomon követte az 1848-i törvénykönyv királyi szentesítése és Magyarhon utolsó rendi országgyűlésének ünnepélyes berekesztése. Ez pedig szintén óriási jelentőségű fejlemény volt. Mert az országgyűlés a maga harmincegy törvénycikkével nem oldott meg ugyan s magától értetődően nem is oldhatott meg minden megoldásra váró kérdést, de így is felbecsülhetetlen értékű újabb fegyvereket adott a forradalom kezébe.

A társadalmi viszonyok átalakítását célzó törvénycikkek közül legfontosabb az (a IX.) volt, amely kimondta az úrbéres szolgáltatások eltörlését, s ezzel – igaz, csak a sorok között – azt is kinyilvánította, hogy a jobbágyok által mind ez ideig csupán haszonélvezeti joggal birtokolt telki állomány ezentúl már az ő teljes értékű tulajdonuknak tekintendő. Ebből a jogszabályból ugyanis, amelyet most még a papi tized eltörléséről rendelkező (XIII.) törvénycikk is megtetézett, az következett, hogy a törvénykönyv életbelépése után egyszeriben kiküszöbölődnek a feudális kizsákmányolás Magyarországon eddig uralkodó rendszerének legfőbb alkotóelemei, s az eddig feudális függésben tartott úrbéres jobbágyok és zsellérek egyik napról a másikra földjükkel korlátozás nélkül rendelkező szabadparasztokká lesznek.

Mindazonáltal a törvényhozás nemcsak az úrbéres népességet törekedett kiszabadítani a feudális viszonyok kötelékeiből, hanem a földesuraknak is igyekezett segítséget nyújtani ahhoz, hogy birtokaik eddig nagyrészt feudális arculatú gazdálkodási rendjét tőkés arculatúvá alakíthassák át. A törvényhozás tehát a földesurak most megszűnő úrbéres javadalmait államadóssággá nyilvánította, s – ha az ismert okokból a következő országgyűlésre bízta is a kármentesítés mikéntjének meghatározását – annyit máris kimondott, hogy a kármentesítés alapjául az úrbéri viszonyokból eredő földesúri bevételek pénzre átszámított évi összegének hússzorosát kell tekinteni (XII. tc.), majd a hitelviszonyok megjavítása céljából törvénybe iktatta az ősiség eltörlését (XV. tc.) s elrendelte egy félmillió forintnyi alaptőkével rendelkező hitelintézet felállítását (XIV. tc.) is, a piaci lehetőségek kiaknázásának megkönnyítése végett pedig felhatalmazta a kormányt arra, hogy a közlekedési eszközök fejlesztésére 10 millió forintnyi hitelt vegyen igénybe (XXX. tc.).

De sokat tett a törvényhozás annak érdekében is, hogy az országot kiemelje az alárendeltségnek abból az állapotából, amelybe a Habsburgok a maguk feudális jellegű birodalmi rendszerének a keretei között süllyesztették volt. Ebben a vonatkozásban – a március 31-én kelt kisebb engedmények ellenére is – legfontosabb az önálló magyar kormányról szóló (III.) törvénycikk volt, hiszen ez előírta az ország igazgatását eddig ellátó s egyedül az uralkodótól függő központi kormányszékek felszámolását, és kimondotta, hogy a végrehajtó hatalmat Magyarországon a király távollétében ezentúl – a kizárólagos uralkodói felségjoggá minősített kivételeket leszámítva – az ország nádorának kell gyakorolnia a magyar miniszterek ellenjegyzésével ellátandó rendeletek útján, amint ugyanez a törvénycikk arról is intézkedett, hogy a minisztereket tevékenységükért bármikor felelősségre lehessen vonni, de felelősségre csakis a magyar országgyűlés vonhassa őket, egy másik (a IV.) törvénycikk pedig meghagyta, hogy az országgyűlés ezentúl minden évben tartson üléseket s ezek színhelye Pest városa legyen.

S minthogy Magyarország alárendelt helyzetbe szorításának egyik eszköze az ország állami egységének megbontása volt, a törvényhozás nagy figyelmet fordított az állami egység helyreállítására is. Így mindenekelőtt elrendelte annak a még 1836-ban született, de mindeddig papíron maradt törvénycikknek a foganatosítását, amely előírta a Részek visszacsatolását (VI. tc.). Foglalkozott azután a törvényhozás a polgári hatóságoktól még a 17. században teljesen függetlenített és azóta is folyvást katonai igazgatás alatt álló határőrvidék kérdésével, s – mivel a határőrvidéki rendszer bolygatása különösen érzékenyen érintette volna Bécset – egyelőre eltekintett attól, hogy becikkelyezze a határőrvidék területének polgári igazgatás alá történő visszahelyezését, azt azonban kimondotta, hogy az országgyűlésre ezentúl a határőrvidéknek is képviselőket kell küldenie (V. tc. 5. §). Az állami egység helyreállításának érdekében elfogadott törvénycikkek legfontosabbika pedig az (a VII.) volt, amely „a magyar koronához tartozó Erdélynek Magyarországgal egy kormányzás alatti teljes egyesültét” mondta ki – persze azzal a megszorítással, hogy ehhez még a mielőbb összehívandó erdélyi országgyűlésnek is hozzá kell járulnia.

Számos olyan törvénycikket is tartalmazott azután az 1848-i törvénykönyv, amely a feudális kiváltságok és előjogok felszámolására és az ország lakóinak polgári szabadságjogokban részesítésére irányult. Az egyik (az V.) például úgy intézkedett, hogy az országgyűlési képviselőket ezentúl háromévenkint népképviseleti úton válasszák meg. Egy másik (a XXIII.) hasonlóképpen népképviseleti úton választandó testületekké rendelte átalakítani a szabad királyi városok közgyűlését. Egy harmadik (a XXIV.) kimondotta, hogy ugyanezt kell tenni a rendezett tanáccsal ellátott mezővárosok esetében is. S a megyei igazgatást szabályozó (XVI.) törvénycikkből egyelőre – láttuk – kimaradt ugyan a megyei közgyűlések népképviseletre alapozását előíró passzus, azt az egyet azonban, hogy a nemesség többé a megyék irányítására sem formálhat kizárólagos jogot, így is elismerte a törvényhozás, mikor leszögezte, hogy az ideiglenes érvénnyel alakítandó megyebizottmányok tagjainak megválasztásába a nem nemesek képviselőit is be kell vonni.

A honpolgárok közötti feudális jellegű különbségtétel kiküszöbölésére irányult továbbá a közteherviselést becikkelyező (VIII.) törvénycikk meg az úriszékek eltörlését rögzítő paragrafus (a IX. tc. 4. §-a), amely a parasztok fölötti bíráskodás jogát kivette az érdekelt földesurak kezéből; de ugyanilyen célzatú volt a nemzetőrségről szóló (XXII.) törvénycikk is, amely meg olyasmiket igyekezett törvényileg is biztosítani, hogy például a városokban többé ne csak polgárjoggal rendelkező kiváltságosok élhessenek a fegyverforgatás jogával. És a feudális kiváltságok rendszerére törekedett csapást mérni a törvényhozás a vallásügyi (a XX.) törvénycikkel is, amely az unitárius vallást is bevett vallássá nyilvánította s kimondotta, hogy a „törvényesen bevett minden vallásfelekezetekre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonosság állapíttatik meg"; e tétel törvénybe iktatása ugyanis a katolikus egyházat megfosztotta eddigi kivételes helyzetének jogi alapjaitól. Végezetül pedig az egyik legfontosabb polgári szabadságjogot kodifikálta a sajtótörvény (a XVIII. tc.), amely immár a törvényhozás nevében is nemet mondott az előzetes cenzúra gyakorlatára, s úgy rendelkezett, hogy a sajtóvétségeket ezentúl esküdtszékek bírálják el utólag.

Az utolsó rendi országgyűlés kodifikációs tevékenysége tehát végeredményben olyan törvénykönyv kidolgozására vezetett, amely egyszeriben megteremtette Magyarország polgári átalakulásának leglényegesebb jogi biztosítékait s amelynek a Corpus Jurisba iktatása ezért gyökeres alkotmányjogi fordulattal ért fel. Tökéletes munkát azonban az országgyűlés ennek a mégoly korszakos jelentőségű törvénykönyvnek a megalkotásával sem végzett. S nem is végezhetett már csak azért sem, mert a kodifikációs eljárás megindítását nem előzte meg a Habsburg-abszolutizmus erőinek teljes megsemmisítése, így pedig a csupán meghátrálásra kényszerített, de hatalmuktól egészen meg nem fosztott udvari köröknek az április 11-ét megelőző hetekben – mint magunk is láttuk – módjuk volt újabb meg újabb engedményeket kipréselniök a diétából. Annál is inkább, mivel a magyar nemesség, amely a magyarországi nemzetiségek (és lehetséges külső szövetségeseik) ellenében továbbra is szerette volna élvezni a Habsburgok támogatását, s amely persze a magyar mezőgazdaság ausztriai piacát sem kívánta kockáztatni, maga sem törekedett a Habsburg-birodalom kereteinek szétzúzására, csupán Magyarországnak a birodalom adott keretein belüli alárendeltségét igyekezett megszüntetni, sőt, ha lehet, egyenesen visszájára fordítani.

Ezért volt hát, hogy az országgyűlés kísérletet sem tett például a közös diplomácia vagy a közös hadsereg egységének megbontására. Ezért volt továbbá, hogy az országgyűlés simán ráállott azokra a másodlagos fontosságú engedményekre is, amelyektől az udvar még március 31-én sem tágított. És ezért volt az is, hogy miközben az 1848:III. törvénycikk Magyarország kormányzásának jövőbeli módozatait a pragmatica sanctio alapelveinek nagyfokú semmibevételével szabályozta, az 1848-i törvénykönyv előbeszéde nemcsak azt szögezte le ünnepélyesen, hogy a magyar nemzet „örök hűséggel" viseltetik a Habsburg-ház iránt, hanem azt is, hogy Magyarország továbbra sem szándékozik eltépni azokat a kötelékeket, amelyek „a pragmatica sanctio által vele válhatlan kapcsolatban álló tartományok"-hoz fűzik, a sajtótörvény pedig büntetendő cselekedetnek minősítette, ha valaki „a sanctio pragmaticánál fogva megállapított s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tettleges felbontására izgat".

De meglátszott a törvénycikkeken – elsősorban az ország belső társadalmi és politikai viszonyait újonnan szabályozókon – az is, hogy alkotóik annak a magyar nemességnek a soraiból kerültek ki, amely maga is érdekelt volt ugyan a feudális rend legfőbb tartópillérеinek lerombolásában, a feudális rendszer valamennyi alkotóelemének kiküszöbölésében viszont már nem volt érdekelt. Így például a jobbágyfelszabadítást a törvényhozás a Pestről (meg máshonnan is) felhangzó előremutató követelések ellenére a föld népét leginkább sújtó úrbéres szolgáltatások eltörlésére korlátozta, s a parasztok jogilag nem úrbéres jellegű feudális terheinek felszámolására nem, a földbirtokmegoszlás megváltoztatására pedig éppen nem terjesztette ki. Sőt egy külön törvénycikk (a X.) még azt is kimondotta, hogy „olly helyeken, hol a földesúr és volt jobbágyai között a legelőelkülönözés, illetőleg úrbéri rendezés akár egyesség, akár úrbéri per útján valóságosan és tettlegesen már végrehajtatott, az ekként megtörtént összesítés, illetőleg elkülönözés többé fel nem bontathatik", s ezzel a törvényhozás végérvényesen és megmásíthatatlanul földesúri tulajdonná nyilvánította még azokat a földeket is, amelyeket a jobbágyoktól uraik az előző évtizedekben jogsértő bírói ítélet vagy erőszakkal kikényszerített egyezség alapján vettek el.

Nagyobb megértést tanúsított viszont a törvényhozás a polgárság érdekei iránt; a kodifikáció művének azonban különösebb előnyei ebből sem származtak. Hiszen az országnak az is javára vált volna például, ha a törvényhozás leszámol a céhrendszerrel, amely éppúgy gátolta a hazai ipar szabadabb kibontakozását, akár a jobbágyrendszer a hazai mezőgazdaságét. De mert a polgárság zöme céhkeretek között élt s a céhek feudális intézményéhez való ragaszkodása folytán bizalmatlanul szemlélte a liberális törekvéseket, a liberális nemesi mozgalom vezetői viszont ezt a céhpolgárságot semmiképpen sem akarták az átalakulás ellenségévé tenni, a törvényhozás – akár a pesti tizenkét pont is – szó nélkül ment el a céhproblémák mellett. Amint a polgárság zömének retrográd törekvéseire volt tekintettel a törvényhozás akkor is, mikor elmellőzte a polgári jogokból – így a céhek keretei közül is – kirekesztett zsidók egyenjogúsítását, sőt mind a városokkal, mind az országgyűlési képviselők választásával foglalkozó törvénycikkben külön kiemelte, hogy a választójog továbbra is csak a bevett vallásfelekezetek híveire fog kiterjedni. Holott az országnak az is csak javára vált volna, ha a zsidó kereskedők és iparosok, akik helyzetüknél fogva általában a gazdasági fejlődést fékező-feudális intézmények ellenségei voltak, lehetőséget kapnak arra, hogy erőiket egyenlő feltételek között mérjék össze a feudális intézményekre mint védbástyáikra tekintő nem zsidó polgárok erőivel.

Ahol viszont a polgárok érdekei a földbirtokosok érdekeivel kerültek ellentétbe, ott a törvényhozás természetesen az utóbbiakat részesítette előnyben; így a jobbágyfelszabadításról szóló törvénycikk az úrbériséget vesztett földesuraknak egyelőre határidő nélküli halasztást adott az általuk korábban felvett kölcsönök visszafizetésére, noha a jobbágyfelszabadítás után is földesúri tulajdonban maradó területek egy részének pénztőkések birtokába jutása szintén meggyorsíthatta volna a feudális viszonyokból való kilábolás folyamatát.

De az eddigi kiváltságosok érdekeinek oltalmazására irányuló törekvés kihatott a polgári szabadságjogokat biztosító törvénycikkekre is. Ezért volt például, hogy az országgyűlési képviselők, valamint az ideiglenes megyebizottmányok és a városi képviselőtestületek megválasztását szabályozó törvénycikkek az eddig is szavazati joggal bíró nemesek, illetve teljes jogú városi polgárok választói képességét továbbra is érintetlenül hagyták, nem nemesek, illetve polgárjoggal nem rendelkező városlakók esetében viszont a választójog élvezetét az eredeti követelmények mérséklése után is igen magas cenzushoz (volt jobbágyok esetében példának okáért negyed teleknyi földbirtok meglétéhez) kötötték, a nemzetőrségben való részvétel jogát pedig a törvényhozás még ennél is magasabb cenzustól (volt jobbágyok esetében például fél teleknyi állomány birtoklásától) tette függővé, – igaz, a magas cenzus alól a nemzetőrség

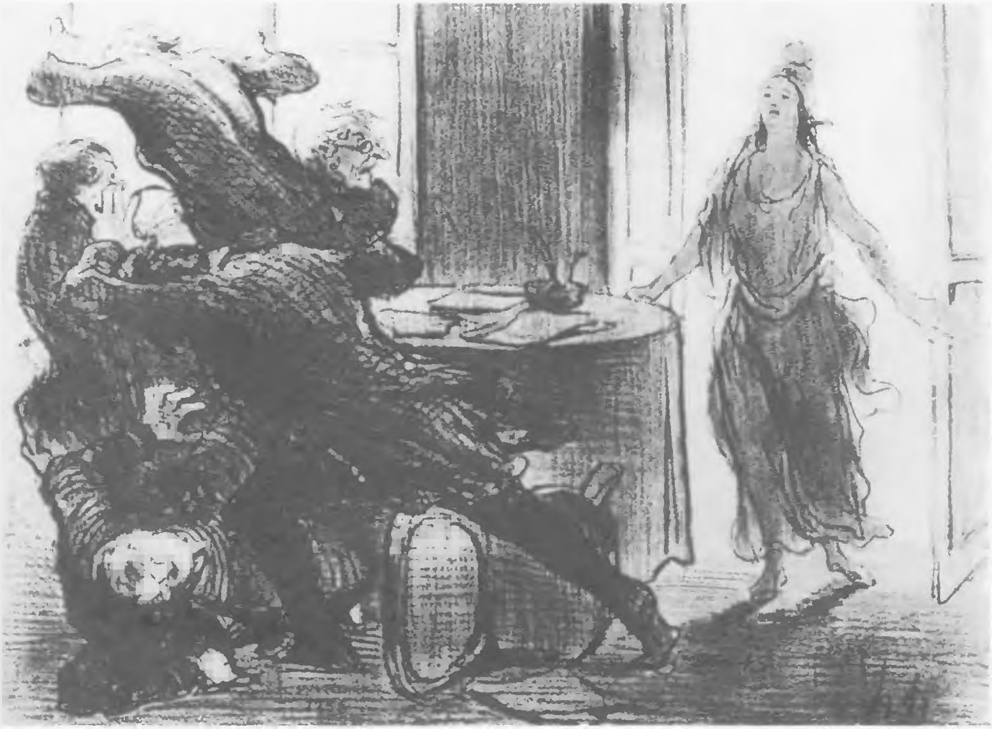

1. A negyvennyolcas forradalom belép az ajtón. Lajos Fülöp utolsó kormányának utolsó ülése. Honoré Daumier gúnyrajza

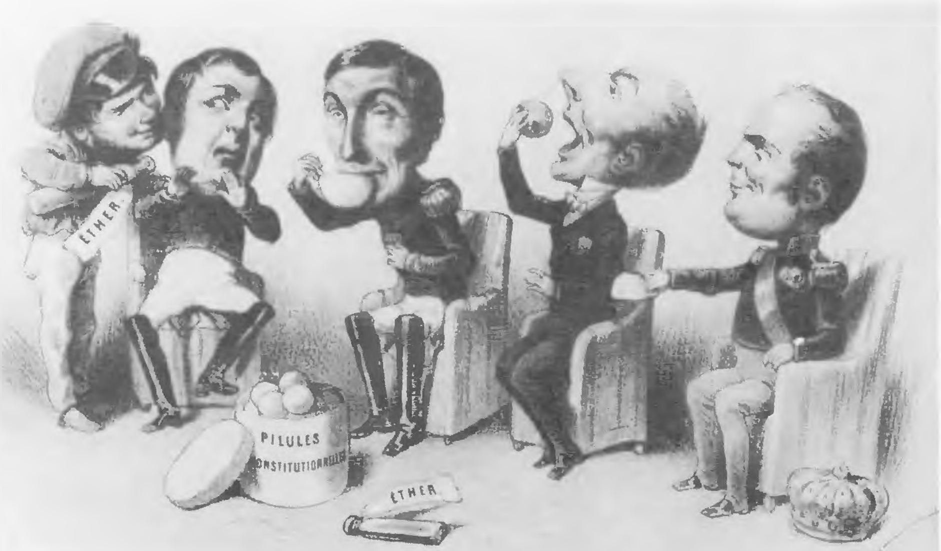

2. A forradalmak az alkotmányosság piruláinak lenyelésére kényszerítik az abszolút uralkodókat. Francia gúnyrajz

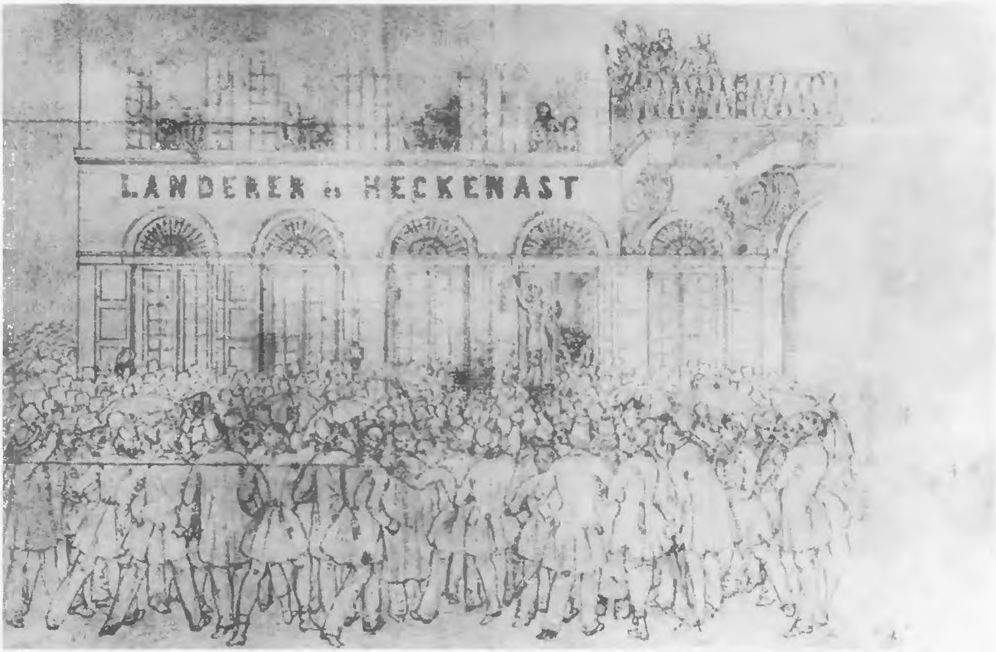

3. Petőfi a *Nemzeti dal* első kinyomtatott példányával a Landerer és Heckenast-nyomda előtt 1848. március 15-én

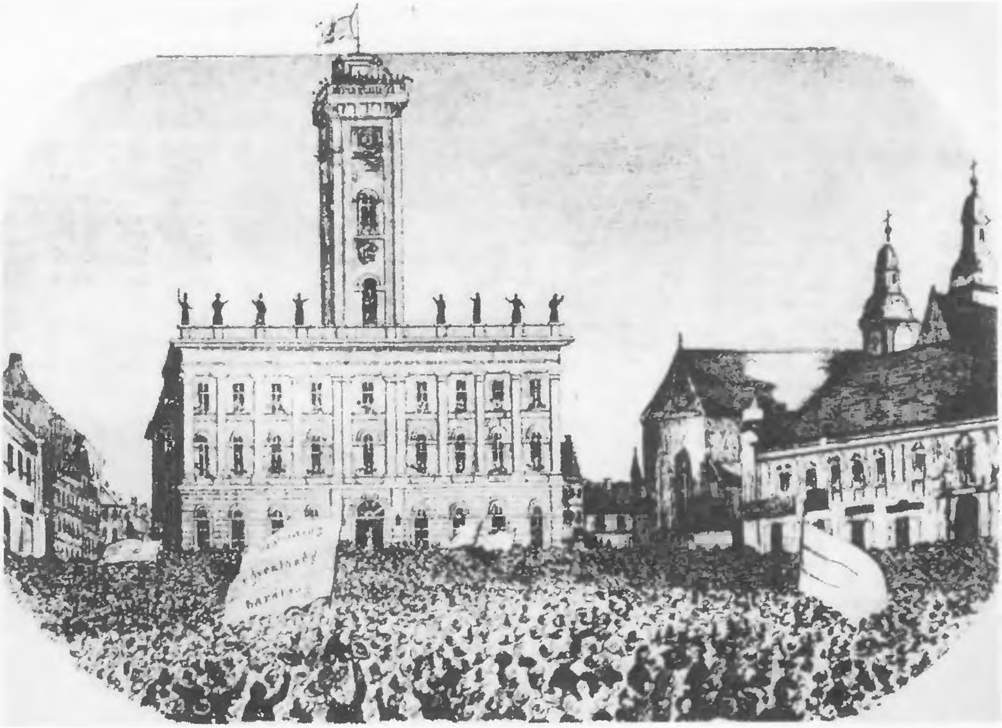

4. A pesti városháza a forradalmi tömeg gyűrűjében 1848. március 15-e délutánján

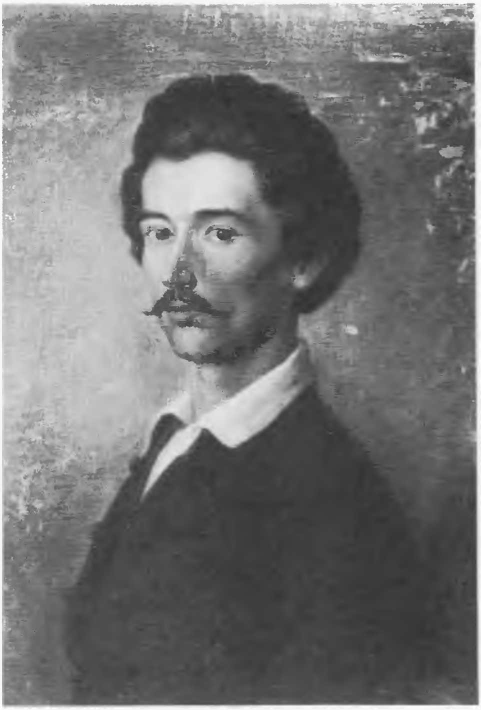

5. Petőfi Sándor

6. Irinyi József

7. Táncsics Mihály

8. Vasvári Pál

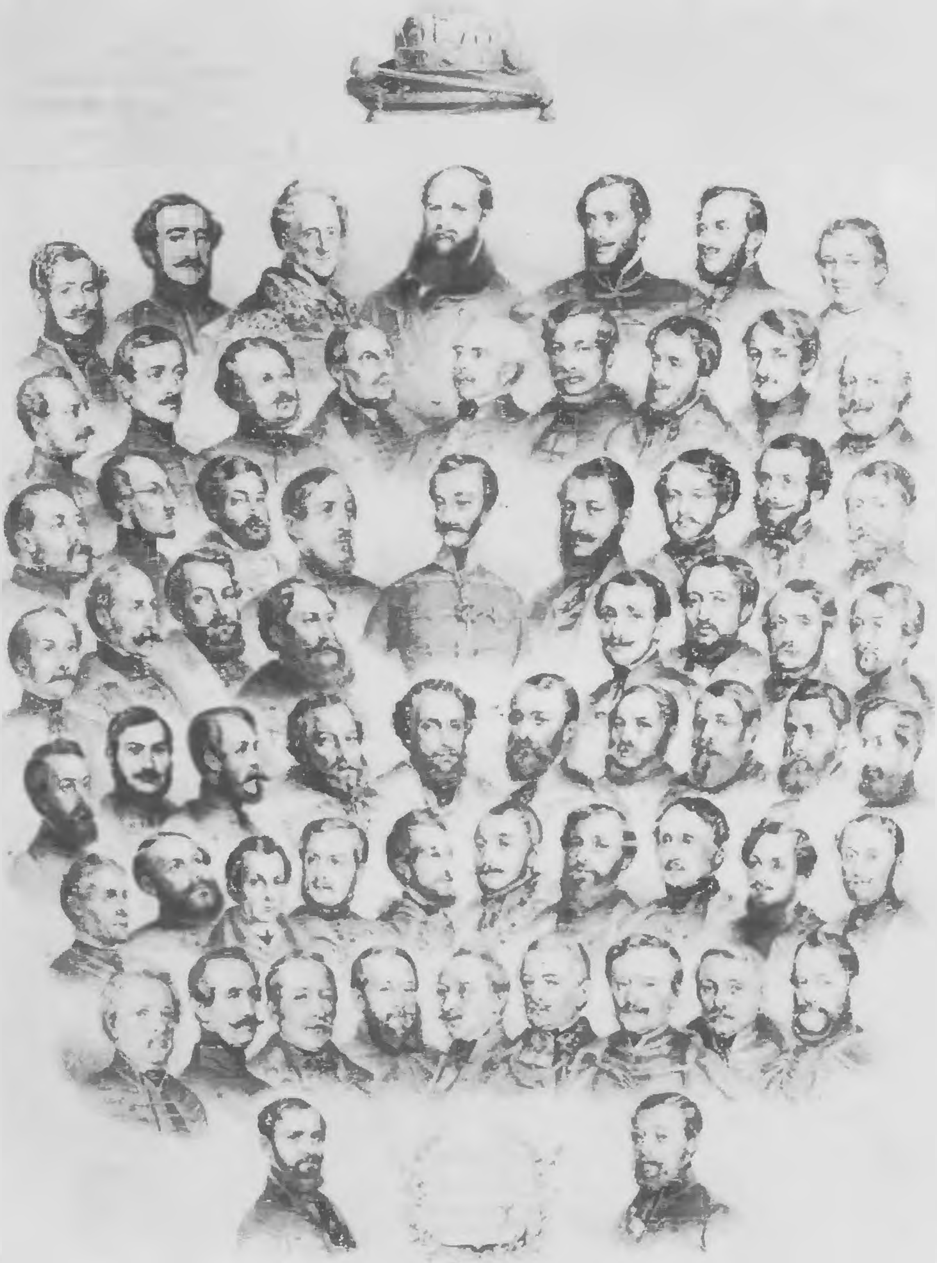

9. Hatvannégyen a pozsonyi országgyűlés 1848. március 15-én Bécsbe utazó küldöttei kö

(A neveket lásd a képek jegyzékében)

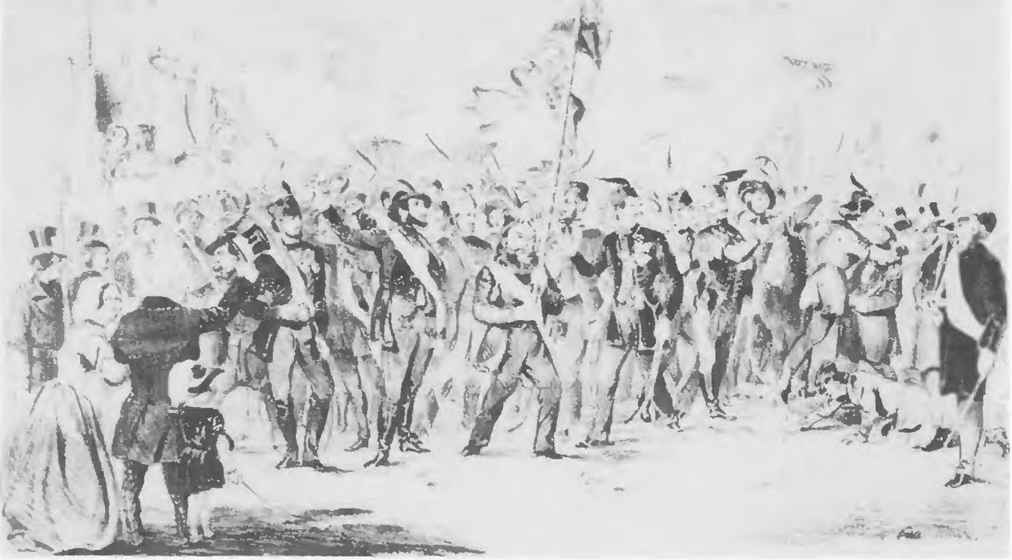

10. A pozsonyi országgyűlés küldötteinek ünneplése Becsben 1848. március 15-én

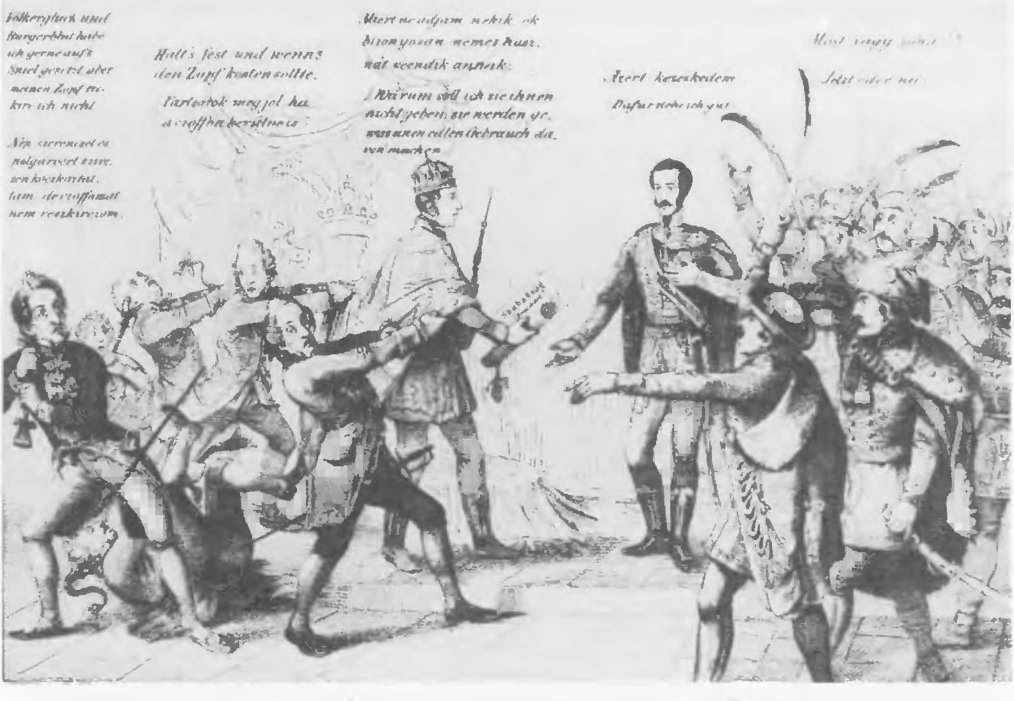
Völkerglück und Bürgerwohl habe ich gerne auf's Spiel gesetzt aber meinen Zopf ris-kir' ich nicht
Nép szerencsét és polgárvért szive-sen koczkáztat-tam, de czopfomat nem koczkáztatom.
Halt's fest und wenns den Zopf kosten sollte.
Tartsatok meg jól ha a czopfba kerülne is
Miért ne adjam nekik ők bizonyosan nemes hasz-nát veendik annak:
Warum soll ich sie ihnen nicht geben, sie werden ge-wiss einen edlen Gebrauch da-von machen
Azért kezeskedem
Dafür stehe ich gut
Most vagy soha!
Jetzt oder nie

11. „Kard és czoff”. V. Ferdinand és az udvari körök, illetve István főherceg és a magyar országgyűlési küldöttség március 16-i bécsi alkudozásai – a karikaturista szemével

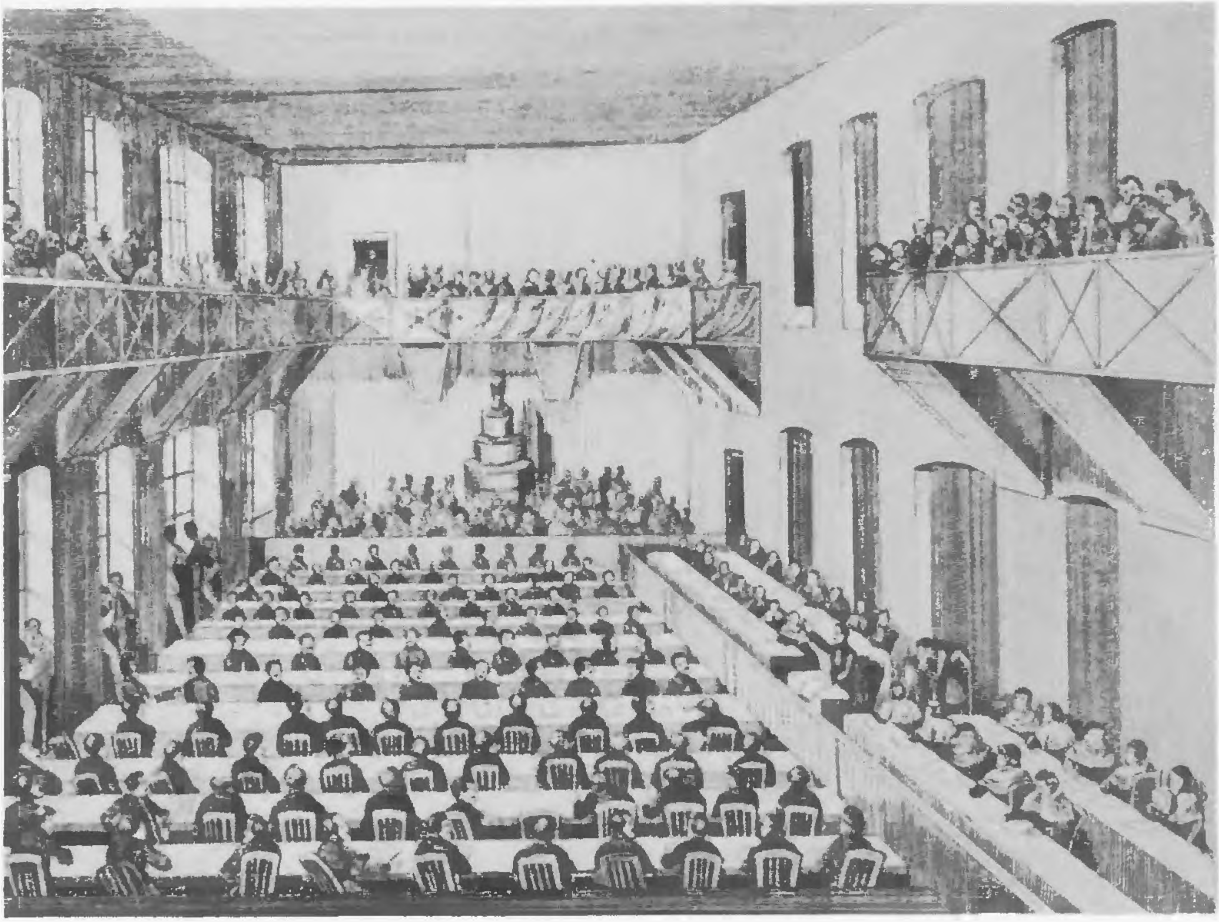

12. Az utolsó rendi országgyűlés alsótáblájának ülésterme Pozsonyban

13. A Pilvax Kávéház 1848-ban

15. A Batthyány-kormány és a feje fölött lebegő ellenforradalmi veszély – egy baloldali ▶ karikaturista szemével

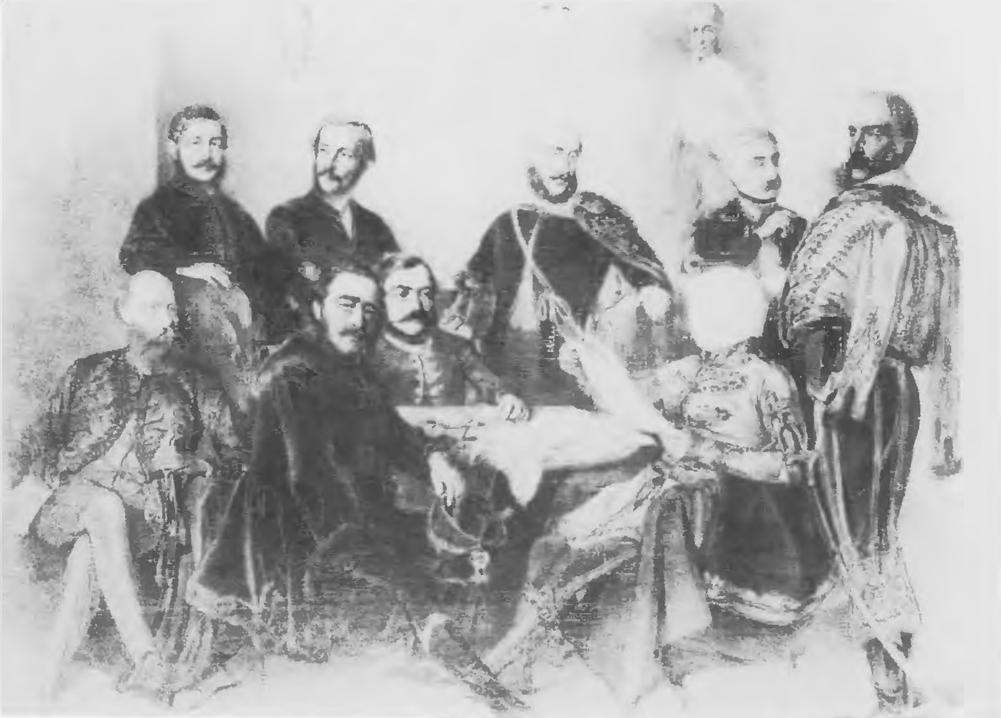

14. A Batthyány-kormány egyik minisztertanácsi ülése (Ül: Batthyány, Széchenyi, Klauzál, Esterházy [befejezetlen], áll: Eötvös, Szemere, Kossuth, Deák és Mészáros, a falon István főherceg és V. Ferdinánd képe)

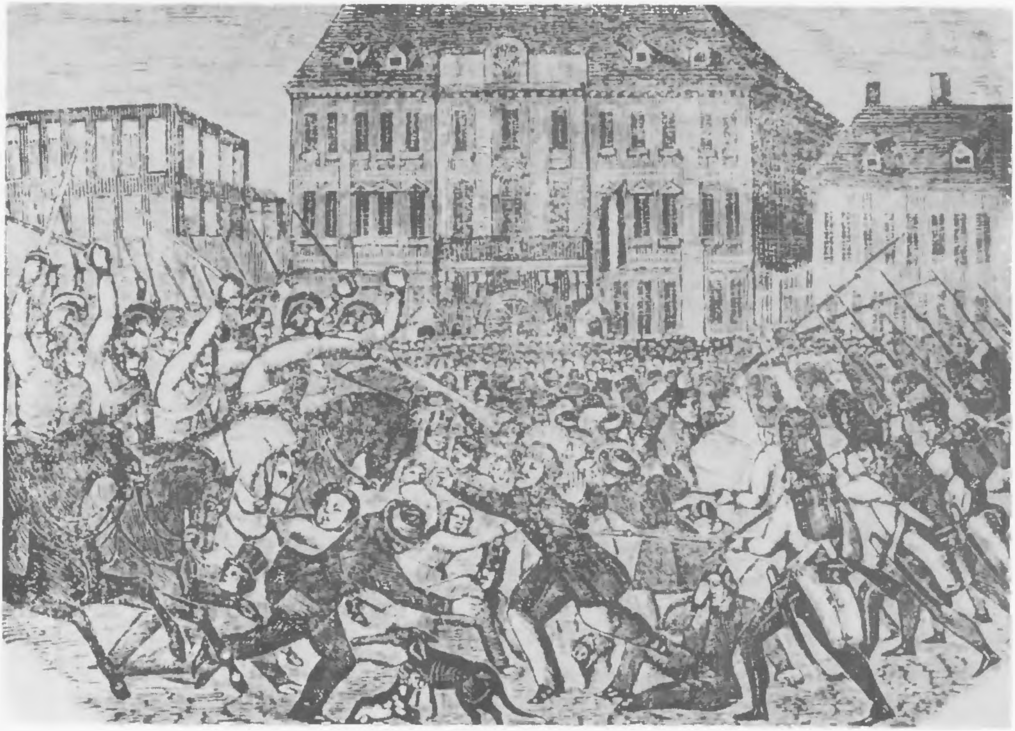

16. Az 1848. május 10-i budai vérengzés

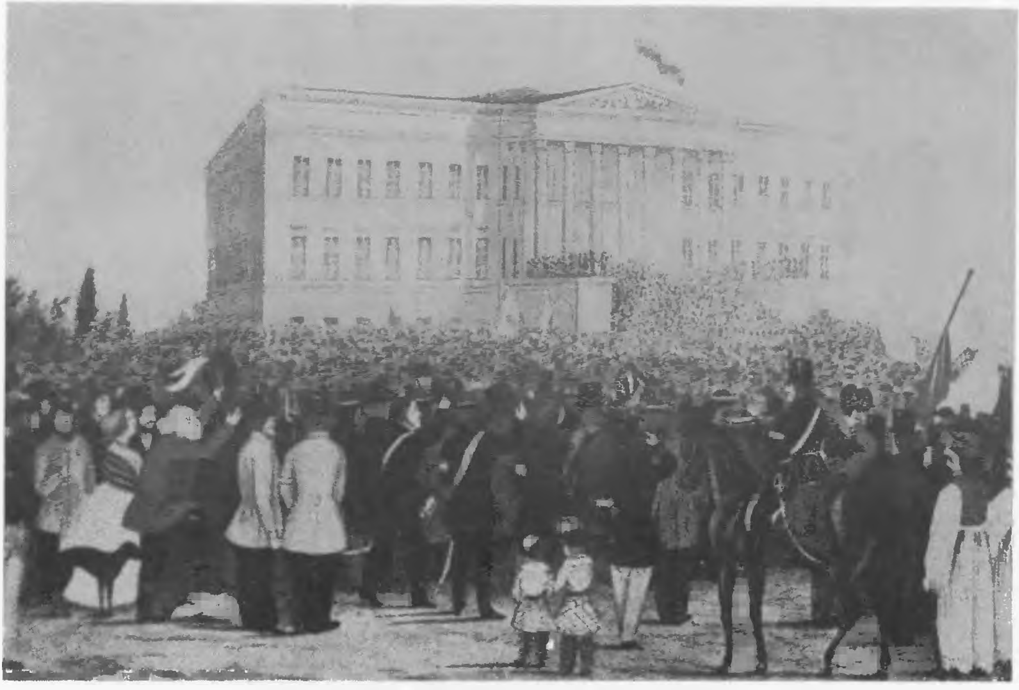

17. Népgyűlés a Nemzeti Múzeum előtt

esetében végül a nemeseket sem mentesítve. Ezekért a csekély engedményekért azonban a nemességet már az is bőségesen kárpótolhatta, hogy a törvényhozás nemcsak nem gondoskodott a megyei hatóságoknak a népképviselet következetes érvényesítésével történő azonnali megújításáról, hanem egy külön törvénycikkben (a XVII.-ben) még azt is kimondotta, hogy tisztújítást a megyékben további törvényes intézkedésig az újonnan létesítendő ideiglenes megyebizottmányok sem rendelhetnek el. És a nemesi érdekeket volt hivatva védelmezni a sajtótörvény is, amikor a lapindítást és a nyomdaalapítást végleges alakjában az eredetileg tervezettnél kisebb óvadék letételéhez kötötte ugyan, de így is tetemes (napilapok esetében például 10 ezer forintos) biztosíték lefizetésétől tette függővé.

Ha azonban teljes értékű képet akarunk kapni az 1848-i törvénykönyv megszületésének történelmi jelentőségéről, akkor nem szorítkozhatunk annak vizsgálatára, hogy a törvények megalkotói a kodifikációval milyen célokat igyekeztek elérni, hanem azt is meg kell vizsgálnunk, hogy az új törvények világrajötte milyen változásokat eredményezett ténylegesen. De mert a márciusban kibontakozott harc a törvények szentesítésével még egyáltalán nem zárult le, csupán új szakaszába lépett: mérlegelnünk ebben a vonatkozásban sem azt kell, hogy az új törvények világrajötte mennyiben gazdagította a Corpus Jurist, hanem egyedül azt, hogy a Corpus Juris 1848. április 11-én végbement megújulása mennyiben mozdította elő vagy mennyiben hátráltatta a Magyarország polgári átalakulásáért március 15-én megkezdett forradalmi harc sikeres továbbvitelét.

Ebből a szempontból mindenekelőtt magát azt a tényt kell értékelnünk, hogy az 1848-i törvénykönyv egyáltalán létrejött. Ezáltal ugyanis április 11-én egy sor alapvető fontosságú forradalmi vívmány az uralkodóház feje által is helyeselt törvényes újítás köntösét öltötte magára. Ez pedig, amennyire megnehezítette azoknak a dolgát, akik a szóban forgó forradalmi vívmányok lerombolására készültek, annyira megkönnyítette azokét, akik e vívmányoknak most már a gyakorlatban is foganatot akartak szerezni. Megkönnyítette – először is – annyiban, amennyiben lehetővé tette számukra, hogy a forradalom zászlaja alatt felsorakoztassák a polgári átalakulás olyan híveit is, akik az átalakulás keresztülvitelére kizárólag törvényes eszközök igénybevételét tartották megengedhetőnek s forradalmi módszereknek sohasem lettek volna megnyerhetőek. De megkönnyítette a dolgukat – másodszor – annyiban is, amennyiben a magyar konzervatívok közül is többeket rábírt a végbement változások ellenszegülés nélküli tudomásulvételére, olyanokat tudniillik, akik eddig még a törvényes intézkedések révén lebonyolítandó polgári átalakulásnak a gondolatát is elutasították ugyan, azt viszont megszokták, hogy mindent mindenkor mindennemű fenntartás nélkül helyeseljenek, amit a koronás fő – és általában az udvar – helyesel, s tájékozatlanságukban a forradalmi vívmányok színleges elfogadását is őszinte elfogadásuknak hitték. Végül pedig – és legfőképpen – annyiban könnyítették meg a történtek a forradalmi tábor dolgát, amennyiben lehetővé tették, hogy a forradalom vezérkara most a hatalmi gépezet megannyi fontos alkotóelemét külön harc nélkül is birtokába vegye, és így némileg már a kezdet kezdetén is kiegyenlíthesse azt az előnyt, amelyet az átalakulás ellenségei élveztek annak jóvoltából, hogy teljesen ők sem maradtak hatalmi állások nélkül a márciusi fordulat után és ellenére sem.

Az 1848-i kodifikáció azonban nagy jelentőségű volt azért is, mert – ha az ellenforradalmi veszélytől nem mentesítette is az országot s így nyitva hagyta azt a kérdést is, hogy a pozsonyi törvényekben rögzített forradalmi vívmányoknak végeredményben mekkora hányaduk fog tartósnak bizonyulni – a legfontosabbat, azt, hogy az ország legalább a feudalizmus és a kapitalizmus közötti vízválasztón túljusson, már e törvények életbelépésének a pillanatában is biztosította, hiszen a törvények kihirdetésekor testet öltő forradalmi vívmányok között legalább egy olyan is akadt – s ez éppen a perdöntő szerepű jobbágyfelszabadítás volt –, amelyet többé semmiféle hatalom sem tehetett semmissé.

És a pozsonyi törvények életbelépése nagy hasznára volt a polgári átalakulás ügyének végül azért, mert ha papíron avval fenyegetett is, hogy hatására most már csakugyan meg fog indulni a forradalom táborát egybefűző kötelékek felbomlása, ténylegesen éppen ellentétes következménnyel járt, ténylegesen ez is csak a szóban forgó kötelékek további erősödésére vezetett. Hiszen annak a gyűlölségnek a forrásai, amely az úrbéresek zömét eddig szembeállította földesuraikkal – a liberálisokkal is –, a jobbágyfelszabadítás jóvoltából most végérvényesen betemetődtek, s a parasztok tömegeinek tudatában ezért most megkezdődött és éppen most kezdődött meg az urak iránti ellenszenv oldódása, mi több: a korábbi ellenszenv sokfelé most átmenetileg egyenesen a jobbágyfelszabadító nemesurak iránti hálaérzetbe csapott át. Ez a hirtelen változás pedig (amely egyáltalán nem maradt rejtve, minthogy falvak egész sorában lezajló nyilvános hálatüntetések tanúskodták róla) magától értetődően jótékony hatást gyakorolt azokra a nemesurakra is, akiket a Habsburgok elleni erélyesebb fellépéstől eddig elsősorban épp a nemesség ellen könnyen kijátszható parasztságtól érzett félelmük tartott vissza.

S azon persze az úrbériséget vesztett földesurak továbbra sem tudták magukat teljesen túltenni, hogy a jobbágyfelszabadítás máris életbe lépett, a kármentesítés megvalósulása viszont még mindig a jövő rejtélyei közé tartozik. A nemesség jobbik részét azonban az áprilisi napokban ennek ellenére is bizakodás kerítette hatalmába, mert a törvények életbelépése olyan reményt keltett benne, hogy többé semmi sem választhatja el legfőbb céljától, az ország kormányzatának a maga kizárólagos irányítása alá helyezésétől (ami a birtokos osztályt mellesleg a kármentesítés mielőbbi tényleges lebonyolítása felől is leginkább biztosíthatja). Hiszen az eddigi központi kormányszékek felszámolásával és az önálló kormány megalakulásával a főhatalom Magyarországon az udvar híveinek a kezéből máris a magyar nemesség képviselőinek a kezébe ment át. Azt a veszélyt pedig, hogy a Habsburgoktól elhódított hatalmi állásokon a nemességnek a továbbiakban esetleg meg kell majd osztoznia a nép fiaival, kellőképpen elhárítani látszottak az új törvényeknek a polgári szabadságjogok élvezetét meghatározott korlátok közé szorító paragrafusai. Amint a forradalmi tábor helyzetét erősítették pillanatnyilag a törvénykönyvnek a polgárság kíméletéből fakadt fogyatékai is, amennyiben ezek – kivált a céhrendszer érintetlenül hagyása – egyelőre csakugyan megnyugtatták s így legalábbis semlegesítették még a feudális viszonyokon csüggő polgárok tekintélyes hányadát is.

Mindazonáltal az 1848-i törvénykönyv megszületése nemcsak kedvező, hanem kedvezőtlen hatással is volt a forradalmi tábor helyzetére. Mindenekelőtt azért, mert a törvények uralkodói szentesítése nem pusztán a magyar konzervatívok egy részében keltett olyan hiedelmet, hogy a Habsburgok szívük mélyén is megbékéltek a forradalom becikkelyezett vívmányaival, hanem – a törvények megszövegezése körüli korábbi huzakodások ellenére – a liberálisok többségében, sőt – láttuk – még a forradalmi baloldal híveinek egy csoportjában is, ez pedig az illetőket könnyen vakokká tehette az udvar leplezett, de ténylegesen soha fel nem adott ellenforradalmi terveivel szemben. És az a körülmény, hogy a törvénykönyv létrejötte alkotmányjogi keretekhez juttatta a polgári átalakulás – egyébként forradalmi jellegű – folyamatát, szintén nemcsak haszonnal, hanem kárral is járt, hiszen ez – miközben a forradalom vezérkarát hozzásegítette ahhoz, hogy az átalakulás érdekében teendő további lépéseit immár törvényes lépések színezetével ruházhassa fel s így olyanokkal is elfogadtathassa, akik a törvényesség útjáról letérni a márciusi fordulat után sem mutattak hajlandóságot – a forradalom számos vezetőjébe azt a meggyőződést is beleplántálta, hogy – éppen ezért – vétkes könnyelműség volna kockáztatni a törvényes keretek kihasználásából meríthető előnyöket, s ezzel az illetőket arra ösztökélte, hogy lehetőleg mindig mereven tartsák magukat a törvényes keretekhez, olyankor is, amikor pedig a forradalom érdeke mégiscsak e keretek áthágását igényelte.

Az 1848-i törvénykönyv legfőbb hátulütője azonban nem megszületésének ilyetén káros következményeiben rejlett, hanem abban, hogy hiányoztak belőle a nemzetiségi kérdés rendezésére alkalmas paragrafusok. Mert a polgári átalakulás minél sikeresebb lebonyolításához fűződő országos érdek nemcsak a birtokos osztály és a parasztság osztályellentéteinek tompítását követelte meg, hanem az ország magyar és nem magyar lakói között kifejlődött nemzeti ellentétek tompítását is. A forradalom nemesi vezetői viszont nem is gondoltak arra, hogy külön nemzeti jogokat biztosítsanak az ország nem magyar lakóinak. Nem azért nem, mert ilyesmire a korábbi – etnikai szempontból kevésbé megosztott or-
zágokban lezajlott – európai polgári forradalmak története egyetlen
át sem szolgáltatott számukra (hiszen a nemzetiségi kérdés aggasztó
effélе történelmi előképek segítsége nélkül is már jóval 1848
dtek). Hanem, mert amint másokkal, úgy a nemzetiségek
n óhajtottak osztozni azokon a hatalmi állásokon, ame-
k most hódítottak el a Habsburgoktól. S mert ráadá-
az ország nem magyar lakóinak zömét minden-
biztosítása nélkül is képesek lesznek maguk
éb becikkelyezett vívmányainak a jóvol-
a nem magyar országlakóknak is épp-
knak. Holott ez a számítás meg-
abadítás és a forradalom többi

társadalmi vívmánya valóban áldásos hatást gyakorolt a nem magyar honpolgárok többségének a helyzetére is, s ezért az ilyen jellegű forradalmi vívmányokat az érdekelt nem magyarok is óriási lelkesedéssel fogadták, a nem magyarok tekintélyes hányadával azonban ezek a vívmányok sem feledtethették, hogy sajátos nemzeti érdekeik védelméről az országgyűlés nem gondoskodott.

Annál is kevésbé, mert a jobbágyfelszabadításban és a forradalom többi társadalmi vívmányában az ország lakói valóban egyenlően részesedtek – akár magyarok voltak, akár nem –, a törvényhozás által biztosított polgári szabadságjogokról viszont ugyanez már csak némi fenntartásokkal mondható el. Hiszen a választójogi törvényben az állt például, hogy képviselőkké csupán magyarul tudó személyek lesznek választhatóak, a megyékről szólóban pedig az, hogy a tanácskozási nyelv a megyékben – a horvátországiak kivételével – ezután is mindenütt „egyedül magyar" lehet, s a sajtótörvény súlyos büntetéssel fenyegetett mindenkit, aki a jövőben „a magyar szent korona alá helyhezett terület tökéletes álladalmi egységének... tettleges felbontására" készül izgatni. Nem beszélve arról, hogy a törvényhozás változatlanul fenntartotta az országgyűlés főrendi táblájának feudális intézményét, mert nyilvánvaló volt ugyan, hogy a főrendek többsége továbbra is mindent meg fog tenni a polgári átalakulás folyamatának hátráltatására, csakhogy az is nyilvánvaló volt, hogy a felsőházban még annyi nemzetiségi politikus sem fog helyet foglalni, amennyi a képviselőház soraiba esetleg a nyelvi akadályok ellenére is beférkőzhetik majd.

De ha eszerint kétségtelen is, hogy a forradalom kezdeti vívmányainak kodifikálásából a polgári átalakulás ügyének nemcsak előnyei, hanem hátrányai is származtak, az is kétségtelen, hogy az utóbbiak eltörpültek az előbbiek mellett. És így az átalakulás ügyének az országgyűlés padsoraiban helyet foglaló híveit április 11-én nem alaptalanul tölthette el az a remény, hogy amiért immár évtizedek óta harcoltak, az most végre valósággá is lesz: hogy az ország most végre valóban ki fog lábalni a feudális elmaradottság állóvizéből.

II. FEJEZET

AZ ÚJ UTAKRA LÉPŐ ORSZÁG

1. A BATTHYÁNY-KORMÁNY BERENDEZKEDÉSE

A MUNKÁHOZ LÁTÓ KORMÁNY

Az utolsó rendi országgyűlés berekesztése után három nappal Batthyány és minisztertársai már Pesten voltak, s nyomban hozzáláttak az 1848-i törvénykönyvben körvonalazott új rend kiépítéséhez. Mindenekelőtt a maguk és az általuk képviselt liberális nemesi körök hatalmi helyzetét igyekeztek minél gyorsabban minél szilárdabbá tenni. Sietve megszervezték tehát az egyes szakminisztériumokat, s ezzel egyidejűleg egyfelől felszámolták a korábbi központi kormányszékeket, másfelől keresztülvitték, hogy a márciusban létesült forradalmi választmányok is hagyjanak fel működésükkel. De nem késtek eltávolítani az Apponyi-kormányzat idején a megyékbe küldött főispáni helytartókat és a konzervatív főispánok legtöbbjét sem, s helyükre hamarosan új – nagyrészt liberális – főispánokat ültettek, közben pedig haladék nélkül megalakíttatták az 1848:XVI. törvénycikkben körülírt ideiglenes megyebizottmányokat, s intézkedtek a városok új vezető testületeinek létrehozásáról is.

Gondja volt továbbá a kormánynak az új rend védelmében felhasználható fegyveres testületekre is. Szemere már április harmadik hetében elrendelte, hogy a törvényhatóságok az 1848:XXII. törvénycikk értelmében mindenütt szervezzék meg vagy – ahol máris létezik – szervezzék újjá a nemzetőrséget, s ennek folyományaként a nemzetőrség a következő hetekben is szakadatlanul terebélyesedett (létszáma július elejéig az április közepinek több mint ötszörösére nőtt), a falusi és a városi szegénység képviselői, valamint a diákok viszont szinte mindnyájan kiszorultak a nemzetőrségből. De kísérleteket tett a kormány az ország területén állomásozó sorkatonaság engedelmességének biztosítására is: egyrészt közölte a magyarországi, a temesközi, a szlavóniai és a horvátországi főhadparancsnoksággal, hogy felsőbbségük az 1848:III. törvénycikknek megfelelően a továbbiakban nem a bécsi udvari haditanács, hanem a magyar hadügyminisztérium lesz, másrészt – a nemzetiségi mozgalmak veszélyére hivatkozva – már április folyamán három ízben is felszólította az udvart azoknak az ország határain kívül elhelyezett magyar csapattesteknek a hazaküldésére, amelyek nem az olasz hadszíntéren állanak, majd április utolsó hetében azt is kinyilvánította, hogy – bár a hadsereg egységét megbontani továbbra sem akarja – ha a távollevő magyar katonák hazahozatalára irányuló kívánságának nem lesz foganatja, akkor nem fog visszariadni egy a nemzetőrség kötelékébe tartozó és így a császári hadseregtől immár független – 10 ezer főnyi – reguláris sereg megteremtésétől sem.

Mindezenközben nagy erőfeszítéseket tettek a miniszterek az ország gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulásának kibontakoztatására is. Minthogy az államkincstár a kormány hivatalba lépésekor mindössze félmillió forint körüli készpénzzel rendelkezett, s a közigazgatási év végéig, október 31-éig még várható bevételeinek összegét sem lehetett 5 millió forintnál többre taksálni, Kossuth már a kezdet kezdetén tervbe vette, hogy államkölcsönt fog hirdetni, majd a begyűlő nemesfémkészletet fedezetül használva, önálló bankjegykibocsátásba kezd. Szerény pénzügyi lehetőségeit azonban a kormány addig is igyekezett minél jobban kiaknázni – elsősorban az ekkor már Magyarországra is lesújtó európai gazdasági válság kártételeinek ellensúlyozására. Így kisebb kölcsönöket nyújtott az üzleti forgalom megcsappanása folytán anyagi nehézségekkel küzdő pesti iparvállalatok legfontosabbjainak, a Hengermalom-Társaságnak, a Cukorgyár-Egyesületnek, valamint a Vasöntő- és Gépgyár-Társaságnak, majd az utóbbival abban is megállapodott, hogy gépgyárát fegyvergyárrá fogja átalakítani, s november közepétől kezdve naponta ötszáz gyalogsági lőfegyvert fog szállítani a kormánynak, a kormány viszont e fegyverek árának egy részét előlegezi a társaságnak. Az ugyancsak szorult helyzetben levő pesti kereskedők megsegítése céljából pedig a kormány kieszközölte, hogy számukra – hitelezőik nagyrészt osztrákok lévén – maga az osztrák nemzeti bank biztosítson egymillió forintnyi kölcsönt.

Nagyobb pénzösszegek mozgósítására azonban a kormánynak már nem nyílott módja. Hiába ajánlott meg tehát a pozsonyi országgyűlés például a közlekedési eszközök fejlesztésére tízmillió forintot, s hiába rendelte el ennek értelmében Széchenyi is újabb vasútvonalak kitűzését és felmérését: egyelőre csak a szóban forgó vasútvonalak mérnöki tervei készülhettek el, s Széchenyi gyakorlati közlekedésfejlesztő tevékenysége továbbra is szinte kizárólag az immár teljes felépültéhez közeledő Lánchíd fölötti bábáskodásra korlátozódott. Annál nagyobb buzgalommal munkálkodtak viszont a kormány tagjai azoknak a kérdéseknek a rendezésén, amelyek megoldása különösebb pénzbefektetést nem igényelt. Így Klauzál a leginkább érdekelt kereskedők bevonásával megkezdte egy új vámszabályzat kidolgozását, s tapasztalván, hogy a munkások életviszonyainak és munkalehetőségeinek a gazdasági válság okozta rosszabbodása mekkora elégedetlenséget kelt főleg a céhlegényekben, előkészületeket tett az 1848-i törvénykönyv által még érintetlenül hagyott céhrendszer megreformálására. Majd mikor nyilvánvalóvá lett, hogy a márciusi fordulatot a parasztság is csupán első lelkesedésében fogadta egyértelmű elégedettséggel s apránkint fogyni kezd azoknak a parasztoknak a száma, akik hajlandóak beérni az úrbéres szolgáltatások meg a papi tized eltörlésével, akkor Deák is hozzálátott egy a jobbágyfelszabadítás körének kiszélesítését célzó törvénytervezet kidolgozásához. Eötvös pedig ezzel egyidejűleg tető alá hozott egy az elemi oktatás rendszerének gyökeres megújítására szolgáló törvényjavaslatot.

A KORMÁNY ÉS AZ ELLENFORRADALMI ERŐK

Ezek a lépések arra vallottak, hogy a kormány a valóságban is szeretné mielőbb életre hívni azt a polgári Magyarországot, amelynek a megteremtéséhez a pozsonyi törvények még csak a jogi kereteket biztosították, s hogy a maga részéről bízik is a kiépítendő polgári Magyarország március–április folyamán lefektetett jogi alapjainak jövőbeli tartósságában. És valóban: április 11-e után más magyar liberálisokhoz hasonlóan Batthyányn is, minisztertársainak legtöbbjén is az a meggyőződés lett úrrá, hogy az udvari körök végül csak megemésztették a forradalom vívmányait s ezért, amikor hozzájárultak az átalakulás kereteit rögzítő törvénykönyv királyi szentesítéséhez, akkor az új törvénycikkeket magukban is szenteknek és sérthetetleneknek ismerték el egyszer s mindenkorra.

Nem mintha Batthyányék nem sejtették volna, hogy Magyarország belkormányzati önállóságának a megvalósulását, amelynek ők most a gyakorlatban is igyekeznek minél gyorsabban testet adni, az udvari körök továbbra is csak aggodalmaskodva figyelhetik, mivel ez mindenképpen veszélyeztetni látszik azt, ami a Habsburgok szemében legfontosabb: a birodalom egységét és épségét. De mert Magyarországot valóban pusztán belkormányzati önállósághoz kívánták juttatni, a birodalom keretei közül kiszakítani viszont maguk sem akarták, s mert bizonyosra vették, hogy ezt Bécsben is tudják róluk: arra számítottak, hogy az udvari körök előbb-utóbb mégiscsak le fogják küzdeni ilyetén aggodalmaikat. Kivált, ha ők, miközben a törvény szabta lehetőségek maradéktalan kihasználásához szükséges lépések közül egyet sem mulasztanak el majd megtenni, egyetlen olyan lépést sem fognak viszont tenni, amely már a törvényes keretek áthágására irányuló kísérletnek volna minősíthető, s ha nemcsak azt mutatják meg, hogy Magyarország felemelésére minden tőlük telhetőt el akarnak követni, hanem azt is, hogy Magyarország sajátos érdekeit minden tőlük telhető módon igyekeznek összeegyeztetni a birodalom egészének az érdekeivel.

Ezért volt hát például, hogy a Magyarország területén működő főhadparancsnokokat Batthyányék a magyar hadügyminisztérium iránti engedelmességre utasították ugyan, attól azonban egyelőre eltekintettek, hogy helyükre megbízhatóbb személyeket próbáljanak ültetni. De ezért volt az is, hogy valahányszor a Magyarország határain kívül tartózkodó magyar csapatok hazaküldését sürgették, mindannyiszor kiemelték, hogy ez a követelés nem vonatkozik az olasz hadszíntéren álló magyar csapattestekre. S ezért próbálták azt a körülményt, hogy nem akármilyen csapaterősítéseket igényelnek, hanem éppen magyar katonák hazaküldését kérik, külön is megindokolni a magyarországi nemzetiségi mozgalmakkal. Amint a hadsereg egységének tiszteletben tartására irányuló eltökéltségüket még akkor is megkísérelték kifejezésre juttatni, amikor kimondották, hogy végszükség esetén meg fognak szervezni egy a császári hadseregtől független tízezer főnyi reguláris sereget. Hiszen már erről szóló határozatukban is hangsúlyozták, hogy ez a sereg a nemzetőrségnek – azaz egy az uralkodó által szentesített törvények alapján működő s voltaképpen pusztán karhatalmi feladatok ellátására hivatott testületnek – lesz része. Azt pedig, hogy még ennek a – kifogás tárgyává eszerint nem tehető – fegyvernek az igénybevételére is valóban csak végszükség, az örökös tartományokban elhelyezett magyar csapatok hazajövetelének elmaradása esetén gondolnának, azzal is megmutatták, hogy létrehozásának a tervét határozatba foglalták ugyan, tényleges megalakítása érdekében azonban egyelőre egyetlen lépést sem tettek.

Hanem az ilyen és hasonló erőfeszítések mind-mind hiábavalóak voltak; Bécsben semmi sem ingathatta meg azt a meggyőződést, hogy a Batthyány-kormány, ha olykor a látszat kedvéért úgy viselkedik is, mintha tekintettel volna a közbirodalom érdekeire, valójában mégsem akar egyebet, mint „magát... még függetlenebbé tenni”.[1] Ha pedig a bécsi uralkodó körök Magyarországgal ennek ellenére jóval április 11-e után is óvakodtak törésre vinni a dolgot, ez csak azért történt, mert egyelőre még mindig rendkívül szorult helyzetben voltak: mert a magyar forradalom és a birodalom területén márciusban kibontakozott egyéb forradalmi mozgalmak együttvéve még a következő hónapokban is az övékéinél nagyobb erőket tudtak felvonultatni s ezzel rákényszerítették őket arra, hogy amíg az észak-itáliai szabadságmozgalommal nem végeznek, addig a többi forradalmi mozgalommal szemben – így a magyarral szemben is – változatlanul halogató eljárást alkalmazzanak.

Ámbár a forradalom táborának kezdeti erőfölénye az első hetek múltán már szűnőben is volt, ha azon nyomban még nem szűnt is meg egészen. Szűnőben volt ez az erőfölény mindenekelőtt a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása folytán. Márciusban ugyanis a Habsburg-hatalom, noha szerves része volt az európai nagyhatalmi rendszernek, még egymagában, elszigetelten kényszerült szembenézni a mindenfelől rátámadó forradalmi seregekkel, mivel külső szövetségeseit magukat is éppen eléggé lekötötték saját otthoni gondjaik. Április folyamán viszont apránkint kezdett láthatóvá lenni, hogy az európai forradalmi áradat, bármilyen heves hullámverést okozott is eleinte, az európai hatalmi építmény két legfőbb sarokoszlopát, Angliát és Oroszországot már nemigen lesz képes megrendíteni. Hiszen Angliában a chartisták április 10-i londoni tömegtüntetését, jóllehet minden korábbi hasonló megmozdulásuknál nagyobb szabású volt, a rendőrségnek játszi könnyedséggel sikerült szétvernie. Oroszországban pedig nőttön nőtt ugyan az elégedetlenség, forradalmi erjedésnek azonban egyelőre nyomai sem mutatkoztak – még a lengyel területeken sem. Az angol és az orosz uralkodó körök gondjai tehát áprilisra már meglehetősen eloszlottak, s ebből egyenesen következett, hogy a Habsburgok, ha szükségét fogják érezni, a későbbiekben már ismét képesek lesznek külső támogatásra is szert tenni.

---

[1] Lásd: Österreichisches Staatsarchiv, Wien (továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: HHStA), Kabinettsarchiv (továbbiakban: KA), Österreichische Ministerrats-Protokolle (továbbiakban: ÖMRPr) 1848. ápr. 16/Vorträge (továbbiakban VTr) [Ministerrats-Akten (továbbiakban: MRA)] 1848: 309–310.

Abban azonban, hogy az erőviszonyok most már ismét a Habsburgok javára kezdtek eltolódni, közrejátszott az is, hogy a másik oldalon meg egyidejűleg éppen ellentétes irányú folyamat bontakozott ki: hogy a Habsburgok ellenében kirobbant forradalmi mozgalmak között március folyamán létrejött szervezetlen együttműködés a későbbiekben nemcsak szorosabbá nem lett, hanem éppenséggel mindinkább meglazult, mígnem e mozgalmak végül – a Habsburgok közreműködésével is – szinte teljesen elszigetelődtek egymástól.

Mindenekelőtt elszigetelődött a magyar és az olasz mozgalomtól az osztrák forradalom burzsoá vezető rétege, s ez eléggé természetszerűleg következett is abból, hogy az osztrák burzsoázia a magyar és az olasz vezető rétegektől eltérően csupán a belső társadalmi és politikai viszonyok valamelyes átalakítására törekedett, a birodalom épségének és egységének megóvásában viszont a Habsburgokhoz hasonlóan maga is száz százalékig érdekelt volt. Az osztrák burzsoáziát ugyanis így viszonylag csekélyebb engedményekkel (sőt az ilyen engedmények tekintélyes hányadának puszta ígéretével) is ki lehetett elégíteni, ennek megtörténte után pedig a birodalom épségét és egységét fenyegető veszélyek mumusával mindjárt a magyar és az olasz mozgalommal való szembefordulásra is rá lehetett bírni. És az osztrák burzsoázia leszerelését a – nagyobb áldozatok elhárítása végett kisebb áldozatok hozatalára fejüket gyorsan rá is adó – Habsburgok áprilisra nagyjából már el is érték azzal, hogy az uralkodó március 15-én kötelezettséget vállalt a birodalom alkotmányozó gyűlésének negyed éven belüli egybehívására, majd március 28-án ígéretet tett az egy éven belül lebonyolítandó jobbágyfelszabadításra is. Az osztrák burzsoáziának a magyar és az olasz mozgalommal való szembefordulását pedig ezek után már mintegy magától is kiváltotta e két mozgalom március óta szakadatlanul folyó térnyerése.

Ámbár a magyar és az olasz mozgalom ez idő tájt már egymástól is kezdett elszigetelődni – végső soron azért, mert a két mozgalom céljai egy ponton szintén számottevően eltértek egymástól, amennyiben a magyarok csak Magyarországnak a birodalmon belüli alárendeltségét igyekeztek felszámolni, az észak-olaszok ellenben Lombardiának és Venetónak a birodalom keretei közül történő teljes kiszakítására törekedtek. Az észak-olaszok ugyanis emiatt már a kezdet kezdetén sem folyamodhattak más megoldáshoz, mint fegyveres felkelések kirobbantásához, s ezzel eleve olyan útra léptek, amely azután a Habsburgok számára is egyedül az azonnali fegyveres erőpróba útját hagyta nyitva, a magyarok viszont (nem utolsósorban éppen azért, mert az észak-olaszok a Habsburgok fegyveres erőinek java részét ilyeténképpen kezdettől fogva lekötötték Itáliában) megengedhették maguknak, hogy eleinte merőben politikai eszközökkel küzdjenek a maguk szerényebb céljainak érvényesítéséért, a Habsburgok számára pedig ezáltal lehetőséget teremtettek arra, hogy Magyarországon átmenetileg maguk is kizárólag ilyen eszközökre hagyatkozzanak; s így alakult ki végül az a paradox helyzet, hogy a magyar mozgalom április derekán (nem utolsósorban az olasz szabadságküzdelem jóvoltából) fegyveres harc nélkül is rá tudta szorítani a Habsburgokat nagyszabású (bár ténylegesen csupán az olasz szabadságharc tartamára szóló) alkotmányjogi engedmények tételére, a Habsburgok viszont a magyar forradalom liberális vezetőit ezeknek az időleges engedményeknek a révén rá tudták bírni arra, hogy magukat már áprilisban messzemenően elhatárolják az olasz szabadságmozgalomtól, amelynek pedig a magyar forradalom már kezdetben is oly sokat köszönhetett, s amelynek a kudarca a magyar forradalom számára is végzetes lehetett.

A Habsburgok azonban korántsem csak a birodalom egyes tartományaiban külön-külön színre lépett forradalmi mozgalmak egymástól való eltávolodásából húzhattak hasznot, hanem az egyes tartományok forradalmi mozgalmainak belső bajaiból is, így Magyarország esetében kivált az ország magyar és nem magyar lakóinak nemzeti ellentéteiből, amelyeket az eltérő nemzetiségű országlakóknak a jobbágyfelszabadításban és más márciusi vívmányokban való közös érdekeltsége átmenetileg háttérbe szoríthatott, de a nem magyarok nemzeti jogokban való részeltetésének elmaradása előbb-utóbb ismét felszínre kellett hogy hozzon. Annál is inkább, mivel az udvari körök ennek a folyamatnak a siettetésére szintén mindent megtettek.

Az udvari körök e téren mindenekfölött a horvát báni tisztség betöltetlenségéből fakadó lehetőségeket igyekeztek kiaknázni, s ezért már a magyar forradalom kitörését közvetlenül követő napokban elhatározták valamelyik rendíthetetlen horvát nemzetiségű hívüknek bánná való haladéktalan kinevezését, hogy azután az illető, magát a horvát nemzeti érdekek képviselőjének tüntetve fel, Horvátországot az ellenforradalom szilárd támaszpontjává építhesse ki. És az uralkodó március 23-án Batthyány tudta és beleegyezése nélkül már valóban ki is nevezte bánná meg – amire korábban sohasem akadt példa – egyszersmind horvátországi főhadparancsnokká is (s ezzel egyidejűleg ezredesből soron kívül tábornokká, majd további két hét múlva már altábornaggyá is előléptette) az első báni határőrgyalogezred parancsnokát, Josip Jellačić bárót. Jellačić pedig késedelem nélkül kinyilvánítván, hogy a Batthyány-kormány elhatározott ellensége mind az uralkodóháznak, mind a horvát népnek, nemcsak maga tagadta meg már áprilisban a kormány iránti engedelmességet, hanem ugyanerre utasította az alája rendelt horvátországi hatóságokat is, s azután hozzákezdett a Horvátország területéről Magyarország ellen indítandó majdani fegyveres támadás előkészítéséhez.

És az erőviszonyoknak a Habsburgok javára történő eltolódásában közrejátszott végül az is, hogy az első hetek elteltével mindinkább mozgolódni kezdett az egyes tartományok belső ellenforradalmi erőinek megannyi osztaga is, így Magyarországon kivált az arisztokrácia udvarhű többsége s eleinte azon belül is főleg a magas klérus. Mert a konzervatív egyházfejedelmek márciusban még csak a kulisszák mögött adtak hangot a forradalmi változások miatti elkeseredettségüknek, mikor azonban a következő hetek egyre több bizonyságát szolgáltatták annak, hogy a polgári átalakulás ügye nemcsak egyszerű híveik körében, de még az alsópapság soraiban is számos pártolóra talált, megértették, hogy nyilvánosan is össze kell mérniök erejüket a forradalooméval. Áprilisban tehát már ők is porondra léptek, s ettől fogva szentbeszédek, pásztorlevelek és röpiratok sokasága tudatta a világgal hol azt, hogy a vallásegyenlőség bevezetése a katolikus egyház elnyomására irányuló intézkedés, hol azt, hogy a Batthyány-kormány, amelybe hét katolikus miniszteren kívül nem kevesebb, mint két protestáns is bekerült, protestáns-uralmat akar bevezetni Magyarországon, hol meg azt, hogy a forradalom következő lépése az egyházi birtokok kisajátítása lesz, amit azután nyilvánvalóan nyomon fog követni minden magántulajdon felszámolása, értsd: még azoknak a telkeknek az elvétele is, amelyeket tudvalevően épp a forradalom adott a volt jobbágyok tulajdonába. S ennek a vádaskodásnak az sem vetett véget, hogy – bár az üresedésben levő főpapi székekhez kötött jövedelmek az államkincstárat illették, s bár az államkincstár most különösen rászorult ezekre a jövedelmekre – a kormány rövidesen maga kezdeményezte mind az öt régen megürült magyarországi érseki és püspöki állás betöltését s még ahhoz is hozzájárult, hogy legfontosabbikukat, az esztergomi érsekséget Hám Jánosnak juttassák, holott ő a márciusi napokban a püspöki kar elnökeként élen járt a forradalmi vívmányok becikkelyezése ellen vívott harcban.

Hiába szabadították fel tehát az észak-itáliai felkelők és a segítségükre kelt piemonti csapatok néhány hét leforgása alatt Lombardiának és Venetónak csaknem az egészét: a Habsburgok április 11-e után sem láttak okot arra, hogy a magyar forradalom márciusi vívmányait magukban is végérvényeseknek ismerjék el, s így változatlanul nem láttak okot a magyar forradalom majdani eltiprását célzó terveik elejtésére sem. De mert az erőviszonyoknak az ő javukra történő eltolódása még éppen csak megkezdődött: a Habsburgok ekkor még mindig nem látták elérkezettnek az időt a Magyarország elleni általános támadás azonnali megindítására sem, hanem továbbra is kitartottak a március 26-i udvari konferencián rögzített ismeretes irányelvek mellett, amelyeket a márciusi forradalom kirobbanása után és ennek hatására Ausztriában is létrehozott, de a magyarországitól eltérően itt jó ideig csupa udvari emberből összetevődő minisztériális kormány külügyminiszterévé, majd április 19-én elnökévé is kinevezett Karl Ludwig Ficquelmont gróf április utolsó hetében úgy formulázott meg újólag, hogy változatlanul nem lehet egyebet tenni, mint a magyarok elleni nyílt fellépést „kedvezőbb időpontra halasztani”, mert az itáliai háború sikeres befejezése előtt nem biztosítható a magyar forradalom eltiprására foganatosítandó intézkedések eredményessége, s ezért Magyarország vonatkozásában még mindig „nem látszik kívánatosnak... tűhegyre állítani a nehéz kérdéseket".[2]

Amikor tehát Bécs arról értesült, hogy a magyar kormány igényt tart az örökös tartományokban elhelyezett magyar csapatokra, senki sem akadt Bécsben, aki ennek az igénynek a jogosultságát nyíltan kétségbe vonta volna, csupán a kérdéses csapatok tényleges hazaküldését húzták-halogatták a végtelenségig. S amikor Batthyány, tapasztalván, hogy utasításait a magyarországi főhadparancsnokok hetek múltán is teljesen figyelmen kívül hagyják, emiatt május elején személyesen tett panaszt az udvarnál, az udvari körök ismét az engedékenység látszatának megőrzése mellett döntöttek, mert most is csak azt vallották, amit ezúttal az először belügyminiszterré, majd május 8-án Ficquelmont helyett kormányfővé is megtett Franz Pillersdorf báró fejtett ki olyaténképpen, hogy a végső eszközök alkalmazásához „a jelenlegi körülmények még nem elég érettek".[3] S ennek megfelelően az udvar ekkor nemcsak abba egyezett bele, hogy a szóban forgó főhadparancsnokok immár magától az uralkodótól is felszólítást kapjanak a magyar kormány iránti engedelmességre, hanem egyidejűleg kiadatott egy további uralkodói kéziratot is, amely meg az osztrák hadügyminisztert, Theodor Baillet von Latour gróf táborszernagyot kötelezte arra, hogy a jövőben a hadsereg egészét érintő előterjesztéseinek kidolgozása előtt álláspontját mindig egyeztesse a magyar hadügyminiszterrel.

Ezek az irományok azonban ténylegesen csak porhintésül szolgáltak: a magyarországi főhadparancsnokoknak a magyar kormány iránti hajlandósága ezek után sem nőtt egy szemernyit sem, s a gyakorlatban ezek után sem fordult elő, hogy az osztrák hadügyminiszter valamely lényeges kérdés felmerülésekor megkereste volna magyar kollegáját. Annál is kevésbé, mivel az uralkodó alig két nappal a két hadügyminiszter együttműködésére vonatkozó állítólagos óhajának kinyilvánítása után végre a császári hadsereg legfelső irányítását 1848 előtt ellátó udvari haditanács felszámolásáról is intézkedett, arra azonban nem is gondolt, hogy a haditanács hatáskörét megossza az osztrák és a magyar hadügyminisztérium között, hanem a haditanács múltbeli feladatkörét – ahogyan ezt éppen Latour javasolta – „teljes terjedelemben"[4] az osztrák hadügyminisztériumra ruházta. De ha így a valóságos helyzet nem változott is, arra a szóban forgó papirosrendeletek kiválóan alkalmasak voltak, hogy az udvar tárgyalókészségébe vetett hitet tovább éltessék Batthyányékban, s ezáltal továbbra is visszatartsák őket olyan lépések megtételétől – így a magyarországi főhadparancsnokságok élén álló udvarhű tábornokok kicserélésétől meg az önálló magyar fegyveres erők megszervezése tárgyában hozott minisztertanácsi határozat foganatosításától –, amelyeket Bécsben – nem vitás – módfelett zokon vettek volna, amelyeknek a megtétele azonban addig, amíg a Habsburgoknak nem sikerül végezniök az olasz szabadságmozgalommal, ennek ellenére semminő visszatorlást nem idézhetett elő, s amelyeknek a megtétele égetően szükséges is lett volna ahhoz, hogy a magyar forradalom annak idején felkészülten fogadhassa majd az ellenforradalom támadását.

---

[2] Erről Ficquelmont egyik vótuma, [Bécs], 1848. ápr. 25. ÖStA HHStA KA VTr (MRA) 1848: 236.

[3] Lásd: ÖStA HHStA KA ÖMRPr 1848. máj. 8/VTr (MRA) 1848: 643–644.

A KORMÁNY ÉS A BALOLDAL

Azok a magyar radikálisok tehát, akiken április 1-e, sőt április 11-e után sem lett úrrá az a hit, hogy a Habsburgok egyszer s mindenkorra megbékéltek a magyar forradalom vívmányaival, érthetően egyre nagyobb aggodalommal szemlélték, hogy Batthyányék viszont ilyesféle hitben élnek, s ezért kötelességüknek érezték a figyelmet ismételten felhívni a fenyegető ellenforradalmi veszélyre. Vasvári például már április 15-én, a Pest megyei forradalmi választmány utolsó ülésén kijelentette: „Nekünk mindenre készen kell lenni, mert az osztrák kabinet se lelkiismerettel, sem becsülettel, sem lojalitással soha nem bírt... Ez végig akarja játszani ördögi szerepét egész az utolsó jelenetig, mely nemsokára be is következik..."[5] A márciusi fiatalok vezető lapja, a Pálfi Albert szerkesztésében március 19-e óta megjelenő *Marczius Tizenötödike* pedig az utolsó rendi országgyűlés berekesztése után cikkek sorozatában fejtegette, hogy megbocsáthatatlan bűn volna felülni az udvar pillanatnyi engedékenységének, mert ez „csak addig tarthat, míg eljöttnek hiszi a pillanatot, mellyben a régi rendszert legkönnyebben visszaállíthatja".[6] Ha tehát „a ministerium a haza fenmaradásával nem akar könnyelműen játszani", akkor ne alkudozni próbáljon az udvarral, hanem mindenekelőtt távolítsa el helyükről a Lederer tábornokhoz hasonló ellenforradalmárokat, azután pedig „lépjen elő bátran s, ha pokolból is, szerkesszen össze a lehető legrövidebb idő alatt egy magyar hadsereget",[7] méghozzá nem is 10, de legalább 50 ezer emberből.

---

[4] Lásd: ÖStA HHStA KA Separatakten und Separatbillete der Kabinettskanzlei, Separatprotokolle 1848: 1677.

[5] Lásd Vasvári felszólalását a Pest megyei forradalmi választmány 1848. ápr. 15-i ülésén. Vasvári Pál válogatott írásai. Szerk. FEKETE SÁNDOR. Bp. 1956. 291.

És ilyen hangok április 11-e után már nem is csak a márciusi fiatalok soraiból hangzottak fel. Az utolsó rendi országgyűlés liberális követi csoportjának balszélén elhelyezkedő Madarász László, Somogy megye követe például a diéta berekesztésekor maga is azzal búcsúzott Kossuthtól: „... Legyetek ti, minden magyar ministerek, valóságos arkangyalok, titeket az osztrákok meg akarnak csalni, és félek, hogy meg is csalnak."[8] A korábbi főrendi ellenzék egyik kiemelkedő alakja, Teleki László gróf pedig, aki az udvar részéről fenyegető ellenforradalmi veszélyt ekkor talán nem érzékelte még, Jellačić horvátországi készületeinek ellenforradalmi mivoltával viszont kezdettől fogva tisztában volt, ezektől a készületektől indíttatva, már április végén keresztülvitte, hogy az elnöklete alatt álló Ellenzéki Kör (amely nevét nem sokkal előbb Radikál Körre változtatta) írásos beadvánnyal forduljon a kormányhoz s ebben szintén követelje (mégpedig a *Marczius Tizenötödiké*-nél is hamarabb) egy „országos toborzás útján önkénytesekből" alakítandó magyar hadsereg sürgős megszervezését.[9]

Az efféle javaslatok és figyelmeztetések azonban egyelőre teljesen hatástalanul peregtek le Batthyányékról, akik nemcsak rendületlenül hittek, hanem – mivel a maguk állásait a Habsburgokéinál sokkal gyengébbeknek ítélvén, abban a meggyőződésben voltak, hogy Magyarország polgári átalakulásának az ügyét kizárólag a Habsburgok jóindulatú együttműködésének biztosítása esetén lesznek képesek sikerre vinni – erőnek erejével hinni is akartak az udvar színlelt tárgyalókészségének őszinteségében, s akik minthogy ennek az alapállásuknak megfelelően teljességgel kételkedtek a radikálisok által emlegetett ellenforradalmi veszély valódiságában, erélyesebb eszközök esetleges igénybevételét nemcsak szükségtelennek, de egyenesen ártalmasnak vélték, attól tartván, hogy az udvart éppen az s csakis az taszítaná az ellenforradalom útjára, ha ők erélyesebb eszközökhöz folyamodnának. És ez a gyanútlanság a józanul gondolkodó radikálisokat hovatovább teljes kétségbeesésbe kergette, úgy hogy például Petőfi néhány hét elteltével már azon kezdett tépelődni,

---

[6] *Marczius Tizenötödike*, 1848. máj. 11. 49. sz. 195.

[7] *Marczius Tizenötödike*, 1848. máj. 4. 43. sz. 170.

[8] Madarász László visszaemlékezései. Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL), Gyűjtemények, Madarász László iratai 2.

[9] Teleki László a kormányhoz, Pest, 1848. ápr. 30. Közli: PAP DÉNES, Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848–1849 (továbbiakban: PAP). I. Pest, 1868. 65–67.

Hol lesz az új Mohács? ahol megint lemegy
Majd a haza napja,
S háromszáz évig vagy talán soha többé
Arcát nem mutatja![10]

Arra azonban, hogy kenyértörésre vigyék a dolgot a kormánnyal, Petőfi és társai továbbra sem gondoltak – és éppen azért nem, mert ők maguk bizonyosra vették, hogy Magyarországnak előbb-utóbb mindenképpen szembe kell majd néznie az ellenforradalom támadásával. Abban a meggyőződésben voltak ugyanis, hogy ilyen körülmények között a forradalom táborán belüli ellentétek elmélyülése csak az ellenforradalom malmára hajtaná a vizet, hogy „ha mi – mint Vasvári írta – egymás között birkoznánk: ellenségeink kacagnának s bátorságot nyernének".[11]

De ha Petőfiék elszánták volna magukat a kormánnyal való kenyértörésre, sikert akkor sem arathattak volna, mivel a kormány megbuktatásához és egy baloldalibb kormány hatalomra segítéséhez szükséges erővel nem rendelkeztek s egyre kevésbé rendelkeztek – még a Madarász

---

[10] PETŐFI SÁNDOR, Fekete-piros dal (In: Petőfi Sándor összes művei. III. Szerk. VARJAS BÉLA). Bp. 1951. 65.

[11] VASVÁRI PÁL, A marcziusi ifjúság. *Életképek*, 1848/I. jún. 4. 25. sz. 706–707.

Lászlóhoz vagy Teleki Lászlóhoz hasonló liberálisok fokozatos radikalizálódása ellenére sem. Hiszen – mint láttuk – már április elején eltávolodott tőlük a márciusi fiatalok egy csoportja, amely ekkor maga is áldozatává lett annak a hitnek, hogy a Habsburgok végérvényesen meghajoltak a magyar forradalom alapkövetelései előtt. A mögöttük álló tömegek pedig április–május folyamán ugyancsak megfogyatkoztak. Mert őmögöttük március 15-én még sokezer pesti munkás sorakozott fel az általános polgári szabadságjogok kivívására. Április első felében viszont ezek a munkások már felléptek a maguk sajátos munkásköveteléseivel is, s ezeknek a követeléseknek ők szintén Petőfiék vezetésével kívántak ugyan érvényt szerezni, Petőfiék azonban a munkások felkínálta vezető szerepet határozottan elhárították maguktól, s ennek következtében azután a munkásokkal való kapcsolataik rohamosan meglazultak. És ezt a vérveszteséget paraszti tömegek megnyerésével sem ellensúlyozhatták. Április folyamán ugyanis már a jobbágyfelszabadítás körének kiszélesítését célzó parasztkövetelések is kezdtek felhangzani, ők azonban ezekkel sem azonosították magukat, sőt a pozsonyi országgyűlés berekesztése után már azokat a jobbágyfelszabadítás továbbvitelére irányuló követeléseket sem ismételték meg többé, amelyeket az országgyűlés berekesztése előtt még maga a Pest megyei forradalmi választmány vetett fel. S másként nem is cselekedhettek – bármennyire rokonszenveztek is a munkások és a parasztok törekvéseivel –, ha egyszer abban a meggyőződésben éltek, hogy az ellenforradalmi erők majdani támadásával szemben a forradalom tábora csak akkor lesz képes helytállni, ha sorait nem bontják meg belső egyenetlenségek.

Így viszont Petőfiék, akárhogy fokozódtak is aggodalmaik, folyvást fékezni kényszerültek magukat, s csak annyit tehettek, hogy sajtójukban újra meg újra hangot adtak ezeknek az aggodalmaknak. Mértéktartásuk pedig azzal a következménnyel járt, hogy táboruk még tovább szűkült: hogy amint április elején eltávolodtak tőlük azok a márciusi fiatalok, akik akkor hajlamosak voltak túlértékelni az udvar pillanatnyi meghátrálását, úgy most, április vége és május eleje körül eltávolodtak tőlük – a másik oldalon – az ellenforradalmi veszéllyel hozzájuk hasonlóan tisztában levő márciusi fiatalok közül is számosan olyanok, akik nem rendelkeztek akkora önuralommal, amekkorával ők, s akik ezért azt vallották, hogy az ellenforradalmi veszély a baloldaltól korántsem a forradalom táborán belüli ellentétek tompítgatását, hanem éppen „a kedélyek folytonos ingerültségben tartásá"-t[12] követeli meg. És Petőfiék, hogy elejét vegyék táboruk teljes felmorzsolódásának, május 8-án sietve megalakították ugyan a márciusi fiatalok összességének tömörítésére hivatott Marcziusi Clubbot, célt azonban már nem értek, mert a mértéktartásukkal elégedetlen fiatalok nem csatlakoztak a klubhoz, hanem a Demokrácia Klubja néven Oroszhegyi Józsa vezetésével egyidejűleg létrehozták a maguk külön szervezetét.

A Demokrácia Klubjának a tagjai pedig mindjárt munkához is láttak: május 7-étől kezdve sorozatos tüntetéseket rendeztek a fővárosban élő ismert ellenforradalmárok ellen, majd mikor 10-én köztudomásra jutott, hogy az uralkodó a magyar kormány iránti engedelmességre utasította a magyarországi főhadparancsnokokat, joggal tartva attól, hogy a kormány ebből a papirosrendszabályból tökéletes megnyugvást fog meríteni, s ezek után még annyira sem fog gondolni az udvarhű főparancsnokok elmozdítására, mint eddig, Lederer tábornok ellen is tüntetést rendeztek Budán, hogy ilyen módon mégis kikényszerítsék legalább ennek a kulcshelyzetben levő ellenforradalmárnak a távozását. S minthogy Lederer a fegyvertelenül felvonuló tömeget katonáival irgalom nélkül szétverette, a kormány pedig tehetetlenül volt kénytelen nézni a helyőrség önkényeskedését: a történtek csakugyan fel is rázhatták mindazokat, akiket nem vakított el teljesen az ancien régime képviselőinek eddigi tettetett barátságossága.

A kormánypolitika tehát Pest megye újonnan létrejött ideiglenes megyebizottmányának éppen folyamatban levő alakuló ülésén már a budai vérengzést követő reggelen szenvedélyes bírálatban részesült – s nem is pusztán Nyáry Páltól, akit mérhetetlen hatalomvágy fűtött, s akit ezért mérhetetlen haraggal töltött el, hogy áprilisban nem kapott miniszteri tárcát, csupán a vezérmegye első alispánjává emelkedett, de szenvedélyes bírálatban részesült ez a politika a volt nemesi ellenzék olyan feddhetetlen jellemű és a kormány tagjaival egyébként jó viszonyban levő híveinek oldaláról is, amilyen például Teleki László vagy Patay József, a Magyar Gazdasági Egyesület alelnöke volt; Telekiék, akiket az elmúlt éjszaka eseményei a jelek szerint egyszeriben rádöbbentettek arra, hogy a magyar forradalmat mégsem egyedül s nem is elsősorban Horvátországból fenyegeti veszély, ezen az ülésen már nemcsak az önálló magyar hadsereg mielőbbi létrehozásának a követelését újították meg, hanem maguk is elengedhetetlennek nyilvánították Lederer azonnali elmozdítását, s kijelentették, hogy ha mostani fellépésük hatástalan lesz, akkor támogatásukat egyszer s mindenkorra meg fogják vonni a kormánytól. Pálfi Albert pedig, aki Nyáry kormányellenességét – úgy látszik – kész volt elvi megfontolásokból eredeztetni, még tovább ment: a *Marczius Tizenötödike* következő számában egyenesen Batthyányék lemondását követelte, s azt a véleményét juttatta kifejezésre, hogy az ország kormányrúdját most Nyárynak és az eddigi kormány legbaloldalibb tagjának, Kossuthnak a kezébe kellene adni.

---

[12] Adatok Plathy István volt honvédőrnagy naplójából (In: Honvédek könyve. Szerk. Vahot Imre és Gánóczy Flóris. II.). Pest, 1861. 40.

Most már Petőfi és Vasvári is idejét látta a határozottabb fellépésnek. Ők tehát 12-ére népgyűlést hirdettek a Nemzeti Múzeum piacára, s itt kíméletlen bírálatnak vetették alá a hivatalos kormánypolitikát, mint amely puhaságával nem hogy nem fékező, hanem éppen bátorító hatást gyakorol az ellenforradalmi törekvésekre. Mivel azonban vélük a május 10-én történtek sem feledtették, hogy Batthyányék mögött sokszorta többen állnak, mint őmögöttük, Petőfiék a kormány lemondását még ekkor sem követelték, csupán az önálló magyar hadsereg létrehozásának a követelését ismételték meg maguk is, s ezt a jelszót még azzal egészítették ki, hogy a kormány további tevékenységének szigorú ellenőrzése céljából haladéktalanul meg kellene alakítani az 1848: III. törvénycikkben előírt népképviseleti országgyűlést is.

Csakhogy a kormányt egyelőre az ellenzéki hangok ilyetén felerősödése sem bírta irányváltoztatásra. Mert Lederer 11-én lóhalálában Bécsbe menekült ugyan, s ezzel hallgatólagosan maga is elismerte bűnösségét, Batthyányék azonban az ő viselt dolgaiban még mindig nem voltak hajlandóak az ellenforradalmi törekvések megnyilvánulásait látni, csupán egyéni rosszakaratot olvastak ki belőlük. A kormány tagjai tehát nemcsak hogy kereken elutasították a radikális részről felhangzó követeléseket, hanem – kifejezésre juttatandó, hogy ezentúl is együtt akarnak működni a császári hadsereg tisztikarával – a magyarországi főhadparancsnokság élére Lederer távozása után a nála semmivel sem különb, de a néki alárendelt tisztek közül rangban legidősebb budai hadosztályparancsnokot, Moritz Heinrich Boineburg báró altábornagyot állították. Amikor pedig néhány nap múlva arról értesültek, hogy 15-én újabb forradalmi népmegmozdulás robbant ki Bécsben többek között a választójogi cenzus eltörlésének a jelszavával, s ennek ürügyén az udvar 17-én elhagyta a császárvárost, a hű magyar nemzet nevében ünnepélyesen Budára hívták az uralkodót. S most már nem is csak eddigi politikájuk helyességében nem kételkedtek többé, de hovatovább abba a hitbe is kezdték magukat belelovalni, hogy Magyarországra valósággal nagyhatalmi szerep vár, hiszen ha a továbbiakban éppen a magyar főváros fog majd menedéket nyújtani a Habsburgoknak, akkor szükségképpen a magyar főváros fogja átvenni a birodalom központjának a szerepét is.

És a Habsburgok iránti politikájuk megmásítására Batthyányék akkor sem gondoltak, amikor hamarosan kiderült, hogy az udvar persze még átmenetileg sem óhajt a magyar rebellisek közé települni, hanem ideiglenes székhelyéül az ellenforradalom szervezésére legalkalmasabb pontot, a lakóinak határtalan dinasztiahűségéről híres Tirol fővárosát, Innsbrukkot választotta: a kormány ezután is hódoló nyilatkozatokkal árasztotta el az udvart, s közben foganatosított végre néhány erélyesebb intézkedést, csakhogy célja ezekkel továbbra sem a Habsburg-hatalom oldaláról fenyegető veszély leküzdése, hanem részint – mint még látni fogjuk – a nemzetiségi mozgalmak felszámolása, elsősorban pedig a lehetséges újabb baloldali támadások elhárítása volt.

Ami meg a radikálisokat illeti: a fegyveres karhatalommal, sajtóperekkel és hasonlókkal való ijesztgetés önmagában természetesen nem bírhatta őket meghátrálásra. A kormánynak a baloldallal való határozott szembefordulása azonban országszerte hangos és tömeges rokonszenvnyilvánításokra ösztönözte a baloldalra eddig is bizalmatlanul tekintő nemesi és polgári köröket. Ezek a megnyilatkozások pedig beláttatták a radikálisokkal, hogy ha tovább feszítenék a húrt, akkor még tovább mélyítenék a forradalom táborán belüli ellentéteket s még tovább szűkítenék saját állásaikat, következésképpen: akkor éppen ők tennének felbecsülhetetlen szolgálatot az ellenforradalomnak. Amint a radikálisok azt is megértették, hogy az egyelőre csupán a nemzetiségi mozgalmak ellen irányuló kormányintézkedések végeredményben a forradalomra a Habsburg-hatalom oldaláról leselkedő veszély elhárítását is alkalmasak lesznek előmozdítani. Ez a két egymást erősítő felismerés pedig elég volt ahhoz, hogy a baloldal május második felében már felhagyjon kormányellenes támadásaival, sőt visszavonulásba menjen át. Egy-egy hírlapi cikkben tehát rövidesen Petőfi is, Vasvári is tudtára adta az olvasóközönségnek, hogy ha eddig bírálta a kormányt, ezt éppen nem azért tette, mert kételkedett tagjainak ügybuzgalmában. S így azután a kormány és a baloldal májusi erőpróbájából végül is a kormány került ki győztesen.

2. MUNKÁSMOZGALMAK 1848 TAVASZÁN

A CÉHLEGÉNYEK HARCAI

A kormánynak azonban az utolsó rendi országgyűlés berekesztése utáni első hetekben és hónapokban nemcsak a politikai baloldal ellenzéki fellépései okoztak gondot, hanem a társadalom legkülönfélébb csoportjainak életkörülményeik megjavítását és jogaik gyarapítását célzó erőfeszítései is, így mindenekelőtt a március vége óta egymást követő munkásmegmozdulások.

A munkásság soraiból elsőül a nyolcezernyi pesti céhlegény lépett színre. Ezeknek a legényeknek tekintélyes hányada már március 15-én az utcára vonult, de akkor még csak azért, hogy a márciusi fiatalok mellé szegődve, elősegítse a tizenkét pontba foglalt általános polgári szabadságkövetelések sikerre vitelét. Csakhamar nyilvánvalóvá lett azonban, hogy az általános polgári szabadságjogok kivívása egymagában vajmi keveset lendíthet a munkásság helyzetén, amelyet most különösen nehézzé tett a gazdasági válság következtében hirtelen elharapózott drágaság, keresetcsökkenés és munkanélküliség. Egyes céhek legényei tehát március végén, április elején már a munkaidő korlátozására és a munkabérek növelésére irányuló követelésekkel is felléptek, majd április 13-án egy munkásküldöttség a pesti céhlegények felének a nevében egyenesen azzal a kéréssel jelent meg a Pilvaxban, hogy a márciusi fiatalok vegyék át vezetésüket, s vélük együtt harcolják ki magának a céhrendszernek a felszámolását is. És a mozgalomnak egyelőre az sem vetette végét, hogy a márciusi fiatalok – nem kívánván elmélyíteni a forradalom táborán belüli ellentéteket – elutasították ezt a kérést, ellenkezőleg: a mozgalom a következő napokban is tovább szélesedett, április 17-én pedig a céhkeretek lerombolásának a jelszavával már a pesti céhlegények első általános sztrájkja is kirobbant.

Ezen a ponton viszont már bekövetkezett a legénymozgalom megtorpanása. A márciusi fiatalok ugyanis, ha a céhrendszer erőszakos megdöntésének a tervét ellenezték is, azt, hogy más úton-módon mégis orvosoltassanak a legények sérelmei, maguk is igen fontosnak tartották, s ezért keresztülvitték, hogy a munkáskérdés rendezését április 15-i záróülésén mind a pesti, mind a Pest megyei forradalmi választmány kösse a kormány lelkére. Ez a kezdeményezés pedig találkozott a kormány törekvéseivel is, hiszen a feudális céhrendszer érintetlen fennmaradása a kormányban helyet foglaló liberális politikusok elképzeléseinek sem felelt meg, habár a céhrendszer gyökeres felszámolását egyelőre ők sem vették tervbe, mert a céhpolgárságot – mint tudjuk – maguk sem kívánták elidegeníteni a polgári átalakulás ügyétől. A sztrájkolóknak a Nemzeti Múzeum előtt 17-e délutánján tartott gyűlésén tehát megjelent az Iparegyesület iparos-továbbképző tanfolyamának egyik (titkon az illetékes miniszter, Klauzál által kirendelt) tanára, Glembay Károly, s felszólalásában kifejtette, hogy a céhek teljes felszámolása szükségtelen, mivel a legények problémáit tökéletesen megoldaná a céhrendszer részleges reformja is (például az, ha a jövőben nem maguk a mesterek, hanem elfogulatlan személyekből alakítandó testületek döntenék el, ki kaphasson a legények közül mesterjogot), s hogy a legények inkább érnének célt, ha érdekeik érvényre juttatásának az ügyét az irántuk jóindulattal viseltető kormányra bíznák, s ennek megfelelően most visszatérnének műhelyeikbe, követeléseiket pedig azután iparáganként külön-külön kidolgozandó petíciókban a kormány elé terjesztenék.

Ez a fejtegetés hatott is a legényekre, hiszen ha életkörülményeik rosszabbodása szembefordította is őket mestereikkel, leghőbb vágyuk csakugyan az volt, hogy idővel maguk is akadálytalanul a mesterek soraiba léphessenek. A sztrájk tehát másnapra már véget is ért, s helyette egymás után kezdtek megfogalmazódni az egyes legénypetíciók a munkafeltételek – kivált a munkabérek – megjavítására, a céhek életének demokratizálódására és a mesterjog megszerzésének útjában álló gátak lerombolására irányuló követelésekkel.

A mesterek számára azonban még ezeknek a követeléseknek a zöme is elfogadhatatlan volt. Polgári részről tehát most elterelő hadmozdulatok indultak a legénymozgalom lejáratására; április 19-én például néhány zugügyvédnek zsidóellenes zavargásokat sikerült kirobbantania Pesten, s – minthogy a céhekből kirekesztett zsidó kézművesek versenye néhány iparágban eléggé számottevő volt, s ez a verseny természetesen nemcsak a céhbeli mestereket, hanem a legényeket is érzékenyen érintette – ezekbe a zavargásokba a legények közül is igen sokan belesodródtak. A kormányt pedig a kilengések megtorló intézkedések alkalmazására – így többek között a gyülekezési jog korlátozására – késztették, s ezek jóvoltából a céhproblémák rendezése most már végképp Klauzál kezébe ment át; a megtorló intézkedések ugyanis a mesterekben azt a meggyőződést ültették el, hogy a kormány, amint a zsidókat védelmébe vette, úgy őket is védelmébe fogja venni a rendbontók ellenében, a legényekben viszont – még a legényeknek a zsidóellenes megmozdulásoktól távolmaradt jobbjaiban is – olyan hiedelmet keltettek, hogy ha a jövőben a peticionálás helyett ismét keményebb eszközökhöz folyamodnának, akkor magukat szintén súlyos megtorlásnak tennék ki.

S mivel a céhreform tényleges megvalósulása még majd két hónapig váratott magára, a munkásság helyzete pedig közben a gazdasági válság elhúzódása folytán tovább rosszabbodott, egyes céhek legénységét később, május–június folyamán már a megtorlástól való félelem sem tarthatta vissza többé újabb szórványos sztrájkok és utcai tüntetések rendezésétől. A legénymozgalom hanyatlása azonban ezekre a későbbi megmozdulásokra is rányomta már a maga bélyegét, s ezt éppen leghevesebbjük, a Pesten és Budán dolgozó magyar honosságú kovács- és lakatoslegények június 8-i tüntetése példázhatja leginkább, hiszen ennek a – különben teljesen eredménytelen – megmozdulásnak a résztvevői, akik elsősorban a munkanélküliség orvoslására törekedtek, céljukat jobb híján a testvérvárosok területén foglalkoztatott külföldi kovácsok és lakatosok elkergetésének kierőszakolásával próbálták elérni.

A NYOMDÁSZMOZGALOM

Homlokegyenest ellentétes vonások jellemezték viszont a pest-budai nyomdászmozgalmat, amely éppen a legénymozgalom hanyatlásnak indulta után, április végén bontakozott ki, s amelyet a testvérvárosok nyomdáinak hazai és külhoni eredetű munkásai mindvégig töretlen egységben és teljes sikerrel folytattak le. A nyomdaipar ugyanis az összes többi iparággal ellentétben sértetlenül lábolt át a gazdasági válságon, sőt a sajtószabadságot megteremtő és a sajtótermékek iránti érdeklődést felcsigázó forradalom jóvoltából éppenséggel nagyszabású fellendülést ért meg 1848 tavaszán. A nyomdászokat tehát más iparágak dolgozóitól eltérően egyáltalán nem fenyegette a munkanélküliség réme, s így az ő soraikon belül nem harapózhatott el a kenyéririgység szelleme sem. És a nyomdászokat harcuk következetes végigvitelétől nem tántoríthatta el a majdani önállósulás, azaz a munkássorból való egyéni kiemelkedés hiú reménye sem, mert önálló üzem létesítésének éppen a nyomdaiparban nem volt ugyan feltétele a mesterlevél előzetes megszerzése, de – részint a nyomdaipar viszonylag magas fokú gépesítettsége, részint a nyomdatulajdonosoktól megkövetelt biztosíték összegének nagysága miatt – feltétele volt akkora pénztőke birtoklása, amekkorára egyszerű nyomdászok csupán kivételes esetekben tehettek szert.

A nyomdamunkásoknak kezükre játszott az is, hogy munkáltatóiknak az ő esetleges sztrájkba lépésük a nyomdaiparra nézve kedvező konjunktúra miatt igen súlyos anyagi veszteséget okozott volna. Amikor tehát a nyomdászok április 30-án még csak petícióban kérték béreik tetemes jobbítását, a nyomdatulajdonosok kereken elutasították ugyan ezt a kérést, amikor azonban a munkások erre május 12-én bejelentették, hogy ha három napon belül nem tesznek eleget követeléseiknek, akkor a 15-ével kezdődő héten mindnyájan sztrájkba lépnek, ez a bejelentés nyomban hatott, s a 13-án tartott egyeztető tárgyaláson már meg is született a pest-budai nyomdászok és nyomdatulajdonosok első kollektív szerződése (amely egyben az első valamely iparág összes érdekeltjére kiterjedő érvényű kollektív szerződés volt Budapest történetében), ez a szerződés pedig szinte változtatás nélkül szentesítette azokat az új bértételeket, amelyek bevezetését az április 30-i petíció követelte.

PROLETÁRMOZGALMAK

A munkásmozgalom parazsa azonban a következő héten lángra lobbant az ország legnagyobb, ezernél is több munkást foglalkoztató üzemében, a Dunagőzhajózási Társaság óbudai hajógyárában is. Az itteni hangulatot ugyanis egyre feszültebbé tette, hogy a gyárból a válság következtében immár hónapok óta százával és százával bocsátottak el embereket. Amikor pedig május 15-én kitudódott, hogy aznap újabb munkáselbocsátásokra fog sor kerülni, a feszültség egyszeriben a végletekig fokozódott, s a fenyegetett munkások egy része magához a kormányhoz folyamodott védelemért.

A kormányhoz forduló hajógyári munkások azonban nem általánosságban tiltakoztak a készülő újabb elbocsátások ellen, hanem – akár három héttel később a pesti és budai kovács- és lakatoslegények – csupán azt követelték, hogy a gyár igazgatóságának a terveitől eltérően ne magyarokat és nem magyarokat vegyesen, hanem egyedül nem magyarokat tegyenek utcára, a magyarokat pedig kíméljék meg. És a hajógyári munkások belső meghasonlottsága még a pesti és budai kovács- és lakatoslegényekénél is nagyobb volt: a kormányhoz folyamodó hajógyáriak mégcsak nem is általánosságban a magyar honosságú munkások számára sürgettek védelmet a külföldiek ellenében, hanem kizárólag a magyar nemzetiségűek megvédelmezését kérték, a magyarországi nem magyaroktól pedig éppúgy elhatárolták magukat, akár a külhoniaktól.

A hajógyári munkások körében tehát az egyszerű kenyéririgységnél is ártalmasabb baj, maga a legrosszabb fajta nacionalizmus ütötte fel a fejét. S a hajógyári mozgalom ennek megfelelően igen gyorsan össze is omlott. Mert a kormányban megvolt ugyan a készség a hozzá folyamodó munkások felkarolására, a gyár igazgatósága azonban nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a szóban forgó nem magyarokat, magasabb szakképzettségű emberek lévén, semmiképpen sem nélkülözheti, s ez előtt az érv előtt végül a kormány is kénytelen volt meghajolni. A hajógyári mozgalom szervezői pedig, mivel nem a gyár valamennyi munkásának mozgósításával igyekeztek elejét venni mindennemű munkáselbocsátásnak, ezek után teljes fegyverletételre kényszerültek.

Egészen másként alakult viszont annak a harcnak a menete, amelyet a Selmecbányán és környékén, az alsó-magyarországi főbányagrófság üzemeiben dolgozó bányászok vívtak ez idő tájt helyzetük megjavításáért. Ezek a bányászok ugyanis, mivel nagyobbrészt szlovákok, kisebbrészt pedig németek voltak, természetszerűleg nem kerülhettek a magyar nacionalizmus hatása alá, de mivel – évszázadok óta kincstári tulajdont képező bányák munkásai lévén – legfőbb ellenlábasaikat a magyar nemzeti mozgalom híveihez hasonlóan maguk is a bécsi udvari körökben látták, nem kerültek a magyarellenes szlovák nacionalizmus hatása alá sem. Annál erősebben élt viszont bennük az egymással való feltétlen közösségvállalás gondolata, s ez szintén nem csodálatos, hiszen maguk is nagyrészt többszázas létszámú üzemekben dolgoztak, s ráadásul olyanokban, amelyeknek a légkörét – a mindössze tizenhárom éve létesült óbudai hajógyárétól eltérően – valósággal átitatta az összetartás nemzedékről nemzedékre átörökített hagyománya.

A bányavidék dolgozói tehát március 22-én egy Csehországból bevándorolt szélaknai vájár, Alexander Möhling vezetésével teljes egyetértésben adták tudtára a főbányagrófi hivatalnak, hogy számottevő béremelésre tartanak igényt. Majd, minthogy ez a kezdeményezésük foganatlan maradt, egy hónappal később a kormány által időközben a bányavidékre küldött kormánybiztos, Beniczky Lajos előtt is megismételték bérköveteléseiket. S mivel Beniczky szintén elzárkózott követeléseik kielégítése elől, június elején, még tovább menve, magához a bányák főfelügyeleti hatóságához, a pénzügyminiszterhez fordultak, bérköveteléseiket pedig ekkor már többek között a nyugbérek felemelésének és az állami betegsegélyezés bevezetésének a követelésével is kiegészítették.

És a bányászok kitartása most már meg is hozta a maga eredményét. Mert a pénzügyminisztérium – ha nem is azonnal – augusztus 20-án csakugyan elrendelte mind a nyugbérek felemelését, mind az állami betegsegélyezés bevezetését. S béremelésre, igaz, ez alkalommal még nem került sor, soká azonban már ez a lépés sem váratott magára.

A CÉHREFORM

Közben – június 9-én – napvilágot látott Klauzál céhrendelete is, amely végre a céhlegények sérelmeinek tekintélyes hányadára is orvoslást nyújtott. Mert Klauzál változatlanul ügyelt arra, hogy minél kevésbé sértse a céhpolgárság érdekeit, s ezért – mint kezdettől fogva tervezte is – nem a céhrendszer gyökeres felszámolásáról, csupán az eddigi céhszabályok módosításáról rendelkezett ekkor. Arra azonban Klauzál még inkább ügyelt, hogy a céhkeretek teljes lerombolása nélkül is minél szabadabbá tegye az utat a céhen kívüli ipar kibontakozása előtt. S minthogy rendelete ennek megfelelően a céhrendszer visszásságainak a zömét mégiscsak kiküszöbölte, a rendelet közzétételéből végeredményben származott ugyan előnyük a céhbeli mestereknek is, de még több előnyük származott a mesterek alkalmazottainak.

A munkabérek nagyságát például a rendelet egyáltalán nem szabályozta, hanem az egyes mesterek és az egyes legények „szabad egyezkedés”-ének függvényévé nyilvánította. A munkaidőt viszont annál szigorúbban maximálta (legények esetében napi 11, tizennégy évesnél fiatalabb tanulók esetében meg 9 órában), s kimondotta, hogy ennél hosszabb munkára egyetlen legény sem kényszeríthető, a többletmunkára önként vállalkozó legényt pedig túlóradíj illeti meg. De kimondotta a rendelet azt is, hogy a továbbiakban a legények teljesen szabadon dönthetik el, mesterüknél lakjanak- és étkezzenek-e, s teljesen szabadon választhatnak maguknak munkahelyet is, mégpedig nemcsak céhbeli mestereknél, hanem gyárakban is, az általuk gyárakban töltött idő pedig mostantól fogva éppúgy beleszámítandó lesz vándoréveikbe, akár a céhbeli mestereknél töltött. Megengedte azután a rendelet, hogy a céhek gyűlésein ezentúl a legények is jelen legyenek, ámbár szavazati jogot csupán korlátozott számban maguk közül választandó képviselőiknek biztosított, a munkanélküli legényeket pedig teljesen kizárta e képviselők megválasztásából. Előírta továbbá a rendelet, hogy a remekbizottmányok tagjainak felét a jövőben szintén a legények válasszák a maguk soraiból, s hogy a remekpróbát megállt legénytől többé egyetlen céh sem követelheti tíz forintnyinál nagyobb mesterdíj fizetését. Végezetül pedig a rendelet kimondotta még, hogy azok a mesterlevéllel nem rendelkező, céheken kívüli kézműiparosok, akik eddig csupán hatósági engedély alapján folytatták iparukat, most kívánságukra minden további nélkül remekpróbára lesznek bocsátandóak s a céhgyűléseken már ezt megelőzően is részt vehetnek teljes szavazati joggal, azok a legények meg, akik önálló műhelyt óhajtanak nyitni, ezt – ha lemondanak segédek alkalmazásáról – ezután bármikor bármiféle külön engedély kérése nélkül is megtehetik.

Klauzál rendelete tehát a céhrendszernek alapjaiból való kiforgatása nélkül is jókora réseket ütött a céhek intézményének falain, s ezzel egyben sokat lendített a céhlegények helyzetén is. És a legények a céhreform bevezetése után többé nem is adták jelét komolyabb szervezkedési szándéknak. Ámbár az is bizonyos, hogy a legénymozgalom ezt követő elcsendesülésében nem egyedül a céhek megreformálásának volt része, hanem annak is, hogy május derekán – mint még látni fogjuk – végre megindult az önálló magyar hadsereg szervezése, a hadsereg pedig egyrészt felszívta a munkanélküliek tekintélyes hányadát, másrészt hadfelszerelési cikkekre támasztott igényeivel háborús konjunktúrát teremtett, s ez a konjunktúra azután nemcsak a munkanélküliséget küszöbölte ki végképp, hanem apránkint a munkabérek alakulására is mind jótékonyabb hatást gyakorolt.

3. A TAVASZI ÉS NYÁRI PARASZTMOZGALMAK

A PARASZTOK HARCA A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS KÖRÉNEK KITÁGÍTÁSÁÉRT

Annál nagyobb fejtörést okozott viszont a kormánynak ezekben a hónapokban a parasztkérdés, jóllehet a törvényhozás az úrbéri viszonyok márciusban történt felszámolásával együttvéve több mint negyedmillió jobbágyteleknek megfelelő úrbéres állományt alakított át szabadparaszti földtulajdonná s több mint másfél millió parasztcsaládot mentesített az eddig ránehezedő úrbéres terhektől, ez pedig egyértelmű volt az ország parasztnépét sújtó feudális kizsákmányolás legdöntőbb összetevőinek kiküszöbölésével. A parasztoknak ugyanis nem az összessége, csak a többsége volt eddig úrbéres, s még az úrbéreseknek is csak a kisebbsége rendelkezett akkora jobbágytelekkel, amekkora egymagában – akár jobbágyi szolgáltatásoktól mentes parasztbirtokként is – kellőképpen biztosíthatta volna a rajta ülő család megélhetését. Hiszen az úrbéres népességnek közel hattizede pusztán belső telki állománnyal (vagy még azzal sem) bíró zsellérekből állott, és az úrbéres népesség fennmaradó négytizede is olyan telkesgazdákból tevődött össze, akiknek majd a fele legfeljebb negyedteleknyi jobbágybirtokot mondhatott a magáénak.

Igaz, azok közül a parasztok közül, akik az úrbéres földterületekből csak elégtelen mértékben vagy éppen egyáltalán nem részesedtek, sokaknak a kezén voltak olyan kisebb-nagyobb földdarabok, amelyek jogilag a földesúri majorságok tartozékainak minősültek; ezeknek a használata azonban 1848 előtt részint bérleti díj fizetésének, részint pedig – éppúgy, mint az úrbéres parasztbirtokoké – feudális szolgáltatások teljesítésének a kötelezettségét hárította rájuk, s ilyetén tartozásaiktól a márciusi jobbágyfelszabadító törvények sem mentesítették őket. Nem beszélve arról, hogy a föld népének soraiban jócskán akadtak teljesen nincstelenek is, akiknek korábban nemcsak úrbéres földekre nem sikerült soha szert tenniök, de majorsági természetűekre sem, akiket tehát egyedül egy a pozsonyi törvényhozók elméjében természetesen még csak fel sem merült megoldás: a földosztás elégíthetett volna ki. Mert a márciusi törvényhozás közvetve persze az ilyen nincstelenek helyzetén is lendített valamelyest, amennyiben az úrbéresek ingyenes robotkötelezettségének eltörlésével megnövelte a földbirtokosok bérmunkaszükségletét, de ezzel egyelőre csupán papíron idézett elő változást, hiszen olyan pénzforrásokat már nem tudott megnyitni, amelyek a birtokosok számára gyakorlatilag is lehetővé tették volna a korábbinál lényegesen nagyobb számú bérmunkás felfogadását; s a szóban forgó nincstelenek leghőbb vágya különben sem az volt, hogy örökkétig napszámos- vagy cselédsorban tengődjenek. Amint a jobbágyfelszabadítás még a paraszti társadalom másik pólusán, a márciusi fordulatnak legtöbbet köszönhető telkesgazdák körében sem teremtett tökéletes megnyugvást, mivel a tavaszi hónapokban sokfelé egyelőre az is kérdésesnek látszott, hogy az úrbéri viszonyok eltörlését kimondó törvények életbe léptetése során a hatóságok csakugyan úrbéres természetűnek s így a jövőben feudális szolgáltatásoktól immár teljesen mentnek fognak-e minősíteni minden olyan földterületet, amelyet ők maguk úrbéres jellegűként tartanak számon.

A parasztságnak tehát szinte egyetlen csoportja sem volt, amelyet a márciusi jobbágyfelszabadítás maradéktalanul kielégített volna. És erre a kormánykoröknek is mihamar rá kellett döbbenniük, hiszen a kezdeti hálatüntetések igen gyorsan abbamaradtak, s a hatóságokat már áprilisban elárasztották a parasztok panaszai és kérelmei, majd ezeket rövidesen tettleges szolgálatmegtagadási és földfoglaló mozgalmak is egyre nagyobb számban kezdték követni.

A parasztmozgalmak közvetlen kiváltó okai sok helyütt az 1848 előtt lebonyolított úrbéri regulációk és legelőelkülönözések voltak; mivel az ilyesféle birtokrendezések annak idején többnyire a parasztok megrövidítésével zárultak, most – hiába nyilvánította őket a márciusi törvényhozás megmásíthatatlanoknak – a sérelmet szenvedettek tekintélyes hányada ismét hatalmába kerítette azt a földterületet, amelyből meggyőződése szerint igazságtalanul semmizték volt ki. Nemegyszer megesett azonban, hogy a parasztok olyan szántó- és rétterületeket is elfoglaltak, amelyek mindig a földesúri majorságokhoz tartoztak, vagy teljes egészében kisajátították a községük határában fekvő legelőt ott is, ahol legelőelkülönözés még nem történt, ahol tehát a legelőt eddig uraikkal közösen használták, s ezt néhol olyan erdők önkényes birtokbavételével sem késtek megtetézni, amelyeket a forradalom előtt szintén felhasználhattak ugyan legeltetőhelyül s amelyekben némi faizást is gyakorolhattak, amelyeknek azonban most legfeljebb egy részét vehették volna korlátlan tulajdonukba s azt is csupán a törvény szabta bírói eljárás lefolytatása után.

Nagyszabású mozgalmak bontakoztak ki azután a parasztkézen levő majorsági jellegű földek körül is. Azok a parasztok például, akik irtásföldeket birtokoltak, most csaknem valamennyien megtagadták az ezek használata fejében rájuk rótt szolgáltatások további teljesítését (némelykor azt állítva ugyan, hogy valójában irtásföldjeik sem majorsági, hanem úrbéres természetűek, de többnyire ilyesmire való hivatkozás nélkül is), s előre lehetett látni, hogy ősszel, amikor majd esedékessé lesz a szőlődézsma-, illetve hegyvámfizetés, hasonló szolgálatmegtagadási mozgalomba fognak kezdeni a szőlősgazdák is. De elterjedt jelenséggé lett a feudális szolgáltatások megtagadása a majorsági jobbágyok és zsellérek körében is (akik olykor szintén azt hangoztatták, hogy földjük a valóságban nem majorsági, hanem úrbéres természetű, többnyire azonban nem is vitatták parcelláik majorsági jellegét, csupán annak a meggyőződésüknek adtak hangot, hogy ők sem érdemelnek kedvezőtlenebb elbánást, mint amilyenben az eddigi úrbéresek részesültek). Amint országos jelenséggé lett a márciusi törvények által érintetlenül hagyott földesúri regalejogok semmibevétele is: a parasztok falvak százaiban és százaiban kezdtek most élni a korcsma- és mészárszéktartás vagy a vadászat és a halászat – törvény szerint továbbra is földesuraikat illető – jogával, s egyre többször lehetett hallani olyan vásárokról is, amelyek résztvevői kereken elutasították azt a gondolatot, hogy helypénzt fizessenek az adott községekben vásártartási kiváltsággal bíró földesuraiknak.

S az ilyen és hasonló mozgalmakkal párhuzamosan megindult a harc végül azoknak a feudális szolgáltatásoknak a kiküszöböléséért is, amelyeket a parasztok a megyei hatóságok vagy az egyház javára tartoztak volna teljesíteni március után is; kivált az ingyenes megyei közmunkák végzését tagadták meg a falusiak sokfelé, de nem egy helyen megtagadták azoknak a (többnyire robotban kirótt) szolgáltatásoknak a teljesítését is, amelyekkel a községükbeli lelkész ellátásához kellett volna hozzájárulniok.

A PARASZTMOZGALMAK ÉS A BIRTOKOS OSZTÁLY

A parasztmozgalmak azonban, bár méreteik hónapról hónapra folyvást növekedtek, vajmi kevés azonnali eredménnyel jártak: azt az egyet, igaz, elérték, hogy a megyei hatóságok a falusiakat áprilistól fogva általában nem rendelték ki többé közmunkára, a föld népének azokat a törekvéseit viszont, amelyek a március után is fennmaradt földesúri szolgáltatásoknak meg a földesurak birtokterületének a csorbítására irányultak, a parasztmozgalmak legfeljebb ideig-óráig tudták érvényre juttatni. S ez nem is lehetett másként – már csak azért sem, mert az egyes falvak lakóinak egymástól függetlenül kirobbant s egymáséitól sok tekintetben eltérő célokat követő megmozdulásaiból összehangolásukra és közös mederbe terelésükre alkalmas értelmiségi vezetőgárda híján időbeli párhuzamosságuk ellenére sem fejlődött ki valamiféle egységes, országos mozgalom, de azért sem, mert a paraszti osztályharc megnyilvánulásaira a másik fél, a birtokos osztály kezdettől fogva makacs ellenállással válaszolt.

A birtokosoknak ugyanis már a márciusban eltörölt úrbéres szolgáltatások megszűnte is hatalmas veszteségeket okozott. (S Magyarországon ekkor egykorú becslés szerint a szó legszorosabb értelmében vett majorságok területének mintegy harmadán már nem maguk a földesurak, hanem bérlők gazdálkodtak ugyan, a jobbágyfelszabadítást azonban azok a földesurak is megsínylették, akiknek a majorságai árendában voltak, mivel a bérlőknek, akik nagyrészt maguk is jobbágyi szolgáltatásokra alapozott feudális birtokvitelt folytattak, a jobbágyfelszabadítás életbelépte után – éppen az úrbéres szolgáltatások elmaradására hivatkozva – többnyire sikerült kicsikarniok az árenda tetemes mérséklését.) És a birtokosoknak most nem is csak az a jövedelemcsökkenés okozott fejtörést, amelyet az úrbéri pénz- és termékszolgáltatások megszűnte idézett elő, hanem – s még inkább – az úrbéresek robotkötelezettségének eltörlése. Ez a lépés ugyanis az ország földesurait együttvéve több mint évi 40 millió gyalognapszámnak megfelelő ingyenmunkától fosztotta meg, s ezzel, betemetvén a majorsági földjeik megműveléséhez általuk eddig felhasznált munkaerő legfőbb forrását, egyik napról a másikra gazdálkodásuk gyökeres újjászervezésének a feladata elé állította őket, de olyan körülmények közepette, amelyek a szóban forgó feladat kielégítő megoldását szinte lehetetlenné tették.

Az egyik papíron lehetséges megoldás ugyanis az lett volna, ha birtokaiknak a továbbiakban még sokkal nagyobb hányadából létesítenek bérleteket. Erre azonban a gyakorlatban nemigen volt mód, mivel a jobbágyfelszabadítással egyidejűleg semmiféle olyan változás nem történt, amely lényegesen kiszélesítette volna az árendavállalásra képes személyek körét. Sőt most még az eddigi bérlők közül is sokaknak a helyzete megingott, hiszen a jobbágyfelszabadítás másnapján ezek tekintélyes része is a földesurakéval rokon nehézségek harapófogójába került.

Maradt tehát a másik papíron lehetséges megoldás: az, hogy a mind ez ideig közvetlen földesúri kezelésben tartott, de eddig nagyrészt robotoló úrbéresekkel megműveltetett jószágokon a földesurak továbbra is maguk gazdálkodjanak, de a jobbágyfelszabadítás következtében füstbe ment úrbéri ingyenmunkát immár bérmunkával pótolva. (S ugyanez a kiút állott azok előtt a gazdálkodással felhagyni nem akaró nagybérlők előtt is, akik eddig szintén feudális birtokvitelt folytattak.) Ennek a megoldásnak a gyakorlati keresztülvitele azonban ugyancsak hatalmas akadályokba ütközött. Hiszen annak a birtokosnak, aki gazdálkodását most merőben tőkés alapokra kívánta helyezni, ezentúl nemcsak nagyszámú bérmunkást kellett alkalmaznia, hanem ezeket a bérmunkásokat – a robotoló úrbéresektől eltérően – magának kellett ellátnia szerszámokkal és igavonó állatokkal, s rendelkeznie kellett például a szóban forgó szerszámok és igavonó állatok elhelyezéséhez szükséges gazdasági épületekkel is. Ezeknek a követelményeknek pedig a birtokosok többsége képtelen volt megfelelni.

A szűkebb értelemben (Erdély és a Részek nélkül) vett Magyarország teljes megművelhető szántó- és rétterülete ugyanis ekkor egykorú számítások szerint körülbelül 15 és fél millió osztrák (azaz 1600 négyszögöles) holdra rúgott, s ebből nem egészen 9 millió hold minősült majorsági földterületnek. S feltételezhető ugyan, hogy – feudális szolgáltatásokhoz kötött parcellák formájában – úgy 1 millió holdnyi e majorsági jellegű szántókból és rétekből is parasztok kezén volt; az a terület azonban, amelyen maguk a földesurak (illetve az eseteknek egy részében bérlők) gazdálkodtak, így is 8 millió hold felé járt. Megfelelő felszereléssel pedig 1848-ban ennek a 8 millió holdnak – ugyancsak egykorú becslések szerint – legfeljebb egynegyede volt ellátva. A másik 6 millió holdba ezért pusztán a kellő fundus instructus megteremtéséhez is holdankint 30–40 forintot, azaz országosan legkevesebb 180 millió forintot kellett volna beruházni. Heverő pénzek viszont az uradalmi pénztárakban alig-alig voltak, s pillanatnyilag földhitel szerzésére is vajmi kevés lehetőség kínálkozott Magyarhonban, hiszen az ország földesurait együttvéve már a forradalom kitörésekor is 200–300 millió forintnyi adósság terhelte, akik pedig még ezek után is rendelkezésükre bocsáthattak volna újabb kölcsönöket, azoknak a hitelnyújtási kedvét alaposan megnyirbálta a márciusi törvényekben kimondott határidő nélküli moratórium. S igaz persze, hogy a földesurak éppenséggel az úrbéri veszteségeik ellensúlyozása végett számukra megajánlott kármentesítési tőkéből is fedezhették volna legalább a halaszthatatlanokká lett beruházások nagyjának a költségeit, olyan reményt azonban, hogy a szükséget szenvedő államkincstárból egyhamar ki is préselhessék a kármentesítést, közülük még a legderűlátóbbak sem táplálhattak.

A majorsági földeken eddig közvetlen gazdálkodást és feudális alapokra helyezett gazdálkodást folytató földesurak többsége tehát egyelőre félmegoldásokhoz volt kénytelen folyamodni. Ha például most rákényszerült is bérmunkások foglalkoztatására, lehetőleg olyan bérmunkásokat fogadott fel, akik bér fejében pénz helyett terményrészesedéssel is beérték, s kivált olyan munkásokat, akik képesek és hajlandóak voltak a szükséges munkaeszközöknek legalább egy részéről továbbra is maguk gondoskodni. És a földesuraknak ez a többsége esetleg még arra is elszánta magát, hogy majorsági állományából most újabb földdarabokat engedjen át a parasztoknak, de korántsem tulajdon-, hanem csupán használati joggal, éspedig olyan használati joggal, amelynek az élvezete megint csak feudális jellegű szolgálatok – elsősorban persze megint csak ingyenmunka – teljesítésének a kötelezettségével fog járni. Azokról a feudális szolgáltatásokról pedig, amelyeket már 1848 előtt parasztkézre került majorsági földterületek használata fejében követelhetett, egyetlen földesúr sem volt kapható kárpótlás nélkül lemondani s még pénzbeli kárpótlás kilátásba helyezése esetén is csak akkor, ha erre a kártérítésre az úrbéres szolgáltatások eltörlésének fájdalomdíjaként megajánlott állami kártérítéstől eltérően nem lesz kénytelen időtlen időkig várni.

Ilyen körülmények között viszont a márciusban Magyarországon uralomra jutott, de egyeduralkodóakká nem lett tőkés viszonyok további kibontakozása nemcsak azért ütközött akadályokba, mert márciusban az úrbéres szolgáltatások eltörlésével csupán a feudális kizsákmányolás legfőbb elemei semmisültek meg, a feudális kizsákmányolás másodlagos fontosságú elemei, az 1848 előtt feudális jelleggel parasztkézre került majorsági földdarabokat terhelő szolgáltatások ellenben érintetlenül vészelték át a forradalmat, hanem mert a forradalmat érintetlenül vészelte át a nagybirtokrendszer is, a nagybirtokrendszer fennmaradása pedig, mivel a korábbi tőkefelhalmozás elégtelensége miatt igen kevés lehetőség kínálkozott arra, hogy a földesúri majorságok most minden tekintetben tőkés birtokvitelű mezőgazdasági nagyüzemekké alakuljanak át, még a pillanatnyilag meglehetősen szűk körbe szorult feudális viszonyok majdani újólagos térnyeréséhez is alapot szolgáltathatott. Amikor tehát az ország paraszti tömegei 1848 tavaszán harcba szálltak a márciusi jobbágyfelszabadítás kereteinek kitágításáért: öntudatlanul is olyan törekvések jegyében léptek fel, amelyek érvényesítése a polgári átalakulás ügyének csak javára válhatott volna. De mert ezeknek a törekvéseknek az érvényesítése a magyar birtokosokat, akik már az úrbéri viszonyok felszámolása folytán támadt nehézségeikkel is alig tudtak megbirkózni, még sokkal súlyosabb helyzetbe sodorta volna: a birtokos osztály a parasztmozgalmakkal szemben csak a legteljesebb elutasítás álláspontjára helyezkedhetett.

A birtokos osztály ezért kezdettől fogva szívós harcot folytatott a paraszti törekvések visszaszorításáért, s ebbeli harcához nem csupán a megyei hatóságoktól kapott segítséget, de a kormánytól is, amelyet bizonyára nemcsak az a körülmény fordított szembe a parasztmozgalmakkal, hogy tagjainak zöme maga is a birtokos osztály soraiból került ki, hanem az az aggodalom is, hogy ha a földesuraknak az általuk már márciusban elszenvedett veszteségeken kívül még további veszteségekkel is számolniuk kellene, akkor ez többségüket a polgári átalakulás ügyének támogatójából a polgári átalakulás ügyének ellenségévé tehetné. Emiatt hangoztatták hát a kormány tagjai körleveleikben és más megnyilatkozásaikban, hogy a birtokos osztály képviselői már az úrbéri viszonyok felszámolásával is felülmúlhatatlan áldozatokat hoztak, a nép pedig csupán hálátlanságának adná tanúbizonyságát, ha ezekkel az áldozatokkal nem érné be. S emiatt gondoskodott a kormány arról is, hogy legalább egy példányban az ország minden községébe ingyen eljusson a Vas Gereben szerkesztésében június elejétől megjelenő „néplap", a *Nép Barátja* (vagy nemzetiségi nyelveken napvilágot látó négy testvérlapjának valamelyike), amely szintén ilyen értelmű fejtegetésekkel győzködte az olvasóközönséget.

De a birtokos osztálynak a paraszti törekvések elleni harcában nem késett segítségére kelni a magas klérus sem. Alig egy hónappal a *Nép Barátja* után megindult tehát a hasonló rendeltetésű *Katholikus Néplap* is, s ez a lap (meg az egyházi részről kiadott sok röpirat) ugyancsak igyekezett megtenni a magáét, buzgón hirdetve az igét: „...Minket nem azért teremtett az Isten, hogy mi itten gyarapodjunk, ... hanem hogy mindenek előtt keressük az Isten Országát és az ő igazságát, és a többi megadatik nekünk..."[13]

A föld népére azonban különösebb hatást sem az egyházi, sem a világi felsőbbség intelmei nem gyakoroltak, s a parasztmozgalmak áradata hónapról hónapra újabb meg újabb területeket borított el. Ez pedig előbb a megyei hatóságokban, majd a kormányban is azt a meggyőződést ültette el, hogy ahol a szép szó nem használ, ott fegyveres erőszak alkalmazásától sem szabad visszariadni. Az igazukat kereső parasztok ellen tehát egyre többször vezényeltek ki karhatalmat, június 12-én pedig Szemere egyenesen statáriumot hirdetett „az ország békéjének s a törvényes közcsendnek erőszakos kitörések... általi megháborítása eseteire, sőt az erészben megkísértett, de közbenjött törvényes erő által a végrehajtásban megakadályozott merényekre is".[14]

Mindazonáltal az utolsó szó, amelyet a Batthyány-kormány a parasztsághoz intézett, mégsem ez volt. A kormány tagjai ugyanis idővel megértették, hogy a parasztkérdés elmérgesedése nemcsak a birtokos osztályt, hanem hovatovább a föld népét is eltántoríthatja a polgári átalakulás ügyétől, ha pedig ennek a veszélynek elejét akarják venni, akkor a parasztság számára márciusban tett engedmények körét valamelyest mégiscsak tovább kell szélesíteniök, módot adva legalább arra, hogy a parasztok pótlólag az 1848 előtt feudális jelleggel birtokukba került majorsági földterületekhez fűződő szolgálatkötelezettségeiktől is megszabadulhassanak s földesuraikkal megosztozhassanak, a regalejogokon is. Attól azonban a kormány tartózkodni kívánt, hogy az újabb engedményeket is állami kármentesítés ígéretével léptesse életbe – egyrészt, mert nem akart újabb terheket zúdítani a már amúgy is túlterhelt államkincstárra, másrészt meg, mert nyilvánvaló volt, hogy ha a földesuraknak az újabb engedmények viszonzásául is csupán nagysokára fizetendő kártérítést ajánlana fel, akkor ez a birtokos osztály máris nem mindennapi elkeseredettségét egyszeriben a végletekig fokozná. Az igazságügyminisztérium ezért most olyan törvényjavaslatot dolgozott ki a jobbágyfelszabadítás továbbvitelének tárgyában, amely becikkelyezése esetén ajtót nyitott volna arra, hogy a parasztok szolgálatmentes tulajdonukká tehessék az általuk eddig feudális szolgáltatások teljesítése fejében használt majorsági földdarabokat, s maguk is a regalejogok élvezőivé lehessenek, de csak akkor, ha mindezekért a kedvezményekért maguk fogják pénzbeli kártérítésben részesíteni földesuraikat. Ebből a tervezetből pedig a pénzben nem dúskáló parasztok tényleges megnyugvást akkor sem merítettek volna, ha megismerkednek véle, s egyelőre azért sem meríthettek belőle megnyugvást, mert a törvényjavaslat szövege a nyár vége előtt nem is került nyilvánosságra.

---

[13] MAJER ISTVÁN, Éljen a barátságos egyezés! *Katholikus Néplap*, 1848. szept. 28. 13. sz. 99.

[14] Szemere körrendelete a törvényhatóságokhoz, Bp. 1848. jún. 12. Közli: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Összeáll. EMBER GYŐZŐ. Bp. 1951. 260.

A parasztmozgalmak áradata azonban a nyár derekán ennek ellenére is kezdett visszahúzódni; a paraszti tömegek lecsitításához ugyanis már a hatóságok által időközben latba vetett erőszak is elégséges volt. De a paraszti indulatok kavargása – hiába csendesedett el most a felszín – a mélyben továbbra sem csillapult, sőt még fokozódott. Ezzel pedig valóban mind fenyegetőbb közelségbe került az a veszély is, hogy a parasztság apránkint teljesen ki fog ábrándulni a forradalomból, bármilyen sokat köszönhet is neki. És ez a veszély korántsem csak papíron fenyegetett: a nemzetőrség április második felében elrendelt újjászervezése során például falvak százaiban és százaiban fordult elő, hogy a parasztok a nemzetőrségben való részvételt vagy sérelmeik előzetes orvoslásának a feltételéhez kötötték, vagy éppen ilyesféle feltételek támasztása nélkül is kereken megtagadták, s ezt sok helyütt avval indokolták, hogy fegyverfogásra az urak érdekében és az uralkodó rovására akarják rávenni őket, holott nekik éppen az urakkal van elszámolnivalójuk, egyedüli jóakarójuk pedig éppen a király. A nemzetőrség intézményével való szembehelyezkedés méregfogát hirtelenében kihúzta ugyan egy miniszterelnöki rendelet, amely válaszul kimondotta, hogy a szolgálatkötelesek összeírását mindenütt fel kell függeszteni, ahol az összeíró munka ellenállásba ütközik; ez az intézkedés azonban persze megint csak tüneti kezelést nyújtott. Így pedig változatlanul nyitva maradt, sőt egyre nyíltabbá lett az a kérdés, hogy ha majd üt az óra, ha majd elkövetkezik az ellenforradalom általános támadása, akkor a parasztság kész lesz-e felsorakozni a forradalom védelmében.

4. A NEMZETISÉGI MOZGALMAK KIBONTAKOZÁSA

A NEMZETISÉGI IGÉNYEK ELSŐ MEGFOGALMAZÁSAI

A forradalmat azonban a parasztkérdés részleges megoldatlanul maradásánál is nehezebb helyzetbe hozta a nemzetiségi kérdés rendezésének teljes elmaradása. S ezen az sem változtatott, hogy az országot a polgári átalakulás útjára vezérlő márciusi vívmányok az ország határai között élő nem magyarok millióinak a körülményeit is gyökeresen megújították. Holott a szóban forgó nem magyarok közül sokakban eleinte a készség is kellőképpen megvolt e vívmányok rájuk nézve szintén sorsdöntő voltának fel- és elismerésére.

A délvidéki szerb központokban például március második felében egymást érték a magyar forradalom iránti rokonszenvtüntetések, s a forradalom kirobbanásának hallatára egybehívott március 21-i újvidéki gyűlésen ruháját magyar nemzetiszínű kokárdával ékesítve jelent meg még a szerb nemzeti mozgalom leglelkesebb s legnagyobb szerepre hivatott szervezőinek egyike, Djordje Stratimirović kulpini birtokos is, majd ugyanő kiáltványban is hangot adott annak a meggyőződésének, hogy a forradalommal „a szabadság... a mi országunkban is felállította oltárait".[15] És hasonló volt a helyzet a Felvidék szlovák lakosságú falvaiban és városaiban is: szlovák lelkészek templomi beszédekben, szlovák költők versekben ünnepelték a jobbágyfelszabadítást és Kossuthot, a szlovák nemzeti mozgalom liberális szárnyának vezéralakja, Ľudovít Štúr pedig (aki Zólyom városának egyik követeként maga is részt vett a pozsonyi országgyűlésen) arra is indíttatva érezte magát, hogy lapja, a *Slovenskje Národňje Novini* március 31-i számában kijelentse: „Szegény népünk ... végre az ország polgára és ember lesz!"[16]

De ilyesféle megnyilatkozásokkal lehetett találkozni ekkortájt a korábban kérlelhetetlenül magyarellenes horvát sajtóban, sőt – bár a Pozsonyban elfogadott törvények hatálya Erdélyre egyelőre nem terjedt ki – az erdélyi román lapokban is. Timotei Cipariu, a balázsfalvi görög katolikus papnövelde liberális nézeteket valló tanára például lapjában, az *Organulu Luminarei*-ben lelkesen fejtegette, hogy Magyarországon már megvalósult „a jogokban és kötelességekben való egyenlőség",[17] az ugyancsak közismerten liberális George Bariț, a *Gazeta de Transilvania* szerkesztője pedig kinyilvánította, hogy az erdélyi románok is a pesti tizenkét pont kidolgozóival fognak tartani, mert „e pontok által minden barbár, zsarnoki és elnyomó kiváltság megsemmisült".[18] S Bariț fenntartásokkal fogadta ugyan e pontok utolsóját, az Erdély uniójáról szólót, egy Budán napvilágot látott (*Fraților Romani!* kezdetű) névtelen román röpirat viszont éppen arra mutatott rá, hogy Erdélynek Magyarországgal való egyesülése az erdélyi románoknak is javukra válnék, mert Magyarországon már „feljött az igazság és a szabadság napja", itt már „nincsenek sem jobbágyok, sem nemesek, nincsenek sem urak, sem szolgák", s az unió megvalósulása esetén így lesz ez – de csak ebben az esetben lesz így

---

[15] Djordje Stratimirovićnak és 14 társának az újvidékiekhez intézett kiáltványa. Újvidék, 1848. márc. 21. Közli: THIM JÓZSEF, A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története (továbbiakban: THIM). II. Bp. 1930. 36.

[16] [ĽUDOVÍT ŠTÚR], Nový vek. Közli: DANIEL RAPANT, Slovenské povstanie roku 1848–49 (továbbiakban: RAPANT). I/2. Turč. Sv. Martin, 1937. 57.

[17] *Organulu Luminarei*, 1848. márc. 31. [ápr. 12.] 66. sz. 371.

[18] [GEORGE] B[ARIȚ], Mit kívánnak az erdélyi románok (In: 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről). H. n. é. n. [Bp. 1948]. 27.

– Erdélyben is.[19] És még az általában elzárkózó erdélyi szászok soraiban is akadtak olyanok, akik – mint Friedrich Hann, a nagyszebeni jogakadémia tanára vagy Karl Gooß szászdályai evangélikus lelkész – a polgárosodás páratlan emeltyűit látták a pozsonyi törvényekben, s hogy e törvények jótékonyságából saját népük is részesedjék, áprilisban szintén Magyarország és Erdély egyesülése mellett foglaltak állást.

Hiába keltett azonban elégedettséget a márciusi vívmányok megszületése a nemzetiségek körében is: azt a tényt, hogy a nemzetiségi kérdést a márciusi forradalom érintetlenül hagyta, az egyéb korkérdések megoldása csak nem feledtethette. S éppen ezért már a kezdet kezdetén találkozni lehetett olyan megnyilatkozásokkal is, amelyek kétségtelenné tették, hogy az ország nem magyar lakóinak körében elevenen él a nemzetiségi kérdés rendezésének, a maguk nemzeti egyenjogúsíttatásának az igénye is.

Így például a pest-budai szerbek a József-napi országos vásár alkalmámából Pesten időző vidéki szerbek részvételével már a forradalom kitörésének a hetében gyűlést tartottak, s a gyűlésen kidolgoztak egy az uralkodó és a diéta elé terjesztendő petíciót, hangsúlyozva, hogy egyáltalán nem kívánják lazítani ,,azon legszentebb kapcsolatot'', amely a magyarországi szerbeket ,,a közös magyar hazához fiúi szeretettel... köti'',[20] s azt sem nehezményezik, ha a magyar nyelv továbbra is Magyarország egyedüli hivatalos nyelve marad, igényt tartanak viszont többek között arra, hogy magyar részről ismerjék el a szerb nemzetnek mint önálló nemzetnek a létét, hogy a magyarországi szerbek belső ügyeiket anyanyelvükön intézhessék, s hogy egyházi és világi képviselőik évente nyilvános nemzeti kongresszusra ülhessenek össze. S ezeket a követeléseket azután nagyjából magáévá tette és ugyancsak petícióba foglalta a délvidéki szerbek március 27-én Újvidéken lezajlott gyűlése is. Az újvidéki határozatok mindazonáltal két ponton eltértek a pestiektől. Egyrészt annyiban, amennyiben a pesti petíció csak egészen általános formában emlékezett meg a határőrvidék újjászervezésének a szükségéről, az újvidéki viszont világosan kimondotta, hogy a feudális viszonyokat a határőrvidéken is fel kell számolni, és a jobbágyokhoz hasonlóan a határőröket is földjeik teljes jogú tulajdonosaivá kell tenni. De eltért a pesti petíciótól az újvidéki annyiban is, amennyiben az előbbi még annak a kívánságnak adott hangot, hogy az évenkint rendezendő szerb nemzeti kongresszusok kérelmeiket – az országgyűlés és az országgyűlésnek felelős kormány mellőzésével – közvetlenül az uralkodó elé terjeszthessék, az újvidéki petícióból viszont készítői ezt a pontot – mint amely csak a polgári átalakulás magyar híveinek nyugtalanítására lehet alkalmas – elhagyták.

---

[19] Fraţilor Romani! OL Erdélyi levéltárak, Gubernium Transylvanicum, Praesidialia 1848:993.

[20] A budapesti szerbek vezetőinek nyilatkozata (In: 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről). 14–15.

S a forradalom kitörését közvetlenül követő hetekben hasonló mértéktartás és a magyar nemzeti mozgalommal való együttműködés hasonló készsége jellemezte a szlovák nemzeti mozgalmat is. A mozgalom most elsőkül színre lépő Liptó megyei hívei, akiknek az élén Michal Miloslav Hodža verbicei evangélikus lelkész állott, a március 28-i megyegyűlésen (amelyre a falvak képviselőit is meghívták) tömegestül jelentek meg, s azt a kérésüket adták elő, hogy a megyei igazgatás nyelve ehelyütt ezentúl a szlovák nyelv legyen, a népiskolai oktatás pedig a jövőben szintén a tanulók anyanyelvén folyjék. S ezeket a kívánságokat azután valamennyi szlovák lakosságú megyére kiterjedő érvénnyel (és azzal a kiegészítéssel, hogy a pesti egyetemen létesítsenek szlovák tanszéket) megismételte egy Jozef Miloslav Hurban hlubokai evangélikus lelkésznek, a mozgalom legfőbb Nyitra megyei szervezőjének a tollából származó és Štúr által április elején Bécsben kinyomatott (*Bratia Slováci!* kezdetű) névtelen kiáltvány, majd a szlovák nemzeti mozgalom hívei rendre előhozakodtak vélük Árvában, Turócban és Gömörben is, magyarellenes vagy forradalomellenes jelleget azonban ezek a megnyilatkozások sehol sem öltöttek. S igaz ugyan, hogy Hurban, a következő hetekben valamelyest még tovább menvén, a liptói pontokat egy április 28-án Brezován rendezett népgyűlésen azzal a követeléssel is megtoldotta, hogy magyar részről ismerjék el a szlovák nemzet létét és az ország többi nemzetével való egyenjogúságát, olyan követeléseket azonban, amelyeket a magyar nemzet vagy a magyar forradalom érdekeire nézve sérelmeseknek lehetett volna minősíteni, ő sem támasztott, s követeléseinek felkarolását – az újvidéki szerbekhez hasonlóan – ő sem az ellenforradalom szítóitól, hanem a magyar kormánytól kérte.

Ámbár éppen Hurbannál már ebben az időben is tapasztalható volt, hogy ő a nemzeti szempontokat hajlamos mértéktelenül előtérbe állítani, s a nemzeti egyenjogúság kivívását kész még a jobbágyviszonyok felszámolásánál is többre értékelni. Ti – mondta például az április 26-án Miaván vásározó szlovák parasztokhoz intézett beszédében – „több évszázadon át csak az erdőkkel, mezőkkel, a trágyával, a jószággal törődtetek", holott „a fődolog mégis a nemzetiség, vagyis az a jog, hogy az országban annyit érjünk, mint bármely más nemzet".[21] S hasonló aránytévesztés jelei már a kezdet kezdetén megmutatkoztak az erdélyi román nemzeti mozgalom táborán belül is.

Igaz, korántsem mindenkinél. Bariţ például elengedhetetlennek nyilvánította, hogy a helyi közigazgatás mindenütt a helybeli lakosság anyanyelvén folyjék, s ennek a feltételnek a megvalósulásától tette függővé, hogy támogassa-e Magyarország és Erdély egyesülésének az ügyét, legfontosabbnak azonban a jobbágyviszonyok felszámolását tartotta, s tisztában volt azzal, hogy a feudális rend lerombolása a polgári átalakulás román és magyar híveinek együttműködését követeli meg. De ilyesféleképpen gondolkodtak az első időkben az erdélyi román nemzeti mozgalom balszárnyán elhelyezkedő értelmiségi fiatalok is, akik legnevesebbjei – így Avram Iancu és Alexandru Papiu-Ilarian is – ekkor a marosvásárhelyi királyi tábla mellett tevékenykedtek joggyakornokokként.

Amikor tehát a vásárhelyi jurátusok március harmadik hetében sorozatos megbeszélésekre ültek össze s ezeken a többségben levő magyarok egy olyan valamennyiük nevében az uralkodóhoz intézendő felirat elfogadására tettek javaslatot, amely többek között a sajtószabadság bevezetését és az unió kimondására hivatott erdélyi országgyűlés mielőbbi megtartását követelte, a nemzetiségi kérdést viszont említetlenül hagyta, s a parasztkérdést illetően is pusztán arra a kérésre szorítkozott, hogy könnyítsenek a nép terhein: a megbeszéléseken részt vevő román fiatalok csatlakoztak ugyan a felirathoz, de hangsúlyozták, hogy a benne foglaltakon kívül okvetlenül szükséges „minden Erdélyben és Magyarországon lakozó különböző ajkúak nemzeti létének és nyelvének tisztelete és biztosítása" is, s még inkább hangsúlyozták, hogy „késedelem nélkül, azonnal" életbe léptetendő az „örökváltság minden kárpótlás nélkül".[22] És a kérdések hasonló megközelítése jellemezte azokat a követeléseket is, amelyeket március 28-án egy fiatal abrudbányai ügyvéd, Ion Buteanu vezetésével a Kolozsvárt élő radikális román értelmiségiek foglaltak írásba; Buteanuék ugyanis azt követelték, hogy – ha az országos hatóságok ügyintézésének nyelve a magyar marad is – a román lakosságú megyékben a román nyelvet tegyék hivatalossá, ezzel együtt követelték azonban a törvény előtti egyenlőség és a közteherviselés bevezetését, valamint a jobbágyi viszonyok állami kármentesítéssel történő eltörlését, s kifejezésre juttatták, hogy követeléseik teljesítését az erdélyi országgyűléstől várják.

---

[21] Idézi: STEIER LAJOS, A tót nemzetiségi kérdés 1848–49-ben (továbbiakban: STEIER). I. Bp. 1937. 34.

De közben – a marosvásárhelyi petícióval egyidejűleg, március 24-én – megszületett a balázsfalvi papnövelde volt filozófiatanárának, az ekkortájt Nagyszebenben vén fejjel jogot hallgató Simion Bărnuţnak az erdélyi románokhoz intézett felhívása is. S ez a felhívás egyetlen eldugott mondatban mellékesen szóba hozta ugyan, hogy kérni kellene a jobbágyviszonyok felszámolását – mégpedig a császártól –, a jobbágyfelszabadítás határozott követelését azonban éppúgy nem tartalmazta, amint a törvény előtti egyenlőség vagy a közteherviselés, vagy a sajtószabadság, vagy más polgári vívmányok bevezetésének a szükségéről sem tett említést, csupán azt hajtogatta, hogy „ismertessék el és biztosíttassék nemzeti létünk".[23] Bărnuţ ugyanis már korábban is azt vallotta, hogy „nemzetiség nélkül nem létezik szabadság",[24] s ehhez az elgondolásához híven most is elegendőnek tartotta, ha az erdélyi románokat arra inti, hogy utasítsák el az uniót, s a polgári átalakulás egyéb biztosítékainak a tárgyalásába se bocsátkozzanak bele, a magyarok közül pedig senkivel, a leghaladóbbakkal se lépjenek együttműködésre addig, amíg emezek „közzé nem teszik, hogy a román nemzetet nemzetnek ismerik el", mert „nemzet nélkül a köztársaság is csak átkozott zsarnokság", „enélkül a menny is pokol". Ha tehát a románok „elvesztik nemzetiségüket", akkor

---

[22] Erről Papiu-Ilarian tudósítása. Marosvásárhely, 1848 márc. 25. Közli: Revoluţia de la 1848–1849 din Transilvania. Red. ŞTEFÁN PASCU şi VICTOR CHERESTEŞIU. I. Bucureşti, 1977. 104-106.

[23] Közli: VICTOR CHERESTEŞIU, A balázsfalvi nemzeti gyűlés 1848. május 15–17. (továbbiakban: CHERESTEŞIU). Bukarest, 1967. 220.

[24] Erről uo. 115.

„mindent elveszítenek", ha viszont kivívják nemzeti egyenjogúságukat, akkor a továbbiakban ennek jóvoltából úgyis „mindent elérhetnek", s így „a többi ezután következik".[25]

Mindazonáltal ez az álláspont ekkor még nem volt az erdélyi románok uralkodó álláspontja, s még kevésbé felelt meg a Királyhágón innen, a szűkebb értelemben vett Magyarország területén élő románok nézeteinek. A magyarországi románok élén ugyanis olyan férfiak állottak, akik – mint például a konzervatívként indult, de a Habsburgokból idővel alaposan kiábrándult Ioan Dragoș Bihar megyei szolgabíró vagy a hatalom birtokosai által 1845-ben parasztlázítás vádjával Táncsicshoz hasonlóan bebörtönzött s azután 1848 áprilisában ugyancsak a pesti fiatalok által kiszabadított lugosi ügyvéd, Eftimie Murgu – megértették, hogy népük felemelkedésének legfőbb gátja ugyanaz a Habsburg-abszolutizmus, amely a magyar nép felemelkedésének is legfőbb gátja, legfőbb fegyvertársaik pedig a Habsburg-abszolutizmus elleni harcban éppen a polgári átalakulás magyar hívei lehetnek. Az ortodox hiten levő magyarországi románokat meg a magyar–román jó viszony fenntartására külön is ösztönözte az, hogy a görögkeleti egyház hat magyarországi és egy erdélyi püspöke közül mindössze az erdélyi és egyetlen magyarországi lévén román, a többi viszont – az egyház fejével, a karlócai metropolitával egyetemben – mind szerb lévén, ők az erdélyi románoknál inkább átérezték és inkább sérelmezték azt az alávetettséget, amelyet az egyházon belül a szerb hierarchiától elszenvedtek, s ennek az alávetettségnek a felszámolásához nem utolsósorban éppen a magyar kormánytól szerettek volna segítséget kapni.

A román nemzetnek nemzetként való elismerését tehát a magyarországi románok is sürgették mind abban a felhívásban, amelyet a nagyváradi román fiatalok intéztek erdélyi társaikhoz május 21-én, mind abban a petícióban, amelyet ugyanezen a napon a magyar kormányhoz nyújtottak be az ortodox egyházhoz tartozó magyarországi románok vezetői pesti tanácskozásukból, s mind Váradon, mind Pesten felhangzott az egyházi önkormányzat tiszteletben tartásának és a román tanulóifjúság anyanyelven történő oktatásának a követelése is. Attól azonban, hogy bármiféle olyan lépést tegyenek, amely szakadást idézhetne elő, a magyarországi román vezetők már messzemenően tartózkodtak, sőt ezek a politikusok éppen azon voltak, hogy minél szorosabb szövetséget hozzanak létre románok és magyarok között, s ennek megfelelően nemcsak nem rosszallották, hanem maguk is kívánatosnak, a Habsburgok jogara alatt élő románok összességére nézve is előnyösnek ismerték el Magyarország és Erdély egyesülését.

---

[25] Lásd: uo. 218–222.

Annál kevesebben pártolták viszont az uniót az erdélyi szászok hangadói közül, így – Friedrich Hannon és Karl Gooßon kívül – példának okáért Elias Roth, a neves brassói ügyvéd meg Anton Kurz, a *Siebenbürger Wochenblatt* munkatársa, akik mögött főleg saját városuknak, a legfejlettebb szász kereskedelmi központnak, Brassónak a polgári átalakulástól üzleti lehetőségeik kiszélesedését váró polgárai sorakoztak fel. De már a Szász Egyetem vezető tisztségviselőinek óriási többsége s maga Franz Salmen comes is kezdettől fogva teljes határozottsággal ellenezte Magyarország és Erdély egyesülését. A Szász Egyetem vezetői tehát már április 22-én útnak indítottak a szász székekbe egy emlékiratot, amely azt ecsetelgette, mennyire hátrányos volna az unió az erdélyi szászokra nézve, közben pedig feliratban tiltakoztak az unió életbe léptetése ellen az uralkodónál is. Ebben az unióellenes állásfoglalásban azonban – Bărnuțétól eltérően – nem valóságos vagy vélt nemzeti érdekek megvédelmezésének a szándéka jutott kifejezésre, hanem azoknak az évszázados feudális kiváltságoknak a féltése, amelyek – a Szász Egyetem számára rendkívül széles körű önkormányzatot s a szászoknak mint a három törvényesen bevett erdélyi „nemzet" egyikének országgyűlési képviseletet is biztosítva – lehetővé tették, hogy a szász patríciusok eddig a maguk sajátos kasztérdekeinek messzemenő érvényesítésével igazgassák a – nagyobbrészt egyébként nem is szász, hanem román lakosságú – Királyföldet, s ezeket a kasztérdekeket messzemenően érvényesítsék az erdélyi diétákon is; a szász patríciusokat elsősorban az aggasztotta, hogy ha megvalósul az unió, akkor ennek egyenes következményeként Erdélyben is polgári államberendezés fog létrejönni, s ezzel azután egyszer s mindenkorra befellegzik majd az ő kiváltságos helyzetüknek.

És a nemzeti jelleg hiánya rányomta a maga bélyegét a szepesi szászok megnyilatkozásaira is. Máskülönben viszont a cipszerek zömének a magatartása homlokegyenest ellentétes volt az erdélyi szászok többségéével: a cipszerek zöme mindennemű fenntartás nélkül csatlakozott a magyar forradalom táborához. A szepesi városokban hangadó kereskedőpolgárok ugyanis Magyarország polgári átalakulását és az ország gazdasági felemelkedésének útjában álló akadályok lerombolását magukra nézve éppúgy nagy-nagy előnyökkel járó változásnak ítélték, akár a brassóiak, s ráadásul a cipszerek tekintélyes hányada ekkor már nem is németnek, hanem magyarnak vallotta és érezte magát, ha nyelvileg egyelőre nem asszimilálódott is. A magyar forradalomtól pedig a szepesi szászokat még a magyar vezetőknek a magyar államnyelvhez való ragaszkodása sem idegeníthette el – már csak azért sem, mert azt a megszorítást, hogy a helyhatóságok tanácskozási nyelve ezután is „egyedül magyar" lehet, a pozsonyi országgyűlés csupán a megyerendszert szabályozó 1848:XVI. törvénycikkbe foglalta bele, a szabad királyi városokkal, illetve a mezővárosokkal foglalkozó 1848:XXIII. és XXIV. törvénycikkből viszont, a városok irányítása eddig sem lévén magyar nemesurak kezében, bölcsen elhagyta.

De a szepességihez hasonló rokonszenvre talált a magyar forradalom Kárpátalja ukrán lakosságú falvaiban és városaiban is, s nemzeti jellegű követelések a tavaszi hónapokban ezen a vidéken sem hangzottak fel – egyszerűen azért, mert a magyarországi ukránok 1848 előtt a nemzeti öntudatra ébredésnek legfeljebb a küszöbéig jutottak el.

Annál elevenebben élő nemzeti öntudatról tanúskodtak viszont azok a lépések, amelyeket a szervezettségnek és az elhatározottságnak már 1848 előtt is igen magas fokára emelkedett horvát nemzeti mozgalom képviselői tettek a márciusi napokban. Hiszen a Horvát Nemzeti Párt vezetői, értesülvén a bécsi és a pesti forradalom kitöréséről, a párt fejének, a liberálisként indult, de utóbb az udvar járószalagjára került Ljudevit Gajnak a kezdeményezésére azonnal létrehoztak egy „ideiglenes nemzeti választmány"-t, majd március 25-én már népes gyűlést is rendeztek Zágrábban, s itt elfogadtattak egy petíciót, amely részint polgári, részint nemzeti követeléseknek adott hangot.

A petíciónak a belső polgári átalakulás biztosítását célzó pontjai szinte semmiben sem tértek el a Pesten és Pozsonyban felmerült azonos tárgyú követelésektől: a petíció sürgette a jobbágyviszonyok felszámolását, a közteherviselés életbe léptetését, a törvény előtti egyenlőség kimondását, a horvát szábor népképviseletre alapozását, a gyülekezési, a sajtó- és a szólásszabadság megteremtését, valamint nemzetőrség felállítását, s ezekhez társult azután az a követelés, hogy az úrbéres jobbágyok mintájára a határőröket is mentesítsék feudális kötelezettségeiktől. Ezeknek a vívmányoknak a bevezetését azonban a petíció kidolgozói nem a pozsonyi országgyűléstől, hanem az uralkodótól kérték. És ez nem is lehetett másként, mivel a horvát nemzeti mozgalom vezetői nemcsak ugyanolyan belső átalakulást tűztek célul maguk elé, amilyent a magyar liberálisok, hanem Horvátországot a Magyarországnak való alárendeltség állapotából is ugyanúgy ki akarták emelni, ahogyan a magyar liberálisok Magyarország Ausztriával szembeni alávetettségét igyekeztek ekkor megszüntetni.

Ennek megfelelően a petíció leszögezte ugyan, hogy kidolgozói hívek az uralkodóházhoz s tiszteletben tartják a birodalom és Magyarország egységét, de azt is világossá tette, hogy a horvátok a birodalmon belül korlátlan kormányzati önállóságot igényelnek maguknak. A petíció elsőrendű követelménynek nyilvánította, hogy Horvátországgal egyesítsék (a közjogilag egyelőre a szűkebb értelemben vett Magyarországhoz tartozó) Szlavóniát és (az Ausztriához tartozó) Dalmáciát (valamint a Zágrábban Horvátország részeként elkönyvelt Magyar Tengermelléket), s az így létrejövő Háromegy Királyság szerves alkotóelemének ismerjék el a (pillanatnyilag katonai kormányzat alatt álló) horvátországi és szlavóniai határőrvidéket is. Követelte azután a petíció, hogy a végrehajtó hatalmat e Háromegy Királyságban egy külső tényezők beavatkozásától (így a magyar kormányétól is) teljesen ment s tevékenységéért egyedül a horvát szábornak felelős nemzeti kormány gyakorolja. S végül a petíció sürgette „a nemzeti nyelv behozatalát ezen országok bel- s küligazgatásában",[26] ezzel kifejezésre juttatván, hogy megfogalmazói ezentúl a nyelvhasználat síkján is a teljes viszonosság alapjára kívánják helyezni a horvát és a magyar hatóságok érintkezését (amely eddig ebben a vonatkozásban is fölöttébb egyenlőtlen volt, hiszen az 1844:II. törvénycikk a horvát hatóságoknak mindössze arra adott jogot, hogy ha nem magyarul óhajtanak válaszolni a magyar hatóságok magyar nyelvű átirataira, akkor latinul válaszolhassanak rájuk).

Ezeknek a követeléseknek a jelentőségét pedig már csak azért sem lehetett elvitatni, mivel a petíció kidolgozásában nem csupán a Horvát Nemzeti Párt udvarhű többségének a képviselői vettek részt, hanem a párt liberális kisebbségének a hangadói is, s a két csoportnak a petíció tartalmát illetően – kölcsönös engedmények révén – sikerült egyetértésre jutnia: az udvarhű többség képviselői nemcsak ahhoz járultak hozzá, hogy a petíció a belső polgári átalakulásnak minden lényeges követelményét szóba hozza, de annak a kívánságnak a petícióba való beleillesztéséhez is, hogy a megalakítandó horvát kormány tagjai „az újabb szabadsági és haladási irányt pártoló férfiak legyenek", a horvát liberálisok viszont beleegyeztek abba, hogy a petíció is állást foglaljon Jellačić báni kinevezése mellett, holott nyilván nem Gaj volt az egyedüli, aki már ekkor is tudta, hogy Jellačić nem annyira a horvát nemzeti, mint inkább a közbirodalmi és dinasztikus érdekek védelmezője. Ha pedig akadtak netalán, akik mégis kétségbe vonták a horvát liberálisoknak a petícióban foglaltakkal való egyetértését: rövidesen ezeket is meggyőzhette tévedésükről az a cikk, amelyet a liberális csoport legtekintélyesebb szószólója, a Matica hrvatska magyarellenességgel semmiképpen sem vádolható elnöke, Ivan Kukuljević tett közzé április 20-án (méghozzá épp Gaj egyik lapjában, a *Novine Dalmatinsko–Horvatsko–Slavonské*-ban); ez a cikk ugyanis – miközben nyomatékosan hangsúlyozta szerzőjének a magyar nép iránti testvéri érzéseit – Horvátország számára szintoly teljes kormányzati önállóságot követelt, amilyet maga a március 25-i petíció is.

---

[26] A horvát nemzet kívánatai. *Nemzeti Ujság*, 1848. márc. 31. mell.

AZ ELSŐ NEMZETISÉGI JELSZAVAK MAGYAR VISSZHANGJA

A nemzetiségi mozgalmak alapköveteléseinek formába öntése tehát még az utolsó rendi országgyűlés berekesztése előtt megtörtént, s így a polgári átalakulás magyar hívei is kénytelenek lettek igen gyorsan belátni, hogy a nemzetiségi kérdés azok közé az elsőrendű fontosságú korkérdések közé tartozik, amelyekkel a forradalom táborának óhatatlanul szembe kell néznie. De ha ezért a nemzetiségi kérdés rendezésére most már tettek is lépéseket – éspedig mind a magyar liberálisok, mind a forradalmi baloldal részéről –, odáig, hogy a nemzetiségi kérdéssel meg is birkózzék, a magyar forradalom mégsem tudott eljutni, mert a szóban forgó lépések vagy nem voltak eléggé célratörőek, vagy éppen az elérendő céllal ellentétes irányba vittek.

A pozsonyi országgyűlés vitái során a liberális követi csoport álláspontját a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan is elsősorban Kossuth fejtette ki. A horvátokat például az országgyűlés szószékéről ő már március 22-én arra kérte, hogy „félretéve minden pártnézetet, a haza közös szeretetében olvadjanak össze magyar testvéreikkel”, majd (mivel Horvátország lakóit – az összes többi nem magyar országlakótól eltérően – kész volt külön nemzet fiainak ismerni el) azt is „kinyilatkoztatá, hogy... szívesen beleegyezik, hogy a horvátok a magok horvát nyelvét belügyeikben szabadon használhassák, s csak a Magyarországgali kapocs legyen magyar”.[27] Április 4-én pedig, jóllehet közben Pozsonyban is ismeretesekké lettek a március 25-i zágrábi követelések, ugyanő megint csak „a legkímélőbb modorban nyilatkozott Horvátország nemzeti nyelve iránt”,[28] azaz továbbra sem lépett vissza arról a pontról, amelyre két héttel korábban eljutott, de erről a pontról még mindig nem lépett előbbre sem, holott ekkor már maga is világosan láthatta, hogy a horvátok pusztán nyelvi engedményekkel többé nem lesznek kielégíthetőek.

A horvát nemzeti mozgalom iránt azonban Kossuth még így is jóval nagyobb engedékenységgel volt, mint bármely más magyarországi nemzetiségi mozgalom iránt, s ezt már az országgyűlés végnapjaiban történtek is felszínre hozták. Április 8-án ugyanis megjelent Pozsonyban a délvidéki szerbek küldöttsége, hogy a diéta elé terjessze a március 27-én, Újvidéken elfogadott petíciót, s egyszersmind biztosítsa a törvényhozást a polgári átalakulás szerb híveinek a magyar forradalom iránti lelkesedéséről és bizalmáról. Ennek megfelelően a küldöttség szónoka, Aleksandar Kostić, Újvidék városának egyik aljegyzője díszmagyarban járult az alsótábla színe elé, s feltétlen együttműködési készségről tanúskodó rövid beszédét azzal fejezte be: „...Szent ígéretet teszünk, hogy mi szerbek ezentúl csak egyedül Magyarországért és csak a magyarokért élni és halni fogunk.”[29] Kossuth pedig erre hasonlóan barátságos hangon válaszolt: kifejtette, hogy „a magyar nemzet... a magyar szabadságot minden polgártársaira különbség nélkül kiterjeszti" s „tiszteli a külön nyelveknek tökéletes szabad kifejlődését és maga körébeni használatát", leszögezte továbbá, hogy az államegység semmi egyebet nem követel meg, mint hogy „a haza közéletének diplomatikai nyelve a magyar legyen", s végül megígérte, hogy a szerbeknek azokat a sérelmeit, amelyeket a legújabb törvények még nem orvosoltak, a kormány és az összeülendő népképviseleti országgyűlés mind orvosolni fogja; az újvidéki petíciónak azt a pontját pedig, amely a szerb nemzetnek önálló nemzetként való elismerését kérte, s amely az ő számára teljességgel elfogadhatatlan volt, egyszerűen hallgatással mellőzte, illetve csak burkoltan utasította el annyiban, amennyiben felszólalása során nemzetként mindig csak a magyar nemzetet említette, amikor viszont az ország nem magyar lakóira utalt, gondosan ügyelt arra, hogy ezeket csupán nem magyar „ajkúaknak", nem magyar „népségnek" nevezze.[30]

---

[27] Tudósítás Kossuthnak az országgyűlés alsótábláján, az 1848. márc. 22-i ker. ülésen tartott felszólalásáról. Kossuth Lajos összes munkái (továbbiakban: KLÖM). XI. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN. Bp. 1951. 686–687.

[28] Tudósítás Kossuthnak az országgyűlés alsótábláján, az 1848. ápr. 4-i ker. ülésen tartott felszólalásáról. KLÖM XI. 726.

[29] Kostić felszólalása az országgyűlés alsótáblájának 1848. ápr. 8-i ker. ülésén. Közli: THIM I. Bp. 1940. 35.

Csakhogy a szóból természetesen a szerb küldöttség tagjai is értettek, s abba, hogy legfőbb követelésük ilyen módon csöndesen süllyesztőbe kerüljön, semmiképpen sem nyugodhattak bele. Amikor tehát másnap búcsúlátogatást tettek Kossuth szállásán, a küldöttségben helyet foglaló Stratimirović még egyszer szóba hozta, hogy a szerbek igényt tartanak nemzetként való elismertetésükre. S ezek után immár a házigazda sem térhetett ki többé a nyílt színvallás elől. Jobb megoldást pedig Kossuth nem talált, mint hogy most egyszerűen megismételje, amit már egy korábbi országgyűlési felszólalásában is kinyilatkoztatott: „. . . Én soha, de soha a magyar szent korona alatt más nemzetet és nemzetiséget, mint a magyart, elismerni nem fogok. Tudom, hogy vannak emberek és népfajok, akik más nyelvet beszélnek, de egy nemzetnél több itten nincsen."[31]

S szavaihoz Kossuth a maga igazának nagyobb bizonyságául ez alkalommal még azt is hozzáfűzte ugyan, hogy ha a szerbeket külön nemzetnek ismerné el, akkor ők külön kormányt is követelhetnének maguknak, erre pedig látogatóinak egyike sietett megjegyezni, hogy a magyarországi szerbek ilyesmire a valóságban nem gondolnak, sőt éppen abból indulnak ki, hogy amiképpen például a német nemzetnek lehet több kormánya, azonképpen több, azonos országban élő nemzet fölött is állhat egyetlen közös kormány, Kossuthot azonban ez sem bírta álláspontjának megmásítására, s ezért a vitát Stratimirović végül is azzal a kijelentéssel kényszerült lezárni, hogy ha Pozsonyban nem tesznek eleget követeléseiknek, akkor elismertetésüket a szerbek „másutt fogják keresni". Amire Kossuth okosabbat nem tudott felelni, mint hogy: „Ez esetben a kard fog dönteni."[32]

---

[30] Kossuth felszólalása uo. KLÖM XI. 732–734.

[31] Kossuth felszólalása az országgyűlés alsótáblájának 1847. dec. 11-i ker. ülésén. KLÖM XI. 382.

És így a délvidéki szerbek küldöttei, akik fegyvertársi felkínálkozásuk méltánylásában bízva érkeztek Pozsonyba, abban a meggyőződésben távozhattak onnan, hogy nemzeti törekvéseiknek a magyar forradalom táborán belül nem, csak a magyar forradalom ellenében szerezhetnek érvényt. Aminek jeleként a magyarországi ortodox egyház székhelyének, Karlócának a lakói április 14-i gyűlésükön immár annak a követelésnek adtak hangot, hogy a Bácskából, a Temesközből, a Szerémségből és Baranyából alakítsanak különálló szerb vajdaságot, s ezt a vajdaságot egyesítsék, a március 25-i zágrábi petíciónak megfelelően, Magyarországtól kormányzati tekintetben teljesen elkülönítendő Háromegy Királysággal.

A magyar–szerb viszony ilyetén elmérgesedését pedig késedelem nélkül nyomon követte a magyar–szlovák viszony elmérgesedése is, s ezen mit sem változtatott az, hogy a szlovák vezetők a kezdet kezdetén, a horvátoktól eltérően, éppúgy készek voltak a magyarokkal való megegyezésre, akár a szerbek. Alig hangzottak fel ugyanis az első szlovák nemzeti követelések, a Batthyány-kormány mindjárt – már április 12-én, még Pozsonyban lezajlott legelső minisztertanácsi ülésén – napirendre tűzte a szlovák kérdést, de amilyen sietve napirendre tűzte, olyan gyorsan el is intézte azzal, hogy a szlovák igénybejelentések csupán a szlovák tömegek támogatását nem élvező, elszigetelt egyének megnyilatkozásai, s „egyedül a panslavisticai irány kifolyásainak" – más szóval: pusztán orosz nagyhatalmi törekvéseket szolgáló bújtogatás gyümölcseinek – tekintendőek. Megoldásul pedig a kormány, így értékelvén a helyzetet, bőségesen elegendőnek ítélte, ha a „bujtogatók" fékentartására egyrészt kormánybiztosokat küld Árva, Liptó, Turóc, Trencsén és Nyitra megyébe, valamint a bányavárosokba, másrészt az udvartól – mint már tudjuk – ,,egy pár magyar ajkú ezerednek Gallíciábóli beszállítását" fogja kérni.[33]

---

[32] Mindezekről [SIEGFRIED KAPPER], Die serbische Bewegung in Südungarn. Ein Beitrag zur Geschichte der ungarischen Revolution. Berlin, 1851. 57–59.

Egy valamit mindazonáltal ezeken kívül is tett még a kormány: egyidejűleg elrendelte, hogy a Felvidéken, ahol a nép minden más országrész lakosságánál inkább megsínylette az előző, aszályos esztendőket, a szűkölködőket haladéktalanul részesítsék ingyenes vetőmagsegélyben. A kormány tagjai ugyanis – mint ismeretes – abban a meggyőződésben voltak, hogy ha az ország nem magyar lakói látni fogják, hogy a jobbágyfelszabadítás és a magyar forradalom többi alapvető vívmánya rájuk éppúgy kiterjed, akár a magyarokra, s tapasztalni fogják, hogy a kormány az ő életkörülményeik kedvező alakulásán éppoly féltő gonddal őrködik, akár a magyarokén, akkor ezeknek a nem magyaroknak a tömegeit semmiféle nemzeti féltékenység sem lesz képes szembe fordítani a magyarokkal és a magyar forradalommal, éspedig azért nem, mert a közös szabadság szorosabb szálakkal fűzi össze az embereket, mint amilyenekkel a közös nemzetiség, s ebből következőleg ,,a közös szabadság – ahogy Kossuth mondotta egyik március végi alsótáblai felszólalásában – a nemzeti különbségeket s ellenszenveket biztosan kiegyenlíti".[34]

Amely várakozás sok tekintetben jogosult is volt, hiszen hogy az ország lakóinak sikerül-e a felemelkedés útjára lépniök, az elsődlegesen az ország nem magyar lakóinak az esetében sem azon múlott, részesülnek-e a magyarországi nemzetiségek külön nemzeti jogokban, hanem az ő esetükben is mindenekfölött az ország magyar és nem magyar lakóira egyaránt érvényes márciusi vívmányoknak s e vívmányok további sorsának volt a függvénye, és ezt az ország nem magyar lakói közül is számosan megértették, kivált olyanok, akik – mint például az úrbéres jobbágyok – saját helyzetük hirtelen megjavulásán keresztül is érzékelhették a márciusi fordulat perdöntő voltát. Mivel azonban a márciusi vívmányok áldásaiban ilyen közvetlenül korántsem részesedett mindenki, eleve számítani lehetett arra, hogy lesznek Magyarországon olyan nem magyarok is, akik a józanul gondolkodóktól eltérően mégis arra a következtetésre fognak jutni, hogy helyzetük gyökeres megjavulásának legfőbb feltétele a nemzetiségek egyenjogúsítása volna. És hogy lesznek ilyen nem magyarok, azt már a kezdet kezdetén kétségtelenné is tehette azoknak a nemzetiségi politikusoknak a fellépése, akik – mint Hurban vagy Bărnuţ – a nemzeti jogokat csakugyan mindennél előbbre valóaknak nyilvánították.

---

[33] Az 1848. ápr. 12-i minisztertanács jegyzőkönyve. KLÖM XII. Sajtó alá rend. SINKOVICS ISTVÁN. Bp. 1957. 22–24.

[34] Kossuth felszólalása az országgyűlés alsótáblájának 1848. márc. 28-i ker. ülésén. Kossuth Lajos iratai. XI. Sajtó alá rend. KOSSUTH FERENCZ. Bp. 1905. 153.

De hiába: a magyar liberálisok, akik képesek voltak belátni, hogy Magyarország kormányzati önállóságát csak akkor vívhatják ki és az ország kormányrúdját csak akkor vehetik a maguk kezébe, ha – a mögöttük álló magyar földbirtokosok pillanatnyi érdekeit következetesen alárendelve ugyanezen földbirtokosok távolabbi érdekeinek – egyik napról a másikra keresztülviszik a jobbágyfelszabadítást, s ezzel lehetetlenné teszik, hogy a bécsi udvar a jobbágyságot kijátssza ellenük, azt már sehogy sem akarták belátni, hogy törekvéseik sikerét a nemzeti jogokat mindenek fölé helyező nem magyarok elégedetlensége szintén komolyan veszélyeztetheti, s nem akarták ezt belátni Bărnuţ és Hurban fellépése után és ellenére sem.

És ez a kettősség nemcsak azokra a magyar liberálisokra volt jellemző, akik – mint a Batthyány-kormány tagjainak többsége is – április eleje óta abban a hitben éltek, hogy az udvar végérvényesen beletörődött a márciusi vívmányok megmásíthatatlanságába, hanem azokra is, akik Kossuthoz hasonlóan – mint még tapasztalni fogjuk – mentek maradtak efféle illúzióktól. Mert a magyar nemesség hatalmi állásainak körét Kossuth sem szűkíteni, hanem éppen hogy tágítani kívánta. Márpedig a parasztság kielégítése az érdekelt nemesuraktól nagy áldozat hozatalát követelte ugyan, de pusztán átmeneti anyagi áldozatét, s egyáltalán nem követelte meg, hogy a nemesség a maga hatalmi állásaiból is feláldozzon valamit, sőt, éppen azzal kecsegtette a nemességet, hogy hozzá fogja segíteni – s ez fogja csak igazán hozzásegíteni – hatalmi helyzetének hőn vágyott kikerekítéséhez. A nemzetiségeket viszont a magyar nemesség csupán az államhatalom némely elemeinek átengedésével elégíthette volna ki, azaz csupán akkor, ha az ő javukra éppen azoknak az előnyöknek egy részéről mond le, amelyek maradéktalan megszerzésének a reményében ment pedig csak bele a jobbágyfelszabadításba is.

Tökéletesen érthető tehát, ha a magyar liberálisok a nemzetiségek oldaláról felhangzó kulturális és egyházi jellegű kívánságokat készek voltak habozás nélkül és mind egy szálig teljesíteni, ennél többre viszont már nem voltak kaphatóak, s kivált az elől zárkóztak el – mint kezdettől fogva, úgy a márciusi fordulat után is –, hogy a horvátokhoz hasonlóan az ország más nem magyar lakóit is külön nemzetek fiainak ismerjék el. És hogy éppen ebben a látszólag pusztán elméleti érdekű kérdésben makacsolták meg magukat, az sem lehet meglepő. Hiába bizonygatták ugyanis az április 9-én Kossuthtal tárgyaló szerbek, hogy ők ragaszkodnak ugyan a maguk népének nemzetként való elismeréséhez, az ország kormányzati egységét azonban nem szándékoznak megbontani, s szavaik hiába tükrözték is híven a pillanatnyi helyzetet: logikai szempontból Kossuthnak igaza volt, mikor úgy következtetett, hogy a szerbek külön nemzetként való elismertetésük esetén külön kormányt, azaz területi autonómiát is teljes joggal követelhetnének maguknak s ezért, ha ma – amikor ténylegesen még nem követelnek ilyesmit – nemzetnek ismertetnek el, akkor holnap már bizonyára követelni is fogják az autonómiát. Márpedig a magyar liberálisok a magyar nemesség hatalmi érdekeire nézve nemcsak azt az eshetőséget érezték veszélyesnek, ha területi autonómiát kényszerülnének biztosítani a magyarországi nemzetiségeknek, de azt is, ha akár egyetlen, nem magyarok lakta vármegye igazgatását is kénytelenek lennének átengedni a nemzetiségi mozgalmak képviselőinek.

S persze: a magyar liberálisok, ha az ország nem magyarok lakta körzeteinek önkormányzatban részesítésére gondolni sem voltak hajlandóak, éppenséggel azt is megtehették volna, hogy a nemzetiségi mozgalmak képviselőinek magába az ország központi kormányzatába engednek többkevesebb beleszólást. És Kossuth április 8-án, a szerb küldöttség hivatalos országgyűlési elfogadásakor valóban ki is jelentette, hogy ha lesznek a szerbek soraiban miniszteri munkakör betöltésére alkalmas személyek, akkor az illetők részesedni is fognak a miniszteri tárcákban. A nemzetiségi mozgalmak képviselőinek az ország központi kormányzatába való tényleges bevonása azonban szintén a magyar nemesség hatalmi állásainak összeszűkülését eredményezte volna, s ezért a magyar liberálisok ténylegesen csupán a horvátok képviselőinek készültek kormányhivatalokat juttatni, de magasabb polcra, mint a bel- és az igazságügyminisztérium kebelén belül létesítendő külön horvát ügyosztály élére, még horvátokat sem terveztek ültetni.

Amely szűkmarkúság mellesleg azt is elárulja, hogy a magyar liberálisok még a horvátokkal szemben alkalmazott kivételes bánásmódra is csak jobb megoldás híján szánták el magukat: azért, hogy jogosnak tüntethessék fel a magyar nemesség által az államhatalom korlátlan birtoklására támasztott igényt. Ennek érdekében ugyanis – mint láttuk – kénytelenek voltak ragaszkodni ahhoz az erőltetett elmélethez, hogy egy meghatározott ország polgárai mindnyájan egyugyanazon nemzet kötelékébe tartoznak. Annak igazolására viszont, hogy Magyarország polgárai mindnyájan a magyar nemzet fiai közé sorolandóak, csupán történeti érveket hozhattak fel; így mindenekfölött arra hivatkoztak, hogy Magyarország történelmileg kialakult egységes államisággal bír, s a magyar államot hajdanán a magyarok – és éppen a magyarok – szervezték meg. Ilyen körülmények között pedig a horvátok nemzeti különállását – az ország összes többi nemzetiségéével ellentétben – maguk is el kellett hogy ismerjék, hiszen nem tagadhatták, hogy Horvátországot a magyar királyok annak idején mint történelmileg már ugyancsak kialakult és a magyartól addig független államisággal rendelkező területet csatolták Magyarországhoz, s még azt sem vonhatták kétségbe, hogy Horvátország belügyeinek önálló intézésére a horvátok joggal tartanak számot, hiszen nem vitathatták, hogy Horvátország a múltban, Magyarországhoz csatoltatása után is mindig rendelkezett belső önkormányzattal.

De mert a horvátokkal szemben alkalmazott kivételes bánásmód eszerint kirekesztőleg a kényszerítő körülményeknek köszönhette létét, ez a kivételes bánásmód többre már természetesen egy jottányival sem terjedt, mint amit a magyar liberálisok kényszerhelyzete valóban parancsolóan előírt. Ha tehát abba, hogy Horvátország önálló és horvát kézben levő belső közigazgatással bírjon, a magyar liberálisok kénytelen-kelletlen belenyugodtak is, az elől, hogy a horvát szábor a továbbiakban a magyar országgyűlésnek alá nem rendelt, sőt azzal teljesen egyenrangú törvényhozó testületté nője ki magát, s hogy Horvátország most egyedül a szábornak felelős önálló kormányra is szert tegyen, ugyanők már hajthatatlanul elzárkóztak, mert az ilyen jellegű követelésekkel szemben már rendelkeztek hivatkozási alappal, hiszen a múltban csak Horvátország belső közigazgatása folyt önállóan, a törvényeket viszont Horvátország számára is a magyar országgyűléseken hozták, s a végrehajtó hatalmat legfelső fokon Horvátországban is a középponti magyar kormányszékek gyakorolták.

A nemzetiségi mozgalmak iránti szűkkeblűség azonban nemcsak a magyar liberálisok eljárására nyomta rá a maga bélyegét, hanem a magyar forradalom baloldalának a vonalvezetésére is. Mert az persze igaz, hogy amikor a pesti szerb fiatalok március 18-án testületileg jelentkeztek a helybeli nemzetőrségbe, a márciusi fiatalok a legnagyobb lelkesedéssel fogadták őket, amikor pedig három héttel utóbb kitudódott, hogy Murgu még mindig a pesti Újépületben raboskodik, a márciusiak az ő kiszabadításáért is hasonló lelkesedéssel szálltak síkra. Csakhogy amikor nyilvánosságra került a pest-budai szerbek által már a forradalom másnapján megfogalmazott petíció, a szerbeket a sajtóban elsőkül éppen a márciusi fiatalok ítélték el amiatt, hogy „mint *nemzet* akarják magokat bemutatni", s vélük szemben ők is arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Magyarországon „csak egy nemzet van, s ez a magyar".[35]

Ezt a merevséget pedig a márciusiak esetében sem ellensúlyozhatta, hogy a forradalomnak a polgári átalakulást szolgáló vívmányaiban ők éppúgy egyenlően, nemzeti hovátartozására való tekintet nélkül kívánták részeltetni az ország valamennyi lakóját, akár a magyar liberálisok, sőt ők – valamivel messzebb menő átalakulásra vágyva – még több ilyen vívmányban kívánták részesíteni az ország lakóit, a nem magyarokat is. Amint ennek a merev álláspontnak a megmásítására, akár Kossuthot, úgy a márciusi fiatalokat sem bírhatta rá a Habsburgok oldaláról fenyegető ellenforradalmi veszély tudata sem; ellenkezőleg: az ellenforradalmi veszély tudata még inkább megerősítette őket abban a meggyőződésükben, hogy helyesen járnak el, mikor szembeszállnak a nemzetiségi mozgalmak külön nemzeti jogok kicsikarására irányuló próbálkozásaival. Mert a magyar nemesség hatalmi érdekei az ő szemükben nem voltak ugyan mindennél előbbrevalóak, azt azonban jól látták, hogy a magyar liberálisok mennyire féltékenyen őrködnek a magyar nemesség hatalmi helyzetének érintetlenségén, s ezért úgy érezték, hogy ha a nemzetiségi mozgalmakat nem sikerül szűk mederbe terelni, akkor minden bizonnyal csorbát fog szenvedni a magyar liberálisoknak a polgári átalakulás ügyéhez való hűsége, ez pedig jóvátehetetlenül meg fogja gyengíteni a forradalom táborát.

Ilyen körülmények között viszont a nemzetiségi mozgalmaknak a magyar forradalom táborától való eltávolodását a márciusi fiatalok sem akadályozhatták meg. Hiába érvelt tehát Petőfi az egyenlő választójog bevezetését a magyar nemzeti érdekekre nézve mélységesen károsnak nyilvánító liberálisok ellenében azzal, hogy „a nemzetiség szent, de a szabadság még szentebb",[36] s hiába mutattak rá a márciusi fiatalok a horvátokhoz intézett két kiáltványukban is arra a megdönthetetlen igazságra, hogy amiképpen a magyar forradalom vívmányai az ország valamennyi lakójának közös és mindennél fontosabb nyereményei, azonképpen közös az az ellenség is, amely elsősorban veszélyezteti e vívmányok fennmaradását: „az austriai zsarnok bureaucratia"[37], s ezért az ország lakóinak – bármilyen anyanyelvűek is – elsőrendű érdekük, hogy felülemelkedve egymás közti ellentéteiken, közös táborban egyesüljenek e vívmányok megvédelmezésére: a nemzetiségi mozgalmak résztvevői – akár a magyar liberálisokat – a márciusi fiatalokat is egyenlőtlenül mérő magyar nacionalistáknak könyvelték el, s másoknak nem is igen könyvelhették el őket, ha a nem magyarok nemzeti különállását ők szintén vonakodtak elismerni, s ezzel világosan kifejezésre juttatták, hogy – bármennyire felszámolni igyekeznek is a magyar nemesség kiváltságos helyzetét – a magyar nemzet kiváltságos helyzetét ők szintén fenntartani törekednek. Így pedig Petőfi, amiképpen a magyar liberálisokat nem, azonképpen a Bărnuț vagy Hurban módjára gondolkodó nem magyarokat sem győzhette meg arról, hogy a nemzetiség ügyét okvetlenül alá kell rendelni a szabadság ügyének, s együttműködési felhívásaikra a horvátoktól a márciusi fiatalok is teljesen elutasító választ kaptak.

---

[35] K[IRÁLYI] P[ÁL], Pest, martius 21kén. *Jelenkor*, 1848. márc. 23. 36. sz. 145. (A kiemelés Királyitól).

Okulást azonban magyar részről egyelőre ebből a kudarcból sem merítettek. S ebben minden jel szerint közrejátszott az is, hogy a nemzetiségi mozgalmak erejét és jelentőségét a polgári átalakulás ügyének magyar hívei kezdetben szinte kivétel nélkül alábecsülték. Ami teljesen érthetetlennek persze nem mondható. A nemzetiségi mozgalmak ugyanis 1848 tavaszán még nagyon távol voltak attól, hogy az ország nem magyar lakóinak összességét – vagy akár csak e nem magyarok többségét is – maguk mögött sorakoztathassák fel.

---

[36] Vö. Szemere Bertalan miniszterelnök emlékiratai az 1848/49-i magyar kormányzat nemzetiségi politikájáról. Sajtó alá rend. SZÜTS IVÁN. Bp. 1941. 28.

[37] Így a középponti választmánynak a horvátokhoz intézett kiáltványa, Pest, 1848. márc. 31. Reprodukciója: *Valóság*, 1948. 171. Hasonlóképpen egy, a horvátokhoz intézett aláírás és keltezés nélküli felhívás, amelyet reprodukcióban közöl: Negyvennyolc a kortársak szemével. Szerk. RÓZSA GYÖRGY–SPIRA GYÖRGY (továbbiakban: RÓZSA–SPIRA). Bp. é. n. [1973]. 271. sz.

A szlovák nemzeti mozgalom hangadói például lényegében véve csak egy szűk értelmiségi csoportra támaszkodhattak, s nemcsak az elmagyarosodott szlovák nemeseknek a támogatását kényszerültek nélkülözni, de a polgári átalakulásban érdekelt, s ezért a magyar liberális nemesi mozgalommal rokonszenvező szlovák városi polgároknak, vagyis a szlovák városi polgárok többségének, sőt a híveiktől elidegenedni általában nem kívánó szlovák lelkészek zömének a támogatását sem élvezték. S más volt a helyzet a horvát nemzeti mozgalommal, amely mögött ott állott a nagy létszámú és szervezett Horvát Nemzeti Párt; csakhogy Horvátországban a nemzeti párt követőinél is többen akadtak magyarónok – kivált a túrmezei kisnemesek körében –, s ezeknek az együttműködési készségére a magyar liberálisok 1848 előtti tapasztalataik alapján ekkor is komolyan építettek, jóllehet e magyarónok nagyobbrészt megrögzött ellenségei voltak a polgári átalakulás ügyének, s 1848 előtt elsősorban éppen a horvát liberálisok polgárosító törekvéseitől féltükben, s csak mint ellenfeleik ellenfeleivel fogtak össze a magyar liberálisokkal. Ami meg az erdélyi román nemzeti mozgalmat illeti: erről a magyar vezetők az unió megvalósulásának elhúzódása miatt egyelőre nem alkothattak maguknak hű képet, s ha mégis szereztek róla értesüléseket, véle kapcsolatos aggodalmaikat a Királyhágón inneni románok magyarbarátságának az ismeretében könnyen elhessegethették maguktól. Amint a magyarországi románok szerbellenes egyházügyi megnyilatkozásai bátorítóan hatottak a magyar vezetőkre a szerb nemzeti mozgalom elleni fellépéseikben is.

Legfőképpen pedig azért hajlottak a nemzetiségi mozgalmak alábecsülésére mind a magyar liberálisok, mind a márciusi fiatalok, mert egyrészt mindnyájan tudták, hogy számottevő tömegeket a feudális elnyomást a nemzeti elnyomásnál ezerszerte súlyosabbnak érző parasztság soraiból a nemzetiségi mozgalmak 1848 előtt éppúgy nem voltak képesek megnyerni maguknak, amint a magyar nemesi ellenzék sem, másrészt meg feltételezték, hogy most viszont a parasztokat – a nem magyarokat is – hála fogja eltölteni azok iránt, akik kivívták a jobbágyfelszabadítást, s így a most majd az országos politika kérdései iránt is érdeklődni kezdő nem magyar parasztok továbbra sem a magyar forradalommal szembeforduló nemzetiségi mozgalmak, hanem – mint most már magyar társaik is – a magyar forradalom jelszavait fogják magukéivá tenni.

A PARASZTSÁG ÉS A NEMZETISÉGI MOZGALMAK

S hogy ennek a várakozásnak a jogosultsága legfeljebb részleges, azt a magyar forradalom vezérkarával a tavaszi parasztmozgalmak sem érttették meg, mivel e mozgalmak eleinte – bármilyen sokan vettek is részt bennük nem magyarok – az esetek többségében még semmiféle nemzeti színezettel nem bírták. Erdélyben például (amelynek a területére a magyar törvényhozás illetékessége egyelőre nem terjedt ki, s ahol ezért a jobbágyviszonyok egyelőre április 11-e után is érvényben maradtak, ahol azonban a magyarországi jobbágyfelszabadításról értesülő parasztok áprilistól fogva mind hangosabban követelték, hogy magyarországi társaik mintájára őket is haladéktalanul szabadítsák ki a feudális rend kötelékeiből) az elharapódzó parasztmozgalmakba román és magyar parasztok, a nemzeti különbségeket teljességgel figyelmen kívül hagyva, mint egymással mindenben egyetértő fegyvertársak kapcsolódtak bele. S hasonló volt a helyzet a szűkebb értelemben vett Magyarországon is: a parasztmozgalmak résztvevői vegyes lakosságú vidékeken általában itt is vegyesen kerültek ki a magyar és a nem magyar parasztok köréből.

S amint a harcba bocsátkozó parasztok nem vizsgálták, hogy melyikük milyen nemzetiségű, úgy nem vizsgálták azt sem, milyen nemzetiségűek azok a földesurak, akikkel most megbirkózni kényszerülnek. Az ortodox egyház szerémségi birtokain élő szerb parasztok például március végén és április elején éppúgy földfoglaló mozgalmakat indítottak, s éppúgy megkísérelték szabadulni a majorsági jobbágyokra nehezedő terhektől, akár más helyeken magyar földesurakkal megáldott osztályos társaik. Horvátországban pedig, ahol a pozsonyi törvényeket egyszerűen nem létezőknek tekintették, s ennek folyományaként a jobbágyfelszabadító törvényeket sem foganatosították, a horvát parasztok április folyamán éppúgy tömegesen kezdték követelni az azonnali jobbágyfelszabadítást, akár az erdélyi jobbágyok, s emezekhez hasonlóan sokfelé az engedelmességet is mindjárt felmondták földesuraiknak, jóllehet az itteni földesurak az erdélyiektől eltérően nem magyarok, hanem maguk is horvátok voltak.

A nem magyar paraszti tömegeket azonban apránkint mégis sikerült a nemzetiségi mozgalmakhoz közelítenie – a magyar kormánynak. A kormány ugyanis azzal, hogy hosszú hónapokig semmit sem tett a márciusban orvosolatlanul hagyott paraszti sérelmek orvoslására, lehetőséget teremtett arra, hogy a nemzetiségi mozgalmak vezetői, véle ellentétben, mint a parasztság érdekeinek felkarolói lépjenek fel. A nemzetiségi mozgalmak vezetői pedig kapva kaptak is ezen a lehetőségen.

Igaz, korántsem mindnyájan vagy legalábbis nem mindnyájan egyformán. Az erdélyi ortodox egyház feje, Andrei Şaguna püspök például – aki szemben állott ugyan a magyar liberálisokkal, de elsősorban nem mint román, hanem mint a Habsburg-abszolutizmus odaadó híve – április első felében, egyetlen hét leforgása alatt 54 románlakta falut látogatott végig, de csak azért, hogy lecsendesítse a jobbágyfelszabadítást sürgető falusiakat. A magyarországi szerbek egyházi vezetője, Josif Rajačić karlócai metropolita viszont – aki a polgári átalakulás ügyének szintén esküdt ellensége volt, az egyházi birtokok megnyirbálását meg végképp nem óhajtotta tétlenül nézni, de egy autonóm szerb vajdaság létrejövetelét maga is szívesen vette volna – az érsekség falvaiban felkelt szerb parasztok megfékezésére habozás nélkül felhasználta a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány segítségét, s kiáltványok révén másutt is béketűrésre igyekezett bírni a földesuraik ellen fordult szerb parasztokat, arra a kérdésre azonban, hogy ha béketűréssel lesznek, akkor kitől várhatják majd sérelmeik orvoslását, híveinek már azt válaszolta, hogy egyedül az összeülendő szerb nemzeti gyűléstől.

Jellačić pedig, aki április 18-a óta már zágrábi hivatalhelyén tevékenykedett, még ennél is messzebb ment. Ő ugyanis – bármennyire kötötte is magát ahhoz az állásponthoz, hogy a pozsonyi törvények hatálya Horvátországra nem terjed ki – igen gyorsan megértette, hogy a horvátországi jobbágyfelszabadítást mégsem halogathatja addig, amíg a szábor maga is törvénybe nem iktatja újólag, mert törekvései ebben az esetben a paraszti tömegek elégedetlenségén könnyen zátonyra futhatnának. Egy április 25-én kibocsátott báni nyilatkozatában tehát váratlanul és mintegy a maga nevében bejelentette, hogy többé a horvátországi és a szlavóniai jobbágyok sem tartoznak úrbéres szolgáltatásokat teljesíteni vagy papi tizedet adni, s tette ezt abban a nyilvánvaló – és jogos – reményben, hogy ezek után viszont a helyzet éppen ellenkezőképpen fog alakulni, hogy ezek után a horvátországi parasztok várva várt felszabadítójukat éppen benne fogják látni.

Ha pedig a paraszti tömegek megnyeréséért folyó versenyben a magyar kormány esélyeire most eszerint még a nemzetiségi mozgalmak soraiban tevékenykedő ellenforradalmárok is súlyos csapásokat mérhettek, még inkább megtehették ezt az olyan nemzetiségi politikusok, akik nem kényszerültek megbirkózni a Jellačićok belső fenntartásaival, minthogy – a magyar liberálisokhoz hasonlóan – maguk is meggyőződéses hívei voltak a polgári átalakulásnak, de nem ütköztek bele a magyar liberálisok belső fenntartásaiba sem, minthogy – emezektől eltérően – egyáltalán nem kötődtek földesúri érdekekhez. És az elégedetlenkedő nem magyar parasztok hamarosan tapasztalhatták is, hogy – ellentétben a magyar hatóságokkal – a nemzetiségi politikusok jobbjai megértéssel és együttérzéssel fordulnak feléjük.

Tapasztalhatták ezt kivált az erdélyi román parasztok, hiszen sem a marosvásárhelyi román jurátusok, sem a Buteanu körül csoportosuló kolozsvári román értelmiségiek nem érték be azzal, hogy pusztán a maguk nevében követeljék az erdélyi jobbágyok haladéktalan felszabadítását, hanem – a balázsfalvi papnövelde radikális hallgatóival egyetértésben – már március végén tervbe vették, hogy követeléseik nagyobb nyomatékául április 30-án, Tamás vasárnapján minél több paraszt mozgósításával tömeggyűlést is fognak tartani Balázsfalván, ennek előkészítése céljából pedig április elején már egy sor kisebb gyűlést is szerveztek – elsősorban Iancu szülőföldjén, az Erdélyi Érchegység falvaiban –, s ezeken a törvényes jobbágyfelszabadító intézkedések türelmes bevárására intették ugyan hallgatóikat, azt azonban így is világosan kifejezésre juttatták, hogy a jobbágyfelszabadítást mindennél fontosabb és mindennél sürgetőbb tennivalónak tekintik.

De a radikális nemzetiségi politikusok jóindulatáról megbizonyosodhattak az alsópribeli szlovák parasztok is – akik a Hont megyei hatóságok megdöbbenésére már március második felében legelő- és erdőfoglalásokat követtek el, s ezzel egyidejűleg a majorsági jobbágyok felszabadítását, valamint a szőlődézsma eltörlését is követelni kezdték –, hiszen vezetésüket habozás nélkül magára vállalta a megyeházán már 1848 előtt is parasztlázítóként nyilvántartott helybeli néptanító, Ján Rotarides, s megmozdulásukról értesülvén, támogatásuk céljából azonnal a helyszínre sietett a kiváló fiatal szlovák költő, Janko Král' is. Amint a határőrsorban élő sok-sok horvát és szerb paraszt szintén könnyen meggyőződhetett a nemzetiségi politikusok jóakaratáról, hiszen az udvar a márciusi vívmányok kodifikálásakor már abba is csak elkeseredett viták után egyezett bele, hogy az eljövendő népképviseleti országgyűlésre a határőrezredek is elküldhessék majd egy-egy képviselőjüket, s ezért a magyar kormány jó ideig semmi jelét nem adta annak, hogy bolygatni szándékozik a határőrvidék belső rendjét, a horvát nemzeti mozgalom hangadói viszont – tudjuk – már március 25-i zágrábi összejövetelükön követelték, hogy a határőrök feudális kötelmeit is mielőbb számolják fel, két nappal később pedig – ez sem újság már számunkra – ugyanezzel a követeléssel léptek fel a szerb nemzeti mozgalom Újvidéken egybegyűlt hívei is.

A nem magyar parasztok soraiban tehát fokról fokra mindinkább gyökeret verhetett az a nézet, hogy végre az ország legelesettebbjei is találhatnak pártfogókat, de kizárólag a nemzetiségi politikusok között. S e nézet meggyökeresedésének rövidesen látható jelei is adódtak – mindenekfölött a Tamás-vasárnapi balázsfalvi gyűlésen, amelyen az erdélyi főkormányszék tilalma és a Balázsfalván székelő fogarasi görög katolikus püspök, a mindenben a főkormányszékhez igazodó Ioan Lemény tiltakozása ellenére legalább kétezer paraszt sereglett egybe. Az ilyen és hasonló megnyilvánulások pedig immár azokat a nemzetiségi politikusokat is gondolkodóba ejtették, akik eredetileg teljesen szükségtelennek ítélték, hogy külön is szót emeljenek a parasztság követelései mellett, mert a nemzeti jogegyenlőségben olyan egyedülálló csodaszert láttak, amely – ha egyszer sikerül birtokába jutni – mintegy magától meg fog oldani minden más problémát is.

Hurban például, aki április 26-án a nem túlságosan népes miavai gyűlésen még megfeddte a szlovák parasztokat amiatt, hogy a jobbágyfelszabadítást többre tartják a nemzeti egyenjogúság kivívásánál, két nap múlva, mikor Brezován nemcsak jóval nagyobb – több mint 3 ezer főnyi – hallgatósághoz szólhatott, de azt is tapasztalhatta, mennyire nehezményezik a megjelent parasztok, hogy a helybeli uraság, az Erdődy grófi család elvette tőlük a korábban általuk használt erdő- és legelőrészeket, a panaszkodókat már jónak látta arra biztatni, hogy a szóban forgó földdarabokat akár erőszakkal is foglalják vissza. S ettől kezdve azután ő immár minden más lehetséges alkalommal is szóba hozta, hogy az úrbéres földekhez hasonlóan feudális terhektől mentes területekké kellene átalakítani az egyéb parasztbirtokokat is, kivált az általa legközelebbről ismert vidéken, Nyitra megye északnyugati szélein különösen sok paraszt sorsát meghatározó irtásföldeket.

De ugyanilyen fordulat ment végbe ekkortájt az április 30-i balázsfalvi gyűlés hatására Bărnuţban is. A gyűlésre eljött parasztok ugyanis semmi egyebet nem követeltek, mint a jobbágyviszonyok késedelem nélküli felszámolását, s a tanácskozás három fő szónokát, Papiu-Ilariant, Iancut és Buteanut nagy lelkesedéssel fogadták ugyan, de láthatóan csak azért, mert noha ők most megint sürgették a román nép nemzetként való elismerését, a jobbágyfelszabadításról ez alkalommal is mint elsőrendű, s amazzal legalábbis egyenrangú teendőről emlékeztek meg. Mire tehát a gyűlés vége felé szóhoz jutott, Bărnuţ is megérthette s meg is értette, hogy eredeti programja bővítést igényel, s ennek megfelelően felszólalásában ekkor már ő sem csak a nemzeti egyenjogúság szükségét hangoztatta, hanem azt is, hogy „elérkezett a jobbágyság eltörlésének az ideje”.[38] Amivel mellesleg nemcsak azt érte el, hogy a jelenlevő parasztok őt is megajándékozzák bizalmukkal, hanem egy csapásra meghódította magának a gyűlés megrendezését annak idején nélküle kezdeményező radikális fiatalokat is, ez pedig egyben azt is lehetővé tette számára, hogy – érvényesítve az életkorából fakadó helyzeti előnyöket – mindjárt az erdélyi román nemzeti mozgalom legfőbb és egyedül hivatott irányadójának a szerepét is egyszer s mindenkorra kisajátítsa.

Hiába nélkülözték tehát a magyarországi nemzetiségi mozgalmak a paraszti tömegek támogatását egészen a forradalom kitöréséig: a forradalom kitörését közvetlenül követő hetekben a nemzetiségi mozgalmak iránti érdeklődés és rokonszenv egyszerre kezdett beleplántálódni a nem magyar parasztság soraiba, s a nemzetiségi mozgalmak felé forduló parasztok megnyerésére most nem is csak a nemzetiségi politikusok jobbjainak nyílott lehetőségük, hanem a nemzeti eszme Hurbanhoz vagy Bărnuţhoz hasonló megszállottjainak, sőt a Jellačić-típusú ellenforradalmároknak is. Igaz, az összes nem magyar parasztot a nemzetiségi mozgalmak továbbra sem sorakoztathatták fel maguk mögött – kivált azokat nem, akiknek a körülményeit már a márciusi fordulat is ugrásszerűen megjavította. De ha eszerint a szűkebb értelemben vett Magyarországon élő szlovák, ukrán és román parasztok zömét a nemzetiségi mozgalmaknak a márciusi fordulat után sem sikerült a maguk oldalára vonniuk, annál nagyobb hódításokat tehettek most már a nemzeti jelszavak azoknak a parasztoknak a körében, akiknek a pozsonyi jobbágyfelszabadításból sem származott vagy legfeljebb elenyésző mérvben származott közvetlen előnyük. Márpedig a feudális rend felszámolását még csupán váró s egyre türelmetlenebbül váró erdélyi román jobbágyok éppúgy ebbe a csoportba tartoztak, akár a szerb és a horvát határőrök, meg a felszabadulásukat Jellačić javára író horvát úrbéresek, s ebbe a csoportba tartozott persze sok olyan szlovák paraszt is, aki úrbériséggel 1848 előtt egyáltalán nem vagy csak nagyon elégtelenül volt ellátva.

---

[38] A[LEXANDRU] PAPIU ILARIANU, Istori'a romaniloru din Daci'a Superiore. II. Viena, 1852. 145.

És a magyar hatóságok idővel megkísérelték ugyan feltartóztatni a nem magyar paraszti tömegek és a nemzetiségi mozgalmak egymáshoz való közeledését, azok az intézkedések azonban, amelyeket ennek érdekében foganatosítottak, részint megkéstek s egyébként is félrendszabályoknak bizonyultak, részint pedig a várttal éppen ellentétes hatást eredményeztek. Május 30-án például a Batthyány-kormány is jónak látta végre kimondani, hogy a három temesközi határőrezred meg a sajkás zászlóalj kötelékébe tartozó granicsárok a kincstár számára többé semmiféle robotmunkát nem lesznek kötelesek végezni, s ahol elegendő legeltetőhellyel nem rendelkeznek, ott állataik legeltetésére ezentúl a kincstári erdőket is igénybe vehetik (ha ez „az erdők kára nélkül megtörténhetik"), majd a kormány azt is kinyilatkoztatta, hogy a határőrök által sérelmezett terhes állami közmunkák és magas sóárak korlátozása tárgyában annak idején még további előrelépéseket is fog kérni a népképviseleti országgyűléstől.[39] Mire azonban megszülettek ezek a határozatok, addigra a szerb határőrök körében már rég közmeggyőződéssé lett, hogy helyzetük gyökeres megjavulását egyedül az autonóm szerb vajdaság létrehozásától várhatják; a határőrfalvak lakóit ugyanis időközben teljesen átitatta az a hit, hogy a vajdaság létrehozása után a végvidéken nemcsak a kincstári robot fog megszűnni, hanem többé egyáltalán „nem lesz földesúrként működő katonai kincstár", s azzal együtt el fog enyészni minden regalejog, minden hídvám- és révpénzfizetési kötelezettség is, holmi erdei legeltetésre pedig a nép többé végképp nem fog rászorulni, hiszen „legelője annyi lesz, amennyit csak akar".[40] És ha eszerint a kormány részéről megajánlott kedvezmények az érdekelteket most már nemigen hangolhatták a magyar forradalom javára, még kevésbé kelthetett bennük rokonszenvet a magyar hatóságoknak a megtorló és megfélemlítő intézkedések iránti vonzalma; példának okáért az, hogy Hont megye a pribeli parasztmozgalom miatti haragjában Rotaridest és Král't haladéktalanul elfogatta, s ezt az – igazolni mellesleg még bírói ítélettel sem próbált – eljárást azután a kormány is jóváhagyta.

---

[39] Az 1848. máj. 30-i minisztertanács jegyzőkönyve. KLÖM XII. 206–207.

Ha pedig a nemzetiségi mozgalmak jelszavainak a nem magyar paraszti tömegek körében végbemenő térhódítását ilyen körülmények között a szűkebb értelemben vett Magyarországon sem lehetett meggátolni, még kevésbé lehetett meggátolni Erdélyben, ahol a végrehajtó hatalmat egyelőre még mindig az erdélyi főkormányszék és az erdélyi főhadparancsnokság gyakorolta. Mert a parasztmozgalmakat az idevaló birtokosok érdekében ezek, az ancien régime megrögzött hívei által irányított hatóságok is igyekeztek leszerelni, csakhogy olyan eszközökkel, amelyeknek az igénybevétele egyedül arra volt alkalmas, hogy még a magyar forradalom és a román nemzeti mozgalom között esetleg ingadozó román parasztokat is mind a nemzeti mozgalom táborába kergesse. Ha például arról értesültek, hogy valahol parasztmegmozdulásra került sor, a tett helyére az erdélyi hatóságok többnyire nemcsak megyei tisztviselőket rendeltek ki, hanem mindjárt fegyveres karhatalmat is, s gondosan ügyeltek arra, hogy a román lakosságú falvak ellen lehetőleg mindig székely határőröket vagy a közeli városokból való magyar nemzetőröket vezényeljenek. Majd a megyék legtöbbje a parasztok elrettentésére április végén vagy május elején a főkormányszék engedélyével a rögtönítélő bíráskodást is bevezette. Közben pedig a főkormányszék többrendbeli elfogató parancsot adott ki Buteanu, Papiu-Ilarian és más olyan radikális román politikusok ellen, akiket a román paraszti tömegek ekkorra már igazi népbarátoknak könyveltek el.

---

[40] Jakov Ignjatović, Szerb rapszódia. Bp. 1973. 109.

A MÁJUSI NEMZETISÉGI TANÁCSKOZÁSOK

Mire tehát május derekán megnyíltak a magyarországi nemzetiségek első nagy nemzeti gyűlései, magyar részről már éppen elég olyan lépést tettek, amely a magyar forradalomtól nemcsak az érte márciusban még lelkesedő nemzetiségi politikusok közül távolíthatott el sokakat, hanem a nem magyar közemberek tekintélyes hányadát is alkalmas volt jóvátehetetlenül elidegeníteni tőle. Miközben a bécsi udvar iránti illúziók mind nagyobb tért hódítottak maguknak a nemzetiségi mozgalmak soraiban – elsősorban annak az ideiglenes alkotmánynak a jóvoltából, amelyet az uralkodó az osztrák kormány javaslatai alapján április 25-én bocsátott ki Ausztria számára. Ez az alkotmányirat ugyanis a birodalom Lajtán túli területein a magyarországival – legalábbis papíron – merőben ellentétes helyzetet teremtett, amennyiben Ausztria valamennyi népét biztosította nyelvének és nemzetiségének sérthetetlenségéről.

Az udvar iránti illúziók térhódítása pedig apránkint a kifejezett magyarellenességet is lángra lobbanthatta – kivált az olyan nemzetiségi politikusok körében, akik a nemzeti egyenjogúság kivívását a belső polgári átalakulásnál is sokkalta fontosabbnak vélték. És az udvar iránti illúziók térhódítása azután magával hozta azt is, hogy az ilyen nemzetiségi politikusoknak az állásai most még inkább megszilárdultak a nemzetiségi mozgalmak sorain belül, s ezzel párhuzamosan persze tovább erősödtek azoknak a nemzetiségi vezérférfiaknak az állásai is, akik eleve is az udvar készséges hívei voltak. S mert mindezenközben kezdett megteremtődni a nemzetiségi mozgalmak paraszti hátvédje is, most a részint eleve is magyarellenes, részint fokozatosan magyarellenes irányba terelődő nemzetiségi politikusok határozottsága is jócskán megnőtt.

Mindazonáltal a nemzetiségi mozgalmaknak a magyar forradalommal való szembefordulása teljessé még május derekára sem lett. A szlovák nemzeti mozgalom például egyértelműen még ez idő tájt sem mondott le a magyar forradalommal létrehozandó megegyezésről – már csak azért sem, mert akkora paraszti hátvédre, amekkorára más nemzetiségi mozgalmak, képtelen volt szert tenni, de azért sem, mert a horvát és a szerb határőrezredekhez hasonló kész fegyveres erőre sem támaszkodhatott. Nem beszélve arról, hogy – eltérően a magyar koronának alávetett szerbektől és románoktól, akikre a határokon túl élő szerbek, illetve románok együttérzése is bátorítóan hathatott – a szlovákok külső segítséget legfeljebb a csehektől remélhettek, a cseh nemzeti mozgalom segítségének az igénybevételét pedig lehetőség szerint mellőzni szerették volna, nehogy végül is cseberből vederbe: magyar uralom helyett cseh főség alá kerüljenek.

Amikor tehát a szlovák mozgalom Liptószentmiklósra sereglett vezetői május 10-én mintegy negyvenen tanácskozást tartottak, hogy követeléseiket ez alkalommal immár a szlovák nép egészének a nevében foglalják írásba: valamennyien egyetértettek abban, hogy most a korábbiaknál messzebb menő követelésekkel kell előhozakodniuk, de egyetértettek abban is, hogy kívánságaikat még mindig nem határozat, csupán tárgyalási alapul szolgáló petíció köntösébe kell öltöztetniük, s az uralkodón kívül el kell juttatniok a magyar kormányhoz és a hamarosan összeülő népképviseleti országgyűléshez is.

S a petíció pontjai közé – nem vitás – bekerültek olyanok is, amelyekről kidolgozóik eleve tudhatták, hogy magyar részről elfogadhatatlanoknak fogják minősíteni őket – hiszen ez a petíció már külön szlovák egyetem felállítását, a választójogi cenzus eltörlését, a sajtótörvényben előírt óvadékfizetési kötelezettség felszámolását meg Rotarides és Král' szabadonbocsátását is követelte, s követelte persze a szlovák népnek nemzetként való elismerését, sőt követelte, hogy az ország minden népe létrehozhassa a maga nemzeti törvényhozó testületét, az ország egészére kiterjedő hatáskörű országgyűlés pedig az egyes nemzetek képviselőiből tevődjék össze, és az ország valamennyi népének a nyelvét fogadja el tárgyalási nyelvéül, s ezekhez a pontokhoz a petíció még azt a követelést is hozzáfűzte, hogy a szlovák lakosságú területeken szervezzenek önálló szlovák nemzetőrséget –, nyilvánvaló azonban, hogy e követelések közül jó néhányat maguk a Liptószentmiklóson egybegyűltek is csak afféle diplomáciai többletkövetelésnek tekintettek.

Némelyekről pedig a tanácskozás résztvevői közül még az is elmondható, hogy azokat az akadályokat, amelyek a megegyezést nézetük szerint leginkább hátráltathatták volna, az útból egyenesen eltakarítani igyekeztek – olyannyira, hogy emiatt a gyűlés a petíció egyik legfontosabb pontját, a parasztkérdésnek szentelt 11. pontot a többitől eltérően csupán elkeseredett vita után tudta tető alá hozni. Hurban ugyanis azt javasolta, hogy ez a pont követelje a földesurak által a parasztoktól 1848 előtt önkényesen elvett irtásföldek és egyéb birtokterületek visszaszolgáltatását, továbbá a majorsági jobbágyok felszabadítását és a földesúri regalejogok eltörlését. Hodža viszont ellenezte ezt az indítványt, mondván, hogy ilyen követeléseknek a petícióba való felvétele „az urakat még jobban elidegeníti tőlük".[41] S a vitában végül Hurban maradt felül, mert az elnöklő Štúr és a jelenlevők többsége az ő álláspontjához csatlakozott, megsemmisítő vereséget azonban Hodža sem szenvedett.

A petíció elkészülte után ugyanis Hurban annak a véleményének adott hangot, hogy a petícióban foglaltak nyilvánosságra hozatala végett másnap a környékbeli falvak lakóinak a mozgósításával nagy népgyűlést kellene tartani a megyeháza előtti piacon, majd a petíciót körözni kellene a szlovák lakosságú vármegyékben s csak, miután minél többen aláírták, kellene eljuttatni címzettjeihez. Hodža viszont, bár a petíció minél többekkel történő aláíratását maga is helyeselte, a másnapi tömeggyűlés ötletét – mint amelynek a kivitelezése szintén csak a magyarok felingerlésére volna jó, s amelyet az idevalósi népnek a mozgalom iránti nagyfokú részvétlensége miatt amúgy sem lehetne megvalósítani – kereken elutasította. Ebben a kérdésben pedig a többség végül is Hodžának adott igazat.

Végeredményben tehát a magyar–szlovák kiegyenlítés felé vivő út május 10-e után is nyitva maradt. Annál áthidalhatatlanabbá lett viszont ekkorra az a szakadék, amely a magyar forradalom és a horvát nemzeti mozgalom között tátongott. Mert az igaz ugyan, hogy az udvari körök a március 25-i zágrábi petíciónak a belső polgári átalakulást sürgető pontjaival éppoly kevéssé tudtak rokonszenvezni, mint a magyar forradalom hasonló törekvéseivel, a magyar forradalommal való nyílt szembefordulást pedig egyelőre elodázni igyekeztek, s ezért a petícióval Bécsbe siető horvát küldöttség az uralkodótól március 30-án kitérő választ kapott előterjesztéseire, csakhogy az elutasítás legfeljebb az udvarral szemben kelthetett elégedetlenséget – s azt is csupán a horvát nemzeti mozgalom liberális kisebbségében –, a magyar forradalomhoz való közeledésre viszont a horvát nemzeti mozgalom hívei közül ez még senkit sem ösztönzött. Gyakorlati következményekkel pedig a horvát liberálisoknak az udvarral szembeni mostani elégedetlenkedése sem járt, mert Jellačić jól tudta, mit tegyen, hogy őmögötte e liberálisok is éppoly lelkesen sorakozzanak fel, akár udvarhű társaik, s így azután – ha közvetlenül nem is – közvetve, mint az ő támogatóit, ezeket is csak be lehessen majd fogni az udvar ellenforradalmi törekvéseinek a szekerébe.

---

[41] Peter Vozárik tanúvallomása a liptószentmiklósi tanácskozáson történtekről, Liptószentmiklós, 1848. jún. 8–9. Közli: RAPANT I/2. 321.

Kezdte pedig Jellačić azzal, hogy Zágrábba érkezte után egy ünnepélyes szózatban kinyilatkoztatta: „Az én vágyam és az én fő célom a nemzet és a haza boldogulása." Majd ehhez mindjárt hozzáfűzte azt is, hogy amíg Horvátország és Magyarország viszonyát merőben új, az önállóság és az egyenlőség szellemének tökéletesen megfelelő alapokra nem helyezik, addig ő a magyar kormánnyal semmiféle érintkezésbe nem fog lépni. S minthogy a szózatban nemcsak azt hangsúlyozta, hogy maga is rendkívül fontosnak tartja a horvát szábor mielőbbi összehívását, hanem azt is, hogy a szábornak „rendi különbség nélkül" létrehozandó testületnek kell lennie:[42] a horvát liberálisokat már ezzel a bemutatkozó nyilatkozattal is nagymértékben a maga javára hangolhatta.

Tovább öregbíthette azután a horvát liberálisok Jellačić iránti rokonszenvét a jobbágyfelszabadításról intézkedő április 25-i báni nyilatkozat, meg a szábor előkészítése céljából május 8-ával kezdődően megrendezett báni értekezlet is. Mert Jellačić ügyelt arra, hogy a Horvát Nemzeti Párttal szemben álló, magyarbarát politikusok közül senki se lehessen jelen az értekezleten, a Horvát Nemzeti Párt liberális kisebbségének a hangadói viszont kellő számban részt vehessenek rajta. S mert ugyanő az értekezlettel olyan választójogi szabályzatot fogadtatott el azután, amely lehetővé tette ugyan, hogy a horvát főrendek és közjogi méltóságok továbbra is helyet foglaljanak a száborban, a törvényhatóságok képviselőinek a megválasztásába azonban (igaz, csak közvetve, elektorok révén) végre valóban beleszólást biztosított a nem nemeseknek is.

Mire tehát ismeretessé lett Zágrábban, hogy a május elején Bécsben járt Batthyány követelésére az uralkodó a magyarországi főhadparancsnokokat a magyar kormány iránti engedelmességre utasította, s ilyen értelmű utasítást küldött Jellačićnak is: a talaj már kellőképpen elő volt készítve ahhoz, hogy a horvát nemzeti mozgalomnak a báni értekezleten éppen együtt ülő vezetői – a liberálisok is – mind kötelességüknek érezzék azonnali óvást emelni ez ellen a lépés ellen. S május 11-re meg is született a báni értekezletnek az uralkodóhoz intézett felirata, amely egyfelől hosszan méltatta Jellačić érdemeit, másfelől meg immár az értekezlet résztvevőinek a nevében is kinyilvánította, hogy a horvátok nem vethetik alá magukat a magyar kormánynak, s nem pusztán azért nem, mert ez sértené a horvát nemzeti érdekeket, de azért sem, mert a magyarok Ausztriától teljesen független magyar állam létrehozásán fáradoznak, és így súlyosan veszélyeztetik az uralkodóház nagyságát és „az osztrák államkötelék épségé"-t. A báni értekezlet liberális résztvevői pedig nemcsak ennek a szempontnak a kiemelésébe egyeztek bele, hanem abba is, hogy a felirat végezetül még a horvát nemzet „rendíthetlen jobbágyi hűség"-ből fakadó segítségét is felajánlja „a trón megszilárdításá"-ra és a birodalmi egység megvédelmezésére.

---

[42] Jellačić szózata, s. d. [Zágráb, 1848. ápr.]. Közli: Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848. Hrsg. von STEPHAN PEJAKOVIĆ (továbbiakban: PEJAKOVIĆ). Wien, 1861. 1–3.

S ha a horvát liberálisok még ebbe is belementek, azt – meglehet – csupán azért tették, mert a felirat nem egyszerűen a régi rend helyreállításában való közreműködésre, hanem egy új berendezkedésű, „szabad" és „szervesen tagolt" (értsd: az egyes tartományoknak – így Horvátországnak is – nagyfokú autonómiát biztosító) birodalomért vívandó harcra kötelezte el aláíróit,[43] s mert Jellačić liberális színezetű intézkedései meg az április 25-én nyilvánosságra hozott ideiglenes osztrák alkotmány szép szavai ekkorra már valóban, szívük mélyén is elültették bennük azt a – ténylegesen persze hiú – reményt, hogy a Habsburgok az ő szövetségesi szolgálataikat készek is lesznek a birodalom ilyesféle újjászervezésével viszonozni. Bármennyire kétségtelennek látszik is azonban, hogy a horvát liberálisokat májusban sem holmi ellenforradalmi törekvések diadalra segítésének, hanem egyedül a horvát nemzeti érdekek érvényesítésének a vágya vezérelte: ez sem változtat azon, hogy ha az udvarnak most ők is felkínálták a maguk segítségét, akkor ezzel ténylegesen most ők is az ellenforradalom szolgálatába szegődtek.

Amint az ellenforradalom esélyeit növelte a május 13–15-én Karlócán lebonyolított szerb nemzeti gyűlés is. Mert ennek a gyűlésnek a résztvevői között akadtak ugyan, akik – mint például Teodor Pavlović, a Pesten kiadott liberális szellemű *Sveobšte Jugoslavenske i Serbske Narodne Novine* szerkesztője meg Jakov Ignjatović, a fiatal szentendrei író vagy Jovan Hadžić újvidéki városi tanácsnok – sejtették, hogy ha a szerbek most frontot nyitnak a magyarok ellen, akkor ebből mindkét népnek csak kára lehet, s akik ezért még mindig, a magyar részről mutatott eddigi hajthatatlanság ellenére is a magyarokkal kötendő megegyezés útját szerették volna egyengetni, ezeknek a férfiaknak a hangja azonban a szó szoros értelmében elveszett a Karlócát ellepő – nagyrészt a határőrvidék falvaiból kikerült, s a gyűlés vége felé már 6–8 ezres létszámúvá terebélyesedett – sokaság szenvedélyes zúgásában. Annál nagyobb tábora volt viszont Karlócán Stratimirovićnak, aki a Habsburgokra – Hadžićékhoz hasonlóan – maga is illúziók nélkül tekintett ugyan, de Pozsonyból hazatérte óta abban a meggyőződésben volt, hogy kellő engedményekre a magyarok csupán határozott fellépéssel lesznek rábírhatóak, s ezért többé a fegyveres magyarellenes felkelés gondolatától sem idegenkedett. A gyűlés résztvevőinek a zöme pedig – így a nagy számban megjelent papok és határőrtisztek, sőt ekkor már az egyszerű falusiak legtöbbje is – a forradalmi mozgalmak iránti gyűlöletben felülmúlhatatlan Rajačić mögött állott.

---

[43] A báni értekezlet az uralkodóhoz, Zágráb, 1848. máj. 11. Közölve: uo. 14–18.

S igaz, Rajačić – Jellačićtól eltérően – elsősorban nem azért igyekezett saját népét harcba vinni a magyar forradalom ellen, hogy ezzel a Habsburgokat hozzásegítse márciusban megingott birodalmi rendszerük újólagos megszilárdításához, hanem hogy kiverekedje az autonóm vajdaságot, s a vajdaság élén azután a maga egyházfői hatalmához olyasféle politikai hatalmat is társítson, aminőre nagy elődje, Arsenije Čarnojević pátriárka meg a Crna Gora-i püspökfejedelmek tettek szert valaha; más utat azonban ennek a célnak az elérésére nem látott, mint a magyar forradalom ellen a Habsburgok oldalán megvívandó harcot, mert ő is abban a hitben élt, hogy ilyetén szolgálattétellel a Habsburgokat képes is lesz rákényszeríteni megfelelő viszontszolgálatokra. Minek folytán Rajačić a karlócai gyűlést megnyitó beszédének a középpontjába is azt a gondolatot állította, hogy a szerbeknek nemzeti jogaikért most késedelem nélkül harcba kell szállniok a magyarok ellen, s hogy habozniuk már csak azért sem szabad, mert törekvéseiknek végre a külső körülmények is kedveznek, hiszen az uralkodó április 25-i alkotmányiratában már meg is ígérte népeinek a teljes nemzeti egyenjogúságot.

A gyűlés pedig ezeket a jelszavakat a legnagyobb lelkesedéssel tette magáéivá. Az egybegyűltek tehát a szerbek pátriárkájává kiáltották ki Rajačićot, majd a megszervezendő vajdaság fegyveres erőinek a vezérletére vajdát is választottak a 3. (ogulini) határőrgyalogezred parancsnokának, a pillanatnyilag Észak-Itáliában szolgáló Stevan Šupljikac ezredesnek a személyében. S május 15-re azután formát öltöttek a gyűlés határozatai is, amelyek kimondották, hogy a szerbek magukat „politikailag szabad és független nemzetté" nyilvánítják, hogy a Bácskából, a Temesközből, a Szerémségből és Baranyából létre akarják hozni a maguk autonóm vajdaságát, hogy ez a vajdaság politikai szövetségre fog lépni a horvátok Háromegy Királyságával, s hogy a magyar kormánnyal nem óhajtanak tárgyalásokba bocsátkozni, az uralkodóhoz viszont küldöttséget fognak meneszteni a nemzeti gyűlés kívánságainak előterjesztése meg annak a „szeretetnek és ragaszkodásnak" a tolmácsolása végett, amelylyel a szerb nép az uralkodóház iránt viseltetik.[44]

Ezek után pedig már csak a megindítandó fegyveres felkelés vezérkarának az életre hívása volt hátra. A gyűlés résztvevői tehát végezetül megalakították a szerb nemzeti főodbort, s ennek az elnökségét először szintén Rajačićra bízták, majd – mivel Rajačić túlságosan messzire menni nem akart, amíg az udvari körök bizonyságát nem adják annak, hogy csakugyan elégedettséggel fogadják az ő fegyvertársi felkínálkozását – ezt a tisztet néhány nap múlva Stratimirovićra ruházták át.

A nemzetiségi kérdés elmérgesedéséről tanúskodó tények sorjázása azonban ezeknek a határozatoknak a megszületésével még egyáltalán nem fejeződött be, hiszen hátra volt még az erdélyi románok nemzeti gyűlése is, amely épp a karlócai tanácskozás záróülésének a napján, május 15-én nyílt meg Balázsfalván, éspedig a Karlócáról eloszlónál is ötszörte nagyobb, 30–40 ezres tömeg részvételével. Ámbár ez a gyűlés – elsősorban éppen e hatalmas tömeg jelenléte miatt – némileg másként zajlott le, mint a karlócai. Az erdélyi román parasztok ugyanis jövőjüket ekkor még közel sem látták annyira megnyugtatóan eldőltnek, mint a vajdaság létrehozásától minden nehézségük végérvényes kiküszöbölését remélő szerb sorstársaik, s Balázsfalván ezért elsősorban a jobbágyfelszabadításról akartak hallani. Ez pedig már eleve is lehetetlenné tette, hogy Şaguna a nemzeti mozgalomnak ehelyütt ugyanolyan kizárólagos irányítójává emelje magát, amilyenné Rajačić lett Karlócán.

---

[44] A karlócai gyűlés határozatai, s. d. [Karlóca, 1848. máj. 15.]. Közli: THIM II. 206–209.

Igaz viszont, hogy a román–magyar megegyezés esélyeire nézve különösebb haszonnal a nemzeti mozgalom konzervatív szárnya által játszott szerep korlátozódása sem járt. Mert a balázsfalvi gyűlés magyarbarát résztvevői szintén teljességgel háttérbe szorultak, a román nemzeti mozgalomnak a magyar forradalomhoz való közeledését pedig különben sem segítették volna elő; a szóban forgó magyarbarátok, Lemény püspök és követői ugyanis nemcsak a román nemzeti mozgalomnak a magyar vezető körökkel való esetleges kenyértörését ellenezték, hanem a polgári átalakulást is. S a román nemzeti mozgalom táborán belül vélük szemben kialakult ugyan egy elszánt és erős radikális csoport is, ezek a Iancu és Papiu-Ilarian körül tömörülő fiatalok azonban – bármennyire rokonak voltak is törekvéseik a magyar forradalom törekvéseivel – a magyar–román közeledést ekkor már ugyancsak nem mozdíthatták elő, hiszen a Tamás-vasárnapi gyűlés alkalmával teljesen Bărnuţ uszályába kerültek. Amint – látván, hogy immár Bărnuţ mögött áll a gyűlés jobbágyrendű résztvevőinek legtöbbje is – végül a román liberálisok is mind fejet hajtottak Bărnuţ előtt, mégpedig már a gyűlés voltaképpeni megnyitását megelőző napon, május 14-én, mikor is a Balázsfalvára érkezett román értelmiségiek a további teendők megvitatása céljából előtanácskozásra ültek össze a helybeli székesegyházban. Holott Bărnuţ, aki a szót ezen az összejövetelen mindjárt magához ragadta, ez alkalommal mindennemű köntörfalazás nélkül feltárta nézeteit, az általa előadottak pedig teljesen nyilvánvalóvá tehették, hogy álláspontja sok vonatkozásban nagyon is eltér a megbeszélés más résztvevőinek az álláspontjától.

Bărnuţ ugyanis először egyértelmű elismeréssel, sőt elragadtatással emlékezett meg az uralkodó nevében április 25-én Ausztria számára kibocsátott alkotmányiratról. Elismerte továbbá azt is, hogy a magyar forradalom alapvető fontosságú szabadságjogokat léptetett életbe, s hogy ezeknek a szabadságjogoknak az élvezetét a magyarok felkínálták az ország nem magyar lakóinak, így – az unió megvalósulásának a függvényeként – az erdélyi nem magyaroknak is. Az unió azonban – fűzte hozzá ehhez – a román nemzetet valójában mégsem szabadsághoz juttatná, hanem az eddiginél is nyomasztóbb szolgaságba süllyesztené. Mert a nem magyarok a valóságban éppen nem élvezhetnek egyenlő szabadságot addig, amíg a magyarok ragaszkodnak az államgépezet szigorú központosításához, s az államegység nélkülözhetetlen biztosítékának vallják a magyar államnyelv kizárólagosságát, amíg tehát a nem magyarok nem szervezhetnek nemzeti gyűléseket, a tisztviselőket pedig az általuk lakott területeken nem választhatják meg a maguk soraiból, s véleményüket a parlamenti vagy megyegyűlési vitákban nem fejthetik ki anyanyelvükön – úgy, amint azt például Belgiumban vagy Svájcban bárki megteheti.

S az persze igaz – jegyezte meg Bărnuţ –, hogy a magyarok a jobbágyrendszert is felszámolták és a jobbágyfelszabadítás Erdélyre való kiterjesztését szintén felajánlották az unió keresztülvitelének az esetére. Csakhogy – folytatta – a feudális viszonyokat most már a különállását megőrző Erdélyben is okvetlenül ki fogja küszöbölni „egy irtózatos és láthatatlan erő, amely mindenütt a zsarnokság ellen dolgozik". Következésképpen – sommázta álláspontját – a magyar forradalommal való összefogásból és az unióból a románoknak hasznuk nem, csupán káruk származnék, s ezért, aki a román nép javát akarja, csak azt kiálthatja: „ne járuljunk a magyar szabadság asztalához, mert azon minden falat mérgezett."[45]

Ezek a fejtegetések pedig osztatlan egyetértést igazán nem kelthettek Bărnuţ valamennyi hallgatójában. Hiszen a tanácskozáson részt vett többek között Bariţ is, aki tisztában volt azzal, hogy a feudális viszonyok kötelékéből Erdély népét nem valami „láthatatlan erő", hanem egyedül a polgári átalakulás román és magyar híveinek együttes harca szabadíthatja ki. És az összejövetelen jelen volt az évek óta Havaselvén, az ottani liberálisok legnagyobbika, Nicolae Bălcescu mellett tevékenykedő August Treboniu Laurian is, aki most Bălcescuval egyetértésben éppen azért sietett vissza szülőföldjére, hogy az erdélyi románokat rábírja, „foglaljanak állást a románok jogai mellett", szakítani azonban „ne szakítsanak a magyarokkal", hanem igyekezzenek megértetni vélük, hogy nékik maguknak is elemi érdekük fűződik a románok kielégítéséhez.[46] De hiába: Balázsfalván ekkor már olyan légkör uralkodott, amelyben Bărnuţ eszmefuttatásának a lényegéről másként, mint pártolólag, ők sem nyilatkozhattak többé.

---

[45] SIMION BĂRNUŢIU, Românii şi ungurii. Discurs rostit în catedrala Blajului 2 (14) maiu 1848. Red. şi introd. GEORGE BOGDAN-DUICĂ. Cluj, 1924. 9–47.

[46] Bălcescu erre vonatkozó jegyzeteit idézi: CHERESTEŞIU 435.

Így azután másnap, a nemzeti gyűlés hivatalos – s immár a teljes egybegyűlt sokaság részvételével, szabad téren lezajlott – megnyitását követően az első szó megint csak Bărnuţé volt. Bărnuţ pedig most nemcsak azt indítványozta, hogy a gyűlés nyilvánítsa ki a román nép nemzeti különállását, s fogadjon örök hűséget az uralkodónak, hanem hallgatóit mindjárt fel is eskette az uralkodó és a román nemzeti érdekek iránti hűségre, az eskü szövegébe mindazonáltal – az itt megjelentek többségének kilétére való tekintettel – már beleillesztve egy olyan mondatot is, amely szerint az eskütevők kötelezettséget vállalnak arra, hogy ,,a lehetőségekhez mérten'' ,,a jobbágyság megszüntetésén'' is munkálkodni fognak.[47] És a nacionalista szempontok meg az antifeudális törekvések ilyetén összeegyeztetésére irányuló szándék jellemezte a gyűlés 16-ára megszületett határozatát is.

Ez a szöveg ugyanis mindenekelőtt a legfontosabb nemzeti jellegű követeléseket sorolta fel – így azt, hogy a román nemzetet ismerjék el külön nemzetnek, hogy a románok jussanak arányos országgyűlési képviselethez, hogy minden évben nemzeti gyűlést tarthassanak, hogy saját soraikból választhassanak maguknak tisztviselőket, hogy az állami életben is korlátlanul használhassák anyanyelvüket, gyermekeiket pedig ugyancsak anyanyelvükön iskoláztathassák, s létesüljön számukra román tanítási nyelvű egyetem is –, ezek után azonban a határozat kitért a belső polgári átalakulás legfontosabb követelményeire is, s nem egy ponton lényegesen radikálisabb szellemben, mint aminő a pozsonyi törvényeket jellemezte. Így például nemcsak az úrbéres szolgáltatások és a papi tized (parasztrészről adandó kártérítés nélküli) megszüntetését sürgette, hanem a parasztok rovására korábban elkövetett földfoglalások jóvátételét, valamint a céhek eltörlését és a teljes iparszabadság bevezetését is, s állást foglalt az esküdtbíráskodás általánossá tétele meg a semminemű óvadékfizetéshez nem kötött sajtószabadság mellett is.

Igaz viszont, hogy ezeknek a megnyilatkozásoknak az értékét nagymértékben lerontotta a határozat utolsó pontja, amely azt a követelést tartalmazta, hogy az erdélyi országgyűlés mindaddig ne döntsön a Magyarországgal való egyesülésről, amíg az unió kérdésének a megvitatásában részt nem vehetnek a román nemzet képviselői is. Ez a pont ugyanis nem amellett tört lándzsát, hogy az unióról Erdélyben ne egy újabb rendi országgyűlés, hanem már egy népképviseleti alapon létrejövő (s ezért várhatólag román többségű) törvényhozó testület határozzon, csupán azt az igényt támasztotta, hogy a román népet Erdélyben most ismerjék el ugyanolyan feudális értelemben vett „törvényes nemzetnek", amilyennek itt eddig kizárólag a magyar, a székely és a szász „nemzet" minősült, s ennek megfelelően a nagyfejedelemség következő rendi országgyűlésén már e román recepta natio követei is megjelenhessenek. Mintha csak a szóban forgó pont kiagyalói már eleve törésre akarták volna vinni a dolgot a magyar forradalomnak még azokkal a híveivel is, akik a polgári átalakulás érdekeire nézve nem sérelmes román nemzeti követelések – vagy ezeknek legalább egy része – iránt talán megértést tanúsítottak volna, azt a kezdeményezést viszont, hogy most a román nemzeti igények kielégítésének a címén a feudális kiváltságok rendszerének felszámolása helyett éppen az ilyen kiváltságok körének kiszélesítésére tétessenek lépések, magától értetődően csak a legteljesebb elutasítással fogadhatták.

---

[47] Az eskü szövegét lásd: uo. 468–469.

Amit egyébként megerősíteni látszanak a balázsfalvi gyűlés végakkordjai, meg a gyűlés berekesztése után történtek is. A tanácskozás május 17-i záróülésén ugyanis az egybegyűltek az előző napi határozatot petícióba foglalták, s úgy döntöttek ugyan, hogy a petíciót képviselőik ne csak az uralkodóhoz, hanem az összeülő erdélyi országgyűléshez is juttassák el, a diétára utazó küldötteket azonban szigorúan eltiltották attól, hogy a petíció tartalmáról esetleg alkudozásokba is belebocsátkozzanak. Majd a gyűlés hangadói a nemzeti mozgalom jövőbeli egységes irányítására alakítottak egy Román Nemzeti Bizottmánynak elkeresztelt állandó testületet, s ennek elnöki székébe Şagunát ültették, alelnökévé és tényleges mozgatójává pedig Bărnuţot tették meg. És a bizottmányban az ekkor már teljesen Bărnuţ hatása alatt álló radikális fiatalok közül többeknek – így Iancunak, Papiu-Ilariannak és Buteanunak – is helyet biztosítottak, gondosan ügyeltek viszont arra, hogy a Bariţhoz, Cipariuhoz vagy Laurianhoz hasonló liberálisok közül senki se kerüljön bele ebbe a testületbe. A bizottmány székhelyéül pedig Nagyszeben városát jelölték ki – nyilván nemcsak azért, mert itt székelt az erdélyi ortodox püspökség is, hanem mert a Szász Egyetemnek és az erdélyi főhadparancsnokságnak szintén ez a város volt a székhelye. Majd a tanácskozást legvégül egy Bărnuț tollából származó kiáltvány kibocsátásával koronázták meg, s ebben a gyűlésen rögzített nemzeti követelések ismertetését azzal a felhívással egészítették ki: „...Románok... fegyverkezzetek..."[48]

Amikor pedig május 21-én nyilvánosságra került a nagyváradi román fiataloknak az erdélyi románokhoz intézett szózata, amely nemcsak a román nemzeti követelések kielégítését sürgette, de azt is, hogy a polgári átalakulás román és magyar hívei szorosan fogjanak össze egymással, s a polgári átalakulás minél teljesebb sikerre vitele érdekében „Erdély és Magyarország legyen egy"[49]: válaszul erre Bărnuțék siettek megjelentetni egy újabb nyilatkozatot, s ebben az eddigieknél is határozottabban leszögezték, hogy tántoríthatatlan ellenségei az uniónak és tántoríthatatlan hívei maradnak az uralkodónak. A váradiaknak arra az érvére pedig, hogy a polgári átalakulás ügye mindennél előbbre való, Bărnuțék azt felelték, „a jobbágyság és a dézsma eltörlése titeket csupán testileg tett szabaddá, de lelkileg inkább rabok vagytok, mint ennek előtte", mert „a szabadság nemzetiség nélkül olyan, mint a test lélek nélkül".[50]

A KENYÉRTÖRÉS

Májusra tehát a magyar forradalom és a nemzetiségi mozgalmak közötti kiegyenlítés esélyei már végletesen összeszűkültek, s a horvát, a szerb meg az erdélyi román nemzeti mozgalom táborán belül uralkodóvá lett az a nézet, hogy a nemzetiségeknek támasztékot elsősorban a trón zsámolyánál kell keresniök. A dolgok ilyetén alakulása pedig magától értetődően kapóra jött az ellenforradalom szálait szövögető uralkodóháznak. S az udvari körök persze óvakodtak már ekkor teljes mellel kiállni a nemzetiségi mozgalmak mellett – egyrészt azért, mert egyelőre ezeknek a törekvései között is akadtak az udvarnak nem tetszőek, másrészt meg és főleg azért, mert a magyar forradalom elleni nyílt fellépés idejét az udvar még mindig nem látta elérkezettnek –; amit azonban a magyarországi nem magyarok udvarhűségének és magyarellenességének élesztése érdekében az adott helyzetben is megtehettek, azt az ellenforradalom szervezői már ekkor is megtették.

---

[48] A kiáltvány idézve: uo. 510.

[49] A nagyváradi román fiatalok szózata az erdélyi románokhoz, Nagyvárad, 1848. máj. 9/21. Közli: Jakab Elek, Szabadságharczunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re. Bp. 1880. 84–85.

[50] A nyilatkozatot idézi: Cherestesiu 551.

Az uralkodó tehát azokat a küldöttségeket, amelyek a következő hetekben az erdélyi szászok, a délvidéki szerbek és az erdélyi románok kívánságait tolmácsolták előtte, a külszín megőrzése végett éppúgy elutasító válaszban részesítette, akár a horvátok küldöttségét március végén, Jellačićot pedig most ugyane célból eltiltotta a horvát szábor egybehívásától. Az összeülő erdélyi országgyűlés tárgysorozatát meghatározó királyi propositiók közé viszont az udvari körök jó előre beiktattak egy pontot, amely uralkodói óhajnak jelentette ki, hogy az országgyűlésen az „Erdélynek nagy részét lakó oláhok állapota – mind polgári, mind vallási jogok tekintetében – hozandó törvény által biztosíttassék”,[51] Šupljikac ezredest pedig – ha az ő vajdává választatását hivatalosan egyelőre nem hagyhatták is jóvá, s ezért egyelőre az olasz hadszíntérről való hazatérését sem engedélyezték – legalább tábornokká siettek előléptetni már május 22-én. Majd június 3-án azt is kimondatták az uralkodóval, hogy – függetlenül a négy héttel korábbi királyi kéziratoktól, amelyek a magyarországi főhadparancsnokokat minden tekintetben (így a működési területükön fekvő határőrezredek vonatkozásában is) a magyar kormány alárendeltjeinek ismerték el – a határőrvidék legfelső irányítása továbbra is az osztrák hadügyminiszter feladata lesz.

S mindezenközben változatlanul megtették a magukét az erdélyi hatóságok is, kivált ahhoz a módszerhez ragaszkodva továbbra is, hogy a parasztmegmozdulások elfojtására román lakosságú falvakba lehetőleg minden esetben székely határőröket vagy magyar nemzetőröket küldjenek. Ez pedig hovatovább el is hitette sok román paraszttal, hogy a román népnek nemcsak a magyar földesurak, hanem a magyarok általában is ellenségei – főleg, miután június 2-án az Alsó-Fehér megyei Mihálcfalván (ahol a román jobbágyok megtagadták úrbéres szolgáltatásaik teljesítését s visszafoglalták az uraság, az Esterházy grófi család által tőlük annak idején elrabolt földeket) a kivezényelt székely katonák tüzet is nyitottak az őket vasvillákkal és kiegyenesített kaszákkal fogadó falusiakra, s közülök tizenkettőt halálra sebeztek.

---

[51] Az uralkodó az erdélyi rendekhez, Bécs, 1848. máj. 5. Közli: Kővári László, Okmánytár az 1848–9-ki erdélyi eseményekhez (továbbiakban: Kővári). Kolozsvár, 1861. 8.

Az ellenforradalom szervezőinek tehát, ha egyelőre tartózkodniuk kellett is a nyílt színvallástól, némely előkészítő lépéseket már ez idő tájt is módjuk nyílott tenni a nemzetiségi mozgalmak megnyergelésére. Ilyen körülmények között pedig a magyar forradalom vezérkarának rendkívül határozottan és rendkívül megfontoltan kellett eljárnia. S határozottságban nem is volt hiány. A karlócai szerb nemzeti gyűlés végzéseit például a magyar kormány, mihelyt értesült róluk, nyomban érvényteleneknek nyilvánította, s Rajačićot a szerb főodbor feloszlatására utasította, majd – bebizonyosodván, hogy őt az ilyesféle utasítások legkevésbé sem érdeklik – augusztus 2-án érseki székéből is felfüggesztette. Közben pedig a kormány – mint még közelebbről is fogjuk látni – hozzákezdett a szerbek várható fegyveres felkelésének leküzdésére szolgáló haderő megszervezéséhez is, s nem késett hasonló intézkedéseket foganatosítani a Jellačić részéről fenyegető veszély elhárítására sem.

Amilyen kifogástalanul megértették azonban a magyar kormány tagjai, hogy egy Zágrábból vagy Karlócáról kiinduló esetleges fegyveres támadás csak visszavethetné Magyarország polgári átalakulásának a folyamatát, s ezért olyan fogadtatásban részesítendő, aminőben bármely forradalomnak bármely ellenforradalmi támadást részesítenie kell: olyan kevéssé értették meg (vagy akarták megérteni) ugyanők még ekkor is, hogy az ellenforradalom oldalára sokakat még a most már csakugyan fegyveres fellépésre készülő nemzetiségi politikusok közül is csupán az a szűkkeblűség taszított, amelyet a magyar forradalom eddig a nemzetiségi törekvések iránt tanúsított. S mivel a kormány tagjai ezzel a felismeréssel önmaguk adósai maradtak, önmaguk adósai maradtak az ebből meríthető tanulságok leszűrésével is. Amire különösen jó példa a kormánynak a szlovák nemzeti mozgalommal szemben alkalmazott bánásmódja, az tudniillik, hogy bár a szlovák vezetők a magyar forradalommal kötendő megegyezés gondolatát Liptószentmiklóson sem ejtették el végképp, Batthyányék nékik még a kormányhoz címzett petíciójuk benyújtására sem engedtek időt, hanem a Liptószentmiklóson történtek hírének vétele után, mindenféle komolytalan vádat használva ürügyül, egyszerűen elfogató parancsokat adtak ki ellenük, s ezzel arra kényszerítették őket, hogy – most már csakugyan letéve a hamari megegyezés reményéről – más kiút híján Csehországba meneküljenek.

És ez még nem is minden, hiszen a kormány tagjai azoknak a nemzetiségi oldalról felhangzó javaslatoknak a meghallgatására sem éreztek indíttatást, amelyek olyan emberektől eredtek, akik a magyar forradalommal szakítani semmiképpen sem szándékoztak (mert világosan látták, hogy a magyar forradalom sikeréhez saját népüknek is mindenek fölött való érdeke fűződik). Amikor tehát a liptószentmiklósi gyűlés hírével egyidejűleg Pestre érkezett a breznóbányai szlovákok petíciója, amely – Hodža március végi kívánságait ismételve – ekkor is csak annyit kért, hogy a szlovák lakosságú megyékben a közigazgatás s a szlovák lakosságú városok és falvak iskoláiban az oktatás nyelve a szlovák legyen: ezt a beadványt egyszerűen elsüllyesztették a belügyminisztérium irattárában. S hasonlóképpen válasz nélkül hagyták azt a petíciót is, amelyet az ortodox hiten levő magyarországi románok képviselői intéztek a kormányhoz május 21-én, – annak ellenére (vagy talán éppen annak következtében), hogy kidolgozói benne nemcsak nemzeti követeléseiket adták elő, hanem hűségükről és odaadásukról is biztosították a magyar forradalmat és kormányát. Amikor pedig Murgu június 27-én – épp a kormány megbízásából – nagy népgyűlést tartott Lugoson, hogy a Temesköz román lakóit a szerb szeparatisták ellenében fegyverfogásra hívja fel, s a gyűlésen tömegével megjelent románok lelkesen fel is ajánlották életüket és vérüket, azzal a kikötéssel azonban, hogy kapitányuk tulajdon soraikból származó ember – személy szerint éppen Murgu – legyen, a Temesközből pedig szervezzenek román hivatalos nyelvű autonóm tartományt: a kormány ezeket a kívánságokat habozás nélkül holmi magyarellenes szeparatizmus megnyilvánulásainak bélyegezte, s engedni nékik még részben sem óhajtván, inkább azonnal lemondott a temesközi románok mozgósításáról.

De a nemzetiségi kérdéssel változatlanul nem tudott megbirkózni a magyar forradalom baloldala sem. Mert hogy a nemzetiségi mozgalmak hívei közül korántsem mondható mindenki a forradalom megátalkodott ellenségének, azt a magyar radikálisok a liberálisoknál egy fokkal világosabban látták – legalábbis a horvát, s kivált a román nemzeti mozgalom vonatkozásában. Ám hogy tárgyaljanak is a nemzetiségi mozgalmak baloldali irányzatainak a képviselőivel, arra ez idő tájt már radikális részről is mindössze egy kísérlet történt: amikor a márciusi fiataloknak egy június első felében Erdélybe látogató kisebb csoportja Vasvárival az élén felkereste az ekkor újból szülőföldjén időző Iancut. Eredményre pedig ez a megbeszélés sem vezetett; egyébbel ugyanis Vasvári sem tudta kecsegtetni Iancut, mint hogy a románok sérelmeit az unió megvalósulása után egészen bizonyosan orvosolni fogja a Pesten összeülő népképviseleti országgyűlés, Iancu viszont most már maga is hajthatatlanul kitartott amellett, hogy a román kérdés rendezése nem lehet az unió előzetes életbelépésének a függvénye. Ennek az imígyen a tárgyalófelek egymás iránti kölcsönös rokonszenve ellenére is kudarcba fulladt eszmecserének a lezajlása után pedig immár a magyar radikálisok is arra szorítkoztak, hogy sajtójukban ismételten felhívják a figyelmet a nemzetiségi mozgalmak részéről fenyegető ellenforradalmi veszélyre – s még hangsúlyozottabban is, mint ahogy ezt azok a liberálisok tehették, akik egyelőre nem értették meg, hogy a legfőbb ellenforradalmi központ nem Zágráb, Karlóca vagy Szeben, hanem Bécs, illetve Innsbruck.

Holott a kenyértörés még ekkor sem volt teljesen elkerülhetetlen minden egyes magyarellenes irányba tolódott nemzetiségi mozgalommal, s ezt akár a Prágában június 2-án megnyílt szláv kongresszus vitái is világossá tehették. A kongresszust ugyanis a cseh nemzeti mozgalom liberális irányzatának a vezetői – Kukuljević és Štúr kezdeményezésére – annak előmozdítása végett hívták egybe, hogy a továbbiakban a Habsburg-birodalom valamennyi szláv nemzeti mozgalma szorosan összetartva járjon majd el. A kongresszuson azonban éppen az bizonyosodott be, hogy az együttműködés megteremtésének legfőbb feltétele: a nézetek és törekvések rokonsága még nagymértékben hiányzik. Hiszen a cseh liberálisok azt vallották, hogy a birodalmat – merőben békés eszközök igénybevételével és a Habsburg-ház felségjogainak a csorbítása nélkül, mi több: épp az uralkodóház körül tömörülve – át kellene alakítani egy olyan föderációvá, amely négy egyenjogú tartományból tevődnék össze, s e tartományok közül az egyiket a német, a másikat a magyar, a harmadikat az északi szláv (azaz a cseh, a szlovák, a lengyel és az ukrán), a negyediket pedig a déli szláv (azaz a szerb, a horvát és a szlovén) lakosságú területekből kellene megszervezni. A kongresszus horvát és szerb küldöttei viszont ebből a programból csupán a birodalom föderalizálásának és a

Habsburgokra való támaszkodásnak a gondolatát helyeselték, azt ellenben, hogy még a magyarokkal szemben is pusztán békés eszközökhöz folyamodjanak, ekkor már teljességgel elképzelhetetlennek tartották. A cseh nemzeti mozgalom radikális szárnyának a képviselői pedig a föderáció kivívásához nem is csak a magyarok elleni fegyverfogást ítélték elengedhetetlennek, hanem az ausztriai németek, sőt az uralkodóház ellenit is.

Ezzel szemben a kongresszusra (részint Galíciából, részint – hívatlanul – Porosz-Lengyelországból) érkezett lengyelek – mivel legfőbb céljukat Lengyelország helyreállításában, ennek legfőbb akadályát pedig az európai hatalmi rendszerben látták – mindenkitől elhatárolták magukat, aki a Habsburg-birodalomnak csupán belső újjászervezését irányozta elő, a birodalom kereteit viszont érintetlenül hagyta volna. Azt tehát a lengyelek is szükségesnek nyilvánították, hogy a magyarok tegyenek eleget a magyarországi szlávok jogos kívánságainak, de nyomatékosan hangoztatták, hogy erre a magyarokat erőszak helyett továbbra is tárgyalások útján kell rábírni, mert a szlávoknak elszámolnivalójuk elsősorban nem a magyarokkal, hanem a Habsburgokkal és a többi reakciós hatalmassággal van, ezek elleni harcukat pedig épp a magyarokkal összefogva kellene megvívniok. S ezt az álláspontot határozottan támogatta a kongresszus egyetlen orosz résztvevője, az ugyancsak hívatlanul betoppant Mihail Alekszandrovics Bakunyin is, aki – vérbeli forradalmár lévén – szintén azon a véleményen volt, hogy a cárizmus és szövetségesei elleni harchoz Európa forradalmi népeinek mindennél nagyobb közös érdekük fűződik.

De a cseh liberálisok föderációs elképzeléseit nem helyeselték a kongresszusra eljött szlovének sem, akik nyilvánvalóan attól féltek, hogy ezek megvalósulása esetén az ő népük horvát–szerb alávetettségbe kerülne. A Habsburg-uralom lerázására azonban a szlovének gyengeségüknél fogva gondolni sem mertek, s ezért amellett kardoskodtak, hogy a birodalom szlovénlakta területeiből létesítsenek különálló, de változatlanul a Habsburgok jogara alatt maradó koronatartományt. Annál határozottabbak voltak viszont a kongresszuson megjelent szlovák vezetők, s ebben nem csekély része lehetett annak, hogy ők a csehekkel szemben ugyanolyan aggodalmakat tápláltak, amilyeneket a szlovének a horvátokkal meg a szerbekkel szemben. Azzal a gondolattal tehát, hogy a birodalom szláv népeinek a Habsburgokra kell támaszkodniuk, Štúr és Hurban mereven szembehelyezkedett, s mindketten legszögezték, hogy a szlovákok problémáikat nem Magyarországtól elszakadva és a csehekkel egyesülve, hanem a jövőben is a magyar államkötelék keretei között szándékoznak megoldani.

Arra azonban Štúrék már nem tudtak hasonló határozottsággal válaszolni, hogy a szlovák kérdést Magyarország határain belül mégis hogyan képzelik dűlőre vinni: először kijelentették, hogy ha a magyarok továbbra sem hajolnak meg követeléseik előtt, akkor – a horvátokkal és a szerbekkel együttműködve – ők is fegyverre fognak kelni, de azután azt is siettek megjegyezni, hogy ez a tervük jelenleg csak elvi elhatározásnak tekintendő, a gyakorlatban ugyanis a végső eszközök igénybevételét lehetőleg még mindig kerülni szeretnék (egyrészt mert mögöttük nem áll olyan fegyveres erő, amilyen a horvát és a szerb nemzeti mozgalom mögött, másrészt mert nékik egyelőre saját népük fegyvertelen tömegeit sem sikerült kellőképpen megnyerniök, úgy hogy „ha kimutatnók magyarellenes gondolkodásmódunkat, ezrével fordulnának ellenünk" szlovákok is[52]). Ha tehát az eleddig olyannyira hajthatatlan magyarok a továbbiakban mégis jobb belátásra térnek és „megadják nékünk azt, ami megillet bennünket, akkor – ahogyan a leginkább magyarellenes Hurban is hangsúlyozta – nem ... ránthatunk ellenük kardot", amint a szerbek sem fognak ilyet tenni, „ha megadják a szerbeknek, amit ők kívánnak".[53]

A prágai szláv kongresszuson tehát akkora nézetkülönbségek törtek felszínre, amekkorákat elsimítani még hosszadalmas viták során sem igen sikerülhetett volna. A kongresszusnak pedig munkájával ráadásul már a viták kellős közepén fel is kellett hagynia. A császári hadsereg csehországi főhadparancsnoka, Alfred Windisch-Grätz herceg altábornagy ugyanis (aki maga is felfigyelt a nézetkülönbségekre, s ezek továbbélezésével szeretett volna teljes szakadást előidézni a cseh nemzeti mozgalom Habsburg-barát liberális és Habsburg-ellenes radikális szárnya között) kiprovokálta, hogy a radikálisok a prágai utca mozgósításával június 12-én fegyveres Habsburg-ellenes felkelést indítsanak. Ez pedig a kongresszus azonnali felbomlását eredményezte: a kongresszus küldötteinek többsége, a torlaszharcok kirobbanásától megrettenve, lóhalálában elutazott Prágából, más küldöttek meg – így Štúr és Hurban is – a felkelőkhöz csatlakoztak, s azután vélük együtt verekedtek, míg a felkelés öt napig tartó ellenállás után el nem bukott, s maguk is menekülésre nem kényszerültek.

---

[52] Štúr felszólalása a kongresszus 1848. jún. 7-i plenáris ülésén. Közli: VÁCLAV ZÁČEK, Slovanský sjezd v Praze roku 1848. Sbírka dokumentů. Praha, 1958. 317.

[53] Idézve: uo. 318.

A magyar forradalomnak azonban haszna sem a prágai kongresszus vitáiból, sem a prágai felkelésből nem származott – s nem is származhatott, mivel a magyar vezető körök még pontos értesüléseket sem igyekeztek szerezni a kongresszus lefolyásáról, s így a viták során megmutatkozó véleményeltérésekről sem kaphattak képet. Pesten tehát a prágai kongresszuson megjelenteket kivétel nélkül holmi ellenforradalmi célzatú pánszláv összeesküvés részeseinek könyvelték el, s ennek megfelelően mind a kongresszus szétszéledését, mind a prágai felkelés bukását a legnagyobb elégedettséggel fogadták, tanulságokat pedig végképp nem szűrtek le a Prágában történtekből. És így – hiába fogott fegyvert Prágában a szlovák vezetők egy része is a magyar forradalom legfőbb ellenségei, a Habsburgok ellen, s hiába jelentette ki Štúr és Hurban az előző napokban (Hodža pedig még egy hónap múlva is), hogy feledve a méltatlan bánásmódot, továbbra is készek alkura lépni a magyarokkal – Magyarországról ezek az emberek változatlanul nem kaptak semmiféle biztatást. Miért is, mikor a talaj Prágában forró lett a lábuk alatt, Hodža jobb híján Bécsbe ment, Štúr és Hurban meg Zágrábba, hogy – más választásuk immár nem maradván – mégiscsak megkezdjék egy majdani fegyveres felkelés előkészületeit, s vállalkozásukat a Windisch-Grätznél semmivel sem jobb Jellačićnak ajánlják pártfogásába.

Közben pedig a mihálcfalvi események hatására a román tömegek mozgósítását is megkezdte az Erdélyi Érchegységben Iancu, a Mezőségen meg Papiu-Ilarian, majd a szervezkedést Bărnuţ kiterjesztette az Orlát környéki román határőrfalvakra is. S ennél is végletesebben elfajult ekkorra a délvidéki helyzet, hiszen a karlócai főodbor – nem kételkedvén abban, hogy „a szent jog a mi részünkön van és a császári igazságosság vélünk lesz"[54] – május végén és június elején közzétett többrendbeli kiáltványában immár azonnali felkelést hirdetett „Ferdinánd császár és király trónjának, valamint a szerb nemzetiségnek a védelmére",[55] úgy hogy június 12-én Karlóca határában már el is dördültek az első puskalövések.

---

[54] Lásd: a főodbornak a Délvidék katolikus vallású szláv lakóihoz intézett kiáltványát, Karlóca, 1848. máj. 10/22. Közli: Thim II. 271.

Júniusra tehát a korábban némileg még nyitottnak látszó két választási lehetőség – a nemzetiségek egyenjogúságáért a magyar forradalom táborán belül, illetve a magyar forradalom ellenében folytatandó harc – közül a magyarországi nemzetiségi mozgalmak vezető irányzatai immár mind az utóbbi mellett döntöttek, ezzel azt is eldöntve, hogy a magyarországi nemzetiségi mozgalmak a továbbiakban nem csupán a magyar forradalom ellenfelei, hanem a Habsburg-ellenforradalom segédcsapatai is lesznek. Ami a magyar forradalommal való szembefordulásból szükségszerűen következett is. Nemcsak azért, mert a nemzetiségi mozgalmak legtöbbjében – mint láttuk – kezdettől fogva nagy szerepet játszottak az uralkodóház megrögzött hívei, hanem főleg azért, mert e mozgalmak között egy sem akadt, amely a magyar forradalom elleni harcát pusztán a maga erőire hagyatkozva is a siker reményében vívhatta volna meg, s még kevésbé akadt olyan, amely elég erővel rendelkezett volna ahhoz, hogy a magyar forradalom elleni harcát a Habsburg-ellenforradalom elleni egyidejű harccal is párosíthassa, sőt olyan sem akadt, amely a maga erőinek számottevő kiegészítését máshonnan is várhatta volna, mint éppen a császáriaktól.

S így volt ez még azoknak a nemzetiségi mozgalmaknak az esetében is, amelyek – mint a szerb meg a román mozgalom – nem teljes egészükben Magyarország területén, hanem nagyobbrészt az ország (és a birodalom) határain kívül élő népek fiait képviselték. A havaselvei és a moldvai románokat ugyanis ekkor teljességgel lekötötte a saját elnyomóik elleni szervezkedés, amely éppen június folyamán torkollott bele a bukaresti forradalomba; s a Kárpátokon túli románok jobbjai különben sem helyeselték erdélyi társaiknak a magyar forradalommal való szembefordulását. A délvidéki szerbek pedig kaptak ugyan fegyveres segítséget szerbiai önkéntesektől, de amit leginkább szerettek volna: hogy a Szerb Fejedelemség kormánya maga is nyíltan kiálljon mellettük, azt már ők sem érhették el, mert Belgrádban nagyon jól tudták, hogy ilyesmi a Habsburgokban akkora gyanakvást keltene, amekkorának a szerb kormány gyengeségénél fogva semmi esetre sem teheti ki magát.

---

[55] Lásd: a főodbornak a szerb határőrszázadokhoz intézett felhívását, Karlóca, 1848. máj. 29/jún. 10. Közölve: uo. II. 371.

A magyarországi nemzetiségi mozgalmakat tehát már erőik fogyatékos volta is elütötte attól a lehetőségtől, hogy a magyar forradalom elleni harcukat másként, mint a Habsburg-ellenforradalommal szoros szövetségre lépve, harcolják végig. De a magyar forradalommal való kenyértöréstől most már azok a veszélyek sem riaszthatták el őket, amelyeket a Habsburgok mellé szegődésüknek előbb-utóbb menthetetlenül rájuk kellett zúdítania. Holott ezekre a törekvéseik iránti rosszindulattal legkevésbé sem vádolható férfiak is idejekorán figyelmeztették a végső választás elé került nemzetiségi politikusokat. Bakunyin például, pontosan előre látva a jövőt, így érvelt: ,,Tudom, közületek sokan bíznak az ausztriai ház támogatásában. Az uralkodóház most, mivel nélkülözhetetlenek vagytok számára, fűt-fát igér néktek . . .; de vajon megtartja-e majd, amit ígért, . . . ha segítségetekkel helyreállítja megrendült hatalmát?" ,,. . . Meggyőződésem, hogy nem. . ." ,,Meglátjátok, az ausztriai ház nemcsak meg fog feledkezni szolgálataitokról, de rajtatok fogja megtorolni, hogy szégyenletesen gyenge volt. . ."[56] S hasonlóképpen nyilatkozott a – Bakunyinnal egy kalap alá egyébként éppen nem vehető – volt (és leendő) szerb fejedelem, az Obrenović-ház 1839 óta száműzetésben élő feje, Miloš is, mondván: ,,Egyezzenek ki a szerbek a magyarokkal, mert ha nem, akkor az osztrák becsapja a szerbeket is, meg a magyarokat is."[57]

Csak hát hatást az ilyen és hasonló intelmek egyedül akkor gyakorolhattak volna címzettjeikre, ha a magyar forradalom legalább most tanúsított volna végre némi engedékenységet. Ez azonban változatlanul nem történt meg. A Habsburgok viszont – bár a nemzetiségek önállósodási törekvései bennük legalább akkora ellenérzést keltettek, amekkorát a magyar vezető körökben – továbbra is tartózkodtak a nyílt színvallástól. S ezek után immár a nemzetiségi politikusok jobbjai sem tehettek egyebet, mint hogy az efféle figyelmeztető hangokat – a Habsburgok összbirodalmi érdekeit mindenek fölé helyező társaikhoz hasonlóan – eleresszék a fülük mellett, s a tanácsoltaknak épp az ellenkezőjét cselekedve, erőnek erejével belelovalják magukat abba a – ténylegesen persze alaptalan – hitbe, hogy amit a magyaroktól nem kaphattak meg, azt a Habsburgoktól – ha győzelemre segítik őket – legalább részben csak képesek lesznek kicsikarni. Így pedig a helyzet menthetetlenné lett: véglegessé vált, hogy a Habsburg-ellenforradalom oldalán mostantól fogva olyan magyarországi nem magyarok is tömegesen fognak harcolni a magyar forradalom ellen, akiknek alapvető érdekeiknél fogva éppen a forradalom táborában volna a helyük.

---

[56] Lásd: M. A. BAKUNYIN, Iszpovegy. Red. E. L. GUREVICS. Moszkva, 1921. 79-80.

[57] Idézi: THIM I. 141.

5. AZ ELSŐ HONVÉDZÁSZLÓALJAK LÉTREHOZÁSÁTÓL A VÁLASZTÁSOKIG

AZ ELSŐ HONVÉDZÁSZLÓALJAK LÉTREHOZÁSA

A nemzetiségi kérdés elmérgesedése ilyeténképpen rendkívül súlyos helyzetbe sodorta a magyar forradalmat, ámbár pillanatnyilag hasznot is hajtott számára. A Batthyány-kormány ugyanis – mint láttuk – még május második hetében is húzódozott olyan határozottabb intézkedések foganatosításától, amilyeneket a Bécsben folyó ellenforradalmi szervezkedésre hivatkozva a radikálisok próbáltak kipréselni belőle, mivel a miniszterek többsége még ekkor is kételkedett abban, hogy az udvart csakugyan ellenforradalmi szándékok vezérlik. Aminek a megtételére azonban a radikálisok érvei emiatt még május második hetében sem vehették rá a kormányt, annak szükségességéről néhány napon belül Batthyányékat is egyszerre meggyőzte a nemzetiségi mozgalmak magyarellenes irányba fordulása.

Amikor tehát május 15-én Pesten is ismeretessé lett, hogy Karlócán, 13-án megnyílt a szerb nemzeti kongresszus, s a Délvidékről érkező jelentések arról is számot adtak, hogy a kongresszuson magyarországi szerbeken kívül szerbiai alattvalók is megjelentek, méghozzá fegyveresen, ugyanaz a Batthyány-kormány, amely 12-én még kereken elutasította a radikálisok önálló magyar hadsereg teremtésére irányuló követelését, most azon melegében kimondotta, hogy haladéktalanul létre kell hozni azt a 10 ezer főnyi reguláris sereget, amelynek esetleges felállítását már az egyik április végi minisztertanács határozatba foglalta (akkor azonban még nem e sereg tényleges megszervezésének, csupán a bécsi uralkodó körök megpuhításának a célzatával). 19-én pedig, amikor Pesten olyan álhírek terjedtek el, hogy a Bécsből Innsbruckba menekült uralkodó onnan Prágába szándékozik áttelepülni, ugyanaz a Batthyány-kormány, amely 12-én még kereken elutasította a radikálisoknak a népképviseleti országgyűlés mielőbbi megalakítására irányuló követelését is, immár azt sem mulasztotta el kimondani, hogy nem később, mint július elején csakugyan meg kell nyitni az országgyűlést. És május 16-án már napvilágra is került az önkéntesek jelentkezését szorgalmazó miniszterelnöki felhívás, 20-án pedig megszülettek az országgyűlés egybehívásáról intézkedő nádori rendeletek is.

A kormány azonban, bármennyire elkerülhetetlennek ismerte el most már maga is, hogy megkezdje egy önálló magyar reguláris haderő kiépítését, továbbra is minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy szándékai felől megnyugtassa az udvart. Nemcsak azt hangsúlyozta tehát, hogy a megszervezendő tíz gyalogoszászlóaljjal és egy lovasüteggel csupán a nemzetiségek szeparatisztikus mozgalmai elleni védekezés a célja, de azt is, hogy a kérdéses alakulatok nem a szó igazi értelmében vett katonai testületek, hanem csak a pusztán karhatalmi feladatok ellátására hivatott nemzetőrség kiegészítő részei lesznek. S ténylegesen megnyugtatni az udvart a Batthyány-kormány persze a legnagyobb óvatossággal sem tudta, de mivel a kenyértörést az udvari körök még mindig idő előttinek ítélték, a magyar fegyveres erők növelését ezek a körök végül mégis szó nélkül tudomásul vették, jóllehet a valóságban az új zászlóaljak kezdettől fogva teljes értékű katonai alakulatokként szerveződtek, s ez annyira nyílt titok volt, hogy az első napok elteltével már nemcsak magánbeszélgetésekben, de hivatalos iratokban sem „rendes nemzetőrsereg" néven, hanem – különállásukhoz illően – honvédzászlóaljakként emlegették őket.

Ha azonban a nemzetőri jelleg látszatának megóvásához való ragaszkodás a lényeget nem érintette is, egy ponton mégiscsak okozhatott volna nehézségeket, ez pedig az a magas vagyoni, illetve jövedelmi cenzus volt, amelyhez az 1848:XXII. törvénycikk a nemzetőrségben való részvétel jogát kötötte. A magas cenzus ugyanis, ha ez esetben sem tágítanak tőle, tömegével rekeszthette volna ki a honvédsereg soraiból a fegyverbíró és fegyverfogásra kész embereket. Ezen a ponton azonban a honvédzászlóaljak szervezését személyesen és nagy körültekintéssel irányító Batthyány habozás nélkül túltette magát a törvény szabta korlátokon, helyesebben: eljárását arra alapozta, hogy kivételképpen maga a törvény is megengedte olyan, a cenzusnak egyébként meg nem felelő honpolgárok besorozását, akiket a hatóságok „az alkotmányos rend fentartásában érdekletteknek... ítélnek". Batthyány tehát ebből a kivételes engedményből most hallgatólagosan általános érvényű szabályt formált, s ennek megfelelően május 16-i felhívásában egyszerűen mellőzte a cenzusra történő utalást. És ezt annál is inkább megtehette, mert a megyei és a városi hatóságok az igazi nemzetőrségtől erőnek erejével igyekeztek ugyan távol tartani a szegényebb sorú elemeket, ugyanezeknek a honvédzászlóaljakba való felvételét viszont – tudván, hogy e zászlóaljak a valóságban nem otthoni karhatalmi feladatokat fognak ellátni, hanem az ország veszélyeztetett széleinek fegyveres védelmére hivatottak – maguk sem rosszallották, sőt – abban a reményben, hogy éppenséggel a honvédsereg lesz az az eszköz, amely kapuit mindenki előtt válogatás nélkül tágra nyitván, megszabadítja őket a területükön található békétlen tömegektől vagy ezeknek legalább egy részétől – egyenesen örömmel fogadták.

Igaz, nehézségek ennek ellenére is adódtak még. Nehézségeket okozott például az, hogy a kormány, mivel eredeti terveiben nem szerepelt a honvédzászlóaljak tárgyában április végén hozott határozatának majdani tényleges foganatosítása is, a szervező munka érdemleges előkészítéséhez május 15-e előtt nem fogott hozzá, s emiatt a részletes toborzási utasítás csupán kéthetes késéssel látott napvilágot. De az ilyesféle nehézségek, ha zökkenőket okoztak is, a végső sikert semmiképpen sem veszélyeztethették. Így azután az alföldi körzetekben a toborzást a megszabott létszám betelte folytán már június első felében lezárhatták, s utóbb mégis újra kellett ugyan kezdeni (mert a dunántúli és a felvidéki körzetekben nem akadt elég jelentkező, a dunántúli és a felvidéki zászlóaljak létszámának kikerekítéséhez tehát további alföldi önkéntesekre volt szükség), június vége és szeptember eleje között azonban a közbejött fennakadás ellenére is valamennyi zászlóaljat sikerült útnak indítani rendeltetési helyére, a Délvidékre vagy a Dráva mellékére.

Ez a siker pedig nem utolsósorban a vagyoni, illetve jövedelmi cenzus figyelmen kívül hagyásának volt köszönhető. A jobb módú birtokosok, polgárok és telkesgazdák közül ugyanis vajmi kevesen csaptak fel honvédnek. Annál nagyobb számban vállalkoztak viszont fegyverfogásra szegényparasztok és falusi nincstelenek (olyanok is, akiket a forradalom márciusi vívmányai helyzetüknél fogva nem elégíthettek ki, akik számára azonban éppen ezért még a katonáskodás is anyagi emelkedést biztosíthatott), s emezeknél is nagyobb arányban jelentkeztek a seregbe (nemegyszer hasonló okokból: a munkanélküliség elől menekülve, de sok esetben egyszerűen áldozatkészségből) munkások meg értelmiségiek. Amint a nemzetőri szolgálatból nem annyira a cenzus, mint inkább a városi polgárság elutasító magatartása miatt kiszorult zsidók számaránya szintén igen magasra nőtt a honvédzászlóaljakban.

S azok az önkéntesek, akik beléptek az első honvédzászlóaljak valamelyikébe, olyan vállalkozásnak lettek részeseivé, amelynek a jelentősége kezdettől fogva túlmutatott önmagán. Mert a most szervezett alakulatokkal nem pusztán tíz új gyalogoszászlóalj meg egy tüzérüteg jött létre, hanem egyben megteremtődött a magva egy későbbi, sokszorta nagyobb honvédhadseregnek is. S mert ezzel a sereggel a forradalomnak olyan önvédelmi fegyvere keletkezett, amely – hiába korlátozódott eredeti rendeltetése pusztán a nemzetiségi mozgalmak felszámolására – a későbbiekben alkalmas eszközévé lehetett másfelől fenyegető, nagyobb veszélyek elhárításának is.

AZ ÁLLAMKÖLCSÖN ÉS A MAGYAR BANKJEGYKIBOCSÁTÁS KEZDETEI

Az első honvédzászlóaljak megalakulása azonban nemcsak a forradalom katonai helyzetére hatott jótékonyan, hanem a forradalom állásait gazdasági téren is segített megszilárdítani. S ez nem pusztán azért volt így, mert az újonnan szervezett alakulatok hadfelszerelési cikkekre támasztott igényei lehetővé tették, hogy az iparágak egész sora végre leküzdje a pangást, hanem mert voltaképpen a honvédsereg szervezésének megindulása nyújtott fogódzót a későbbi önvédelmi háború pénzügyi alapjainak a lefektetéséhez is. A honvédzászlóaljak felállítása és fenntartása ugyanis akkora terheket rótt az államháztartásra, amekkorákkal a kincstár egymagában sehogyan sem birkózhatott meg, s a kormány ezért már május 19-én kénytelen volt a közvéleményhez fordulni, arra híva fel az ország lakóit, hogy a honvédsereg költségeinek előteremtéséhez maguk is járuljanak hozzá önként felajánlandó adományokkal vagy kölcsönökkel. Ez a kezdeményezés pedig Kossuthnak alkalmat adott arra, hogy végre megvalósítsa jó ideje melengetett bankjegykibocsátási tervét, s ezzel a magyar pénzügyek ellenőrzését kiragadja az osztrák nemzeti bank kezéből, amely eddig Magyarországra nézve is kizárólagos bankjegykibocsátási joggal bírt, s kiváltságos helyzetét az osztrák örökös tartományok javára és Magyarország rovására kamatoztatta.

Kossuth tehát 23-án újabb felhívást intézett az ország népéhez, s ebben már nem egyszerűen a honvédsereg felsegélyezésére kérte ércpénz és nemesfémtárgyak – együttvéve 2 millió forintnyi értékben történő – felajánlását, hanem a megindítandó önálló magyar bankjegykibocsátás nemesfém-fedezetének létrehozása céljából. Az ő elképzelése ugyanis az volt, hogy a kölcsönjegyzés során összegyűlő, valamint az államnak más forrásokból rendelkezésére álló, összesen 5 milliós nemesfémkészletet nem egyszeri hadikiadások fedezésére fogja pazarolni, hanem letétbe helyezni majd a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál, a bankot pedig fel fogja hatalmazni, hogy erre az alapra támaszkodva, önálló magyar bankjegyeket hozzon forgalomba, mégpedig – az osztrák nemzeti bank példáját követve – a letétbe helyezett nemesfémfedezet értékének két és félszeresére rúgó, azaz 12 és fél millió forintnyi összegben.

S a kölcsönjegyzés azután valóságos népmozgalommá lett, úgy hogy a pénzügyminisztérium a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal június 17-én már meg is köthette a bankjegykibocsátásra vonatkozó szerződést. Teljes sikerre azonban az országon végigsöprő lelkesedéshullám sem vezetett. Sokan akadtak ugyanis – s kivált éppen a leggazdagabb birtokosok és polgárok soraiban –, akik elutasították a kölcsönjegyzésben való részvételt vagy csak a vártnál jóval kisebb felajánlásokat tettek. Így pedig az első fél millió forint lejegyeztetése is majd hat hétbe tellett, s még fél év leforgása után is több mint 300 ezer forint hiányzott a meghirdetett 2 millióból. Az első (kétforintos címletű) magyar bankjegyek kibocsátására ezért csupán augusztus elején kerülhetett sor, s egyelőre ezek együttes névértéke is alig egyharmadára mehetett csak a tervezett 12 és fél milliónak.

Az önálló magyar bankjegykibocsátás azonban így is idejekorán megindult ahhoz, hogy azután az ellenforradalom nyílt fellépését követő hónapokban leküzdhetetlen pénzügyi akadályok már ne hátráltathassák az önvédelmi harc kibontakoztatásának az ügyét. Sőt Kossuthnak a forradalom fegyveres védelmére hivatott erők fenntartásához szükséges összegeket már a nyári hónapok folyamán is mindig sikerült előteremtenie – nem utolsósorban az egyéb pénzigények szigorú megrostálásának jóvoltából. Ami egyenes következménye volt az ő általános helyzetmegítélésének. Mert Kossuth a radikálisok legtöbbjétől eltérően ekkor még nem vette ugyan bizonyosra, hogy a Habsburgok előbb-utóbb mindenképpen a fegyveres ellenforradalmi támadás útjára fognak lépni, de minisztertársainak legtöbbjétől eltérően illúziókkal sem viseltetett egykori rabtartói iránt. Ő tehát ez idő tájt abból indult ki, hogy a magyar forradalom talán a továbbiakban is megmenekedhetik a fegyveres összecsapástól, de csakis akkor, ha kellő erőt mutat, s ezzel az udvari köröket meggyőzi arról, hogy holmi katonai kaland számukra is túlságosan kockázatos vállalkozás volna. Miért is Kossuth magát egyelőre elhatárolta ugyan a baloldaltól, de egyre többször szembehelyezkedett a kormánytöbbséggel is, s kezdettől fogva olyan pénzügyi politikát folytatott, amelynél határozottabbat a radikálisok sem kívánhattak.

A KORMÁNY ÉS AZ ELLENFORRADALOM HORVÁTORSZÁGI TÁMASZPONTJA

Kossuth azonban a maga álláspontját korántsem csak a pénzügyi politika terén igyekezett érvényre juttatni, hanem a kormánypolitika egészét illetően is. S igaz, ilyen irányú kezdeményezései nem egy esetben csupán annyi eredménnyel jártak, hogy elkeseredett vitákat robbantottak ki közte és minisztertársai között, más esetekben viszont gyümölcsöző kezdeményezéseknek bizonyultak. Kivált olyankor, ha a kormányon belül a nemzetiségi területeken folyó ellenforradalmi szervezkedések hírei kerültek terítékre. Mert hogy ezek a szervezkedések veszélyeztetik a magyar forradalom vívmányait, azt azok a miniszterek is világosan látták, akik egyelőre pusztán nemzetiségi szervezkedéseket láttak bennük, s arra, hogy például Jellačićot valójában nem horvát nemzeti törekvések, hanem az udvari körök utasításai mozgatják, még csak nem is gondoltak.

Amikor tehát Kossuth már az április 16-i minisztertanácson annak a véleményének adott hangot, hogy Jellačićot minden további nélkül el kellene távolítani báni tisztségéből, ez a vélemény elhangzott ugyan, annyit azonban a jelenvoltak többsége is elismert, hogy törekedni kellene legalább Jellačić tevékenységének ellensúlyozására, s ennek megfelelően a kormány úgy határozott, hogy a legfontosabb horvátországi vármegyében, Zágrábban a főispáni széket a magyarbarátságáról ismert túrmezei gróf, Antun Josipović foglalja el. Amikor pedig kiderült, hogy Jellačić nemcsak semmibe veszi Josipović kinevezését, hanem éppenséggel saját embereit állítja a horvátországi megyék élére s ráadásul olyan paranccsal, hogy a magyar kormánytól semmiféle utasítást nem fogadhatnak el, a május 1-i minisztertanács azt is kimondotta, hogy Batthyány azonnal utazzék Bécsbe, s eszközöljön ki egy Jellačićot engedelmességre utasító királyi kéziratot, arra az esetre pedig, ha ez is foganatlan maradna, hatalmaztassa fel a nádort külön királyi biztos Horvátországba küldésére.

S Batthyány bécsi útja hozott is eredményeket, mivel az udvari körök a nyílt színvallás idejét ekkor – mint tudjuk – még nem látták elérkezettnek. A bécsi tárgyalások folyományaként tehát az uralkodó ez alkalommal nemcsak Jellačićot és a Magyarország területén működő többi főhadparancsnokot szólította fel a magyar kormány iránti engedelmességre, hanem a nádornak is megadta a királyi biztos esetleges kirendeléséhez szükséges felhatalmazást. István főherceg pedig ezek után egy sor (Kossuth által kidolgozott) rendeletben érvényteleneknek nyilvánította Jellačić önkényes intézkedéseit, majd a Horvátországba küldendő királyi biztost is kinevezte a magyar kormány iránt mind ez ideig lojálisnak mutatkozó szlavóniai főhadparancsnok, Hrabovszky János báró altábornagy személyében, őt egyszersmind arra is feljogosítva, hogy szükség esetén hűtlenségi perbe fogathassa Jellačićot. S Hrabovszky zágrábi kirándulása hatástalan maradt ugyan, a június elején Innsbruckba utazó Batthyánynak viszont sikerült elérnie, hogy az uralkodó június 8-án – öt nappal korábbi döntését megmásítva – a határőrvidéket mégiscsak a magyar hadügyminiszter parancsai alá helyezze, június 10-én pedig egy újabb (s ismét Kossuth által szövegezett) királyi kéziratot tegyen közzé, ebben Jellačićot formálisan immár fel is függesztve báni tisztségéből mindaddig, amíg be nem bizonyítja a kormány részéről ellene emelt vádak alaptalanságát.

Ámbár az is igaz, hogy tényleges változásokat a június 10-i kézirat kibocsátása sem eredményezett. Jellačić ugyanis titkos utasításainak megfelelően mit sem törődött a kéziratban foglaltakkal, hanem továbbra is helyén maradt, s továbbra is teljes erővel dolgozott az ellenforradalom horvátországi támaszpontjának kiépítésén, kivált arra törekedve, hogy a vezénylete alatt álló csapatokat minden tekintetben előkészítse egy kellő időben Magyarország ellen indítandó támadásra. Amikor pedig Kossuth emiatt úgy intézkedett, hogy a zágrábi hadipénztár többé semmiféle pénzellátmányt ne kapjon Magyarországról, Jellačić ennek a húzásnak a következményeit is hamar ki tudta heverni, mert az osztrák kormány nyomban átvállalta az ő pénzelését. S ez a lépés a magyar forradalomnak persze megint nemcsak ártalmára, de hasznára is volt, amennyiben Batthyányék előtt is világossá tette, hogy az osztrák kormány egy gyékényen árul Jellačiccsal. Az udvar iránti illúziókat azonban ez a lépés sem ölte ki Batthyányból és társaiból, ellenkezőleg: Batthyányéknak június 10-e után még szilárdabb meggyőződésükké lett, hogy – bármilyen összjáték folyik is Jellačić és az osztrák kormány között – maga az udvar változatlanul jóindulattal viseltetik Magyarország iránt. Ez pedig érthetően arra indította őket, hogy maguk is folytatólagos erőfeszítéseket fejtsenek ki e feltételezett jóindulat további növelésére. És így a Jellačićot felfüggesztő újabb papirosrendeletért az udvar néhány napon belül nagyon is érdemleges viszonzást kapott a magyar kormánytól, amennyiben a kormány, bár június elején arra készült, hogy az első tíz honvédzászlóalj megalakítását követően késedelem nélkül hozzá fog látni további honvédzászlóaljak szervezéséhez, ezt a tervét Batthyány Innsbruckból történt hazaérkezése után azonnal elejtette...

Hanem hogy a magyar forradalom mégis tegyen újabb lépéseket legalább a Jellačić oldaláról fenyegető veszély elhárítására, azt az udvar iránti illúziók továbbélése sem akadályozta meg, hiszen Jellačić tevékenységének ellenforradalmi mivoltával azok is tisztában voltak, akik az udvari körökre még ekkor is rózsaszínű szemüvegen át tekintettek. Csány Lászlót tehát, akit a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány még áprilisban megbízott a nyugat-dunántúli parasztmozgalmak és zsidóellenes zavargások felszámolásával, a kormány június elején még nagyobb hatáskörrel ruházta fel: az egész fenyegetett Dél-Dunántúl királyi biztosává nevezte ki, s azzal a feladattal látta el, hogy gondoskodjék a Drávamellék hatékony védelmének megszervezéséről. És Csány haladéktalanul bele is vetette magát a munkába, a következő hetekben egyre szilárdabb határvédelmet hozva létre a rendelkezésére bocsátott csapatokból.

ERDÉLY UNIÓJA

A magyar forradalomnak pedig eközben újabb erőforrásokat is sikerült megnyitnia a maga számára a május végén végre Kolozsvárt is törvénybe iktatott erdélyi unió révén. Mert ezt megelőzően Erdély változatlanul az ancien régime képviselőinek az irányítása alatt állott, jóllehet az unió tábora a magyar forradalom kitörése után a Királyhágón túl is számottevően kiszélesült.

Az erdélyi liberális nemesi ellenzék hangadói ugyanis már március 20-án tanácskozásra ültek össze Kolozsvárt, s id. Bethlen János gróf vezetésével úgy döntöttek, hogy a főkormányszéktől haladéktalanul követelni fogják a sajtószabadság azonnali bevezetését és az országgyűlés sürgős egybehívását, mert – mint hangoztatták – parancsoló szükség, hogy az országgyűlés Erdélyben is mielőbb szavazza meg az uniót, vezesse be a törvény előtti egyenlőséget, iktassa törvénybe a közteherviselést, és – a földesurak kármentesítésének biztosításával – számolja fel az úrbéri viszonyokat. Ezekhez a követelésekhez pedig még ugyanezen a napon csatlakoztak a tanácskozásra maguknak bebocsáttatást kérő konzervatívok is, akiknek az egyetértését Jósika Lajos báró dobokai főispán, Jósika Samu kancellár öccse juttatta kifejezésre.

A konzervatív korifeusoknak ez a gyors és látványos önmegtagadása némelyekben talán meglepetést kelthetett, hiszen a Magyarországnál jóval elmaradottabb Erdély nemességének körében a konzervatívok sokkalta kiterjedtebb állásokkal bírtak, mint a liberálisok, s az erdélyi konzervatívok zöme ez ideig még azt a „fontolva haladó" politikát is túlontúl radikálisnak ítélte, amelyet Magyarországon a konzervatívok többsége már a 40-es évek derekán magáévá tett. De a valóságban Jósika Lajosék pálfordulása egyáltalán nem volt véletlen. Hiszen ha ők eddig az erdélyi liberálisoktól eltérően ellenezték is az uniót, most nékik is meg kellett érteniök, hogy a magyar nemesség Királyhágón túli vezető szerepének fenntartását a továbbiakban már csak a Magyarországga való egyesülés biztosíthatja. És ha ők eddig még az erdélyi liberálisokná is távolabb állottak a jobbágyviszonyok gyökeres felszámolásának a gondolatától, most nékik is meg kellett érteniök, hogy ha továbbra sem járulnak hozzá a jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatásához, akkor jobbágyaik alighanem maguk fogják felszabadítani magukat, ez pedig a bir tokos osztályra nézve még súlyosabb következményekkel járhatna, mint amilyeneket a jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatása vonna maga után.

Ezért volt hát, hogy március 20-án oly nagyfokú egyetértés alakult ki az erdélyi liberálisok és konzervatívok között, s másnap már Teleki József gróf főkormányzó is áldását adta követeléseikre. A következő hetekben pedig az egyetértés szelleme még csak öregbedett. Egyrészt a románok és a szászok mind sűrűbben jelentkező unióellenes megnyilatkozásainak a hatására, másrészt meg azért, mert a magyarországi jobbágyfelszabadítás híre – mint láttuk – napról napra növekvő paraszti tömegeket hozott mozgásba Erdélyben is, s a falvak népe hovatovább nemcsak az úrbéres szolgáltatások teljesítését kezdte megtagadni Erdélynek szinte minden szögletében, hanem sokfelé a földesurak majorsági jellegű legelő- és szántóterületeire is rátette a kezét.

A feszültség fokozódása pedig oda vezetett, hogy rövidesen éppen az udvar legodaadóbb hívei közé tartozó Teleki lett az, aki az uralkodó és Jósika Samu előtt legtürelmetlenebbül kezdte sürgetni a diéta kiírását, majd ugyanő, tapasztalván, hogy figyelmeztetései pusztába kiáltott szavak maradnak, április 11-én végül maga hirdette meg az országgyűlést május 29-ére. S ezt az önkényes lépést most már az eddig időhúzásra játszó udvari körök is kénytelenek voltak jóváhagyni: Jósika Samunak távoznia kellett az erdélyi kancellária éléről, s május 5-én végre szétmentek az országgyűlésre szóló uralkodói meghívólevelek is.

Ilyen előzmények után köszöntötte hát Erdély utolsó rendi országgyűlésének Kolozsvárra egybesereglett résztvevőit május 29-én az erre az alkalomra királyi biztosul kirendelt erdélyi főhadparancsnok, Puchner Antal báró altábornagy. S miután a szász követeket maga Puchner világosította fel arról, hogy teljesen hasztalan volna ellenkezniök, mert az udvar kedve ellenére is bele fog törődni Magyarország és Erdély egyesülésébe, a rendek másnap már egyhangúlag el is fogadták az uniót kimondó I. törvénycikket. Majd a következő napokban még egy sor más törvénycikket is tető alá hoztak, kodifikálva a magyar népképviseleti országgyűlésre küldendő képviselők megválasztásának mikéntjét (II. tc.), a nemzetőrség felállítását (III. tc.), az úrbéres szolgáltatásoknak a földesurak utólagos állami kármentesítésével történő megszüntetését (IV–VI. tc.), a közteherviselést (VII. tc.), a sajtószabadságot (VIII. tc.), a bevett vallásfelekezetek teljes jogegyenlőségét (IX. tc.) stb.

Ezeknek a törvénycikkeknek egy része pusztán azt szögezte le, hogy ezután a március–április folyamán Pozsonyban alkotott törvények érvénye Erdélyre is ki fog terjedni, habár ez már az unió becikkelyezéséből is önként következett. Akadtak azonban a törvények között olyanok is, amelyek a magyarországiaktól sok tekintetben ténylegesen eltérő, sajátos erdélyi viszonyokat voltak hivatva rendezni, s ezeknek már valóban volt létjogosultságuk. Csakhogy az ilyen törvények zömének lényegesen több hátulütője volt, mint a hasonló tárgyú magyarországiaknak. A feudális kormányszékek közül például az erdélyi országgyűlés egyedül a kancelláriát oszlatta fel, a többit viszont – így a főkormányszéket is – csupán alárendelte a magyar kormánynak. A választójog élvezetét pedig a törvényhozás az erdélyi parasztokra nézve, mivel Erdélyben úrbérrendezésre sohasem került sor, nem meghatározott telki állománytól, hanem a rájuk kirótt adó összegétől tette függővé, de rendkívül nagy – évi nyolc forintnyi – adó fizetéséhez kötötte, s ezzel a parasztságnak szinte az egészét elütötte a választójogtól.

Mindazonáltal akadt a kolozsvári törvénycikkek között kivételképpen olyan is, amely legalább egy ponton messzebb ment a hasonló tárgyú magyarországinál, s ez a jobbágyfelszabadítással foglalkozó IV. törvénycikk volt. Ennek egyik paragrafusa ugyanis kimondotta, hogy ha vitás valamely földterület úrbéres vagy majorsági jellege, akkor azt mindaddig úrbéresnek s eszerint szolgálatoktól most már mentesnek kell tekinteni, amíg bírói ítélet nem nyilvánítja majorsági területté. A vitathatatlanul majorsági földekre települt parasztokat viszont a törvényhozás Erdélyben sem szabadította fel, s ez itt még károsabb következményekkel járt, mint Magyarországon, mert itt a parasztoknak még nagyobb hányada élt majorsági földön, mint a testvérhazában.

A legsúlyosabb mulasztást azonban az erdélyi rendek mégsem a paraszt-, hanem – akár két hónappal korábban magyarországi társaik is – a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban követték el. Mert az unióról szóló törvénycikkbe belefoglalták ugyan, hogy a jogegyenlőség „e hazának minden lakosaira nézve nemzet-, nyelv- és valláskülönbség nélkül örök és változhatatlan elvül elismertetik",[58] külön nemzeti jogokat viszont ők sem biztosítottak a nemzetiségeknek. Mi több: a nemzeti jogok kérdését komolyan még megtárgyalni sem voltak hajlandóak. A balázsfalvi gyűlésen kidolgozott petíciót tehát, amelyet az ebből a célból választott küldöttség már a kezdet kezdetén az országgyűlés elé terjesztett, a rendek ahelyett, hogy rögtön napirendre tűzték volna, elébb időnyerés végett a kérelmi választmány elé utalták. Amikor pedig az egyik román követ, Alexandru Bohăţel (aki mint magyar nemes lett az országgyűlés résztvevője) erre élőszóban és a maga nevében tárta elébük a petíció legfőbb követelését, azt, hogy a román nemzetet is imerjék el Erdély egyik recepta natiójának, s az unió kérdéséről ne döntsenek addig, amíg e negyedik „nemzet" követei is meg nem jelennek a diétán: indítványát azzal utasították el, hogy a forradalom jóvoltából létrejött új rend a honpolgárok egyenlőségén alapul, ez új renddel tehát nem fér össze a feudális „nemzetek" rendszerének további fenntartása. (Ami természetesen jogos ellenvetés volt – csak éppen nem olyan emberek szájából, akik maguk sem a nép képviselőiként, hanem még mindig csupán mint az eddigi három „törvényes nemzet" követei ültek együtt ekkor, s ezt maguk is jól tudták.)

---

[58] Ezt és a többi kolozsvári törvénycikket közli: Kővári 25–53.

S amikor azután a kérelmi választmány jó három héttel az országgyűlés megnyitása és az unióra vonatkozó döntés meghozatala után végre a plénum elé terjesztette a balázsfalvi petíciót, a benne foglaltak érdemleges megvitatása helyett a rendek megint csak hasonló rabulisztikához folyamodtak, az egész ügyet azzal ütve el, hogy a petícióban olvasható kívánságok egy részét máris tárgytalanná tették a diétán időközben megszületett törvénycikkek, a most még nem teljesült kívánságokkal pedig majd a Pesten összeülő népképviseleti országgyűlés lesz hivatott foglalkozni.

Holott ezzel az eljárással az erdélyi rendek nemcsak a magyar–román ellentétek jóvátehetetlen elmérgesedését kockáztatták, hanem kiváló ütőkártyát adtak az ellenforradalom szervezőinek a kezébe is. Ilyen körülmények között ugyanis az osztrák kormány, mikor értesült az unió megszavazásáról, nem kényszerült egyedül annak kinyilvánítására szorítkozni, hogy Magyarország és Erdély egyesülése veszélyeztetné a közbirodalmi érdekeket, amennyiben „számottevően megnövelné a magyar ministerium hatalmát", hanem az alávetett nemzetiségek lelkes védelmezőjének az álarcát is felölthette, rendkívül aggasztónak minősítvén, hogy az unió megvalósulása esetén többé „semminő módon nem volna biztosítva a szászok és az oláhok nemzetisége", s azután erre a két érvre együtt hivatkozva adhatott hangot annak a véleményének, hogy az unióról szóló erdélyi törvénycikk szentesítését az uralkodónak súlyos feltételekhez kellene kötnie, így – többek között – ahhoz, hogy Magyarország és Erdély előzőleg vállalja magára az osztrák államadósság terheinek tekintélyes hányadát, meg hogy az erdélyi fegyveres erők irányítása továbbra is az osztrák hadügyminisztérium kezében maradjon.[59]

Igaz viszont, hogy magát az unió tényleges életbe léptetését ez sem hátráltathatta. Az udvar ugyanis a magyar forradalommal egyelőre az unió miatt sem kívánta kenyértörésre vinni a dolgot, s ezért az 1848:I. erdélyi törvénycikk, amelyet a kolozsvári országgyűlés már további törvénycikkeinek megalkotása előtt, külön felküldött Innsbruckba, ott június 10-én Batthyány sürgetésére végül is csak elnyerte az uralkodói jóváhagyást. Ha tehát az erdélyi rendek (akik azután még július 18-áig ültek együtt) nem tudtak is megbirkózni valamennyi felmerülő korkérdéssel, az unió mégiscsak valósággá lett, s ezzel az erdélyi országgyűlés végeredményben mégiscsak nagy szolgálatot tett a polgári átalakulásban érdekelt országlakóknak – a polgári átalakulásban érdekelt erdélyi nem magyaroknak is –, hiszen Magyarország és Erdély egyesítésével egy részt megint a forradalom birtokába adott az eltiprására készülő ellentábor eddigi hadállásaiból.

A HORVÁT SZÁBOR

Ámbár az ellenforradalmat Erdélyben elszenvedett mostani veszteségeiért nagymértékben kárpótolhatta, hogy horvátországi állásai ezzel egyidejűleg tovább terebélyesedtek. S ebben előkelő része volt a Zágrábban június 5-én megnyílt horvát szábornak. Merthogy az uralkodó a látszat kedvéért szót emelt a szábor megtartása ellen, az legfeljebb a magyarbarát horvát politikusokat meg a Horvátországhoz csatlakozásra felszólított dalmatákat ösztönözhette a szábortól való távolmaradásra, Jellačićot azonban legkevésbé sem tántorította el a szábor egybehívásának a tervétől. A horvát nemzeti mozgalom híveit pedig Jellačić hajthatatlansága a bánnak most még az eddiginél is odaadóbb követőivé tette.

---

[59] Lásd: az osztrák kormány 1848. jún. 5-i minisztertanácsának jegyzőkönyvét. Kivonatosan közli: KÁROLYI ÁRPÁD, Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Bp. 1936. 344–347.

A szábor tehát működését azzal kezdte, hogy Jellačićot ünnepélyesen beiktatta báni székébe, majd megválasztotta a Háromegy Királyság főkapitányává is, s egyszersmind jóváhagyta mindazokat a rendeleteket, amelyeket ő már beiktatása előtt szükségesnek ítélt kibocsátani (I–III. tc.). Ezek után pedig a szábor úgy határozott, hogy két feliratot intéz az uralkodóhoz (V., XI. tc.). S a két felirat nem szorítkozott arra, hogy egyszerűen megismételje a horvát részről már korábban is előterjesztett nemzeti követeléseket – így azt, hogy Szlavóniát, Dalmáciát és a Magyar Tengermelléket egyesítsék Horvátországgal, hogy a végrehajtó hatalmat a Háromegy Királyság területén egy, a magyar kormánytól mindenben független kormányszerv gyakorolja, s hogy a közigazgatás nyelve a Háromegy Királyságban a horvát nyelv legyen –, hanem némileg tovább is ment, amennyiben előadta, hogy a bán főhadparancsnoki hatáskörét ki kellene terjeszteni Szlavóniára és Dalmáciára is, s tudatta az uralkodóval, hogy a szábor a horvát nemzeti érdekek hathatós védelmezésének céljából trónja mellé (a király személye körüli magyar miniszter mintájára) állandó képviselőt is kíván küldeni az aulikus Franjo Kulmer báró Szerém megyei főispán személyében.

Mivel azonban a szábor tagjai – a liberálisok is – úgy látták, hogy a horvát mozgalom fölöttébb rászorul az udvar támogatására, ezt pedig csak megfelelő viszontszolgálatok felkínálása esetén nyerheti el: a két felirat a korábbi nemzeti követelések körét most nemcsak kibővítette egyes pontokon, hanem más, még fontosabb pontokon tetemesen szűkítette is, amennyiben leszögezte, hogy a horvátok a Háromegy Királyság számára csupán a szó legszorosabb értelmében vett belkormányzati önállóságot igényelnek, s egyébként azt tartanák helyesnek, ha a birodalom kül-, had-, pénz- és kereskedelmi ügyeit a birodalom egészére (így Horvátországra és Magyarországra is) kiterjedő hatáskörű közös miniszterek intéznék, s ha ezeket számadási kötelezettség nem az egyes tartományok törvényhozó testületeivel, hanem csak a Habsburg-ház jogara alatti országok létrehozandó közös birodalmi gyűlésével szemben terhelné.

S ezek után Zágrábban persze hideg zuhanyként hatott az a hír, hogy az uralkodó Jellačićot június 10-én a magyar kormány követelésére felfüggesztette báni állásából. A szábor következő, június 21-i ülésén tehát példátlan vihar robbant ki, s a vitába magukat belevető liberálisok (akik eddig sem minden áron való udvarhűségből, csupán politikai megfontolásokból tették magukévá a többség Habsburg-barát irányvonalát) most nem haboztak egyszeriben teljes bizalmatlanságukat nyilvánítani az „áruló sváb” király ellen.[60] De ha a liberálisokban most megingott is az udvar iránti bizalom, a Jellačić iránti persze csak tovább mélyült, s ezért a június 29-i ülésen az udvarhű politikusokkal egyetemben ők is lelkesen pártolták azt az indítványt, hogy a bán kapjon olyan felhatalmazást, amelynek alapján a továbbiakban immár korlátlanul rendelkezhessék Horvátország valamennyi polgári és katonai hatóságával. És így ők is segítettek ekkor (a szábor XXI. tc.-ével) Horvátország diktátorává tenni Jellačićot, holott ez a férfiú – saját szavai szerint – nem egyebet akart, mint tűzzel-vassal fenntartani azt a „megbonthatlan egységet, amely az apostoli koronához tartozó országokat és népeket egymással és a magas monarchiával egybeforrasztja”.[61]

Sőt a horvát liberálisok, amikor segédkezet nyújtottak Jellačić diktátorrá tételéhez, akkor ezzel – akaratlanul – a szábor halálos ítéletének kimondásához is segédkezet nyújtottak. Jellačić szemében ugyanis most egyszeriben megengedhetetlenné lett, hogy továbbra is törvényhozó hatalmat hagyjon olyanok kezében, akik őt egyelőre messzemenően támogatják ugyan, a horvát nemzeti érdekeket azonban nem óhajtják alárendelni az uralkodóház érdekeinek, s akik ezért nyilvánvalóan a véle történő szakítástól sem fognak visszariadni, mihelyt rádöbbennek majd, hogy ő viszont a horvát nemzeti érdekeket következetesen alárendeli az uralkodóház érdekeinek. Miért is Jellačić június 29-e után már csak a leghalaszthatatlanabb tennivalók elintézésére engedett időt a szábornak.

Ezek egyikeként a szábor sietve kidolgozta a végvidékről szóló (XXVI.) törvénycikket, amely számottevően megváltoztatta a határőrök helyzetét – ha nem is annyira, amennyire a szábor tagjainak liberális kisebbsége szerette volna. A liberálisok ugyanis többek között a végvidék polgári közigazgatás alá helyezését is szükségesnek ítélték. A szábor tagjainak többsége viszont ez elől mereven elzárkózott, mert ilyesmivel éppúgy nem kívánta kihívni az udvar haragját, amint a Batthyány-kormány sem. Azt azonban, hogy a szábor olyan törvénnyel rukkoljon ki, amely más úton-módon mégiscsak képes legyen a granicsárokat minél jobb hangulatba ringatni, már a többséget alkotó udvarhű elemek is életbevágóan fontosnak tartották, s ezért a határőrök feudális kötelmeinek lehető teljes felszámolását ezek sem ellenezték. És így a szábor most végeredményben a katonai rendszer fenntartása ellenére is lényegesen több kedvezményt biztosított a horvátországi és a szlavóniai határőröknek, mint amennyit május végén a Batthyány-kormány ajánlott meg a temesközieknek: nemcsak a kincstári robotot törölte el, s nemcsak az erdei legeltetést engedélyezte, de eltörölt minden fuvarozási és előfogatadási kötelezettséget is, az erdőkben folytatandó ellenszolgáltatás nélküli faizást pedig úgyszintén megengedte, s egy füst alatt intézkedett az ingyenes közmunkák megszüntetéséről meg a magas sóárak mérsékléséről is (az utóbbiról külön törvénycikkben, a XXV.-ben), amint azt sem késett kimondani, hogy most az állam mint hűbéri felsőbbség tulajdonjogának felszámolásával „a végvidéki lakosok minden vagyona az ő valóságos tulajdonukba" megy át.[62]

---

[60] *Kossuth Hirlapja*, 1848. júl. 5. 4. sz. 15–16.

[61] Jellačić nyilatkozata, Zágráb, 1848. aug. 6. Közli: PEJAKOVIĆ 124.

Kiterjeszkedett azután a szábor az eddig úrbéri függésben élt parasztok problémáira is. A jobbágyfelszabadításról rendelkező (XXVII.) törvénycikk mindenekelőtt megerősítette az április 25-i báni nyilatkozatban foglaltakat – azaz az úrbéres szolgáltatások meg a papi tized eltörlését –, s egyben (a határőri törvény mintájára) azt is leszögezte – amit a pozsonyi rendek márciusban szintén elismertek, de elmulasztottak formálisan is becikkelyezni –, hogy a felszabadult úrbéresek ezentúl teljes jogú tulajdonosai lesznek eddigi jobbágybirtokaiknak. Ennél is fontosabb volt azonban, hogy a szábor most a szoros értelemben vett úrbéres szolgáltatások eltörlését – a pozsonyi országgyűléstől eltérően – a földesúri regalejogok eltörlésével is kiegészítette, s a földesurak emiatti kármentesítésének a terhét éppúgy az államkincstárra hárította, akár az úrbéres szolgáltatások elvesztéséért történő kárpótlásuk kötelezettségét is. A szábornak a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos egyéb rendelkezései viszont már mindenben a megfelelő pozsonyi törvénycikkeket másolták; így a kármentesítés mikéntjének a szabályozását Zágrábban is a következő szábor feladatává nyilvánították; itt is kimondották továbbá (a XXVIII. tc.-ben), hogy a legelőelkülönözések, illetve az úrbéri rendezések tárgyában hozott korábbi bírói ítéletek többé nem másíthatóak meg; s az úrbériséget vesztett birtokosoknak (a XXX. tc.-ben) itt is halasztást biztosítottak az általuk korábban felvett kölcsönök visszafizetésére.

---

[62] Ezt és a többi zágrábi törvénycikket lásd: a szábor jegyzőkönyvében, uo. 25–76.

S miközben a plénum így buzgólkodott a horvát nép boldogításán (vagy inkább: e nép kezes báránnyá tételén), aközben a szábor húsz válogatott tagjából – mégpedig a pártarányoknak megfelelően egyharmadrészt liberálisokból s kétharmadrészt udvarhű elemekből – megalakult egy Jellačić elnökletével működő (s magát ezért később báni tanácsnak elkeresztelő) bizottmány ,,a Magyarországgal való megbékélés feltételei"-nek kidolgozására is. S hogy milyenek legyenek ezek a feltételek, arra nézve a szábor (XX. tc.-ében) mindjárt irányelvekkel is ellátta a bizottmányt. Ezekből az irányelvekből pedig félreérthetetlenül kivilágloott, hogy megfogalmazóik immár azzal sem érnék be, ha a magyarok végre valahára elszánnák magukat a horvát nemzeti mozgalom összes korábbi követelése előtti főhajtásra. A szábor ugyanis a szóban forgó követeléseket most még továbbiakkal is megtetézte; így egyrészt azzal a liberálisok szája íze szerint való követeléssel, hogy magyar részről ne csak a horvát, hanem ,,valamennyi a magyar korona alatt létező nemzet és nyelv szabadsága és egyenjogúsága" ismertessék el, s jöjjenek létre Magyarországon az ,,ezt biztosító politikai intézmények" is, másrészt meg azzal az udvar szája íze szerinti követeléssel, hogy teljesen szűnjék meg Magyarország és Ausztria ,,jelenlegi dualizmusa" s a Habsburgok jogara alatti országok mind rendeltessenek alá egy középponti kormánynak és egy közös törvényhozó testületnek...

Ezek után pedig Jellačić, aki a horvát törvényhozóktól így néhány napon belül mindazt megkapta, amit még meg akart kapni tőlük, a július 9-i ülésen a szábort ünnepélyesen permanenssé nyilvánította, majd meghatározatlan időre – mindjárt el is napolta, hogy soha össze ne hívja többé.

A VÁLASZTÁSOK

A magyar forradalomnak tehát a május közepével kezdődött időszakban is kijutott a nehézségekből. A forradalom radikálisai ezért, ha elismeréssel fogadták is azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a kormány az első honvédzászlóaljak létrehozása vagy az önálló magyar bankjegykibocsátás megindítása, vagy Erdély uniójának keresztülvitele érdekében fejtett ki, teljes megnyugvást ezekből a lépésekből sem meríthettek. De hogy emiatt újabb széles körű kormányellenes hadjáratba kezdjenek, s így próbálják a kormányt még határozottabb előrelépésekre bírni, arra június folyamán sem gondoltak, s nem is gondolhattak, mert csoportjuk továbbra sem tudott kitörni kisebbségi helyzetéből, s változatlanul nem tudott maga mögé állítani számottevő paraszti vagy munkástömegeket sem.

Igaz, azt a hallgatást, amellyel a baloldal a falusi és a városi szegénység tavaszi megmozdulásait övezte, apránkint egyre többször törték meg egyes radikálisok felszólamlásai. Egy fiatal pesti ügyvéd, Keczkés Edon például *Kenyeret a népnek!* címmel már április 22-én újabb tizenkét pontot tett közzé, ebben többek között a céhrendszer haladéktalan felszámolását, a teljes iparszabadság bevezetését, valamint a kincstár tulajdonában levő pusztáknak a falusi nincstelenek javára történő felosztását követelve. Majd a fővárosi nyomdászmozgalom megindulása után Táncsics is belevetette magát a harcba, s a nyomdászok melletti következetes kiállásával jelentősen hozzá is járult a mozgalom sikerre viteléhez. Amikor pedig napvilágot látott Klauzálnak a céhszabályokat módosító rendelete, a radikálisok közül immár többen is felújították a céhek maradéktalan eltörlésének a követelését: elsőül a márciusi fiatalok csoportjához tartozó Mészáros Károly a *Radical Lap* hasábjain, azután Táncsics saját lapjában, a *Munkások Ujságá*-ban, s végül Julian Chownitz az általa szerkesztett *Die Opposition*-ban, a márciusi fiatalok német nyelvű orgánumában; sőt Mészáros Károly egy további cikkében a gyári munkások béreinek felemelését is sürgetni kezdte.

És a radikálisok egynémelyike most már újra meg újra szót emelt a parasztság érdekében is. A Táncsics baráti köréhez tartozó Horárik János például május folyamán azt hirdette a Fejér megyei parasztok körében, hogy „a szőlődézma eltörlendő és addig se adja meg senki".[63] S ennél is fontosabb volt, amit maga Táncsics tett. Mert Táncsics kezdetben azt hitte, hogy a márciusi jobbágyfelszabadítással a föld népe mindent megkapott, amit kívánhatott, s már csak ezért is, de a forradalom táborán belüli ellentétek tompításának vágyától vezettetve is elítélte a parasztság erőszakos mozgalmait. Április–május folyamán azonban – éppen a parasztmozgalmak hatására – mindinkább megértette, hogy a márciusi jobbágyfelszabadítás mégsem hozott még gyógyírt a parasztság valamennyi sebére. S az erőszakos mozgalmak pártolójává továbbra sem lett ugyan, azt viszont ettől fogva egyre határozottabban kezdte hangoztatni, hogy a forradalom táborán belüli egyetértés biztosítása végett nemcsak a parasztoknak kell lemondaniuk az önkényes eljárásról, hanem a birtokos osztálynak is újabb engedményeket kell tennie. A legsürgősebb feladatot pedig egy június eleji cikkében úgy körvonalazta, hogy a népképviseleti országgyűlés mentesítse a parasztokat mindazoknak a feudális természetű szolgáltatásoknak további teljesítésétől, amelyeket a pozsonyi országgyűlés még érintetlenül hagyott.

---

[63] MADARÁSZ JÓZSEF, Emlékirataim 1831–1881. Bp. 1883. 129.

S az ilyen és hasonló megnyilatkozások nem is maradtak következmények nélkül. A nyomdászok például Táncsicsot „a nyomdamunkások atyja" címmel tisztelték meg,[64] a parasztok pedig, akikből sem a *Nép Barátjá*-nak, sem a *Katholikus Néplap*-nak nem sikerült különösebb egyetértést kicsikarnia, a *Munkások Ujságá*-t tízezrével és a legnagyobb lelkesedéssel olvasták. Az a rokonszenv azonban, amelyre Táncsics és társai tettek szert a néptömegek körében, csupán nekik maguknak, s nem a baloldal egészének szólt. Mert ahhoz, hogy a baloldal egésze is elnyerhesse szélesebb tömegek bizalmát, a baloldal egészének is a népjogok ernyedetlen szószólójaként kellett volna fellépnie. A radikálisok zöme pedig az ilyen fellépéstől egyelőre változatlanul visszariadt, változatlanul attól tartván, hogy a parasztok és a munkások követeléseinek felkarolásával végérvényes szakadást idézne elő a forradalom táborán belül, s így felülmúlhatatlan szolgálatot tenne a támadásra készülő ellenforradalomnak.

A baloldal mozgási lehetőségei tehát június folyamán is meglehetősen korlátozottak maradtak. Teljes reménytelenség azonban ennek ellenére ekkor sem lett úrrá a radikálisokon, mert – ha mástól nem is – a rövidesen összeülő országgyűléstől ez idő tájt is igen sokat vártak abban a feltevésben, hogy ez a törvényhozó testület lényegesen kedvezőbb összetételű és harcosabb szellemű lesz, mint amilyen az áprilisban berekesztett pozsonyi diéta volt, sőt lényegesen harcosabb szellemű lesz a Batthyánykormánynál is, s így állandó ellenőrködésével képes lesz üdvös hatást gyakorolni a kormánypolitika további alakulására.

---

[64] TÁNCSICS MIHÁLY, Életpályám. Bp. 1978. 317.

De mire június végén lezajlottak a választások, kiderült, hogy az országgyűléshez fűzött baloldali remények túlontúl rózsásak voltak: a képviselők közé bekerült ugyan Táncsics s – Irányi Dániel, Irínyi József meg a győri Lukács Sándor személyében – három márciusi fiatal is, bekerült azután vagy harminc nemesi radikális (így többek között Teleki László, Madarász László, Patay József és Nyáry Pál, továbbá Palóczy László, Balogh János, Kállay Ödön, Madarász József, Sembery Imre és Halász Boldizsár) s – Eftimie Murgu, Sigismund Pop, Aloisiu Vlad és Alexandru Buda személyében – bekerült négy radikális nézeteket valló magyarországi román politikus is, a 426 betöltött képviselői helynek azonban a baloldal, mindent egybeszámítva is, kevesebb mint egytizedét szerezte meg. S ez egyáltalán nem volt véletlen – több okból sem.

A baloldal alulmaradásában közrejátszott például az, hogy a választásokat lebonyolító helyi hatóságok tekintélyes hányada már eleve minden tőle telhetőt megtett a radikális képviselőjelöltek állásainak megingatása, kivált a szavazásra most jogot nyert parasztok minél nagyobb részének a választásoktól történő távol tartása érdekében. A választói névjegyzékekből tehát helyenkint tömegével hagytak ki olyan nem nemeseket, akiket a szavazati jog kétségtelenül megilletett volna, a szavazást pedig – különös tekintettel arra, hogy közben országszerte megkezdődött az aratás – sokfelé hétköznapra tűzték ki. S ezekhez a húzásokhoz azután szép számban társultak még a megszokott kortesfogások is, amelyek részben szintén a paraszti szavazók elijesztését, részben a baloldali jelöltek befeketítését szolgálták, s amelyek nem is maradtak hatástalanok, mint ezt Petőfi Sándor vagy Arany János bukása is tanúsíthatja.

Sokkal több radikális azonban akkor sem juthatott volna mandátumhoz, ha a választási hadjárat során ilyesféle visszaéléseket egyáltalán nem követnek el, s ha a választásba (a szűkebb értelemben, azaz Erdély nélkül vett Magyarország lakói közül) a kétszázezernyi nemes úron kívül az a 600 ezerre becsülhető nem nemes is kivétel nélkül mind belefolyik, akit szavazati joggal csupán az 1848:V. törvénycikk ruházott fel. Mert ahhoz, hogy a parasztok osztatlan bizalommal forduljanak a radikális jelöltek felé, az kellett volna, hogy emezek a paraszti követelések felkarolóiként lépjenek fel – éppúgy, mint Táncsics, akit két, vagy mint a megyei közmunkák eltörlését sürgető Murgu, akit azután három kerületben is megválasztottak. A radikális pályázók többsége azonban az ismert okokból kéviselőjelölti programjában is mélyen hallgatott a jobbágyfelszabadítás továbbvitelének a szükségességéről.

És sokkal több radikális még akkor sem juthatott volna mandátumhoz, ha a parasztság sérelmeinek orvoslását célzó követelések egyikük programjából sem maradnak ki – egyszerűen azért, mert a választásokon eleve nem is indult sokkal több radikális, mint ahány végül is mandátumot szerzett. A liberális ellenzék soraiban felnőtt nemesi politikusok közül ugyanis egyelőre vajmi kevesen radikalizálódtak Teleki Lászlóhoz és társaihoz hasonlóan. A márciusi fiatalok többsége pedig, ha akart volna, sem léphetett volna fel, mivel még nem érte el a törvény szabta huszonnégy éves korhatárt.

De ha a baloldal a képviselői mandátumoknak csupán elenyésző töredékét hódíthatta is meg, az új országgyűlés képviselőháza mégis jóval kedvezőbb összetételű lett, mint amilyen az előző országgyűlés alsótáblája volt. Mert a pozsonyi rendek még majdnem felerészt a Konzervatív Párt híveiből regrutálódtak. A most megválasztott képviselők közé viszont alig tucatnyi konzervatív került, s ezek is mind második vonalbeli politikusok voltak. A vezető konzervatívok ugyanis olyannyira szembehelyezkedtek a forradalommal, hogy még a forradalmi országgyűlés keretein belüli jobboldali ellenzékiséget is a forradalom melletti állásfoglalásnak ítélték, s ezért még csak kísérletet sem tettek a képviselőház soraiba való beférkőzésre.

A választások lezajlása után tehát nyilvánvalóvá lett, hogy az első magyar népképviseleti országgyűlés képviselőháza – egy elenyésző kisebbséget leszámítva – csupa olyan emberből fog állni, aki a polgári átalakulás ügyének meggyőződéses híve, a képviselők óriási többsége azonban egyelőre nem a baloldal, hanem a kormány politikáját fogja támogatni.

6. AZ ELSŐ NÉPKÉPVISELETI ORSZÁGGYŰLÉS MEGNYITÁSÁTÓL A KATONAÁLLÍTÁSI VITÁIG

A KORMÁNY ÉS A BALOLDAL ELSŐ PARLAMENTI ERŐPRÓBÁI

Az új országgyűlést a képviselőház üléstermében, a pesti Redout dísztermében, július 5-én nyitotta meg István főherceg, aki az uralkodótól az előző héten nemcsak a trónbeszéd megtartására kapott felhatalmazást, hanem egyszersmind arra is, hogy amíg az udvar a távoli Innsbruckban tartózkodik, addig helyette szentesíthesse majd az országgyűlés által alkotandó törvényeket. S a nádor jogkörének kiszélesítése el is érte a célját: a kormány mérsékeltebb tagjait, akik a délvidéki és a horvátországi állapotok rohamos rosszabbodásának láttán ekkor Kossuthtal és a radikálisokkal egyetértésben már maguk is azon a véleményen voltak, hogy az országgyűlés legfőbb és legsürgetőbb teendője az ország fegyveres védelmére fordítható eszközök gyarapítása lesz, ez a jóindulatot színlelő lépés arra ösztönözte, hogy a fegyveres erők növeléséről továbbra is az udvarban lehetőleg minél kevesebb aggodalmat keltő módon gondoskodjanak.

Amikor tehát Kossuth a július 2-i minisztertanácson azt indítványozta, hogy a kormány az országgyűléssel ajánltasson meg 200 ezer újoncot és 42 millió forintnyi hadihitelt, indítványát a kormány mérsékeltebb tagjai is magukévé tették. Azt a június közepén elejtett gondolatot azonban, hogy a megajánlandó újoncokból újabb honvédzászlóaljakat kellene szervezni, a miniszterek közül ekkor sem elevenítette fel már senki. Ezzel szemben két nap múlva, mikor ismeretessé lett, hogy Jellačić felröppentette egy magyar részről Horvátország ellen indítani tervezett fegyveres támadás álhírét, s erre hivatkozva az olasz hadszíntéren harcoló horvát határőrök hazarendelésével fenyegetőzik, Batthyány azzal a javaslattal fordult minisztertársaihoz, hogy – bár negyed éve még mereven elutasították az udvarnak az olasz földön tevékenykedő császári csapatok megerősítésére irányuló segélykérését – most önként kínálják fel az elsőül kiállítandó 40 ezer újonc Észak-Itáliába küldését. A kormány pedig ezt a javaslatot is elfogadta; még Kossuth is csak annyi megszorítással élt, hogy az olasz segély tényleges foganatosítását kössék Jellačić előzetes megfékezésének a feltételéhez.

Az országgyűlés megnyitása után teendő lépéseiket azonban nemcsak a kormány tagjai igyekeztek már előre összehangolni, hanem a radikálisok is, akikkel a választásokon történtek igen gyorsan megérttették, hogy számszerű gyengeségük soraiknak minél szorosabbra zárását követeli tőlük. Petőfi és Vasvári tehát már július 2-án új klubot alakított Demokrata Klub néven, s ennek a klubnak egy időre sikerült is helyreállítania a márciusi fiatalok április–május folyamán megbomlott egységét. Majd július 16-án Madarász László vezetésével megalakult az Egyenlőségi Társulat is, amelynek a keretei között meg elsőkül a radikális nemesi politikusok és Táncsics követői fogtak össze egymással. S július második felében azután a márciusi fiatalok zöme is átlépett az Egyenlőségi Társulatba, úgyhogy a társulat hamarosan a baloldal egészének több mint ezer fős pártszerű szervezetévé nőtte ki magát. A különféle baloldali csoportok egységesülését pedig nyomon követte a baloldali sajtó egységesülése is: a Madarász-fivérek július elején megindult lapja, a *Nép-Elem* néhány héten belül magába olvasztotta a kisebb olvasóközönséggel bíró s ezért anyagilag sem eléggé kifizetődő radikális lapokat, továbbra is megőrizte viszont különállását a *Marczius Tizenötödike*, a *Munkások Ujsága* meg a *Die Opposition*, s így megteremtődtek a feltételei annak, hogy a nemesi, az értelmiségi, a paraszti és a német ajkú olvasók ezután is más-más, testükre szabott lapból ismerjék meg a radikálisok nézeteit, ezekről a nézetekről azonban az olvasóközönség egyes csoportjai egyöntetű tájékoztatást kapjanak.

Közben pedig a radikálisok lépéseket tettek korábbi politikai irányvonaluk helyesbítésének, elsősorban parasztpolitikájuk magasabb színvonalra emelésének az érdekében is – habár ezek a lépések továbbra sem voltak teljesen egyöntetűek. Hiszen Táncsics lapjának július 9-i számában már a parasztkérdés rendezésének részletes tervét is kifejtette, követelve,

„*a)* hogy a bordézma éppen úgy, mint a többi dézma és robot, teljesen eltöröltessék;

b) hogy mindennemű regalék vagy úri haszonvételek megszűnjenek . . . ;

c) hogy minden censualis, contractualis egyezkedések, mik jobbágyi viszonyt tanúsítanak, megszűnjenek: méltányos kárpótlást az ország adjon; de. . .

d) hogy csak ollyanoknak járjon kárpótlás, kiknek jövedelme csupán a megszűnt dézmából és robotbúl állott: ellenben, a kiknek például legalább 3000 forintnyi évi jövedelmük különben is van, semmi kárpótlást ne kapjanak; ...

e) hogy azon legelők és szántóföldek, mellyeket... a volt földesurak ... a községektűl erőszakkal, katonai hatalommal, ijesztgetésekkel, fenyegetések közt, csalárdsággal s bármi ürügy alatt elfoglaltak, azoknak visszaadassanak; s...

f) hogy bárhol és bármikor a haza ellen föltámadt pártütők földei magyar zsölléreknek és önkéntes vitéz katonáknak adassanak...''[65]

A többi radikális viszont ilyen messzire még ekkor sem ment el. Mindazonáltal most már a többiek is parasztpolitikájuk számottevő módosítására szánták el magukat: a baloldali képviselők július 6. és 12. között Madarász László indítványára konferencián vitatták meg a parasztkérdést, s úgy határoztak, hogy – megújítva az április közepén feloszlott Pest megyei forradalmi választmány egykori kezdeményezését – követelni fogják a szőlődézsma állami kármentesítéssel történő eltörlését és a majorsági jobbágyok ugyancsak állami kármentesítéssel eszközlendő felszabadítását, majd ezeket a követeléseket a konferencia megbízásából Nyáry Pál törvényjavaslatba is foglalta és az országgyűlés elé terjesztette.

S alig hogy elkészült ez a törvényjavaslat, a képviselőház máris liberálisok és radikálisok szenvedélyes összecsapásainak a színterévé lett. Mert a ház július 11-én közfelkiáltással elfogadta ugyan a kormánynak a 200 ezer újonc és a 42 milliós hitel megajánlására vonatkozó indítványát, amelyet – mint a kormány állandó képviselőházi szószólója – Kossuth terjesztett elő, s ezzel az indítvánnyal a baloldali képviselők sem helyezkedtek szembe, sőt, éppen ők kezdeményezték közfelkiáltással történő elfogadását. Amikor azonban néhány nap múlva a képviselőház elé került a trónbeszédre adandó válaszfelirat tervezete s benne az olasz segélyt Bécsnek felkínáló szövegrész is, akkor már a radikálisok egy pillanatig sem késtek feltárni ellenvéleményüket, s Teleki László, Irínyi József, Halász Boldizsár, Nyáry Pál, Aloisiu Vlad és Perczel Mór (aki eddig a belügyminisztérium rendőri osztályát vezette s elsősorban éppen a radikálisok szemmel tartásával foglalatoskodott, most viszont leköszönt állásáról és a baloldalhoz csatlakozott) meg a többi baloldali felszólaló érvek egész sorát szögezte szembe a kormány álláspontjával, így egyebek mellett azt, hogy az udvart az olasz segély felajánlása sem fogja rábírni Jellačić megfékezésére, a külföld haladó köreinek rokonszenvétől viszont ez a lépés menthetetlenül meg fogja fosztani Magyarországot.

---

[65] [TÁNCSICS MIHÁLY], Politikai hitvallásom. *Munkások Ujsága*, 1848. júl. 9. 15. sz. 225–226. Reprodukcióban közli: RÓZSA–SPIRA 317–318. sz.

A radikálisok figyelmeztetései azonban egyelőre teljesen hatástalanul peregtek le a honatyák kormánytámogató többségéről. A képviselőház tehát végül is 233 szavazattal 36 ellenében áldását adta a kormány válaszfelirati javaslatára, s ezzel Magyarországot az európai forradalmi mozgalommal azonosulni nem kívánó országként mutatta be a világnak. Ámbár az is igaz, hogy a képviselőház döntése csupán erkölcsi kárt okozott a magyar forradalomnak, gyakorlati következményekkel viszont nem járt. Az udvart ugyanis Jellačić elejtésére valóban nem bírhatta rá még a szóban forgó fegyveres segítség ígérete sem – annál kevésbé, mivel a hadiszerencse Lombardiában ekkorra már különben is, ilyetén erősítések igénybevétele nélkül is a császári csapatok javára fordult –, s így a segély tényleges foganatosítására sohasem került sor.

A KORMÁNY KÜLPOLITIKÁJA

De ha az olasz segély eszerint puszta ígéret maradt is, az a körülmény, hogy az olasz szabadságharc elleni fegyveres fellépés ötlete egyáltalán megszülethetett a magyar forradalom liberális vezetőinek a körében, önmagában is megvilágíthatja, milyen kevéssé látták át e liberális vezetők, hogy a magyar forradalomnak külpolitikai támaszt a maga számára, ha valahol, hát egyedül az európai forradalom táborában indokolt keresnie. És az olasz szabadságharccal való szembefordulás persze kirívó eset volt; annyi azonban bizonyos, hogy ha a Batthyány-kormány hasonlóan ellenséges magatartást más európai forradalmakkal szemben nem tanúsított is, legtöbbjükkel együttműködni sem igen törekedett. Batthyányék ugyanis, amint a Habsburgokat kezdettől fogva igyekeztek megnyugtatni afelől, hogy a közbirodalom érdekeit maguk is mindenek fölött valóaknak tekintik, úgy a külhatalmakat szintén iparkodtak meggyőzni arról, hogy mi sem áll tőlük távolabb, mint az európai hatalmi rendszer és hatalmi egyensúly felborításának a szándéka, mert azt remélték, hogy ilyen módon el fogják nyerni a vezető európai hatalmak (kivált Anglia) elismerését, s ezzel külpolitikai téren felülmúlhatatlan értékű biztosítékait fogják megteremteni a polgári Magyarország kiépítése érdekében folyó munkájuk zavartalanságának.

A Batthyány-kormány ebbeli reményei azonban hiú remények voltak, hiszen az európai fővárosokban mindenki tudta, hogy Magyarország önállósulása elkerülhetetlenül lazítani fogja a Habsburg-birodalmat, s ezzel mégiscsak és szükségképpen lazítani fogja az eddigi európai hatalmi rendszert is. Amikor tehát a kormány áprilisban egy állandó angol diplomáciai megbízott Pestre küldését kérte, London a leghatározottabban elzárkózott e kérés teljesítése elől. S hasztalan fordult azután a kormány azonos értelmű kezdeményezéssel Párizshoz is (jóllehet a hatalmat ehelyütt olyan kormány gyakorolta, amely szintén egy forradalmi mozgalomnak köszönhette létét). A francia kormány ugyanis külpolitikai érdekeire nézve – az angol kabinethez hasonlóan – maga is sérelmesnek ítélte a Habsburg-birodalom meggyengülésének az eshetőségét, s ráadásul kifelé – a magyar kormányhoz hasonlóan – maga is elsősorban az európai hatalmi rendszer iránti hűségének dokumentálására törekedett, hogy ezáltal biztosítsa a második francia köztársaság számára az európai hatalmi rendszer fenntartásában érdekelt államok jóindulatát.

Annál biztatóbban alakultak viszont az első hónapokban a magyar–német kapcsolatok, amelyek kiépítésén Batthyányék is kivételes buzgalommal munkálkodtak. A létrehozandó egységes Németország alkotmányának kidolgozása céljából május 18-ra Frankfurtba egybehívott össznémet parlament illetékességét ugyanis kezdetben a Habsburg-ház és az osztrák kormány is kénytelen volt elismerni, s ezek után a magyar kormány és Frankfurt kapcsolatfelvétele ellen kellő jogi alappal Bécs sem emelhetett kifogást. A frankfurti parlament elé terjesztett alkotmánytervezetben pedig az állott, hogy a jövőben az egységes Németországhoz csatlakozó fejedelmek – így a Habsburgok is – csak akkor tarthatják meg nem német országaik koronáját, ha a Németországba beleolvadó német tartományaik és e nem német országok közötti összeköttetést puszta perszonális unióra korlátozzák, s ez a kikötés igen nagy reményeket keltett Batthyányékban, hiszen életbelépése esetén a pragmatica sanctio mintegy magától érvényét vesztette volna.

A Batthyány-kormány ezért Szalay László és ifj. Pázmándy Dénes személyében már május derekán követeket küldött Frankfurtba. És Pázmándynak utóbb haza kellett ugyan térnie (hogy elfoglalja a népképviseleti országgyűlés képviselőházának elnöki székét), Szalaynak viszont sikerült állomáshelyén jó kapcsolatokat teremtenie, majd a hivatalos elismertetést is elnyernie. S ez ellen Bécs sem tiltakozott – mert nem is tiltakozhatott – egészen szeptember közepéig. Amikor azonban az udvar szeptemberben elszánta magát a magyar forradalommal való nyílt szembefordulásra, az osztrák kormány sem késett többé szót emelni Szalay frankfurti működése ellen. A frankfurti parlament pedig, amely semmiféle tényleges hatalommal nem rendelkezett, erre nyomban el is ejtette Szalayt.

AUGUSZTUS HAVÁNAK FEJLEMÉNYEI

A Frankfurt iránt táplált magyar remények eszerint végül szintén hiú reményeknek bizonyultak. A nyár folyamán azonban ezek a remények még igen erősen tartották magukat Pesten. Augusztus 3-án tehát a képviselőház a radikálisok kezdeményezésére elfogadott egy határozatot, amely kimondotta, hogy „ha az osztrák bécsi kormány a német egység kérdése miatt az egyesült német hatalommal netalán háborúba keverednék, Magyarország segítségére soha nem számíthatand”,[66] s ezt a határozatot egyhangúlag megszavazták azok a liberálisok is, akik két hete, az olasz segély körüli vitában még homlokegyenest ellentétes módon foglaltak állást.

Ám a német egység megvalósulásához fűzött magyar remények nemcsak ennek a kemény hangú határozatnak a megszületését eredményezték, hanem a magyar forradalom felfegyverzése érdekében folyó munka lelassulását is. A képviselőház ugyanis augusztus 1-én készült megkezdeni a 200 ezer újonc megszervezésének mikéntjére vonatkozó – Mészáros Lázár által beterjesztett – törvényjavaslat vitáját. Néhány nappal előbb azonban híre érkezett egy frankfurti döntésnek, amely arra kötelezte valamennyi német állam hadseregét, hogy augusztus 6-án vegye fel az egységes Németország színeit, s ezzel jelképesen vesse alá magát Frankfurtnak. Batthyány pedig a katonaállítási törvényjavaslat letárgyalása előtt szerette volna tisztán látni, hogy ennek a döntésnek az osztrák fegyveres erők is engedelmeskedni fognak-e vagy sem. Mert a képviselőház illetékes választmánya a katonaállítási javaslat előzetes, bizottmányi tárgyalása során annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a kiállítandó újoncmennyiséget nem volna szabad – a javaslatot követve – teljes egészében a császári hadsereg erősítésére fordítani, hanem legfeljebb az itthon állomásozó magyar sorezredeket kellene kiegészíteni az újoncok egy részének igénybevételével, az újoncok nagyobbik hányadát pedig újabb honvédzászlóaljak alakítására kellene felhasználni, s ugyanerre az álláspontra helyezkedett ekkor Kossuth is. Batthyány ellenben kitartott amellett, hogy Magyarországnak továbbra sem szabad újabb honvédzászlóaljak szervezésével kísérleteznie – legalábbis addig, amíg a külső körülményekben valamilyen kedvező fordulat nem megy végbe. A szóban forgó frankfurti döntést viszont éppen ilyen kedvező fordulatnak ítélte. Hiszen az osztrák fegyveres erőknek az egységes német hadseregbe való beletagozódása egyszerre törvényes ürügyet teremtett volna a magyar hadseregnek a császári hadseregtől történő elkülönítésére.

---

[66] Lásd: a képviselőház 1848. aug. 3-i ülésének jegyzőkönyvében a 181. bejegyzést. Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. és bev. BEÉR JÁNOS és CSIZMADIA ANDOR. Bp. 1954. 178.

Batthyány tehát augusztus 1-én a radikálisok és Kossuth tiltakozása ellenére is keresztülvitte, hogy a képviselőház a katonaállítási törvényjavaslat vitáját halassza el egy héttel, majd Mészáros Lázárt délvidéki szemleútra küldte, s ezzel még egy heti haladékot szerzett magának. Ez a két hét azonban teljesen hiábavalóan ment veszendőbe. Mert az osztrák ezredek zászlóira augusztus 6-án valóban feltűzték ugyan a német nemzeti színű szalagokat, másnap viszont a német egységnek ezeket a jelképeit Latour parancsára ismét eltávolították róluk, s így minden a régiben maradt. És – hogy az ebből következő gondok ne járjanak egyedül – e két hét eltelte előtt, augusztus 12-én az udvar is visszatelepült Innsbruckból Bécsbe, az uralkodó pedig ennek ürügyén két nap múlva már vissza is vonta a nádornak adott ideiglenes törvényszentesítési felhatalmazást, ezzel érthetően még csak felfokozva Battyhányéknak a katonaállítás kérdésével kapcsolatos aggályait.

A katonaállítási javaslat vitájának elhalasztása után a képviselőház Eötvösnek az elemi oktatás megreformálása érdekében kidolgozott törvénytervezetét tűzte napirendjére. A javaslatban az állott, hogy be kell vezetni az általános tankötelezettséget (fiúkra vonatkozólag 12, leányokra nézve 10 éves korig), s az elemi oktatást ingyenessé kell tenni, továbbá ki kell mondani, hogy „a vallásos oktatást a növendékek ezentúl egyenesen és közvetlenül vallásuk lelkészeitől [azaz az állami iskolák keretein kívül] veendik".[67] És a képviselőház az előterjesztést (kisebb – a klérus megnyugtatására szolgáló – módosításokkal) el is fogadta.

A törvényjavaslatból azonban mégsem lett törvény. A felsőház ugyanis, mivel a tervezet életbe léptetése – az eszközölt módosítások ellenére is – számottevően korlátozta volna az egyháznak a népoktatás menetébe való beleszólását, a javaslatot augusztus 25-én egyszerűen levette napirendjéről, s ebbe végül a kormány is szó nélkül beletörődött, nehogy ürügyet teremtsen a vallásos tömegeknek a forradalom ellen uszítására.

Közben pedig hasonlóan sovány eredményekkel zajlott le Mészáros délvidéki szemleútja is, amelyre az adott okot, hogy a Bácskában és a Temesközben ekkor már csaknem két hónapja folyt magyarok és szerbek véres testvérháborúja, a győzelmet azonban, bármekkora pusztulást okoztak is a harcok a lakosság soraiban mindkét oldalon, ez ideig egyik félnek sem sikerült kivívnia.

A karlócai gyűlés után ugyanis vagy 20 ezer délvidéki szerb – nagyrészt határőr – fogott fegyvert a magyar forradalom ellen, s a felkelőkhöz azután Stevan Knićanin ezredes vezetésével 10–12 ezer szerbiai önkéntes is csatlakozott, úgy hogy a felkelőhad létszáma hamarosan ötszörösére nőtt a véle szemben álló sorkatonaságénak. A felkelők azonban erőfölényüket nem tudták kellőképpen kamatoztatni, mivel jó ideig beérték azzal, hogy kisebb csoportokban meglepetésszerű rohamokat intézzenek a környékbeli magyar (és német) lakosságú falvak és városok ellen. Másfelől viszont az ebből fakadó előnyöket magyar részről sem használták ki; a felkelőkkel titkon összejátszó temesközi főhadparancsnok, Anton Piret báró altábornagy ugyanis – ahelyett, hogy összpontosított támadásokat indított volna a felkelők egyes csoportjai ellen – csapatait a fenyegetett települések védelmezésének ürügyén maga is ezerfelé szórta szét.

És a helyzet akkor sem változott, amikor a magyar kormány megkezdte a délvidéki haderőnek részint honvédzászlóaljakkal, részint néhány hetes tábori szolgálatra kirendelt – egymást váltó – nemzetőri alakulatokkal való megerősítését, s a sereg élére önálló parancsnokot is állított Bechtold Fülöp báró altábornagy kassai hadosztályparancsnok személyében.

---

[67] Törvényjavaslat az elemi oktatásról. Közölve: uo. 613–615.

Bechtold odaadása ugyanis semmivel sem múlta felül Piret-ét. Ő tehát július 14-én támadást indított végre a felkelők legfőbb erőssége, a körülsáncolt Szenttamás ellen, mielőtt azonban a támadás komolyabban kibontakozhatott volna, már el is rendelte a visszavonulást, s azután heteken keresztül tétlen szemlélője maradt a felkelés terjedésének.

Számottevő fordulatot pedig a hadügyminiszter szemleútja sem idézett elő. Mert Mészáros, igaz, utasításban adta a Szenttamás elleni támadás mielőbbi megismétlését, majd visszatérve a fővárosba újabb csapaterősítéseket is vezényelt a Délvidékre, s Bechtold augusztus 19-én valóban támadást intézett Szenttamás ellen másodszor is, csakhogy a támadás az ő árulással felérő hanyagsága miatt ezúttal is tökéletes kudarcba fulladt.

Közben – 16-án – végre megkezdődött a katonaállítás kérdésének képviselőházi vitája. Mivel azonban Batthyány gondjai augusztus első felében sem enyhültek, sőt – amennyiben a törvények szentesítésének a joga ismét kikerült a nádor kezéből – még súlyosbodtak is, vitaalapul a kormány most is csak eredeti törvényjavaslatát terjesztette a ház elé. A baloldali képviselőcsoportnak tehát megint sorompóba kellett lépnie. S Teleki, Nyáry és Perczel meg a többi radikális felszólaló csakugyan meg is mozgatott minden követ, kivált arra figyelmeztetve, hogy a császári hadsereg tisztikara eddig vajmi kevés jóindulatot mutatott Magyarország polgári átalakulásának az ügye iránt, s hogy ezért megbocsáthatatlan könnyelműség volna az ország védelmére hivatott újoncokat ennek a tisztikarnak a kezére adni.

Mészáros azonban a vita során kereken elutasította a radikálisoknak azt az indítványát, hogy az újoncokat kizárólag újabb honvédzászlóaljak alakítására használják fel, s Mészáros álláspontját határozottan támogatta Batthyány is. Holott éppen Batthyány ekkor már nemcsak Jellačić és az osztrák kormány szerepének ellenforradalmi mivoltával volt tisztában, hanem minden jel szerint azt is kezdte felismerni, hogy Jellačićnak és az osztrák kormánynak magában az udvarban is van hátvédje, sőt, hogy Jellačić és az osztrák kormány valójában nem is több, mint eszköz ennek a mögötte megbúvó udvari kamarillának a kezében. Hiszen egy augusztus 3-án kelt hírlapi cikkében például – amelyet nézetei radikalizálódásának bizonyságaként nem a hivatalos *Közlöny*-ben vagy a kormány félhivatalosának számító *Pesti Hirlap*-ban, hanem Kossuth július elején megindított szócsövében, a *Kossuth Hirlapjá*-ban tett közzé – maga is azt fejtegette, hogy Ausztriában távolról sem az osztrák kormány az úr, minthogy Bécsben „Metternich politicájának nehány összeszedett reminiscentiája titkos kormányzást gyakorol, melly a felelős ministerium fölött áll”.[68] 15-én pedig egyik kiáltványában arra is felhívta a figyelmet, hogy a bécsi kulisszák mögött mindinkább felemeli a fejét „egy alávaló párt, melly Jellachichot vak eszközeül használja”.[69]

Egyszóval ekkor már Batthyány is látta, hogy a veszély nagyobb, mint amekkorának korábban képzelte, s ezért ekkor már ő is elengedhetetlennek ítélte a forradalom védelmére igénybe vehető fegyveres erők nagymérvű további gyarapítását. Amikor tehát éppen ez idő tájt nyilvánvalóvá lett, milyen keveset érnek az előzetes katonai kiképzés nélkül táborba vezényelt s harctéri szolgálatot amúgy is csupán néhány hétig teljesítő nemzetőri alakulatok, augusztus 13-án ismét a honvédekhez hasonlóan tartós szolgálatra vállalkozó önkéntesek toborzását írta elő az ország törvényhatóságainak. Az újabb önkéntesek kiállítását azonban – a honvédekétől eltérően – valóban mindenestül a törvényhatóságokra bízta, s arra is gondosan ügyelt, hogy a belőlük szerveződő alakulatokat már ne honvédzászlóaljaknak, hanem „önkéntes nemzetőri csapatok”-nak kereszteljék el. Mert ha azt most már tudta is, hogy Magyarország ellenségei magában az udvarban is megtalálhatóak, azt továbbra sem akarta elhinni, hogy az udvarban mindenki ellensége Magyarországnak. S mert akikről az udvari emberek közül még mindig jóindulatot tételezett fel, azoknak a jóindulatát továbbra is igyekezett megőrizni.

A veszély közelségének tudata azonban ekkor már a liberális képviselőkön is kezdett eluralkodni. A katonaállítás kérdésének megvitatásakor tehát a képviselők többsége, bár továbbra sem tette magáévá azt a baloldali álláspontot, amely szerint ezentúl kivétel nélkül minden újoncot honvédzászlóaljak alakítására kellene felhasználni, makacsul ragaszkodott a bizottmányi javaslathoz, amely megengedte ugyan, hogy az újoncok egy részét a Magyarországon állomásozó magyar sorezredek létszámának a gyarapítására vegyék igénybe, az újoncok nagyobbik hányadával kapcsolatos célt viszont maga is újabb honvédzászlóaljak létrehozásában jelölte meg. S mivel ettől az állásponttól, amelyet Kossuth is teljes ékesszólásával képviselt, a többség láthatóan nem volt eltántorítható, a kormány végül Batthyány igyekezete ellenére is elejteni kényszerült Mészáros előterjesztését.

---

[68] B–y L., Pest, augustus 3. 1848. *Kossuth Hirlapja*, 1848. aug. 5. 31. sz. 137. (Hogy e cikk szerzője csakugyan Batthyány, azt a cikket jegyző névbetűk természetesen nem teszik kétségtelenné, bizonyítja viszont a cikk gondolatmenete, mivel ez teljesen egybevág a következő jegyzetben idézendő – vitathatatlan hitelű – kiáltványéval.)

[69] Batthyány Lajos a dunántúli törvényhatóságokhoz, Pest, 1848. aug. 15. Országos Széchényi Könyvtár, Bp. Kisnyomtatványtár. Reprodukcióban közli: Rózsa – Spira 345. sz.

A radikálisok tehát most már némileg fellélegezhettek. Teljesen azonban továbbra sem nyugodhattak meg. Mert a kormány eredeti javaslatával a liberális képviselők zöme ezúttal hozzájuk hasonlóan szintén szembefordult ugyan, de az ő következetes álláspontjukig a liberálisoknak még mindig csak a kisebbsége jutott el, s ennek megfelelően a vitát lezáró szavazás során 226 vokssal a kompromisszumos bizottmányi javaslat kapott többséget, a hadsereg merőben magyar lábra állítását sürgető baloldali indítvány mellett pedig csak 117-en nyilatkoztak.

Hanem ha a radikálisok a vita végeredményével nem lehettek is elégedettek, maga az a tény, hogy ekkor – az egy hónappal korábbi helyzettől eltérően – már akadtak a baloldallal mindenben egyetértésre jutó liberálisok s közben a többiek is tetemes előrelépést tettek korábbi álláspontjukhoz képest, mindenképpen arra vallott, hogy a magyar liberálisok körében egészséges erjedés indult meg, s ezért az ellenforradalomnak távolról sem lesz módja Magyarországot is olyan gyorsan maga alá gyűrnie, amilyen gyorsan sikerült erőt vennie ez előző hetekben egy sor más európai forradalmon.

7. A KIROBBANÁS KÜSZÖBÉN

ELLENFORRADALMI FORDULAT EURÓPÁBAN

1848 első hónapjainak elteltével ugyanis az európai forradalom, amely addig sikert sikerre halmozott, egyszerre megtorpant, majd hamarosan elszenvedte első vereségeit is.

A megtorpanást végső soron az idézte elő, hogy az európai gazdasági válság, mire teljes erejével betört a Duna völgyébe, addigra az atlanti partokról már kezdett eltakarodni, sőt Angliában 1848 tavaszán már éppenséggel újabb gazdasági fellendülésnek adta át a helyét. A gazdasági nehézségekből való kilábalás ugyanis természetszerűleg tompította a szigetország lakóinak körében előzőleg szakadatlanul növekvő elégedetlenséget, s így 1848 májusára végérvényessé vált, aminek az első jelei már áprilisban is megmutatkoztak, hogy tudniillik az európai forradalom hullámverése Angliát már nem lesz képes elárasztani. És ezen az sem változtathatott, hogy Írországban továbbra is rendkívül feszült maradt a hangulat. Mert az előző évben alakult Ír Konföderáció keretei között 1848 tavaszán megindult ugyan a fegyveres függetlenségi harcra való felkészülés, a konföderáció balszárnyának vezetőjét, John Mitchelt azonban az angol hatóságoknak május 12-én sikerült kezükre keríteniök, s ez a fordulat akkora zavart keltett a konföderáció soraiban, hogy mire júliusban eljött a felkelés kitűzött ideje, helyette csupán szórványos s egymástól elszigetelt megmozdulások bontakoztak ki, ezekkel pedig az angol karhatalomnak nem volt nehéz megbirkóznia.

És az európai forradalmi áradat ekkortájt nemcsak hogy végérvényesen megtorpant a doveri sziklák előtt, hanem apránkint kezdett visszahúzódni az általa korábban elborított területekről is, így elsőül épp saját forrásvidékéről, Dél-Itáliából. II. Ferdinánd nápolyi király ugyanis, aki a palermói és a nápolyi forradalom hatására februárban kénytelen volt hozzájárulni a parlamentarizmus bevezetéséhez, május 15-én szétkergette a parlamentet, majd katonáival vérbe fojtatta az alkotmányosság védelmében kirobbanó nápolyi népfelkelést. Június pedig nemcsak a prágai felkelés bukását hozta meg, hanem az európai forradalom sorsára nézve legvégzetesebb fordulatot, a francia forradalom táborának felbomlását is.

A nyomorral és nagyfokú munkanélküliséggel küzdő párizsi munkástömegek ugyanis, amelyek februárban a forradalom burzsoá vezetőinek legfőbb erőforrásait képezték, amelyek helyzetén azonban a polgári köztársaság újólagos bevezetése vajmi keveset lendített, június 23-án elkeseredettségükben fegyveres felkelést indítottak a munkához való jog jelszavával, vagyis immár olyan proletárcélkitűzéssel, amelynek az érvényesítése összeegyeztethetetlen volt a polgári renddel. S bár ezt a próbálkozást eleve is kudarcra ítélte a tőkés viszonyok kiküszöböléséhez szükséges történelmi feltételek hiánya, a polgári rend hívei, akik februárban már legmesszebbmenő céljaikat is elérték, tapasztalván, hogy vannak lényegesen többre törekvők is, arra a következtetésre jutottak, hogy az általuk elért eredményeket elsősorban immár nem az ellenforradalom, hanem a szóban forgó eredményeket keveslők részéről fenyegeti veszély. A forradalom burzsoá vezérkara tehát a munkások ellenében habozás nélkül latba vetette a február óta birtokában levő hatalmi eszközök összességét, és a hadsereg négy napig tartó véres torlaszharcok során könyörtelenül szét is verte a felkelést, majd nyomban megkezdődött a februárban kivívott demokratikus szabadságjogok korlátok közé szorítása is, s az ilyen irányú lépéseket azután a történelmi lehetőségekkel nem számolók okulására a következő hónapokban újabb meg újabb hasonló intézkedések is követték – mindaddig, amíg fokozatosan végbe nem ment a francia államélet demokratikus elemeinek teljes felszámolása.

A franciaországi változások pedig ezúttal is éppúgy megtették a maguk hatását Franciaország határain túl is, akár februárban: a Szajna partján legújabban történtek most ugyanúgy felszították az ellenforradalmi törekvések képviselőinek az önbizalmát és cselekvési vágyát Európa-szerte mindenütt, ahogyan négy hónappal korábban az akkori párizsi események a forradalmi törekvések képviselőinek az önbizalmát és cselekvési vágyát szították fel Európa valamennyi országában. S azt az Európa ellenforradalmárainak tudatában most – teljes joggal – lábra kapó meggyőződést, hogy a francia forradalom táborán belül támadt szakadással a mérleg nyelve végre megmásíthatatlanul az ő javukra billent, magától értetődően az sem ingathatta meg, hogy a párizsi proletárfelkelés kitörésének a napján egy újabb forradalom is kirobbant a kontinens délkeleti szögletében, Bukarestben, s így most – néhány hónapra – Havaselvén is a polgári átalakulás híveinek a kezébe került a hatalom.

Annál is kevésbé, mivel a következő hetekben tovább szélesedtek a Habsburg-ellenforradalom állásai is. Egyfelől azért, mert az osztrák burzsoáziát a nyár derekára végképp az udvari politika támogatójává tette az, hogy a Pillersdorf-kabinetet július 18-án felváltó új osztrák kormányba immár három polgári állású miniszter is bekerült, négy nap múlva pedig az osztrák birodalmi gyűlés megnyíltával valahára a parlamentarizmus is a megvalósulás útjára látszott lépni. Másfelől meg az szilárdította meg ekkor a Habsburgok helyzetét, hogy az olasz földön harcoló császári hadak főparancsnokának, Josef Radetzky gróf tábornagynak július 23–25-én sikerült döntő győzelmet aratnia Custozzánál, s csapatai augusztus 6-án visszafoglalták Milánót is. Károly Albert szárd király ugyanis erre cserben hagyta a lombardiai felkelőket, s képviselői augusztus 9-én fegyverszüneti megállapodást kötöttek az ellenséggel. Ennek következtében pedig a császáriak ekkor nemcsak a lombardiai felkelés végleges felszámolására nyertek kiváló lehetőséget, hanem egyben arra is, hogy most már minden további nélkül felhagyjanak azzal a halogató politikával, amelyet eddig Magyarország irányában folytattak.

AZ UDVAR KÖZVETLEN FELKÉSZÜLÉSE A MAGYARORSZÁG ELLENI TÁMADÁSRA

Ezért volt hát, hogy alig három nappal a piemontiakkal kötött fegyverszünet aláírása után az udvar már vissza is települt Bécsbe, további két nap múlva pedig az uralkodó a nádornak adott ideiglenes törvényszentesítési felhatalmazást is visszavette. Ezek az intézkedések azonban még csak bevezetőül szolgáltak, s azután megtörténtek a közvetlen előkészületek a fegyveres fellépésre is, amelynek lebonyolítójául Bécsben Jellačićot szemelték ki. Horvátországba tehát augusztus második felében egyre-másra érkeztek a csapaterősítések és a fegyverszállítmányok, s 26-án megérkezett a bizalmas értesítés is arról, hogy rövidesen érvényteleníteni fogják az emlékezetes június 10-i királyi rendeletet, amellyel Jellačićot formailag felfüggesztették báni tisztségéből. Jellačić pedig, értvén a szóból, most megkettőzte erőfeszítéseit, hogy – nagyrészt Varasd környékén összevont – csapataival mielőbb megkezdhesse Magyarország elleni hadjáratát.

És a bécsi uralkodó körök mindezenközben a Magyarország ellen tervezett támadás politikai előkészítése érdekében is megtették, amit tehettek. Az osztrák kormány (amelynek a feje július 18-a óta Johann Wessenberg báró külügyminiszter, legmunkásabb tagja pedig Anton Doblhoff-Dier báró belügyminiszter volt) augusztus 27-én elfogadott egy emlékiratot, s ebben oda nyilatkozott, hogy a márciusban Magyarország számára biztosított kormányzati önállóság ellentmondásban van a pragmatica sanctióval, s hogy ez az ellentmondás csupán akkor lenne kiküszöbölhető, ha a magyar kormányt alárendelnék valamiféle „közös legfelsőbb statuskormány"-nak.[76] Majd az osztrák kormány még ugyanezen a napon kidolgozta részletes javaslatait is arra nézve, hogyan bonyolódjék le az általa ajánlott kormányzati reform. Ezekben a javaslatokban pedig világosan kifejezésre juttatta azt a véleményét, hogy a szóban forgó legfelsőbb statuskormánnyá magát az osztrák kormányt kellene előléptetni, s a magyar kormányt eszerint ténylegesen nem is holmi csakugyan közös legfelsőbb statuskormánynak, hanem magának az osztrák kormánynak kellene alávetni.

E hajthatatlan álláspont rögzítése után pedig augusztus 31-én már meg is indult az összpontosított roham: Jellačić csapatai ezen a napon benyomultak Fiuméba, és a Magyar Tengermelléket Horvátországhoz csatolták; Bechtold altábornagy, akinek a feladata nyilván az volt, hogy evvel egyidejűleg teljes fejetlenséget idézzen elő a délvidéki sereg soraiban, ugyanezen a napon váratlanul lemondott a sereg parancsnokságáról; az uralkodó pedig, akinek az a szerep jutott, hogy „erkölcsileg" fedezze a támadást, úgyszintén ezen a napon útnak indította a nádor címére az osztrák kormány 27-i emlékiratát, kísérőlevelében tudatva, hogy maradéktalanul osztja az emlékiratban foglaltakat, s ezért jónak látná, ha a magyar kormány a pragmatica sanctio érvényének helyreállítása érdekében kezdendő újólagos tárgyalásokra mielőbb elküldené hozzá képviselőit.

A FORRADALMI ERŐK VÉGSŐ PRÓBÁLKOZÁSAI A TÁMADÁS ELHÁRÍTÁSÁRA

Az augusztus 31-i királyi leirat kibocsátásával az udvari körök nyilván azt akarták kierőszakolni, hogy a Batthyány-kormány utasítsa el az uralkodó tárgyalási ajánlatát s ezzel teremtsen olyan látszatot, mintha a két fél közötti kívánatos együttműködést nem az udvar, hanem a magyar kormány borította volna fel. Ha ugyanis az udvar valóban újabb tárgyalásokba óhajtott volna kezdeni, akkor tárgyalási alapul bizonyára nem tűzött volna ki olyan követeléseket, amelyeket még a legmérsékeltebb magyar liberálisok sem fogadhattak el. És ha az udvar valóban újabb tárgyalásokba óhajtott volna kezdeni, akkor ezt az augusztus 31-i királyi leirat kibocsátása nélkül is megtehette volna. Hiszen a leirat kibocsátásakor a magyar kormány két tagja, Batthyány és Deák már harmadnapja éppen Bécsben tartózkodott és éppen tárgyalások végett tartózkodott Bécsben, anélkül azonban, hogy az uralkodó érdemleges eszmecserére méltatta volna őket.

---

[76] Az osztrák kormány emlékirata, s. d. [Bécs, 1848. aug. 27.]. Közli: PAP I. 403—415.

Ami annál is beszédesebb tény, mivel Batthyányék ekkor a végveszély tudatában már minden korábbinál nagyobb engedmények tételére is elszánták magukat. Ha tehát a magyar kormányt az osztráknak alárendelni továbbra sem voltak is hajlandóak, Horvátország számára – a korábbi álláspontjával végre gyökeresen szakító kormány augusztus 27-i döntése értelmében – immár a lehető legkiterjedtebb autonómiát készültek felkínálni, sőt most, fölelevenítve egy Kossuth által már jó néhány éve megpendített, a forradalom kitörése óta azonban eddig egyelőre általa sem emlegetett gondolatot, szükség esetén akár Horvátország Magyarországtól való teljes különválását is készek voltak már megajánlani. Maga Batthyány meg azt tervezte, hogy ha ez sem lesz elegendő, akkor fel fogja áldozni a magyar had- és pénzügyigazgatás márciusban oly nehezen kiharcolt önállóságát is, s hozzá fog járulni közös osztrák–magyar had- és pénzügyminisztérium létesítéséhez.

Csakhogy az udvari köröket, amelyekben Lombardia visszafoglalása óta szilárd meggyőződéssé lett, hogy ezekután a magyar forradalom felszámolása is pusztán idő kérdése, többé ekkora engedmények kilátásba helyezésével sem lehetett tárgyalásos kiegyenlítésre bírni. S kivált nem lehetett kielégíteni őket a Batthyány-kormány részéről Horvátország javára előirányozott lépésekkel, hiszen az udvar mind ez ideig azt hangoztatta ugyan, hogy oltalmazni kívánja a horvát nemzeti érdekeket, a valóságban viszont egyáltalán nem arra törekedett, hogy a horvátoknak (vagy a birodalom bármely más népének) a korábbinál nagyobb mozgási szabadságot biztosítson, hanem éppen arra, hogy a birodalom március óta nagyobb mozgási szabadságot követelő vagy máris ilyen nagyobb mozgási szabadság birtokába jutott népeit újfent a birodalmi egység feltétlen tiszteletben tartásának az ösvényére terelje. De az udvari köröket természetesen nem lehetett kielégíteni a közös osztrák–magyar had- és pénzügyminisztérium megszervezésére vonatkozó ajánlattal sem, hiszen az udvar nem azért tűzte ki céljául a Magyarország számára márciusban kicsikart had- és pénzügyigazgatási önállóság felszámolását, hogy most ennek fejében a birodalom egészének had- és pénzügyigazgatásába adjon beleszólást a magyar liberálisoknak, hanem hogy a birodalom kormányzatát teljes egészében a maga rendíthetetlen híveire ruházza ismét.

Ezért volt hát, hogy az uralkodó Batthyányékat előterjesztéseik meghallgatása után semmiféle érdemi válaszban nem részesítette, hanem ehelyett osztrák hadügyminiszteréhez, Latourhoz utasította őket, Latour pedig kertelés nélkül a szemükbe mondta, hogy a kialakult áldatlan helyzeten egyedül a magyar had- és pénzügyminisztériumnak a megfelelő osztrák szakminisztériumokba történő beleolvasztása segíthetne. Ami azután tárgyalófeleivel azonnal megértethette, hogy legjobb lesz, ha teljesen felhagynak azokkal a reményekkel, amelyek Pestről távoztukkor haloványan még pislákoltak bennük.

Batthyány és Deák bécsi kálváriajárásával egyidejűleg azonban igen fontos fejleményekre került sor Pesten is. Az Egyenlőségi Társulat tagjai, akik eleve is bizonyosra vették, hogy az udvar semmi áron sem lesz eltántorítható Magyarország közeli fegyveres megrohanására irányuló terveitől, a katonaállítási törvényjavaslat képviselőházi vitájának utolsó napján, augusztus 23-án tartott rendkívüli közgyűlésükön kimondották, hogy bár a képviselőház egyszer már véghatározatot hozott a katonaállítás mikéntjéről, ők továbbra sem fogják feladni a harcot, amíg el nem érik, hogy az újoncokat mégis kivétel nélkül honvédzászlóaljakba szervezzék, s Vasvári indítványára abban egyeztek meg, hogy először – tömeges aláiratása végett – országszerte körözni fognak egy, az országgyűlés elé terjesztendő petíciót, amely a honatyákat a katonaállítás tárgyában szótöbbséggel elfogadott törvényszöveg utólagos megmásítására fogja felhívni, azután pedig – a következő pesti országos vásár alkalmával – szeptember 8-án nagy népgyűlést rendeznek majd a Rákoson, s a nép nevében innen is hasonló felszólítást fognak intézni a törvényhozáshoz. És augusztus utolsó hetében a társulat tagjai teljes erővel hozzá is láttak az aláírásgyűjtéshez meg a népgyűlésre való toborzáshoz – abban a reményben, hogy a közvélemény nyomása most már hatni is fog a képviselők többségére.

Közben pedig tovább fokozta erőfeszítéseit Kossuth is, aki szintén arra számított, hogy Batthyányék üres kézzel fognak megtérni Bécsből. Élve tehát azzal az alkalommal, hogy a képviselőház most éppen az általa beterjesztett költségvetési tervezettel foglalkozott, mindenekelőtt keresztülvitte, hogy a ház megszavazzon egy, a költségvetési javaslat keretei közül kiemelt külön törvényjavaslatot, amely a kormányt feljogosította a július 11-én már megajánlottnál is nagyobb összegű, 61 millió forintnyi hitel igénybevételére és megengedte, hogy ha a szóban forgó 61 millió az ország közjövedelmeiből nem tellenék ki, akkor a hiányzó öszszeg előteremtéséről a kormány nemesfémfedezet nélküli papírpénz kibocsátásával gondoskodjék. Majd figyelmét a honvédelem – hatáskörébe egyébként nem tartozó – kérdéseire összpontosította, s Szemerét, aki ekkor egy személyben helyettesítette mind Batthyányt, mind az augusztus 26-a óta ismét a délvidéki táborban időző Mészárost, s aki a helyzetet ekkortájt nagyjából hozzá hasonlóan ítélte meg, rávette arra, hogy 29-én egy körrendeletben minden további nélkül utasítsa a törvényhatóságokat az újoncösszeírásnak az országgyűlés által már elfogadott, de még szentesítetlen katonaállítási törvény alapján történő azonnali megkezdésére. Ezzel pedig – ha egyelőre még mindig nyitva maradt is az a kérdés, hogy az újoncokból végül mind egy szálig honvédek lesznek-e – a forradalom tábora mindenképpen megtette a döntő lépést az ellenforradalom közvetlenül küszöbön álló támadásának méltó elfogadására.

III. FEJEZET

AZ ÖNVÉDELMI HARC MEGINDULÁSA

1. A SZEPTEMBERI FORDULAT

AZ ELLENÁLLÁS SZELLEMÉNEK ERŐSÖDÉSE SZEPTEMBER ELSŐ HARMADÁBAN

Az augusztus 31-i királyi leiratnak, meg az osztrák kormány hozzá mellékelt 27-i emlékiratának a kézhezvétele István főherceget szintén lázas tevékenységre ösztönözte. Ezekből az irományokból ugyanis ő is azt olvasta ki, hogy az udvar immár elszánta magát a magyar forradalommal való azonnali kenyértörésre. S mert bizonyosra vette, hogy a két irat megismerése Batthyányék előtt is egyszeriben világossá fogja tenni a békés kiegyenlítés lehetőségének feltételezésén alapuló eddigi politikájuk elhibázott voltát, arra következtetett, hogy a Batthyány-kormány most már napokon belül le fog mondani, s azután olyasféle parlamenti kormányzás fog kezdődni Magyarországon, amilyet a francia konvent folytatott 1793–94-ben – hacsak a hatalmat néki magának nem sikerül megragadnia egy gyors ellenforradalmi puccs segítségével már Jellačić csapatainak Pestre érkezése előtt.

Most tehát, miután augusztus utolsó hetében már lépéseket tett annak érdekében, hogy Komáromból, Pozsonyból és Bécsből megbízható csapatokat vezényeljenek Budára az itteni helyőrség megerősítése végett, első feladatául azt tűzte ki, hogy a magyar liberálisokat is megnyerje az erőösszpontosítás ügyének, s ezért sietve hangoztatni kezdte, hogy egy várható baloldali puccskísérlet esetén a budai helyőrség még saját személyes biztonságának a megóvására is elégtelen volna. De tervet dolgozott ki – az egykori magyar kamara utolsó másodalelnökének, a tavaszi hónapok óta Kossuth minisztériumában álladalmi altitkárként szolgáló Duschek Ferencnek a közreműködésével – a pesti Károly-laktanya falai között működő bankjegynyomda kellő pillanatban történendő lefoglalására, s gondolt arra is, hogy bizalmas embereivel idejekorán megszövegeztessen egy, az államcsíny alkalmával nevében az ország népéhez intézendő kiáltványt, amely az ő hatalomátvételét lett volna hivatva megindokolni olyatén magyarázattal, hogy a hatalmat máskülönben a radikálisok ragadnák magukhoz. Végezetül pedig ez a sokak által még ekkor is a magyar nép őszinte jóakarójának hitt ember a szeptember 3-áról 4-ére virradó éjszakán magához kérette a kormány Pesten tartózkodó tagjait, hogy most már őket is tájékoztassa a 31-én Bécsből hozzá küldött iratokról, s ezzel kikényszerítse haladéktalan lemondásukat, ami azután – úgy vélte – számára meglepetésszerű cselekvést tenne lehetővé, s egyszersmind törvényes ürügyet is szolgáltatna a hatalomátvételhez.

Az azonnali puccskísérlet lehetősége azonban egyelőre mégsem adatott meg István főhercegnek. Mert a Pesten tartózkodó öt miniszter csakugyan azt a következtetést vonta le az általa közöltekből, hogy többé nincs mód elhárítani a császári hadsereg Magyarország elleni támadását, s ez a felismerés mindnyájukat mélységesen megrázta, egyiküket, Széchenyit pedig (aki a kesztyű – egyébként szerinte is elkerülhetetlen – felvételét eleve kudarcra kárhoztatott vállalkozásnak ítélte) a nemzethalál most rajta eluralkodó sejtelme egyenesen az őrület szélére sodorta, úgy hogy őt társai sietve mentesítették is miniszteri teendőitől; a kormány egészének lemondásáról azonban a minisztertanács pillanatnyilag mindezek ellenére sem hozott döntést, mivel az ülésen részt vevő miniszterek tartózkodni kívántak bárminemű elhatározó lépés megtételétől addig, amíg Batthyány és Deák haza nem tér Bécsből. István főherceg tehát már csak emiatt sem láthatott hozzá máris hatalomátvételi elképzeléseinek megvalósításához. De terveinek elnapolására kényszerült a nádor egyéb okokból is: mert az általa kezdeményezett csapatösszevonás szintén jócskán elhúzódott, s mert Jellačić sem volt képes az ő céljainak megfelelő gyorsasággal kelni át a Dráván.

Az idő múlásával pedig az ellenforradalmi puccskísérlet sikerre vitelének az esélyeit tovább rontotta a közhangulat alakulása. Az augusztus 23-át közvetlenül követő napokban ugyanis maguk a pesti liberálisok is széltében-hosszában rebesgették, hogy a baloldal forradalmi diktatúra bevezetésére készül, s ezért valóságos célja a szeptember 8-ára tervezett tömegmegmozdulással nem a katonaállítási törvény utólagos módosításának kierőszakolása, hanem csak az országgyűlés és a kormány megdöntése lehet. Szeptember 3-án azonban az Egyenlőségi Társulat, megértve, hogy az efféle szóbeszéd a liberálisoknak a baloldallal való teljes szembefordulására vezethet, ez pedig leküzdhetetlen akadályokat gördíthet az ellenforradalmi támadásra történő felkészülés útjába, megint csak Vasvári indítványára, lefújta a 8-ára meghirdetett népgyűlést, s ez a lépés igen gyorsan eloszlatta a liberálisok aggodalmait.

S a képviselőház szeptember 4-i ülésén azután végre Kossuth is nyíltan szóba hozta, hogy Batthyányék bécsi tárgyalásainak sikeréhez vajmi kevés remény fűzhető, a várható kudarc pedig teljesen világossá teszi, hogy Magyarország helyzete nemcsak azért kétes, mert az ország ellenségekkel áll szemben, de azért is, mert az ország élén olyan kormány áll, amely a maga tevékenységét a törvények értelmében óhajtja kifejteni, azokhoz a törvényes eszközökhöz viszont, amelyek nélkül az országot nem lehet megvédelmezni, egyszerűen nem jut hozzá. Következésképpen – jelentette ki Kossuth –, ha Bécs nem változtat a maga politikáján, akkor Magyarország számára nem marad más választás, mint „ideiglenesen olly végrehajtó hatalomról gondoskodni, melly végrehajtó hatalom ne legyen kénytelen a maga eljárásának eszközeit a törvényből, hanem a haza veszélyéből meríteni”.[1] S ezek után ugyanő mindjárt azzal az indítvánnyal is előállott, hogy Bihar megye főispánját, Beöthy Ödönt, ezt a nagynevű liberális politikust, akit a kormány egy héttel korábban a veszélyeztetett Délvidék teljhatalmú királyi biztosává neveztetett ki a nádorral, a képviselőház most maga is erősítse meg biztosi tisztségében.

S a képviselők tökéletesen megértették, hogy ennek a csupán jelképes jelentőségű lépésnek a megtételét azért kéri tőlük Kossuth, mert a végrehajtó hatalom feladatkörébe történő ilyetén beavatkozással megmutatnák, hogy szükség esetén csakugyan készek túlmenni a törvény szabta kereteken maguk is. Amikor azonban határozathozatalra került sor, ennek ellenére alig néhány honatya akadt, aki nemtetszésének jeléül ülve maradt, a nagy többség viszont felpattant helyéről, s ezzel kifejezésre juttatta, hogy a magyar forradalom liberális nemesi vezető rétege, bármennyit tétovázott is addig, amíg hitt a kölcsönös engedményeken alapuló békés kiegyenlítés lehetőségében, ha kénytelen lesz kiábrándulni ebből a hitéből, akkor – más európai forradalmak vezető rétegeitől eltérően — nem az ellenforradalommal való elvtelen megalkuvás, hanem az ellenforradalommal való határozott szembeszállás útját fogja választani.

---

[1] Kossuth felszólalása a képviselőház 1848. szept. 4-i ülésén. Kossuth Lajos összes munkái (továbbiakban: KLÖM). XII. Sajtó alá rend. SINKOVICS ISTVÁN. Bp. 1957. 882.

Ám a magyar liberálisoknak most más irányba kellett is fordulniok, mint amelybe például francia vagy osztrák elvrokonaik fordultak a nyáron, hiszen az ő aggodalmaik forrásai is egészen más természetűek voltak, mint a tavasszal még szintén forradalmi úton járó francia vagy osztrák liberálisokéi. A francia meg az osztrák liberálisok ugyanis a nyár folyamán – láttuk – több vagy kevesebb joggal már arra a meggyőződésre jutottak, hogy az ancien régime hívei egyszer s mindenkorra meghajoltak az ő törekvéseik előtt, s ezért az általuk tavasszal kiküzdött forradalmi vívmányokat többé nem fenyegeti az a veszély, hogy holmi ellenforradalmi támadás martalékaivá lesznek. A magyar liberálisok ellenben, ha a kezdet kezdetén hasonlóképpen ítélték is meg a helyzetet, éppen mostanra nagymértékben elveszíthették ilyetén illúzióikat. Mert azt esetleg még ekkor is feltételezhették, hogy a jobbágyfelszabadítás művét többé a Habsburgok sem próbálnák lerombolni. Azt viszont, hogy a Habsburgok végérvényesen beletörődtek Magyarország kormányzati önállóságába, éppen ez idő tájt hihették legkevésbé. Márpedig a magyar liberális nemességet a jobbágyfelszabadítás kormányzati önállóság nélkül vajmi kevéssé elégíthette ki.

S miközben az az aggodalom, amellyel a francia vagy az osztrák burzsoá körök az ellenforradalmi törekvésekre tekintettek, apránkint egyre inkább elült, azonközben – tudjuk – egyre inkább fokozódott az az aggodalom, amellyel ezek a körök a kezdet kezdetén még az övéikkel rokon célokért harcba indult más forradalmi csoportok törekvéseit szemlélték; így a francia burzsoá körök esetében kivált az az aggodalom, amellyel ezek a proletariátus antikapitalista, az osztrák burzsoá körök esetében pedig az az aggodalom, amellyel ezek az olasz meg a magyar forradalmi mozgalom szeparatisztikus törekvései iránt viseltettek. A magyar liberális nemesi körök ilyen jellegű aggodalmai viszont eleve is kisebbek voltak, a későbbiekben pedig még kisebbek lettek. Hiszen a magyarországi munkásság, társadalmi és politikai fejlettségét tekintve, nemcsak a franciaországival, de még az ausztriaival sem vetekedhetett. S elégedetlenség ettől függetlenül élt a munkásságban Magyarországon is, és elégedetlensége ehelyütt is a polgárság ellen irányult, de itt a munkásság haragjának legfőbb tárgya éppen ezért nem a forradalom vezető rétege volt. Nem beszélve arról, hogy a nyár folyamán Magyarországon még a munkástömegeknek a polgárság ellenében kirobbant megmozdulásai is elcsendesedtek. A magyar birtokos osztály és a magyarországi parasztság ellentétei pedig élesek voltak ugyan, de szintén jóval alattuk maradtak például a francia burzsoázia és a francia proletariátus ellentéteinek. Végtére is a parasztság, mint sehol másutt, úgy Magyarországon sem valamiféle, a tőkés renden túlmutató társadalmi berendezkedésért harcolt, csupán a polgári átalakulás folyamatának – azaz egy önmagában a magyar birtokos osztály jobbik része által is igenlett folyamatnak – a kiszélesítéséért. És a nyári hónapokban ez a harc is kezdett alábbhagyni.

S igaz, a magyar liberálisoknak a munkás- és parasztmozgalmakon kívül számolniuk kellett a nemzetiségi mozgalmakkal is. A nyár folyamán azonban egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy ezek a mozgalmak céljaikat a követeléseik meghallgatása elől elzárkózó magyar liberális vezető körök ellenében nem a szóban forgó vezető körök baloldali ellenzékét képező, de a nemzetiségi mozgalmakra ugyancsak görbe szemmel néző magyar radikálisok, hanem a nemzetiségi törekvések iránt egyelőre megértést mutató Habsburgok oldalán próbálják meg kiharcolni, s ezért a nemzetiségi mozgalmak keltette gondok, bármennyire foglalkoztatták is a magyar liberálisokat, a Habsburg-ellenforradalomhoz való közeledésre éppen nem ösztönözhették őket. Ami meg magukat a magyar radikálisokat illeti: köztük már akadtak olyanok, akiknek – mint például Petőfinek vagy Vasvárinak – a távolabbi elképzelései – tudjuk – a magántulajdon minden formáját tagadó „szociális köztársaság”-ban csúcsosodtak ki; a radikálisok nagy többsége azonban még ilyen távolabbi elképzelés gyanánt sem melengette magában egy, a polgári berendezkedésen túlmenő rend képét, s csupán a polgári átalakulás ügyének sikerre vitele érdekében alkalmazandó eszközök kitűzése, a forradalmi módszerek igenlése tekintetében tért el a forradalom liberális vezető rétegétől, amely a polgári átalakulás ügyét mind ez ideig szigorúan a törvény szabta keretek között maradva igyekezett sikerre vinni. Arra pedig, hogy a „szociális köztársaság”-ért már most harcot indítsanak, Petőfiék sem gondoltak, jól tudván, hogy ennek a feltételei még teljességgel hiányoznak. S a baloldal szervezkedése mindezek ellenére is nyugtalanította a magyar liberálisokat, a baloldal ereje azonban távolról sem látszott elegendőnek ahhoz, hogy az ő hatalmi helyzetüket ténylegesen is megingathassa. Akkora félelmet tehát, amekkora a magyar forradalom liberális vezető rétegét az ellenforradalom karjaiba kergethette volna, ennek a rétegnek a soraiban a baloldali szervezkedés szintén nem kelthetett – s kivált nem kelthetett most, az Egyenlőségi Társulat szeptember 3-i visszakozása után.

De ha azok az aggodalmak, amelyekkel a magyar liberálisok a forradalom táborán belüli ellenlábasaikra tekintettek, eszerint nem nőhettek is fölébe annak az aggodalomnak, amelyet az ellenforradalmi támadás veszélye keltett bennük, magától értetődő volt, hogy e liberálisok, akik eddig elképzelhetetlennek tartották, hogy a forradalmi átalakulást ne törvényes átalakulás formájában vigyék keresztül, a törvényes uralkodó ellenében még a legújabban történtek után is csupán akkor lesznek hajlandóak a végső eszközökhöz nyúlni, ha előzőleg végérvényesen megbizonyosodnak arról, hogy egyéb eszközökkel csakugyan semmire se mennének. És ezzel Kossuth is tökéletesen tisztában volt. Éppen ezért ő a képviselőház szeptember 4-i ülésén sem egyedül Beöthy kinevezésének megerősítésére tett javaslatot, hanem többek között arra is, hogy a kormányhoz hasonlóan most az országgyűlés szintén menesszen egy küldöttséget Bécsbe, s ez szögezze neki a kérdést az uralkodónak: „akarja-e ő felsége megtenni azt, mi a nemzetnek megtartására szükséges?”[2] Kossuth ugyanis tudta, hogy erre a kérdésre a küldöttség megnyugtató választ semmiképpen sem kaphat majd, a megnyugtató válasz elmaradása pedig újabb csapást fog mérni a liberális politikusok maradék illúzióira is.

Az országgyűlés persze ezt az indítványt sem késett elfogadni, úgy hogy a küldöttség másnap már útra is kelt Bécs felé. A pestiek pedig ettől kezdve mind magasabbra hágó izgalommal várták, milyen eredménnyel fog visszatérni. Tétlenül azonban az itthonmaradottak addig sem vesztegették az időt. Kossuth például 6-án önhatalmúlag megkezdte a nemesfémfedezet nélküli pénzjegyek (egyelőre ötforintos címletekben történő) közzétételét, majd 9-én megszervezte a bankjegynyomda fegyveres őrizetét is. Szemere pedig ugyanezen a napon váci táborából Pestre rendelte a Dunán inneni törvényhatóságokban szervezett önkéntes nemzetőri had egyik zászlóalját.

---

[2] Kossuth felszólalása a képviselőház 1848. szept. 4-i ülésén. KLÖM XII. 885.

A PESTI NÉP ÚJABB MEGMOZDULÁSA ÉS A KÉPVISELŐHÁZ BALRAFORDULÁSA

Közben viszont egymást érték a Pestre befutó rossz hírek – így például híre jött annak is, hogy az uralkodó Jellačićot 4-én ünnepélyesen megkövette és visszahelyezte báni tisztségébe –, s ezért a feszültség ezekben a napokban végül is olyan nagyra nőtt a magyar forradalom fővárosában, hogy a bécsi hajót, amely az országgyűlés és a kormány küldötteit hozta vissza, 10-én este akkora tömeg fogadta a Duna-parton, amekkorát előzőleg csupán a március 15-i események tudtak megmozgatni. Amikor pedig kiderült, hogy a hajó utasai üres kézzel kényszerültek hazatérni, mert az uralkodó teljesen semmitmondó szavakkal bocsátotta el őket, az egybeverődött emberek szervezetlenül is szenvedélyes tüntetésbe kezdtek, majd a tüntetők zöme megindult Az arany kézhez címzett kávéház felé, ahol az Egyenlőségi Társulat tagjai éppen tanácskozást folytattak a további teendőkről.

Ezekben a percekben tehát bebizonyosodott, hogy az a tartózkodás, amelyet a radikálisok legtöbbje az előző hónapokban a néptömegek törekvései iránt tanúsított, maradéktalanul csak nem ölte ki ezekből a tömegekből a baloldal iránti bizalmat, s kivált nem ölte ki belőlük azt a meggyőződést, hogy ha veszélybe kerülnek a forradalomnak a néptömegek számára sem közömbös vívmányai, akkor elsőül a baloldal fog síkra szállni e vívmányok védelmében. A pesti tömegeknek a baloldal melletti felsorakozása pedig a radikálisok számára most egyszeriben lehetőséget teremtett arra, hogy – ha eddig ténylegesen nem készültek is rá – ezen az éjszakán a hatalmat akár teljes egészében magukhoz ragadják és forradalmi diktatúrát vezessenek be.

A radikálisok azonban nem éltek ezzel a lehetőséggel. Átlátták ugyanis, hogy ha a hatalmat megkísérelnék kisajátítani, kísérletük pillanatnyilag eredményre vezethetne ugyan, a liberális nemesség zömét azonban minden bizonnyal egy csapásra szembefordítaná a forradalommal, s ez azután végzetesen megnövelné a forradalom amúgy is félelmetesen erős ellentáborának az esélyeit. Az Egyenlőségi Társulat tagjai tehát a felvonulóktól egyelőre csupán – türelmet kértek, maguk között pedig abban állapodtak meg, hogy most már harcba fognak szállni a Batthyány-kormány eltávolításáért, arra viszont ezután sem fognak törekedni, hogy valamiféle, az országgyűlés megdöntését feltételező, tisztán baloldali kormányhatalmat hozzanak létre, hanem céljukul egy radikálisokból és liberálisokból Kossuth főségével vegyesen alakítandó, s ennek megfelelően az eddiginél határozottabb vonalvezetésű, de változatlanul az országgyűlésre támaszkodó, s így a liberális nemesség zömének támogatását a maga számára szintén biztosítani képes kormány megteremtését tűzik ki. S azután, reggelre kelve, városszerte mindjárt agitálni is kezdtek a szóban forgó koalíció gondolata és Kossuth mellett.

Az eddigi kormánypolitika esetleges továbbvitelének azonban ekkor már maguk a kormány tagjai sem látták értelmét. Szemere személyében akadt ugyan egy miniszter, aki ennek ellenére sem helyeselte a kormány azonnali lemondását, de ő is csupán azért igyekezett maradásra bírni társait, mert bizonyosra vette, hogy többé semmiféle újonnan alakítandó kormánynak nem sikerülne elnyernie az uralkodói megerősítést, a liberális nemesség zöme viszont továbbra is csak uralkodói felhatalmazással bíró, törvényes kormányt lenne hajlandó támogatni. A kormány többi tagja azonban a 10-éről 11-ére virradólag tartott minisztertanácson határozottan szembehelyezkedett Szemerével. Kossuth azért, mert ekkor már ő is a radikálisokéihoz megszólalásig hasonló elképzelésekre jutott, s az ellenállás kibontakoztatására hivatott új kormány megszervezését az adott körülmények között halasztást nem tűrő teendőnek ítélte. Batthyány pedig azért, mert István főherceg (aki – tudjuk – már eddig is alig győzte kivárni a kormány feloszlását) hazatérését követően sietett elhitetni véle, hogy ha vállalkozik egy Kossuthot tagjai sorából immár kirekesztő új kormány alakítására, akkor lemondása után mindjárt újabb kormányalakítási megbízatást fog kapni, új kormányával pedig Bécs még az eddig történtek ellenére is kész lesz megint tárgyalásokba bocsátkozni. S a kormány mérsékeltebb szakminiszterei – mint általában – ezúttal is Batthyány mellé álltak, ha talán nem hallottak is azokról a hazug ígéretekről, amelyekkel őt István főhercegnek még mindig sikerült megtévesztenie, s ha a főherceg személye iránti bizalmuk talán nem volt is annyira határtalan, mint az övé.

Szemere tehát végül is teljesen elszigetelődött álláspontjával, s így (minthogy Esterházy már 9-én Bécsben benyújtotta lemondását), mire felvirradt szeptember 11. napja, a kormány tagjai közül csupán ő meg a még folyvást a Délvidéken tartózkodó s ezért a Pesten és Bécsben legújabban történtekről egyelőre mit sem tudó Mészáros maradt meg tárcájának a birtokában. István főherceg pedig ezek után teljesen érthetően arra a meggyőződésre jutott, hogy végre elérkezett az ő ideje, s ennek megfelelően sietve átiratot intézett a képviselőház elnökéhez, közölve véle, hogy a kormány feloszlott, majd ehhez azt is hozzáfűzve: „...A törvény értelmében gyakorlandó kormány gyeplőit kezembe vettem...”[3]

A főherceg azonban mégiscsak elszámította magát. Az országgyűlés két háza ugyanis 11-én délelőtt közös zárt ülést tartott, s a törvényhozók ezen nemcsak a kormány feloszlásáról értesültek, hanem meghallgathatták a Bécsben járt küldöttség beszámolóját, s maguk is tájékoztatást kaptak végre az augusztus 31-i királyi leiratról meg az osztrák kormány augusztus 27-i emlékiratáról. Ennek jóvoltából pedig, mire a Redoutban, amelyet ez alkalommal 20 ezer főnyi, Kossuthot éltető tömeg vett körül, délután hatkor megkezdődött a képviselőház soron következő nyilvános ülése, az egybegyűltek már éppen eléggé ingerültek voltak ahhoz, semhogy ellenállás nélkül áldásukat adják erre a leplezetlen ellenforradalmi államcsínykísérletre. A nádori átirat felolvasása után tehát nyomban szót kért a liberális képviselők egyik legtekintélyesebbje, Bezerédj István, s kifejtette, hogy az ország kormányzatát a nádor a törvény értelmében a kormány lelépése után és ellenére sem veheti a maga kezébe, hanem azt továbbra is a lemondott miniszterek kötelesek gyakorolni mindaddig, amíg új törvényes kormány nem alakul. És Bezerédj szavai széles körű tetszést arattak – jeléül annak, hogy a képviselők többsége el van szánva az ellenforradalmi próbálkozások elutasítására, de jeléül annak is, hogy a képviselők többsége lehetőleg még mindig törvényes eszközöket szeretne latba vetni az efféle próbálkozások visszaverésére. Ebből pedig Kossuthot is, a radikálisok is nyomban leszűrték a megfelelő tanulságot, úgy hogy Bezerédj álláspontjához most Madarász László sem késett csatlakozni, majd felállott Kossuth is, aki eddig a radikális képviselők padsoraiból hallgatta a vitát, s a teremben és a Redout falain kívül egybegyűltek dörgő éljenkiáltásaitól övezve, ünnepélyesen visszaült miniszteri székébe.

---

[3] A nádor a képviselőház elnökéhez, Bp. 1848. szept. 11. *Közlöny*, 1848. szept. 13. 96. sz. 488.

Batthyány azonban, aki továbbra is abban a hitben élt, hogy ha sikerül magát elhatárolnia Kossuthtól, akkor a fegyveres ellenforradalmi támadás veszélyét talán még mindig elháríthatja, nem volt hajlandó követni eddigi pénzügyminiszterének a példáját. Kossuth pedig erre, kapva az alkalmon, sietve megszavaztatott a képviselőkkel két perdöntő fontosságú határozatot, amelyek egyike jóváhagyta az ötforintos pénzjegyek kibocsátását, másika meg előírta az újoncozás megkezdését s kimondotta, hogy az újoncokat a továbbiakban már csakis honvédzászlóaljak alakítására szabad felhasználni.

S ezek után István főherceg is kénytelen volt belátni, hogy a hatalom megragadására még sincs lehetősége. Abba azonban, hogy a hatalom most helyette éppen Kossuthra szálljon át, semmiképpen sem óhajtott beletörődni. Jobb híján azt a megoldást választotta tehát, amellyel eddig csak hitegette Batthyányt: a lemondott miniszterelnököt némi töprengés után magához kérette, s újabb kormány alakítására szólította fel. Batthyány pedig vállalkozott is a kormányalakításra, de csupán két feltétellel: egyrészt azt kötve ki, hogy az uralkodó parancsolja vissza Jellačićot, másrészt meg azt, hogy az osztrák nemzeti bank adjon a magyar kormánynak egymillió forintnyi kölcsönt, s ezzel teremtsen módot a királyi jóváhagyás nélkül megkezdett papírpénzkibocsátás felfüggesztésére.

Mikor azután Batthyány másnap bejelentette a képviselőháznak, hogy megbízatást kapott új kormány alakítására, vállalkozását Kossuth is támogatásáról biztosította. Mert hogy a fegyveres ellenforradalmi támadás elhárítása érdekében Batthyány is minden követ meg fog mozgatni, abban Kossuth sem kételkedett. S mert nyilvánvaló volt, hogy ha az udvar Jellačićot nem rendeli vissza s ezzel lehetetlenné teszi, hogy a végrehajtó hatalom gyakorlását Magyarországon most olyan kormány vegye át, amely még a lemondottnál is jóval mérsékeltebbnek ígérkezik, akkor Batthyány kudarca újabb tényezőjévé lesz a törvényes eszközök alkalmazásához még mindig ragaszkodó liberálisok kijózanodásának. Márpedig, hogy az udvar Magyarországgal többé végképp nem hajlandó más nyelven beszélni, mint a fegyverekén, azt ekkor már kétségtelenné tette Csány László legújabb jelentése, amelyet a képviselőháznak ugyanezen a 12-i ülésén éppen Batthyány mutatott be, s amelyből kiviláglott, hogy Jellačić csapatai az előző napon már át is keltek a Dráván.

JELLAČIĆ BETÖRÉSE

Jellačić mintegy 34 ezer főnyi sereg élén indította meg dunántúli hadjáratát. Főerői, amelyeket személyesen vezényelt, Varasd felől Nagykanizsa irányában nyomultak előre, a jobbszárnyát alkotó tartalékhadtest pedig, amelynek az élén Karl Roth tábornok, pancsovai dandárparancsnok állott, s amely tíz nappal később Sztáránál kelt át a Dráván, Pécs felé menetelt. A két támadó csoportosulásnak Jellačić tervei szerint Székesfehérvár táján kellett volna egyesülnie, majd onnan egyenesen a magyar főváros ellen vonulnia s Pest – Jellačić által teljesen bizonyosra vett – elfoglalásával végérvényesen megpecsételnie a magyar forradalom sorsát.

A támadás megindulásának hírére Batthyány rögtön lázas tevékenységbe fogott: 13-án elrendelte, hogy az egy hónapja szerveződő önkéntes nemzetőri zászlóaljak zöme haladéktalanul vonuljon Veszprémbe, a dunántúli megyék legtöbbjének a lakóit pedig általános népfelkelésre hívta fel, majd másnap utasította a törvényhatóságokat az újoncozás azonnali megkezdését előíró képviselőházi határozat foganatosítására, s közben gondoskodott az ország legfontosabb erődítményének, az ellenforradalmár Friedrich Wilhelm Mertz altábornagy parancsnoksága alatt álló Komárom várának a biztosításáról is, amennyiben elébb nagyszámú megbízható nemzetőrrel egészítette ki a kétes szellemű várőrséget, utóbb pedig Mertz távozását is kikényszerítette.

A következő két hét fejleményei azonban mindezek ellenére is Jellačić derűlátó számításait látszottak igazolni. Kivált a dunántúli magyar haderők élén álló Teleki Ádám gróf tábornok jóvoltából. Ő ugyanis – mint a császári hadsereg magasabb beosztású magyar tisztjeinek legtöbbje – nagyon jól tudta, hogy Jellačić nem saját elhatározásából és a horvát nemzeti követelések érvényesítése érdekében, hanem az udvar utasítására és a birodalmi egység védelmében robbantotta ki a háborút, vagyis ugyanazon uralkodó hű katonájaként jár el, mint akire egykor maga is felesküdött. Miért is Teleki egy pillanatig sem gondolt olyasmire, hogy nehezíteni merészelje Jellačić dolgát, ellenkezőleg: már szeptember 9-én közölte Csányval, hogy ha Jellačić átkel a Dráván, semmi esetre sem fog harcba bocsátkozni véle, majd másnap a határszélről már vissza is vonult Keszthelyre, a támadás megindulása után pedig onnan is tovább hátrált a Balaton északnyugati partján, s így teljesen szabaddá tette az utat a tó délkeleti oldalán előretörő ellenség előtt (amiben nem maga a visszavonulás ténye volt megbocsáthatatlan – hiszen a magyar sereg sokkalta gyengébb volt a támadónál –, hanem az, hogy Teleki az ellenség előnyomulását még lassítani sem próbálta).

Jellačić dunántúli útja azonban ennek ellenére sem lett akadálytalan sétává. S erről a támadás által közvetlenül érintett terület lakossága gondoskodott – még ott is, ahol a jobbágyfelszabadítás kereteit túlontúl szűkeknek érző paraszti tömegek korábban semmi jelét sem adták a forradalom fegyveres védelmére irányuló készségnek, s ahol a megyék nemesi vezetői Batthyány felhívása ellenére sem tettek semmit a népfelkelés megszervezése érdekében, mert attól tartottak, hogy a felkelők kaszáikat nem az ellenség, hanem tulajdon földesuraik ellen fogják fordítani. Az ellenállás szellemét pedig mindenekfölött az keltette fel, hogy csapatainak élelmezését Jellačić rekvirálás révén kívánta biztosítani, s a falvakra rászabadított ellenséges különítmények azután nemcsak mindenéből kiélték a lakosságot, hanem ezen túlmenően is gátlástalanul pusztítottak és erőszakoskodtak.

Minél előbbre hatolt tehát Jellačić, annál több helyütt kapott kaszára a nép, s annál többfelé érték meglepetésszerű támadások az ellenség kisebb különvált osztagait vagy a főseregtől elmaradt katonák csoportjait, úgy hogy szeptember végéig egyedül Somogy megyében több mint ezer ellenséges katona lett a felkelés áldozatává. De egyre-másra megrohanták a felkelők az ellenség utánpótlást szállító oszlopait is, s százával meg százával kerítették kezükre Jellačić hadiszekereit, háromszor pedig teljes postáját is. És ez az ellenség utánpótlási vonalait háborgató harci tevékenység hovatovább olyan széles körűvé lett, hogy Jellačić Horvátországgal való összeköttetése a Kanizsán át vezető főútvonalon szeptember végére teljesen meg is szakadt.

A SZŐLŐDÉZSMA ELTÖRLÉSE

A népfelkelés kibontakoztatásában azonban az ellenség pusztításain kívül közrejátszott az is, hogy a magyar forradalom törvényhozása ezekben a napokban végre megtette az első lépést a jobbágyfelszabadítás kereteinek kitágítása érdekében: a képviselőház, amely elé a szüret idejének közeledtével egyre nagyobb számban érkeztek a szőlődézsma eltörlését követelő paraszti petíciók, szeptember 15-én határozatilag kimondotta, hogy a majorsági jellegű szőlőterületek birtokában levő parasztokat azonnali hatállyal mentesíti a szőlődézsma, illetve a hegyvám lerovásának kötelezettségétől. S mivel nyilvánvaló volt, hogy ha a továbbiakban meg akarják sokszorozni a forradalom fegyveres védelmére mozgósított parasztok számát, akkor előzetesen a parasztság sérelmeinek legalább egy részét okvetlenül orvosolni kell: ennek a határozatnak az elfogadását nemcsak a radikálisok pártolták, de az önvédelmi harcot vállaló liberális képviselők közül sem ellenezte senki.

A radikális képviselők azonban a következő napokban ismételten rámutattak arra, hogy ez még nem minden, hanem pótlólag azt is ki kellene mondani, hogy a szőlődézsma eltörléséért nem a parasztok lesznek kötelesek kármentesíteni a földesurakat, s intézkedni kellene a többi feudális maradvány felszámolásáról is. Ezeknek a figyelmeztetéseknek a jogosultságát pedig a liberális képviselők már csak fenntartással ismerték el, azzal a Kossuth formulázta megszorítással, hogy mielőtt további engedmények tétetnének a parasztságnak, elébb „adassék meg a nemességnek az, mire méltán számot tarthat, miszerint legyen kedve a hazát ezen nagy veszélyben védeni”.[4] A képviselőház tehát most először a kármentesítés kérdését tűzte napirendjére, s rövid vita után el is fogadta Kossuth e tárgyban előterjesztett törvényjavaslatát (amelynek a lényege abban összpontosult, hogy az úrbériséget vesztett birtokosok kárpótlás fejében 5%-kal kamatozó kötvényeket fognak kapni), majd a javaslatot tárgyalás végett átküldte a főrendekhez.

19-én azonban végre mégiscsak megkezdődött a feudális maradványok eltörlése fölötti vita is. Ám a vita alapjául nem az annak idején radikális részről beterjesztett törvényjavaslat szolgált, hanem a Deák által kidolgozott, amely a továbbiakban megszüntetendő feudális szolgáltatások elmaradásáért a földesurakat amattól eltérően magukkal az érdekelt parasztokkal tervezte kármentesíttetni. Mivel azonban nem volt nehéz belátni, hogy ennek a javaslatnak a törvénybe iktatása a föld népét távolról sem tüzelné fel a kívánt mértékben, a képviselőház a javaslat részletes tárgyalása során több ponton túlment az eredeti előterjesztésben foglaltakon, s az állami kármentesítés elvét, a radikális képviselők meg-

---

[4] Kossuth felszólalása a képviselőház 1848. szept. 13-i ülésén. KLÖM XII. 938.

megújuló követeléseinek engedve, kiterjesztette a majorsági jobbágyokra, valamint a negyed teleknél nagyobb birtokkal nem rendelkező szőlősgazdákra is.

Ekkora árat viszont a liberális képviselők többsége már semmiképpen sem volt hajlandó fizetni a paraszti tömegek mozgósításáért. Burkoltan tehát a liberálisok egy része már a vita megindulásától fogva éreztette nemtetszését úgy, hogy következetesen távolmaradt a törvényjavaslattal foglalkozó ülésekről (miért is a szóban forgó módosítások mindkét alkalommal a képviselők több mint egyharmadának távollétében, s így is csupán csekély szótöbbséggel, ténylegesen tehát csak a képviselők kisebbségének az egyetértésével mentek határozatba), majd az állami kármentesítés elvének kiterjesztését ellenzők végül a nyílt fellépésre is elszánták magukat s kiharcolták, hogy a ház a javaslat tárgyalását 25-én teljességgel függessze is fel „addig, a meddig az országnak jelen súlyos napjai el nem múlnak”.[5] És ebbe a baloldal is kénytelen volt zokszó nélkül beletörődni, ha a liberálisok zömét az önvédelmi harc ügyétől továbbra sem akarta elidegeníteni. Így pedig a szőlődézsma eltörlése tárgyában 15-én hozott külön határozat életbe lépett ugyan, a többi feudális maradvány felszámolása azonban egyelőre megint csak elmaradt, s mégis nyitva maradt az a kérdés is, hogy a szőlődézsma elvesztéséért annak idején ki fogja majd kármentesíteni a földesurakat.

A HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY LÉTREHOZÁSA

Igaz viszont, hogy a szőlődézsma eltörléséhez a képviselőház szeptember 15-i ülésén – egyéb kérdésekkel kapcsolatban – annál több más fontos határozat társult. Az egyik ilyen határozat kezdeményezője Batthyány volt, aki – ekkor szerezvén tudomást Teleki Ádám árulásáról – azzal az indítvánnyal fordult a házhoz, kérje fel a nádort, hogy most mint az ország főkapitánya, személyesen vegye át a dunántúli sereg vezérletét. Batthyány ugyanis azt gondolta, hogy a sereg tisztikarának Telekivel egy húron pendülő zömét bizonyára vissza fogja terelni az engedelmesség ösvényére, ha parancsait ezentúl az uralkodóház tagjainak egyikétől kapja majd, s talán Jellačić is vissza fog riadni attól, hogy megtámadjon egy Habsburg főherceg parancsnoksága alatt álló sereget. A képviselőház pedig magáévá is tette az indítványt, kivált miután Kossuth is egyetértőleg nyilatkozott róla. Mert abban, hogy Jellačićot meghátrálásra bírná István főherceg vezérkedése, Kossuth egyáltalán nem bízott ugyan, számított viszont arra, hogy a főherceget azonnali nyílt színvallásra fogja kényszeríteni az indítvány elfogadása.

---

[5] Ifj. Pázmándy Dénes elnöki bejelentése a képviselőház 1848. szept. 25-i ülésén. *Közlöny*, 1848. szept. 27. 109. sz. 563.

Hanem István főherceg persze maga is tudta, hogy ha most nemet mondana, akkor ezzel helyzete Magyarországon egyszer s mindenkorra lehetetlenné válnék. Vállalta tehát a vezérletet, másnap pedig már el is utazott a táborba, s hogy ott kellő sikerrel működhessék, helyetteseként magával vitte Móga János altábornagyot, aki mint pesti hadosztályparancsnok már az előző hetekben is nagy segítségére volt az általa tervezett hatalomátvétel céljait szolgáló fővárosi csapatösszevonás szervezésében. Arra azonban, hogy netalán a táborban is ellenforradalmi tevékenységet fejtsen ki, István főherceg csupán korlátozott lehetőséget kapott; a képviselőház ugyanis 15-én Kossuth indítványára azt is elhatározta, hogy a sereg jó szellemének megóvására a nádorral együtt saját soraiból három polgári biztost is küld a táborba. Amely határozat egyébként önmagán túlmutató jelentőséggel bírt: a ház, ez alkalommal első ízben nevezvén ki biztosokat a kormány helyett, most lerakta a szabadságharc később oly nagy fontosságra emelkedett kormánybiztosi intézményének az alapjait, s megtette az első lépést a törvényhozó és a végrehajtó hatalom merev különállásának felszámolása felé vezető úton.

Majd a képviselőház – úgyszintén 15-én – lefektette a szabadságharc irányítását nemsokára kezébe vevő forradalmi kormány alapjait is, mikor – megint csak Kossuth javaslatára – úgy határozott, hogy saját kebeléből kiküld egy hattagú állandó bizottmányt – kimondott célja szerint: a nyilvánosság elé nem tárható honvédelmi jellegű kérdéseknek a miniszterelnökkel való rendszeres megtárgyalására, be nem vallott célja szerint pedig a miniszterelnök tevékenységének állandó ellenőrzésére. S másnap már meg is alakult ez az Országos Honvédelmi Bizottmány, méghozzá úgy, hogy tagjai közé Kossuthon és az erdélyi liberálisokat képviselő Pálffy Jánoson kívül a többség bizalmából – Madarász László, Nyáry Pál, Patay József és Sembery Imre személyében – nem kevesebb, mint négy radikális került. Ami újabb jele volt a képviselőház balratolódásának, jóllehet a balratolódás mértékét első pillantásra a valóságosnál nagyobbnak mutatja, hiszen a képviselők közül ekkor még vajmi kevesen sejthették, hogy ez a testület nemcsak alkalmilag fog fennállni, s rövidesen az ország kormányának a szerepét is át fogja venni.

Ámbár egy baloldali többségű forradalmi kormány éppen 16-án akár magához is ragadhatta volna már a hatalmat. Bécsből ugyanis ezen a napon érkezett meg a válasz azokra a feltételekre, amelyek teljesítésétől Batthyány 11-én függővé tette, hogy végérvényesen vállalja-e az új kormány megalakítását. S a válasz úgy szólt, hogy az uralkodó addig nem kíván érdemben foglalkozni ezekkel a feltételekkel, amíg meg nem kapja a kiszemelt miniszterjelöltek névsorát is. Amely válasz nyilvánvaló akadékoskodás volt – hiszen Bécsben is tudták, hogy Batthyány csupa mérsékelt politikusból szándékozik megalakítani második kormányát –, s eszerint egyedül arra szolgálhatott, hogy az országgyűlést valamilyen elhamarkodott, törvényellenesnek minősíthető lépésre – például Kossuth kormányfővé való kikiáltására – ösztönözze. Ezt a célt pedig az udvar majdhogynem el is érte. Mert a választ közlő királyi leirat felolvasása után általános felháborodás lett úrrá a képviselőkön, s teljes megértés fogadta Batthyánynak azt a bejelentését, hogy többé nem kívánja folytatni kormányalakítási erőfeszítéseit, mivel fáradozásait az adott körülmények között siker úgysem koronázhatja.

Kossuth és a radikálisok azonban átláttak a szitán. Bizalmukról biztosították tehát Batthyányt, s arra kérték, hogy egyelőre mégse váljék meg a miniszterelnöki tisztségtől. Batthyány pedig – miután a bizalomnyilvánításhoz most már a ház egésze csatlakozott – végül is engedett, s másnap már meg is nevezte miniszterjelöltjeit, akiknek az együttesében első kormányának tagjai közül mindössze Deák, Eötvös és Mészáros szerepelt továbbra is, új emberekként pedig legfeljebb olyan, a liberális nemesség jobbszárnyához tartozó politikusok kaptak helyet, amilyen például az eddig Deák mellett álladalmi altitkárként szolgáló Ghyczy Kálmán vagy az áprilisban jászkun főkapitánnyá kinevezett Szentkirályi Móric volt, s – a június óta Erdély királyi biztosának tisztét ellátó Vay Miklós báró koronaőr személyében – akadt egy konzervatív miniszterjelölt is. Azaz Batthyány olyan miniszterlistát állított össze, amelytől az udvar csupán ellenforradalmi szándékainak leplezetlen elismerésével tagadhatta meg jóváhagyását.

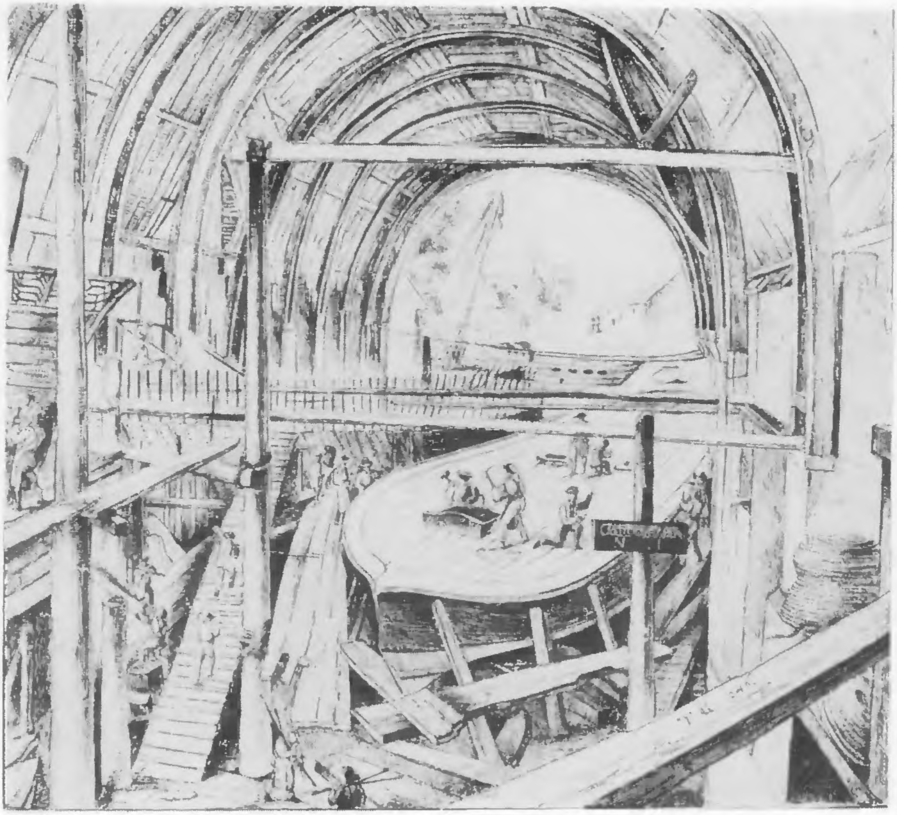

18. Óbudai hajógyári ácsok

20. Pesti nyomdászok

◀ 19. Selmeci bányászok

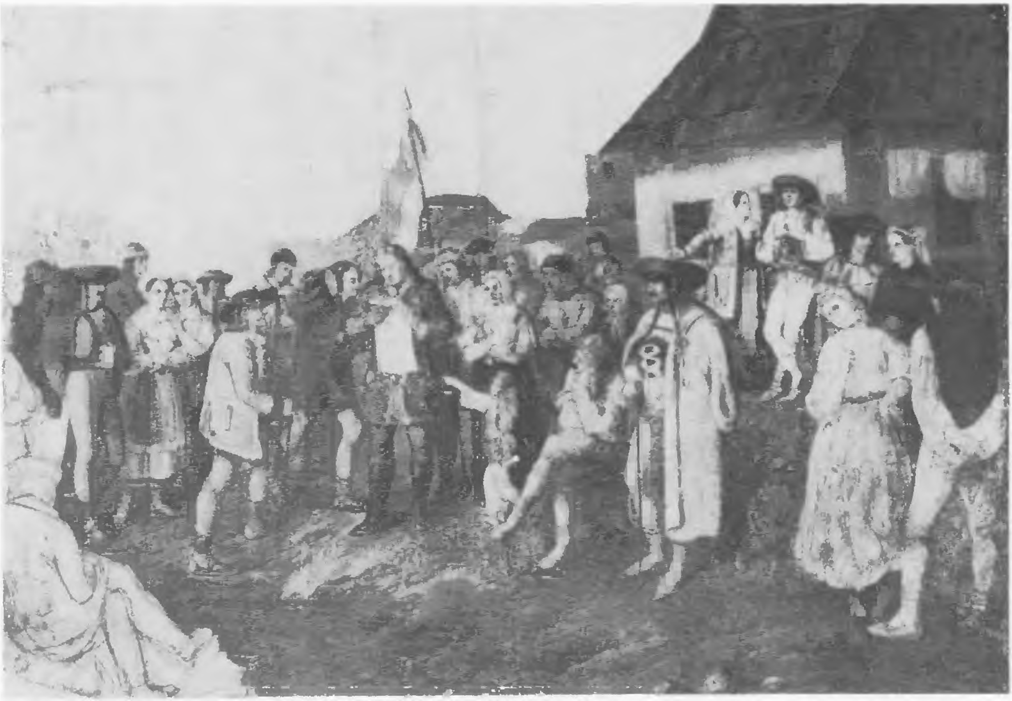

21. Az 1848. május 10-i liptószentmiklósi petíció nyilvánosságra hozatala (ahogyan a szlovák vezetők többségének tervei szerint történt volna, de ténylegesen nem történhetett meg: a szlovák tömegek képviselői előtt)

23. Simion Bărnuţ

◀ 22. Jozef Miloslav Hurban
(A kép alatti Hurban-vers fordítása:
Ha szunnyad a nemzet: jut dicstelen végre,
Ha viszont fölébred: ébred dicsőségre,
Ébredj hát, hogy dicső nemzet lehess végre!)

24. A karlócai szerb nemzeti gyűlés 1848. május 13-i megnyitó ülése. Rajačić felmutatja a magyarországi szerbek régi kiváltságleveleit

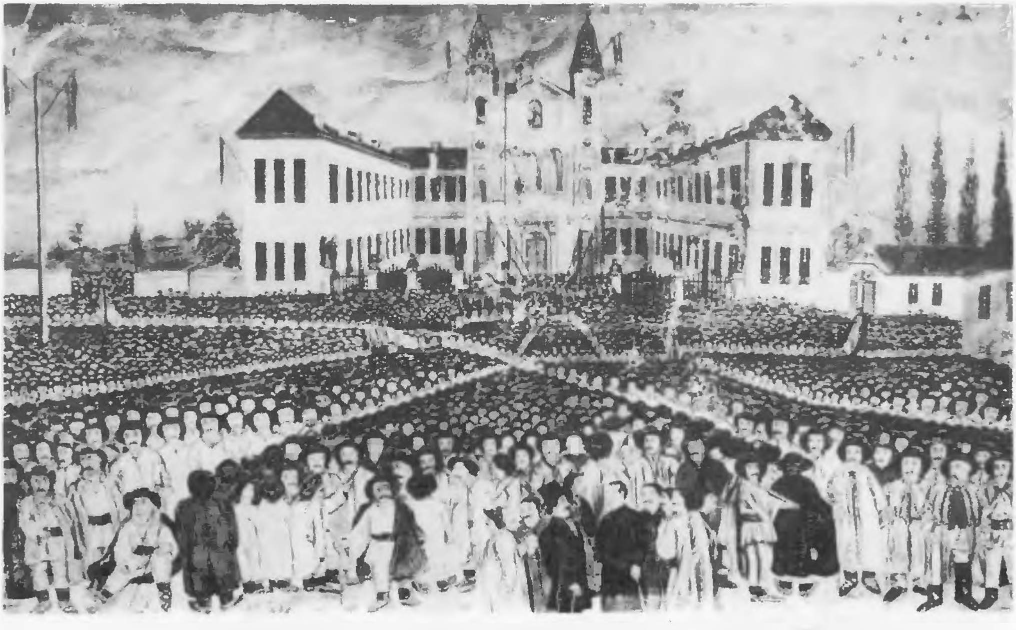

25. A balázsfalvi nemzeti gyűlés hivatalos megnyitása 1848. május 15-én

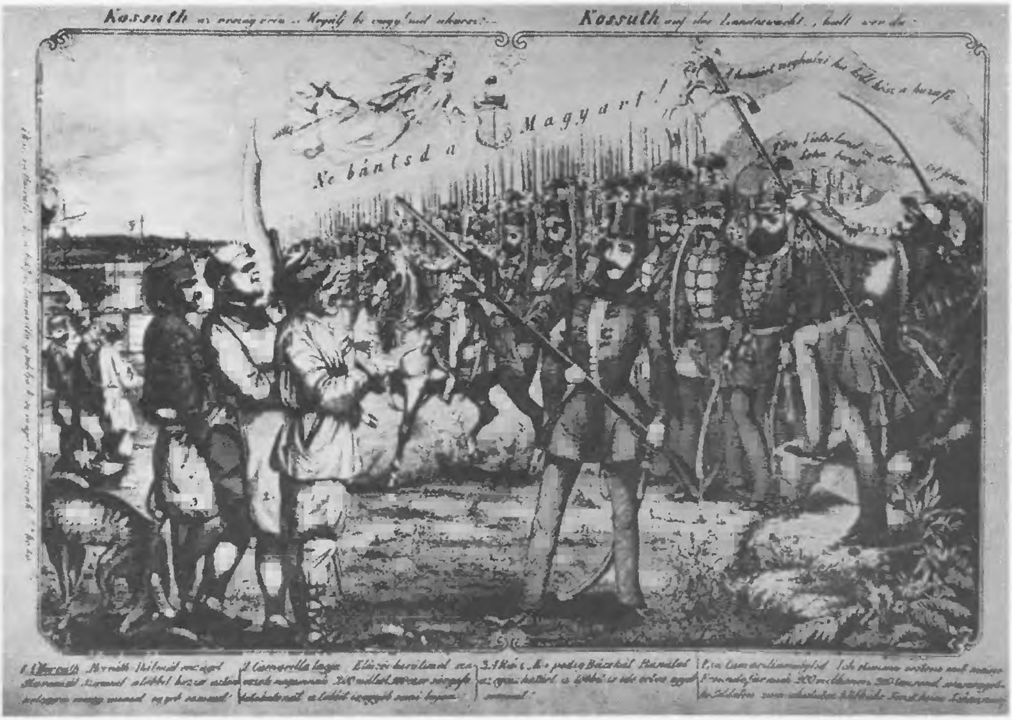

26. „Kossuth az ország őrén”. A nemzetiségi követelések és magyar fogadtatásuk a karikaturista szemével

27. Honvédtoborzás

28. Magyarország és Erdély egyesülésének allegóriája

29. Magyarország első népképviseleti országgyűlésének megnyitó ülése a pesti Redoutban 1848. július 5-én. Az elnöki emelvényen István főherceg a trónbeszédet olvassa, mellette a kormány tagjai

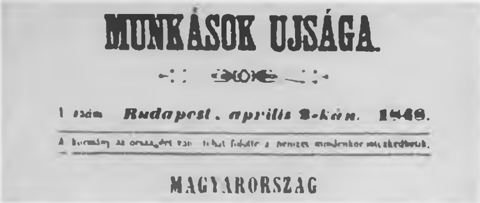
MUNKÁSOK UJSÁGA.

1 szám. Budapest, aprilis 2-kán. 1848.

MAGYARORSZÁG

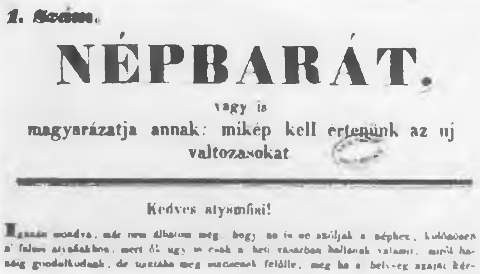
1. Szám.

NÉPBARÁT.

vagy is

magyarázatja annak: mikép kell értenünk az uj változásokat

Kedves atyamfiai!

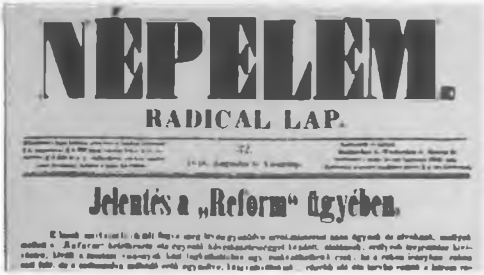
NÉPELEM.

RADICAL LAP.

Jelentés a „Reform" ügyében.

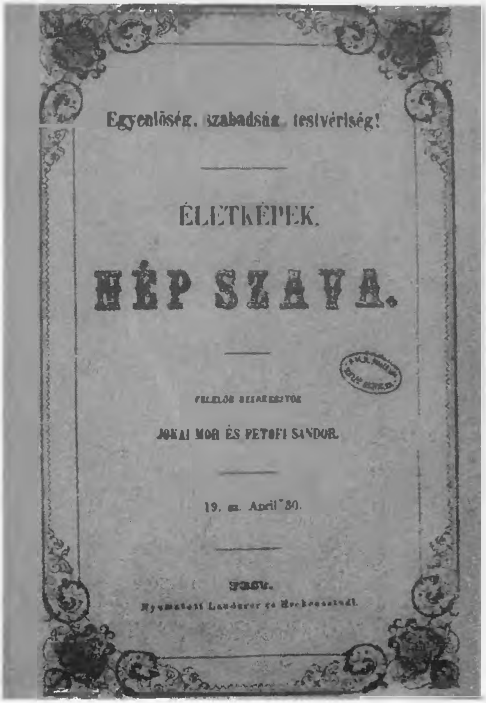
Egyenlőség, szabadság, testvériség!

ÉLETKÉPEK.

NÉP SZAVA.

FELELŐS SZERKESZTŐK

JÓKAI MÓR ÉS PETŐFI SÁNDOR.

19. sz. April 30.

PEST.

Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

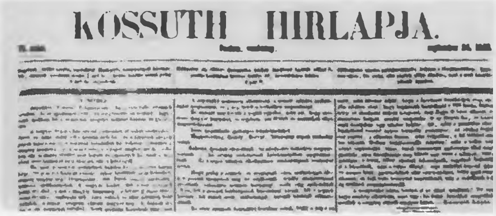
KOSSUTH HIRLAPJA.

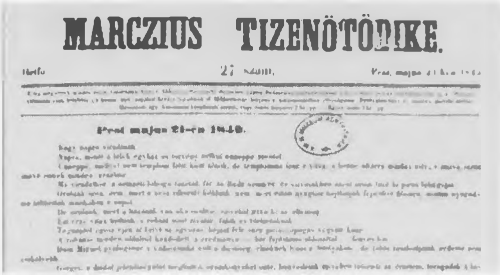
MARCZIUS TIZENÖTÖDIKE.

27. szám.

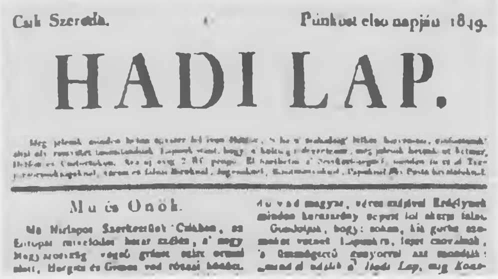
Csik Szereda. Pünkost első napján 1849.

HADI LAP.

Mi és Önök.

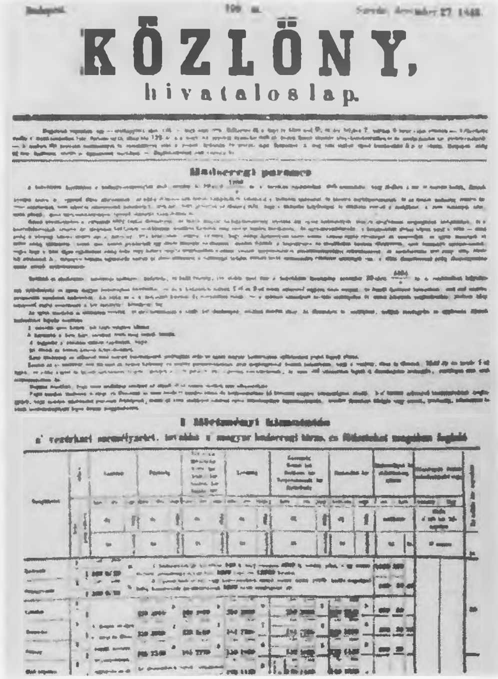
Budapest. 109 sz. Szerda, december 27 1848.

KÖZLÖNY,

hivatalos lap.

Hadseregi parancs

30. 1848–49 magyarországi sajtójából

PERCZEL MÓRICZ.

31. Perczel Mór

32. Teleki László

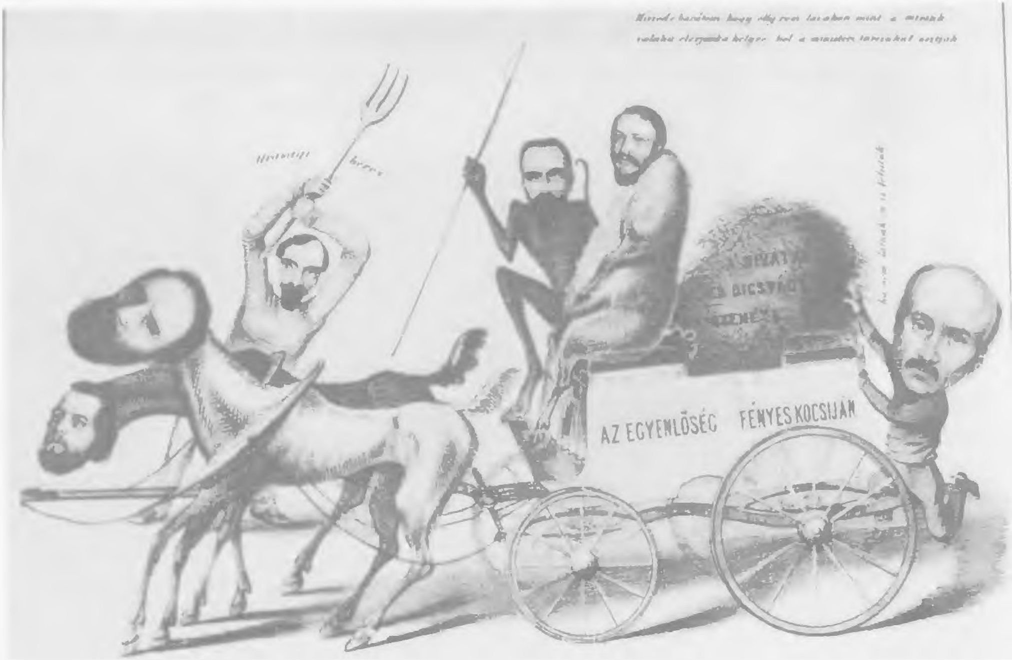

33. „Az egyenlőség fényes kocsiján". Az Egyenlőségi Társulat hangadói: Perczel Mór, Táncsics Mihály, Patay József, Madarász László és Nyáry Pál, valamint (a közéjük ténylegesen nem sorolható) Bezerédj István – egy kormánytámogató karikaturista szemével

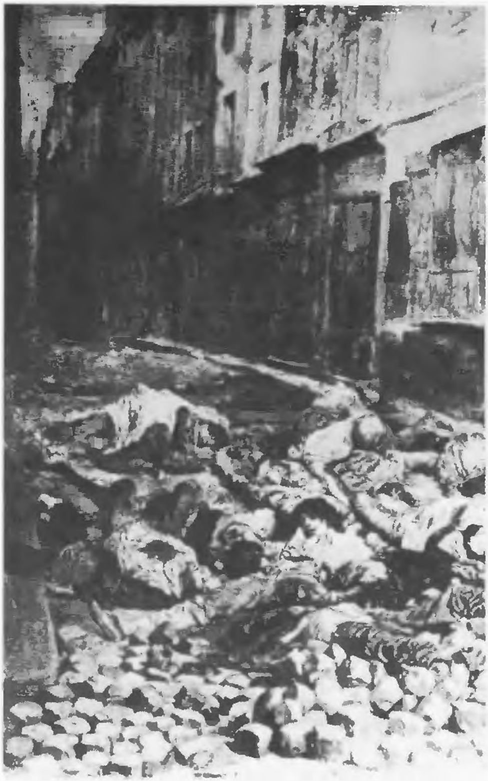

34. Párizsi torlasz a júniusi proletárfelkelés leverése után

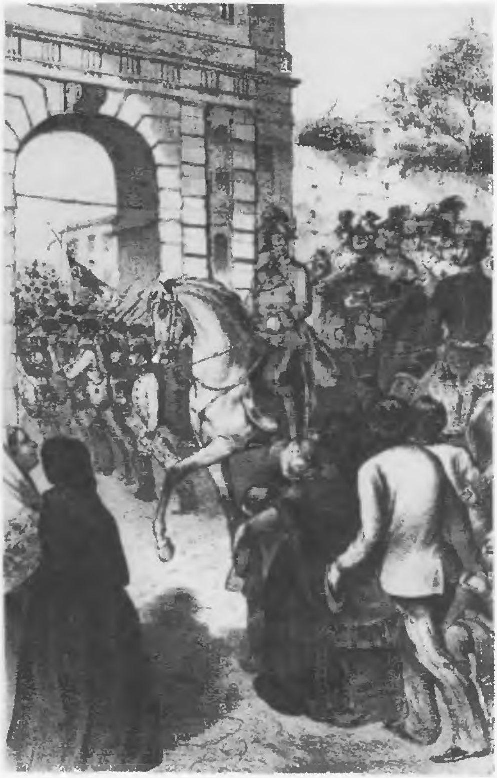

35. Radetzky bevonulása Milánóba 1848. augusztus 6-án

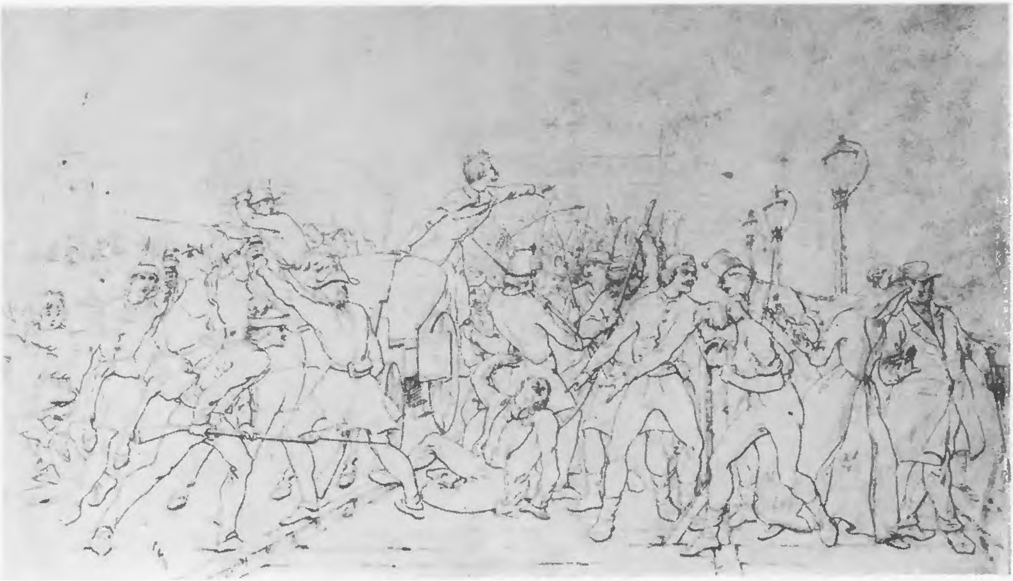

36. Lamberg halála a pesti hajóhídon 1848. szeptember 28-án

37. Kossuth toborzóbeszédet mond Cegléden 1848. szeptember 24-én

A M.N. MÚZEUM KÖNYV-TÁRA

38. A pákozdi győzelmet ünneplő honvédek és népfelkelők az ütközet estéjén

39. Horvát határőr

41. Egy bécsi diák az októberi felkelés leverése után

40. Latour teteme a lámpavason ▶ 1848. október 6-án

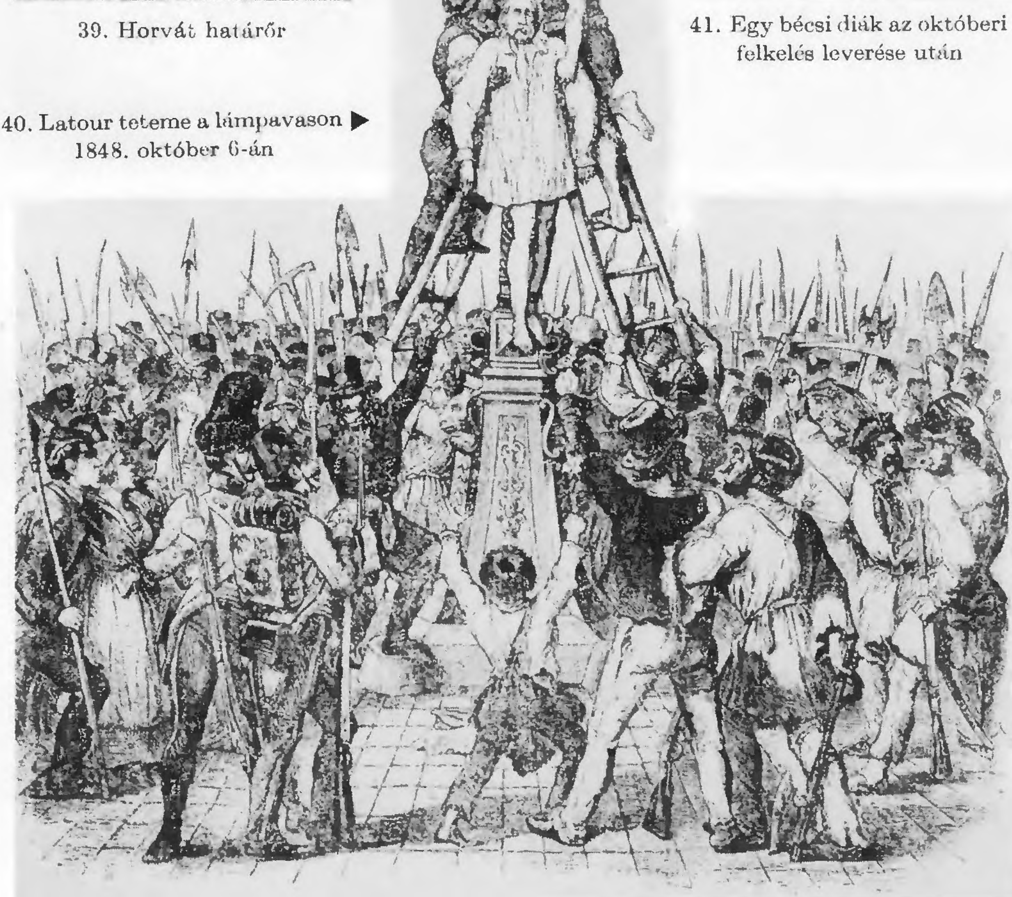

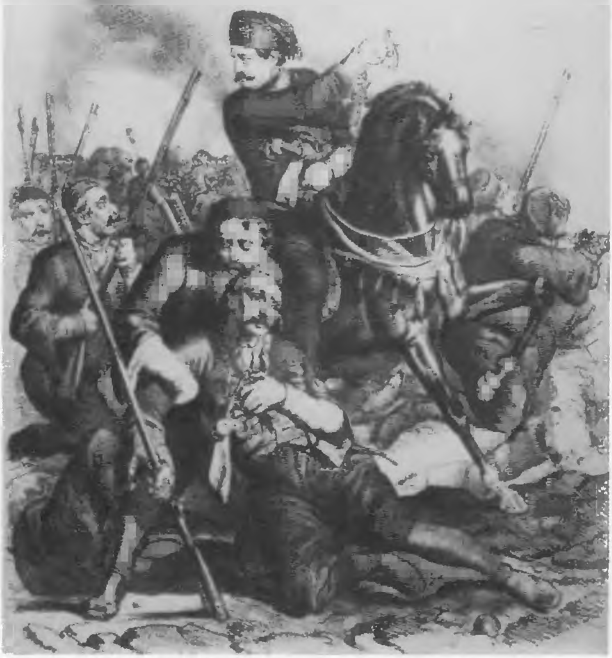

42. Knićanin és szerviánusai

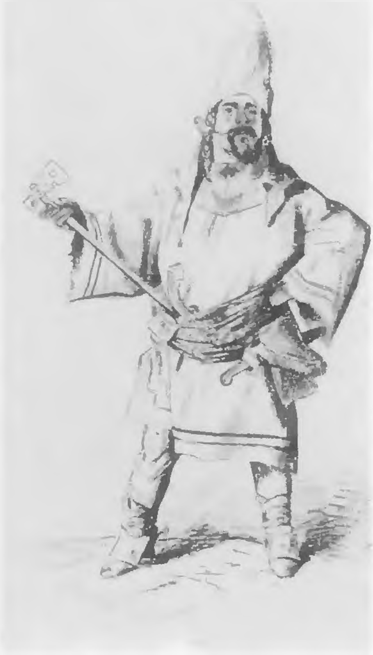

43. Az erdélyi román felkelőhad egyik parancsnoka

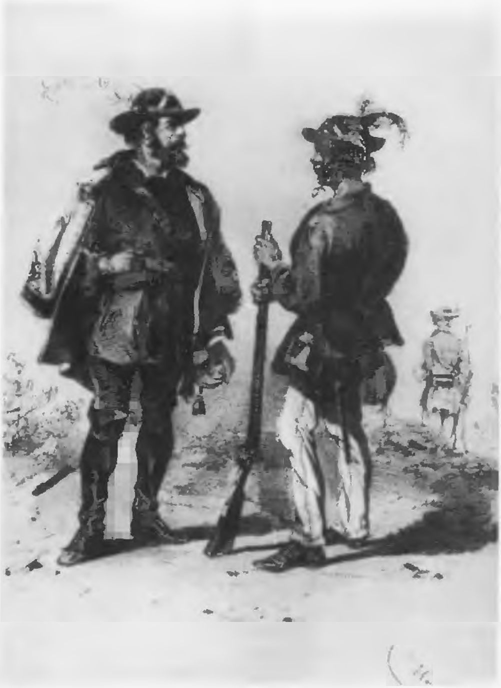

44. A szlovák légió egyik tisztje és közvitéze

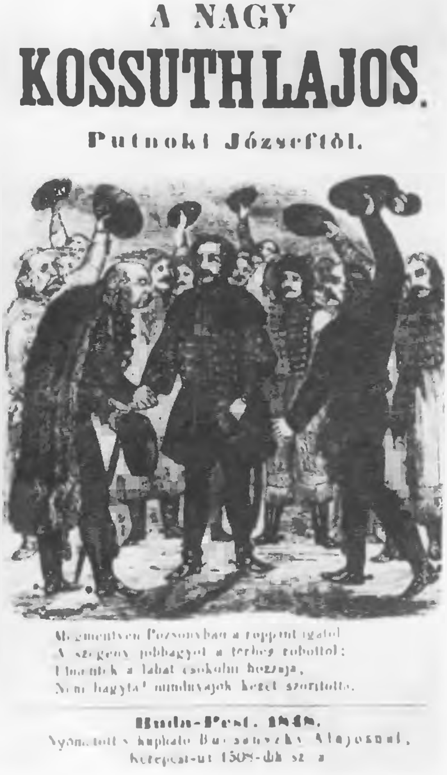

A NAGY
KOSSUTH LAJOS.
Putnoki Józseftől.

Megmentvén Pozsonyban a roppant igától
A szegény jobbágyot a terhes robottól:
Elmentek a lábát csókolni hozzája,
Nem hagyta! mindnyájok kezét szorította.

Buda-Pest. 1848.
Nyomatott s kapható Bucsánszky Alajosnál,
Kerepesi-út 1508-dik sz. a.

45. Egykorú népkönyv a jobbágyfelszabadítást kivívó Kossuthról ▶

46. A császári csapatok 1849. január 5-én bevonulnak Pestre

47. Őrszolgálatot teljesítő népfelkelők

ISTVÁN FŐHERCEG SZÖKÉSE S LAMBERG KÜLDETÉSE

Az udvar azonban most már ettől függetlenül is rákényszerült ellenforradalmi szándékainak nyílt feltárására. Elsősorban azért, mert István főhercegnek a dunántúli táborban való megjelenése nem csekély akadályokat gördített az ellenforradalom útjába. Miért is Bécsből a főhercegnek sietve utána küldtek egy királyi kéziratot, s ebben kereken megtiltották néki, hogy harcba bocsátkozzék Jellačićcsal. Ez pedig világossá tette előtte, hogy ha továbbra is ragaszkodnék az ország javát mindenek fölé helyező nádor szerepéhez, akkor tevékenységéből az ellenforradalomnak már nem annyira haszna, mint inkább kára származnék. 22-én tehát alattomban visszatért Budára, s másnap egy Batthyányhoz intézett levélben bejelentette, hogy lemond nádori méltóságáról, majd – azon a címen, hogy a Magyarországot fenyegető veszedelem elhárítására még egy kísérletet akar tenni az udvarnál – Bécsbe szökött. Ez pedig az udvar kezéből egyszeriben kitépte a legfontosabb eszközt, amellyel eddig olyan látszatot kelthetett, hogy becsületesen tartja magát a magyar törvényekhez.

Az udvari körök azonban ezt maguk is átlátták, s ezért most oda lyukadtak ki, hogy a továbbiakban már nem is igen érdemes törniük magukat ennek a látszatnak a megőrzéséért, hanem legegyszerűbb lesz, ha a nádori szék megürülése után Jellačićot nevezik ki Magyarország polgári és katonai kormányzójává, a magyar országgyűlést pedig azonnali hatállyal feloszlatják. Ám István főherceg Bécsbe érkezése után kevésbé kiábrándító intézkedések foganatosítása mellett szállt síkra: azt javasolta, hogy az ország királyi helytartójává a rangban a nádor után következő zászlósurat, Mailáth György országbírót, a Magyarország területén állomásozó csapatok főparancsnokává pedig Lamberg Ferenc gróf altábornagyot, a magyar politikai körökben ugyan udvarhűnek, de máskülönben becsületes embernek ismert pozsonyi hadosztályparancsnokot nevezzék ki, s – mivel az országgyűlés még nem fejezte be a költségvetési vitát, az évi költségvetés letárgyalása előtt pedig az 1848:IV. törvénycikk értelmében nem oszlatható fel – egyelőre az országgyűlést se oszlassák fel, csupán napolják el december 1-éig. S ezeknek a javaslatoknak az udvari körök végül helyt is adtak. Lamberget tehát Bécsbe rendelték, majd útnak indították Budára, s rábízták a Mailáth kinevezéséről meg az országgyűlés elnapolásáról intézkedő két királyi rendeletet is (hogy azután ezeket közzétételük előtt jegyeztesse ellen Batthyányval). Az ő kinevezéséről szóló rendeletet pedig 25-én miniszteri ellenjegyzés nélkül nyilvánosságra hozták, s egyidejűleg közhírré tették, hogy az uralkodó nem járul hozzá Batthyány tervezett második kormányának megalakításához, mert teljesíthetetlennek ítéli az ő Jellačić visszarendelésére vonatkozó követelését.

Batthyány, akit Lamberg megbízatásáról elsőül István főherceg tájékoztatott levél útján – s levelének olyan kicsengést adva, mintha az újdonsült főparancsnok először a dunántúli táborba szándékoznék menni fegyvernyugvás létrehozásának a céljából –, ez általa megbízhatónak vélt tájékoztató kézhezvétele után 27-én maga is a táborba sietett. Lamberg azonban (aki az István főherceg levelében foglaltakról és Batthyány elutazásáról mit sem tudott) ugyane nap estéjén nem a táborba, hanem titkon Budára érkezett. A következő ülését ugyancsak ezen az estén tartó képviselőház pedig, amelynek a falait ez alkalommal is óriási tüntető tömeg övezte, a Lamberg kinevezéséről szóló királyi rendeletet Madarász László és az ekkor Batthyány felhatalmazásával már harmadnapja alföldi toborzókörúton járó, de útját a legújabb hírek hallatára megszakító Kossuth kezdeményzésére mint miniszteri ellenjegyzés nélkül, azaz törvényellenesen kibocsátott iratot érvénytelennek nyilvánította, majd a dunántúli sereget felszólította a harc haladéktalan felvételére, s végül e legújabb határozatainak foganatosításával a honvédelmi bizottmányt bízta meg. Másnap pedig a pesti tömegek meg a Kossuth szavára a táborba indult, s éppen ekkor Pestre érkező alföldi népfelkelők már azt is megmutatták, hogy a honvédelmi bizottmány korántsem fog magára maradni, ha majd érvényt próbál szerezni a képviselőház akaratának: mikor kiderült, hogy Lamberg már itt is van, halálra keresték, s azután, kezükre kerítvén, könyörtelenül felkoncolták ezt az udvar által elnyomójukká kiszemelt, s ezzel haragjuknak kiszolgáltatott embert.

Ez a lépés pedig egyszerre szakadást idézett elő a liberális nemesség sorain belül: a harcot vállaló zömről egyszeriben teljes élességgel leválasztotta azt a jobboldali kisebbséget, amely a kesztyű felvételét eddig sem helyeselte. Akik tehát azon a nézeten voltak, hogy a békés kiegyenlítés lehetősége Lamberg halálával végképp füstbe ment, a fegyveres ellenállás viszont tökéletesen értelmetlen, az ellenforradalom oldalára átállani azonban ezután sem akartak, azok most siettek hátat fordítani a politikai életnek, s részint – mint például Klauzál – visszahúzódtak vidéki birtokaikra, részint meg – mint például Eötvös – egyenesen külföldre menekültek. Akik pedig az ellenállást szintén hiábavalónak ítélték ugyan, de még mindig bíztak valamiféle tárgyalásos kibontakozás eshetőségében, s magukat ezért békepártiaknak nevezték, azok mostantól fogva mind határozottabban igyekeztek elkülönülni a harc tovább folytatásának a híveitől, ámbár ellenzéki álláspontjuk nyílt feltárásával egyelőre adósak maradtak.

Annál ösztönzőbben hatottak viszont a legújabb események a liberális nemesség zömére, s ez fejeződött ki abban is, hogy a képviselőház, Lamberg haláláról értesülvén, immár a végrehajtó hatalom egészét a honvédelmi bizottmányra ruházta (igaz, egyelőre csak ideiglenes érvénnyel: Batthyány távollétének a tartamára). Mert az utca önbíráskodását persze a liberálisok zöme sem helyeselte. A tárgyalásos megoldás illúziójával azonban a többség most már messzemenően leszámolt. A harc feladására pedig a zöm továbbra sem volt kapható. Annál is kevésbé, mivel éppen ekkortájt kezdhetett végleg megbizonyosodni arról, hogy a továbbiakban a néptömegek is mellette fognak felsorakozni.

A NÉPTÖMEGEK FEGYVERFOGÁSA

A néptömegek harci készségéről tanúskodott mindenekelőtt a legújabb pesti toborzóakciók sikere. Hiszen a Pesten, augusztus utolsó hetében szervezni kezdett Hunyadi-szabadcsapat alig három hét leforgása alatt teljessé lett, másfélezer főnyi legénységével szeptember 15-én már el is vonult a dunántúli táborba. A következő napon pedig Perczel meghirdette egy másik – Zrínyiről elnevezett – szabadcsapat toborzását, s egy hét múlva már ez a kilencszázas létszámú alakulat is táborba szállhatott. Majd, mikor szeptember 30-án a honvédelmi bizottmány további önkéntesek kimozdítását kérte Pest városától, egyetlen délután annyian jelentkeztek, hogy másnap reggelig ismét 4 ezer embert vezényelhettek a fővárosból a harcmezőre.

De a pestiekéhez hasonló vállalkozó szellemet mutattak a Kossuth által felkeresett Duna–Tisza közi települések lakói is: Ceglédről, Nagykőrösről, Kecskemétről, Abonyból és Szolnokról szeptember 25. és 27. között együttvéve 12 ezer ember indult Jellačić fogadására, szeptember 29. és október 6. között pedig, amikor Kossuth immár Csongrád megye területén folytatta toborzókörútját, a lelkesedés – ha lehet – még fokozódott is, úgy hogy ő útjának végeztével már kereken 50 ezer önkéntes jelentkezéséről számolhatott be a képviselőháznak. Ami kiváltképpen kellemesen lephette meg a parasztság elégedetlenségének jeleivel előzőleg lépten-nyomon találkozó liberálisokat.

A paraszti tömegek talpraállása azonban, ha sokakat meglephetett is, egyáltalán nem volt véletlen. Már csak azért sem, mert a Dunántúlról érkező hírek a Duna–Tisza közének a lakóit is a fenyegetettség érzetével töltötték el, s mert az a körülmény, hogy Jellačić horvát nemzetiségű katonák élén lépte át a Drávát, most ráadásul a magyar nemesség soraiban kitermelődött nacionalizmusnak a magyar parasztság körében történő térhódítása előtt is egyszerre utat nyitott.

Voltak azonban további mozgósító tényezők is. Az 1848 tavaszán felszabadult volt úrbéresekre – még a legszegényebbekre és legelégedetlenebbekre is – nagy hatást gyakoroltak például a toborzást folytató Kossuth figyelmeztetései is; Kossuth ugyanis elsősorban azzal érvelt, hogy az ellenforradalom a márciusi vívmányok maradéktalan visszavételére készül, s ezért az ellenforradalom győzelme esetén a márciusi jobbágyfelszabadító vívmányok is veszendőbe mennének, a föld népe pedig ismét „a régi szolgaságba, régi járomba, régi nyomorúságba" kényszerülne vissza.[6]

Akikre pedig sem a dunántúli hírek, sem a nacionalista jelszavak nem hatottak, sőt Kossuth érvelése sem tudott hatni, mert nyomorúságukat a márciusi jobbágyfelszabadítás csupán jelentéktelen mértékben vagy éppen egyáltalán nem enyhítette, azokat maga Bécs ejthette most gondolkodóba egy, a magyar birtokos osztálynak az ellenforradalom javára hangolása végett szeptember 22-én kibocsátott királyi kiáltvánnyal. Ebből ugyanis az érdekelt falusiak megtudhatták, hogy az uralkodót, akit többségük eddig a nép legfőbb, sőt egyedüli pártfogójának hitt, „némely községek és egyének . . . mások birtokát és jogát megtámadó bitorlásai" „azoknak komoly kárhoztatására" késztették.[7] És a magyar nemességhez való közeledésre ez önmagában természetszerűleg még nem bírhatta volna rá őket, hiszen a forradalom első fél esztendejében a magyar nemesség sem adta semmi kézzelfogható jelét a márciusi jobbágyfelszabadítás kiszélesítésére irányuló hajlandóságának, ha pedig ők maguk próbáltak igazságot szolgáltatni maguknak, akkor a magyar nemesurak is mindig mint bitorlókkal bántak vélük. Csakhogy éppen most a szőlődézsma eltörléséről is értesülhettek, ez az értesülés pedig immár alkalmas volt arra ösztönözni őket, hogy uraikra mostantól fogva az eddiginél némileg jobb szemmel kezdjenek nézni.

---

[6] Kossuth toborzófelhívása, Bp. 1848. szept. 24. KLÖM XIII. Sajtó alá rend. Barta István. Bp. 1952. 31.

[7] Az uralkodó kiáltványa, Bécs, 1848. szept. 22. Közli: Pap Dénes, Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez 1848–1849 (továbbiakban: Pap). II. Pest, 1869. 39–40.

Igaz, a szőlődézsma eltörlése csupán egy volt a paraszti tömegek teljes kielégítéséhez szükséges intézkedések közül. Ahhoz azonban, hogy most még a legszegényebbek tömegeit is kimozdítsa eddigi részvétlenségükből – úgy látszik –, ennyi is elegendő volt, hiszen most valóban megmozdultak a legszegényebbek is, sőt legnagyobb arányban éppen a legszegényebbek csatlakoztak a népfelkeléshez. Nem mintha többi követelésükről emezek egyszeriben megfeledkeztek volna. Hanem mert a szőlődézsma eltörlésében az első lépést látták s feltételezték, hogy ezt – ha előbb nem is – az ellenség visszaverése után további lépések is fogják követni. Hiszen Jellačić betörése óta közrebocsátott felhívásaiban Táncsics is arra biztatta őket, hogy szálljanak szembe az ellenséggel, s amíg az országot meg nem tisztítják tőle, addig hagyjanak fel „minden részletes követelésekkel" – „mert ha most magunk közt viszálkodunk, a volt földesurak és volt jobbágyok: ez közös ellenségünknek igen jó víz lenne malmára" –, ehhez azonban Táncsics azt sem mulasztotta el hozzáfűzni, hogy azért is így kell cselekedniök, mert „mindent egyszerre nem lehet, de egymásután majd igen".[8] S maga Kossuth persze még efféle homályos célzások formájában sem utalt – amint a képviselőház szeptember 25-i döntése után nem is utalhatott – arra, hogy a szőlődézsma eltörlését idővel más hasonló engedmények is ki fogják egészíteni; a szegénység azonban – mivel nagyon vágyott további engedményekre – ilyen engedmények tételére irányuló szándékot ennek ellenére még az ő szavaiba is kész volt beleérteni.

Ha tehát Kossuth most egyik kiáltványában meghirdette a jelszót:

---

[8] [TÁNCSICS MIHÁLY], Ki a mi ellenségünk? *Munkások Ujsága*, 1848. szept. 14. 30. sz. 388–389.

„Győzni s aztán számolni az árulókkal",[9] a szegénység soraiból rögtön felharsant az igenlő válasz: „Felkelünk . . .; de ha az Isten szerencsés végét engedi érni dolgunknak, akkor majd Kossuth szerint számolunk",[10] – ez azonban csupán első hallásra tetszhetett az általa előadottak egyszerű visszhangjának, hiszen ő mindössze azt akarta mondani, hogy a győzelem kivívása után jogi felelősségre vonást kell majd alkalmazni a polgári átalakulás ügyének ellenségeivel szemben, a rá hivatkozó parasztok viszont arra gondoltak, hogy a győzelem kivívása után majd folytatni fogják (s Kossuth szerint akadálytalanul folytathatják is majd) a földesuraikkal való elszámolást. Hogy azonban ezen a ponton félreértés forog fenn, az a forradalom szerencséjére még jó ideig rejtve maradt, s egyelőre csupán azt lehetett látni, amit a felszín mutatott, hogy tudniillik Kossuth szavára most még a legelégedetlenebb parasztok is felkelnek a császáriak ellen. A liberális nemesség jobbjai pedig ebből csak újabb bátorítást meríthettek.

2. PÁKOZDTÓL SCHWECHATIG

A PÁKOZDI GYŐZELEM ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

S a liberális nemesség jobbjai azután a következő napokban további bátorítást meríthettek a hadiesemények alakulásából is. Mert Móga, aki István főherceg szökése után a dunántúli sereg parancsnokává lett, maga sem vetette ugyan végét a szakadatlan hátrálásnak, sőt szeptember 27-én már a Velencei-tó északnyugati partvidékére húzódott vissza, s – bár a terep ehelyütt különösen alkalmasnak mutatkozott az ellenséggel való megmérkőzésre, csapatainak létszáma pedig időközben már 14 ezer fölé nőtt – még itt sem szándékozott megállapodni. Csakhogy 28-án megjelentek a táborban a képviselőház küldöttei a sereget ellenállásra utasító előző napi határozattal. S most már Móga is kénytelen volt engedni. Heves vita után tehát végül is kijelentette, hogy megtámadni ugyan továbbra sem hajlandó a császári zászlók alatt felvonuló Jellačićot, de ha az „őket megtámadja, nem fognak hátrálni, hanem megütközni".[11] Másnap reggel pedig a sereg csatarendbe is állt a Pákozdtól északkeletre húzódó dombok lábánál.

---

[9] Kossuth Lajos, A magyar katonákhoz. KLÖM XII. 1014.

[10] Névtelen földmunkások Táncsicshoz, s. d. *Munkások Ujsága*, 1848. okt. 17. 6. sz. 28.

Jellačić ekkor csakugyan támadásra indította csapatait – annak ellenére, hogy a döntő ütközet megvívása előtt eredetileg egyesülni kívánt Roth tábornok hadtestével, Roth pedig egyelőre nem tűnt fel a láthatáron. A támadó sereg fő erői ugyanis Roth nélkül is tetemes erőfölény birtokában voltak, s ez a körülmény Jellačićot, akit amúgy is egyre nagyobb elbizakodottság töltött el, apránkint abba a hitbe ringatta, hogy pusztán fő erőire hagyatkozva is megkockáztathatja az ütközetet.

Szeptember 29-én azonban kiderült, hogy Jellačić jócskán elszámította magát. Hiába voltak ugyanis a császáriak meg-megismételt rohamai: a magyar sereg a környékbeli falvak kaszára kapó lakóinak a segítségével újra meg újra visszaverte a támadókat. S a nem várt kudarc annyira megrázó hatást gyakorolt Jellačićra, hogy egyszeriben elment a kedve az egész támadó hadjárat folytatásától.

Az ütközetet követő napon tehát Jellačić három napi fegyverszünetet kért – és kapott is – Mógától, majd csapatait 1-én visszavonta Székesfehérvárra, néhány óra múlva pedig innen is eltakarodott – egyenest Bécs felé, méghozzá oly lélekszakadva, hogy 3-án már Győrött volt, 8-án pedig magát az osztrák–magyar határt is átlépte. S ami talán ennél is inkább tanúskodhatik fejvesztettségéről: Rothot eközben teljességgel elmulasztotta tájékoztatni a legújabb fejleményekről; ehelyett beérte azzal, hogy a Roth-hadtest fogadására Székesfehérvárt hátrahagyja hatonáinak egy kisebb, másfél ezres csoportját. Ez a különítmény pedig olyan gyenge volt, hogy 3-ára már kénytelen lett megadni magát a város felkelő népének.

Így azután rövidesen fegyverletételre kényszerült maga Roth tábornok is. Ő ugyanis végül október 4-én ért Székesfehérvár alá. Ekkor pedig a város már a felkelők kezén volt, sőt a város falai között tartózkodott már egy Pákozdról ide rendelt 5 ezres létszámú magyar csapattest is, amelyhez megint csak tömegével csatlakoztak a környékbeli falvak felkelői is. Roth ezért most kénytelen-kelletlen visszafordult Szlavónia felé. Amikor azonban 6-án Ozora közelébe érkezett, a Sión átvezető hidat lerombolva találta, s a Sió túlsó partján ott láthatta maga előtt azt a 15 ezer főnyi felkelő hadat, amellyel Csapó Vilmos őrnagy, a tolnai nemzetőrség parancsnoka igyekezett elvágni útját. Másnapra pedig (az ezredessé kinevezett) Perczel Mór vezetésével utolérte az üldözésére kelt magyar hadtest is, amelynek a magvát a Hunyadi- meg a Zrínyi-szabadcsapat, valamint a Tiszán inneni megyék Görgei Artúr őrnagy parancsnoksága alatt álló önkéntes nemzetőrsége és a Kossuth toborozta Duna–Tisza közi népfelkelők egy csoportja alkotta. S minthogy így a gyűrű bezárult körülötte, Rothnak nem maradt más választása, mint hogy még ugyanezen a napon maga is letegye a fegyvert.

---

[11] Erről a jelenvolt Ludvigh János Szepes megyei képviselő visszaemlékezése: Ludvigh János feljegyzései a magyar szabadságharcról. Kiad. LENGYEL TAMÁS. *Történetírás*, 1938. 139.

A Jellačić fölött aratott győzelem azonban nemcsak katonai, hanem politikai téren is meghozta a maga termését. Pákozd után ugyanis még azok szemében is nyilvánvalóvá lett, hogy az ellenforradalom a forradalmat korántsem lesz képes heteken belül maga alá gyűrni, akik előzőleg ennek éppen az ellenkezőjére számítottak. Az a körülmény pedig, hogy az uralkodó még a Batthyány által szeptember 17-én felterjesztett miniszterlistától is megtagadta jóváhagyását, egyben azt is végképp nyilvánvalóvá tette, hogy az ország élére semmiféle törvényes kormány nem kerülhet többé. Amiből azután önként következett, hogy a végrehajtó hatalom, amelyet a képviselőház 28-án csak ideiglenes érvénnyel ruházott a honvédelmi bizottmányra, a továbbiakban immár tartósan ennek a testületnek a kezében fog maradni. Ez a felismerés pedig a liberális nemesi politikusok számára kellő indítékul szolgált ahhoz, hogy ha addig, amíg Jellačić látszólag feltartóztathatatlanul közeledett Buda felé, amíg tehát a veszély óriásinak s a honvédelmi bizottmány szerepe már ezért is csupán alkalminak látszott, maguk sem ellenezték a baloldalnak a bizottmányon belül élvezett többségi helyzetét, most már végét vessék ennek az állapotnak.

A képviselőház ezért október 1-én elnökének, a békepárti ifj. Pázmándy Dénesnek az indítványára pótlólag beválasztotta a bizottmányba az első Batthyány-kormány tárcájáról le nem mondott két tagját, Szemerét meg (a Délvidékről éppen ekkor visszaérkezett) Mészárost, majd két nap múlva a felsőház is delegálta a bizottmányba négy liberális tagját, Perényi Zsigmond bárót, Ugocsa vármegye és id. Pázmándy Dénest, Fejér megye főispánját, valamint Esterházy Mihály grófot és (Erdély képviseletében)

Jósika Miklós bárót, az írót. S bár ez a létszámnövelés a bizottmányon belül egyszeriben szilárd többséghez juttatta a liberálisokat, tiltakozni ellene a radikálisok sem próbáltak – s nem is próbálhattak, ha továbbra sem akarták felszámolni az utóbbi hetek folyamán köztük és a liberálisok jobbjai között kialakult együttműködést.

Igaz, a radikálisoknak különösebben nem is kellett aggódniuk a bizottmányon belüli többségük elvesztése miatt, amíg maguk mögött tudhatták a pesti tömegeket. Csakhogy épp a szeptember végi és október eleji napokban a pesti tömegeknek az országgyűlésre gyakorolt nyomása is érezhetően lecsökkent, egyszerűen azért, mert ekkortájt – mint láttuk – sokezer pesti sietett a dunántúli táborba, s a táborba szállók óriási többsége természetesen éppen a legforradalmibb elemek soraiból került ki. Ez a körülmény pedig a békepártiakat most kezdte arra bátorítani, hogy a honvédelmi bizottmány sikeres kibővítése után újabb hasonló irányú lépéseket is megkockáztassanak.

A legsürgősebb tennivalót emezek a népfelkelés keretei között Jellačić betörése óta fegyverhez jutott parasztok mielőbbi újólagos lefegyverzésében látták. S az ifjabb Pázmándy, aki mint a képviselőház elnöke kezdetben rendszeresen részt vett a honvédelmi bizottmány ülésein (jóllehet egyébként nem tartozott e testület tagjai közé), október 3-án – arra hivatkozva, hogy az ellenség elvonulása után a továbbra is fegyverben maradó felkelők könnyen a földesurak ellen fordulhatnának – már keresztül is vitte, hogy a bizottmány által ,,a népfölkelés csak a dunántúli vidékekre szoríttassék''[12] s még a dunántúli megyékben is csak addig engedélyeztessék, ,,míg az ellenséges seregektől az illető hatóságok meg nem szabadulnak''.[13] Ennek folytán pedig október 6-án Kossuth is kénytelen volt félbehagyni alföldi toborzókörútját.

Ennél is súlyosabb kárt okoztak azonban Pázmándyék a hadműveletek vitelébe történő beleszólásukkal. Móga ugyanis csak október 3-án délben indult meg seregével Jellačić után. S bár módja nyílott volna arra, hogy megsemmisítő csapást mérjen a másik félre – hiszen a sereg közben már

---

[12] Erről ifj. Pázmándy Dénes elnöki bejelentése a képviselőház 1848. okt. 3-i ülésén. *Közlöny*, 1848. okt. 5. 117. sz. 594.

[13] Lásd a honvédelmi bizottmánynak a törvényhatóságokhoz intézett körrendeletét, Bp. 1848. okt. 3. KLÖM XIII. 72.

20 ezer főnyinél nagyobbra nőtt, s változatlanul támaszkodhatott a népfelkelésre is –, még ekkor is csak lassan és nagy távolságból követte az ellenséget. Majd, mikor 6-án hírül vette, hogy a bánt Bécsben valamennyi Magyarországon tevékenykedő császári csapat főparancsnokává nevezték ki, kereken ki is jelentette, hogy addig nem hajlandó újabb támadást intézni ellene, amíg az országgyűlés állást nem foglal ebben az ügyben. És az országgyűlés másnap annak rendje és módja szerint érvénytelennek minősítette Jellačić kinevezését. A határozatról azonban Pázmándy (a honvédelmi bizottmány állítólagos megállapodására hivatkozva, de szöges ellentétben azzal, amit az ekkor már ismét Pesten tartózkodó és a bizottmány nevében nyilatkozni sokkal illetékesebb Kossuth fejtett ki ezen a napon a képviselőházban) olyan hozzátétellel tudósította a sereg vezérletét, hogy „tovább nyomulni nem lehet. Győr körül kellene valahol alkalmas positiót vennetek." „Csak most ne disponáljatok . . ."[14]

Móga pedig ezek után készségesen le is mondott az önálló kezdeményezésről, s előrenyomult ugyan Győrig, ott azonban szépen elidőzött addig, amíg Jellačić osztrák területre nem lépett. És így, mire a magyar sereg 10-én végre elérte a Lajta mellékét – hogy azután ehelyütt ismét huzamosan letáborozzék –, Jellačić már rég Bécs alatt járt.

A HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY KORMÁNNYÁ AVATÁSA

A békepárt október eleji térnyerése azonban csupán néhány napig tartott. S hogy tovább ne folytatódjék, arról végső soron maga az ellenforradalom gondoskodott. Az udvari körök ugyanis Jellačić kudarcából azt a tanulságot szűrték le, hogy a továbbiakban még keményebb eszközöket kell alkalmazniok a magyar forradalom ellenében. S ezen Batthyány sem változtathatott, jóllehet ő szeptember 28-án a táborból ismét Bécsbe utazott, hogy az udvarban még egy utolsó kísérletet tegyen a békülékenység szellemének felkeltésére. Batthyány tehát, igen gyorsan belátván, hogy célt sehogy sem érhet, már október 2-án végérvényesen lemondott miniszterelnöki megbízatásáról. Az udvari körök pedig ezzel egyidejűleg megkezdték a Magyarország elleni következő roham előkészítését. Latour például a pákozdi ütközet első hírére elrendelte, hogy Bécsből sürgősen küldjenek Jellačić számára kellő csapaterősítéseket, s ezek megérkezése után ő másodszor is menjen át támadásba, a Magyarországgal határos osztrák tartományokban működő főhadparancsnokokat és az Erdélyben parancsnokló Puchnert pedig arra utasította, hogy a bán támogatása céljából Magyarország ellen most már maguk is induljanak rohamra minden irányból. S ezeket a parancsokat késedelem nélkül követte azután az október 4-i királyi rendelet is, amely a már korábban is pedzett terveknek megfelelően Magyarország katonai kormányzójává most – mint Móga is értesült róla – Jellačićot tette meg, sőt ugyanőt tette meg az ország polgári kormányzójává is, s kimondotta a magyar országgyűlés azonnali feloszlatását, az országgyűlés által eddig elfogadott, de királyi szentesítésben nem részesült törvényeket és határozatokat pedig érvényteleneknek nyilvánította.

---

[14] Ifj. Pázmándy Dénes Csány Lászlóhoz, Pest, 1848. okt. 7. KLÖM XIII. 119–120.

A magyar liberálisok, ha Latour titkos parancsai egyelőre rejtve maradtak is előttük, ebből a királyi rendeletből egymagából is kiolvashatták, hogy Jellačić megfutamításával a csomó még koránt sincs megoldva. Ez a felismerés pedig a liberálisok jobbjaiban ismét magasra szította a harci szellemet. Ezért volt hát, hogy a képviselőház 7-én a legújabb királyi rendeletet is elvetette, majd másnap azt is kimondta, hogy „a honvédelmi bizottmányt mindaddig, míg az ország normális állapotba jövén, törvényesen elismert kormánya nem lesz, az ország teljhatalmú kormányának . . . nyilvánítja", s azután Kossuth személyében elnököt is állított a bizottmány élére, méghozzá olyan széles körű felhatalmazással, hogy a bizottmányt „önbelátása szerint rendezze s egyes tagjainak teendőit jelelje ki".[15] Miáltal az ország kormányzatában most olyan sorsdöntő fordulat történt, amely nemcsak a forradalom pillanatnyi érdekeire nézve volt a lehető legkedvezőbb, hanem az ország távolabbi érdekeire nézve is. Hiszen az eljövendő polgári fejlődés annál hathatósabb emeltyűkhöz juthatott Magyarországon, minél többet sikerül megvédelmeznie a forradalomnak a maga márciusban testet öltött, de a fegyveres ellenforradalmi támadás folytán szeptemberben végveszélybe került vívmányaiból. És hogy mennyit sikerül megvédelmeznie belőlük, az az elkövetkező harcok végkimenetelétől függetlenül azon múlott, hogy e harcok során a forradalom tábora mekkora ellenállást fog kifejteni s mekkora csapásokat fog mérni az ellenforradalom táborára. A honvédelmi bizottmány pedig minden más lehetséges vezető gárdánál alkalmasabb volt a további ellenállás megszervezésére.

---

[15] Részlet a képviselőház 1848. okt. 8-i ülésének jegyzőkönyvéből. Reprodukcióban közli: Negyvennyolc a kortársak szemével. Szerk. RÓZSA GYÖRGY – SPIRA GYÖRGY (továbbiakban: RÓZSA – SPIRA). Bp. é. n. [1973]. 405. sz.

És a bizottmány most késedelem nélkül bele is vetette magát a munkába. Ámbár az ellenforradalom Jellačić megfutamodása után sietve előkészített újabb rohamának megindítására végül mégsem került sor azon nyomban, mivel Latourék terveit október 6-án egyszerre felborította egy számításaikból oktalanul kihagyott tényező : a bécsi nép.

AZ ÚJABB BÉCSI FORRADALMI FELKELÉS S A SCHWECHATI KUDARC

Ausztriában ugyanis ekkorra, a burzsoáziát követve, immár a birtokos parasztság is levált a forradalom táboráról – elsősorban annak következtében, hogy augusztus 31-én végre az osztrák birodalmi gyűlés is megszavazta a jobbágyfelszabadítást. Mert az ausztriai földesurak kármentesítése a birodalmi gyűlés döntése szerint csak részben lett ugyan az államkincstár feladatává s részben magukra az érdekelt parasztokra hárult, a törvény azonban itt nemcsak a szó legszorosabb értelmében vett jobbágyi kötelezettségeket szüntette meg, de egy füst alatt a parasztkézen levő majorsági földterületeket is feudális szolgáltatásoktól mentes parasztbirtokokká nyilvánította, s ezzel a parasztság zömének a vágyait nagyjából beteljesítette. Egészen más volt viszont a helyzet a bécsi plebejus tömegekkel, hiszen ezeket a jobbágyfelszabadítás természetszerűleg nem érintette, s egymagukban azok az alkotmányjogi változások sem elégíthették ki őket, amelyek oly nagy szerepet játszottak a polgárságnak az udvarhoz közelítésében. És a császárváros plebejusait – a polgárságtól eltérően – a magyarok vagy az észak-olaszok szeparatisztikus törekvései sem igen taszíthatták az ellenforradalom karjaiba – már csak azért sem, mert a plebejus tömegek körében a német egység gondolata sokkal népszerűbb volt a birodalmi egység gondolatánál (hiszen ezeket a tömegeket vajmi kevéssé aggasztotta az, hogy az osztrák ipar és kereskedelem képes lesz-e majd kellőképpen helytállni a jövő egységes Németországának porondján kibontakozó gazdasági versengésben).

Annál inkább nyomasztották viszont az egyszerű bécsieket – kivált a munkásokat, de a kispolgárok és az értelmiségiek tekintélyes hányadát is – a drágaságból és a munkanélküliségből fakadó mindennapi kenyérgondok, amelyek március óta is folyvást növekedtek. Támogatást pedig az utca embere e gondok leküzdéséhez nemigen kapott a kormányzattól, még a júliusban hivatalba lépett burzsoá miniszterektől sem. Ellenkezőleg: a Wessenberg-kabinet munkaügyi minisztere, Ernst Schwarzer, aki a kormányon belül maga is a liberális burzsoáziát képviselte, éppen azt tartotta kötelességének, hogy az alkalmi közmunkákkal foglalkoztatott munkanélküliek egy részének bérét augusztus 19-én tetemesen leszállítsa. Amikor pedig a munkások válaszul négy nap múlva éhségtüntetést rendeztek Bécsben: a polgári irányítás alatt álló nemzetőri alakulatok habozás nélkül tüzet nyitottak a fegyvertelen felvonulókra s tizennyolcat legyilkoltak közülük.

A márciusi bécsi forradalom burzsoá vezető rétege tehát a nyár folyamán nemcsak a birodalom alávetett tartományainak forradalmi mozgalmaival került szembe, hanem a márciusban még mögötte felsorakozott bécsi tömegekkel is. Ezekben a tömegekben viszont már emiatt is mindinkább elmélyült a birodalom alávetett tartományainak forradalmi mozgalmaival való sorsközösség érzete. S ezt jól láthatóvá is tette szeptemberben Jellačić dunántúli hadjáratának megindulása, hiszen a betörés hírét az utca népe Bécsben az első perctől fogva mélységes ellenszenvvel fogadta. Amikor pedig október elején ismeretessé lett a Jellačićot Magyarország teljhatalmú diktátorává nyilvánító királyi rendelet s a bécsi demokratikus egyletek néhány napja létrejött központi választmányának elnöke, Karl Tausenau azt is leleplezte, hogy Latour Bécsből erősítéseket készül küldeni Jellačićnak, a forradalmi tömegek felháborodása immár minden gátat elsöpört: október 6-án, mikor a bécsi helyőrség egyik gránátos zászlóalját csakugyan a táborba vezényelték, bécsi munkások és diákok elállták a zászlóalj útját, s a katonákat rávették az engedelmesség megtagadására, majd – minthogy Latour a történtek hallatára nyomban több ezrednyi erőt mozgósított ellenük – városszerte torlaszokat emeltek, s a támadókat mindenütt visszaverték, végezetül pedig benyomultak a hadügyminisztérium épületébe, s magát Latourt is felkoncolták.

A forradalom és az ellenforradalom táborának október 6-i bécsi erőpróbája tehát a forradalom táborának felülkerekedésével zárult, s ez Jellačićot egyszeriben elütötte attól a lehetőségtől, hogy ismét támadásba menjen át Magyarország ellen, a felkelőket pedig pillanatnyilag Bécs korlátlan uraivá tette. A felkelés sikere ugyanis a bécsi főhadparancsnokot, Karl Auersperg gróf altábornagyot arra kényszerítette, hogy a helyőrségnek a felkelők oldalára át nem állott 13 ezer főnyi maradékát sietve kivonja a császárvárosból, az udvart pedig arra, hogy most, nem egészen két hónap múltán újból elmeneküljön ősi székhelyéről – ezúttal a morvaországi Olmützbe, s ez alkalommal csatlakoztatva magához az osztrák kormányt is. De hogy a bécsiek milyen reményekkel nézhetnek a jövőbe, az október 6-án egyelőre ennek ellenére is nyitott kérdés maradt. Hiszen Bécs falait Auersperg nem a visszatérés szándéka nélkül hagyta maga mögött. S a felkelők száma igen nagy volt ugyan: 38 ezer körül mozgott, a felkelők tömegének azonban csak a kisebbik fele rendelkezett lőfegyverrel, katonai képzettséggel meg ennek a kisebbségnek is csupán egy töredéke. És Bécset már a kezdet kezdetén sem egyedül a közvetlen szomszédságában letáborozó Auersperg fenyegette, hanem a Magyarországról éppen errefelé vonuló Jellačić is. Márpedig ő Győrből 8 ezer emberét hazaküldte ugyan Horvátország védelmére, de az osztrák–magyar határt ennek ellenére is csaknem 20 ezer ember élén lépte át. S így az ellenség, ha ostrom alá akarta venni Bécset, Auersperg és Jellačić egyesülése után nagyobb erőket vethetett harcba, mint amekkorákat a város védői sorakoztathattak fel véle szemben.

Ámbár az is igaz, hogy az erőviszonyok mérlege csupán addig kedvezett a császáriaknak, amíg a mérleg másik serpenyőjéből hiányzott a Jellačićot követő magyar sereg. Ennek a seregnek a színre lépése esetén viszont a pillanatnyi erőviszonyok már a forradalmi tényezők javára billentek volna. S ezzel a bécsiek is tisztában voltak. A bécsi demokratikus egyletek központi választmánya ezért 10-én, mikor Móga végre a Lajtához érkezett, nyomban felhívta a magyar sereget arra, hogy ne érje be Magyarország felségterületének felszabadításával, hanem szünet nélkül folytatva Jellačić üldözését Ausztria földjén is, keljen most Bécs segítségére, s ezzel viszonozza azt a támogatást, amelyet 6-án a magyar forradalom kapott a bécsi néptől. Ami nemcsak erkölcsileg és bécsi szemszögből nézve volt indokolt kívánság – nemcsak azért tehát, mert a bécsiek 6-án valóban a magyar forradalom megsegítésének szándékától vezettetve álltak talpra s éppen a magyar sereg pákozdi győzelmének folyományaként kényszerültek most farkasszemet nézni Auerspergen kívül Jellačiccsal is –, de katonai és politikai tekintetben s magyar szemszögből nézve szintén, hiszen a bécsi felkelőkkel való együttműködés csak hasznára, a bécsi felkelés bukása és az ellenforradalom Bécs fölötti uralmának megújulása viszont csak kárára lehetett a magyar forradalomnak.

Mógát és a magyar sereg hozzá hasonlóan gondolkodó tisztjeit azonban mindez vajmi kevéssé érdekelte. Hiába sürgették hát őket a bécsiek, s hiába rendelte el – ugyancsak 10-én – Kossuth javaslatára a magyar képviselőház is, hogy Jellačić üldözését a sereg az osztrák–magyar határ elérése után se hagyja félbe: ők, ameddig csak lehetett, halogatták a Lajtán való átkelést, arra hivatkozva, hogy ellenkező esetben letérnének a törvényesség talajáról, mivel segítséget a seregtől nem az osztrák birodalmi gyűlés, csupán a bécsi nép kért, s hogy a siker reményében egyébként sem folytathatnák az előrenyomulást, mivel az ellenség jóval erősebb.

Ami fölöttébb erőszakolt érvelés volt. Hiszen az osztrák birodalmi gyűlés, amelynek a sorain belül elsöprő többséggel bírtak a – részint az ausztriai német burzsoáziát, részint az ausztriai szlávokat képviselő – magyarellenes elemek, csakugyan nem sietett Ausztriába hívni a magyar sereget. De hát a bőrét október 6-án sem a birodalmi gyűlés, hanem a bécsi nép vitte vásárra a magyar forradalom érdekében. A törvényesség talajáról pedig a magyar sereg – az udvar szemszögéből nézve – nem a határ átlépésekor tért volna le, hanem letért már szeptember 29-én, amikor a királyi rendelettel időközben elnapolt magyar országgyűlés képviselőházának az utasítására harcba merészelt bocsátkozni a Magyarországra fekete-sárga zászlók alatt bevonult Jellačiccsal. Ami meg az ellenség erőfölényét illeti: erre Mógáék csak akkor hivatkozhattak, ha számításon kívül hagyták a bécsi felkelők tömegeit, s figyelmen kívül hagyták, hogy a harci szellemet mind Jellačić, mind Auersperg katonáiban mennyire megingathatták az előző napokban elszenvedett kudarcaik. Nem beszélve arról, hogy a ténylegesen, tehát pillanatnyilag a forradalom táborának kedvező helyzetet éppen a határ átlépésének halogatása boríthatta fel. A császáriaknak ugyanis a magyar forradalom vezetőinél sokkal több lehetőségük volt arra, hogy idő múltával erősítéseket küldjenek Bécs alá, s lehetőségeiket nem is hagyták kihasználatlanul: az uralkodó a júniusi prágai felkelés eltipróját, Windisch-Grätz altábornagyot már október 16-án kinevezte (az Itáliában tartózkodó csapatok kivételével) a császári hadsereg egészének a főparancsnokává, mindjárt arra is utasítva e (másnap egyből tábornaggyá is előléptetett) hadfit, hogy minél nagyobb haderő élén minél gyorsabban siessen Auerspergék segítségére, s azután végezzen elébb a bécsi felkeléssel, majd a magyar forradalommal is.

De bármennyire csináltak voltak is eszerint Mógáék érvei, hatástalanul mégsem peregtek le a magyar forradalom liberális vezetőiről, még Kossuthról sem. Mert az osztrák birodalmi gyűlés hallgatásának persze Kossuth sem örült, s még kevésbé örült volna egy elhamarkodottságból fakadó esetleges csatavesztésnek. Mógáék érveire tehát ő október 13-án azt a felemás választ adta, hogy ,,nem érezhetjük magunkat hivatva segítségünket arra felerőszakolni, ki azt tőlünk elfogadni nem nyilatkozik", s hogy a honvédelmi bizottmány ennek ellenére is teljesítendőnek tartja ugyan a képviselőház támadási parancsát, de ha ,,Önök a győzelemnek biztos kilátása nélkül világos veszélybe vezetik seregünket, mi Önöket felelősökké teendjük a Nemzet előtt".[16] Mógának pedig több sem kellett: mire Kossuth levele a táborba érkezett, Csánynak sikerült kicsikarnia, hogy a sereg 15-én mégicsak átkeljen a Lajtán, a levél vétele után azonban Móga 17-én – arra hivatkozva, hogy nem vállalhat felelősséget a szerinte bizonyos vereségért – megint késedelem nélkül visszavonta csapatait.

Közben viszont – 16-án – a honvédelmi bizottmány megkapta végre az osztrák birodalmi gyűlés Bécsben maradt, s ezért a bécsi nép nyomása alá került illetékes bizottmányának hivatalos segélykérelmét, s erre Kossuth újabb, egyértelmű utasítást adott a támadó hadműveletek folytatására. Móga tehát 21-én kénytelen-kelletlen másodszor is átkelt a Lajtán. Ekkor azonban már Windisch-Grätz is Bécs alatt állott, s a magyar sereg most csakugyan jóval erősebb – 70 ezres létszámú – császári haderőt talált maga előtt, úgy hogy ez alkalommal már senki sem nehezményezhette, ha Móga másodízben is harc nélkül visszafordul. És a helyzeten többé az sem változtathatott, hogy 23-án Kossuth is a táborba érkezett, mégpedig 13–14 ezer, útközben toborzott dunántúli önkéntes élén. Mert mire a sereg 28-án harmadszor is támadásba lendült, a császáriak már megkezdték az időközben teljesen körülzárt Bécs ostromát, s a magyarokat ezzel jóvátehetetlenül elszigetelték a különben utolsó csepp vérükig elkeseredetten küzdő bécsiektől. A magyar sereg tehát két nap múlva Schwechatnál, önhibájából magáramaradottan, volt kénytelen megütközni az ellenséggel, s az egyenlőtlen erőkkel megvívott harcban súlyos vereséget szenvedett. A vereség következménye pedig az lett, hogy a seregnek most már harmadszor is és végleg vissza kellett húzódnia a Lajta mögé.

---

[16] Kossuth (az ekkor a táborban tartózkodó) ifj. Pázmándy Déneshez, Pest, 1848. okt. 13. KLÖM XIII. 178.

3. AZ ÖNVÉDELMI HÁBORÚ MEGSZERVEZÉSE

Az októberi bécsi felkelés jóvoltából azonban a magyar forradalomnak egyelőre a schwechati kudarc ellenére is sikerült némi lélegzetvételnyi szünethez jutnia. Mert a bécsi felkelés a schwechati ütközet másnapján elbukott ugyan, de a diadalmasan benyomuló császáriakat a gyűlöletnek olyan parttalan áradata fogadta Bécsben és a tömeges megtorlás is annyira lekötötte őket, hogy december közepe lett, mire a magyarországi hadjáratának megindításához szükséges számú katonát Windisch-Grätz kivonhatta a császárvárosból. A magyar forradalomnak pedig így lehetősége nyílott arra, hogy tőle telhetően felkészüljön az ellenforradalom következő rohamára. S ezt a lehetőséget a forradalom védelmét most már teljhatalommal szervező honvédelmi bizottmány nem is hagyta kiaknázatlanul.

A legfontosabb feladat természetesen erős hadsereg teremtése volt. A honvédelmi bizottmány ezért az őszi hónapokban is nagy lendülettel folytatta az augusztus végén megkezdett toborzást, s egymás után alakította meg az új honvédzászlóaljakat. A honvédsereg gyalogoszászlóaljainak száma így december közepéig 64-re nőtt, s ezekhez társult azután a császári hadseregnek az a 22 sorgyalogezredbeli zászlóalja, amely az ellenségeskedések megindulásakor magyar területen tartózkodott és alávetette magát a honvédelmi bizottmány parancsainak. De eredményesen folyt a lovasság szervezése is: mivel a császári hadsereg magyar huszárezredei közül teljes létszámával mindössze 4 állomásozott Magyarországon, a másik 8-at a honvédelmi bizottmány újoncokkal tette teljessé, 5 további huszárezredet pedig újonnan hozott létre december elejéig. S közben rohamléptekkel haladt előre a honvédtüzérség kiépítése is, úgyhogy a tüzérség december közepén a császári hadseregtől örökölt 3 ütegen kívül már nem kevesebb mint 32 honvédüteget is számlált.

Mindezek folytán december közepén a forradalom hadseregében már

84 ezer gyalogos, 8 ezer huszár és 3 ezer tüzér szolgált, a tábori tüzérség lövegeinek a száma pedig 233-ra rúgott. És ez elsősorban annak, az emberek tíz- és tízezreit elöntő lelkesedéshullámnak volt köszönhető, amely már szeptemberben is megmutatkozott, s amelynek a jóvoltából sorozást sok helyütt nem is kellett elrendelni. De erősítette a sereget a birodalom más tartományaiban állomásozó magyar sorkatonáknak – kivált a huszároknak – a cselekvésvágya is: miután Kossuth egy szeptember 22-én kelt szózatában hazatérésre hívta fel őket, válaszul százával és százával kerekedtek fel s törtek maguknak utat Galíciából, Sziléziából és Csehországból hazai földre. És erősítette a sereget az is, hogy a sorezredi zászlóaljakat a honvédelmi bizottmány november folyamán feleskettette a magyar alkotmányra; a régi tisztek egy része ugyanis ekkor, vonakodván esküt tenni, kilépett a hadseregből, s ezzel megteremtődött a legfőbb feltétele annak, hogy most már ezekben a zászlóaljakban is ugyanolyan jó szellem alakuljon ki, amilyen a honvédzászlóaljakban uralkodott.

Nem csekély gondot okozott viszont az újoncok felfegyverzése és felruházása. Hiszen a honvédelmi bizottmány kiüríttette a vármegyék fegyvertárait, s igénybe vette a magánosok tulajdonában levő fegyvereket, beszerzett továbbá fegyvereket külföldről is, de ezek a források együttvéve is csak egy töredékét elégíthették ki a szükségletnek. Hamar nyilvánvalóvá lett tehát, hogy a legfontosabb teendő a hazai hadianyagtermelés minél nagyobb arányú kibontakoztatása. A már létező hadiipar azonban az egyetlen pesti fegyvergyáron kívül mindössze néhány lőpormalomból állott. S ezen a gondon lehetett ugyan enyhíteni további üzemeknek fegyvergyártásra való alkalmassá tételével, csakhogy hiány mutatkozott munkaeszközökben, nyersanyagban és szakemberekben is.

Mindazonáltal a honvédelmi bizottmány nem torpant meg a nehézségek láttán. Már október végén elrendelte, hogy az országban található lőpormalmok a pesti fegyvergyárhoz hasonlóan, „a meddig hazánktól a vész el nem teríttatik, csak az álladalom számára dolgoztassanak",[17] néhány nap múlva pedig ugyanerre kötelezte a fegyverjavításhoz vagy egyenruházati cikkek gyártásához értő kézműveseket is. Gondoskodott továbbá arról, hogy a haditermelésre átállítható vas- és textilipari üzemek tulajdonosai kölcsönöket kaphassanak az átalakítással kapcsolatos költségek fedezésére; kikötötte azonban, hogy a szóban forgó üzemek szintén egyedül állami megrendeléseket teljesítsenek, s aki húzódozott ennek a feltételnek a vállalásától, azt üzemének államosításával fenyegette meg. Majd, miután így elérte, hogy gyárosok tucatjai szerződjenek le ágyúk, puskák, lőszer és egyenruházati cikkek szállítására, a legjelentősebb üzemekbe kormánybiztosokat is küldött a munka ellenőrzésére, a pesti fegyvergyárat pedig, amelynek a vezetői a termelést szabotáló ellenforradalmárok voltak, november 14-én csakugyan állami kezelésbe vette. S közben a bizottmány lépéseket tett teljesen új hadiipari üzemek létesítése érdekében is; Pesten például nagy teljesítményű ágyúöntödét állíttatott fel a fáradhatatlan Láhner György ezredessel, a honvédsereg hadfelszerelési és fegyverkezési főfelügyelőjével.

---

[17] A honvédelmi bizottmány a hadügyminisztériumhoz, Bp. 1848. okt. 25. KLÖM XIII. 286.

S az ilyen és hasonló erőfeszítések apránkint látható eredményeket is hoztak. December közepén például már biztosítva volt az egész honvédgyalogság puskákkal való felszerelése. De rendszeressé lett a hadsereg lőszerellátása is; puskagolyót például november végéig 5 és fél milliót sikerült a seregnek juttatni. S – ami legnehezebben ment – a honvédek felruházása hovatovább szintén kezdett megoldódni, úgy hogy december végén már csak 10 ezer újonc volt egyenruha nélkül.

Mindez annál nagyobb teljesítmény volt, mivel rendkívüli pénzügyi nehézségek közepette zajlott le, s ezeket az is csak részben hidalta át, hogy a honvédelmi bizottmány november elején a képviselőház felhatalmazásával megkezdte nagyobb, százforintos címletű pénzjegyek kibocsátását is. A bankjegynyomda ugyanis naponta csupán 120 ezer forint körüli összegű papírpénzt volt képes előállítani, a háborús költségek viszont decemberben például napi 600 ezer forint körül mozogtak. És a nemesfémfedezet nélküli pénzjegyek forgalombahozatalát különben sem folytathatták nyakló nélkül, ha nem akarták felidézni a papírpénz gyors elértéktelenedésének a veszélyét.

A honvédelmi bizottmány azonban maga is tudatában volt ennek, s ezért annyira óvatos pénzügyi politikát folytatott, hogy a kibocsátott Kossuth-bankók együttes összege még 1849 júliusában sem merítette ki a képviselőház által augusztusban megszavazott 61 milliós hitelkeretet. Akkora pénzhiány pedig, amekkora már lehetetlenné tette volna az önvédelmi háború vitelét, ennek ellenére sem támadt. Holott a pénzügyminisztérium munkájának legfelső irányítása szeptemberben Kossuth pénzügyminiszterségének megszűntével Duschek kezébe ment át, ő pedig ezután is minden tőle telhetőt megtett a forradalom pénzügyeinek aláaknázására. Csakhogy teljesen szabadon Duschek továbbra sem gazdálkodhatott, mert a pénzkifizetések utalványozásának a jogát Kossuth a honvédelmi bizottmány elnökeként is magának tartotta fenn, s ezzel a joggal minden esetben végtelenül körültekintően élt.

A hadviselés érdekei azonban hadseregszervezési és gazdaságpolitikai erőfeszítéseken kívül az államélet néminemű átalakítását is megkövetelték. Hiszen nemcsak az államgépezet csúcsain működtek tovább a Batthyány-kormány lemondása után is az áprilisban létesült minisztériumok akkor kinevezett – s részben a korábbi központi kormányszékektől örökölt – hivatalnoki karukkal, hanem általában helyükön maradtak a törvényhatóságok vezető tisztviselői is, s – akárhány régi tiszt lépett ki most a honvédseregből – a hadügyi irányítás nagyrészt szintén a császári hadseregben felnőtt tisztek kezében összpontosult továbbra is. Ezen a helyzeten pedig gyökeresen a honvédelmi bizottmány sem változtathatott. Mert Kossuth és a bizottmány más tagjai, a pénzügyminisztériumhoz hasonlóan, a többi minisztériumon is rajta tarthatták ugyan a szemüket, a minisztériumok hivatalnoki gárdáját azonban számottevően már csak megfelelő szakemberek híján sem frissíthették fel. S amint például Perczelt a Zrínyi-szabadcsapat létrehozása után ezredessé, az ozorai diadal után pedig már tábornokká nevezték ki, úgy biztosíthattak gyors előmenetelt a honvédsereg más, önként fegyvert fogó s magukat kitüntető harcosainak is, teljesen azonban csak nem hagyatkozhattak ilyen újonnan kiemelkedett tisztekre, már csak a sereg rohamos növekedése miatt sem. A megyék tisztikarát pedig még kevésbé bolygathatták meg, hacsak nem akarták kockáztatni azt, hogy némely megyék nemessége tömegesen hátat fordítson a forradalom táborának.

A honvédelmi bizottmány tehát az államgépezet működésének hatékonyságát valamilyen áthidaló megoldás révén kellett hogy biztosítsa. Ez az áthidaló megoldás pedig a kormánybiztosi intézmény sietős kiépítése volt: a bizottmány a már a nyár folyamán kirendelt királyi biztosok mintájára most egy sor további kormánybiztost nevezett ki – úgyhogy a biztosok száma 1848 végéig mintegy 80-ra nőtt –, s ezeket a férfiakat az államgépezet legérzékenyebb pontjaira állította. Így biztosok kerültek az ősz folyamán a honvédsereg valamennyi hadteste mellé azzal a feladattal, hogy politikai ellenőrzést gyakoroljanak az illető hadtest parancsnoksága fölött és könyörtelenül törjenek le minden esetleges ellenszegülést. Hasonló felhatalmazású biztosokat rendelt ki azután a bizottmány – mint részben már láttuk – a magánkézben levő fontosabb iparvállalatok ellenőrzésére és más sajátos tennivalók intézésére is. S végül kormánybiztosokat állított a megyék tekintélyes hányadának az élére is olyan kiterjedt jogkörrel, amely lehetővé tette számukra, hogy a helyi igazgatást a megyei autonómiára való tekintet nélkül teljes egészében a maguk felügyelete alá vonják.

E kormánybiztosok között akadt egy-két radikális – mint például Irányi Dániel, aki október közepétől fogva a konzervativizmus legerősebb magyarországi fellegvárát, Sáros megyét tartotta szemmel –, a biztosok óriási többsége azonban a liberális nemesség balszárnyán elhelyezkedő politikusokból regrutálódott. S bár az utóbbiak között lehetett találni olyanokat is, akik nem feleltek meg a bizalomnak, a biztosok legtöbbje határtalan odaadással és ügybuzgalommal igyekezett helytállni. Igaz, bármennyit fáradoztak is, akkora eredményeket, amekkorákat a nagy francia forradalom konventbiztosai, közülök még a legtevékenyebbek sem értek el – s nem is érhettek el, mivel lehetőségeik is jóval korlátozottabbak voltak. A konventbiztosok mögött ugyanis működési területükön rendszerint helyi forradalmi klubok és forradalmi tömegek állottak, a honvédelmi bizottmány kormánybiztosai viszont a hadseregben vagy a megyékben általában nemcsak szervezett támaszra nem leltek, de szervezetlenre sem igen; az egyszerű honvédek, illetve a falusiak körében azért nem, mert ezek többnyire csupán saját közvetlen feljebbvalóikkal egyívású nemesurakat láttak bennük, a tisztek, illetve a megyei nemesurak körében pedig azért nem, mert ezeknek a zöme az ő tevékenységüket a kelleténél forradalmibbnak ítélte. De ha emiatt teljes sikert nem arathattak is, feladataik java részét mégiscsak megoldották, s így a kormánybiztosi intézmény kiépítésének jóvoltából a honvédelmi bizottmány kezdeményezéseinek legalább a nagyja a nehézségek ellenére is végül megvalósult.

Holott a honvédelmi bizottmánynak és a kormánybiztosi gárdának nemcsak olyan emberekkel kellett napról napra megbirkóznia, akik a polgári átalakulás ügyével rokonszenveztek ugyan, a forradalom vívmányainak védelmében végsőkig vívandó harctól azonban visszariadtak, s akik ezért hivatali kötelezettségeiknek csupán fél szívvel tettek eleget, hanem az ellenforradalom megrögzött híveivel is, akik szintén megtalálhatóak voltak az államgépezetben, kivált a hadsereg tisztikarában. Mert például a sorezredekben szolgáló fekete-sárga szellemű tisztek közül sokan, mikor a magyar alkotmányra való fölesküvésüket követelték, ehelyett inkább kiléptek a seregből, sokan mások ellenben a tiszti becsülettel tökéletesen összeegyeztethetőnek találták, hogy állásuk megőrzésének kedvéért letegyék az esküt, s azután esküjük szellemével szögesen ellenkező módon járjanak el: hogy a gondjaikra bízott csapattesteket megkíséreljék átszöktetni az ellenség táborába vagy hogy az osztrák örökös tartományokból származó katonáikat hazatérésre biztassák, s még útlevelekkel is ellássák vagy hogy visszatartsák alárendeltjeik zsoldjának egy részét, s ezáltal elégedetlenséget keltsenek bennük és így tovább. Akik pedig nem csapatszolgálatot teljesítettek, hanem például a budai főhadparancsnokságon dolgoztak, azok – ha többet nem tehettek – legalább annyit tettek, hogy a honvédelmi bizottmány utasításait időnként elmulasztották továbbítani rendeltetési helyükre, miközben némely ellenséges katonai testületekkel még novemberben sem mulasztottak el rendszeres levelezést folytatni.

És az önvédelmi harc sikerre vitelét nehezítették – többek között – az udvarhű főpapok is, hiszen ezeknek egy része a szeptemberi fordulat után is csak igyekezett meggyőzni híveit arról, hogy a forradalom az Antikrisztus műve, egyikük, Zichy Domokos gróf, veszprémi püspök pedig ennek nagyobb bizonyságául még nyáját is elhagyta és kiszökött az országból.

A honvédelmi bizottmány azonban az ilyen elemek részéről fenyegető veszélyeket is törekedett elhárítani: a honvédsereg kebelében tevékenykedő ellenforradalmárokat, ha fény derült próbálkozásaikra, haladéktalanul eltávolította a seregből; a budai főhadparancsnokságot decemberben egyszerűen feloszlatta, illetve beleolvasztotta a hadügyminisztériumba; a hűtlen egyházfejedelmeket pedig állásvesztéssel és birtokaik zár alá vételével sújtotta, majd 1848 karácsonyán – az ekkor egyébként már békepárti nézeteket valló Bezerédj személyében – külön kormánybiztost is rendelt a katolikus püspöki kar mellé. Hanem teljes sikert a bizottmány az ellenforradalom belső erői ellen vívott harcban sem arathatott – már csak azért sem, mert a Duschek módjára alattomban munkálkodó ellenforradalmárok közül igen soknak a tevékenysége mindvégig rejtve maradt.

4. A FORRADALMI TÁBOR BELSŐ GYENGESÉGEI

A HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY MEGREFORMÁLÁSÁT CÉLZÓ KÍSÉRLET KUDARCA

Mindezeken túl nehezítették az önvédelmi harc megszervezését a forradalom táborát belülről megosztó ellentétek is, amelyek szeptemberben, a forradalom valamennyi hívét fenyegető ellenforradalom nyílt színreléptekor háttérbe szorultak ugyan, semmivé azonban továbbra sem lettek, s hatásukat a következő hónapokban is éreztették. Így például akkor, amikor Kossuth novemberben kísérletet tett arra, hogy a honvédelmi bizottmányt – élve a képviselőháztól október 8-án kapott felhatalmazásával – az addiginál rendezettebben működő testületté alakítsa át.

A bizottmány ugyanis kezdetben formai szempontból inkább emlékeztetett holmi kollegiálisan tevékenykedő feudális kormányszékre, mint szakminiszterekből összetevődő kormányra, hiszen egyes tagjai nem kaptak személyre szóló megbízatást a kormányzati hatalom egy-egy ágának állandó irányítására. Ténylegesen viszont a bizottmányból nemcsak szakminiszterek együttese, de kollegiális testület sem lett, mivel azt, hogy tagjai minden felmerülő fontosabb ügyről testületileg döntsenek, már csak a tennivalók sokasága és sürgőssége is kizárta. Ebből pedig szinte törvényszerűen következett, hogy a bizottmány egészét illető hatalomnak mind nagyobb hányada összpontosult egyetlen embernek, a bizottmány élén álló Kossuthnak a kezében, s Kossuthnak egymagának kellett foglalkoznia a legkülönfélébb teendők tömegével, miközben a bizottmány más tagjai többnyire csupán alkalmilag nyertek lehetőséget egy-egy ügy elintézésére. És az az önmagában nemkívánatos állapot, hogy eszerint egyetlen embernek emberfölötti feladattal kellett megbirkóznia s az országos problémák java részének mikénti megoldása egyetlen ember akaratától függött, az adott különleges körülmények közepette persze nem hátrányára, hanem előnyére volt a forradalomnak. Mert Kossuth – bár éppen ebben az időszakban igen sokat betegeskedett – valóban emberfölötti munkát végzett, s ha valamely kérdésben ő döntött egyénileg, akkor a döntés általában radikálisabb szellemű lett, mint ha meghozatalába a bizottmány tagjainak nála mérsékeltebb többsége is belefolyt volna. De – bármennyire szükségszerűen jött is létre s bármennyire haszonnal járt is ez a helyzet – ellene hovatovább egyre több hang emelkedett, s nemcsak a Kossuthnál mérsékeltebbek oldaláról, hanem a nála radikálisabbak részéről is.

Az okok azonban, amelyek miatt idővel liberálisok is, radikálisok is sürgetni kezdték a honvédelmi bizottmány működésének új alapokra fektetését, korántsem voltak azonosak: liberális részről elsősorban éppen azt nehezményezték, hogy Kossuthnak a bizottmány nevében kiadott utasításai az esetek többségében nagyon is radikális színezetűek, a baloldalon viszont az keltett aggodalmat, hogy a képviselőház bármikor visszavehette azt a rendkívüli hatalmat, amelyet október 8-án Kossuthra ruházott, s nem lehetett tudni, nem fogja-e csakugyan vissza is venni, ha egyszer a képviselők liberális többsége végképp megsokallja majd Kossuth radikalizmusát. És a változást sürgetők pártállásuknak megfelelően a kivezető utat is más-más irányban keresték persze: a liberálisok azért szálltak síkra, hogy a honvédelmi bizottmány legyen ténylegesen is kollegiális testületté, mert azt remélték, hogy ez esetben a bizottmányon belül az eddiginél nagyobb mérvben lesz érvényesíthető a liberális többség akarata, a radikálisok viszont azon voltak, hogy a bizottmány egyes tagjai kapjanak állandó jellegű szakminiszteri feladatkört, mert abban bíztak, hogy ha a minisztériumok többségének vezetői ezek után liberálisok lesznek is, a legfontosabb minisztériumokat Kossuth radikális bizottmányi tagok irányítása alá fogja helyezni.

Kossuth tehát olyan változtatási javaslatokkal került szembe, amelyeket vajmi kevéssé egyeztethetett össze egymással. De ő nem is igen törekedett összeegyeztetésükre: amikor novemberre maga is belátta a helyzet tarthatatlanságát, a radikálisokhoz hasonlóan maga is a minisztériumoknak a bizottmányi tagok között történő felosztása mellett foglalt állást, s egyben azt is bejelentette, hogy a legfontosabb tárcát, a belügyminiszterit Madarász Lászlóra szándékozik bízni. Ez pedig nyomban kihívta a liberálisok ellenszegülését. Mert a liberálisok zöme számolt ugyan azzal, hogy az ellenforradalom a jövőben is kísérleteket fog még tenni a magyar forradalom eltiprására, s ezért a baloldalt a hatalomból teljesen továbbra sem kívánta kiszorítani, azt azonban, hogy a baloldal most a pillanatnyilag már birtokában levő hatalmi állásokon kívül továbbiakat is meghódítson, semmi esetre sem óhajtotta eltűrni.

Szemere tehát, értesülvén Kossuth terveiről, határozottan leszögezte, hogy Madarász az ő beleegyezésével legfeljebb a belügyminisztérium rendőri osztályának a vezetését veheti át, ha pedig Kossuth mégis Madarászt teszi meg a belügyminisztérium egészének irányítójává, akkor lemond bizottmányi tagságáról; s az ő álláspontjához azután több más bizottmányi tag, így a két hónapja még radikálisként nyilvántartott, de a bizottmányba bekerülte után radikalizmusából rögtön kivetkezett Nyáry is sietve csatlakozott. Kossuth pedig ezek után engedni kényszerült, s engedni kényszerült a baloldal is. Mert az ellenforradalmi veszély nagyságának tudata természetesen nemcsak a liberálisok zömét hatotta át változatlanul, hanem – s még inkább – áthatotta a radikálisokat is, s ezért nemcsak a liberálisok jobbjai ragaszkodtak egyelőre a köztük és a radikálisok között szeptemberben kialakult együttműködés fenntartásához, de a radikálisokban is töretlenül élt tovább az a meggyőződés, hogy nem szabad kockáztatniuk a liberálisokkal való fegyverbarátságuk esetleges felbomlását.

És így a honvédelmi bizottmány ügyében kialakult vita végül is azzal az eredménnyel zárult, hogy Madarász megkapta a belügyminisztériumról leválasztott és önálló hivatallá szervezett rendőri osztály vezetését, s a bizottmány néhány más tagja is felhatalmazást nyert egy-egy (másodlagos fontosságú) feladatkör önálló vitelére, lényegi változás azonban nem történt: a bizottmány formailag továbbra is kollegiális testület maradt, a valóban kollegiális ügyintézés általánossá tételére azonban továbbra sem nyílt lehetőség, s emiatt Kossuth személyes szerepe sem csökkenhetett a következő hónapokban. De bár hasznot a vita eszerint nem sokat hajtott, végső soron kárt sem igen okozott, hiszen ha próbára tette is, megrendíteni nem volt képes a liberálisok és a radikálisok fegyvertársi viszonyát.

A TRÓNVÁLTOZÁS MIATTI NÉZETHARCOK

Más kérdés, hogy alig ült el a honvédelmi bizottmány körül támadt vihar, máris sikerült felidéznie egy újabbat a békepártnak, amely a képviselőház október 7–8-i határozatainak megszületése óta igyekezett ugyan minél kevesebbet hallatni magáról, december elején azonban akarva-akaratlan megint színvallásra kényszerült. Az udvari körök ugyanis, okulván az ősz elején Magyarországon és Bécsben elszenvedett kudarcaikból, novemberben egy sor lépést tettek az ellenforradalom sorainak átrendezésére: az osztrák birodalmi gyűlést, amelynek a működését az októberi bécsi felkelés megakasztotta, november 22-ére ismét egybehívták, de hogy többé ne kerülhessen a bécsi forradalmi tömegek nyomása alá, ezúttal egy Olmütz közelében fekvő másik morvaországi kisvárosba, Kremsierbe; majd november 21-én Windisch-Grätz sógorának, a keménykezű Felix Schwarzenberg herceg tábornoknak az elnökletével újjáalakították az osztrák kormányt is; végezetül pedig december 2-án lemondatták a trónról Ferdinándot, s helyette unokaöccsét, Ferenc Józsefet, a trónöröklési jogáról egyidejűleg szintén lemondó Ferenc Károly főherceg fiát nyilvánították Ausztria császárává és Magyarország királyává. S ezzel már Windisch-Grätz tervezett Magyarország elleni fegyveres támadásának közvetlen politikai előkészítését is megkezdték; Ferenc Józsefet ugyanis most elsősorban azért ültették trónra, mert arra számítottak, hogy néki a márciusi magyar törvények létrejöttében – a törvényeket annak idején szentesítő Ferdinándtól és a tartalmukat ténylegesen jóváhagyó Ferenc Károlytól eltérően – nem lévén része, őt a közvélemény erkölcsileg kevésbé fogja elítélni, ha a továbbiakban újabb kísérleteket tesz majd a szóban forgó törvények keretei között rögzített forradalmi vívmányok lerombolására.

S az ellenforradalom dolgát persze megkönnyítette volna, ha a magyar országgyűlés utólag maga is helyben hagyja – vagy legalább nem kifogásolja – ezt a megkérdezése nélkül lebonyolított, a magyar közjog követelményeinek tehát meg nem felelő személycserét. Erre azonban az ellenforradalomnak tényleges reménye alig lehetett, hiszen a trónváltozás hírét Magyarországon nemcsak a radikálisok fogadták teljes elutasítással, de határtalan felháborodással fogadta a liberális nemesi politikusok java része is. A békepártiak pedig éppen ezért kényszerültek most ismét porondra lépni. Ők ugyanis változatlanul abban a hitben éltek, hogy az önvédelmi háború továbbfolytatása csupán a forradalom vereségére, s ennek szükségszerű velejárójaként a márciusi vívmányok maradéktalan felszámolására vezethet, a tárgyalások újrafelvételével és a márciusi vívmányok tetemes részének feláldozásával viszont még mindig meg lehetne menteni e vívmányoknak legalább egy töredékét, s ebből következőleg elengedhetetlennek ítélték Ferenc József elismerését, attól tartván, hogy ellenkező esetben Magyarország és az udvar között végképp leomlik minden híd, s ezzel egyszer s mindenkorra füstbe megy az esetleges későbbi kiegyenlítés lehetősége.

Ezért volt hát, hogy amikor az országgyűlés két házának közös zárt ülése december 6-án napirendjére tűzte a trónváltozás kérdését, a békepártiak Pázmándyval az élükön minden követ megmozgattak, hogy a törvényhozás Ferenc Józsefet, „meghajolva a kénytelenség hatalma előtt"[18], ismerje el Magyarország királyának. Igaz viszont, hogy másnapra, mikor a képviselőház nyilvános ülésen is visszatért a kérdésre, a békepártiak hirtelen támadt vállalkozó szelleme megint csak elpárolgott – tapasztalván ugyanis, hogy a képviselők óriási többsége álláspontukkal már a zárt ülésen is mereven szembehelyezkedett, s látván, hogy most a Redout dísztermének karzatán talpalatnyi hely sem maradt szabadon, Pázmándyék ekkor már bölcsebbnek gondolták, ha véleményüket újból magukba fojtják –, s ezzel lehetővé vált, hogy a képviselőház Ferenc Józsefet végül mégis ellenvetés nélkül nyilvánítsa trónbitorlóvá.

ÚJABB PARASZTMOZGALMAK 1848 VÉGÉN

A forradalom táborának épségét tehát végeredményben a trónváltozás kérdése körül támadt vita sem tudta kikezdeni. Annál nagyobb nehézségeket okozott viszont a forradalomnak 1848 utolsó negyedében a parasztkérdés rendezetlensége. Mert a paraszti tömegek, amelyek Jellačić betörésekor osztályköveteléseiket csupán időlegesen, csupán az ellenség fölötti győzelem kivívásáig terjedő érvénnyel függesztették fel, Jellačić megfutamítása után nem mérlegelték, hogy a forradalom ezzel még csak átmeneti sikert aratott, hanem sokfelé azonnal újrakezdték a harcot követeléseik érvényre juttatásáért.

A legnagyobb méretű parasztmozgalom október–november folyamán Békés megye területén bontakozott ki, ahol is ekkor falvak és mezővárosok egész sorának a lakói álltak talpra, hogy visszafoglalják a földesuraik által korábban tőlük elvett legelőket és egyéb földeket vagy hogy kiharcolják irtásföldjeiknek a feudális szolgáltatásoktól való mentesítését. De földfoglalásokra került sor ezzel egyidejűleg több Csanád és Pest megyei birtokon, sőt azokon a dunántúli tájakon is, amelyek néhány hete még a Jellačić ellen fegyvert fogó falusiak harcainak a színterei voltak. És a parasztmozgalmak résztvevői sok esetben kerek perec ki is mondották, hogy követeléseik meghallgatására most már annál inkább számot tartanak, mert amikor harcba hívták őket Jellačić ellen, ők is hallgattak a hívó szóra, s hogy ha most teljesülnek végre reményeik, akkor a jövőben is „készek leszünk minden kitelhető módokkal, eszközökkel és életünkel is e mostan vészben sínlődő szegény Hazánk megvédésére",[19] ha viszont a föld népe megint hoppon marad, akkor a nemesség többé ne is próbálkozzék paraszti tömegek mozgósításával, hanem „menjen a kutyabőrös katonának, védelmezze földeit" egymaga.[20]

---

[18] Horváth Mihály, Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. II. Pest, 1872. 170.

A forradalom liberális nemesi vezetői azonban az ilyen és hasonló megnyilatkozásokra nem figyeltek fel vagy, ha felfigyeltek is rájuk, nem okultak belőlük kellőképpen. Hiába terjedt el tehát a Békés megyei parasztmozgalmak résztvevőinek körében az a hiedelem, hogy foglalásaikat „maga Kossuth, a kormány elnöke hagyta jóvá"[21]: fellépésük bére a valóságban börtön és kötél lett. S a parasztok megnyugtatását Kossuth persze önkényes és erőszakos mozgalmaik pártfogásba vétele nélkül is elérhette volna, ha például keresztülviszi, hogy az országgyűlés ismét tűzze napirendjére s végre emelje is törvényerőre a még érvényben levő feudális szolgáltatások eltörlését célzó – szeptember 25-én félretett – törvényjavaslatot. Ő azonban ehelyett a kármentesítési törvény tervezetét tűzette decemberben másodszor is a képviselőház napirendjére, mert ősz eleji toborzókörútja óta a paraszti tömegek egy részének elkedvetlenedésénél alighanem sokkal fenyegetőbb eshetőségnek érezte a nemesség egy részének elkedvetlenedését és a forradalom táboráról való leszakadását. Amikor pedig idővel a törvényhozók egyike, Táncsics is újból hangoztatni kezdte, hogy a feudális maradványokat mind ki kellene küszöbölni, s a hazaárulók földjeit fel kellene osztani a szegények között, néki Kossuth a képviselőház színe előtt egyenesen azt vágta a szemébe: „. . . Ellensége az a hazának vagy, legkevesebbet mondva, nem tudja, mit cselekszik, ki bizgat a nemesség . . . ellen! Mert most . . . holmi legelő kérdésekkel vagy bármivel fellázítani a népet annyit tesz, mint kevesbíteni azon erőt, mellyre szükség van a haza megmentése munkájában."[22] Amit azonban Kossuth nyugodtan meg is tehetett, hiszen az adott kérdésben pillanatnyilag azoknak a radikális képviselőknek a legtöbbje is őmellette állott, akik szeptemberben még lankadást nem ismerve verekedtek a feudális maradványok felszámolásának törvénybe iktatásáért. Ekkor ugyanis már ezek a radikálisok is mindennél fontosabbnak ítélték liberális fegyvertársaik megnyugtatását, mert ekkor emezek talán már Kossuthnál is inkább tartottak attól, hogy különben a liberálisok tömegével fognak hátat fordítani a forradalom táborának.

---

[19] Az örkényi parasztok az országgyűléshez, Örkény, 1848. okt. 18. Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL), Archivum Regnicolare (továbbiakban: AR), Lad. XX22. Fasc. 2A. № 757c.

[20] *Közlöny*, 1848. okt. 31. 143. sz. 699.

[21] Erről Szombathely Antal, Békés vm. első alispánja Halász Boldizsár Pest megyei képviselőhöz, a Békés megyei parasztmozgalmak felszámolására kiküldött kormánybiztoshoz, Gyula, 1848. nov. 30. Közli: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Összeáll. EMBER GYŐZŐ. Bp. 1951. 192.

Holott azokat a liberálisokat, akiknek a szemében mindennél előbbrevaló volt, hogy a jobbágyfelszabadítás minél kevesebb kárukkal menjen végbe, a valóságban a kármentesítés kérdésének az előtérbe helyezése sem nyugtathatta meg. Mert a kármentesítési törvényt elfogadhatták ugyan, a kármentesítés tényleges lebonyolításához szükséges százmilliókat azonban a semmiből sehogyan sem varázsolhatták elő. Hiába küldték hát vissza a képviselőháznak az általa szeptemberben megvitatott kármentesítési törvényjavaslatot a főrendek decemberben újabb tárgyalásra – éppen azért, mert eredeti alakjában nem látták rövid időn belül foganatosíthatónak –: a képviselőház december végén lezajlott második kármentesítési vitája is kézzelfogható eredmény nélkül zárult, s így a forradalom táborának egybeforrottságát végeredményben ez a vita éppúgy csak gyengíthette, akár a parasztság megújított követeléseinek ismételt elutasítása is.

5. HARCOK AZ ORSZÁG SZÉLEIN

HARCOK AZ ELLENSÉG MELLÉKHADERŐIVEL

A forradalom nehézségeit pedig mindezenközben az is növelte, hogy bár a főhadszíntéren az októberi bécsi felkelés átmeneti harci szünetet idézett elő, a mellékhadszíntereken a fegyveres tevékenység az őszi hónapokban sem maradt abba, sőt még fokozódott is.

---

[22] Kossuth felszólalása a képviselőház 1848. dec. 14-i ülésén. KLÖM XIII. 737.

Része volt ebben mindenekelőtt az október 4-i királyi rendeletnek, hiszen ez az iromány egyértelműen napvilágra hozta, hogy az uralkodóház a magyar forradalom híveit közönséges lázadóknak tekinti. A császári hadseregnek azok a Magyarországon szolgáló parancsnokai tehát, akik az előző hónapok folyamán csupán kényszerűségből – s még így is csupán tessék-lássék – követték a magyar hadügyminiszter utasításait, most végre fellélegeztek, s a következő napokban azután elébb az aradi, majd a temesvári várőrség, végül pedig – október 18-án – az Erdélyben parancsnokló Puchner is bejelentette, hogy fegyvereit a rebellisek ellen fordítja. S az ellenforradalomnak így egyik napról a másikra két fontos támaszpontra sikerült szert tennie a Temesközben harcoló magyar sereg hátában, Erdélynek meg néhány héten belül csaknem az egészét sikerült hatalmába kerítenie. Az Erdélyt védelmező kis létszámú magyar csapatok ugyanis képtelenek voltak ellenállni Puchner sokkalta nagyobb, 17 ezer főnyi haderejének, s ezért november végére – Háromszék kivételével – Erdély teljes területét feladni kényszerültek.

Közben pedig támadások érték Magyarországot északnyugat és észak, Morvaország, Szilézia és Galícia felől is. Elsőül, október 22-én Balthasar Simunich altábornagy tört be Sziléziából egy 5 ezer főnyi hadoszlop élén a Jablunkai hágón át, hogy hosszú hadmenetet téve délnyugat felé, csupán november 4-én vonuljon el Morvaország és Alsó-Ausztria határvidékére. Egy hónappal később pedig immár három helyen is támadásba kezdtek a Felvidékkel határos ausztriai tartományokban összevont császári csapatok: a jobbszárnyon, a Morva alsó folyásának a vidékén ekkor újból Simunich lépett fel támadólag; középütt, a Jablunkai-hágón át most egy hasonlóképpen 5 ezres létszámú különítménnyel Christian Götz tábornok hatolt be az országba; s a balszárnyon, a Duklai-hágó felől 8 ezer ember élén Franz Schlik gróf altábornagy indított támadást, méghozzá olyan erővel, hogy csapatai a hadjárat ötödik napján, december 11-én már Kassát is elfoglalták, a következő napokban pedig a vélük szemben felsorakozott gyenge honvédcsapatokat egészen Miskolcig vetették vissza.

HARCOK A NEMZETISÉGI FELKELŐKKEL

De tovább folytak a harcok a Délvidéken is, mindinkább szertefoszlatva azokat a reményeket, amelyeket magyar részről korábban az itteni hadműveletek hamarosan elkövetkező győzelmes befejezéséhez fűztek. Mert Bechtold lemondása után átmenetileg maga Mészáros hadügyminiszter állott ugyan a délvidéki csapatok élére, s ő szeptember 21-én harmadízben is kísérletet tett Szenttamás megvételére, a támadást azonban Szenttamás védőinek ez alkalommal is sikerült visszaverniök. Majd, ezen felbátorodva, október közepén éppen a szerb felkelők mentek át támadásba egyszerre három ponton is. S ezeket a támadó próbálkozásokat a magyar csapatok képesek voltak elhárítani, sőt a Temesközben december folyamán újabb ellentámadást indító Damjanich János ezredesnek végül a felkelők alibunári megerősített táborát is sikerült elfoglalnia. Mivel azonban ekkorra a főhadszíntéren is véget ért a harci szünet, arra, hogy ezt a győzelmet kellőképpen ki is aknázza, a honvédseregnek már nem jutott ideje; a Délvidék korábban elveszített területei tehát változatlanul a szerb felkelők birtokában maradtak.

Ráadásul a magyar forradalom fegyveres mérkőzést ezekben a hónapokban Magyarország nem magyar lakói közül már korántsem csupán szerbekkel és kívülök nem is csak a Jellačić seregében harcoló horvátokkal kényszerült vívni, hanem szlovákokkal és románokkal is. Amiért nem utolsósorban önmagát okolhatta. Mert a Batthyány-kormány, szabadulni kívánva a nemzetiségi kérdés rendezetlenségének tehertételétől, augusztusban – tudjuk – végre elszánta magát egy számottevő előrelépésre: arra, hogy Horvátországnak nagyfokú autonómiát biztosítson, sőt, hogy szükség esetén akár a Magyarországtól való teljes különválást is felajánlja számára. Horvátország önállóságának elismerésénél pedig — ha Jellečićot ez sem elégíthette is ki — a horvát liberálisok többet igazán nem követelhettek már. A Batthyány-kormány augusztus 27-i elhatározásai azonban végül is nem kerültek nyilvánosságra, s egyébként is: mire a kormány tagjai belátták, hogy gyökeresen meg kell változtatniuk horvát politikájukat, addigra Horvátországban a liberálisok már teljességgel háttérbe szorultak, s réges-rég Jellačić kezébe került minden hatalom.

Ha pedig a kormány a horvátokat ilyeténképpen a legnagyobb jószándékkal sem békíthette meg már, még kevésbé békíthette meg a többi magyarországi nemzetiséget. Arra ugyanis, hogy a többi nemzetiségnek is lényeges engedményeket tegyen, ekkor sem gondolt – s nem gondolt erre még az erdélyi románok vonatkozásában sem. Holott az erdélyi rendszerváltozással, Erdély kormányzatának az unió életbelépése után történt átvételével korlátlan lehetőséget nyert arra, hogy a Királyhágón túl – ha úgy akarja – akár teljesen új, a főkormányszék által addig érvényesítettől gyökeresen eltérő nemzetiségi politikát vezessen be. De hiába: a főkormányszék a kormánytól és az általa júniusban Erdélybe küldött teljhatalmú országos biztostól, a különben is meglehetősen szerencsétlenül kiválasztott – konzervatív pártállású – Vay Miklós bárótól semminemű felszólítást nem kapott nemzetiségi politikájának megmásítására, sőt éppen ennek a politikának a továbbvitelére kapott ismételt biztatásokat. Mint például, amikor augusztus elején ismeretessé lett Pesten, hogy a főkormányszék már két hónapja elrendelte a Román Nemzeti Bizottmány feloszlatását, foganatot azonban azóta sem tudott szerezni rendelkezésének, s ennek hallatára Szemere a főkormányszéket még erélyesebb eljárásra utasította. Mire azután az most még Bărnuţék elfogatására is kísérletet tett. Amely kísérlet, sikerrel nem járván, a bizottmány tagjai által folytatott magyarellenes szervezkedésnek persze egyáltalán nem vethette végét, a magyarellenes szenvedélyeket viszont rendkívül alkalmas volt még magasabbra szítani.

Mindazonáltal, ha a kormány korábbi nemzetiségi politikáját alapjaiban a nyári hónapok folyamán sem változtatta meg, egyes pontokon ekkor már törekedett javítani rajta. Üdvös eredményekre azonban ezek a próbálkozásai sem vezettek, mert – ha más nem – az országgyűlés ellenállása bizonyosan meghiúsította még a legszerényebb előrelépéseket is.

Így történt ez például augusztus elején is, amikor a képviselőház Eötvös oktatásügyi törvényjavaslatával foglalkozott. Ez a javaslat ugyanis azt irányozta elő, hogy ezentúl az elemi iskolák tanítási nyelve mindenütt a helybeli lakosság többségének az anyanyelve legyen, s elfogadása esetén eszerint eleget tett volna a magyarországi nemzetiségi mozgalmak egyik legfőbb egybehangzó követelésének. Csakhogy a képviselők többsége (bár a javaslat azt is előirányozta, hogy ahol a tanítási nyelv a törvény értelmében nem a magyar lesz, ott a magyar nyelvet is rendes tárgyként tanítsák majd) az előterjesztést a magyar nemzeti érdekekre nézve mélységesen sérelmesnek találta, s ezért úgy határozott, hogy az anyanyelven történő tanulás lehetőségét a javaslatban foglaltaktól eltérően csakis olyan nem magyarok számára kell biztosítani, „kik a magyar nyelvet nem értik".[23] S ez a határozat törvényerőre nem emelkedett ugyan (mivel a felsőház a törvényjavaslatot végül – mint tudjuk – levette a napirendről), a történteket azonban jóvá már ez sem tette, hiszen a képviselőház többségi állásfoglalása önmagában is képes volt ékesen bizonyítani, hogy az ország nem magyar lakói az országgyűléstől még annyi méltányosságot sem várhatnak, amennyit a kormánytól, s így önmagában is képes volt súlyos csapást mérni a valóságos magyar nemzeti érdekek legfőbbjére (s egyben persze a Magyarországon élő nem magyarok nemzeti érdekeinek legfőbbikére is): a forradalom hadállásainak megerősítéséhez fűződő országos érdekre.

És nemzetiségi politikájukat a magyar honatyák a szeptemberi válság kirobbanása után sem tudták a körülmények színvonalára emelni. A képviselőház szeptember 2-i zárt ülése például meghallgatta Kossuth tájékoztatóját a kormánynak a horvát kérdés rendezését célzó augusztus 27-i elhatározásairól s a horvát autonómia tárgyában Deák által kidolgozott és a minisztertanácson elfogadott törvényjavaslatról, amely a horvátoknak immár egy-egy álladalmi altitkári állást szánt a magyar had-, pénz- és kereskedelemügyi minisztériumban, valamint a király személye körüli miniszter mellett, a többi tárca hatáskörébe vágó ügyek horvátországi vitelét pedig egy külön horvát miniszter feladatává tette volna, s a horvát miniszterre tartozó ügyek törvényes szabályozásának a jogát is a horvát száborra tervezte ruházni, a horvát határőröket meg (a fuvarozási, előfogatadási és közmunkakötelezettség eltörlésén kívül) maga is nagyjából ugyanolyan kedvezményekben részesítette volna, amilyeneket július elején a szábor szavazott meg számukra. A képviselőház azonban a Deák-féle javaslatot a jelek szerint ekkor már túlhaladottnak ítélte, s ezért két nap múlva egy választmányt messzebb menő javaslatok kidolgozásával bízott meg. A választmány pedig ki is dolgozta határozati javaslatát, s ebben – a horvát népet következetesen „horvát-szlavón nemzet"-ként emlegetve – a sorok között elismerte, hogy Szlavóniát Horvátországhoz kell csatolni. Horvátország esetleges teljes különválásának a lehetőségéről azonban a választmány előterjesztése már hallgatott, sőt ehelyett éppen azt szögezte le, hogy a magyar országgyűlés kész ugyan a horvátok „jogainak és szabadságainak teljes biztosítására", de csak annyiban, amennyiben ez nem sérti Magyarhon épségét.[24] Vagyis ez a szerkezet kevesebbet tartalmazott, mint a kormány augusztus 27-i döntése. A képviselőház plénuma pedig végül ezt a határozati javaslatot sem tűzte napirendjére.

---

[23] Lásd: a törvényjavaslatnak a képviselőház által módosított formában elfogadott szövegét. Közli: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. és bev. BEÉR JÁNOS és CSIZMADIA ANDOR. Bp. 1954. 619.

S hasonló sorsra jutottak annak a bizottmánynak az előterjesztései is, amelyet még az erdélyi országgyűlés küldött ki olyan utasítással, hogy a népképviseleti országgyűlésnek tegyen majd javaslatokat az unió keresztülvitelével kapcsolatban még tisztázást igénylő kérdések törvényes szabályozására. Mert a bizottmány augusztus végéig már tető alá hozott ugyan húsz törvényjavaslatot, s közülök nyolcat szeptember folyamán az országgyűlés is elfogadott, a másik tizenkettőnek a tárgyalását azonban a képviselőház későbbre halasztotta, s ezzel örökre eltemette. Holott az utóbbiak között volt az a javaslat is, amely az erdélyi szászokat tervezte biztosítani afelől, hogy a Szász Egyetem továbbra is fenn fog maradni, s a közigazgatás nyelve a Királyföldön ezután is a német lesz. Az erdélyi románok megnyugtatására hivatott javaslat pedig egyelőre sem a törvényerőre emelt, sem a napirendről levett tervezetek között nem szerepelt; a románokkal foglalkozó javaslatot ugyanis az unióbizottmány csak pótlólag, szeptember utolsó hetében dolgozta ki. S a késedelemért éppenséggel kárpótlást nyújthatott, hogy ez a tervezet (amelynek a világrahozatalában a harminc főből álló bizottmány három román tagján kívül a kormány által meghívott további öt román politikus – köztük Cipariu – is közreműködött) szép számban tartalmazott olyan pontokat, amelyek elfogadásuk esetén csakugyan utat nyithattak az erdélyi románok megnyugtatása felé, hiszen az előterjesztés kimondani javasolta, hogy „a románok nemzetisége és nyelve elismertetik és biztosíttatik", leszögeztetni kívánta továbbá, hogy anyanyelvüket a románok teljes szabadsággal használhatják majd iskoláikban és egyházi ügyeik intézése során, s – bár olyan indítványt nem tett, hogy a nagyobbrészt román lakosságú törvényhatóságok hivatalos nyelve ezentúl a román legyen – annyit mindenesetre megengedni javasolt, hogy a kérdéses törvényhatóságok gyűlésein a résztvevők tetszésük szerint románul is felszólalhassanak.[25] Csakhogy az országgyűlés ennek a szerkezetnek a megvitatására úgyszintén képtelen volt magának időt szakítani.

---

[24] Határozati javaslat „a horvát ügy iránt". Közölve: uo. 684.

Magyar részről tehát a magyarországi nem magyarok az ellenforradalom nyílt fellépését közvetlenül megelőző és követő időszakban sem sok biztatást kaptak nemzeti követeléseik méltánylását illetőleg. Annál inkább megsokasodtak viszont ekkor az ellenforradalmi körök oldaláról fülükbe jutó szirénhangok. S mi sem természetesebb, mint hogy a szerb meg a horvát példa ilyen körülmények között most már viharos gyorsasággal megtalálta a maga szlovák és román követőit is.

Štúr és Hurban például augusztus végén (abban a – jogos – reményben, hogy az osztrák uralkodó körök a magyarok ellen immár a júniusi prágai felkelés volt résztvevőivel is készek lesznek összefogni) Zágrábból sietve Bécsbe utazott, s Hodžával együtt haladéktalanul megkezdte egy szlovák légió toborzását, hogy azután Jellačić hadműveleteinek megindulásakor ez a csapat tömegméretű szlovák fegyveres felkelést robbantson majd ki a Felvidéken. Szeptember közepén pedig Hurban elnökletével már a felkelés irányítására hivatott Szlovák Nemzeti Tanács is megalakult.

Más kérdés, hogy a szlovák felkelés megszervezése Hurbanék igyekezete dacára sem ment simán. Mindenekelőtt a légió iránti érdeklődés elégtelenségéből kifolyólag; emiatt ugyanis a csapatnak Bécsből csak szeptember 17-én sikerült felkerekednie, s szlovák nemzetiségű a nagy üggyelbajjal összeverbuvált háromszáznyi legionárius között még ekkor is legfeljebb ha ötven akadt, úgy hogy a csapat végül ténylegesen nem is anynyira szlovák, mint inkább cseh légióvá lett. Hurbannak, Štúrnak és Hodžának pedig ebből következőleg (meg kellő hadvezetési tapasztalatokkal bíró szlovákok nemlétében) a hattagú nemzeti tanácsba maga mellett három katonaviselt cseh férfiút is be kellett fogadnia. S mivel a három cseh tanácstag közül egyedül Bernard Janeček tartozott a radikálisok táborához, a másik kettő – Bedřich Bloudek és František Aleksander Zach – viszont az osztrák hadvezetőség és Jellačić bizalmi embere volt, Hurbanék a szlovák népet most egy olyan kiáltványban kényszerültek fegyverbe szólítani, amely a felkelés rendeltetését nem jelölhette meg pusztán a nemzeti egyenjogúság kivívásában, hanem a magyarok által megbontott birodalmi egység helyreállítását szintén a szlovák mozgalom céljává kellett hogy nyilvánítsa, s amely így önmagában is és eleve kérdésessé tette, hogy a légió kedvező fogadtatásra lelhet-e majd a szlovák tömegek körében.

---

[25] Törvényjavaslat „a román nemzet polgári jogainak egyenlőség alapjáni biztosításáról". Közölve: uo. 583.

S a légió magyarországi fogadtatása azután valóban nem is igazolta a nemzeti tanács tagjainak a várakozásait; hiába lépték át Hurbanék az országhatárt szeptember 19-én épp Miavánál: annyit elértek ugyan, hogy a következő napokban a környező területek irtásföldjein élő kielégítetlen parasztok nagy számban csatlakozzanak hozzájuk, a szlovák lakosság zöme azonban még ezen, a Hurban által korábban kiváltképp megdolgozott vidéken sem támogatta őket. (Amiben persze már nemcsak az játszott közre, hogy különösebb lelkesedést a magyar fennhatóság osztrák fennhatósággal történő felcserélésének az eshetősége vajmi kevés szlovákban keltett, de – s talán még inkább – közrejátszott ebben az, hogy a szlovákok tekintélyes hányada itt is a magyar forradalom jobbágyfelszabadító vívmányainak a haszonélvezője volt, sőt hozzájárult ehhez még az is, hogy a szlovákok vallási tekintetben megoszlottak az evangélikus meg a katolikus egyház között, a hadjárat vezetői viszont mind evangélikusok voltak, s emiatt a szlovák lakosság katolikus része eredendő gyanakvással szemlélte vállalkozásukat.) A hadjárat megindulása után tehát a Felvidék szlovák lakói közül sokkal többen fogtak fegyvert a „szlovák" légió ellen, mint ahányan mellette, s ennek is része lett abban, hogy Hurbanék szeptember 29-én már kénytelenek voltak kitakarodni az országból, a csalódott Hodža és Janeček pedig hamarosan meghasonlott társaival és kivált a Szlovák Nemzeti Tanácsból.

Amivel a magyar forradalom mindjárt a szlovák kérdés méregfogának kihúzására is újabb kedvező alkalmat nyert. Hodža és Janeček ugyanis az elszenvedett kudarcból első megrendülésében azt a tanulságot szűrte le, hogy a magyarokat lehetőleg mégsem fegyverrel, hanem tárgyalások révén kellene rábírni a szlovák nemzeti követelések kielégítésére. A Hodžáékkal való esetleges kapcsolatteremtésre azonban Pesten továbbra sem gondolt senki, amint változatlanul nem gondolt senki azoknak a forradalom oldalán állhatatosan kitartó szlovákoknak a meghallgatására sem, akik akár korábban Breznóbányán, úgy most Turócban, Árvában, Liptóban és Gömörben is rendre kinyilvánították, hogy a jövőben is hívek lesznek a forradalomhoz, csupán azt kérik, hogy a szlováklakta területek megyegyűlésein ezentúl szlovákul is szabad legyen felszólalni. Mintha a magyar forradalom vezérkara a maga eddigi szűkmarkú nemzetiségi politikáját tökéletesen igazolva látta volna azáltal, hogy szeptemberben a Hurbanék megrohanta országrész szlovák lakóinak a többsége efféle engedmények tétele nélkül is a magyar forradalom mellett foglalt állást...

Nem csoda hát, ha néhány hét múlva Hodža és Janeček mégis ugyanúgy újrakezdte a fegyveres szervezkedést, akár Hurban meg Štúr, s ha emezekhez hasonlóan most ők is arra a következtetésre jutottak, hogy legközelebb nem szabad teljesen önálló vállalkozásba fogniuk, hanem következő hadjáratukat már a császári hadsereg keretei között kell majd megindítaniok. És valóban: december elején Hodža és Janeček mintegy 100 főnyi különítményt alkotó legionáriusai immár Simunich csapatainak a kötelékében (s magukat immár fekete-sárga kokárdákkal felékesítve) léptek ismét Magyarország területére, mint ahogy a megcsonkult nemzeti tanács 170 főnyi légiója egyidejűleg Götz tábornok előhadának a részeként, Karl Frischeisen császári alezredes parancsnoksága alatt tört be az országba. Minek folytán a behatolók ezúttal jóval biztonságosabban közlekedhettek is a Felvidéken, mint szeptemberben, de ez alkalommal már akkora szlovák tömegek rokonszenvét sem nyerhették el, amekkorákét három hónappal korábban, úgy hogy a nemzeti tanács légiójának végül is mindössze 1700, Janečekének meg alig 800 főnyire sikerült növelnie létszámát, miközben a magyar honvédseregbe ennél sokszorta, de sokszorta többen állottak be önként jelentkező szlovákok.

Annál tömegesebbé lett viszont ez idő tájt a Királyhágón túl októberben fellángolt román népfelkelés. Már csak azért is, mert a fegyveres harc szervezését a román vezetők nem idegenben kényszerültek megkezdeni, hanem magán a tett helyén végezhették, s mert szerb és horvát fegyvertársaikhoz hasonlóan ők sem voltak kénytelenek pusztán kiképzetlen felkelőkre hagyatkozni, hanem – igaz, lényegesen kisebb mérvben – kész, begyakorolt fegyveres erőre, a két erdélyi román határőrgyalogezredre is támaszkodhattak. Kivált, miután e két határőrezred legénysége szeptember első felében – nem utolsósorban császári tisztjeinek a biztatására – kinyilatkoztatta, hogy szembehelyezkedik a magyar kormánnyal s mindenben a májusi balázsfalvi gyűlés határozataihoz és a Román Nemzeti Bizottmány utasításaihoz kívánja tartani magát.

De a román mozgalom vezetőinek a dolgát megkönnyítette az is, hogy az erdélyi román parasztok zömét – a szlovákokétól eltérően – az időközben végbement jobbágyfelszabadításnak sem sikerült a forradalom mellé állítania. Hiszen a jobbágyfelszabadítás Erdélyben jóval később valósult meg, mint Magyarországon, s mire végül megvalósult, addigra a parasztság tömegeiben már gyökeret vert a késedelem keltette gyanakvás. És az erdélyi parasztok már ebből a késlekedésből is, de ezer egyéb jelből is kiolvashatták, hogy földesuraik többsége még júniusban sem áldozatkészségből, hanem kizárólag a kényszerítő körülmények hatására egyezett bele az úrbéri viszonyok felszámolásába. A júniusra azután nagy nehezen mégiscsak megszületett jobbágyfelszabadító törvények pedig távolról sem tartalmaztak annyi engedményt, mint amennyinek a becikkelyezésére a parasztok előzőleg – különösen a sokkal többet követelő májusi balázsfalvi gyűlés lezajlása óta – igényt emeltek. Holott arra, hogy az úrbéres szolgáltatások puszta eltörlésénél messzebb menő engedményeket követeljenek, az erdélyi parasztoknak kiváltképpen nyomós okaik voltak, hiszen Erdélyben az úrbéres népességnek nem hat-, hanem közel héttizede élt zsellérsorban, s itt az átlagos telkesjobbágy is jóval kisebb szántó- és rétterülettel rendelkezett, mint amekkorával Magyarországon.

S amennyire alkalmatlan volt eszerint az erdélyi román parasztok tömegeit a magyar forradalom oldalára vonni még a jobbágyfelszabadítás is, annyira alkalmas volt viszont ezeket a tömegeket a forradalom ellen hangolni az, hogy a hatóságok szeptember elején Erdélyben is megkezdték az újoncozást, mégpedig annak a magyar országgyűlés által augusztusban elfogadott katonaállítási törvényjavaslatnak az alapján, amelyről a Román Nemzeti Bizottmánynak a falvakat járó küldötteitől közben mindenfelé csak azt lehetett hallani, hogy teljességgel érvénytelen, hiszen nélkülözi az uralkodói szentesítést. Amikor pedig a katonáskodni vonakodó, s az újoncozásnak ezért tömegével ellene szegülő parasztok megtörésére a hatóságok most is karhatalmat kezdtek vezényelni a falvakba – s egy helyütt, a Torda megyei Aranyoslónán a katonák szeptember 12-én megint bele is lőttek a fogadtatásukra összeverődött sokaságba (ez alkalommal tizenhárom embernek okozva halálát) –, akkor a hangulat egyik napról a másikra végképp elmérgesedett, és az erdélyi román parasztoknak egyszeriben közmeggyőződésükké lett, hogy már csak egyetlen választási lehetőségük maradt: hogy a fegyveres erőszakra most már nékik is fegyveres erőszakkal kell válaszolniuk.

A román nemzeti mozgalom vezetői pedig természetszerűleg kapva kaptak a dolgok ilyetén alakulásán. Szeptember 16-ára tehát újabb nemzeti gyűlést hirdettek Balázsfalvára, s ezen a 28-áig ülésező tanácskozáson, amelyen ismét tízezrével jelentek meg parasztok is (részben már felfegyverkezetten), kimondották, hogy az uniót és a magyar kormány fennhatóságát továbbra sem ismerik el, ezzel szemben követelik egy olyan erdélyi országgyűlés egybehívását és olyan különálló erdélyi kormány alakítását, amelyben a románok népességszámuk arányában képviseltethessék magukat, majd az ilyen nemzeti jellegű követeléseket megint sietve megtoldották a föld népét közvetlenül érintő követelésekkel is, így azzal, hogy ne csak az úrbéres robot, hanem „a robot minden neme és fajtája szűnjék meg", valamint azzal, hogy a parasztok és a földesurak között támadt viták rendezését tegyék egy Erdély valamennyi nemzetének és néposztályának a képviselőiből arányosan szervezendő döntőbizottság feladatává. S hogy e határozatok Bécsben az előző nemzeti gyűlés határozatainál is nagyobb tetszést arassanak, most folytatólag azt is kinyilatkoztatták, hogy az Ausztria számára április 25-én kibocsátott császári alkotmányirat érvényét Erdélyre is kiterjesztetni kérik, s Erdélyt mindenben az osztrák kormánynak kívánják alárendeltetni, addig pedig, amíg ez meg nem történik, felsőbbségüknek egyedül az erdélyi főhadparancsnokságot hajlandóak elfogadni,[26] majd ehhez még hozzáfűzték, hogy az összes 17 és 50 éves kor közötti erdélyi román férfi mozgósításával létre fogják hozni a maguk külön nemzetőrségét, s e sereg felfegyverzését a főhadparancsnokságtól igénylik. Végezetül pedig határozataikat egy, az uralkodónak szóló petícióba foglalták, s a petíció továbbítására ugyancsak a főhadparancsnokságot kérték fel.

S ezeknek a határozatoknak a megszületése a józanabbul gondolkodó románok körében persze mélységes megdöbbenést keltett. A török csapatok által éppen ezekben a napokban levert havaselvei forradalom vezetői közül például többen is elítélték a császáriaknak való felkínálkozást, s oda nyilatkoztak, hogy ennek eredményeképpen most „örök válaszfal emelkedett a havaselvei és az erdélyi románok közé”,[27] „akik a nemzetiség kedvéért hajlandóak . . . megalkudni a zsarnoksággal”.[28] De magának a szeptemberi balázsfalvi gyűlésnek a résztvevői között is akadt egy kisebbség, amely képtelen volt helyeselni a többség álláspontját. E kisebbségi csoport – magukat meg nem nevező – képviselői ezért már a gyűlés megnyitásának a napján beadványt intéztek Batthyányhoz, s ebben szigorúan elítélték az erdélyi románokkal szemben magyar részről alkalmazott elnyomó intézkedéseket és követelték a románok nemzetiségének és egyenjogúságának a biztosítását, de egyben azt is hangsúlyozták, hogy ha a magyarok változtatnak végre nemzetiségi politikájukon, akkor Erdélyben „a belbéke biztosítva” s „a kölcsönös szeretet megalapítva” lesz, egy hónapon belül pedig kényszerítetlenül is legalább húszezer román fog felcsapni honvédnek.[29]

---

[26] Lásd: a második balázsfalvi nemzeti gyűlés petícióját, s. d. Közli: JANCSÓ BENEDEK, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. II. Bp. 1899. 592–593.

Az erdélyi román nemzeti mozgalom ellenforradalmi mozgalommá fajulását azonban ezek a megnyilatkozások már nem tartóztathatták fel. A havaselvei románok intései ugyanis egyelőre semmiféle hatást nem gyakorolhattak azokra az erdélyi románokra, akik a Habsburgokat mind ez ideig jóval megértőbbeknek látták, mint a magyarokat; az újabb balázsfalvi gyűlés résztvevőinek a magyarokkal még mindig tárgyalni próbáló kisebbségére pedig valósággal megsemmisítő csapást mért az a fogadtatás, amelyre kezdeményezése Pesten talált. Mert a szóban forgó csoport beadványát Batthyány haladéktalanul az országgyűlés elé terjesztette ugyan, a képviselőház pedig szeptember 26-án napirendjére is tűzte, a honatyák azonban ekkor úgy határoztak, hogy a beadványban foglalt követelések érdemi vitájába csupán később, annak az erdélyi románokról szóló törvényjavaslatnak a tárgyalásakor fognak belebocsátkozni, amelyet az unióbizottmánytól várnak – s ilyeténképpen ezt az ügyet is örökre eltemették. Ezek után pedig a beadvány szerzőinek is arra a következtetésre kellett jutniok, hogy a magyarokkal – bármint igyekeztek is – mégsem lehet tárgyalni. S ennek a tanulságnak a leszűrése a jelek szerint azután közülök még a Habsburgok iránt legbizalmatlanabbakat is arra indította, hogy most már teljességgel leszámoljanak eddigi fenntartásaikkal és társaik többségéhez hasonlóan most már maguk is beálljanak a Bărnuţ vezette sorba.

---

[27] Így Petre Teulescu. Idézi: I. Tóth Zoltán, Bălcescu Miklós élete 1819–1852. Bp. 1958. 114.

[28] Így Ion Eliade-Rădulescu. Idézve: uo. 117.

[29] „Az erdélyi románok” Batthyányhoz, Balázsfalva, 1848. szept. 16. OL AR Lad. XX22. Fasc. 2A. № 485.

Legalábbis erre enged következtetni az, hogy a román mozgalom hangadói Balázsfalváról távoztuk előtt újjáalakították (majd néhány nap múlva még ki is bővítették) a Román Nemzeti Bizottmányt, mégpedig úgy, hogy egyfelől most már formálisan is Bărnuţot tették meg elnökévé, másfelől viszont a korábban mellőzött román vezetők közül most már bevették a bizottmányba Lauriant is, Bariţot is, sőt azt a Cipariut is, aki a jelenlegi nemzeti gyűlés megnyitásakor az unióbizottmány meghívottjaként még azon fáradozott Pesten, hogy segítsen tető alá hozni a román kérdés rendezése végett a magyar országgyűléssel elfogadtatandó törvényjavaslatot. Márpedig ezeket a Habsburg-ellenes politikusokat nyilván ekkor sem ítélték volna meg kedvezőbben, ha szeptember végén nem tapasztalnak náluk gyökeres fordulatot.

Ennek a fordulatnak a jelentőségét pedig az erdélyi román nemzeti mozgalom megnyergelésére törekvő császáriak is nyomban felismerték. Október 10-én tehát már napvilágot látott az erdélyi főhadparancsnokság körrendelete, amely – ürügyképpen azt állítva, hogy a magyarok a románok és a szászok kiirtására készülnek – meghagyta az erdélyi magyar nemzetőri alakulatok haladéktalan lefegyverzését. Egy héttel később pedig a főhadparancsnokság közzétett egy Erdély román lakóihoz intézett felhívást is, s ebben a címzetteket a legújabb balázsfalvi döntésekkel egybevágóan arra szólította fel, hogy ők viszont most tömegesen fogjanak fegyvert, és a császári csapatokkal együttműködve szálljanak szembe a megsemmisítésükre törekvőkkel. Ámbár erre az erdélyi román tömegeket ez idő tájt már nem is igen kellett buzdítani. Hiszen ekkorra az Erdély népét különösen sújtó nyomor meg a román nacionalizmus – ebből következően is – különösen gyors térhódítása már efféle felhívások nélkül is megtette a magáét. Az október 17-i felhívás tehát a hegyek között már egybegyűlve találta a felkelésre készülő románok tízezreit, úgy hogy a felkelőcsapatok néhány nap múlva már meg is indíthatták irtóhadjáratukat a hegyek lábánál fekvő városok ellen, e városok magukra maradt magyar lakóinak a soraiban akkora pusztításokat téve azután, hogy ezeket még az ellenforradalom némely szász hívei is csak a mongolok 13. századi dúlásaival tudták párhuzamba állítani.

Holott a szász vezetők máskülönben egy pillanatra sem tágítottak magyarellenes politikájuktól, s ez akkor is így igaz, ha az unió életbelépése után átmenetileg a lojalitás kulisszája mögé húzódtak is (hogy minél háborítatlanabbul vészeljék át a nyílt ellenforradalmi fellépésig kiböjtölendő időt) s ha ezért a pesti népképviseleti országgyűlésre júliusban a szász székek is elküldték képviselőiket. Hiszen amikor ismeretessé lett, hogy szeptember 11-én Jellačić betört Magyarországra, az országgyűlés viszont határozatot hozott a királyi szentesítéssel még el nem látott katonaállítási törvény azonnali foganatosításáról, ezeket a képviselőket tüstént hazarendelték, s aki közülök – mint például a Brassó vidékét képviselő Elias Roth – nem engedelmeskedett, azt ünnepélyesen árulóvá kikiáltani sem átallották. A következő hetekben pedig a szász törvényhatóságok – az egyetlen Szászváros szék kivételével – egymás után kimondották, hogy többé nem ismerik el a magyar kormány főségét s magukat az osztrák kormány fennhatósága alá helyezik, majd a Szász Egyetem – még októberben – újabb küldöttséget is menesztett az uralkodóhoz azzal a kéréssel, hogy a Királyföldet nyilvánítsák az egységes Ausztria egyik – Magyarországtól teljesen független – tartományává.

Az a szakadék tehát, amely egyfelől a magyar forradalom, másfelől az erdélyi románok és szászok zöme, valamint a szlovák nemzeti mozgalom között keletkezett, 1848 őszén éppoly hatalmassá tágult, amilyen hatalmassá lett a horvát meg a szerb nemzeti mozgalmat a magyar forradalomtól elválasztó szakadék már az előző hónapokban. Ámbár éppen a horvát meg a szerb mozgalom táborán belül ekkor már némi erjedés jelei is kezdtek megmutatkozni. A horvát liberálisokra például fölöttébb kijózanítóan hatott Jellačić Magyarország elleni támadása, hiszen nem volt nehéz megérteniök, hogy Horvátországot magyar részről március óta gyakorlatilag semmiféle veszély nem fenyegeti, s hogy ezért ez a katonai kaland Horvátországnak aligha, legfeljebb az udvarnak és a birodalmi egység ügyének lehet javára. Márpedig ők elsőrendű szívügyüknek továbbra sem az uralkodóház és a birodalmi egység védelmét, hanem a horvát nemzeti érdekek minél nagyobb fokú érvényesítését tekintették.

A horvát liberálisok legfőbb szócsövének, a Dragojlo Kušljan báró által augusztus elején megindított *Slavenski Jug*-nak a hasábjain ezért az olvasók tekintete szeptembertől kezdve egyre többször állapodhatott meg olyan mondatokon, amelyek Jellačić eljárásának burkolt bírálatát tartalmazták. December közepén pedig Kušljanék már bontakozóban levő ellenzéki nézeteik nyílt feltárására is elszánták magukat. Amire közvetlen indítékot – meglehet – magától Ferenc Józseftől kaptak. Az új uralkodó ugyanis célirányosnak gondolta, ha a magyarországi nemzetiségek előtt – így a horvátok előtt is – mint kegyes pártfogójuk mutatkozik be, s ezért Kulmer bárót mindjárt trónra lépésének a napján kinevezte az osztrák kormány tárca nélküli miniszterévé, Jellačićot pedig – korábban elnyert tisztségeinek érintetlenül hagyásával – Dalmácia és a Magyar Tengermellék polgári és katonai kormányzójává is. A horvát liberálisokra azonban ezek a – látszólag a szábor júniusban előterjesztett követelésein alapuló – lépések a valóságban csupán a várttal homlokegyenest ellentétes hatást gyakorolhattak.

A szábor ugyanis júniusban nem azt kérte, hogy Kulmert az uralkodó az osztrák kormány tagjává nevezze ki, hanem hogy a Háromegy Királyság udvari képviselőjének ismerje el őt, s nem azt kérte, hogy Dalmácia kormányzatára Jellačić külön kapjon megbízatást, hanem hogy e tartomány kormányzatát az uralkodó nyilvánítsa a báni tisztség szerves alkotóelemévé s mint ilyet csatolja a mindenkori horvát bán feladatköréhez. Amikor tehát Ferenc József most látszólag eleget tett a szábor két kívánságának, akkor a horvát liberálisokat valójában éppen arról győzhette meg, hogy a szábor voltaképpeni követeléseinek nem hajlandó eleget tenni – mégpedig nyilvánvalóan azért nem, mivel e követelések teljesülése Horvátországot az udvari körök szerint túlságosan nagy önállósághoz juttatná –, s annál is inkább erről győzhette meg őket, mert arra viszont egyelőre célzást sem tett, hogy a szábor hónapok óta szentesítésre váró törvénytervezeteit valaha is kész lesz-e szentesíteni. Így pedig a horvát liberálisok a legújabban történtekből csupán egyféle következtetést vonhattak le. És egy a liberális irányzat vezetőinek közös véleményét tükröző hírlapi cikk (amelynek a kidolgozásában Kušljanon kívül többek között Kukuljević meg a neves költő, Ivan Mažuranić is részt vett, s amelyet szerzői a nagyobb nyomaték kedvéért nem is a *Slavenski Jug*-ban, hanem a félhivatalos színezetű *Novine Dalmatinsko–Horvatsko–Slavonské*-ban hoztak nyilvánosságra) december 12-én már ki is mondotta, hogy a horvátoknak nem lett volna szabad fegyverrel támadniok a magyar forradalomra, s politikájukon már csak azért is változtatniuk kell, mert a magyar forradalom elfojtásában való közreműködésük jutalma „Bécs részéről csúf hálátlanság leszen”.[30]

Más kérdés, hogy a horvát liberálisok körében most végbemenő kijózanodás gyakorlati hasznot egyelőre nemigen hajthatott a forradalom ügyének. Egyrészt azért, mert az ő csoportjuk változatlanul kisebbségi helyzetben volt, s a sajtón kívül változatlanul nem rendelkezett semmiféle hatásos fegyverrel. Másrészt meg azért, mert ha az ellenforradalom táborától való elhatárolódás szükségét legjobbjaik most már felismerték is, a magyar forradalomhoz való közeledés szükségének felismeréséig most még őközülök sem jutott el senki.

Annál nagyobb gyakorlati jelentőséggel bírt viszont a szerb nemzeti mozgalom táborán belül ekkortájt ugyancsak kibontakozó erjedés, jóllehet a szerb liberálisok szintén kisebbségi helyzetben voltak. A szerb liberálisok ugyanis, amióta a főodbor elnöksége – s véle (Šupljikac vajda távolléte miatt) a szerb felkelők irányítása – Stratimirovićra szállt, kisebbségi helyzetük ellenére számottevő hatalmi állásokkal is rendelkeztek, s ennek következtében az őket Rajačić híveitől elválasztó nézetkülönbségek felszínre törése esetén a kirobbanó nézetharcnak hatalmi harcba is nyomban át kellett mennie. Márpedig Jellačić Magyarország elleni támadásának a küszöbén az addig lappangó nézetkülönbségek már felszínre is törtek – kivált azért, mert Stratimirović egyetlen pillanatig sem titkolta, hogy sajnálná, ha Jellačićnak sikerülne elbánnia a magyar forradalommal, mivel ebben az esetben rögtön megszűnnék a Habsburgoknak a szerb felkelésre való rászorultsága.

Így azután a szerb nemzeti mozgalom sorain belül szeptemberre valóban fellángolt a hatalmi harc is – mindenekfölött a körül a kérdés körül, hogy a szerb felkelősereg parancsnoksága továbbra is Stratimirović kezében maradjon-e vagy se. S a harc azzal kezdődött, hogy Jellačić Stratimirović ellensúlyozása és a felkelősereg szoros fekete-sárga irányítás alá helyezése végett a belgrádi osztrák konzult, Ferdinand Mayerhofer ezredest a hónap legelején a sereg „táborkari főnökévé” nevezte ki, szeptember 18-án pedig Rajačićnak a főodborban helyet foglaló hívei szavazattöbbségük birtokában már Stratimirovićnak a fővezérlettől való formális elmozdítását is keresztülvitték.

---

[30] Idézi: GJURO [DJURO] ŠURMIN, A horvátok és magyarok 1848-ban és 1849-ben. *Croatia*, 1906. 40.

Ám a harc ezzel még korántsem zárult le. Stratimirović ugyanis a nyár folyamán az ő vezetésével elért hadisikerek jóvoltából igen nagy népszerűségre tett szert a felkelők soraiban, s ennek tudatában kereken megtagadta, hogy alávesse magát a szeptember 18-i határozatoknak, a felkelők tekintélyes hányada pedig most nyíltan is állást foglalt mellette. Rajačić tehát, hogy elhárítsa a nemzeti mozgalmon belüli szakadás veszélyét, a vezérletet október 4-én egyelőre mégis visszaadta néki. Amit viszont már csak azért is megkockáztathatott, mivel Stratimirović felhatalmazása változatlanul csupán Šupljikac távollétének a tartamára szólt, Latour pedig néhány napja immár beleegyezett abba, hogy Šupljikac végre hazatérjen az itáliai hadszíntérről. S így azután a vezérlet kérdése végül is csak Šupljikac Karlócára érkeztének (és Latour halálának) a napján, október 6-án oldódott meg, ekkor viszont mégiscsak a Rajačić-párt felülkerekedésével, hiszen arra Stratimirović már nem gondolhatott, hogy a nemzeti gyűlés által megválasztott vajda iránt is engedetlenséget tanúsítson.

Rajačić pedig erre az október 7. és 14. között Karlócán lezajlott újabb nemzeti gyűléssel sietve elfogadtatott egy olyan határozatot, amely őt a főodbor tetszése szerinti teljes újjászervezésére is felhatalmazta, majd november 4-ére – saját elnökletével és szinte kizárólag a maga híveiből – már meg is alakította az új főodbort. S mivel ezt az új főodbort immár a végrehajtó hatalom egészének a gyakorlására feljogosította: ha intézkedéseire most még az udvar is áldását adja, akkor őszentsége ettől fogva akár korlátlan úrnak is tekinthette volna magát a magyarországi szerbek portáján.

Csakhogy az udvari körök, amelyek legfőbb célul éppen a birodalom egységét veszélyeztető törekvések leküzdését tűzték maguk elé, az autonóm vajdaság intézményesítésének ugyanúgy nem érezték sürgető szükségét, ahogyan a horvát autonómia kiterjesztésének sem. Ferenc József tehát december 15-én Šupljikacot megerősítette ugyan a májusi karlócai gyűléstől kapott vajdai méltóságában, s Rajačićot szintén elismerte pátriárkának, az utóbbi lépés megtételét azonban már nem a májusi nemzeti gyűlés erre vonatkozó akaratnyilvánításából, hanem teljességgel a maga elhatározásából eredeztette. Az autonómia kérdését pedig Ferenc József a december 15-i pátensben egyszerűen azzal intézte el, hogy a magyarországi szerbeknek „nemzeti beligazgatást" is biztosítani fog, de – csupán „a béke helyreállítása után".[31] És ez magától értetődően még Rajačić híveit sem elégíthette ki.

Most tehát hirtelenében a nemrég újjászervezett főodbor is azzal a követeléssel állott elő, hogy haladéktalanul hívjanak össze egy harmadik – ezúttal már „alkotmányozó" – nemzeti gyűlést is, s ez azután a szerb nemzet nevében maga nyilvánítsa majd ki a vajdaság azonnali megalakítását. És – ami még sokatmondóbb volt – a főodbor most egyszerre annak is szükségét érezte, hogy meglepetésszerű fordulattal bizalomnyilvánításokat kezdjen intézni Stratimirovićhoz. Ezek után pedig – minthogy Šupljikac tábornok éppen ekkor, december 27-én váratlanul elhalálozott – szinte készpénznek lehetett venni, hogy az összeülő nemzeti gyűléstől Stratimirović nemcsak a felkelősereg vezérletét fogja simán visszakapni, hanem még a vajdai méltóságot is el fogja nyerni.

Rajačić azonban végül most is csak ki tudott keveredni szorult helyzetéből. Egyfelől ugyanis hozzájárult ahhoz, hogy létesüljön egy bizottmány a vajdaság alkotmánytervezetének kidolgozására, s maga kezdeményezte, hogy e bizottmány elnöke Stratimirović legyen. Másfelől viszont határozottan elutasította az újabb nemzeti gyűlés sürgős összehívására vonatkozó indítványt – arra hivatkozva, hogy feladatának a nemzeti gyűlés semmiképpen sem felelhetne meg addig, amíg az alkotmánytervezetet készítő bizottmány végére nem ér munkájának. Közben pedig – hogy a majdani nemzeti gyűlést már kész helyzet elé állítsa – Šupljikac örökének átvételére percnyi késedelem nélkül felkérte Jellačić egyik szerb nemzetiségű, de rendíthetetlenül udvarhű alparancsnokát, Kuzman Todorović tábornok, károlyvárosi dandárparancsnokot, úgy hogy január 6-án Todorović már bele is telepedhetett a vezéri székbe. És így a legrosszabbtól Rajačićnak ezúttal is sikerült megmenekülnie.

Annál is inkább, mivel a nemzeti mozgalom sorain belüli ellentétek végletekig élezésére Stratimirović sem törekedett s nem is törekedhetett, ha egyszer a szerb felkelők még mindig minden erejüket igénybevevő fegyveres harcot vívtak a honvédsereggel, s e harc vége még mindig homályba veszett. Hiszen a harcnak Stratimirović – Rajačićtól eltérően

---

[31] Császári pátens, Olmütz, 1848. dec. 15. OL Gyűjtemények, 1848–49-i és emigrációs nyomtatványok. Reprodukcióban közli: Rózsa–Spira 551. sz.

– éppenséggel ekkor is kapható lett volna békekötéssel vetni véget, de csak abban az esetben, ha a magyar fél valahára elszánja magát számottevő engedményekre. Kellő engedékenységet viszont a másik oldalon továbbra sem tapasztalhatott – annak ellenére sem, hogy a magyar forradalom vezérkara, amely az összes többi nemzetiségi mozgalommal szemben változatlan hajthatatlanságot tanúsított, a szerb mozgalommal szemben november folyamán végre valóban kezdett engedékenységet mutatni. Mert az előrelépés ebben a kivételes esetben is nagyrészt csak a kényszerhelyzetből fakadt: abból a félelemből, hogy Windisch-Grätz rövidesen Magyarországra is ki fogja terjeszteni hadműveleteit, s ennek bekövetkezte után a pillanatnyilag a Délvidéken harcoló magyar csapatok tetemes hányadát is a Dunántúlra kell majd vezényelni, ez pedig – ha a szerbeket nem sikerül gyorsan megbékíteni – a délvidéki magyarság végromlását fogja maga után vonni. És a kényszeredettség azokról a békefeltételekről is lerítt, amelyek előterjesztésére a délvidéki kormánybiztost, Beöthyt a honvédelmi bizottmány most felhatalmazta.

A honvédelmi bizottmány ugyanis most már kész volt elismerni a szerb nemzet létét, kész volt továbbá megengedni, hogy a szerb települések lakói a községi közigazgatás nyelvévé anyanyelvüket tegyék, s abba is kész volt beleegyezni, hogy a magyarországi szerb egyház feje ezentúl pátriárkai címet viseljen, a határőrvidék katonai jellegű belszerkezetét pedig most már úgyszintén kész volt maradéktalanul felszámolni, vagyis végre majdnem mindent hajlandó volt megadni abból, amit a szerbek a forradalom első hónapjaiban követeltek. Arról viszont, ami azóta történt – s így kivált azokról a további követelésekről, amelyeket a májusi karlócai gyűlés vetett fel –, a bizottmány még mindig nem volt hajlandó tudomást venni. Mi több: nemcsak az autonóm vajdaságról nem akart hallani továbbra sem, de még arról sem, hogy a magyarországi szerbek évente tartandó kongresszusaikon egyházi és iskolai ügyeken kívül politikai kérdésekről is tanácskozhassanak.

A honvédelmi bizottmány részéről felkínált engedmények eszerint – bármekkora előrelépésről tanúskodtak is önmagukban véve s bármennyire alkalmasak voltak is volna a szerbek kielégítésére áprilisban – most már Stratimirovićot sem elégíthették ki. Beöthy pedig békeajánlatával nem is Stratimirovićhoz, hanem Rajačićhoz fordult. S Rajačićnak természetesen eszébe sem jutott, hogy ezt az ajánlatot komolyabb figyelemre méltassa.

A válasz tehát, amelyet Beöthy kapott, teljesen elutasító volt. A honvédelmi bizottmány pedig ebből nem azt a tanulságot szűrte le, hogy Rajačić helyett a következőkben inkább Stratimirovićcsal kellene érintkezésbe lépnie, s még kevésbé azt, hogy további engedményekre is ajánlatos volna elszánnia magát, hanem azt, hogy – a szerbekkel nem lehet tárgyalni. Minek folytán amikor Windisch-Grätz végül valóban megindította magyarországi hadjáratát, a honvédsereg az ő csapataival úgy kényszerült összemérni erejét, hogy közben a forradalom horvát, szlovák és román ellenlábasain kívül kénytelen volt tovább birkózni a szerb felkelőkkel is.

6. WINDISCH-GRÄTZ BETÖRÉSE

A DUNÁNTÚL ELVESZTÉSE

Windisch-Grätz, miután másfél hónapig tartó véres leckében részesítette a bécsieket, december 16-án lépte át a magyar határt. Teljesen megnyugtatónak azonban továbbra sem érezte a bécsi helyzetet, miért is a császárvárosban – Ludwig Welden báró altábornagy parancsnoksága alatt – még ekkor is 20 ezer főnyi helyőrséget hagyott hátra, s magyarországi hadjáratát mindössze 43–44 ezer főnyi sereg élén indította meg. Hanem erőfölénye ennek ellenére is igen nagy volt, hiszen a véle szemben felsorakozott feldunai hadtest létszáma alig 25–26 ezer főre rúgott.

A feldunai hadtest élén ekkor már új parancsnok állott; Móga ugyanis a schwechati vereség után lemondott, s Kossuth az imígyen kínálkozó alkalmat arra használta, hogy a hadtest vezényletét (a tábornokká előléptetett) Görgeire bízza. Tette pedig ezt Kossuth azért, mert – miközben a császári hadsereg Magyarországon működő tábornokai közül egyre többekből kényszerült kiábrándulni – Görgei iránt nagy bizalmat keltett benne – mint másokban is – az ő sikeres ozorai szereplése meg az, a magyar forradalom történetében egyedülálló cselekedete, hogy szeptember végén, mikor fogságába esett a Jellačić számára futárszolgálatot teljesítő Zichy Ödön gróf, Fejér megye volt főispáni helytartója, az ellenforradalomnak ezt a buzgó hívét főúri rangjára való tekintet nélkül tüstént hadbíróság elé utalta, s a hadbíróság ítélete alapján azután könyörtelenül fel is köttette.

Csakhogy Görgei – bár maga is a magyar nemesség hatalmi helyzetének megszilárdítására és az országnak a rátört ellenségtől való megtisztítására törekedett – a valóságban korántsem volt olyan nagy forradalmár, amilyennek ősz eleji tevékenykedése mutatta, s kiváltképpen hiányzott belőle a forradalom védelmében végsőkig folytatandó harc szándéka. Ő ugyanis úgy látta, hogy a magyar forradalom az előtte álló küzdelemben teljes értékű győzelmet erőinek korlátozott volta miatt semmiképpen sem arathat, s ebből következőleg a cél, amelyet a forradalom táborának maga elé kell tűznie, kizárólag a Habsburgokkal való megegyezéses békekötés lehet. Vagyis Görgei a békepártiakhoz hasonlóan képtelen volt megérteni, hogy ha egyszer kenyértörésre kerül sor forradalom és ellenforradalom között, akkor a mérkőzés nem zárulhat a szemben álló felek kölcsönös engedményeken alapuló megegyezésével, csupán az egyik vagy a másik fél teljes vereségével fejeződhetik be; s álláspontja a békepártiakétól legfeljebb egy ponton tért el, amennyiben ő nem reménykedett abban, hogy az eddig hiányzó tárgyalókészség az udvari körökben idővel magától is felül fog kerekedni, hanem azon a véleményen volt, hogy a Habsburgokat mintegy oda kell kényszeríteni a tárgyalóasztalhoz. Abban viszont, hogy – ha másként nem is – ilyen módon létre lehet hozni a megegyezéses békét, már ő is hitt, mert úgy gondolta, hogy – ha magasabb célok eléréséhez nem is – az uralkodóháznak tárgyalásokra kényszerítéséhez már elégségesek a magyar forradalom erői.

S minthogy Görgei ebbeli elgondolásait – ha nyíltan nem hirdette is őket – a honvédelmi bizottmány által képviselt politikának alárendelni nem volt hajlandó, azok a várakozások, amelyeket Kossuth az ő hadtestparancsnoki kinevezéséhez fűzött, végül is csak részben teljesültek, amennyiben a feldunai hadtest élén végrehajtott személycserével elhárult ugyan az a veszély, hogy a hadtest parancsnoksága adandó alkalommal az ellenforradalom érdekeinek megfelelően járjon el, a hadtest sorsát azonban alapjában véve továbbra sem a honvédelmi bizottmány, hanem Görgei törekvései határozták meg. Görgei legfőbb törekvése pedig a Windisch-Grätz betörését megelőző időszakban arra irányult, hogy seregét minél inkább megtisztítsa az olyan elemektől, akikről feltételezhető volt, hogy az önvédelmi háború következetes végigvitelének a hívei, s akikről ezért azt is feltételezhette, hogy nehezítenék a dolgát, ha egyszer elérkezettnek látná a pillanatot a megegyezéses békekötés jelszavának nyílt meghirdetésére. Miközben tehát Kossuth egyre-másra küldte a táborba az erősítéseket, Görgei a még kiképzetlen újoncokat kiképzés ürügyén Komárom várába vezényelte, a csak időleges harctéri szolgálatra vállalkozott nemzetőröket meg – ha tehette – már szolgálati idejük kitelte előtt szélnek eresztette, de minél többeket igyekezett eltávolítani hadtestéből a forradalmi nézeteikről ismert tisztek közül is, s nem sajnálta a fáradtságot annak érdekében sem, hogy meggátolja az önkéntes szabadcsapatoknak a honvédzászlóaljak közé sorolását.

Windisch-Grätz támadásának megindulása után pedig Görgei legfőbb törekvésévé az lett, hogy minél inkább megóvja seregének – mint a vágyálmaiban élő majdani béketárgyalások kikényszerítéséhez szerinte nélkülözhetetlen eszköznek – az épségét, s ezért a sereget minél inkább kivonja az ellenség csapásai alól. Mihelyt megindult tehát a támadás, Görgei hadtestével azonnal hátrálni kezdett, s még az ellenség előrenyomulásának lassítására sem tett kísérletet. Holott Kossuth ismételten – és teljes joggal – követelte, hogy Görgei passzív védelembe vonulás helyett aktív védekezést fejtsen ki. Mert a magyar seregnek az ellenség erőfölénye miatt egyelőre mindenképpen hátrálnia kellett. Ha azonban Görgei a visszavonulás során újra meg újra felveszi a harcot a több vonalon támadó ellenség egyes hadoszlopaival, akkor megteremtheti a feltételeket ahhoz, hogy az erőviszonyok idővel a forradalom javára módosuljanak – így többek között ahhoz, hogy a honvédelmi bizottmánynak, amely az októberben megkezdett nagyszabású szervező munkának még távolról sem jutott a végére, elegendő tere és ideje maradjon a forradalom fegyveres erőinek kellő mérvű további növelésére és a főhadszintéren felsorakozott csapatoknak a mellékhadszínterekről elvonható csapatokkal való megerősítésére –, s ezzel megteremtheti a feltételeket ahhoz, hogy a honvédsereg idővel stratégiai ellentámadásba menjen át. Ha viszont Görgei a visszavonulás során semmiféle akadályt nem gördít az ellenség útjába, akkor felidézi azt a veszélyt, hogy a sereg mögöttes területe igen gyorsan jóvátehetetlenül szűk méretűvé fog zsugorodni s ennek következtében a honvédelmi bizottmány kezéből egyszer s mindenkorra ki fog csúszni a későbbi stratégiai ellentámadás megindításához szükséges erőösszpontosítás kivitelezésének a lehetősége.

És hogy a forradalomnak csakugyan szembe kell néznie ezzel a veszéllyel, az már a decemberi napokban bebizonyosodott. Kossuth ugyanis Windisch-Grätz támadásának megindulása után elrendelte, hogy Perczel, aki előzőleg a Muraköz védelmére kapott utasítást, most a maga 6 ezer emberével vonuljon északra és csatlakozzék Görgeihez, s egyidejűleg azt is elrendelte, hogy a délvidéki sereg harcosainak egy 5 ezres létszámú csoportja szintén siessen Görgei táborába. Ezeknek a segédcsapatoknak a megérkezése pedig talán már arra is lehetőséget teremtett volna, hogy Görgei még a Dunántúlon feltartóztassa Windisch-Grätzet, s azután a dunántúli harcokat akár a támadók előnyomulásának folytatására nézve amúgy is kedvezőtlen téli időszak végéig elhúzza. Görgei azonban továbbra is annyira kapkodva vonult vissza, hogy a Délvidékről felrendelt csapatok a Dunántúl kiürítése előtt egyszerűen képtelenek voltak csatlakozni hozzá. S Perczelnek még a Duna jobb partján sikerült ugyan érintkezésbe lépnie a feldunai hadtesttel, de néki is csupán december 31-én, immár közvetlenül Buda alatt. Így pedig az ellenségnek közben módja nyílott arra, hogy az előző napon az ő kicsiny, s akkor még elszigetelt hadtestére súlyos vereséget mérjen Mórnál.

A FŐVÁROS FELADÁSA

Annyi idő alatt tehát, amennyi Jellačićnak szeptemberben ahhoz kellett, hogy a határtól Pákozdig hatoljon, Windisch-Grätz egészen Buda közeléig tudott előretörni, s ezzel december végére már a magyar főváros is menthetetlen helyzetbe került. Kossuth azonban, ha emiatt most kénytelen lett is leszámolni a főváros feladásának gondolatával, a harc feladására ekkor sem gondolt, ellenkezőleg: szilveszter estéjén elébb közös zárt, majd ugyancsak közös nyílt ülést tartatott az országgyűlés két házával, s ezeken a megbeszéléseken azt indítványozta, hogy a hadihelyzet kedvezőtlen alakulására való tekintettel a honvédelmi bizottmány most az országgyűléssel egyetemben haladéktalanul költözzék Debrecenbe, de éppen azért, hogy ott tovább szervezhesse az ellenállást s előkészíthesse a mielőbbi stratégiai ellentámadást.

Hanem a fogadtatás, amelyben Kossuth javaslatai ez alkalommal részesültek, megközelítőleg sem volt olyan lelkes, mint amilyenre az ő előterjesztései az előző hónapok folyamán szoktak volt találni. A békepártiak ugyanis úgy érezték, hogy ha a békés megegyezés lehetősége nem semmisült meg már eddig is teljesen, a harc továbbfolytatása esetén minden bizonnyal végképp füstbe menne, s ezért ellenindítványt tettek: azt javasolták, hogy Debrecenbe egyelőre csak a honvédelmi bizottmány települjön át, az országgyűlés viszont egyidejűleg indítson békeküldöttséget Windisch-Grätzhez s, amíg ez a küldöttség vissza nem tér, addig a törvényhozás maradjon Pesten. S ennek az indítványnak az elfogadása a valóságban – mint a radikális részről felszólaló Madarász László figyelmeztetett is rá – nem a béketárgyalások felvétele, csupán a fegyvernek a forradalom kezéből való kicsavarása előtt nyitotta volna meg az utat, hiszen Windisch-Grätznek módja volt arra, hogy már jóval a békeküldöttség visszaérkezése előtt bevonuljon Pestre, arra pedig semmi oka nem volt, hogy bevonulása után még tárgyalásokra érdemesítse a magát néki közben védtelenül kiszolgáltató országgyűlést (amelynek szerinte az október 4-i királyi rendelet értelmében már amúgy is rég el kellett volna oszlania). Az országgyűlés sorsa tehát Windisch-Grätz bevonulása után csak az azonnali szétkergettetés lehetett. A honvédelmi bizottmány pedig, ha az országgyűlés felszámolásával megfosztják létének egyedüli jogi alapjától, Debrecenben még annyi eséllyel sem szervezhette volna tovább az ellenállást, mint különben. A békepártiak javaslatai azonban most mindezek ellenére sokakat gondolkodóba ejtettek azok közül a liberálisok közül is, akik eddig a radikálisokhoz hasonlóan szintén az önvédelmi háború ernyedetlen végigharcolásának az álláspontjára a helyezkedtek, mert mostanra – Windisch-Grätz akadálytalan előrenyomulásának láttán – már ezeknek a liberálisoknak tekintélyes hányada is elveszítette a harc sikerre viteléhez fűzött korábbi reményeit.

Így azután Kossuthnak azt a javaslatát, hogy a honvédelmi bizottmánnyal együtt az országgyűlés is késedelem nélkül költözzék Debrecenbe, a radikálisok és a vélük továbbra is egyetértő liberálisok csupán azért tudták mégis elfogadtatni, mert ennek fejében ők is elfogadták a Windisch-Grätzhez menesztendő békeküldöttség egyidejű kiküldésére vonatkozó békepárti indítványt. Ennek az engedménynek a megtétele után viszont az országgyűlés már egyhangúlag kimondotta székhelyének Debrecenbe történő áthelyezését. S ez ellen többé a békepártiak sem tiltakoztak, tapasztalván, hogy a Redout épületét a nyilvános ülés kezdete óta ezen az estén is tízezrek zárják gyűrűbe s az egybegyűltek halált követelnek az árulók fejére.

Az országgyűlés szilveszter éji ülése tehát végül mégiscsak üdvös eredményekkel zárult. S ezeket a békeküldöttség kirendelése sem veszélyeztette. Hiszen bizonyosra lehetett venni, hogy a békekísérletnek – mint Kossuth megjövendölte – „sikere nem lesz, nem lehet, de ép azért ártalom sem lesz belőle";[32] hiába fog ugyanis Windisch-Grätz várhatóan teljes behódolást követelni, a harc feltétel nélküli feladására az országgyűlés csupán Pesten lenne rászorítható. Márpedig január 1-én (miközben a béketküldöttség öt tagja – a volt miniszterek közül Batthyány és Deák, továbbá Mailáth György országbíró, Mailáth Antal gróf, királyi főasztalnok és Lonovics József egri érsek – elkocsizott Windisch-Grätz bicskei főhadiszállására) az országgyűlés tagjainak mérvadó része az előző esti döntésnek megfelelően a honvédelmi bizottmánnyal együtt valóban útnak eredt Debrecen felé, s ezzel a társasággal tartott még a békepártiak zöme is (habár e békepártiakat persze továbbra sem valamiféle harci elszántság vezérelte, hanem részint a lehetséges megtorlástól való félelem, részint meg az a törekvés, hogy alkalomadtán ismét hallathassák majd szavukat, mihelyt ismeretesekké lesznek a Windisch-Grätzhez menesztett küldöttség tárgyalásainak eredményei).

Igaz viszont, hogy az országgyűlés elköltöztetésével a pillanatnyi nehézségek közül egyelőre csupán az első küszöbölődött ki, s hátra volt még azoknak a készleteknek és felszereléseknek az elszállítása is, amelyek Pestről történő elmenekítéséhez a forradalomnak ugyancsak életbevágó érdekei fűződtek. És ez ugyancsak óriási gondokat okozott – egyrészt a rendelkezésre álló idő rövidsége, másrészt a felhasználható szállítóeszközök számának elégtelensége miatt. Hiszen egyedül a Nagyváradra irányított fegyvergyár gépeinek elfuvarozásához vagy 400 szekérre volt szükség, a gyár 800 munkásának pedig a huszonöt fokos hideg ellenére már éppúgy az apostolok lovára kellett hagyatkoznia, akárcsak annak a sokszáz pesti céhlegénynek, aki most minden felszólítás nélkül lépett a honvédelmi bizottmány nyomdokaiba, hogy munkáját továbbra is a forradalom ügyének a szolgálatába állíthassa.

A gondokat pedig az ellenforradalom hazai híveinek a tevékenysége is szaporította. Duschek például egyszerűen megfeledkezett arról, hogy most az előző évi államkölcsönjegyzés során összeadott közel 1 700 000 forintnyi aranyat és ezüstöt is el kellene vitetni a Kereskedelmi Bank pincéiből... Holott a költözés kényszerűsége efféle aknamunka nélkül is súlyos helyzetet teremtett volna. Hiszen például papírpénzzel az államkincstár a költözés időpontjában alig 800 ezer forintnyival rendelkezett, s előrelátható volt, hogy Debrecenben még hosszú hetekig fog tartani, amíg a bankjegynyomdát megint üzembe lehet majd helyezni. A Váradra telepített fegyvergyár újólagos működésbe állítása pedig magától értetődően ennél is több időt igényelt.

---

[32] Kossuth Csányhoz, Szolnok, 1849. jan. 2. KLÖM XIV. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN. Bp. 1953. 18.

Annyi azonban bizonyos, hogy a pillanatnyilag legfontosabbat: magát a főváros kiürítését egészében végül mégis jó eredménnyel sikerült befejezni, s a kiürítés műveletét legfelső fokon irányító Csány január 5-én, néhány órával a császári csapatok bevonulása előtt abban a jogos meggyőződésben távozhatott Pestről, hogy amit ehelyütt megtehetett a harc továbbfolytatása és a honvédcsapatok majdani visszatérésének előkészítése érdekében, azt maradéktalanul meg is tette.

AZ ORSZÁGGYŰLÉS BÉKEKÜLDÖTTSÉGE WINDISCH-GRÄTZNÉL

Annál nagyobb elkeseredettséggel nézhettek viszont ekkor a jövőbe az országgyűlés békeküldöttségének a tagjai, legalábbis azok, akik – mint kivált Batthyány – még az újesztendő beköszöntekor is hittek a békés kiegyenlítés valamiféle lehetőségében. Mert Bicskén pontosan az következett be, amire Kossuth számított: Windisch-Grätz, aki egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy Magyarországra történt benyomulásával ütött a magyar forradalom utolsó órája, éppen Batthyányval – az uralkodóház legelvetemültebb ellenségeinek egyikét látván benne – még szóba állni sem volt hajlandó, s a küldöttség másik négy tagját fogadta ugyan, de őket is csak mint magánembereket (hiszen a magyar országgyűlést október óta merőben törvénytelenül tevékenykedő testületnek tekintette), s még magánemberekként is csupán azért vezettette őket maga elé, mert tudomásukra kívánta hozni, hogy „azok után, mik az országban történtek, sem fegyvernyugvásról, sem bármi egyéb egyezkedésről szó sem lehet, hanem egyedül csak feltétlen alávetésről (unbedingte Unterwerfung)”.[33]

---

[33] Erről Windisch-Grätz az osztrák hadügyminisztériumhoz, Bicske, 1849. jan. 3. Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, Zentralstellen des Heeres,

Ez a kinyilatkoztatás pedig egyszeriben derékba törte Batthyány reményeit. Ő ugyanis abban a meggyőződésben élt, hogy az ellenségeskedések folytatása Magyarországnak is, az uralkodóháznak is csak kárára lehet, s ezért – mint a valóságban hazájához és a dinasztiához egyaránt tántoríthatatlanul hű ember – Pestről távoztakor még azt tervezte, hogy Windisch-Grätz békefeltételeinek megismerése után haladéktalanul visszatér majd a fővárosba, maga köré gyűjti az akkor még itt található képviselőket s vélük nemcsak a szóban forgó feltételeket fogja elfogadtatni – bármilyen szigorúak lesznek is –, hanem Ferenc Józsefet is elismerteti törvényes magyar királynak, ezzel pedig mindkét szemben álló felet megfosztja a további háborúskodás hivatkozási alapjaitól. A Bicskén történtek fényénél viszont azon nyomban beláthatta, hogy tervei csupán légvárak voltak, hiszen Windisch-Grätz, mikor mindennemű engedménytétel elől elzárkózott, őt egyszer s mindenkorra elütötte attól a lehetőségtől, hogy bármit is tegyen még a Magyarországot az uralkodóházhoz fűző kötelékek fenntartása érdekében. S azután csakhamar azzal is leszámolhatott, hogy többé nemcsak ilyen nagy célok szolgálatára, hanem akár saját személyes biztonságának a megóvására sincs lehetősége. Mert Windisch-Grätz a küldöttség tagjainak még arra sem adott engedélyt, hogy válaszának meghallgatása után legalább visszautazhassanak küldőikhez, magát Batthyányt pedig néhány nap múlva őrizetbe vétetni sem átallotta.

AZ ELLENSÉG ÖNKÉNYURALMA AZ ORSZÁG MEGSZÁLLOTT VIDÉKEIN

Az a kételymentesség azonban, amelyet Windisch-Grätz tanúsított, az ellenforradalom táborában egyáltalán nem volt egyedi jelenség: mikor serege megkezdte támadó hadműveleteit, az uralkodóház tagjain meg az osztrák minisztereken is tüstént úrrá lett az a meggyőződés, hogy Magyarország térdre kényszerítése ezek után legfeljebb hetek kérdése lehet. Az osztrák kormányférfiak tehát ennek megfelelően már december közepén hozzáláttak a Magyarország jövőbeni helyzetének ízlésük szerinti rendezésére vonatkozó tervek kidolgoztatásához és megvitatásához, s ha-

---

Kriegsministerium, Präsidialakten 1849 : 78, valamint a békeküldöttség az országgyűléshez, Bicske, 1849. jan. 4. Közli: Pap II. 300. (Az idézet az utóbbiból).

marosan egyetértésre is jutottak a rendezés alapvető szempontjaiban. Nevezetesen abban, hogy távolról sem volna elegendő, ha most egyszerűen helyreállítanák azt a függő viszonyt, amelyben Magyarország 1848 előtt volt Ausztriától, hanem Magyarországot immár teljesen bele kell olvasztani az Osztrák Császárságba, s ezért az országot több különálló tartományra kell tagolni, ezeket a tartományokat pedig egymástól függetlenül, de egyaránt maradéktalanul alá kell rendelni egy, a birodalom egészére (azaz Magyarországra is) kiterjedő hatáskörű törvényhozó testületnek és egy ugyancsak összbirodalmi illetékességű kormánynak. Nyilvánosságra hozni azonban nem siettek ezeket az alapelveket – egyrészt azért, mert a részletek tisztázása nem ment gyorsan (így például viták voltak akörül, hogy Magyarország területéből Erdélyen, Horvátországon és Szlavónián, valamint a szerblakta Délvidéken kívül kiszakítsák-e és külön tartománnyá szervezzék-e a szlováklakta Felvidéket is), másrészt, mert előzőleg a vezető magyar konzervatívok véleményét is meg akarták hallgatni, végezetül pedig – és legfőképpen – azért, mert féltek, hogy ha már a magyar forradalom végérvényes eltiprása előtt kinyilvánítanák Magyarország feldarabolására és beolvasztására irányuló eltökéltségüket, akkor ezzel némelyeket még az ellenforradalom magyar hívei közül is a forradalom oldalára taszítanának.

Így azután a császári csapatok hatalmába került magyarországi területek igazgatását Windisch-Grätz egyelőre csak ideiglenes érvénnyel és a katonai szempontok messzemenő előtérbe helyezésével szervezte meg. A polgári közigazgatás formális csúcsszerve gyanánt például „magyar királyi ideiglenes polgári közigazgatás" néven – Szőgyény László volt alkancellár elnökletével – létrehozott egy, a hajdani helytartótanácsra emlékeztető bizottmányt, a közigazgatás tényleges irányítását viszont a hadsereg hat teljhatalmú kerületi parancsnokára bízta, s közvetlenül nékik, legfelső fokon pedig a hadsereg főparancsnokságának (és nem az ideiglenes polgári közigazgatásnak) rendelte alá az egyes megyék nyakára ültetett polgári állású császár biztosokat is. Miáltal a megyei igazgatás szintén a hadsereg felügyelete alá került; a megyebizottmányokat ugyanis a császáriaknak első dolguk volt feloszlatni, a megyei tisztviselők közül pedig azokat, akik feleskűdtek Ferenc Józsefre, helyükön hagyták ugyan, de a legszigorúbban alárendelték őket a császári biztosoknak. S hasonló volt a helyzet Erdélyben is (amelyet a megszállók most egy pillanatig sem haboztak az annak idején királyi szentesítésben is részesült uniós törvényre való tekintet nélkül megint csak különálló tartományként kezelni) azzal az eltéréssel, hogy a „magyar királyi ideiglenes polgári közigazgatás" megfelelője a Királyhágón túl átmenetileg továbbra is a főkormányszék maradt, mivel ez a díszes testület Kolozsvár november közepén bekövetkezett eleste után azonnal behódolt a császáriaknak.

Amint rendre behódoltak, s ezért tovább működhettek a magyarországi bíróságok is – élükön változatlanul az eddigi országbíróval, Mailáth Györggyel (aki mikor Windisch-Grätz az országgyűlés békeküldöttségének tagjait január 8-án – Batthyány kivételével – végre szélnek eresztette, haladéktalanul elkötelezte magát Ferenc Józsefnek). Ámbár a legfontosabb bírói feladatok ellátását Windisch-Grätz szintén csak katonákra volt hajlandó bízni, s ennek megfelelően most a kerületi katonai parancsnokok által szervezett rögtönítélő törvényszékek kizárólagos feladatává lett eljárni „mindazok ellen, akik *1.* a népséget fegyverfogásra vagy annak használására a cs. k. csapatok ellen felszólítják vagy kényszeríteni akarják avagy maguk fegyvert ragadnak, *2.* a népet ő felségének tekintélye ellen bármi módon is felingerlik, *3.* a népességet a személy- vagy vagyonbiztonság megsértésére ingerlik avagy maguk tesznek ilyet, *4.* a népet a fegyverek kiszolgáltatásától akarják visszatartani, *5.* az ő felsége által feloszlatott országgyűlés avagy az ez által felállított védelmi bizottmány vagy más közegek határozatait szándékoznak keresztülvinni avagy végrehajtani".[34]

Egy ágazata mindazonáltal maradt az államigazgatásnak, amely átmenetileg sem került katonai ellenőrzés alá, és ez a pénzügyigazgatás volt. Az osztrák kormány ugyanis a magyar pénzügyigazgatás önállóságának felszámolását mindennél előbbrevalónak tartotta, s ezért még az ország teljes beolvasztására vonatkozó tervek véglegesítéséig sem óhajtotta függőben hagyni. A magyarországi pénzügyi szervek irányítására tehát Windisch-Grätz – a magyar kamara volt első alelnökének, Almásy Móric grófnak a vezetésével – létrehozott egy úgynevezett kincstári igazgatóságot, ezt azonban nem önmagának, hanem közvetlenül az osztrák pénzügyminisztériumnak rendelte alá.

---

[34] Windisch-Grätz utasítása hadtestparancsnokai számára. Közölve (keltének említése nélkül): Idősb Szőgyény-Marich László . . . emlékiratai. II. Szerk. THALLÓCZY LAJOS és JUNGERTH MIHÁLY. Bp. 1917. 169.

De ha eszerint mutatkoztak is eltérések a hatalmi gépezet egyes alkotóelemeinek kezelési módjában, semmiben sem tértek el egymástól a gépezet egyes elemei elé állított fő feladatok, amelyek értelme nem egyéb volt, mint a meghódított területek lakosságának fékentartása és az ország majdani teljes beolvasztásának előkészítése. Ezeknek a feladatoknak a megoldása érdekében pedig a hatalmi gépezet valamennyi ágának képviselői kivétel nélkül minden tőlük telhetőt elkövettek – a magánosok birtokában levő fegyverek elkobzásától kezdve a hírlapok és a társadalmi egyesületek betiltásán át a forradalom számtalan résztvevőjének kivégzéséig vagy bebörtönzéséig, a fiatalok ezreinek a császári hadseregbe való besorozásától kezdve a hadsereg élelmiszerszükségleteinek rekvirálás formájában történő kielégítésén át az emberek tömegeinek közmunkára kényszerítéséig és a magyar hatóságok pénzkészleteinek lefoglalásától kezdve a törvényhatóságok egész sorának megsarcolásán át a lakosság szigorú megadóztatásáig.

Ezekkel az intézkedésekkel párhuzamosan folyamodtak azonban a császáriak áttételesebb politikai húzásokhoz is. Így például azokon a lépéseken túl, amelyek a magyarok és a magyarországi nem magyarok viszonyának megromlásából fakadó lehetőségeik kiaknázását szolgálták, lépéseket tettek annak érdekében is, hogy a forradalom táboráról a magyar parasztságnak szintén minél nagyobb részét leválasszák. Látván tehát, hogy a magyar parasztok tömegei 1848 szeptemberében nem utolsósorban azért keltek a forradalom védelmére, mert féltek, hogy az ellenforradalom felülkerekedése esetén veszendőbe mennének a márciusi jobbágyfelszabadító vívmányok: ugyanazok a Habsburgok, akik 1848 tavaszán még mindent megtettek a jobbágyfelszabadítás késleltetésére, 1848 utolsó negyedében már három ünnepélyes kiáltványban is kinyilatkoztatták, hogy a jobbágyviszonyok felszámolását maguk is megmásíthatatlannak és örökre szólónak tekintik. S hogy ezek nem üres szavak, arról a megszállott területek lakossága a következő hónapok folyamán már a gyakorlatban is meggyőződhetett.

Arra azonban a császáriak persze nagyon vigyáztak, hogy ne csak a parasztokat nyugtassák meg, hanem a földbirtokosokat is, s ezért azt sem mulasztották el mindenfelé közhírré tenni, hogy a jobbágyfelszabadító intézkedések közül viszont érvényeseknek kizárólag az 1848 áprilisában szentesítetteket ismerik el, de már például a szőlődézsma eltörlése tárgyában született későbbi országgyűlési végzést érvénytelennek tekintik. S ha azután a parasztok valahol mégis megtagadták a szőlődézsma lerovását vagy megtagadták bármely más, márciusban el nem törölt feudális kötelezettségük teljesítését, akkor a megszállók arról is siettek gondoskodni – ha másként nem ment, katonai karhatalom kirendelésével vagy a főkolomposok bebörtönzésével –, hogy az ilyen nyakaskodók kellő leckében részesüljenek. Habár az a védelem, amelyet a birtokos osztálynak mint osztálynak nyújtottak, korántsem terjedt ki az uralkodó osztály valamennyi tagjára, ellenkezőleg: az uralkodó osztálynak azokkal a kezükbe került képviselőivel, akik előzőleg bárminemű szolgálatot tettek a forradalomnak – még ha egészen csekélyet is –, éppúgy siettek éreztetni haragjukat, akár a parasztmozgalmak résztvevőivel. Amiképpen tehát Batthyányt bebörtönözték, majd hadbíróság elé is állították, azonképpen várfogságra ítélték például a császári csapatokat Pesten beváró Móga Jánost is pusztán azért, mert egészen november 1é-ig merészelte megtartani azt a hadtestparancsnoki tisztséget, amelyet még István főherceg ruházott volt rá. Azokkal a forradalom oldalán kitartó birtokosokkal szemben pedig, akiket személyüket érintő megtorlásban egyelőre nem részesíthettek, addig, amíg végérvényesen le nem számolhattak vélük, legalább a birtokelkobzások fegyverét igyekeztek latba vetni, kivált, ha az illetők nem csupán közkatonákként, hanem példának okáért országgyűlési képviselőkként vagy éppen kormánybiztosokként szolgálták a forradalom ügyét.

AZ ELLENSÉG MAGYAR SEGÍTŐTÁRSAI

Mindebben előkelő szerepet játszottak a vezető magyar konzervatívok is, akiknek a zöme kezdettől fogva türelmetlenül várta az ellenforradalom nyílt fellépését s olykor magán Windisch-Grätzen is túltett. Dessewffy Emil gróf, a konzervatív *Budapesti Hiradó* egykori „lapvezére" például már 1848 novemberében eljuttatta Schwarzenberghez azoknak a magyaroknak a névjegyzékét, akiket szerinte kézrekerítésük után minden teketória nélkül fel kellene kötni (mert – úgymond – „a halottak nem térnek vissza, nem részesülhetnek közkegyelemben és nem emigrálnak idegen országokba"), s jegyzékéből Batthyány nevét éppúgy nem felejtette ki, akár Kossuthét vagy Madarász Lászlóét, Teleki Lászlóét és Táncsics Mihályét sem.[35]

Ám a konzervatív vezérférfiak korántsem csupán tanácsokkal igyekeztek lendíteni az ellenforradalom szekerén, hanem szorgos mindennapi munkával is: amint Szőgyény László, Mailáth György és Almásy Móric Windisch-Grätz oldalán serénykedett, úgy vállalta például Pozsony megye császári biztosságát a helytartótanács egykori elnökhelyettese, Zichy Ferenc gróf, Pest megyéét meg az utolsó rendi országgyűlés konzervatív követi csoportjának egyik vezérszónoka, Babarczy Antal s a többi megyéét is csupa ismert konzervatív politikus. Amikor pedig a Schwarzenberg-kormány február elején elérkezettnek látta az időt arra, hogy Magyarország beolvasztására irányuló terveihez kikérje a magyar konzervatívok hozzászólását, a konzervatívok véleményének kidolgozására hivatott bizottmányba szóló meghívást a bizottmány elnökéül kiszemelt volt magyarországi kancellár, Apponyi György gróf és egykori erdélyi hivataltársa, Jósika Samu báró éppúgy készségesen elfogadta, akár Dessewffy Emil vagy Schwarzenbergék többi választottja.

S igaz, munkája során azután ez a bizottmány egy lényeges ponton már szembefordult a Schwarzenberg-kormány elképzeléseivel, amennyiben maga is elismerte ugyan, hogy a magyarországi nemzetiségek az ellenforradalomnak tett szolgálataikért viszonzást érdemelnek, de arra az álláspontra helyezkedett, hogy viszonzás gyanánt elegendő lesz nyelvhasználati egyenjogúságban részesíteni őket, s kiváltképpen ellenezte azt a tervet, hogy Magyarországot is rendeljék alá egy összbirodalmi törvényhozó testületnek. Apponyiék tehát amellett törtek lándzsát, hogy mind Ausztria, mind Magyarország rendelkezzék a jövőben is önálló parlamenttel, a birodalom mindkét részét egyaránt érintő ügyekkel pedig egy, a két fél képviselőiből vegyesen alakítandó szenátus foglalkozzék. Ennél tovább viszont már Apponyiék „liberalizmusa" sem terjedt, s kivált nem terjedt ki Magyarország jövőbeli beligazgatási rendszerét érintő javaslataikra, mi több: javaslataiknak ez a csoportja annyira óvott mindennemű szabadelvűségtől, hogy még az osztrák kormánykörökben is megütközést keltett.

---

[35] Dessewffy Schwarzenberghez, s. d. [Bécs, 1848. nov.]. Közli: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Szerk. ANDICS ERZSÉBET. II. Bp. 1952. 207.

Akadtak azonban a császáriaknak Magyarországon olyan magas állású segítőtársaik is, akik vitába még részletkérdésekben sem szálltak soha vélük, s ezek a magyar egyházfejedelmek köréből kerültek ki. Mert a magyar püspökök közül – jóllehet tisztségüknél fogva mind a felsőház tagjai voltak – 1849 januárjában mindössze ketten érezték kötelességüknek, hogy az országgyűlést Debrecenbe is elkísérjék, a többiek ellenben bevárták az ellenséget, s azután mindent meg is tettek, amit a császáriak csak kívánhattak tőlük; így a nékik alárendelt lelkészeket többek között arra kötelezték, hogy a császári kiáltványokat a szószékről olvassák fel híveiknek, magukat a híveket pedig pásztorleveleikben arra intették, hogy „ne késsenek I. Ferenc József törvényes királyunk s urunk Őfelsége iránt szóval és tettel hűséget s engedelmességet tanúsítani", minthogy „Üdvözítőnk nyíltan parancsolja megadni a császárnak, mi a császáré; az apostolok fejedelme pedig II. levelében arra inti a keresztényeket, hogy engedelmeskedjenek a felsőbbségnek, akár magának a fejedelemnek, mint legfellebb valónak, akár a helytartóknak, kik tőle küldetnek", s eszerint a császáriaknak szolgálni magának „az Istennek akaratja".[36]

És ez az előzmények ismeretében meglepetést persze nem okozhatott. Most azonban már olyan emberek is csatlakoztak az ellenforradalom szekértolóihoz, akik eddig a polgári átalakulás ügyének a hívei közé voltak számíthatóak, ha a forradalom táborának a jobbszélén helyezkedtek is el. Mert – ha a békepártiak többsége nem is (hiszen a többség céljait még mindig a forradalom táborán belül igyekezett érvényre juttatni) – a békepártiaknak egy része most már – feladván a békés megegyezés eshetőségéhez fűzött korábbi reményeit, a harc végigharcolását pedig eleve is teljes kudarcra kárhoztatott vállalkozásnak ítélvén – bizony hátat fordított a forradalom táborának, sőt hódolatát is nyilvánította az ellenforradalom előtt. S ezek között az eltántorodók között a forradalom ellenségeinek nagyobb örömére még a honvédelmi bizottmány tagjainak egyike, id. Pázmándy Dénes is ott volt!

---

[36] Így a püspöki kar Pesten, 1849. jan. 20-án kibocsátott pásztorlevele. Közölve: uo. II. 376–378.

Nem beszélve arról, hogy a forradalom ügyét ekkortájt cserben hagyók soraiban olyanok is akadtak, akik nem csupán behódoltak az ellenségnek, hanem – talán azért, hogy az utolsó gongütés mindenképpen a győzők oldalán találja majd őket – magához az ellenforradalom táborához csatlakozni sem átallottak. Így például sietett most behódolni Ghyczy Kálmán, akit Batthyány szeptemberben még alakítandó második kormányának tagjává szemelt ki, meg ifj. Pázmándy Dénes is, aki szilveszter estéjén még ott ült a Redout elnöki emelvényén; s azután ez a két férfiú egy közös munkával kidolgozott emlékiratban mindjárt tanácsokkal – mégpedig az Apponyiékéihoz fölöttébb hasonlító tanácsokkal – is szolgált arra nézve, miként szabályozzák a Habsburgok Magyarország jövőbeni helyzetét. S efféle pálfordulásra számos példa akadt a megyékben is, hiszen voltak megyék, amelyek tisztikara a császári csapatok bevonulása után teljes egészében vagy csaknem teljes egészében helyén maradt és elkötelezte magát az ellenforradalomnak. És mégha ez egyedül a reakció fészkének ismert Sárosban esett volna meg! De megesett az ellenzéki múltjáról nevezetes Zemplénben és Beregben, sőt megesett magában a forradalom kitörésekor még a liberális ellenzék vezérmegyéjeként számon tartott Pest vármegyében is – jeléül annak, hogy a forradalom ügyét immár korántsem csak az ellenforradalom táborában tekintik menthetetlennek.

IV. FEJEZET

AZ ÖNVÉDELMI HARC KIBONTAKOZÁSA

1. A NÉPI ELLENÁLLÁS

GERILLAHARCOK A TÉLI HÓNAPOKBAN

De ha sokan voltak is, akik 1848 és 1849 fordulóján, reményüket vesztvén, cserben hagyták a forradalom ügyét, sokszorta többen voltak, akiket a forradalom helyzetének válságosra fordulta sem a süllyedőnek vélt hajóról való menekvésre, hanem fokozott helytállásra sarkallt, s tömegével akadtak ilyen emberek az ellenség hatalmába került országrészek lakói között is. Ilyenek voltak, akik a hirdetőtáblákról minden lehetséges alkalommal leszaggatták a megszálló hatóságok plakátjait; ilyenek voltak, akik a középületekről ismételten eltávolították a császáriak tiszteletére kitűzött fekete-sárga zászlókat és kétfejű sasokat; ilyenek voltak, akik a falakat újra meg újra telerótták Kossuthot éltető vagy a honvédcsapatok közeli visszatérését jósló feliratokkal; ilyenek voltak, akik konokul megtagadták, hogy feltétlen hódolatukat jelentsék Ferenc Józsefnek, a hódolati nyilatkozatok felterjesztését szorgalmazó szolgabírákat és községi elöljárókat pedig elkergették hivatalukból; ilyenek voltak, akik megakadályozták az ellenség kivetette adók behajtását; ilyenek voltak, akik ha besorozták őket a császári hadseregbe, mihelyt tehették, megszöktek csapattestüktől; s ilyenek voltak, akik kötelességüknek érezték, hogy fegyvert is fogjanak és gerillaharcot indítsanak a megszállók hátában, amint ezt Kossuth kívánta tőlük.

Kossuth ugyanis kezdettől fogva abban a meggyőződésben élt, hogy a visszavonuló honvédcsapatokat nagymértékben tehermentesítené, ha az előretörő ellenség mögöttes területén mindenfelé gerillaosztagok létesülnének, hiszen ezek erőik megosztására kényszeríthetnék a császáriakat. „Tervem – írta tehát –: egy bizonyos körvonalt jelölni ki rendes hadseregeink működésére, ezen vonalon kívül pedig a határok felé mindenütt illy szabad guerilla csapatokat organisálni, mellyek ne legyenek egy vagy más táborhoz attachierozva, szabadon mozogjanak, otthon mozogjanak, de mindig mozogjanak, s a szomszéd ellenséget nyugtalanítva, a mi seregeink mozdulatait elősegítsék..."[1] Mert ha „a nép... mint a fáradhatlan hangyasereg... minden oldalról" „körülkeringeti" az ellenséget s újra meg újra „reá csap oldalt, reá csap hátulról", akkor „jaj azon ellenségnek, melly azt háta mögött hagyva előre mer vonulni!"[2] S ennek megfelelően elébb egyes, az ellenség által közvetlenül fenyegetett területeken rendelt el részleges népfelkelést, majd december 18-án immár az ország egész népét szabadcsapatok alakítására hívta fel.

És Kossuth szava nem is maradt pusztába kiáltott szó; hiába hirdette ki Windisch-Grätz, hogy akit fegyverrel a kezében fognak el, „rögtön kötél által kivégeztetik" s „azon helységek, mellyekbűl több lakosok egyesülve a cs. kir. hadseregnek akármi módon kárt tenni törekvendnek vagy annak futárait, szállítmányait avagy egyes csapatokat megtámadni merészkednének, tűzzel vassal elpusztíttatnak":[3] a Dunántúlon már januárban kibontakozott a gerillaháború. A felkelők kivált a Bakonyban és környékén tevékenykedtek eredményesen – Mórnál és Kisbéren például elfogták az ellenség egy-egy hadtápvonatát, s Kisbéren is, Pápán is számos császári katonát ejtettek foglyul –, de hallattak magukról a Dunántúl más szögleteiben is, s az ellenség szakadatlan háborgatásával csakugyan elérték, hogy csökkenjen a honvédsereg főerőire nehezedő nyomás; Windisch-Grätz ugyanis – noha már az is éppen elég gondot okozott néki, hogy a magyar kézen maradt Komárom vára körül ostromzárat kellett létesítenie – a gerillaveszély miatt a nagyobb dunántúli városok őrizetére szintén számottevő erőket volt kénytelen hátrahagyni, s így a Duna vonalától keletre végül is csupán 30 ezer embert vonultathatott fel.

---

[1] Kossuth Balogh János Bars megyei képviselőhöz, Nyitra és Trencsén vm. népfelkelési biztosához, Pest, 1848. dec. 17. Kossuth Lajos összes munkái (továbbiakban: KLÖM). XIII. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN. Bp. 1952. 786.

[2] A honvédelmi bizottmány felhívása gerillacsapatok alakítására, Bp. 1848. dec. 18. Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL), Gyűjtemények, 1848–49-i és emigrációs nyomtatványok. Reprodukcióban közli: Negyvennyolc a kortársak szemével. Szerk. RÓZSA GYÖRGY–SPIRA GYÖRGY (továbbiakban: RÓZSA–SPIRA). Bp. é. n. [1973]. 494. sz.

[3] Windisch-Grätz közleménye, Szentmiklós, 1848. dec. 26. Közli a Gyűjteménye a Magyarország számára kibocsátott legfelsőbb manifestumok és szózatoknak, valamint a cs. kir. hadsereg főparancsnokai által Magyarországban kiadott hirdetményeknek. Buda, 1849. 32.

Ezeken a Dunától keletre fekvő vidékeken pedig hamarosan ugyancsak megindult a gerillaháború. A Solt környéki parasztok például „Patajon felül mintegy 3000-en, Kalocsán pedig 1000-en táborba szállva várták a pillanatot, mellyben a meghódításukra küldött nyomorult szabadsággyilkosokat eltörlendők lesznek a föld színéről",[4] s ezzel már önmagában is jó időre meggátolják mind azt, hogy Windisch-Grätz a Dunán összeköttetést teremtsen a horvátországi és a délvidéki császári csapatokkal, mind azt, hogy a fővárosba bevonult megszállók Pest megye déli részéből élelmiszerhez jussanak. Közben pedig rajtaütésszerű támadásokat is intéztek a császáriak ellen, s hadműveleteik során egyszer még a Duna túloldalán fekvő Dunaföldvárról is elkergették az oda behatolt ellenséget. De kitettek magukért a bácskai népfelkelők is, akik meg egy ízben az ellenséges kézen levő Bajára törtek be, hogy azután tetemes zsákmánynyal távozzanak onnan.

S ehhez hasonlóan Windisch-Grätz seregének balszárnyát is szüntelenül zaklatták az északi megyékben tevékenykedő népfelkelők. Az a nagyrészt munkásokból álló szabadcsapat például, amelyet Oroszhegyi Józsa szervezett meg decemberben Pesten s amely Gömör és Heves megye területén portyázott, váratlan támadásaival annyira megfélemlítette a császáriakat, hogy ezek március elején közeledésének már puszta hírére is hanyatt-homlok kiürítették az előzőleg birtokukba került Eger városát. Gömör és Heves megye népére viszont annál bátorítóbban hatott ennek a szabadcsapatnak a működése, úgy hogy a helybeliek, amerre csak Oroszhegyiék megfordultak, maguk is mindenfelé gerillacsapatokat alakítottak, s ezek azután szintén eredményes harcokat vívtak az ellenséggel.

---

[4] Ács Károly Pest megyei szolgabíró, a solti járás védelmi bizottmányának elnöke Kossuthhoz, Kalocsa, 1849. febr. 20. OL Az 1848–49-i minisztérium levéltára (továbbiakban: '48ML), az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (továbbiakban: OHB) 1849:2627.

És mindezenközben fegyverre kelt a nép a Tisza mentén is, mégpedig legnagyobb számban Cibakháza környékén, ahol a felkelők főleg a tiszai átkelőhelyek őrizetének feladatát látták el s szinte naponta verték vissza az ellenség előőrseinek támadásait; de kitüntették magukat a poroszlaiak is – kivált február 6-án, amikor kaszára kapva egy egész ellenséges lovasszázadot megfutamítottak.

Az ilyen fényes fegyvertények ellenére is elmondható azonban, hogy a gerillaháború általánossá a téli hónapok folyamán sem vált, s még csak olyan tömegessé sem lett, amilyen ősszel, Jellačić támadásának idején volt. Hiszen sokakat már eleve is elbátortalanított Görgei menekülésszerű visszavonulása. Akiknek pedig ez sem szegte kedvüket, számosan azok közül is kénytelenek voltak tétlenül maradni, mert nem akadt, aki harci osztagokba szervezze őket. A megyei hatóságok élén álló nemesurak zöme ugyanis változatlanul húzódozott fegyvert adni olyan parasztok kezébe, akiknek egyelőre a földesurakkal is volt elszámolnivalójuk. A honvédelmi bizottmány pedig a központból a kelleténél jóval kevesebb népfelkelési biztost vezényelt a megyékbe, mert túlságosan sok ilyen munkára alkalmas emberrel nem is rendelkezett, akiket meg mégis kiküldhetett volna, azoknak az életét nem akarta könnyelműen kockára tenni. Így azután tucatjával kerülköztek olyan megyék, amelyekben a fegyveres ellenállás kibontakoztatására még kísérletet sem tett senki, sőt Pesten sem akadt egyetlen ember sem, aki hozzálátott volna a fegyveres ellenállás megszervezéséhez. Holott ha valahol, hát Pesten parázslott igazán a megszállók iránti gyűlölet, s ez némelykor nyílt utcai tüntetések formájában is kifejezésre jutott.

Mindazonáltal a rátermett szervezők számának elégtelensége is, Görgei meghátrálása is legfeljebb arra ad magyarázatot, miért nem érte el a téli hónapok gerillaháborúja a Kossuth kívánta méreteket, arra azonban már nem, miért nem érte el még az őszi népfelkelő-harcok méreteit sem. Végtére is a dunántúli magyar sereg szeptemberben Jellačić elől szintén puskalövés nélkül vonult vissza egészen Pákozdig, a népfelkelés dunántúli szervezőinek a száma pedig szeptemberben ugyancsak kisebb volt a szükségesnél. Csakhogy az előbb említett két tényezőhöz most még egy további gátló körülmény is járult: az, hogy a parasztság a jobbágyfelszabadítás jövőjét most már meglehetősen másmilyennek képzelte, mint amilyennek ősszel.

Ősszel ugyanis a parasztok zömét – tudjuk – még áthatotta egyfelől az a félelem, hogy az ellenforradalom felülkerekedése esetén veszendőbe mennének a márciusi jobbágyfelszabadító vívmányok, másfelől meg az a remény, hogyha kezükben fegyverrel fogadják és visszaverik a betörő ellenséget, akkor helytállásukért a forradalom a márciusi jobbágyfelszabadító vívmányok körének további tetemes kitágításával fogja jutalmazni őket. 1848 és 1849 fordulójára viszont már a parasztság ilyetén félelmei is, ilyetén reményei is jócskán szertefoszlottak. Félelmei azért, mert közben bebizonyosodott, hogy a márciusi jobbágyfelszabadítás művének lerombolására az ellenforradalom mégsem mer kísérletet tenni. Reményei pedig azért, mert Jellačić kiűzése után az országgyűlés többé semmi jelét nem adta a márciusi jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztésére irányuló igyekezetnek, ahol meg maga a föld népe lépett a jobbágyfelszabadítás öntevékeny továbbvitelének az útjára, ott az igazukat keresők mindenütt szembetalálták magukat a forradalom nevében eljáró hatóságokkal.

A HONVÉDELMI BIZOTTMÁNY ÉS A PARASZTSÁG

S a helyzet érdemlegesen Windisch-Grätz támadásának megindulása után sem változott. Mert a forradalom vezérkara számára intő jel lehetett, hogy a parasztmozgalmak áradata ez alkalommal nemcsak nem húzódott vissza annyira, amennyire Jellačić betörése után, hanem éppen hogy újabb meg újabb hódításokat tett. És a forradalom vezetői az ilyen jelenségekből merítettek is némi okulást. Kossuth például Csánynak már december végén sietett lelkére kötni, hogy túlságosan sok katonai fuvarral lehetőleg ne terhelje a falvak népét, majd ugyanő január végén azt is kimondotta, hogy „a mostani szabadságháború ideje alatt a föld népe egyátaljában merőben fölmentetik a beszállásolt katonaság minden ingyeni élelmezésétől”.[5] Amikor pedig a téli hónapokban Bihar, Torontál, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg és Kraszna megye falvaiból özönleni kezdtek a panaszok arról, hogy a volt úrbéresek közül sokakat a birtokosok majorsági jobbágyoknak kiáltanak ki s az ilyen parasztok „földesuraik által máig a robotok leszolgálására erőszakoltatnak",[6] a robotmunkát váltig megtagadók egy részét pedig földesuruk megtorlásul „telkétől s földétől önhatalmával megfosztotta"[7]: a honvédelmi bizottmány minden esetben szigorúan elrendelte, hogy ha a panaszok megalapozottak, akkor a hatóságok a sérelmet szenvedetteknek azonnal szolgáltassanak igazságot, s Szatmár megyébe külön kormánybiztost is küldött az esetleges törvénysértések jóvátételére.

---

[5] Kossuth a hadügyminisztériumhoz, Debrecen, 1849. jan. 26. KLÖM XIV. Sajtó alá rend. Barta István. Bp. 1953. 241.

A parasztságot azonban az ilyen és hasonló intézkedések önmagukban persze még vajmi kevéssé elégíthették ki. Messzebb menni viszont a bizottmány továbbra sem volt hajlandó. Ha meg maguk a parasztok próbáltak messzebb menni – ha például megpróbálták kisajátítani az ellenforradalom táborában tevékenykedő birtokosok földjeit (ami Heves megyétől kezdve Szabolcson és Biharon át egészen a Bácskáig sokfelé megesett) –, akkor a bizottmány most is csak úgy járt el, akár az előző hónapokban: ellenük is éppoly szigorúan fellépett, amilyen szigort tanúsított a jobbágyfelszabadító törvények épségét csorbító földesurak iránt. Mert a forradalom vezetői még mindig annak az aggodalomnak a rabjai voltak, hogy ha további engedményeket tennének a parasztságnak, akkor emiatt a birtokos osztálynak további nagy létszámú csoportjai szakadnának le a forradalom táboráról. Holott ez az aggodalom meglehetősen ingatag alapokra épült. Hiszen ha a liberális nemesség jobbjait nem tántorította el a forradalom ügyétől az a veszély, hogy az ellenség zár alá fogja venni a megszállott területeken fekvő birtokaikat, akkor még kevésbé idegeníthette el őket ettől az ügytől, ha a honvédelmi bizottmány olyan – közvetlen érdekeiket egyáltalán nem sértő – intézkedésekhez folyamodik, mint például, hogy elkobozza és parasztkézre adja azoknak az ellenforradalmár birtokostársaiknak a földjeit, akik az ellenforradalom táborán belül többek között a forradalom híveivel szemben alkalmazandó birtokelkobzások gondolatának is legfőbb hirdetői voltak. Ilyesféle lépések megtétele tehát ténylegesen legfeljebb azokat a békepártiakat taszíthatta el a forradalom táborától, akik nem hódoltak be az ellenségnek már korábban. Ezek kiválása pedig a forradalom ügyének természetszerűleg nem kárára, hanem csak javára válhatott.

---

[6] Erről Kossuth Bihar vm.-hez, Debrecen, 1849. jan. 28. KLÖM XIV. 263.

[7] Erről Kossuth Ugocsa vm.-hez, Debrecen, 1849. febr. 23. KLÖM XIV. 541.

Ezzel szemben az egyelőre orvosolatlan paraszti sérelmek orvoslásának további halogatása már csakugyan a forradalom táborának meggyengülésére vezethetett, hiszen széles paraszti tömegeknek a forradalomból való kiábrándulását idézhette elő. És hogy ez – amazzal ellentétben – valóságos veszély, annak a jelei ezekben a hónapokban már láthatóakká is kezdtek lenni. Mert a volt úrbéresek nagyrészt továbbra is kitartottak ugyan a forradalom oldalán, akik pedig közülök apránkint kedvüket vesztették, azok sem sodródtak mindjárt az ellenforradalom táborába – s nem is sodródhattak oda, hiszen annál, amit a forradalomtól már eddig is kaptak, többet semmiképpen sem várhattak az ellenforradalomtól. De ha az ellenforradalom oldalára át nem állottak is, azt, hogy magukat többé a forradalom ügyével sem képesek teljesen azonosítani, az utóbbiak most már bizony nemegyszer kifejezésre juttatták. Mint például a békéscsabai házatlan zsellérek, akik február végén azt a sokatmondó kérdést intézték a honvédelmi bizottmányhoz: „... Valljon mi, kiknek sem hajlékjok, sem egy talpalatnyi földbirtokjok, sőt még szegénységükhöz arányzott aprómarhai legelőjük sincs, vallyon mi tartoztunk-e törvény alá eső fiainkat a rendes hadi szolgálatra fölajánlani?”[8]

A forradalom vezetői azonban a kellő tanulságokat az efféle figyelmeztető jelekből sem szűrték le. A csabai zselléreknek tehát a honvédelmi bizottmány elégségesnek vélt annyit válaszolni, hogy „habár földjük s házuk nincsen is, de van hazájok”.[9] S – ha éppen a csabai zselléreket, akik szlovákok voltak, talán nem is – az elégedetlenkedő magyar parasztokat némileg persze az ilyen érvelés is gondolkodóba ejthette, hiszen a forradalom önvédelmi harca december óta a korábbinál is inkább egy külső ellenség ellen vívott szabadságharc jellegét öltötte, s e külső ellenség oldalán ekkor már az ország nem magyar lakóinak magyarellenes jelszavakat hangoztató többsége is felsorakozott, ezeknek a körülményeknek pedig a magyar parasztok tömegeiben továbbra is ébren kellett tartaniok a nacionalista jelszavak iránti fogékonyságot. De hogy az őszi hónapok lelkesedése most is maradéktalanul újratermelődjék, ahhoz egyedül a haza érdekeire hivatkozni: a magyar parasztok esetében sem volt elegendő; ahhoz végre a paraszti elégedetlenség forrásainak a betemetését is meg kellett volna kezdeni. Ez pedig még mindig váratott magára. És a téli időszak gerillaharcainak lángja elsősorban ezért nem csaphatott már olyan magasra, amilyenre az őszi dunántúli népfelkelésé csapott volt.

---

[8] A békéscsabai zsellérek a honvédelmi bizottmányhoz, Békéscsaba, 1849. febr. 22. OL '48ML OHB 1849:2563.

[9] Lásd: a honvédelmi bizottmány hátiratát az előző jegyzetben említett folyamodványon, Debrecen, 1849. febr. 25. Uo. Reprodukcióban közli: RÓZSA–SPIRA 614. sz.

2. AZ ELLENSÉG MEGTORPANÁSA S ERDÉLY VISSZAHÓDÍTÁSA 1849 ELSŐ HÓNAPJAIBAN

GÖRGEI FELVIDÉKI HADMENETE

Mindazonáltal a téli hónapok gerillaháborúja, ha teljes zűrzavart ilyen körülmények között semmi esetre sem idézhetett is elő az ellenség mögöttes területén, a császári hadseregnek legalább egy részét mindenképpen lekötve tudta tartani a Dunántúlon, s így valamelyest mégiscsak közrejátszott abban, hogy Windisch-Grätz a Duna bal partjára – mint láttuk – már csupán 30 ezer főnyi haderőt dobhatott át. Ez pedig a magyar forradalom jövője szempontjából fölöttébb biztató fejlemény volt. Az első vonalban bevethető ellenséges csapatok létszámának megfogyatkozásából ugyanis az következett, hogy ha Görgei és Perczel a főváros feladása után sem állapodik meg, hanem – egymással ettől fogva szorosan együttműködve – egészen a Tisza mellékéig hátrál, Windisch-Grätz pedig a Duna–Tisza közén is folytatja előrenyomulását (aminek azonban elengedhetetlen feltétele volt, hogy továbbvonulása előtt hátának biztosítása végett Pesten is visszahagyja néhány ezer emberét), akkor az egyesített magyar sereg a Tisza vonalán már nagyjából egyenlő erőkkel állhatja majd útját az ellenségnek, s így – ha nyugatabbra nem is – ott minden bizonnyal tartósan határt szabhat már a császáriak térhódításának. Éppen ezért 1848 szilveszterén maga Kossuth is arra az álláspontra helyezkedett, hogy Görgeinek és Perczelnek Pest kiürítése után egyesült erővel a Tisza mellékére kell vonulnia, s az ő ebbeli álláspontját maradéktalanul osztotta a honvédsereg legkiválóbb stratégája, a novemberben a sereg egészének táborkari főnökévé megtett Vetter Antal tábornok is.

A magyar főerőknek a Tisza mentén történő összpontosítása azonban ennek ellenére is puszta vágyálomnak bizonyult. Amikor ugyanis a honvédsereg Pesten tartózkodó tábornokai január 2-án – Kossuth távozása után – egybegyűltek s Vetter vezetésével megvitatták további teendőiket, a haditanáccsal Görgei olyan hadművelei tervet fogadtatott el, amely lényegesen eltért a Kossuth által előirányozottól, amennyiben azt mondotta ki, hogy a Tisza mellékét a következő napokban egyedül Perczel szállja meg mintegy 8 ezer emberrel, a feldunai hadtest pedig eközben 16 ezer emberrel a Duna balpartján hajtson végre elterelő hadmozdulatot Komárom és Lipótvár felé. Ami önmagában szintén megfelelt volna a célnak, hiszen ha a szóban forgó elterelő hadmozdulat csakugyan megvalósul, akkor Windisch-Grätz kénytelen szembenézni azzal a veszéllyel, hogy Görgei északról a hátába kerül, s emiatt nyilván kétszer is meggondolja azután, merjen-e akár csak a Tisza vonaláig is tovább hatolni előre. Csakhogy Görgei a valóságban ezt a maga ajánlotta tervet éppúgy nem szándékozott tiszteletben tartani, amint Kossuth kívánságait sem, mert változatlanul csak arra törekedett, hogy megőrizve seregének épségét, biztosítsa a seregnek a majdani békealkudozások kikényszerítésére való alkalmasságát, s ezért feladatát mindössze abban látta, hogy katonáit a hadszíntértől minél távolabbra vezérelje.

Január 4-én tehát Görgei Pestről hadtestével Vácra vonult, onnan azonban másnap már nem a Duna bal partján menetelt tovább nyugat felé, hanem Ipolyság irányába fordult, s azután szakadatlanul északnak tartva, bevette magát a Felvidék hegyei közé. Ez pedig Windisch-Grätzcel is rögtön megérttette, hogy a feldunai hadtest rá nézve megszűnt közvetlen veszélyforrás lenni. Ő tehát, aki eredetileg nem kevesebb mint 16 ezer embert küldött a feldunai hadtest üldözésére, most üldöző csapatainak tetemes hányadát haladéktalanul visszarendelte. És így Görgei (bár üldözők nélkül teljesen továbbra sem maradt, mivel közben a nyomába eredtek Simunich és Götz csapatai) január második hetében lényegében véve már fel is szabadult a Windisch-Grätz részéről rá nehezedő nyomás alól, Perczellel szemben viszont Windisch-Grätz egyidejűleg több mint kétszeres erőfölény birtokába került.

Windisch-Grätz azonban január második hetében nemcsak azért vonta vissza Görgei ellen vezényelt csapatainak egy részét, mert a feldunai hadtest, messze eltávolodván a Duna–Tisza közi hadszíntértől, többé nem lehetett ártalmára, hanem annak a nyilatkozatnak a hatására is, amelyet Görgei még 5-én, Vácról történt kiindulása előtt szükségesnek látott közzétenni hadteste nevében. Ebben a nyilatkozatban ugyanis Görgei kifejtette, hogy a feldunai hadtest csupán az áprilisban szentesített törvények épségéért harcol s el van szánva harcolni azok ellen is, akik „idétlen republicanus izgatásokkal" (értsd: Ferenc József el nem ismerésével) túl akarnak menni ezeken a törvényeken; bejelentette továbbá, hogy „neki egyedül azon parancsokat... szándéka követni, melyek a felelős magyar királyi hadügyminisztertől vagy ennek maga által kinevezett helyettesétől... törvényes formában érkezendnek hozzá" (ami egyértelmű volt annak bejelentésével, hogy a honvédelmi bizottmánytól származó utasításokat többé egyáltalán nem fogja tiszteletben tartani); s végezetül kinyilvánította, hogy „az ellenséggel folytatott bármely egyezkedésnek eredményét csak az esetben fogja elismerni, ha az egyrészt Magyarországnak azon alkotmányformáját, melyre a hadtest megesküdött, másrészt magának a hadtestnek katonai becsületét biztosítja"[10] (ami meg annak kinyilvánításával volt egyértelmű, hogy a feldunai hadtest a fegyvert feltétel nélkül lerakni nem hajlandó ugyan, megfelelő békefeltételek felkínálása és a kötelékében szolgáló volt császári tisztek büntetlenségének biztosítása esetén viszont kész végét vetni a harcnak). Windisch-Grätz pedig a nyilatkozatban foglaltakból természetszerűleg azt olvasta ki, hogy Görgei „a magyar ultraforradalmi párttól, különösen az Országos Honvédelmi Bizottmánytól egészen elvált", s a közeljövőben talán már folytatólagos katonai erőfeszítések nélkül is rávehető lenne arra, hogy „a fegyvert letegye".

Ezért is volt hát, hogy Windisch-Grätz nem erőltette tovább a feldunai hadtest üldözését s elegendőnek gondolta, ha ehelyett fegyverletételi felhívást intéz Görgeihez. Megbízottja azonban, aki január 28-án Rózsahegyen érte utol a feldunai hadtestet, mindössze azt ajánlotta fel, hogy ha a hadtest leteszi a fegyvert, akkor a császáriak Görgeinek „egy az osztrák monarchián kívül választandó országba való szabad elmenetelt" fognak biztosítani.[11] Ez pedig Görgeit nyilvánvalóan nem elégíthette ki. Ő tehát, kifejezésre kívánván juttatni, hogy a tárgyalások folytatása elől nem zárkózik el, fegyverletételre viszont csupán érdemi engedmények ellenében lesz hajlandó ráállani, válaszul most már hivatalos formában is megküldötte Windisch-Grätznek a váci nyilatkozat egyik példányát. S a tábornagy értett is a szóból, de mert változatlanul abban a meggyőződésben élt, hogy a magyar forradalom heteken belül úgyis végképp össze fog omlani, annak már nem érezte szükségét, hogy újabb és kedvezőbb ajánlattal forduljon Görgeihez. Görgei pedig ezek után csupán arra a következtetésre juthatott, hogy ha a császáriak egyelőre a ténylegesnél nagyobbnak hiszik erőfölényüket, akkor először meg kell győzni őket ebbeli hiedelmük téves voltáról, s ezért seregének mégiscsak meg kell mérkőznie vélük.

---

[10] A feldunai hadtest nyilatkozata, Vác, 1849. jan. 5. Közli: GÖRGEY ARTHUR, Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. I. Bp. 1911. 137.

Arra azonban, hogy Windisch-Grätz fölött akár csak egyetlen, helyi jelentőségű győzelmet is arasson, a feldunai hadtestnek a honvédsereg többi hadtestétől elszigetelten persze semmi esélye nem volt. Görgeinek tehát most nemcsak arra kellett elszánnia magát, hogy mégis megmérkőzzék Windisch-Grätzcel, hanem arra is, hogy előzőleg minél gyorsabban helyreállítsa a kapcsolatot a honvédsereg egyéb hadtesteivel. Rózsahegyről ezért ő immár nyílegyenesen kelet felé menetelt tovább, hogy eljutva a Hernád völgyébe, ott először is Klapka György ezredesnek Schliket a Hernád alsó folyása mentén feltartóztatni iparkodó hadtestével egyesüljön. S miután Guyon Richárd ezredesnek a feldunai hadtest előhadát képező hadosztálya február 5-én véres közelharcban megtisztította a Branyiszkói-hágót Schlik oda kikülönített csapataitól, majd 7-én Klapka is megindult délről Kassa felé, Schlik pedig mindezek következtében – hogy két tűz közé ne szoruljon – sietve elvonult Gömör és Borsod határvidékére, február 10-én Görgei és Klapka csapatai már össze is találkoztak Kassán.

---

[11] Mindezekről Windisch-Grätz Felix Jablonowski hg. tábornokhoz, Buda, 1849. jan. 29. Közli: STEIER LAJOS, Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. H. n. é. n. [Bp. 1925]. 44–45.

A TISZA-VÖLGY VÉDELME

Addig azonban, amíg végbe nem ment a feldunai és a feltiszai hadtest egyesülése s azután ez a két hadtest is meg nem jelent a főhadszíntéren (ami még újabb két hétbe került), a Tisza vonalának védelmét Perczel honvédei meg a környékbeli népfelkelők teljesen magukra maradottan voltak kénytelenek ellátni. S a Perczel-hadtest létszámát január derekáig sikerült ugyan 15 ezer főnyire növelni, a Duna–Tisza közén felsorakozott ellenséges csapatok azonban ezek után is nyomasztó erőfölény birtokában maradtak. Windisch-Grätz számára tehát január második felében is adva volt az a lehetőség, hogy megsemmisítő csapást mérjen Perczelre s ezt követően még Görgei és Klapka egyesülése előtt háborítatlanul bevonuljon Debrecenbe. Ha pedig Debrecen is elesik, akkor a magyar forradalom tovább már semmiképpen sem tarthatta volna magát.

Csakhogy – Teleki Sándor grófnak, az ekkor Erdélyben harcoló honvédcsapatok intendánsának bölcs megállapítása szerint – „aki zseninek születik, abból nem lesz osztrák tábornagy".[12] Windisch-Grätz viszont osztrák tábornagy volt. Ő tehát most – ahelyett, hogy csapatait Perczel ellen összpontosította volna – Jellačić hadtestét minden ok nélkül Kecskemét felé különítette ki, seregének egy másik részét pedig Schlik megerősítésére küldte, s Perczel üldözésére csupán egy kis létszámú dandárt rendelt Ottinger Ferenc tábornok vezetésével. Ezzel pedig nemcsak hogy eljátszott egy nagy lehetőséget, hanem éppenséggel Perczelnek játszott a kezére. Mert Perczelnek ilyen körülmények között módja nyílott arra, hogy január második felében egyszerre ellentámadásba menjen át s, Ottingert kiverve legfőbb támaszpontjáról, Szolnokról, egészen Irsáig nyomuljon előre.

Így azután január végén a császáriak, akik ekkor alkalmasint már Debrecen elfoglalását is javában ünnepelhették volna, ehelyett soraik újjárendezésével kényszerültek foglalatoskodni. Perczel viszont, akiben erős hajlam élt sikereinek túlértékelésére, eközben egyenesen azt kezdhette latolgatni, ne tegyen-e kísérletet most már magának Pest városának a visszaszerzésére is. Erre azonban tényleges lehetőség az adott pillanatban persze még nem kínálkozott. De ezzel szerencsére Vetterék is tisztában voltak, s ezért a hadügyminisztérium a Perczel-hadtestet öt nappal a támadó műveletek megkezdése után már vissza is rendelte a Tisza bal partjára, egy részét pedig egyenesen Polgárra vezényelte, hogy ott ismét átkelve a jobb partra, Borsod és Heves határszélén egyesüljön a honvédsereg egyéb, ugyancsak ide irányított hadtesteivel. Ami mellesleg a debreceni kormánykörök távolabbi katonapolitikai elgondolásainak is tökéletesen megfelelt.

---

[12] TELEKI SÁNDOR, Hogyan nem lettem én excellenciás úr? Teleki Sándor emlékezései. Szerk. GÖRÖG LÍVIA. Bp. 1958. 27.

A forradalom vezérkara ugyanis a főváros feladása után sem mondott le arról, hogy a honvédsereg a főhadszíntéren előbb-utóbb ellentámadásba ne menjen át, de azon a véleményen volt, hogy a seregnek Windisch-Grätzcel szemben előzőleg számottevő erőfölényt kell biztosítania a maga számára s ennek érdekében a főhadszíntéren Perczel hadtestével először egyesíteni kell Klapkáét és Görgeiét, sőt a délvidéki csapatok zömét most szintén a főhadszíntérre kell vezényelni, még ha ennek az lesz is a következménye, hogy a Délvidék nagy része átmenetileg ellenséges megszállás alá kerül. Ezeket az elképzeléseket pedig osztotta a magyar forradalom iránti segítőkészségből éppen ekkortájt Magyarországra érkezett Henryk Dembiński gróf, az 1830–31-i lengyel felkelősereg egykori főparancsnoka is, akit a honvédelmi bizottmány január végén a honvédsereg altábornagyává és a főhadszíntéren bevetésre szánt magyar csapatok összességének a parancsnokává nevezett ki s a tervezett stratégiai ellentámadás előkészítésével és irányításával bízott meg. A most már Dembiński helyeslésével is találkozó erőösszpontosítás viszont megfontoltságot és időt igényelt – s nem csupán a máshonnan a főhadszíntérre vezényelt csapatok által leküzdendő távolságok nagysága miatt. Hiszen például Görgeit január utolsó napjaiban még rózsahegyi tárgyalásai foglalták el. A nehézségeket pedig egyidejűleg Perczel is szaporította, amennyiben – képtelen lévén belenyugodni hadtestének kétfelé tagolásába – most egyszerűen lemondott hadtestparancsnoki tisztségéről. És a Délvidéken sem csak a kiürítendő területek lakosságának lehető biztonságba helyezése okozott fejtörést és időveszteséget, hanem többek között az is, hogy a bácskai sereg december közepén kinevezett új parancsnoka, Esterházy Sándor gróf tábornok, aki a szerb felkelők ellen hajlandó volt harcolni, Windisch-Grätz reguláris csapatai ellen viszont nem, először kereken megtagadta, hogy a főhadszíntérre vonuljon, majd, tapasztalván, hogy a debreceni kormánykörök mégis ragaszkodnak feljöveteléhez, fogta magát és az ellenség táborába szökött.

A nehézségek legtöbbjét azonban végül is sikerült leküzdeni. Így Esterházy Sándor szökése után az ő egyik alparancsnoka, Vécsey Károly gróf tábornok öntevékenyen átvette a már-már felbomlásnak induló bácskai sereg vezényletét, s helyreállítva a fegyelmet, csapatai élén február közepén már be is vonult a Szolnokkal átellenben létesített táborba. Majd (a tél elején tábornokká és a temesközi sereg parancsnokává kinevezett) Damjanich vezetésével a hónap második felében a Temesközből elvont honvédcsapatok szintén megérkeztek ide. S mivel eközben Eger tájékára ért Görgei és Klapka hadteste is, február végén a főhadszíntéren a honvédseregnek már csaknem 50 ezer harcosa helyezkedett el. Ezzel pedig végre valóban megteremtődtek a stratégiai ellentámadás megindításának feltételei.

A SZÉKELYFÖLDI ELLENÁLLÁS

Annál is inkább, mert közben elhárult az ellenállás debreceni központját Erdély felől fenyegető veszély is, amely pedig Windisch-Grätz betörésekor még igen nagynak látszott. Hiszen november vége óta Erdélynek csaknem teljes területe az ellenség kezén volt, s számítani lehetett arra, hogy Puchner hamarosan kísérletet tesz Nagyvárad, majd Debrecen elfoglalására is. És Puchner csakugyan támadó hadmozdulatainak ilyen irányú folytatására készült. Az általa szőtt támadási tervek azonban végül mégis felborultak.

Az első akadályozó tényező, amely Puchnert meggátolta abban, hogy hadműveleteit Erdély határain túlra is kiterjessze, a székelyek tömegeinek fegyveres fellépése volt. A Székelyföld lakói ugyanis Puchner lázadásának és a román felkelés kirobbanásának hallatára október közepén gyűlést tartottak ősi tanácskozóhelyükön, Agyagfalván, s kimondották, hogy általános népfelkelést szerveznek a forradalom minden rendű és rangú ellenségeinek megleckéztetésére. Így azután néhány nap múlva már 30 ezernyi székely állott fegyverben, a harcot vélük felvenni próbáló gyenge császári csapatok pedig hamarosan a Székelyföld teljes kiürítésére kényszerültek. Igaz, a székelyek ekkor szétszéledtek, úgy hogy a császáriaknak – Háromszék kivételével – rövid időn belül az egész Székelyföldet sikerült megint visszahódítaniuk. Háromszék területén azonban erre másodszor is fellángolt a népfelkelés, s a harci elszántságot a fegyverhiány sem lohasztotta le – kivált, miután a székely határőrség egyik volt tizedese, Gábor Áron berecki asztalosmester Kézdivásárhelyen és környékén több ágyúöntödét létesített s ezekben kezdetleges eszközökkel is tucatjával gyártotta az ágyúkat.

A háromszéki felkelés rohamos újjáéledése pedig arra kényszerítette Puchnert, hogy december elején, egyelőre lemondva tervezett Nagyvárad elleni támadásáról, 17 ezer főnyi seregének csaknem a felét Háromszékbe küldje. S ez a fordulat a magyar forradalom sorsára éppoly jótékony hatást gyakorolt azután, amilyen veszélybe döntötte magukat a háromszékieket. Mert december 24-én az addig sikert sikerre halmozó székelyek a hídvégi ütközetben már súlyos vereséget szenvedtek, s emiatt négy nap múlva fegyverletételre kényszerültek. Puchner viszont azt az időt és erőt, amelylyel a háromszéki felkelés rövidítette meg, soha többé nem tudta pótolni. Mire ugyanis újból megindulhatott a Nagyvárad felé vezető úton, addigra már javában folyt az általa novemberben Erdélyből kivert s azóta Erdély északnyugati határszélén, Csucsa és Nagybánya között rendkívül szétzilált állapotban táborozó magyar csapatok újjászervezése. S a sereg élére Kossuth bizalmából közben már alkalmas parancsnok is került annak a Józef Bem tábornoknak a személyében, aki 1830–31-ben mint a lengyel felkelőhad tüzérségének parancsnoka, 1848 októberében pedig mint a bécsi felkelés egyik vezetője szerzett magának hírnevet, s Bécset csupán a felkelés végóráiban hagyta el, hogy a továbbiakban magyar földön folytassa harcát a lengyel és az európai szabadság ellenségei ellen.

BEM SIKERES HADJÁRATA ERDÉLYBEN

Bem az erdélyi csapatok parancsnokává történt kineveztetése után első teendőjét abban látta, hogy a rendelkezésére bocsátott csapatokból ütőképes haderőt formáljon. A sereggel együtt Erdélyből elmenekült nemzetőrök zömét tehát besorolta a honvédzászlóaljakba, azokat a nemesurakat viszont, akik csak azért vállaltak volt nemzetőri szolgálatot, hogy a román felkelőknek a védtelen magyarlakta városokban elkövetett kegyetlenkedéseit hasonló kegyetlenkedésekkel viszonozhassák a nem kevésbé védtelen román falvakban, könyörtelenül hazakergette. A lehetőséghez

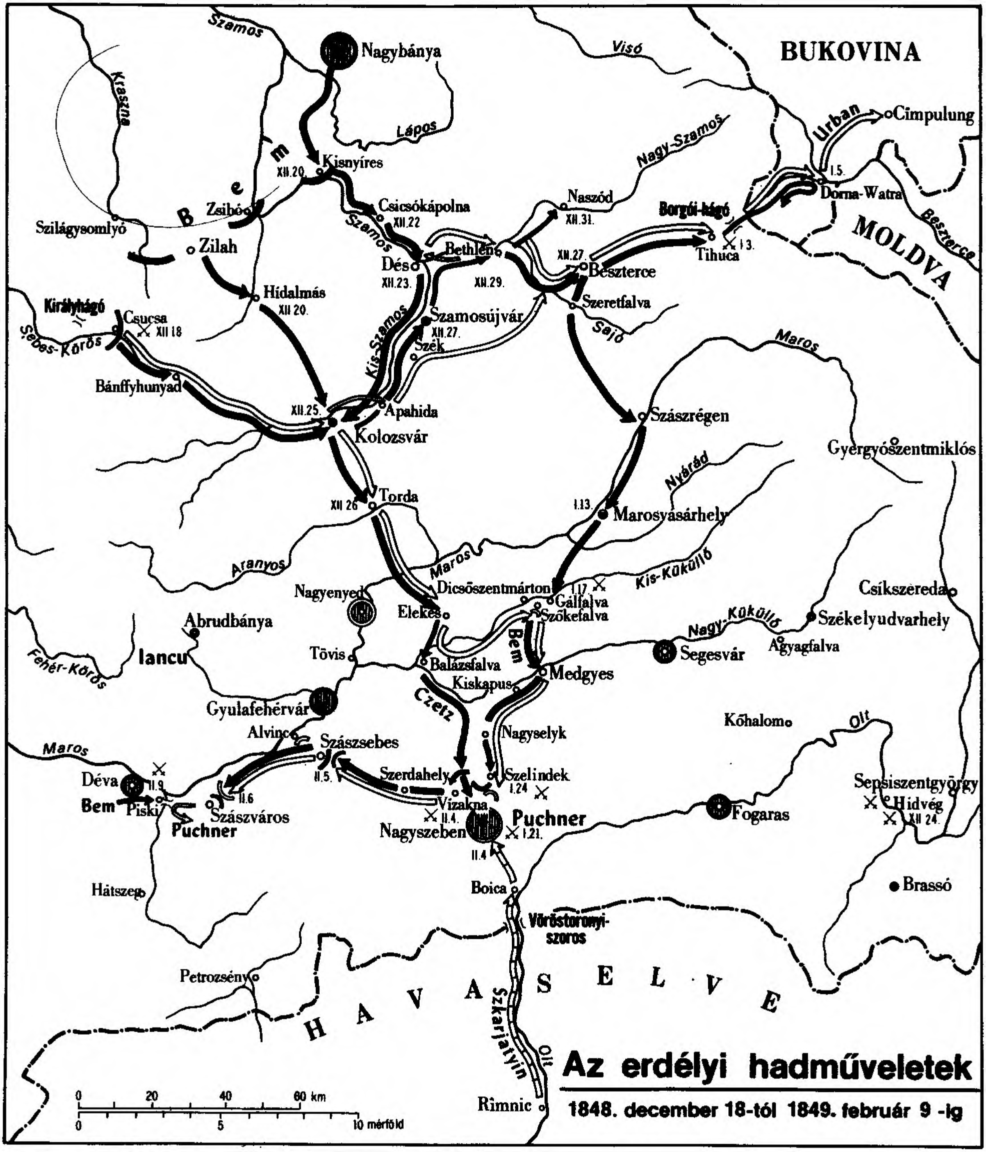

Az erdélyi hadműveletek

1848. december 18-tól 1849. február 9 -ig mérten gondoskodott továbbá embereinek téli ruházattal való ellátásáról, megszervezte élelmezésüket s – amennyire tudta – kiegészítette fegyverzetüket is. S minthogy a sereg jó szelleme mindezek következtében igen gyorsan újjáéledt, létszáma pedig – hála a honvédelmi bizottmány küldte kisebb csapaterősítéseknek – 13 ezer főnyire nőtt, Bem december közepén már támadó hadmozdulatokra is vállalkozhatott.

Bem terve az volt, hogy a december 20-át követő napokban csapatainak zömével a balszárnyról, Nagybánya tájékáról kiindulva Kolozsvár irányában nyomul előre s ilyeténképpen egyfelől seregének ezzel a zömével, másfelől a jobbszárnyon, Csucsánál felvonult csapataival két tűz közé szorítja Puchner Kolozsvártól nyugatra elhelyezkedő főerőit. Mielőtt azonban ütött volna a Bem által kitűzött óra, maga Puchner is megmozdult, s – bár a háromszéki felkelők ellen vezényelt csapatait még mindig nélkülözni volt kénytelen – seregének zömével megindult a Királyhágó felé, hogy Windisch-Grätz sürgetésére most már valóban birtokába vegye Nagyváradot. Hanem ezzel Puchner végül is csupán Bem dolgát könnyítette meg. A Csucsánál álló s magukat ekkorra már ismét megemberelt honvédek ugyanis 18-án erőfölénye ellenére is visszaverték az ellenséget. Bem előtt viszont közben szabaddá lett a Kolozsvár felé vezető út. Így tehát ő – anélkül, hogy eredeti haditervén bármit is változtatni kényszerült volna – 20-án annak rendje és módja szerint felkerekedhetett Nagybányáról, s 25-én már be is vonulhatott Kolozsvárra. Ez pedig nemcsak erkölcsi tekintetben volt nagy jelentőségű fejlemény, hanem azért is, mert az ellenséges haderő kettészakadását eredményezte. A Kolozsvárra benyomult honvédcsapatok ugyanis Puchner Csucsa alól délkelet felé visszavonuló seregzömétől teljesen elvágták az ő egyik – Karl Urban alezredesnek, a naszódi román határőrgyalogezred parancsnokának a vezénylete alatt álló – dandárát, amely a csucsai ütközet után Kolozsvártól északra keresett magának egérutat s végül is csupán Beszterce vidékén állapodott meg.

És Bem az ebből fakadó előnyöket nem is késett kihasználni. Kolozsvár elfoglalása után tehát egyelőre futni hagyta az ellenséges főerőket, hogy előbb Urbannal végezzen, s január 3-án súlyos vereséget is mért rá Tihucánál, majd, miután Urban Bukovinába menekült, oda is követte, s addig kergette, míg csapatai tökéletesen szét nem szóródtak. Mivel azonban a Puchner főierőivel való megmérkőzést túlságosan soká halasztani nem akarta, 6-án Bem már vissza is tért Erdély területére, s azután

– 4 ezer emberét hátrahagyván Észak-Erdély őrizetére – 13-án 9 ezer ember élén bevonult Marosvásárhelyre. S minthogy közben sikereinek hallatára a háromszékiek harmadszor is felkeltek és felszabadították széküket, sőt Csíkot is: Bemnek így most lehetősége nyílott arra, hogy seregét székelyföldi önkéntesekkel is megerősítse. És 22-én nem kevesebb mint 11 ezer székely állt is már fegyverben, hogy csatlakozzék hozzá.

Bem azonban, továbbra sem akarván időt veszteni, nem várt ezekre a székelyekre, hanem Marosvásárhely elfoglalása után haladéktalanul folytatta előrenyomulását, mégpedig egyenest az ellenforradalmi elemek legfőbb erdélyi gyűlhelye, Nagyszeben felé. S Puchner főerői, amelyek a csucsai ütközet után a Kis-Küküllő mellékére húzódtak vissza, 17-én Gálfalvánál megpróbálták útját vágni, de olyan vereséget szenvedtek tőle, hogy hatására, Medgyest is harc nélkül feladván, ezúttal egészen Szebenig futottak. Bem pedig – jóllehet Medgyes birtokában néhány napon belül zavartalanul lebonyolíthatta volna a székelyföldi önkénteseknek seregébe való beolvasztását – megint csak nem várt, hanem – hogy kiaknázza azt a fejvesztettséget, amelyet a gálfalvi ütközet keltett az ellenség soraiban – 21-én már magának Nagyszebennek az elfoglalására is kísérletet tett. Mivel azonban a szebeni erődítmények leküzdéséhez az ő kicsiny serege már elégtelen volt, ez a kísérlet kudarcba fulladt, s így végül néki is el kellett ismernie, hogy mégiscsak erősítésekre van szüksége. Szeben alól tehát Bem visszavonult először Szelindekig, majd – bár ott 24-én sikeresen visszaverte a rátámadó Puchnert – 31-én még tovább, egészen Vízaknáig hátrált, hogy azután ott várja be az Alföldről addigra a Maros mentén táborába indult segédcsapatokat.

Közben viszont erősítések igénybevételéhez folyamodott Puchner is. S néki harcedzett segédcsapatok szerzésére több lehetősége volt, mint Bemnek, noha a bukovinai és a galíciai császári csapatokkal Észak-Erdély felszabadulása folytán egyelőre minden összeköttetése megszakadt. Ő ugyanis – éppen, mert pillanatnyilag teljesen magára maradt – segítségért most szégyenkezés nélkül azoknak az orosz csapatoknak a parancsnokságához fordult, amelyek októberben, miután a törökök (elsősorban épp orosz sürgetésre) végeztek a havaselvei forradalommal, maguk is behatoltak Havaselve és Moldva területére, s a törökökkel együtt azóta megszállva tartották a két román fejedelemséget. A segélykérelemnek pedig a Puchner képviselte ügyet saját ügyének is tekintő s ráadásul a maga mindenhatóságát is bizonyítani kívánó orosz parancsnokság a legnagyobb készséggel és sietséggel tett eleget, úgy hogy február 1-én 7 ezer orosz katona már át is lépte Erdély határát. Puchner tehát három nap múlva már újabb támadást mert intézni a még mindig Vízaknánál vesztegIő Bem ellen. S minthogy Puchner ez alkalommal minden erejét bevetette, Bem most csak a visszavonulás továbbfolytatása mellett dönthetett, és négy napig tartó szakadatlan harcban vissza is vonult nyugat felé egészen Déváig.

Déván azonban végre csatlakozott hozzá a Damjanich által rendelkezésére bocsátott 3 ezer főnyi erősítés. Február 9-én ezért Bem Piskinél ismét támadásba ment át, s úgy megverte Puchnert, hogy az megint egyenest Nagyszebenig futott. Bem viszont, aki nem akart még egyszer úgy járni, ahogy január 21-én járt, seregét a hegyek között egyelőre Medgyesre vezette, hogy mielőtt másodszor is Nagyszeben ellen vonulna, most már csakugyan egyesüljön a székely segédcsapatokkal is. Majd – megtudván, hogy Urban, idő közben úgy-ahogy összeszedve magát, megint betört az országba – seregének egy részével Besztercére sietett, s erről a kirándulásról csupán Urban újólagos Bukovinába kergetése után, március 2-án tért vissza Medgyesre. Itt viszont ezen a napon maga Puchner intézett ellene támadást. S a két napig tartó harc során Bem újra meg újra visszaverte a fölényben levő ellenség egymást követő rohamait, lőszerkészletének kimerülése miatt azonban végül mégis arra kényszerült, hogy feladja Medgyest és visszavonuljon Segesvárra.

Hanem legnagyobb sikerének az alapjait Bem éppen ezzel a kényszerű meghátrálással rakta le. Puchner ugyanis most késedelem nélkül folytatta előrenyomulását Segesvár felé is, de – hogy Bemet elvágja székelyföldi segélyforrásairól – Segesvárt nagy kerülőút megtételével délkelet felől iparkodott megközelíteni. Ezzel pedig maga nyitotta meg az utat Bem előtt Nagyszeben felé, amelynek a védelmére mindössze 3 ezer osztrák és 3 ezer orosz katonát hagyott volt hátra. És Bemnek több sem kellett: 9-én toronyiránt megindult Segesvárról, 10-én reggel átvágott Medgyesen, ugyanaznap délután felvette a harcot a szebeni védőőrséggel, s mire felvirradt a következő reggel, már Nagyszeben ura volt. A városból megfutamodott ellenséges csapatok pedig 15-én a Vöröstoronyi szorosban már az országhatárt is átlépték. S erre azután Puchner szintén megtört és Havaselvére menekült. Példáját pedig napokon belül a legnagyobb

Az erdélyi hadműveletek

1849. február 9-től március 20-ig

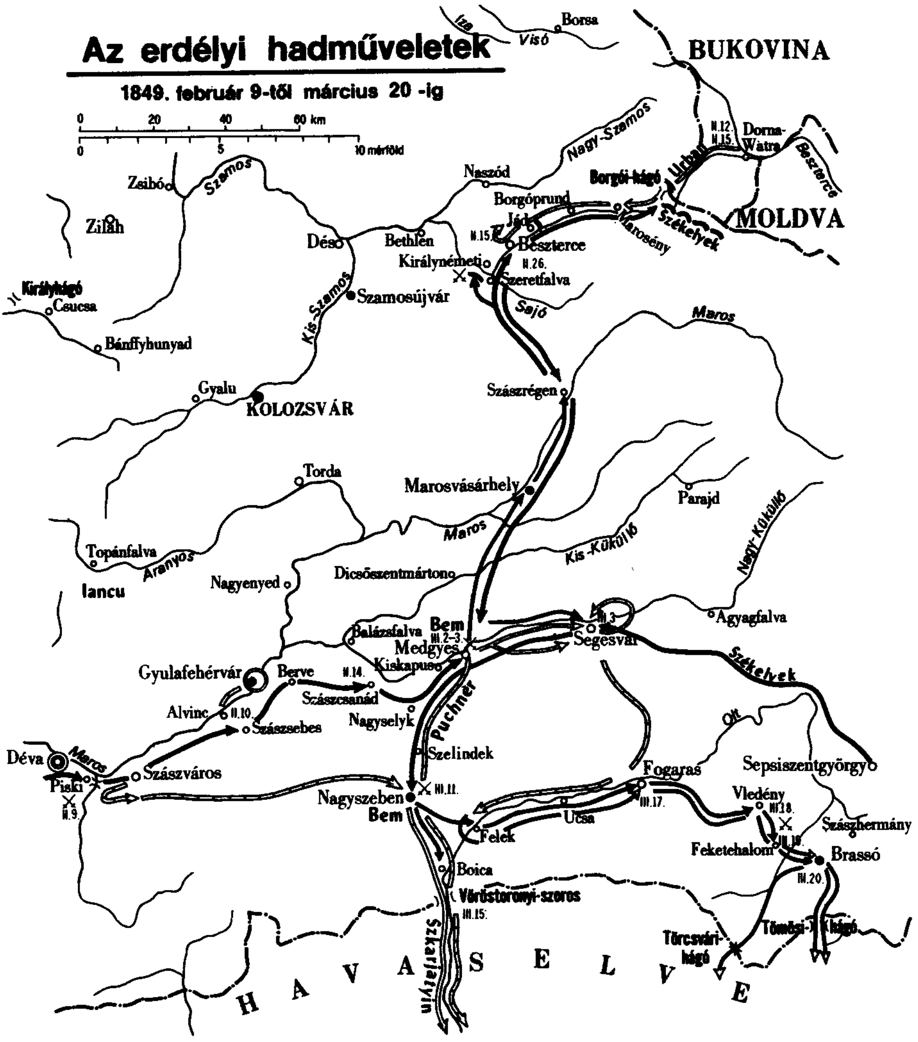

sietséggel követték seregének és az orosz segélycsapatoknak Brassóba és Brassó környékére húzódott maradékai is, úgy hogy Bem – hiába vetette magát utánuk – ezeknek a csapatoknak is már csak az utóvédjükre mérhetett csapást 19-én Feketehalomnál.

Március 20-án tehát Erdély területén – Gyulafehérvár és Déva várőrségét, valamint az Erdélyi Érchegységben körülzárt román felkelőket leszámítva – nem voltak többé ellenséges fegyveres erők. S a császári sereg zömének, igaz, sikerült kimenekülnie az országból, az ellenség teljes megsemmisítésére azonban Bemnek, jóval gyengébb lévén, különben sem volt esélye. Az erdélyi hadjárat legfőbb célját, Debrecen vidékének a biztosítását pedig Bem így is tökéletesen elérte.

3. ERŐGYŰJTÉS AZ ELLENTÁMADÁSRA

ERŐGYŰJTÉS A HÁTORSZÁGBAN

Debrecen azonban ekkor már nemcsak az erdélyi hadjárat sikeres befejezését és Erdély felszabadulását ünnepelhette, hanem a tervezett stratégiai ellentámadás előkészítése érdekében végzett szervező munka eredményes lezárultát is. Mert a honvédelmi bizottmány Debrecenben is ernyedetlenül folytatta tovább az ősszel megkezdett nagyszabású szervezőmunkát. S a fáradozásnak lett is látszatja, bár a nehézségek a főváros feladását követő hónapokban csak szaporodtak.

A honvédsereg létszámának gyarapítása például ekkor már jóval vontatottabban ment, mint ősszel, s nem csupán azért, mert közben hatalmas kiterjedésű országrészek kerültek az ellenség kezére, hanem a parasztság egy részének elkedvetlenedése miatt is. A besorozott újoncok számaránya tehát mindinkább megnagyobbodott a seregbe önként jelentkezők számarányához képest, s mindinkább elharapózott az a szokás is, hogy a jobb módúak besorozott fiaik helyett pénzen felfogadott szegényeket küldtek a zászlók alá. A nehézségek azonban, ha lassították is, feltartóztatni most sem tudták a sereg terebélyesedését, úgy hogy például a honvédzászlóaljak száma a december közepi 64-ről február végéig 88-ra nőtt, s eszerint a honvédgyalogság a volt sorezredi zászlóaljakkal együtt február végén már nem kevesebb mint 110 zászlóaljat számlált.

Közben viszont fokozódtak azok a gondok is, amelyeket a sereg hadianyagszükségletének kielégítése okozott, hiszen a hadiüzemek közül decemberben igen sok az ellenség hatalmába került, a legfontosabb, a Pestről az utolsó pillanatban Nagyváradra költöztetett fegyvergyár újólagos üzembe helyezése pedig – mint várható is volt – hosszú heteket emésztett fel. S a honvédelmi bizottmány most egy sor új hadiipari üzemet is létesített, ezek termelésbe állítása azonban szintén nem ment egyik napról a másikra. Így azután újra meg újra hiány mutatkozott gyalogsági lőfegyverekben és szuronyokban, kiváltképpen pedig puskagolyóban és lőporban, úgy hogy a március 3-i medgyesi eset egyáltalán nem volt kivételes: a nagyobb ütközetek vége felé máskor is mindig lőszerhiány lépett fel. De nem jutott elegendő lőporhoz a tüzérség sem, ha ennek a fegyvernemnek egyébként kevesebb panasza lehetett is. Mert az ágyúgyártást – Gábor Áron tevékenységét nem számítva – csak májusban sikerült ugyan újra megindítani, a honvédtüzérség azonban – mint láttuk – már 1848 végén is bőséges ágyúparkkal rendelkezett, kellő mennyiségű ágyúgolyóról pedig az ország keleti felében fekvő vasipari üzemek is gondoskodni tudtak. Amint a kézműipar mozgósításával a honvédek folyamatos felruházását szintén sikerült megoldania a márciusi fiatalok egyikének, Lukács Sándornak, akit a honvédelmi bizottmány január elején a honvédsereg felszerelési biztosává nevezett ki.

Mindazonáltal a nehézségeken sem Lukács, sem (a februárban tábornokká előléptetett) Láhner, sem maga a honvédelmi bizottmány nem lehetett úrrá teljesen, s ez nemcsak a hazai ipar fejletlenségéből meg az ország nyersanyagszegénységéből fakadó eredendő bajokon múlott, hanem az ellenforradalom magyarországi híveinek a tevékenységén is. Hiszen a puskacsőkészítésre berendezett ózdi vasgyár vezetői például négy ízben is megrongálták az üzem gépeit; amikor pedig a honvédelmi bizottmánynak ajánlatot tettek 30 ezer török területen elraktározott angol gyártmányú gyalogsági lőfegyver szállítására, azzal a feltétellel azonban, hogy a fegyverek vételára ércpénzben lesz fizetendő, Duschek egyszerűen eltitkolta, hogy az államkincstár még mindig rendelkezik 600 ezer forintnyi ércpénzzel és nemesfémmel, s így szépen meghiúsította ennek a forradalomra nézve életbevágóan fontos ügyletnek a nyélbeütését.

Igaz viszont, hogy a szabotázs ilyen eseteinél sokkal nagyobb számban mutatkoztak példái az odaadásnak és a fáradhatatlanságnak – kivált az üzemek munkásai körében. Mert a hadiiparban foglalkoztatott munkások általában éjt nappallá téve dolgoztak, s azok a kevesek, akik közülök szakmunkások voltak, munkájuk mellett mindent megtettek szakképzetlen társaik minél gyorsabb betanítása érdekében is. Közben pedig más szakmák munkásai szintén tömegével jelentkeztek a hadiiparba, s még külföldről is érkeztek haza vándorúton levő magyarországi céhlegények, hogy munkájukat a forradalom szolgálatába állítsák. És a munkásság jobbjai a legnagyobb veszély óráiban is kitartottak, mégpedig nemzeti hovátartozásukra való tekintet nélkül. A kicsiny prakkfalvi fegyvergyár német munkásai például az általuk készített fegyvereket titkos utakon Schlik bevonulása után is eljuttatták a honvédcsapatokhoz, mecenzéfi társaik meg a felszabadító sereg visszatértéig elrejtették a raktáron maradt szuronyokat, miközben Resica részint német, részint román nemzetiségű bányászokból alakult közel 400 főnyi nemzetőrsége a reguláris katonasággal vállvetve verte vissza a várost megtámadó román határőröket, a Garam menti bányavárosok szlovák és német dolgozói pedig ezrével léptek be a honvédzászlóaljakba és a környékükön alakult szabadcsapatokba.

A honvédelmi bizottmány is hamar felismerte hát, hogy a munkások közreműködésére lehet építeni, s ez azután kifejezésre jutott abban a figyelemben is, amellyel a bizottmány a munkások anyagi gondjai iránt viseltetett. Az állami alkalmazásban levő munkások közül így egymás után részesültek béremelésben előbb a Nagybánya környéki bányászok, majd a váradi fegyvergyár munkásai, végül pedig a felvidéki bányászok egyes csoportjai. De hasonló figyelmet fordított az egyenruházati cikkek készítésével foglalkozó céhlegények érdekeire Lukács Sándor is; megszabta például – a legényekre nézve igen kedvezően – azt az összeget, amelyet a honvédsereg számára szállítandó cikkek munkadíjából mestereik kötelesek lesznek bér fejében átengedni nékik, sőt – a céhek tiltakozása ellenére – azt is megtette, hogy közvetlenül rendelt egyenruházati cikkeket maguktól a legényektől, ha az illetők, mestereiknek hátat fordítva s egymással szövetkezve, nagyobb közös műhelyeket rendeztek be valahol.

És a munkások anyagi körülményeinek javítását célzó lépésektől a forradalom vezetőit a pénzügyi nehézségek sem tántoríthatták el. Holott a pénzügyi nehézségek változatlanul óriásiak voltak. Mert a háborús költségek az első hónapok elteltével némileg csökkentek ugyan, de még ekkor is havi 6–8 millió forintot emésztettek fel. A bankjegynyomda pedig napi 140 ezer forintnyinál több papírpénzt továbbra sem tudott előállítani. És még ez a teljesítmény is csak azáltal volt elérhető, hogy főleg nagyobb címletű pénzjegyeket (százforintosokat stb.) gyártottak, ami azután pénzváltási nehézségeket idézett elő s a kis pénzösszegeket forgató embereknek nem csekély fejtörést okozott.

A honvédelmi bizottmány tehát ebben az időszakban is a legszigorúbb takarékoskodásra kényszerült. De hogy könnyítsen a munkások helyzetén azt – takarékosság ide, takarékosság oda – éppúgy elengedhetetlennek ítélte, akárcsak azt, hogy a honvédsereget Európa legjobban fizetett hadseregévé tegye, vagy hogy a sereg számára élelmiszerszállítást vállaló parasztokat illő fuvardíjban részesítse s járandóságukat mindig késedelem nélkül folyósíttassa is nékik. Az a körülmény pedig, hogy az államkincstárat így a véle pénzügyi kapcsolatba kerülő százezrek jól fizető és megbízható partnernek ismerték meg, a takarékossági intézkedésekkel karöltve, meglehetős kelendőséget tudott biztosítani az egyébként fedezet nélküli Kossuth-bankóknak. Hanem a pénz elértéktelenedése – részben az áruhiány, részben a spekuláció miatt –, ha rohamossá egyelőre nem lett is, mégiscsak megindult 1849 elején, úgy hogy például a mezőgazdasági termékek piaci ára március végén már 20–30%-kal meghaladta a honvédelmi bizottmány által meghatározott hivatalos felvásárlási árakat. A szervező munka eredményes folytatását azonban ez sem akaszthatta meg, ha – kivált az élelmiszerbeszerzés terén – újabb nehézségeket támasztott is.

Kevesebb siker kísérte viszont azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a forradalom vezetői az ellenforradalom magyarországi híveinek megfékezése érdekében fejtettek ki. Holott a belső ellenség leküzdését nemcsak a forradalom radikálisai sürgették, de elengedhetetlennek minősítette Kossuth is, s ennek megfelelően ő maga több fontos intézkedést foganatosított e téren. Így a hadügyminisztériummal még január folyamán rögtönítélő haditörvényszéket állíttatott fel Debrecenben a kémek ellen, az ellenség szolgálatába szegődött magyar honpolgárokat pedig „törvénykívülieknek" nyilvánította, közölve a hatóságokkal, „mikép az illyeneket úton útfélen elfogni s a büntető igazságnak átszolgáltatni – s, ha az elfogás veszéllyel járna, megsemmisíteni – nem csak joguk, sőt múlaszthatlan hazafiúi kötelességük is".[13] És újra meg újra megforgatta Kossuth a vagyonelkobzás fegyverét is, egymás után vétetve zár alá a királyi és a nádori család, valamint Hám János, Szőgyény László, Almásy Móric, Zichy Ödön meg még jó néhány további ellenforradalmár birtokait.

Csakhogy azzal az eréllyel, amelyet a forradalom vezérkara az ellenforradalom nyílt támogatói ellenében tanúsított, megközelítőleg sem párosult hasonló erély a forradalom táborán belül megbúvó s leplezetten működő ellenforradalmárok elleni harcban. Mert Kossuth azt is több ízben elrendelte ugyan, hogy az ilyen elemeket – kivált a hűtlen tisztviselőket meg az esküszegő tiszteket –, ha fény derül tevékenységükre, szintén állítsák hadbíróság elé s szintén sújtsák birtokelkobzással is, ezek a rendelkezések azonban általában papíron maradtak. A békepártiak ugyanis, akik attól tartottak, hogy adandó alkalommal őket is efféle megtorlásban fogják részesíteni, ismételten tiltakoztak ellenük s elsősorban a birtokelkobzások módszerének alkalmazása ellen, azt hangoztatva, hogy ilyesmi alapjaiban ingatná meg a magántulajdon szentségét. A békepárt álláspontjához pedig ebben a kérdésben hallgatólagosan a liberálisok jobbjainak zöme is csatlakozott, – ha egyébért nem, hát azért, mert legtöbbjük egyszerűen nem tudta elhinni, hogy véle egyívású magyar nemesurak képesek legyenek árulásra. És így a magyar forradalomnak sikerült megmenekednie attól a veszélytől, hogy képviselői bűnösökkel együtt esetleg ártatlanokat is meghurcoljanak, a belső ellenforradalom aknamunkáján azonban nem sikerült úrrá lennie.

KÜLFÖLDI TÁMOGATÓK KERESÉSE

Amint a magyar forradalomnak változatlanul nem sikerült kitörnie abból a külpolitikai elszigeteltségből sem, amely helyzetét kezdettől fogva jellemezte. Holott a honvédelmi bizottmány az ország külkapcsolatainak megszilárdítása érdekében szintén igen nagy erőfeszítéseket fejtett ki, mindenekelőtt azokat a kísérleteket újítva meg, amelyeket annak idején a Batthyány-kormány tett az Angliával és Franciaországgal való együttműködés kibontakoztatására. Mert a magyar forradalom vezetői ekkor már sem a francia, sem az angol kormánypolitika iránt nem tápláltak illúziókat. Számításba vették azonban, hogy mind a francia, mind az angol kormánykörök sérelmezik a Habsburgok itáliai politikáját (mivel Itáliát a maguk járszalagjára szeretnék kötni); számításba vették továbbá, hogy a török birodalom épségének megőrzéséhez ragaszkodó angol kormánykörök rossz szemmel nézik azt az együttműködést is, amely Ausztria és a Balkánon terjeszkedni igyekvő Oroszország között alakult ki; ezek a számítások pedig abba a reménybe ringatták őket, hogy az angol és a francia kormányköröket idővel talán mégis lesz mód meggyőzni törekvéseiknek a magyar forradalom törekvéseivel való találkozásáról.

---

[13] Kossuth a honvédelmi bizottmányhoz, Tiszafüred, 1849. márc. 28. KLÖM XIV. 746–747.

Magyarország párizsi képviseletére és egész nyugati diplomáciájának irányítására Teleki László kapott megbizatást, akit 1848 augusztusában még a Batthyány-kormány küldött ki Párizsba s akire elsőként az a feladat hárult, hogy vegye rá a francia kormányt a magyar kormány elismerésére és a követküldés viszonzására. Ezt a feladatot azonban Telekinek – mint már tudjuk is – nem sikerült megoldania: Jules Bastide, a júniusi proletárfelkelés eltiprása után hivatalba lépett francia külügyminiszter őt csupán magánemberként volt hajlandó fogadni, a követváltásra vonatkozó előterjesztését pedig kereken elutasította. S hasonló volt a helyzet Angliával is. Mert – annak ellenére, hogy az angol kormány már 1848 tavaszán elvetette a Magyarországgal való diplomáciai kapcsolat felvételének a gondolatát – a Frankfurtból távozni kényszerült Szalay Lászlót Kossuth novemberben Londonba küldte olyan utasítással, hogy a változatosság kedvéért Angliára nézve előnyös kereskedelmi kapcsolatok kiépítését indítványozza a szigetország kormányának. Szalay azonban még kihallgatást sem kapott az angol külügyminisztertől, Palmerston lordtól. Az 1849 elején Szalay nyomdokaiba lépő Pulszky Ferenc pedig nagy nehezen elérte ugyan, hogy legalább magánemberként tárgyalhasson Palmerstonnal, érdemleges előrelépésre azonban az angol kormányt néki sem sikerült rábírnia.

Mert Anglia csakugyan hasznot húzott volna Magyarországgal való kereskedelmi forgalmának megnövekedéséből, s az angol meg a francia hatalmi törekvéseket csakugyan sértette Ausztria itáliai és Oroszország balkáni jelenlétének megszilárdulása. A Habsburg-birodalom meggyengülése azonban még inkább sértette volna az angol meg a francia uralkodó körök érdekeit, hiszen ez még akadálytalanabbá tette volna Oroszország balkáni térhódítását, s olasz vagy német földön sem az angol vagy a francia hatalmi érdekek érvényesítésének, hanem a nemzeti egységtörekvések sikerre vitelének a lehetőségét növelte volna. A magyar forradalom állásainak megerősödése pedig természetszerűleg a Habsburg-birodalom meggyengülését vonta volna maga után.

A baj azonban ennek ellenére sem az volt, hogy a magyar forradalom továbbra is kísérleteket tett a Párizzsal és Londonnal való kapcsolatfelvételre, hanem hogy az ilyen irányú kapcsolatkeresés mellett az önvédelmi háború megindulását követő időszakban is második helyre szorult azoknak a kapcsolatoknak az ápolása, amelyek a magyar forradalmat a többi európai forradalmi mozgalomhoz fűzték. Jelezte ezt már az az ingadozás is, amelyet a magyar forradalom vezetői októberben a bécsi nép megsegítése dolgában tanúsítottak, de árulkodott erről a magyar–olasz kapcsolatok fejlődésének lanyhasága is. Holott az olasz forradalmi mozgalom Radetzky nyári lombardiai győzelme után és ellenére is képes volt még újabb erőkifejtésekre. Elvégre, ha Veneto szárazföldi területeit Radetzky Lombardiához hasonlóan visszafoglalta is, maga Velence városa továbbra sem adta fel a harcot. Novemberben pedig a forradalom kiütött Rómában is, s IX. Pius pápa menekülésre kényszerült, a rómaiak pedig kikiáltották a köztársaságot, és megszűntnek nyilvánították a pápa világi hatalmát. Majd február elején Toscanában ugyancsak forradalom robbant ki, s ez úgyszintén az uralkodó, a Habsburg-házból kikerült II. Lipót nagyherceg menekülésére és a köztársaság kikiáltására vezetett. Másfél hónappal később pedig – a fegyverszünet lejártakor – Károly Albert szárd király is újrakezdte a háborút a Habsburgok ellen.

És a magyar forradalom vezetői most már persze maguk is törekedtek az olaszokkal való együttműködésre. Teleki tehát Magyarország követeként már decemberben Torinóba menesztette Splény Lajos bárót. A piemonti kormány pedig nemkülönben híve volt a kapcsolatfelvételnek, s ezért – Alessandro Monti báró személyében – szintén követet küldött Magyarországra. A követcserén túlmenő, érdemi együttműködés azonban Magyarország és Piemont között sem alakult ki, amit mindennél ékesebben mutathat, hogy bár a torinói kormánykörök és Splény tárgyalásai során tervbe vették a két fél hadműveleteinek összehangolását, Károly Albert csapatai végül mégis ennek megtörténte előtt indultak meg

Radetzky ellen, hogy a háború harmadik napján, március 23-án már döntő vereséget szenvedjenek Novaránál. Amin azután Magyarország és Piemont harci szövetsége is egyszer s mindenkorra megfeneklett. A vereség hatására ugyanis Károly Albert lemondott trónjáról, utóda, II. Viktor Emánuel pedig csakhamar végérvényesen békét kötött a Habsburgokkal.

Holott a Piemonttal létrehozandó szövetség kedvéért a magyar forradalom közben elszalasztotta a római és a toscanai forradalmi mozgalommal való összefogás lehetőségét is. Károly Albert ugyanis, koronás fő lévén, bizalmatlanul tekintett a római és a toscanai forradalmárok köztársasági törekvéseire, ez pedig a magyar forradalom diplomáciáját – még a radikális Telekit is – arra késztette, hogy tartózkodjék a szóban forgó forradalmi mozgalmakhoz való közeledéstől. S ezt a mulasztást Károly Albert lemondása után már időhiány miatt sem lehetett jóvátenni, hiszen a szárd csapatok novarai veresége Róma és Toscana sorsát is megpecsételte: az előbbit már egy hónap múlva francia intervenciós csapatok támadták meg, s július elejére meg is hódoltatták, az utóbbi pedig közben – május végére – a Piemont által többé le nem kötött császári csapatok martalékává lett. Miért is Magyarországnak 1849 tavaszán olasz földön végül is egyetlen forradalmi mozgalommal, a velenceivel maradt csak lehetősége szövetségre lépni. Gyakorlati haszonnal pedig ez a szövetség sem járt egyik félre nézve sem, mert mire a szövetségi szerződést június elején végre tető alá hozták, addigra mozgási szabadságától Velencét is teljesen megfosztotta az az ostromzár, amelyet április folyamán a császári csapatok létesítettek az Adria királynője körül.

Így azután tevékeny együttműködést a magyar forradalomnak az ország határain túl végeredményben egyedül az 1831-ben levert lengyel szabadságharc emigrációjával sikerült kialakítania. A (legnagyobbrészt Franciaországban élő) lengyel emigránsok zöme ugyanis még ekkor is az 1846-i galíciai tragédia hatása alatt állott, s mert emiatt elképzelhetetlennek tartotta egy, a nemesség és a parasztság együttműködésére épülő hazai szabadságmozgalom kibontakoztatását, megoldást elsősorban a külső körülmények kedvező alakulásától várt – kivált, miután az elszigetelt poznańi és krakkói forradalmi próbálkozásokat a poroszoknak, illetve az osztrákoknak már 1848 tavaszán sikerült felszámolniuk. Ez pedig a szóban forgó emigránsokat rendkívül fogékonyakká tette a forradalmi mozgalmak nemzetközi összefogásának a gondolata iránt. Alig érkezett tehát Teleki Párizsba, az emigráció Adam Czartoryski herceg körül tömörülő vezérkara mindjárt kapcsolatot teremtett véle, s Czartoryskiék ettől fogva a maguk eszközeivel is igyekeztek előmozdítani például az olasz–magyar szövetség kiépülését, sőt azt is, hogy a szerbek és a magyarok megbékéljenek s a jövőben immár egymás oldalán szálljanak síkra a Habsburgok ellen.

Kézzelfogható eredményre azonban a lengyel emigráció ilyen irányú próbálkozásai sem vezettek. És hogy a magyar–lengyel együttműködés gyakorlati haszon nélkül mégsem maradt, az főleg annak volt köszönhető, hogy a forradalom hónapjaiban Bemhez és Dembińskihez hasonlóan – kisebbrészt szintén az emigrációból, nagyobbrészt pedig hazulról – más lengyelek is tömegével siettek magyar földre, s ezerszám vették fel a harcot a Habsburgok ellen a magyar honvédsereg zászlói alatt. Amint a magyar forradalom a leghatékonyabb külső támogatást végeredményben általában is azoktól a külföldiektől kapta, akik – megértvén, hogy a szabadságért küzdők egyes osztagai céljaikat semmiképpen sem érhetik el addig, amíg egymás közti ellentéteiket félre nem teszik s közös harcra nem egyesülnek – utoljára is a magyar honvédsereg katonáivá lettek. Mert a magyar forradalmat most nemcsak lengyelek segítették védelmezni, hanem – részint már szeptemberben, részint pedig a bécsi októberi felkelés leverése után – Magyarországra jött bécsiek meg a császári hadsereg 1848-ban Magyarországon állomásozó itáliai ezredeiből kikerült olaszok, továbbá franciák és Ausztrián kívüli német államok fiai meg havaselvei románok, sőt törökök, svédek, angolok és amerikaiak is . . .

4. A BALOLDAL ÉS A BÉKEPÁRT PÁRHARCA 1849 ELEJÉN

A magyar forradalom helyzete azonban 1849 első hónapjaiban mindezek ellenére is rendkívül nehéz volt – s nemcsak a császári csapatok 1848 végi nagyarányú térnyerése folytán, hanem a forradalom táborán belüli pártharcok rohamos elmérgesedése miatt is. Azok a békepártiak ugyanis, akik Debrecenbe is követték az országgyűlést, korántsem azért szánták el magukat a Debrecenbe menetelre, hogy ott azután tétlen szemlélői legyenek az önvédelmi harc következetes végigvitelére törekvő erők tevékenységének, hanem hogy ott is tovább terjesszék a Habsburgokkal kölcsönös engedmények alapján kötendő béke jelszavát. S ezeket az embereket persze hideg zuhanyként érte az a hír, hogy Windisch-Grätz egyelőre ragaszkodik a feltétlen fegyverletételhez, céljaik megmásítására azonban ez még nem bírta rá őket, legfeljebb azt a meggyőződést ültette el bennük, hogy céljaik megvalósításának az ideje csupán később fog elérkezni.

Ahhoz viszont – gondolták a békepártiak –, hogy utóbb csakugyan üssön az ő órájuk, múlhatatlanul szükséges, hogy a forradalom tábora a maga részéről továbbra is hagyja nyitva a békekísérletek ajtaját – mindaddig, amíg a békülékenység szelleme végül a másik oldalon is felül nem kerekedik. Amikor tehát a képviselőház január 13-án meghallgatta a szilveszterkor kirendelt békeküldöttség jelentését (amelyet a küldöttség Windisch-Grätz által feltartóztatott tagjai írásban juttattak el Debrecenbe), Bezerédj István azt indítványozta, hogy az országgyűlés a békeküldöttséget mostani nyilvánvaló kudarca ellenére is utasítsa munkájának folytatására. S ezt az indítványt a képviselőházi többség Kossuth követelésére elvetette, de a többséget maga mellett felsorakoztatni ezúttal Kossuth is csupán azzal a kijelentéssel tudta, hogy ha feltétel nélküli fegyverletételre nem is, „biztosított békére készek vagyunk" a jövőben is,[14] ez pedig világossá tette, hogy teljesen immár a harcot egyelőre tovább folytatni kívánó liberálisok közül sem mindenki ellenzi a béketárgyalások fonalának majdani újrafelvételét.

A békepártiakat tehát a január 13-án történtek sem arról győzték meg, hogy helyzetük reménytelen, csupán arról, hogy fokozniuk kell a jelenleg még Kossuth szavára hallgató liberálisok megnyerése érdekében kifejtett erőfeszítéseiket. Ennek megfelelően a békepárti politikusok – Kemény Zsigmond báró, az író, Kovács Lajos, a közmunka- és közlekedésügyi minisztérium egyik osztályának vezetője, Kazinczy Gábor Zemplén megyei főszolgabíró és társaik – mind a képviselőház ülésein, mind magánmegbeszéléseken ezután is újra meg újra hangot adtak különvéleményüknek, februárban pedig a békepárt *Esti Lapok* címen megteremtette a maga sajtóorgánumát is az egykor baloldaliként feltűnt, de ekkorra már szintén békepártivá átvedlett Jókai szerkesztésében.

---

[14] Kossuth harmadik felszólalása a képviselőház 1849. jan. 13-i ülésén. KLÖM XIV. 118.

A forradalom radikálisainak minden okuk megvolt hát arra, hogy nyugtalanul figyeljék a békepárt szervezkedését. S az Egyenlőségi Társulat vezetői január 15-i összejövetelükön már el is határozták, hogy haladéktalanul általános támadást indítanak a békepárt ellen. A támadás terepéül pedig – minthogy a két nappal korábban történtekből ők csak azt olvasták ki, hogy a képviselők többsége továbbra sem a békepárt, hanem a honvédelmi bizottmány mögött áll – a képviselőházat választották. De éppen ezért ügyelni kívántak arra, hogy a képviselőház összetétele a továbbiakban se módosuljon a békepárt javára, hanem – ha lehet – még baloldalibbá legyen. Január végén tehát arra hívták fel a házat, ítélje mandátumuk elvesztésére mindazon képviselőket, „kik a ház engedelme vagy a kormány kiküldetése nélkül lévén távol Debrecenből, jövő február hónap 10-éig itten meg nem jelennek".[15] Majd az országgyűlés jobboldalának megfélemlítése céljából február elején beterjesztettek egy másik indítványt is, s ebben arra javasolták kötelezni a honvédelmi bizottmányt, hogy létesítsen politikai bíróságokat „azokra nézve, kik... honárulás vétkébe esnek".[16] És az országgyűléssel el is tudták fogadtatni mindkét javaslatukat. A békepártnak azonban végül mindkettőt sikerült kiforgatnia a maga lényegéből. Ezt pedig a radikálisok a legnagyobb igyekezettel sem akadályozhatták meg. Mert akkora erővel, amekkorával a békepártot valóban maguk alá gyűrhették volna, ez idő tájt már távolról sem rendelkeztek.

A baloldal meggyengülését mindenekelőtt saját sorainak megritkulása idézte elő. Persze nem az a ritkulás, amelyet a Nyáryk meg a Jókaik színeváltozása eredményezett – végtére is az ilyen elemek kiválása csak javára válhatott a baloldalnak –, hanem az, amelyet az önvédelmi harc okozott azáltal, hogy a baloldal híveit tucatjával szólította el a politikai élet középpontjából más frontszakaszokra. Hiszen a radikálisok közül – a tábornokká kinevezett Perczelhez vagy a Bem segédtisztjévé lett Petőfihez hasonlóan – ekkor már igen sokan a honvédsereg soraiban szolgáltak, mások meg – mint Oroszhegyi vagy a januárban alföldi önkéntesekből toborzott Rákóczi-szabadcsapat élén Erdélyben harcoló Vasvári – szabadcsapatparancsnoki szerepet vállaltak. De voltak olyan radikálisok is, akiket – mint például Telekit vagy az áprilisig mellette dolgozó Irínyit – a forradalom külföldön végzendő diplomáciai munkára vett igénybe. Akik pedig továbbra is Debrecenben maradtak, azok sem mind működhettek közre az országgyűlési csatározásokban – legalábbis rendszeresen nem –, mert – mint Madarász Lászlót a rendőrség vezetésével vagy Lukács Sándort a honvédek felruházásával kapcsolatos feladatok – többeket közülök idejük java részében más tennivalók kötöttek le. Így azután az Egyenlőségi Társulat összejövetelei egyre néptelenebbekké lettek, a szűkebb értelemben vett politikai tevékenység terhe pedig szinte teljes egészében az Egyenlőségi Társulat elnökségét decemberben bátyjától átvevő Madarász Józsefre és a Schlik betörése után Sárosból távozni kényszerült Irányi Dánielre meg még egy-két további radikálisra hárult, s ennek a néhány embernek egymagában kellett ellátnia mind az Egyenlőségi Társulat, mind a baloldali képviselőcsoport, mind a radikális sajtó irányítását.

---

[15] Lásd: Madarász József Fejér megyei képviselő erre vonatkozó indítványát a képviselőház 1849. jan. 26-i ülésének naplójában. *Közlöny*, 1849. jan. 28. 13. sz. 47.

[16] Lásd: Madarász László felszólalását a képviselőház 1849. febr. 3-i ülésén. *Közlöny*, 1849. febr. 6. 20. sz. 71.

Ennél is érzékenyebben érintette azonban a baloldalt tömegbázisának az összeszűkülése. Hiszen Pest elestével a baloldal elveszítette legfőbb, sőt voltaképpen egyedülinek mondható hátvédjét, a pesti népet. S ezért a veszteségért a radikálisok Debrecenben sehogyan sem kárpótolhatták magukat. Számottevő munkástömegek felsorakoztatásával azért nem, mert ilyenek itt egyszerűen nem akadtak. Számottevő paraszti tömegek felsorakoztatásával pedig azért nem, mert ehhez továbbra is hiányzott a megfelelő parasztpolitika. A radikálisok ugyanis attól féltek, hogy ha visszatérnének 1848 nyarán képviselt parasztpolitikájukhoz, akkor a liberálisok tekintélyes hányadát szembefordítanák magukkal és a forradalom ügyével (ezt pedig pillanatnyilag már csak azért sem merték kockáztatni, mert a békepárt elleni harcukat – mint láttuk – éppen a liberális többségű képviselőház porondján akarták megvívni), s ezért egyelőre változatlanul hallgattak a parasztkérdésről.

Kivéve az egyedüli Táncsicsot, aki március eső felében megjelent *Uj alkotmány-javaslat, Marczius 15-kének évnapi emlékeül* című röpiratában ismét megsürgette mind a még érvényben levő feudális kötelmek összességének kiküszöbölését, mind a földnélküliek egy részének földhöz juttatását (ezúttal abban a formában, hogy legalább „minden olly zsöllér, ki a szabadságharcban részt vett, de [kinek] földe nincs", kapjon „az árulók s pártütőktűl elfoglalandott földekbűl 20 hold földet... örökös tulajdonul"[17]). Ekkor azonban már az ő követelései is csak sokkal szűkebb körben lehettek ismertekké, mint korábban, mert a debreceni városi tanács januárban – azzal az ürüggyel, hogy elmulasztotta volt letenni a törvény szabta biztosítékot – könyörtelenül betiltotta lapját, a *Munkások Ujságá*-t. Nem beszélve arról, hogy ha Táncsics álláspontjáról netalán most is éppoly sokan értesülnek, mint amennyien 1848 nyarán vagy őszén, az Egyenlőségi Társulaton ez sem igen lendített volna, hiszen a parasztok egyre kevésbé láthattak okot arra, hogy a társulat politikáját Táncsics politikájával teljesen azonosnak tekintsék.

Holott hogy Táncsics mennyivel helyesebb kiindulópontot választott, mint azok a radikálisok, akik a liberális zömmel való zavartalan együttműködésük szempontjának még ez idő tájt is készek voltak alárendelni minden más szempontot, az már februárban bebizonyosodott azoknak a javaslatoknak a megvitatása során, amelyeket a baloldal január végén és február elején terjesztett az országgyűlés elé. Mert például a „rögtön ítélő hadi s polgári vegyes bíróságok" – vagy közhasználatú elnevezésük szerint: vésztörvényszékek – létesítésére vonatkozó indítványuk alapgondolatának a radikálisok kétségkívül meg tudták nyerni a képviselők többségét, mikor azonban a képviselőház rátért a javaslat részleteinek a tárgyalására, akkor a többséget nem egy esetben már a békepártnak sikerült maga mellé állítania; a részleteknek a békepárt által kezdeményezett s a többség támogatásával azután határozattá is emelkedett sok-sok módosítása pedig a javaslatot végül szinte teljesen megfosztotta élétől. Hiszen a honatyák többsége a békepárt unszolására a tervezetnek még azzal a pontjával is szembehelyezkedett, amely kimondani javasolta, hogy a vésztörvényszéki „eljárás nyilvános [lesz], *ha* csak az álladalom érdekében felmerülő fontos okok a nyilvános eljárást károsnak nem mutatnák",[18] s ehelyett azt mondotta ki, hogy „az eljárás *minden* esetre nyilvános leend", ha pedig „az álladalom érdekében felmerülő fontos okok a nyilvános eljárást károsnak mutatnák, a bíróság az eljárást... elhalaszthatja".[19] S az ilyen és hasonló módosítások beiktatása a vésztörvényszékeket már eleve is annyira elerőtlenítette, hogy – hiába alakultak meg ezek a testületek még márciusban – működésük során együttvéve is mindössze 122 elmarasztaló ítéletet hoztak – s ezek is többnyire kisebb bűnösöket, mégpedig 14 eset kivételével csupa nemzetiségi származékot érintettek –, kétszer ennyien voltak viszont azok a perbe fogottak, akiket a vésztörvényszékek felmentettek vagy rendes bíróságok elé utaltak, azoknak a vádlottaknak a száma pedig, akiknek a pere a vésztörvényszékek előtt végül is lezáratlan maradt, még ennél is magasabbra rúgott.

---

[17] Táncsics Mihál, Uj alkotmány-javaslat, Marczius 15-kének évnapi emlékeül. Debrecen, 1849. 6.

[18] Így a beterjesztett törvényjavaslat 7. §-ának *n*) pontja. Közli: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. és bev. Beér János és Csizmadia Andor. Bp. 1954. 716. (A kiemelés a szerzőtől).

S nem jártak jobban a radikálisok a képviselőház megtisztítását célzó indítványukkal sem. Mert a ház a békepártiak kérésére és a többség akaratából először egy hónapig halogatta a kérdés napirendre tűzését, hogy a Debrecenbe mind ez ideig meg nem érkezett honatyáknak elegendő időt adjon mulasztásuk jóvátételére. Majd február utolsó hetében – s ekkor már éppen liberális képviselők sürgetésére – mégiscsak megkezdődött végre a javaslat vitája, és a képviselőház el is fogadta a javaslatot; megengedte azonban, hogy a késve mégis magukba szállottak késedelmüket utólag kimagyarázhassák, a békepárt számára pedig ezzel kiváló lehetőséget teremtett sorainak gyarapítására. A békepártiaknak ugyanis így módjuk nyílott arra, hogy akár minden egyes ilyen kétes helyzetű képviselő érdekében szót emeljenek. A többség pedig az esetek nagyobbik részében helyt adott érveiknek, s a mandátumuk elvesztésétől ezáltal megmenekedett képviselők azután természetszerűleg megmentőik táborához csatlakoztak. Miért is a képviselőház megtisztítására tett kísérlet a házon belüli erőviszonyokat végül éppen nem a baloldal, hanem a békepárt javára változtatta meg.

---

[19] Így az elfogadott törvénycikk 7. §-ának *p*) pontja. Közölve: uo. 719. (A kiemelés a szerzőtől.)

5. KÁPOLNA ÉS FOLYOMÁNYAI

DEMBIŃSKI KUDARCA KÁPOLNÁNÁL

Ámbár a képviselőház jobbszárnyának megerősödésében legfőbb része ekkor már nem a szóban forgó néhány képviselő igazolásának volt, hanem annak, hogy a békepárttól eddig balra álló liberálisok körében március folyamán nagyfokú jobbratolódás indult meg – elsősorban az idő közben végbement hadműveletek okozta csalódás hatására. Február közepe táján ugyanis Debrecenben már nemcsak radikális, de liberális körökben is az a nézet uralkodott, hogy ha Dembiński – várhatóan napokon belül – megkezdi támadó hadműveleteit, akkor ezek rövidesen az ellenséges főerők megsemmisítésére fognak vezetni. És Dembiński február utolsó hetében csakugyan támadásba is lendült, megsemmisítő csapást azonban nem az ellenségre, hanem a liberálisok zömének reményeire mért.

Holott Dembiński önmagában véve igen ésszerű tervet dolgozott ki az ellenség felmorzsolására, számításait (intézkedéseiből kikövetkeztethetően) arra a feltevésre alapozva, hogy az ellenséges főerőket csak abban az esetben lesz képes megsemmisíteni, ha Windisch-Grätz január óta Pesten vesztegelő csapatai Jellačić hadtestéhez hasonlóan maguk is kimozdulnak a főváros területéről, ez pedig csupán akkor fog megtörténni, ha Schlik Kassáról elvonult hadteste zavartalanul nyomulhat tovább délnyugat felé. Ha ugyanis Windisch-Grätz szeme előtt ennek jóvoltából megcsillan majd a Schlikkel történő egyesülés reménye, akkor ez őt arra fogja ösztönözni, hogy az egyesülés mielőbbi lebonyolítása érdekében e célra igénybe vehető csapataival elébe siessen Schliknek; ha viszont a honvédcsapatok, kihasználva Schlikkel szemben mutatkozó pillanatnyi helyi erőfölényüket, rá már Windisch-Grätz felkerekedése előtt megsemmisítő csapást mérnek, akkor ez az ellenséges fővezért – éppen megfordítva – arra fogja indítani, hogy még inkább bezárkózzék a főváros – számára viszonylagos biztonságot nyújtó – falai közé.

Dembiński tehát Schliket Windisch-Grätzcel való találkozásáig kímélni akarta, s rá is, Windisch-Grätzre is csupán kettejük egyesülése után – valahol Heves megye területén – szándékozott lesújtani. Ahhoz azonban, hogy akkor valóban egyszerre végezhessen majd mindkettejükkel, Dembińskinek az adott helyen az ő egyesült erőikkel szemben is erőfölényt kellett biztosítania a maga számára. Ehhez pedig egyfelől gondoskodnia kellett arról, hogy Görgei és Klapka hadtestéhez csatlakozzék most a volt Perczel-hadtest január végén Szolnokkal átellenben hátrahagyott zöme is, másfelől el kellett érnie, hogy Jellačić hadteste viszont továbbra is Szolnoktól délnyugatra elfoglalt állásaiban maradjon, azaz, hogy ez a hadtest már ne csatlakozzék a Windisch-Grätz személyes vezérlete alatt egyesülő császári főerőkhöz s persze azt a Debrecen elleni támadásra nyíló alkalmat se próbálja majd megragadni, amelyet az eddig közte és Debrecen között elhelyezkedett honvédcsapatok távozása fog teremteni. Miért is Dembiński úgy határozott, hogy mielőtt Egertől délre gyülekező főerőivel ő maga megkezdené a Windisch-Grätz seregzöme elleni támadást, elébb Vécseynek és Damjanichnak a Délvidékről elvont csapatai intézzenek Szolnoknál tüntető támadást Jellačić ellen.

S mindezt Dembiński nagyon bölcsen gondolta ki, de annál szerencsétlenebbül ültette át az életbe. Schlik közeledtére ugyanis Windisch-Grätz valóban kimozdult Pestről és megindult a Gyöngyös felé vezető úton, de a Dembiński által vártnál hamarabb: már február 23-án. A Szolnok elleni tüntetésre viszont a Délvidékről felrendelt csapatok jövetelének elhúzódása miatt március eleje előtt semmiképpen sem kerülhetett sor. Dembińskinek tehát most vagy hátrább kellett volna vonnia csapatait, hogy késleltesse a döntő ütközetet, vagy pedig – eredeti elképzeléseinek módosításával – fel kellett volna készülnie arra, hogy a döntő ütközetet már a Szolnok ellen tervezett támadás lezajlása előtt megvívja. Ő azonban sem ezt, sem amazt nem tette, hanem – az ellenség mozgását a valóságosnál jóval lassabbnak képzelve – éppenséggel előrenyomult, de úgy, mint aki feltételezi, hogy Windisch-Grätzcel ennek ellenére legkorábban március első napján fog csak érintkezésbe kerülni. Minek folytán seregének egy része február 26-án már a Tarna mentén helyezkedett el, csapatainak zöme viszont ekkor még egy-két napi járóföldre tanyázott innen, s ezért a Tarna völgyében rendkívül hosszan elnyúló – Káltól Kápolnán át egészen Verpelétig terjedő – arcvonalon rendkívül széttagoltan felsorakozó honvédhadosztályok az adott ponton nemcsak nem rendelkeztek erőfölénnyel, hanem nagyon is alárendelt helyzetben voltak, mikor Windisch-Grätz Gyöngyös felől közeledő csapatai 26-án délben váratlanul beléjük ütköztek.

És az ütközet első napján a keményen verekedő honvédek nagyjából ennek dacára is megvédték állásaikat. A következő nap felvirradtakor azonban Verpelétnél a helyszínre érkező Schlik-hadtest is belevetette magát a harcba, s ezt követőleg a császáriaknak erőfölényük érvényesítésével immár sikerült behatolniuk Kápolnára. Így pedig, mire a távolabb tartózkodó magyar hadosztályok egy része végre szintén Kápolna közelébe ért, Dembiński már rákényszerült a visszavonulás elrendelésére s ezzel egyben támadó terveinek huzamos elnapolására is.

AZ OKTROJÁLT ALKOTMÁNY

Hiába tudta hát a sereg a visszavonulást teljes rendben lebonyolítani: Windisch-Grätznek most szent meggyőződésévé lett, hogy a magyar forradalom Kápolnánál végre a kegyelemdöfést is elszenvedte. Néhány napon belül pedig ez a hiedelem eluralkodott az udvari körökön meg az osztrák kormány tagjain is, emezekben mindjárt azt a meggyőződést is elültetve, hogy többé a birodalom újjászervezésére kifundált terveiket sem szükséges leplezgetniök. Az osztrák birodalmi gyűlést tehát, amely Kremsierbe telepítése óta azon fáradozott, hogy polgári jellegű alkotmányt dolgozzon ki a Lajtán túli tartományok számára, Ferenc József március 4-én egyetlen tollvonással feloszlatta, s Ausztriát, sőt a birodalom egészét azután maga ajándékozta meg „alkotmánnyal". Ez az oktrojált alkotmány pedig Erdélyt és a hozzá visszacsatolandó részeket, valamint az egymással (majd a későbbiekben Dalmáciával is) egyesítendő Horvátországot, Szlavóniát és a tengermelléket, azután a határőrvidéket, továbbá a Bácskából és a Temesközből (igaz, szintén csak később) megszervezendő szerb vajdaságot Magyarországtól különálló koronatartományokká s mind ezeket a tartományokat, mind a maradék „magyarországi királyság"-ot az „egy és oszthatlan ausztriai császárság" részévé nyilvánította.

S történt mindez annak ellenére, hogy a március 4-i határozmányok nem csupán a magyar forradalom táborában kelthettek felháborodást, de az ellenforradalom támogatóivá lett magyarországi nemzetiségi mozgalmak híveit szintén csak elkeseríthették, s ezen az oldalon sem egyedül a (tartományi különálláshoz végül mégsem jutó) szlovákoknak okozhattak csalódást, hanem a többi nemzetiség fiainak is. Hiszen az oktrojált alkotmány az egyes tartományokat feljogosította ugyan arra, hogy a birodalmiaknak nem minősülő ügyeket a maguk területén önállóan intézzék, csakhogy a birodalomhoz tartozó országok külügyeit, egyházi viszonyait, felsőoktatási ügyeit, hadügyét, pénzügyeit, ipari, kereskedelmi és közlekedési viszonyait, valamint rendőri ügyeit mind-mind birodalmi ügyeknek minősítette. És az oktrojált alkotmány megengedte ugyan, hogy az egyes tartományok képviselőiket elküldjék az újonnan alakítandó birodalmi gyűlésbe, ámde azt is kimondotta, hogy a törvényhozó hatalmat ez a birodalmi gyűlés nem egyedül, hanem a császárral együtt fogja gyakorolni, a végrehajtó hatalom pedig ezentúl „kizárólag a Császárt illeti", s hasonló lesz a helyzet az egyes tartományokban is, amennyiben a tartományoknak meghagyott ügyekre vonatkozólag a törvényhozó hatalmat a tartománygyűlések nemkülönben az uralkodóval együtt fogják gyakorolni, a végrehajtó hatalom birtokosa pedig a tartományokban szintén „kizárólag a Császár..." lesz.[20]

Az ellenforradalmi köröket azonban, mivel a magyar forradalom közeli összeomlását Kápolna óta teljesen bizonyosra vették, most már nemcsak az hagyta hidegen, hogy az alkotmányoktroj milyen visszhangot fog kelteni a magyar közvéleményben, de az is, milyet a magyarországi nemzetiségek soraiban. Holott a magyar forradalom a valóságban ekkor egyáltalán nem a végső vereségnek, hanem éppen legnagyobb katonai sikereinek a küszöbére érkezett el. Bár kétségtelen, hogy a forradalom méhében ez idő tájt már nemcsak az elkövetkező sikerek érlelődtek, hanem a bontakozó belső bajok is, sőt a bajok már felszínre is kezdtek törni – s elsőül épp ott, ahol a következő hetek sikerei is készültek: a forradalom fegyveres erőinek a táborában.

GÖRGEI FŐPARANCSNOKSÁGA

Görgei ugyanis a rózsahegyi tárgyalások megszakadása után – mint tudjuk – azért döntött hirtelen hadtestének a honvédsereg többi hadtestével történő újraegyesítése mellett, hogy kellő erő birtokában néhány elgondolkodtató vereséget mérhessen a császáriakra s ilyen módon a kölcsönös engedményeken alapuló békekötés irányába terelje őket, nem pedig azért, hogy a jövőben magát olyan főparancsnok utasításaihoz legyen köteles tartani, aki az általa kitűzötteknél messzebb menő célok elérésére törekszik s ezzel veszélyezteti a szerinte máskülönben okvetlenül elérhető, de csak a túlságosan nagyratörő célok mellőzése esetén elérhető célok elérését. Attól kezdve tehát, hogy a honvédsereg főerőinek élére Dembiński személyében mégis ilyen parancsnok került, tisztikarába, amelyet nagyrészt a császári hadseregtől örökölt s amelynek a zömét – ha előbb nem – a váci nyilatkozattal mindenképpen a maga odaadó hívévé tette, ernyedetlenül igyekezett beleplántálni a Dembiński iránti bizalmatlanság szellemét. A kápolnai kudarc bekövetkezte után pedig immár a nyílt fellépés pillanatát is elérkezettnek találta.

---

[20] Birodalmi alkotmány az Ausztriai Császárság számára, Olmütz, 1849. márc. 6. Közli: Gyűjteménye a ... legfelsőbb manifestumok és szózatoknak 47–61.

Miután tehát a Kápolna alól visszavonult csapatok átkeltek a Tisza bal partjára s Tiszafürednél táborba szálltak, Görgei március 3-án megbeszélésre hívta össze a magasabb beosztású tisztek zömét, s ezen az összejövetelen, amelyen megjelent a honvédelmi bizottmány képviselőjeként a táborban tartózkodó Szemere is, az egybegyült tisztek egyöntetű helyeslésétől kísérve, kinyilvánította, hogy Dembiński Kápolnánál egyszer s mindenkorra bebizonyította hadvezetésre való alkalmatlanságát, miért is azonnal elmozdítandó főparancsnoki állásából. Szemere meg, tapasztalván, hogy a tisztikar jelenlevő tagjai csakugyan mindnyájan egyetértenek Görgeivel, nyomban engedett is, s Dembińskit – egyelőre, igaz, csak ideiglenes érvénnyel – azonnal felfüggesztette, majd a sereg vezetésével mint rangidős tábornokot egyelőre Görgeit bízta meg.

A másnap Tiszafüredre érkező Kossuthtól pedig ezek az intézkedések immár a legfelső megerősítést is elnyerték. Mert Kossuth, aki a váci nyilatkozat megismerése óta nagyfokú gyanakvással figyelte Görgei működését, a legújabban történteket közönséges lázadásnak tekintette ugyan, csakhogy a táborban kénytelen lett rádöbbenni arra, hogy kellő cselekvési szabadsággal korántsem rendelkezik. És ez valóban így is volt. Hiszen Görgeiék ellenében a maga nagy tekintélyének latbavetésével talán felsorakoztathatta volna az egyszerű honvédek tízezreit. Ilyesféle forradalmi megoldás gondolata azonban az ő fejében nyilván meg sem fordult. Ha pedig netalán mégis eszébe ötlött ilyesmi, akkor is el kellett hessegetnie magától ezt a gondolatot, mert ebben az esetben azt is okvetlenül számításba kellett vennie, hogy Görgei elmozdítása egészen bizonyosan a tisztikar zömének azonnali dezertálását vonná maga után, a zászlót cserbenhagyó tisztek gyors pótlására pedig a forradalomnak egyszerűen nincs lehetősége.

De ha ilyen okok miatt Kossuth pillanatnyilag meghátrált is, abba, hogy a fősereg vezénylete végérvényesen Görgei kezében maradjon, semmiképpen sem óhajtott belenyugodni. Már a kezdet kezdetén feltette tehát magában, hogy ha a március 3-án Görgeire testált hatalmat most még nem tudja is visszavenni, valamiféle kerülő úton legalább utólag mégiscsak vissza fogja venni tőle. S ebben a szándékában azután még meg is erősítette őt Damjanich szolnoki győzelme. Damjanich ugyanis március 5-én Cibakházánál Dembiński eredeti haditervének megfelelően átkelt a Tisza jobb partjára, majd – míg Vécsey tüzérségi támadással lekötötte a szolnoki Tisza-híd bal parti hídfőjét védő császári csapatok figyelmét – dél felől váratlan rohamot intézett a szolnoki helyőrség ellen, s az ellenséget a város teljes kiürítésére kényszerítette. Ezek után pedig Kossuthnak meggyőződésévé lett, hogy most már azért is cselekednie kell, mert ha eltűrné, hogy Damjanich is Görgei alárendeltjévé legyen, akkor nem is egyszerű mulasztást, hanem valóságos bűnt követne el.

S március 8-án Kossuth munkához is látott. Először is elrendelte Damjanich és Vécsey hadosztályának egyesítését, s az ilyeténképpen létrejött III. hadtest parancsnokává Damjanichot nevezte ki; majd – mintha négy nappal előbb nem adta volna áldását Szemere 3-i intézkedéseire maga is – közölte Görgeivel, hogy az ő főparancsnoksága alá csupán a tiszafüredi táborban összpontosult három hadtest (saját VII. számú hadteste, a Klapka parancsnoksága alatt levő I. hadtest és a korábban Perczel vezényelte, most meg Aulich Lajos tábornokra bízott II. hadtest) fog tartozni; végül pedig – arra hivatkozva, hogy a főhadszíntéren elhelyezkedő négy hadtest nem nélkülözheti az egységes irányítást – a honvédelmi bizottmány feltétlen hívének ismert Vettert altábornaggyá és (az erdélyi sereg kivételével) a magyar haderő egészének a parancsnokává nevezte ki. Holott ezek a lépések Görgei előtt nemcsak azt tehették világossá, hogy Kossuth bizalmatlan iránta, hanem – a március 4-én történtekhez hasonlóan – azt is, hogy a véle való határozott kenyértörésre viszont Kossuth nem érzi magát elég erősnek.

És Görgeinek megint igen gyorsan lehetősége adódott a megfelelő ellenhúzás megtételére is. Vetter ugyanis főparancsnoki kineveztetése után új haditervet dolgozott ki, ez pedig azt irányozta elő, hogy a sereg most ismét két vonalon kezdjen támadást, csakhogy a zöm (az I., a II. és a III. hadtest) ezúttal Szolnok környékén támadjon, elterelő hadmozdulatot pedig a VII. hadtest hajtson végre Gyöngyösnél. S ez a terv, ha Szolnok felszabadítása után mindjárt életbe lépteti, minden bizonnyal eredményre vezetett is volna, hiszen azzal kecsegtetett, hogy a balszárnyon előrenyomuló magyar zöm Windisch-Grätz főerőit elvágja Pesttől és vagy átkarolja, vagy az átkarolás veszélyének fenyegetésével a Felvidék felé történő elvonulásra kényszeríti majd őket. A tiszafüredi huzakodások miatt azonban Vetter a támadást csak március 17-én tudta megindítani, közben pedig Damjanichnak, akit az ellenség előretolt állásában könnyen elszigetelhetett volna, Szolnokot emiatt megint fel kellett adnia. Mire tehát Vetter Cibakházánál átkelt a Tisza jobb partjára, Windisch-Grätz főerői már ismét Szolnok és Pest között helyezkedtek el. Az újdonsült fővezért pedig a körülmények ilyetén megváltozása természetszerűleg arra késztette, hogy egyelőre mégis elálljon támadó szándékaitól és átmenetileg újból visszahúzódjék a Tisza mögé.

S Görgeinek persze több sem kellett: bármennyire könnyelműen járt volna el Vetter, ha továbbra is ragaszkodik eredeti haditervéhez, a máskor mindig józanságot és megfontoltságot hirdető Görgei most minden alkalmat megragadott, hogy főparancsnokát visszavonulása címén tehetetlen, alkalmatlan hadvezérnek kiáltsa ki. S minthogy a tisztikar zöme most is készséges visszhangozójává lett mindannak, amit Görgei hangoztatott, Vetter – ha nem akart Dembiński sorsára jutni – csak egyet tehetett: március végén beteget jelentett. Kossuth pedig – ezáltal végképp kifogyván keresett ürügyeiből – most már menthetetlenül rákényszerült arra, hogy „Vetter... felgyógyultáig" március 31-én mégiscsak Görgeit nevezze ki „helyettes" főparancsnokká.[21]

A LIBERÁLISOK ZÖMÉNEK JOBBRAFORDULÁSA

Görgei és a békepárti politikusok között ekkor még nem volt közvetlen kapcsolat, de a hadsereg vezetésének Görgei kezébe kerülése magától értetődően szintén hozzájárult a békepárt debreceni hadállásainak megszilárdulásához – habár a döntő szerepet ebben továbbra is az a békepárttól eddig balra elhelyezkedő liberálisok körében megindult nagyfokú jobbratolódás játszotta, amelyet elsődlegesen a hadihelyzet márciusban végbement módosulásai idéztek elő.

---

[21] Horváth Mihály, Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. II. Pest, 1872. 412–413.

Február közepe óta ugyanis a magyar liberálisok legtöbbjét – emlékezhetünk – határozott győzelmi remények töltötték el. Nyáry Pál például még Vetter cibakházi támadása előtt is azt hangoztatta, hogy ,,a győzelem kivívása... többé nem pium desiderium'',[22] s várakozásait a forradalom táborán belül a békepártiak kivételével szinte mindenki osztotta. A kápolnai vereség azonban már kezdte megtépázni az efféle reményeket, Vetter támadási kísérletének kudarcba fulladása pedig igen sokakból egyszerre kiölte őket. S a bukástól most már ennek ellenére is jóval kevesebben tartottak, mint amennyien december végén vagy január elején; ,,oda... már... eljutottunk, hogy Austria bennünket meghódítani nem képes... külavatkozás nélkül,'' vallotta a zöm Csány Lászlóval[23] még ekkor is. De a teljes győzelem kivívására most már szintén jóval kevesebben mertek számítani, mint amennyien február végén. Az a tény ugyanis, hogy hadműveleteit Windisch-Grätz Kápolna és Cibakháza után sem tudta kiterjeszteni a Tisza bal partjára, a liberálisok legtöbbjét megerősítette abban a hitében, hogy az ellenforradalom nem lesz képes megsemmisítő csapást mérni a forradalomra. Az a tény azonban, hogy a kezdeményezést egyelőre ismételt erőfeszítései ellenére a honvédseregnek sem sikerült magához ragadnia, a liberálisok legtöbbjében azt a meggyőződést is elültette most, hogy a forradalom sem lesz képes megsemmisítő csapást mérni az ellenforradalomra.

S az a helyzetmegítélés, amely az ilyesféle nézetek mélyén rejlett, alapjaiban persze híven tükrözte a valót, hiszen a forradalom és az ellenforradalom erőviszonyai valóban meglehetősen kiegyensúlyozottak voltak. Az viszont ténylegesen már egyáltalán nem következett ebből, hogy a pillanatnyilag folyamatban levő harc másként is végződhetik, mint egyik vagy másik fél teljes győzelmével. Az ellenforradalom képviselőit ugyanis az eddig történtek természetszerűleg távolról sem indíthatták arra, hogy más vezérlő szempontot válasszanak, mint amit Schwarzenberg még januárban úgy körvonalazott, hogy az ellenforradalom táborának „vagy teljesen úrrá kell lennie" a forradalmon, „vagy össze kell omlania".[24] S éppen ezért az erőviszonyok hozzávetőleges kiegyensúlyozottságának felismeréséből a forradalom hívei forradalmi logikával csupán arra a következtetésre juthattak volna, hogy a forradalom táborának a továbbiakban még az eddiginél is nagyobb igyekezettel kell küzdenie a teljes győzelemért.

---

[22] Nyáry Csányhoz, Debrecen, 1849. márc. 17. KLÖM XIV. 670.

[23] Csány Kossuthhoz, Kolozsvár, 1849. febr. 23. OL '48ML OHB 1849:2592.

A forradalom liberális hívei közül azonban vajmi kevesen gondolkodtak forradalmár módra. Hiába világlott hát ki a múlt évkönyveiből, hogy forradalmi és ellenforradalmi erők fegyveres összecsapásai még soha, egyetlen országban sem végződtek békés kiegyenlítéssel: a magyar liberálisok közül most egyre többen jutottak egyetértésre az *Esti Lapok*kal abban, hogy az önvédelmi háborút csupán „addig kell folytatni, míg megszüntetni nem lehet jövendőnk veszélyeztetése nélkül".[25] És egyre többen kezdték hinni, hogy „jövendőnk veszélyeztetése nélkül", azaz – ha nem is a márciusi vívmányok összességének megoltalmazásával – legalább e vívmányok egy részének a másik fél általi elismertetésével előbb-utóbb félbe is lehet majd hagyni. Mi több: minél hamarabb félbe is kell hagyni. Mert – bár a történelem azt is ismételten bebizonyította már, hogy ha valamely forradalom az erőviszonyok kiegyensúlyozott volta miatt céljainak csak egy részét érheti el, ténylegesen ezek eléréséig is csupán akkor juthat el, ha vélük együtt pillanatnyilag el nem érhető céljaiért is mindvégig ernyedetlenül vívja a maga harcát – a szóban forgó liberálisok éppen megfordítva gondolták, éppen azt vallották, hogy az elérhetetlen célokért vívott harc még a különben elérhető célok elérését is lehetetlenné tenné s így ezen a ponton is az *Esti Lapok* találja fején a szöget, mikor azt hangoztatja, hogy „ha mindent nem nyerünk, az elérhetőket ne compromittáljuk az elérhetlenekért".[26]

Igaz, arról az ilyesféleképpen gondolkodó liberálisok sem feledkeztek meg, hogy az ellenforradalmi körök eddig semmi jelét nem adták bekülékenységüknek; azt tehát ők sem vitatták, hogy ez ideig ne lett volna „balgaság becsületes békéről csak álmodni is". Az ellenforradalmi körök eddigi hajthatatlanságát azonban pusztán azzal magyarázták, hogy februárig a hadi helyzet alakulása egyértelműen a császári hadseregnek kedvezett, s ezért most úgy okoskodtak, hogy ha viszont a továbbiakban a hadi helyzet módosul majd, amennyiben a honvédseregnek – ha többet nem is – néhány helyi jelentőségű győzelmet a közeljövőben – mint valószínű – sikerül már kivívnia, akkor ez az ellentáborban mégiscsak meg fogja gyökereztetni végre a tárgyalási hajlandóságot. Így pedig végül is oda lyukadtak ki, hogy a feladat: továbbra sem hagyni fel a harccal, de többé nem törekedni teljes győzelemre, csupán kisebb katonai sikerek kivívására s azután, mihelyt „pár csatát nyerünk,... megkísérteni a békességet".[27]

---

[24] Schwarzenberg Windisch-Grätzhez, Olmütz, 1849. jan. 7. Kivonatosan közli: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. Szerk. ANDICS ERZSÉBET. II. Bp. 1952. 293.

[25] N., Mi és ti. *Esti Lapok*, 1849. ápr. 11. 41. sz.

[26] Legyünk tisztában. *Esti Lapok*, 1849. márc. 21. 23. sz.

Március folyamán tehát a békeparttól eddig balra elhelyezkedő liberálisok zöme mind határozottabban visszhangozni kezdte a békepártiak jelszavait. S minél inkább közeledtek ezek a liberálisok a békepárthoz, annál inkább távolodtak persze a balolaltól: minél inkább elhitették magukkal, hogy a forradalom önvédelmi harcát nem kell a végső döntésig folytatni, hanem rövidesen megegyezéses békekötéssel is le lehet majd zárni, annál inkább úrrá lett rajtuk az a meggyőződés, hogy szükségtelen ezután is fenntartaniok azt a szövetséget, amelyet szeptemberben a radikálisokkal kötöttek, sőt, hogy most már egyenesen káros volna fenntartaniok ezt a szövetséget, mivel a radikálisok továbbra sem tágítanak az önvédelmi harc végigharcolásának programjától, s ezzel immár csak nehezítik a háború sikeres – azaz megegyezéses békekötéssel történő – lezárását. A liberálisok zömének a baloldal iránti elhidegülése pedig a békepártiak számára egyszeriben lehetőséget teremtett arra, hogy most már általános támadást indítsanak a baloldal ellen s magára a baloldalnak a hatalomból való teljes kiszorítására is kísérletet tegyenek.

---

[27] Az ilyesféle nézetekről: Jósika Miklós, Egy magyar család a forradalom alatt. VI. Pest, 1862. 97.

A BALOLDAL TERVE FORRADALMI DIKTATÚRA LÉTESÍTÉSÉRE

A baloldalnak a hatalomból való kiszorítását azonban a békepártiak természetesen csak az első lépésnek tekintették, s elengedhetetlennek ítélték Kossuth megbuktatását is, hiszen tisztában voltak azzal, hogy a hatalom szálainak legtöbbje Kossuth kezében fut össze, s Kossuth maga is az önvédelmi harc következetes végigvitelének a híve. De annyira még ekkor sem voltak biztosak a dolgukban, hogy egyszerre merjenek támadást indítani mindkét célpontjuk ellen. Úgy látták tehát legbölcsebbnek, hogy egyelőre „minden erejüket Madarász megbuktatására összpontosítsák s csak, midőn már Madarászban a terrorismus semmivé tétetett, akkor . . . rendezzék oppositiójukat Kossuth ellen, mint a kinek személyessége a kibékülést lehetetlenné teszi".[28] És nyíltan fellépni még a Madarász László képviselte politika ellen sem bátorkodtak; inkább Madarász személyét próbálták kikezdeni azzal a március közepén felröppentett hamis váddal, hogy ő a Görgei által annak idején kivégeztetett Zichy Ödön lefoglalt és a rendőrség őrizetére bízott ékszereinek egy részét elsikkasztotta. Bizonyosra vették ugyanis, hogy Madarászt pusztán ezzel is erkölcsi és politikai halottá tehetik majd, hiszen ő nyilván hallgatni lesz kénytelen arról, hogy a kérdéses ékszerekhez valójában a pénzügyi nehézségekkel küszködő s ezért némely diplomáciai küldetések költségeit fedezni másként nem képes honvédelmi bizottmány nyúlt hozzá erre őt kellőképpen felhatalmazó, vagyonelkobzást kimondó bírói ítélet nélkül is.

A békepártiak óvatossága azonban túlzottnak bizonyult, s erre maguk is ráébredhettek már március 17-én, mikor is a képviselőházi többség a legnagyobb lelkesedéssel fogadta Kazinczy Gábor Madarászt sikkasztással gyanúsító interpellációját, majd hasonló lelkesedéssel rendelte el a Madarász elleni vizsgálatot is. Ám okulást a radikálisok is jócskán merítettek a március 17-én történtekből. Így mindenekelőtt megértették, hogy a vizsgálat folyamatba tételével most Madarász László személyénél sokkalta nagyobb kérdés került terítékre: hogy a Madarász elleni támadás csupán a nyitány, s ezt szükségképpen nyomon fogja követni a Kossuth elleni támadás is, sőt a békepárt immár Kossuth megbuktatásával sem fogja beérni, hanem hadjáratát ez után is folytatni fogja mindaddig, amíg az ország egyszer s mindenkorra le nem tér az önvédelmi harc rendíthetetlen végigharcolásának az útjáról. És a radikálisok ezzel egyidejűleg azt is megértették, hogy ha megkísérelnek szembeszegülni a most megindított jobboldali rohammal, akkor a továbbiakban az országgyűlési többség már nem mellettük, hanem ellenük fog állást foglalni.

---

[28] KEMÉNY ZSIGMOND, Emlékirat 1849-ből (In: Báró Kemény Zsigmond összes művei. Szerk. GYULAI PÁL. IX.) Bp. 1907. 85.

Ezekből a felismerésekből pedig a radikálisok azt a következtetést is mindjárt levonták, hogy most már nemcsak a békepárttal, de magával az országgyűléssel is fel kell venniök a harcot, éspedig – eddigi politikájukkal homlokegyenest ellentétesen – most már arra törekedve, hogy az országgyűlés, amely az előző hónapokban puszta létezésével is hozzájárult a liberális nemességnek a forradalom melletti felsorakoztatásához, amelynek a fennmaradása azonban a jövőben már csak a békepárti politika diadalra jutását segítené elő, mielőbb szűnjék meg létezni, a parlamentáris kormányzati rendszer romjain pedig mielőbb épüljön fel a forradalmi diktatúra rendszere.

Nyilvánvaló volt azonban, hogy a forradalmi diktatúra bevezetéséhez szükséges erőnek a baloldal jelenleg még annyira sincs birtokában, mint korábban. De ezzel a radikálisok szintén számot vetettek, s ezért most hirtelen fordulattal a radikálisok zöme is magáévá tette annak a politikának a lényegét, amelyet március első felében még csak az egyedüli Táncsics képviselt. Mert Táncsics már *Uj alkotmány-javaslat*-ában megfogalmazta a forradalmi diktatúra jelszavát – abban a formában, hogy az új alkotmány elfogadása után ,,Kossuth Lajos főkormányzóul újra megválasztatik, kikiáltatik'' s egyszersmind ,,teljes hatalom''-ban részesíttetik (mégpedig nem az országgyűlés, hanem ,,a nemzet által''), ,,hogy a szabadság kivívásában, hazánk megmentésében akadálytalanul munkálkodhassék''[29] –, s a javaslat lapjain ezzel szoros összefüggésben követelte azután egyrészt a céhrendszer teljes felszámolását, másrészt – amiről már tudunk – a még érvényben levő feudális kötelmek összességének kiküszöbölését és a fegyverfogásra vállalkozott zselléreknek a hazaárulók rovására történő földhöz juttatását. Ezekhez a követelésekhez azonban a többi radikális eddig – a liberálisokra való tekintettel – messzemenően óvakodott csatlakozni. Most viszont – elesvén az eddigi fenntartások – az Egyenlőségi Társulat március 25-én egyszerre megjelentetett egy felhívást, amely immár a baloldal egészének a céljaként hirdette meg a hazaárulók birtokainak a nincstelenek között történő felosztását. S ezzel a baloldal megtette az első komoly előrelépést annak érdekében, hogy végre jelentős paraszti tömegeket sorakoztasson fel a maga oldalán.

---

[29] TÁNCSICS, Uj alkotmány-javaslat. 8.

Mire azonban ez a felhívás nyomdába került, a honvédsereg sorain belül már javában folyt a Vetter elleni hangulatkeltés, s ez nyilvánvalóvá tette, hogy ha a forradalmi diktatúra nem jön létre haladéktalanul, akkor a hadsereg vezérlete csakhamar Görgei kezébe fog átmenni, ennek megtörténte után pedig a jobbratolódó országgyűlés helyzete egyszeriben megingathatatlanná lesz. A baloldalnak tehát egyszerűen nem maradt ideje a március 25-i felhívás várható termésének betakarítására. S az Egyenlőségi Társulat vezetői ezért a paraszti tömegek helyett végül kénytelenek lettek március 24-én jobb híján Kossuthhoz fordulni azzal az indítvánnyal, hogy Görgeit állíttassa haditörvényszék elé s a honvédsereg főparancsnokává Bemet nevezze ki, az országgyűlést pedig ő maga vegye rá üléseinek a háború végeztéig történő felfüggesztésére.

Kossuth azonban, bár rokonszenvezett ezekkel a javaslatokkal, s ezt nem is rejtette véka alá, azt sem rejtette véka alá, hogy kivihetetleneknek tartja őket. És Kossuth tartózkodása teljesen érthető is volt, hiszen arra, hogy az országgyűlést rábírja önmagának önkéntes elnapolására, még ő sem lehetett képes, éppúgy nem, amint Görgei félreállítására sem volt képes. A radikálisok tehát, akár előzőleg a paraszti tömegek mozgósításáról, úgy most végül Kossuth támogatásáról is lemondani kényszerültek. S ezek után Irányi másnap a képviselőház ülésén megpróbálhatta még magukat a honatyákat bírni rá arra, hogy a honvédelmi bizottmány elnökét ruházzák fel az országgyűlés elnapolásának a jogával, további öt nap múlva pedig a baloldali sajtó immár az országgyűlés feloszlatásának a követelését is nyilvánosságra hozhatta, ezekkel a kezdeményezésekkel azonban a baloldal mindössze annyit ért el, hogy önmagát mint a parlamentarizmus ellenségét leplezte le a parlamentáris formákhoz ragaszkodó liberálisok előtt. Ahhoz a célhoz viszont, hogy az országgyűlés vagy éppen Görgei helyzetét megingassák, ezáltal a radikálisok egyetlen lépéssel sem jutottak közelebb. És így március utolsó napjaira fölöttébb kérdésessé lett, hogy az ország végül is képes lesz-e leszüretelni a főhadszíntéren elérhető közelségbe éppen ekkorra került győzelmek gyümölcseit.

V. FEJEZET

A HANYATLÁS ÉS A BUKÁS

1. AZ ELLENTÁMADÁS MEGINDULÁSA ÉS A TRÓNFOSZTÁS

A HATVAN ÉS ISASZEG KÖZÖTTI HARCOK

A főhadszíntéren összevont honvédcsapatok áprilisi győzelemsorozatának az alapjait az a haditerv vetette meg, amelyet még Vetter dolgozott ki a Tisza bal partjára történt visszavonulása után s amely azt mondotta ki, hogy Cibakháza tájékán az ellenség jobbszárnyának foglalkoztatása céljából a továbbiakban mindössze egy hadosztály maradjon vissza Asbóth Lajos ezredes parancsnoksága alatt, az I., a II. és a III. hadtest pedig Eger és Gyöngyös között egyesüljön a VII-kel, s ez a négy hadtest azután a Gyöngyösön át Pest felé vezető országút mentén mérjen megsemmisítő csapást Windisch-Grätz főerőire.

E terv megfontoltsága kezdettől fogva vitán felül állott. Ám az ellenséges főerők megsemmisítését elérni még a tervben előírtak tökéletes kivitelezése esetén sem látszott könnyű feladatnak. A honvédsereg főerőinek a létszáma ugyanis ekkor is csupán 52 ezer főre rúgott, a Schlik hadtestével és más segédcsapatokkal megerősödött Windisch-Grätz parancsnoksága alatt pedig most 55 ezer ember állott a főhadszíntéren. Az ellenséges főerők megsemmisítésére tehát csak abban az esetben adódott lehetőség, ha az összpontosított magyar seregnek sikerül őket megosztania és részenkint szétzúznia. Igaz viszont, hogy ez már nem volt elképzelhetetlen, mivel Windisch-Grätz, nem tudván, merről fog megindulni a következő magyar támadás, csapatait március végén megint rendkívül szétszórta: a Gyöngyösről Pest felé vezető országút ellenőrzésére egyedül Schlik (III. számú) hadtestét vonultatta fel Hatvan és Gödöllő között, Jellačić (I. számú) hadtestét továbbra is Cegléd környékén hagyta, a (parancsnokkal pillanatnyilag nem rendelkező) II. hadtest főfeladatává a Duna mentén fekvő fontosabb városok (így Pest és Vác, sőt Esztergom) őrizetét tette, Georg Ramberg altábornagy önálló hadosztályát pedig egyenesen Balassagyarmatra küldte a Duna bal partján Komárom felé vivő utak elzárására. S persze várható volt, hogy ha a magyar főerők kimozdulnak Gyöngyösről, akkor Jellačić Asbóth tüntetései ellenére sem fog Cegléd alatt maradni, hanem – valahol Gödöllő táján – egyesülni fog Schlikkel, de várható volt az is, hogy ha a magyar seregnek ezt a két hadtestet, nagy gyorsasággal mozogva, sikerül elvágnia Windisch-Grätz többi csapataitól, legalább ezeket módja lesz megsemmisítenie, hiszen a szóban forgó két császári hadtest létszáma együttvéve sem haladta meg a 30 ezer főt.

Amikor tehát Kossuth március 30-án a honvédcsapatok egri főhadiszállására érkezett s haditanácsba hívta a sereg hadtestparancsnokait, Klapka azt javasolta, hogy az 1-én megindítandó támadást a sereg – a Vetter-féle haditerv némi módosításával – megint két részre oszolva bonyolítsa le: a Pest felé vezető országúton arcban csak a VII. hadtest támadjon, s miközben ez a hadtest így magára vonja az ellenséges erők zömét, aközben a másik három hadtest, Jászárokszállás, Jászberény, Nagykáta, Isaszeg és Kerepes vonalán nyomulva előre, kerüljön balról az ellenség oldalába és hátába, ennek a bekerítő hadmozdulatnak a végbemenetele után pedig 7-én Gödöllőnél immár mind a négy hadtest mérjen egyszerre megsemmisítő csapást az ellenség két körülzárt hadtestére. S ez persze igen vakmerő terv volt – hiszen felidézte azt a kockázatot, hogy még mielőtt megvalósulna, éppenséggel az ellenség fog megsemmisítő csapást mérni az egy héten át különváltan tevékenykedő VII. hadtestre –, a haditanács azonban ennek ellenére is jóváhagyta a javaslatot, mert az ellenséges főerők megsemmisítésével egyedül ez a megoldás kecsegtetett.

Így hát április 1-én a VII. hadtest megindult délnyugat felé, Hort, a másik három hadtest pedig dél felé, Jászárokszállás irányába. De ugyanezen a napon megmozdult az ellenség is: Jellačić Ceglédről a várakozásnak megfelelően útnak eredt északnyugatra, Gödöllő felé, Schlik pedig északkelet felé nyomult előre, hogy erőszakos felderítés révén kipuhatolja a honvédsereg általa Gyöngyös körül feltételezett főerőinek a nagyságát. S másnap azután a Schlik-hadtest Hatvan és Hort között meg is ütközött a VII. hadtesttel (amelynek a parancsnokságát Görgei fővezéri kinevezése után az ő egyik leghívebb embere, Gáspár András ezredes vette át).

Azt a célját azonban, hogy valós képet nyerjen a szemben álló honvédcsapatok erejéről, Schliknek mégsem sikerült elérnie. Az ütközet első szakaszában ugyanis a VII. hadtest megingott az ellenség rohamai alatt. De mikor a helyszínre érkeztek azok az erősítések, amelyeket Gáspár megsegítésére Józef Wysocki ezredesnek, a novemberben alakult magyarországi lengyel légió parancsnokának a vezetésével Damjanich rendelt ki Jászárokszálláson tanyázó hadtestéből, a honvédek ellentámadásba mentek át, s előbb Hatvan falai közé vetették vissza a császáriakat, majd (a januárban újonnan létesített országos főhadparancsnokság élén álló, de ekkor alkalmilag éppen a táborban tartózkodó) Kiss Ernő altábornagy vezetésével onnan is kiverték őket. Miért is Schlik ezen a napon csak megerősödhetett abban a hitében, hogy a gyöngyös–pesti országút mentén a honvédsereg főerői törnek előre.

Ebben a hiedelemben pedig maradéktalanul osztozott Windisch-Grätz is. Ő tehát most úgy határozott, hogy 5-én Hatvannál újabb csapást fog mérni a magyar főerőkre, de ezúttal már nemcsak Schlik, hanem az addigra ide érő Jellačić hadtestét is harcba vetve. Amivel azután valósággal vesztébe rohant volna, hiszen ha így, összpontosított erőkkel csakugyan megindul Hatvan felé, akkor két hadtestét a magyar sereg akár már 5-én vagy 6-án is körülzárhatta és felmorzsolhatta volna. A tervezett második hatvani ütközet azonban végül mégis elmaradt, mert 4-én este Windisch-Grätz megkapta Jellačićnak az általa aznap megvívott tápióbicskei ütközetről szóló jelentését, a jelentésben foglaltak pedig egyszeriben megérttették véle, hogy a magyar sereg zöme mégsem Hatvannál, hanem a Tápió vonalán helyezkedik el, s nyilvánvalóan az ő jobbszárnyának az átkarolására készül.

Amikor ugyanis a balszárnyon előrenyomuló magyar seregzöm elő-hadául szolgáló I. hadtest 4-én reggel a még Egerben kidolgozott menettervnek megfelelően Tápióbicske alá érkezett, kiderült, hogy a Gödöllőnek tartó Jellačić Tápióbicskét már maga mögött hagyta, hadtestének utóvédje azonban még a falu házai között vesztegel. S jóllehet a magyar seregzömnek elemi érdekei fűződtek ahhoz, hogy a bekerítő hadmozdulat lebonyolítása közben szinte láthatatlanná tegye magát az ellenség előtt, Klapka – akinek ezt mindenkinél inkább kellett volna tudnia, hiszen a bekerítő hadmozdulat tervének értelmi szerzője éppen ő volt s nem utolsósorban ennek a tervnek köszönhette, hogy most már tábornoki rangban vezényelte hadtestét – ahelyett, hogy tüstént megálljt parancsolt volna csapatainak, rohamra indította őket. A császáriak pedig visszaverték ugyan a rohamot, Klapka baklövését azonban ekkor Görgei is tetézte azzal, hogy Klapka támogatására immár a III. hadtestet is harcba vetette. Mert Damjanich honvédeinek végül sikerült is megfordítaniuk az ütközet kimenetelét, csakhogy ezzel – mint láttuk – a honvédsereg hadműveleti tervét is sikerült leleplezniök a császáriak előtt.

S ezek után Windisch-Grätz persze már semmi hajlandóságot nem mutatott arra, hogy önként belesétáljon a támadó honvédcsapatok egérfogójába vagy hogy akár csak Gödöllőnél is tétlenül várja be körülkeríttetését. Schliket tehát arra utasította, hogy Gödöllőtől keletre vonuljon védelembe, Jellačićot pedig arra, hogy hátrálását ne folytassa egészen Gödöllőig, hanem állapodjék meg Isaszegnél s ott, harcba bocsátkozva, vágja útját a mögötte elsiklani igyekvő magyar seregzömnek. És így Damjanich és Klapka csapatai 6-án Isaszeg alatt már bele is ütköztek Jellačić hadtestébe.

Veszve azonban még ekkor sem volt minden. Mert Klapka hadteste ez alkalommal is megfutamodott ugyan, Damjaniché azonban kitartott, majd az öntevékeny Aulich jóvoltából az ő tartalékul szolgáló hadteste is rohamra indult a császáriak ellen, úgy hogy Jellačić helyzete hamarosan rendkívül szorongatottá lett. S ezt látván, Windisch-Grätz most elkövetett egy súlyos műhibát: a Gödöllő és Aszód között Gáspárral mindeddig mozdulatlanul szemező Schlik hadtestének a felét Jellačić megsegítésére szintén Isaszeg alá vezényelte. Ez pedig egyszeriben lehetővé tette, hogy Gáspár, Schlik hadtestének továbbra is Gödöllő határában álló maradékát elsöpörve, benyomuljon Gödöllőre s azután – bebizonyítandó, hogy méltó a hatvani ütközet után elnyert tábornoki címre – a helyett a bekerítő mozdulat helyett, amelyet az eredeti haditerv szerint a másik három hadtestnek kellett volna lebonyolítania Gödöllőnél másnap, maga kerüljön az ellenség hátába Isaszegtől északra még ezen a napon.

Ez a páratlan lehetőség azonban végül is kihasználatlanul maradt. Gáspárnak ugyanis az Egerben kidolgozott menetterv szerint ezen a napon csupán Aszódig kellett előrenyomulnia, s – régi vágású, a felsőbb rendelkezésekhez tehát mindig szolgaian igazodó katonatiszt lévén – eszébe sem jutott, hogy a menettervet szabad, sőt kívánatos volna túlteljesítenie. Görgei pedig, aki a hadműveletek végső célját továbbra is csak

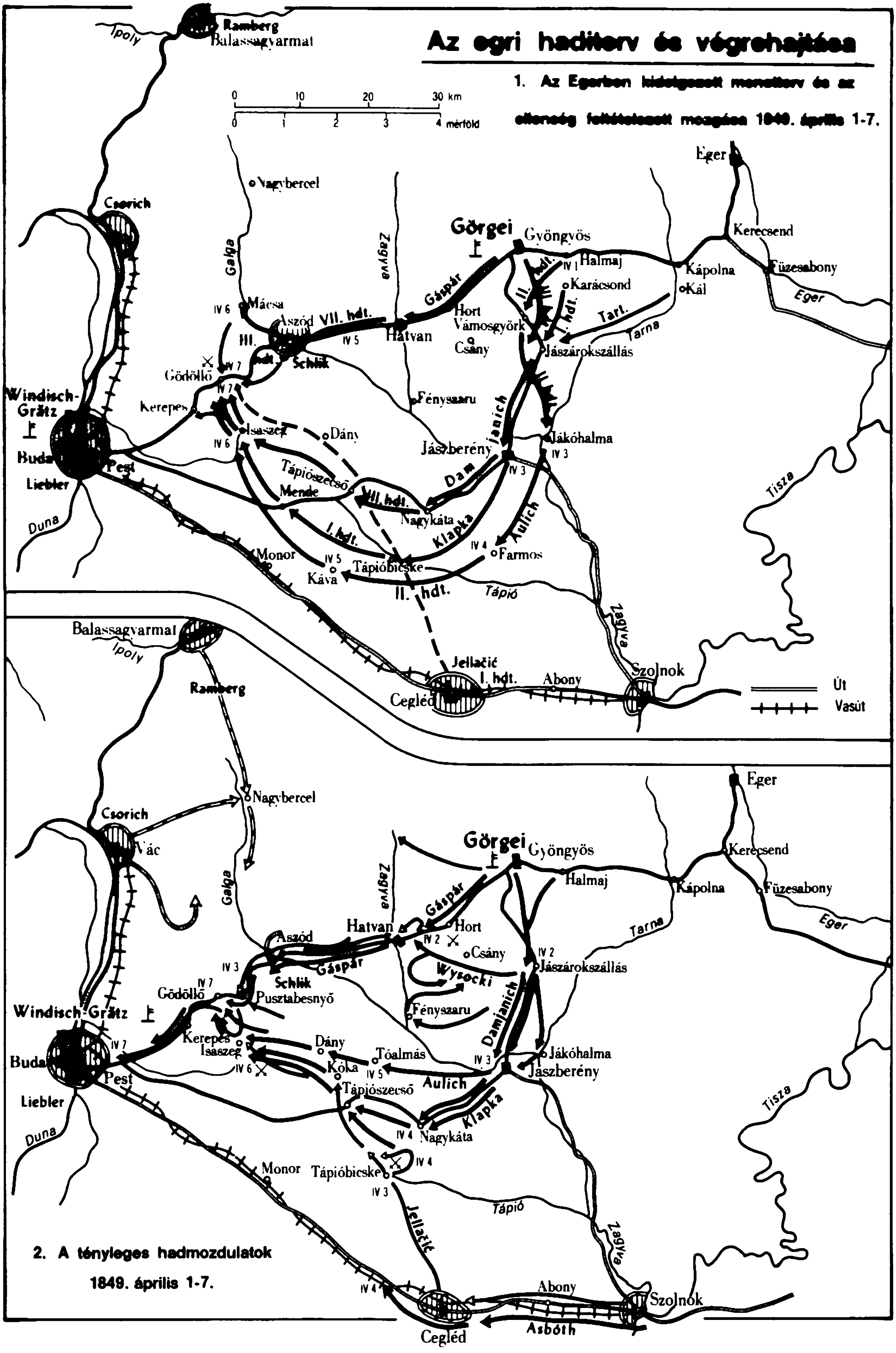

Az egri haditerv és végrehajtása

1. Az Egerben kidolgozott menetterv és az ellenség feltételezett mozgása 1849. április 1-7.

2. A tényleges hadmozdulatok 1849. április 1-7.

a megegyezéses békekötésnek helyi jelentőségű győzelmek révén történő kikényszerítésében látta, s aki ezért teljes szívvel nem is törekedhetett az ellenforradalom fegyveres erőinek megsemmisítésére, szintén nem gondolt arra, hogy Gáspárt, ha önállóan nem képes cselekedni, most maga utasítsa a menettervben csupán másnapra előírt Gödöllő elleni támadás azonnali megkezdésére. Gáspár tehát még este is Aszódon rostokolt, s Windisch-Grätznek ezáltal módja nyílott arra, hogy Isaszeg alatt harcoló csapatait az éjszaka beálltával rendben visszavonja Gödöllőre, másnap pedig seregének egészével Pest falai közé hátráljon. És így a honvédsereg főerői által április első hetében lebonyolított hadműveletek, bár a Duna–Tisza közének a felszabadítására vezettek, legfőbb rendeltetésüknek, az ellenséges főerők megsemmisítésének nem feleltek meg.

A TRÓNFOSZTÁS ÉS KÖZVETLEN KÖVETKEZMÉNYEI

S ezzel persze a még folyvást a táborban tartózkodó Kossuth is tisztában volt. Ahhoz azonban ő ennek ellenére már az eddigi hadisikerek révén elért eredményeket is elég nagyoknak ítélte, hogy beléjük kapaszkodva, végre méltó választ adathasson az országgyűléssel az oktrojált alkotmányra s egyszersmind azokat a belpolitikai nehézségeket is leküzdhesse, amelyekről március 24-én az Egyenlőségi Társulat képviselőivel tárgyalt. Mert ha a baloldalnak a forradalmi diktatúra bevezetésére irányuló tervét kivihetetlennek tartotta is, abban egyetértett a radikálisokkal, hogy a békepárt előretörése egyre veszedelmesebb helyzetet teremt s hogy ezért határt kell szabni a jobboldal további térnyerésének. Ő is korlátozni kívánta tehát a békepártiak mozgási szabadságát, de ehhez a célhoz ő a parlamentáris keretek lerombolása nélkül szándékozott eljutni, s szentül hitte, hogy most már így is célt lehet majd érni. Feltételezte ugyanis, hogy azok a liberálisok, akik az előző hetek folyamán a bizonytalan hadihelyzet hatására mind közelebb sodródtak a békepárthoz, az utolsó napok győzelmeiből ismét elszántságot fognak meríteni s ezért a továbbiakban már megint egyöntetű lelkesedéssel fogják felkarolni az ő kezdeményezéseit. S ebben a feltevésben, mire 12-én visszaérkezett Debrecenbe, már az elvégzendő munka részletes tervét is felvázolta magában.

Ennek a tervnek az első pontja pedig azt tartalmazta, hogy az országgyűléssel mindenekelőtt ki kell mondatni Magyarország függetlenségét és a Habsburg-ház trónfosztását. Kossuth ugyanis arra számított, hogy egy ilyen lépés, miközben megnyitná a független Magyarország nemzetközi elismertetése felé vezető utat, azonközben felégetné „a gyáva árulás hídját",[1] hiszen a békepártiakat végképp elütné attól a lehetőségtől, hogy tárgyalásokba bocsátkozzanak az ellenforradalom képviselőivel. A trónfosztást azonban Kossuth csupán az első teendőnek tekintette, s úgy tervezte, hogy ennek megtörténte után – azon a címen, hogy a független Magyarország kormányzását már nem végezheti egy országgyűlési bizottság – keresztülviszi egy új miniszterális kormány megalakítását is, majd e kormány élén – ezúttal alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásának a szükségére hivatkozva – feloszlatja a jelenlegi országgyűlést és új választásokat irat ki. Mert az országgyűlés nélküli kormányzás bevezetését ő továbbra sem helyeselte volna, de a jelenlegi országgyűlésnek kedvezőbb összetételű országgyűléssel való felcserélését maga is kívánatosnak ítélte, s bizonyosra vette, hogy az alkotmányozó gyűlési választásokon a kishitűség békepárti apostolai a legújabb győzelmek jóvoltából mind meg fognak bukni.

Azok a számítások azonban, amelyekre Kossuth ezeket a terveket alapozta, hibásak voltak. A liberális politikusok zöme ugyanis a főhadszíntéren legújabban történtekből – az ő várakozásaival ellentétben – nem azt a következtetést szűrte le, hogy békealkudozásokra gondolni sem szabad többé, hanem éppen azt, hogy most jött el csak igazán a béketárgyalások megkezdésének az ideje, hiszen a honvédsereg főerői most végre olyan győzelmeket arattak, amelyek immár békülékenységre bírhatják a Habsburgokat, olyan győzelmeket azonban most sem arattak, amelyek az ellenforradalom táborát magamegadásra kényszeríthetnék. Amikor tehát Kossuth 12-én este a honvédelmi bizottmány, másnap pedig az országgyűlés két házának közös zárt ülése elé terjesztette a trónfosztásra vonatkozó indítványát, a jelenlevők tekintélyes hányada mindkét helyütt a legteljesebb elutasítás hangján nyilatkozott róla. S 14-ére azután megváltozott ugyan a helyzet, de csak azért, mert a képviselőház ekkorra kitűzött nyilvános ülését Kossuth – a bevett gyakorlattól eltérően – nem a református kollégium szűk oratóriumában, hanem a debreceni nagytemplom érdeklődők sokaságával megtelt hatalmas épületében tartatta meg, s a trónfosztás ellenzői az ujjongó néptömeg láttán véleményüket ez alkalommal bölcsebbnek gondolták magukba fojtani.

---

[1] Kossuth nyílt levele, Bodony, 1849. szept. 12. Közli: KACZIÁNY GÉZA, Kossuth widdini levele. *Magyarország*, 1915. aug. 26. 237. sz.

A képviselőház népgyűléssé bővült április 14-i ülése tehát végül mégiscsak kimondotta – éspedig egyhangúlag –, hogy Magyarország „szabad, önálló és független európai statusnak", a Habsburg–Lotharingiai ház pedig „trónvesztettnek... nyilváníttatik", s hogy az országot ezután – amíg az államforma végleges szabályozása meg nem történik – „egy kormányzó-elnök fogja a maga mellé veendő ministerekkel" kormányozni, Kossuthot pedig mindjárt meg is választotta kormányzó-elnökké s felhatalmazta az új kormány megalakítására, majd kiküldött egy – ugyancsak Kossuth elnökletével működő – bizottságot is *A magyar nemzet függetlenségi nyilatkozatá*-nak megszövegezésére.[2] Ezeknek az eredményeknek az elérését azonban a parlamentáris formákhoz váltig ragaszkodó Kossuth csak egy az országgyűlésen kívül álló tényező, a radikálisok által hirtelenében mozgósított debreceni sokaság fellépésének köszönhette. És így végeredményben az ő április 14-én aratott pillanatnyi sikere sem az általa választott út helyességét igazolta, hanem – ellenkezőleg – éppen azt, hogy ez az út semmivel sem járhatóbb, mint amelyre a radikálisok szándékoztak rálépni március végén, s hogy eszerint abból a kátyúból, amelybe a magyar forradalmat a liberális nemesség zömének jobbratolódása juttatta, kiutat sehogyan – sem a Kossuth, sem a radikálisok kitűzte irányban, sem az országgyűlésre támaszkodva, sem az országgyűléssel szembefordulva – nem lehet találni többé.

De ugyanezt bizonyította a radikálisok április eleji fáradozásainak a kimenetele is. Mert a radikálisok, miután március utolsó hetében nyilvánvalóvá lett előttük, hogy a békés kiegyenlítés gondolatának rabjai elleni harcukat az országgyűlés porondjáról egyelőre – bármint szeretnék is – képtelenek átvinni rájuk nézve kedvezőbb terepre, arra a következtetésre jutottak, hogy ha helyüket ezen a porondon ezután az eddigieknél kedvezőbb esélyekkel akarják megállni, akkor most elengedhetetlenül szükséges az eddiginél szorosabb együttműködésre lépniök a liberális képviselőcsoportnak azzal a balszárnyával, amelynek a tagjai – hozzájuk hasonlóan – továbbra is ragaszkodnak az önvédelmi háború töretlen folytatásához. A baloldal nevében ezért Újházi László Sáros megyei főispán, a felsőház egyetlen radikális tagja és Irányi Dániel április elején tárgyalásokat kezdett e baloldali liberálisok egyik legkiválóbbikával, Szacsvay Imre nagyváradi képviselővel, s rövidesen meg is állapodott véle abban, hogy ő és elvbarátai közös pártban fognak egyesülni a radikálisokkal. Április 5-én pedig Újházi elnökletével már meg is alakult ez a magát Radical Pártnak elkeresztelő s keretei között a Debrecenben tartózkodó országgyűlési képviselőknek mintegy harmadát tömörítő új politikai csoportosulás. És ez látszólag szintén igen szép siker volt. Csakhogy ezért a sikerért a radikálisoknak rendkívül nagy árat kellett fizetniök.

---

[2] Lásd: a képviselőház 1849. ápr. 14-i ülésének jegyzőkönyvét. Közli: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. és bev. BEÉR JÁNOS és CSIZMADIA ANDOR. Bp. 1954. 400–401.

A Radical Pártba belépő liberálisok között ugyanis vajmi kevesen akadtak, akik a radikálisokkal egyetértettek volna az országgyűlés nélküli kormányzás bevezetésének kívánatos voltában, s olyanok sem sokan voltak, akik – mint például maga Szacsvay – a radikálisokhoz hasonlóan helyeselték volna a jobbágyfelszabadítás kereteinek kitágítását. Következésképpen a radikálisoknak, ha azt akarták, hogy a Radical Párt egyáltalán létrejöhessen, bele kellett nyugodniuk abba, hogy az új párt programja mindössze Magyarország független köztársasággá alakításának a követelését fogja tartalmazni, s nem fog teret adni a forradalmi diktatúra bevezetését vagy a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztését célzó követeléseknek. A radikálisok tehát, hogy kitörhessenek elszigeteltségükből, most megint olyasféle áldozatokat kényszerültek hozni, amilyeneket szeptemberben hoztak volt, ezen az áron azonban most már nem a liberálisok többségének, csupán kisebbségüknek a fegyverbarátságát nyerhették el.

Így viszont arra, hogy az ellentábort az országgyűlés porondján maguk alá fogják gyűrni, csak nem számíthattak továbbra sem. Olyan reményt pedig, hogy az ellentábornak az országgyűlés falain belüli erőfölényét a továbbiakban netalán az országgyűlés falain kívüli tömegek felvonultatásával fogják kiegyenlíteni, most már szintén nem táplálhattak magukban. Mert hogy az április 14-i kivételes alkalommal felvonultathassák a debreceni tömegeket, ahhoz a Habsburgok Magyarországra tört csapatai ellen immár több mint fél éve folyó önvédelmi háború légkörében a függetlenség jelszavát is elegendő volt zászlajukra írniok. De hogy az országgyűlést tartósan külső tömegnyomás alá helyezzék, ahhoz már az kellett volna, hogy továbbra is rendületlenül kitartsanak március 25-én nyilvánosság elé tárt parasztpolitikai tárgyú követeléseik mellett.

Egyszóval az önvédelmi harc ernyedetlen végigharcolását kívánók számára igazi fogódzót a Radical Párt megszervezése sem nyújtott. És ezt természetesen a békepártiak is világosan látták. Miért is az, ami április 14-én történt, a valóságban megint nem meghátrálásra, hanem csak erőfeszítéseik fokozására ösztönözte őket. Hogy tehát az udvar szemében továbbra is tárgyalóképesek maradjanak, titkon sietve útjára indították egy Ferenc Józsefnek címzett s tizennyolcuk aláírásával ellátott hűségnyilatkozatot; közben pedig haladéktalanul megkezdték harcukat azért is, hogy a továbbiakban egymás után vakvágányra futtassák azokat a lépéseket, amelyeket Kossuth most a törvényhozó és a végrehajtó hatalom újjászervezése érdekében próbál majd megtenni. És Kossuth rövidesen kénytelen lett is belátni, hogy a – részben radikálisokból álló – honvédelmi bizottmány helyett most kedvére alakíthat ugyan új kormányt, csak éppen olyan kedve szerinti új kormányt nem alakíthat, amelyben ismét helyet kapjanak radikálisok is, alkotmányozó nemzetgyűlésre pedig eleve nem is gondolhat immár, sőt többé arra sem gondolhat, hogy a jövőben bármikor is szembehelyezkedjék a jelenlegi országgyűlés többségének az akaratával.

Mert a békepártiak, akik a trónfosztás ellen április 14-én egyetlen szóval sem mertek tiltakozni, azt az egyet már a képviselőház április 14-i ülésén is szükségesnek tartották leszögezni, hogy az országgyűlés feloszlatásának a joga a továbbiakban semmi esetre sem a most hivatalba lépő kormányzó-elnököt, hanem egyedül az országgyűlést fogja illetni. S ehhez az állásponthoz lelkesen csatlakozott a képviselők óriási többsége is. Majd, miután április 19-én lezajlott az országgyűlés két házának a függetlenségi nyilatkozat szövegét jóváhagyó elegyes ülése, a békepártiak a képviselőházban már másnap napirendre tűzették a Madarász László ügyével foglalkozó vizsgálóbizottság jelentését. S igaz, a bizottság kellő bizonyítékok híján pusztán gondatlanság gyanújával illethette Madarászt. A képviselőházi többség azonban ennek dacára is habozás nélkül megbélyegezte őt, Kossuthnak ezáltal értésére adandó s véle azonnal meg is értetve, hogy korábbi terveit, amelyek szerint a külügyi tárcát az új kormányban Telekinek, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyit pedig Perczelnek kellett volna átvennie, legjobb lesz sürgősen elejtenie.

S arra persze Kossuth továbbra sem volt kapható, hogy ha már radikálisokat nem hívhat meg az új kormányba, most helyettük netalán a békepártiak közül ruházzon fel miniszteri tárcával akár csak egyet is. De az adott körülmények között, mikor a békepárt politikáját már az eddig tőle balra elhelyezkedő képviselők zöme is messzemenően osztotta, a békepártiaknak nem is volt szükségük egyetlen miniszteri tárcára sem, hiszen céljaik érvényesítéséhez tökéletesen elegendő volt, ha az új kormány feje – mondjuk – Szemere lesz. Az a Szemere Bertalan, aki a szeptemberi fordulat idején a kossuthival meglehetősen rokon álláspontra helyezkedett ugyan, s az önvédelmi harc szervezése érdekében december közepe óta a Felvidék teljhatalmú országos biztosaként is igen sokat tett, akiről azonban köztudott volt, hogy önmagát – nézetrokonság ide, nézetrokonság oda – sokkal többre tartja Kossuthnál, minek folytán a végsőkig is kész volna elmenni, csak hogy Kossuth vezető szerepét magára testálhassa, s akiről köztudott volt az is, hogy mélységes ellenszenvet érez a radikálisok iránt.

A békepártiak tehát most nemcsak kifogást nem emeltek Szemere miniszterelnöksége ellen, hanem a nyilvánosság előtt az *Esti Lapok* hasábjain elsőként éppen ők kezdték hangoztatni, hogy a miniszterelnöki tisztség betöltésére egyedül Szemere hivatott. És joggal, hiszen Szemere, miután a Felvidékről visszaérkezett Debrecenbe, maga is mindennél fontosabbnak találta, hogy rendszeres tanácskozásokat folytasson vélük annak kimódolására, miként vigyék majd keresztül „Kossuth jogainak szorításá”-t.[3] Ennél jobban pedig az ekkorra kialakult helyzet súlyosságát már csak az jellemezheti, hogy Kossuth, akinek az emberismeret – enyhén szólva is – gyenge oldala volt, de éppen Szemerén nem lehetett nehéz átlátnia, most ennek ellenére már maga is kénytelen volt Szemerét ismerni el az egyedüli kormányképes jelöltnek.

A leendő kormányfő kilétének eldőlte után pedig azonnal megkezdődhetett a „Kossuth jogainak szorításá”-ra kidolgozott tervek foganatosítása is. Ugyanazok a békepártiak tehát, akik április közepén még annak hangsúlyozásával tűntek ki, hogy megengedhetetlen volna, ha az országgyűlés feloszlatásának eddig királyi felségjogként kezelt jogát ezentúl az ország kormányzó-elnöke gyakorolná, a képviselőház április végi ülésein már főleg azt bizonygatták, mennyire szükséges, hogy a kormányzó-elnök, nem lévén alávetve miniszteri felelősségnek, kormányzati ügyekbe egyáltalán ne avatkozzék bele, hanem csak felségjogokat gyakoroljon, az ország kormányzását pedig teljes egészében hagyja a kijelölendő miniszterekre, akiket viszont miniszteri felelősség fog kötni.

---

[3] Erről: KEMÉNY ZSIGMOND, Emlékirat 1849-ből (In: Báró Kemény Zsigmond összes művei. Szerk. GYULAI PÁL. IX.) Bp. 1907. 127–128.

S Kossuth, aki természetesen maga is jól látta, hogy az ő szerepét így lépésről lépésre szinte a semmivel igyekeznek egyenlővé tenni, eleinte makacsul szembehelyezkedett a békepárt követeléseivel, végül azonban megint csak engedni kényszerült. Szemere ugyanis határozottan kijelentette, hogy ellenkező esetben nem vállalja a kormányalakítást. Kossuthnak pedig, mióta rádöbbent arra, hogy az országgyűlési többség Szemere mögött áll, azt is meg kellett értenie, hogy a többség eszerint az utóbbi hetekben nemcsak az önvédelmi háború következetes továbbfolytatásához ragaszkodó baloldaltól fordult el, hanem tőle magától is, s így, ha ez a többség maradéktalanul még mindig nem törekszik felszámolni az ő vezető szerepét, csupán hatáskörének nagyfokú korlátozását vette egyelőre tervbe, az legfeljebb annak tulajdonítható, hogy a nép millióinak tudatában a Kossuth név a forradalom során válhatatlanul egybefonódott az ország felvirágoztatásának programmjával, ha azonban közte és e többség között nyílt kenyértörésre kerülne sor, akkor rajta már a néptömegek körében kifejlődött nimbusza sem segítene többé.

2. AZ ELLENTÁMADÁS KIFULLADÁSA ÉS AZ ÁLLAMGÉPEZET ÚJJÁSZERVEZÉSE

KOMÁROM FELMENTÉSE ÉS PEST VISSZAFOGLALÁSA

Abban pedig, hogy a magyar liberálisok zöme április 14-e után sem tért le arról az útról, amelyre március folyamán rálépett, hanem ennek az útnak – Kossuth április 14-e előtti várakozásait halomra döntve – éppenséggel még törhetetlenebb hívévé lett, megint csak előkelő részük volt a főhadszíntéren lejátszódó hadieseményeknek. Mert az ellenséges főerők megsemmisítésének lehetőségét a honvédsereg teljesen az isaszegi ütközettel sem szalasztotta el, s az isaszegi ütközet után történtek is erőfeszítések az addig mulasztottak jóvátételére, ezek az erőfeszítések pedig ismét fényes győzelmek egész sorának a kivívására vezettek, magát az ellenséges főerők megsemmisítésének a célját azonban a seregnek végül másodszori próbálkozásra sem sikerült elérnie.

A további hadműveletek terve, amelyet a honvédsereg főerőinek tábornokai április 7-én Gödöllőn tartott haditanácsukban az akkor még a táborban időző Kossuth közreműködésével rögzítettek, azt mondotta ki, hogy a II. hadtest és Asbóth hadosztálya most fogja körül Pest várossát s, magát nagy mozgékonysággal a magyar sereg zömének adva ki, kösse le a város területére húzódott ellenséges főerőket, közben pedig a sereg valóságos zöme, az I., a III. és a VII. hadtest minél gyorsabban nyomuljon előre a Duna bal partján, s mentse fel az ostromzár alól a már rendkívül szorongatott helyzetben levő Komárom várát, majd, egyesülve a komáromi védőőrséggel, keljen át a Duna jobb partjára, vágja el az ellenséges főerők Bécs felé vezető fő hátrálási vonalát, s a császáriakra azután itt, a Dunántúlon mérjen megsemmisítő csapást. És a terv megvalósítása a következő napokban már meg is kezdődött: Aulich és Asbóth széles körben gyűrűbe zárta Pestet, Damjanich pedig, majd az ő nyomában Klapka s végül Gáspár is megindult Vác felé.

Vácott azonban a magyar seregzömnek útját állta Ramberg 8 ezres létszámú hadosztálya, amelyet az isaszegi ütközet után a császári hadsereg II. hadtestét is Pesten összpontosító Windisch-Grätz ennek pótlására rendelt ide Balassagyarmatról (s amelynek a vezényletét Ramberg betegsége miatt egy-két napja Götz tábornok vette át). Hogy tehát a Komárom felé vivő út szabaddá váljék, Görgei a III. és az I. hadtestnek április 10-én parancsot adott Vác megtisztítására. Damjanich és Klapka pedig ekkor az előbbi javaslatára megállapodott abban, hogy Vác ellen arcban csak a III. hadtest fog felvonulni, az I. hadtest egyik dandára ellenben keleti irányú kitérővel már ezt megelőzően az ellenség hátába fog kerülni, s az ilyen módon mindenfelől körülzárt ellenséget azután a harapófogót képező honvédcsapatok egyidejű támadással teljesen fel fogják morzsolni. És ez bizonyára meg is történt volna, ha Klapka kirendelt dandára el nem véti az utat. Mivel azonban elvétette s Götz előtt ezáltal megnyílt a zavartalan elvonulás lehetősége is, Damjanich végül mégiscsak arra kényszerült, hogy katonáit már az átkaroló mozdulat lebonyolítása előtt rohamra indítsa. Így pedig az ellenség csakugyan nem úszta meg súlyos vereség nélkül – mi több: a Vác falai között kifejlődött véres utcai harcok során maga Götz is halálos sebet kapott –, a császáriak legtöbbje azonban elmenekülhetett Párkány felé, s ezért az ellenség megsemmisítésének a terve ez alkalommal is füstbe ment.

Mindazonáltal az a körülmény, hogy a váci ütközetben magyar részről végül is mindössze egy hadtest vett részt, nemcsak kárral, hanem haszonnal is járt: hozzájárult annak a látszatnak a fenntartásához, amelyet a rendkívül nagy mozgékonysággal tevékenykedő Aulichnak egyelőre valóban sikerült kialakítania, hogy tudniillik a magyar sereg zöme Pest határában helyezkedik el. Windisch-Grätz pedig emiatt elegendőnek hitte, ha a Garam és a Nyitra közti terület védelmét pillanatnyilag egyetlen hadtestre, Ludwig Wohlgemuth altábornagy újonnan szervezett 12 ezer főnyi (IV. számú) hadtestére meg a Vácról elmenekült csapatokra bízza.

Ámbár Görgeinek persze így is számolnia kellett azzal, hogy csapatai csupán harcban erőszakolhatják majd ki a Garamon történő átkelést s még harcban is csak akkor, ha egyszerre több ponton tesznek kísérletet a folyó áthidalására. Arra viszont, hogy ilyesmivel a – különben is megáradt – Garam torkolatvidékén próbálkozzék, ő megfelelő hadihídkészletek híján már eleve sem gondolhatott. Seregét ezért Vácról nagy kerülővel Léva felé vezette, s azután itt, a Garam középső folyásának a vidékén fogott hadihidak építtetésébe. Így pedig az I. és a III. hadtest csupán 18-án reggel kelhetett át a folyón, a VII. meg éppenséggel csak 19-én délután, s mire ez utóbbi is felkerekedhetett, addigra amazoknak már meg is kellett ütközniük az ellenséggel. S a hasonlóképpen kellő erőösszpontosítás nélkül felálló Wohlgemuth Nagysallónál végül a VII. hadtest távolmaradása ellenére is súlyos vereséget szenvedett, a megsemmisítő vereséget azonban ilyen körülmények között ő is elkerülhette, s bár most egészen a Nyitra mellékéig kényszerült visszavonulni, a visszavonulást teljes rendben bonyolíthatta le.

Igaz viszont, hogy Wohlgemuth elvonulásával Görgei előtt mégiscsak megnyílt végre a Komárom felé vezető út s a felmentő sereg 22-én már Komáromba is érkezett. Görgeinek tehát még mindig maradt lehetősége arra, hogy gyorsan átkelve a Duna jobb partjára, idejében elvágja a főváros területén rekedt ellenséges főerők legfontosabb visszavonulási útját. Ő azonban ahelyett, hogy csapatait a kellő számban rendelkezésére álló hajókon mindjárt átszállíttatta volna a jobb partra, megint csak hadihidat építtetett, s emiatt serege csupán a 25-éről 26-ára virradó éjszakán kezdhette meg az átkelést. Ez a késedelem pedig elegendő volt ahhoz, hogy az ellenség megmenekülhessen.

Mert 19-ére végül a császáriaknak is felnyílott a szemük. Ezen a napon ugyanis Jellačić és Schlik támadást intézett Aulich ellen, s Aulichnak a nagy erőkülönbség miatt kényszerűen végrehajtott gyors visszavonulásából az ellenség egyszerre kiolvashatta, hogy Pest alatt a honvédseregnek a valóságban csak kis létszámú csapatai állanak. A nagysallai ütközet pedig ugyanezen a napon azt is kétségtelenné tette, hogy a honvédsereg főerői ténylegesen Komáromtól északkeletre helyezkednek el. Welden báró tehát, aki az isaszegi ütközet hírére elcsapott Windisch-Grätztől egy héttel korábban (immár táborszernagyi rangban) átvette a Magyarországon harcoló császári csapatok vezérletét, nyomban átlátta, hogy ha seregének zöme továbbra is Pesten marad, akkor ott könnyen egérfogóba kerülhet, s ezért most késedelem nélkül elrendelte a visszavonulást. És a II. meg a III. hadtest 23-án már útnak is indult nyugat felé, hogy egyesülve a Komárom alatt tanyázó ostromsereggel, Győrön át egészen Pozsony vidékéig hátráljon, majd másnap Jellačić is elvonult a Duna jobb partján Eszék felé, hogy legalább Szlavóniát biztosítsa a honvédcsapatokkal szemben, amelyek idő közben a Bácska legnagyobb részét is újból hatalmukba kerítették. S minthogy így a főváros területén ellenséges katonaság csupán a most Heinrich Hentzi tábornok parancsnoksága alá helyezett budai várban maradt, Pest 24-ére ismét szabaddá lett, az ellenséges főerőknek viszont megint csak sikerült kibújniok az egérfogóból.

Mire ugyanis Görgei seregének zöme 26-án hajnalban átkelt a Duna jobb partjára, Welden nyugat felé visszavonuló csapatai már egyesültek a Komárom alatt állókkal, sőt egy részük immár Győr felé közeledett. S Görgeinek éppenséggel még ekkor is volt lehetősége arra, hogy megsemmisítő csapást mérjen az ellenséges főerőkre, hiszen Welden seregét Jellačić különválása számottevően meggyengítette, a magyar sereget viszont a komáromi várőrséggel történt egyesülés jócskán megerősítette. Görgei azonban nemcsak arra nem gondolt, hogy most a komáromi várőrség egészét is felhasználja, de még arra sem, hogy a Dunán már átkelt I. és III. hadtest után a VII-et is átdobja a jobb partra, sőt arra sem, hogy fogytán levő lőszerkészletét haladéktalanul kiegészítse a komáromi vár bőséges tartalékaiból. Így pedig a jobb partra átkelt csapatok 26-án Komárommal átellenben megütközhettek ugyan az ellenséggel, de az ütközetet nagyjából egyenlő erőkkel voltak kénytelenek megvívni, s a kora délutáni órákban azután lőszerkészletük elapadása miatt döntés nélkül félbe is kellett hogy hagyják. S igaz, az ellenség nem aknázta ki ezt a rá nézve kedvező fordulatot, hanem beérte azzal, hogy napnyugtáig kitartson az ütközet kezdetén elfoglalt állásaiban, az éj leszálltával pedig elvonult nyugat felé. Csakhogy Welden a maga célját, az elvonulás zavartalanságának a biztosítását így is elérte.

Isaszeg után ekként ment hát veszendőbe Komárom alatt immár másodízben is az ellenséges főerők megsemmisítésének a lehetősége. Ámbár az is bizonyos, hogy az ellenséges fősereg, ha a teljes szétveretést elkerülte is, az áprilisi hadműveletekből végül rendkívül megtépázottan került ki, s Pozsony környékéig most már éppen ezért meg sem is állapodott többé. A magyar főseregnek tehát, noha stratégiai célját ezúttal sem sikerült elérnie, az ellenség kezéből ezúttal is jókora területet, a Dunántúlnak csaknem az egész északi felét sikerült kiragadnia.

GYŐZELMEK A MELLÉKHADSZÍNTEREKEN

A császári hadsereg főerőinek visszaszorítását pedig a mellékhadszíntereken tevékenykedő ellenséges csapatok elkergetése is nyomon követte.

Somogyban például a gerillaháború szervezőjeként már szeptemberben is kitűnt Noszlopy Gáspár szolgabíró április végén Kossuth felhatalmazásával ismét népfelkelést hirdetett, s rövid idő alatt mintegy 30 ezer főnyire duzzadt serege élén gyors egymásutánban felszabadította elébb Kaposvárt, majd Szigetvárt, végül pedig Nagykanizsát is, ezzel saját megyéjén kívül Zalát is teljesen megtisztítva az ellenségtől.

De szép eredményeket könyvelhettek el azok az ország északkeleti megyéiben alakult szabadcsapatok is, amelyeket felvidéki működése során az úgynevezett felső-magyarországi védsereg keretei között még Szemere kezdett szervezni március derekán. A félezres létszámú borsodi szabadcsapat például, amelynek a parancsnokságát az ismert színész, Egressy Gábor vállalta, április 7-én, együttműködve Beniczky Lajos – nagyrészt szlovák nemzetiségű – bányavidéki önkénteseivel, Eperjesről űzte el a városba befészkelődött császáriakat, a – zömmel cipszerekből összetevődő – 800 főnyi szepesi vadászcsapat pedig, amelynek az élén Ludwig Cornides őrnagy állott, egy hónappal később saját megyéjéből verte ki az oda Galíciából betört ellenséges alakulatokat. És a szervezett szabadcsapatok mellett a Felvidéken szintén szerephez jutott a szó szoros értelmében vett népfelkelés is; Selmecbányát például április 18-án, a honvédsereg egyik kisebb portyázó különítményével összefogva, a fegyverre kelő helybeli bányászok szabadították fel, ezzel egyszersmind a besztercebányai meg a körmöcbányai ellenséges helyőrséget is megfutamodásra bírva.

S ezekben a hetekben végre a honvédsereg oldalára billent a délvidéki harcok mérlege is. Perczel ugyanis, aki márciusban a Bácska kiürítése után Szeged és Szabadka körül hátrahagyott honvédcsapatok, a IV. hadtest parancsnoka lett, március végén 7 ezer emberével megindult dél felé, s először összeköttetést teremtett a hónapok óta ellenséges csapatok által körülzárt Pétervárad védőivel, majd április 3-án bevette az előzőleg – tudjuk – már három ízben is sikertelenül megostromolt Szenttamást, négy nap múlva pedig a római sáncoknál mért súlyos csapást a szerb felkelőkre, s ezzel a titeli fennsík kivételével a Bácska teljes területét felszabadította.

A titeli fennsík meghódításáról azonban Perczel már kénytelen volt lemondani, mert Debrecenből közben olyan utasítást kapott, hogy vonuljon a Temesközbe, s a szintén oda tartó Bemmel együtt ezt az országrészt is tisztítsa meg az ellenségtől. Április 21-én tehát átkelt a Tisza bal partjára, s a 24-i basahídi ütközetben legfőbb támaszpontjuk, Nagybecskerek feladására kényszerítette a szerb felkelőhad főerőit, majd május 7-én a jarkovác–uzdini ütközetben immár teljesen szétszórta őket, s így két nappal később Pancsovát is hatalmába keríthette. Bem pedig, aki a VI. (erdélyi) hadtest 9 ezer embere élén április 16-án kezdte meg temesközi hadjáratát, eközben elébb a temesvári császári várőrség Lugosra kikülönített csoportját szorította vissza a vár falai közé, majd azok ellen a császári csapatok ellen fordult, amelyek márciusban Erdélyből Havaselvére menekültek előle, de április 22-én Ignaz Malkovsky altábornagy vezetésével Orsovánál újból magyar földre léptek, s néhány gyors mozdulattal elérte, hogy ez a jóval erősebb – ekkor 14 ezres létszámú – hadtest május 16-án másodízben is kitakarodjék az országból. És így május közepére Temesvár kivételével a Tisza—Maros köze is teljes egészében szabaddá lett.

A SZEMERE-KORMÁNY BEMUTATKOZÁSA

Az a körülmény pedig, hogy a honvédsereg az ellenség java erőit megsemmisíteni ekkortájt sem tudta, az április–május folyamán egymást követő ütközetekben viszont vereséget vereség után mért rájuk s mindenfelé egészen a határszélekig szorította vissza őket, a magyar liberálisok legtöbbjében természetszerűleg csak erősítette azt a hiedelmet, hogy az ellenforradalom teljes szétzúzására nincs lehetőség, megfelelő békefeltételek kicsikarására ellenben van, sőt ezt hovatovább azzal a hiedelemmel is kezdte tetézni, hogy a harcnak már végét is lehet vetni, hiszen az esetleges újabb ellenforradalmi próbálkozások veszélyét már a honvédsereg eddigi győzelmei is tökéletesen elhárították. S hamarosan magának a hivatalos kormánypolitikának is ez a hiedelem lett alapjává – annak ellenére, hogy (a miniszterelnöki tiszt mellett most a belügyminiszteri tárcát is átvevő) Szemere május 1-én megalakult kormányában a pénzügyminiszterré előléptetett Duschek kivételével csupa olyan liberális kapott helyet, aki eddig mind az önvédelmi harc odaadó katonájaként tűnt ki. Hiszen külügyminiszter (és ideiglenes földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter) az 1848 előtti főrendi ellenzék egyik kiemelkedő vezetője, a forradalmat elébb baranyai főispánként, majd február óta bácskai kormánybiztosként egyaránt becsülettel szolgáló Batthyány Kázmér gróf; igazságügyminiszter a már a szerb felkelés kirobbanásakor temesközi országos biztossá megtett s az ellenállást ettől fogva minden rá bízott feladatkörben ernyedetlenül szervező Vukovics Sebő; közmunka- és közlekedésügyi miniszter az elébb dunántúli, majd január vége óta erdélyi teljhatalmú biztosként ugyancsak fáradhatatlanul helytálló Csány László; vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig a nagynevű történetíró, az előző nyáron csanádi püspökké kinevezett s a forradalom mellett a püspöki kar más tagjaival ellentétben azóta is híven kitartó Horváth Mihály lett. Csakhogy bármennyire rendíthetetlen hívei voltak is ezek a férfiak a polgári átalakulás ügyének, azt, hogy az ellenforradalmi veszélylyel mindaddig számolni kell, amíg az ellenforradalom teljesen össze nem omlik, vagy ők sem értették meg, vagy ha ők maguk megértették is, nem tudták megértetni Szemerével, aki ez idő tájt a liberálisok legtöbbjéhez hasonlóan már maga is meggyőződéssel vallotta s mindenki másnál hangosabban hirdette is az ellenkezőt, azt, hogy máris „eljött az idő", amikor „kimondhatjuk bátran, hogy Magyarország szabad".[4]

Abból a nézetből pedig, hogy az ellenforradalmi veszélytől többé nincs miért tartani, szükségképpen következett az a nézet is, hogy többé a forradalmi államnak az ellenforradalmi veszély minél hathatósabb elhárítása céljából létrehozott sajátos intézményeit sincs miért fenntartani. És az új kormány megalakulása után késedelem nélkül hozzá is látott ezeknek az intézményeknek a lerombolásához: Szemere először feloszlatta a rendőrséget, majd nem kevesebb mint tizenöt megyéből visszahívta azokat a kormánybiztosokat, akiket még a honvédelmi bizottmány állított a szóban forgó törvényhatóságok élére, s azután a kormány elrendelte a legtevékenyebb forradalmi bíróság, a honvédsereg főerői mellett működő tábori vésztörvényszék felszámolását is. Ezekkel a lépésekkel pedig a magyar forradalom most a Szemere-kormány vezetésével éppúgy rákanyarodott önmaga belülről történő felszámolásának az útjára, akár annak idején a nagy francia forradalom is a jakobinus diktatúra összeomlása után, csakhogy gyökeresen eltérő körülmények között, hiszen a francia forradalom előzőleg már végérvényesen meg tudta törni az ellenforradalom gerincét, a magyar forradalom viszont egyelőre csupán Szemere és a hozzá hasonlóan gondolkodó liberálisok vágyálmaiban szabadult meg az ellenforradalom fenyegetésétől.

Mindazonáltal a magyar forradalomnak annyira maradéktalanul mégsem sikerült felszámolnia önmagát, amennyire annak idején a francia forradalomnak, s ebben kiemelkedő része volt Kossuthnak. Mert Kossuth világosan látta, hogy az ellenforradalmi erők eddigi vereségei még távolról sem vezettek az ellenforradalom végérvényes vereségére, s ezért továbbra is minden tőle telhetőt megtett a forradalom hadállásainak erősítése érdekében – kivált a honvédelmi bizottmány megszűnése és a Szemere-kormány hivatalba lépése között eltelt fél hónapban, amikor hatáskörét még nem kényszerült megosztani az új kormánnyal, s így egyelőre az országgyűlési többség jobbratolódása ellenére is viszonylag nagy mozgási szabadság birtokában maradt.

Legsürgősebb feladatát pedig Kossuth most a paraszti tömegek mindinkább lankadó lelkesedésének újólagos felcsigázásában jelölte meg. Tudván tehát, hogy az igazságügyminisztérium már lezárta a vizsgálatot azoknak a parasztoknak az ügyében, akik az előző hónapokban ismételten felpanaszolták, hogy bár úrbéresek voltak, földesuraik majorsági jobbágyokként kezelik őket, s értesülvén arról, hogy a vizsgálat lezárultát követően elkészült a panaszok orvoslására hivatott rendelet tervezete is: a függetlenségi nyilatkozat országgyűlési elfogadásának napján, április 19-én már közzé is tette a rendeletet, amely kimondotta, hogy vitás esetekben ezentúl mindig a földesúr lesz köteles bizonyítani a vita tárgyát képező parasztbirtok majorsági mivoltát, s amíg ez meg nem történik, addig az illető területet úrbéres, azaz most már feudális kötelezettségektől ment föld gyanánt kell kezelni. S mivel a majorsági jobbágyok zöme tagadta, hogy földje csakugyan majorsági jellegű, az érdekelt földesurak többsége pedig semmiféle bizonyító eszközzel nem rendelkezett: a rendelet életbe léptetésével Kossuth az érdekelt földesurak többségét egyszeriben megfosztotta attól a jogalaptól, amelynek a segítségével a majorsági jobbágyok feudális függősége március után is fenntartható volt.

---

[4] Lásd: Szemere felszólalását a képviselőház 1849. máj. 22-i ülésén. *Közlöny*, 1849. máj. 23. 112. sz. 420.

De erőfeszítéseket tett Kossuth annak érdekében is, hogy ha már minisztériumok irányítását nem bízhatja is, legalább néhány más kulcsfontosságú tisztséget ruházzon most radikálisokra, éspedig szintén még az új kormány hivatalba lépése előtt, vagyis ezen a téren is kész helyzet elé állítva Szemereéket. Pest felszabadulása után tehát a fővárosba Irányi Dánielt, Győrnek és környékének a felszabadulása után pedig ide Lukács Sándort küldte ki kormánybiztosul, s arra is gondolt, hogy a liberális főrendek egyik legkiválóbbikát, Esterházy Mihály grófot, aki a honvédelmi bizottmányon belül a hadianyaggyártás ügyeit irányította volt, a bizottmány feloszlása után ugyanezen ügyek országos biztosává tegye meg.

Közben pedig Kossuth azt is keresztülvitte, hogy a képviselőház az előző nyáron megszavazott 200 ezres újoncmennyiség kiegészítésére április 24-én újabb 50 ezer regrutát ajánljon meg; s ezzel megint csak kész helyzet elé állította Szemerét, aki azon a véleményen volt, hogy „hadseregünknek alig van már teendője".[5] A 24-i határozat ugyanis lehetőséget teremtett a honvédsereg létszámának további gyarapítására, s ennek jóvoltából – bár a szolgálatra önként vállalkozók aránya a következő hónapokban még tovább apadt – a sereg gyalogoszászlóaljainak a száma például a február végi 110-ről május folyamán már 122-re, július közepéig meg kereken 140-re nőtt.

---

[5] Erről: Szemere uo.

A forradalom önfelszámolásának a folyamatát azonban visszájára immár Kossuth erőfeszítései sem fordíthatták, legfeljebb lassíthatták valamelyest, az új kormány hivatalba lépése után pedig már lassítani is egyre kevésbé tudták. Szemereéék beiktatásával ugyanis egyik napról a másikra nagymértékben leszűkült az a kör, amelyen belül Kossuth még önállóan intézkedhetett, s azután hamarosan megkezdődött az ő korábbi intézkedéseinek az érvénytelenítése is. Esterházy Mihályt például a kormány már május 19-én megfosztotta országos biztosi feladatkörétől, s nem sokkal később Irányit is rákényszerítették a fővárosi kormánybiztosság letételére. A majorsági jobbágyok helyzetének rendezésére hivatott április 19-i rendelet megnyírbálását pedig az új kormány kiváltképpen sürgős feladatának tartotta: a rendeletben foglaltak Erdélyre alkalmazását például Vukovics már május 5-én úgy szabályozta, hogy itt (ahol úrbérrendezés – mint tudjuk – sohasem volt s ahol ezért mindig is nyitott kérdés maradt, melyik jobbágybirtok minősül úrbéres jellegűnek s melyik nem) azt a földesura által majorsági jobbágynak mondott parasztot, aki vitatja a földesúr igazát s magát volt úrbéresnek vallja, földjéről elűzni nem szabad ugyan, ügyének végelintézéséig azonban kötelezni kell feudális szolgáltatásainak további teljesítésére – jóllehet ez a kiegészítés homlokegyenest ellentétes volt az április 19-i rendelet előírásaival, sőt még az utolsó erdélyi országgyűlés IV. törvénycikkében foglaltakkal is.

A TÁMADÓ HADMOZDULATOK FELFÜGGESZTÉSE

Mindazonáltal a forradalom ügyének az ilyen és hasonló intézkedések együttvéve sem ártottak annyit, mint az, hogy a főhadszíntéren április elején megindított stratégiai ellentámadás április végére már abba is maradt. Holott minden érv amellett szólt, hogy a honvédsereg főerőinek a következő hetekben is folytatniuk kell az előrenyomulást, s további műveleteik célpontjául most már magát Bécs városát kell kitűzniök. Hiszen az ellenséges fősereg Komárom alól zavartalanul visszavonulhatott ugyan az osztrák–magyar határszélig, ennek a seregnek a létszáma azonban ekkor már nem haladta meg a 26 ezer főt, erkölcsi ellenállóereje pedig az általa áprilisban elszenvedett kudarcok folytán szinte a semmivel lett egyenlővé. A kétségbeesett Weldennek tehát – mint maga is nyomatékosan hangsúlyozta – halvány reménye sem lehetett arra, hogy a honvédsereg főerőit, ha tovább törnek előre, Bécs előtt bárhol is sikerüljön feltartóztatnia. És a Bécs elleni támadás nemcsak lehetségesnek, hanem fölöttébb kívánatosnak is mutatkozott. Egyrészt azért, mert a császárváros tömegeiből az októberi felkelést követő véres megtorlás sem ölte ki a forradalmi szellemet és a magyar forradalom iránti rokonszenvet, s így bizonyosra lehetett venni, hogy Welden seregének szétverése Bécsben is újabb forradalmi erjedést indítana meg. Másrészt – és főleg – azért, mert nyilvánvaló volt, hogy ha a honvédsereg most az ellenforradalom legfőbb támaszpontjára is csapást mér, akkor ez az ellenség számára rendkívül megnehezítheti, hogy még egyszer erőre kapjon, ellenkező esetben viszont az ellenforradalom időt nyerhet arra, hogy ismét rendezze sorait, s azután újabb kísérletet tegyen a magyar forradalom eltiprására.

Görgei azonban a támadó mozdulatokat az április 26-i komáromi ütközet megvívása után ennek ellenére sem folytatta tovább – csupán a VII. hadtest egy részét tolta előre Győrig –, s csapatainak zömével (mintegy 30 ezer emberrel) Buda alá vonult, hogy a stratégiai jelentőséggel egyáltalán nem bíró budai várból kifüstölje az ott hátrahagyott (egyébként alig 4 ezer főnyi) ellenséges katonaságot. Ő ugyanis abban a hitben élt, hogy a Habsburgokat már a császári hadsereg áprilisi vereségei is kellőképpen meggyőzhették a kölcsönös engedményeken alapuló békekötés elkerülhetetlenségéről, s ezért az udvar rövidesen úgyis tárgyalásokat fog kezdeményezni. Ezt a hitet pedig az sem ingatta meg benne, hogy – bár Buda ostroma több mint két hétig elhúzódott s a seregnek a várat csupán a május 21-ére virradó éjszakán sikerült hatalmába kerítenie –, az udvar tárgyalási hajlandóságának még ekkor sem mutatkozott semmiféle jele. Görgei tehát az ostrom lezárulta után is egy álló hétig Budán vesztegelt még, s amikor végre mégis felkerekedett, akkor sem a főhadszíntérre, hanem Debrecenbe utazott.

Amire jogcímet éppenséggel szolgáltatott néki az, hogy át kellett vennie a hadügyminisztérium vezetését. Kossuth ugyanis, aki a véle való nyílt leszámolást – tudjuk – kivihetetlennek tartotta, de más módon maga is szívesen kiragadta volna a fősereg vezérletét az ő kezéből, a trónfosztást követően az új kormány hadügyminiszteri székét néki ajánlotta fel – azzal a hátsó gondolattal, hogy ha ő vállalja a miniszterséget, akkor azután a fővezérletet Damjanichra fogja ruházni. És így a habozás nélkül igent mondó Görgeinek most a hadügyminiszteri állást is sikerült megkaparintania – anélkül azonban, hogy emiatt csakugyan meg kellett volna válnia a fővezérlettől. Damjanich ugyanis Komáromban egy véletlen baleset során a lehető legrosszabbkor lábát törte, s ennek következtében harctéri szolgálatra alkalmatlanná lett, más hivatott főparancsnokjelölttel pedig Kossuth pillanatnyilag nem rendelkezett...

De pusztán azért, hogy átvegye a hadügyminisztérium vezetését, Görgeinek a valóságban még nem kellett volna olyannyira sietnie a Debrecenbe utazással. A szorosan vett hadügyminiszteri teendők ellátását ugyanis ezután is nyugodtan rábízhatta volna a minisztérium élén őt ekkor már hetek óta helyettesítő Klapkára, hiszen Klapka eddig is teljes megelégedésére működött Debrecenben. (Így például május 20-án már el is fogadtatta a kormánnyal a forradalom fegyveres erőinek új hadműveleti tervét, amely az ország mindenirányú védelmének a címén azt írta elő, hogy a honvédsereg egyes hadtesteit most egymástól nagyjából egyenlő távolságra és összefüggő körvonalban az országhatárok mentén kell felsorakoztatni. Ami azután kétszeresen is a császáriak malmára hajtotta a vizet: egyrészt, mert a jövőre nézve immár eleve lehetetlenné tette, hogy a honvédsereg bárhol is összpontosított csapást mérjen rájuk, másrészt, mert ugyanakkor lehetővé tette, hogy ők viszont a honvédsereg most rendkívül megnyúló s ezért mindenütt rendkívül elvékonyodó arcvonalát összpontosított erőkkel ott és akkor törjék majd át, ahol és amikor csak akarják.)

Ténylegesen azonban Görgei nem is új hivatalának mielőbbi átvétele végett utazott ekkor Debrecenbe, hanem éppen azért, mert az udvari körök még május végén sem adtak magukról életjelt. Ennek magyarázatát keresve ugyanis apránkint oda lyukadt ki, hogy a Habsburgok persze nem is léphetnek ki hallgatásukból addig, amíg az országgyűlés vissza nem vonja a trónfosztó határozatot és félre nem állítja Kossuthot, s ezért őrá most az a feladat hárul, hogy gondoskodjék a béketárgyalások ebbeli – immár egyedül hiányzó – feltételeinek a megteremtéséről, ehhez pedig elengedhetetlen, hogy mostantól fogva már a békepárti politikusokkal szorosan együttműködve járjon el. S ennek megfelelően debreceni kirándulásának első napján, május 31-én már össze is ült a békepárt vezetőivel.

Mikor azonban bevezetőül azt javasolta, hogy tárgyalófelei mindenekelőtt magával az országgyűléssel érvényteleníttessék a trónfosztást, amazok legnagyobb meglepetésére azt felelték, hogy ez kivihetetlen – egyszerűen azért, mert az országgyűlés éppen aznap kimondotta székhelyének a felszabadított Pestre való visszatételét, s emiatt egy hónapra felfüggesztette üléseit. Amikor pedig erre ő vagylagos módozatként felvetette saját katonai hatalomátvételének a gondolatát, szavait vendéglátói teljesen egyöntetű elutasítással fogadták. Mert a katonai hatalomátvételt a békepártiak önmagában véve „hazafi érdemnek és nem bűnnek" tartották volna maguk is,[6] abban azonban, hogy egy ilyen kísérlet csakugyan sikerre vihető volna a még mindig elsősorban Kossuth nevétől hangos Magyarországon, már kételkedtek (alighanem joggal is).

És Görgei a békepártiak húzódozását eleinte csupán indokolatlan kishitűségből eredeztette, rövidesen azonban ő is rádöbbenhetett terveinek értelmetlenségére, sőt – alig négynapos debreceni időzés után – a táborba való haladéktalan visszatérésre is kénytelen lett elszánni magát. A Debrecenbe épp ekkortájt özönleni kezdő hírek ugyanis egyszerre kétségtelenné tették immár az ő szemében is, hogy a békülékenység szellemét a Habsburgokban ténylegesen az áprilisi hadieseményeknek sem sikerült elültetniök, s hogy ezért Magyarország most a valóságban éppen nem az általa remélt béketárgyalásoknak, hanem az ellenforradalom újabb s minden korábbinál fenyegetőbb rohamának a küszöbén áll.

3. AZ OROSZ BEAVATKOZÁS

A NAGYHATALMAK ÖSSZEFOGÁSA AZ ELSZIGETELT MAGYARORSZÁG ELLEN

Az udvari körök ugyanis a császári csapatok áprilisi vereségeiből messze nem azt a tanulságot szűrték le, hogy mégiscsak alkura kell lépniök a magyar rebellisekkel, hanem éppen azt, hogy a továbbiakban még az eddigieknél is nagyobb erőfeszítéseket kell kifejteniök a magyar forradalom eltiprására. Az ellenforradalom vezérkara ezért az áprilisi harcok lezárulta után előállott harci szünetet mindenekelőtt arra használta fel, hogy teljesen újjászervezze s részint máshonnan elvont csapatokkal, részint újoncokkal tetemesen megnövelje a magyar forradalom leküzdésére hivatott fekete-sárga haderőt. És így az idegileg összeomlott Weldent május végén felváltó új főparancsnok, Julius Haynau báró táborszernagy vezérletével június derekán a császári hadseregnek (az ekkor már nem túlságosan sok szerb felkelőt is hozzászámítva) összesen immár 166 ezer katonája állott szemben a honvédsereggel, amelynek az összlétszáma ugyanekkor (ha belefoglaljuk a szervezett szabadcsapatok állományát meg azt a 30 ezernyi újoncot is, akit még július folyamán sem sikerült felfegyverezni) 173 ezer főre rúgott.

---

[6] KOVÁCS LAJOS, A békepárt a magyar forradalomban. Bp. 1883. 90.

Döntő erőfölényt azonban a császáriaknak még Magyarország ellen vezényelt csapataik leggondosabb újjászervezése sem tudott biztosítani. De ezzel április óta maguk az udvari körök is tisztában voltak már, s ezért Ferenc József – bármennyire kínos lehetett is számára gyengeségének világgá kürtölése – már a Szemere-kormány megalakulásának a napján, május 1-én újabb katonai segélyt kért I. Miklós orosz cártól. A cár pedig, aki tudta ugyan, hogy a Habsburgok nem nézik jó szemmel az ő balkáni terjeszkedő politikáját, de arra számított, hogy ha a magyar forradalommal az orosz hadsereg fog végezni, akkor ez csak növelni fogja Oroszország nemzetközi súlyát, s aki ráadásul attól is tartott, hogy a magyar forradalom esetleges további térnyerése forradalmasító hatást gyakorolhatna saját birodalmára – mindenekfölött Orosz-Lengyelországra – is, habozás nélkül ráállott a kérés teljesítésére. A budai vár magyar kézre kerülésének a napján, május 21-én tehát Ferenc József Varsóban már az orosz beavatkozás módozatait is rögzíthette, június közepén pedig az – együttvéve 204 ezer főnyi – orosz intervenciós sereg Ivan Fjodorovics Paszkevics herceg tábornagy vezérletével már át is lépte a magyar határt.

És a beavatkozástól a cárt az sem tartotta vissza, hogy a nyugati országok közvéleménye – kivált az angol közvélemény – mélységes felháborodással fogadta ezt a lépést. Már csak azért sem, mert ugyanezen országok kormánykörei távolról sem azonosították magukat a közvéleménnyel. A szóban forgó kormánykörök ugyanis, az európai hatalmi rend épségének megóvásában mindennél szentebb ügyet látván, Magyarországot független országnak – Kossuth várakozásaira rácáfolva – az április 14-én történtek után sem voltak hajlandóak elismerni, hanem továbbra is csak egy törvényes uralkodója ellen fellázadt osztrák koronatartománynak minősítették. Ha tehát ezek a kormánykörök a közvéleménynek tettek is annyi engedményt, hogy nyíltan nem üdvözölték a beavatkozást, arra, hogy a Magyarország elleni orosz támadást kifejezetten el is ítéljék, már semmiképpen sem vállalkoztak, a kulisszák mögött pedig képviselőik egyenesen helyeslésükről siettek biztosítani az orosz diplomatákat.

Így hát a Habsburgoknak végül is háborítatlanul sikerült igénybe venniök Miklós cár segítségét. A magyar forradalomnak viszont az európai forradalom táborán belül továbbra sem adódtak érdemleges segítőtársai. Holott az európai forradalom lángja még ekkor sem aludt ki teljesen. Olasz földön például Toscana egészen május végéig, Róma július elejéig, Velence pedig egyenesen augusztus végéig állta a harcot az intervenciósokkal. De folyt még a harc az Alpok másik oldalán is, ahol az egyes német államok fejedelmei a Hohenzollernek és a Habsburgok kezdeményezésére egymás után megtagadták a jóváhagyást a frankfurti parlament által az egységes Németország számára idő közben kidolgozott liberális alkotmánytervezettől, s ahol emiatt május folyamán újabb fegyveres forradalmi felkelésekre került sor Szászország, a Rajna-vidék, Baden és Pfalz fontosabb városaiban. Amint újabb fegyveres felkelésre készültek ez idő tájt a cseh radikálisok is, Lengyelországban pedig a mozdulatlan felszín alatt éppen ekkor szintén mindinkább érlelődni kezdett a forradalmi elégedetlenség. És a magyar forradalom iránti rokonszenv sem egyedül Bécsben vagy Angliában növekedett napról napra, hanem a német felkelők soraiban, sőt a korábban kérlelhetetlenül magyarellenes, a Ferenc József-i alkotmányoktroj által azonban végül mégiscsak jobb belátásra ébresztett cseh radikálisok körében is, nem beszélve Lengyelországról, ahol sokan már csak arra vártak, hogy Dembiński, akit Kossuth április 19-én a Felvidék keleti részének védelmére újonnan szervezett IX. honvédhadtest parancsnokává nevezett ki, csapatainak élén végre lengyel földre lépjen.

Csakhogy a rokonszenv-megnyilatkozásokat a magyar forradalomnak tevékeny együttműködéssé fejlesztenie most sem sikerült. Már csak azért sem, mivel az együttműködés kibontakoztatására eléggé még mindig nem törekedett maga sem. És erről nem csupán a Bécs elleni támadás elmaradása tanúskodott, hanem például az is, hogy a valóban galíciai betörésre készülő Dembińskit a Szemere-kormány már megalakulásának a hetében eltiltotta a támadástól – bármennyire hátráltathatta is volna ez (kivált ha egy galíciai tömegfelkeléssel is párosul) az orosz csapatok Magyarország elleni felvonulását –, mert a kormány attól tartott, hogy a cárnak éppen egy ilyen lépés szolgáltatna ürügyet a magyarországi beavatkozásra . . .

A legfőbb ok azonban, amely miatt a magyar forradalom továbbra sem volt képes biztosítani a maga számára a külföld forradalmi mozgalmainak tevékeny támogatását, mégsem saját mulasztásaiban gyökerezett, hanem abban, hogy ezek a forradalmi mozgalmak ekkor már a magyar forradaloménál is reménytelenebb helyzetben voltak, s legtöbbjük most már hamarosan össze is omlott. A Drezdában május 4-én kitört felkelést például a porosz csapatoknak alig négy nap leforgása alatt sikerült vérbe fojtaniuk, a cseh radikálisok május közepére tervezett prágai felkelése pedig már csírájában elvetélt, mert a hatóságok még a felkelés tényleges kirobbanása előtt leleplezték és felszámolták a szervezkedést. Mire tehát Paszkevics csapatai átlépték a magyar határt, az európai forradalom zászlaja Magyarországon kívül már csak az ostromgyűrűbe zárt Róma és Velence fölött meg az ötszörös túlerővel küzdő kicsiny badeni felkelősereg harcosainak a kezében lobogott. És így ekkorra végérvényesen eldőlt, hogy a magyar honvédseregnek a továbbiakban mindennemű külső segítség nélkül, egymagában kell felvennie a harcot Európa két legnagyobb s együttvéve több mint kétszeres erőfölényt élvező hadseregével.

A VÁG-VIDÉKI HARCOK JÚNIUS DEREKÁN

Ha tehát nem előbb, 1849 júniusára már mindenképpen menthetetlenné lett a magyar forradalom helyzete is. Mert, igaz, a honvédseregnek valami csekély reménye még az adott körülmények között is lehetett eredményes ellenállás kifejtésére, de csupán akkor, ha haladéktalanul kilép hetek óta tartó tétlenségéből, s erőinek összpontosítása céljából először is – igen gyorsan megszervezendő és minden korábbinál sokszorta nagyobb tömeget megmozgató népfelkelésre támaszkodva – stratégiai védelembe vonul, az erőösszpontosítás végbemenetele után pedig kísérletet tesz arra, hogy a következő hetekben, teljes erejét latba vetve, külön-külön mérkőzzék meg a több irányból támadó ellenséges hadak egyes csoportjaival. Csakhogy Görgei – bár június legelején végre maga is megértette, hogy a seregnek megint a cselekvés mezejére kell lépnie – a kitűzendő célt továbbra is csak a Habsburgok megegyezéses béke kötésére való kényszerítésében látta, s e cél elérésére még mindig látott lehetőséget is, az esetben tudniillik, ha a császári csapatokra képes lesz még az orosz segélyhad megérkezése előtt újabb vereségeket mérni. Ő tehát, aki eddig késlekedett a támadó mozdulatok folytatásával, június második hetében, amikor feladata már egyedül a stratégiai védelembe vonulás lehetett s amikor a nyugati határszélen Haynaunak immár 83 ezer embere nézett vele farkasszemet, egyszerre újabb támadást indított a császári főerők ellen. Ezzel pedig a honvédsereg jóvátehetetlenül elesett az azonnali erőösszpontosítás lehetőségétől – s ráadásul anélkül, hogy Görgeinek akár csak helyi jelentőségű győzelmeket is sikerült volna kivívnia.

Holott ilyen győzelmek kivívására még mindig volt lehetőség – Haynau erőfölénye ellenére is. Haynau ugyanis a maga főerőit meglehetősen széttagoltan, túlságosan széles, Soprontól egészen Lipótvárig húzódó arcvonalon sorakoztatta fel. Görgei azonban, bár terve az volt, hogy az ellenség arcvonalát egyetlen – a Vág torkolatvidékén rá mérendő – nagy erejű csapással át fogja törni, ennek a hadmozdulatnak a lebonyolítására csupán az I., a II. és a III. hadtestet összpontosította, s indokolatlanul nagy erőket hagyott hátra Győr környékének és a Csallóköz keleti felének a biztosítására. Így pedig a támadásra kijelölt három hadtestnek még az áttörés kiszemelt pontján sem sikerült erőfölénybe kerülnie. És a nehézségeket az is növelte, hogy a támadás megindításakor Görgei nem is a helyszínen, hanem Pesten tartózkodott, úgy hogy a harcba vetett csapatok mindennemű központi irányítást nélkülözni kényszerültek. Holott ekkor már a fősereg valamennyi hadtestének élén új, elégséges hadvezetési tapasztalatokkal nem rendelkező parancsnok állott. (Damjanichot ugyanis – mint tudjuk – baleset érte, Klapka Debrecenből való visszatérte után a komáromi várőrség – a VIII. hadtest – parancsnokságát vette át, a hadban megőszült Aulich betegség miatt volt kénytelen visszavonulni a harctéri szolgálattól, Gáspár pedig a trónfosztásra válaszul tüntetően szabadságoltatta magát; s helyettük az I. hadtest élére Nagy

Sándor József tábornok, a II-éra Asbóth Lajos ezredes, a III-éra Knezić Károly tábornok, a VII-ére pedig Poeltenberg Ernő tábornok került.) S ezek után mi sem volt természetesebb, mint hogy a június 16-án Zsigárdnál megvívott ütközet végül is a honvédcsapatok vereségével végződött.

Görgei azonban ebből sem okult. Ellenkezőleg: mivel a vereséget nem volt nehéz az ő távolmaradásából eredeztetni, távolmaradására pedig hadügyminiszteri teendői adtak okot s így a zsigárdi kudarc kiváló érvet szolgáltathatott azoknak, akik helytelenítették, hogy ő a hadügyminiszteri tárca átvétele után is megtartotta a honvédsereg főerőinek parancsnokságát, a vereség hírére nyomban a táborba sietett s elhatározta, hogy a sereg élén való nélkülözhetetlenségének bizonyságául 20-án vissza fogja adni a kölcsönt Haynaunak. Ám a 20-án és 21-én lezajlott peredi ütközet megint csak a honvédcsapatok vereségével zárult. Az ellenség ugyanis a zsigárdi ütközet tapasztalatainak birtokában ez alkalommal már teljesen felkészülten várta a támadást, a sereg sorain belüli összevisszaságot pedig Görgei sem tudta kiküszöbölni, sőt még fokozta is azzal, hogy az ütközet első napjának végeztével, amikor már nyilvánvaló volt az újólagos kudarc, egyik percről a másikra elmozdította hadtestparancsnoki állásából Asbóthot is, Knezićet is, hogy jó előre olyan látszatot keltsen, mintha az elkövetkező vereségért őket terhelné a felelősség.

PRÓBÁLKOZÁSOK A FEGYVERES ERŐK ÖSSZPONTOSÍTÁSÁRA

Hiába voltak hát a megismételt támadási kísérletek: Görgei nemcsak megverni, de még feltartóztatni sem tudta Haynaut, úgy hogy a császári főerők június végén már Komárom alatt állottak. S mert a Hernád mentén Paszkevics személyes vezérletével előretörő orosz főerőket a kilencszerte gyengébb IX. hadtest (amelynek a parancsnokságát Dembińskitől május végén – az idő közben tábornokká kinevezett – Wysocki vette át) szintén nem tartóztathatta fel, ekkorra Paszkevicsnek is egészen Miskolcig sikerült hatolnia. Közben pedig, Moldva és Havaselve területéről kiindulva, már Erdély elözönlését is megkezdte az orosz intervenciós sereg balszárnya, amelyet Alekszandr Nyikolajevics Ligyersz gyalogsági tábornok vezényelt. És így igen gyorsan elérkezett a kijózanodás pillanata az ország kormányrúdját kezükben tartó Szemereék számára is, akik pedig június 5-én még diadalérzettel teljesen eltelve vonultak be a felszabadított fővárosba. Miért is Kossuthnak június utolsó hetében végre sikerült elfogadtatnia a kormánnyal a honvédsereg teljes összpontosításának a gondolatát. A június 29-i minisztertanács pedig, amelyen részt vettek a tábornoki kar Pesten tartózkodó tagjai is, ennek megfelelően elrendelte, hogy a honvédsereg hadtestei most – a Haynau erőinek megosztása végett Komáromban hátrahagyandó várőrség kivételével – mindenfelől haladéktalanul vonuljanak a Maros mellékére, s ott azután az egyesített sereg, támaszpontjául használva Arad várát (amely alig két napja, de éppen a legjobbkor megadta magát a március óta a temesközi csapatok, az V. hadtest élén álló Vécseynek), mérkőzzék meg Paszkevics főerőivel, még mielőtt Haynau főerői is a helyszínre érkeznének.

A június 29-i határozat megvalósulásának azonban többek között a peredi ütközet után a fősereggel együtt Komáromig visszavonult, s azóta ott vesztegiő Görgei közremunkálása is elengedhetetlen feltétele volt. Görgei viszont – bár az utóbbi két hét hadieseményeinek a mérlegelése alapján arra a következtetésre jutott, hogy „Magyarország ügye immár menthetetlenül veszendő"[7] – továbbra is elképzelhetőnek tartotta, hogy egy-két helyi jelentőségű győzelmet arasson Haynau fölött, s ezek révén még mindig kicsikarjon a császáriaktól valamiféle engedményeket. Június 30-án tehát közölte Kossuthtal, hogy az elvonulási parancsnak nem tehet eleget, mivel Haynau máris elvágta a Duna jobb partján Komáromból Buda felé vezető utat. S amikor Haynau két nap múlva támadást intézett a komáromi várral átellenben a Duna jobb partján magyar kézen levő sáncok ellen, ő pedig a támadást sikeresen visszaverte, ezzel szabaddá tette ugyan a Buda irányába vivő utat, az elvonulásra kínálkozó alkalmat azonban ekkor sem ragadta meg, hanem az ütközet végeztével megint visszahúzódott Komárom falai közé.

Ámde Kossuth most már a sarkára állt, s Görgeit megtorlásul elmozdította főparancsnoki tisztségéből, a fősereget pedig maga utasította a Duna – még szabad – bal partján történő azonnali elvonulásra. Csakhogy erre a fősereg tisztikarának soraiban a tiszafüredihez megszólalásig hasonló zendülés tört ki, s a Görgeihez szító tisztek kinyilatkoztatták, hogy ha más parancsnok alá rendelik őket, akkor mindnyájan azonnal lemondanak. Ezzel azután egy álló hétig tartó huzavona kezdődött, amely – miközben az orosz csapatok immár a Duna bal partján történő visszavonulás lehetőségét is mind kétesebbé tették – végül azzal zárult, hogy Kossuth hadügyminiszterré ugyan Aulichot, a honvédsereg egészének főparancsnokává pedig Mészárost nevezte ki, a fősereg vezérletét azonban Görgei kezében hagyta, Görgei pedig kijelentette, hogy még egyszer támadást kísérel meg Haynau ellen, és ha ez a támadás eredménytelen lesz, akkor engedelmeskedni fog az elvonulási parancsnak, ha viszont győzelmet arat, akkor hadműveleteit eredeti terveinek megfelelően továbbra is a Dunántúlon fogja folytatni.

---

[7] GÖRGEY ARTHUR, Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években. II. Bp. 1911. 306.

S minthogy ez a július 11-én megint Komárommal átellenben a Duna jobb partján megvívott ütközet (amelyben a vezényletet a 2-án megsebesült Görgei helyett magyar részről Klapka látta el) a honvédcsapatok vereségével végződött, ez pedig egyszeriben szertefoszlathatta azokat a reményeit, amelyeket eddig a dunántúli hadműveletek továbbfolytatásához fűzött, Görgei most már végre csakugyan elszánta magát a visszavonulásra. A július 12-éről 13-ára virradó éjszakán tehát a VIII. hadtesten kívül a II-at is a Komárom védelmével megbízott Klapka parancsnoksága alá helyezte, ő maga pedig az I., a VII. és a III. hadtesttel (amely utóbbinak a peredi ütközet óta Leiningen-Westerburg Károly gróf tábornok állott az élén) megindult a Duna bal partján Vác felé. Itt viszont 15-én már a Miskolc elfoglalása óta délnyugatnak tartó Paszkevics nagy létszámú előhadába ütközött. S mivel így a Maros mellékére a Duna–Tisza közén át vezető út is elzárult előtte, ekkor jobb megoldás híján Losonc irányába fordult, hogy azután – egészen Rimaszombatig ívelő kerülőút megtételével – Paszkevics hátában próbáljon meg eljutni Tokajig, s végül is ott keljen át a Tisza bal partjára. Ezzel pedig most már megmásíthatatlan bizonyossággá lett, hogy serege egyhamar nem fog megérkezni a Maroshoz, ahol máskülönben – ha ugyanis mindjárt aláveti magát a június 29-i minisztertanácsi határozatnak – már rég egyesülhetett volna a honvédsereg többi hadtestével.

PRÓBÁLKOZÁSOK ORSZÁGOS NÉPFELKELÉS INDÍTÁSÁRA

A forradalom vezetői tehát végeredményben minden igyekezetük ellenére sem tudták keresztülvinni a honvédsereg egészének gyors összpontosítását. De nem tudták megteremteni az ellenállás kibontakoztatásának másik alapvető feltételét, az országos méretű népfelkelést sem. Holott a Szemere-kormány maga is hamar átlátta, hogy erre nemkülönben égető szükség volna, s ezért az ország népét ismételten – először már május 18-án, a fenyegető orosz beavatkozás első hírének vétele után, másodszor pedig június 27-én – fel is hívta általános fegyverfogásra. Csakhogy a felhívások foganatja a kívánatosnál sokkalta csekélyebb lett: néhány gerillaosztag most is alakult ugyan a Dunántúlon, s megint fegyverre keltek a Selmec környéki bányászok százai is, a Jászkunságban pedig július elejére éppenséggel több ezer főnyi felkelőhad jött létre, országos méreteket azonban a népfelkelés most még annyira sem öltött, amennyire télen. Már csak a kormány tehetetlensége miatt sem; a harci szellem felszítására ugyanis Szemereék nem találtak jobb eszközt, mint hogy a népfelkelést „keresztesháborúvá" nyilvánítsák s a népet imádkozásra és böjtre szólítsák fel, a gerillaosztagok megszervezését és vezetését pedig erre alkalmas, katonailag képzett személyek helyett a lelkészek feladatává tették.

Mindazonáltal a legfőbb ok, amely miatt a népfelkelés ezúttal is meglehetősen szűk körű maradt, most sem a szervezési hibákban, hanem a parasztkérdés rendezetlenségében gyökerezett. Mert a föld népe továbbra sem mondott le sérelmeinek orvoslásáról, olyannyira nem, hogy a tavaszi győzelmek nyomán a paraszti osztályharcnak egyenesen újabb dagálya bontakozott ki országszerte – Heves, Gömör, Zemplén, Arad és Pest megyében éppúgy, akár Fejérben, Veszprémben, Tolnában, Somogyban, Zalában vagy Vasban. S hogy a népfelkelés iránti részvétlenség szorosan összefügg a parasztkérdés megoldatlanságával, arra sokfelé maguk a falusiak is félreérthetetlenül rávilágítottak, nyíltan kimondván, hogy fegyverfogásra csupán akkor lesznek kaphatóak, ha előbb meghallgatják követeléseiket. A kormánytól azonban jóideig mi sem állott távolabb, mint hogy okuljon az ilyen és hasonló megnyilatkozásokból. Ellenkezőleg: június 12-én, amikorra már halomba gyűltek a parasztmozgalmakról számot adó jelentések, Szemere az annak idején éppen általa bevezetett statárium első évfordulóját azzal tette emlékezetessé, hogy most „még súlyosabb fenyíték" alkalmazására utasította a megyéket.[8] S a következő hetekben azután a kormány nagy nehezen mégiscsak rálépett végre a parasztkérdés rendezése felé vezető útra, kézzelfogható eredményekig azonban már nem tudott eljutni ezen az úton.

Az történt ugyanis, hogy Vukovics, aki a kormány tagjai közül elsőül értette meg a parasztkérdés rendezésének fontosságát s akinek amúgy is hatáskörébe tartozott az ügy, június derekán néhány országgyűlési képviselőből bizottságot alakított egy a még mindig érvényben levő feudális kötelmek felszámolását célzó törvényjavaslat kidolgozására. Ez a testület pedig (hála a soraiba meghívott békepártiak távolmaradásának) többek között állást foglalt a majorsági jobbágyok állami kármentesítéssel lebonyolítandó végérvényes felszabadítása meg a földesurak korcsmáltatási kiváltságának mindennemű kárpótlás nélküli eltörlése mellett. A kormány utóbb megrostálta ugyan a bizottság által kidolgozott törvénytervezetet, de ha valamelyest letompította is, végül áttette az országgyűléshez. Törvény azonban a javaslatból mégsem lett, s nemcsak azért nem, mert a képviselőháznak Pesten csupán egyetlen ülés tartására adódott lehetősége (július 2-án), s azután a kormánnyal együtt ismét tovább kellett vándorolnia – ezúttal Szegedre, ahol szintén nagyon kevés ideje jutott már törvényalkotásra –, hanem azért sem, mert a békepárt a leghatározottabban tiltakozott a jobbágyfelszabadítás körének akár a legcsekélyebb kitágítása ellen is, a békepárt álláspontját pedig a liberális nemesi politikusok zöme ekkor már a parasztkérdés vonatkozásában is osztotta. (Érthetően, hiszen a liberális nemesség 1848 tavaszán – tudjuk – nem utolsó sorban azért ment bele a jobbágyfelszabadításba, hogy a kormányzati hatalomért kezdett harcába a paraszti tömegeket is bevonhassa; most tehát, amikor a győzelemben és a kormányzati hatalom megtartásában a liberálisok közül már vajmi kevesen bízhattak csak, a liberálisok zömének szükségképpen arra a következtetésre kellett jutnia, hogy a birtokos osztály a parasztság javára már eddig is nagyobb áldozatokat hozott, mint amekkorákat érdemes volt meghoznia.)

Ha pedig a kormány szava ilyen körülmények között pusztába kiáltott szó maradt, még inkább az kellett hogy maradjon Táncsicsé. Mert Táncsics május–június folyamán (folytatásos füzetek formájában) közzétett *Forradalom* című röpiratának a lapjain már nemcsak az eddig érintetlenül hagyott feudális kötelmek felszámolását és a hazaárulók birtokainak parasztkézre adását követelte, hanem hogy az állami meg az egyházi birtokokat, valamint az árulás bűnébe nem esett magánföldesurak kétezer holdon felüli birtokrészeit is osszák fel a parasztok között, s hogy ezentúl földjüknek mind a régi, mind az új birtokosok csupán haszonélvezői legyenek, a földek tulajdonjoga a társadalom egészét illetvén. Vagyis Táncsis ekkorra eljutott egészen az agrárdemokrácia programjáig, sőt még azon is túl, a földmagántulajdon alapjainak megkérdőjelezéséig. Az ő álláspontja azonban már nemcsak a békepártiak és a liberális zöm számára, hanem a magyar liberálisok legjobbjai számára is elfogadhatatlan volt.

---

[8] Szemere körrendelete, Bp. 1849. jún. 12. *Közlöny*, 1849. jún. 22. 138. sz. 513.

4. PRÓBÁLKOZÁSOK A NEMZETISÉGEK MEGBÉKÍTÉSÉRE

AZ UDVAR ÉS A NEMZETISÉGI MOZGALMAK SZÖVETSÉGÉNEK MEGLAZULÁSA

S amint a forradalom az utolsó hetekben ilyeténképpen teljesen elütötte magát attól a lehetőségtől, hogy a paraszti tömegek elkedvetlenedésének a folyamatát esetleg még visszájára fordítsa, úgy ezekben a hetekben végképp elesett attól a lehetőségtől is, hogy egyszer még lerázza magáról a közte és a magyarországi nem magyarok zöme között kifejlődött ellenségesség nyomasztó tehertételét. Igaz, a fordulat elmaradása ebben a viszonylatban már nem annyira az igyekezet, mint inkább az idő hiányán múlott. Mert a nemzetiségi kérdés rendezése felé vezető úton a forradalomnak éppen ezekben a hetekben minden korábbinál nagyobb előrelépést sikerült végre tennie, s ezzel – ha több nem is – a kiindulópont mindenképpen megteremtődött ahhoz, hogy az egymással szembekerült felek eddigi szakadatlan távolodása apránkint közeledésnek adja át a helyét. Annál is inkább, mivel a másik oldalon ekkorra már szintén jócskán megnőtt azoknak a tábora, akiket a korábbiaknál nagyobb előrelépésekre sarkallt fokozatos kijózanodásuk.

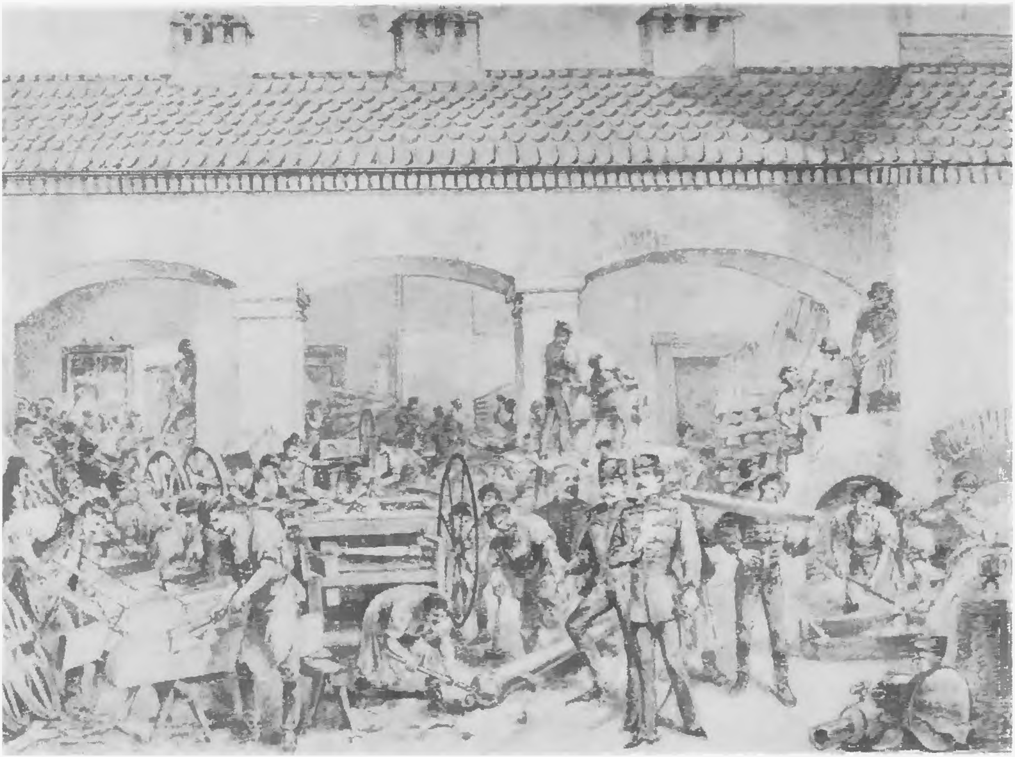

48. A kézdivásárhelyi ágyúöntöde. Jobboldalt az előtérben Gábor Áron látható

49. Az 1849. március 11-én Nagyszebenre támadó Bem és csapatai

50. Vetter Antal

51. Henryk Dembinski

52. Görgei Artúr

53. Józef Bem

54. Jelenet az 1849. február 26–27-i kápolnai ütközetből

55. Jelenet az 1849. április 6-i isaszegi ütközetből. Görgei, Aulich és Damjanich a II. hadtest rohamra induló katonái között

56. Kossuth Lajos, Magyarország kormányzó elnöke

57. Szemere Bertalan, miniszterelnök

58. A budai vár fehérvári rondellájának bevételét hirdető nemzetiszínű zászló 1849. május 21-e reggelén

59. A szlovák nemzeti mozgalom küldöttsége Ferenc József előtt 1849. március 20-án

60. Avram Iancu

61. Nicolae Bălcescu

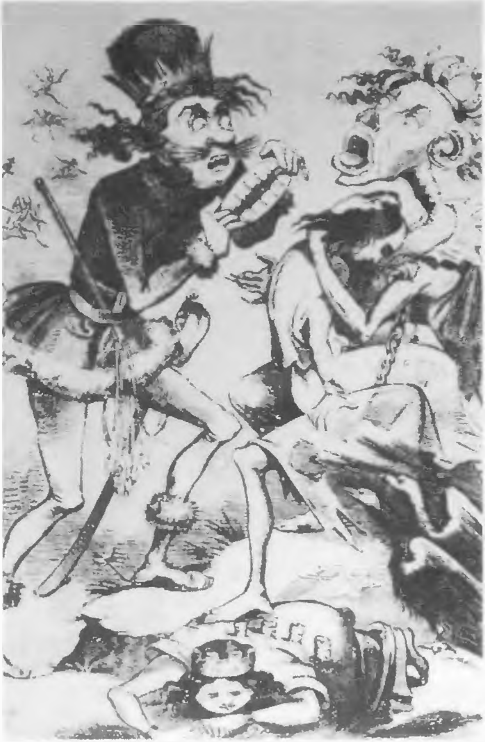

62. Itáliában elvesztett fogainak pótlására Ausztria új műfogsort kap Miklós cártól Magyarország számára. Olasz gúnyrajz

63. Djordje Stratimirovic

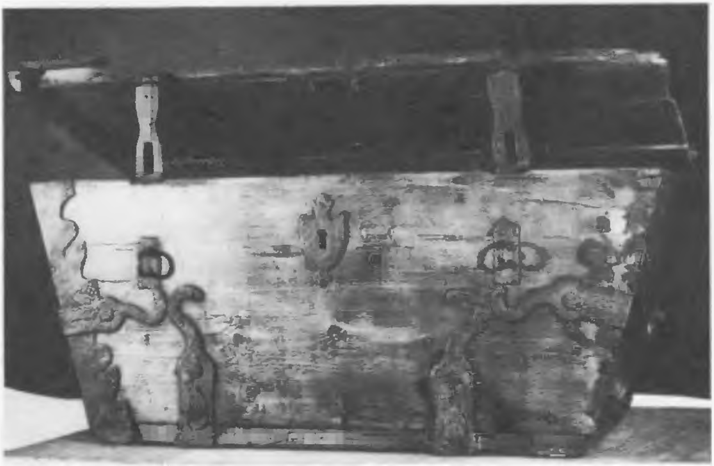

64. Katonaorvosi műszeres láda 1848–49-ből

65. Orosz katonai tábor Magyarországon 1849-ben

66. Orosz–magyar lovassági párbaj Turánál 1849. július 20-án

67. A császáriak által 1849. augusztus 9-én Temesvarnál foglyul ejtett honvédek

68. A világosi fegyverletétel 1849. augusztus 13-án

Azok a csalódások ugyanis, amelyek a szerb meg a horvát liberálisokat érték 1848 végén, mikor nyilvánvalóvá lett, hogy idestova fél éve megfogalmazott nemzeti követeléseik kielégítésének az idejét az udvar még mindig nem érzi eljöttnek, korántsem bizonyultak e politikusok utolsó ilyen nemű csalódásainak, ellenkezőleg: hasonló csalódások a következő hónapokban is egyre-másra érték őket is, más nemzetiségű fegyvertársaikat is. Mert a birodalmi egység szempontját mindenek fölé helyező udvari körök továbbra sem láttak okot arra, hogy a nemzetiségeknek az ellenforradalom javára tett szolgálatait az általuk elsősorban kívánt ellenszolgáltatással: nagyfokú autonómiában részesítésükkel viszonozzák, s az ilyen irányú igénybejelentéseket nemcsak akkor hagyták mindig figyelmen kívül, ha liberális nemzetiségi politikusok, de akkor is, ha a nemzetiségi mozgalmak jobboldali vezetői hozakodtak elő vélük.

Amikor például a kétharmadrészt udvarhű horvát politikusokból álló báni tanács (amely működésével a szábor elnapolása után sem hagyott fel) januárra tető alá hozott néhány közjogi tárgyú törvénytervezetet s ismételten leszögezte bennük, hogy Horvátország kül-, had-, pénz- és kereskedelmi ügyeinek az intézését a birodalom középponti kormányára, az államélet egyéb ágainak a kezelését viszont a Háromegy Királyság területén egy kizárólag a szábornak felelős tartományi államtanácsra kellene bízni: ezeket a birodalmi egység szemszögéből nézve fölöttébb veszedelmes tartalmú előterjesztéseket az udvari körök még válaszra sem méltatták. S hasonló fogadtatásra leltek az udvarban azok a (januárban Eperjesen összeverődött, majd innen Olmützbe utazó) Habsburg-barát ukrán értelmiségiek is, akik – hogy végre az ukrán nép (pontosabban: az ukrán nép forradalomellenes kisebbsége) is hallasson magáról – január 29-én petíciót nyújtottak át Ferenc Józsefnek, azt kérvén, hogy az (egymással egyesítendő) Északkeleti Felvidékből és Galíciából szervezzenek autonóm ukrán koronatartományt. Amint Ferenc Józseftől a nem sokkal utóbb ugyancsak Olmützbe érkező Şaguna is csupán néhány barátságos, de semmitmondó szót kapott feleletül február 25-i petíciójára, amely szintén ilyesféle kérést terjesztett elő, azt tudniillik, hogy Erdéllyel egyesítsék a szűkebb értelemben vett Magyarország és Bukovina románlakta területeit, s az így létrejövő román koronatartomány élére állítsanak egy a románok által saját soraikból választandó nemzeti főnököt, a császár pedig vegye fel „a románok nagyfejedelme" címét is.

Akik pedig nem szorítkoztak arra, hogy efféle kérelmekkel ostromolják az udvart, hanem önhatalmúlag megkezdték vágyálmaiknak az életbe való átültetését is, azok még rosszabbul jártak. Rajačić és a szerb főodbor például január 13-án ünnepélyes feliratban tudatta Ferenc Józseffel, hogy a szerb nép, bízván a császári szóban, türelemmel fogja kivárni a béke helyreállítását és ,,nemzeti beligazgatásának" ez utánra ígért megszervezését, közben viszont a szerb felkelősereg hatalmába került területeken mindenfelé helyi és kerületi odborokat hozott létre, s az államigazgatási teendőket maradéktalanul ezeknek a testületeknek a hatáskörébe utalta; az udvari körök válasza pedig erre az volt, hogy Knićanin szerbiai önkénteseit (akikről különben is bajosan tételezhették fel Olmützben, hogy a birodalom épségének megóvásáért fogtak fegyvert) diplomáciai eszközök igénybevételével már februárban hazarendeltették a Szerb Fejedelemség kormánya által. Ámbár legrosszabbul mégis azok jártak, akik mind ez ideig teljesen a császári kegyre hagyatkoztak, s egyelőre meg sem kísérelték kiteregetni kívánságaikat, az ellenforradalomnak viszont kellő tömegtámogatás híján mindenki másénál kisebb szolgálatot tudtak csak tenni: a szlovák vezetők; Hodža például februárban már döbbenten vehette tudomásul, hogy mivel az általa toborzott legionáriusok a lakosság körében vajmi kevés rokonszenvre lelnek, csapatát a császáriak a szlováklakta területeken már megtűrni sem hajlandóak, s ezért az ostromlott Komárom alá vezényelték, a légió elkedvetlenedett parancsnoka, Janeček pedig erre, faképnél hagyva őt s a vezérletet egy fegyverforgatásban teljesen járatlan irodalmárra, Ján Franciscira bízva, örök búcsút mondott a katonaéletnek.

Holott a január–február folyamán történtek még csupán apró tűszúrások voltak ahhoz a csapáshoz képest, amelyet azután a március 4-i alkotmányoktroj mért az ellenforradalom szekértolóivá lett nemzetiségi politikusokra. Elsősorban persze megint csak a szlovákokra, akik az oktrojált alkotmány elolvasása után elkeseredetten állapíthatták meg, hogy őket az udvar még olyan korlátozott területi autonómiához sem óhajtja juttatni, amilyet a horvátoknak, a szerbeknek meg az erdélyi románoknak szán. De az oktrojált alkotmányt a többiek is csak mélységes csalódással fogadhatták. A románok főleg azért, mert az alkotmány Erdélyt nem nyilvánította teljes egészében román tartománnyá s mert Magyarország román lakosságú megyéi közül mindössze a Részek-belieket rendelte Erdélyhez csatolni. A szerbek azért, mert az alkotmányirat a vajdaságról még mindig jövő időben beszélt, máris világossá tette viszont, hogy a szerb határőrezredek területe a távolabbi jövőben sem fog a vajdasághoz tartozni. A horvátok pedig legfőképpen szintén a határőrvidék különállásának fenntartását nehezményezhették. És az elégedetlenséget valamennyiük esetében tovább fokozhatta azután, hogy az alkotmány „tartományi ügyeknek" csupán egészen jelentéktelen ügyeket minősített, a csak kicsit is jelentős ügyeket pedig mind-mind „birodalmi ügyekké" nyilvánította.

Teljesen érthető hát, ha az oktrojált alkotmány hivatalos közhírré tételét Jellačić is, Rajačić is jónak látta elmellőzni. A közvélemény felbolydulásának azonban ez sem állhatta útját. Zágrábban a liberális eszmék hívei széltében-hosszában hangoztatni kezdték, hogy most már örömmel vennék, ha a harcmezőkön a magyar honvédsereg aratna győzelmet, mert többé nem kétséges, hogy csak ez „tenné lehetővé az ő föderalisztikus törekvéseik érvényre juttatását",[9] a *Slavenski Jug* pedig ezt a véleményt utóbb avval toldotta meg, hogy a horvátoknak az oktrojált alkotmány még annyi önállóságot sem biztosít, amennyivel a magyar uralom alatt rendelkeztek. S hasonló visszhangra lelt az új alkotmány a szerb sajtóban is.

A nagyjából Stratimirović elképzeléseit osztó *Napredak* például az alkotmányoktrojból azt a tanulságot szűrte le, hogy amint eddig „Ausztriában nem volt szabadság", úgy „nem is lesz soha", mert Ausztria és a szabadság „egymásnak örökös ellensége",[10] az ekkor Belgrádban dolgozó Jakov Ignjatović pedig a Szerb Fejedelemség félhivatalosának számító *Srbske Noviné*-ban azt írta, hogy mivel Bécsnek – mint most kétségtelenül bebizonyosodott – nem vajdaság, hanem centralizáció kell, „a szerbek ebben a komédiában siralmas véget fognak érni".[11] És még a főodbor hivatalos lapjában, a *Vjestnik*-ben is azt lehetett olvasni, hogy „az osztrák kormány téved, ha úgy hiszi, hogy szemünket kiszúrta az oktrojált alkotmánnyal", hiszen látni való, hogy ez az alkotmány a vajdaságot „egy francia département szintjére" süllyesztette.[12]

---

[9] Erről Kulmer ír egyik Jellačićhoz intézett levelében. Idézi: Gjuro [Djuro] Šurmin, A horvátok és magyarok 1848-ban és 1849-ben. *Croatia*, 1906. 40.

[10] Idézi: Thim József, A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története. I. Bp. 1940. 345.

[11] Idézve: uo. I. 346.

Mivel azonban a nemzetiségi mozgalmaknak valamiféle harmadik megoldás nemlétében továbbra sem volt más választásuk, mint hogy vagy a magyar forradalommal, vagy az ellenforradalommal tartsanak, a nemzetiségi politikusok között pedig továbbra is szép számban akadtak, akik a magyar forradalomhoz való közeledésről – ilyen vagy amolyan okból – hallani sem akartak: még mindig kerülköztek, akik abból, hogy az udvar pillanatnyilag rácáfolt reményeikre, csupán azt a következtetést vonták le, hogy az udvari köröket a jövőben az eddiginél is nagyobb ostrom alá kell venniök. Miért is a szlovák vezetők – éppen most lépve ki hallgatásukból – március 20-án azzal a kéréssel járultak Ferenc József elé, hogy pótlólag Magyarország szlováklakta területeiből is alakítsanak különálló koronatartományt, s ezt szintén ruházzák fel a többi koronatartományéhoz hasonló autonómiával; a szerb főodbor küldöttei egy április 25-én az osztrák kormánynak benyújtott újabb petícióban azt kérelmezték, hogy a vajdaságot mégis szervezzék meg haladéktalanul s a szerb határőrezredek területét mégis csatolják a vajdasághoz; a horvát báni tanács pedig május 6-án – úgyszintén küldöttség révén – azt a kérést intézte a császárhoz, hogy végre szentesítse a szábor által réges-rég elfogadott törvényjavaslatokat, a horvát végvidéket meg az oktrojált alkotmány utólagos módosításával mégiscsak nyilvánítsa a Háromegy Királyság szerves alkotórészévé.

Eredményre azonban természetesen ezek a próbálkozások sem vezettek. S mivel ez az ellenzéki hangok további felerősödését vonta maga után, az udvari körök március–április táján már elodázhatatlannak találták a nemzetiségi mozgalmaknak minden korábbinál hathatósabb leckében részesítését. Ezért volt például, hogy Rajačićot április 2-án végre politikai tisztséghez juttatták, de korántsem a vajdaság valamiféle teljhatalmú kormányzójává tették meg, hanem mindössze császári biztossá nevezték ki a Délvidékre (s persze még annak is csupán a polgári közigazgatás alá tartozó területeire), ami a császári hadseregparancsnokság egyszerű függvényévé történt lefokozásával volt egyértelmű. S hogy a lecke még teljesebb legyen: a délvidéki megyékből meg a szerb végvidékből egyidejűleg megalakították a VII. magyarországi katonai kerületet, s ennek az élére április 8-án a néhány nappal korábban tábornokká előléptetett Mayerhofert állították, amivel ezt az eddig Rajačićnak alárendelt embert egyik napról a másikra Rajačić fölöttesévé kenték fel, sőt egyszeriben fölébe helyezték – a rangban pedig idősebb – Todorovićnak is.

---

[12] Idézve: uo. I. 345.

De nem feledkeztek meg az udvari körök a horvát sajtóról sem. Jellačić tehát május 9-én közzétett egy sajtószabályzatot, amely kimondotta, hogy ezentúl szigorú börtönbüntetés, súlyosabb esetekben pedig a lapszerkesztéstől való örökös eltiltás is vár mindazokra, akik akár felségsértés, akár hazaárulás, akár a törvények erőszakos megváltoztatása érdekében kifejtett izgatás, akár a birodalmi egység megbontására irányuló propaganda vagy akár csak rémhírterjesztés vádja alá esnek. S hamarosan okuláshoz jutottak az udvar szlovák fegyvertársai is, amennyiben a császáriak a tavaszi hadjárat alkalmával másodszor is menekülésre kényszerített szlovák légiók maradványait májusban újjászervezték és egyetlen csapatba egyesítették, ennek az új légiónak az élére azonban már nem cseh vagy szlovák parancsnokot, hanem – a lengyel nemzetiségű Henryk Lewartowski báró százados személyében – egy minden tekintetben megbízhatónak látszó császári tisztet állítottak.

Az ilyen intézkedések pedig némelyeket valóban meghunyászkodásra bírtak. Másokat viszont az udvarral éppen ezek fordítottak szembe végképp, hogy azután az utóbbiak egy részét kiábrándulásuk végül magához a magyarokkal való megbékélés módozatainak a kutatásához is elvezesse – méghozzá épp akkortájt, amikor valahára a magyar forradalom táborán belül is kezdett már tért hódítani az a felismerés, hogy a magyar nemzetiségi politika gyökeres átalakításra szorul.

FÖDERÁCIÓS JAVASLATOK MAGYAR RADIKÁLISOK RÉSZÉRŐL

Az elsők, akik a forradalom táborán belül végre szót emeltek a magyar nemzetiségi politika felülvizsgálata mellett, a radikálisok jobbjai voltak, akik – bár korábban a forradalom sorsáért aggódtukban olykor még a liberálisokénál is nagyobb türelmetlenséget tanúsítottak a forradalommal szembeforduló nemzetiségi mozgalmak iránt – éppen, mert mindenki másnál inkább szívükön viselték a forradalom sorsát, a türelmetlen nemzetiségi politika ártalmasságára is leghamarabb eszmélhettek rá. A közvetlen indítékot pedig, amely a szóban forgó radikálisokat most előrelépésre késztette, a jelek szerint nékik is az oktrojált alkotmány közzététele szolgáltatta.

Az oktrojált alkotmány ugyanis, bármekkora csalódást keltett is a nemzetiségi politikusok körében, magát a nemzetiségek egyenjogúságának 1848 áprilisában meghirdetett elvét újólag megerősítette, s ezzel a magyar forradalom táborát mindenképpen színvallásra kényszerítette abban a tekintetben, hogy végre hajlandó-e maga is elismerni avagy továbbra is mereven elutasítja-e ennek az elvnek az érvényét. Akik pedig magyar részről megértették, hogy a forradalom tábora erre a kérdésre csak kedvező választ adhat, azoknak többé azt sem volt nehéz megérteniök, hogy a forradalmi tábor ennyivel éppenséggel be sem érheti már, mert – ahogyan a kezdeményezés dicsőségét learató *Marczius Tizenötödike* néhány nap múlva világosan ki is mondta – a forradalom a jelenleg ellene harcoló nem magyarokat csupán akkor lesz képes a maga oldalára vonni, ha nem pusztán annyit fog ígérni nékik, amennyit az udvar ígér, hanem ha az udvar ígéreteivel „a nagyobb szabadság s tisztább alapokra fektetett nemzetiség” biztosítását fogja szembeszegezni.

Ez pedig – mutatott rá a *Marczius Tizenötödike* – égetően szükséges is. Hiszen a magyarországi nemzetiségek, amikor – „a felső megyei tótokat” kivéve – az ellenforradalom oldalára sodródtak, olyan útra tértek, amelyen járva önmaguknak is, a magyar forradalomnak is kárára, hasznára pedig egyedül az ellenforradalomnak vannak. A testvérharcból kibontakozni viszont nincs mód addig, amíg magyar részről tudomásul nem veszik, hogy az „e hazában létező külön nemzetiségeket többé lehetlen ignorálnunk” s hogy Magyarországot „tisztán magyar nemzetiségre fektetett” országgá alakítani „többé nem tartozik azon lehetőségek közzé, mellyeknek hosszú és biztos jövendőjét remélhetnők”. Ha azonban elismerjük, hogy a magyarországi nem magyarok külön nemzetiségeket alkotnak, akkor egyszersmind a nemzetiségük védelméhez nélkülözhetetlen intézményes biztosítékok megteremtéséről is gondoskodnunk kell. S a legtökéletesebb ilyen biztosíték az lehetne, ha kimondanók, hogy ezentúl „Magyarország, Erdély, Horvátország, sőt, ha kívánják, a felső megyei szlávság” is egy-egy „szövetséges köztársaság” lesz. Ha pedig némelyek úgy gondolják, hogy Magyarország föderalizálása „csak a jövendő teendői közzé” tartozik, s ezért evvel egyelőre várnunk kell, akkor is már „most... vessük meg az alapokat, mellyekre egykor a pesti kormányban egyesült foederativ respublicák felépülhessenek". Már most is elengedhetetlen tehát legalább „községi rendszert... behozni, mellynek következése az, hogy a helységek ön dolgaikat... azon nyelven vezetik, mellyen nekiek tetszik". És erre abban az esetben is múlhatatlan szükség van, ha a nemzetiségi mozgalmakat utóbb „fegyverrel tán sikerülne elnyomhatnunk", mert a nemzeti öntudatot nem lehet elfojtani s ezért „az illyen győzedelemben valóban nagy köszönet" semmiképpen sem lenne.[13]

Április második felében pedig (az *Esti Lapok* hasábjain) a *Marczius* nyomdokaiba lépett Vasvári is (aki a nemzetiségi kérdés mellett már csak azért sem tudott elmenni szótlanul, mert Erdélyben épp a román felkelők ellen folyó hadműveletek résztvevője volt). Igaz, ő nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a jövőben is elhanyagolhatatlan teendő a forradalom minden rendű és rangú ellenségeinek a megfékezésén munkálkodni, csak éppen azt is kiemelte, hogy „az erdélyi lázangók fékezése kegyetlen dicsőség", éspedig azért, mert őket kiválólag az erdélyi magyar nemesség taszította az ellenforradalom táborába: mert ez a nemesség mindig is „megveté, lenézte... s igavonó barmokul használta fel" őket és a helyzet a forradalom kitörése után sem sokat változott, hiszen a nemesség Erdélyben továbbra is „az oláh fajú jobbágyság zsarnoka akart maradni" s ezért, „mikor Magyarhonban már ki volt hirdetve az úrbériség eltörlése: az erdélyi földesurak még akkor is kegyetlenül robotoltattak".[14] Márpedig pusztán ennyit papírra vetni sem volt csekélység, amikor magyar részről eddig folyvást azt hajtogatták s még legújabban, a függetlenségi nyilatkozatban is az volt olvasható, hogy a nemzetiségi tömegeket egyedül a kamarilla bujtogatásai fordították szembe a forradalommal, s amikor a forradalom magyar hívei közül ez ideig még az a kérdés is vajmi kevesekben ötlött fel, hogy amennyiben a szóban forgó tömegeket netalán valóban a kamarilla bujtotta fel, hát megtehette-e volna ezt, ha a magyarellenesség nem ivódik beléjük valaminő egyéb okoknál fogva már előzőleg is.

---

[13] *Marczius Tizenötödike,* 1849. márc. 6. 18. sz. 69–70. és 1849. márc. 10. 22. sz. 85–86.

[14] VASVÁRI PÁL, A lázongó oláhok. *Esti Lapok,* 1849. ápr. 23. 51. sz.

Nem beszélve arról, hogy a nemzetiségi kérdés elfogulatlan kezelése még mindig nem lelt egyöntetű helyeslésre a forradalom baloldalán sem. A radikális nemesi politikusok egyik legtekintélyesebbje, a Radical Párt leendő elnöke, Újházi László például a *Debreczeni Lapok* hasábjain a *Marczius Tizenötödike* ellenében továbbra is azt hangoztatta, hogy az államegység mindennél előbbre való s hogy ezért „mi más ajkú... testvéreinkkel nem osztozhatunk egyébben, mint a közszabadságban, egyenlőségben és szeretetben", – ami egyébként őket bizonyára bőségesen ki is elégítené, ha nincsenek „a hitszegett dynastia ellen forradalmi ármányai..."[15] S gyanítani lehetett, hogy Újházival teljes egyetértésben vannak a *Debreczeni Lapok*-at kiadó Madarász-fivérek is.

Ámbár az is bizonyos, hogy az ilyenfajta szűklátókörűség ekkor már a nemesi radikálisokra sem volt általánosan jellemző. Perczel például május 21-én, alig néhány nappal a Temesköz felszabadítása után táborkari főnökével, Kohlmann József ezredessel levelet íratott a Szerb Fejedelemség belügyminiszterének, Ilija Garašaninnak, s ebben (Kossuth és a kormány tudta és hozzájárulása nélkül) messzemenő engedményeket kínált fel a magyarországi szerbeknek arra az esetre, ha hátat fordítanak a Habsburgoknak s csatlakoznak a magyar forradalom táborához. Így felajánlotta nékik, hogy (később – népszavazás alapján – kitűzendő határok között) csakugyan létrehozhassák a szerb vajdaságot, hogy ezentúl jogszabályok alkotására is hivatott nemzeti gyűléseket tarthassanak, hogy a jövőben a szerb lakosságú községeken kívül a szerb többségű megyékben is saját anyanyelvüket tehessék közigazgatási nyelvvé s a magyar nyelv használatára csak az országgyűlésen, valamint az ország középponti hatóságaival való érintkezésben legyenek kötelesek, a szerb nemzeti gyűlésen választandó és tisztében az ország középponti kormánya által megerősítendő pátriárkának és vajdának pedig a zágrábi érsekével, illetve a horvát bánéval azonos jogállást ígért. S ennél is nagyobb jelentőségű volt az a kezdeményezés, amellyel ezekben a hetekben Teleki László állott elő.

Mert Teleki 1848 nyarára megértette, hogy a forradalmat a nemzetiségi mozgalmak részéről fenyegető veszélyek elhárításához nem elegendő a fegyveres erőszak, hanem a nemzetiségek kielégítése is megkívántatik, s ezért július második felében – azaz a Batthyány-kormányt kereken egy hónappal megelőzve – már leszögezte, hogy ha például Horvátországot a horvát nép teljesen függetleníteni akarja Magyarországtól, akkor ezt minden további nélkül lehetővé is kell tenni számára. Párizsba érkezte után pedig – tapasztalván, hogy a nagyhatalmak kormánykörei rideg részvétlenséggel tekintenek a magyar forradalomra, a Magyarországgal szomszédos országok forradalmi mozgalmainak párizsi képviselőiben viszont megvan a magyar forradalommal kialakítandó együttműködés szándéka, s e szándék valóra váltását csupán a magyarországi nemzetiségi kérdés rendezetlensége akadályozza – még tovább, arra a következtetésre jutott, hogy a nemzetiségi kérdés otthoni rendezése nem pusztán a Habsburg-ellenforradalom kezéből húzna ki egy ütőkártyát, hanem egyben az Európa keletén kibontakozott forradalmi mozgalmak egyetlen hatalmas forradalmi táborba tömörítésének az alapjait is lerakhatná, vagyis e mozgalmak erőinek olyan széles körű egyesítésére teremtene lehetőséget, amely nélkül harcukat az egymást máris kölcsönösen támogató európai nagyhatalmak ellenében sikerre semmiképpen sem vihetik.

---

[15] ÚJHÁZI LÁSZLÓ, Nyílt levél. *Debreczeni Lapok*, 1849. márc. 10. 6. sz. 22.

Egy március 7-én Kossuthhoz intézett levelében tehát Teleki már mint határozott meggyőződéséről szólt arról, hogy – a békepárti típusú elképzelésekkel ellentétben – „nem annyira az osztrákokkal, mint a szerbekkel, horvátokkal és oláhokkal kellene egységre lépni”, s ez nem is volna „nehéz dolog”: „csak... adjatok nekik mindent, mit csak lehet”; „s ha Ausztriát nem lehet különben megbuktatni s tönkre silányítani”, akkor abba is okvetlenül bele kell menni, amit a Párizsba szakadt külföldi forradalmárok közül oly sokan ajánlanak, hogy tudniillik „Magyarhont a confederatio bázisán rekonstruálják”, mert ebben az esetben „jövőnk biztosítva lesz”, sőt „hatalmunk a Fekete-tengerig terjedend”.[16] S minthogy ez a kezdeményezése foganat nélkül maradt, egy következő – május 14-én kelt – levelében már nemcsak a nemzetiségekkel való kiengesztelődés várható előnyeire hívta fel Kossuth figyelmét, hanem arra is, hogy ha viszont nem kerül sor ilyen kiengesztelődésre, akkor a magyar forradalomnak egyenesen a legrosszabb eshetőségekkel kell szembenéznie. „Frankhon [17]89-ik évi szerepe: Europát emancipálni, nekünk jutott;

---

[16] Teleki László Kossuthhoz, Párizs, 1849. márc. 7. Teleki László válogatott munkái. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR. II. Bp. 1961. 19.

s szerintem nincs [más] választásunk: vagy el kell vállalnunk e szerepet, vagy buknunk." „Sorsunk a világ legnagyobb dicsősége leend vagy halál." „Magyarországnak kettő közt van választása; vagy a corpus jurisra állva, határait úgy, a mint volt, megtartani igyekezni, nem gondolva a fajok féltékenységével, s [ez] úton borostyán sok lehet, de csak hadi... áldozat vérben és vagyonban tömérdek; s a bér? néhány évi bizontalan jövő." „A másik, mit választhatunk, a corpus jurisból valamit áldozni..." „S ez út mit kíván. egy kis önlegyőzést, mellynek bére hallatlan dicsőség és élet leend. Nem, e két út közt a választás nem lehet nehéz, – mentől többet adunk a nemzetiségeknek, annál kevesebbet kellend Austriának és az absolutismusnak adnunk."

S ez alkalommal már azt is felvázolta, milyen gyakorlati intézkedéseket lát szükségeseknek. A forradalom – mutatott rá – nem szorítkozhatik az egyedüli horvátok kielégítésére; nem kevésbé elengedhetetlen „kibékülni a vajdasággal, annak összes közgyűlést engedni, valamint az oláh fajnak is belső administratiót, statutarius jogot, széles értelembeni municipalis garantiákat, mindig vigyázva arra, hogy magyar és német faj, a mennyire lehet, ne vettessék alá oláh vagy szerb jurisdictiónak, s olly feltétel mellett, hogy legfelsőbb kormányban, országgyűlésben Magyarhonnal egyet alkotandnak és országgyűlésünk nyelve magyar leend". „...S ha ezen kívül... [a] tökéletes nemzetiség elvét kimondjuk s megalapítjuk, azt hiszem – ismételte újólag–, leraktuk Magyarországra nézve a legfényesebb jövőnek alapját; minden fajok, nem csak Magyarhonban, hanem azok [is], mellyek eddig igényeinken kívül álltak, sóvárogva fognak felénk tekinteni és örömmel fogják Magyarországot elfogadni mint egy jövendőbeli dunai confederatiónak központját és királynéját, mellynek hatalma örökre megtörendi az absolutismus szörnyetegét és melly a Balticumtól a Fekete tengerig terjedend." Majd azt is mindjárt felsorolta, hogy e konföderáció – elképzelései szerint – milyen elemekből tevődnék össze: „az elsők az eddig hozzánk tartozó népek..." lennének, s „Oláhország, Szerbia, Bulgaria képezendné később azon részt, mellynek kapcsai Magyarhonnal tágasabbak". „Csehország és Morva tán még tágasabb kapoccsal volnának Magyarhonhoz fűzve, míg utoljára, ezen kapcsok legtávolabb fokozatán [azaz: a helyreállítandó Lengyelország esetében] a kapocs csak a külügyek egyeztetésében állana." Végezetül pedig – sejtvén, miféle aggodalmakat fognak kelteni javaslatai odahaza – azt is hozzáfűzte leveléhez: „Nem fogunk ez úton olvadni, hanem terjedni, inkább, mint a másikon.”[17]

Teleki szeme előtt tehát most egy olyan demokratikus berendezkedésű államszövetség körvonalai rajzolódtak ki, amely létrejövetele esetén lehetőséget teremtett volna arra, hogy a keretei közé lépő kelet-közép-európai kis népek egyfelől felszámolják a térség elnyomó nagyhatalmainak való eddigi alávetettségüket, másfelől viszont továbbra is birtokában maradjanak, sőt éppen ezek után váljanak igazi haszonélvezőivé a nagyobb közösséghez tartozás előnyeinek. Teljesen következetes azonban még ez a nagy távlatokat felvillantó koncepció sem volt; erre vall az, hogy a magyar országgyűlés tárgyalásainak meg a magyarországi központi kormányzat működésének egyetlen nyelven, kizárólag magyarul történő viteléből egyelőre Teleki sem akart engedni, a nagyrészt a magyar forradalom oldalán harcoló szlovákoknak pedig területi önkormányzat helyett – mint néhány nappal később pótlólag kifejtette – ő is legfeljebb megyei önkormányzatot, vagyis lényegesen kevesebb engedményt kívánt felajánlani, mint amennyit a nagyrészt a magyar forradalom ellen harcoló horvátoknak, szerbeknek és románoknak szánt. De ha ennek a koncepciónak a részletei még csiszolást igényeltek is, a koncepció lényege már eredeti alakjában is kétségkívül olyan volt, hogy ha a magyar vezető körök most ezt választják további nemzetiségi politikájuk vezérfonalául, akkor segítségével talán még mindig a forradalom oldalára vonhatták volna az eddig a forradalom ellen küzdő nem magyarok zömét.

A magyar liberálisokat azonban Teleki éppúgy nem tudta megnyerni a maga elgondolásainak, akár Perczel vagy korábban a *Marczius Tizenötödike* sem. S nemcsak azokat nem, akik – mint a békepártiak és követőik – nem láttak esélyt az önvédelmi harc győzelmes befejezésére s ezért a márciusi vívmányok egy részét készek voltak feláldozni egy a Habsburgokkal kötendő megegyezés oltárán, hanem azokat sem, akik a Habsburgokkal való alkuról még 1849 tavaszán sem akartak hallani. Hiszen az utóbbiak – ha egyáltalán hittek az uralkodóházzal nyélbeütendő megegyezés lehetőségében – ezt elsősorban éppen azért ellenezték, mert a magyar nemesség által márciusban megszerzett kormányzati hatalomnak egy töredékéről sem voltak hajlandóak lemondani, s ebből következően nemcsak akkor érezték volna, hogy „kár volt harcolnunk", ha a Habsburgoknak mégis efféle engedményeket kényszerülnek tenni, de akkor is, ha ettől azon az áron menekednek meg, hogy a nemzetiségeknek tesznek hasonló engedményeket.[18]

---

[17] Teleki László Kossuthhoz, Párizs, 1849. máj. 14. Magyar Országos Levéltár, Bp. Gyűjtemények, Kossuth-gyűjtemény II. V. 1. b. 371.

A MAGYAR–ROMÁN MEGEGYEZÉS

Hiába hangsúlyozta tehát május 14-i levelében Teleki, hogy „nem csak Austria halt meg, hanem Szent István Magyarországa is": a magyar forradalom liberális vezetői továbbra is mereven ragaszkodtak az államegység formulájához, s egy pillanatig sem gondoltak arra, hogy a Magyarország felbomlásának irányában ható erők növekedését ezzel nemcsak nem gátolhatják meg, de éppenséggel siettetni fogják. Ha azonban az elől, hogy a magyarországi nemzetiségeknek területi önkormányzatot biztosítsanak, a liberális vezetők váltig elzárkóztak is, olyankor, amikor megmegcsillant előttük az a remény, hogy a forradalom a nemzetiségi mozgalmakkal támadt ellentéteiből talán szerényebb engedmények révén is képes lesz kibontakozni, az alkalmat most már többnyire maguk sem hagyták kihasználatlanul; s ez annál inkább tapasztalható volt, minél szorultabb lett a forradalom helyzete.

Amikor például Andrássy Gyula gróf Zemplén megyei főispán, akit a Szemere-kormány május végén isztambuli követévé nevezett ki, állomáshelyére igyekezvén, Belgrádba érkezett és megtudta, hogy éppen ott tartózkodik Kušljan is, nyomban érintkezésbe lépett véle s nem is eredménytelenül; Kušljan ugyanis vállalta, hogy lapjában ezután a korábbinál is kiterjedtebb propagandát fog folytatni a Habsburgok ellen, az ellenforradalmat támogatni többé nem hajlandó horvátokból pedig magyarbarát klubot fog szervezni, s ennek fejében csupán azt kötötte ki, hogy a magyar kormány általánosságban ismerje el a nemzetiségek jogait és jelentse be a magyar országgyűlés egynyelvűségének felszámolását. (Amit azután Andrássy sietett is lelkükre kötni a kormány tagjainak –

---

[18] Erre nézve lásd: Szemerének egy Beöthyhez intézett utasítását, Bp. 1848. nov. 13. Kossuth Lajos összes munkái (továbbiakban: KLÖM). XIII. Sajtó alá rend. Barta István. Bp. 1952. 441.

igaz, olyan toldalékészrevétellel, hogy a szóban forgó feltételek teljesítésével a magyar fél mit sem kockáztatna, hiszen a győztes utóbb még mindent megmásíthat, a legyőzött pedig amúgy is mindent elveszít . . .)

A kormány így sem kapott ezen a lehetőségen, annál inkább kapott viszont azon a június elején Pestre befutó híren, hogy Stratimirović (akit gyaníthatóan főleg Perczel májusi békeajánlatai ejtettek gondolkodóba) öt határőri zászlóaljjal együtt kész volna átállni a forradalom oldalára, ha a kormány őt honvédtábornokká nevezné ki s egyidejűleg hozzájárulna végre a szerb vajdaság létrehozásához. A június 14-i minisztertanács tehát elfogadta Stratimirović első feltételét, s a másodikat persze elutasította, újólag felkínálta viszont a szerbeknek azokat az engedményeket, amelyeket a honvédelmi bizottmány novemberben egyszer már megajánlott nékik. A meginduló tárgyalások megegyezésre végül nem vezettek – s nemcsak azért nem, mert a kormány ajánlatai Stratimirovićékat természetesen továbbra sem elégíthették ki, hanem azért sem, mert az alkudozások túlságosan elhúzódtak, s közben a forradalom ege az ellenséges haderők előrenyomulása folytán teljesen beborult. A szerbek egy részével való megbékélés eshetőségének felmerülése azonban valamelyes haszonnal ennek ellenére is járt, amennyiben a kormányt ez is – mint az Andrássy és Kušljan között lezajlott eszmecsere nemkülönben – arra ösztönözte, hogy a nemzetiségi kérdésre ettől kezdve immár mindvégig fontosságának megfelelő figyelmet fordítson.

Ahhoz azonban, hogy a nemzetiségi kérdés fölött a kormány többé ne térjen napirendre, még inkább hozzájárultak a román kérdés rendezését célzó tárgyalások, amelyek végül is sokkal gyümölcsözőbbeknek bizonyultak, mint a horvát meg a szerb ellenzék hangadóival folytatottak. Amiben közrejátszott – egyfelől – az, hogy a magyar–román alkudozásokban – amazoktól eltérően – nem pusztán az egymással szemben álló felek képviselői vettek részt, hanem számottevő közvetítők is, de közrejátszottak ebben – másfelől – az erdélyi román felkelősereg eltérő körülményei is.

Ennek a seregnek a közvetlen irányítása ugyanis sohasem került a császári hadsereg tisztjeinek a kezébe, hanem mindvégig a nemzeti mozgalom híveinek s közülök is éppen Iancunak és radikális társainak a kezében maradt. Attól fogva pedig, hogy márciusban a császári csapatokkal együtt a Román Nemzeti Bizottmány tagjai is kénytelenek voltak elmenekülni Erdélyből, az Erdélyi Érchegységben körülzárt felkelőkre többé közvetett hatást sem gyakorolhattak már sem a császáriak, sem Bărnuțék. Annál nagyobb hatást gyakorolt viszont Iancu csoportjára is az oktrojált alkotmány, amely egyszeriben napnál világosabbá tette, mennyire megalapozatlanok voltak Bărnuțéknak az udvar iránt táplált reményei. S nyomtalanul az sem pergett le a felkelés vezérkararáról, hogy Bem nemcsak nem törekedett viszonozni a fegyverre kelt románok korábbi pusztitásait, hanem a bosszúállás szellemének a jelentkezését másoknál sem tűrte, a mellette országos biztosként működő Csány pedig – bár Bemet olykor túlzott engedékenységgel vádolta s többek között azt is elrendelte, hogy aki a felkelés során kárt tett valakinek a tulajdonában, az teljes értékű kártérítést adjon a kárt szenvedettnek – maga sem habozott fellépni az olyan magyar földesurak ellen, akik káraikat felnagyították, hogy azután megint mértéktelenül kiszipolyozhassák a föld népét.

A körülmények ilyetén alakulásának az ismeretében fordult hát Kossuthhoz április közepén néhány magyarországi román országgyűlési képviselő azzal, hogy békeajánlatot kellene tenni a felkelősereg vezetőinek. S e képviselők egyikét, Dragoșt Kossuth fel is hatalmazta a tárgyalásokra. Dragoș pedig tapasztalhatta, hogy a megegyezésre az Érchegységbeli vezetők többsége, így maga Iancu és Buteanu is hajlik, jóllehet Kossuth még mindig elzárkózott az elől, hogy önkormányzatot ígérjen a románoknak, sőt az elől is, hogy az erdélyi és magyarországi románokat a román nemzet fiainak ismerje el, s ezúttal is csupán egyházi és iskolai ügyeik szabad kezelését, valamint a románlakta községek közigazgatásának román nyelvűvé tételét ajánlotta fel nékik.

Csakhogy Iancuék a tárgyalások tartamára fegyverszünet elrendelését kérték. Kossuth viszont, aki ekkor még láthatóan a honvédsereg tavaszi győzelmeinek a hatása alatt állott, ilyesmiről hallani sem akart, mi több: május 10-én egyenesen arra adott utasítást, hogy a Mócföldet körülzáró magyar haderő hadműveleteit ezután is ,,a legerélyesebben'' folytassa s ,,a hegyekre vonult rabló csordáknak... nyugtot ne engedjen''.[19] A román felkelők ellen vezényelt magyar szabadcsapatok egyikének a parancsnoka, a márciusi fiatalok köréből kikerült Hatvani Imre pedig (akinek a nevét mellesleg éppen egy a románok felemelését sürgető röpirata tette ismertté 1848-ban) – hogy kimutassa az ellenforradalom iránti kérlelhetetlenségét – önhatalmúlag már ezt megelőzően is támadást indított a tárgyalások színhelyéül szolgáló Abrudbánya ellen, majd május 6-án – figyelmen kívül hagyva az elébe siető Dragoş tiltakozását – be is vonult a városba.

---

[19] Kossuth a hadügyminisztériumhoz, Debrecen, 1849. máj. 10. KLÖM XV. Sajtó alá rend. BARTA ISTVÁN. Bp. 1955. 262.

És ez nemcsak a béketárgyalások azonnali megfeneklését vonta maga után, hanem egyben a szenvedélyek féktelen elfajulását is. Mert Iancu még idejében el tudott menekülni, hogy azután többszörös erőfölényben levő csapataival ellentámadást intézzen Hatvani ellen, a Dragoş által – egyébként jóhiszeműen – megnyugtatott Buteanu viszont Abrudbányán maradt és Hatvaniék fogságába esett. S amikor 9-én Iancu végül visszafoglalta a várost, a megfutamodó Hatvani Buteanut is magával hurcolta, majd tehetetlen dühében két hét múlva fel is akasztatta foglyát. Közben meg az Abrudbányára visszatérő felkelők az ott rekedt Dragoşt – attól az alaptalan gyanútól vezérelve, hogy összejátszott Hatvanival – könyörtelenül felkoncolták, s tömegmészárlást rendeztek a város magyar lakóinak a soraiban is. Ilyen előzmények után pedig a következő hetekben a korábbiaknál is hevesebb harcok kezdődtek a felkelősereg és az ellene felvonult magyar csapatok között, s – nem messze attól a helytől, ahol egy éve még Iancuval tanácskozott – ennek az értelmetlen testvérharcnak az áldozatává lett sok más jobb sorsra érdemes emberrel együtt Vasvári is.

Végérvényesen azonban a magyar–román kiengesztelődés ügyét ezek a tragikus fejlemények sem juttatták zátonyra, s ez elsősorban a havaselvei emigránsoknak volt köszönhető, akik közül az oktrojált alkotmány közzététele után többen is megpróbálkoztak békeközvetítéssel. A havaselvei forradalom egyik volt katonai vezetője, Gheorghe Magheru tábornok például már március közepén levelet intézett Kossuthhoz, s ebben azt kérte, hogy Magyarországon és Erdélyben ismerjék el a románok „nemzetiségét és politikai jogait”, viszonzásul pedig felkínálta egy magyar–román szövetségi állam létrehozását, s megígérte, hogy a továbbiakban a dunai fejedelemségek románjai is fegyveres légiót fognak alakítani a magyar forradalom támogatására. Ennek a kezdeményezésnek azonban még nem lett s nem is lehetett foganatja – már csak azért sem, mivel Magheru, a létrehozandó szövetségi államról szólván, nem Havaselvének és Moldvának Magyarországgal történő egyesítéséről beszélt, hanem a magyar nemzet és „a kilenc millió román" uniójáról,[20] vagyis a magyarokkal elképzelései szerint államközösségre lépő románok közé a Kárpátokon túliakon kívül odasorolta az erdélyieket és a magyarországiakat is, ezek után pedig az ő ajánlatában Kossuth csak a maga részéről mindhalálig fenntartani kívánt magyar államegység szétzúzására irányuló törekvések újabb megnyilvánulását láthatta. Annál eredményesebb volt viszont egy Bălcescu köréhez tartozó hírlapírónak, a havaselvei forradalom elbuktakor Erdélybe menekült Cezar Bolliacnak a működése; ő ugyanis Brassó felszabadulása után ott *Espatriatul* címen lapot indított, s a következő hónapokban egyre több olvasójával érttette meg, hogy „a népek közti egyenetlenség... és viszály..." egyedül az uralkodóházak érdekeinek felel meg s ezért igazi érdekeik az erdélyi románoktól nem a magyarok elleni harcuk továbbvitelét, hanem e harc félbehagyását követelik meg.[21]

A legnagyobb szolgálatot pedig a magyar–román megbékélés ügyének maga Bălcescu tette. Ennek a mélyen érző és logikai következetesség tekintetében is kiemelkedő embernek ugyanis kiváltképpen fájdalmas volt arra gondolnia, „milyen alávaló és ostoba szerepet" játszanak a magyar forradalom ellen háborút folytató erdélyi románok.[22] Mert – vetett számot a helyzettel – az persze „nem igaz..., hogy a románokat ebben a szörnyű háborúban ne hatotta volna át és ne lelkesítette volna a nemzeti érzület és a szabadság szeretete". Azt azonban ennek ellenére sem lehet elmondani róluk, hogy a valóságban is „a szabadságért küzdenek", hiszen hagyván „magokat megcsalatni az osztrákoktól", „a szabadságért a legelavultabb, legszörnyűbb és legpiszkosabb zsarnokság zászlaja alatt" szálltak síkra.[23] S Bălcescu természetesen tisztában volt azzal, hogy a román nemzeti érdekek érvényesítésének magyar földön nemcsak a

---

[20] Magheru Kossuthhoz, Baden, 1849. márc. 4/16. Kivonatosan közli: MIRON CONSTANTINESCU, Un document de mars 1849 d'une importance européenne (In: Nouvelles Études d'Histoire. IV.) Bucarest, 1970. 202.

[21] Lásd az *Espatriatul* 1849. márc. 25-i 1. sz.-ának vezércikkét (In: 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről) H. n. é. n. [Bp. 1948]. 161.

[22] Erről Bălcescu Ion Ghicához, Pancsova,1849. máj. 12. (Bălcescu Miklós válogatott írásai (továbbiakban: BMVÍ) Szerk. és bev. I. TÓTH ZOLTÁN. Bp. 1950. 178.

[23] Erről Bălcescunak az első balázsfalvi nemzeti gyűlés 3. évfordulóján Párizsban tartott beszéde. Kivonatosan közli: JANCSÓ BENEDEK, Szabadságharczunk és a dako-román törekvések. Bp. 1895. 66–67.

Habsburgok állanak útjában, hanem a magyarok is. De tisztában volt azzal is, hogy a Habsburg-birodalom népeinek legfőbb elnyomói mégiscsak a Habsburgok, s ezért azt vallotta, hogy ezeknek a népeknek „előbb közösen kellene kivívniok [a Habsburg uralom alóli] felszabadulásukat s csak azután foglalkozniok a maguk részleges felszabadításával", ami magyarán azt jelenti, hogy egyelőre „mindazoknak, akik szeretik a szabadságot, szükségszerűen támogatniok kell a magyarokat" Habsburg-ellenes harcukban, a másodlagos fontosságú kérdések rendezését pedig későbbre kell halasztaniok.[24]

Ezek a felismerések indították tehát Bălcescut arra, hogy 1849 tavaszán maga is újabb kísérletet tegyen az erdélyi románoknak a magyarokkal való megbékítésére, sőt a magyarok oldalán történő felsorakoztatásukra is. S tudván, hogy ehhez elengedhetetlen az erdélyi románok nemzeti követeléseinek legalább részleges kielégítése, első lépésként a magyar forradalom vezetőit szándékozott a korábbiaknál nagyobb engedmények tételére bírni. Mivel azonban a magyar vezetőket elriasztani semmiképpen sem akarta, arra eleve nem is gondolt, hogy az erdélyi románok összes követelésének azonnali kielégítésére szólítsa fel őket. Hiába vallotta tehát egyébként maga is Magyarország föderatív köztársasággá alakításának a szükségét: mikor május végén Debrecenbe érkezett s megkezdte tárgyalásait Kossuthtal és Batthyány Kázmérral, a föderáció gondolatát eleve fel sem vetette, s még csak azzal a követeléssel sem hozakodott elő, hogy a magyarok mondjanak le a magyar országgyűlés tanácskozásainak egynyelvűségéről. Annál inkább igyekezett viszont megértetni tárgyalófeleivel, mennyi hasznuk származnék a magyar–román megegyezésből a magyaroknak is s mennyi káruk a megegyezés elmaradásából. Erősen hangsúlyozta ezért, hogy Magyarország csupán kétféle jövő között választhat: „vagy arisztokratikus-monarchikus lesz, Ausztriával összekötve, vagy demokratikus, egyesülve a románokkal"[25]; s nyomatékosan kiemelte, hogy a nemzetiségeket magyar részről „minden áldozat árán ki kell békíteni..., mert különben azzá lesznek Magyarország számára, ami Lengyelország és Írország Oroszország és Anglia számára".[26] Amikor pedig Kossuth megjegyezte, hogy ha az erdélyi románok „függetlenségük és Havaselvével való egyesülésük" kiharcolásáért fogtak volna fegyvert, azt még csak megértené (bár helyeselni persze azt sem tudná), azt azonban, hogy céljuk látnivalóan csupán a birodalmi egység megszilárdítása, már megérteni sem képes: Bălcescu nemcsak megerősítette, hogy az erdélyi románok valóban nem törekednek Havaselvével való egyesülésre, de azt is leszögezte, hogy Erdélyt a magafajta havaselveiek sem szándékoznak elszakítani Magyarországtól, ellenkezőleg: „inkább egyesíteni" akarják véle, „sőt még ennél is többet", egy Magyarországra és a dunai fejedelemségekre kiterjedő konföderációt is szívesen nyélbeütnének.[27]

---

[24] Lásd: Bălcescu Ghicához, Pest, 1849. jún. 6. BMVÍ 186–188.

[25] Erről: Bălcescu Ghicához. Pest, 1849. jún. 25. BMVÍ 191.

[26] Bălcescu Ghicához, Pest, 1849. jún. 6. BMVÍ 187.

Hanem Bălcescu így is kereken négy hétig volt kénytelen várni, hogy egyáltalán érdemi választ kapjon előterjesztéseire. A kormány pedig még ekkor is mindössze azt ajánlotta fel, hogy biztosítja a románok számára egyházi és iskolai ügyeik tetszésük szerinti intézésének a jogát s engedélyezi a románlakta községek közigazgatásának román nyelvűvé tételét. Mígnem azután július elején egyik napról a másikra mégiscsak fordulat következett be a kormány politikájában. Amiben a legfőbb okon, a hadihelyzet hirtelen és rohamos megromlásán kívül közrejátszott Iancu újabb kéznyújtása is. Mert Iancu – nem tudván szabadulni attól az aggodalomtól, hogy az udvari körök minden melléjük szegődött nemzetiségi politikust „csak eszköznek akarnak felhasználni"[28] – június végén az Abrudbányán történtek ellenére két levelet is eljuttatott a magyar forradalom táborába, s mindkettőben határozottan kinyilvánította, hogy ha a magyarok végre jobb belátásra térnének, akkor még mindig kész lenne felhagyni az ellenük vívott harccal, mivel ő is azt vallja, hogy amint „a két testvérhazában a magyar nem beszélhet létről és jövőről a román nélkül", úgy „a román sem a magyar nélkül".[29] Ezek a megnyilatkozások pedig a kormánykörökben egyszerre elültették azt a reményt, hogy ha magyar részről némi további engedményekre is ráállanának, akkor a forradalom most már csakugyan meg tudna szabadulni az erdélyi román felkelés tehertételétől.

---

[27] Erről: Bălcescu Ghicához, Debrecen, 1849. máj. 29. BMVÍ 181.

[28] Szavait idézi: Jancsó Benedek, A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. II. Bp. 1899. 760.

[29] Iancu Simonffy József alezredeshez, Topánfalva, 1849. jún. 15/27. Közli: Documente la istori'a revolutiunei ungur. din an. 1848/9. Corespondentie relative la luptele romaniloru din Transilvani'a cu ungurii. Red. Alesandru Romanu. *Transilvani'a*, 1877. 54–56.; illetve Iancu Ioan Gozman Bihar megyei képviselőhöz, Topánfalva, 1849. jún. 15/27. Közölve: uo. 64–65. (Az idézet az előbbiből).

S ezzel azután egycsapásra elhárultak a magyar kormányférfiak és Bălcescu között folytatott tárgyalások sikeres befejezésének az akadályai is, úgy hogy július 14-ére már meg is született az alkudozások eredményeit rögzítő két okmány. Az egyik, a magyarok és az erdélyi románok között kötendő békeegyezmény tervezete kimondotta, hogy a román felkelők fegyvereiket (az egyezmény még ezután esedékes aláírásának keltétől számítandó) két héten belül leteszik s azután mindnyájan felesküsznek „Magyarhon függetlenségére", a magyar kormány viszont elismeri, hogy a románok különálló nemzetiséget (a tervezet hivatalos francia szövege szerint: une nationalité à part) alkotnak, s nemcsak ahhoz járul hozzá, hogy szabadon intézzék egyházi és iskolai ügyeiket meg hogy román nyelvű közigazgatást vezethessenek be a románlakta községekben, hanem ahhoz is, hogy ezekben a községekben a nemzetőrség vezényleti nyelve ugyancsak román legyen, a román többségű megyék igazgatása pedig ezentúl két nyelven, magyarul és románul folyjék. De beleegyezik a kormány abba is, hogy a román ortodox egyház teljesen különváljék a szerbtől, hogy a román egyház feje szintén pátriárkai címet viseljen, hogy a románok a jövőben évente nemzeti gyűléseket tartsanak (igaz, pusztán vallási és oktatási problémáik megtárgyalására), s ezen kívül vállalja, hogy a görögkeleti románok számára külön hittudományi kart fog létesíteni a pesti egyetemen, ami meg végül az erdélyi majorsági jobbágyokat és zselléreket illeti: őket egyszer s mindenkorra mentesíti minden feudális kötelezettségüktől.[30] A másik egyezmény pedig (amelyet egyfelől Kossuth, másfelől Bălcescu és a hozzá csatlakozott Bolliac ezen a napon aláírásával már érvényre is emelt) a havaselvei emigránsokat felhatalmazta arra, hogy Magyarország területén megszervezzenek egy – pillanatnyilag a magyar forradalom fegyveres támogatására hivatott, de később Havaselve szabadságának kivívására is felhasználható – román légiót, s kimondotta, hogy ebbe a (román vezényleti nyelvű, de legfelső fokon magyar vezénylet alá tartozó) csapatba az erdélyi felkelők is akadálytalanul beléphetnek.

Amire a magyar kormány most elkötelezte magát, az még mindig nem volt persze egyértelmű az erdélyi románok valamennyi korábbi követelésének kielégítésével, sőt látszólag az oktrojált alkotmánynak is mögötte maradt. Ténylegesen azonban a kormány most jóval több szabadságot biztosított a románoknak, mint amennyit az oktrojált alkotmány. Hiszen ez Erdélynek (és a többi koronatartománynak) önkormányzatot ígért ugyan, de – még papíron is – csupán akkorát, amekkora szinte a semmivel volt egyenlő. A július 14-i megállapodás viszont a románoknak valóságos hatalmi állásokat is biztosított, amennyiben a megyei igazgatás kizárólagos magyarnyelvűségének felszámolását kimondó pontjával lehetővé tette, hogy a megyei hatóságok meglehetősen kiterjedt – és korántsem pusztán papíron létező – önkormányzati jogait a román többségű megyékben ezután ők gyakorolják (méghozzá nem is csak Erdély, hanem a szűkebb értelemben vett Magyarország területén is).

---

[30] Projet de pacification. KLÖM XV. 723–725.

A július 14-i megállapodás létrejötte után tehát Bălcescu abban a meggyőződésben kelhetett útra az Erdélyi Érchegység felé, hogy a magyar részről most felajánlottakat Iancuék is megnyugtatóaknak fogják találni. És a további fejlemények igazolták is ebbeli várakozásait. Mert mire augusztus 3-án a felkelősereg vezetői elé tárhatta a békeegyezmény tervezetét, addigra az orosz csapatok előrenyomulása már útját vágta a megállapodás véglegesítésének és foganatosításának. Iancu azonban ekkor ennek ellenére is kötelességének tartotta elrendelni az azonnali fegyvernyugvást, hogy ezáltal – mint Kossuthnak is megírta – legalább jelképes bizonyságot szolgáltasson „a magyar nemzet iránt táplált testvéri érzületről”.[31]

A KÉPVISELŐHÁZ NEMZETISÉGI HATÁROZATA

A magyar vezetőket pedig annak tudata, hogy a magyar–román megbékélés végre elérhető közelségbe került, július 14-e után arra ösztönözte, hogy most újabb erőfeszítéseket tegyenek a többi nemzetiség kiengesztelése érdekében is, mégpedig – a többiek képviselőivel jelenleg nem állván közvetlen érintkezésben – valami olyasféle egyoldalú nyilatkozat kibocsátása révén, amilyennek az ötletét Kušljan vetette fel Andrássyval folytatott belgrádi megbeszélése alkalmával. S mivel a dolog halasztást nem tűrt, arra a kormány nem gondolhatott, hogy részletes törvényjavaslatot dolgozzon ki és tűzessen napirendre az országgyűléssel. Pillanatnyilag azonban az is elégségesnek látszott, ha a törvényhozás egyelőre csupán határozatban rögzíti a nem magyar országlakók nemzeti jogait, hiszen a megbékélés felé vezető utat ez is megnyithatta. És a képviselőház első szegedi ülésén, július 21-én Szemere már be is terjesztette a kormány tizenhét pontos határozati javaslatát, amely nagyjából a románoknak egy héttel korábban felkínált engedményeket irányozta elő ezúttal már az ország valamennyi nemzetisége számára.

---

[31] Iancu Kossuthhoz, Topánfalva, 1849. aug. 3. (In: 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről) 210.

A javaslat elfogadtatása azonban korántsem ment simán, mivel a képviselők egy része még ekkor sem tudott beletörődni abba, hogy a magyar nemesség az általa márciusban meghódított kormányzati hatalom egyes elemeit önként engedje át a nemzetiségeknek. Hiába hangsúlyozta tehát Szemere, hogy „az apró népeknek sorsa az, hogy ha nem szövetkeznek egymással, a nagyobb nemzetek által vagy elfelejtetnek, vagy eltiportatnak", s hiába jegyezte meg a segítségére kelő Vukovics is, hogy ha a javaslatot elutasítják és a forradalom elbukik, akkor az ország kormányzata továbbra is egynyelvű lesz ugyan, de nem magyar, hanem német nyelvű: a javaslathoz hozzászóló képviselők közül – a békepárttal egy gyékényen áruló Nyáry Páltól a radikális Madarász Józsefig – többen az előterjesztés ellen nyilatkoztak, s e felszólalók ellenvetéseit sokan mások is „roppant tetszéssel" fogadták. Hanem a javaslat megbuktatásához az ellentábor ereje mégsem volt elegendő. Ekkorra ugyanis a képviselők nagyobbik hányada már belátta, hogy a nemzetiségi kérdés rendezéséhez a forradalomnak életbevágó érdekei fűződnek, és ezt a radikális Irínyitől és Irányitól kezdve Szacsvayn át egészen – az egyébként békepárti – Bezerédjig szintén számosan kifejtették, majd, mikor július 28-án a vita lezárultával szavazásra került sor, ugyanezt a többség szavazataival is kifejezésre juttatta.[32]

Július 28-án tehát a képviselőház végül mégiscsak kimondotta, hogy „a magyar birodalom területén lakó minden népiségek nemzeti szabad kifejlődése... biztosíttatik" s hogy ennek érdekében – bár az „országlati" ügyeket továbbra is magyar nyelven fogják vinni – ezentúl „a községi tanácskozásokban mindenki akár magyar, akár anyanyelvén szólhat, a jegyzőkönyv pedig... azon nyelven fog vezettetni, melly szabad választás szerint megállapíttatik", s hasonló lesz a helyzet a megyékben is, amennyiben a jövőben ,,a törvényhatósági mindenféle ülések tanácskozásaiban mind az, ki szólásra feljogosítva van, véleményét és szavát akár magyar, akár anyanyelven előadhatja", s ,,melly törvényhatóságban valamelly népfaj az összes lakosság számának felét túl haladja, ott a jegyzőkönyv, ha kívántatik, annak nyelvén is szerkesztendő". Kimondotta továbbá a határozat, hogy ezután a nemzetőrség vezényletét, valamint az elemi oktatást és az anyakönyvek vezetését is minden településen az ottlakók által megállapított helyi közigazgatási nyelven kell végezni, s megerősítette mind azt, hogy az ortodox egyház hívei továbbra is szabadon dönthetnek egyházi és iskolai ügyeikről, mind azt, hogy lelkészeik kiképzése céljából ,,számukra a budapesti egyetemnél külön hittankar fog felállíttatni". Annak kidomborítása végett pedig, hogy ezek az irányelvek, bár jelenleg csak határozatba foglaltattak, máris törvény erejével bírnak, a képviselőház a határozat bevezetésében azt is leszögezte, hogy ,,a kormánynak ideiglenes rendezési intézkedéseiben" addig is szorosan ezekhez az irányelvekhez kell tartania magát, amíg a nemzetiségek jogviszonyait részletesebben szabályozó törvény is meg nem születik majd.[33]

---

[32] Mindezekről a képviselőház 1849. júl. 28-i ülésének naplója. Közli: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. és bev. BEÉR JÁNOS és CSIZMADIA ANDOR. Bp. 1954. 468–476.

S területi önkormányzatot a képviselőház mostani határozata sem ígért a nemzetiségeknek. Bizonyosra vehető tehát, hogy a nemzetiségi politikusok összességét még ez a határozat sem nyugtathatta meg, azokra a nemzetiségi politikusokra meg végképp nem gyakorolhatott semmiféle hatást, akiket elsősorban amúgy sem saját népük nemzeti, hanem a Habsburgok birodalmi és dinasztikus érdekei vezéreltek. De mert a határozat a maga fogyatékosságai ellenére is csaknem maradéktalanul megfelelt azoknak a követeléseknek, amelyekkel a nemzetiségi mozgalmak 1848 tavaszán léptek fel, az is bizonyosra vehető, hogy a nemzetiségi politikusok jobbjai, a Kušljanok, a Stratimirovićok és a Hodžák ezt a határozatot éppoly kedvezően fogadták volna, akár a két héttel korábban felkínált engedményeket Iancuék – ha e politikusoknak még egyáltalán jutott volna idejük véleménynyilvánításra, ha a határozat valamivel korábban s nem a képviselőház szegedi ülésszakának utolsó ülésén születik meg.

---

[33] A határozat közölve: uo. 868–869.

A ZSIDÓEMANCIPÁCIÓ

Július végére ugyanis a forradalom helyzete annyira szorongatottá lett, hogy a képviselőháznak a nemzetiségi kérdés letárgyalása után már csak egy halaszthatatlan feladat teljesítésére maradt lehetősége: arra, hogy – ugyancsak július 28-án – napirendjére tűzze még a zsidókérdést is. Mert a ház – bár korábban halogatta a zsidók egyenjogúsítását, hogy a forradalom ügyétől el ne idegenítse azokat a nem zsidó polgárokat, akik a zsidó kereskedőkre és iparosokra mint kellemetlen versenytársaikra mindig is csupán gyűlölettel tudtak tekinteni – most már többé el nem odázható kötelességének ismerte el, hogy helyrehozza ebbeli mulasztásait. Annál is inkább, mivel az elmúlt hónapok során – mint a zsidókérdés tárgyában ekkor előterjesztett kormányjavaslat is kiemelte – bebizonyosodott, hogy „alig van népfaj, mely a zsidókat hűségben és munkásságban nemzeti háborunk körül felülhaladná",[34] s ezt legújabban maga Haynau is megerősítette, mikor a fővárosba történt bevonulása után egyetlen percig sem késett a forradalomnak tett szolgálataik megtorlásául súlyos hadisarcot róni a pesti és az óbudai zsidókra. És a képviselőház most egyhangúlag törvénybe is iktatta, hogy a magyarországi zsidók ezentúl „mind azon politikai s polgári jogokkal" élhetnek, amelyekkel az ország „bármelly hitű lakosai bírnak".[35]

5. AZ ÖSSZEOMLÁS

ARAD FELÉ

A zsidóemancipáció kodifikálásával azonban végérvényesen lezárult az országgyűlés szegedi ülésszaka, s a képviselők újból vándorbotot vettek a kezükbe, hogy a kormánnyal egyetemben most Aradra települjenek át, mivel az ellenség ekkor már Szeged városát is közvetlenül fenyegette.

Amikor ugyanis Görgei július 15-én Vácott orosz csapatokba ütközött s emiatt azután elkanyarodott Losonc felé, Haynau főerőinek a zöme már Komárom és Buda, Paszkevics főerőinek a zöme pedig Mezőkövesd és Gödöllő között helyezkedett el. Magyar részről viszont a Duna–Tisza közén át Szeged felé vivő utakat ekkor mindössze a Felvidékről visszavonult IX. hadtest egy része, valamint a közelmúltban Cegléd környékén újoncokból szervezett s egy hete Perczel parancsnoksága alá helyezett – nagyrészt még felfegyverzetlen – X. hadtest próbálta elállni. S hogy az ellenség előrenyomulását lassítsa, ez a kicsiny sereg július 20-án Turánál vakmerő támadást intézett ugyan Paszkevics egyik hadosztálya ellen, mikor azonban az ellenség erősítéseket is harcba vetett, mégiscsak meghátrálásra kényszerült, majd a következő napokban – bár a táborban tartózkodó Mészáros tiltakozott ellene s azután főparancsnoki tisztségéről is leköszönt miatta – Perczel parancsára egészen Szegedig vonult vissza. Ezzel pedig Perczel – jóllehet a visszavonulást a június 29-én előírt haderőösszpontosítás lehetővé tétele végett rendelte el – egyenesen megkönnyítette az ellenség dolgát. A teljes haderőösszpontosítást ugyanis a honvédsereg ténylegesen az ő Szegedre vonulása ellenére sem valósíthatta meg addig, amíg Görgei valahol Paszkevics hátában folytatta hadmozdulatait; Perczel visszavonulása tehát az adott körülmények közepette csupán arra volt jó, hogy Haynau előtt szabaddá tegye a Szeged felé vezető utat. S Haynau nem is késett kapni az alkalmon, úgy hogy Perczel Szegedre érkezésének a napján, július 29-én – noha számottevő erőket volt kénytelen hátrahagyni Komárom alatt és Pesten – 46 ezer emberével már ő is Szeged határában táborozott.

---

[34] Lásd: a zsidóemancipációra vonatkozó törvényjavaslat indokolását. Közölve: uo. 871.

[35] „Törvény a zsidókról". Közölve: uo. 873.

Közben pedig a helyzet a Királyhágón túl is válságosra fordult. Mert Bem a tőle megszokott mozgékonysággal csapást csapás után mért ugyan az Erdélybe több irányból betört ellenség egymástól különváltan támadó csoportjaira, s így megakadályozta, hogy az a Maros mentén rendeltetésének megfelelően eljusson az Alföldre és egyesüljön Paszkevics főerőivel, mivel azonban Ligyersz, akihez az annak idején Havaselvére menekült császári csapatok is csatlakoztak, együttvéve kétszer akkora erőkkel rendelkezett, mint ő, serege a szünet nélküli harcokban mindinkább megfogyatkozott, mígnem július utolsó napján elkövetkezett a véres segesvári ütközet, amelyben Petőfi is életét vesztette, majd augusztus 6-án a nagycsűri vereség is, s ez immár az erdélyi hadsereg teljes felbomlására vezetett.

És a nehézségek nemcsak a harctereken lettek egyre nyomasztóbbak, hanem a politikai élet középpontjában is. Szemere például, hogy a küszöbön álló összeomlásért ne néki kelljen majd viselnie a felelősséget, július 24-én kormánya nevében benyújtotta lemondását. S Kossuthnak, aki tudta, hogy a kormány feloszlása a pillanatnyi körülmények között általános fejetlenséget idézne elő, nagy nehezen sikerült elérnie, hogy Szemere végül mégis visszavonja a lemondást, ekkor azonban újból megmozdult a békepárt. A békepártiak ugyanis – abban a meggyőződésben, hogy az utóbbi hetek kudarcai végre kellőképpen aláaknázták Kossuth állásait – most már eljöttnek látták az időt Görgei hatalomátvételére. A képviselőház július 27-én Szegeden tartott zárt ülésén ezért – első lépésként – azzal a követeléssel hozakodtak elő, hogy Mészáros utódjául ismét Görgeit nevezzék ki a honvédsereg főparancsnokává. S indítványukat elfogadtatniuk nem sikerült ugyan – mert Szemere (aki Görgeire éppoly féltékeny volt, akár Kossuthra) nagy üggyel-bajjal keresztülvitte, hogy a ház egyelőre eltekintsen a határozathozataltól –, egyikük, Szunyogh Rudolf szabolcsi képviselő azonban az ülés végeztével ennek ellenére is nyomban kocsiba szállt, hogy immár közvetlenül Görgeihez forduljon, s magát a képviselőházi többség megbizottjának adva ki, felszólítsa őt a hatalom haladéktalan megragadására és a forradalom résztvevőinek legalább kegyelmet kieszközölni hivatott béketárgyalások azonnali megindítására.

Görgei, akinek – a Paszkevics figyelmét róla átmenetileg elterelő turai ütközet jóvoltából – idő közben csakugyan sikerült megkerülnie az orosz fősereget, ekkor már napok óta a Hernád torkolatvidékén táborozott, s egyelőre semmi jelét nem mutatta a továbbvonulás szándékának. 29-én azonban – megtudván, hogy az orosz fősereg Tiszafürednél két nappal korábban a Tisza bal partjára lépett – Tokajnál végre mégis átkelt a bal partra ő is, s most már valóban megindult Arad felé. De mert az orosz sereg hovatovább már Debrecenhez közeledett, most sem a legrövidebb úton, hanem kelet felé, Nagyvárad irányába kitérve, folytatta hadmenetét. És így Szunyoghnak csupán Nagykállóban sikerült találkoznia véle július 31-én.

Görgeinek eszerint kereken két hónapig kellett várnia, amíg a békepárttól végre igenlő választ kaphatott május 31-én Debrecenben felvetett javaslataira. A katonai hatalomátvételre és tárgyalások megindítására való hajlandóságát azonban ez a két hónap sem lohasztotta le. Mindazonáltal tárgyalni Görgei most már csak az oroszokkal kívánt. Haynau legyőzéséhez fűzött reményeinek szertefoszlása ugyanis véle is megérttette végre, hogy a császáriakkal csupán feltétel nélküli fegyverletételről van mód tárgyalni. Az oroszoktól viszont – úgy látszik – több nagylelkűséget remélt arra az esetre, ha fegyverletételi ajánlattal fordulna hozzájuk. Az a gondolat pedig, hogy a harcnak nem kizárólag ilyen vagy amolyan módon kötendő fegyverletételi egyezménnyel lehetne végét vetni, a jelek szerint fel sem ötlött benne.

Így hát Görgei ettől fogva már szünet nélkül folytatta a visszavonulást, s augusztus 9-én meg is érkezett Aradra. Közben viszont, mikor 7-én hadikövetséget kellett menesztenie az orosz intervenciós sereg hozzá legközelebb elhelyezkedő III. hadtestének a parancsnokához, Fjodor Vaszilevics Rigyiger gróf lovassági tábornokhoz, hogy az az immár teljesen fejét vesztett kormány megbízásából békekötés fejében jobb híján a magyar trónt ígérje oda a Romanov-ház valamelyik sarjának, az így adódó lehetőséget sietett felhasználni arra, hogy a küldöttek révén megtudakolja Rigyigertől, hajlandó volna-e véle fegyverletételről tárgyalni a császáriak háta mögött is. S mikor azután 11-én kézhez kapta a hadikövetséget vezető Poeltenberg jelentését, ebből nagyjából azt olvashatta is ki, amit várt, hogy tudniillik az oroszok a magyar kormánnyal folytatandó politikai egyezkedésre természetesen nem kaphatóak, véle lebonyolítandó fegyverletételi tárgyalásoktól viszont csakugyan nem idegenkednek.

TEMESVÁR

Ekkor pedig Görgei terveinek megvalósítását már a július végén Szegeden összpontosított haderő sem keresztezhette többé. Holott e sereg vezényletét július 30-án a Kossuth által Mészáros lemondása után másodszor is a honvédsereg főparancsnokává kinevezett Dembiński vette át, Dembińskinek meg Tiszafüred óta éppen elég oka volt arra, hogy Görgei működését a legnagyobb bizalmatlansággal figyelje. Csakhogy Dembiński most is hibát hibára halmozott. Mert az talán még nem volt hiba, hogy augusztus 1-én harc nélkül feladta Szegedet és Szőregen foglalt állást, jóllehet seregének létszáma ekkor a Bácskából kivont IV. hadtest csatlakozása folytán már 57 ezer főre rúgott s így felülmúlta Haynau szembenálló csapatainak a létszámát. Az viszont már kétségtelen hiba volt, hogy amikor a 3-áról 4-ére virradó éjszakán Haynau is megkezdte a Tisza bal partjára való átkelést, egyelőre azonban seregének csak egy részét dobta át a folyón, Dembiński, bár a Tiszán már átkelt ellenségre kétszeres erővel akár megsemmisítő csapást is mérhetett volna, meg sem kísérelte magához ragadni a kezdeményezést, hanem ehelyett úgy határozott, hogy tovább folytatja a hátrálást. Ezzel ugyanis lehetővé tette, hogy 5-én azután, még mielőtt tábort bonthatott volna, éppenséggel – a Tiszán idő közben saját seregének már az utóvédjét is háborítatlanul átvezető – Haynau mérjen csapást őrá.

A következő hibát pedig Dembiński azzal követte el, hogy miután csapatait végül is nagy üggyel-bajjal kivonta a tűzből, seregével nem Arad, hanem Temesvár felé hátrált tovább, hogy – elébb a Temesvárt ostromló Vécseyvel, majd Görgeivel és Bemmel is egyesülve – Erdély nyugati határszélére húzódjék vissza s azután ott vegye fel a harcot az ellenséggel. Mert nem vitás, hogy az erdélyi széleken Bem balsikerei dacára is több esély kínálkozott az ellenállás továbbfolytatására, mint Arad táján, ahol a sereget Haynau és Paszkevics immár könnyen két tűz közé foghatta volna. Mivel azonban a június 29-i minisztertanács az összpontosítás helyéül mégis Arad környékét jelölte ki s most már ennek megfelelően Aradra tartott Görgei is, Dembiński, mikor Temesvár s azon túl Erdély felé kanyarodott, ténylegesen nem azt mozdította elő, hogy a haderő-összpontosítás az eredetileg kitűzöttnél kedvezőbb helyen bonyolódjék le, hanem azt, hogy Haynau őközé és Görgei közé ékelődhessék, s ezzel a haderő-összpontosítást örökre lehetetlenné tegye.

Ez a hiba pedig végzetes következményekkel járt. Mert Kossuth, tudomást szerezvén Dembiński önfejűségéről, nyomban belátta ugyan, hogy kár volt Dembińskire építenie, s ezért haladéktalanul Bemhez fordult, most már őt szólítva fel a fővezérlet átvételére, mire azonban Bem 9-én megérkezett s csakugyan átvette a vezérletet, a sereg már Temesvár alatt állott. S Bem még ekkor is azon volt, hogy a sereget a Görgeivel való egyesülés céljából Aradra vezesse. Ámde ekkor már Haynau is Temesvár közelében táborozott. Ahhoz tehát, hogy az Arad felé való elvonulás zavartalanságát biztosítsa, Bemnek előbb vissza kellett szorítania Haynaut s ezért meg kellett ütköznie véle. A még 9-én megvívott temesvári ütközet azonban nem Haynau visszaverésére, hanem a magyar sereg megsemmisítő vereségére vezetett. Holott jó darabig sikert látszott ígérni az a félelmetes ágyútűz, amelyet Bem az ütközet kezdetén az ellenségre zúdított. Csakhogy a magyar tüzérség – lőszerkészletének kimerülése miatt – alig három óra elteltével kénytelen lett tüzet szüntetni. A sereg jobbszárnyán pedig evvel csaknem egyidejűleg feltűnt és átkarolással fenyegető rohamra indult az az ellenséges hadosztály, amelyet Haynau még előzetesen a Temesvárról Aradra vivő út birtokba vételére rendelt ki, hogy a temesközi tábort és Görgeit végképp elvágja egymástól. S Bem ekkor vágtatni kezdett a veszélyeztetett jobbszárny felé, de lova felbukván, olyan súlyosan megsérült, hogy képtelenné vált a harc további irányítására. A vezérlet nélkül maradt csapatok meg, hirtelen meginogva a most már minden irányból rájuk rontó ellenség nyomása alatt, rendetlen hátrálásba fogtak, s a hátrálás csakhamar fejvesztett futásba csapott át, úgy hogy mire bealkonyodott, a sereg teljesen és végérvényesen felbomlott. Ezzel pedig Görgei hatalomátvétele elől elhárult az utolsó akadály is.

VILÁGOS

Görgei tehát 11-én reggel, a temesvári katasztrófa hírének vétele után mindjárt munkához látott, bár – hogy az áruló színezetébe ne keveredjék – egyelőre nem fegyveres, csupán szóbeli rohamot intézett Kossuth ellen, azt követelve tőle, hogy a kormánnyal egyetemben mondjon le s a hatalmat ruházza rá önként. Követelését pedig azzal indokolta, hogy a hatalom ráruházása végre lehetőséget teremtene az oroszokkal folytatandó érdemleges tárgyalások megkezdésére, hiszen nyilvánvaló, hogy amazok a magyar vezetők közül egyedül véle hajlandóak alkudozni, – s ezt annak ellenére is hangsúlyozta, hogy a Poeltenberg vezette hadikövetség eljárásának eredményeiről ekkor még mit sem tudhatott.

És Kossuth ez esetben is gyöngének bizonyult Görgei ellenében: először feljogosította őt a tárgyalások megindítására, majd – miután Görgei kijelentette, hogy ennyivel nem éri be, az Aradon tartózkodó miniszterek pedig erre fejvesztettségükben szintén ostromolni kezdték – végül abba is belement, hogy a maga és a kormány nevében csakugyan lemondjon és a főhatalmat teljes egészében a tábornokra ruházza. Amit az sem magyaráz, hogy Görgei, mikor a (puszta fegyverletételhez szükségtelen) politikai hatalmat is magának követelte, ezzel olyan látszatot keltett, mintha az oroszoktól valaminő politikai engedményeket is szándéka volna kicsikarni. Hiszen Kossuthnak tudnia kellett, hogy az oroszoktól ténylegesen semmiféle politikai engedmény nem várható, s ilyenek tételére (vagy a Habsburgoktól való kieszközlésére) őket kellő erő híján Görgei sem kényszerítheti többé, még ha netalán tervezne is effélét.

Amint Görgei persze nem is gondolt ilyesmire – mi több: még arra sem, hogy a fegyverletételt legalább a honvédsereg harcosainak biztosítandó személyes büntetlenség feltételéhez kösse, hanem – számításait merőben az orosz nagylelkűségre alapozva – a hatalom átvétele után mindennemű érdemleges feltétel nélküli fegyverletételt ajánlott fel Rigyigernek, s mindössze azt kötötte ki, hogy a fegyverletétel egyedül „ő felsége az orosz császár hadai előtt menjen végbe”.[36] 13-án pedig Világosnál már le is tette a fegyvert. Amivel azután nemcsak a harcok különbeni elhúzódásától komolyan tartó orosz hadvezetőség hálåját vívta ki, hanem valóban képes volt felébreszteni a nagylelkűség szellemét magában a – könyörületességéről egyébként éppen nem nevezetes – cárban is, úgy hogy Miklós az ő számára utóbb ki is járta Ferenc Józsefnél a személyes büntetlenséget, s az orosz kézre került magyar foglyok közül csupán a többieket szolgáltatta ki a császáriak bosszújának.

A bosszúhadjárat megindítását pedig ilyen körülmények között már csak ideig-óráig késleltethette az, hogy az ellenállásnak a világosi fegyverletétel után is maradtak még gócai az országban. Világos ugyanis e kisebb ellenállási gócok sorsát is megpecsételte. A következő hetek folyamán tehát a honvédsereg még fegyverben álló katonái is kénytelenek lettek rendre leszámolni a helyzet megváltoztathatatlanságával, hogy azután vagy török területre meneküljenek vagy szintén megadják magukat. Amint idővel a négy magyar kézen maradt vár – Arad, Munkács, Pétervárad és (utolsóként, október 2-án) Komárom – is megnyitotta kapuit az ellenség előtt. S mivel ezek után a magyar forradalomnak a Felvidék hegyei között legtovább harcoló hívei, a Selmec környéki szlovák és német bányász-gerillák sem tehettek már mást, mint hogy szétszéledjenek: ha a világosi fegyverletétel másnapján még nem is, októberre az ellenforradalom Magyarország egészének az urává lett.

---

[36] Görgei Rigyigerhez, Arad, 1849. aug. 11. Közli: HORVÁTH MIHÁLY, Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben. III. Pest, 1872. 488.

AZ ELLENFORRADALOM SIKERÉNEK TÉNYEZŐI ÉS KORLÁTAI

A magyar forradalom tehát, bármennyire szívósan verekedett is létéért, végül alulmaradt a harcban. Ezt azonban éppúgy nem írhatta pusztán a balszerencse számlájára, amint a kezdet kezdetén kivívott korszakos eredményeit sem a véletlennek köszönhette.

1848 márciusában a forradalomnak azért sikerült győznie, mert a maga oldalán nagyobb erőket volt módja felsorakoztatni, mint amekkorákkal az ellentábor rendelkezett. Hiszen a márciusi napokban, mikor a magyar radikálisok kicsiny csoportja az európai forradalmi áradat kibontakozásának ösztönző hatására Magyarország polgári átalakításának minden addiginál messzebb menő programját hirdette meg, s nem utolsósorban kiadta az azonnali és teljes egészében állami kármentesítéssel – mégpedig utólagos állami kármentesítéssel – lebonyolítandó jobbágyfelszabadítás jelszavát, az átalakulás ügyének sikerre viteléhez nélkülözhetetlen, mi több: a forradalom vezetésére Magyarországon egyedül alkalmas liberális nemesség képes volt, túltéve magát saját korábbi elképzelésein, csatlakozni ehhez a programhoz. Ezzel pedig a magyar liberálisok nemcsak az átalakulás ügyének sikerre viteléhez úgyszintén nélkülözhetetlen, sőt a meg-megújuló ellenforradalmi próbálkozások leküzdésében egyenesen kulcsszerepre hivatott baloldal támogatását biztosították maguknak, de elérték azt is, hogy a parasztság eladdig úrgyűlölő milliói se ellenük, hanem mellettük foglaljanak állást, s így a forradalomnak páratlanul széles tábora alakuljon ki. És ezt a tábort jó ideig az ország lakosságán belüli nemzeti ellentétek sem tudták megosztani, mert – a magyarországi nemzetiségek fő tömegei ugyancsak a jobbágyfelszabadításban érdekelt parasztok lévén – kezdetben az ország nem magyar lakóinak a zöme is rokonszenvvel vagy legalább jóindulattal tekintett a magyar forradalomra.

1848 tavaszán tehát a magyar forradalom – bár akkora erővel ez idő tájt sem rendelkezett, hogy megsemmisítő csapást mérhessen az ancien régime híveinek táborára – elég erős volt ahhoz, hogy ne csak a konzerváció magyarországi képviselőit, de a Habsburgokat is meghátrálásra kényszeríthesse. Annál is inkább, mivel a Habsburgok hatalmi állásait az adott pillanatban nem egyedül a magyar forradalom vette ostrom alá, hanem a birodalom osztrák és olasz tartományaiban kirobbant forradalmak sora szintén, s a Habsburgoknak ráadásul azzal a fenyegető veszélylyel is szembe kellett nézniök, hogy a forradalmi mozgalom a közeljövőben esetleg Csehországra és birodalmuk egyéb tartományaira is ki fog terjedni. Külső támogatást pedig a birodalom területén kitört forradalmak leküzdéséhez egyelőre nem volt módjuk igénybe venni, hiszen a szóban forgó forradalmak egy az idő szerint fél Európát elborító forradalmi áradatba ágyazódtak bele, s ennek a forradalmi áradatnak a hullámverése ekkor még képes volt meggátolni, hogy Európa hatalmasságai közül akár egyetlenegynek is elterelődjék a figyelme a maga otthoni gondjairól.

A továbbiakban azonban az erőviszonyok már a forradalom rovására és a forradalom ellenségeinek a javára kezdtek módosulni. Mivel a magyar liberálisok zöme a forradalom győzelmét a márciusi vívmányok becikkelyezésével végérvényesen megkoronázottnak gondolta, a radikálisok zöme viszont bizonyosra vette, hogy a forradalom táborának még ellenforradalmi próbálkozásokkal is meg kell majd küzdenie, a liberálisok és a radikálisok között fokozatosan egyre szélesedő szakadék támadt. De szakadék támadt a forradalom vezető körei és paraszti tömegei között is, miután a jobbágyfelszabadítás keltette első örömmámor elültével kitűnt, hogy a parasztság a – pusztán az úrbéres szolgáltatások eltörlésére korlátozódó – márciusi jobbágyfelszabadítással teljesen kielégítettnek még nem érzi magát, a forradalom vezető körei viszont jó ideig húzódoztak a jobbágyfelszabadítás márciusi kereteinek kitágításától. S minthogy a márciusi forradalom a maga vívmányaiban a magyarországi nemzetiségek fiait nagyjából egyenlően részeltette ugyan, külön nemzeti jogokat viszont nem biztosított számukra, a forradalom vezető körei és az ország nem magyar lakóinak a zöme között a márciusi vívmányok keltette első örömmámor elültével még nagyobb szakadék keletkezett. Az a véletlenszerű együttműködés pedig, amely márciusban a magyar forradalom és a birodalom más tartományaiban kiütött forradalmak között jött létre, a későbbiek során nemcsak hogy nem alakult át tartós és szervezett szövetséggé, hanem még eredeti alakjában sem maradt fenn, mivel a Habsburgoknak sikerült még csírájában leküzdeniök a cseh forradalmi mozgalmat, majd fölébe kerekedniök az észak-itáliai forradalmi mozgalomnak s közben erőt venniök az osztrák forradalmi mozgalmon is, sőt e mozgalom burzsoá vezető rétegét egyenesen a maguk oldalára vonniuk.

S amikor azután 1848 szeptemberében a fegyveres ellenforradalmi támadás csakugyan megindult Magyarország ellen, a magyar forradalom táborán belüli repedések nagy része megint csak betemetődött. Az ellenforradalom színrelépte ugyanis a liberálisok legtöbbjében is, a radikálisokban is megszilárdította kölcsönös egymásrautaltságuk tudatát. De a forradalom vezető köreinek és paraszti tömegeinek az együttműködése is újólagos megszilárdulásnak indult ekkor, minthogy a parasztságon egyszeriben úrrá lett az az aggodalom, hogy az ellenforradalom felülkerekedése esetén még a márciusi jobbágyfelszabadító vívmányok is veszendőbe mennének, a forradalom vezető körei pedig a szőlődézsma eltörlésével végre ráléptek a jobbágyfelszabadítás márciusi kereteinek kitágítása felé vivő útra. A nemzetiségi kérdés rendezetlenségéből fakadó nehézségekkel azonban a forradalom ez idő tájt sem tudott megbirkózni, s így a magyarországi nemzetiségi mozgalmak most már nemcsak hogy végérvényesen hátat fordítottak a magyar forradalomnak, hanem éppenséggel az ellenforradalom táborához csatlakoztak. Ilyen körülmények között pedig a forradalom most még annyira sem lehetett képes megsemmisítő csapást mérni az ellentáborra, mint márciusban, habár egyelőre az ellenforradalom számára sem vált lehetővé – az erőviszonyoknak a forradalom rovására történt időközbeni eltolódása ellenére sem –, hogy ő maga viszont máris megsemmisítő csapást mérjen a forradalomra.

Az 1848 őszén kialakult helyzet azonban szintén nem bizonyult tartósnak. Mivel apránkint nyilvánvalóvá lett, hogy az ellenforradalom ténylegesen mégsem próbálja kikezdeni a márciusi jobbágyfelszabadítás művét, a forradalom vezető körei pedig egyáltalán nem sietnek újabb előrelépéseket tenni azon az úton, amelyre a szőlődézsma eltörlésével rátértek, a paraszti tömegeket átható harci kedv idővel alábbhagyott, s ezért a parasztság – noha teljesen legvégül sem hidegült el a forradalomtól – a későbbiek során hónapról hónapra lankadó lelkesedéssel vett már csak részt a küzdelemben. 1849 tavaszán meg, amikor immár a magyar liberálisok zöme is átlátta, hogy a szemben álló felek erőinek viszonylagos kiegyensúlyozottsága folytán a harcban sem az egyik, sem a másik fél nem arathat teljes értékű győzelmet, s ebből az ésszerű felismerésből azt az ésszerűtlen következtetést vonta le, hogy legjobb lesz, ha a továbbiakban a harc végigharcolása helyett már csupán a konfliktusnak valamiféle megegyezéses békekötéssel való befejezésére fog törekedni, a liberálisok és a radikálisok szövetsége is újból meglazult, sőt végérvényesen fel is bomlott. Ámbár az erőviszonyokat az ellenforradalom javára gyökeresen még a forradalom táborán belüli ellentétek ilyetén újjáéledése sem változtatta meg: a Habsburgok vezetése alatt álló ellenforradalmi tábor megsemmisítő csapást mérni a forradalomra még 1849 tavaszán sem volt képes – egészen addig, amíg végül igénybe nem vette az európai forradalmi áradat időközbeni elapadása folytán ismét nagyobb mozgási szabadsághoz jutó orosz cárizmus segítségét is. Amikor viszont az ellenforradalom számára ezáltal lehetővé vált végre, hogy erőit megkétszerezze, az erőviszonyokban hirtelenül akkora eltolódás következett be a külső támogatókkal nem rendelkező magyar forradalom rovására, hogy az már perdöntőnek bizonyult és a forradalom gyors összeomlására vezetett.

Így sikerült hát a fekete-sárga ellenforradalomnak elérnie azt a célját, hogy a magyar forradalmat teljesen térdre kényszerítse. De – mert arra, hogy ezt a célt pusztán a maga erőire hagyatkozva érje el, az eredendő erőviszonyok nagyfokú kiegyenlítettsége miatt éppúgy nem volt lehetősége, amint ugyanezen okból a magyar forradalomnak sem volt lehetősége arra, hogy elérje a maga célját, a márciusi vívmányok összességének megóvását – a győzelem kivívásáért az ellenforradalomnak igen nagy árat kellett fizetnie. Hiszen amikor az ellenforradalmi körök, amelyek 1848 márciusában még minden tőlük telhetőt megtettek a jobbágyfelszabadítás elodázásáért, 1848 őszén – a magyar parasztságnak a forradalom táborától való elidegenítése érdekében – beletörődtek a jobbágyfelszabadítás megmásíthatatlanságába: akkor abba is kénytelenek voltak beletörődni, hogy a forradalom legfőbb vívmánya és Magyarország polgári átalakulásának legfontosabb biztosítéka a maga épségét a forradalom leverése esetén is megőrizze. Amikor pedig – hogy leküzdhessék a magyar forradalom vezető köreinek a birodalom egységét veszélyeztető önállósodási törekvéseit – a magyar forradalom elleni harcukban fegyvertársaikként használták fel a magyarországi nemzetiségi mozgalmakat is, s hogy minél hatékonyabban használhassák fel őket, lángjukat még élesztgették is: akkor olyan mozgalmak megerősödését voltak kénytelenek elősegíteni, amelyek a birodalom egységét hosszabb távon sokkal inkább veszélyeztették, mint a magyar önállósodási törekvések. S amikor azután kiderült, hogy a magyar forradalmat legyűrni még ilyen öngyilkos eszközök alkalmazásával sem tudják, s ezért végül egy külső hatalom segítségét is igénybe vették: akkor végső ütőkártyaként egy olyan lapot voltak kénytelenek kijátszani, amelynek kijátszása a magyar forradalom kitartó ellenállása által már amúgy is jócskán megtépázott nemzetközi tekintélyüknek valósággal kegyelemdöfést adhatott.

Ilyen körülmények között pedig a fekete-sárga ellenforradalomnak, hiába sikerült a magyar forradalmat végül teljesen térdre kényszerítenie, teljes értékű győzelmet aratnia nem sikerült és nem is sikerülhetett. Hiszen ha arról, hogy a forradalom valamennyi vívmányára kezet emeljenek, erőik korlátozott volta miatt az ellenforradalmi körök eleve kénytelenek voltak lemondani, s így – ami a legfőbb – eleve kénytelenek voltak lemondani a jobbágyfelszabadítás művének lerombolásáról is: akkor az ellenforradalom győzelme már a forradalom összeomlásának a pillanatában is súlyos csorbát kellett hogy szenvedjen. A későbbiekben pedig az ellenforradalom győzelme még más pontokon is csorbát kellett hogy szenvedjen, olyanokon is, amelyeken kezdetben még teljes értékűnek látszott, mint azoknak a forradalmi vívmányoknak az esetében is, amelyek Magyarország kormányzati önállóságának a biztosítására szolgáltak s az országot a birodalmon belüli alárendeltségéből voltak hivatva kiemelni. Hiszen ezeket az ellenforradalmi körök a forradalom térdre kényszerítésének a pillanatában – a jobbágyfelszabadítástól eltérően – mind egy szálig érvényteleneknek nyilváníthatták. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessék, előzőleg olyan kétélű fegyvereket is kénytelenek voltak latba vetni, amelyeknek – mint a magyarországi nemzetiségi mozgalmak szövetségesi szolgálatainak vagy az orosz segélynek – az igénybevételével nemcsak a magyar forradalomra, de önmagukra is súlyos csapásokat mértek, amelyeknek az igénybevétele tehát amúgy is fogyatékos erőiket csak tovább apaszthatta. Ebből pedig szükségszerűen következett, hogy ha a magyar forradalomnak a kormányzati önállóság irányába mutató vívmányait pillanatnyilag gátlástalanul elragadhatják is, ezeknek legalább egy részét előbb-utóbb szintén kénytelenek lesznek visszaszármaztatni.

És hogy a győztesek előbb-utóbb még további engedményekre is kénytelenek lesznek ráállani, az az 1848–49-ben történtekből akkor is szükségszerűen következett, ha ennek az előjelei az események felszínén 1849 nyárutóján még egyáltalán nem mutatkoztak is meg, ha 1849 nyárutóján a forradalom hívei – kevés kivétellel – még úgy látták is, hogy menthetetlenül veszve van minden, amiért harcoltak, az ellenforradalmárok pedig abban a hitben ringatóztak, hogy a térdre kényszerített Magyarországgal mostantól fogva már tetszésük szerint tehetnek bármit.

MÁSODIK RÉSZ

AZ ÖNKÉNYURALOM KORA

(1849–1867)

I. FEJEZET

ÖNKÉNYURALMI KÍSÉRLET MAGYARORSZÁG BEOLVASZTÁSÁRA AZ OSZTRÁK CSÁSZÁRSÁGBA (1849–1859)

1. BIRODALMI EGYSÉG ÖNKÉNYURALOM ÁRÁN

1848–49 a Habsburg-birodalom sokévszázados történetének mindaddig legsúlyosabb megrázkódtatását hozta. A gazdasági-társadalmi fejlődés alapvető változások kikényszerítésére ösztönözte azokat a társadalmi erőket és azokat az önrendelkezésükre törekvő elnyomott nemzeteket, amelyek a 18. század vége óta nyugtalanították, a reformkísérletek meg a terror váltogatására késztették a birodalom irányt szabó politikusait. 1848–49-ben két teendőben egyetértettek mindazok, akik vezető szerephez jutottak a Habsburg-hatalom politikájának meghatározásában: egyrészt a forradalmi erők katonai megsemmisítésében és a megtorlás, elrettentést szolgáló terror alkalmazásában, másrészt a dinasztia hatalmának biztosításában a megszilárdított egységű birodalom élén. Abban azonban, hogy ez utóbbi mennyiben történjék alkotmányos s mennyiben önkényuralmi eszközökkel, mennyire érvényesüljenek a polgári átalakulás követelményei, illetve mennyire éltessék tovább a rendi intézményeket, s vajon a birodalom új szerkezete föderatív vagy centralizált legyen-e, erőteljes nézetkülönbségek jelentkeztek. A polgári alkotmányosság alapkövetelménye, hogy a népszuverenitást megtestesítő törvényhozó hatalom, a képviseleti rendszerre alapozott parlament többsége határozza meg a kormány, a végrehajtó hatalom politikájának irányát, a fegyverrel pacifikált Habsburg-birodalomban nem érvényesülhetett. A császári hadak nemcsak a magyar országgyűlésnek, a forradalmi kormányzat e végnapig kitartó alkotmányos bázisának a további működését tették lehetetlenné, hanem már fél évvel korábban, 1849 márciusának elején szétkergették a Kremsierbe költöztetett birodalmi parlamentet is. Ugyanakkor az olmützi oktrojált alkotmány kibocsátása az ideiglenesség látszatát kölcsönözte a parlamentarizmus teljes mellőzésének. Sőt azzal az önáltató reménységgel kecsegtette a Habsburg-hatalomnak azokat a támogatóit, akik még a kremsieri parlament feloszlatása után is bíztak abban, hogy az új alkotmányos érát csak „a lázadó csordák" elleni küzdelem késlelteti. Megszületett a győzelem, a Habsburg-hatalom sok tényleges vagy jobb híján szegődött támogatójának is lelkiismeretfurdalást okozva, hiszen kivívása csak az őket is borzongató cári despotizmus kozák lándzsáinak a segítségével sikerült, a parlamentarizmus várva várt helyreállítása azonban elmaradt. A birodalom politikai irányítását meghatározó döntés a polgári értelemben vett népszuverenitás teljes mellőzésével a császári udvar színfalai mögött született meg az 1849 és 1851 között lezajlott klikkharcok eredményeként.

Az 1848 előtti berendezkedés restaurálásának, pontosabban új, javított kiadásának a szorgalmazói, a rendi elemeket is továbbéltetni kívánó föderalista arisztokraták meg-megújuló, de egyre gyengülő kísérleteinek a sorsát tulajdonképpen már eldöntötte Alfred Windisch-Grätz herceg 1849 tavaszán Magyarországon elszenvedett katonai veresége, és a főparancsnokságról való leváltásával együtt járó politikai bukása. A különböző tartományok udvarhű arisztokráciájának jelentős részét, ideértve a magyar konzervatívok Windisch-Grätz szárnyai alá húzódott egész vezető gárdáját is, lazán fogta egybe ez a politikai irányzat, amely hosszú és bonyolult utóvédharcot folytatott koncepciójának legalább részleges érvényesítéséért. Ezek a konzervatívok annak elismertetésére törekedtek, hogy csupán az egyes országok és tartományok arisztokráciája tudja figyelembe venni a föderalizálandó birodalom alkotórészeinek „történeti-politikai egyéniségét", s részben megújítandó rendi intézmények révén ellensúlyozni a forradalmi erők „bomlasztó" tevékenységét. Hiába hivatkoztak azonban arra, hogy csak az arisztokrácia, ez a szerintük „természetes" vezető réteg képes a nemzeti követelések kielégítésének azt a módját és mértékét megtalálni, amely az önrendelkezési törekvéseket a dinasztia iránti hűségben oldja fel, ugyanakkor lehetőséget nyújt az uralkodónak, hogy a föderalizált birodalom egysége érdekében sikeresen tartsa egyensúlyban az egymással is versengő nemzeti erőket. Elképzeléseikben a birodalmi politika irányt szabó tényezői a forradalmak megakadályozására képtelennek bizonyult régi elvek és módszerek puszta folytatásának kísérletét látták. Pedig a forradalomellenes táborban olyan megrendülést keltett a régi rendszer veresége, hogy 1849 után csak az újítás jelszavával lehetett sikert remélni. Kudarcukat az pecsételte meg, hogy a központosításnak, amit már 1849-ben a megújítandó birodalmi egység alapkövetelményévé emeltek, minden híve, az alkotmányosoktól az abszolutistákig szembefordult velük.

A régi rendszer vezető gárdájára és uszályhordozóira támaszkodó konzervatív föderalistákkal szembeszálló, a birodalom centralisztikus újjászervezését célul tűző irányzatok nemcsak sokkal szélesebb, hanem társadalmilag és politikailag is sokkal összetettebb bázisra támaszkodtak. Törzsgárdájuk abból a nem kis részben már az udvari arisztokráciába emelkedett hivatalnoki és katonatiszti rétegből toborzódott, amelyet anyagi és politikai érdekei, meg a hűség és hála ebből is sarjadó szálai a Habsburg-házhoz kötöttek. A császári bürokrácia tagjai régóta nagy aggodalommal figyelték a birodalom egységét fenyegető nemzeti törekvések erősödését, s várták az alkalmat II. József annak idején megbukott kísérletének megismétlésére magasabb szinten és lényeges tartalmi eltérésekkel. A nemzeti érdekek fölé emelt, azonos alapelvek szerint, azonos módon kormányzott, államnyelvében német, szellemében viszont konzervatív összbirodalom megteremtését tűzték célul. Úgy látták, 1848 megteremtette ennek a lehetőségét. Egyfelől a forradalmak bebizonyították a régi, lényegében rendi-föderalista kormányzati rendszer csődjét és restaurálásának veszélyességét, másfelől jogalapot, a Habsburg-hatalom katonai győzelmei pedig lehetőséget teremtenek az ,,új Ausztria'' felépítésére. A birodalom legfejlettebb, zömében német nagypolgársága, amely további rétegeket uszályába vonva kísérelte meg politikai törekvései érvényesítését, ugyancsak fontos szerepet játszott a centralizációs irányzat felülkerekedésében. Érdekében állónak látta, hogy a kormányzat a hatalmi eszközök segítségével is előmozdítsa az egységes, összbirodalmi belső piac kialakítását és működését, az egységes gazdaságpolitika, közigazgatás, igazságszolgáltatás megvalósítását és a forradalom eredményeként uralkodóvá vált tőkés termelési viszonyok teremtette lehetőségek nyugodt kihasználásához szükséges biztonságot is. Felismerte, hogy a kapitalista fejlődés ilyen bázison lejátszódó kibontakozása már csak fejlettsége folytán is – politikai befolyási lehetőségeiről nem is szólva – neki biztosítaná a vezető szerepet.

Vonzónak tetszett a birodalom újjászervezésének centralisztikus módja mind a Habsburg-hatalom, mind katonai és hivatali bürokráciája, sőt nagypolgársága számára is a német kérdés megoldásával kapcsolatos reményeik szempontjából. Feltételezték, hogy a magyar és szláv tartományokat felolvasztó „új Ausztria" megnövekedett súlyánál fogva képes lesz vezető szerephez jutni a német egység létrehozásában.

A centralista irányzat hívei korántsem voltak egységesek abban, hogy a birodalom központosítását abszolutisztikus vagy alkotmányos eszközökkel hajtsák-e végre. Míg az udvarban, a vezető hivatalok bürokratáinak s főképpen a hadsereg törzstisztjeinek soraiban a dinasztia korlátlan hatalommal való felruházása a rendcsinálás feltételének látszott, addig a nagy- és középpolgárság zöme alkotmányos központosításról álmodott. Elhatárolta ugyan magát a vereséget szenvedett forradalmi erőktől, de a vágyva vágyott összbirodalmi centralizációt alkotmányossággal kívánta társítani, hogy biztosítékot nyerjen az udvar és apparátusa esetleges önkényeskedéseivel, nem utolsósorban pedig a feudális arisztokrácia restaurációs törekvéseivel szemben.

A birodalom centralisztikus újjászervezésére irányuló törekvések biztos támaszra találtak Felix Schwarzenberg herceg kormányában, az alkotmányos igények azonban sokkal kevésbé és sokkal ellentmondásosabban. Schwarzenberg, aki sógorának, az őt 1848 őszén kormányrúdhoz juttató Windisch-Grätz hercegnek a megbuktatásával erősítette meg vezető szerepét a létéért küzdő Habsburg-hatalom irányító posztján, kivételes egyértelműséggel, még tisztelői által is gyakran felemlegetett „gátlástalansággal" tört politikai céljai elérésére. Nemcsak a birodalom, hanem egész Európa egyik leggazdagabb, roppant kiterjedésű csehországi uradalmakat birtokló arisztokrata családjának tagja volt, amely a vele rokoni kapcsolatban álló alig tucatnyi másikkal együtt a Habsburg-állam vezető tisztségviselőinek tekintélyes hányadát adta. A miniszterelnöki pozíciót férfikora teljében elfoglaló Schwarzenberg korábban Rio de Janeirótól Szentpétervárig állomást állomással cserélő diplomataként szokta meg a birodalom problémáit a részleteken felülemelkedve, nagy összefüggéseiben szemlélni. A régi rendszert válságba sodró erőket 1848-ban mint a posztjának feladására kényszerült nápolyi követ s mint az észak-itáliai osztrák sereg tisztje ismerte meg közelről, a hatalmon levők koncepciótlanságát pedig a hadsereg főparancsnokságnak az Innsbruckba futott császári udvart felkereső küldöttjeként.

Schwarzenbergnek minden más, a hatalom birtoklásához közel férkőző 19. századi osztrák-német politikusnál egyértelműbb és nagyobb szabású koncepciója volt. A forradalom rádöbbentette, hogy a birodalom önerejével nem tudja fenntartani pozícióit Magyarországon és Itáliában. De felismerte azt is, hogy e területek leválása vagy akárcsak távoltartásuk a Német Szövetségtől – amit a frankfurti össznémet parlament 1848 őszén kimondott – lehetetlenné teszi a meggyöngült Habsburg-hatalom tényleges vezető szerepének a biztosítását német földön. Schwarzenberg a Habsburg-birodalmat belülről repesztő nemzeti törekvéseket kívánta ellensúlyozni a német nemzeti egységesülés sok ágból összefonódó folyamatával, amikor egy olyan hatalmas „közép-európai" birodalom megteremtését tűzte célul, amelytől azt remélte, hogy Habsburg-vezetéssel képes egyesíteni a császári birodalom és a forradalom előtti Német Szövetség minden alkotóelemét. „Nagynémet" tervének sikere feltételezte a birodalom szigorú központosítását, sőt homogenizálását, mindenekelőtt a németesítés révén. De feltételezte azt is, hogy a német nacionalizmus már a német széttördeltség idején vonzóbbnak ítéli a nem német Habsburg-tartományok feletti uralom biztosítását is célba vevő koncepcióját, mint a császári birodalom csődtömegétől mentesített német etnikai tömb megszervezésére való korlátozódást. Ez utóbbi, „kisnémet" koncepciót a német egység demokratikus megvalósításával ugyancsak szembeforduló porosz Hohenzollern-ház hívei hirdették elsősorban.

Schwarzenberg semmilyen, céljait szolgáló eszköz igénybevételétől sem riadt vissza. Nemcsak Magyarország megtörésére vette igénybe a cári fegyvereket, hanem 1850-ben velük fenyegetve meg Poroszországot, arra kényszerítette a potsdami udvart, hogy „kisnémet" egységesítő terveit elejtve ismerje el a Habsburg-uralkodó vezető szerepét legalább a feléleszttett Német Szövetség laza szervezetének az élén. 1851 tavaszán azonban a drezdai fejedelemgyűlést már nem tudta rábírni arra, hogy a Habsburg-birodalom nem német tartományait is fogadja be a Német Szövetségbe. A nyugati hatalmak e terv elleni mozgósításában némi szerephez jutott a magyar emigráció tiltakozó emlékirata is. A drezdai elutasítás korántsem késztette tervei feladására Schwarzenberget, sőt arra ösztökélte, hogy minden eszközzel siettesse a birodalom megkezdett egységesítését.

A Habsburg-hatalom, amely a felségjogok mindennemű korlátozását csupán ideiglenes engedménynek tekintette, 1851-ben tette egyértelművé, hogy a központosítást formálisan is császári egyeduralommal kívánja társítani. Maga Schwarzenberg már 1850-ben, a poroszok ellenében támaszt keresve arról biztosította a cári kormányzatot, hogy az olmützi alkotmányt sem fogják soha életbe léptetni a Habsburg-birodalomban. Még a leghiszékenyebbek is azok közül, akik remélték, hogy a Habsburg-hatalom pozícióinak megszilárdítása után érvényesíteni fogja az alkotmányosság követelményeit, baljós előjeleket olvashattak ki abból, hogy 1850 őszétől az újoncokat a birodalmi alkotmányra már nem, csupán a császár iránti hűségre eskették fel. A Schwarzenberg-kormánynak, amely az alkotmány nélküli kormányzás 1851-ig terjedő periódusában csak a jogi megkötöttség és a felelősségre vonás mellőzésének előnyeit élvezte, mindinkább viselnie kellett az alkotmányos támasz hiányának minden következményét az önkényuralmat a gyakorlatban már megízlelő fiatal császár befolyásolásáért vívott küzdelemben.

1851 elejétől az udvarban igen nagy mértékben megerősödött a birodalom katonai és államhivatali bürokráciájának vezető köreire támaszkodó, Metternichhel is szoros kapcsolatot tartó Carl Friedrich Kübeck báró, volt birodalmi kamaraelnök befolyása. 1851 áprilisában a császár Kübecket állította annak az új államhatalmi szervnek, a rajta kívül mindössze nyolc kinevezett tagot számláló Reichsratnak, birodalmi tanácsnak az élére, amelynek életrehívása nem mondott ugyan ellent az olmützi alkotmány betűinek, megalakításának célja és tényleges tevékenysége azonban annál inkább. Kübeck szerint, miután a forradalom a feudális és a demokratikus erőket egyaránt „elnyelte", a birodalom élére a haderő, a hivatalnoksereg és az egyház került. Rájuk támaszkodva lehet és kell megerősíteni az uralkodó hatalmát. Ez azonban nem jelentette azt, mintha Kübeck nem igyekezett volna politikai céljai számára megnyerni az aulikus arisztokráciának a maga uszályába vonható tagjait is. Az olmützi alkotmány visszavonásával kívánta kiküszöbölni az 1849 óta fennálló rendszer „kétértelműségét", a hatalmát abszolutisztikus egyeduralkodóként gyakorló császár akaratának puszta végrehajtóivá téve a minisztereket, s megfosztva a kormányt minden, forradalmi örökségnek tekintett alkotmányos, illetve parlamentáris vonásától.

A Schwarzenberg-kormány, amely jó két esztendőn át az olmützi alkotmányt maga is mellőzve gyakorolta a teljhatalmat, megpróbálta, de nem tudta elég sikeresen elhárítani Kübeck és az általa vezényelt Reichsrat támadását. Az udvarban éppenséggel Kübeckék malmára hajtotta a vizet, hogy a miniszterek egy része a kormány addig élvezett, szinte korlátlan vezető szerepének a fenyegetettségét elvi szintre emelve azt „az alkotmányosság" veszélyeztetésének minősítette. Azokat a nagypolgári törekvéseket képviselő minisztereket, akik a birodalmi központosítás, a „nagynémet" egység és a reményük szerint a kapitalista fejlődés kibontakozását szolgáló „rend" biztosítása érdekében részt vettek a Schwarzenberg-kormány forradalomellenes és a magyar „szeparatizmus" leküzdését célzó tevékenységben, politikai, sőt morális válságba kergette a felismerés, hogy olyan rendszer megalapozását segítették elő, amely a császári abszolutizmus révén kívánja biztosítani a birodalom központosítását és jövőjét. Anton Schmerling lovag igazságügyminiszter már 1851 elején, Karl Ludwig Bruck lovag kereskedelem- és iparügyi miniszter 1851 tavaszán, a Reichsrat megalakulása után mondott le, míg Philipp Krauss báró pénzügyminiszter felmentésére az év végén, az általa fenntartásokkal fogadott új kormányzati rendszer meghirdetésekor került sor.

Másként reagált a császári önkényuralom kiteljesítését célzó irányzat sikerére Alexander Bach belügyminiszter. A kormány irányító szerepének megőrzéséért vívott utóvédharcai nem jártak sikerrel. Sőt, Kübeckék előretörésének még az a két, a gyakorlatban megkísérelt, de eleve szűkre szabott reformja is áldozatul esett, mint a közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztása, illetve korlátozott községi autonómia bevezetése a birodalom pacifikáltnak tekintett tartományaiban, amiktől naivul azt remélte, hogy a liberálisok szemében igazolják részvételét a forradalomellenes kormányzatban. Kudarca ellenére Bach nem vált meg tárcájától, hanem éppenséggel arra törekedett, a befolyásából sokat megőrző Schwarzenberg támogatásával, hogy a bürokratikus készségeit messzemenően méltányló uralkodó erősítse meg pozícióját az önkényuralmi rendszerben. Nem csupán tényleg elvtelen, de az arisztokrácia által különös előszeretettel ki is domborított karrierizmusa vitte erre a konzervatívok adta gúnynevén „barrikád miniszterként" emlegetett Bachot. A bécsi márciusi forradalom tetőpontján valóban az alkotmányosságért lelkesedett, és legelsőként sietett a császárvárosba érkezett Kossuth üdvözlésére, hogy azután az igazságügyi tárca birtokosaként, majd a belügyminiszter posztján a forradalmi átalakulás és az alkotmányos berendezkedés minden támasza elleni küzdelmében kiszolgálója legyen a Habsburg-hatalomnak. Bach, s vele együtt, nem ritkán uszályában haladva, mások is a hajdani „alkotmányos" centralisták közül, nem mertek, nem is akartak konfliktusba kerülni a hadseregre és a bürokráciára támaszkodó uralkodóval. Nem kockáztatták a kiszorulást a hatalomból, mert féltek a velük rivalizáló erők túlsúlyra jutásának személyes érvényesülésüket veszélyeztető következményeitől. De nem akartak konfliktust előidézni azért sem, mert érzékelve a mélybe fojtott nemzeti és társadalmi ellentétek feszítő erejét, maguk is a császárban látták a birodalom legfőbb összetartó kapcsát. Remélték, hogy a birodalom egységét megalapozó központosítási programjukat a megváltozott körülmények között is végrehajthatják, azt pedig sokkal fontosabbnak tartották a kormányformánál. A Schwarzenberg-kormány többsége, Bach belügyminiszterrel egyetemben végül is vállalta, hogy az alkotmányosságot addig is mellőző kormányzást az „alkotmányt" hivatalosan is megtagadó uralkodói abszolutizmus váltsa fel.

2. AZ ABSZOLUTIZMUS MEGHIRDETÉSE ÉS AZ EGYEDURALKODÓ CSÁSZÁR

Az önkényuralom meghirdetését az 1851. augusztus 20-án megjelent császári kéziratok készítették elő. Kimondták, hogy a kormány csak az uralkodónak felelős, a törvények és a császári rendeletek miniszteri ellenjegyzése pusztán formai követelmény, a birodalmi tanács pedig az uralkodó véleményadó szerve, amelynek a tanácsait kizárólag saját akaratától függően kéri ki és hallgatja meg. Az új intézkedések mindkét hatalmi szervet közvetlenül, kizárólag és maradéktalanul az uralkodónak rendelték alá, lehetetlenné téve még azt is, hogy az uralkodó engedélye nélkül érdemleges kapcsolatba léphessenek egymással.

A Ferenc József által proklamált 1849. évi olmützi oktrojált alkotmányt a rendelkezések közvetlenül még nem említették ugyan, de hogy dicstelen sorsa hamarosan beteljesül, azt előlegezte az a baljós utalás, amely a kormány „kétes politikai viszonyai" felszámolásának szükségességére célzott, és az a határozottság, amivel „egyedül s kirekesztőleg az uralkodó s a trón irányában" nyilvánította felelősnek, felmentve minden kötelezettségtől „bármely más politikai tekintély irányában".[1] Schwarzenberg herceg diplomáciai körlevele a félreértések elkerülése végett mindehhez még azt is hozzáfűzte, hogy a császár rendelkezéseit az olmützi alkotmány „kivihetetlensége" indokolta, aminek megállapításához a miniszterelnök nagyvonalúságára igazán szükség volt, hiszen egyetlen napig sem próbálták ki a gyakorlatban. Maga Ferenc József arról tudósította anyját, hogy „az alkotmányt sutba dobták, és Ausztriának immár csak egy ura van". „Istennek hála!" – jegyezte újjongva a levélre Zsófia főhercegnő[2], s ugyanezzel a felkiáltással üdvözölte a rendelkezéseket a cár külügyminisztere is.

Az olmützi alkotmány hivatalos hatálytalanítására és a császári egyeduralom hivatalos meghirdetésére 1851. december 31-én került sor. Az augusztusi rendelkezések kiadása óta folyó előkészítő munkát nagyon felgyorsította Louis Bonaparte 1851. december 2-i államcsínye, amit az egész császári család leplezetlen örömmel üdvözölt. Kübeck és Schwarzenberg, illetve a Reichsrat és a kormány hosszúra nyúlt taktikai harcát uralkodói határozat döntötte el. Az 1851. december 31-i rendelkezések nyomán a Habsburg-birodalomban olyan uralkodói abszolutista kormányzati rendszer kiépítésére került sor, amelynek korlátlansága a hatalomra jutott III. Napóleonét is felülmúlta, és csak I. Miklós cár oroszországi önkényuralmához volt hasonlítható.

Ferenc József hatálytalanítva az olmützi alkotmányt, a polgári szabadságjogok közül csak a törvény előtti egyenlőséget és a jobbágyi függéstől való mentességet erősítette meg. A birodalom „koronaországait" minden autonómiát nélkülöző közigazgatási egységeknek nyilvánította, amelyeket méreteiknek tekintetbevételével bontott további alegységekre. Minden hatóságnak, még a városi és falusi elöljáróknak a kinevezését, illetve megerősítését is a kormányzattól tette függővé. Egyedül az utóbbiak alá rendelt helyi tanácskozó testületeknek a választhatását ígérte meg, de azt is oly módon, hogy a falvakban a földbirtokosságnak, a városokban rajtuk kívül a házbirtokosoknak, az értelmiségi és ipari vezetőrétegnek kell majd hatóságilag biztosítani „az eldöntő súlyt". S még ennek a rendelkezésnek a foganatosítását is a bizonytalan jövőre napolta el. Szigorúan központosított bírói szervezetet állított fel, kilátásba helyezve az osztrák polgári és büntető törvénykönyv életbe léptetését az egész birodalomban. S míg az utóbbi intézkedések, ha önkényuralmi módon is, a polgári átalakulást szolgálták, a „nyílt parancs" ellentétes rendelkezéseket is tartalmazott. Az igazságszolgáltatást nagyrészt már első fokon is, másod- és harmadfokon pedig teljesen mentesítette a nyilvánosságtól. Kimondta az esküdtszékek felszámolását és a korábban Schmerling és Bach által még szétválasztandónak ítélt közigazgatás és igazságszolgáltatás újraegyesítését alsó fokon. Még ennél is többet sejtetett a visszahúzó törekvésekből annak jelzése, hogy az egyes „koronaországokban a rendi, vagy egy meghatározandó földbirtokkal ellátott örökös nemességre, előnyeire és kötelességeire" külön jogszabályokat alkotnak majd, s „mindennemű könnyítéseket" kap a birtokos nemesség „hitbizományok felállítására". Egy további rendelkezés pedig kilátásba helyezte, hogy tanácsadó bizottságokat szerveznek a helytartóságok és a kerületi hatóságok mellett „a birtokos nemesség, a nagy és kis földbirtok és az ipar köréből".[3] Az alkotmányos kötelezettségek hivatalos hatálytalanítása tehát olyan „kormányzati alapelvek" kinyilvánításával járt együtt, amelyek azt jelzik, hogy a centralizációs politika nyers önkényuralommal társítása nem nélkülözte bizonyos rendi, feudális érdekek érvényesítését sem.

---

[1] Közli: *Pesti Napló*, 1851. augusztus 28.

[2] Briefe Kaiser Franz Josephs I. an Seine Mutter. Hrsg. FRANZ SCHNÜRER. München, 1930. 165–167.

Schwarzenberg herceg alig néhány hónappal élte túl a császári abszolutizmus meghirdetését. Halála után Ferenc József kinyilvánította, hogy nem nevez ki új miniszterelnököt, hanem maga látja el a kormányzati ügyek közvetlen irányítását is. A Kübeckkel szoros kapcsolatot tartó és tanácsaival a császári egyeduralom megszervezését messzemenően befolyásoló Metternich javaslatának megfelelően történt a minisztertanács intézményének felszámolása, illetve miniszteri értekezlettel való felváltása is. Ez utóbbi is több volt puszta névcserénél, mivel azt jelentette, hogy az uralkodó akaratát nem egy önálló testületet alkotó kormány tagjai, hanem „a császár miniszterei", közvetlenül tőle függő állami hivatalnokok érvényesítik. A „miniszterek konferenciájának" elnöki tisztjét az uralkodó Karl Ferdinand Buol-Schauenstein gróffal, a ,,császári ház és a külügyek'' új miniszterével töltötte be. Ez az udvari arisztokrácia sugalmazására történt, s mindenekelőtt arra szolgált, hogy megakadályozza a hatalom összpontosulását a rendszer második emberének, Bach belügyminiszternek a kezén. Sőt Kübeck és az ebben az elsőrangú fontosságúnak ítélt hatalompolitikai ügyben kivételesen aktív udvari arisztokraták elérték, hogy a rendőri ügyeket (tehát a sajtó és a kulturális élet ellenőrzését is) az uralkodó elvonta Bach belügyminisztériumának hatásköréből, és az 1849-ben szervezett császári csendőrség, most ,,a legfelsőbb rendőrhatóság főnökévé'' előléptetett parancsnokának, Johann Kempen bárónak a kezére adta.

---

[3] *Magyarországot Illető Országos Törvény- és Kormánylap*, 1852: 3–7.

Schwarzenberg halála után alakult ki a hatalom megosztásában az az egyensúlyi helyzet, amely kisebb eltolódásokkal lényegében az 1850-es évek végéig fennmaradt, s jól tükrözte az önkényuralmi rendszer társadalmi bázisát. Többnyire a birodalom vezető nagypolgári és hivatalnoki rétegeinek képviselői irányították a gazdaságpolitikát, a pénzügyeket, a közigazgatást és az igazságszolgáltatást, míg általában az udvari arisztokrata és katonai klikkek tagjai állottak a fegyveres erők vezető posztjain, illetve ők birtokolták a külügyi, a vallás- és közoktatásügyi tárcákat. Ők bírtak többséggel a Kübeck vezetése révén nagy befolyáshoz jutó birodalmi tanácsban is. Ez a belső ellentétektől korántsem mentes érdekszövetség sorakozott fel a teljhatalomra hivatottságában gőgösen bízó, az alkotmányosságot, a szabadságjogokat a népre is kárhozatosnak tartó fiatal császár mögött.

Huszonkét éves sem volt Ferenc József, amikor ,,végre'' a teljhatalom birtokosának mondhatta magát. Bizalmas megnyilatkozásai, köztük az anyjához intézett levelei egyértelművé teszik, hogy a trónraléptét követő első három esztendőre immár úgy tekintett vissza, mint a korlátlan hatalom megragadásához vezető út kényszerű megalkuvásokkal teli szakaszára. Az ifjú Ferenc József számára, akit gyermekkorától kezdve a trón várományosaként neveltek és ünnepeltek, eleve elfogadhatatlannak tűnt, hogy más is lehessen forrása a világi jogoknak, sáfárja a földi kegyelemnek és irányítója a kormányzás gépezetének, mint a felelősséggel egyedül Istennek tartozó egyeduralkodó.

1848–49 eseményei előítéletektől befolyásoltan feldolgozott személyes élményekkel boltozták be a körülményei és neveltetése folytán amúgy is szűk látóhatárú fiatal császár konzervatív szemléleti rendszerét. Az udvar ismételt menekülésre kényszerülése, a forradalmak által kicsikart alkotmányos engedmények, amelyek az általa a „csőcselék" vezetőinek tekintett, még csak nem is „udvarképes" embereket a kormányzás dolgaiba való beleszólás lehetőségeihez juttatták, népek és tartományok véres konfliktusokat szülő „engedetlenkedései" mind megerősítették Ferenc József hitét az egyeduralkodó államfenntartó funkciójában. A fiatal császár a szó köznapi értelmében nem volt gyáva, 1849-ben a Dunántúlon még harctéri veszélynek is kitette magát, de ismételten kimutatta, mennyire retteg „az uralkodókat elűző", a „rendet" megbontó forradalmak felújulásától. Szinte kizárólagosnak tekintette fellángolásukban a lázító „agitátorok" szerepét, és mit sem ismert fel objektív meghatározóikból. Környezetének befolyása mellett elsősorban félelmei magyarázzák kérlelhetetlenségét 1849-ben, amikor – Kempen altábornagy e vonatkozásban teljesen megbízható naplófeljegyzései szerint – személyesen követelt kíméletlen szigort a „vétkesek" ellen. Mindenekelőtt az önmagának is aligha bevallott félelmei legyőzésének a szándéka vihette arra, hogy magánlakosztályában képet őrizzen az aradi kivégzésekről, hálószobájában pedig élete végéig egy családi képen kívül kizárólag olyan festményeknek adjon helyet, amelyek a császári csapatoknak 1848–49-ben saját „lázadó" alattvalói elleni fegyvertényeit örökítették meg.

Legbiztosabb támaszának a hadsereget tekintette. Politikai meggondolás és érzelmi kötődés egyaránt kifejeződött abban, hogy – egészen ritka kivételektől eltekintve – hadserege egyenruháját hordta, amire az egykorú Európában csak az orosz cár mutatott példát. A hadseregben ismerte fel – és méltán – birodalma legfőbb összetartó erejét. Nem véletlen tehát az a rendkívüli befolyás, amit főhadsegéde, Karl Grünne gróf altábornagy és a polgári világot is a fegyveres erő ellenőrzése alá szorító Kempen altábornagy gyakorolt rá az 1850-es években. Ferenc József nemcsak biztonsági és hatalompolitikai okokból tartotta kivételes becsben a hadsereget (és a személyes kívánságára annak mintájára szervezett csendőrséget), hanem azért is, mert benne látta a kötelességteljesítés általa vonzónak ítélt, fegyelemre és tekintélytiszteletre alapozott mechanizmusát.

A válságoktól gyötört birodalom belső személyes konfliktusokat aligha ismerő ifjú ura, aki sem ekkor, sem később mással, mint „nemes emberrel" kezet nem rázott, aligha érezte elfogultságban vétkesnek magát. Minden bizonnyal azt tekintette az igazságos uralkodó ismérvének, hogy megvéd mindenkit, aki „teszi a dolgát", s rettegnie csak a „rendbontónak" meg a „kötelességmulasztónak" kell tőle. Hogy kinek mi a dolga, azt megszabják az isteni parancsolatok, amelyeknek betartásán az egyháznak kell őrködnie, és a világiak, amelyeknek bölcs kialakítása tanácsosai meghallgatása után őt terheli, míg minisztereit és hivatalnokait pontos végrehajtásuk, hogy azután az engedelmes nép a maga és a birodalom javára élhessen velük.

Ez „a kötelességteljesítést" alattvalóitól, környezetétől és önmagától is szigorúan megkövetelő, a triviálison felülemelkedő művészetek iránt is érzéketlen fiatalember a szabályozás és a rendteremtés bűvöletében élt. Szinte márványhidegségűvé fagyasztotta a hagyományosan szertartásos bécsi udvar amúgy sem enyhe levegőjét. Anyján, az őt trónra juttató „kamarilla" hajdani fején, Zsófia főhercegnőn kívül minden családtagjával előbb-utóbb konfliktusba került, amit általában parancsszóval „oldott meg", hiszen az utasításadás volt a környezetével való érintkezésének legfőbb formája. Kezdeti népszerűtlensége, aminek az 1850-es években számos jelét kellett a császárvárosban is tapasztalnia, még inkább megkeményítette. Önbecsülésének legfőbb forrása minden bizonnyal szorgalma és „kötelességteljesítése" volt, amiben – saját értékrendszerét véve alapul – joggal tekintette szinte felülmúlhatatlannak magát. Szigorú beosztás szerint élt, ideje legnagyobb hányadát íróasztalnál töltötte, rendkívüli elfoglaltság esetén éjt nappá téve dolgozott, hogy lehetőleg hátralékba ne kerüljön elolvasandó ügyirat, esedékes határozat. Hogy mit tartott fontosnak a fiatal császár, jól tükrözik világosan fogalmazott, de gondolatszegény bizalmas levelei. Három elem szinte elmaradhatatlan belőlük: saját időbeosztásáról legtöbbször órarendi pontossággal írt; rendszeresen felsorolta a fogadott vagy meglátogatott fontosabb személyeket, többnyire rangjuk és tisztségük szabatos megjelölésével; számszerű precizitásra törekedett akár a díszszemlén felvonult és kötelékenként részletezett katonai egységeket, akár a – lelkesedését minden másnál inkább kiváltó – vadászatok zsákmányát sorolta fel fajta és darabszám szerint.

Ez a külső és belső világára rendet, fegyelmet, szabályt parancsoló, az alkotó fantázia nyomát sem mutató fiatal egyeduralkodó azonban korántsem volt szerény, korántsem volt mentes a nagyravágyástól. Nemcsak közvetlen „örökségét" akarta megtartani, nemcsak – az 1851. december 31-i „nyílt parancs" szavai szerint – „a régi históriai és az új címek alatt az ausztriai császári állammal egyesített országokat" akarta „az ausztriai császári örökös monarchiának" nevezett birodalma „elválhatatlan létrészeivé" tenni[4], hanem ennél nagyratörőbb tervet is dédelgetett. Schwarzenberg herceg koncepcióját magáévá téve készült arra, hogy öröklött birodalmát megszilárdítva és engedelmességre szoktatott, hűségre nevelt „népei" minden erejét latba vetve biztosítsa a Habsburg-dinasztia számára a hegemóniát a német föld egésze felett s általa a vezető szerepet Európában.

Az egyeduralkodó Ferenc József ugyanakkor volt annyira józan, hogy tanácsadóival és akaratának legfőbb végrehajtóival együtt a közvetlen célra összpontosítsa az energiákat. Mindenekelőtt arra törekedtek, hogy a hosszú évszázadok során a feudalizmus jellegzetes birodalomalakító eszközeivel összefűzött Habsburg-monarchiát végleg átmentsék a polgári forradalmak válságperiódusán. Olyan egységes birodalom megteremtését tűzték célul, amely a vezetésükkel és az érdekeiknek megfelelő módon végrehajtott polgári átalakulás révén megerősítheti nagyhatalmi állását, s a korábbinál sikeresebben szállhat szembe a keretei között élő népek, mindenekelőtt a legveszedelmesebbnek ítélt magyar nép önrendelkezési törekvéseivel.

3. A MAGYARORSZÁGI MEGTORLÁS

Minél nehezebb volt a győzelem kivívása, minél megalázóbb, hogy csupán idegen segítséggel tudta uralma alá hajtani Magyarországot a Habsburg-hatalom, annál indokoltabbnak tekintette a könyörtelen bosszút. Amíg Itáliában a fegyverletétel fejében Bécs büntetlen távozást biztosított a forradalmár hazafiaknak, Magyarországon Görgei „feltétel nélküli" fegyverletétele a korlátlan megtorlásnak nyitott utat. A leszámolás a megszállt területeken már a harcok idején megkezdődött, Világos után tömegessé váltak a letartóztatások, a kegyetlen haditörvényszéki ítéletek zömének kihirdetésére és végrehajtására azonban csak Komárom várának október eleji feladása után került sor. Klapka tábornok ugyanis céltalannak ítélve a további küzdelmet – bajtársai egy részének tiltakozását elhárítva –, a védők szabad elvonulásának biztosítása fejében, amit még hetekkel Világos után is sikerült kialkudnia, átadta az ország legnagyobb erősségét.

---

[4] Uo. 3–7.

Komárom teljes katonai kiürítésének másnapján, október 6-án, a nagy bécsi forradalmi megmozdulás évfordulóján foganatosították a halálos ítéletek egész sorának – a várvédők megtévesztésére – szeptember derekán felfüggesztett végrehajtását. E napon végezték ki Pesten az első magyar miniszterelnököt, Batthyány Lajos grófot, Aradon pedig a magyar honvédsereg 13 parancsnokát: Aulich Lajost, Damjanich Jánost, Dessewffy Arisztidot, Kiss Ernőt, Knezić Károlyt, Lázár Vilmost, Láhner Györgyöt, Leiningen-Westerburg Károly grófot, Nagy-Sándor Józsefet, Poeltenberg Ernőt, Schweidel Józsefet, Török Ignácot és Vécsey Károly grófot. Október folyamán esett áldozatul a terrornak Csány László közlekedésügyi miniszter, Perényi Zsigmond báró, a felsőház másodelnöke, Szacsvay Imre, a képviselőház jegyzője, Kazinczy Lajos honvédtábornok, nemzeti kultúránk megújítójának fia s a külföldi segélycsapatok olyan vezetői, mint a francia Ch. Abancourt, a német P. Giron és a lengyel M. Woroniecki. Honvédtisztek, kormánybiztosok, az önvédelmi harcot támogató értelmiségiek, papok, diákok követték őket, neves és névtelen népi hősei a forradalomnak. Közel 120, ítélet alapján kivégzettről tudnak a történeti források, de ennél lényegesen nagyobb volt az ellenállóként vagy szökevényként felkoncoltak száma. Mintegy 1200 elítéltet hurcoltak a hazai, de főként a hírhedt lajtántúli várbörtönökbe és fegyházakba, ennél is jóval többen kerültek átmeneti időre fogságba. Óvatos becslés szerint is legalább 40–50 ezer volt honvédet vittek – Vajda János tanúsága szerint – embertelen bánásmódnak alávetett kényszersorozottként olasz vagy cseh földre, illetve délvidéki erődítési munkálatokhoz. Sok ezren menekültek külföldre, rejtőztek el idehaza.

A kíméletlenséget és az általa okozott személyes tragédiák sokaságát növelte a császári tisztek egy részének személyes példaadása a brutalitásban. Közismertté vált a világsajtó útján is Maderspach Károly ruszkabányai kohómérnök feleségének nyilvános megvesszőztetése, ami férjét, a vonórudas függőhíd feltalálóját, öngyilkosságba kergette. A kegyetlenségekhez társult a kiszolgáltatottak zsarolása, fosztogatása, ami a lakosság megsarcolásától az Aradon kivégzett Kiss Ernő honvédtábornok ezüstneműje főparancsnoki zsákmánnyá nyilváníttatásának kísérletéig terjedt, és a módszeresség, még „fogóbér" ígérete is, a bújdosó honvédek és politikai üldözöttek hajszolására.

A Habsburg-hatalom, amely a hadijogra hivatkozva győztes hódítóként szabad kezet igényelt magának Magyarország jövendő sorsának kialakításában, a hadijog egykorú szabályait lábbal tiporva állt bosszút kezére jutott ellenfelein. A terrort közvetlenül Julius Haynau táborszernagy, az ostromállapotnak alávetett ország főparancsnoka irányította, azonban kegyetlenkedéseire a felhatalmazást, a sugallt, olykor nyíltan adott utasítást a bécsi kormánytól, s a szigorú „példaadásra" környezete által is ösztökélt fiatal császártól, Ferenc Józseftől nyerte. Az egyetemes történetben is eladdig szinte páratlanul széles és heves nemzetközi tiltakozásra, amely nem korlátozódott a haladó világra – hiszen a színfalak mögött még a korántsem lágyszívű I. Miklós cár is hangot adott méltatlankodásának ifjú pártfogoltja kíméletlensége miatt – Bécs felelete a visszautasítás, a „civilizáció" érdekeinek védelmére, a „rend" helyreállításának szükségességre való hivatkozás és a magyar forradalom bemocskolásának a kísérlete volt. Európa legjobbjai keserűen úgy ítéltek 1849 őszén, hogy „Megdőlt a szabadság végső reménysége, Halálra vérzik immár Magyarország!" (Heinrich Heine: 1849 októberében.)

A roppant veszteség ellenére „halálra" mégsem vérzett Magyarország. Pontos adatok híján is megállapítható, hogy a honvédsereg veszteségeihez hozzászámítva a terror meg a koncolások áldozatait, sőt a számkivetettségben odamaradtakat is, a forradalmi áttörés és az önvédelmi háború (amit nem kevéssé azért is vívott a nemzet, hogy energiáit és fiainak életét a bécsi kormányzat ne használhassa fel kénye-kedve szerint) számszerűen sokkal kevesebb áldozatot követelt Magyarországtól, mint a Habsburg-hatalom korábbi és még elkövetkező nagy háborúi. Igazán súlyos következménye annak lett, hogy fent és lent a feudalizmus és a függőség legkövetkezetesebb ellenfeleinek, a polgári nemzetté válás legtudatosabb híveinek amúgy is erősítésre szoruló sorai ritkultak meg a legnagyobb mértékben, ami messzemenően fokozta a magukra maradt tömegek kiszolgáltatottságát.

4. MAGYARORSZÁG ÖNKÉNYURALMI IGAZGATÁSA

Igen rövid életűnek bizonyult a császári seregek által megszállt magyar területeken a Windisch-Grätz herceg főparancsnok megbízása folytán Szőgyény László volt alkancellár vezetésével 1849 elején szervezett „ideiglenes polgári közigazgatás". Az új szervezet működését befolyásoló konzervatívok célja az volt, hogy a remélt katonai győzelem után, Windisch-Grätz koncepciójával összhangban kezükbe vehessék az újjászervezés irányítását. Dessewffy Emil és Szécsen Antal grófok, a hajdani Konzervatív Párt eszmei irányítói, Apponyi György gróf, a volt kancellár és társaik annak elfogadtatására törekedtek, hogy Magyarország nemcsak hadügyi és külügyi, hanem gazdasági tekintetben is olvadjon ugyan teljesen egybe a birodalommal, de belkormányzatát illetően rendelkezzék önállósággal: természetesen nem az 1848-as törvények, hanem egy, a rendi intézményeket részlegesen felelevenítő új szabályozás alapján. A konzervatívok részvételével működő új közigazgatási szervezet és a jóval hatékonyabban tevékenykedő „királyi biztosok" azonban csak rövid ideig tölthették be szerepüket, ami gyakorlatilag jórészt a megszálló hadak kiszolgálására korlátozódott. A honvédsereg tavaszi győzelmei működési területüktől fosztották meg őket, a centralista irányzat előretörése és Windisch-Grätz leváltása pedig irányítóik légvárait oszlatta semmivé. Míg Welden táborszernagy rövid főparancsnokoskodása idején a magyar konzervatívok még megkísérelték szerepük továbbéltetését, az őt hamarosan követő Haynau oldalán a császári bürokrácia képviselői váltották fel őket.

1849. június 2-án, amikor megindult a cári intervencióval egybehangolt utolsó roham a magyar ellenállás megtörésére, Schwarzenberg herceg terjedelmes felterjesztésben körvonalazta magyarországi politikája alapelveit. Szerinte Magyarország régi alkotmányos berendezkedését az 1848-as forradalom feldúlta, történeti jogait pedig, beleértve a pragmatica sanctio által biztosítottakat, a trónfosztó határozatok semmisítették meg. Ez a „jogeljátszás" – szögezte le nevezetes tételét – lehetővé teszi a győztes uralkodó számára, hogy maga alakítsa ki a meghódított ország új rendjét. Olyan, valamennyi társadalmi réteget megnyugtató és kielégítő berendezkedést sürgetett, amely az ország gazdasági fejlődését biztosítva lehetővé teszi, hogy Magyarország teherbíró képessége fokozódjék, és így a birodalom más koronaországait kárpótolhassa az érte hozott „áldozatokért".

Egyelőre katonai kormányzatot kell bevezetni, ami lehetőséget teremt szigorú rendszabályok keresztülvitelére, oly módon azonban, hogy a formálisan korlátlan hatalmat gyakorló főparancsnok oldalára egy, a polgári közigazgatási ügyeket irányító s a miniszterelnöktől függő megbízott kerüljön. Schwarzenberg annak megakadályozására törekedett, hogy a szakszerűtlenség, vagy a konzervatív befolyás keresztülhúzza számításait. Javaslatának megfelelően Bach bizalmi embere, az erdélyi szász Geringer Károly báró került a magyarországi polgári közigazgatás élére, azzal a megbízatással, hogy Haynau vérrel-vassal végrehajtott rendcsináló munkájával egyidejűen készítse elő Magyarországot a beolvasztásra.

Magyarországtól nemcsak a külön „koronaországnak" tekintett Horvátországot és Szlavóniát (a Muraközzel s Fiuméval együtt), illetve Erdélyt a hozzácsatolt Partiummal egyetemben, valamint a határőrvidékeket különítették el, hanem a Bács–Bodrog, Torontál, Temes és Krassó megyékből, meg Szerém megye két járásából „Szerb Vajdaság és Temesi Bánság" elnevezéssel egy 1849 novemberében kiadott császári „nyílt parancs" rendelkezésének megfelelően formált új tartományt is. Magyarország megmaradt területét 5 katonai kerületre osztották. Ezek lettek a fokozatosan kiépülő polgári közigazgatás keretei is. A kezdetben 5 katonai, majd 5, s végül 10 polgári kerületre tagolt Erdély élére Ludwig Wohlgemuth báró került katonai és polgári kormányzóként, oldalán Eduard Bach polgári biztossal, a nagyhatalmú belügyminiszter öccsével. Wohlgemuth hamarosan bekövetkezett halála után az uralkodó a „tartományt" miniszterelnöke öccsének, Karl Schwarzenberg herceg altábornagynak a kezére adta, Johann Bordolo báró altábornagyot állítva helyetteseként mellé. Szegény Erdély nem sok előnyét látta új urai magas összeköttetéseinek. A Wohlgemuth–Bach kettős – egykorú panasz szerint – az önkényt egyesítette a „hyperbureaukratizmussal", a Schwarzenberg–Bordolo párosban pedig a kies „koronaországot" a szó szoros értelmében vett vadászterületnek tekintő herceg kormányzói nemtörődömsége korlátlan érvényesülési lehetőséget nyitott vaskezű helyettesének.

Magyarországon a polgári igazgatás térnyerését sokban segítette Haynau nyugdíjaztatása 1850 nyarán. Menesztését a nemzetközi közvélemény felháborodása, illetve saját önállóskodási törekvései tették sürgetővé. A kormányzat szívesen vette volna, ha a táborszernagy a számára biztosított óriási jutalommal a háttérbe vonul. Haynau azonban nemcsak gyűlöltté, hanem nevetségessé is tette magát. A ,,rend'' bajnokának szerepében tetszelgő táborszernagynak külföldi körútján angol munkások ütlegei hozták tudomására, hogy nem felejtették el Aradot, s nem tekintik büszkélkedésre okot adónak magyarországi hóhérmunkáját. Haynau menesztése után az egymást váltó új főparancsnokok oldalán Geringer és bürokrata gárdája fokozott ütemben haladt előre a közigazgatás átszervezésével. Látszólagos ellentmondásként, de végső soron éppen a birodalmi centralizáció érdekében, Magyarország megmaradt törzsterületének széttagolását tartották közigazgatási téren a legfontosabbnak. A már 1849-ben 5 katonai kerületre darabolt ,,koronaországban'' most 5 a korábbi felosztással nem teljesen egybevágó közigazgatási egységet alakítottak ki. Politikai végcéljuk az volt, hogy a birodalom legnagyobb és legnépesebb ,,koronaországa'' kerületekre tördelve végül is széttagolódjék. Szűnjék meg minden szorosabb közösség a kerületek között, egymáshoz is csak annyi kapcsolat fűzze őket, mint Ausztria többi tartományához. E hosszú lejáratú, de – az önkényuralmi centralizáció politikai irányítóinak reményei szerint – a magyar nemzeti önrendelkezési törekvések érvényesülését véglegesen felszámoló terv érdekében fejlesztették tovább a katonai kerületi rendszert. Az 5 kerületi székvárost, Sopront, Pozsonyt, Kassát, Nagyváradot és Pest-Budát tették meg a polgári közigazgatás központjaivá is. Megválasztásuk annak figyelembevételével történt, hogy a lehetőségek határai közt német túlsúlyú, illetve nem magyar népességű területektől körülvett városok legyenek a kifejlesztendő új tartományok székhelyei. Különös gonddal vigyáztak arra, hogy a túlnyomórészt színmagyar pest-budai kerület szűk határok közé szoruljon, s minél több magyar sorolódjék a vegyes nemzetiségű kerületek lakosai közé. Noha e szabályozás során hellyel-közzel racionális közigazgatási és gazdasági szempontok is érvényesültek, a fő cél a ,,magyar elem'' háttérbe szorítása, részleges beolvasztása volt. (Így kényszerült a majdnem az egész Dunántúlt felölelő, németnek szánt kerület központjává tett távoli Sopronba utazni, ha el akarta intézni ügyes-bajos dolgait a dunaföldvári vagy az ozorai lakos. Hasonlóképpen Pozsonyba, mint kerületi székhelyre kellett utazzon az, aki Balassagyarmaton, vagy akár Szobon élt, noha Pest-Budát töredék fáradsággal érhette volna el.)

A távolabbi cél tehát Magyarország törzsterületének egymástól elidegenített tartományokra való bontása volt, de úgy ítélték meg, hogy átmeneti időre szükséges még közigazgatásának egységes irányítása. Így került sor 1851 elején Geringer vezetésével az öt kerület fölé rendelt helytartóság felállítására, amelyet 1852-ben Albrecht főherceg ,,katonai és polgári kormányzóságának'' rendeltek alá. Albrecht, a császár atyai nagybátyja egy személyben katonai főparancsnokként és a polgári kormányzat legfőbb vezetőjeként állt nyolc éven át a megszállt ország élén. A főherceget a dinasztia minden más tagjánál szorosabb szálak fűzték a hadsereghez. Kora ifjúságától kezdve a császári sereg kötelékében élt, s azt a birodalom minden áron fenntartandó egysége és rendje egyedül hatékony őrének tekintette. Rajongó tisztelője volt a cári despotikus kormányzási rendszernek és kérlelhetetlen ellenfele nemcsak minden liberális, még inkább minden forradalmi, hanem minden polgári alkotmányos törekvésnek is. 1848 márciusában mint Bécs városparancsnoka vérbe kívánta fojtani a forradalmi mozgalmakat. Nem rajta múlt, hogy az udvar utat nyitott az alkotmányos kísérletezésnek. Másfél évtized múltán is azt hangoztatta, hogy a birodalom még egy 1848–49-hez hasonló megrázkódtatást nem lenne képes túlélni. Magyarországi feladatának lényegét ezért a ,,lázadás vétkébe'' esett ország katonai fékentartásában látta.

1853-tól kezdve, amikor az egységes helytartóság működését gyakorlatilag felszámolták, Magyarország közigazgatási hierarchiája így festett: Budán székelt a katonai és polgári kormányzóság, élén a hamarosan főkormányzói címhez jutó Albrecht főherceggel, a kerületi székhelyeken egy-egy helytartósági alelnök vezetésével a helytartóság területileg megfelelő osztálya, valamint a helyi közigazgatást közvetlenül irányító kerületi főispán. A következő lépcsőfokon, a megye élén a ,,megyefőnök'' állt, annál is lejjebb a járási szolgabíró. Míg a falvak és mezővárosok elöljárói ez utóbbi, a városok polgármesterei a kerületi főispán alárendeltjei voltak.

A közigazgatási hierarchiával párhuzamosan szilárdult meg a fegyveres erőszakszervezeteké. A birodalom III. hadseregének főparancsnoksága, illetve a kormányzóság katonai osztálya irányította az országot megszálló csapatok tevékenységét. A birodalom hadseregének aránytalanul nagy részét állomásoztatták az országban. Még fokozottabban, mint a forradalom előtt, arra törekedtek, hogy a hazai alakulatokat más megbízhatatlan koronaországokba vezényeljék, a magyar tartományokat pedig idegen csapatokkal tartsák megszállva. Nemcsak a határvonalak védel-

Magyarország közigazgatási beosztása 1854-1860

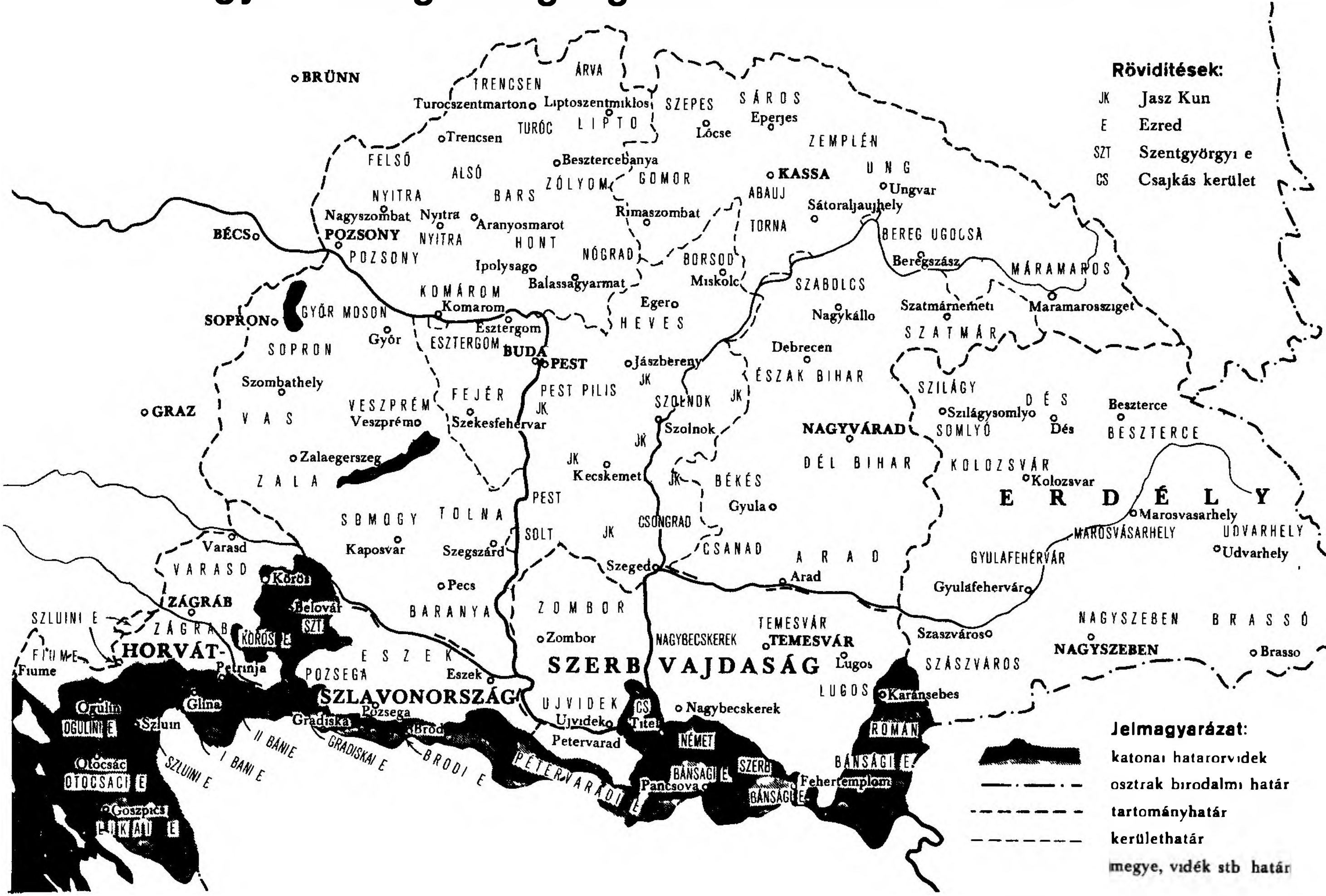

mét fokozták, hanem az ország belsejében levő erősségeket is felszerelték, harcrakész állapotban tartották, sőt újakat is létesítettek kifejezetten a lakosság fékentartására. Jellegzetes példája ennek a budai vár újraerődítése mellett a gellérthegyi Citadella megépítése. Az új erősség legtöbb lőréséből magára a megbízhatatlannak tekintett és megfélemlítésre ítélt városra szegeződött a nehézágyúk torka. A hadsereg 1854-ig, az ostromállapot megszüntetéséig közvetlenül is, azután a polgári hatóságok megkeresése alapján avatkozott az ország és kiszolgáltatott népe életébe.

Az 1850-es évek elején került sor az államrendőrség megszervezésére. Ez a városok „rendjének" őrzését kapta feladatul, ha kém- és besúgóhálózatát szélesebb körre feszítette is, hogy a politikailag veszélyesnek ítélt személyeket, illetve szervezkedéseket figyelemmel kísérhesse. Az 1849-ben felállított és kifejezetten az ellenállás lángjának elfojtására, újralobbanásának megakadályozására bevetett csendőrség katonai jellegű intézmény volt. Annak a Johann Kempen altábornagynak a legfőbb parancsnoksága alatt, akit 1852-ben – nem kevéssé a magyarországi megtorlásban és a csendőrség megszervezésében szerzett érdemei folytán – nevezett ki a császár a valamennyi rendészeti szerv munkáját egybenhangoló és irányító hatóság fejévé. A széles körű fegyverhasználati joggal felruházott csendőrség kezére elsősorban a vidék, a falu meg a puszta jutott. Az ő feladata lett, hogy birodalmi polgárrá törje a „nyakas" parasztot, meg a „rebellis" urat, vizslassa az utak jövő-menő népét, megkövetelje tőle a belföldi forgalomban is kötelezővé tett útiokmányok felmutatását. A császári csendőrség a gyűlölt rendszer legnépszerűtlenebb intézményévé vált. Funkciója és az a kegyetlenkedésre is vetemedő kíméletlenség, amivel feladatát ellátta, sorozatos incidenseket kirobbantó kivételes feszültséget teremtett a köznép és a csendőr, illetve – ahogy a nép a szervezet előkelősködő franciás elnevezéséből, a „gendarme"-ból nevét magyarította – a zsandár között. A csendőr szolgálati esküjére hivatkozó tanúvallomása egymagában bizonyító erővel bírt. S hogy ne takarékoskodjék a vádaskodással, arról az a sajátos jutalmazási rendszer gondoskodott, amely a „rend" őrének a kiszabott büntetés mértékével lépcsőzetesen emelkedő díjazást biztosított.

A kormányzat egyébként is minden eszközzel ösztönözte a feljelentőket. A hosszúra nyúlt ostromállapot idején nemcsak tilos volt idegen személy éjszakai befogadása, hanem kötelező is a szálláskeresők feladása.

A hivatalokban végrehajtott igazoltatások résztvevőit politikai, sőt anyagi felelősségre vonással is fenyegették, „valamely pártütésben részes" leleplezésének elmulasztása esetére. Igazságügyminiszteri rendelet biztosította a feljelentőket arról, hogy nevüket hivatali titokként kezelik. A félelem és a bizalmatlanság légkörét árasztó önkényuralmi rendszer azonban az alkalmi feljelentők szerepénél méltán ítélte sokkal fontosabbnak az egész ármádiára rúgó hivatásos besúgókat. A titkos ügynökök hálózata, amit még Bach épített ki újra, mégpedig a korábban e téren felülmúlhatatlannak ítélt metternichi rendszernél is módszeresebben, kül- és belföldön egyaránt igen sokoldalú tevékenységet folytatott. A magyar emigráció ellen valóságos „ügynökháború" folyt. A fenyegetés és a jutalmazás minden eszközének igénybevételével toborozta szolgálatába a bécsi titkosrendőrség a megingathatókat, s próbálta a vezető emigránsok környezetébe csempészni a maga embereit. (Hogy erkölcsileg milyen mélyre süllyedt a Habsburg-hatalom ebben a titkos háborúban, azt jól példázza, hogy a Kossuth ellen törökországi fogsága idején orgyilkos merénylettel kísérletezőket 1853-ban Kempen előterjesztésére Ferenc József hűséges szolgálataik címén koronás ezüst érdemkereszttel tüntette ki.) Kiterjedt a megfigyelés más nemzetek forradalmi emigrációjára, a liberális, demokratikus és szocialista szervezkedések résztvevőire, különös gonddal a különböző irányzatok zsidó szereplőire, akiket Bach elfogultsága és fantáziája az 1848–49-es európai mozgalmak irányítóivá léptetett elő.

A birodalomban működő titkos ügynököknek is a külföldi összeköttetések figyelemmel kísérése volt az egyik legfőbb feladata. (Magyarországot egyébként annyira hermetikusan igyekeztek elszigetelni a külföldtől, hogy egy korabeli angol forrás szerint még 1854-ben is mindössze öt angol állampolgár kapott beutazási engedélyt területére.) Az országon belül korántsem csupán a politikai tevékenységgel érthető módon gyanúsítható személyeket vonták titkos megfigyelés alá, olykor felhasználva meghitt kapcsolataikat is. A titkosrendőrségnek megvoltak az egymásról mit sem tudó besúgói szinte minden társadalmi körben, a plebejus asztaltársaságtól az arisztokrata szalonig, és minden színtéren, a piactól a kávéházig. Mindezek nemcsak a hangulatjelentések szövegezőit látták el anyaggal, hanem a vádemelő hatóságokat is. Kempen egy 1855. végi jelentéséből ismeretes, hogy csupán a bécsi haditörvényszék elé addig –

1849 óta – 7545 „hazaárulási per" került, ami sejteti a „purifikálás" és az azt megalapozni hivatott besúgó rendszer méreteit.

A félelmet árasztó és a besúgás, feljelentés ösztönzésével, jutalmazásával erkölcsrontó szerepet is betöltött erőszakszervezetek túltengése nemcsak közvetlenül nehezedett a lakosságra, hanem közvetve, az államháztartás súlyos megterhelése révén is. Még az 1860-as évek elejének enyhültebb viszonyai közt is – korábbi egybevetésre alapot nyújtó kimutatással nem rendelkezünk – a belső rendfenntartó erőkre fordított összegek magassága a Habsburg-birodalmat a második helyre juttatta az európai ranglistán. Az egy lakosra számított rendészeti kiadások pedig közel 40%-kal múlták felül a poroszországit, több mint 90%-kal az oroszországit és majdnem hatszorosára rúgtak az angliainak. Mindez annak ellenére alakult így, hogy egyidejűleg a hadseregre fordított kiadások költségvetési aránya tekintetében is második helyen állott az osztrák monarchia Európában.

A rendszer tisztségviselői kisebb részben a forradalom előtti hivatalnokok soraiból kerültek ki, nagyobb részben az országban, még inkább a Lajtántúlon újonnan toborzottakból. A változások következményeként óriási mértékben felduzzadt az államhivatalnoki réteg. A feudális viszonyok felszámolásának a következménye volt, hogy a választott és funkciójukat nemritkán csak úri passzióként gyakorló önkormányzati tisztviselőket szakhivatalnokok váltották fel. A régi, a táblabírói szakszerűtlenséget megtestesítő közigazgatás felszámolására az első lépések helyenként már a reformkorban, még inkább a forradalom idején megtörténtek, de gyökeres változás csak az abszolutizmus idején és körülményeitől meghatározottan ment végbe, egybekapcsolódva azzal a törekvéssel, hogy a központosítás mértéktelen fokozásával biztosítsák a rendszer szilárdságát. A megszállókkal együttműködő arisztokraták, birtokos nemesek soraiból különösen kezdetben – politikai meggondolásokból – sokan jutottak pozícióhoz az új rendszerben. Szép számban toboroztak tisztségviselőket a hazai nemesi és polgári értelmiség soraiból is. A Perczel családnak egyszerre három tagja vállalt megyefőnökséget, Bonyhádyra változtatott néven, a forradalmi tábornokkal minden közösséget megtagadva. S minél inkább érezték az önkényuralom hazai kiszolgálói a társadalom nagy többségének megvetését, annál szilárdabb támaszai lettek Bach rendszerének. Mégis az erkölcsi nyomás s mellette az a körülmény is korlátozta egy új magyar államhivatalnoki réteg kialakulását, hogy Bach egyenesen óvta a helytartóságot az apparátus elmagyarosodásától. Útját állta ennek egyébként az is, hogy megfelelő előzmények híján a hazai jelentkezők nagy része nélkülözte a megkívánt szakképzettséget, ide értve a hamarosan germanizált belső ügykezelés viteléhez szükséges német nyelvtudást. Tekintettel az egyre növekvő szükségletre, a tisztviselők mind nagyobb részét toborozták a Lajtántúlon.

A Habsburg-monarchia bürokráciája, a rendszer legfőbb társadalmi támasza, amelyet oly sok érdek fűzött az egység fenntartásához, és oly kevés a nemzeti törekvésekhez, fontos szerephez jutott a magyarországi új államhivatalnoki kar kialakulásában. Az önkényuralmi tisztviselők származási hely szerinti megoszlását nem ismerjük pontosan. Az eddigi forrásfeltárások eredményei azt valószínűsítik, hogy a pest-budai kerületben, s kisebb mértékben a soproniban is a magyar nemzetiségűek sorából került ki a közigazgatási tisztviselők többsége. Más kerületekben és fokozottan Erdély, illetve a Vajdaság közigazgatásában, még inkább a törvénykezés területén meg a szakhivatalokban nemcsak a magyarok, hanem sok esetben még a hazaiak, magyarok és nemzetiségiek együttes aránya is a lajtántúliaké mögé szorult. (A lajtántúliak magas arányát mutatja, hogy Ferenc József 1857-ben mintegy engedményképpen helyezte kilátásba annak a kívánságnak a teljesítését, hogy a hivatalnokok kétharmada az ország szülötteiből kerüljön ki.) A politikai szempontok mellett elengedhetetlen követelmény volt a német nyelvtudás, s inkább a szakképzettség terén tettek engedményt, semmint ebben. Igaz, kívánatos volt az országban honos valamelyik másik nyelv ismerete is, de ettől sűrűn eltekintettek. Az állami számvevőségnél az 1860-as évek elején a hivatalnokoknak még egyhatoda sem tudott magyarul fogalmazni, és a felénél kevesebb értette ezt az országban a legtöbb ember által beszélt nyelvet. De a felekkel oly közvetlenül érintkező bíróságokon, mint például a besztercebányai törvényszéken is akadtak olyan tisztségviselők, akik sem magyarul, sem szlovákul nem értettek. Még a pesti sajtófelügyelet irányítása is olyanok kezébe került, akik nem tudtak magyarul, és így beosztottjaik tájékoztatására szorultak. Mindez erősítette az önkényuralmi hivatalnokréteg kasztszerű elkülönülését és népszerűtlenségét. Elszigeteltségüket nem oldotta, legfeljebb a nevetségességgel párosította a hírhedt egyenruhaviselési szabályzat. Előírásai kötelezték a magyarországi tisztviselőket, hogy vitézkötéses attilát, kakastollas kunkalapot és gyöngyházmarkolatú görbe kardot viseljenek, ünnepi alkalmakra díszmagyart öltsenek, de a birodalmi egység hangsúlyozásaként kétfejű sasokkal a boglárokon és a kardmarkolatokon. Tilos volt a lázadókra emlékeztető körszakáll viselése, ellentétben a lojalitást szimbolizáló pofaszakállal. A rendszer hivatalviselőit „Bach-huszárokká" pellengérező szabályzatot a börtönőrökre is kiterjesztették, hogy a hazafiakat kellő „nemzeti" külsőségek közt őrizzék. A hivatalnokréteget hagyományai és a szigorú szabályzatok fegyelemre kötelezték ugyan, a visszaélések mégsem hiányoztak. Érthetővé teszi ezt, hogy a lajtántúli (mind a német, mind a cseh és morva) tisztviselők áramlása a magyar tartományokba éppúgy nem volt mentes kontraszelektív tényezőktől, mint az adott körülmények között a hazai utánpótlás. Albrecht főherceg magának a császárnak panaszolta indulatosan, hogy hivatalnokseregében sok az olyan tisztségviselő, aki Bécsben háziszolgának sem kellene. Pálffy János feljegyzéseiben a gátlástalan hazai karrieristák számára megnyílt lehetőségeket példázta Reviczky József báró esetével, hiszen az ismételten leleplezett váltóhamisító, alighogy börtönbüntetését kitöltötte, alkalmazást nyert az önkényuralom adóhivatali apparátusában. De mindennél inkább magyarázza a visszaéléseket magának az önkényuralomnak a demokratikus ellenőrzés minden lehetőségét kizáró, csak alá- és fölérendeltséget ismerő szerkezete.

A rendszer népellenes lényegéből fakadt, hogy nemcsak a Madách által *A civilizátor*-ban megörökített torz kísérletnek alávetett társadalom szenvedte meg a bécsi irodák mélyén formált elképzelések és a magyarországi valóság konfliktusát, hanem azok is, akik jobb ügyhöz méltó buzgalommal törekedtek feloldására. A *Nyolc évi hivataloskodás Magyarországon* című német nyelvű röpirat névtelen szerzőjének, egy Bach bukása után a Lajtántúlra visszatért szolgabírónak az előadása jól példázza, mennyire meggyötörte ez a konfliktus azt a Magyarországra valóban civilizátori elhivatottsággal érkezett tisztviselőt is, aki arra vállalkozott, hogy a fegyveres erő által fenntartott keretek között végrehajtsa a Bach és társai által kidolgozott rendelkezéseket, a „lázadó" magyar tartományok beolvasztására, „elmaradott" és „félrevezetett" lakosságuk birodalmi polgárrá nevelésére.

5. BEOLVASZTÁS ÉS POLGÁROSÍTÁS

A birodalmi kormányzat társadalmi kötöttségei és politikai céljai magyarázzák, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődési tendenciák érvényesülésének utat nyitó, illetve nekik ellentmondó intézkedések sűrűn fonódtak össze magukban a rendelkezésekben vagy végrehajtásuk során. A magyar történelmi fejlődés szerencsétlensége volt, hogy a polgári forradalom örökségével az önkényuralom sáfárkodott. A polgári átalakulás fontos követelményeit az idegen uralom viszonyai közt, az elnyomó hatalom birtokosainak érdekei szerint, s többnyire a hazai körülményekhez való érdemi alkalmazásuk elmulasztásával szabályozták. Sok valóban szükséges, sőt korszerű intézkedés is népszerűtlenné vált, mert szuronyok hegyén nyújtották át, idegen hang és korbácsos kéz biztatott érvényesítésére.

A korszak gazdaságpolitikája két fő jellegzetességet mutat: egyfelől annak elismerését, hogy a polgári forradalom által felszámolt feudális viszonyok visszaállíthatatlanok, másfelől azt a törekvést, hogy a gazdasági-társadalmi fejlődés útjának egyengetése a birodalom egységesítését is szolgálja. 1850. október 1-én – az osztrák tőkés körök régóta hangoztatott kívánságának megfelelően – felszámolták a magyar és a többi tartományokat elválasztó közbülső vámvonalat. Ez volt a legfontosabb kormányzati intézkedés az egységes birodalmi belső piac megteremtése érdekében. A regionális piacok nemzeti piaccá való integrálódásának korábban megindult folyamatát menetéből kizökkentve olvasztotta Magyarországot a birodalom gazdasági közösségébe. Sor került a Lajtántúlon szedett út-, rév- és hídvámok bevezetésére Magyarországon, egyidejűleg hivatalossá tették az alsó-ausztriai mérték- és súlyrendszert, s egységesen szabályozták a posta- és távíróforgalmat, valamint a vasúti üzemrendtartást. A közteherviselés az adott viszonyok közt nemcsak az egyenes adó nagyarányú emelésével járt együtt, hanem az Ausztriában már korábban bevezetett fogyasztási adók, illetve a dohányárusítás állami monopóliumának Magyarországra való kiterjesztésével is. Az 1848-as jobbágyfelszabadítás érvényességét elismerték, de végrehajtását olyan módon szabályozták újra, amely – nem kevéssé a parasztság rovására –, a forradalom e legfontosabb vívmányát a többi koronaországban követett eljáráshoz közelítette. Az egyesülési jog messzemenő korlátozása hosszú időn át nehezítette az új tőkés társulások létrejöttét és a meglevők kibontakozását.

1848–49-ben Magyarországon törvénybe iktatták a polgári jogegyenlőség alapelveit, de a polgári törvénykönyv célul tűzött megalkotására és életbeléptetésére már nem került sor. 1852–53-ban elrendelték az 1811. évi osztrák polgári törvénykönyv hatályának kiterjesztését a magyar tartományokra és az ideiglenes polgári perrendtartás bevezetését. A magánjog és legfőbb vonatkozásaiban az eljárásjog szabályainak ez az összbirodalmi érdekeket célzó egységesítése a jogbizonytalanság eloszlatása, a feudális jogi normák és joggyakorlat részleges kiiktatása révén jobb híján hasznára volt a hazai polgári fejlődésnek is. Áll ez a polgári magánjog szabályozásának egészére, noha nem volt mentes sem a korai kapitalizmusra jellemző könyörtelen elemektől (ilyen volt például az adós, illetve a pervesztes személy végrehajtási fogságba vetésének lehetősége) sem bizonyos feudális vonásoktól. Az utóbbiak sorába tartozott a volt jobbágytelkek felosztási korlátozásának fenntartása, a zsidók földbirtokszerzésének a gyakorlatban kemény következetességgel érvényesített tilalmazása és az 1852-ben kiadott ősiségi pátenssel szoros összefüggésben a birtokörökösítési jogegyenlőtlenség lehetőségének részleges fenntartása. Az ősiség intézményének felszámolását megerősítő császári pátens az 1851. december 31-i kormányzati alapelvek ígéretével és a hamarosan bevezetett osztrák polgári törvénykönyvvel összhangban nemcsak kimondta a reformellenzék által az ősiségnél is sorvasztóbbnak ítélt hitbizományi rendszer fenntartását, hanem egyenesen elő is kívánta segíteni, hogy az arisztokrata családok fokozottan éljenek ezzel a lehetőséggel. Egyfelől uradalmaik elidegeníthetetlenségét kívánta biztosítani a polgári szabad ingatlanforgalom rovására, másfelől a testvérek közti egyenlő örökösödés rovására fenntartani a családi birtok feloszthatatlanságát. A pátens a birtokos nemesség egésze számára is biztosította azt, hogy az ősiségtől felmondási idővel búcsúzhasson. A több mint négy évvel az ősiséget eltörlő áprilisi törvények hatálybalépte után kiadott császári nyílt parancs – amint azt Szőgyény László volt alkancellár emlékirataiban büszkén vallotta, nem kevéssé az ő és a Reichsrat másik konzervatív magyar tagja, gróf Zichy Ferenc befolyására – ősiségi jogon még egy évre lehetővé tette öröklési kereslet indítását, illetve egyes esetekben a más kezére került családi birtok visszaváltását. Továbbá az is lehetővé vált, hogy három éven belül (egy egész nemzedék vagyoni viszonyait meghatározó érvénnyel) a birtok örökösítés terén a leányág rovására lehessen végrendelkezni.

1855-ben került sor a korszerű telekkönyvi rendszer felállítására. Fokozatos kiépítése igen nagy jelentőségű volt a polgári tulajdonviszonyok megszilárdítása és a kapitalista fejlődés igényelte hiteljogi biztonság megteremtése szempontjából. A hézagpótló ügyvédi rendtartás elsősorban politikai meggondolásokból kötötte igazságügyminiszteri engedélyhez az ügyvédi gyakorlatot, feltételül szabva a német nyelv tudását és maximálva az ügyvédek számát. Az egész birodalomra kiterjedő érvénynyel került sor 1852-ben a polgári jogegyenlőségre alapozó, új osztrák büntető törvénykönyv és 1853-ban a büntető perrendtartás bevezetésére. Magyarországon a rendi különbségtevés világában keletkezett – ellentmondásoktól, hézagoktól korántsem mentes – jogszabályanyag és a visszaélésekre is tág lehetőségeket nyújtó jogeljárás valóban gyökeres reformot követelt. Az abszolutizmus kori szabályozás azonban nemcsak jóval korszerűtlenebb volt a Deák vezette reformellenzéki munkacsoport által készített, többek között a testi büntetés, sőt a halálbüntetés felszámolását is javasló polgári demokratikus tervezetnél, amit 1848 őszén Kossuth javaslatára országgyűlési határozat az esküdtszéki rendszer bevezetésével kiegészítve a megalkotandó magyar büntetőtörvénykönyv alapjának fogadott el, hanem több vonatkozásban ütközött az olmützi alkotmány kibocsátásakor meghirdetett szabadságjogokkal is. A politikai bűntett fogalmát nagyon kiterjesztette – annak számított minden, ami „a köznyugalmat megzavarja" – viszont sok vonatkozásban meghatározatlanul hagyta, alkalmat teremtve hatósági visszaélésekre. A vétkest nemcsak büntetés fenyegette, hanem címének, rangjának, hivatalának, esetleges működési jogosítványának, illetve nyugdíjának elvesztése is. Visszaállították a testi fenyítést (amit a hadijogra hivatkozva nálunk a megszállás első percétől amúgy is gyakoroltak) mégpedig – kirívó kétszínűséggel – a Lajtántúlon éppen azzal mentegetőzve, hogy az „elmaradott Magyarországon" enélkül nem lehet rendet tartani, kétféle mértékkel pedig nem akarnak mérni. A bírósági eljárást majdnem teljes egészében a nyilvánosság kizárásával és az esküdtszéki rendszer mellőzésével kellett lefolytatni. A börtönszabályzat hivatalosan is lehetővé tette az elítéltek böjtöltetését, sötétzárkába taszítását, vasra verését, megbotozását, megvesszőzését. A polgári jogegyenlőség sérelmeit példázza az 1856-ban kiadott cselédrendelet, amely nemcsak felhatalmazta a gazdát, hogy „a házifegyelem szigorúbb eszközeit mérsékelt és a cseléd egészségének ártalmatlan módon" alkalmazza[5] (s ez legalábbis pofozási szabadságot jelentett), hanem megszegőit, ha munkaadók voltak pénz-, illetve fogságbüntetéssel, ha gazdasági vagy házicselédek, emellett botozással, vesszőzéssel fenyegette.

A hadkötelezettség szabályozása is magán viselte a rendszer kétarcúságának bélyegét. Formálisan az egyenlőség érvényesült, de a jómódú, ha rákerült a sor, aránylag magas összegért ugyan, de megválthatta magát a nyolcéves katonáskodás terhétől. A katonai szolgálatot a hosszú időtartam mellett az idegen földön való állomásoztatás, a német vezényszó, a szigorú rendtartás és a kegyetlenségtől sem mentes megalázó bánásmód tette nehezen elviselhetővé. Mindez hozzájárul annak magyarázatához, hogy a gyilkosságok aránya miért volt az osztrák hadseregben hétszer, az öngyilkosságoké kilencszer magasabb mint a polgári lakosság körében. Ez európai csúcsértéket jelentett, illetve közelített meg.

6. OKTATÁSI REFORM ÉS KONZERVATÍV TUDATFORMÁLÁS

A rendszer irányítói nélkülözhetetlennek tartották, hogy a birodalom hűségre egyelőre csak fegyveres erővel kényszeríthető népeit mind több kulturális és eszmei kötelék is fűzze az „új Ausztriához". Nem elégedtek meg azzal, hogy korlátlan hatalmi eszközeikkel valóra váltsák a közoktatás és az ismeretközlés területén mindazt, amit a feudális viszonyok forradalmi felszámolása végre lehetővé tett, s ami a hatalompolitikai meggondolásokból általuk is szorgalmazott gazdasági és társadalmi előrelépés elengedhetetlen követelménye volt. Arra törekedtek, hogy intézkedéseik – elsősorban a germanizálás és a konzervatív eszmei hadállások egyidejű erősítése révén – „az összbirodalom" új rendje kiépítésének a céljait is szolgálják.

---

[5] *Magyarországot Illető Országos Törvény- és Kormánylap*, 1856. II. 16–26.

Az oktatási intézményeket különösen szigorú „tisztogatásnak" vetették alá. A pesti egyetemen többek közt katedrájától és nyugdíjától is megfosztották Bugát Pált, a Természettudományi Társulat első elnökét, aki 1848 őszén vállalta az egészségügy irányítását. Erre a sorsra jutott Schoepf-Mérei Ágoston, a hazai gyermekgyógyászat emigrációba kényszerült vezéralakja, aki katonaorvosként vett részt az önvédelmi háborúban, Nendtvich Károly kémikus, a magyar iparfejlesztés lelkes támogatója, Tipula Péter, a börtönbe vetett jogászprofesszor, Petzelt József, a geodézia tanára, aki 1848-ban részt vállalt a mérnökkari tisztek képzésében és sok más az oktatószemélyzet legjobbjai közül. Balassa János, korának legnagyobb magyar sebésze, a honvédkórház volt igazgatója, csak 1850 őszén történt szabadon bocsátása után került vissza az egyetemre. Frank Ignác, a kiemelkedő jogtudós, noha büntetlen maradt, a „tisztogatások" szennyes légkörét elviselhetetlennek érezve öngyilkos lett. (Nyilvános könyvtár céljára Pest városára hagyta nagy értékű könyvgyűjteményét, de a szervilis városi magisztrátus teljesítetlenül hagyta feszélyezőnek ítélt végakaratát.) A József-ipartanodának, amely Kossuth iparoktatási koncepciója végrehajtásának bázisa volt, a „tisztogatások" után alig maradt előadója. Az önkényuralmi szervek megakadályozták a forradalomban és az önvédelmi háborúban részt vett diákok visszaszivárgását a főiskolákra és az egyetemekre, a tényleges hallgatóságot pedig szigorú fegyelmi szabályok gúzsába kötötték. Ha nem is a felsőoktatás területén mutatott kemény következetességgel, de „tisztogattak" a kívánatosnak tartott „rend" helyreállítása érdekében a közoktatás más szintjein is.

Korábbi siralmas állapota nagyon is indokolttá tette a magyar oktatásügy átfogó reformját. A reformkorban az ellenzék haladó oktatásügyi törekvései a kormányzat és a pozícióikat őrző egyházi körök ellenállásába ütköztek. 1848-ban pedig Eötvös József és munkatársai csak az első lépéseket tehették meg az oktatásügy célul tűzött átfogó reformjához vezető úton. Így az érdemi feladatok java része elvégezetlenül került a levert forradalom hagyatékába. A Leo Thun gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter vezetésével a magyarországi tanrendszer egészét is megújító reformmunkálat maga is a forradalmi időszak szülöttje volt. Annak a Franz Exner prágai egyetemi tanárnak az 1848 nyarán publikált tervezetén alapult, aki mind többet veszítve a kultuszminisztériumban elnyert kezdeti nagy befolyásából, politikailag képtelen volt megakadályozni, hogy koncepciója érvényesítése során ne terhelődjék, mégpedig egyre növekvő mértékben, retrográd elemekkel.

A Thun gróf műhelyéből kikerült és több fázisban végrehajtott oktatásügyi reform feltétlen pozitívuma, hogy a betűvetés tanulásától a legmagasabb képesítés megszerzéséig végre egységbe foglalta az oktatás egész rendszerét, és közügynek nyilvánítva azt, az államnak juttatta – legalábbis elvileg – a főfelügyelet jogát. Ténylegesen az egyházaknak biztosította a legnagyobb befolyást, mégpedig – a vallási egyenjogúság különösen kezdetben oly gyakori hangoztatása ellenére – korántsem részrehajlás nélkül.

Az iskolalátogatást az idevágó rendelkezés a 6–12. éves korú gyermekek számára kötelezővé és ingyenessé tette. Az alsófokú, elemi iskolák felállításának és fenntartásának költségeit a községekre hárította, az oktatás tényleges irányításának a jogát viszont az egyházakra ruházta. Ha a gyermek tanulmányait nem folytatta középiskolában, úgy ismétlő, illetve vasárnapi iskola látogatására is kötelezték. (A kevéssé megbízható és egymásnak is ellentmondó statisztikák szerint a kötelezetteknek legalább a fele, de legfeljebb a háromötöde látogatta az iskolát, faluhelyen különösen sok megszakítással. Az egykorú statisztikák szerint Magyarországon a jórészt városlakó német elem gyermekeinek iskolalátogatási aránya volt legmagasabb, ezt követte a magyaroké, tőlük is erősen elmaradva a szlovákoké s még inkább leszakadva a románoké és a szerbeké. A lánygyermekek iskolalátogatása mintegy 15–20 %-kal maradt el a fiúkétól. Az iskoláztatás alacsony hatékonyságát jól tanúsítja, hogy az 1863-ban kiállított újoncok közül Magyarországon csak 22%, Horvát-Szlavonországban csupán 9,5%, Erdélyben pedig mindössze 8,9% tudott ténylegesen írni.)

A középiskolát a reform 8 osztályossá tette, egybeolvasztva az addigi 6 osztályos gimnáziumot, az azt kiegészítő korábbi 2 éves jogakadémiai, bölcsészeti illetve más egyetemi előkészítő jellegű tanfolyamokkal. A 8 osztályos gimnázium első 4 osztályának elvégzése lehetőséget adott átlépésre a főreáliskolába is, amelybe egyébként az alreáltanodákban végzettek kerültek. A tanmenetet szigorú szabályok rögzítették. Igen nagy jelentősége volt a szaktanári rendszer és a gimnáziumi tanulmányokat lezáró, egyetemi tanulmányokra képesítő érettségi vizsga bevezetésének. Míg a kevés számú reáliskolát a városok állították és azok vegyes vallásúak voltak, a gimnáziumokat felekezeti jellegűvé tették. Iskolaállításra az egyházaknak, illetve magánszemélyeknek is lehetőségük volt belügyminiszteri engedély alapján, mindenekelőtt a politikai megbízhatóságtól függően. A nyilvánossági jogot, az érvényes vizsgabizonyítvány kiállításának a jogát azonban csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter adhatta meg, aki az iskola felügyeletéről is gondoskodott és bezáratásáról is intézkedhetett. Thun politikailag veszélyesnek tartotta a középiskolák „magas" számát Magyarországon, reformjának keresztülvitele során jónéhány intézményt összevontak, megszüntettek. Az átszervezés hátrányai leginkább a protestáns intézményeket sújtották. Jól tanúsítja ezt, hogy 1859-ben a protestáns gimnazisták közül minden 3-ik, a görögkeletiek közül minden 7-ik és a zsidók közül minden 12-ik nyilvánossági jog nélküli iskolába járt, míg a katolikusok közül csak minden 316-ik. Még a debreceni református kollégium sem számított teljes jogúnak, diákjai éveken át arra kényszerültek, hogy az érettségi vizsgát idegenben, a nagyváradi premontrei gimnáziumban tegyék le.

A felsőoktatás is rászorult a korszerűsítésre. Ezt a célt szolgálta a szakszerűség követelményeinek fokozása, a felvételnek gimnáziumi érettségihez kötése, a vizsgaszabályzat kidolgozása, a tanulmányi idő megnyújtása. A „magyar tartományok" egyetlen „teljes", négy karral (hittudományi, bölcsészeti, jogi, orvosi) rendelkező egyetemének a pestit nyilvánították. A hallgatóságnak általában a nagyobbik fele jogot végzett. Ez nemcsak a jogászpálya hagyományos és különösen a birtokrendezéssel kapcsolatos jogügyletek nagy száma folytán megújult vonzásával magyarázható, hanem a bürokratikus államgépezet felfokozott hivatalnokszükségletével is. A diákságnak több mint a negyede volt medikus, illetve gyógyszerésznek készült, míg a teológusok és a bölcsészhallgatók együttes hányada az övékénél is majd minden évben jóval alacsonyabb maradt. Az egyetemi szintű hazai pedagógusképzést, sőt a bölcsészhallgatók létszámát is több mint egy évtizedre visszavetette, hogy középiskolai tanári képesítést csak a bécsi, innsbrucki, prágai, lembergi vagy padovai „tanárvizsgáló bizottságok" előtt tett vizsgával lehetett szerezni. 1862-ben nyert végre a pesti egyetem is jogot hasonló testület működtetésére. A professzori kar regenerálódása, a laboratóriumok és a technikai felszerelés fokozatos gyarapodása és korszerűsödése az orvosképzés színvonalának erőteljes emelkedését eredményezte. A pesti egyetem vonzóereje fokozatosan nőtt. A hallgatói létszám tekintetében a birodalom 8 egyeteme közül az 1860-as évek elején a bécsi mögött már 2-ik, Európa 112 egyeteme közt a 13-ik helyet foglalta el.

Fontos előrelépést jelentett a reformellenzék által olyannyira szorgalmazott felsőfokú műszaki képzés terén a József-ipartanoda és a bölcsészkari mérnöki intézet egyesítése (1850), majd „polytechnikummá", „műegyetemmé" szervezése (1856). Az új intézmény a képzés szintjén sokat emelt ugyan, de kötetlen tanrendjével, német tannyelvre kényszerítve és annak a jognak híján, hogy az állami szolgálatra képesítő végbizonyítványon kívül általános érvényű mérnöki oklevelet is adhasson (pedig ezzel a joggal elődje, a hajdani bölcsészkari mérnöki intézet rendelkezett), kevéssé bizonyult vonzónak. Csak korlátozott mértékben korszerűsödött a selmeci bányászati és erdészeti akadémia tanterve. A hagyományos keretek között folytatott erdészeti oktatás mellett alapos képzést továbbra is csak a nemes- és színesfémbányászat terén nyújtott, meglehetősen mostohán kezelve a vas- és a szénbányászat növekvő szakemberigényét. A bányagépészet és a kohászat oktatása csak 1859-től vált valamelyest is rendszeressé. Az agrárszakemberek képzésének színvonalát jelentősen emelte a magyaróvári Habsburg-uradalom gazdatisztképzőjének állami mezőgazdasági főiskolává alakítása (1850). Az elméleti stúdiumokat fokozatosan gyakorlatiakkal társító, ugyancsak kizárólag német nyelven oktató intézet azonban az adott korszakban sokkal inkább a lajtántúli, mint a hazai mezőgazdaság szakember-utánpótlását szolgálta. 1850 után másfél évtizeden át szünetelt a nyilvános oktatómunka a keszthelyi Georgiconban. Bezárt a cegléd–szőkehalmi, a nagykőrösi, a zeleméri, csak tengődött a nagyszentmiklósi közép-, illetve alsó fokú gazdasági tanintézet. Felvirágzott, viszont az 1853-ban alapított pesti kertészképző. A kapitalista fejlődés közgazdasági szakember-ellátottsága szempontjából fontosnak bizonyult a társulati összefogással létrehozott pesti kereskedelmi akadémia megnyitása (1857). Sokan sürgették a szakoktatás kiterjesztését és alaposabbá tételét, így Galgóczi Károly, Kubinyi Lajos és az éles szemű Szeremlei Sámuel református lelkész, aki szerint az „e részben ösztönszerűleg helyesen ítélő nép . . . a gimnáziumokon az Alföldön mindenütt zúgolódik. . . a polgári életre szükséges tudomány után eped".[6]

---

[6] Idézi: R. VÁRKONYI ÁGNES, Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája. *Századok*, 1974. 921.

A Thun-féle reform pozitívumainak sorába tartozott, hogy az iskolai oktatást anyanyelvi alapra helyezte. Ez elsősorban a nem magyar népek megnyugtatását célozta, noha az 1840-es évek magyarosító intézkedései korántsem mentek át annyira a gyakorlatba, hogy most nagyon sok alapfokú iskolában vált volna indokoltan szükségessé a magyar nyelvű oktatás kiiktatása. Míg az elemi iskolákban nagyjából a tanulók anyanyelvének megfelelően folyt az oktatás, a középiskolákban határozottan germanizáltak. A magyar középiskolák egész sorát nyilvánították német tannyelvűvé. Magas óraszámmal tették kötelezővé a német nyelv oktatását, sőt azt is elrendelték, hogy fokozatosan egyes közismereti tárgyakat is németül oktassanak. A latint és a görögöt például nem az anyanyelvre, hanem németre kellett fordítani. A germanizálás érdekében a tanárok alkalmazásának feltételévé tették a német nyelvtudást. A pesti egyetemen a hallgatóság ismételt tiltakozását elfojtva a hittudományt és néhány jogi, illetve bölcsészeti tárgyat latinul, a többit elegyesen németül és magyarul tanították. A szakiskolák nyelve szinte kizárólagosan a német lett.

Tartalmi vonatkozásban dinasztiahűségre, hitbuzgóságra, az adott társadalmi és politikai berendezkedés tiszteletére kellett nevelni az ifjúságot, alig leplezetten párosítva ezt a nemzeti és a polgári szabadságtörekvések elfojtása szükségességének hirdetésével. Már 1851-ben császári rendelet tette a bécsi Schulbücherverlag monopóliumává a birodalomban felhasználható valamennyi tankönyv megjelentetését és forgalomba hozatalát. Hiába sorolta a rendszer öndicsérő megnyilatkozásaiban civilizatórikus érdemei közé Magyarország bécsi tankönyvekkel való ellátását is, a kiadott tankönyvek nyelvek szerinti aránya a germanizálást, tartalmuk pedig a rendszer konzervatív tudatformáló céljainak a messzemenő érvényesítését mutatja. Nemcsak a magyar történelem és irodalom oktatása terén voltak kérlelhetetlenek minden lázító ténnyel, felszabadító gondolattal szemben, hanem az egyetemes történet és a világirodalom tanításában is. Még az ókori klasszikusokból is csak az önkényuralom politikai céljaival összhangban álló eszményekkel ismerkedhetett a gimnáziumi tanórákon a diákság. Minden eszközt felhasználtak a Habsburg-hatalom és a katolikus egyház történelmi szerepének az idealizálására és egy olyan értékrend elfogadtatására, amely az adott uralmi viszonyok fenntartásának támogatását sugallta. Az egyetemen kezdetben beérték azzal, hogy

„a tisztogatások” révén, s ha kellett tanárok importjával nemcsak szakmailag, hanem világnézetileg is megfelelő kezekben legyen az oktatás, de hamarosan továbbléptek. A tanszabadság nálunk 1848-ban tételes törvénybe iktatott és eleinte Thunék által is hirdetett alapelveitől eltérően, a rendszer kötelezettséget vállalt a vallási buzgalom felélesztésére az egyetemeken (köztük a más vallású tanárok alkalmazását kizárva „katolikusnak” minősített pestin), hangsúlyozva a hasznos tudományokat „különösen” a 18. század óta „fellegként homályosító tévedések” eloszlatásának szükségességét.

A vallásháborúk kora óta nem hatotta úgy át az egymásrautaltság érzése a Habsburg-udvart és a pápai kúriát, mint ezekben az években. Szerepe volt ebben annak, hogy a vakbuzgóságra nevelt Ferenc József és tanácsadóinak egy része az állítólagos „túlzott engedmények” mellett, a felvilágosodás és a liberalizmus „felforgató” eszméinek, meg a protestantizmusnak tudta be mindazt, ami a dinasztia uralkodásának a nyugalmát megzavarta. A világi hatalmához görcsösen ragaszkodó, az olasz nemzeti egységmozgalom ellenében az egyházi államot mindenképpen fenntartani kívánó pápaság is messzemenően kereste az együttműködést az osztrák császársággal. 1849 után a birodalomban nemcsak a forradalmak idején hozott egyházpolitikai reformokat számolták fel fokozatosan, hanem a jozefinizmus maradványait is. Az uralkodó lemondott a középkor óta féltékenyen őrzött placetum regiumról, a királyi tetszvényjogról, azaz minden uralkodói ellenőrzéstől mentessé tette a pápai hatóságoktól érkező egyházi rendelkezések érvényesítését. A még Mária Terézia által kitiltott jezsuita rend visszatért a birodalomba. Az 1855-ben Róma és Bécs között kötött, éppen Ferenc József huszonötödik születésnapján aláírt konkordátum a katolikus egyház tevékenységét szinte teljesen mentesítette az állami felügyelettől. A katolikus ifjúság oktatását minden szinten közvetlenül egyházi ellenőrzés alá helyezte. A vegyes házasságban élő katolikusok családjogi ügyeit is egyházi bíróság elé utalta. A püspökök felhatalmazást nyertek, hogy az alsópapságot – a kolostorba záratást is beleértve – maguk büntethessék. A megegyezés biztosította az egyházi javak autonóm igazgatását, egyházi tulajdonná nyilvánította a Vallás- és tanulmányalap közel 400 ezer kat. holdra rúgó magyarországi birtokállományát, noha korábban az egyház csak haszonélvezeti joggal rendelkezett. Hiába iktatták 1848-ban törvénybe „örök emlékezetül” az egyház kármentesítés nélküli lemondását a tizedről, a konkordátum földbirtokot, illetve állami járadékot kötött ki kárpótlásul. A magyar egyházfők mégsem örültek maradéktalanul annak, hogy a Habsburg-hatalom a katolikus egyházat szinte állammá tette az államban, mivel csak nagy üggyel-bajjal tudták megakadályozni, hogy a birodalmi egység érdekében a magyar katolikus hierarchiát ne rendeljék alá a bécsi prímásnak.

A katolikus pozíciók erősítése mindenekelőtt az egyházi önkormányzatuk gyakorlásában korlátozott protestánsok rovására érvényesült. Míg a katolikus egyházi társulatok mentesültek az 1852-ben kiadott „egyleti törvény" korlátozásaitól, a protestánsokkal szemben kirívó szigorral alkalmazták azokat. Nemcsak az oktatásügy átszervezéséhez fűződtek protestáns sérelmek. A vegyes házasságok létrejöttének akadályozását célzó 1856. évi házasságjogi nyílt parancs egyik kiegészítő rendelkezése például kimondta, hogy katonai személy csak katolikus pap előtt köthet vegyes házasságot. Egy másik, ugyancsak 1856-ban kiadott rendelet a katolikusnak nyilvánított temetőkben akkor is csak szertartás nélkül és elkülönített helyre engedte meg más vallásúak temetését, ha a községben más temető nem is volt.

A katolikus egyháznak nyújtott kedvezmények korántsem jelentették azonban azt, hogy a rendszer számára megbízhatatlan, vagy vele éppenséggel szembeforduló papok is kedvezményekben részesültek volna. A szabadságharc leverését követően kivégzett tucatnyi egyházi személy többsége katolikus volt, és több, a nemzeti ügy támogatásával vádolt katolikus főpap eltávolítására is sor került. Soha addig Magyarországon annyi katolikus papot nem vetettek fogságba haladó törekvései miatt, mint az önkényuralmi rendszer idején.

A bécsi hatalom II. József hajdani kísérletével ellentétben az abszolutizmust immár nem felvilágosítással, hanem szellemi elnyomással párosította. A sajtó ellenőrzésének kezdeti szabályozatlansága a tettlegességig is fajuló hatósági túlkapásokra éppen úgy lehetőséget nyújtott, mint a körülményeket, sőt esetenként a nyelvet is alig ismerő katonai, illetve rendőrhatóságok anekdótákban sokat emlegetett kijátszására. Átmeneti intézkedések után hatósági utasításként látott napvilágot 1852-ben a sajtórendtartás, amely körültekintő gondossággal intézményesítette a cenzúrát. Az újságokat egy órával, egyéb nyomtatványokat három nappal a megjelentetés előtt be kellett mutatni. Ennek folytán a nyomdatulajdonosok – többnyire egy személyben kiadók is – és a szerkesztők félve a már kinyomtatott mű elkobzásával járó óriási veszteségtől, mondhatni maguk váltak a kiadandó művek előcenzoraivá, illetve fokozott öncenzúrára szorították a szerzőket. Az, hogy az illetékes rendőrtisztviselő a kefelevonatot cenzúrázza, kivételes kegynek számított, amit jobbára csak egyes befolyásos hírlapszerkesztők értek el. A rendőrség, illetve a könyvek cenzúrázására a birodalomban 29, ebből a magyar tartományokban 8 helyen felállított könyvvizsgáló bizottság a megjelenést megtilthatta, sőt a nemkívánatos sajtótermék lefoglalásáról is intézkedhetett. Ellenőrizte azt is, vajon nem terjesztenek-e olyan külföldi sajtóterméket, amely szerepel az időről időre kiadott tilalmi listákon. Felelősségre vonás esetén büntetés fenyegette a tiltott munka szerzőjén kívül esetleges fordítóját, szerkesztőjét, kiadóját, a nyomdászt s a terjesztő könyvkereskedőt is. Az „uralkodási forma erőszakos megváltoztatására", „polgárháború előidézésére" való izgatás esetén 20 évig, felségsértés, „az országos közigazgatás elleni megvetésre", ítéletek, rendeletek elleni „engedetlenségre" csábítás esetén 5 évig terjedő börtönbüntetés fenyegette a rendtartás megszegőit. Egy évig terjedő „szigorú fogság" várt nemcsak a nemzetiségi vagy a vallási „pártoskodásra" serkentőire, hanem „a polgári társadalom egyes osztályai vagy rendei" elleni hangulatkeltőre és arra is, aki a házasság intézményét, illetve „a tulajdonjog fogalmát lealacsonyítja, vagy megingatni törekszik". Még a „közbiztonságot nyugtalanító" jóslat közlője is féléves szabadságvesztésre számíthatott.[7]

Az önkényuralom szervei az utas- és áruforgalom ellenőrzésekor, a vagyonelkobzások alkalmával, a házkutatások során különös gonddal figyeltek minden sajtótermékre, amely tudatformáló céljaikat veszélyeztethette. Jellemző módszerességükre, és (ismerve az illegális művészeti és sajtótermékek terjesztésének ezt a formáját) indokolt aggályosságukra, hogy 1853-ban császári nyílt parancs tiltotta meg a könyvek, a nyomtatványok, a képek és a szobrok házalás útján történő értékesítését.

A szellemi élet gúzsbakötéséhez tartozott a nyilvános rendezvények és a színházi előadások megrendszabályozása is. 1855-ben még azt is megtiltották, hogy Vörösmarty árváinak a támogatására nyilvános előadásokat és hangversenyeket szervezzenek. Nemcsak a rendőrség engedélyét és megbizottainak jelenlétét szabták feltételül, hanem arra is jogot adtak a rendőrhatóságoknak, hogy a próbák során beleszóljanak a dramaturgiai és rendezési kérdésekbe, sőt a maszkok és a díszletek megválasztásába is. A pesti Nemzeti Színház története jól példázza a rendőri beavatkozás különböző formáit. Amikor 1850 augusztusában pisszegés zavarta a császár születésnapját ünneplő díszelőadást, a karzat közönségéből 14 nézőt 30–30 botütéssel, hármat pedig vesszőzéssel büntettek. Auber *Álarcosbál*-jának előadását, amely a később Verdi által is megzenésített Scribe-szövegkönyvet követte, Josef Protmann pesti rendőrfőnök csak úgy engedélyezte, ha abban III. Gusztáv király – a történelmi tényekkel ellentétben – megmenekül, a merénylők viszont illő módon rendőrkézre jutnak.

---

[7] Lásd az 1852. május 27-i sajtórendtartást és bizalmas végrehajtási utasítását. Magyar Országos Levéltár D. 191. Helytartótanács. Elnöki, személyesen kezelt iratok 1865. II–15–49204.

Az elnyomó rendszer a köztevékenység minden színterét megszállva, a hatalom minden eszközét igénybe véve törekedett beolvasztó és tudatformáló céljai keresztülvitelére.

II. FEJEZET

POLITIKAI MAGATARTÁSFORMÁK AZ 1850-ES ÉVEKBEN

1. A NEMZETISÉGEK CSALÓDÁSA

A Habsburg-hatalom önkényuralmi rendszerének egyik feloldhatatlan ellentmondásává vált, hogy 1849 után úgyszólván minden intézkedése, amelyet az ,,új és egységes Ausztria'' megszilárdítása érdekében tett, lazította kapcsolatát a horvátokkal és a magyarországi, illetve az erdélyi nemzetiségekkel. Azokkal az erőkkel tehát, amelyeknek éppen a forradalom által megdöntött régi rendszer idején felhalmozott jogos elkeseredettségét olyan sikeresen tudta saját forradalom ellenes céljai szolgálatába állítani. Pedig szövetségesként való megtartásuk, illetve a magyar forradalomhoz hajló csoportjaik elszigetelése nagyon is érdekében állott a rendszernek, hiszen a nem magyar nemzetiségű lakosok együttesen ,,a magyar tartományok'' népességének többségét alkották.

A korszak egyetlen, a nemzetiségi megoszlást is számba vevő, de azt a magyar nemzetiségűek rovására torzító statisztikája szerint, az 1850-ben tartott népszámlálás idején a lakosság százalékosan így oszlott meg:

1. táblázat

Magyarország lakosságának anyanyelvi megoszlása (1850)
(%-ban)

Országrész	Magyar	Szlovák	Román	Német	Szerb-horvát	Kárpát-ukrán	Egyéb
A szűkebb Magyarország (a Vajdasággal és a Bánsággal)	44,2	16,4	12,0	12,4	5,9	4,3	4,8
Erdély (a Partiummal)	26,9	–	57,3	10,4	–	–	5,4

Ha tekintetbe vesszük is a magyarok arányának szándékos csökkentését (elsősorban a németek javára), kétségtelen, hogy az egykorú Magyarországon és Erdélyben a nem magyar népek voltak többségben, nem is szólva arról, hogy Horvátországban a magyarok aránya elenyésző volt. Nem kétséges tehát, hogy az önkényuralom céljainak megvalósítása messzemenően függött a nem magyar nemzetiségűek magatartásától is. Az önkényuralom rendszerének kiépülése a magyarság mellett a reményeiben mindinkább csalatkozó többi népet is keserűséggel töltötte el, sőt a politikailag leginkább tudatos rétegeik zömét hovatovább szembe is fordította a bécsi törekvésekkel. Gyanakvást keltett az a lázas sietség, amellyel – a magyar ellenállás megtörésének másnapján – feloszlatták, sőt fegyvereik átadására kényszerítették a román, szlovák és szerb szabadcsapatokat. Ehhez járult még Erdélyben annak sérelmezése, hogy felszámolták a román határőrséget is, és tagjait a császári sorkatonaságba osztották. Minden nemzetiség körében (a hazai németséget is beleértve) elégedetlenséget váltott ki a közadók gyors növelése, az új adók és illetékek bevezetése és kíméletlen behajtása. A magyar népességű országrészeken kívül elsősorban a románlakta területeken került sor véres összecsapásokra az adószedő hatalmat képviselő pénzügyőrök, a gyűlölt „fináncok" és a nép között.

Noha Magyarország széttagolása során nemzetiségi ellensúly képzésével akarták útját állni a magyar önrendelkezési törekvések felújulásának, a centralizációs politika a nem magyar népeknek is sok csalódást hozott. A horvát vezető réteg eredetileg a birodalom délszlávok lakta területeinek egyesítését kívánta a saját hegemóniája alatt. A hatalom nemcsak ezeket a reményeket oszlatta szét. S nemcsak annak állta útját, hogy felszámolásra kerüljön a katonai határőrvidék különállása, noha az a horvát gazdasági-társadalmi fejlődésnek is a forradalmi magyar kormányzat által messzemenően méltányolt alapkövetelménye volt. Az 1848–49-ben a Habsburg-hatalomért minden más népnél nagyobb véráldozatot hozó horvátoknak le kellett mondaniok még az önkormányzat remélt kiterjesztéséről, hovatovább fenntartásáról is. Jellačić már 1849 nyarán összeütközésbe került saját báni tanácsával, amely távollétében megtagadta a horvát önrendelkezési törekvéseket is sértő olmützi alkotmányt. Megdöbbenve tapasztalta, hogy honfitársai Zágrábban nemcsak sajtórendszabályai, hanem az ellen a fekete-sárga zászló ellen is tüntettek, amelynek diadaláért küzdött. Hamarosan maga is alkudozásra kényszerült a centralizációs politikát kiteljesítő Schwarzenberg–Bach-kormányzattal, immár azért könyörögve, hogy a horvátokat is sújtó jogfosztó és beolvasztó rendelkezések fájdalmát legalább közreadásuk kíméletességével enyhítsék. Semmiféle uralkodói dicséret és báni magyarázkodás nem változtatott azonban a horvát országgyűlés feloszlatásának, a horvát közigazgatási és igazságszolgáltatási önkormányzat hatálytalanításának, a határőrvidék feudális elemekkel terhes katonai alávetettsége továbbéltetésének a tényén s azon, hogy a kulcspozíciók betöltésénél nem a horvát érdemeket és kívánságokat, hanem kizárólag az összbirodalmi érdekeket vették figyelembe. (Jellemző módon elutasították Jellačićnak még azt a kérelmét is, hogy a horvátországi hivatalnokok uniformisának színét legalább maguk állapíthassák meg. Kivételes kegynek számított annak engedélyezése, hogy az egyenruhák szabásában mérsékelten, de érvényesüljenek a horvát nemzeti vonások is.) Jellačić óriási pénzjutalmat és 1854-ben grófi címet kapott ugyan, de befolyását az udvarban erősen csökkentette, hogy képtelen volt megakadályozni a horvát, illetve általában a délszláv nemzeti törekvések továbbélését. A horvát nemzeti törekvések következetesebb képviselői az üldöztetéstől sem menekültek meg. A gyanúsak listájára került a horvát nemzeti mozgalom olyan vezetője, mint Ivan Kukuljević, a történelmi társulat megalapítója, Josip Juraj Strossmayer diakovári püspök ellen pedig, akit egyébként a német nyelv terjesztésének akadályozásával is megvádoltak, adómegtagadás címén még katonai végrehajtást is indítottak. A krími háború idején, amikor a fegyverbe szólított horvát határőrök elégedetlensége a felszínre tört, Ljudevit Gaj, az illír mozgalom hajdani vezére került vizsgálati fogságba. A politikaival társuló kulturális elnyomást példázza, hogy többek között a horvát nemzeti irodalom két jeles személyiségét, Mirko Bogovićot és Ivan Filipovićot is hosszú börtönbüntetésre ítélték. Ugyanakkor az uralkodó egyes gesztusai, illetve intézkedései, így a horvát báni méltóság továbbéltetése, a zágrábi érsekség megalapítása (1852) és a lojális horvát sajtótermékek támogatása a horvátországi dinasztiahűség átörökítéséhez járultak hozzá.

Míg a báni méltóság fenntartása a horvát nemzeti önkormányzat illúziójának tápot adott, a magyarországi szerbeknek e vonatkozásban a „Vajdaság" elnevezéssel kellett megelégedniök s azzal, hogy Ferenc József uralkodói címeinek végtelen sorában immár a „Szerb Vajdaság nagyvajdájának” is nevezte magát. Nagy elkeseredést keltett, hogy az 1848–49-ben létrehozott szerb hatalmi szervek tevékenységét betiltották, sőt a lojális Rajačić pátriarkát is fegyveres beavatkozással fenyegették meg arra az esetre, ha akadályozni merné a felszámolt szerb önkormányzat irattárának lefoglalását. Valójában Rajačić számára csak az a lehetőség maradt, hogy a szerb nemzeti törekvéseket a görögkeleti egyházi szervezet keretei közt éltesse tovább. Ez viszont szükségszerűen visszavetette a szerb nemzeti mozgalom polgárosítására irányuló erők, Svetozar Miletić és társai befolyásának érvényesülését. Az önkényuralmi közigazgatásban számos szerb is alkalmazást nyert, a jelentős pozíciók azonban szinte kivétel nélkül a Monarchia megbízható katonáinak és bürokratáinak a kezébe kerültek. Összhangban állt ez Schwarzenberg cinikus célmeghatározásával, azzal, hogy az új koronatartomány, mint holmi „fattyú”, kellő náspángolással jól nevelt „gyermekké” formálódjék. Baljós jelnek tekintették a szerbek azt, hogy a nemzeti központjuknak számító Karlóca helyett az erős német polgársággal bíró Temesvár lett a tartomány székhelye. A Vajdaságban az elcsatolás miatt zúgolódó magyarok és a nemzeti törekvéseik semmibevételét sérelmező románok által is fokozott elégedetlenség olyan mértéket öltött, hogy a kormányzó, Ferdinand Mayerhofer báró tábornok kihirdette a statáriumot. Elnémították a szerb nemzeti sérelmeket hangos szóval panaszló lapokat, betiltották vagy működésük beszüntetésére kényszerítették a kulturális és diákegyesületeket. Az 1850-es évek folyamán titkos jelentések sora emlegette: mind több szerb kárhoztatja, hogy 1848–49-ben segítette a császáriakat a magyarok ellenében. Maga Stratimirović, a szerb felkelő sereg császári tábornokká emelt vezére is gyanússá vált Bécsben, s mint későbbi, az önkényuralom és a Habsburg-hatalom elleni nyílt állásfoglalása bizonyította, nem ok nélkül. Különös gonddal ellenőrizték a Vajdaság és a határőrvidék lakosságának kapcsolatait a szerb fejedelemséggel. Még azt a Knićanin tábornokot is bizalmatlankodva figyeltették határszéli látogatása alkalmával, aki az 1848-ban magyarországi betörésre toborzott szerb önkéntesek parancsnoka volt.

A szerbség elégedetlensége a Vajdasággal, annak felismerése, hogy ennek keretei közt nem biztosították számukra a nemzeti önkormányzat feltételeit, korántsem jelenti azt, mintha a formális engedményeket is

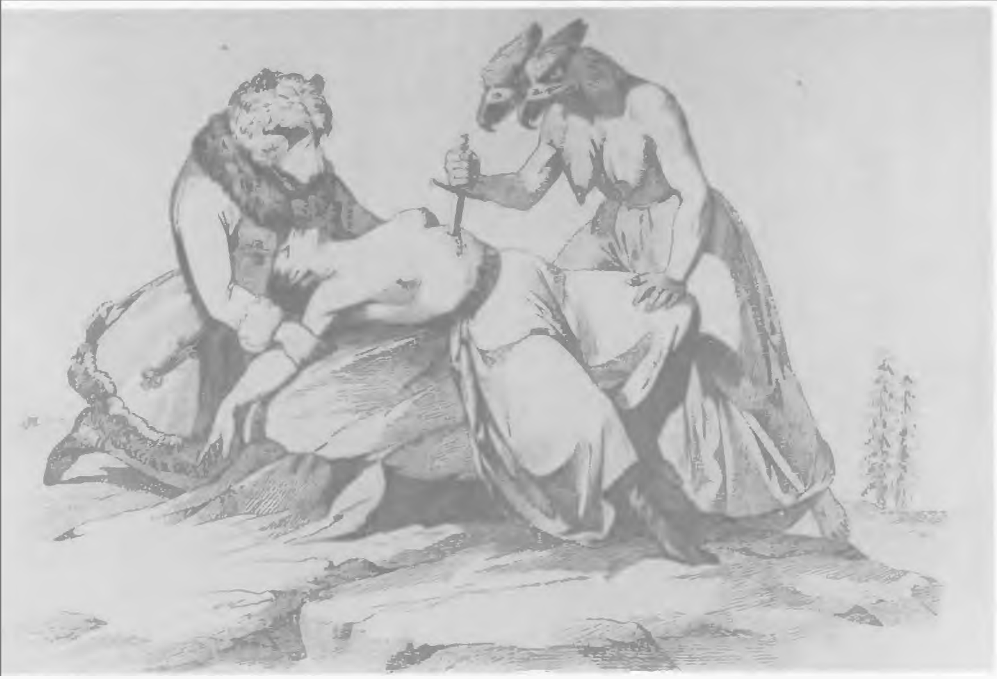

69. „A két mészáros". Olasz rajz 1849-ből. A cári hatalmat jelképező medve kiszolgáltatja a Magyarországot szimbolizáló nőalakot a kétfejű Habsburg-sas kegyetlenségének

70. Felix Schwarzenberg herceg, birodalmi miniszterelnök

1. Julius Haynau báró, táborszernagy ▶

72. Batthyány Lajos kivégzése 1849. október 6-án

73. Az aradi vértanúk

74. Ferenc József 1860-ban

75. Alexander Bach,
birodalmi belügyminiszter

76. Albrecht főherceg,
Magyarország főkormányzója

**77. Karl Grünne gróf,
a császár főhadsegéde**

78. Johann Kempen báró,
birodalmi rendőrminiszter

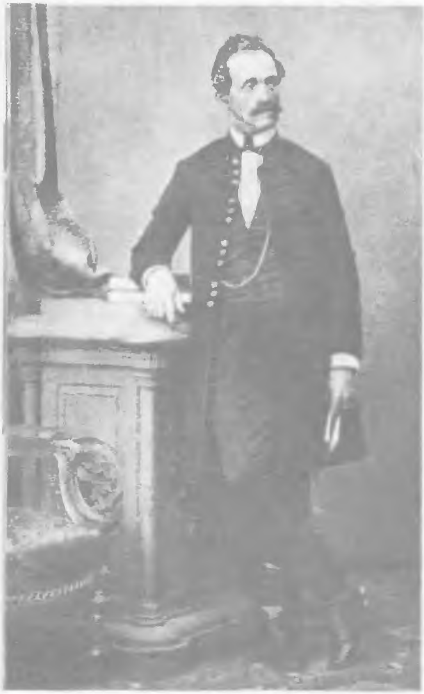

79. Dessewffy Emil gróf

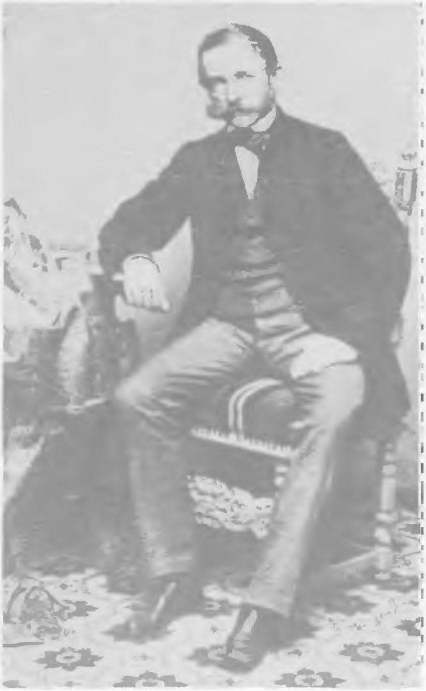

80. Apponyi György gróf

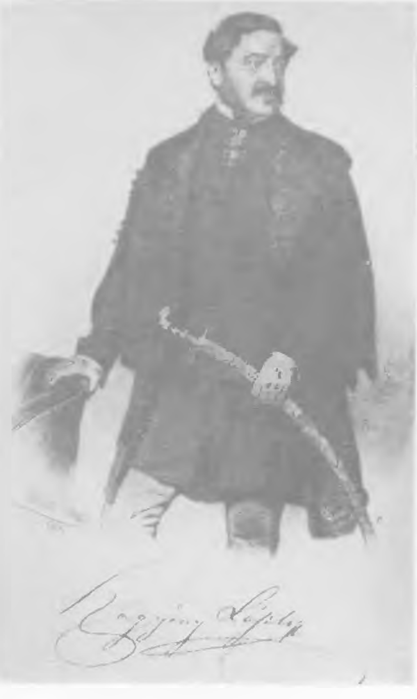

81. Szőgyény László

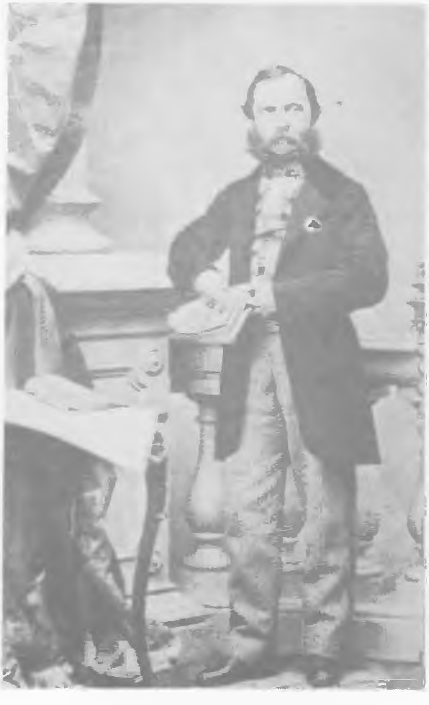

82. Zichy Ferenc gróf

83. Eötvös József báró

84. Szalay László

85. Kemény Zsigmond báró

86. Mocsáry Lajos

87. Kossuth Lajos

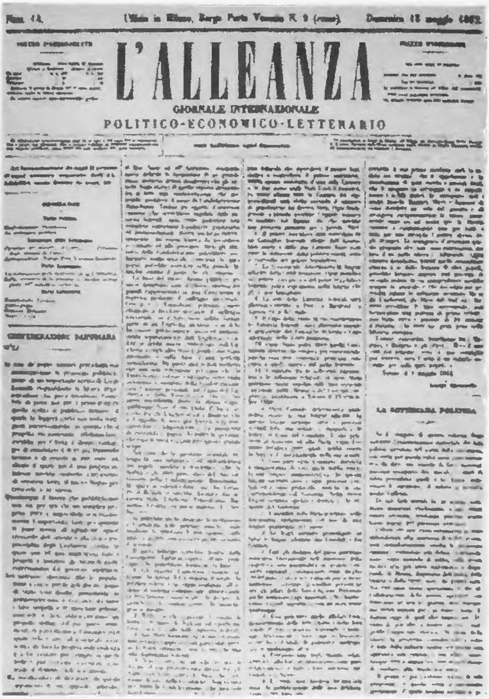

L'ALLEANZA

GIORNALE INTERNAZIONALE

POLITICO-ECONOMICO-LETTERARIO

88. Kossuth tervezete a Dunai Szövetségről ▶
a *L'Alleanza* című milánói lapban

89. Teleki László gróf

90. Klapka György

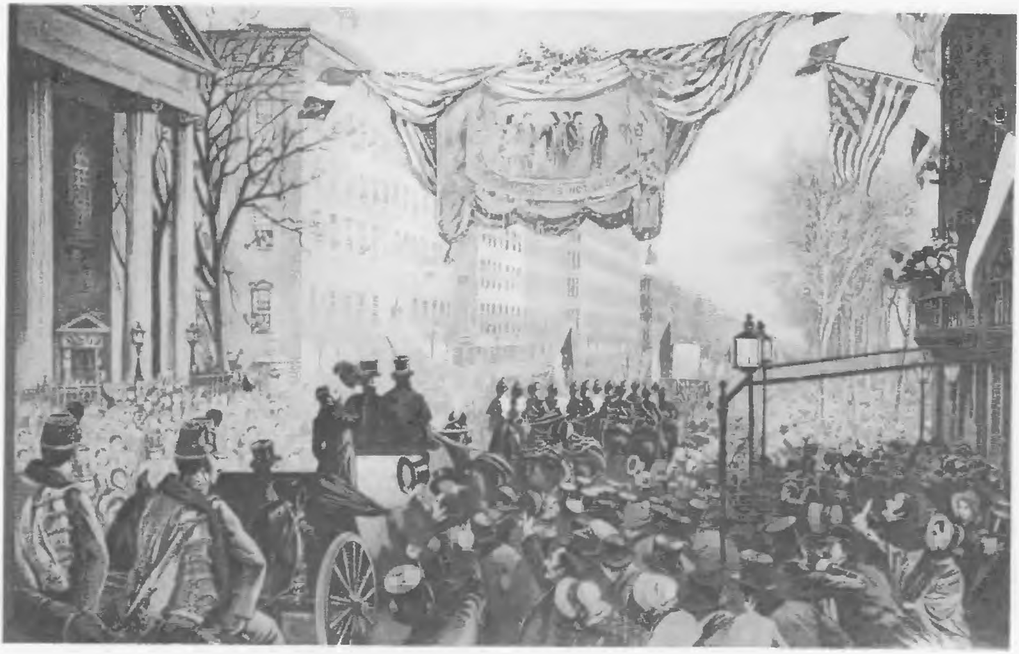

91. Kossuth köszöntése New Yorkban 1851. december 6-án

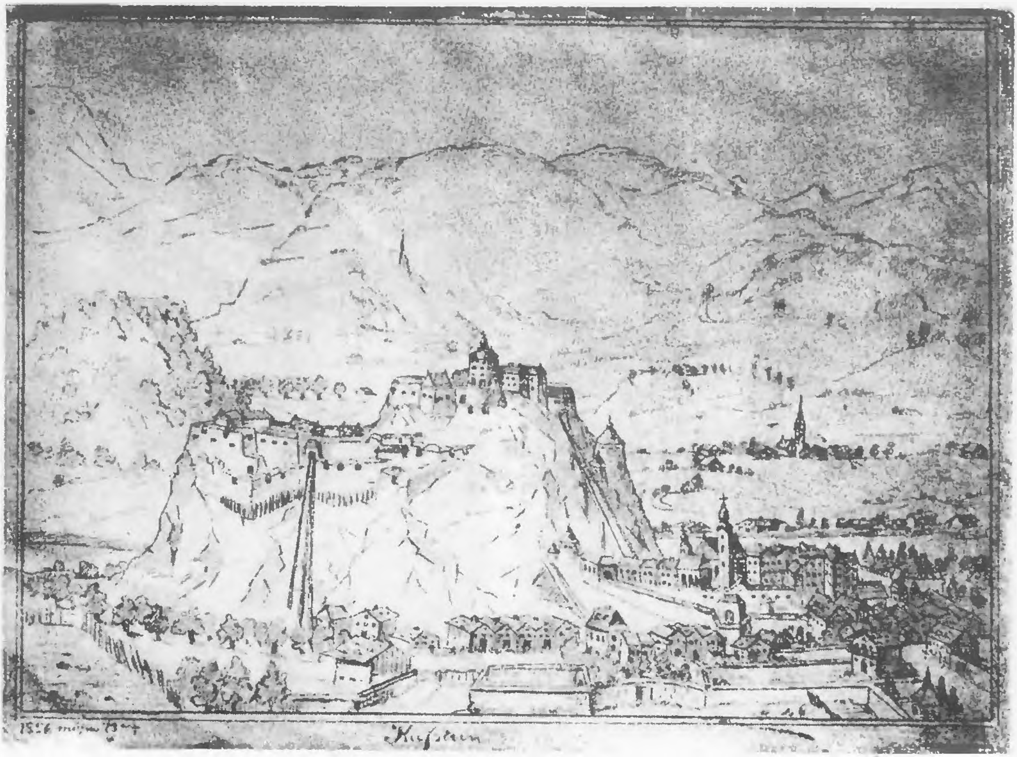

92. Kufstein vára

nélkülöző szlovákok szemében ne tűntek volna még ők is viszonylag kedvezményezetteknek. A szlovák nemzeti mozgalom vezetői azt kívánták, hogy a Habsburg-hatalom váltsa be a nemzetek egyenjogúságának és önkormányzatának megteremtésére tett ígéreteit az ő esetükben is legalább annyira, hogy a Vajdaság mintájára alakítson külön koronatartományt a szlováklakta területekből. Kívánságuk nem talált meghallgatásra. Csalódottságukat fokozta, hogy a pozsonyi és a kassai kerületben vezető szerephez jutottak egyes, a rendszerrel együttműködő aulikus magyar arisztokraták, és így még a „magyar urak" sokat fájlalt hegemóniájának megtörését sem tapasztalhatták. Hamarosan a legtöbb pozíció e területen is császári bürokraták kezébe került ugyan, anélkül azonban, hogy ez a szlovák nemzeti törekvések érvényesülése szempontjából kívánatos változást hozott volna. A germanizálás a szláváklakta területeken is teljes erővel folyt. Az anyanyelv használatát csak az alsó fokú közigazgatás szintjén tudták úgy-ahogy biztosítani. Míg az elemi oktatás szlovák nyelvűségét általában sikerült megőrizniök, sőt megerősíteniök, az a térhódítás, amit a szlovák nyelv az 1850-es évek kezdetén a középiskolákban elért, nem bizonyult tartósnak. Míg az évtized elején a szlováklakta területek középiskoláinak több mint egyharmadában oktattak szlovákul, az évtized második felében már alig egyhatodában. Az oktatásügy területén a szlovák nemzeti törekvések legnagyobb sikerét az 1860-as évek hozták meg, akkor ugyanis három szlovák középiskolát állítottak fel.

A szlovák nemzeti mozgalom szétforgácsolódásában a belső ellentétek felújulása mellett az önkényuralom elnyomó és megosztó intézkedései is fontos szerepet játszottak. A kormányzat egyoldalúan avatkozott be a szlovák politikai küzdelembe és abba is, ami az irodalmi nyelv kialakításáért folyt. Az 1849-ben bécsi egyetemi tanárrá kinevezett Ján Kollárt és csoportját támogatta Štúr demokratikus irányzata elleni konzervatív ihletettségű ideológiai-politikai harcában. Kollár lapja, a *Slovenské Noviny* a bécsi kormányzat szócsövévé vált, szerkesztője azonban már 1852-ben bekövetkezett halála előtt meglehetősen elszigetelődött. Az önkényuralmi rendszernek az együtt élő népek megosztására, nemzeti mozgalmaik szétzilálására irányuló politikájának jellemző példái közé tartozik, hogy a szlovák nemzeti törekvések hivatalt vállaló képviselői közül Ján Franciscit Besztercebányáról előbb Debrecenbe, majd Nagyváradra, Stefan Marko Daxnert Kassáról Sátoraljaújhelyre, végül Nagykállóba helyezték. Ján Pálárik selmeci segédlelkészt egyházi főhatósága előbb kolostorba küldte, majd Pestre helyezte át, kiszakítva őt is eredeti környezetéből. Az államellenes agitációval vádolt Hurban rövid időre az abszolutizmus börtönét is megismerte. Utóbb azonban visszanyerte lelkészi állását, sőt lapkiadási engedélyhez is jutott.

1850 elején az erdélyi, a bánsági és a magyarországi románság vezetői közös kérelemlevéllel fordultak a császárhoz. Felsorolva nemcsak régi, hanem immár új sérelmeiket is, kérték a birodalom románlakta területeinek politikai és közigazgatási egységgé való formálását, arányos képviseletet a politikai fórumokon, szabad nyelvhasználatot és azt, hogy a császár ,,a román nép nagyhercege'' elnevezést is sorolja címei közé. Noha a ködös ígéretekbe burkolt visszautasítás nagy elkeseredést szült, még nem vette el a lojális román politikusok kedvét az újabb kérvényezési akcióktól. Hiába kérték azonban azt is, hogy legalább egységes igazságszolgáltatási szervezethez juthassanak Bécsben működő román legfelsőbb fórummal, és önálló román felsőoktatási intézményt állíthassanak fel Erdélyben. Elkeseredésüket növelte, hogy az udvar mind élesebb hangon fogalmazta elutasításait, sőt több vezetőjüket, köztük Simion Bărnuţot egyenesen kiparancsolta a birodalmi fővárosból. Erdélyben Avram Iancut már 1849 karácsonyán elfogták az új lázongásokért bűnbakot kereső császári katonák, de paraszthívei erőszakkal kiszabadították. Az erdélyi román felkelés volt vezérét, aki büszkén utasította el a császári kitüntetést, 1852-ben vetették újra fogságba, mert régi harcainak színhelyén, az Érchegységben leverte a kétfejű sast a parasztnyúzó kincstári igazgatóság épületéről. Végül is szoros rendőri felügyelet alá került. Erdélyi radikális társainak egész sora jutott hasonló sorsra, vagy kényszerült menekülésre.

Indokolt sérelemként rótták fel a románok, hogy a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság önálló közigazgatásának megszervezése után – noha az új ,,koronaországban'' a románok aránya volt a legmagasabb, az összlakosság több mint negyedét tette ki – mindössze 6 közigazgatási tisztviselő, az összlétszám alig 2%-a került ki soraikból. Egész Erdélyben pedig a románság abszolút többsége ellenére az 1850-es évek végén mindössze 172 román közhivatalnok működött. A brassói középiskola felállításától és a belényesinek 8 osztályos gimnáziummá való fejlesztésétől eltekintve a görögkeleti és a görög katolikus egyházak minden oktatásügyi erőfeszítése is csak az elemi iskolák számának gyarapítására bizonyult elegendőnek. Az 1849 után létesített 2 új román tanítóképzőt a kormányzat felekezeti ellentétekre hivatkozva hamarosan bezáratta.

Jelentős politikai visszahatása volt annak, hogy a katolikus pozíciók erősítésére törekvő bécsi kormányzat az erdélyi görög katolikus egyháznak olyan kedvezményeket biztosított, amelyekhez a görögkeleti egyház minden lojalitása ellenére csak hosszú idő múltán jutott. 1850-ben a magyar forradalom támogatása címén elítélt Lemény görög katolikus püspök helyébe Sterca-Suluţiu került. A már korábban Fogarasról Balázsfalvára helyezett püspökséget 1853-ban érsekség rangjára emelték, és a magyar államtest széttagolására irányuló koncepciónak megfelelően felszámolták függését az esztergomi érsektől. Hozzácsatolták viszont a „magyar koronaországhoz" tartozó nagyváradi görög katolikus egyházmegyét is, és lehetővé tették számára, hogy a görög katolikus pozíciókat két új püspökség, a szamosújvári és a lugosi szervezésével erősítse meg. Ugyanakkor Thun ellenzése folytán sikertelen maradt Şaguna püspöknek az a kísérlete, hogy egységes egyházi testület kerüljön a birodalom különböző „koronaországaiban": Magyarországon, Erdélyben, a Vajdaságban és Bukovinában élő görögkeleti románok élére. Igaz, Şaguna sikerrel háríthatta el Sterca-Suluţiu térítési kísérletét, de a görögkeleti románság nagy keserűségére másfél évtizeden át még azt sem sikerült elérnie, hogy a román görögkeleti egyház kiszabadulhasson a karlócai szerb érsekség függéséből. Şaguna lojalitása csak 1864-ben hozta meg gyümölcsét, a szerb–román ortodoxia egyházi közösségének várva várt felbontását, és az ő kinevezését a magyarországi és erdélyi görögkeleti románság érsekévé.

A magyarországi németség jelentős hányada szolidáris volt a magyar forradalommal, legjobbjai tevékenyen működtek közre az önvédelmi háborúban is. Érthető, hogy soraikban a germanizáló hatalom intézkedései ellentmondásos fogadtatásra találtak. De azok a német népcsoportok sem fogadták osztatlan helyesléssel a birodalom újjászervezésének módját, amelyeknek támogatására a kormányzat nagyon is számított. A bánsági németek a magyarországi németség nemzeti szervezkedésének egyik korai dokumentumában, az 1849 őszén Ferenc Józsefhez intézett és önálló német tartomány kihasítását igénylő folyamodványukban – nem tudva még, hogy mennyire formális annak a Vajdaságnak a „szerb" jelzője, amellyel a „Temesi Bánságot” közigazgatásilag összefűzték – indokoltnak tartották felpanaszolni, hogy ámbár „az uralkodóházzal rokon fajhoz tartoznak, védtelen árvákká lettek egy más nemzetiség házában”.[1] A bánsági németek nem lettek védtelen árvák, sőt nagyon is kedvezett nekik a Temesvár székhellyel szervezett új koronaország egész kormányzati rendszere. Intézményesített nemzeti önkormányzathoz azonban, amire eredetileg törekedtek, nem jutottak. Öröklött privilégiumaik sérelmei folytán korántsem voltak egyértelműen elégedettek az erdélyi szászok, noha hivatali érvényesülési lehetőségeik politikai megbízhatóságuk és a rendszer germanizáló törekvései folytán számottevően javultak. Túlnyomó többségük fájdalmasan vette tudomásul féltékenyen őrzött és 1849-ben a bécsi kormány által még fenntartandónak ígért közigazgatási és törvénykezési önállóságuk felszámolását. Az evangélikus egyház súlyos sérelmei is kedvezőtlenül befolyásolták a szászok és a kormányzat viszonyát, s hozzájárultak ahhoz, hogy a szász értelmiség mindinkább a birodalom határain túl élő németséggel keresett kapcsolatokat.

A kárpátukránok politikai állásfoglalására, a nagy szlovák és román paraszti tömegekhez hasonlóan legerősebben a jobbágyfelszabadítás végrehajtásával kapcsolatos fejlemények hatottak. Tekintettel arra, hogy osztálytörekvéseik érvényesítése legtöbbször az önkényuralmi erőszakszervezetek fellépésén tört meg, sőt a kincstári uradalmak esetében maga az alapkonfliktus is az államhatalom helyi képviselőivel fordította szembe őket, érthető, hogy az 1850-es években a hangulatjelentések nagyon is kételkedtek a megbízhatóságukban. A kárpátukránok politikai vezetőjének szerepét meglehetős önkényességgel monopolizáló Adolf Ivan Dobrzanszky, aki a cári intervenciós csapatok oldalán tevékenykedett 1849-ben, már az olmützi alkotmány kibocsátása után berzenkedve tapasztalta, hogy a kárpátukránokat a politikai önkormányzatnak még a minimumával sem kecsegtették. 1849-ben az ungvári kerületi főbiztos oldalán nyert vezető hivatali beosztást, anélkül azonban, hogy népe sorsának alakulását tartósan és érdemlegesen befolyásolhatta volna. Be kellett érnie az igen keskeny kárpátukrán értelmiségi réteg néhány tagjának hivatali alkalmaztatásával és azzal, hogy az anyanyelvi oktatásnak ne csupán az elemi iskolákban, hanem az ungvári gimnáziumban is tere nyíljék. 1850-ben azonban Dobrzanszkyt elhelyezték Ungvárról. A kormányzat még őt sem ítélte alkalmasnak arra, hogy saját népe körében tevékenykedjék. A kárpátukrán parasztság túlnyomó része politikai tekintetben is szinte teljesen az alsópapság töretlen befolyása alatt maradt. Ennek is nagy szerepe volt abban, hogy köreiben tovább éltek a cári hatalom iránti illúziók, sőt a krími háború idején – a Habsburg-hatalom és a cári Oroszország viszonyának kiéleződése nyomán – még meg is erősödtek.

---

[1] Idézi: Berzeviczy Albert, Az absolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865. I. Bp. 1922–1937. 148.

Magyar körökben valóságos szállóigévé vált az 1850-es években, hogy a Habsburg-hatalomtól a nemzetiségiek azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. Akadtak azonban olyanok is, akik e mondás valóságtartalmából a magyarság és az elnyomatásban vele osztozó többi nép megbékélésének és összefogásának a lehetőségére következtettek. A nemzetiségiek túlnyomó többségéről még csak azt lehetett megállapítani, hogy az önkényuralmi centralizáció legalább annyi keserűséggel töltötte el, mint amennyi reménységgel 1849-ben a magyar hegemónia megtörését fogadta. Maga Štúr is így kesergett 1851-ben egy magánlevélben: „Ezelőtt, habár magyar járom alatt is, mégis volt valamilyen életünk és kapcsolatunk, de most német drill alatt, körülvéve, semmink sincs, elveszettek vagyunk, tespedünk. Fájdalmas, de való tény. A németek a győztes harc után nemzeti egyenjogúságot ígértek; a magyarok verve, de az egyenjogúság gúny tárgyává lett... megalázottak, üldözöttek azok, akik minden lehetőt megtettek a kormányért."[2] Szinte attól a naptól kezdve, hogy a nemzetiségiek is megismerték az önkényuralmat, gyarapodott soraikban a magyarokkal megbékélést keresők, a levert forradalommal legalább titkon szolidaritást vállalók száma. A Herňád mentén már 1850 elején szlovák rokonszenvtüntetés köszöntötte a fogolymenetben hurcolt magyarokat. Az erdélyi románok lapja 1851 tavaszán leközölte a *Pesti Napló* egyik megbékélésre szólító cikkét, s ha kivételképpen is, de egy ez idő tájt keletkezett román népdal egyenesen Bem apót hívta segítségül. Szerencsen a görög katolikus lelkész templomának keresztet tartó toronygombjába egy Kossuth-kiáltványt és a Függetlenségi Nyilatkozat szövegét rejtette. Mocsáry Lajos a múltbeli magyar nemzetiségi politikát némi kritikával is illető írásában, 1855-ben a valóságot alighanem szépítve már azzal bíztatta nemzetét, hogy „kevés kivétellel szeretnek is téged lakótársaid".[3] Ekkortájt alighanem éppen az egyértelmű szolidaritás volt a kivételes. De az bizonyos, hogy mindaz, ami a magyar forradalom akarva-akaratlanul általuk is segített leverésének a nyomába lépett, gondolkodóba ejtette és önvizsgálatra indította a nemzetiségiek jelentős részét, legjobbjait pedig hovatovább a régi ellentétek feloldása útjának keresésére ösztönözte.

---

[2] Idézi: VLADIMIR MATULA, L'udovit Štúr (1815–1856). Ford. CSIZMADIA DEZSŐ. Bratislava, 1956. 56.

2. MAGYAR POLITIKAI HANGULATVISZONYOK 1849 UTÁN

Ha a magyar hadsereg fegyverletétele, az ország katonai megszállása le is zárta a hadjáratot, a békét nem azonnal hozta meg. A gerillaalakulatok szórványos utóvédharcain kívül helyenként összeütközésekhez vezettek a megszállók terrorintézkedései is. Az óriási katonai fölény azonban hamarosan megtörte az ellenállás utolsó maradványait. Az elkeseredés nem könnyen csillapodott, annál kevésbé, hiszen a megszálló katonaság, a zaklató karhatalom ténykedése, a hatósági hirdetményekben közzétett tilalmak, utasítások és fenyegetések sokasága a tömegek életviszonyait, személyes szabadságát közvetlenül is érintette. Széles körben keltett mély részvétet a kivégzések és a súlyos ítéletek híre, tízezrek gyászolták elesett hozzátartozóikat, százezrek aggódtak a kényszersorozott vagy éppenséggel szökésben levő családtagért, milliókat gyötört a kétség, mit tartogat számukra a jövő. S mindez a politikailag tudatos rétegekben egybefonódott a nemzet sorsáért érzett aggodalommal.

Azokban a nemesi, polgári, értelmiségi körökben is, amelyeknek a politikai mentalitása elsősorban formálta a közvéleményt, kevés volt az olyan családi otthon, ahol ne sírattak volna legalább egy elesettet, rabot, kényszersorozottat, vagy ne kutattak volna elveszettet, ne bújtattak volna üldözöttet. Még kevésbé olyan, ahol ne keltett volna félelmet egy hatósági írás kézbesítése, vagy az, ha házkutatást jelzett az éjjeli zörgés az ablakon. Hangosan legfeljebb a vadászfegyverek, meg a „szűzdohány" elkobzása, vagy a cégtáblák német nyelvre festése miatt zsörtölődtek, de szívük mélyén azt síratták, amiről úgy hitték, hogy elveszett: a hazát. Megkezdődtek a fojtott viták, a suttogó beszédek, Görgei átkozása, a nagy bosszúesküvések, a fogadkozások, hogy mi lesz, ha valaki „még egyszer azt üzeni", de nem hiányzott az önmarcangoló vádemelés sem. Sőt, gyakran előítéletekkel teli régi érvekkel újrakezdődött a Kossuth elleni hangulatkeltés és Széchenyi egyoldalú magasztalása is. A reménykedők a külpolitikai fejleményektől vártak gyors változást, a hitüket vesztettek az elbukás „magyar fátumát" emlegették.

---

[3] Mocsáry Lajos, A magyar társasélet. Pest, 1855. 12–13.

Politikai álláspontok és jellegzetes magatartásformák alakultak ki fokozatosan, politikai csoportosulások születtek vagy keltek új életre, anélkül azonban, hogy iránytszabó személyiségeiktől eltekintve ne hullámoztatta volna a csatlakozók jelentős hányadát az egyik csoporttól a másikhoz az esélyek vélt vagy valóságos változása. A legális fórumok, s így a nyilvános politikai elköteleződés lehetőségének, de a színvallás kényszerének a hiánya is sajátos következménnyel járt. Az önkényuralmi korszak jellegzetes figurájává vált az elvhűségbe dermedve még a szükséges önkorrekciót is elhárító belső száműzött, a kétségek közt hányódó, a nehéz helyzetből eszközt is cserélve kiutat kereső patrióta éppen úgy, mint a kilátások változása szerint hol ide, hol oda csatlakozó taktikus, vagy az egyéni érvényesülését kizárólagos céllá emelő, köpönyegforgató sikerhajhász.

3. AZ ÖNKÉNYURALOM KISZOLGÁLÓI

Az önkényuralomnak nemcsak a szó szoros értelmében „idegen" szolgálattevői voltak, hanem a népüktől elidegenedett, vagy éppenséggel a maguk személyes alkuját a hatalommal honfitársaik rovására megkötő magyarok is. A birodalmi tanács kilenc tagja közt kezdettől fogva ott volt Zichy Ferenc gróf, a helytartótanács volt alelnöke, 1849-ben a cári intervenciós seregekhez beosztott császári főbiztos, a népnyelv megbélyegző fordulata szerint, a „muszkavezetők" feje és Szőgyény László volt alkancellár, a megszállt területeken még Windisch-Grätz megbízásából létrehozott közigazgatási szervezet vezetője. Később emelte a császár bizalma birodalmi tanácsossá Almásy Móric grófot, a magyar kamara volt alelnökét, aki 1849-ben a császáriak által a megszállt területeken szervezett ideiglenes pénzügyi igazgatás irányítását vállalta.

A garnizonok és helytartósági irodák váltogatásához szokott katonai és közhivatalnoki rétegnek is voltak magyar származású tagjai. Egyesek közülük is beleolvadtak abba a „nemzetek felett álló" rétegbe, amelyik a birodalmat 1848–49-ben „végveszélybe" sodró népekből fegyelmezett alattvalókat akart faragni, hogy azután fokozatosan „osztrák nemzetet" formáljon belőlük. A táborszernagyi rangig emelkedett Benedek Lajos éppen olyan keményen harcolt magyar honfitársai, mint az olasz és a lengyel szabadságharcosok ellen. Mecséry Károly báró, akinek magyarságát a sajtó 1860 őszén már kétségbe vonhatta kijelentve, hogy „a közhiedelemmel ellentétben" nem magyar, hiszen cseh földön született, „egész pályáját az örökös tartományokban élte át... magyarul egy szót sem tud, szóval oly német, mint minden más bécsi ember",[4] éppúgy a „rend" mindenáron való fenntartását tekintette legfőbb feladatának a csehországi kormányzóság alelnökeként, mint az abszolutizmus válsága idején rendőrminiszterként a forrongó Magyarországon. Aligha dönthető el egyértelműen annak a Hauer István bárónak a „nemzeti" hovatartozása, aki ugyan nem a legmagasabb, de minden bizonnyal az egyik legfontosabb pozíciót töltötte be a Magyarország beolvasztásával kísérletező önkényuralmi rendszerben. Soproni születésű volt, anyja Sigray lány, magyarul is beszélt, így alkalmas volt arra, hogy 1849-ben mint a soproni kerület miniszteri biztosa, majd főispánja, illetve mint a magyarországi közigazgatási szervezet kialakításával megbízott testület belügyminiszteri osztályfőnöki ranghoz jutó tagja, majd Albrecht főherceg oldalán a kormányzóság polgári osztályának vezetője, minden „magyar ügyben" a hivatott szakértő szerepét vállalja. Magyarországi, illetve magyar származása ellenére, vagy éppen azt ellensúlyozandó, ő volt az, aki a magyar jellegűnek elismert pest-budai kerület szűkítése és az ország végleges területi széttagolása mellett kardoskodott. Már soproni biztosként a germanizálás előharcosának, Bach bizalmasaként és Albrecht főherceg befolyásolójaként pedig a beolvasztó politika kíméletlen végrehajtójának bizonyult. Hauerral ellentétben gróf Haller Ferenc tábornok, József főherceg nádor hajdani hadsegédje, az 1840-es évek horvát bánja, Albrecht főherceg helyettese nem annyira az önkényuralmi centralizációnak, mint inkább a dinasztiának volt elkötelezettje. Az utóbbinak azonban olyan mértékben, hogy a konzervatívokéhoz hajló politikai felfogásával ütköző császári rendelkezések gondolkodás nélküli végrehajtására is készen állott.

---

[4] *Pesti Napló*, 1860. október 23.

Az igazságszolgáltató szervezetnek sem csupán az alsó szintjein volt sok, kenyérkeresetre szoruló magyar értelmiségi. Akadt magyar a vezető posztokon is. Közéjük tartozott Nádasdy Ferenc gróf, aki a reformkorban árvai főispán és az erdélyi királyi kincstár elnöke volt, 1849 után pedig előbb a soproni kerületi főtörvényszék elnökségét cserélte fel a bécsi legfelső törvényszék bírói stallumával, majd 1857-ben ez utóbbit a birodalom igazságügyminiszterének a tisztjével. Kinevezésekor számos honfitársa fűzött reményeket ahhoz, hogy végre egy „magyar ember" is bekerült a kormányba, de hamarosan azoknak adtak igazat, akik úgy ítéltek felőle, hogy „nagyobb germanizátor... mint minisztertársai".[5] 1849 őszén Haynau a helybeli váltótörvényszék elnökét, Uray Bálintot nevezte ki debreceni kerületi főbiztossá. Urayt reformkori szereplése érdemesítette a táborszernagy bizalmára, hiszen Szatmár megye alispánjaként 1834-ben ő vádolta meg felségsértéssel Wesselényit, az 1840-es években a reformellenzék letörésére indított koncentrált támadás idején pedig Máramarosban vállalt adminisztrátori megbízást. Uray kíméletlen alapossággal végzett „tisztogató" munkája után főbiztosi tisztjét a kerületi főtörvényszék elnökségével cserélte fel, hogy az ország együtödének attól kezdve az ő mértéke szerint osszanak igazságot.

Az önkényuralmi kormányzat, amely olyan nagy jelentőséget tulajdonított a tudatformálásnak, nemcsak tilalmakkal élt, hanem sugalmazta is, mi kerüljön sajtó alá, s különösképpen azt, mi a hírlapok hasábjaira. Mindig talált szolgálatkész írástudóra, sőt leplezetlen nyíltsággal áruba bocsátott tollra is. Voltak, akik csak a lapengedélyért cserébe tettek elvi engedményeket, de voltak olyanok is, akik szabályos alku útján állapodtak meg a hatalom megbízottaival, hogy lapjuk milyen összegű havi juttatásért szolgálja a kormány politikáját. Így tett a magyar régmúlt konzervatív nacionalista dicsőítését a polgári nemzeti törekvések gyalázásával társító Vida Károly, a *Figyelmező* szerkesztője, így az erdélyi reformtábor konzervatív ostorozója, Szilágyi Ferenc, aki a *Magyar Hírlap* szerkesztője volt. Ezt tette Császár Ferenc, a hétszemélyes tábla volt bírája, egy személyben a népiességet, mindenekelőtt Petőfi költészetét támadó szalonlírikus, a *Pesti Napló* első szerkesztője is. De nem maradt jutalmazatlan a konzervatív ihletésű Széchenyi-kultusz egyik megalapozója, Török János többnyire dicséretesnek talált buzgalma, sőt a kritikai elemeket a lojálisakkal váltogató, pályakezdő Falk Miksáé sem. A kormányzsold megszolgálása eladdig nem ismert mértékben rontotta meg a sajtóerkölcsöket. A hatalmon levők mégsem lehettek nyugodtak az általuk függésben tartott, vagy egyenesen megvásárolt publicisták tevékenysége felől, és időnként tilalmakkal, büntetésekkel fegyelmezték őket is, ha úgy látták, hogy lent népszerűséget keresve, vagy odafent változást remélve nem kívánatos módon fickándozik a tolluk. A hatalmon levők a megfizetett publicistáiktól politikájuk elvtelen kiszolgálását követelték. Vida Károly például, noha tajtékozva gyalázta Kossuthot és az 1848-as fordulatot, igen gyorsan kegyvesztetté vált, amikor megnyilatkozásai világossá tették, hogy a forradalomellenes tábor irányításáért folytatott harcban alulmaradt konzervatívok restaurációs koncepciójához kötődik.

---

[5] Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. II. Bp. 1903–1918. 94.

A hatalmon levők elvtelen kiszolgálásának Kecskeméthy Aurél volt az eszményi megtestesítője. A helytartótanácsi kishivatalnok becsvágyó és tollát jól forgató fia 1849 nyarán Görgei Artúr megbízásából, a tábornok politikai céljainak támogatására akart lapot indítani, de a hadiesemények alakulása folytán erre nem kerülhetett sor. 1850 nyarán már Geringernél jelentette fel konzervatív pályatársait, majd kiadta *Magyarország összpontosítása Ausztriában* című röpiratát, amelyben egyszerre ítélte el a forradalmi törekvéseket és a rendi alkotmányosság iránti nosztalgiákat, a beolvasztó és polgárosító Ausztriát jelölve meg a magyarság és a szomszédos népek kívánatos életkereteként. 1851 tavaszától a *Pesti Napló* bécsi levelezője, s egyidejűleg a magyar sajtóügyekben Bach belügyminiszter bizalmas tanácsadója is lett. Sajtócenzor, napidíjas a rendőrhatóságnál, majd 1854-ben rendőrfelügyelő. Kinevezéséről, „az ember gyenge, a gyomor erős" alapelvet valló Kecskeméthy naplójában megjegyezte ugyan, hogy „nem elégíti ki ambitiómat", mégis örvendetesnek ítélte, hiszen „tagja lett azon nagy testületnek, mely tettleg uralkodik e nagy birodalom fölött; a bureaucratianak, mi némileg kellemes öntudat s biztonságérzet". Új helyzetében még naplójának is azt vallotta 1856-ban, hogy „mindenekelőtt az ausztriai birodalom polgára... s csak mint ilyen... magyar". „Magyar politika nincs, ... csak ausztriai politika létezhetik... a separatismusnak nincs józan alapja, csak zavaros érzelmek."[6] Kecskeméthy 1857 után kezdte megszimatolni a változás lehetőségét. A Döblingbe zárkózott Széchenyit is felhasználva közeledett az 1850-es évek elején általa is ócsárolt konzervatívokhoz és kikacagott koncepciójukhoz. Megértette, hogy bármennyi kiszolgálója akadt is Bach rendszerének honfitársai között, válságban is kitartó gárdája nincsen, ellentétben a forradalomellenes tábor egyelőre háttérbe szorult másik fő irányzatával, amelynek legszervezettebb csoportját éppen a magyar konzervatív arisztokraták alkották.

4. A HABSBURG-HATALOM KONZERVATÍV TARTALÉKA

Világos után egyedül a Habsburg-hatalom táborában serénykedő konzervatív csoport maradt többé-kevésbé szervezett magyar politikai erőként a színen. A reformkori Konzervatív Párt vezető gárdája, Metternich magyarországi politikájának hajdani végrehajtója, legfőbb pártfogójának, Windisch-Grätznek nyilvánvaló veresége ellenére 1849 őszén is minden eszközzel a Habsburg-hatalom iránti hűségének bizonyítására törekedett. Szécsen Antal gróf még arra is vállalkozott, hogy Batthyány kivégzését követően személyesen utazzék Londonba, és a levert magyar forradalmat befeketítő, a cári intervenciót és a magyarországi megtorlást indokló érvekkel lássa el a Habsburg-hatalomnak a felháborodott angol közvélemény által keményen bírált mentegetőit. A magyar konzervatívok miután keserűen tapasztalták, hogy Schwarzenberg minden buzgalmuk ellenére is mellőzi koncepciójukat és részvételüket a birodalom újjászervezésében, ismételt kísérletet tettek a kormányzat terveinek keresztezésére. 1850 tavaszán az uralkodóhoz intézett emlékiratot hoztak nyilvánosságra. Szövegezésében Dessewffy Emil gróf, a csoport teoretikusa játszotta a főszerepet. Az uralkodó által elvetett, s így célját tévesztő emlékirat élesen elítélte a Magyarország önkormányzatát biztosító 1848-as törvényeket, az államberendezkedés akkor uralkodói szentesítést nyert átalakítását, de befejezett ténynek minősítette a jobbágyfelszabadítást, a közteherviselést és – némi fenntartással – a nemesség politikai monopolhelyzetének a felszámolását. Szembehelyezkedett az ország területi széttagolásával, a benyújtásakor még elvileg érvényben levő olmützi alkotmánnyal és a centralizációs kormányzással. Magyarország politikai berendezését és a Habsburg-hatalomhoz fűződő viszonyát a szerinte egyedül törvényes forradalom előtti alapra kívánta visszaállítani. A memorandumban kifejtett koncepcióval sokban egybecsendülő nézeteket vallottak Zsedényi Ede és Somssich Pál ez idő tájt kiadott röpiratai. Szécsen Antal gróf 1851-ben megjelent röpiratában náluk is tovább ment, s a polgári parlamentarizmus, az általános jobbágyfelszabadítás, az esküdtszéki rendszer és a sajtószabadság elítélését a központosító abszolutizmus kritikájával társítva hangoztatta, hogy a magyarság „történetpolitikai" egyéniséggel bíró nemzet, amelyet csak a rendi alkotmányos rendszer megújítása esetén lehet sikeresen kormányozni. 1852 elején Apponyi György grófot még felkérték arra, hogy vegyen részt egy, a kormányzati alapelvek érvényesítésével foglalkozó bizottság munkájában. Ez alkalmat teremtett számára arra, hogy újabb emlékiratban összegezze a Schwarzenberg által „ókonzervatívnak" csúfolt csoport álláspontját. Néhány fontos kérdésről a korábbinál egyértelműbben szólt. Így a feudális rendszer egyes elemeinek továbbéltetését célozta az 1848-ban eltörölt ősiség visszaállításának indítványozása, a demokratikus önkormányzati törekvések lehetetlenné tételét a tisztségviselők választásának mellőzése a helyreállítani kívánt törvényhatóságokban. Noha az emlékirat semmibe vette az 1848-as alkotmányjogi vívmányokat, s az uralkodó iránti lojalitása kétségtelen volt, a kiépülő centralizációs rendszer bírálata miatt elutasításban részesült. Albrecht főherceg egyenesen Batthyányhoz vagy Kossuthhoz illőnek ítélte tartalmát.

---

[6] Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 3., 68–69., 82–83.

A konzervatív csoport értett a szóból, s hosszú időn át tartózkodott attól, hogy akár a hatalom nyíltan ellenzéki állásfoglaláson érje, akár a közvélemény (amelynek abszolutizmusellenes beállítottságát jól ismerte) a rövid életűnek remélt rendszer cimborájának lássa. Tagjai elhúzódtak a politikai tevékenység színtereiről, de – különösen az 1850-es évek második felétől – mind aktívabb szerepet játszottak a gazdasági egyesületekben és a kulturális fórumokon. Politikai visszahúzódásuk sem jelentett teljes passzivitást. Nem érték be azzal, hogy újabb és újabb tervezeteket dolgozzanak ki a birodalom átszervezésére, hanem a fejlemények befolyásolására is eszközöket kerestek. Elsősorban a birodalmi tanács magyar tagjai, Zichy Ferenc gróf, Szőgyény László, majd Almásy Móric gróf révén nyertek bepillantást a kulisszák mögé, és találtak módot az intrikálásra mindenekelőtt a kormányzat Bach vezette nagypolgári szárnya ellen. Tüntető duzzogásuk korántsem volt feltétlen, nagyon is keresték az alkalmat, hogy az uralkodót hűségükre és arra emlékeztessék, készen állnak a kormányrúd átvételére. Ezért vonultak oly nagy számmal a konzervatív politikusok és a zömükben őket követő nagybirtokos arisztokraták 1853-ban a császár elleni merénylet sikertelenségének örömére hódoló küldöttségben Bécsbe. Többen megjelentek közülük az 1849-ben elásott korona megtalálása alkalmával 1853 őszén rendezett ünnepségeken és Ferenc József 1854 tavaszán Erzsébet bajor hercegnővel tartott fényes esküvőjén. Mindez nem maradt sem észrevétlen, sem teljesen viszonzatlan. A császár ismételten jelét adta annak, hogy nem feledkezett meg róluk. 1854-ben például Apponyi György gróf a legmagasabb kitüntetések egyikét, a Lipót-rend nagykeresztjét kapta szolgálatai elismeréséül. 1856-ban a császár felkínálta neki a rendi szellemű vezetőképzés legfontosabb őrhelyét, a bécsi Terezianum főgondnoki tisztjét, amit Apponyi „átlátszó kifogásokkal'' hárított el. Ezzel mintegy érzékeltetni akarta, hogy csak fontosabb megbízatásért adja fel közéleti visszavonultságát.

A konzervatívok mintegy fél évtizeden át tartózkodtak a nyílt politikai akcióktól. 1857 tavaszán azonban elérkezettnek látták az időt az új megnyilatkozásra. Míg 1852-ben a császár első körútja alkalmával többségük távol maradt a hatóságok által keserves kínnal szervezett „lelkes'' ünnepségekről, 1857-ben Ferenc József második körútját már maguk igyekeztek sikeressé tenni, hogy az uralkodót a kedvező fogadtatás által is maguk felé hajlítsák. A birodalom külpolitikai helyzetének romlása, fokozódó pénzügyi nehézségei, a gazdasági válság és a nyomában járó, különösen Magyarországon érezhetően növekvő politikai feszültség, majd ezekkel szoros összefüggésben a bebörtönzöttek túlnyomó részének és a hűségesküt tevő emigránsoknak amnesztiában való részesítése az önkényuralom elernyedésének közeledtét sejtette velük. Dessewffy vezetésével új memorandumot szerkesztettek, amely az 1848 előtti intézmények mellőzését, az ország széttagolását, a németesítést panaszolta, óvatos célzással a súlyos adóterhekre. A szervezett konzervatív csoport tagjai mellett az egyházi és világi arisztokrácia kiemelkedő személyiségeinek soraiból került ki a 131 aláíró többsége, de megszerezték Eötvös József báró, 1848-as miniszter és Ghyczy Kálmán volt igazságügyi államtitkár aláírását is, a lajstrom vége felé pedig – mint a színlapok alján az inasokénak – helyet adtak néhány pesti nagypolgár nevének is. Ferenc József azonban átvenni sem volt hajlandó a „hódoló feliratot" az ismételten kísérletező Scitovszky hercegprímás kezéből, körútját pedig olyan megnyilatkozással zárta, amelyben nem kevés öndicsérettel azt állapította meg, hogy az 1851-ben kibocsátott „kormányzati alapelvek" érvényesítése „az ország elvitázhatlan fellendülését" eredményezte.[7] A konzervatív csoport helyzetfelmérése pontatlannak, gondosan előkészített akciója gyengének bizonyult nemcsak egy rendszerváltozás közvetlen előidézésére, hanem még arra is, hogy siettesse a hatalmon levők ellentéteinek felszínre törését. Arra azonban alkalmat találtak a konzervatívok, hogy akciójuknak híre fusson az országban, és a minden legális politikai szervezkedés, sőt a minden objektív tájékozódás lehetőségétől is megfosztott nemzetben illúziókat ébresszen „hazafiúi" elhivatottságuk iránt.

5. „KIJÓZANÍTÁS" ÉS ILLÚZIÓKELTÉS

A konzervatívokon kívül sem a reformkor, sem a forradalmi időszak egyetlen más magyar politikai irányzata sem vészelte át valamelyest is szervezett erőként a nagy megrázkódtatást. A hajdani centralista csoport megőrizte ugyan a fegyveres küzdelem elől nagyrészt a semleges külföldre távozó vezetőit, de a körülmények hosszú ideig eleve lehetetlenné tették számukra a közös fellépést. Trefort Ágoston már 1850-ben hazatért, de vidéki birtokára húzódott. A sokatmondó *Mint lehet bevégezni a forradalmakat* címmel formálódó tanulmányának kéziratát a hatóságok elkobozták. Szalay László csak 1855-ben jött meg az emigrációból, s az évtized végéig nagyon is tartózkodott a politikai tevékenységtől. Hozzá hasonlóan egyelőre csak tudományos munkásságot folytatott a számkivetésből viszszatért Lukács Móric is. Eötvös József, a centralista csoport hajdani vezetője még svájci tartózkodása idején írott nagyszabású elméleti művében (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra.* I–II. Bécs–

---

[7] Idézi: Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. II. Bp. 1903–1918. 100.

Pest, 1851–1854) a nagy francia forradalom óta végbement európai fejlemények felismerni vélt tanulságait összegezte. Illúziónak minősítette a szabadság, egyenlőség és nemzetiség hármas jelszavában foglalt követelmények egyidejű kiteljesítésére irányuló törekvéseket, mert azok az adott társadalmi és államkereteket veszélyeztetve éppen realizálásuk feltételeit fenyegetik megsemmisüléssel. A konfliktus feloldását elméletileg a polgári alkotmányosság olyan, a különböző, sőt ellentétes törekvésű társadalmi és politikai erőket is egyensúlyban tartó rendszerében képzelte el, amely a polgári társadalom funkcionálásához szükséges liberális jogokat úgy és annyira biztosítja, hogy egyidejűleg képes legyen a demokratikus erők uralomrajutásának megakadályozására. A liberális államberendezkedés ellenmondásait teoretikusan sok vonatkozásban reálisan felismerő Eötvös, amikor a Habsburg-hatalmat akarta az általa követendőnek ítélt irányba fordítani, nem számolt a birodalombeli tényleges valósággal. Egyfelől a már hatalomra jutott nyugat-európai, pozícióit őrző polgárság problémáinak megoldási módjait kínálta fel annak a birodalombeli társadalomnak, amelyben a polgárság még vezető szerephez sem jutott. Másfelől alkotmányosságot javasolt az attól a birodalom egységét és saját uralmi helyzetét féltő Habsburg-hatalomnak. Elméleti tanulmányainak folytatásával egyidejűleg, 1850-ben Lipcsében német nyelvű politikai röpiratot tett közzé *A nemzetiségek jogegyenlősítéséről Ausztriában* címmel. Az akkor még nem hatálytalanított olmützi alkotmány javított kiadását ajánlotta a birodalom újjászervezésének alapjául. Olyan államberendezkedés kialakítását javasolta, amely egyensúlyt teremt a birodalmi centralizáció és a tartományok önkormányzata között. Szembefordult a jogeljátszás elméletével, de a nemzeti önrendelkezési törekvéseket – a magyart is beleértve – alárendelni kívánta a birodalmi egység érdekeinek. A névtelenül kiadott röpirat, amelynek szerzője nem maradt ismeretlen, közfeltűnést keltett. Fejtegetései azonban nem bizonyultak eléggé meggyőzőeknek, még kevésbé népszerűeknek. Állásfoglalása az alkotmányos birodalom egységének koncepciója mellett, amit – a tartományi önkormányzat biztosításának indokoltságát erőteljesebben hangoztatva – fenntartott az 1859-ben megjelent *Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai* című, ugyancsak német nyelvű röpiratában is, egyik tényezője lett Eötvös hazai elszigetelődésének. (Felfogását többek között 1858-ban Mocsáry Lajos *Nemzetiség* és 1860-ban báró Kemény Gábor *Néhány szó br. Eötvös József-*

hez című röpiratában nyíltan is bírálta.) Illúziónak bizonyult Eötvösnek az a reménye is, hogy érvei meggyőzik Bécset az alkotmányos államberendezkedés megújításának indokoltságáról, pedig ilyen irányú javaslataival – amint azt 1859-ben kiadott röpiratában a hatalmon levők legfőbb félelmét felidézve fogalmazta – „korunk minden államot fenyegető legnagyobb veszélye, egy demokratikus forradalom"[8] megelőzését kívánta szolgálni. Első röpirata megjelenésekor azonban a Habsburg-hatalom már az abszolutizmus kiépítésének útján haladt, a második kiadása idején pedig Ferenc József még görcsösen ragaszkodott a kormányzás önkényuralmi rendszeréhez.

Eötvös röpirataival ellentétben Csengery Antal és Kemény Zsigmond báró politikai publicisztikája a magánlevelezésekben érzékelhető nagy visszatetszés ellenére igen jelentős és messzesugárzó tudatformáló hatást ért el. Csengery szerkesztette és javarészt Kemény Zsigmonddal megosztva írta azokat a „politicai jellemrajzokat", amelyek a *Magyar szónokok és statusférfiak* című gyűjteményben láttak napvilágot 1851-ben magyarul, majd a következő évben németül is. A portrésorozat, amelynek egyik-másik darabja a korai magyar esszéírás formailag legmagasabb szintjét érte el, a reformkor politikai küzdelmeinek átfogó értékelését adta. Korántsem tagadta az átalakulás szükségességét, s korántsem élesztett a konzervatívok röpirataihoz hasonlóan restaurációs nosztalgiákat. A közelmúlt reális, illúziókkal leszámoló megítélését hirdetve szerzőik úgy tettek hitet a feudális világ polgárira változtatásának szükségessége mellett, hogy a vele járó megrázkódtatásokat fázósan elhárítva felelőtlenséggel vádolták az átalakulás akadályainak elhárítására vállalkozókat, a feudalizmus tényleges felszámolóit. A tanulmányok egy része „kijózanításra" törekedve úgy bírálta a polgári átalakulás megalapozóit, mint a tragikus kimenetelű fegyveres küzdelem könnyelmű felidézőit. Ugyanakkor a tények önkényes válogatása és kezelése révén történelmi illúziókat ébresztettek Kossuthék hajdani, a reformmozgalom megszervezésében és az antifeudális küzdelem irányításában kudarcot vallott vitapartnerei, sőt – akarva-akaratlan – az átalakulás tényleges ellenfelei iránt is.

A reformkorban a centralistákhoz közeledő, 1849-ben a „békepárti" szervezkedésben vezető szerepet játszó Kemény Zsigmond két, egymáshoz szervesen kapcsolódó röpirata, a *Forradalom után* (1850) és a *Még egy szó a forradalom után* (1851) tanúságot tesz arról, hogy szerzőjük, aki nemcsak átvészelte, hanem a maga módján meg is szenvedte a nagy megpróbáltatást, nem hiába bizonyult az egykorú magyar szépirodalomban a lelki folyamatok és dilemmák legnagyobb értőjének. Kemény Zsigmond tényként kívánta elfogadtatni a magyarság állítólagos ösztönös idegenkedését minden forradalmiságtól. Nemcsak a hatalom bosszúállását remélte ilyen módon enyhíteni, hanem szinte tömeglélektani ismeretekre támaszkodó fogásként magát a magyarságot kívánta felmenteni a „bűnrészességtől", s felszámolni azokat az erkölcsi kötelékeket, amelyek a nemzetet az általa már-már démonizált Kossuthhoz fűzték. Ezért is tette a forradalmi átalakulás és az önvédelmi háború vezetőjét a nemzeti jellemképpel szerinte szöges ellentétbe álló tulajdonságokkal terhelt bűnbakká. A győztesek bosszúszomját írásai aligha enyhítették. Feltételezhető, hogy eredeti céljaival nagyon is ellentétben Kemény előadásában fogódzót találtak azok, akik ítélkezése lélektani hatásába kapaszkodva a vereség nyomán amúgy is jelentkező kiábrándulást a visszahúzó tendenciák iránti illúziók ébresztgetésére kívánták felhasználni. Kemény előadásának másik sarkpontjává azt a megállapítást tette, hogy csak az olyan magyar politika helyes, amely a nemzetközi viszonyok reális mérlegelésén alapszik. Ennek az 1849 tanulságai alapján is olyan indokolt hangsúlyozása nála azonban a fejlődés távlatainak egyoldalú megítélésével párosult. Illúziónak minősítette a független magyar államiság megteremtésének lehetőségét, a Habsburg-birodalom fennmaradását feltétlen realitásnak hirdette, sőt a közös államiság révén a forradalmi „vétkektől" megtisztult magyarság nagyhatalmi akcióképességének ábrándját is felvillantotta. 1851-ben így írt: „A german tartományok által *Nyugotra* támaszkodva; a kitisztított magyar államiság útján *Keletre* hatva; az imponáló egység szükséges kellékeivel kültekintélyét föltartva; ben[n] pedig az alkatrészek szabad és összhangzó fejlődését hűn őrizve: – ez ama hivatás, mely mellett még eddig alig sejtett fény és nagyság fog a birodalomra áradni."[9] Keménynek a Habsburg-birodalmat szinte időtlen politikai realitássá minősítő ítélete ellentétben állt a nemzetközi helyzet mindenkori alakulásának számbavételét hirdető saját álláspontjával is. Túlságosan merev és eleve elutasító volt abban a vonatkozásban, hogy a magyarság a viszonyok változásával kételkedni merjen a birodalom fennmaradásának a feltétlenségében, annak ellenére, hogy az adott körülmények között magatartásától is nagyon függött, meddig és mennyire maradnak változatlanok a birodalom jövőjét meghatározó feltételek. Kemény társadalmi vonatkozásban elhárította a retrográd törekvéseket, de – Eötvöshöz és a volt centralisták csoportjának többségéhez hasonlóan – mellőzte a hajdani reformtábor érdekegyesítő koncepciójának megújítását is, még inkább továbbfejlesztését. A feudális rendszer felszámolása után kialakult társadalmi erőviszonyok megőrzését célzó egyensúly megteremtésének szükségességét vallotta.

---

[8] [EÖTVÖS JÓZSEF], Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs. Leipzig, 1859. 215.

---

[9] KEMÉNY ZSIGMOND, Még egy szó a forradalom után (1851) (In: Báró Kemény Zsigmond összes művei. Kiad. GYULAI PÁL. XII.) Bp. 1908. 328.

Az önkényuralmi rendszer teljes kiépítése után Kemény bizonyos mértékig hangot váltott, s noha alapkoncepciója keveset módosult, kerülte a magyar forradalom és az önvédelmi háború vezetőinek nyílt bírálatát. Cikkeiben, amelyek az évtized derekán a vezetése alá került *Pesti Napló*-ban jelentek meg, az abszolutizmus kritikája mind nagyobb teret kapott, többnyire a külpolitikai szemle sorai közé rejtetten. Egyidejűleg erősödött írásaiban a polgári alkotmányos és a nemzeti hagyományőrző törekvések burkolt támogatása, minden bizonnyal összefüggésben azzal a szoros kapcsolattal, amely Deák Ferenc és közte kialakult.

6. DEÁK ÉS A PASSZIVITÁS POLITIKÁJA

Annak a korszaknak, amelyben igazi politikai tekintélyt még a személyes teljesítmény s nem az uralkodói kinevezés teremtett, a reformküzdelmek és a forradalom korszakának legnagyobbjai közül csak Deák élt nemzete körében. Batthyány áldozatul esett a terrornak, Wesselényi – még hitet téve földre tiport nemzete igaza mellett – sírba szállt, Széchenyit a döblingi gyógyintézet zárta falai közé, Kossuth száműzetésbe kényszerült. Érthető, hogy sokak számára, akik a reformkor és 1848 eszméit magukénak érezték, az igazi értékek és hivatott új politikai vezetők kiemelkedését, felismerését lehetetlenné tevő önkényuralmi viszonyok közt eleve irányt szabó jelentősége volt Deák magatartásának. Népszerűsége széles körű kisugárzásában része volt annak, hogy Deák csak a forradalom sikerdús szakaszában osztozott a vezetés felelősségében, 1849-ben távol maradt a politikai fórumoktól, oly módon azonban, hogy joggal mentesült az ellentáborral való együttműködés gyanújától. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az 1848-ig vívott politikai harcokban megalapozott tekintélyét a közvélemény jelentős részében egyszerre öregbítette a kipróbált elvhűség és a csalatkozhatatlanság erényével. Deák 1854-ben évi járadék ellenében eladta birtokát a Széchenyi-családnak, s megmenekedve a birtokrendezéssel járó bonyodalmaktól Pestre költözött. Az ,,Angol királynő" szállóban lakó Kemény Zsigmond tanácsát megfogadva ugyanott rendezkedett be. Szállása kezdetben csak bizalmasai számára nyílt meg, az 1850-es évek végére azonban valóságos politikai klubbá vált, ahol a bennfentesek szerepét a volt centralisták töltötték be, de ahol sűrűn bukkantak fel más, hajdani liberális irányzatok, sőt a konzervatívok képviselői is. Deák sűrű szivarfüstben anekdotázva, a programadásnak még a látszatát is kerülve fejtegette nézeteit az azokat óvatosan, de messzire szivárogtató hívei előtt. A politikai passzivitás, ,,a nemleges ellenállás" szükségességét, amelynek helyességéről meg volt győződve, nyíltan nem hirdette, de gyakorolta. Politikai és erkölcsi meggondolások késztették arra, hogy már 1850-ben udvarias levélben mondjon nemet Schmerling igazságügyminiszternek, aki részvételre kérte fel egy bécsi magánjogi értekezleten. Hírlapi közlés révén ennek országszerte híre ment, és a passzív ellenállás, amelyhez kezdetben ösztönösen folyamodott a hajdani politikai vezető réteg jelentős része, Deák állásfoglalásától megerősítve mind tudatosabban határozta meg e réteg magatartását.

A kis- és középbirtokos nemesség, sőt – ha tehette – a nemesi és a polgári értelmiség jelentős része is távol maradt a közéletnek az önkényuralmi hatóságok által kicövekelt fórumairól, nem vállalt hivatalt, sőt kerülte, hogy közhivatalt egyáltalán felkeressen. Tőle telhetően bojkottálta a hatósági rendelkezéseket, húzta-halasztotta a nemesség többsége által amúgy is csak fanyalogva vállalt adófizetést, visszatartotta közmunkára rendelt kocsiját, virtust csinált a fináncok kijátszásából, s ha merte, még a társadalmi érintkezést is megtagadta a rendszer tisztségviselőivel. A birtokos nemesség, amelyet viszonylagos gazdasági függetlensége és falusi életkörülményei leginkább tettek képessé a passzív ellenállás vállalására, nemcsak azokat sújtotta megvetésével, akik a rendszert retrográd politikai meggondolásokból vagy egyéni érvényesülési törekvéseik folytán szolgálták, hanem gyakran olyan értelmiségieket is, akiket a kenyérkereset szüksége vitt rá arra, hogy hivatalt vállaljanak. Emellett ez az önkényuralmi rendszer működését nehezítő, a jogfosztottságba való belenyugvást társadalmi úton akadályozó ellenállási forma nem ritkán szembefordulásra vezetett a fejlődés követelményeit szolgáló intézkedésekkel is csak azért, mert azok az elnyomó hatóságoktól eredtek. A passzív ellenállás a maga életformát is átalakító visszahatásai révén a falusi és kisvárosi nemesség jelentős tömegeit idegenítette el a gyorsan változó világtól. Hozzájárult ahhoz, hogy a nemesség egy része nemcsak a sebesen fejlődő európai, hanem az új formákat mutató bécsi, sőt pesti viszonyokhoz mérten is elmaradottá váljék.

Míg a birtokosság és az értelmiség tekintélyes hányada, a reformellenzék hajdani támogatóinak többsége a szó szoros értelmében teljes politikai passzivitásra rendezkedett be, Deák számára az ellenállásnak ez a formája korántsem jelentett közéleti tétlenséget. Különösen az 1850-es évek vége felé, amikor a hatalom a kulturális és a gazdasági egyesületek egy részének az addiginál némileg szabadabb teret engedett, Deák mind aktívabb szerepet játszott a formálisan politikamentes fórumokon. Mindenekelőtt a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezésében vett részt, mint 1855-ben hatósági jóváhagyással választott ,,igazgatótag'', de ott volt többek között az Országos Magyar Gazdasági Egyesület működésének fellendítői és az Első Magyar Általános Biztosító alapítói között is, mindenütt a kapcsolatok kiépítésében fáradhatatlan Csengeryvel az oldalán. Deák, akitől a konzervatív Szőgyény László már 1851-ben bíztatást kért és kapott a birodalmi tanácsosság elfogadására, majd 1854-ben pozíciója megtartására, rendszeres érintkezésbe került a tudományos testületek és a gazdasági egyesületek vezetését kezükben tartó konzervatívokkal, mindenekelőtt szellemi vezérükkel, gróf Dessewffy Emillel, az Akadémia elnökével. Dessewffy az 1857. évi konzervatív memorandum aláírásának elhárítása ellenére abban reménykedett, hogy Deák Ferencet felhasználhatja majd nagyszabású politikai tervei keresztülvitelében. Ennél is fontosabb volt, hogy az a hajdani centralista mag körül szervezkedő és többek között Kemény Zsigmondot, Gyulai Pált és Salamon Ferencet is magához csatoló értelmiségi csoportosulás, amelynek Csengery Antal volt a lelke, az eredeti társadalmi és politikai környezetéből kiszakadt Deákot némiképpen befolyása alá is vonva, már az 1850-es évek derekától saját súlyának növelésére használhatta fel országos tekintélyét. Ez annál jelentősebb volt, mert az alkotmányos keretek közt megteremtendő társadalmi és politikai „egyensúly" meglehetős általánosságban tartott céljait valló csoport a politikai passzivitás viszonyai közt mind szélesebb körű tudatformáló szerephez jutott. Befolyása az Akadémiától a Kisfaludy Társaságig terjedt, de kapcsolatot tudott teremteni a katolikus Szent István Társulat egyik szárnyával éppen úgy, mint a protestáns egyházi szervezetekkel, a pesti nagypolgárokat tömörítő Lloyd Társulattal és a nagybirtokosok által irányított Magyar Gazdasági Egyesülettel. Rendelkezett a legfontosabb hírlappal, a *Pesti Napló*-val és a legjelentősebb folyóirattal, a *Budapesti Szemlé*-vel is. Nemcsak a csoporthoz tartozók jó felkészültsége magyarázza mindezt, hanem alkalmazkodóképességük és kivételes politikai helyzetük is, amit az alapozott meg, hogy vezetőik jórészt külföldön, semleges helyzetben vészelték át az önvédelmi háború próbatevő esztendejét. Térnyerésüket az biztosította, hogy azok közül a tollforgatók közül, akiket a hatalom tevékenykedni és hatni engedett, néhány magányos kísérletezőtől eltekintve az ő csoportjuk mentesült csak az önkényuralommal együttműködőket sújtó közmegvetéstől. És ebben igen nagy szerepe volt annak a közismert kapcsolatnak is, amely a politikai passzivitás nagytekintélyű vezéralakjához, Deák Ferenchez fűzte őket.

7. AZ ELLENÁLLÁS AKTIVIZÁLÁSÁNAK KÍSÉRLETE ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

A passzív ellenállók tömegében szép számmal akadtak olyanok is, akik nem érték be Deák kivárást sugalló példájával. Voltak, akik megelégedtek azzal a kockázattal, amelyet egy, a forradalomra és az önvédelmi háborúra emlékeztető tárgy (zászlódarabka, érdemérem, magyar bankjegy, Kossuth-kép) otthonukban való rejtegetése vagy ruhájukba bevarrása jelentett, a nők pedig azzal, hogy a forradalom esztendejében vert pénzérmékből készített karkötőt vagy nyakláncot hordtak. Az indulatokból olykor csak egy-egy lobbanásra, önigazoló gesztusra futotta. A vérmes színész nemzetiszínű csokorral tüntetett, merész ifjak azzal hogy a Ferenc József születésnapján rendezett díszelőadáson lepisszegték a Gotterhaltét, Lévay József úgy, hogy e „rendbontás" és a kemény megtorlás hírét becsempészte a *Pesti Napló* hasábjaira. A Trattner–Károlyi kiadó megkockáztatta, hogy a tankönyvcseréig az elemi iskolák ezreiben használt *Hármas Kis-Tükör* 1850. évi kiadásában a tavaszi hadjárat csatahelyeinek a nevei nyelvtani példaként szolgáljanak, és a tanítandó megszólítások sorából ne hiányozzék a „Kormánybiztos Úr!" sem. A fiatal Greguss Ágost az egyik vidéki kalendáriumban közreadott versciklusának kezdőbetűivel üzente olvasóinak 1852-ben, hogy „A forradalom győzni és boldogítani fog".[10] Ezért börtönbe is vetették. Egerben egy birtokosokból, nemesi és polgári értelmiségiekből álló társaság tagjait azért ítélték rövidebb-hosszabb börtönbüntetésre, mert Petőfi-versek szavalatával, Erkel-áriák éneklésével, a Klapka-induló eljátszásával ünnepeltek 1851. március 15-én. A kemény megtorlás ellenére hamarosan kiáltvány szólította fel az egri „polgárokat", hogy készüljenek „a zsarnokság" megdöntésére.

Azt a lelkiállapotot, amely az indulatok fel-fellobbanását érthetővé teszi, de némiképpen azt a létbizonytalanságot is, amely az ellenállás aktivizálására, s olykor a józanság határát súroló vakmerőségre késztetett nemcsak heves vérű fiatalokat, hanem érett férfiakat is, jól tükrözik Madách ez idő tájt papírra vetett sorai: „Ilyen viszonyokról, mint a mieink... más népeknek fogalmuk sincsen. Mi örökös harcban állunk létünkért, mi egy kalitkában vagyunk a fenevaddal, mely minden percben el akar nyelni. Ők csak a jólét s jobb lét közt küzdenek." Madách, akinek a birtokán rejtették el a katonai vereség után a nógrádi nemzetőrök fegyverzetének egy részét, aki csesztvei otthonában átmeneti búvóhelyet biztosított a császáriak ellen küzdő gerilláknak, majd Kossuth egyik legközelebbi munkatársának és rokonának, Rákóczy Jánosnak a bújtatása miatt börtönbe is került, a törvényességnek az önkényuralom által „lázadóvá" gyötört híveként ítélt úgy, hogy „aki jogát csak erőre alapítja, feljogosít erőt használni ellene".[11]

Az 1850-es évek elején alakított titkos szervezetek résztvevőit, jobbára volt honvédtiszteket, létfeltételeikben is megtámadott nemesi és polgári értelmiségieket elsősorban az elkeseredés mozgatta. Többségüknek nem volt birtoka vagy más olyan jövedelemforrása, ami a passzív ellenállás anyagi alapját biztosította volna, ugyanakkor az elnyomó hatalom szolgálatára nem vállalkoztak. Súlyos egyéni helyzetükben is a féltett nemzeti közösség sorsát látták tükröződni, s elégtelennek ítélve a tüntető gesztusokat igyekeztek kapcsolatot teremteni egymással, majd az emigrációval, mindenekelőtt Kossuthtal, akitől a felszabadító küzdelem megindításának kezdeményezését várták.

---

[10] Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Kiad. ANGYAL DÁVID. Bp. 1925. 132.

[11] Madách Imre összes művei. Kiad. HALÁSZ GÁBOR. II. Bp. 1942. 762., 766.

A forradalom és az önvédelmi háború sok száz résztvevője az életét, több ezer katonája a szabadságát török földre meneküléssel mentette meg. A török kormányzat, érezve a brit kormány támogatását, amely a közhangulat nyomására és a cári intervenció idején tanúsított magatartása feledtetésére is igen határozottan lépett fel a menekültek biztonsága érdekében, megtagadta Bécs és Szentpétervár kardcsörtető kiadatási követelését. Az osztrák kormány ügynökeit azonban beengedték a menekülttáborokba, és azok az elcsigázott katonák jelentős részét hazatérésre bírták. Bem vezetésével a lengyel tisztek nagy része és több magyar száműzött is – felvéve a muzulmán hitet – egy közeli orosz–török háború lehetőségében reménykedve török szolgálatba lépett.

A számkivetett Kossuth személyi biztonságát orgyilkos kísérletek, lelki egyensúlyát pedig az önvédelmi háború leverése okozta megrázkódtatás veszélyeztette. Tudta, hogy menekülésével magára vonta a polgári átalakulás ellenfelei mellett a nemzetre kényszerített létküzdelem idején félrehúzódottak vádjait és a bűnbakot keresők átkait is. Hosszabb időbe telt, amíg levonta a lefolyt küzdelemnek önkritikus elemektől sem mentes legfőbb tanulságait: nélkülözhetetlen az önrendelkezési törekvések hatalmi hátvédjének és az együtt élő népek szolidaritásának biztosítása. Közvetlenül menekülése után a tragikus végkifejletért a cári intervenció mellett mindenekelőtt a polgári kormányzattal hosszú időn át ujjat húzó, majd nyíltan szembeforduló Görgeit tette felelőssé, aki a parancsnoksága alatt álló főseregre támaszkodva a hatalom átadását – 1849. augusztus 11-i levelének tanúsága szerint is – azzal is kényszerítette ki, hogy a Kossuth vezette kormányzat lemondását „a kívánt s közös hazánk jövőjét biztosító czél elérése”[12] követeli meg. A teljhatalom megszerzése után azonban, mégis „feltétel nélkül" tette le a fegyvert. Kossuth, aki már 1848 szeptemberében kész volt távol maradni az újjáalakítandó Batthyány-kormányból, ha a forradalmi vívmányokat s a nemzeti önrendelkezést ténylegesen biztosító kompromisszumnak ez lenne a feltétele, 1849 augusztusában nem akarta útját állni egy, a menthető mentésére irányuló kísérletnek. A feltétel nélküli fegyverletétel és az azt követő önkényuralom viszont értelmet adott a számkivetettségnek, küzdelemre sarkallt a meg nem hódolt, meg nem békélt, csak erőszakkal földre tiport és rabságba döntött nemzet szabadságának visszaszerzésére, forradalmi vívmányainak kiteljesítésére. Kossuth néhány hónapot török fennhatóság alatt álló bolgár földön, majd másfél nehéz esztendőt a kisázsiai Kütahyában töltött el. Csak 1851 őszén nyerte vissza a szabadságát, s hagyta el egy érte küldött amerikai hadihajó fedélzetén a török birodalmat.

---

[12] Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) R 90. (Kossuth-gyűjtemény) I. 516.

Kossuth még kisázsiai internáltsága idején ismételten felszólítást kapott Giuseppe Mazzinitól, a római köztársaság száműzött elnökétől, az olasz republikánus egységmozgalom vezetőjétől, hogy csatlakozzék az általa 1850 nyarán Londonban több más polgári demokratikus forradalmárral együtt alakított Európai Központi Demokrata Bizottsághoz. Kossuth, ha fenntartásokkal élt is Mazzini túlságosan elvontnak talált céljai és egyes vonatkozásaiban taktikátlannak ítélt módszere iránt, sokat tett magáévá az európai elnyomó hatalmak rettegett ellenfelének „forradalomcsináló" nézeteiből. Mazziniék – magukra vonva Marx éles bírálatát – a forradalmi helyzet kialakulásának gazdasági-társadalmi feltételeit mellőzve, terveikben annak reményére építettek, hogy a fegyverhez juttatott tömegek titkos szervezetek irányításával olyan felkeléseket robbanthatnak ki, amelyek – kellő politikai időzítés esetén – sikeres felszabadító háborúba vonhatják az elnyomott európai népeket. Kossuth a legnagyobb jelentőséget az olasz–magyar együttműködésnek tulajdonította, tekintettel arra, hogy mindkét nemzet felszabadulási törekvéseinek útjában a Habsburg-hatalom állt, s az uralmát nem kevéssé éppen az elnyomott nemzetek fiaiból toborzott hadseregek egymás területén való állomásoztatásával tartotta fenn. Kossuth megbízottak útján meggyőződött arról, hogy olasz földön valóban igen előrehaladt a titkos szervezkedés. Annál is inkább engedett az emigrációból és a hazulról érkező sürgetéseknek, járuljon hozzá a hazai ellenállási szervezkedés megindításához, mert maga is égett a tettvágytól. Nem kevéssé Mazzini eszméinek hatására bízott a forradalmi kezdeményezés sikerében. Azt azonban Kossuth határozottan helytelenítette, hogy Mazzini előre, mégpedig 1851-re, de legkésőbb 1852-re kívánta időzíteni a felkelések sorozatának egyidejű kirobbantását. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy kezdeményezésük időpontjának meghatározásában mindenekelőtt az orosz–török viszony alakulására kell figyelemmel lenniök, mivel a két hatalom közti feszültség háborús konfliktust érlel. Tekintettel a nyugati nagyhatalmak érdekeltségére a tengerszorosok megvédésében, ha az elnyomott népek a háborús konfliktus megfelelő fázisában kezdik meg egybehangolt akciójukat, a cári hatalom minden bizonnyal képtelen lesz intervenciós szerepét megismételni. Kossuth tehát a nemzetközi helyzet remélt kedvező fordulatáig nem magának a felkelésnek, hanem a fegyverfogás előkészítésének a politikai és katonai megszervezését tekintette a közvetlen feladatnak.

1851 júniusában hazai ellenállók ajánlásával Makk József tüzérezredes kereste fel Kossuthot Kütahyában, aki megbízást kért és kapott tőle titkos szervezet kiépítésére. A sokágú szervezkedés, amelynek keretében összehangolni kívánták az országban működő csoportok tevékenységét egymással és a birodalom más területén létrehozottakkal, gyorsan lelepleződött. A német földön állomásozó magyar ezredek soraiban megindított szervezkedést csírájában fojtották el. Ezt követte a magyar mozgalommal együttműködő, 1849-ben a honvédseregben harcoló Johann May alezredes bécsi előkészületeinek, majd egy galíciai lázítási kísérletnek a felszámolása, és megkezdődött a magyarországi szervezet, illetve a vele kapcsolatban álló csoportok felgöngyölítése is. Pesten letartóztatták a Jubál Károly ipartanodai tanár vezetésével szervezkedők egész sorát, köztük Kossuth nővéreit és Gasparich Kilit volt tábori lelkészt. Kézre került Noszlopy Gáspár, az 1849-es dunántúli népfelkelés vezetője, aki Tolnában már szabadcsapatot is alakított. De leleplezték a pesti központ kapcsolatát egy tiszántúli és egy Mátra-vidéki fegyveres csoporttal is.

Legelőrehaladottabbnak a több száz főt számláló erdélyi szervezkedés bizonyult, amelyben fontos szerepet játszott az 1848–49. évi népképviseleti országgyűlés több képviselője, a honvédsereg számos tisztje, az erdélyi világi és egyházi értelmiségiek egész sora, köztük tanárok a marosvásárhelyi kollégiumból. 1852 januárjában mintegy 60 szervezkedőt tartóztattak le árulás következtében a Székelyföldön. Rajtuk kívül 1852–53-ban kisebb-nagyobb ellenálló csoportok egész sora került a császári hatóságok kezére. Legalább 25 szervezkedőt végeztek ki, míg a rövidebb-hosszabb időre fogságba vetettek száma ennek sokszorosára rúgott. A megtorlás kíméletlenségét fokozta, hogy a haditörvényszéki ítéletek zömének kimondására a Mazzini által 1853. február 6-án kirobbantott sikertelen milánói felkelés és Libényi János néhány nappal később Ferenc József ellen elkövetett bécsi merénylete után került sor. A titkos szervezkedés tragikus felszámolása és a milánói felkelés vérbefojtása mind a hazai elégedetlenek zömét, mind az emigráció Kossuth vezette törzsét a mazzinista „forradalomcsináló" taktika elejtésére késztette. Az ellenállás aktivizálásának kudarcba fulladt kísérlete, amely legfeljebb az önkényuralom áldozatául esett szervezkedők iránti részvétet biztosíthatta odahaza, és csak annak a jelét adhatta a világnak, hogy Magyarország népe nem tűri szótlanul a jogfosztó és beolvasztó intézkedéseket, az emigrációt – a tényleges előzmények ismerete híján – honfitársaik sorsa könnyelmű kockáztatásának vádjával terhelte. Olyan váddal, amellyel a legkönnyedébben az önkényuralom kiszolgálói dobálództak, de amely nagyon is súlyosan nehezedett a lehetőségek elmulasztását kockáztató túlzott óvatosság és a veszélyekkel járó kezdeményezés felelősségének dilemmájával oly sokat küzdő Kossuthra s legjobb társaira. A szervezkedés felszámolása nagy hátránnyal járt, annál is inkább, hiszen a nemzetközi helyzetben kedvező fejlemények lehetőségét is magukban rejtő változások érlelődtek.

8. A NEMZETKÖZI HELYZET VÁLTOZÁSAI ÉS AZ EMIGRÁCIÓ

A magyar forradalom és önvédelmi háború vezetői 1848–49-ben ismételten kísérletet tettek arra, hogy feloldják a küzdelem nemzetközi elszigeteltségét. A kormány által Nyugat-Európába küldött diplomaták Teleki László vezetésével a vereség után sem adták fel a harcot. Erőfeszítéseiknek nagy szerepük volt a magyarországi terror elleni tiltakozások élesztésében, az emigráltak megmentésében. 1851 tavaszán, amikor Bécs kísérletet tett arra, hogy a drezdai német fejedelemgyűléssel elfogadtassa a „magyar koronaországok" beolvasztását a Német Szövetségbe, Telekiék nagyhatású emlékiratban szálltak szembe a tervvel, és járultak hozzá annak elejtéséhez.

A magyar ügy megértetése és a megoldandó nagy nemzetközi kérdések sorába való emelése érdekében Kossuth tette és érte el a legtöbbet. Míg törökországi száműzetése, majd nyugatra vivő hajóútja idején még csak a legendák hősét ünnepelte örömtüzekkel s a saját hatóságaival is dacoló lelkesedéssel az itáliai és a francia kikötők népe, addig angliai és amerikai körútjain páratlan szónoki tehetségénél is inkább okfejtésének ereje nyűgözte le a hallgatóságot. Hatása elsősorban az angol és az amerikai liberális és polgári demokratikus körökben volt óriási. A konzervatívok fanyalgó tiszteletadás mögé rejtett ellenségeskedéssel fogadták, a szocialista irányzatoktól viszont Kossuth határolta el magát. Túl azon, hogy széles körű rokonszenvet ébresztett, s hozzájárult a vezetésével folyó emigráns szervezkedés anyagi feltételeinek biztosításához, körútjain Kossuth fontos célt ért el a magyar forradalom alapvetően antifeudális és abszolutizmusellenes jellegének elismertetésével és annak megértetésével, milyen felelősség terheli a szabadságszeretetüket hirdető kormányokat, amiért a Habsburg-elnyomást már-már lerázó Magyarországot sorsára hagyták a cári hatalom beavatkozása idején. Kossuth a londoni városházától mintegy ötszáz népgyűlésen át az amerikai kongresszus szónoki emelvényéig nem közvetlen támogatásért, hanem a „beavatkozás a benemavatkozás biztosítására" elvének elfogadtatásáért küzdött. Azért tehát, hogy az európai elnyomott népek egymásra támaszkodva megújítandó küzdelmét a világ szabadságszerető erői mentesítsék az intervenció megismétlésének fenyegetésétől. Éles szavakkal figyelmeztetett arra, hogy az abszolutisztikus uralmi rendszerek megszilárdulása a történelmi fejlődés „logikája" szerint a polgári alkotmányos berendezkedésű országok népeinek létérdekeit is veszélyeztetni fogja. Ezért korántsem csupán erkölcsi kötelességük, hogy támogatást nyújtsanak – legalább a külső intervenció elhárításának mértékéig – az elnyomott népek szabadságküzdelmének, hanem azt parancsolja saját jól felfogott érdekük is. Látva a konfliktus éleződését a keleti kérdésben a cári hatalom és a nyugati országok között, bízott benne, hogy szónoki sikerei politikai sikerekre változnak át.

Az elnyomott népek lázongásaitól fenyegetett török birodalom fokozódó elerőtlenedése és a cári Oroszország azon törekvése, hogy a kialakuló hatalmi űrt a Földközi-tengerhez vezető kijárat megszerzésére használja fel, 1853 őszén kirobbantotta az orosz–török háborút. 1854 tavaszán

Anglia és Franciaország, majd őket követve Piemont is beavatkozott a küzdelembe. Kossuthék az új helyzetben arra számítottak, hogy a Habsburg-hatalom cári szövetségese segítségére siet, s ez lehetővé teszi, hogy a magyar emigráció a nyugati hatalmak oldalán kísérelje meg hazája felszabadítását. Feltételezésük nem volt naiv, hiszen maga a cári hatalom is Ausztria hadba lépésében bízott, s Bécsben kiélezett küzdelem folyt a cári szövetségesnek nyújtandó segítség hívei és ellenfelei között. Végül az utóbbiak kerekedtek felül, sőt a Habsburg-hatalom fegyvercsörgető fellépése birodalma keleti határain az orosz stratégia hátrányos módosítását erőszakolta ki. Abban, hogy Bécs megtörte a szövetségesi hűséget, szerepet játszott félelme a cári hatalom esetleges balkáni térhódításának következményeitől, eladósodása az európai pénzpiacokon, és ezzel szoros összefüggésben a nyugati hatalmak meg a kormányzatra oly nagy befolyással levő bankkörök intelme a semlegesség fenntartására. De szerepe volt ebben nem utolsósorban annak az aggodalomnak is, vajon tarthatnák-e a belső frontot, ha a külsőn a nyugati hatalmak szövetségében az olasz és a magyar nemzeti mozgalom hívei is zászlót bontanának ellenük. Ausztria semlegessége végül is megakadályozta, hogy a krími háború alkalmul szolgáljon Magyarország felszabadulására. A magyar emigráció, amelynek számos tagja, Kmety György honvédtábornokkal az élén részt vett a cári hatalom elleni fegyveres küzdelemben, egy időre a háttérbe húzódott. De nem vesztette el annak reményét, hogy az európai hatalmi rendszer elkerülhetetlen új válsága módot nyújt majd a magyar kérdés napirendre tűzésére is, mégpedig olyan helyzetben, amely volt szövetségese, a cári Oroszország segítségétől immár megfosztva találja a Habsburg-hatalmat.

9. AZ ELNYOMOTT NÉPEK ÖSSZEFOGÁSÁNAK SZORGALMAZÓI

1848–49 tragikus belső konfliktusai és az önkényuralom erre is alapozó elnyomó politikájának tanulságai olyan nyilvánvalóak voltak, hogy az együtt élő népek szolidaritásának követelményét úgyszólván minden kiútkereső hangoztatta. De értelmezésében óriási különbségek mutatkoztak.

A Habsburg-hatalom és a konzervatívok megbékélését szorgalmazó Török János által szerkesztett *Pesti Napló* egyik 1853-ban megjelent vezércikkében például üres frázisként kongott a magyarországi nemzetiségeket „testvérnépekként" emlegető, egykorúan elterjedt demokratikus ihletettségű fordulat, miközben arról beszélt, hogy „visszahódíthatja ismét régi tekintélyét a magyar, kalauza, vezére lehet a testvérnépeknek".[13] Kemény Gábor báró viszont 1856-ban kiadott, *A nemzetek fejléséről* című tanulmányában nemcsak amellett foglalt állást, hogy joguk van „a nemzeteknek saját közös tulajdonaikat kiösmerni, kifejteni és a nemzetiség tanai szerint választani a jólétnek számokra a legczélirányosabb útját", hanem – Magyarország adott viszonyai között különösen elgondolkoztató – történelmi elemzés alapján rámutatott, hogy a nemzetiségek és nemzetek egymáshoz való viszonya, különállásuk, illetve „tömörülésük" érdekeiktől is messzemenően befolyásolt történelmi folyamat eredménye. Igaz, hogy hozzátette, „sem most, sem ezután, nemzet és állam és nyelv merőben egyenkörűek nem lehetnek, és nem azok".[14] Ez egyértelműen jelezte a több nemzetiség által lakott Magyarország integritása fenntartásának, illetve helyreállításának az igényét. Figyelmeztetésének lényege azonban így is világosan az maradt, hogy az együtt élő népek nemzeti törekvéseit nem elhallgatva, hanem nagyon is számításba véve lehet csak reális magyar politikai koncepciót kialakítani.

A Kemény Gáborhoz – különösen annak Eötvös Józseffel folytatott polémiája kapcsán – sokban közelítő Mocsáry Lajos 1858-ban kiadott röpiratában, a *Nemzetiség*-ben is túllépett az osztrák beolvasztó törekvések elleni puszta tiltakozáson, amikor általános érvénnyel így fogalmazott: „a szabadság elérhető mások leigázása és folyton fékentartása nélkül is, sőt egyes nép szabadságának legfőbb garantiája más népek szabadsága – az általános szabadság". Felszólította a magyarságot: „mondjunk le örökre azon szándékról, hogy nemzetiségünket a többi, honunkban létező nemzetiségek rovására terjesszük", annál is inkább, hiszen „egy hazának emelkedésén közösen munkálkodhatik több nemzet is".[15] Viszont alapfeladatnak minősítette Magyarország integritásának helyreállítását, és élesen ellenezte föderalizálásának még a gondolatát is. Mocsáry, aki Kemény Gáborhoz hasonlóan vitába szállt Eötvösnek azzal a felfogásával, hogy a nemzeti érdekeket alá kell rendelni a birodalmi egység követelményeinek, éppen a magyar nemzeti törekvések érvényesítési lehetőségeinek biztosítékait vizsgálva olyan útra lépett, amely fokozatosan vezetett annak felismeréséhez, hogy a nemzetiségeket szövetségesül kell megnyerni.

---

[13] *Pesti Napló*, 1853. június 30.

[14] BÁRÓ KEMÉNY GÁBOR, A nemzetek fejléséről. Kolozsvár, 1856. 36., 111.

[15] MOCSÁRY LAJOS, Nemzetiség. Pest, 1858. 62., 87–88., 204.

Az 1849-et követő évtized keserű tapasztalatai és az összefogás lehetőségére építő reményei tükröződtek Madáchnak 1859-ben papírra vetett *A civilizátor*-ában. Madách patriárkálissá szépítette ugyan a magyarság és a nemzetiségek múltbeli együttélését, de világosan jelezte, hogy az elnyomó hatalom közös erővel történő felszámolása után korántsem a régi viszony változatlan helyreállítását tartja kívánatosnak. Az elnyomás elleni küzdelemben kialakult ,,szakadhatlan pánt: az egyetértés" szerinte olyan ,,drága vívmány", amit új ,,szerződéssel" kell megpecsételni. Mégpedig olyan szerződéssel, amelynek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Madách általa kívánta képletesen felváltani a feudális gyökerű történetszemléletben oly nevezetes szerepet betöltő ,,vérszerződést".

A magyarság és a ,,testvérnépek" megbékélésének, egymásra találásának igénye közvetettebben is tükröződik a kor irodalmában. Arany János például az 1855-ben írt *Szibinyáni Jank*-ban Hunyadi Jánost a szerb és a magyar nép emlékezetében egyaránt méltóképpen megőrzött közös hősként idézte fel. Erdélyi János az erőszakos germanizálás folytán olyannyira szükségesnek érzett védekezést a fejlettebb irodalom alárendelő hatása ellen azzal is kívánta szolgálni, hogy ,,a velünk egy sorban levő népszakadékok szellemirányait mind inkább szőnők be míveltségünkbe". A magyar irodalmi népiesség reformkori programadója immár a szomszéd népek kultúrkincseivel is gazdagodó magyar költészettől remélte, hogy ,,a Duna völgyén új, erőteljes harmónia" kibontakoztatója lesz.[16] Programjának gyakorlati érvényesítését – többek közt – annak az Ács Károly volt forradalmi kormánybiztosnak a kísérlete példázta, aki minden bizonnyal világosan felismerte a kulturális közeledés politikai jelentőségét is. Ácsot hosszú és kalandos bujdosás után fogták el, és 1852-ben előbb halálra, majd hat esztendei várfogságra ítélték. A rendkívüli nyelvtehetségként emlegetett Ács, aki a szomszéd népek nyelvére is tanította rabtársait, szabadulása után a román és a szerb népköltészettel kezdett foglalkozni, s már 1858-ban ki is adta első gyűjteményét. Hangsúlyozta, hogy annak a román népnek a költészetével kívánja megismertetni magyar olvasóit, „melynek millióival évezredes történeti kapocs fűz bennünket össze".[17]

---

[16] Idézi: SŐTÉR ISTVÁN, Erdélyi János (In: A magyar irodalom története. Főszerk. SŐTÉR ISTVÁN. III.) Bp. 1965. 657.

Az 1850-es évek elején létrehozott titkos szervezetek irányítói egyik legfontosabb feladatuknak tekintették a nemzetiségiek támogatásának a megnyerését. Gál Sándor az erdélyi felkelés katonai előkészítésével foglalkozó emlékiratát azzal a mondattal kezdte, hogy „mindenekelőtt az oláhokkal való kibékülést kell megkísérteni".[18] A szervezkedés vezetőinek számos felhívása és utasítása sürgette a kapcsolatteremtést a románokkal, a horvátokkal, a szerbekkel, sőt az erdélyi örményekkel, a szászokkal és a bánáti németekkel is. Makk ezredes a maga – egyébként egzaltált hangvételű – kiáltványában arról beszélt, hogy a nemzetiségek „ezer esztendeig voltak testvéreink", s ha „egy percig" engedték is magukat megtéveszteni, „ma ismét testvéreink". Ugyanúgy megfenyegette azt, „aki merészeli a rácot, horvátot, az oláht, hazánkbani németet, a zsidókat, a cigányokat hazafiságukért gyalázni", mint azt, aki „a magyart" gúnyolja. Nem kevés illúzionizmussal már befejezett tényként hirdette: „Ezen népfajok még jobban gyűlölik közös zsarnokunkat, mint ti magatok. Szövetkezendenek veletek, nem többé ellenetek, veletek harcolandnak."[19] Valójában tényleges kapcsolatteremtésre a titkos szervezkedés felgöngyölítéséig idehaza alig került sor, s így az sem tisztázódhatott, hogyan fogadják a hazai nemzetiségiek azokat a magyar emigráció által kidolgozott, a megbékélést és összefogást célzó konkrét javaslatokat, amelyeket a hazai mozgalom irányítói korántsem torzításmentesen közvetítettek.

Az 1850-es évek elején a magyar emigráció tevékenysége nem merült ki az önkényuralom-ellenes szervezkedés katonai és diplomáciai előkészítésében. Politikai téren is jelentős erőfeszítések történtek. Az együtt élő népek megbékélésének, sőt abszolutizmusellenes összefogásának megteremtésére irányuló törekvés elkerülhetetlenné tette annak tisztázását, hogy milyen jellegű és szerkezetű állam feltámasztását tekintik céljuknak a magyar száműzöttek. Irányt szabó politikusaik mind azt kívánták, hogy Magyarország a nemzetközi helyzetben remélt kedvező fordulat esetén fegyveres felkeléssel állítsa helyre függetlenségét, s azt a Habsburg-uralom, illetve a török fennhatóság alól felszabaduló más nemzetekkel szövetségben szilárdítsa meg. Bíztak abban, hogy a szomszéd népek, mindenekelőtt a románok és a délszlávok is keresni fogják a szövetségkötés lehetőségét Magyarországgal, hiszen az – mint Kossuth fejtegette – jellegzetes középhatalomként gyenge ahhoz, hogy a társulást beolvasztásuk eszközévé tegye. Velük szövetkezve viszont elég erős az ő függetlenségüket is fenyegető hódító szándékú nagyhatalmak távoltartására. Arra is törekedtek, hogy a függetlenség kivívása után alakítandó államszövetség tervével nyugtassák meg a nagy befolyású angol kormányzatot, hogy a Habsburg-birodalom felbomlása és a balkáni török uralom felszámolása után sem marad az európai hatalmi egyensúly rendszerét megingató űr az egységesülő Németország és a cári Oroszország között. Az 1850-es évek második felében tartott angliai előadásaiban Kossuth sokoldalú történeti és politikai érveléssel igyekezett alátámasztani azt, hogy ellentétben a Habsburg-birodalom dinasztikus eszközökkel kialakított, természetes összetartó erőt nélkülöző, sőt ellentétektől feszülő, s így csak elnyomással fenntartható államtömbjével, amely belső gyengesége folytán nem elriasztani, hanem éppenséggel vonzani fogja a hódítókat, a függetlenségüket elnyert nemzetek Magyarországgal együtt alkotandó szabad szövetsége a békés fejlődés biztosítója lehetne a hatalmi ellentétek délkelet-európai ütközőzónájában.

---

[17] Idézi: VASILE CURTICĂPEANU, A művelődés fejlődése 1848–1918 (In: Erdély története. Szerk. MIRON CONSTANTINESCU. II.) Bukarest, 1964. 508.

[18] Közli: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. Kiad. JÁNOSSY DÉNES. I. Bp. 1940. 831.

[19] Uo. I. 525., 532–533.

Államszövetség, konföderáció majdani létrehozásának szükségessége tekintetében a vezető magyar emigráns politikusok lényegében egyetértettek. (Az elgondolásnak volt távoli, a magyar jakobinusok 1794-es alkotmánytervéig visszanyúló és közvetlenebb hazai hagyományalapja is. Wesselényi 1843-ban Habsburg-vezetéssel ajánlotta föderalizálni a birodalmat, 1849-ben pedig azt tartotta kívánatosnak, hogy szövetségi államokból szervezendő köztársasággal váltsák fel.) Teleki László már 1849-ben pártfogolta a szövetkezésre irányuló lengyel, illetve román javaslatokat. Kossuth 1850 ben részletezte a maga konkrét konföderációs tervének alapelveit, Klapka György pedig egy 1855-ben kiadott munkájának függelékében közölte javaslatát egy magyar–délszláv–román államszövetség megteremtésére. (Hozzájuk hasonló meggondolások késztették 1857-ben az üldözői elől nyolc éven át pesti búvóhelyén rejtőzködő Táncsics Mihályt, *Hét nemzetiség szövetsége* című konföderációs tervezetének fölvázolására.)

Jelentékeny nézetkülönbségek mutatkoztak azonban az emigrációban a Magyarország föderatív állammá alakítására, tehát „belső föderalizálására" irányuló román és délszláv javaslatok megítélésében. Míg Teleki és Klapka hajlott a Bălcescu által 1850 tavaszán felvázolt föderációs alapelvek elfogadására, Kossuth egyrészt az ország területi integritásának és magyar jellege fenntartásának biztosítására irányuló törekvései miatt, másrészt számot vetve a hazai visszahatással, határozottan ellenezte Magyarország autonóm nemzetiségi területekre való bontását. Emigráns társainak meglehetősen az általánosság szintjén maradó javaslatait elhárítva nagyszabású tervet dolgozott ki a nem csupán soknemzetiségűnek, hanem kevert lakosságúnak is tekintett Magyarország államrendszerének újjáformálására. Hangsúlyozta, hogy véleménye szerint általa „lesz megközelítve a belszerkezetben is a föderáció eszméje a lehetőségig".[20]

10. KOSSUTH POLGÁRI DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁSI PROGRAMJA

Kossuth 1851-ben Kütahyában kidolgozott alkotmányjavaslata *(Javaslat Magyarország jövő politicai szervezetét illetőleg, tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására)*, amelyet az elkövetkező évtizedben javarészt jogkiterjesztő módosításokkal látott el, a 19. század legkonkrétabb magyar tervezete volt Magyarország államberendezkedésének polgári demokratikus átalakítására.

Kossuth már 1849-ben, a Függetlenségi Nyilatkozat megszavazása után szükségesnek tartotta, hogy a polgári parlamentáris államok többségéhez hasonlóan Magyarország politikai életének, államberendezkedésének, hatalmi szervei működésének alapja és törvényes szabályozója egy tételes alkotmány legyen. Az általa kezdeményezett előkészítő munkálatokat azonban a hadiesemények megakasztották. A száműzött Kossuth az 1849-ben és azt követően szerzett tapasztalatok birtokában kettős céllal készítette el alkotmánytervét. Egyfelől a szabaddá váló ország parlamentje elé terjesztendő ,,javaslatnak'' szánta, másfelől az egyezkedés és a szövetségkötés alapjának az együtt élő és a szomszédos népek vezetőivel folytatandó tárgyalásokra.

---

[20] Közli: Kossuth demokráciája. Kiad. Ács Tivadar. Bp. 1943. 45.

Az alkotmányjavaslat hangsúlyozta, hogy a ,,népen'', minden jog forrásán és letéteményesén ,,a honpolgárok egyetemét'' érti, mégpedig ,,faj, nyelv és valláskülönbség nélkül''. A polgári szabadságjogok tételes rögzítését kívánta, a francia forradalmi megfogalmazásra emlékeztető módon hangsúlyozva, hogy ,,ezen szabadságoknak határa egyedül a mások jogainak sérthetetlensége''. A polgári értelemben vett ,,népfelség'' elvét az általános választójog alapján következetesen óhajtotta érvényesíttetni mind a törvényhozó testület megválasztásában, mind a községi és a megyei életben. Javasolta, hogy a képviselőház tagjait közvetlenül, a feudális felsőház helyére lépő szenátusét pedig az általános szavazatjog alapján szervezendő megyei közgyűlések válasszák. A választók egyszerű többsége választottjait visszahívhatná. A büntetőbíráskodást esküdtszékekre kívánta bízni, a törvényesség védelmére alkotmánybíróság megszervezését javasolta. Az alkotmányjavaslat 1851. évi alapszövegében Kossuth egyértelműen a ,,demokratikus köztársaság'' államformáját ajánlotta, a későbbi szövegváltozatokban azonban – utalva a Függetlenségi Nyilatkozat ismert tételére is –, a nemzetközi helyzettől kívánta függővé tenni, hogy Magyarországot alkotmányos monarchiaként vagy – amit kívánatosabbnak minősített – köztársaságként szervezzék újjá. Az utóbbi esetben az államfőt is általános választójog alapján javasolta megválasztatni. Kossuth egyfelől a demokratikus központosítás révén kívánta biztosítani az államhatalom működését, másfelől – utalva arra, mint élhetett vissza Louis Bonaparte a demokratikus úton megszerzett hatalommal – a központi hatalmi szervek birtokosainak esetleges önkényeskedését a demokratikus önkormányzattal remélte ellensúlyozni. Ebben látta a nemzetiségek egyenjogúságon alapuló együttélésének legfőbb eszközét is.

Mind a községben és a megyében, mind a törvényhozásban az adott terület, illetve testület többségének a nyelvét kívánta hivatalossá tenni, következetesen és hatékonyan biztosítva a kisebbség szabad nyelvhasználatát is. Tekintettel arra, hogy a megyék jelentős részében a nemzetiségiek voltak többségben, és azok amellett, hogy a megyei keretek között megteremthették önkormányzatukat, annak törvényes védelméről is gondoskodhattak a legfelső államhatalmi szerv útján, hiszen – a javaslat értelmében – a megyék választhatták a rendkívül széles jogbiztosító hatáskörrel rendelkező szenátust, Kossuth teljesítve látta ígéretét a belső föderáció „lehetséges" megközelítésére. A törvényeket az országban használatos valamennyi nyelven kívánta közzététetni. Továbbá kötelezni kívánt minden országos hatóságot és bíróságot ügyfelei nyelvhasználatának követésére. Az oktatás nyelvének a meghatározását a községekre akarta bízni, biztosítva azonban a kisebbség számára az iskolaállítás és mindenki számára az iskolaválasztás lehetőségét. A honvédelmet általános nemzetőrségi kötelezettségre alapozva állandó hadsereget csak az erősségek őrzésére és kiképző keretül kívánt fenntartani. A katonai nevelést, a tisztképzést is beleértve, a polgári oktatásüggyel ajánlotta egybekapcsolni, nehogy a katonák, „a polgári állapotból kiemelteknek vagy éppen felibe emelteknek" érezzék magukat. „Alig kell egy dologtól jobban óvakodni egy szabad nemzetnek – írta minden bizonnyal 1849 keserű tapasztalataira is utalva – ‚mint attól, hogy a katona megszűnjék magát polgárnak tekinteni". A nemzetőrséget is megyei keretek között javasolta megszervezni – az alkotmányjavaslat egyik szövegváltozata szerint – a zászlóalj szintjéig nemzetiségenként. A nemzetiségi megye mértékéig biztosított területi önkormányzat mellett Kossuth meg kívánta teremteni annak a lehetőségét, hogy a nem magyar népek is országos politikai szervezeteket hozhassanak létre, „nemzeti főnököt" választhassanak, „társas önkormányzati teljes szabadsággal gondoskodjanak mindazon erkölcsi s társas érdekek előmozdításáról, miknek összegét nemzetiségnek nevezzük".[21] Külön függelékben tért ki Kossuth a horvát kérdésre, teljes beligazgatási autonómiát biztosító társországi viszonyt ajánlva Horvátországnak, vagy – ha ezzel nem érné be – jogot az elszakadásra. Ez esetre kikötötte, hogy Fiume lakossága maga dönthessen sorsáról. Erdéllyel kapcsolatban reményét fejezte ki, hogy az országnak az alkotmányterv szerinti átalakulása az ottani románok számára is kívánatossá teszi az uniót. (Az alkotmányjavaslat legkésőbbi szövegváltozatában már hajlandóságot mutatott az államegység fenntartásával Erdély és a szerblakta országrész vonatkozásában a területi önkormányzat elvének elfogadására is.) Magát az alkotmányjavaslatot Kossuth a szabaddá váló Duna menti országok konföderációba való tömörülésének indokaival zárta.

---

[21] OL R 90. (Kossuth-gyűjtemény) I. 1554.

Noha a nemzetiségi politikusok kívánságainak kielégítésében Teleki és Klapka hajlandó volt a Kossuth tervezetében körvonalazottakon is túllépni, az államberendezkedés általános polgári demokratikus követelményeit illetően az emigráció egyetlen vezető személyisége sem haladta meg, jelentős részük pedig meg sem közelítette nézeteit. Alkotmányjavaslatának konkrét engedményeken túlmutató nemzetiségpolitikai jelentőséget biztosít, hogy olyan politikai eszközöket mert és akart a nemzetiségiek rendelkezésére bocsátani, amelyek az általa kialakítani kívánt polgári demokratikus keretek között minden együtt élő nép számára a nemzeti önrendelkezés útján való továbblépést is biztosíthatták. A nemzetiségi kérdésben felmerült ellentétek mellett Kossuthnak az emigráns arisztokraták többsége által túlzottnak ítélt demokratizmusa is hozzájárult az emigráción belüli szakadás kialakulásához. Diktátorságra való törekvéssel vádolták azt a Kossuthot, aki minden terv megvalósítását a szabaddá váló nép alkotmányos döntésétől kívánta függővé tenni, de a száműzetésben nem volt hajlandó alárendelni politikáját a jórészt arisztokrata befolyás alá kerülő és egymással is torzsalkodó különféle emigrációs bizottságok határozatainak. 1859-ben, amikor az emigráció túlnyomó része egységesen sorakozott fel Kossuth, Teleki és Klapka mögött, az általuk alakított és egy emigráns kormány funkcióját betöltő Magyar Nemzeti Igazgatóság kinyilvánította, hogy az alkotmányjavaslatot tárgyalási alapnak tekintve szeretne megegyezni a nemzetiségi vezetőkkel: „A 48-diki törvényeket... ha kiindulási pontul tekintjük is, korántsem szándékunk változatlanul megtartani, sőt inkább olyformán óhajtjuk az azokban letett elveket tágítani és kifejteni, miszerint minden érdek, nemzetiségi úgy mint vallási, tökéletes megnyugvását lelhesse a magyar alkotmány szárnyai alatt; szolgáljon vezérfonalul az... alkotmányterv, melyet az alulírt elnök [Kossuth] dolgozott ki és mely alapelveiben mindnyájunk jóváhagyását birtja."[22]

---

[22] Közli: KOSSUTH LAJOS, Irataim az emigrációból. I. Bp. 1880–1882. 453.

A polgári alkotmányok módjára Kossuth javaslata is mellőzte a tulajdonviszonyok, sőt általában a társadalmi kérdések tárgyalását. Azonban, nem kevéssé éppen a túlzott radikalizmus vádja ellen védekezve, de tényleges felfogásával egyezően is szükségesnek látta, hogy elhatárolja magát a szocialista eszméktől, amelyeknek időszerűségét az iparilag még fejletlen Magyarországon egyenesen tagadta. Kossuth a jobbágyfelszabadítást a lezajlott forradalom legnagyobb tetteként értékelte. Kevéssé ismerte fel azonban a lezárásával kapcsolatban odahaza még folyó társadalmi és politikai küzdelem igazi értelmét és jelentőségét. Nem csupán a kapitalista agrárkérdés megoldását illetően (ami nyugaton is éppen csak formálódóban volt) maradtak adósak a felelettel az emigráció legjobbjai. A vezetésükkel kiharcolt jobbágyfelszabadítás függőben maradt kérdéseivel, illetve önkényuralmi újraszabályozásával kapcsolatban sem dolgoztak ki átfogó programot. Kossuth ugyan ismételten jelezte, hogy szükségesnek látja a továbblépést az 1848-ban megkezdett úton. Így kilátásba helyezte – a magántulajdon sérthetetlenségét hangsúlyozva – az állami birtokok felosztását. Belőlük kívánt parcellázás útján földet juttatni a felszabadító háború résztvevőinek, nincstelen zselléreknek, míg a határőrvidékek parasztságát a községeik határában levő nagy kiterjedésű kincstári legelő-, erdőterületek és irtások tulajdonosává akarta tenni. Változtatni kívánt az erdélyi parasztok sorsán is, tulajdonukba adva a határaikban fekvő koronauradalmi erdőségeket és havasi legelőket. Egyébként beérte a liberális gazdaságpolitika követelményeinek, elsősorban a korlátlan iparszabadság szükségességének a hangsúlyozásával. Azt remélte, hogy a szabaddá váló ország gazdasági önrendelkezésének segítségével, amit korántsem elzárkózásra, hanem minden országgal, az Ausztriánál fejlettebbekkel is a partnerválasztás szabadsága elvének tiszteletbentartásával létesítendő együttműködésre kívánt alapozni, olyan rohamos gazdasági fejlődés következik be Magyarországon, ami a demokratikus politikai intézményrendszerrel kölcsönhatásba kerülve a társadalmi elmaradottság felszámolója lesz.

Ellentétben Eötvössel, aki mindinkább el kívánta határolni a liberalizmust a demokratizmustól, sőt a liberalizmus önkorlátozását hirdette a demokratikus áttörés megakadályozására, Kossuth úgy ítélt, hogy a demokrácia erői éppen azért feltartóztathatatlanok, mert a gazdasági fejlődés hajtja előre őket. (A gőzmozdony, a gőzhajó, a távíró a demokrácia legyőzhetetlen terjesztői ismételte számtalanszor.) De azt remélte, hogy a demokrácia erői a nemzetiben konkrétizálódó általános emberi értékek kiteljesedését biztosító szabadságot nem veszélyeztetni, hanem éppenséggel realizálni fogják annak a modern területi önkormányzati törekvéseknek is sokban elébe vágó polgári demokratikus berendezkedésnek a keretei között, amelynek a magyarországi viszonyokra alkalmazását alkotmányjavaslatában kísérelte meg. Egyik 1857-ben tartott angliai előadássorozatában így vallott a liberális célok polgári demokratikus meghaladásának szükségességéről: „A demokrácia és semmi más mint a demokrácia azonos a szabadsággal. A demokrácián kívül is találhatók többé vagy kevésbé szabad intézmények, de ezek mindig magukban foglalnak egyenlőtlenségeket a kötelezettségek és a jogok tekintetében, kiváltságokat és mentességeket egyesek számára, mások kirekesztésével. A demokrácián kívül is létezhetnek szabadságok, de nem létezhet szabadság."[23]

11. A NÉPTÖMEGEK HANGULATA ÉS MOZGALMAI

A hazai szervezkedők és a száműzöttek is „a nép" erejére, csatlakozókészségére építették terveiket, de a tömegekkel való szervezett kapcsolattartást az önkényuralom viszonyai között ténylegesen biztosítani nem tudták. A gerillaalakulatok szervezésében nagy tapasztalatokkal rendelkező Noszlopy Gáspár éppen „a főcélt" látta veszélyeztetve Makk József bonyolult konspirációs módszerei által, tehát azt, hogy az ellenállási mozgalom „a néppel magát összeköttetésbe tegye".[24] Tényleges kapcsolatteremtésre csak igen korlátozott mértékben került sor, az ellenállási szervezetek felszámolása után pedig, egészen az évtized végéig, az önkényuralmi rendszer válságba sodródásáig a néptömegek politikailag magukra maradtak. Így az egymásnak gyakran ellentmondó híresztelések, a reális elemeket és a minden alapot nélkülöző fantáziatermékeket egybefonó mendemondák, illetve a sajtó, a hatósági hirdetmények, a templomi szószékek közvetítésével hozzájuk jutó hivatalos közlések és magyarázatok kiszolgáltatottjaivá váltak.

---

[23] OL R 90. (Kossuth-gyűjtemény) I. 2637. (Fordítás az angol nyelvű eredetiből).

[24] Noszlopy levelét közli: HENTALLER LAJOS, A balavásári szüret. Bp. 1894. 58.

Számos egykorú forrás tanúsítja, milyen sokan fogadták fájdalommal a nép körében a forradalom leverésének keserű híreit, és – nem kevéssé éppen a népi ellenállás folytán – milyen tettleges és politikai utóvédharcok közepette ment végbe az elnyomó hatalmi rendszer megszilárdítása. 1849 szomorú nyarán a somogyi parasztok nem hitték el Madarász Józsefnek sem a fegyverletétel hírét, s fülüket a földre tapasztva bizonygatták, hogy ők még hallják az ágyúszót. Tata vidékén keserűen vágták oda az uradalmi csőszöknek: „csak most jönne egy huszár, majd megmutatnánk azonnal, hogy még az öreg rét is fel lenne szabadítva",[25] azaz megnyílna jószáguk előtt a tilossá tett legelő. Hitetlenkedve fogadták Győrött is a fegyverletételről szállongó híreket a polgárok és az „alsóbb néposztályok" tagjai. S amikor megbizonyosodtak igaz voltukról, akadtak cselédasszonyok, akik földre borulva siratták a szabadság elveszett ügyét. Nógrádban – néprajzi gyűjtés tanúsága szerint – ez idő tájt, „amikor már megtiltották a szabadságot", és „ki volt hirdetve, hogy Kossuthot gyászolni nem szabad... olyan fekete ruhát vettek, amiben igen apró piros vonalkák voltak, az volt a Kossuth-gyász".[26] A tardi asszonyok a szó szoros értelmében beleöltötték fájdalmukat és reménységüket keresztszemes hímzéseikbe, az 1848-ban kiadott bankjegyek keretdíszéből vették át a „Kossuth–bankós mintát".

A felvidéki bányavárosok környékén Világos után még hetekig ropogtak a fegyverek, Pesten ismételten inzultálták a megszállókat, a császári seregben botozással sem sikerült kiverni 1848–49 emlékét a büntetőalakulatokba osztott volt honvédekből. A gyújtogatásra valló tűzeseteknek nem volt se szeri, se száma. Fenyegették a császáriakkal együttműködőket, nyugtalanították a beszállásolt katonákat, s várták a szabadítókat. Kossuthot várták vissza, új és új határidőket szabva érkezésének, Petőfit vélték felfedezni a bújdosó idegenben. Petőfi barátja, Teleki Sándor, aki 1850 elején menekült el Magyarországról, úgy ítélte, hogy a nép „remél és vár, minket vár... üti a gensdarmot [a zsandárt] agyon, és rejti, dugja a honvédet el", Kossuth felhívását „a paraszt mint imádságot olvassa, vagy olvastatja gyermekével". De aggodalmasan fűzte hozzá a kérdést, hogy mi lesz, „ha a nép is el fog csüggedni”, s megfogalmazta az emigrációt szorongással eltöltő feleletet: népi támogatás nélkül „üres szó vagyunk a pusztában”.[27]

---

[25] Idézi: SZABAD GYÖRGY, A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957. 293.

[26] Idézi: 1848–1948 Centenáris Kiállítás. Kiad. HUSZTI DÉNES. Bp. 1948. 93.

Tudták ezt a császári hatóságok is, s ezért nemcsak fáradhatatlanul folytatták forradalomellenes propagandájukat, nemcsak csábítgatták az ingadozókat és jutalmazták a feljelentőket, a szökött honvédek, bújdosók kézrekerítőit (mert hiszen ilyenekre a nép soraiban is számíthattak), hanem éber figyelemmel vizsgálták a tömegek ösztönös mozgalmait is, nem társulnak-e politikai elégedetlenségre valló kísérőjelenségekkel.

Az ország lakosságának nagy többségét alkotó parasztság zöme 1848-ban felszabadult a jobbágysorból. Ez a tény messzemenően, bár korántsem egyértelműen alakította politikai tudatviszonyait. A magyar parasztság túlnyomó része és a nem magyar ajkú volt jobbágyság számottevő töredéke is felszabadulását a magyar forradalomnak és a népdalok tucatjainak tanúsága szerint mélyen a szívébe zárt Kossuthnak köszönte. Sőt – nem kevés leegyszerűsítéssel – még problémái részbeni megoldatlanságát is csak annak tudta be, hogy a magyar szabadságküzdelem vereséget szenvedett. Ugyanakkor a nemzetiségekhez tartozó volt jobbágyság zömére, de hellyel-közzel magyar parasztokra is hatással volt az önkényuralmi hatóságoknak az a törekvése, hogy a Habsburg-uralkodó érdemének tulajdonítsák a jobbágyvilág felszámolását. A felség-illúzió azonban nem ellensúlyozhatta a paraszti tömegek elkeseredését a jobbágyfelszabadítás újraszabályozása és ennek az önkényuralmi közigazgatás útján való, ha kellett fegyveresekkel foganatosított végrehajtása miatt. Nemigen csillapította a nagy szorgossággal élesztgetett felség-illúzió még az elmaradott paraszti rétegek körében sem azt a haragot, amit az adóteher gyors ütemű növelése, a katonaszedés fokozása, az 1848–49-ben megízlelt szabadságjogok gyakorlásának megtagadása, a községi önkormányzati törekvések teljes elfojtása keltett.

Történetkutatásunk még nem tud egyértelmű választ adni arra, mennyire ismerte a parasztság az ellenállók és az emigránsok nézeteit, állásfoglalásuk határait a társadalmi kérdésekben. Az azonban kétségtelen, hogy a parasztság zömének támogatására számíthatott mindenki, lett légyen az menekülő úrféle vagy futóbetyár, akinek konfliktusa volt a paraszti törekvéseknek útját álló, ugyanakkor idegennek és elnyomónak is tekintett önkényuralmi rendszerrel. A falusi szegénység egy része valósággal eszményítette a nincstelenekből, szökött katonákból megszaporodott számú betyárokat a gyűlölt zsandárokkal vívott sok harcuk miatt. Mindenekelőtt ez a népi támogatás tette sokáig biztonságossá számukra a nádi búvóhelyet éppen úgy, mint a vásári sokadalmat. Az 1850-es évek eleji titkos szervezkedések is, ha kapcsolatba tudtak kerülni parasztokkal, mozgósító hatással voltak rájuk. Mind a székelyföldi, mind a tolnai szabadcsapatok tagjai jórészt a parasztok közül kerültek ki. Az 1852 és 1854 között összeesküvési perekben hozott halálos ítéletek egyharmadát parasztembereken hajtották végre. De ezek a szervezkedések még a magyar parasztság zöméhez sem értek el. A volt jobbágyparasztság többsége az 1850-es években hajdani földesurával hadakozott a jobbágyfelszabadítás végrehajtásához kapcsolódó birtokrendezések kérdésében. Konfliktust azonban még ez is viszonylag ritkán teremtett a nemzeti ügy iránti paraszti elkötelezettségben. Az esetek többségében a parasztember nem tekintette a jobbágyfelszabadító forradalom hívének a vele szembeszálló birtokost, s minél inkább támaszkodott az az önkényuralom erőire, annál inkább azonosította a volt jobbágy a maga törekvéseit az elbukott, de reménye szerint felújuló nemzeti küzdelem ügyével.

---

[27] TELEKI SÁNDOR, Emlékezzünk régiekről. Kiad. CSETRI ELEK. Bukarest, 1973. 393–394.

A legényegyletekbe tömörülő céhmunkásság, sőt még a segélyegyleteket alapító nagyüzemi munkásság is elsősorban gazdasági követelésekért és a jórészt emberbaráti tevékenységre korlátozott egyletei működésének biztosításáért küzdött. Nevezetesebb bérmozgalomra került sor 1850 őszén az óbudai hajógyárban, 1851 nyarán a pesti kincstári dohánygyárban, 1851-ben a Báziás és Oravica, 1852-ben a Kecskemét és Szeged közti vasút építkezésén, s ugyanebben az évben a selmecbányai, 1853-ban a körmöcbányai, 1857–58-ban pedig a bánáti kincstári bányák munkásságának körében. 1854-ben a miskolci kovácslegények és a Garamvidéki kincstári vasipari üzemek munkásai sztrájkoltak, 1857-ben pedig országszerte mozgolódtak a kalaposlegények, és évről évre gondot okozott a hatóságoknak a legfejlettebb munkásréteg, a nyomdászság minden tilalommal dacoló szervezkedése. Az 1850-es évek legjelentősebb megmozdulásában, az 1852-ben a csendőrség és a katonaság bevetésével, elfojtott selmeci zendülésben is a gazdasági követelések játszották a főszerepet, de a hatóságokat különösen nyugtalanító politikai mozzanatok is társultak hozzájuk. Feltehető, hogy a vizsgálat lefolytatóinak politikai félelmei és a mozgalom résztvevőinek eltérő politikai kötöttségei mutatkoznak meg abban, hogy „pánszláv", illetve „kossuthista" izgatást egyaránt feltételeztek az indítékok között, sőt felbukkant az „antimonarchikus demokratizmus" általános vádja is. A hatóságokat különösen nyugtalanította, hogy a bányászzendülésben ismét vezető szerephez jutott az a Möhling Sándor, aki 1849 nyarán a honvédsereg támogatására gerillaalakulatot szervezett, és a tragikus fordulatot követően a legutolsók között szüntette be a fegyveres harcot.

A formálódó munkásosztály abszolutizmusellenességét jól jellemezték Libényi János merényletének kísérő jelenségei is. A fiatal, csákvári származású szabólegény, aki 1853. február 18-án tőrével megsebesítette Ferenc Józsefet, vallomása szerint tettével hazai munkástársai érzelmeinek adott kifejezést. Amint a hivatalos közlemény írta, Pesten „a műhelyek, vendéglők és rejtekzúgokban a dolgok új helyzetével elégedetlen munkások" amellett foglaltak állást, hogy az uralkodónak pusztulnia kell. A merényletre Libényi két éven át készült Bécsben, miközben „hasonló érzületűek, különösen hazája- és mesterségbeliek" társaságát kereste egy olyan „munkásclubban", ahol „egymást felülmúlták a legellenségesebb nyilatkozatok- és kifakadásokban".[28] Hamarosan eljárást indítottak a halálra ítélt és kivégzett Libényi munkástársai ellen. Közülük egy szabómestert és 16 szabólegényt, valamint egy szedőinast hosszabb-rövidebb ideig tartó sáncmunkára, fogházbüntetésre és hazatoloncolásra ítéltek. A merényletet követően a vezető rétegekből érkező lojális nyilatkozatokkal egyidejűleg a hatóságok szép számmal értesültek ellentétes véleményekről is. Pozsonyban diákokat vesszőztek meg, vagy ítéltek fogságra, másutt parasztokat és polgárokat ért hasonló büntetés a császárt gyalázó állásfoglalás miatt. Pesten a merényletet követő héten összesen 379 személyt, jórészt munkásokat állítottak elő Libényi tettének tényleges helyesléséért, illetve „gyanús" magatartásukra hivatkozva.

Noha a kíméletlen önkényuralom hatóságai minden bizonnyal sokszor túlozták el a tömegek politikai eltökéltségéről írottakat, nem kétséges, hogy a helyzet ismerői okkal számították a viszonylag még kis létszámú de az osztállyá szerveződés útjára lépett munkásságot az abszolutizmusellenes törekvések potenciális bázisához az 1850-es évek Magyarországán.

---

[28] A haditörvényszék hirdetményének fényképét közli: LUKÁCS LAJOS, Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp. 1955. 144–145.

Az eltérő társadalmi kötöttségű elégedetlenek egyidejű vagy összehangolt fellépésére a szervezettség hiánya folytán sem kerülhetett sor. A hatóságok mégis indokoltan figyelték aggódó szemmel a kedvezőtlen jeleket. Az üldözött Garay János 1853. őszi temetésén feketéllő tömeget és még inkább azt a nemzeti tömegtüntetésszámba menő gyászmenetet, amely 1855-ben Vörösmarty Mihályt kísérte utolsó útjára. Aggodalmat keltett még az 1857 nyarán szervezett máriacelli búcsújárás is, amellyel a konzervatívok igyekeztek fent tömegbefolyásukról, lent vezetésre hivatottságukról tanúbizonyságot adni.

1857-ben jegyezte naplójába Kempen rendőrminiszter a császár véleményét, miszerint Magyarországon a közhangulat rosszabb, mint a forradalom óta bármikor. Kétségtelen, az ország minden számottevő társadalmi és politikai ereje szemben állt az önkényuralommal. De az is bizonyos, hogy eltérő módon ítélték meg azt, hogy mivel és hogyan váltsák fel az abszolutizmus rendszerét. Gazdasági-társadalmi kötöttségeik messzemenően befolyásolták politikai törekvéseik formálódását.

III. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKÁJA

1. MAGYARORSZÁG BETAGOLÁSA A BIRODALOM GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGÉBE

1848 forradalma azzal, hogy megtörte a feudalizmus sok évszázados uralmát, a kapitalista fejlődés kibontakozásának legfontosabb feltételét teremtette meg. A szűkebb Magyarországon a lakosságnak eladdig feudális függésben élt megközelítőleg négyötödét, Erdélyben pedig mintegy háromötödét szabadította fel a földesúri joghatóság alól. A volt jobbágyság kezén levő földállomány túlnyomó többségét az áprilisi törvények, illetve az azokat kiegészítő rendelkezések szabad paraszti tulajdonná tették. A feudális személyi függés felszámolása utat nyitott a munkaerő, a birtokforgalom feudális gátjai nagy részének ledöntése pedig a föld áruvá válásának folyamata előtt. Intézkedések születtek a tőkés ipar szabadabb fejlődésének biztosítására, ha a céhrendszer felszámolása még nem is történt meg. A polgári átalakulás teljessé válásának útját egyengette a közteherviselés bevezetése, a törvény előtti egyenlőség érvényesítése, valamint a forradalom végső szakaszában a nemzetiségi és vallási egyenjogúság egyértelművé tétele. Mindehhez társult a szándék annak az alkotmányos biztosítására, hogy a polgári parlamentáris berendezkedésű magyar állam maga rendelkezzék gazdasági erőforrásaival, és saját érdekeinek megfelelően tehessen kísérleteket pénztőke szükségletének fedezésére. Szoros összefüggésben állt ez azzal a törekvéssel, hogy az ország a külső gazdasági kapcsolatok tekintetében is a partnerek megválasztásának lehetőségét biztosító teljes önrendelkezés alapján alakíthassa ki a tőkés fejlődés kibontakoztatására irányuló gazdaságpolitikáját.

Az önkényuralom a levert polgári forradalom hagyatékából vállalta a kapitalista átalakulás előmozdításának feladatait. De szorosan társította, sőt alá is rendelte a gazdasági-társadalmi fejlődés követelményeit saját hatalmi szempontjainak, mindenekelőtt a birodalom homogén és zárt egységgé formálásának. Mivel nemcsak Magyarország „késett el" történelmileg nemzeti piacának, hanem az összmonarchia is birodalmi piacának kialakításával, a Habsburg-hatalom gazdaságpolitikájának új irányítói most pótolni kívánták azt, amire elődeik részrehajló gazdaságpolitikájukkal sem voltak képesek.

A birodalom gazdasági egységesítését szolgálta 1850. október 1-én annak a közbülső vámvonalnak a részleges, majd a dohánymonopólium és a fogyasztási adórendszer kiterjesztésével egyidejűleg, 1851. július 1-étől a teljes felszámolása, amely a 18. század dereka óta gazdaságilag elválasztotta „a magyar korona országait" a Habsburgok többi tartományaitól. A viszonylag fejlettebb tőke uralmát a birodalom határai között korlátlanul érvényesíteni törekvő lajtántúli nagypolgárság hosszú időn át érlelt (és az 1840-es években a magyar konzervatív arisztokrácia által az agrárexport növelése és az összefűzöttség erősítése reményében támogatott) kívánságának eleget téve már az olmützi alkotmány kimondta, hogy a birodalom egységes vámterületté formálandó. A Schwarzenberg-kormány elfogadva azt az érvelést, hogy a birodalom gazdasági fellendítésének és lakossága egybeötvözésének „egyik legnagyobb akadálya" a belső vámhatár, hozzálátott annak felszámolásához. Ez nagyon is összhangban állt saját hatalompolitikai törekvéseivel. Krauss báró pénzügyminiszternek a császári döntést megelőző 1850. június 1-i előterjesztése többek között azt hangsúlyozta, hogy az intézkedés „üdvös" következményei busásan kárpótolják a kincstárat a belső vám elvesztéséért. A közvetlen és önmagában is nagyon bőséges kárpótlást a kincstári dohánymonopólium és a fogyasztási adórendszer Magyarországra való kiterjesztése szolgálta. De a pénzügyminiszteri előterjesztés is érzékeltette, hogy a kincstári bevételek puszta átcsoportosításánál sokkal nagyobb horderejű változásra kerül sor. Valóban, a belső vámhatár felszámolásával Magyarország teljes egészében a Habsburg-birodalom gazdasági közösségébe olvadt, de olyan módon, hogy részvétele abban a nem egyenrangú gazdasági partner jellegzetes példájává vált.

Az 1840-es évek derekán, miután a magyar országgyűlés törekvését az ország vám- és kereskedelempolitikai kizsákmányolásának a felszámolására a bécsi kormányzat visszautasította, és a reformellenzék „szomorú kénytelenségből" a védegyleti szervezkedés útjára lépett, Kossuth ismételten szólt a belső vámvonal esetleges eltörlésének, illetve a birodalom két fele között kötendő, általa ismételten felajánlott vámszövetségnek a szerinte kívánatos feltételeiről. A „vámvonal eltörlése – írta egyik cikkében 1846-ban – Ausztria felé lehet jobb, mint a mostani állapot, lehet olyan, hogy sírva gondol reá a késő nemzedék. Minden attól függ: hogyan és miként?" A belső vámvonal eltörlésének, valamint a Magyarország és az osztrák császárság közt kötendő vámszövetségnek a legfőbb feltételéül azt szabta, hogy egyidejűleg „a külső vámvonal közössé válik, s egyetértésünkkel szabályozandó. Mert e nélkül a közbenső vámvonal eltörlése gyarmatosító mystificatio (szemfényvesztés)."[1] Noha az önkényuralom korában még általános volt az a felfogás, hogy a szabadkereskedelmi irányzat előbb-utóbb egyeduralkodóvá válik a világpiacon, a birodalomba tagolt Magyarország gazdasági fejlődésének ellentmondásaira utalva az önkényuralmi rendszer gazdaságpolitikájának egyes kritikusai felelevenítették az átmeneti időre alkalmazandó védvám szükségességének a gondolatát. Így összegezte egyikük az 1850-es évek iparpolitikai tanulságait: „gyáriparunknak felvirágzását... alig remélhetjük... míg hazánk s az örökös tartományok között az iparművekre nézve szükség parancsolta védvámi rendszabályok által, a szükséghez képest, egy időre nem biztosíttatik, míg ti. elnyomatásából magához üdülve a külipar irányában a versenyt megkezdheti."[2]

1866-ban, a kiegyezési tárgyalások idején és bizonyos fokig azok befolyásolása céljából is, még Kautz Gyula akadémikus, a Deák-párt vezető közgazdasági szaktekintélye, Magyarország és a Lajtántúl gazdasági egybekapcsoltsága fenntartásának hive is – visszatekintve a megelőző másfél évtized gazdasági fejlődésére – szükségesnek tartotta leszögezni, hogy „azon kecsegtető kilátásoknak", amelyekkel Bruck, Krauss és társaik a belső vámvonal felszámolását hivatalosan indokolták, „nagy része mindekkoráig meg nem valósult". Pedig Kautz még azok közé tartozott, akik nagyon is hangsúlyozták, hogy a vámvonal felszámolása „annyiban hazánkra nézve is jótékony irányú változtatás vala, amennyiben a szomszéd... tartományokkali közlekedésünket s kereskedelmi érintkezéseinket könnyíté... az áruk és termelvények akadálytalan ki- és bevitelét lehetségessé tette, hazai termékeinknek kelet-piaczait tágítá, fogyasztási és vásárlási erőnket fokozá, ipari czikkek és gyártmányok tekintetébeni szükségleteink födözését pedig lényegileg megkönnyíté." Kautz a gazdasági egybekapcsoltság és a szabadkereskedelmi politika feltétlen híveként érdemileg mellőzte annak vizsgálatát, hogy miért rögződött meg ebben a korszakban a hazai termelési struktúra öröklött torzultsága, amely a kapitalista fejlődés kibontakozása során még a korábbinál is szembeötlőbb jellegzetességgé vált, tudniillik a mezőgazdaság és azon belül a külterjes gabonatermelés túlsúlya az európai mértékkel mérve önmagában is kivételes belső aránytalanságokat mutató ipar felett. Leszögezve azt, hogy „a vámsorompók eltörlése kétségtelenül káros következéseket is vont maga után", s általánosságban hangsúlyozva az önálló gazdaságpolitika hiányából fakadó hátrányokat, Kautz mindenekelőtt „a fiskalizmus s monopolizmus elveire alapított adórendszert" minősítette olyannak „mely nemzeti gazdaságunk életereit és lélegzetét támadta meg, egész újabb kori közgazdasági fejlődésünkre ónsúllyal nehezedett... az 1848-ki nagy állammozgalom legszebb (socialis és anyagi) vívmányait terméketlen meddőségre kényszeríté, s ... épp oly ágait hazai productiónk és iparunknak sújtá, melyek a beállott változás folytán nemzeti háztartásunk szempontjából a legfontosabbak s legbiztosb fejlődésre hivatottak".[3]

---

[1] Kossuth Lajos iratai. XIII. Sajtó alá rend. KOSSUTH FERENCZ. Bp. 1911. 464., 470.

[2] SZTROKAY BÉLA, Magyarhoni korszerű eszmék. Pest, 1861. 34.

Kautz úgy ítélte, hogy az járt a legsúlyosabb következményekkel, hogy a birodalom külkereskedelmi és mindenekelőtt vámpolitikájának megállapításakor mellőzték Magyarország érdekeinek érvényesítését. Az 1853–54-ben életbe léptetett és a korszak egészén át fenntartott „vámpolitikai rendszerről", amely elsősorban a Habsburg-hatalom németországi kapcsolatai erősítésének hatalompolitikai céljait szolgálta, elismerte, hogy „egyben-másban", különösen a kereskedelmi forgalom élénkítése révén „kétségbevonhatlan haladási mozzanatot képez, »egészében« véve azonban, kivált reánk magyarokra, mégis túlnyomólag visszás hatású vala". Kiemelte, hogy a vámszabályzatnak „hátrányosan kelle hatnia közgazdaságunkra, mivel a forgalompolitika egész súlypontját... Németországra helyezvén, s a birodalom többi határain, jelesül a ránk, magyarokra főfontosságú délszaki és délnyugatiakon jóval magasb import-vámokat tartván fenn egyfelől exportunk legközelebbi s legtermészetesb irányvonalai illő tekintetbevételre nem találtak; másfelől az alacsonyabb vámok mellett bejöhető külüruk, gyártmányok, gépek stb. a nagy kerülőnél fogva olyannyira megdrágíttattak a szállítási költségek által Magyarországra nézve, hogy a német–szláv iparosok és mezei gazdák e tekintetben is tetemes előnyben voltak felettünk, azaz könnyebb elárusítás és olcsóbb bevásárolhatásnak örvendtek". A legsúlyosabb következménnyel azonban Kautz ítélete szerint is az járt, hogy ,,az 1854-ki tariffa nagyrészben még mindig rideg protectionisticus jellemű maradt, tehát csak az osztrák örökös tartománybeli iparosok és gyárnokok érdekeinek kedvezvén... Magyarországot amazok monopolistikai járma alatt továbbra is meghagyta".[4]

---

[3] KAUTZ GYULA, Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. Pest, 1866. 173–174., 182–183.

Az 1850-es évek elején ,,a magyar tartományok" 13,2 millió lakosa a 30,7 milliós népességű birodalom összlélekszámának 43%-át közelítette meg, területe pedig valamivel meghaladta az összbirodaloménak a 46%-át. A magyar államtömb óriási méretei, roppant gazdasági erőforrásai, hatalmas nyersanyag- és munkaerőkészlete, jelentékeny felvevőpiaca tette különösen vonzóvá beolvasztását az összbirodalom gazdasági szervezetébe. A gazdasági beolvasztást megkönnyítette az, hogy már a feudalizmus kori Magyarország gazdasága is sok vonatkozásban a lajtántúli tartományokétól meghatározottan fejlődött. Ugyanakkor nehezítette az ország pacifikálatlansága, a tőkés termelés előzményeinek viszonylagos korlátozottsága és a krónikus pénztőkehiány. Az önkényuralmi viszonyok között végbevitt gazdasági egységesítés azzal járt, hogy a Lajtántúl a fejletlenebb ,,magyar tartományok" tőkés termelésének kibontakoztatásában nemcsak vállalta a fejlettebb kapitalista partner támogató és haszonszerző szerepét, hanem monopolizálhatta is azt. Hiszen Magyarország elvesztette annak a lehetőségét, amiért Kossuthék az 1840-es években annyit harcoltak, azt, hogy a polgári átalakulás kibontakoztatásához kétségtelenül szükséges külső tőkés támogatás feltételeit az ország saját politikai vezető ereje alkudhassa ki. A helyzetet súlyosbította az a körülmény, hogy a magyar polgári átalakulás pártfogolását a birodalmi közös piac keretei közt immár monopolizáló lajtántúli kapitalizmus a nyugati államokéhoz mérten maga is viszonylag gyenge volt, sőt maga is pénztőkehiányban szenvedett. A „magyar tartományok" esetleges elvesztése miatti meg-megújuló félelem mellett ez is magyarázza, hogy az államhatalom és az arra befolyást gyakorló osztrák tőke a sokoldalú és széles körű fejlesztés helyett mindenekelőtt arra törekedett, hogy a maga számára biztosítsa a gazdasági élet parancsnoki pozícióit, legfőképpen a hiteléletben, a közlekedésügy és a bányászat területén.

---

[4] Uo. 213–214., 229.

A birodalom belső megerősítésére és hatalompolitikai akcióképességének fokozására törekvő önkényuralom ugyanakkor a maga eszközeivel is elősegítette a forradalmi áttörés eredményeként uralkodóvá vált kapitalista termelési viszonyok megszilárdulását Magyarországon.

2. A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS ÚJRASZABÁLYOZÁSA

1848–49-ben a Habsburg-hatalom ismételten biztosította a parasztságot arról, hogy a jobbágyfelszabadítást, amelynek forradalmi vívmány voltát igyekezett elködösíteni, győzelme esetén is fenntartja. A forradalom leverése után hatósági közlemények különböztették meg az általuk megszűntnek tekintett úrbéres s a fenntartandóknak ítélt nem úrbéres szolgáltatásokat, de a részletkérdések átfogó szabályozása hosszú ideig késett. 1853 tavaszán – éppen öt évvel a feudális szolgáltatási rendszert felszámoló március után – jelent meg Ferenc József „nyílt parancsa", az udvari befolyással rendelkező magyar konzervatív arisztokraták egyes visszahúzó törekvéseit is érvényesítő „úrbéri pátens", amely az egyidejűleg kibocsátott „kárpótlási és föld tehermentesítési nyílt paranccsal" együtt a jobbágyfelszabadítás egészét szabályozta újra. Az 1848-as áprilisi törvénnyel összhangban felszabadultnak és a volt jobbágyok tulajdonának ismerte el az úrbéresként, illetve úrbérpótló szerződés alapján birtokolt telki állományt. Ennek összterjedelme Magyarországon (értve itt és a továbbiakban is az országnak Erdély, a Partium, Horvát-Szlavonország és a határőrvidékek nélkül számba vett területét) 1848-ban mintegy 7,9 milió kat. holdra rúgott. Parasztkézen volt még több mint 1,4 millió kat. hold maradványföld, amit Mária Terézia Urbáriuma és a reformkori úrbéri törvények értelmében a meglevő jobbágytelkek kiegészítésére, illetve újak létesítésére lehetett felhasználni, de a jobbágyságtól elvenni nem volt szabad. Az 1848. évi áprilisi alaptörvény nem szólt külön a maradványföldről, még ha értelemszerűen, de a földesurak által kétségbevonhatóan vonatkoztatható volt is rá. Ténylegesen a Batthyány-kormány úrbérinek, tehát felszabadultnak tekintette a maradványföldet, s az úrbéri kárpótlás előkészítése céljából el is rendelte felbecsülését. Az aggályok elhárítására a kormány 1848. szeptemberi, Deák igazságügyminiszter által előterjesztett javaslata a parasztkézen levő maradványföldeket hivatalosan is állami kármentesítéssel ítélte felszabadultnak. E javaslattal sokban egybehangzóan Kossuth 1849. április 19-i kormányzóelnöki rendelete joghatályosan befejezett ténnyé tette azt, hogy a parasztkézen levő maradványföldeket úrbéresnek s így állami megváltással felszabadultnak kell tekinteni. Ezzel szöges ellentétben a császári pátens megváltásuk terhét a parasztságra hárította. Kimondta, hogy 1848 óta számítandó kamatokkal pénzben vagy annak megfelelő mennyiségű földben olyan kárpótlást kell adnia volt földesurának, amely hasonló területű úrbériség állami kárpótlásának felel meg. A parasztkézen levő mintegy 345 ezer kat. holdnyi irtásföld nagyobb hányadát minősítette a volt jobbágyoktól irtásbér megfizetése ellenében a földesúr által visszavonhatónak, mint akár Deák szabályozási tervezete 1848-ban, akár az 1849-es kormányzóelnöki rendelet. Amit pedig a parasztok által mégis megtarthatónak ítélt, annak megváltási terhét (Deák 1848-as elvi állásfoglalásával jórészt, a kormányzóelnöki rendelettel pedig szöges ellentétben) ugyancsak a volt jobbágyokra hárította. A majorsági zsellérek sok tízezer főre rúgó tömegét és mintegy 75 ezer kat. holdnyi földjét az 1848-as kormányjavaslat legalább az önmegváltás lehetőségében kívánta részesíteni. A képviselőház azonban továbblépett, és 1848. szeptember 22-én állást foglalt az állami kártalanítással történő felszabadításuk mellett. Az 1849. áprilisi kormányzóelnöki rendelet pedig jelentősen tágítva az úrbériség fogalmát, joghatályosan kiterjesztette az állami kártalanítással történő felszabadítást a majorsági zsellérség túlnyomó részére. A császári pátens ezzel szemben a majorsági zsellér kategóriába sorolandó parasztság szinte egész tömegének a sorsát gyakorlatilag a földesúr kényére-kedvére bízta, még a paraszti önmegváltás lehetőségét sem biztosítva. 1848-ban az áprilisi törvények a jobbágyok szőlőinek csak töredékét, az úrbéres földbe ültetettet szabadították fel. Mintegy 300 ezer kat. hold szőlő dézsmakötelezettségét csak 1848 szeptemberében számolta fel az országgyűlés. Csak ekkor vette jogszabály jellegű határozatba, hogy a negyedtelkes vagy kisebb birtokú parasztok helyett az állam kártalanítsa a volt földesurat. A császári pátens ezzel szemben a nem úrbéres szőlők dézsmaadási kötelezettségét fenntartotta, esetleges megváltásuk lehetőségét és feltételeit a földesúrtól tette függővé, s terhét teljes egészében a parasztra hárította.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a császári pátens az 1848-as alaptörvényben nem, vagy nem egyértelműen tárgyalt részletkérdések kapcsán olyan intézkedéseket hozott, amelyek a jobbágyparasztság által a felszabaduláskor birtokolt földek legalább 23–24%-a tekintetében hátrányosabb volt a magyar forradalmi kormányok országgyűlési határozatokra, illetve kormányzóelnöki rendeletre is alapozott és a gyakorlatban érvényesített állásfoglalásánál. Ez azt jelentette, hogy a parasztság csak e különbség révén a jobbágyfelszabadításkor birtokolt földjének – óvatos becsléssel – mintegy 3–4%-át elvesztette, és legalább 20%-ának, azaz minden ötödik hold földjének önmegváltására kényszerült. Tekintettel arra, hogy a Lajtántúlon – a korábbi jogviszonyoktól függően – a földesúri kárpótlás kisebb-nagyobb hányadát eleve a parasztokra hárították, az úrbéri pátensnek ez az eljárása a magyar jobbágyfelszabadítást az összbirodalmihoz közelítette.

Az 1848 által érvényben tartott jogszabályokkal, illetve a Batthyány-kormány állásfoglalásával sokkal inkább összhangban voltak a pátensnek a legelő- és erdőelkülönítésre vonatkozó rendelkezései. Hozzájuk hasonlóan megbolygathatatlanoknak nyilvánította az 1836. évi engedőleges törvény alapján már végrehajtott elkülönítéseket, és azt az alapelvet fogadta el, hogy a parasztoknak annyi legelőt kell juttatni, amennyi a korábban is legeltetett jószágállomány eltartására szükséges. Ennek megfelelően az úrbéres telkenként kihasítandó legelőilletményt 4–22 kishold, azaz 3–16,5 kat. hold közötti mennyiségben szabta meg, az úrbéres házas zsellérek legelőilletményét pedig az $^1/_8$-ad telkesével azonos mértékűnek. A Batthyány-kormány 1848. szeptemberi tervezete a faizási joggal bíró úrbéreseknek juttatandó erdőilletményt olyan területben határozta meg, amely hajdani járandóságuknak megfelelő fa-, illetve rőzsemennyiség megnevelésére képes. A pátens ezt úrbéri telkenként 2–8 kishold – 1,5–6 kat. hold – közötti mennyiségben szabta meg, az úrbéres házas zsellérek járandóságát pedig ismét az $^1/_8$-ad telkesekével tette egyenlővé.

A pátens a parasztok szempontjából annyiban rontotta a legelőkérdésben a korábbi magyar jogszabályok által kialakított helyzetet, hogy a parasztok maradványföldjei után nem biztosított legelőilletményt. Ez a volt telkesek igényjogosultságát 14–15%-kal csökkentette, sőt kismértékben a zsellérekét is. Az erdőilletményből pedig lehasítandónak és a földesúrnak visszahagyandónak ítélt egy olyan darabot, amelynek becsértéke egyenlő volt az úrbéresek évi erdei robotkötelezettségének tőkésített becsárával. Még korántsem általánosítható kutatási eredmények szerint ez a paraszti erdőilletmény 15–20%-ának visszafogását eredményezte. Ellentétben állt ez az 1848-as törvényeknek az úrbéres szolgáltatások állami kártalanítását kimondó alapelvével és a Batthyány-kormány tervezetével, amely az erdei szolgálatok „közállományú kárpótlását" kívánta biztosítani. Leszögezve, hogy mindezek következtében az úrbéri pátens – a korábbi magyar jogszabályokhoz, illetve rendezési munkálatokhoz mérten – jelentős mértékben csökkentette a parasztoknak tulajdonul juttatandó legelő- és erdőterület terjedelmét, ki kell emelnünk, hogy a fejlődés egy fontos követelménye vonatkozásában nevezetes lépést tett előre. Kötelezővé tette ugyanis a legelő és az erdő korábban csak megengedett elkülönítését a volt földesúr és a volt úrbéresek között (az utóbbiaknak a tetszésére bízva, vajon egymás közt felparcellázzák-e, vagy továbbra is közösen használják-e az elkülönítés során nekik jutó határrészeket). A földesúri és a parasztbirtok gazdasági egybekapcsoltságának, a határhasználat közösségének ez a felszámolása a kapitalista agrárfejlődés kibontakozásának igen fontos feltétele volt. A legelő- és erdőelkülönítés során a volt úrbéres parasztság tulajdonába került terület kiterjedését nem ismerjük a kívánatos pontossággal. Mértéktartó becsléssel összterjedelmét mintegy 2,7–4 millió kat. holdra tehetjük.

A felszabadult parasztságnak, amely az összlakosságnak közel háromnegyedét, az agrárnépességnek mintegy négyötödét tette ki az egykorú Magyarországon (a Vajdasággal és Bánsággal együtt, de Erdély, a Partium, Horvát-Szlavonország és a határőrvidék nélkül számítva), hozzávetőlegesen 12,4–13,6 millió kat. holdra becsülhető földmennyiség jutott osztályrészéül polgári tulajdonként az országnak az 1850-es években számított mintegy 32,9 millió kat. holdra rúgó adóztatott és adómentes összterületéből, azaz annak mintegy 37,6–41,5 %-a. (A jórészt a volt jobbágyparasztság és a hajdani szabadparasztság kezén volt 200 kat. hold alatti teljes birtokállományt az 1860-as évek végén a magyarországi termőterület 45,7 %-ára tették.)

Horvát-Szlavonországban a magyarországival azonos módon szabályozták újra és lényegében azonos következményekkel valósították meg a jobbágyfelszabadítás végrehajtásával kapcsolatos birtokrendezést. E folyamat valamelyest is megbízható számszerű eredményei nem állnak rendelkezésre. A hagyományos földközösségi szervezetet őrző katonai határőrvidékeken a határőrök tulajdonjogot szereztek korábban csak használati joggal birtokolt telkeikre. A birtokviszonyok azonban a korszak egészén át rendezetlenek maradtak, noha a kapitalista fejlődés közvetetten érvényesülő hatására a belső ellentmondások kiéleződése a zadrugákban (a házközösségekben) nagyon is sürgette az átfogó rendezést.

Erdélyben a jobbágyfelszabadítás végrehajtását a magyarországinál jóval kuszáltabb birtokviszonyok különösen nehézzé tették. Az 1854-ben kiadott erdélyi úrbéri pátens a volt telkes jobbágyokra nézve kedvezőbben intézkedett, mint az utolsó erdélyi rendi országgyűlés, kimondva, hogy úrbéresnek számít az általuk 1848. január 1-én birtokolt telki állomány egésze. Viszont a kuriális, illetve majorsági zsellérek szolgálatkötelezettségét fenntartotta, és a keskeny örökszerződéses réteg kivételével még az önmegváltás lehetőségét sem biztosította számukra. A székely nemesi birtokok jobbágyaitól megtagadta az állami megváltást, azok csak önmegváltás árán juthattak telkeik tulajdonához. Végül is Erdély mintegy 8,2 millió kat. holdnyi termőföldjéből hozzávetőleg 1,6 millió, azaz alig 19,5% jutott a felszabadult parasztok kezére. Ez az anyaországginál lényegesebben rosszabb arány volt még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy Magyarországgal ellentétben, ahol a lakosság közel háromnegyede volt 1848 előtt feudális függő helyzetű jobbágyparaszt, Erdélyben csak mintegy háromötöde. (Az erdélyi szabad paraszti és kisbirtokos rétegeknek a magyarországiakénál nagyobb arányai magyarázzák, hogy az 1860-as évek végén a volt jobbágyparasztsággal együtt a 200 kat.

holdnál kevesebbet birtoklók kezén az egész termőterület mintegy 50,6%-a volt.)

A volt jobbágyok és a volt földesurak nem egykönnyen jutottak a végül is nekik eső földterület háborítatlan polgári tulajdonához. A birtokrendezést a külön e célra felállított úrbéri bíróságok közbenjöttével kellett lebonyolítani. Az úrbéri per az általában egy-egy megye területére kiterjedő hatáskörű úrbéri törvényszéktől a kerületenként működő úrbéri főtörvényszékhez, fellebbezés esetén pedig legfelső fokon a bécsi legfőbb úrbéri törvényszék elé került. (1861-től az úrbéri perekben az alispáni bíróság, a megyei törvényszék, illetve a királyi tábla ítélt.) Az eljárás során elengedhetetlen volt – ha korábban még nem történt meg – a „regulatio", a „rendbeszedés", azaz annak megállapítása, van-e egyáltalán úrbériség a községben, illetve milyen kiterjedésű terület számít úrbéresnek, milyen majorságinak, majd – ha volt – annak eldöntése, mennyi maradványföldet tarthat meg váltság ellenében a volt jobbágy, mennyi irtásföldet válthat vissza a volt földesúr. Ezt követte a határhasználati közösség felszámolásának, a „segregatiónak", a legelő- és erdőelkülönítésnek az előkészítése, annak meghatározása, milyen nagyságú illetmény jusson – az úrbéri pátens által szabott határok közt – a parasztoknak egész telkenként. Mindehhez kapcsolódott (a bonyodalmas eljárásnak csak a legfontosabb fázisait említve) egyfelől annak a megállapítása, hogy a felek a maguk járandóságát hol kapják meg a határban, másfelől annak az immár önkéntes eldöntése, hogy a volt jobbágyok a kimérést egybe kívánják-e kapcsolni „commassatióval", tagosítással is, vagy a nyomásos gazdálkodás viszonyai közt kialakult korábbi birtoklási rendnek megfelelően azt akarják, hogy minden dűlőben, minden parasztgazdaság jusson parcellához. Csupán ezek után került sor a tényleges birtokbahelyezésre, ami nemritkán csak ekkor döbbentette rá a tegnapi jobbágyot a reményeit megcáfoló keserű valóságra.

A jobbágyfelszabadítás újraszabályozását, a birtokrendezés lebonyolítását a parasztmozgalmak szinte páratlan sorozata kísérte. Nem lángoltak fel egyszerre nagy, összefüggő területekre kiterjedő akciók, még kevésbé szerveződtek sereggé az elégedetlen parasztok, mint a hajdani felkelések idején, de számtalan helyen pattantak ki kisebb-nagyobb mozgalmak. A parasztok el akarták söpörni a robotrendszer maradványait, tulajdonukká akarták tenni az egyszer már birtokolt földet, meg akarták tartani az addig használt legelőt és erdőt. A mozgalmak három nagy hulláma bontakozott ki az önkényuralom időszakában. Az 1850-es évek elején elsősorban a forradalom idején felszámolt, vagy a parasztok által megtagadott szolgáltatások újrakövetelése, illetve a határhasználati jogok megszorítása robbantott ki megmozdulásokat. Az 1850-es évek második felétől kezdve, az úrbéri bíróságok működésének megindulása nyomán mindenekelőtt a maradvány- és irtásföldek sorsa, a legelő- és erdőelkülönítés mikéntje, a szerződéses községek úrbéressé vagy majorságivá nyilvánításának a kérdése vezetett elkeseredett összecsapásokhoz. Az 1860-as évek első felében és derekán, amikor a birtokrendező ítéleteket minden addiginál nagyobb számban foganatosították, a mozgalom új, nagy hulláma bontakozott ki.

A volt jobbágyság küzdelme mindenekelőtt az 1848-ig túlnyomó többségét feudális függésben tartó nagybirtokos arisztokráciával éleződött ki ugyan, de a feudális szolgáltatásokat vesztett nemesi közép- és kisbirtokosok jelentős része is kíméletlen ellenfélnek bizonyult a birtokrendező eljárás során. Az 1850-es évek elején – többek között – erőteljes mozgalmak színhelye volt Szomód (gr. Eszterházy-birtok, Komárom m.), Jászómindszent (a jászói prépost birtoka, Abaúj m.), Szentmihály (gr. Dessewffy-birtok, Szabolcs m.), Bánkut (István főherceg nádornak a Wodianerek által bérelt birtoka, Arad m.), az évtizedfordulón Gúta (prímási uradalom, Komárom m.), Leányvár (br. Sennyey-birtok, Zemplén m.), Ibrány (Lónyay-birtok, Szabolcs m.), Korbest (br. Wattmann-birtok, Bihar m.), Orbánfalva (hg. Batthyány-birtok, Vas m.), Szárföld (hg. Esterházy-birtok, Sopron m.), az 1860-as évek folyamán pedig Taszár (piarista birtok, Somogy m.), Zahling és Körtvélyes (hg. Batthyány-birtok, Vas m.), Patkanyóc (nemesi közbirtokosság birtoka, Bereg m.), Petrovác (gr. Brunswick-birtok, Bács m.) és Gimeskosztolány (gr. Forgách-birtok, Nyitra m.). A parasztok elkeseredését nemcsak az jellemzi, hogy az említetteken kívül községek százaiban került sor véres összecsapásokra, hanem az is, hogy jó néhány faluban újra és újra fellángolt a küzdelem. Az egyik Vas megyei községben 1862-ben a volt jobbágyokat az úrbéri perüket jogerősen lezáró, de általuk sérelmezett bírói döntés meghallgatására is csak kényszeríteni lehetett, mégpedig úgy, hogy „a lovaskatonaság körbevette az összegyűlt lakosokat, előttük megtölté pisztolyait és rájukszegezve tartva felolvastatott a minden fórumon megfordult ... ítélet".[5]

A jobbágyfelszabadítás végrehajtásához kapcsolódó és a parasztmozgalmak sorát kirobbantó birtokrendezést a szűkebb Magyarország úrbéres községeinek alig a felében hajtották végre az önkényuralom korszakában, a többiben csak a kiegyezés után, az úrbéri pátens legfőbb rendelkezéseit továbbéltető új szabályozás alapján.

3. A FÖLDESURAK KÁRMENTESÍTÉSE

Az önkényuralom kormányzati szervei – megegyezően a reformellenzék, valamint az 1848-as magyar országgyűlés és kormány állásfoglalásával – a földesurakat nem a feudális földtulajdonért, hanem az elvesztett feudális járadékaikból származó tiszta jövedelmük tőkésített összegének mértékéig kívánták kárpótolni. Az 1853 tavaszán kiadott nyílt parancs megyék szerinti különbségtevéssel úrbéres egész telkenként 300–700, házas zsellérenként 50 ezüst forintban állapította meg a földesuraknak járó kárpótlást. (Ez nagyon közel állt az 1848-ban az első népképviseleti országgyűlés által tárgyalásba vont tervezethez, amely ugyancsak 300–700 forintban állapította meg a kárpótlási minimumot, illetve maximumot, de minőségi osztályozást írt elő, házas zsellérenként pedig 60 forintot kívánt juttatni. A Szemere-kormány javaslata viszont 300–500 forintra akarta csökkenteni a telkenként fizetendő kárpótlást és ennek nyolcadára a házas zsellérségenként juttatandót.) A volt földesurak a kárpótlás összegének megállapítása kapcsán az 1848–49-ben előkészítetthez képest nemigen kerültek tehát hátrányba az önkényuralmi rendezés során. Annál előnytelenebb volt számukra, sőt a többi társadalmi réteg számára is a kártalanítás végrehajtásának módja. 1855-ig pusztán kártalanítási előlegeket utaltak ki az úrbériséget vesztett birtokosoknak. Ez azonban oly kevés volt, hogy a fizetetlen kárpótlási tőke esedékes kamatainak összegét is alig érte el. Így tehát a tőkés termelésre való átállás szempontjából latba sem esett. 1855 és 1857 között az addig már megállapított úrbériségért, tehát a felszabadult állomány túlnyomó része fejében minden földesúr – a vagyonelkobzásra ítéltek kivételével – megkapta a kármentesítési összegre szóló államkötvényeket. A kamatozó kötvények hosszú lejáratú törlesztési terv alapján, sorsolás szerinti rendben kerültek beváltásra. Az abszolutizmus korában átadott összesen 188,7 millió pft névértékű magyarországi kárpótlási kötvények 61%-ának 1897-ben, 39%-ának 1907-ben, a mintegy 70 millió pft. névértékű erdélyi kötvényeknek pedig csak 1916-ban járt le előirányzat szerint a végső törlesztési határideje. A birtokosok jelentős része nem érte be az időközi kamatokkal, a tőkéhez akart hozzájutni, s ezért igyekezett túladni kötvényein. Ausztria időszakos pénzügyi nehézségei, az 1850-es években jelentkező hitelszűke és a hirtelen a pénzpiacra zúdult kötvénykínálat oda vezetett, hogy éppen a legrosszabbul álló birtokos rétegek csak jelentős árfolyamveszteséggel tudtak túladni kötvényeiken. Az 1856 és 1867 közötti időszak bécsi és pesti tőzsdei jegyzéseinek tanúsága szerint a magyarországi kötvények 18–34, az erdélyiek 18–39 %-os veszteséggel keltek el, amit nyilvánvalóan még közvetítői haszon is tetézett. A nagybirtokosságnak legalább egy része viszont kötvényeire kölcsönt szerezve, ki tudta várni a kedvezőbb árfolyamalakulást.

---

[5] Idézi: Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1849–1867. Szerk. S. SÁNDOR PÁL. Bp. 1951. 161.

Súlyos következményekkel járt, hogy a földesurak kárpótlásának terhét az önkényuralom az adózókra hárította vissza. Az erre vonatkozó 1848-as törvény a kármentesítés fedezetére mindenekelőtt a kincstári birtokokat kötötte le azzal, hogy a kormány vagy szerezzen kölcsönt rájuk, vagy parcellázásuk és áruba bocsátásuk révén teremtse elő a szükséges összeget. S csak azon esetre szolgáljanak a kármentesítés fedezetéül más ,,kincstári és országos egyéb jövedelmek", ha a kincstári ,,fekvő javak elegendők nem lennének".[6] A Kossuth pénzügyminiszter által 1848 szeptemberében beterjesztett és a képviselőházban jóváhagyott kármentesítési tervezet szerint a bányagazdaságra és telepítésre szánt területek kivételével a kincstári birtokok egész állományát erre a célra akarták fordítani, mégpedig – demokratikus földbirtokpolitikai meggondolásokból is – az eladást ,,a lehető legkisebb részletekben" eszközölve. Leszögezték azt is, hogy e célra szükség szerint igénybe veszik a ,,közállomány kezelése alatt levő közalapítványi javakat" is.[7] (A számításba vett, igaz, alacsony jövedelmezőségű kincstári és közalapítványi birtokállomány jóval meghaladta a 3 millió kat. holdat, így értékesítés esetén kellő fedezetet nyújthatott.) Ezzel az 1848-as tervezettel ellentétben, amely a magyar agrárátalakulás egészének jellegére is kiható demokratizmussal kívánta rendezni a kármentesítés kérdését, az önkényuralmi szabályozás még az 1848-as szentesített törvényt is semmibe vette. Míg a bécsi hatóságok az abszolutizmus korában igen terjedelmes kincstári birtokokat juttattak külföldiek kezére, illetve zálogosítottak el, a megmaradt birtokokon pedig korszerűtlen, alacsony jövedelmezőségű gazdálkodást folytattak, a földesúri kármentesítést pótadó formájában a pénztőkehiányban szenvedő ország adózóira hárították. A „földtehermentesítési járuléknak" nevezett pótadót kivetették az ország minden egyenes adó fizetésére kötelezett polgárára, függetlenül foglalkozásától és tulajdonviszonyaitól. A földtehermentesítési járulék, amely 1853-ban az egyenes adó 25%-ára rúgott, az 1860-as években 50% fölé, Erdélyben még magasabbra emelkedett. Az önkényuralom kármentesítési politikája, amely közvetlenül kevéssé enyhítette a volt földesurak pénztőkehiányát, fokozta tehát az amúgy is nehezen viselt közterhek nyomasztó súlyát.

---

[6] 1848. 12. tc. 5. §. Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 235.

4. AZ IPARSZABADSÁG KÉRDÉSE

Az úrbéri nyílt parancsok külön kárpótlás nélkül szüntették meg a volt földesurak kizárólagos mészárszéktartási jogát és azt, hogy volt úrbéreseiktől boltnyitásért, pálinkafőzésért, tégla-, illetve mészégetésért, kőfejtésért és agyagásásért díjat szedhessenek. Ebben a vonatkozásban tehát túlléptek a Deák által 1848 őszén beterjesztett kormányjavaslaton is, hiszen az csak a volt földesúr kártalanítása ellenében kívánta lehetővé tenni a mészárszéktartás jogának községi kisajátítását. Az 1848. évi kormányjavaslat azonban sokkal jelentősebb földesúri kiváltságok, ti., a kocsma- és malomtartás, továbbá a kizárólagos halászati jog kisajátítását is biztosítani kívánta, mégpedig az utóbbi kettőt kárpótlás nélkül, az italmérést pedig megváltással. Mindez szöges ellentétben állt a császári nyílt parancsok rendelkezéseivel, hiszen azok e kiváltságokat a volt földesurak kezén hagyták. Különösen nagy volt a jelentősége a részleges italmérési monopólium fenntartásának, annak, hogy a volt földesuraságok egész éven át kocsmát tarthattak, míg a község többi lakosa csak az Urbárium által megszabott ¼, legfeljebb ½ évig. Így a falvak és mezővárosok minden számottevő kocsmája és vendéglője a földesúré maradt. Ezek ritkábban házi, többnyire pedig „regálebérlő" kezelésében voltak. Sőt nemcsak a régiek, hanem az újak is a volt földesurak számára hajtották az óriási hasznot, hiszen a velük személyükben immár jogilag egyenlőnek nyilvánított parasztok és polgárok a feudális italmérési előjog fenntartása folytán legfeljebb időszakos kocsmát üzemeltethettek, az pedig mint eleve versenyképtelen nem érte meg a komolyabb befektetést.

---

[7] Közli: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Szerk. BEÉR JÁNOS. Bp. 1954. 646.

A polgári értelemben vett „iparszabadság", az előjogoktól mentes „szabad iparűzés" kibontakozását igen akadályozta a céhrendszer továbbéltetése. Noha a reformellenzék céljának vallotta, a forradalom idején – mindenekelőtt politikai megfontolásokból – nem számolták fel a céhrendszert. Klauzál 1848-ban kiadott miniszteri szabályrendelete annyit azonban lehetővé tett, hogy bárki, bárhol „saját kezére", vagy hatósági engedély alapján legényekkel is szabadon dolgozhassék. 1851 elején jelent meg Geringer „ideiglenes", de közel egy évtizeden át érvényben tartott „utasítása" az iparűzés szabályozására. Ez fenntartotta a céhkereteket, ha új céh alakítását már nem engedélyezte is. Megkövetelte, hogy azok a mesterek, akik olyan településen kívánnak működni, ahol céh van, a megkívánt feltételek teljesítésével lépjenek be a céhbe. Egyúttal kimondta, hogy a belépés rendi, vallási vagy nemzetiségi okból nem akadályozható meg. Ez a zsidó iparosok céhbe jutása szempontjából bizonyult jelentősnek ott, ahol ténylegesen végrehajtották. Az „utasítás" mintegy 70 iparágban – szinte minden fontosban – hatósági engedélyhez kötötte az iparűzést. „Szabad iparrá" alig néhány háziipari jellegű foglalkozást minősített. Ugyanez a rendelkezés szabályozta a kereskedelem gyakorlásának feltételeit is. Addig az 1840. évi törvény volt érvényben, amely a szabad királyi városokban fenntartotta a kiváltságos kereskedőtestületek hegemóniáját, egyébként azonban szabaddá tette a kereskedői tevékenységet. Az 1851. évi rendelet egységes szabályozást intézményesített. Néhány kis jelentőségű iparcikk mellett csak a nyerstermények adásvételét tette minden megkötéstől mentessé. Az engedélyhez kötött kereskedelmet három kategóriába sorolta. A „rendes kereskedőtől" megfelelő szakképzettséget, üzleti könyvek szabályszerű vitelét és kicsinybeni árusítás esetén – a település méreteitől függően – 1–8 ezer, nagykereskedés nyitása esetén 30 ezer ezüst forintnyi alaptőkét követelt. A „rendes" kiskereskedésnek szakirányúnak kellett lennie, ha több szakma árucikkeit hozta forgalomba, „vegyeskereskedésnek" számított. Kalmárjogosítványhoz szakképzettség nem, csupán némi szakismeret kellett, a „kalmárok" azonban csak kisebb értékű árucikkel kereskedhettek. A szatócsengedélynek, amely élelmiszer és krajcáros iparcikk árusítására jogosított, nem volt semmiféle szakismereti feltétele. Az 1851-ben kiadott szabályzat gyakorlati érvényesítésében a hatóságok fontos szervező és ellenőrző szerepet juttattak a kereskedelmi és iparkamaráknak.

1850 tavaszán került sor birodalomszerte a kereskedelmi- és iparkamarák felállítására. Magyarországon öt kamarát szerveztek. Négy közülük kerületi székhelyre került, az ötödik – gazdaságpolitikai meggondolásokból – Nagyvárad helyett Debrecenbe. Erdélyben Kolozsvár és Brassó, a Bánságban Temesvár, Horvátországban pedig Zágráb, Eszék és Fiume lett kamarai székhely. A kormányzat elképzelése az volt, hogy a kamarák (lényegesen átfogóbb módon és magasabb szinten mint a kiváltságos testületek és a céhek) a kereskedő- és iparosréteg érdekképviseleti szerveiként működhetnek, ugyanakkor a hatóságok rendelkezésére állnak mint adatszolgáltató, tanácsadó és véleményező szervek, illetve mint a hatósági intézkedések végrehajtói. A kamarák életét a „rendes tagok" irányították, számukat 15–20-ban maximálták, csak a pest-budai testület állhatott 30 főből. Az első garnitúrát nem választották, hanem kinevezték, hogy így biztosítsák „megbízható" polgárok élre kerülését. Ellentétben a birodalom más tartományaival, Magyarországon először csak az 1850-es évek végén tarthattak kamarai választást. A pest-budai kamara kormányhatóságilag jóváhagyott szabályzata azt írta elő, hogy a kamarai tagok kétharmadát a kereskedők, egyharmadát az iparosok közül válasszák. E rendelkezés eredményeként is az igen elmaradott iparú ország hivatalos gazdasági vezető testületében hosszú ideig még a volt kiváltságos kereskedőréteg képviselői és néhány, akkortájt hozzájuk csatlakozott termény-nagykereskedő kezében maradt az irányítás.

Az iparszabadság teljesebbé tétele olyan gazdasági és társadalmi követelmény volt, amely elől nem térhetett ki sokáig a kormányzat. Kívánta azt a kapitalista fejlődés kibontakoztatásának minden őszinte híve Magyarországon is. A lajtántúli nagypolgárság pedig éppen a fejletlen iparú magyar „koronaországban" remélt térnyerése érdekében is sürgette az iparszabadság mielőbbi maradéktalan megvalósítását. 1857-ben császári rendelet vonta el a céhektől és ruházta a közigazgatási hatóságokra az iparűzés engedélyezésének a jogát. 1859 végén pedig megjelent az a császári nyílt parancs, amely 1860. május 1-től – a velencei tartomány és a határőrvidékek kivételével – az egész birodalomban új „iparrendtartást" vezetett be. Az új rendelkezés sem törölte el a céheket, ha kívánatosnak is mondta, hogy szerveződjenek „ipartársulatokká", s kötelezővé csupán a megváltozott viszonyoknak megfelelő új alapszabályok felterjesztését tette. A lényeges az volt, hogy a céheket és ipartársulatokat eltiltotta az iparűzés megkezdésének, illetve folytatásának minden korlátozásától. Lehetővé tette, hogy az iparosok más szakma munkásait is foglalkoztathassák, és termékeikkel szabadon kereskedhessenek. Továbbra is megkülönböztetett „szabad" és „engedélyhez kötött" iparágakat, de az utóbbiak számát az 1851-es szabályzathoz mérten alig ötödére csökkentette. A továbbra is engedélyhez kötött 14 iparág részben közérdekből igényelte a szaktudás igazolását (például az építőipari szakmák esetében), részben politikai okokból nem vált szabaddá (így például a nyomdászat és a kölcsönkönyvtárosság). A „szabad" iparágak termékeinek kereskedelme is engedélymentessé vált, az üzletnyitás pedig csupán bejelentési kötelezettség alá esett. Az iparrendtartás lehetővé tette a nők számára is az iparűzést, amit korábban csak özvegyi jogon folytathattak. A munkásokat igyekezett kordában tartani tiltva nemcsak a sztrájkot, hanem a munkaadóval szembeni együttes fellépés előkészítését szolgáló „összebeszélést" is. A volt kiváltságos testületek, elsősorban a céhek még kísérleteztek ugyan korlátozó intézkedések felelevenítésével, de józrészt eredménytelenül. A hajdan úrbéres területeken a volt földesurak számára biztosított előjogokon és a hatósági engedélyhez kötött iparágakon kívül az iparűzés polgári értelmében vett szabadsága az 1860-as években a kapitalista fejlődés kibontakozását elősegítő valósággá vált.

5. A KÖZTEHERVISELÉS ÉS AZ ABSZOLUTIZMUS PÉNZÜGYI POLITIKÁJA

A nemesi adómentesség 1848-ban kimondott felszámolása is egyik alapfeltétele volt a tőkés viszonyok uralomra jutásának. Az a körülmény azonban, hogy a közteherviselés megvalósítása egybekapcsolódott Magyarország beolvasztásának kísérletével, súlyos következményekkel járt.

A forradalmi ,,vétkek'' megtorlásán kívül a győztes hatalom semmiben sem buzgólkodott annyira, mint az új adóztatási rendszer kiépítésében. Az 1848–49-ben bevezetett, polgári értelemben vett közteherviseléssel elvileg egybehangzó eljáráshoz folyamodott, az adózóknak a gazdasági életben betöltött szerepét is figyelembe vevő, országosan azonos kivetési kulcsokat alkalmazott. Az egyenes adókkal (földadó, házosztályadó, házbéradó, kereseti adó, jövedelemadó) a jövedelemforrást, illetve magát a jövedelmet, a közvetett adókkal a só, a cukor, a hús, a dohány, a bor, a sör és a szesz fogyasztását adóztatták, emellett a jogi és gazdasági ügyletek sorát terhelték bélyeg és illeték lerovásának kötelezettségével. Az egyenes adók kivetésének alapjául a bevallás, illetve a jövedelembecslés szolgált. Ez utóbbit célozták a különböző összeírások, adóbecslési munkálatok és az adott korszakban teljesen be sem fejezett ,,kataszteri felmérés'', amelynek során parcelláról parcellára haladva óriási munkával vették számba az ország területét, és becsülték fel az adóztatási alapadatként kezelt ,,kataszteri tiszta jövedelmet''.

A közteherviselés forradalmi vívmányának érvényesítéséből és az adókivetés korszerű formáinak bevezetéséből eredő pozitívumokat az önkényuralom az államháztartási bajoktól is sarkallt kizsákmányolási törekvésekkel, az adóztatás rendszerét átható antidemokratizmussal és az adóbehajtásban megmutatkozó kíméletlenséggel terhelte.

A Habsburg-abszolutizmus belső és külső fenyegetettségi érzése, antidemokratikus gazdálkodási rendszere, a közpénzek pazarlása s nem utolsósorban a közbizalom hiánya, meg az időszakosan szinte teljessé váló adómegtagadás az államháztartást ismételten felborulással fenyegette. Valamelyest is megbízható költségvetési adatokat csak az 1860-as évek elejétől tettek közzé. Noha ezek az 1850-es évek viszonyainál összehasonlíthatatlanul konszolidáltabb állapotokat tükröznek, így is szembetűnővé teszik az államháztartás visszásságait. Míg az udvartartásra, a diplomáciára és – főként – a fegyveres erők költségeinek fedezésére átlagosan a kiadások 31,5%-át fordították, középítkezésre (a vasútépítéseket is beleértve), az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdaság fejlesztésére csak 4,5%-át, kulturális célokra pedig csak 0,56%-át, ez utóbbi arányával csak a török birodalmat előzve meg Európában. (Magára a hadseregre közel hatvanszorosát költötte Ausztria békeidőben, mint kulturális célokra. Ennél is csupán a török birodalombeli arány volt rosszabb a kontinensen.) Ugyanakkor néhány kis német állam és a török birodalom kivételével a belső közigazgatási költségek mértéke a Habsburg-birodalomban volt a legmagasabb, a kiadások 13,1%-a. A bürokrácia túltengésének közvetlen anyagi következményeit mutatja, hogy az egy főre számított belső közigazgatási költségek aránya is a legmagasabbak közé tartozott Európában, a birodalmon belül pedig a magyarországi felülmúlta a lajtántúli átlagot is. Jellemző, hogy a közigazgatási költségek magyarországi fejátlaga 55%-kal volt magasabb a nagybritanniainál.

Az önkényuralmi államháztartás roppant nehézségeit jól mutatja a költségvetési deficit mértéke és az államadósság gyors növekedése. Még a hadieseményektől mentes 1861–63-as években is több mint egyhatoddal múlták felül az állami kiadások a bevételeket. A deficit átlaga elérte a bevételek 21,1%-át, aminél csak a létéért küzdő új Olaszországnak és néhány törpeállamnak a költségvetési hiánya volt magasabb az egykorú Európában. (Az 1850-es években – hozzávetőleges adatok szerint – a deficit még sokkal magasabb volt.) Mindez a Habsburg-birodalom államadósságát addig nem ismert magasságokba emelte. 1846 és 1863 között a birodalom államadósságai majdnem két és félszeresükre, pontosan 147%-kal emelkedtek. (Megjegyzendő, hogy a földtehermentesítés fedezetére kibocsátott állampapírok az államadósságnak alig 6%-ára rúgtak.) Az államadósság mennyisége 1864 elején már közel 8 év teljes állami bevételével volt azonos. Az esztendőnkénti államadóssági kamatteher (nem számítva a földtehermentesítési kötvények utáni kamatot) és a tőketörlesztési hányad az 1860-as években elérte az állami bevételek 32,6%-át. A Habsburg-birodalom pénzügyi helyzetének megítélését az európai pénzpiacon jól jellemzi, hogy az osztrák állampapíroknak a névértékükhöz viszonyított árfolyama az 1860-as évek derekán a legalacsonyabbak közé süllyedt egész Európában.

Áruba bocsátott államjavakért 1850–67 között több mint 200 millió forint folyt be az államkasszába. Amellett, hogy az államvagyon legértékesebb elemeit, így Magyarországon többek között a krassó-szörényi uradalmat bányáival és kohóműveivel együtt, továbbá az országot Pozsonytól Pesten, Szolnokon, Temesváron át Báziásig átszelő, részben még 1849 előtt megépült vasúti fővonalat, a Szolnok–Debrecen–Püspökladány–Nagyvárad vonalat és a soproni szárnyvonalat eladta, az önkényuralmi kormányzat a viszonylag legjobb karban levő 20 magyarországi kincstári uradalmat (az 1863–64-ben „kimutatott" 1,6 milliónyi tiszta jövedelemmel) adósságai fedezetéül, „zálogképpen s eladási szabadsággal" a magántőke tulajdonában álló bécsi nemzeti bank kezére juttatta. De a közvagyonból könnyelműen hozott áldozat csak keveset enyhített a krónikus bajokon. Az önkényuralomnak alávetett birodalom és nem utolsósorban Magyarország népéből a közvetlen és közvetett adóztatás útján préseltek ki annyit, amennyi az adott hatalmi rendszer fenntartásához szükséges volt, illetve aminek kicsikarására a hatalmi eszközök elégségeseknek bizonyultak.

1848 előtt a szűkebb Magyarország (tehát Erdély és Horvát–Szlavonország nélkül) egyenes adója együttesen 9,75 millió forintot tett ki, közvetett adója pedig valamivel több mint 10 milliót. Így összesen nem egészen 20 millió pengő (azaz 21 millió osztrák értékű) forinttal adózott az ország. Ezzel szemben az önkényuralom időszakában ténylegesen behajtott adók a következőképpen alakultak:

2. táblázat

Adóbevételek Magyarországon (1850–1864)
(osztrák értékű forintban)

Adónem	1850	1857	1864
Egyenes	11 076 768	17 427 654	28 305 000
Közvetett	12 273 865	37 473 302	47 164 000
Összesen	23 350 633	54 900 956	75 469 000

Az adatok jól tanúsítják az adóösszegek ugrásszerű növekedését. Míg a forradalom előtti adóteher 1850-re alig nyolcadával nőtt, 1857-re már közel két és háromnegyedszeresére, 1864-re pedig több mint három és félszeresére emelkedett. A közvetett adó növekedési üteme fokozottabb volt. Míg 1850-ben a közvetett adó a teljes adóösszeg alig több mint 52%-át, 1864-ben már közel 63%-át tette ki. Minthogy a közvetett adók mindenekelőtt a létszükségleti cikkeket terhelték, a közteherviselés érvényesítésének önkényuralmi rendszere mind regresszívebbé vált. (Igen jellemző, hogy csak az állami só- és dohánymonopóliumból származó kincstári jövedelem az 1860-as évek elején az összes állami bevételek 26%-ára rúgott, ami az egykorú Európában a legmagasabb költségvetési hányadot jelentette.) Amellett, hogy a fogyasztást erősebben adóztatták, mint a jövedelmet, elvetették az utóbbi progresszív adóztatásának azt a követelményét, amelyet Kossuth 1848-as pénzügyminiszteri munkálata még alapelvvé emelt. Sőt a „házosztályadónál" az 1860-as években, „a személyes kereseti adónál" pedig kezdettől fogva határozott regresszivitás jelentkezett, azaz az adóteher korántsem emelkedett arányosan az adóalappal. A földadó esetében az eljáró közegek egy részének korruptsága, illetve a kiigazítási eljárásnak a parasztokat riasztó bonyolultsága ahhoz vezetett, hogy számottevő területeken az uradalmi földek „kataszteri tiszta jövedelmét" alacsonyabbra értékelték, mint az azonos minőségű paraszti földekét Mindennek a következményeit különösen az tette súlyossá, hogy a pótadók zömét is a részben regresszíven megállapított (és jórészt korszakosan helyesbítetlenül hagyott) adóalap arányában vetették ki. Az adókizsákmányolást még fokozta a rendszeresen szedett pótadókhoz 1859-ben társított 8,5%-os hadipótlék, amit – a béke ellenére – 1861–62-ben az alapadó 16,7, 1863–64-ben 33,3%-ára emeltek, 1865–67-ben pedig ismét 16,7%-on rögzítettek.

Annak mérlegelése terén, hogy mennyire voltak indokoltak az adókizsákmányolás mértékét panaszló egykorú hazai megnyilatkozások, történetírásunknak sok még a tennivalója. Néhány tény azonban máris megállapítható. Az egyenes adók közül a legjelentősebbet, a földadót 1848–49-ben az évi tiszta jövedelem 6%-ában szabták meg Ezt a kulcsot az önkényuralom az 1850-es évek elején Erdélyben 10%-ra, Magyarországon és Horvátországban viszont 16%-ra emelte, az a földtehermentesítési járulékkal és egyéb pótadókkal tetézve 1867-re a tiszta jövedelem 30%-át meghaladó szintre emelkedett, azaz majdnem megkétszereződött. Még többet mond az összbirodalmi és a magyarországi adóteher egybevetése. Az egy főre eső fogyasztási adóátlag szinte minden adónem esetében (kivétel az erdélyi sófogyasztásból származó adójövedelem) a ,,magyar tartományokban'' alatta maradt az összbirodalminak, ami az alacsonyabb életszínvonal természetes következménye (egyben mutatója). Más volt a helyzet az egyenes adók esetében. Magyarországon az 1860-as évek elején átlagosan több mint 4, Horvátországban több mint 8%-kal volt magasabb az adóteher az összbirodalmi fejátlagnál. Igaz viszont, hogy az erdélyi átlag kereken 30%-kal maradt el tőle. Noha nincs mód a különböző ,,koronaországok'' adóalapjának reális egybevetésére, az például, hogy a csehországi fejátlag alig haladta meg a magyarországit, a horvátországit pedig el sem érte, nagyon valószínűvé teszi, hogy ,,a magyar tartományok'' lakosságára aránytalanul magas egyenes adó hárult.

A közterheket sajátos módon növelte az abszolutizmus kényszerkölcsön-politikája. Legfájdalmasabb volt az 1854-ben a jegyzés ,,önkéntességének'' hangsúlyozásával kibocsátott 525 milliós ,,nemzeti kölcsön'', amelynek aránytalanul nagy hányadát jegyeztették a ,,magyar tartományokban''. Török Jánostól Jozef Miloslav Hurbanig mindenkit megszólaltattak, akit a kölcsön propagálására felhasználhatónak véltek, nem is annyira a tényleges meggyőzés érdekében, mint inkább annak leplezésére, ahogy az új terhet valójában az országra erőszakolták. A városokra és a falvakra egy megszabott összeg jegyeztetésének kötelezettségét rótták, amit az érdemszerzésre törekvő tisztviselők zöme ki is kényszerített a lakosságból, illetve a gondjaira bízott letétekből, árvapénzekből és kulturális alapítványokból teljesített. A kibocsátott kötvények árfolyama mélyen névértékük alá szállt, továbbadásuk hosszú ideig gyakorlatilag szinte lehetetlen volt. Ugyanakkor a jegyzett kényszerkölcsön tényleges befizetéséről az adóbehajtás kíméletlenségével gondoskodtak.

A közterhek mértéktelen felcsigázása nemcsak azoknak a maradi nemeseknek az elkeseredését fokozta, akik titkon hajdani adómentességüket sírták vissza, hanem azokét is, akik képesek voltak a korszerű államháztartás követelményeit az önkényuralom zsarolást pazarlással egybefonó gazdálkodásával szembesíteni, és legkivált a népét, amelyből változatos formákban tört ki a panaszszó. ,,Könnyű a németnek /Adót egzekválni/ Nehéz a magyarnak /A szegény magyarnak/ Kossuth Lajost várni!''[8] – sóhajtotta az országszerte elterjedt népdal. 1861-ben – az átmeneti cenzúramentesség idején – a *Gazdasági Lapok*-ban közreadott levelében így tekintett vissza a közterhek fokozására Paduván Tógyer Arad megyei negyed telkes parasztember: „jött a főbírói pátens, hogy 1850. évre egy fertályos gazda tartozik fizetni királyi adóba 50 forintot, községi adóba 20 forintot, ... mi bennünk meghűlt a vér, mert egy egy 15 évig nem fizetett ennyi adót, robotolni is mentünk kegyetlenül, sokszor hét számra; elhitették velünk, hogy ez nem robot, hanem közmunka; már akármicsoda a neve, nálunk robot ez is; dézsmát nem adunk az igaz, de fizetünk 8–10-szeres adót, fizetünk százalékot, fogyasztási adót". Majd előadva, hogyan emelkedett évről évre adóterhe, így folytatta: „1860. évben királyi adóba fizettem 145 ftot, községibe 50 ftot, s így magam s két gyermekem, nőm, két lovacskám, egy tehénkém, egy borjúm, 30 birkám, 5 sertésem s 10 hold földem után 195 ftot fizettem... s így 10 év alatt kétszeresen annyit, mit kis jószágom velem együtt megér... Ha valami jobbacskát ettem, fizetnem kellett; ha sertést öltem, fizetnem kellett; ha egy kis borocskát ittam, habár a magamét is, fizetnem kellett; a szőlőföldek háromszoros adó alatt voltak, mégis, még jövedelmi adóval is terhelték. Boldog Isten! találhatott-e azon úri ember a gyehennában helyet?, aki a fogyasztási adót kigondolta".[9] A fizetségmulasztót megtorlás fenyegette. Mert a korabeli népdal szavával „Annyi a fináne /Mint a szoknyaránc / Úgy csörög a lánc / mint a tapsos tánc".[10]

---

[8] Magyar népdalok. Szerk. ORTUTAY GYULA. II. 2. kiad. Bp. 1975. 294.

A közrend fenntartása mellett az adóztatás képezte az önkényuralmi államapparátus legfőbb feladatát. A tisztviselők légiója és a pénzügyőrség fegyveres testülete, a fináncság gondoskodott a kincstári érdekek érvényesítéséről, az oly népszerűtlen fogyasztási adórendeletek kijátszásának (szűzdohánytermesztés és -fogyasztás, sócsempészés, titkos pálinkafőzés, adózatlan bor és hús mérése stb.) megakadályozásáról. A hátralékost megintették, ha az sem használt, végrehajtást foganatosítottak ellene. Az általában katonai erővel eszközölt adóvégrehajtás során lefoglalt ingóságokat a helyszínen potom pénzért elárverezték, a tartozásból csak az árverésen ténylegesen befolyt összeget számítva le. Ha az ingóságok a tartozást nem fedezték, dobra került az ingatlan is. A gazdasági és politikai indítékú szembefordulás az adókizsákmányolással a „magyar tartományokban" rendkívül erős volt. Reményteljes korszakokban szervezett formát is öltött. 1859-ben a ténylegesen befizetett egyenes adó 42,5%-át csak végrehajtással való fenyegetés, 44,5%-át csak katonai erőre támaszkodó végrehajtás útján szedték be, s csupán 13%-át hajtották be erőszakos fellépés nélkül. Erdélyben 1859-ben a háztartások több mint a felét sújtották végrehajtással vagy más büntető intézkedéssel, ennek ellenére az adóhátraléknak csak 63%-át tudták behajtani. Az egész birodalomban adótartozás miatt zár alá vett birtokok 73%-a a magyar tartományokra esett. A nemzeti ellenállás csúcspontján, 1860–61 fordulóján a pénzügyminiszter közlése szerint a magyarországi adómegtagadás a 90%-ot is jóval meghaladta. Megtörésére valóságos katonai adószedő hadjáratra volt szükség. De még 1865-ben is – Jókai egykorú cikkének tanúsága szerint – Magyarország „a katonai behajtás mellett is, adójának 33 percentjével s legáldottabb vidékén, a Bánságban 55 százalékával tartozik".[11]

---

[9] *Gazdasági Lapok*, 1861. június 23.

[10] Magyar népdalok. Szerk. ORTUTAY GYULA. I. 2. kiad. Bp. 1975. 483.

Történetkutatásunk eredményei még nem elégségesek Magyarország pénzügyi kizsákmányolása mértékének bemutatására az abszolutizmus egész kormányzati periódusát illetően. Több mint példázása lehetséges azonban annak, hogy ez a pénzügyi kizsákmányolás tény volt, és alaposan meghaladta a forradalom előtti mértéket. Az 1850-es évek viszonyainál jóval konszolidáltabb 1864-es esztendő állami költségvetési adatainak tanúsága szerint a Magyarországról, Horvátországból és a határőrvidékről származó állami összbevétel 121,5 millió ft-ot tett ki. Ugyanebben az évben e tartományok minden néven nevezendő költségvetési kiadásaira 78,2 milliót fordítottak. Tehát az országot elhagyó, de annak szempontjából terméketlen célokat szolgáló különbözet ebben az esztendőben (s korántsem ez volt magyar szempontból a leghátrányosabb év) több mint 43 millió forintra rúgott. Azaz (tekintetbe véve az 1858. évi pénzreform következtében előállott 5%-os pénzértékcsökkenést is) annak az évi nem egész 8 milliónak több mint ötszörösére emelkedett, ami azonos területről – hasonló módszerrel számítva – az államkincstár forradalom előtti bevételeinek és kiadásainak különbözeteként vándorolt Bécsbe.

---

[11] Jókai Mór, Cikkek és beszédek. VI. Összeáll. és sajtó alá rend. Láng József–Rigó László – Kerényi Ferenc. Bp. 1975. 307.

6. A PÉNZTŐKEHIÁNY ÉS A HITELVISZONYOK ALAKULÁSA

A hazai gazdasági viszonyokat a feudalizmus forradalmi felszámolását megelőző időben olyannyira jellemző pénztőkehiány enyhülése hosszú ideig váratott magára. Az önkényuralmi kormányzat a forradalmi magyar kormányok által kibocsátott papírpénzből 62 millió forintnyi összegűt bevont, és minden kárpótlás nélkül megsemmisített. A nemesfémmel fedezett magyar bankjegyek átváltására pedig olyan rövid határidőt szabott, hogy több millió ebből is kárba veszett.

Az önkényuralom úrbéri kármentesítési, adó- és államkölcsön-politikája mellett a pénztőkehiány enyhülését, a modern hitelrendszer kibontakozását intézkedéseinek egész sorával is – akarva-akaratlan – korlátozta. Az osztrák polgári törvénykönyv rendelkezései értelmében tilos volt zálog (nemcsak kézizálog, hanem ingatlanra betáblázott jelzálog, sőt termésre adott előleg) esetén az 5, egyébként a 6%-nál magasabb kamat kikötése. Ez a rendezés némileg a feudalizmus kori hazai kamatkorlátozásnál is szigorúbb volt, hiszen az elismerte a 6%-os jelzáloghitelt. Az uzsora elburjánzását a tilalom természetesen nem tudta meggátolni, sőt a pénztőkehiány adott viszonyai között konzerválta hiteléleti hegemóniáját. Az adós legtöbb esetben a ténylegesen felvett összegnél nagyobbat nyugtatványozott a kölcsön elnyerése érdekében. Ez gyakorlatilag hatálytalanította az uzsoratilalmat, biztosítva a kölcsönzőnek a törvényest sokszorosan meghaladó kamat akár bírói úton történő behajtását is. Az 1850-es években az egyetlen hazai bank, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tartózkodott a jelzálog-hitelezéstől, a stagnáló számú takarékpénztár pedig – legalábbis kezdetben – inkább csökkentette, semmint fokozta, majd éveken át igen alacsony szinten tartotta az ingatlanokra folyósított kölcsönök összegét. A jelzáloghitel-állomány gyarapodása a kapitalista viszonyokhoz mérten meglehetősen lassú volt, összmennyisége az igen alacsony 1847-es szinthez képest csak 1857-re kétszereződött meg, és érte el a szűkebb Magyarországon a 19 millió forintot, alig többet az ország akkori egy esztendei adóterhének harmadánál. Pedig ebben az évben már a bécsi nemzeti bank jelzálogosztálya is megkezdte, s 1860-ig növekvő ütemben folytatta a jelzáloghitelezést, ha kizárólag nagybirtokosok számára is. Zálogleveleinek árfolyama a névértéknél jóval alacsonyabb volt, s ez a kamatot magasan a törvényes fölé emelte. Mégis örült, aki összeköttetései révén hozzájuthatott, hiszen így is olcsóbb volt az uzsorakölcsönnél. Ugyancsak 1857-ben kezdte meg hitelüzleti tevékenységét a Rotschild érdekkörbe tartozó, részben francia és délnémet tőkével dolgozó Creditanstalt pesti fiókja, amely azonban főként áruelőlegeket folyósított, illetve kereskedelmi célokra nyújtott személyi (elsősorban váltó) hitelt s a jelzáloghitelezéstől még tartózkodott.

A hitelszervezet 1850-es évekbeli fejlődésének korlátozottságát mutatja, hogy a hazai hitelintézetek száma az 1848-as 36-ról – átmeneti csökkenés után – csak 1860-ra emelkedett 38-ra, amivel szemben viszonylag gyors volt a következő évek fejlődése, hiszen számuk 1866-ra már elérte a 85-öt. Legnagyobb jelentősége a Magyar Földhitelintézet 1863-ban megkezdett működésének lett. Nagybirtokosok és jómódú középbirtokosok hozták létre, és élvezték kölcsöneit, amelyeknek szigorú feltételei gyakorlatilag minden más réteg hiteligényeit elhárították. Noha az 1860-as évek elején – mindenekelőtt politikai meggondolásokból – a bécsi nemzeti bank közel három éven át szüneteltette magyarországi jelzáloghitelezéseit, vezető szerepét e téren – ha nem is a korábbi mértékben – továbbra is megtartotta. 1860-ban az 54 milliónyi jelzálogkölcsön több mint kétharmadával a bécsi banknak tartoztak a magyar birtokosok, és még 1866-ban is a 80 millió fölé emelkedett jelzálogkölcsön-állománynak közel a felével. A helyzet némi javulása ellenére – egykorú számítások szerint – a korszak végén a betáblázott jelzáloghitel a termőterület forgalmi árának alig 6%-át tette ki. Ugyanakkor ez a hányad a Lajtántúlon 16,6, Olaszországban 18,6, Franciaországban pedig 22% volt. És még ennek a csekély agrárhitelnek a zömét is csak a nagybirtokosság és a középbirtokosság megfelelő összeköttetésekkel bíró vezető rétege vehette igénybe. Márpedig a tőkés termelésre való átállás a földhitelt nagyon is sürgetővé tette. Fokozta a szükségleteket, hogy a földtehermentesítési kötvények átadását követően feloldották a moratóriumot (a volt földesurak számára adósságaik törlesztésére még 1848-ban kimondott haladékot), s a felelevenedett adósságot – ha a kárpótlási kötvényeket a birtokos elkótyavetyélni nem akarta – aligha fizethette másból, mint újonnan szerzett hitelből.

Míg a mezőgazdaság hitelellátása szempontjából oly fontos jelzáloghitel-rendszer kiépülése igen vontatottan haladt, a váltóhitel a tőkés áruforgalom kibontakozása és az osztrák polgári törvénykönyv e vonatkozásban serkentő hatású bevezetésének következményeként már az 1850-es évek elejétől viszonylag gyors ütemben növekedett. 1855-re a hitelintézetek váltótárcájának állománya a forradalom előttinek négyszeresére, 1860-ra nyolcszorosára emelkedett, s ha utóbb az ütem némileg le is lassult, a korszak végére elérte az 1847-es szint tizenegyszeresét. Míg a rövid lejáratú, elsősorban a kereskedelmi hiteléletben fontos szerepet játszó váltók forgalma az egész korszakon át, a jelzáloglevereké pedig a korszak második felében erőteljes ütemben fejlődött, a hitelintézetek egyéb értékpapír-, elsősorban részvényállománya az 1850-es években a forradalom előttinek a töredékére esett vissza, s csupán az 1860-as évek derekán hagyta végleg maga mögött az 1847-es szintet. A hazai pénztőke-felhalmozás fokozatos előrehaladása tükröződik a hitelintézeti takarékbetét-állomány növekedésében. Ez már 1851-ben meghaladta a forradalom előtti szintet, 1857-ben több mint kétszeresére, 1866-ra pedig ötszörösére emelkedett. A magyarországi és erdélyi betétállomány együttes összege azonban 1866-ban is csak némileg haladta meg az 58 millió forintot, azaz alig kétharmadát az egy évi adótehernek.

A feudális termelési mód forradalmi felszámolása megteremtette a tőkeáramlás új, szabadabb feltételeit. A tőkeáramlás lehetőségeit növelte a „magyar tartományok" betagolása az egységes birodalmi piacba, a közbülső vámok megszüntetése, s mindaz, ami a jogviszonyok, a pénzügyi és gazdaságpolitikai normák egységesítése terén történt. Gátlóan hatott viszont a tőkének a mezőgazdaságba áramlására a birtokrendezés és a kártalanítás elhúzódása mellett a feudális munkaszervezet számos maradványa, a polgári öröklési rend bevezetésének részleges késleltetése, a hitbizományi rendszer továbbéltetése, a telekfelosztás korlátozása és a zsidók földvásárlásának 1853 és 1860 közötti tilalmazása. Akadályokat állított a tőkeáramlás útjába a kamatalakulás korlátozása, a földesurak regálejogainak részleges fenntartása, a céhrendszer továbbéltetése s mindaz, ami gátolta az iparszabadság érvényesülését. Mindehhez járultak a politikai tényezők. Egyfelől a tőkés érdekeket a politikai céloknak közvetlenül alárendelő mozzanatok (mint például új magyarországi hitelintézetek alakulásának akadályozása, illetve késleltetése az „egyleti törvény" előírásainak szigorú érvényesítése által, a bécsi nemzeti bank kölcsönfolyósításának hosszabb szüneteltetése, a magyarországi hitelezések általános megszorítása az 1860-as évek elején), másfelől – az előzőekkel nem ritkán szoros összefüggésben – a lajtántúli tőkések félelme, vajon a magyarországi politikai helyzet nem vezet-e itteni befektetéseiket kockáztató gyökeres változásokhoz. Az önkényuralom időszakában mutatkozott ugyan fejlődés a hitelszervezet kiépülése, a pénztőke-felhalmozás előrehaladása, a tőkeáramlás felgyorsulása tekintetében, de mindez messze elmaradt az ország szükségleteitől.

Az értékes gazdasági erőforrásokkal rendelkező Magyarországnak ahhoz, hogy a kapitalista fejlődés gyors kibontakoztatásának útjára lépve felszámolhassa elmaradottságát, jelentős pénztőkére volt szüksége. Nyugat-Európában számottevő pénzügyi körök érdeklődtek – a várható magas haszon reményében – magyarországi tőkeelhelyezési lehetőségek iránt. Törekvéseik, noha Magyarországon rendkívül kedvező fogadtatásra találtak, ez idő tájt mégis csak igen korlátozott mértékben realizálódtak. Néhány jó összeköttetéssel rendelkező birtokos tetemes, a csőddel küzdő herceg Esterházy-család óriási összegű nyugat-európai kölcsönhöz jutott, de a szélesebb körű kölcsönfolyósítás, többek között annak a terve, hogy hosszú lejáratú törlesztéses kölcsönügylet keretében egy belga bankra ruházzák a bécsi nemzeti bank kezére adott kincstári birtokok parcellázását, nem vált valóra. Egyfelől az önkényuralmi viszonyok, a politikai bizonytalanság tartotta vissza a nyugat-európai hitelezőket, másfelől korlátozóan hatottak az osztrák tőke monopolizáló törekvései, vagyis az a módszere, hogy a külföldi tőkét a maga oldalán csupán mellérendelt szerephez engedte jutni a magyarországi vállalkozásokban. Magyarországnak a birodalom másik felével való, az önkényuralom által kialakított kényszerű és teljes gazdasági összefűzöttsége nem hozta meg tehát az adott korszakban a tőkehiány kívánatos mértékű feloldását. Az adó- és államkölcsön-politika erősen korlátozta a belső tőkefelhalmozás ütemét. Ehhez járult a pénztőke Magyarországra áramlását megszorító gazdasági és politikai tényezők egész sora, és végül, de nem utoljára magának a birodalomnak viszonylagos tőkeszegénysége, és zilált pénzügyi helyzete. Ez időszakonként oda vezetett, hogy a számára is létkérdést jelentő külföldi kölcsönöket – mint azt az 1860-as évek derekán a Reichsratban a kormányzat egyik bírálója mondta – még az akkor az elmaradottság jelképeként idézett Marokkónál is rosszabb feltételek mellett kapta. A Habsburg-birodalom – 1863-as adatok szerint – az egykorú Európában mind a banktőke, mind a takarékbetét-állomány összmennyisége tekintetében a harmadik helyen állott ugyan, de az egy lakosra számított összeget véve alapul mindkettő vonatkozásában elmaradt a kontinens átlagától, a banktőke esetében a 7., a takarékbetét-állomány esetében (a német városállamokat nem is számítva) a 17–18. helyre szorulva az európai ranglistán. Mindez azt jelentette, hogy a gazdaságpolitikai önrendelkezésétől megfosztott Magyarország az adott körülmények között pénztőkeszükségletének fedezetét csak korlátozott mértékben remélhette közvetlenül a birodalom másik feléből. A Lajtántúl sokkal inkább a hitelközvetítő, mintsem a hitelforrás szerepét töltötte be a magyarországi kapitalista fejlődés kibontakoztatásában, mégpedig a hatalmi eszközök birtokában a nyugati tényleges hitelforrások és Magyarország közé ékelődött hitelközvetítő jól megfizettetett szerepét.

IV. FEJEZET

A KAPITALISTA FEJLŐDÉS KIBONTAKOZÁSA

1. A VILÁGPIAC KONJUNKTÚRAVISZONYAINAK MAGYARORSZÁGI HATÁSA

A feudális rendszert felszámoló, a jobbágyfelszabadítást kivívó 1848 biztosította annak a legfontosabb feltételét, hogy Magyarország az 1850-es években kibontakozó világkonjunktúra lendítő hatását kihasználva nagy lépésekkel haladjon előre a kapitalizálódásnak – az ország történelmi elmaradottsága, gazdasági függő helyzete és önkényuralmi alávetettsége miatt – nagyon is nehéz útján.

Magyarország gazdaságának tőkés átalakulása 1848 előtt csak a kezdetekig jutott el. Anglia, de jószerével az Egyesült Államok, sőt Nyugat- és Közép-Európa jelentős területeinek tőkés fejlődése azonban már a rendszeres gazdasági növekedés ismérveit mutatta fel. Ez azt jelentette, hogy az ipari forradalom kibontakozásától ösztökélt termelés és forgalom emelkedésének az üteme már rendszeresen meghaladta a népesség gyarapodásáét. A gyarmatbirodalmaikat négy kontinensen lázas sietséggel építő nyugati hatalmak gazdaságának a fejlődése nemcsak kiszélesítette és a korábbinál jóval egyetemesebbé tette a világpiacot, hanem mind egyértelműbben határozta meg annak konjunktúraviszonyait is. Azt követően, hogy Magyarországon ledőltek a termelés és az áruforgalom feudális gátjai, a rendszeres gazdasági növekedés megalapozásának még csupán a kezdeteihez eljutott hazai gazdaságot már minden korábbinál sokoldalúbban és mélyrehatóbban érintették a világpiacon kialakuló változások. Ezeket a hatásokat egyben-másban felerősítette, illetve gyengítette Magyarország betagolása a birodalom gazdasági közösségébe, az önkényuralom gazdaságpolitikája pedig sokban torzította, de semmiképpen sem érvénytelenítette. A feudális rendszer felszámolása után Magyarország kapcsolata a tőkés fejlődés által kitágított világpiaccal a függés viszonyai között is mind szervesebbé vált.

A tőkés termelés fellendülése, ami az Egyesült Államokban már 1849-ben, Angliában 1850-ben, Nyugat- és Közép-Európában 1852-ben hitelbőség, termelés- és forgalomnövekedés formáját öltötte, nagy – Magyarország gazdasági fejlődésére kivételes hatású – agrárkonjunktúra kibontakoztatója lett. Ez az 1850-es évek elején jelentkező agrárkonjunktúra Európában – átmeneti megszakításokkal – az 1870-es évek elejéig tartott. Intenzitását és viszonylagos tartósságát az összeurópai, sőt sokban már a világgazdaság általános fejlődési tendenciái határozták meg. Az ipari forradalom angliai tetőződése és nyugat-európai kibontakozása – Közép- és Kelet-Európa iparosodása ellenére – fokozta az európai munkamegosztást, minden korábbit meghaladó mértékűvé növelte Nyugat-Európa igényét mezőgazdasági nyersanyagokra és az iparosodó társadalomét agrár fogyasztási termékekre.

Az értékesítési lehetőségeket növelte a közlekedés forradalmasodása, a gőzhajózás térhódítása, még inkább a Nyugat- és Közép-Európában minden addiginál nagyobb teljesítményekre ösztönző vasútépítési láz, egyidejűleg a szabad kereskedelmi politika átmeneti, de véglegesnek remélt uralomra jutásával. Járulékos, ám a magyar mezőgazdaság értékesítési lehetőségei szempontjából nagyon is nevezetes szerepet töltött be a korábban nem ismert mértékű terményszükségletet támasztó háborúk és hadjáratok hosszú sora – csak a legjelentősebbeket említve – az 1853–56. évi keleti háborútól, az 1859–61 közötti itáliai hadjáratokon és az 1864. évi dán háborún át 1866 nagy porosz–olasz–osztrák összecsapásáig. S ehhez járult a magyar mezőgazdaság piaci esélyeit növelő körülményként, hogy Oroszország a krími háború, az 1861. évi jobbágyreform végrehajtása, majd az 1863–64-ben lezajlott lengyel szabadságharc, az Amerikai Egyesült Államok az 1861 és 1865 között megvívott polgárháború, India pedig az 1857-ben kirobbant nagy nemzeti felkelés következményei miatt hosszú időn át alig, vagy éppen semmit sem exportált az európai piacokra. Mindez kölcsönhatásba került és együtt érvényesült Magyarországon a feudalizmus felszámolásának, a birodalmon belüli munkamegosztás sajátos formálódásának, az egységesülő birodalmi piac fokozatos fejlődésének következményeivel.

Az agrárkonjunktúra továbbgyűrűző, a termelés és a forgalom minden szektorát átjáró hatásából a legfontosabb az volt, amely a nemzeti össztermék túlnyomó részét nyújtó és az adott viszonyok között a tőkefelhalmozás lehetőségét leginkább biztosító mezőgazdaság fejlődésében általa is ösztökélten lejátszódott.

2. A MEZŐGAZDASÁGI TERMELÉS

A jobbágyfelszabadítás után a mezőgazdasági termelés csak fokozatosan és jellegzetes fejlődésbeli egyenetlenségekkel vált úrrá az öröklött elmaradottságon.

A paraszti gazdálkodás hagyományos technikája egy ideig még igen széles körben érvényesült. Magyarországon a termőterület nagyobbik fele, Erdélyben pedig még ennél is nagyobb hányada volt a hajdani úrbéres és kiváltságos parasztok, illetve a bocskoros nemesek kezén. De az „úri birtokok" túlnyomó része is tagosítatlan, a fejlettebb technika érvényesítésére alkalmatlan volt. A volt földesurak egyik napról a másikra nem is szakíthattak az agrártermelés hagyományos rendjével. Legsürgetőbb gondjuk a robot pótlása volt, hiszen a szűkebb Magyarországon – gyalogrobotban kifejezve – több mint 49 millió napot vesztettek, Erdélyben pedig – hozzávetőleges adatok szerint – 19 millió, felerészben igás robotnapot. Nem a munkabér előteremtése okozta a legnagyobb nehézséget, hanem sokkal inkább az, hogy híján voltak a robotosok igaerejét, talajművelő eszközeit és járműveit felváltani képes majorsági felszerelésnek. Kisebb-nagyobb mértékben szinte minden birtokos ahhoz folyamodott, hogy – a feudális munkaszervezet továbbéltetéseként – különböző juttatások ellenében ledolgozásra késztessen parasztokat, többségükben hajdani robotosait. A parasztok ledolgozást vállaltak földhasználatért, az urasági rét kaszálható szénájáért, a legeltetés, a tüzelőszerzés lehetőségéért. A határhasználat közösségének felszámolása után – különösen a túlnépesedett területeken – sokan szolgáltak ingyen napokat azért, hogy helyet kapjanak a részes aratók sorában, illetve különmunkával tetézett feles, harmados földet az urasági birtok kukoricásában. A vezető uradalmakban, ahol a majorsági gazdálkodás feudalizmus kori fejlettsége szilárd bázist teremtett az üzemszervezés tőkés formáira való átálláshoz, a ledolgozást vállaló birtokos parasztok igaerejét, felszerelését kezdettől fogva csak a cselédség, s a mind nagyobb mértékben igénybe vett napszámosok, szakmányosok, részesek munkájának kiegészítésére használták, de így is csak átmeneti időre. Ott, ahol a birtokrendezés már lebonyolódott, a nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas táblák kialakításával a ledolgozás fokozatosan kiszorult az uradalmak, sőt a fejlettebb középbirtokok üzemegységeiből is, s legfeljebb a részes munkásokra rótt munkauzsora formájában élt tovább. A fejletlenebb területeken, az erőtlenebb középbirtokon és az úri kisbirtokon viszont a ledolgozásnak kezdettől fogva is nagyobb szerepe sokkal lassúbb ütemben csökkent, s az átmenet az önkezelésű tőkés gazdálkodásra, illetve a tőkés bérletrendszerre jóval hosszabb időt vett igénybe. A ledolgozás fokozatos kiszorulása ellenére az önkényuralom korában a mezőgazdasági termelés színvonalát túlnyomó részben még a paraszti technika határozta meg.

A határhasználat hagyományos, a földművelés és állattenyésztés primitív összhangját fenntartó nyomásos rendszere a paraszti gazdálkodásban ha nem is töretlenül, de a korszak egészén át megtartotta túlsúlyát. A birtokrendezés során lehetségessé vált, hogy a volt úrbéresek is kiszakadjanak a határhasználati közösségből, azaz egyéni birtokukat ne a nyomásos rendszer követelményeinek megfelelően dűlőnként külön-külön parcellában, hanem minden járandóságukat a határ egyazon részén, tagosítva kaphassák meg. Az adott lehetőséggel akkor még viszonylag nem sok paraszt élt. Nagy volt a megkötő hagyományok ereje, és híján voltak a megfelelő takarmánybázisnak. Aránylag kevés, többnyire csak a terjedelmesebb birtokú gazda kockáztatta a kiszakadást a közlegeltetésből. A tagosító parasztbirtokosoknál – különösen az Alföldön – inkább a korábban műveletlen határrészek feltörése és ezzel szoros kölcsönhatásban a tanyásodás minden addiginál nagyobb hulláma, legáltalánosabban pedig a kapásnövények térhódításának a jobbágyfelszabadítás utáni felgyorsulása bontotta meg a nyomásos gazdálkodás hagyományos rendjét. Már 1836-ban lökést adott e folyamatnak az ugarvetés dézsmamentességének törvénybe iktatása. Az 1850–60-as években pedig gyorsan fokozódó ütemben változtatta a kukorica és a burgonya „zöldugarrá" a korábban jórészt még vetetlen nyomást, illetve foglalta el a tavaszi forduló mind nagyobb hányadát. Mindenekelőtt ennek eredményeként az 1860-as évek elején (korántsem pontos, de a fejlődés tendenciáit jól tükröző egykorú adatok szerint) a rozzsal már szinte azonos mennyiségű kukorica és a zabbal vetekedő mennyiségű burgonya termett, a kapások összmennyisége pedig meghaladta a gabonatermés harmadát.

A nyomásos rendszer visszafogni ugyan már nem tudta, de hosszúra nyúlt haldoklása során még sokban fékezte a társadalmilag szabaddá vált energiák kibontakozását. A piaci lehetőségek és követelmények fokozódása, a közműveltség gyarapodása, az új tapasztalatok gyorsabb terjedése mégis változásokat hozott. Olyanokat is, amelyek közvetve visszahatottak a nyomásos rendszer fellazulására. A legfontosabbak közé tartozott az eszközváltás. Míg a jobbágyfelszabadításig gyakorlatilag az egész parasztság faekét használt, az 1860-as években a Kisalföldön már szinte kizárólagossá vált, a Dunántúl és az Alföld nagy részén pedig széles körben terjedt el a vastestű eke. (Ellentétben a faekével, amelynek csupán a földet hasító éle készült vasból, ennek már a gerendelye és a taligája kivételével minden alkatrészét vasból öntötték.) A Felső-Tisza-vidék és Erdély nagy részén a parasztok az egykorúan „vasekének" nevezett új ekének legfeljebb a hírét hallották, és lassúnak bizonyult térnyerése Horvátországban is. Ahol a vastestű eke megjelent a parasztgazdaságban, ott javult a szántás minősége, és némileg könnyebbedett a legelők, gyepföldek feltörésének nehéz munkája. Vetni a parasztgazdaságokban még kizárólag kézzel vetették a jó esetben szórólapáttal tisztított szemet. A hagyományos tövisboronát többfelé már fából faragottal váltották fel, sőt szórványosan a vasborona is megjelent a paraszti földeken. A szántás mellett a legfontosabb változásra a betakarítás kapcsán került sor. Hajdan még a sarlóval való aratás volt a túlnyomó, a kasza fokozatos térhódítása csak a jobbágyfelszabadítást követően vált teljessé. Bonyolult kölcsönhatásban volt ez a nyomásos rendszer bomlásának kezdeteivel, a legelőfeltörésekkel, az istállótrágyázás rendszeresebbé tétele nyomán a szalma becsének növekedésével (hiszen kaszás aratás esetében több szalmát takarítottak be), a kaszás arató nagyobb munkateljesítményének értékelésével s nem utolsósorban azzal, hogy mind nagyobb tömegben, javuló minőségben s viszonylag csökkenő áron kerültek piacra maguk az üzemileg készített kaszák és a velük közel azonos ütemben terjedő vasvillák. A kaszás aratás uralkodóvá válása szoros kölcsönhatásban állott a gépi cséplés térhódításával is. A lóval működtetett, járgányos cséplőszerkezetek még kevéssé, az 1860-as években rohamosan gyarapodó gőzcséplőgépek pedig annál inkább változtattak a szemnyerés ősi paraszti technikáján. A kézi cséplés a perifériákra szorult, fejlettebb területeken mindinkább a zsúpkészítés célját szolgáló töretlen szalma biztosítására korlátozódott, és megingott a lóval való nyomtatás sok évszázados hegemóniája is.

A paraszti állattenyésztés fejlődése mindenekelőtt az állatsűrűség fokozódásában és némiképpen az állatállomány összetételének a változásában mutatkozott. Jóval kevésbé volt jellemző azonban a tartás módjának belterjesebbé válása. A korábbinál több jószág és hosszabb időre került istállófedél alá, de a vetett takarmány – növekvő jelentősége ellenére – még a legelőterület csökkenésének ellensúlyozására is alig bizonyult elégségesnek. A sertés- és baromfitartás különösen a Nagy- és a Kisalföld parasztgazdaságaiban fejlődött kölcsönhatásban a kukoricatermelés növelésével és a piaci lehetőségek javulásával.

A változások némileg intenzívebbé és termelékenyebbé tették a paraszti gazdálkodást, egyértelműbben a birtokos parasztság felső rétegeiben, mint az önellátás kereteit szinte csak a közterhekre fordítandó pénzbevétel megszerzésének mértékéig átlépő töredéktelkesek többségénél, kiterjedtebben a nyugati piaci kapcsolatait tovább erősítő Dunántúlon és a jellegváltozás folytán termelését viszonylag gyors ütemben növelő Alföldön, mint egyebütt. Az úrbéres parasztgazdaság a jobbágyfelszabadítással mentesülve a szántóföldi termésének ötödét elvonó feudális termékjáradéktól és a munkaereje átlagosan még nagyobb hányadát lekötő robotszolgáltatástól, felszabaduló energiáit, ha nem is mindenütt és azon nyomban maradéktalanul, de egyre növekvő mértékben állította a termelés fokozásának szolgálatába. Közterheinek szaporodása, igényeinek növekedése és árupiaci lehetőségeinek gyarapodása szorította, vonzotta erre. Az 1850-es évek elején a ledolgozás jelentette a termelés és a jövedelem növelésének legfontosabb eszközét, de fokozatosan társult hozzá a törekvés a gazdaság területének vásárlás vagy földbérlés útján történő gyarapítására is. Közvetlenül a jobbágyfelszabadítást követően a sok évszázados beidegzettségnek és a birtokrendezés idején megújuló érdekkapcsolatoknak megfelelően egy-egy falu volt jobbágygazdái s hasonlóképpen a volt házas zsellérek még többnyire együttesen vagy legalábbis csoportosan vállalkoztak ledolgozásra, küzdöttek a régi bérletek megújításáért vagy újak megszerzéséért, társultak az eladó urasági föld megvásárlására. De fokozatosan megbomlott a régi rend. A falun belül a koráb-

93. Alföldi pásztorszállás az 1850-es években

94. Jobbágysorból szabadult ráckevei telkes gazda

95. Parasztsorú kisnemes

96. Kecskeméti mulatság 1853-ban

97. Savanyó Jóska betyár elfogatása. Faragott tükrös a Somogy megyei Nagyatádról

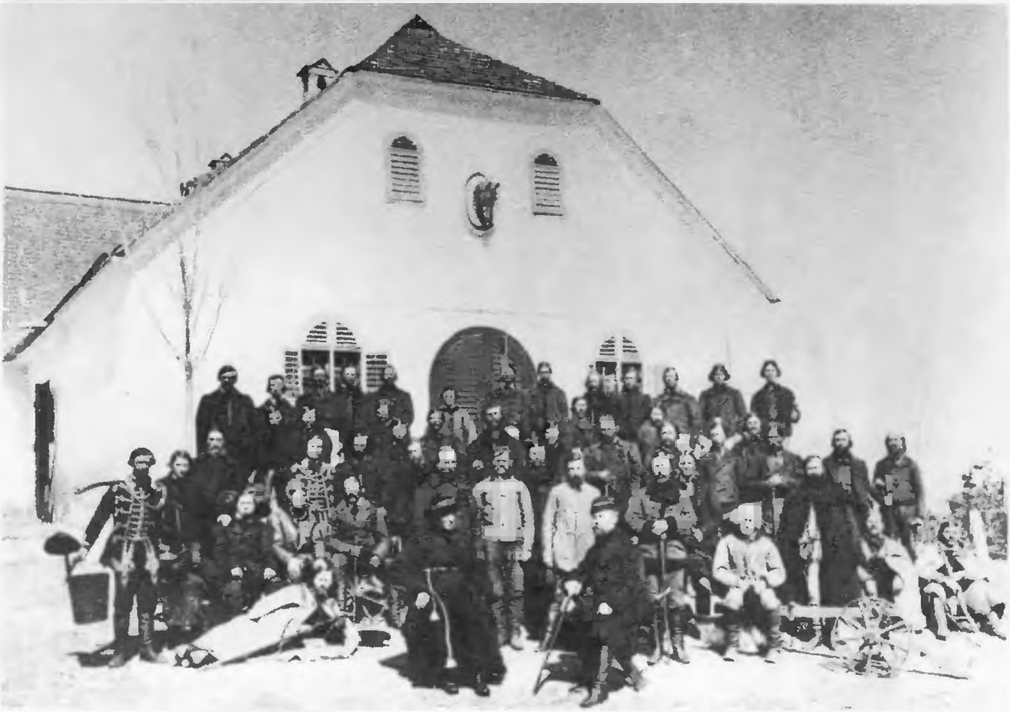

98. Gazdasági cselédek és elöljáróik Bésán báró tolnai birtokán az 1860-as évek második felében

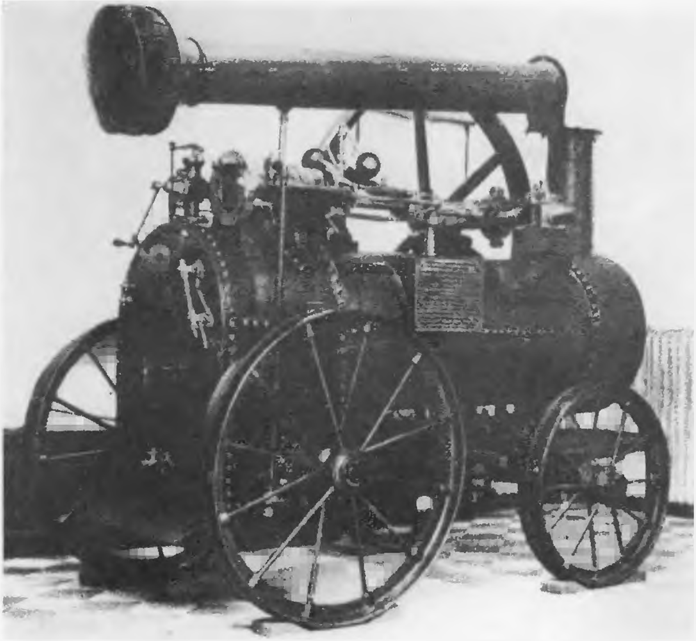

99. Az első magyarországi cséplőmozdony.
1853-ban hozatta Angliából Fehér József törökbecsei birtokos

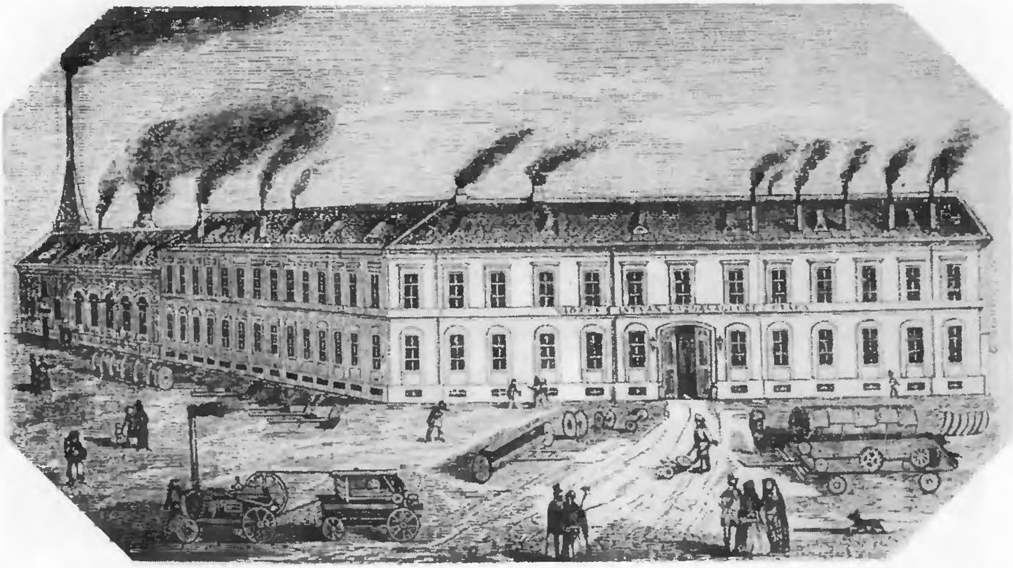

100. Vidats István mezőgazdasági gépgyára Pesten

102. Vidats István

101. Vidats-eke

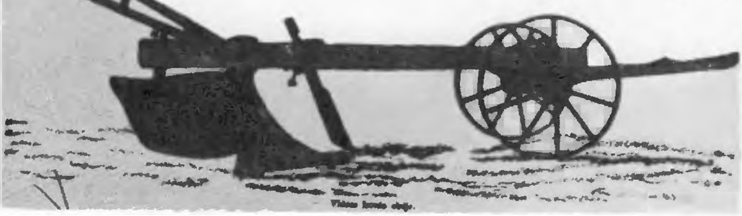

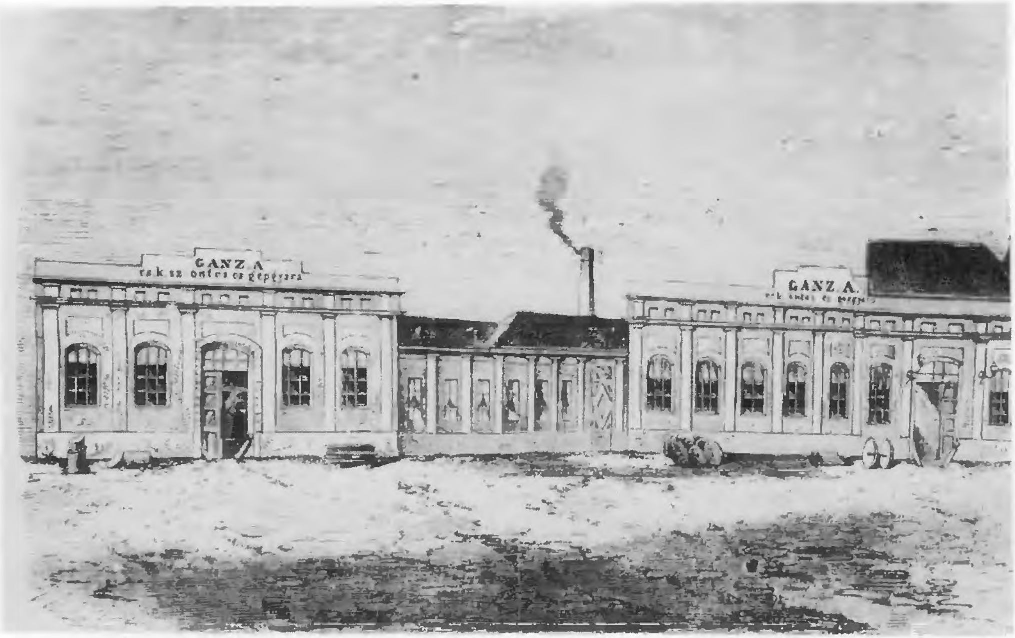
GANZ A.
GANZ A.

103. A Ganz-gyár 1862-ben

105. A Ganz-gyár emlékérme 1867-ből a százezredik kéregöntésű vasúti kerék gyártása alkalmából

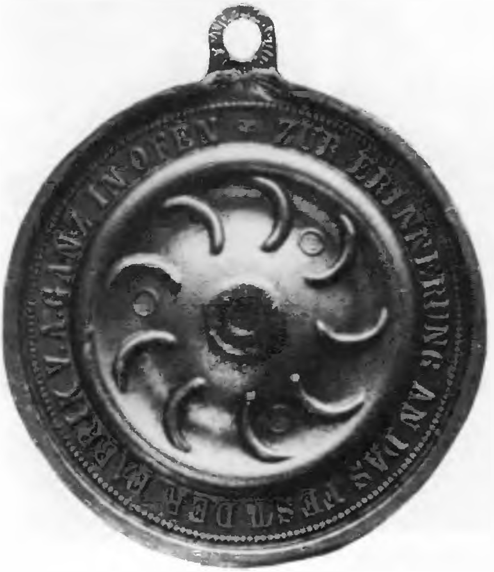

104. Ganz Ábrahám 1867-ben

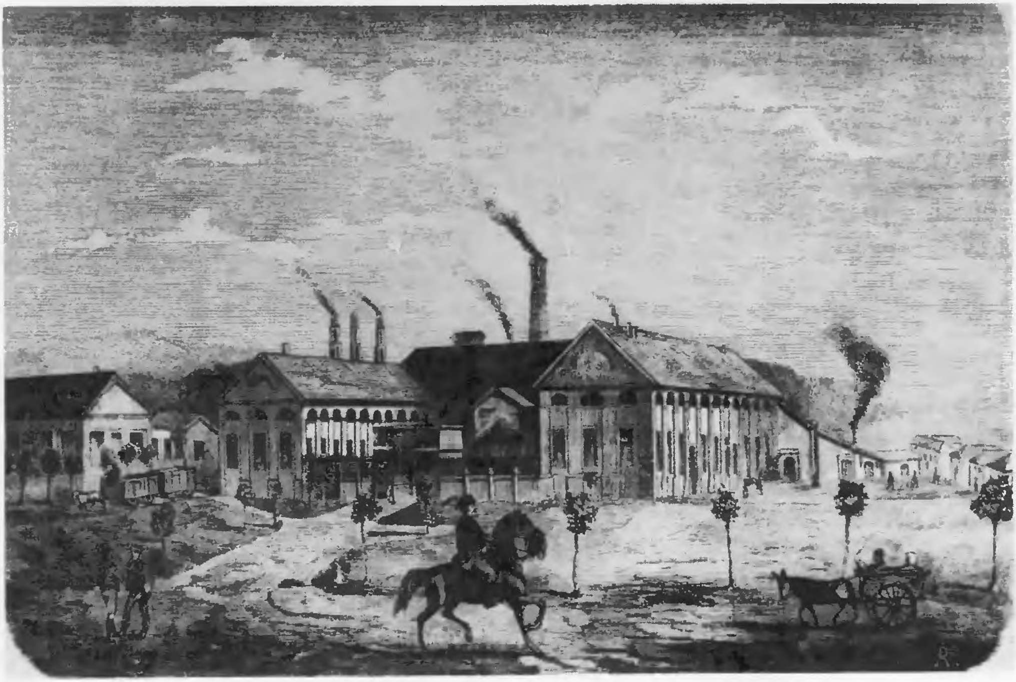

106. Az ózdi vasgyár 1864-ben

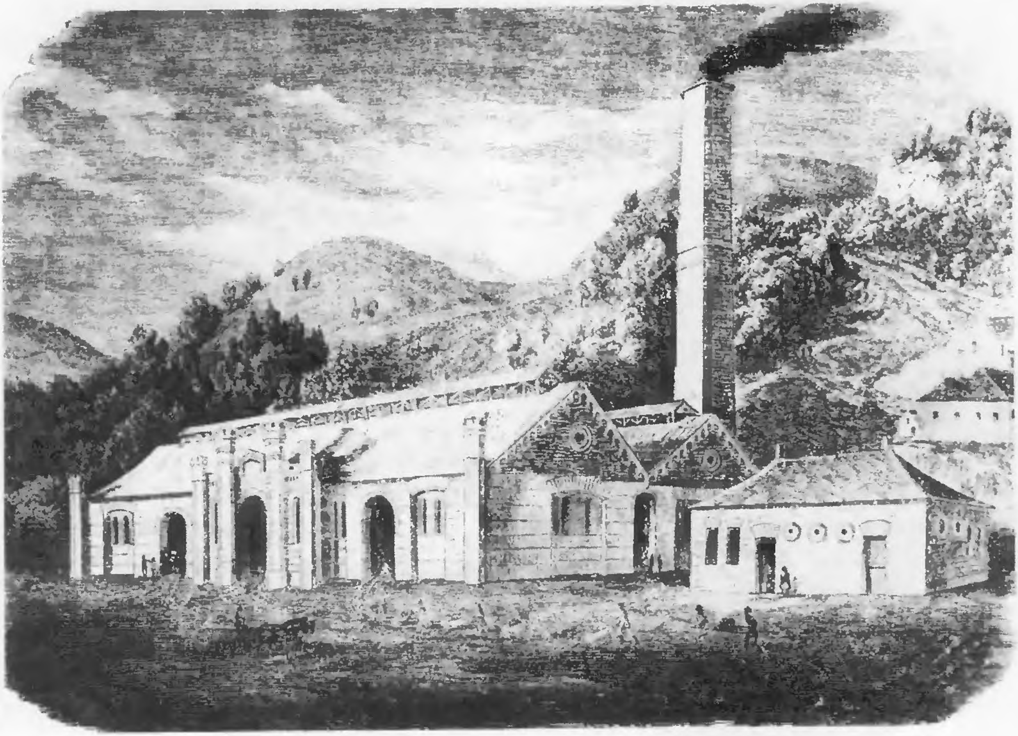

107. A borsodnádasdi lemezhengermű 1864-ben

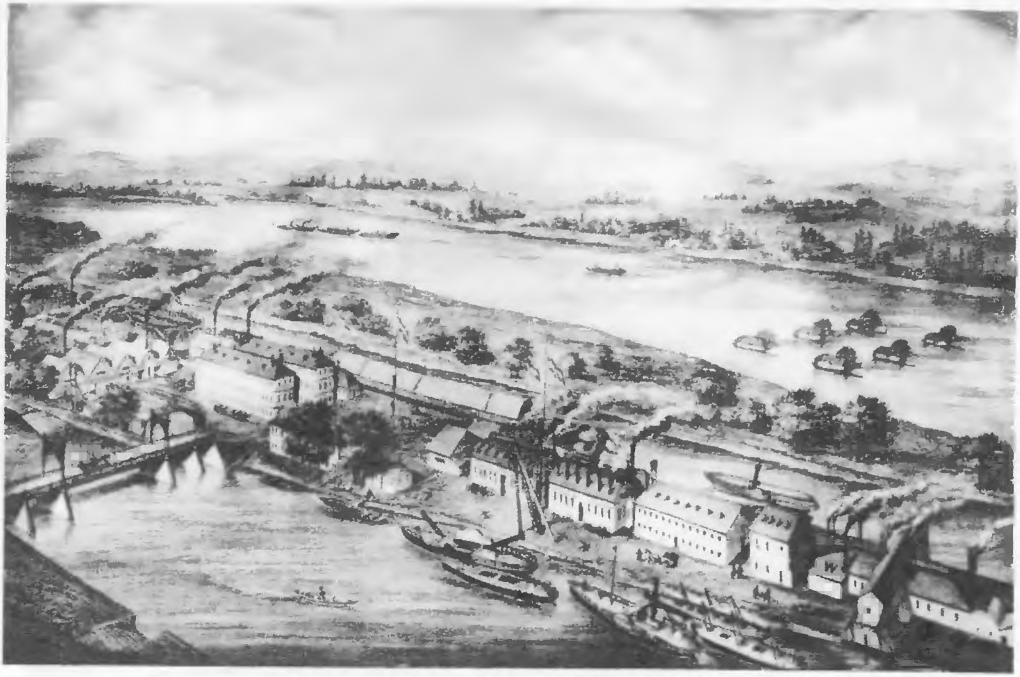

108. Az óbudai hajógyár 1858-ban

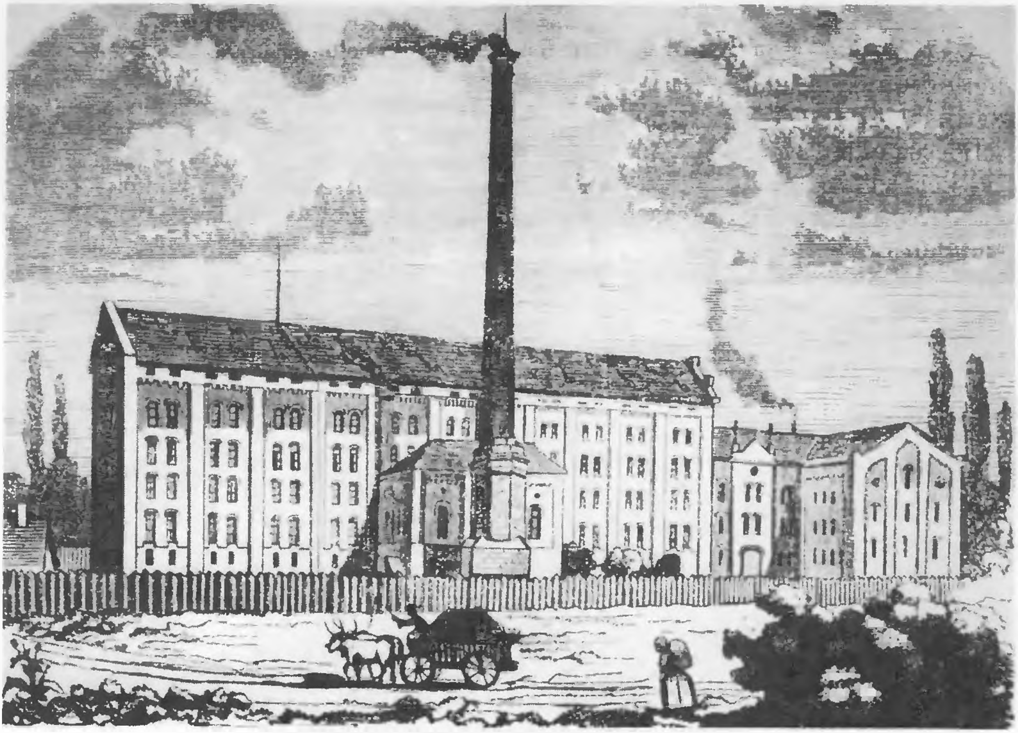

109. A Pannonia gőzmalom Pesten

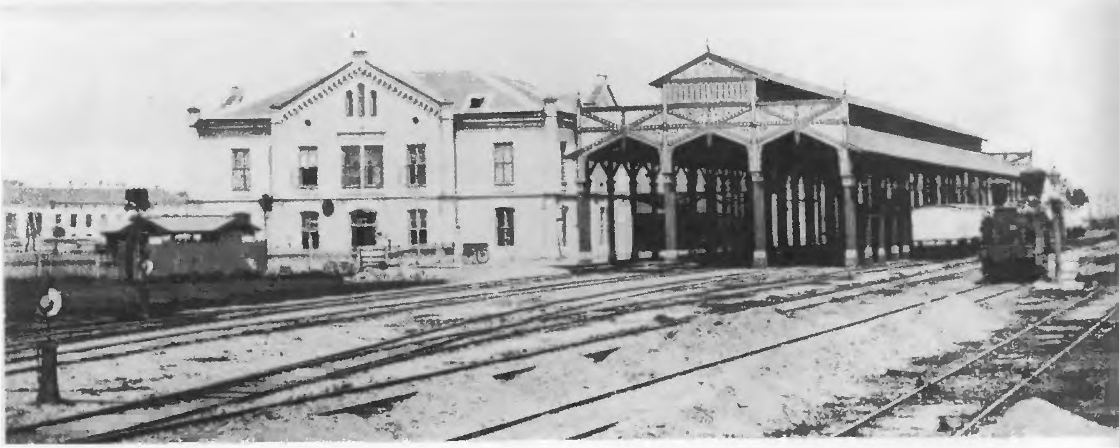

111. A debreceni pályaudvar 1858-ban

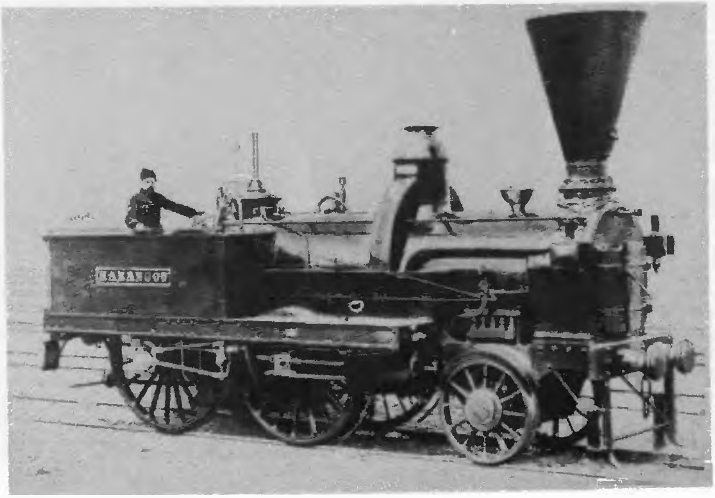

112. A Tiszai Vasút mozdonya 1857-ben

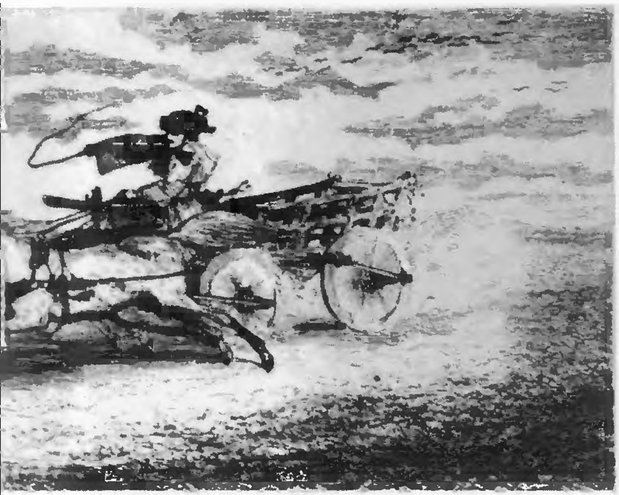

110. Parasztszekér az Alföldön

113. A szegedi vasúti híd az 1850-es években

114. A pesti lóvasút 1866-ban

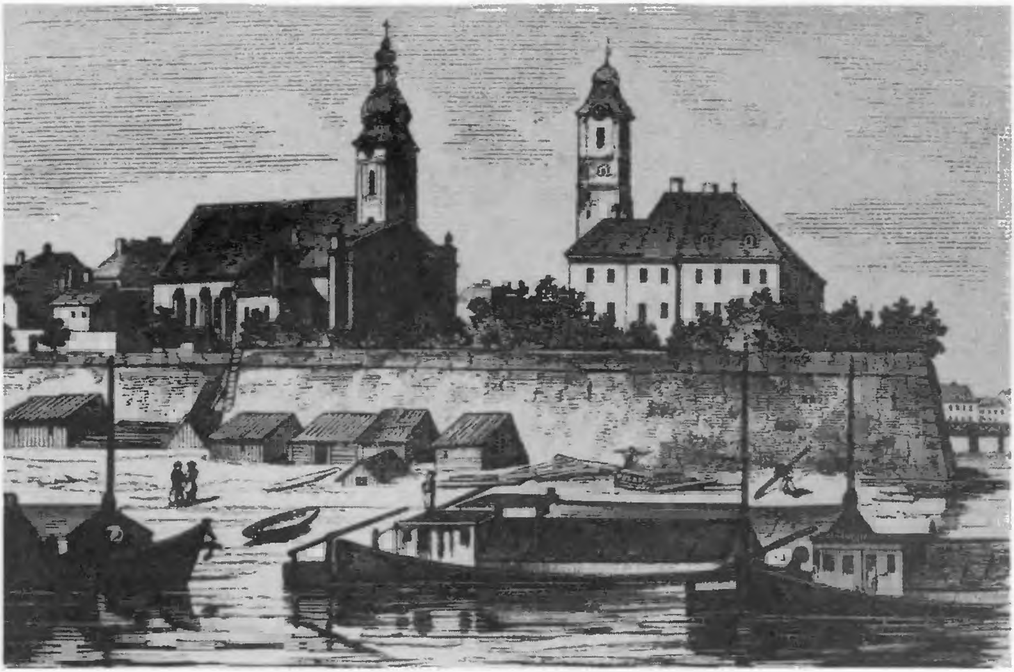

115. Gabonás hajók Győrben az 1860-as években

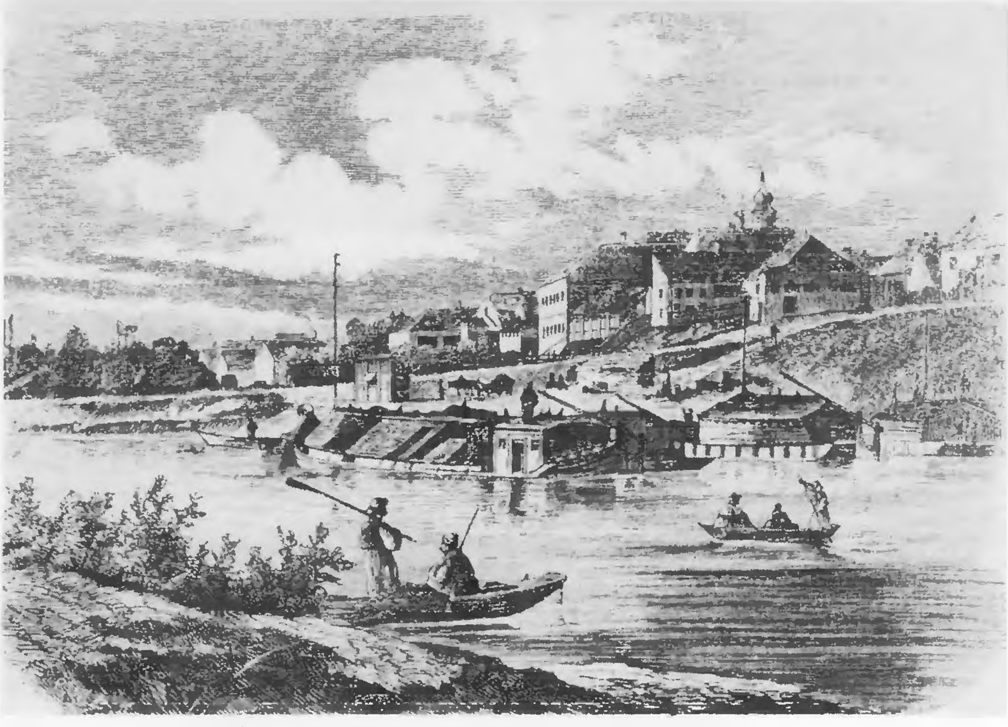

116. Gabonás hajók a bajai kikötőben az 1860-as években

PESTI MEDÁRD VÁSÁRRA.

117. A Medárd-napi vásár Pesten

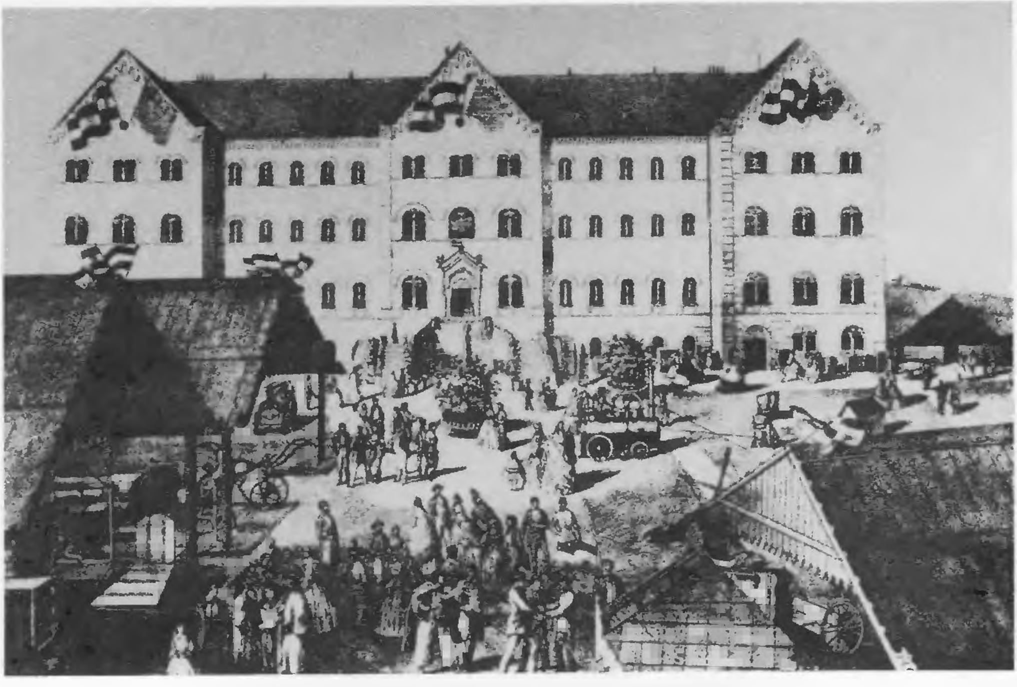

118. Gazdasági kiállítás Zágrábban 1864-ben

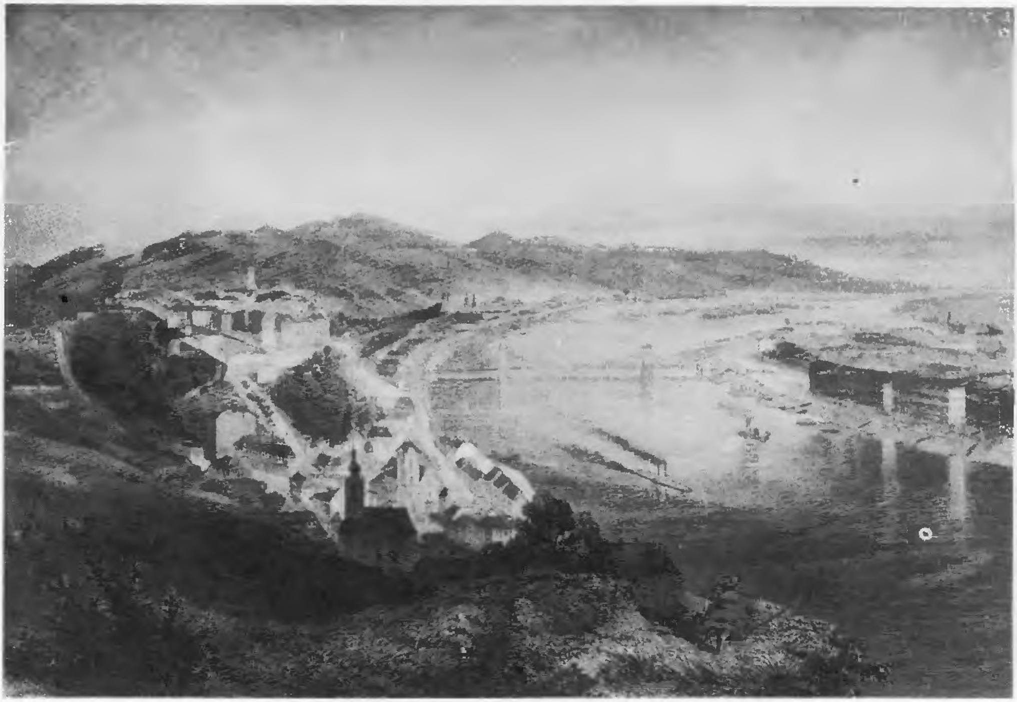

119. Buda és Pest látképe a Gellérthegyről az 1850-es években

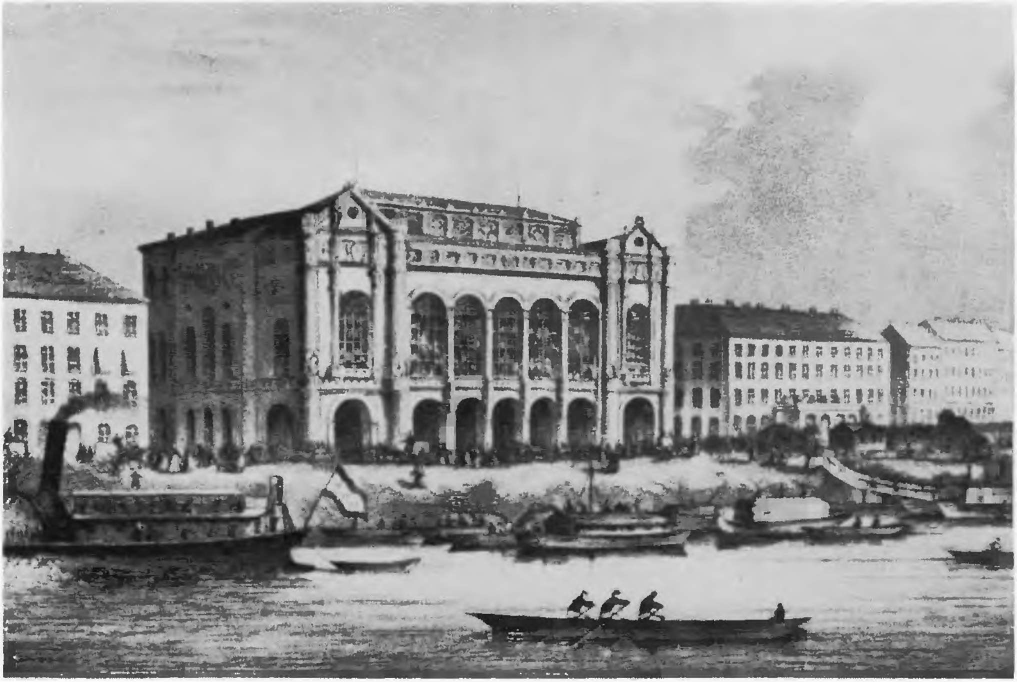

120. A pesti Duna-part a Vigadóval az 1860-as években

121. Kolozsvár főtere 1853-ban

122. Kecskemét főtere az 1860-as években

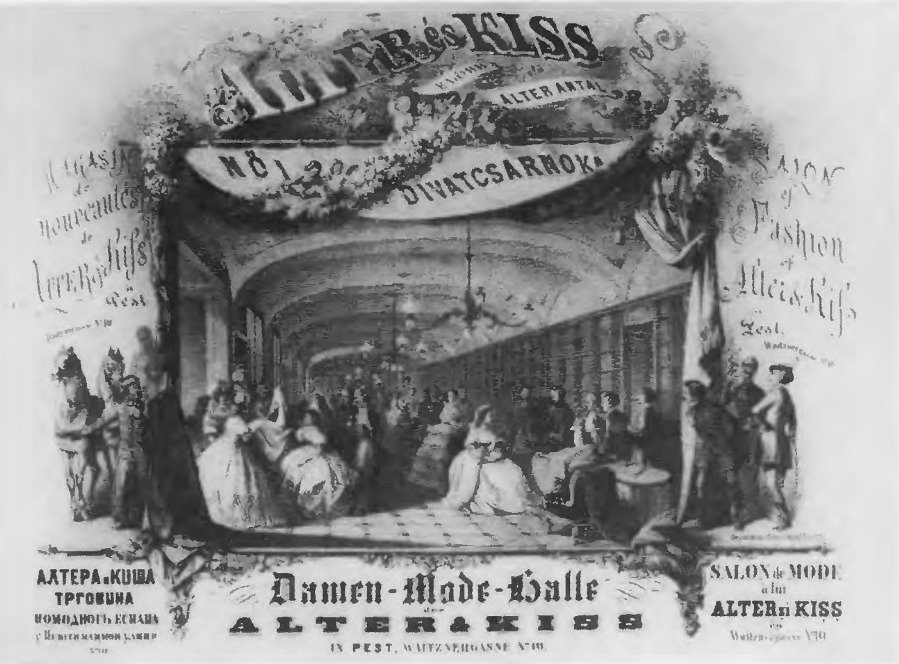

123. Az Alter és Kiss divatáruüzlet, hirdetése 1863-ból

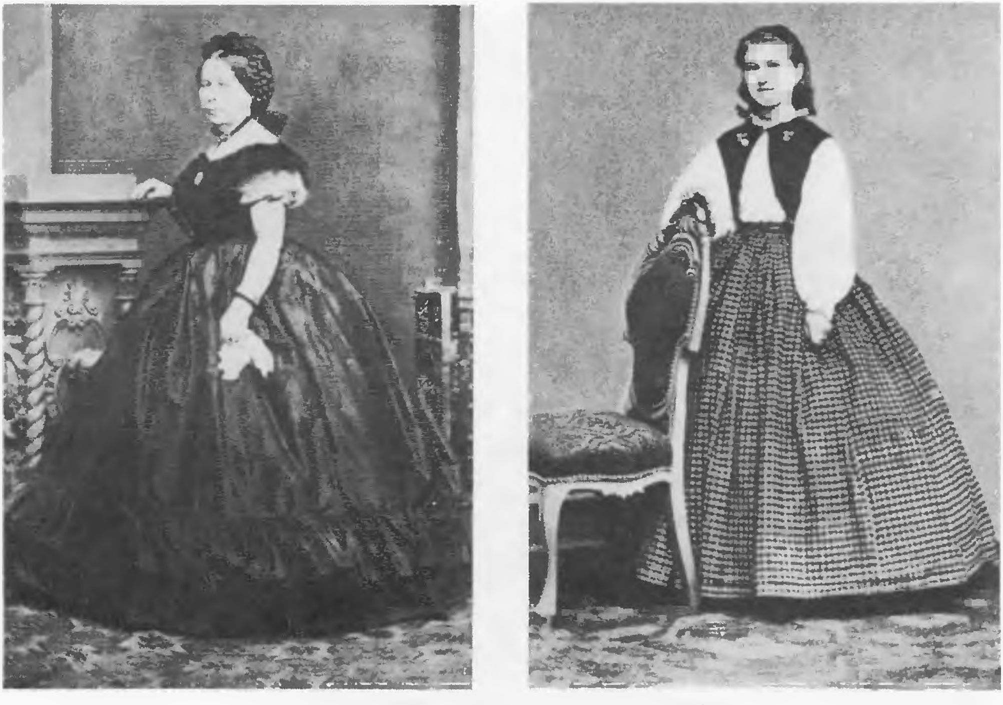

124. Szabadkai polgárasszonyok 1863-ban

125. Vidám élet a Duna jegén Pesten 1864 januárjában

126. A pesti ínség-bazár 1864-ben

127. Szálloda a Magyar Királyhoz Pesten az 1860-as években

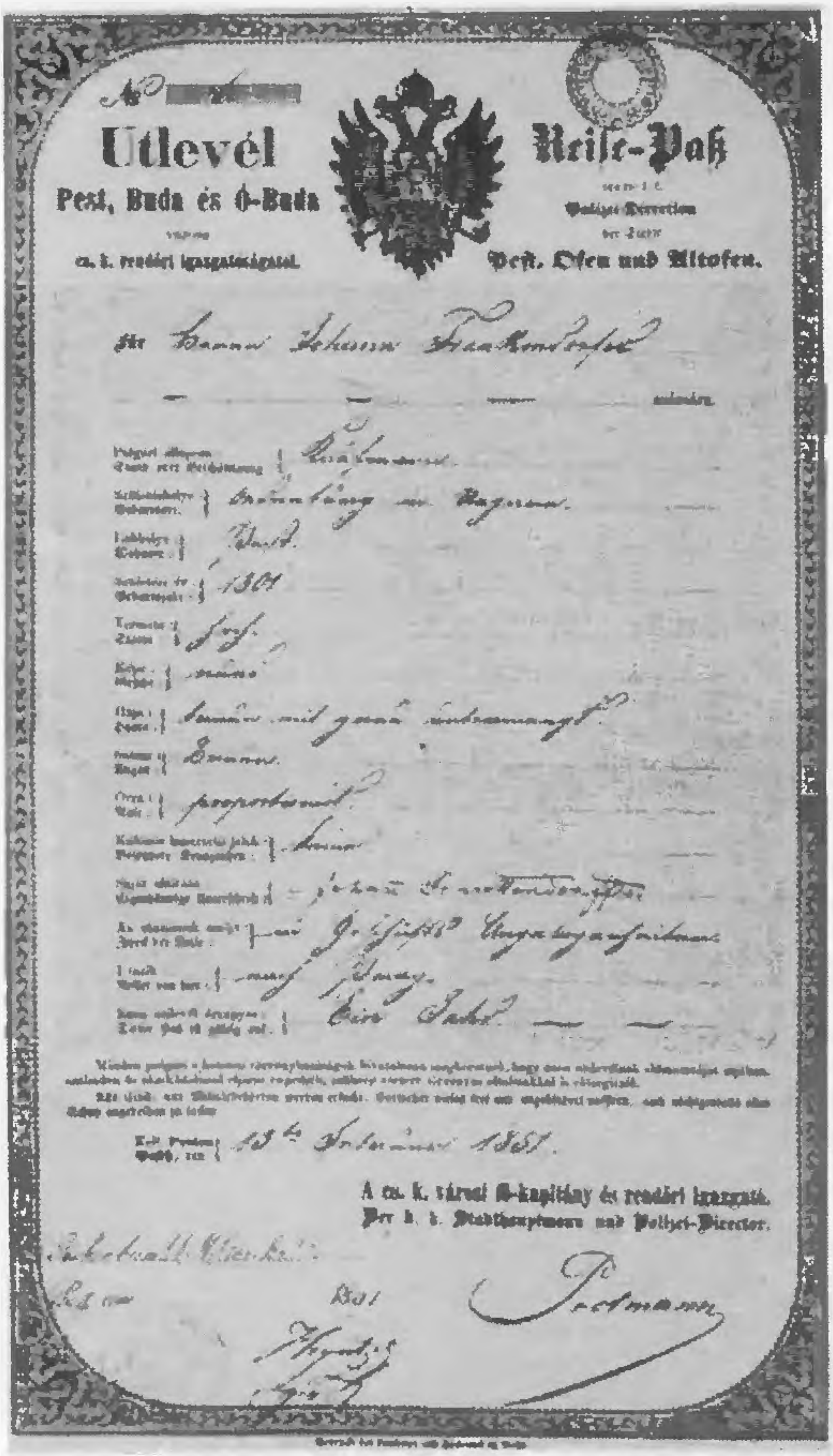

№ [redacted]

Útlevél
Pest, Buda és Ó-Buda
cs. k. rendőri igazgatóságtól.

Reiſe-Paß
Polizei-Direction
Peſt, Ofen und Altofen.

für Herrn Johann Frankendorfer

1801

proportionirt

18ten Februar 1851.

A cs. k. városi fő-kapitány és rendőri igazgató.
Der k. k. Stadthauptmann und Polizei-Director.

Protmann

128. Útlevél 1851-ből

binál gyorsabban változó erőviszonyoknak megfelelő új csoportosulások jöttek létre. Kiemelkedtek egyesek – nemritkán a mellékfoglalkozásként kereskedelmi vagy vállalkozói tevékenységet folytató parasztok sorából –, akik társaiknak elébevágva, majd az elerőtlenedettek parcelláit is felvásárolva, gazdaságilag a középbirtokosság alsó szintjét közelítették meg. A parasztgazdaságok egy részének területgyarapítása mellett, nem ritkán azzal egybekapcsolva fokozódott a termelés intenzitása a művelési ág változtatása révén is. A birtokrendezések előrehaladásával párhuzamosan terjedelmes kaszálók és legelők kerültek feltörésre, visszaszorították a nádasok birodalmát, hellyel-közzel erdőt irtottak, bozótost égettek fel, korábban használatlan területeket hódítottak el a természettől. Különösen az Alföldön törtek fel számottevő legelőterületet, szoros összefüggésben a külterjes állattenyésztés visszaszorulásának felgyorsulásával és erős kölcsönhatásban a nagyhatárú települések parasztságának minden korábbit meghaladó ütemű tanyára áramlásával. Ennek során egyedül Szeged határában a feltört városi legelőkön közel 1700 kisbérlő vert tanyát az 1850-es, 1860-as években. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az önkényuralom korának parasztsága az eljövendő fejlődést alapozó munkájával, a politikai elnyomás és a birtokrendezések zaklatott időszakában is azt tanúsította, milyen roppant energiákat szabadított fel a jobbágyrendszer szétzúzása.

Míg a kisnemesi rétegek zömének gazdálkodása csak kevéssé különbözött a jobbágysorból szabadult birtokos parasztokétól, s a ledolgozás igénybevétele folytán gazdaságvitelüket – sőt a középbirtokos nemesség jelentős hányadának gazdaságvitelét is – a paraszti termelés technikai színvonala határozta meg, addig az úri birtokosság tekintélyes része már jócskán előrehaladt a tőkés termelés követelményeinek érvényesítésében. Az uradalmak és a jelentősebb középbirtokos gazdaságok nagy része a robotoltató majorsági gazdálkodásról közvetlenül tért át a tőkés rendszerre. Jó néhány volt földesúr azonban bérlő (sok esetben még csak birkatenyésztő árendás, fölös munkaerővel bíró parasztgazda, növekvő számban azonban gazdatisztből vagy terménykereskedőből lett tőkés bérlő) kezére adta egész birtokát. Sok esetben a birtokos egyes üzemegységeket házi kezelésben tartott, arra összpontosítva felszerelése és tőkeereje zömét, míg a többit haszonbérbe adta. A kapitalista bérletrendszer angliai, a ledolgoztatás és részes munkáltatás kelet-, illetve dél-európai és a feudális eredetű nagybirtok vezető szerepét biztosító poroszországi gazdálkodás számos jellegzetességét fonta egybe a magyar birtokos osztály vezető rétege már a tőkés termelés kibontakozásának időszakában.

A kapitalizálódó termelés szervezeti és technikai fölénye kezdetben a birtokrendezés által nem zavart önálló üzemegységekben, uradalmi pusztákon bontakozott ki, míg a birtokosságnak a parasztközségek határában elterülő földjein csak az elkülönítés után érvényesülhetett. A birtokrendezés előrehaladtával, a pénztőkehiány enyhülésétől és a piacviszonyok alakulásától függően gyarapodott a gazdaságok felszereltsége, szorult vissza a ledolgozás, nőtt a bérmunkások igénybevétele. A cselédség létszáma általában a tőkés termelésre áttérő földesúri gazdaság majorsági igaerejével arányosan növekedett. Derékhadát az ökörrel, lóval dolgozó béresek, kocsisok alkották. Rajtuk kívül a gazdaság szerkezetétől függően láttak el szakértelmet kívánó feladatot a juhászok, pásztorok, vincellérek, kertészek és a gazdaság mesteremberei, a hagyományos munkakörben foglalkoztatott faragó bérestől a technikusi képzettségű gépészig. A kapitalista üzemvitel követelményeit mind céltudatosabban érvényesítő uradalmi tisztségviselők irányították és „fegyelmezték" a cselédséget, amelynek számbeli gyarapodása a legfejlettebb gazdaságokban addig tartott, amíg el nem érte az egész esztendei folyamatos munkával azonos munkakörben foglalkoztathatók létszámának a maximumát. Mellettük részes aratókat, nyomtatókat, cséplőket, kukorica- és krumpliföldet vállaló feleseket, harmadosokat, a dohánytermesztés, illetve a cukorrépaművelés vándormunkás specialistáit, kukásokat, summásokat és mindezek kiegészítéséül az alkalmi feladatok ellátására növekvő számban napszámosokat alkalmaztak az uradalmak.

A tőkés termelésre való áttérés kezdetén sokfelé, különösen a településektől távol eső, korábban inkább csak legelőnek használt, majd feltört és gabonával bevetett pusztákon a betakarítás idején munkaerőhiány jelentkezett. Ez szerepet kapott a mezőgazdasági gépek beszerzésére nagy hírveréssel indított akciókban. A munkaerő spontán és telepítésekkel is előmozdított áramlása, a nincstelen és a nyomorparcellás parasztság rákényszerülése a bérmunka meg a részesmunka feltételeinek vállalására, a drága arató- és kaszálógépeket – egykorú vallomás szerint – ijesztgető szerepre, a náluk mégiscsak olcsóbb munkások rész-, vagy béremelési törekvéseinek ellensúlyozására kárhoztatta. Nevezetesebb változást hozott, hogy a fejlettebb gazdaságok sorra szakítottak a nyomásos rendszer primitív változataival, s vagy közvetlenül, vagy átmeneti formák útján az ugart kiiktató, a növények egymásutánját korszerű agronómiai és üzemszervezési meggondolások szerint szabályozó váltógazdaságra tértek át. Üzemeikben általánossá vált a vastestű, sőt helyenként már a teljes egészében vasból készült eke használata. A szelelőrostákon tisztított magot időben és jól végzett szántásba vetették, sok helyütt már vetőgéppel. Ellentétben az arató- és kaszálógéppel, a lóval működtetett cséplőjárgány, majd az 1850-es évek elején felbukkanó gőzcséplőgép (első példányát emigráns segítséggel szerezte be Londonból egy tolnai középbirtokos) viszonylag gyors ütemben terjedt el, s az 1860-as években már kibontakozóban volt fordulatot hozó szerepe a Dunántúl és az Alföld nagy- és középbirtokain. 1863-ban a magyar mezőgazdaságban alkalmazott, szinte kivétel nélkül cséplőgépet működtető gőzgépek száma 194, lóereje 1603 volt, mintegy tízszerese a lajtántúli mennyiségnek, oda nem értve a velencei tartományt, amelynek gépellátottsága felülmúlta a hazait. Minderre más, fejlettebb munkaeszközök, köztük a sorművelés térhódításával szoros kölcsönhatásban megjelenő ekekapa elterjedésével és azzal párhuzamosan került sor, hogy gyökeret vert a vetett takarmány termesztése, és minden más ipari növényt meghaladó mértékben terjedt a cukorrépáé. Ugyanakkor a legelők és a természetes kaszálók területének a megfogyatkozása nemcsak a kis-, hanem a közép- és nagybirtok zömén is lassította az állattenyésztés fejlődését. Néhány fejlettebb gazdaság azonban a vetett takarmány kívánatos arányának biztosításával a földművelés és állattenyésztés új, a nyomásos rendszerben megvalósultnál jóval magasabb szintű összhangjának megteremtése irányába haladt már.

Történetkutatásunk eredményei még nem elégségesek arra, hogy számszerűen mutassuk be az önkényuralom korában a mezőgazdaságban végbement összfejlődés mértékét és arányait. Néhány vonatkozásban azonban érzékelhető a fejlődés ténye és iránya. Magyarország földadó szempontjából nyilvántartott területét (a Vajdasággal, a Bánsággal és a Partiummal együtt, de Erdély, Horvát-Szlavonország és a határőrvidékek nélkül) 1853-ban 33,6, 1865-ben 36,7 millió kat. holdra tették, amiből 31,6, illetve 34,1 millió kat. holdat minősítettek adóztatható termőterületnek. Tizenkét esztendő alatt tehát – e részben becslés, részben felmérés alapján közzétett s mindenképpen kritikusan kezelendő adatok szerint – a mező- és erdőgazdaságilag hasznosított terület legalább 2,5 millió kat. holddal gyarapodott volna. A termőterületnek az 1860-as évek derekán – a hivatalos kimutatások szerint – a szűkebb Magyarországon mintegy 40,4%-a volt szántóföld, ami összeurópai viszonylatban közepes szintűnek mondható. (Hozzá kell tennünk, hogy a korszak vezető statisztikusa, Keleti Károly szerint – mivel a legelőfeltörések egy részét még nem vették számításba – a szántóföld aránya lényegesen magasabb volt.) Horvát-Szlavonországban a szántóföld a termőterület alig 30,7%-át, a Határőrvidéken 29,5, Erdélyben pedig csupán 26,2%-át tette ki. Az 1860-as évek derekán – nagyon is hozzávetőleges adatok szerint – az ugar, a nyomásos rendszer térfoglalásának ez a jellegzetes mutatója a szűkebb Magyarországon a szántóterület 17,92%-ára, Horvát-Szlavonországban 10,95%-ára szorult vissza; Erdélyben viszont még a szántóterület egyharmadát és a Határőrvidéken is közel annyit, vagyis 31,1%-át foglalta el.

A szűkebb Magyarországon a szántóterület 58,21%-án termeltek gabonát, 13,85%-án kukoricát, míg a burgonya, a főzelékfélék, az ipari növények és a vetett takarmány termelésére az összterület alig 10%-a jutott. A „magyar tartományok" gabonatermése – korántsem felméréseken alapuló és így csak hozzávetőlegeseknek tekinthető becslések szerint – legalább 20–30%-kal növekedett, jóval gyorsabb ütemben tehát, mint a népesség. A legnagyobb arányú a búzatermés növekedése volt. Egykorú becslés szerint a betakarított búza mennyisége 1847 és 1868 között majdnem megkétszereződött. Ez mindenekelőtt az árugabona iránti kereslet növekedésével függött össze (a magyarországi gabonaexport – elsősorban a búzakivitel – ugyanebben az időszakban mintegy hatszorosára, egyes becslések szerint ennél is többre emelkedett), és szoros kölcsönhatásba került a vetésszerkezet átalakulásával, a gabonafélék közül legfőképpen a mind kevésbé piacképes kétszeresnek, a búza és a rozs keverékének a visszaszorulásával. A gabonaexport viszonylag gyors ütemű fokozását a termésnövekedés mellett nem kevéssé az tette lehetővé, hogy a kapásnövények térhódításával párhuzamosan tovább növekedett a burgonya és a kukorica közvetlen és közvetett szerepe a népélelmezésben. A kapásnövények és a takarmányfélék termésnövekedésének még a felbecsülésére sincs kellő alap. A dohánytermesztés a dohánymonopólium bevezetése ellenére olyan lendületet vett, hogy a pénzügyi hatóságok 1858 és 1860 között már felére csökkentették a dohányültetésre engedélyezett földterületet. A javuló termesztesi eljárások folytán a jelek szerint az átlagtermés számottevően növekedett.

A szőlők összterülete a rendelkezésre álló források egy része szerint keveset változott, az adóhatóságok összesítései ellenben azt mutatják, hogy 1853 és 1865 között közel 15%-kal nőtt. Részletadatok tanúsága szerint míg az 1849 után ismét dézsmával terhelt szőlők átlagtermése alig emelkedett, gyors ütemű volt az új ültetésű, sőt a megváltott szőlők termésnövekedése is. A bortermés alakulására vonatkozó adatok több száz százalékos különbséget mutatnak, amit egyfelől a szüreti eredmények nagy kilengést mutató tényleges ingadozásai, másfelől a felmérést nélkülöző statisztikák kirívó eltérései magyaráznak. Az európai közepes értékeknek megfelelő szinten mozgott az erdőterület aránya, de az országon belül nagyon is egyenetlen megoszlásban. A szántóföldben szűkölködő hegyvidéki övezetekben túltengett az erdő, míg az alföldi síkság fátlansága egyszerre korlátozta a gazdasági fejlődést, és sok vonatkozásban a népesség lakásviszonyainak, életkörülményeinek a kívánatos átalakulását is.

A legelők és rétek kiterjedése fokozatos csökkenésük ellenére még meghaladta az összbirodalmi és az európai átlagot, minőségük azonban csak viszonylag alacsony állatszám eltartására tette képessé őket. A szarvasmarha-állomány, becslés szerint, az 1850-es években közel 20%-kal, a lóállomány valamivel kevesebbel gyarapodott, de az ismételten pusztító állatvész és a rettenetes 1863. évi aszály a fejlődést megtorpantotta, sőt a marhaszámot az 1860-as években némileg vissza is vetette. A rendelkezésre álló hivatalos statisztikai adatok szerint a juhok száma ütemesen növekedett, de egyes források a korábbi számlálások idején tapasztalt nagyarányú eltitkolásra utalnak, és feltételezhetővé teszik, hogy a juhállomány később visszaesésbe csapó megrekedése már e korszak végén kialakult. A sertésállomány számbeli stagnálása mögött – a részadatok tanúsága szerint – feltehetően két ellentétes tendencia húzódott meg. Csökkenésnek indult az extenzíven tartott, makkoltatott csürhék száma és állománya, ugyanakkor fokozódott az intenzív tartás. Az állatállománynak a lakosság számához viszonyított aránya, hozzávetőleges adatok szerint, a szarvasmarhák esetében éppen csak megfelelt az európai átlagnak. A ló- és sertésállomány aránya viszont jelentősen, a juhoké pedig némileg kedvezőbbnek bizonyult a kontinens átlagánál. Ugyanakkor a jószágok súlyát, tej-, illetve gyapjúhozamát tekintve a hazai adatok elmaradást mutatnak az összehasonlítási alapul szolgáló európai átlagértékekhez mérten.

A magyar mezőgazdaság az önkényuralom korában még csak kibontakozóban volt a feudális gazdálkodásra jellemző viszonyok közül. De az elmaradottságból való kibontakozása, amihez mindenekelőtt a jobbágyfelszabadítás lendülete segítette, egyben azt is jelentette, hogy az átmenet nehézségeit leküzdve alapot teremt a további, immár rendszeres növekedés számára.

3. A KÖZLEKEDÉS ÉS AZ ÁRUFORGALOM FEJLŐDÉSE

Annak felismerése, hogy a közlekedés gyökeres átalakítása – s általa a személy- és áruforgalom előmozdítása – egyik alapfeltétele a gazdasági-társadalmi fejlődésnek, egyidős volt Magyarországon a feudalizmus válságából való kiútkereséssel. A reformkorban indult meg a gőzhajózás, láttak hozzá ténylegesen az Al-Duna és a Tisza szabályozásához, adtak át a forgalomnak a forradalmat közvetlenül megelőzően 178 km-nyi vasútvonalat, 1848-ban pedig törvénybe iktatták Magyarország megépítendő vasúthálózatának átfogó tervét. A vasút volt az, aminek a fejlesztési üteme, építési módja és iránya a legtöbb vitát váltotta ki, s méltán, hiszen a kapitalizmus korai szakaszában ténylegesen a gazdasági-társadalmi összfejlődés legfontosabb technikai feltételének bizonyult. A forradalom leverését követő rövid megtorpanás után új lendülettel folytatódott a vasútépítés. A pályának az 1848. évi 178 km-ről az 1866. évi 2160 km-re való meghosszabbodása óriási jelentőségű fordulatot hozott a magyar közlekedés fejlődésében. A részben már korábban kiépített Pest és Pozsony közötti vonalat 1850 végén adták át a forgalomnak. Szegedet 1854-ben, Temesvárt és Debrecent 1857-ben, Nagyváradot és Aradot 1858-ban, Miskolcot 1859-ben kapcsolták az európai vasúthálózathoz. A dunántúli vasutaknak a triesztivel létesített összeköttetése 1860-tól nagyarányú tengeri szállítást tett lehetővé. A jórészt francia, kisebb részben birodalombeli, angol, olasz, belga és délnémet tőkével alakított vasúttársaságok nemcsak az építési koncessziókat szerezték meg, hanem a már megépült hálózat fővonalait, köztük a reformkorban építetteket is. A vasúttársaságok egyidejűleg tettek eleget a birodalmi hadvezetés szempontjainak, a Magyarország gazdasági és politikai beolvasztására irányuló törekvéseknek és saját üzleti érdekeiknek. Egyik elsődleges céljuk az volt, hogy az általuk megszerzett magyarországi feketeszéntelepek bányakincsének közvetlen vasúti szállítását biztosítsák. Ez is magyarázza azt a sietséget, amellyel az Alföldet átszelő, a krassó-szörényi bányavidéknek tartó fővonalat kiépítették. Azzal pedig, hogy a magyar hálózatot az ugyancsak őket uraló birodalmi vasútrendszer függvényévé tették, kettős céljuk volt. Egyfelől a szállításból eredő közvetlen haszon biztosítása, másfelől a lajtántúli nagypolgárság azon törekvésének szolgálata, hogy a vasúthálózat is a birodalmi piac egységesítését mozdítsa elő a magyarországi agrártermékek és nyersanyagok, valamint a lajtántúli iparcikkek cseréjének fokozása révén. Ezért is kapcsolták például a Horvátországon átvezető fiumei vasút hazai tervének elvetésével a tengernek tartó magyarországi vonalakat a triesztihez. Ezért nem jutott pénzügyi támogatás azoknak a Pest-vidéki ipar fejlesztése szempontjából jelentős vasúti terveknek, amelyek a hazai tulajdonban álló salgótarjáni bányavidéket kívánták összekapcsolni az ország központjával. Noha 1848-ban a magyar országgyűlés „szentesített" törvénnyel utasította a kormányt, „hogy Budapesttől mint a haza szívétől a határszélekig irányzandó 6 új vaspályavonalakat... tervezzen",[1] s a fiumei vonal építését tüstént kezdesse meg, majd sürgető feladatként iktatta újabb (az uralkodó által már nem szentesített) törvénybe, hogy Pestről Kolozsváron és a Székelyföldön át az Ojtozi-szorosig vasút építendő, az önkényuralom közel két évtizede kevésnek bizonyult Magyarország és Erdély vasúti összeköttetésének a megteremtésére. Miután közvetlen érdekeiket biztosították, a nagy vasúttársaságok magyarországi építési aktivitása erősen lecsökkent. 1860-tól a kiegyezés megkötéséig évi átlagban jóval kevesebb vasutat építettek, mint az 1850-es években. „A vasutakat az idő hozta és nem Ön, drága Kegyelmes Úr"[2] felelte Széchenyi a Bach által a rendszer dicséretére iratott Rückblicknek a vasútépítkezésekre is hivatkozó önünneplésére. Ehhez nemcsak azt indokolt hozzáfűzni, hogy „az idő" követelményei az érdekek révén érvényesültek, hanem azt is, hogy a magyarországi vasútépítés üteme korántsem volt egyedülálló. Nemcsak Nyugat-Európában, hanem az 1860-as években már a cári Oroszországban is gyorsabb ütemben folyt a vasutak építése. A Habsburg-birodalomban egyébként az önkényuralom korában a vasutak építésére és felszerelésére fordított állami kiadások összegéből alig 21% jutott a „magyar tartományokra", ami nemcsak a terület és a lakosság szerinti arányoktól maradt nagyon el, hanem a birodalom közterheiben való kényszerű részvétel mértékétől is.

---

[1] 1848. XXX. tc. 3. §. Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 253.

[2] Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Kiad. KÁROLYI ÁRPÁD és TOLNAI VILMOS. III. Bp. 1921–1925. 479. (Fordítás a német eredetiből).

A vasutak óriási jelentőséghez jutottak az áruforgalom lebonyolításában. Az 1860-as évek derekán a magyarországi vasúthálózat forgalma – közel 2 millió személy szállítása mellett – elérte az évi 27 millió mázsát. (Nyugat-Európához mérten e számottevő eredmények is eltörpültek. Azonos lakosságszámhoz viszonyítottan a vasutak személyszállítása Angliában közel harminchatszorosa, Franciaországban mintegy tízszerese, áruforgalma amott több mint harmincszorosa, emitt több mint nyolcszorosa volt az egykorú magyarországinak, de a hazai fejlődés üteme erősen elmaradt a lajtántúli mögött is.)

Viszonylag gyors ütemben folyt tovább és igen jelentős eredményekhez vezetett a reformkorban megkezdett folyamszabályozás. Míg a nagyarányú, a földmunkások ezreit mozgósító Tisza-vidéki munkálatok elsősorban az ármentesítés célját szolgálták, a Duna mentén főként a gőzhajózás követelményeire voltak tekintettel. Az 1830-ban alakult és a Rothschild-bankház érdekeltségi köréhez tartozó Dunagőzhajózási Társaság (DGT) az 1880-ig terjedő fél évszázadra szerzett kiváltságot a nagy vízi út gőzhajóforgalmának lebonyolítására. Az 1856. évi párizsi kongresszus szabad víziúttá nyilvánította ugyan a Dunát, de a DGT, amellett, hogy monopóliumának formális megvonásáért nagy közkárpótlásban részesült, a korszak egészén át így is meg tudta őrizni hegemóniáját, sőt képes volt keresztezni néhány magyar tőkés és birtokos azon kísérletét, hogy egy, a szerb fejedelemségben koncessziókhoz jutó angol hajózási társaság működését a magyar szakaszra is kiterjeszthesse. A DGT-nek, amely részese és az állam által szavatolt jövedelem révén is legfőbb haszonélvezője volt a közlekedés forradalmasodásának, 1851-ben 5561 lóerejű 51 gőzhajója, 200 uszállyal járta a Dunát, 1864-ben már 12 588 lóerejű 134 gőzöse szállította az utasokat és vontatta 544 uszályát.

Míg a vasútépítés és a gőzhajózás az áruforgalom technikai feltételeinek szintemelkedést jelentő változását hozta, a közutak állapota alig javult. Nagyon kevés új utat építettek, noha a magyar úthálózat a legritkább volt az egész birodalomban. A közmunkaerővel nemcsak a feudális megye, hanem az önkényuralmi közigazgatás is rosszul gazdálkodott. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy az új vasút- és gőzhajóállomások forgalomelszívó hatásának természetes következményein túl is az árucsere számos korábbi csomópontja süppedt a jelentéktelenségbe.

A közműveltség színvonalának lassú emelkedésével, még inkább a gazdasági élet fokozódó kapcsolatteremtési igényével függött össze a postahálózat kiépülése. Az 1860-as évek elején a szűkebb Magyarországon minden lélekre 1,65 db levélküldemény esett, ami az európai átlag harmadát sem érte el, de 1863-ban Pesten már 41 500 magántáviratot adtak föl, s ezt a számot a birodalomban csak Bécs (igaz, négyszeresen) és Trieszt (másfélszeresen) múlta felül.

A vásárok az 1850-es években az ország túlnyomó részén megőrizték korábbi fontos szerepüket, sőt az áruforgalom nagymérvű növekedésével párhuzamosan sokfelé még fokozták is. Ezt jól mutatja a vásárterek rendszeres bővítésének a szükségessége. Jellemző tény, hogy az óbudai Goldberger textilgyár számláira még odanyomatta, hogy felkeresi a gyulai és a debreceni vásárokat, s még inkább az, hogy még 1857-ből is fennmaradt olyan váltója, amely az 1840. évi váltótörvény által tovább éltetett régi szokás szerint keltezésül és a lejárat határidejéül is a gyulai országos vásárokat jelölte meg. Azonban az 1860-as években az iparszabadság megvalósultával az üzlethálózat gyors ütemű fejlődése és a közlekedés forradalmasodása, ami az árunak és vásárlójának mozgását, találkozását minden korábbinál könnyebbé tette, legalábbis az ország legfejlettebb, a nagyvárosok vonzáskörébe eső területein megkezdte a vásárok fokozatos visszaszorítását. Ehhez járult a folyamatos áruellátás feltételeit kialakító raktározás fejlődése több forgalmi csomóponton, így Pesten is, még inkább az itt 1853-ban 626 kereskedőpolgár részvételével megalakult Lloyd Társaság tevékenysége. A Társaság már 1854-ben „gabonacsarnokot", hamarosan pedig „borcsarnokot" hozott létre a szokványos tőzsdei funkciók ellátására, áruminták, illetve a minőségi követelményeket rögzítő szabványok alapján megkönnyítve a termények adásvételét. 1864. január 8-án nyílt meg végre a pesti áru- és értéktőzsde, amely fellendítette mind a termények és nyersanyagok, mind az értékpapírok forgalmát. A tőzsdének, a kapitalizmus e jellegzetes piacának megnyitása zárta le azt a folyamatot, amellyel Pest a tőkés viszonyok kialakulása során a hazai áruforgalom központjává emelkedett. A gabona, a legfontosabb hazai tömegáru kereskedelmében az 1860-as évekig Győré volt a vezető szerep. Pest forgalma közvetlenül 1849 után még alig haladta meg Mosonét. A belső vámhatár felszámolása a mosoni piacot gyorsan jelentéktelenné tette, majd az 1860-as években a bécsi versenytársaktól is szorongatott győri kereskedők forgalmának növekedése fékeződött le, míg a pestieké, akik a lisztkivitelben már korábban megszerezték az első helyet, alig több mint egy évtized alatt megkétszereződött. Pest megőrizte korábbi vezető szerepét a gyapjúkereskedelemben, és kialakította hegemóniáját a Lajtántúlról az országba áramló iparcikkek elosztásában. Az ország kereskedelmi központjává emelkedett város évi áruforgalmát 1864-ben 350 millió forintra becsülték, ami egykorú megítélés szerint már meghaladta annak az árucserének az összmennyiségét, amit a szűkebb Magyarország a Lajtántúllal, illetve a külfölddel egyidejűleg lebonyolított. A belső és részben a külső áruforgalom ilyen mértékű koncentrálódása Pesten óriási jelentőséggel bírt a hazai kereskedelmi tőkefelhalmozás és a tőkeáramoltatás további alakulása szempontjából.

Az egykorú Magyarország külső (azaz a birodalom másik felével és a vámkülfölddel) lebonyolított áruforgalmának alakulását történetkutatásunk még nem tisztázta kellőképpen. Tekintettel arra, hogy a belső vámhatár felszámolása után a birodalom két fele közötti áruforgalmat hivatalosan nem tartották nyilván, Magyarország fenti értelemben vett külső áruforgalmára vonatkozóan egyelőre be kell érnünk az egykorú számításokra támaszkodó következtetésekkel. A külső áruforgalom összmennyisége a forradalom előttihez képest az 1860-as évek derekára több mint kétszeresére növekedett. Ugyanakkor Magyarországnak a forradalom előtt – alacsonyabb szinten – nagyjából kiegyensúlyozott külkereskedelmi mérlege határozottan passzívra fordult, azaz az exportért bevett összeg rendszeresen alatta maradt annak, amit importért fizettek ki. Az agrártermékek, különösen a búza és a liszt vámkülföldi exportjának gyors növekedése ellenére Magyarország árucsere-kapcsolata a Habsburg-birodalmon kívüli országokkal külső forgalmának töredékére korlátozott maradt. Noha a „magyar tartományok" területe a birodaloménak közel a felét tette ki, lakosságuk pedig több mint kétötödét, 1851 és 1860 között részesedésük a birodalom vámkülföldi behozatalából csak 12,6%, exportjából pedig csak 9,9% volt, és ezek az igen alacsony értékek – a rendelkezésre álló adatok szerint – csak keveset javultak az 1860-as évek elején. Az egybekapcsoltság folytán árucseréjének túlnyomó részét a birodalom lajtántúli felével lebonyolító Magyarország kivitelének 90%-nál is magasabb hányadát tették ki az agrártermékek és a nyersanyagok, behozatalának viszont megközelítően azonos hányada ipari termékekből, mégpedig közel kétharmad részben textíliákból állott.

4. A BÁNYÁSZAT ÉS AZ IPAR FEJLŐDÉSE

A kapitalista fejlődés nyersanyag-igényeinek kielégítése szempontjából a magyar tartományok bányászatához birodalomszerte nagy reményeket fűztek. Sikerült fokozniok a szinte teljes egészében a kincstárat gazdagító nemesfémtermelést. Az egykorú Európában Oroszország után még mindig a magyar tartományokban bányászták a legtöbb aranyat (átlagosan évi több mint 15 q-t), ami pénzértékben némileg még mindig többre rúgott az évente kibányászott kőszén forgalmi áránál. Noha ugyanez elmondható a hazai ezüst- és réztermelésről is, kétségtelen, hogy a vasbányászat mellett a kőszénbányászat bírt a legnagyobb jelentőséggel már ekkor is, hiszen fejlődése szoros kölcsönhatásban állott az iparosodás egészével.

A széntermelés mennyiségi viszonyai csak a korszak második feléből ismeretesek valamennyire is pontosan. A forradalom előtt még legfeljebb évi 0,5–0,75 millió q-ra becsülhető összmennyiség az 1850-es évek végén megközelítette az évi kb. 4 milliót, 1865-re pedig 6,2 millió q-ra növekedett. (Ez az összbirodalmi termelés mintegy nyolcadát jelentette.) Míg 1860-ban szinte pontosan fele-fele arányban bányásztak fekete- és barnaszenet, 1865-re az értékesebb feketeszén az összmennyiség 58%-a fölé emelkedett. Az 1854-ben Magyarországra is kiterjesztett osztrák bányatörvény a polgári bányaszabadság alapelvének megfelelően szénkutatási jogot biztosított a tulajdonos beleegyezése nélkül is bárkinek, aki hatósági engedéllyel rendelkezett. Az 1850-es évek második felében a kutatást gyakorlatilag az korlátozta, hogy öt évig a birtokosok még feltárási előjoggal rendelkeztek. Az 1860-as években az Országbírói Értekezlet állásfoglalásának megfelelően a szénfejtés engedélyezését ismét a földtulajdonos beleegyezésétől tették függővé, a birtokosnak bér fizetését rendelték, az államhatalom pedig megadóztatta magát a kutatást is. Az 1860-as évek elején a barnaszén mintegy fele került ki a földbirtokosság önkezelésű vagy hazai tőkéseknek bérbe adott szénfejtőiből, míg a másik fele osztrák tőkések, elsősorban a birodalom egyik legnagyobb építőanyaggyártó dinasztiája, a Kőbányán már a reformkorban téglaégetőt állító Miesbach-Drasche család bányáiból. A feketeszenet majdnem teljes egészében lajtántúli tőkés érdekeltségek tulajdonába jutott bányákban termelték ki. A pécsi feketeszénbányákat a DGT szerezte meg az 1850-es évek derekán, a krassó-szörényi hegyvidék kőszéntelepeit pedig a nagyrészt francia tőkével dolgozó Osztrák Államvasút Társaság. Az az óriási ügylet, amely nemcsak a már említett vasúti koncessziókhoz, hanem Magyarország természeti kincsekben leggazdagabb kincstári uradalmainak tulajdonához is juttatta a neve ellenére magántőkés társaságot, jelentős pozíciót biztosított számára a hazai vasércbányászatban és kohászatban is.

A vasbányászat hosszú múltra visszatekintő fokozatos fejlődés eredményeként az 1860-as években minden korábbit meghaladó szintet ért el. 1845-ben a vastermelés mintegy 322 ezer q-ra rúgott, s 1860-ban érte el a 877 ezer, 1864-ben pedig az 1,1 millió q-t. Ez utóbbi mennyiség a birodalmi össztermelés több mint 36%-ára rúgott. Ez Magyarország fontos szerepét jelzi a korai kapitalista fejlődésben oly nagy jelentőségű nyersvasellátásban. Öntöttvasból viszont Magyarországon a birodalom össztermelésének alig 24%-át állították elő, acélból pedig – a rendelkezésre álló adatok szerint – csupán 1%-át.

Az Osztrák Államvasút Társaság a 229 ezer kat. hold kiterjedésű krassó-szörényi kincstári uradalmak területén az ország leggazdagabb feketeszéntelepeinek és óriási erdőségeinek birtokában az összbirodalom egyik legjelentősebb vasipari kombinátját fejlesztette ki a kezére került hámorokból és vasolvasztó hutákból. Az 1860-as évek elején a Magyarországon termelt vas mintegy ötödét, hatodát itt állították elő, mégpedig egyre korszerűbb technikával, amit jól jellemez, hogy 1862-ben Aninán – üzemszerűen először hazai földön – már koksszal olvasztottak vasat. Ennek a roppant mennyiségnek a túlnyomó része feldolgozatlanul vagy félkész áruként hagyta el az országot. De megközelítően ugyanez történt a hazai birtokosság bányáiból származó vasérc, illetve kohóiból kikerült nyersvas zömével is. Az északi bányavidéken legnagyobb jelentőségre a korábbi vastermelő társulatok fúziója révén alakult Rimamurányi Vasmű Egyesület tett szert. Ez szakítani tudott a földbirtokosok kezén maradt vasművek zömét továbbra is jellemző primitív technikával, s az Osztrák Államvasút Társaság telepein véghezvitt rekonstrukcióval nagyjából egyidejűleg tért át a faszéntüzelés helyett a kőszén felhasználására, a vízierő helyett gőzgépek alkalmazására. 1863-ban az összbirodalom vastermelésében felhasznált gőzgépek mintegy hatoda Magyarországon működött.

A magyarországi bányatermékek jelentőségét a Habsburg-birodalom gazdasági életében jól mutatja, hogy az 1860-as évek első felében a birodalom egész területén kibányászott össztermék értékének több mint 24%-a a magyar tartományokban került a felszínre (az állami monopólium folytán fiktív áron forgalomba hozott sót nem is számítva).

A magyar ipari fejlődés egykorú bázisa mind az országban termelt nyersanyag (agrár- és bányatermék) mennyiségét, mind a rendelkezésre álló munkaerőkészletet, mind fogyasztópiacának terjedelmét tekintve szélesnek mondható. E viszonylag széles bázison adódó lehetőségek kihasználása mégsem ment könnyen. A hazai kapitalista iparfejlődés eredményei korszakunkban meglehetősen korlátozottak maradtak. A kvalifikált bérmunkásság hiánya jórészt a feudalizmus kori iparosodás viszonylag alacsony fokára vezethető vissza, hiszen az önálló, zömében „saját kezükre" dolgozó kismesterek száma a forradalom előtt még háromszorosan múlta felül a kézműves munkásokét, s velük együtt közel tizennégyszeresét tette a gyáraknak nevezett, de jórészt alacsony szervezettségi fokon álló manufaktúrák munkáslétszámának. Mindezzel együtt járt a hazai ipar alacsony technikai színvonala, s vele a termelés mennyiségi növekedésének lassú üteme. Az ipari fejlődés feltételei jórészt egybeestek, illetve kölcsönhatásban álltak a tőkés termelés kibontakoztatásának már tárgyalt általános feltételeivel, különösen az iparszabadságnak, a munkaerő- és tőkeáramlás szabadságának, a tőkeellátás fokozásának és a közlekedés új szintre emelésének követelményeivel. Ezek a feltételek a forradalmi áttörés nyomán többé-kevésbé érvényesültek az 1850-es, 1860-as évek adott viszonyai között, lehetővé téve az ipari termelés fokozatos növekedését, sőt átalakulását, az ipari forradalom bázisának részleges kiformálódását. Hiányzott azonban egy fontos iparfejlesztő tényező, amit a szabadversenyen alapuló kapitalizmus korában sem nélkülözhetett egyetlen, fejlettebb területekkel gazdasági kapcsolatban álló agrárország sem: az állami ipartámogatás.

A korai kapitalista áruforgalomban a legmagasabb összértékkel valamennyi iparág termékei közül a textíliák szerepeltek nálunk. A tőkés textilüzemek versenye a korábban – különösen a szlováklakta országrészen – igen széles körű paraszti fonó- és szövőipart viszonylag gyors ütemben szorította vissza, és térdre kényszerített néhány kezdetleges technikával dolgozó manufaktúrát is. A tőkés versenynek ez a természetes és könyörtelenségében is a fejlődést képviselő velejárója Magyarországon sajátos módon érvényesült. A kistermelők visszaszorulása nem a hazai tőkés textilipar fejlődésének lett a következménye, hanem az országnak az egységes birodalmi piacba való beolvasztása folytán éppen a lajtántúli tőkés textilipar fellendülésével, sőt forradalmasodásával, annak a manufaktúraiparról a gépesített gyáriparra való áttérésével került szoros kölcsönhatásba. Az 1862. évi összeírás szerint a ,,magyar tartományokban'' 17 932, a Lajtántúlon 46 101 önálló textiliparos működött. Átfogó termelési kimutatásokkal nem rendelkezünk, de néhány részletadat is érzékeltetheti a növekvő szintkülönbséget. Míg a ,,magyar tartományokban'' 1859-ben alig több mint 4 ezer pamutfonó orsó működött, addig az importált gyapot majd csaknem egész mennyiségét feldolgozó Lajtántúlon több mint 1,4 millió. Magyarországon a textilipari gőzgépek száma 1852–63 között 4-ről csupán 6-ra, lóerejük 46-ról 90-re emelkedett, míg a Lajtántúlon ugyanezen idő alatt számuk 180-ról 480-ra, lóerejük 3185-ről 10 131-re ugrott. A szintkülönbség – a gazdasági egybekapcsoltság dualista változatát szorgalmazó Kautz Gyula egykorú megfogalmazása szerint – annak ellenére alakult így, ,,hogy Ausztria magas tökélypolcon álló posztóipara jó részben a kiváló jelességű magyar gyapjútereméken alapszik, s ebben találja egyik legfőbb biztosítékát'',[3] továbbá a Lajtántúlon került feldolgozásra ,,a magyar tartományokból'' kiszállított len és kender is. A 18. században létrejött gácsi posztógyár, az óbudai Goldberger gyár, Spitzer Gerzson ottani pamutnyomó üzeme és az eszéki selyemgyár állta valamelyest a lajtántúliakkal a versenyt, anélkül azonban, hogy bármelyikük is túl tudott volna lépni a középüzem szintjén. Kapitalista ipari struktúránk egészére torzító hatású következményekkel járt, hogy a háziipar természetes lehanyatlása folytán is egyre növekvő hazai textilipari szükséglet kielégítését a jelentős részben magyarországi nyersanyagot feldolgozó lajtántúli textilgyárak monopolizálhatták. A textiliparénál nem sokkal bizonyult kedvezőbbnek a bőr-, a papír- és a vegyipar hazai fejlődése sem.

---

[3] KAUTZ GYULA, Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. Pest, 1866. 388.

Míg a vastermelésben a magyar birtokosság a bánya- és kohóművek nagy részét még kezében tudta tartani, és az osztrák tőkének lényegében azzal kellett megelégednie, amit a kincstártól megszerezhetett, a fémfeldolgozás terén a lajtántúli tőkés fölény határozottabban érvényesült. Hegemóniája mégsem vált olyan korlátlanná, mint a textiliparban. A kapitalizálódó mezőgazdaság által a vasból készült munkaeszközökre, sőt gépekre támasztott óriási igény egy részét hazai üzemek elégítették ki. Jórészt még korábban Pest-Budán alakult műhelyek fejlődtek kisebb-nagyobb üzemekké (Vidats, Röck), de Mosonban is gépjavító műhelyt fejlesztett mezőgazdasági gépgyárrá a német földről Magyarországra telepedett Kühne Ede. A nagyobb gépeket (cséplőgép, malomgép stb.) még egyedi darabokként, de a mezőgazdasági munkaeszközök legfontosabbjait (vastestű eke, borona, kéziszerszámok stb.), már sorozatban készítették, s ráálltak a városi lakosság és az ipar szükségleteit szolgáló tömegáruk (csövek, építőipari lakatosáruk stb.), sőt a kapitalista gazdaság- és életvitel jellegzetes kellékeinek, például a „tűzbiztos szekrényeknek'' a gyártására is. Ganz Ábrahám budai műhelye, amelyben 1844-ben 7, 1848-ban 60 munkás dolgozott, az 1860-as évek derekára több mint 350 munkást foglalkoztató gyárrá fejlődött. Mindenekelőtt 1855-ben szabadalmaztatott kéregöntésű vasúti kerekeivel érte el nagy, az 1855. évi párizsi és az 1862. évi londoni világkiállítások díjaival is öregbített sikerét. 1867-ben már a százezredik vasúti kerék került ki a gyárból. 1859-ben lépett alkalmazásába Mechwart András mérnök, aki a termelést sokoldalúbbá tette, és Ganz Ábrahám 1867-ben elkövetett öngyilkossága után nem sokkal átvette az üzem irányítását. Az óbudai hajógyár, amely – kevés híján másfélezres munkáslétszámával a legnagyobb hazai ipari üzem volt – a DGT többi, a birodalom más városaiban működő gyártelepeivel szorosan együttműködve növelte termelését. A hazai fejlődés a lajtántúli üzemek fölényét a fémfeldolgozásban és a gépgyártásban nem ingathatta meg. Elsősorban az osztrák gépipar, amely a belső vámhatár felszámolásakor már óriási előnyben volt a magyarországihoz mérten, aknázta ki a gépbehozatal korlátozására törekvő kormányzat protekcionista vámpolitikáját. Biztosított birodalmi piacon – beleértve az alig iparosodott Magyarországét – kísérletezhette ki és helyezhette el gépeit, áthárítva belső fogyasztóira a ,,tanulópénzt'' és élvezve a sorozatgyártás előnyeit. Az 1863. évi gőzgépstatisztika tanúsága szerint a birodalom területén alkalmazott gőzgépeknek már 81%-a ,,belföldi'' gyártmány volt (ebből alig 2,5% magyarországi), s csupán 19%-a külföldi.

A kapitalista fejlődéssel járó építőipari konjunktúra átmeneti visszaesésektől eltekintve igen jövedelmezővé tette az uradalmi deszkametszők, tégla- és cserépégetők, még inkább a piaci követelményekhez gyorsabban alkalmazkodó tőkés vállalkozók üzemeinek a működését. A kiváltságos polgárként Pest legnagyobb tűzifa-kereskedőjévé emelkedett Luczenbacher családnak korszakunkban 18 fatelepe volt a városban, és a tűzifa mellett nemcsak épületfával, sőt a saját bányáiban fejtett kővel és az üzemeiben égetett téglával kereskedett, hanem nagyszabású építési vállalkozásokba is fogott. A Neuschloss testvérek épületfa-kereskedéssel társították a fafeldolgozást, technikailag is gyorsan fejlesztve gyáraikat. Sokoldalú tevékenységüket példázza, hogy 1864-ben parkettgyártó gépre kaptak szabadalmat, de ugyanakkor vállalkoztak vasútállomások építésére is. A téglagyártásban a lajtántúli Alois Miesbach, majd örököse, Heinrich Drasche kőbányai üzemei kerültek az élre. Az 1860-as évek derekán Drasche kezén 11 lajtántúli és 2 magyarországi téglagyár volt, amelyeknek tüzelőanyag-szükségletét 15 kisebb-nagyobb saját, illetve bérelt szénbánya fedezte. Többek között Drasche aknázta ki bérlőként az esztergomi káptalan dorogi és tokodi szénmezőit. 1868-ban, amikor egy részvénytársaságnak adta át magyarországi vállalatait, kőbányai téglaégetőinek a termelését már évi 35 millió darabra becsülték.

Igazán jelentékennyé az élelmiszeripar néhány ága fejlődött Magyarországon, elsősorban a malomipar. A vízimalmok, a szélmalmok és az állati erővel hajtott szárazmalmok száma még az 1860-as évek elején is mintegy 22 ezer. Az első gőzmalmokat az 1840-es évek iparosítási hulláma idején alapították, számuk 1863-ig 147-re emelkedett. Megjelenésük a primitív malmok tömegét tette tönkre, illetve szorította őrlés helyett takarmánykészítésre, darálásra. A malomipar fejlődése nemcsak kibontakozásának ütemét és elért színvonalát tekintve bizonyult kivételes jelenségnek a korszak gazdaságtörténetében, hanem azért is, mert ebben az iparágban a kisárutermelők tömeges kiszorulása teljes egészében a hazai tőkés vállalkozás felívelésének közvetlen következménye volt. Malomtartási előjogát kihasználva számos nagybirtokos állított fel gőzmalmot, de igazi jelentőségük a malomtársulatok, még inkább a terménynagykereskedők által alapított városi malmoknak lett. Pest 1867-re a maga 10, túlnyomórészt hazai termény-nagykereskedők tőkéjével alapított gőzmalmával (összteljesítményük évi 1,5–2 millió q-ra rúgott) az egész birodalom lisztermelésének élére került. A magyar liszt nem csupán a hazai búza magas sikértartalma, hanem a pesti nagymalmok kitűnő teljesítménye folytán is igen keresetté vált birodalomszerte és külföldön, hiszen hétféle minőségű lisztet őröltek a másutt szokásos négyféle helyett. Egykorú adatok szerint az 1860-as évek derekán Triesztben nagyrészt lajtántúli exportőrök által behajózott lisztnek kétharmada Magyarországról került ki. A hazai malomipar gőzgépeinek száma és teljesítménye (igaz, egyetlenként a valamelyest is számottevő iparágak közül) nemcsak ugrásszerűen emelkedett (1852 és 1863 között több mint tízszeresére), hanem 1863-ban már meghaladta a lajtántúlit. A magyar tartományok malmaiban 146 gőzgép 3190 lóerővel, a lajtántúliakban 105 gőzgép 2189 lóerővel működött.

A szesziparban az 1860-as évek elején mintegy 230 gyárat, közel 2200 kisüzemet s több mint 54 ezer mezőgazdasági szeszfőzdét tartottak számon. A fejlődést e téren a földesúri előjogok messzemenően korlátozták, nagyüzemi szintre csak néhány városi, elsősorban az ugyancsak kereskedőtőkések által létesített 10 vezető pest-budai szesz-, likőr- és ecetgyár emelkedett. Noha egykorú becslés szerint az előállított teljes szeszmennyiség mintegy 55%-át a hazai üzemek párolták, 1863-ban a birodalom szesziparában üzemeltetett gőzgépeknek alig harmada működött a magyar tartományokban. A szeszipar számára adódó exportlehetőségek kihasználatlanságáért Kautz Gyula 1866-ban a „rövidlátó... adóztatási financzpolitikát" okolta, „mely a puszta fiscalizmus szempontjából indulván ki, egy ily nagy jövőjű iparágnak felvirágzását elfojtja".[4]

---

[4] Uo. 391.

Mind egykorúan, mind a további fejlődés szempontjából igen nagy jelentősége volt a cukoripar kibontakozásának. Egy nemzedék életében – 1830 és 1860 között – az átlagos cukorfogyasztás közel háromszorosára növekedett, s a hajdan egyeduralkodó importált nádcukrot a répacukor szinte teljesen kiszorította. Néhány nagybirtokos és kereskedőtőkés már a forradalom előtt megkezdte a cukorgyártást Magyarországon is, de annak fellendülésére csak az 1850-es évek derekán került sor. A főszerepet lajtántúli vállalkozók játszották, akik felismerve a nyersanyag helyi feldolgozásából származó előnyöket, hegemóniához jutottak a magyar cukoripar egykorú fejlődésében. 1850–65 között a hazai cukoripar termelése több mint tízszeresére nőtt, de a korszak végén még így is alig nyolcadát tette ki az összbirodalminak.

A hazai iparfejlődés egyik öröklött és sajátos módon továbbörökített jellegzetessége maradt a kisipar túlsúlya. A kapitalista fejlődés egyik alapvonása, az, hogy a kisüzemeket pusztító üzemi koncentráció sohasem mentes új kisüzemeket életrehívó kísérőjelenségektől, fokozottan érvényesült Magyarországon. Egyes ágazatokban, mindenekelőtt a textiliparban a lajtántúli gyárak versenye teljesen elsöpörte vagy a háziipar szintjére szorította vissza a kismestereket. Az iparágak egész sorában azonban a kismesterek a nagyipari termelés túlsúlyra jutása ellenére megtalálták beékelődésük lehetőségeit. Az a körülmény, hogy a lajtántúli gyárak – noha bizományosokkal rendelkeztek a „magyar tartományokban" – távolból csak nehezen tudtak eleget tenni egyes megrendelők különleges kívánságainak, a kismestereknek helyzeti előnyt biztosított. Hasonlóképpen az, hogy nekik jutott a javító munka jelentős hányada is, és sűrűn hárult rájuk a hiányzó alkatrészek pótlásának a feladata. Mindez alkalmat nyújtott ugyan a megkapaszkodásra, olykor még gyarapodásra is, de még a középüzem szintjéig való emelkedésre is csak nagyon kivételesen. A nagyüzemek, illetve a nagyvállalkozók versenye viszont csak korlátozottan fenyegette az építőiparban dolgozó kőműveseket, ácsokat, kőfaragókat, üvegeseket, a bútoripar kismestereit, az asztalosokat, a kárpitosokat, még kevésbé a jellegzetes falusi mesterembereket, a kovácsokat, a bognárokat, az ácsokat, a kádárokat, a szíjgyártókat. Túlnyomó részben kisiparosok kezén maradt a ruházati ipar, amelynek termelése ugrásszerűen növekedett, hiszen a lakosságnak mind nagyobb hányada hordott szakiparos által készített felsőruhát és lábbelit.

Az igények növekedésével járt együtt bizonyos szolgáltató iparágak fellendülése is, többek között a borbélyoké, fodrászoké, bérkocsisoké, s természetesen valamennyi vendéglátó és szórakoztató üzemágé.

Így válik érthetővé, hogy a kisüzemek tömeges pusztulása ellenére az önálló iparűzők száma nemcsak a feudalizmus korához képest, hanem az adott kapitalista fejlődési szakaszban is gyors ütemben növekedett. Az önálló műhellyel rendelkező iparosok száma Magyarország és Horvátország egész területét számításba véve 1857 és 1869 között 227 ezerről 291 ezerre emelkedett. Ugyanakkor az ipari fejlődés fontos mutatója, hogy a gyárakban és a műhelyekben dolgozó munkások számának a növekedése még gyorsabb ütemű volt. Az ipari munkások összlétszáma az önkényuralom korában legalábbis megkétszereződött, és – pontosan nem rögzíthető időpontban, de minden bizonnyal az 1860-as évek első felében – először a hazai fejlődés során meghaladta az önálló iparűzőkét.

Az ipari fejlődés fellendülése a feudalizmus felszámolása nyomán az önkényuralom viszonyai között is bekövetkezett. Az iparilag fejlettebb lajtántúli tartományokkal gazdaságilag egybekapcsolt országban legerőteljesebben a feldolgozatlanul exportált ipari nyersanyagok kitermelése, az ipari alapanyagok előállítása fejlődött, illetve azoknak az agrártermékeknek a feldolgozása, amelyeknek kiszállítása nyers állapotukban megoldhatatlan volt, vagy felesleges költségtöbblettel fenyegetett, itthoni megmunkálásuk viszont nem igényelt fejlett technikai bázist. Mindamellett a hazai össztermelés mennyiségi visszaesése a textiliparon kívül legfeljebb a papíriparban feltételezhető, a többi iparágban – a lajtántúli versenytársak túlereje ellenére – számottevő fejlődés mutatkozott, ennek mértékét illetően azonban történetírásunk átfogó adatokkal nem rendelkezik.

A fejlődés ellenére a magyar ipar a lajtántúlihoz viszonyítva továbbra is meglehetősen alacsony szintet képviselt. Jól tükröződik ez az 1863. évi gőzgépstatisztika összesítő adataiban. A „magyar tartományok" iparában 480 gőzgép 8134 lóerővel dolgozott, míg a Lajtántúlon 2361 gőzgép 36 276 lóerővel, azaz Magyarországon az összbirodalom gőzgépállományának alig több mint egyötöde működött. Megközelítően hasonló eredményre jutunk a szintkülönbség más, teljesen eltérő módszerrel végzett megközelítése során. Magyarországot (értve ezen valamennyi „magyar tartományt"), amelynek területe az 1860-as évek elején, Lombardia elvesztése után már a birodaloménak valamivel a nagyobbik felét, lakossága pedig az összbirodalom lélekszámának 43%-át tette ki, s amely a bányatermékeknek (sóval együtt) jóval több mint a negyedét szolgáltatta, az összbirodalomban kivetett ipari kereseti adó teljes összegének 17%-ával terhelték csupán. Okkal tételezve fel, hogy az abszolutizmus pénzügyi szervei aligha kedveztek inkább a magyar iparosságnak, mint a lajtántúlinak, megállapítható, hogy a háziipari szintet meghaladó egykorú magyarországi ipari termelés mintegy ötöd-hatodrésze lehetett az összbirodalminak.

A gazdaságtörténeti áttekintés lezárásakor tényként állapítható meg, hogy az önkényuralom korában igen erőteljes gazdasági fejlődés ment végbe Magyarországon. Ezt a fejlődést a feudalizmust felszámoló 1848-as forradalom alapozta meg és a kibontakozó kapitalista átalakulás hajtotta előre. Magyarország betagolása a Habsburg-birodalom gazdasági együttesének a keretei közé aligha korlátozta ennek az európai konjunktúrától is ösztökélt fejlődésnek az ütemét, de nem tette lehetővé, hogy a feudalizmus felszámolását követő első, a kapitalista termelés megalapozása szempontjából olyannyira fontos fejlődési szakaszban Magyarország érdemlegesen javíthasson gazdasági struktúrájának a történeti múltban kialakult és a gazdasági függés forradalom előtti viszonyai között megrögződött torz arányain. Az egybekapcsoltság adott körülményei között ugyanis a magyarországi gazdasági élet parancsnoki pozíciói a hiteléletben, a közlekedésügy és a külkereskedelem területén gyakorlatilag teljesen, az ipar nyersanyagellátása tekintetében pedig túlnyomórészt a hatalmi eszközök és a tőke lajtántúli összpontosítóinak a kezében voltak. Számukra pedig csak alárendelt jelentősége volt annak, hogy a magyarországi gazdasági struktúra öröklött aránytalanságainak a továbbéltetése, a mezőgazdaság, mégpedig a külterjes mezőgazdaság túlsúlyának a fennmaradása, az ipari fejlődés egyoldalúságai, a nagyipar alapanyagtermelésre és félgyártmányok előállítására, illetve az élelmiszeriparra való összpontosulása és a feldolgozó iparnak túlnyomórészt a kisipari műhelyekre való korlátozódása révén nemcsak gazdasági, hanem társadalmi vonatkozásban is súlyos, mind nehezebben kiigazítható következményekkel jár.

V. FEJEZET

A TÁRSADALMI ÁTRÉTEGZŐDÉS FOLYAMATÁNAK ELŐREHALADÁSA

1. A POZÍCIÓŐRZŐ NAGYBIRTOKOS ARISZTOKRÁCIA

Magyarország társadalmának feudális struktúrája, noha bomlása már a forradalmat megelőzően előrehaladt, a régi rendszer felszámolásával nem semmisült meg azon nyomban, hanem – szoros kölcsönhatásban a gazdasági fejlődéssel és a függő ország politikai uralmi viszonyainak változásaival – fokozatosan alakult át.

A vezető réteget továbbra is a nagybirtokos arisztokrácia alkotta. Arisztokrata és nagybirtokos volta egyaránt latba esett pozícióőrzésében. Alig halványodó jelentőséggel az előbbi, megújult formában és tartós érvénnyel az utóbbi. Ennek a rétegnek a többsége viszonylag gyorsan kiheverte a jobbágyfelszabadítás okozta megrázkódtatásokat. Akadt azonban soraikban is olyan, akit a moratórium lejártával a régóta halmozódó adósság fizetési kötelezettségének felújulása, illetve a korszerűtlen gazdálkodás és a tékozló életmód csődbe sodort. Így történt a birtokállományát tekintve egész Európában a legelsők közé számított herceg Esterházy család esetében is. Azonban a Ferenc József által elrendelt zárgondnokság és újabb hatalmas nyugat-európai kölcsönök felvétele révén a család megőrizhette 18 dunántúli és 2 lajtántúli uradalmát, azaz a törzsállománytól távol eső alföldi birtokait feláldozva megmaradt az ország legnagyobb birtokosának. Voltak arisztokrata nagyurak, akik nemcsak a majorsági állományt őrizték meg és kerekítették ki a birtokrendezés során, hanem az 1850-es, 1860-as években vásárlással még tovább is gyarapították birtokukat. Károlyi György gróf például nemcsak a feudális rendszer felszámolását közvetlenül megelőzően, hanem azt követően is nagymértékben gyarapította birtokállományát. 1853-ban vásárolta meg 580 ezer forintért a már korábban báró Perényiéktől zálogba vett Fejér megyei csurgói uradalmat, 1859-ben 525 ezer forintért a 6825 holdas Pest megyei sőregit gróf Keglevichéktől, 1862-ben pedig a Csernovics család Arad megyei 10 909 holdas mácsai uradalmát 1,5 millió forintért.

Az ország termőterületének közel a negyede – felmérési adatok nem állnak rendelkezésre – maradt az alig 220 arisztokrata nemzetség, mintegy 600–700 család kezén. A korszak végén a 10 ezer holdon felüli 231 latifundium kevés kivétellel, az 5 ezer holdon felüli 495 nagybirtok pedig túlnyomórészt arisztokrata kézen volt. A Habsburg-hatalom, ha politikailag időszakosan szembe is került a magyar arisztokrácia egy részével (egészével sohasem), mindig pártfogolta gazdasági-társadalmi pozícióinak megőrzésében, már csak azért is, mert végső soron változatlanul a nagybirtokos arisztokráciában látta uralma, nem utolsósorban éppen magyarországi uralma legbiztosabb belső támaszát. Ezért is sietett biztosítani az arisztokráciát többek között már 1851-ben „a kormányzati alapelvekben" arról, hogy „a majorátusok és hitbizományok felállítására mindennemű könnyítések engedélyeztetnek",[1] aminek érvényesítését a hazai főrangú nagybirtokosok és tollforgatók nemzeti érdeknek igyekeztek feltüntetni. Ferenc József 1862 őszén kibocsátott rendeletével ténylegesen megkönnyítette a főrangú nagybirtokos családok számára uradalmaik elidegeníthetetlen s feloszthatatlan hitbizományokká alakítását. Ezáltal is támogatta gazdasági-társadalmi vezető szerepük megszilárdítását, az addiginál is kívánatosabbá téve a magyarországi nagybirtokos arisztokrácia számára az együttműködés megújítását a Habsburg-hatalommal.

A feudális rendszer összeomlásából átmentett birtokaik óriási jövedelme jelentette az egyik, többségük összefonódottsága a birodalmi arisztokráciával s újra erősödő kapcsolatuk az udvarral a másik fő feltételét annak, hogy a hazai közéletben restaurálhatták az 1840-es években megingott vezető szerepüket. Részben ezért vált újra általános gyakorlattá a nagybirtokos arisztokraták élre juttatása, nemcsak a politikai, a kulturális és a társadalmi életben, hanem a gazdasági egyesületekben, sőt a hitelintézetek, a vasúttársaságok, a biztosítótársulatok, az ipari vállalkozások előkészítő bizottságaiban és igazgatóságaiban is. A plebejus indulatú erdélyi tudós, Brassai Sámuel azon berzenkedve, hogy a Tudományos Akadémia élén még az 1850-es években gróf Dessewffy Emil váltotta fel gróf Teleki Józsefet, 1862-ben gúnyosan tette szóvá egy röpiratában, hogy „nálunk Magyarországon minden elnöknek nagyúrnak kell lennie. Én ezt a szokást nem ócsárolom, sőt inkább hálát adok a magyarok istenének, hogy nemzetünk annál elébb van az angolnál, franciánál, olasznál stb., kiknél nem lelnek minden szakban avatott, mégpedig polgártársaiknál mélyebben avatott nagyúrat".[2]

---

[1] *Magyarországot Illető Országos Törvény- és Kormánylap*, 1852. 3–7.

A nagybirtokos arisztokrácia ugyanakkor szinte zárt kasztként állt a hazai társadalom élén. Kivételszámba ment, ha arisztokraták házasságra léptek akárcsak a birtokos nemesség tagjaival is. Ezek a ritka kivételek is többnyire az erdélyi, illetve a kis számú protestáns, mindenesetre a birodalmi arisztokráciától elszigeteltebb és szerényebb anyagi helyzetű főnemesség köreiben adódtak. Tovább szövődtek a vezető arisztokrata családok külföldi (német, olasz, francia, orosz és elvétve angol) házassági kapcsolatai, még inkább a hazai főnemességet a birodalmihoz hasonító rokoni szálak a lajtántúli arisztokráciával és nem kevéssé ennek következtében a mind szélesebb körűvé váló birtoklási közösségben is testet öltő érdekkapcsolatok. (A herceg Esterházy családnak az önkényuralom korában életben levő 6 tagja kötött – korábban vagy későbben – házasságot, egyikük kétszer is, de a választott házastárs egyetlen esetben sem volt hazai. Az Eszterházy grófi család tatai ágának korszakunkban élő tagjai közül kilencen léptek házasságra, de csak egyikük talált – egy másik Eszterházy személyében – megfelelő élettársat a hazai arisztokrácia körében, a Serényi grófi család 14 házasságot kötő tagja közül pedig mindössze kettő.)

Életvitelüket, szórakozásaikat is zártkörűvé tették. Estélyeiken, báljaikon s a legfőbb szórakozásukat jelentő vadászatokon, agarászatokon általában csak „kékvérű" vehetett részt, még a köznemességből kiemelkedett nagybirtokos, magas rangú törzstiszt vagy udvari tisztségviselő is csak kivételképpen. Mocsáry Lajos, aki 1855-ben írott röpiratában még nemzetmentő feladatokra próbálta késztetni – igaz, hogy csak jobb híján – az arisztokráciát, szomorúan állapította meg: „Dölyf és sivár élvvadászat e kasztnak jellege. Befutja az egész világot élveket vadászni, s nem helyzi büszkeségét abban, hogy a népnek vezére, gyámja, oktatója legyen. Mit bánják ők, akármilyen az alantállók sorsa, nekik hozzá semmi közük, nekik unokáik unokái is épen olyan magas állású urak lesznek, mint maguk."[3] Az 1850-es évek végén az arisztokrácia jövőjét veszélyeztetve látó konzervatív csoport által politikai okokból keltett fraternizálási hullám – nem kevéssé éppen saját osztálytársaik lelki ellenállása folytán – legfeljebb átcsapott a társadalmi korlátokon, de érintetlenül hagyta őket. Az egykorú emlékíró polgár így rögzítette a főúri leereszkedés bántó formáját: ,,A fiatal főúri hölgyek a nyilvános bálokban táncz alatt nem nyújtották keztyűs kezüket a szintén keztyűs kezű polgárhölgyeknek vagy fiatal embereknek, hanem – parfümtől büdös zsebbelieiket."[4]

---

[2] Idézi: MIKÓ IMRE, Az utolsó erdélyi polihisztor. Bukarest, 1971. 234–235.

A társadalmi korlátok fenntartása azonban korántsem jelentette azt, hogy az arisztokrácia politikailag is magába zárkózott volna. Ellenkezőleg, széles látókörű vezetői a megváltozott viszonyok folytán fokozott erővel törekedtek arra, hogy a volt köznemességet, a szélesebb néptömegeket és mindenekelőtt az értelmiséget a maguk uszályába vonják. Az 1860-as években nemcsak az volt a céljuk, s – tegyük hozzá – Ferenc József azonos szándékai folytán nem kevés sikerrel, hogy lehetőleg minden udvari kinevezéstől függő vezető posztra arisztokrata kerüljön, hanem az is, hogy mind nagyobb teret foglaljanak el a hatalmukban maradt felsőház mellett – a többségük által pedig olyannyira megvetett választás útján – a képviselőházban is. Az udvartól nyert pozíciók birtokában ez a törekvésük sem volt eredménytelen.

2. A FELBOMLÓ NEMESSÉG

Míg a hazai arisztokrácia viszonylag a legkisebb lélekszámú volt, de a leggazdagabbak közé tartozott Európában, a köznemességet, amelynek az összlakossághoz viszonyított aránya (5% felett) – a széttagolt Lengyelországot nem tekintve – a legmagasabb volt, átlagos vagyoni helyzete feltétlenül a legszegényebbek közé sorolta az egész kontinensen.

A köznemesség jelentős hányada olyan armalista leszármazottja volt, aki birtokadomány nélkül került a nemesség soraiba, vagy esetleg éppen megnemesített parasztté, aki csupán hajdani telkét örökítette utódaira. A kisnemesek által lakott községek birtoklási viszonyainak eddigi vizsgálata egyértelműen azt tanúsítja, hogy a feudalizmus felszámolásakor egy-egy kurtanemes-gazdaság átlagos földállománya nem, vagy csak igen kevéssel haladta meg az azonos, illetve a szomszédos helységbeli telkes jobbágyokét. Ugyanakkor magasabb volt köztük mind a törpebirtokosok, mind a nagygazdák aránya. Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a differenciálódás során a szélrecsapódás tendenciája saját határaik közt szabadon érvényesülhetett, míg az úrbéresek esetében a telkek felhalmozását, illetve felaprózását tilalom korlátozta. A több tízezer családot számláló parasztsorú nemességben külön-külön sokezres réteget alkottak az 1848-ig földesúri függésben élő jobbágytelkes és a szerződéses („taksás", „kurialista") nemesek. Míg az előbbi réteg a felszabadult úrbéres telkes jobbágyság, az utóbbi – többségében – az 1849 után kisemmizett majorsági zsellérség sorsában osztozott.

---

[3] MOCSÁRY LAJOS, A magyar társasélet. Pest, 1855. 25.

[4] BÚSBACH PÉTER, Egy viharos emberöltő. II. 2. kiad. Bp. 1906. 33.

1849 után felszínre tört a jobbágytartó birtokos nemesség differenciálódásának, többsége anyagi romlásának százados, a mélyben bontakozó folyamata is. A 18. század dereka óta, amikor a birtokszerzés feudális útjai gyakorlatilag lezárultak Magyarországon, a nemesi birtokok forgalmát mind egyértelműbben a pénz, közvetve s növekvő mértékben az árutermelés szabályozta. A feudális birtokjog megakadályozta, hogy nemesi birtok polgári kézre kerüljön, de ezzel meg a nemzetségen belüli elővásárlási jog biztosításával különösen kedvező feltételeket teremtett a birtokszerzésre azoknak a nemeseknek, akik a majorsági gazdálkodás fejlesztése, gazdag házasság, örökség, jól fizetett hivatal révén számottevő pénztőkét tudtak felhalmozni, s így meg tudták vásárolni a tönkrement családtag birtokát. Az osztatlan nemzetségi javak jó része ilyen módon egy-egy ág kezén összpontosult. A jobbágyfelszabadítás s a közbirtoklás felszámolása után a nemesi nemzetségek tagjainak zöme oly kevés földhöz jutott, amelyen a gazdálkodás egyet jelentett a paraszti életforma vállalásával. Sokan iszonyodva ettől, eladták birtokrészüket a szerencsésebb osztályostársnak vagy a többet ígérő parasztnak, polgárnak. Számos birtokos nemest a moratórium leteltével az 1850-es évek végén felelevenedett régi adósság döntött romlásba. Másokat a jobbágyszolgáltatás még a tehetősek sorában tartott, de számottevő majorsági föld híján, 1848 után polgári magántulajdonukká szinte csak a belsőség, az elkülönített legelő és erdő, esetleg a birtokrendező perben elcsikart irtás- vagy maradványföld vált. Elsősorban közülük adták sokan a megtartott megművelése ellenében ismét paraszti használatba földjük egy részét. Nehezen viselték a szokatlan és súlyosodó közterheket, nagy árfolyamveszteséggel adták el kármentesítési kötvényeiket, csakhogy mielőbb pénzhez juthassanak. De azt se igen fektették a gazdaságba, hanem jórészt felélték vagy adósságot fizettek vele.

A feudális világból csak szűkös anyagi javakat átörökítő, vagy az átmenet megrázkódtatásai során elvérző nemesi rétegekkel meg az úri birtokos életformának éppencsak a peremén megkapaszkodókkal szemben a köznemesség egy vékony rétege tehetős nagybirtokosként, egy másik, számbelileg kiterjedtebb része, fokozatosan konszolidálódó középbirtokosként vághatott neki a kapitalista korszaknak. Ezek már a feudalizmus válsága idején többé-kevésbé jól szervezett majorsági gazdasággal rendelkeztek, amely az átvészelés, sőt a felemelkedés bázisának bizonyult. Sokuk esetében, különösen a Dunántúl egyes vidékein, a feudális járadék viszonylag korlátozott, inkább csak kiegészítő szerepet játszott, így pótlása csak átmeneti zökkenőt jelentett. Egyesek közülük majorsági szántókból, elkülönített erdőkből, legelőkből, a volt úrbéresektől elvont földekből kikerekedett birtokukat nemcsak megőrizni, hanem még gyarapítani is tudták. A majorsági felszerelést és a cselédséget kezdetben ledolgozással társítva, a gabonakonjunktúra teremtette lehetőségek kihasználásával – a nagybirtokosok többségének sikeres példája nyomán – tértek át a tőkés termelésre.

A nemesi származású földbirtokosság egykorú birtokviszonyait nem ismerjük pontosan. 1867-ben kimutatás készült a birtokok megoszlásáról. Ez nem azonos ugyan a birtokosokéval, hiszen egy birtokosnak több község határában is lehetett földje, de jobb híján mégis alkalmas arra, hogy érzékeltesse a földbirtokosság rétegezettségét. Az 5 ezer kat. hold feletti birtokokról megállapíthattuk, hogy túlnyomó részük a nagybirtokos arisztokrácia kezén volt. A további kategóriák így következtek:

1000–5000 kat. hold között	4 700 birtok
200–1000 kat. hold között	13 748 birtok
100– 200 kat. hold között	11 365 birtok

Az első kategóriába tartozó birtokok túlnyomó része köznemesi származású nagybirtokosok kezén volt, kisebb hányada arisztokraták jószágához tartozott. A hajdan jobbágytartó nemesi birtokosság derékhada a 200–1000 hold közötti birtokokon osztozott. A 100–200 hold köztiek jelentős részén is nemesi származásúak gazdálkodtak, de számos e kategóriába eső birtok állt – különösen az Alföldön – tehetős volt jobbágygazda, még inkább mezővárosi civis tulajdonában. Az országban 130–140 ezer nemesi származású család élt a feudalizmus felszámolásakor. A fentiek alapján megállapítható tehát, hogy legfeljebb minden ötödik-hatodik köznemesi család számára biztosíthatta birtoka az „úri gazdálkodó" életformáját a kapitalizmus kibontakozása idején.

A nemesség zöme Magyarországon is – mint Európa-szerte mindenütt – anyagi erejében megfogyatkozva esett át a feudalis rendszer felszámolásán. Vezető rétegei számára előnyös volt a jobbágyfelszabadításnak a majorsági birtokot messzemenően kímélő végrehajtása. Többsége számára viszont súlyos hátrányt jelentett eredendő szegénysége, illetve a differenciálódás százados folyamatának felgyorsulása a feudalizmus válsága, majd felszámolása idején, a nemzeti elnyomás viszonyai közt. Elvesztek a régi előjogok, de nem vált valósággá az, amiért közülük olyan sokan mertek és tudtak hátat fordítani a kiváltságok világának. Nem vált valósággá a nemzeti önrendelkezés, s a nemcsak érzelmi okokból kívánt, hanem az érvényesülés nagyobb lehetőségével is kecsegtető polgári nemzeti állam. Nemcsak az önálló nemzeti piac létrejöttéhez fűzött – illúzióktól sem mentes – hajdani remények foszlottak szét, hanem az önkényuralom politikája és a passzív ellenállásban testet öltő hazai visszahatás folytán többségük számára időlegesen a közhivatali pálya is járhatatlanná vált, noha a középbirtokosság jelentős része – a százados tradíciók alapján – még korszerű szakképzettség híján is egyedül saját fiait tartotta arra igazán hivatottaknak.

Mocsáry Lajos az 1850-es évek derekán úgy ítélt, hogy a középbirtokos nemesség – jellegzetes fogalomhasználata szerint – „a táblabíró osztály, nemzetünk e legjelentékenyebb része" önmagában is nagyon sokarcú képlet: „az egész osztályt véled érinteni, vagy sújtani, s azon veszed észre magadat, hogy csak kis részletet illet ítéleted, a többire nem alkalmazható". A középbirtokos nemesség társadalmi törekvéseit vizsgáló Mocsáry szélesre készített körképében feltűnik többek közt „ki csupán azon töri fejét, mi comme il faut [értsd: milyen a kifogástalan viselkedés], mit csinálnak Pesten a mágnások", a „táblabíró, ki mióta megyegyűlés és sedria [megyei törvényszék] nincs, tökéletesen kiesett minden szerepből s magát semmi újba betalálni nem tudja." Ez utóbbihoz áll közel az, aki „bezárt magas kapuja mögött magát most is kis királynak véli, elgondolja dicső bajszos ősei sorát, vagy legalább a robot és hosszú fuvar lehunyt idejét, s mély fájdalommal látja előre nemzetségi neve fényének hanyatlását", és az is, „ki élet módjában s gazdasága vitelében örökösen idézi az öregek axiomáit, s ephemer [tiszavirágéletű] kísérleti viszketegnek, bolondságnak tart minden újítást. Szégyennek, zsidónak való piszkos mesterségnek tart minden kereskedést, minden ipar üzletet, s attól tart, ha ilyenbe keveredném, ősei megfordulnának sírjokban." Velük szembesül Mocsáry seregszemléjében többek között az, „ki, mint egy amerikai erdőirtó, vállalkozásokról, speculatiókról álmodozik", és a „tüzes demokrata, ki tagadja, hogy nemes ember, ki csak polgár, csak ember és magyar akar lenni, s minden legkisebb aristocraticus ragadványt le akar rázni magáról".[5] A mentalitását tekintve is nagyon heterogén középbirtokos nemességben az 1850-es években – Mocsáry művének tanúsága szerint is – jelentkező ellentétes tendenciák küzdelme az évtizedfordulótól – mint látni fogjuk – ismét szoros kölcsönhatásba került a politikai fejleményekkel.

Az önkényuralom viszonyai között a létalapjukat a gazdálkodásban megőrző különböző szintű birtokos nemesi rétegeknél általában nehezebb helyzetbe került a nemesi származású birtoktalan értelmiség. Aki nem boldogult közülük szabad pályán, elsősorban ügyvédként, gazdatisztként, az csak a nélkülözés vagy az önbecsülést rongáló, közmegvetést kiváltó hivatalvállalás közt választhatott. A városok, különösen az alföldi és a dunántúli mezővárosok nagyszámú kurtanemes kisiparosa viszont – kiváltságai elvesztése után – meglehetősen gyorsan olvadt össze a vele szinte azonos életformát élő, parasztsorból jött városi mesteremberek, árusok, kocsmárosok rétegével, társadalmi tudatát tekintve a kisbirtokossággal rokon szemléletű kispolgársággá.

A nemesség töredéke nagybirtokosként, mintegy nyolcada középbirtokosként helyezkedett el a kora kapitalizmus kori társadalmi szerkezet felső szektoraiban, zöme megoszlott a parasztságba tagozódó kisbirtokosság, a vezető rétegekhez csapódó, illetve az úri életforma peremvidékén megkapaszkodó értelmiség és a polgárságba szakadó kisiparosság között.

---

[5] Mocsáry Lajos, A magyar társasélet. Pest, 1855. 110–111., 116.

3. AZ ÁTALAKULÓ POLGÁRSÁG

Jelentékeny változások következtek be a mind nagyobb gazdasági és némileg növekvő társadalmi szerephez jutó polgárság helyzetében, összetételében. A volt patríciusok és a polgárjog tegnapi kiváltságosai még sokat megőriztek korábbi közéleti szerepükből, másnál könnyebben kerültek a csökkenő jelentőségű céhek élére, a kereskedelmi és iparkamarák tisztségviselői közé. A hatalom az 1850-es években szívesen juttatta őket a városi tanácsba, sőt sok helyütt tették ugyanezt a hagyományőrző választók az 1860-as években is. Hajdani előjogaik tisztelete mégis gyorsan fakult a vagyon – velük egyre kevésbé azonos – urainak növekvő tekintélye mellett. A rendi válaszfalaknál erősebbeknek bizonyultak a nemzetiségiek és a vallásiak. A kapitalista fejlődéssel párhuzamosan erősödött elsősorban a szerb és a román polgárság törekvése arra, hogy megnövelje súlyát a nemzetiségük lakta területek városaiban, s ha lehet elhódítsa a vezető szerepet a német és a magyar polgárságtól.

A német túlsúly elleni viaskodásban olykor egymásra talált az 1850-es években a magyar és a nemzetiségi polgárság, annál is inkább, hiszen az némiképpen összefonódott az önkényuralom elleni küzdelemmel. Noha a hazai német polgárság zöme korántsem volt általában, még kevésbé fenntartások nélküli híve az önkényuralmi rendszernek, a hatalom kisebb-nagyobb előnyökhöz juttatta, kedvezett neki a germanizálás, fiai gyorsan haladtak a hivatalnoki, katonatiszti pályán. Az 1850-es években az országba áramló, zömében német tisztviselők tömege elsősorban velük került társadalmi kapcsolatba, s ha meggyökeresedett, úgy a német városi polgársággal együtt járta meg a fokozatos asszimiláció útját, gyarapította mindenekelőtt a városi értelmiség államhivatalnoki rétegét. A német elem túlsúlya városaink életében mégis éppen az önkényuralom korában tört meg véglegesen a nagy gazdasági-társadalmi változások nyomán bekövetkezett városbaáramlás hatására. Egyes területeken megmaradt helyi vezető szerepe, csak éppen tartalmi jelentősége csökkent. Így volt ez a Szepességben, amelynek hosszú hanyatlási folyamatát a Galíciát a Kárpátokkal párhuzamosan átszelő, a kereskedelmi forgalmat ott is kelet-nyugati irányba terelő vasútvonal megnyitása zárta le. Így volt az erdélyi szász városok esetében, amelyeknek „tartományon" belüli hegemóniája a vasúti összeköttetés kiépüléséig maradt fenn, de a gőzhajózás térhódításával balkáni piacát is mind erősebben veszélyeztette a távolabbi iparosodott területek kereskedelme.

A fejlettebb városok túlnyomó részben német eredetű kiváltságos polgárságából viszonylag kevesen emelkedtek a vállalkozó nagypolgárok sorába. A hajdan privilegizált kereskedést vagy műhelyt többségük megőrizte, de egyben annak foglyává is vált. Csak néhány kézműves mesternek sikerült közülük műhelyét gyárrá fejlesztve nagypolgárrá válnia, zömük ragaszkodva a megszokotthoz, a hagyományosan tisztes megélhetést biztosító keretekhez, a közép- vagy kispolgárság soraiban rekedt. Ugyanakkor a hajdani kiváltságos polgárság jelentős hányada öröklött vagy idejekorán szerzett ingatlanállománya révén egyik legfőbb haszonélvezője lett a bontakozó kapitalista városfejlődésnek. Többségük ugyan csak a telekárak emelkedésének a hasznát tudta lefölözni, de szép számmal akadtak a soraikban olyanok, akik a korábban alacsony jövedelmű rakodó terek, földszintes lakóházak, műhelyek, raktárépületek helyére emeletes, Pesten immár többemeletes lakóházakat építtetve, magas bérjövedelemre tettek szert. Nem egy közülük vállalkozóként aknázta ki az építkezésekkel kapcsolatos, illetve a közlekedés fejlődése és a folyamszabályozás által támasztott konjunkturális lehetőségeket.

A magyarországi tőkés fejlődés ismertetett sajátosságainak megfelelően pusztult és újult meg az iparűző kispolgárság. Az iparágak egész sorában a lajtántúli, az élelmiszeriparban a hazai nagyüzemek gyors ütemben kibontakozó versenye késztette a legnagyobb számban műhelyük és önállóságuk feladására a kézműves mestereket, de hozzájárult ehhez a kisiparban a külső nyomás fokozódásával éleződő verseny is. Különösen a privilegizált helyzethez szokott, a változó körülményekhez beidegzettségük és tőkehiányuk miatt alkalmazkodni képtelen céhes mesterek térvesztése volt viszonylag igen gyors. Jól tanúsítja ezt a többi városnak minden bizonnyal ebben is elébe vágó Pest-Buda példája, ahol az 1848 előtt működő mestereknek és örököseiknek az 1850-es évek végére csak az egyharmada, az 1870-es évek elejére pedig mindössze az egyötöde maradt önálló iparűző. A kapitalista fejlődés kibontakozása, mindenekelőtt az eszközváltás a mezőgazdaságban, a közlekedés forradalmasodása, a városfejlődés, az importált gépek karbantartásának a szükségessége szoros kölcsönhatásban a munkamegosztás előrehaladásával és a háziipar elsorvadásával új kisipari egzisztenciák tömegének a megteremtését is lehetővé tette. Ehhez járult a városiasodással és az életforma átalakulásával összefüggésben az, hogy a borbélyok, fodrászok, bérkocsisok, sőt más szakmabeliek közül is mind többen vállalkozássá fejlesztették a személyes szolgálattételt. Mindennek eredményeként növekedett, legalábbis az 1850-es évek második felétől a kézművesek tömeges proletarizálódása ellenére az önálló iparűzők, túlnyomó részben a kisiparosok száma, mégpedig az összlakosság 1857 és 1869 közötti gyarapodását kétszeresen meghaladó ütemben, mint említettük 227 ezer főről 291 ezerre.

Az 1860-as években az össznépesség mintegy 4 százalékára gyarapodó, kisebb részben bevándorlás, nagyobb részben az országos átlagot még erősen meghaladó természetes szaporodás útján növekvő arányú zsidóság polgárosodásának hosszú folyamata fontos szakaszához érkezett a feudalizmus felszámolásával. A korábban szinte társadalmon kívüli létre szorított zsidók 1849-ben kimondott teljes jogegyenlősítését az önkényuralom, amely a szabadságharc támogatásáért külön is megsarcolta őket, nem ismerte el. Lakhatási és iparűzési jogaikat átmenetileg ismét korlátozta, földvásárlásukat is eltiltotta, az összeolvadás előmozdítására 1849-ben törvénybe iktatott polgári házasságkötés lehetőségét pedig elvetette. Feudalizmus kori helyzetükhöz mérten így is megkönnyebbedett gazdasági tevékenységük, amely 1860 után, az iparszabadság meghirdetésével és a földvásárlási tilalom felszámolásával gyakorlatilag szabaddá vált. A hazai zsidóság korábban sem volt egységes. Jelentősen különböztek a történeti fejlődés eltérő előzményei folytán a zömben a Dunántúlon és az Alföldön élő, régóta a polgárosodás útját járó, illetve a túlnyomórészt az északi és keleti országrészekben megtelepedett elmaradottabb zsidóság gazdasági, életformabeli és tudati viszonyai. Ehhez járult a vagyoni rétegződés, differenciálódás felgyorsulása a gazdasági fejlődés hatására, ami oda vezetett, hogy a kapitalizmus korára a zsidóság mint társadalmi képlet felbomlóban volt, zömét a fokozatosan gyengülő vallási kötelékeken kívül mindinkább csak a külső nyomás, a megkülönböztetés maradványai és továbbélő következményei fűzték össze.

A hazai nagypolgárság élére a nagykereskedők, pontosabban a terménynagykereskedők csoportja került. Tagjai jórészt a hazai zsidóságnak abból a rétegéből emelkedtek ki, amelyet a földszerzés tilalma, az ipar és a városi kereskedelem gyakorlásában eléje szabott korlátok egykor céhen kívüli iparűzésre, regálék bérletére, pénzüzleti tevékenységre, és aminek a jelentősége még nagyobbá vált, a gyapjú, a nyersbőr, a toll és a gabona gyűjtőkereskedelmének a területére szorították. Arra a hajdan kevéssé irigyelt, mert fáradságos és szerény jövedelmű tevékenységi körre, amelyet azonban a kapitalista fejlődés tartós nyersanyagigénye a kereskedelmi tőkefelhalmozás kivételesen gazdag forrásává alakított. Egyes kereskedőcsaládok már korábban a mezőgazdasági termékek felvásárlásának, gyűjtésének és piacra juttatásának olyan szervezeteit alakították ki, amelyek az 1850-es és 1860-as évekre néhány tucat nagykereskedő kezében összpontosították a hatalmassá növekedett belső és külső terményforgalom zömét. Ez a nagykereskedő réteg Pesten tömörült, ez lett kereskedelmi tevékenységének központja. Itt bontakoztatta ki – a kereskedelemben felhalmozott tőkéjének mind jelentősebb hányadát ömlesztve át az iparba – a hazai kapitalista fejlődésben oly nevezetes szerephez jutó tőkés malomipart, alapozta meg széles körű, de kevésbé jelentős más irányú ipari vállalkozói tevékenység mellett a szeszgyártás kifejlesztését is.

A közép- és kispolgárság soraiban helyezkedett el a zsidóság nagy többsége. A nyerstermény-kereskedők mellett mind nagyobb számban kerültek ki a zsidó középpolgárok közül az iparcikket árusító városi szaküzletek, a kisebb-nagyobb vidéki malmok, szeszfőzdék, fűrésztelepek és egyéb üzemek tulajdonosai. Kisiparosként azokban az iparágakban foglalatoskodtak, amelyeket a céhekből való kirekesztettségük idején szoktak meg, sőt még azokban a történelmi korszakokban, amelyekben jelentősebb felszerelést igénylő ipari tevékenységet azért sem folytathattak, mert szüntelenül az fenyegette őket, hogy lakóhelyük elhagyására kényszerülnek. Legmagasabb a zsidó szabók s általában a ruházati iparban dolgozók aránya volt, de számos kárpitos, ötvös, órás és más kézműiparos is kikerült soraikból. Vidéken a földbirtokosok zöme zsidó regálebérlőt tartott, magasra emelt bérleti díjak révén osztozva vele a kocsmajövedelemmel összefonódó pénzüzleti haszonban. Az 1860-as években a modern hitelrendszer fokozatos térhódítása, s egyidejűleg a földvásárlási tilalom felszámolása nagyban hozzájárult annak a folyamatnak a kialakulásához, amely a regálébérlők pangó s így részben hitelügyletekben kamatozó pénztőkéjét közvetlenül áramoltatta az agrártermelésbe, s a regálebérlőből földbérlőt, esetleg kis- vagy középbirtokost formált. Különösen az iparszabadság meghirdetése nyomán és szoros kölcsönhatásban azzal, hogy a mezőgazdaság és a szorosan vett paraszti népesség rendszeresebbé váló iparcikkigényének kielégítésére az időszakosan sorra kerülő kirakodó vásárok már nem bizonyultak elegendőnek, mind több zsidó házaló, vándorkereskedő nyitott szatócsüzletet a korábban boltot nem ismerő települések ezreiben, s vált a falu jellegzetes kispolgári alakjává.

A különböző kategóriájú kereskedők együttes számának viszonylagosan gyors növekedése az egykorú statisztikai adatok tükrében is szembeötlik. Amíg 1847-ben (az erdélyiek mellőzésével ugyan) csak 21 512-re becsülték a számukat, az 1857. évi népszámlálás tanúsága szerint a „magyar tartományokban" összesen 42 443, az 1869. évi szerint pedig már 51 507 önálló kereskedő működött.

A fokozatosan hanyatló gazdasági jelentőségű, de még számottevő polgárságot koncentráló Szepességen és az erdélyi Szászföldön kívül a nemzetiségi tömbök saját polgársága még a korlátozott hazai kapitalista fejlődésnek is csak csökevényes, provinciális mellékvonulataiban jutott némi szerephez. Horvátországban a városi kisiparosság és a helyi kereskedőpolgárság nagyjából a belső munkamegosztásnak – a jobbágyfelszabadítás adta lökés ellenére – meglehetősen vontatott fejlődésével párhuzamosan erősödött. A magyarországi agrártermékek kivitelének Triesztbe terelése a távolsági kereskedelmet a legfontosabb lehetőségétől ütötte el. Noha a bányák és a nagy erdőségek jórészt a külföldi tőke kezébe kerültek, a fakitermelésbe, a fafeldolgozásba és a faáruk exportjába a horvát kereskedőpolgárság is bekapcsolódott. A tengermellék élénkebb áruforgalma és a kikötőváros fejlődő ipara elsősorban Fiume olasz polgárainak vagyonosodását mozdította elő.

A szerb, a román és a szlovák polgárság sem igen tudott kibontakozni a helyi kereskedelem és a kisipari tevékenység szűk, csak lassacskán táguló köréből. A nemzetiségek lakta területek természeti kincseivel a zömében magyar nagybirtokosság, a kincstár vagy a külföldi tőke rendelkezett, kiaknázásukban a nemzetiségi polgárok kevéssé részesedtek. Az agrártermékek távolsági forgalma a magyar városok nagykereskedőinek kezére került. A nemzetiségiek általában legfeljebb az erdei termékek értékesítése, a délvidéki szerb kereskedők pedig az élőállat-kereskedelem terén versenyezhettek velük némi sikerrel. Korlátozott maradt kereskedőtőkéseik ipari tevékenysége is. A legfőképpen szlovák szövő-fonó háziiparosokat bedolgoztató kereskedőket gyors ütemben szorította vissza a lajtántúli textilipar. A kárpátukránság körében a polgárság ez idő tájt még önálló társadalmi réteggé sem igen tudott fejlődni. Erdélyben is inkább vergődött, mint fejlődött néhány, polgári alapítású manufaktúra. Országos jelentőségre – ha csak átmeneti időre is – a brassói román kereskedők részvénytársasága által az 1850-es években alapított zernyesti papírgyár tett szert. Fűrésztelepek, szeszfőzdék, helyi szükségletre termelő malmok viszonylag nagyobb számban voltak nemzetiségi kézen, anélkül azonban, hogy tulajdonosaikat termelésük a középpolgári lét alsó lépcsőinél magasabbra lendíthette volna. A nemzetiségek lakta viszonylag fejlettebb területek városaiban sor került a nemzetiségi polgárság takarékpénztár-alapítási kísérleteire, többségük azonban ekkor még a helyi hitelviszonyok alakítását sem tudta érdemlegesen befolyásolni.

4. AZ ÉRTELMISÉG FOGLALKOZÁSI STRUKTÚRÁJA

Az értelmiség, amelynek számarányánál jóval nagyobb jelentőségű volt politikai és kulturális szerepe, az 1857. és az 1869. évi népszámlálások adatai alapján feltételezhető szerény gyarapodása ellenére az önkényuralom korában nem haladta meg az összlakosság 7 ezrelékét. (A két népszámlálás közötti időben a javarészben igen elmosódott határú értelmiségi kategóriákba soroltak összlétszáma „a magyar tartományokban" 95 587-ről 113 804-re emelkedett, ami csak kevéssel haladta meg a népesség általános növekedési ütemét.) Az értelmiségi rétegek arányának és összetételének a megítélését az egykorú adatszolgáltatás fogyatékosságai rendkívül megnehezítik. A műszaki és az agrárértelmiséget a népszámlálások alkalmával túlnyomó részben a köztisztviselők, illetve az ipari és a mezőgazdasági alkalmazottak közé sorolták. Az utóbbiak közül a gazdatisztek számát – az erdélyiek mellőzésével – Fényes Elek 1847-ben 6540-re, Galgóczy Károly 1855-ben viszont csak 4958-ra becsülte. A magánalkalmazottként dolgozó mérnökök, műszaki értelmiségiek – náluk minden bizonnyal jóval alacsonyabb – számára vonatkozóan még érdemleges becslés sem áll rendelkezésünkre.

1857-ben a közhivatalok tisztviselőinek és a közalkalmazottként működő pedagógusoknak a számát 52 798-ban, az írókét, művészekét és magánoktatókét 12 571-ben, összesen tehát 65 369-ben állapították meg. Az azonos kategóriákba soroltak összlétszáma 1869 végén 74 779 főre rúgott. A növekedés megközelítően arányos volt az össznépességével. Az utóbbi népszámlálás rovatai a részleteket is jobban megvilágítják. Ezek szerint a közhivatalnokok száma 35 540, a pedagógusoké 27 221, a hivatásos íróké és szerkesztőké 715, a „művészeké" pedig 11 303 volt. Az utóbbi adat valószínűvé teszi, hogy az előadó- és képzőművészeken kívül a kőfaragóktól a mutatványosokon át a kocsmai zenészekig sokan kerültek ebbe a kategóriába – fejlettebb minősítési szempontok szerint – illetéktelenül. A tudatformálásban oly nevezetes szerepet játszó vezető pedagógusréteghez – 1864-ből származó adatok szerint – a pesti tudományegyetem 70, a budai „műegyetem" 28, a felsőfokú gazdasági tanintézetek összesen 49, a jogakadémiák 80 oktatója és – megközelítő pontossággal – a gimnáziumok, reáltanodák mintegy 1627 tanára tartozott. 1857-ben 19 606 papot, lelkészt, szerzetest írtak össze. Létszámuk alig másfél százalékos növekedése 1869-ig lassúbb volt ugyan valamennyi értelmiségi kategóriáénál, de arányuk – a hivatalnokokét és a pedagógusokét kivéve – így is minden más értelmiségi rétegét jelentősen felülmúlta. (Az egyházak tudatformáló hatását megsokszorozta, hogy a tanítók és a tanárok több mint 95%-a felekezeti iskolában működött, egyházi felsőbbsége elégedetlensége esetén az újraalkalmaztatás csekély reményével.)

Noha a magyar értelmiség soraiban hagyományosan igen magas volt a jogi végzettségűek aránya és, Fényes Elek 1847-ben – az erdélyieket számításba sem véve – 4123 ügyvédről „tudott", 1857-ben az ügyvédek, közjegyzők, sőt a „nyilvános és felhatalmazott ágensek" (ügyintézők, kijárók) és a kereskedelmi magánügynökségeken dolgozó tisztviselők együttes számát csak 3345-ben állapították meg. A kapitalista fejlődés és nem utolsósorban a birtokrendezési perek lavinája igen gyors ütemben szélesítette a nyilvános joggyakorlatot folytatók rétegét, számuk 1869-re 4884-re szökött. Ennél nagyobb mértékben csak az egészségüggyel hivatásszerűen foglalkozók száma növekedett. 1857-ben összlétszámuk 7267 volt, 1869-ben 14 283, azaz majdnem megkétszereződött. Az utóbbi népszámlálás rovatai azonban azt is megvilágítják, hogy az egészségügyiek közel kétharmada az ápolószemélyzethez tartozott, illetve szülésznőként működött, s a több mint 15 millió lelket számláló országban mindössze 2807 volt az orvosok, 1051 a sebészek és 1437 a gyógyszerészek száma. (Ennek ellenére az önkényuralom kegyeltjei által irányított pesti tudományegyetemnek az 1859–60-as tanévről szerkesztett beszámoló jelentése az orvoskaron képzettek számát „elegendőnek" nyilvánította „a koronaország szükségleteinek a kielégítésére".[6])

Az értelmiség utánpótlását mindenekelőtt önmaga szolgáltatta. Az 1848–49-ben nagy vérveszteséget szenvedett honorácior réteg fiaiból került ki az értelmiségi foglalkozásúak derékhada. Fiatal birtoktalan nemesek a hagyományos közhivatali, jogi, gazdatiszti pályák mellett mind nagyobb számban tűntek fel a pedagógusok és a mérnökök soraiban is. (Nemcsak az emigráció sajátos létviszonyai, hanem a hazai körülményekkel való számvetés is magyarázza, hogy Kossuth mindkét fiát mérnöknek nevelte.) A polgárfiúk – leginkább az apai műhelyből, boltból kiszoruló másodszülöttek, vagy a tőkeszegénység által szűkre szabott kispolgári létforma korlátain más eszköz híján tanulmányi eredményeikkel túllépők – minden értelmiségi pályán növekvő számban jelentek meg. A hajdani kiváltságos polgárság leszármazottai mellett, sőt már az övékét is meghaladó mértékben a zsidó polgárság fiainak aránya növekedett meg közöttük. A *Pesti Napló* már 1855-ben példamutatónak minősítette tanulási kedvüket, kiemelve, hogy Pesten a zsidó diákok száma „népesség arányában minden tanodában majdnem a legnagyobb".[7] Gyors ütemben növekedett arányuk az egyetemi hallgatók között is szinte minden szakon, de legkivált az orvoskaron, ahol az 1850-es évek végétől kezdve rendszeresen meghaladta az egyharmadot. A gyógyszerészképzésből azonban – a jogegyenlőség sérelmére – a korszak egészén át kirekesztették őket. A diploma a fiatal zsidó származású értelmiségiek számára nemcsak a hivatásbeli, hanem a társadalmi érvényesülés fontos feltételét is jelentette. (Korányi Frigyes például, aki már 1848-ban honvédorvosként működött, 1860-ban elnyerte egy birtokos nemesi származású Bónis lány kezét, korszakunkban orvosi, illetve ügyvédi diplomát szerzett testvéröccsei közül az utóbbi pedig 1866-ban vette nőül annak a testvérhúgát.)

---

[6] Közli: Sashegyi Oszkár, Iratok a magyar felsőoktatás történetéből. 1849–1867. Bp. 1974. 279.

[7] Idézi: Buzinkay Géza, A Bach-korszak művelődéspolitikája Magyarországon. (Bölcsészdoktori értekezés az Egyetemi Könyvtár kézirattárában) Bp. 1973. 108.

Az önkényuralom idején a „magyar tartományokba" vezényelt birodalombeli hivatalnokoknak csak kis hányada gyökeresedett meg itt. Náluk jóval nagyobb számban léptek az asszimiláció útjára azok a külföldi műszaki értelmiségiek, akik magyarországi üzemekhez szerződtek (kiemelkedett közülük az 1860-as években a Ganz-gyár irányítójává előlépett Mechwart András), illetve lajtántúli vállalatok itteni gyáraiba kerültek, még inkább azok a vasúti tisztviselők, akiket tartósan magyarországi állomáshelyre rendeltek. A nemzetiségek korábban túlnyomórészt egyházi értelmiségéhez most mindenekelőtt egy szélesedő hivatalnokréteg társult. Ez elsősorban értelmiséget kitermelő polgárságuknak a gazdasági-társadalmi fejlődés hatására bekövetkezett lassú izmosodásával függött össze, de némiképpen a magyarság vezető szerepének a felszámolására irányuló bécsi törekvésekkel is. A polgári fejlődésnek a nemzeti öntudat erősödésére gyakorolt hatása is megmutatkozott abban, hogy – főként a horvátok, szerbek és szlovákok körében – minden addiginál gyorsabb ütemben nőtt a képzett pedagógusok és jogászok aránya, az írók és a lapszerkesztők száma.

A néptömegek világából továbbra is nagyon keskeny és rendkívül nehezen járható út vezetett az értelmiségi szintig. Leginkább még az utánpótlásukról ily módon is gondoskodni igyekvő egyházak karoltak fel ösztöndíjban részesítve, vagy papneveldébe juttatva egy-egy tanulékonynak ítélt parasztfiút. Különben csak rendkívüli adottságok, az akaraterő és a pártfogót biztosító szerencse kivételes összjátéka tette lehetővé – az egykorú fogalmazás szerint – „a társadalom mélyén" jelentkező tehetség tényleges kiemelkedését. (Még ahhoz is ez kellett, hogy a polgári értelmiségi származású, de árvagyerekként deklasszálódott olyan kivételes talentum, mint Munkácsy Mihály, aki gyermek-, majd kamaszfővel 6 esztendőn át asztalosinasként, közel 2 évig pedig legényként dolgozott, ne örök időkre maradjon primitív feladatok és durva mesterek kiszolgáltatottja.)

5. A KIALAKULÓ MUNKÁSOSZTÁLY

Az ipari kapitalizmus fejlődésének főbb jellegzetességei jól tükröződtek a munkásosztály kialakulásának a folyamatában. Az ipari munkásság derékhadát – minden fejlődés ellenére, az egész korszakon át – a kézműves műhelyek gárdája alkotta, amely többnyire még mindig az utánpótlásnak a céhes iparban szokott módján (cselédmunkával terhes inaskodás, vándorévekkel tetézett hosszú legénysor) egészült ki, mindenekelőtt a régi, városi munkáscsaládok köréből. A kézművеslegény álma a mesterré válás volt, a műhelynyitáshoz szükséges pénz összekuporgatásának reménye éltette. Többségük számára ez illúziónak bizonyult ugyan, különösen azokban az iparágakban, amelyekben a meglevő műhelyek számát is szüntelenül apasztotta a lajtántúli meg a hazai nagyüzemek versenye. Iparfejlődésünk tárgyalt ellentmondásai folytán azonban számos kisipari szakma fejlődése kapott új lendületet a feudalizmus felszámolása nyomán. Ez fokozta az érdekelt kézművеslegények kötődését a megszokott keretekhez, illetve – különösen 1860, az „iparszabadság" megvalósulása után – ténylegesen gyarapította a műhelynyitással kísérletezők számát. Az önállósodás mélyen beléjük ivódott vágya mellett szaktudásuk kézműipari alapozottsága magyarázza, hogy a manufaktúrával ellentétben a gyáripar már csak igen korlátozott mértékben fedezhette munkaerő-szükségletét a céhlegények soraiból. A legények gyáripari munkásokká legkönnyebben természetesen azoknak a tőkéseknek az üzemeiben váltak, akik tegnapi kézműves műhelyüket fejlesztették tovább. Míg esetükben az átformálódás – mondhatni – természetes úton ment végbe, akadtak céhlegények, akiket a nagyüzemek kötetlenebb világa és nem utolsósorban kedvezőbb munka- és kereseti viszonyai csábítottak az átállás nehézségeinek a vállalására. Ha nem is minden céh törölte el a mesterlegényeknek a forradalom idején biztosított engedményeket azzal a nyíltsággal, mint a nyíregyházi tímároké, akik 1850 elején határozatként iktatták a céhgyűlés jegyzőkönyvébe, hogy „a magyar minisztérium sok kedvezményeket tett ifjainknak, de az elmúlt, ehhez ragaszkodni nem lehet",[8] érthető, ha az 1851. évi „iparrendtartás" által az addiginál hosszabb „legényidő" letöltésére kötelezett, s szervezkedésükben a hatóságok által is korlátozott kézműveslegények közül nem egy a céhek fojtogatóan zárt világánál vonzóbbnak ítélte a formálódó gyárakét. Ehhez járult az, hogy a gyári munkások átlagkeresete többnyire jóval magasabb volt annál, amennyit a kismesterek legényeiknek fizettek. Mindez érthetővé teszi, hogy szüntelenül folyt a munkaerő áramlása a kézműipar területéről a gyáriparba, de a gátló tényezők folytán korántsem volt ez olyan mértékű és – az átálló munkások felkészültségét tekintve – olyan összetételű, amilyent annak még korlátozott fejlődése is megkívánt.

A gépesített nagyüzemek többsége külföldön toborozta vezető szakmunkásgárdájának jelentős részét. Szokás volt, hogy a külföldi gépeket ottani munkások szerelték fel, akik általában csak addig maradtak, amíg a hazaiakat betanították. Voltak azonban olyanok, akik ittragadtak hosszabb időre is, egyesek örökre. Akadt közülük, aki távoli országból érkezett, túlnyomó többségük azonban a birodalom nyugati feléből. Sokkal jelentősebb volt ennél, hogy az osztrák tőkések magyarországi vállalataik élére nagyrészt a lajtántúli üzemeikben képzett tisztviselőket és szakmunkásokat állították, s példájukat számos hazai alapítású nagyüzem is követte. Egyes számítások szerint a pest-budai fémiparban a külföldi születésű mesterek és munkások aránya 1857 és 1869 között 18%-ról 22,6%-ra, a gépiparban pedig 24,8%-ról 40,6%-ra nőtt. Noha számottevő részük a kisiparban dolgozott, minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy arányuk a nagyüzemekben volt a legmagasabb. Nemcsak az ipari központokban került sor külföldi munkások letelepítésére, hanem szinte mindenütt, ahol gyors volt az átmenet a kézi munkáról a gépi termelésre. Még olyan jellegzetes középüzemben, mint a bélapátfalvi kőedénygyár is „külföldi" volt a szakmunkások túlnyomó többsége, a segédmunkások azonban hazaiak voltak. A külföldi tőke kezére került bányák műszaki vezetői és előmunkásai szinte kivétel nélkül, de a vájárok jelentős hányada is lajtántúli volt. Ugyanakkor a korábban is művelt bányavidékeken hazai, főként német és szlovák, kisebb részben magyar és román bányászok dolgoztak, az ércbányászat hagyományosan fejlett körzeteiben a viszonylag magas technikai követelményeknek megfelelő, egyebütt a bányász paraszt munkájára jellemző szinten.

---

[8] Idézi: PÁSZTOR ATTILA, A nyíregyházi céhek helyzete és belső válságuk kibontakozása a XIX. század derekán (Kézirat az Eötvös L. Tud. egyetem Bölcsészettudományi Karán) Nyíregyháza, 1973. 49.

A szakmunkások aránylag vékony rétege mögött a nagyüzemi bérmunka követelményeivel most ismerkedő magyar és nemzetiségi tanulatlan munkások serege állt. Ezek javarészt városon szerencsét próbáló falusi nincstelenek voltak, akik ritkán kerültek közvetlenül a gyárba. Legtöbben kezdetben csak a városi, pesti építkezéseken dolgoztak tavasztól aratásig. A munkahely szomszédságában ütött kalyibák lakóiként, tömegszállások ágyrajáróiként mind többen maradtak az építkezések szüneteiben is a városban, hordtak zsákot a hajórakodókon, hasogattak fát a fűrésztelepeken, s elvállaltak minden alkalmi munkát. Árurakodáskor, esetleg üzembővítő építkezés alkalmával lépték át először a gyár küszöbét. Közülük válogatták ki a pusztán nyers fizikai erőt igénylő feladatokra a segédmunkásokat, majd tanítottak be egyet-egyet a gépek kezelésére. Fokozatosan szokták meg a gyári munkának a mezeitől eltérő jellegét, intenzitását és a bérmunkának az életformájukat, szemléletüket egyaránt átalakító fegyelmét. Növekvő szerep jutott a nagyüzemi termelésben az olcsó és ügyes női kezeknek, és nem hiányzott a korai kapitalista fejlődés jellegzetességeként a kisgyermekeket munkára fogó kíméletlenség sem.

Az ipari munkásság elégedetlenségét kereseti viszonyaival – bérharcok másutt tárgyalt sorozata mellett – jól példázza az az „üzenet", amit a Tudományos Akadémia épületén 1864–65-ben dolgozó kőművesek a falba süllyesztve juttattak el az utókorhoz. Elpanaszolták, hogy heti keresetük mindössze 10 forintra, nem egészen két mérő (alig egy mázsa) búza árára rúgott, s azt kívánták, „hogy aki ezen sorokat kézhez kapja, sorsa jobban menyen mind a miénk".[9]

Az ipari munkásság összlétszámának alakulását csak hozzávetőleges pontossággal követhetjük nyomon. A forradalom küszöbén Magyarországon (Erdély nélkül) az ipari munkásság létszámát (a bányamunkásokat nem számítva) 101 ezerre becsülték. Az 1857. évi népszámlálás adatai szerint létszámuk 168 ezerre, Erdéllyel együtt 182 ezer fölé emelkedett.

---

[9] Először közölte: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Szerk. KOVÁCS MÁTÉ. Bp. 1970. 136–137.

A bányamunkások számáról valamelyest is megbízható adatok csak az 1860-as évek első feléből vannak, amikor létszámukat 41–44 ezerre tették. Az önkényuralom korának dereka táján tehát az ipari munkásság összlétszáma 220–230 ezer körül mozgott. Az 1869. végi népszámlálás idejére ez a szám mintegy 390 ezerre emelkedett. A lehető legmagasabbra becsülve az 1867–69 közti konjunkturális szakasz létszámnövekedését (és az erdélyi munkások, illetve a bányászok 1847. évi számát) sem lehet kétséges, hogy a magyarországi ipari munkásság összlétszáma már a feudális rendszer felszámolását követő első két évtizedben, az önkényuralom korában legalábbis megkétszereződött. A bérmunkásság töredékét tette ki csupán, de az ipari munkásság növekedési ütemét is kétszeresen meghaladó arányban gyarapodott az árucsere mértékében és módjában bekövetkezett gyökeres változás mutatójaként a kereskedelemben és a szállítmányozásban foglalkoztattak száma.

6. A DIFFERENCIÁLÓDÓ PARASZTSÁG

A „magyar tartományok" 1857-ben 13,6 millióra rúgó össznépességének mintegy háromnegyedét a parasztság tette ki. Gyors ütemben indult meg a kétkezi munkával földet művelő lakosság túlnyomó részét képező, földesúri függésből szabadult volt jobbágyságnak, s a töredékére rúgó szabad parasztságnak, így a kiváltságos jászkun kerületek, a székely, szász székek és a szabadalmas mezővárosok népének meg a parasztsorú bocskoros nemességnek az összeolvadása. Kivételt képezett a területi, életformabeli s némiképpen rendi különállásba szorult délszláv határőrparasztság milliós tömege. Történetkutatásunk számszerű pontossággal még nem állapította meg, hogyan rétegződött a parasztság egésze a feudalizmus felszámolásakor. A jobbágyfelszabadítás idején a szűkebb Magyarország parasztságának a túlnyomó többségét alkotó úrbéresek hozzávetőleges megoszlását telkesekre és (nagyrészt parasztsorú, töredékében polgári foglalkozású) zsellérekre a következő – fenntartással kezelendő – adatsor érzékeltetheti: telkes jobbágy volt közülük 39,50%, házas zsellér mintegy 53,33%, házatlan zsellér pedig 7,17%.

Maga a telekkel bíró parasztság is erősen differenciálódva érte meg a jobbágyfelszabadítást. A valóságot a legjobb esetben is csak megközelítő adatok szerint a gazdák kb. 8–10%-a lehetett egész telkes, vagy annál is többet bíró, kb. 45%-a fél-, kb. 40–42%-a a negyedtelkes, s mintegy 5%-a nyolcadtelkes. Tekintettel azonban arra, hogy az úrbéres egész teleknek az 1767. évi Urbárium által megszabott terjedelme megyénként és megyén belül a községek kategorizálásától függően 23 és 61 „osztályozott" (azaz a minőségi különbségek „kiegyenlítésére" 1100, 1200 vagy 1300 négyszögöllel – néhány délvidéki megyében ennél is többel – mért) hold között mozgott, a jelzett arány csak a differenciáltság előrehaladott voltát bizonyítja, de korántsem teszi lehetővé az úrbéres telki állományként birtokolt föld tényleges megoszlásának bemutatását. (Erdély és a Partium egykori területére vonatkozólag pedig egyelőre meg kell elégednünk annak a megállapításával, hogy ott a jobbágytelkek terjedelme sokkal kisebb, s a telkes gazdák birtokátlaga még sokkal alacsonyabb volt, mint az ország törzsterületén.) A magyarországi volt telkes jobbágyság a maradványföldeket sem mindenütt birtokolta telekhányadai arányában, még kevésbé az irtásföldeket, a szőlőket pedig sehol. A birtokrendezések alkalmával a telkes jobbágyságnak jutó legelő-, erdőilletmény pedig, ha a községen belül telekarányosan osztották is meg, községenként változó terjedelmű volt, és nem állt korrelációban az egész telek helyi mértékével. Mindez magyarázza, hogy miért jelenti – felmérésen alapuló országos statisztika híján – történetkutatásunk még megoldatlan feladatát a volt telkes jobbágyok által a kapitalista korszak kezdetén birtokolt földállomány megoszlásának bemutatása. Rétegződésük pontosabb megítéléséhez emellett szükség lenne legalább a jószágállomány megoszlásának ismeretére is. Országos viszonylatban azonban legfeljebb az valószínűsíthető, hogy a jószágállomány birtoklása (noha egészen szélsőséges példák is akadnak) valamivel kiegyensúlyozottabb volt a telkesek között, mint a földállományé. Országos adatok nem teszik lehetővé a birtokos parasztság rétegződése előrehaladásának nyomonkövetését sem. A helytörténeti kutatás eredményei azonban igazolják, hogy e folyamat, a birtokrendezések lebonyolódásával párhuzamosan, legerőteljesebben a fejlett árupiaci kapcsolatokkal rendelkező területeken gyorsult fel. Noha a telekfelosztás korlátozását az önkényuralmi hatóságok a korszak egészén át fenntartották, tömegesen került sor arra, hogy a családtagok gyakorlatilag megosztoztak, s az önálló gazdálkodás útjára léptek, annál is inkább, hiszen az 1861-

ben átmeneti ideig működő magyar megyehatóságok jó része erre a jobbágyfelszabadítás által feljogosítottnak nyilvánította őket.

A nem nemesek birtokképtelenségének, majd az ősiségnek a felszámolása a jogi lehetőségét, a birtokrendezés a gazdasági, a tőkés árupiaci kapcsolatok uralkodóvá válása pedig az anyagi feltételeit teremtette meg a birtokforgalom soha nem ismert mértékű kibontakozásának a falun. Noha időszakosan érvényesülő tényezők hatására, mindenekelőtt annak következtében, hogy sokfelé megkönnyebbedett a földszerzés az „úri birtok" vagy a korábban műveletlen területek rovására, helytörténetírásunk a középparasztság megerősödésének számos példáját ismertethette, általában a középrétegek rovására, az elaprózódás tendenciáját érvényesítve nőtt a törpebirtokos rétegek aránya, illetve gyarapodott a gazdag parasztság birtokállománya. Ennek a kétirányú fejlődésnek az üteme az árutermelésbe viszonylag korlátozottabban bekapcsolódott területeken bizonyult a leglassúbbnak, így Erdélyben és az északkeleti vármegyékben, leggyorsabbnak pedig a Nyugat-Dunántúlon és az Alföld középső területein. A Dunántúl nagy részén a paraszti birtok elaprózódásának előrehaladásával korántsem haladt párhuzamosan a gazdagparaszti felhalmozásé. A nagybirtokrendszer útját állta egy jelentékeny vagyonos paraszti réteg kialakulásának. Ez elsősorban azokban az alföldi körzetekben következett be, ahol már a feudalizmus idején országosan a legmagasabb volt a teleknagyság átlaga, illetve a nagybirtok kevésbé korlátozta a birtokforgalmat, ugyanakkor a paraszti földfelhalmozás korábban nem ismert lehetőségei adódtak a parcellázások, a legelőfeltörések és az ármentesítések révén. Míg a Maros–Tisza szögében és a Duna–Tisza közén elsősorban a természettől, esetleg társaiktól hódítottak földet az arra képes parasztgazdák, s vertek tanyát régi és új kitelepülési tilalmakkal dacolva, sőt hatálytalanításukért is sikeresen szállva harcba, addig a Felső-Tisza vidékén, az Alföld északi peremén és a Közép-Dunántúlon az erőtlenedett nemesi birtokosok földjei a falu tőkés elemein (molnárokon, kocsmárosokon, kereskedőkön) kívül parasztok kezére is kerültek.

A jobbágyfelszabadításkor a parasztság legszélesebb rétegét képező úrbéres házas zsellérség viszonyaiban bekövetkezett változás volt a társadalmi szerkezet egykorú átalakulásának egyik legfontosabb tényezője. A jobbágyfelszabadításkor a házas zsellérség töredéke, mintegy 4%-a birtokolt kicsiny, nyolcad teleknél kisebb úrbéres földet, ennél nagyobb hányada egyéb kategóriájú, maradvány-, illetve irtásföldnek minősülő parcellát, még inkább kisebb-nagyobb pászta szőlőt. A többieknek meg kellett elégedniök az úrbéres házas zselléreket illető 150 négyszögöles beltelekkel, a közlegelő – korántsem mindenütt korlátozásmentes – használatával, ami számukra a legfontosabb kereseti forrást biztosító fuvarozás, nyomtatás legfőbb feltételét jelentette, és – esetlegesen – az erdőélés lehetőségével. A házas zsellérek a birtokrendezés során a nyolcad telkesekével azonos terjedelmű, azaz 0,5 és 2,75 kis hold közötti legelő-, esetleg 0,25–1 kis hold kiterjedésű erdőilletményhez jutottak. A telkes gazdákétól elkülönítve kimért zsellérlegelőt, erdőrészt még átmeneti időre is alig valahol hagyták meg közös használatban. Legtöbb községben menten egyéni parcellákra szabdalták, hogy a földet szántóvá fordítva végre megteremthessék az annyira vágyott „önálló" gazdaságot. Annál inkább törekedtek erre, mivel a közlegelőn tartott jószág révén korábban szerzett fuvarozási keresetet a vasút és a gőzhajózás erősen csökkentette, a gabonanyomtatás lehetőségét pedig mindinkább veszélyeztette a gépi cséplés térfoglalása. A felszabadult parasztság legszélesebb rétegét alkotó házas zsellérség túlnyomó része régi életformáján is sokat változtatva, a birtokos parasztság alsó rétegéhez sokban hasonuló törpebirtokos földművelővé, jellegzetes félproletárrá alakult. Kertészkedő, bortermelő rétegeit kivéve nyomorparcellája fenntartani nem tudta, de mégis a faluhoz kötötte. A nehézsorsúak kegyetlenségével hajszolta magát és családtagjait, hogy gazdaságát gyarapíthassa. Elég volt azonban az agrárkonjunktúra egy-egy hullámvölgye, vagy az 1860-as években oly gyakori természeti csapások valamelyike ahhoz, hogy a nincstelenek közé süllyedjen. Akik megkapaszkodtak a birtokoslét határán, időszakosan azok is rákényszerültek a bérmunkára, feles, sőt a romló feltételek folytán nem ritkán harmados föld vállalására is, s mint részben önellátók rontották a teljesen bérmunkára utalt nincstelenek kereseti lehetőségeit. Hozzájárultak ahhoz, hogy az ipar felszívó hatásától még csak korlátozottan befolyásolt hazai munkaerőpiacon az átlagbérek a létminimum körül vagy annak is alá-alábukva alakultak.

A jobbágysorból jött birtokos parasztság rétegzettségétől alig különbözött a parasztsorsú nemességé. A kisbirtokos, bocskoros nemesség differenciáltsága némileg még fokozottabb is volt, különösen a főként nemesek lakta kiváltságos községekben. Az általában eredetileg is tágasabb határ, a korábbi és erőteljesebb bekapcsolódás az árutermelésbe és a telekelaprózás korlátozásának hiánya magyarázzák ezt. Következményei a birtokrendezés után gyors ütemben kibontakozó egybeolvadás során abban mutatkoztak, hogy míg a kisbirtokos nemesek számarányuknak megfelelő, sőt helyenként azt némileg meghaladó mértékben kerültek a törpe-, illetve a kisparaszti rétegekbe és igen kis számú volt a középparasztságuk, ugyanakkor a gazdag parasztságnak aránytalanul nagy hányada került ki soraikból. Az alföldi volt szabad kerületek parasztságának rétegezettsége már-már megközelítette a leginkább differenciálódott parasztságú területekét. Erdélyben – amennyire ismerjük – a differenciálódás mellett jelentős területeken a volt szabad parasztság, elsősorban a székelység gazdasági helyzetét általános hanyatlás jellemezte a helyi birtokosság földelsajátításának, a kizsákmányoló adópolitikának és a munkamegosztás fejletlenségének együttes következményeként.

A birtokos parasztságnak a korszak végére kialakult erős rétegzettsége, az „úri birtokosokéhoz" hasonlóan országos viszonylatban csak közvetetten mutatható be az 1869. évi, az egész magyar államterületre kiterjedő birtokstatisztika segítségével. Tekintettel arra, hogy ez csak egy-egy község határai közt összesítette egy-egy birtokos földjeinek összterjedelmét, nemcsak a birtokok száma múlja felül a birtokosokét a statisztikában, hanem a birtokkategóriák szerinti arány is eltérhet némileg a birtokosok tényleges rétegzettségétől. Emellett – különösen a legalsó, illetve a legfelső kategóriában – számos olyan birtok is szerepel, amely nem parasztkézen, hanem polgári vagy értelmiségi telekbirtokos, illetve „úri birtokos" tulajdonában állhatott. Igaz jó néhány 100 hold feletti birtok viszont gazdag paraszt kezén lehetett.

3. táblázat

A 100 kat. hold alatti földbirtok megoszlása Magyarországon és Erdélyben (1869)

Birtokkategória, kat. hold	Birtokok száma	A 100 hold alatti birtokok %-ában
5 alatt	1 444 400	58,85
5 – 15	643 091	26,17
15 – 30	260 619	10,61
30 – 50	77 280	3,14
50 – 100	30 336	1,23

A birtokstatisztika – a jelzett fenntartások ellenére – jól mutatja a birtokos parasztság differenciáltságának mértékét az 1860-as évek végén. A birtokos parasztságnak legalább a fele a törpebirtokos, félproletár lét határán mozgott, több mint egyharmada tartozott a kisbirtokos, középparaszti kategóriákba, s csak mintegy huszada a jómódú vagy egyenesen a gazdag parasztságba.

A birtokos és törpebirtokos parasztság mögött a nincstelenek tömege állt. A jobbágyfelszabadításkor legfőbb rétegeit a Magyarországon (Erdély nélkül) 100 ezer családra becsült úrbéres házatlan zsellérség, valamint a közel 200 ezer főre tehető gazdasági cselédség alkotta. A majorsági zsellérség kisajátításra kerülő tízezrei éppen úgy ezt a tömeget gyarapították, mint a földjüket vesztő birtokos parasztok és a törpebirtokos szinten megkapaszkodni nem tudó házas zsellérek. A helyi adatok tanúsága és – az alapvető tendenciák regisztrálásánál e vonatkozásban többre nem alkalmas – népszámlálások jelzései szerint az 1860-as években különösen felgyorsult a falusi nincstelenek arányának növekedése. Ez szoros összefüggésben állt a birtokrendezés előrehaladásával, a kapitalista fejlődés térhódításával, a nagy természeti csapások sorozatával, köztük az 1863. évi aszály rettenetes pusztításával és az állatállományt ismételten megtizedelő marhavész következményeivel. A legelők feltörése sokfelé, mindenekelőtt az Alföldön a nincstelenek közé vetette a korábban saját jószágot is legeltető rideg pásztorokat, vagy szorította az új életformát elutasító, a bérmunka fegyelmét nem tűrő elemeket a falusi és mezővárosi lázongó parasztokkal és a katonaszökevényekkel együtt az újra szaporodó betyárbandák soraiba. Az ország törzsterületének parasztsága – szórványos délvidéki esetektől eltekintve – mentes volt még a kivándorlási törekvésektől. A túlnépesedett Felvidék elsősorban szlovák és kárpátukrán szegényparasztsága, amely – nem kevés illúziót táplálva a kormányzat telepítési szándékai iránt – az országon belül remélte földéhsége és a szó szoros értelmében vett éhsége csillapítását, az 1860-as évek elején érdemleges eredmény nélkül kísérletezett a hajdani vándormozgalom új hullámának a kibontakoztatásával. Az aggasztó méretű és riasztó jellegű, már-már a gyermek- és leánykereskedelem formáját öltő székely kivándorlás miatt hiába emeltek szót azok, akik itthon és az emigrációban szem előtt tartották népük és nemzetük igazi érdekeit.

Míg a falusi nincstelenek tömege számos csatornán át és gyors ütemben gyarapodott, ritkaságszámba ment, ha közülük valaki (s ez leginkább kuporgató cselédnek, vagy önálló gazdaságot bíró özvegyasszonnyal házasodó legénynek sikerült) akárcsak a törpebirtokosok közé is kapaszkodhatott. Az agrárproletariátus soraiból a kétlaki életmód és a napszámos lét lépcsőin át az ipari munkásságba vezető út keskenynek bizonyult. A parasztság differenciálódása gyorsabban termelte ki az agrárproletariátust, mint amilyen mértékben annak munkaerejét a kapitalizálódó mezőgazdaság folyamatosan igényelte, és mint amilyen ütemben az ipari fejlődés ténylegesen felszívta. Ez adja annak a magyarázatát, hogy az 1857-es és az 1869-es népszámlálások által eltérő módszerekkel számba vett (és így egyenként közvetlenül nem szembesíthető) jellegzetesen paraszti eredetű proletár rétegek („mezőgazdasági segédmunkások", „szolgák", „napszámosok") összlétszáma a jelzett időszakban mintegy megkétszereződött, noha az ipari munkásság létszámnövekedése is elsősorban ezekből a rétegekből nyerte fedezetét.

A „magyar tartományok" össznépessége 1850-ben 13,4, 1857-ben 13,7, 1869 végén 15,4 millióra rúgott. Az eltérő módszerrel készült, s így korántsem teljesen megbízható népszámlálások eredményei szerint az 1850-es években a természetes szaporodás a minimálisra zsugorodott. Ezt a részadatok is megerősíteni látszanak, hiszen 1855-ben például az elhalálozottak száma tetemesen meghaladta az élve születettekét. A második periódusban kimutatott mintegy 1%-os évi népszaporulat meghaladta az egykorú európai átlagot. De a viszonylagos elmaradottság egyértelmű jelzője ugyanakkor az, hogy az átlagos életkor, néhány orosz kormányzóság kivételével, a legalacsonyabb nálunk volt az egykorúan számbavett európai országok közül.

Az önkényuralom korában kibontakozó társadalomszerkezeti változásokat az idézett népszámlálások adatsorai nem teszik pontosan nyomon követhetőkké. Azt azonban, hogy az alapvető tendencia a kapitalista átrétegződés folyamata volt – a helyi adatok sokasága mellett –, e népszámlálások is vitathatatlanul tanúsítják. Kétségtelen ugyanis, hogy a bérmunkás rétegek növekedésének üteme már erősen meghaladta a lélekszám átlagos gyarapodásáét, s ezen belül igen jelentős mértékben a tulajdonos kategóriákba tartozókét. Ugyanakkor az a körülmény, hogy a nagybirtokos arisztokrácia át tudta menteni, vagy a hatalom segítségével helyre tudta állítani legfontosabb pozícióit, és nehéz küzdelem után ismét az uszályába vonta a hajdani kiváltságosok „úri'' rétegét a hozzá felzárkózó régi és új polgárság többségével együtt, valóságos társadalmi zárótömb kialakulását eredményezte. Az adott körülmények között, amikor a fent levők gazdasági bázisa alig szélesedett gyorsabb ütemben, mint ahogy kitermelték saját utánpótlásukat, ez a zárótömb messzemenően korlátozta a mélybe szorultak felfelé jutását, a társadalmi felhajtóerők érvényesülését.

VI. FEJEZET

KULTURÁLIS ÉRTÉKEK MENTÉSE ÉS GYARAPÍTÁSA

1. GYÖTRELMES FELTÉTELEK

A csataterek és a vesztőhelyek áldozatain kívül bújdosás és börtön, kényszersorozás és száműzetés fosztotta meg rövidebb-hosszabb időre, ha nem éppen örökre a magyar értelmiség legjobbjainak fényes sorától a hazai szellemi életet. Annak, aki átvészelte az összeomlást, a rémuralmat, átlábolta – legalább alkotóképessége megújításának mértékéig – az értelmiségieket mindenki másnál erősebben megkínzó belső válságokat, s a folytatás vagy újrakezdés szándékával jelent meg a kulturális fórumokon, számolnia kellett mind a rendszabályozó, cenzúrázó hatalom, mind az önkényuralom kiszolgálóitól viszolygó közönség bizalmatlanságával. Nehéz volt helytállni, még nehezebb előrelépni a kulturális élet minden korábbinál bonyolultabbá vált színterén. Nehéz volt szembeszállni a beolvasztással, a nyelvi és szellemi germanizálással, átmenteni az öröklött és a felvilágosodástól a forradalomig lefolyt polgárosító küzdelmekben formálódott új nemzeti értékeket, ugyanakkor megvédeni őket a kisajátításukra s a nyíltan vagy burkoltan eltorzításukra irányuló konzervatív törekvésektől. Nehéz volt megőrizni a feudális előítéletek és az avult dogmák újraélesztői ellenében a tudományos problémák szabad vizsgálatának a lehetőségeit. De nem volt könnyű oltalmazni a hazai szellemi életet az 1848-as forradalmak vereségéből táplálkozó antidemokratikus szkepszis uralomra jutásától sem, még kevésbé attól, hogy – vele is szoros összefüggésben – a természet fejlődésének, főként pedig a társadalmi és a politikai berendezkedés változási lehetőségeinek a megítélésében ne az minősüljön korszerűnek, ami valójában csupán újnak álcázott idejétmúlt volt. Mindez egykorúan a maga összességében a kulturális élet kevés szereplőjében tudatosodott, s a tisztázódást kellőképpen segítő fórumok híján korántsem érvényesült maradéktalanul.

2. A TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEK

A Tudományos Akadémia addigi történetével s a sorsára befolyást gyakorló társadalmi erők tudománypolitikai szemléletével függött össze, hogy elsősorban a „szellemi tudományok", s kevésbé a természettudományok fellegvárának tekintették. Az Akadémia tudományos „fellegvár" volta egy évtizeden át elsősorban a megközelíthetetlenségben, kényszerű elzárkózottságban öltött testet. Nagygyűlést 1858-ig nem tarthattak. Konzervatív vezetéssel tanácskozhatott ugyan a megrostált tagság (soraiból törölték az elítélteket és a száműzötteket), de csak zártkörű kisgyűléseken vagy olyan osztályüléseken, ahol összesen 8 főnyi „hallgatóság" számára akadt hely. A kormányzat 1854-ben bekérte az Akadémia alapszabályait, de négy évig késlekedett megerősítésével. Végül is törölve az alapszabályokból az utalást a tudományok „magyar nyelven való" művelésére, noha alapítói ezt annak idején nagyon is céltudatosan tették megmásíthatatlan követelménnyé, teljhatalmú kormánybiztos ellenőrzése alá rendelte az Akadémiát. Magának a testületnek csak a jelölés lehetőségét biztosítva, az uralkodónak tartotta fenn az elnök, a polgári és katonai kormányzónak pedig az új tagok és a tisztségviselők kinevezésének a jogát. Hiába érvelt az Akadémia Deák Ferenc tollával e határozat ellen, a tiltakozásnak nem adtak helyet.

A Döblingbe zárkózott Széchenyi ünnepélyes óvással fordult az Akadémiához, alapítványa kamatai folyósításának megvonásával fenyegetett, ha a módosított alapszabályokat alkalmazzák. Levelét a Dessewffy Emil gróf által vezetett igazgatótanács még saját ülésén sem merte felolvasni, kéziratos másolatai azonban országszerte terjedtek. 1858 őszén az Akadémia igazgatótanácsa meghajolt az uralkodó akarata előtt, s kénytelen-kelletlen magáévá tette a módosított alapszabályokat. A hatalom pedig, amely ekkortájt már kereste bázisa szélesítésének a lehetőségeit, tartózkodott a leginkább kifogásolt rendelkezések érvényesítésétől, s beérte azzal, hogy az Akadémia irányítása az igazgatótanácsban többséget alkotó, Dessewffy vezette konzervatívok és a velük kompromisszumok révén együttműködni kész, az előtérbe mindinkább Deákot állító, hajdani centralista csoport kezében maradt.

Az oly hosszú szünet után, 1858 végén megtartott akadémiai közgyűlésen a két vezető csoport megegyezése nyomán, több érdemes mellőzésével és számos érdemtelen megválasztásával egyidejűleg, a magyar szellemi élet sok tényleges kiválósága is tagja lett az Akadémiának, élükön Arany Jánossal. A nagydíjak egyikét pedig Petőfi költői életművének ítélték, noha verseinek csak csonkított gyűjteménye láthatott napvilágot. Az Akadémia további működése szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy (az önkényuralmi rendszer válságba jutásának következményeként) 1861-ben megszabadult az önkényuralom kiszolgálását konzervatív elfogultsággal társító Toldy Ferenc titkárkodásától, ha befolyásától nem is. Utódának, a történész Szalay Lászlónak, majd az ő 1864-ben bekövetkezett halála után a titkárrá választott Arany Jánosnak az volt a célja, hogy fenntartva értékőrző funkcióit is, a korszerű polgári tudományosság előmozdítójává, a hazai valóság reális feltárásával az ismeretek egyetemes kincseinek gazdagítójává tegye az Akadémiát. Törekvéseik érvényesítését azonban sokban nehezítették a konzervatívok akadémiai pozíciói, annál is inkább, hiszen elhúnytáig, 1866-ig a konzervatív arisztokrácia politikai csoportosulásának szellemi vezére, Dessewffy Emil gróf töltötte be az elnöki tisztséget. Ő pedig, ha általánosságban elfogadta is a tudomány polgári értelemben vett szakszerűségének az elvét, azt kívánta az Akadémiától, hogy „folytonosan fegyverben és harcban" álljon „a mai kultúra korcsosító befolyásával,"[1] ami nagyon is ellenkezett a mindenoldalú tájékozódás igényével és a kutatómunka korszerű fejlesztésének a követelményével. Az 1860-as években az sem vált az Akadémia működésének a javára, hogy a hajdani centralistákból és a hozzájuk csatlakozókból formálódó kör mind több csoportérdeket, hovatovább pártszempontot vegyített a tudománypolitikába.

Az Akadémia legfontosabb szerepét kiadói tevékenységével töltötte be. Szakfolyóiratok egész sorának a megjelentetésében működött közre, és eredményesen szorgalmazta irodalmi emlékek, történeti források kiadását is. Hagyományápoló funkciót látott el emlékünnepségek szervezésével, pályázatok kiírása révén pedig némileg az alkotó munkát is serkentette. Gyűjtést kezdeményezett nemcsak saját palotájának felépítésére, hanem nemzeti értékek megmentésére is, emellett erkölcsileg támogatta kulturális egyletek és vállalkozások egész sorát.

---

[1] Idézi: R. Várkonyi Ágnes, A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. II. Bp. 1973. 330.

A Kisfaludy Társaság, amelynek a taglétszáma száműzetés és elhalálozás folytán alig tucatnyira apadt, az 1858-ban megtartott első ülésén kizárólag alapszabályainak módosításával foglalkozhatott. Érdemleges munkáját Eötvös József elnökletével csak 1860 tavaszán kezdhette meg. Titkárává Arany Jánost választotta, akinek ez tette lehetővé, hogy Pestre költözzék. 1860-ban indította meg a Társaság Arany szerkesztésében igényes, de rövid életű kritikai szemléjét, a *Szépirodalmi Figyelő*-t. Az 1860-as években mindinkább a hajdani centralistákból és a hozzájuk csatlakozókból formálódó „irodalmi Deák-párt'' irányítása alá került a Kisfaludy Társaság is, ezért sem tudott eleget tenni egy minden irányzat számára kaput nyitó irodalmi egyesület feladatainak. Fontos szerepet töltött be hazai és magyarra fordított külföldi klasszikusok kiadásával. Gondozásában jelent meg 1864-től folyamatosan az első teljes magyar Shakespeare-kiadás, amelynek minden költségét a szerb származású Tomori Anasztáz viselte.

Míg a Kisfaludy Társaság kiadói tevékenysége az évtizedfordulóig kényszerűen igen korlátozott maradt, addig az 1848-ban alapított katolikus könyvkiadó, amely 1852-ben a Szent István Társulat nevet vette fel, rövid idő alatt átütő sikert ért el. Noha széles körű és eredményes tagtoborzást csak 1857-ben, alapszabályai jóváhagyását követően indíthatott, a papság és az egyházi iskolák tanári gárdájának segítségével terjesztett kiadványait már az 1850-es években óriási példányszámban jelentethette meg.

Legkorábban a természettudományi testületeket ébresztette új életre a kormányzat engedélye. A reformkorban alakult és tisztogatásnak alávetett Természettudományi Társulat már 1850-től folytathatta, az 1848-ban alapított Földtani Társulat pedig ekkor kezdhette meg érdemleges működését. A szaktudományok fejlődésében fontos szerepet töltöttek be, kisugárzásuk azonban korlátozott maradt. Vahot Imre 1854-ben új, „Hasznos ismereteket terjesztő társulat'' megteremtését indítványozta, a természettudományok és a társadalom tudományok eredményeinek széles körü ismertetésére. Javaslatait azonban nem valósították meg. A reformkorban alapított Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Egyesülete csak 1863-tól tarthatta meg ismét rendszeresen vándorgyűléseit. Azok azonban sem a szaktudományi problémáikba mélyedő kutatókra, sem az ismeretterjesztés közvetlenebb formáit igénylő szélesebb közönségre nem gyakoroltak olyan nagy hatást, mint azt – a reformkori előzmények alapján – rendezőik remélték.

Néhány kisebb vidéki gyűjteményen és a nagyszebeni Brukenthal Múzeumon kívül tudományos szempontból értékes tárgyi anyaggal csak a Magyar Nemzeti Múzeum rendelkezett. 1849 után sikerült megszereznie a feloszlatott Iparegyesület gyűjteményeit, több természettudományi társulat pedig jószántából bízta gondjaira szemléltetésre alkalmas anyagát. Számottevően gyarapodtak a Nemzeti Múzeum gyűjteményei egyfelől saját munkatársai, többek között a zoológus Frivaldszky János, a botanikus Kovács Gyula és a régész Érdy (Luczenbacher) János erőfeszítéseinek eredményeképpen, másfelől magángyűjtők, mindenekelőtt az amerikai kontinensen módszeres kutatómunkát folytató Xantus János, száműzött honvédtiszt áldozatkészségéből. A múzeum azonban – érdemleges anyagi támogatás híján, sőt az 1850-es években adófizetésre kötelezve – képtelen volt növekvő anyagának megfelelő feldolgozására. Még kevésbé volt képes arra – amint azt sokan szóvá is tették –, hogy anyagát kívánatos módon a közönség elé tárja. Tudományos s még inkább ismeretterjesztő szempontból bizonyult fontosnak az első élő „múzeum”, a magántőkével létrehozott pesti Állatkert megnyitása 1866-ban. Első igazgatója Xantus János lett.

Meglehetősen sanyarú helyzetben volt a magyar könyvtárügy. Mindenekelőtt anyagi okokból, az 1850-es években pedig a külföldi könyvek behozatalának korlátozása miatt is nehézségekbe ütközött az állomány fejlesztése. A nyomdák szigorú rendőrhatósági ellenőrzésének kedvező mellékhatásaként azonban mind rendszeresebbé vált a köteles példányok beszolgáltatása. Toldy Ferenc érdeméből és összeköttetései révén viszonylag kiegyensúlyozottan fejlődött az Egyetemi Könyvtár. 1865-től, új otthonának elfoglalása után vált hatékonnyá az Akadémiai Könyvtár. A Nemzeti Múzeum keretében működő Széchényi Könyvtár állománya gyarapodott a leggyorsabban, de nyilvános olvasóterme csak 1866-ban nyílt meg. Az új közkönyvtárak, szak- és népkönyvtárak létesítését sürgető hangok jelezték azt, hogy az iskolai és egyleti könyvtárak szaporodása, a különösen az alföldi mezővárosokban létesült olvasókörök és a magánkézben levő kölcsönkönyvtárak számának emelkedése ellenére jelentős igények maradtak kielégítetlenek. A történeti források megbecsülésének a fokozódása mellett az iratanyag veszélyeztetettségének a felismerése többeket arra ösztönzött, hogy szót emeljenek a levéltárak állományának védelme érdekében, sőt felelevenedett egy központi közlevéltár felállításának gondolata is.

Az országos tudományos és ismeretterjesztő intézmények mellett több fontos kezdeményezés született egyes országrészek, illetve a különböző nemzetiségek tudósai együttműködésének, tudományos erőfeszítéseinek előmozdítására. A Dunántúli Történetkedvelők Egylete 1863–1867 közötti működése során nemcsak regionális kutatási feladatokat kívánt szolgálni, hanem a régóta sürgetett országos történész egyesület létrejöttét is. Életrehívója, Ráth Károly, a kiváló kutató 1867-ben azonban szembefordult azzal, hogy a Magyar Történelmi Társulatot kormány- és csoportérdekeknek alávetve alakítsák meg. A kallódó értékek mentése és gyarapítása mellett a szétforgácsolt erdélyi tudományos törekvések integrálását célozta az 1859 őszén Kolozsvárott megalakult Erdélyi Múzeum-egylet, amely mindenekelőtt az elnökévé választott Mikó Imre gróf anyagi támogatásának és a fáradhatatlan Jakab Elek történész áldozatos munkájának köszönhette sokoldalú tevékenységének megkezdését. Az erdélyi szászok nemcsak az 1841-ben alapított tudományos egyesületük, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde működésének a folyamatosságát tudták biztosítani, hanem már 1849-ben új társulatot hoztak létre a természettudományok művelői számára is. 1861-ben alakult meg az Astra, „Az erdélyi román nép irodalmi és művelődési társasága", amely a bukaresti akadémia öt évvel későbbi megalapításáig a román tudományosság legjelentősebb, a népművelésre is kiható intézménye volt. 1863-ban Turócszentmártonban alapították meg a Matica Slovenskát, a szlovák tudomány és irodalom központjának a funkcióit is ellátó közművelődési egyesületet. A nagy múltra visszatekintő szerb Matica Srpska életében 1864-ben következett be jelentős fordulat, amikor a fővárosból Újvidékre költözött. Attól kezdve működésére a nemzeti törekvéseket a polgári tudományosság követelményeivel egyeztető Svetozar Miletić és Antonije Hadžić is közvetlen befolyást gyakorolhatott. A horvát kulturális fejlődés számára szűknek bizonyultak a csökkenő jelentőségű Matica Ilirska és a Délszláv Történelmi és Régészeti Társulat keretei. A továbblépés jelentős előmozdítójának bizonyult a Strossmayer püspök bőkezű alapítványa, széles körű gyűjtés és több éven át tartó előkészítő munka eredményeként 1866-ban megalakult zágrábi Délszláv Tudományos és Művészeti Akadémia.

A kulturális viszonyok alakulásának fontos egykorú mutatói a könyv- és folyóiratkiadás arányaira utaló adatok. 1863-ban a magyar tartományokban 842 könyv jelent meg, az összbirodalomban kiadott könyvek alig 21%-a. Az összbirodalomban az egy főre eső átlag közel kétszerese volt a hazainak. Ez még annak tekintetbevételével is elmaradottságot tükröz, hogy a lajtántúli kiadványok egy része a magyar közönségnek is szólt. Más arányokat mutat a sajtó és a folyóirat-kiadás. A magyar tartományokban 1864-ben összesen 143 újság és folyóirat jelent meg, az összbirodalminak közel 30%-a. A szűkebb Magyarországot tekintve az egy főre eső átlag alig maradt el az összbirodalmitól, és megelőzte a lajtántúli tartományok egész sorát. (A példányszámok egybevetése, amire azonban nincsen mód, minden bizonnyal kedvezőtlenebb arányokat mutatna.) Pesten 74 újság és folyóirat jelent meg, a magyar tartományokban kiadottaknak több mint a fele. Ezzel a legnagyobb magyar város abszolút számban a 11. helyet foglalta el az európai ranglistán. A lélekszámhoz viszonyítva a kontinensen a 15., a birodalomban ellenben – Bécset is alaposan megelőzve – az első helyre került. Ebben az 1860-as években különösen felfokozódott politikai érdeklődés mellett a kulturális vállalkozókedv sajátos élénksége tükröződik. Pesten olyan jelentős értelmiségi réteg összpontosult, amely tolla révén akart hatni és érvényesülni.

3. A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

A természettudományok világszerte tapasztalható fellendülése szoros kölcsönhatásban állott a gazdasági-társadalmi változások páratlan felgyorsulásával. A fejlett országokban nemcsak a felismert szükségletek s az adott tudományos, technikai feltételek ösztönöztek inkább, mint nálunk, új tudományos felfedezésekre, hanem a gyakorlati alkalmazás nagyobb lehetőségei is. Jedlik Ányosnak, aki 1859-ben *A villany-telep* *egész működésének meghatározása* címmel tartotta akadémiai székfoglaló előadását, 1856-ban még meg kellett elégednie azzal, hogy galvánelemeivel a pannonhalmi főapátság udvarát borítsa fényárba, miután előző évben a párizsi világkiállításra kiküldött telepe a gondatlan szállítás miatt összetörve érkezett meg. 1861-ben elkészítette a világ első dinamóját, amely legalább hat évvel előzte meg Siemensét és Wheatstonét, de a pesti egyetem fizikai szertárában helyezte el, mivel az elmaradott hazai viszonyok között maga sem ismerte fel ipari alkalmazásának óriási lehetőségeit. Nagy tudományos jelentősége ellenére csupán borászati felhasználásra került Preysz Mórnak a pasztőrizálást megelőző eljárása az erjedés mesterséges megakasztására. A nehéz körülmények között született néhány kiemelkedő eredmény sem takarhatja el azt az ipari-technikai bázis fejletlensége sajátos mutatójának tekinthető tényt, hogy a hazai feltalálók által bejelentett szabadalmak száma – a jelek szerint – még az európai viszonylatban igen alacsony birodalmi átlagtól is elmaradt.

Az agrártudományok világszerte elért eredményeinek ismertetése és gyakorlati alkalmazásuk propagálása viszonylag rendszeressé vált. A konzervatív arisztokrácia befolyását sok társadalmi vonatkozású kérdésben érvényesítő Országos Gazdasági Egyesület újjászervezése csak 1857-ben történt meg, de addig is egy, a kormányzat által megtűrt intézőbizottság tartotta fenn a társulati élet folytonosságát, támogatta a szaksajtó megújítását, szakkiadványok sorának, köztük „jószágismertető" leírásoknak a megjelenését, gépbemutatók, szántóversenyek, hazai kiállítások szervezését és a részvételt jó néhány külföldin. Hasonló tevékenységet folytattak az erdélyi és a horvátországi gazdasági egyesületek. A központ szerepének provinciális változatait játszották az évtizedfordulón alakult vagy feltámasztott megyei szervezetek.

Természettudósok sora fáradozott azon, hogy elméleti és gyakorlati munkásságát Magyarország felemelkedésének a szolgálatába állítsa. A közérdek érvényesítésére különösen sokan mutattak példát azok közül, akik a polgári átalakulás útjára lépett nemzet önvédelmi háborújában is részt vállaltak. Szabó József, a magyar geológia megteremtője, 1848-ban a Kossuth vezette pénzügyminisztérium bányászati osztályán működött, majd a honvédsereg lőporellátásának a megszervezésében vállalt fontos szerepet. Az 1850–60-as években a legjobb külföldi eljárásokkal vetekedő, jórészt általa kidolgozott módszerekkel vizsgálta az ország különböző területeinek a földtani viszonyait. A szinte gyermekfejjel honvédnak állt Than Károly a kémia legjobb európai műhelyeiben elsajátított ismereteket hozta haza, s alapozta meg a vegytan korszerű oktatását. Ő fedezte fel a szénoxidszulfidot, mégpedig a harkányi gyógyforrás gázait elemezve. A harkányi egyébként az első volt azoknak az artézi kutaknak a sorában, amelyeket Zsigmondy Vilmos, az 1849 után fogságot szenvedett mérnök fúrt, szinte iskolát teremtve arra, hogyan lehet és kell a lakosságot gyógyvizekhez és jó ivóvízhez juttatni. A tudományos kutatómunka fellendülésének és az utánpótlás nevelésének az anyagi feltételei azonban korántsem voltak kedvezőek Magyarországon. A sokoldalú tehetségét a későbbiekben kibontakoztató Szily Kálmán a két „műegyetem" viszonyait vetve egybe panaszolta 1863-ban, hogy Bécsben az adjunktusi fizetés magasabb, mint nálunk a professzori, az oktatószemélyzet létszáma tanszékenként számítva is többszörös, a szertárakra fordítható összeg pedig sokszorosa annak, mint amennyivel ők Budán rendelkeznek.

A nemzetközi tudományos fejlődés eredményeinek átvételében és gyakorlati érvényesítésében példamutatóan sokat tettek a magyar orvosok. Nehézséget jelentett, hogy a reformkorban alakult orvosegyletek működését a hatóságok szigorúan ellenőrizték, sőt több vidéki egylet évekig szünetelt, s a kormányzat csak meglehetős szűkmarkúsággal gondoskodott a közegészségügy anyagi támogatásáról. Mégis a bécsi és a pesti orvos-, gyógyszerész- és a hazai bábaképzés javulásával, az orvoskar zömének erősödő felelősségtudatával számottevő fejlődés következett be. Amellett, hogy az egészségüggyel hivatásszerűen foglalkozók száma már az 1850-es években jelentékenyen emelkedett, 1857 és 1869 között pedig megkétszereződött, nagyon fontos volt, hogy a szaksajtó révén immár lépést tarthattak az orvostudomány gyors fejlődésével. Az 1860-as évek első felében már tucatnyi szaklap jelent meg, köztük 1857-től az *Orvosi Hetilap* és 1861-től a *Gyógyászat*, alcímében mindkettő annak jogos jelzésével, hogy a hazai mellett a külföldi orvostudomány fejlődéséről is számot ad.

Semmelweis Ignác, a gyermekágyi láz okozójának felismerője, akit szűklátókörűség és féltékenység üldözött el 1847-ben tett felfedezése színhelyéről, Bécsből, itthoni gyakorlati és irodalmi munkásságával járult hozzá az antiszeptikus eljárás terjedéséhez. Az 1849 után fogságba vetett Balassa János sebészprofesszor az elsők között vezette be Európában az általános érzéstelenítést. Lenhossék József anatómus a nyúltagyvelő szerkezetének feltárásában ért el a nemzetközi tudományos közvélemény által is számon tartott eredményt. Korányi Frigyesnek, akit az önvédelmi háborúban való részvétele miatt mind Bécsből, mind Pestről kitiltottak, köszönhető elsősorban, hogy 1861-ben – méghozzá az elmaradott Szabolcsban – a himlőoltást kötelezővé tevő megyei határozat született. Amikor azonban a közegészségügy általánosabb rendezésére irányuló erőfeszítései során a hazai népszaporodás aggasztó jelenségeire hívta fel a hatóságok figyelmét, „a kormányzat magasabb polcain álló férfiak" cinikus feleletével kellett beérnie: „a nemes fajok nem szaporák".[2] A gyógyító munka lehetőségeinek anyagi korlátozottságát jelzi az az 1863. évi adat, amely szerint a szűkebb Magyarországon, ahol a birodalom lakosságának több mint egyharmada élt, a kórházi ágyak száma mindössze 3600 volt, az összbirodalminak alig egynyolcada. Az előítéletek fejlődést gátló szerepét pedig jellegzetesen példázza Scitovszky hercegprímás tiltakozása 1864-ben az ellen, hogy az ortopédia meghonosítója, az evangélikus Batizfalvy Sámuel és a hazai fülgyógyászat megalapozója, a zsidó Bőke Gyula magántanárként működhessen a pesti egyetem orvoskarán. Batizfalvy a helytartótanács pártfogásával a tiltakozás ellenére hamarosan mégis elnyerte a magántanárságot, Bőke azonban csak az önkényuralom felszámolása után.

Az orvostudomány s általában a természettudományok művelői körében nem maradtak visszhang nélkül a nemzetközi tudományos fejlődés által felvetett világnézeti kérdések. Moleschott, Vogt, Büchner nagy vitákat kiváltó mechanikus materialista munkái nálunk többek között az idegrendszer szellemi tevékenységéről értekező Pólya Józsefre hatottak. A marosvásárhelyi kollégium neves tanára, Mentovich Ferenc, aki 1849-ben az önvédelem ügyét a nagyváradi hadianyaggyárban önként vállalt kétkezi munkával is támogatta, az 1860-as években materialista érveléssel szállt vitába az általa túlhaladottnak minősített nézetek hirdetőivel. *Az új világnézlet* címen 1863-ban kiadott könyvét azonban a cenzúrahivatal elkoboztatta.

Rendkívül gyorsan reagált a magyar tudományos élet a korszerű természettudományos fejlődéselmélet megszületésére. Kiemelkedő tudománytörténeti tény, hogy Jánosi Ferenc már 1860-ban ismertette a *Budapesti Szemle* hasábjain Darwin előző esztendőben megjelent alapvető művét. Az elkövetkező években helyet kaptak a hazai sajtóban Rónay Jácintnak, a honvédsereg száműzetésbe kényszerült tábori papjának a darwinizmusról szóló Londonból küldött tanulmányai, amelyek 1864-ben már megtöltöttek egy Pesten kiadott, testes kötetet. Mindez korántsem volt véletlen. A magyar tudományos életet természettudósok sorának felismerései készítették elő az új befogadására, kiváltva az elavuló nézetek elkötelezettjeinek heves ellenállását. A geológus Szabó József, a reformkorban az Iparegyesületben tevékenykedő Nendtvich Károly, a madártant tudományos szintre emelő Petényi Salamon és életrajzírója, vele együtt a hazai őslénytani kutatások megalapozója, Kubinyi Ferenc külföldi eredményeket is közvetítő munkássága tette képessé a magyar természettudósok legjobbjait a darwini fejlődéselmélet jelentőségének a gyors érzékelésére.

---

[2] Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 335.

A magyar tudományos élet egykorú jellegzetes ellentmondása volt az, hogy nemcsak az értékmentő, hanem a dogmáktól tudatosan szabadulni törekvő és az újnak kaput nyitó tudósok jelentős része sem egy szakmának az elkötelezettje, hanem sokkal inkább a tudományosságnak s az általa is polgárosítani remélt nemzet felemelése ügyének „mindenese” volt. A természettudósként említettek közül például a börtönviselt Kubinyi Ferenc, aki függetlenségi nézetei miatt a tudományos közélet irányítói által üldözöttnek tekintette magát, nemcsak őslénykutatással és geológiával, sőt régészkedéssel és tudománytörténettel foglalkozott, hanem részt vett a Konstantinápolyba hurcolt Corvinák felkutatásában és visszaszerzésében is. A száműzött Rónay Jácint, aki olyan fontos szerepet játszott Darwin tanainak megismertetésében, hadmérnöki tankönyvet készített az emigráns magyar tisztek továbbképzésére, kötetnyi „jellemrajzot” írt angol színészekről, tanította Kossuth gyermekeit, és segédkezett Széchenyi Londonba csempészett kéziratának kiadásában. Az eredetileg kémikus Jánosi Ferenc, Darwin első hazai ismertetője pedig, aki 1849-ben a nagyváradi lőporgyárban dolgozott, majd rövid fogság után Nagykőrösön tanárkodott, nemcsak szakmájába vágó tankönyveket írt, illetve fordított, hanem az esztéta és történész Salamon Ferenccel együtt *A gőzgép* főcímű gyűjteményben ismertette a „legújabb” találmányokat. Sőt az 1860-as években lefordította J. S. Mill *A képviseleti alkotmány* című művét, és *Alkotmányok Könyve* címmel megjelentette az első átfogó magyar nyelvű nemzetközi alkotmánygyűjteményt.

4. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

A természettudományok művelői csak közvetetten kerültek kapcsolatba a politikai, sőt jó részük csak áttételesen a nagy világnézeti kérdésekkel. A társadalomtudományok terén, az irodalmi és művészeti életben azonban bonyolult küzdelem bontakozott ki az eltérő magatartásbeli normák és politikai nézetek, illetve a különböző áramlatok képviselői között. Az az óriási megrázkódtatás, amit a forradalom és leverése jelentett, az elnyomó és csábító hatalom jelenléte, sőt beavatkozása, a kulturális viszonyokat jellemző ziláltság, a nemzetközi tudományosság új eredményeinek hatása, a hazai igények feltáruló sok ellentmondása, s végül de nem utolsósorban az alkotók eltérő társadalmi és politikai kötöttségei magyarázzák a gyakorta éles összecsapásokat és azt is, hogy az érdemleges küzdelem korántsem kiforrott irányzatok között s nem mindig a nyílt színen ment végbe.

A társadalomtudományok közül a történetkutatás eredményei iránt nyilvánult meg a legnagyobb érdeklődés. A közönség felfokozott igénye azonban nemcsak kedvezően hatott a történetkutatás fejlődésére, hanem sokban nehezítette is szakszerűsödését, a történeti anyag módszeres feldolgozásának elhatárolását a szépirodalmitól, a tudományos követelmények érvényesítését az esetleges szempontoknak alárendelt, illetve a csak közönségsikerre törekvő publicisztikaiak helyett. Különösen az 1850-es évek második felétől kezdve a folyóiratok, sőt napilapok egész sora ontotta a történeti anyagot, s nagy számban jelentek meg történeti forrásgyűjtemények, feldolgozások is. A közönség zöme a történésztől még nem kívánt többet „a dicső múlt” vigasztaló képeinek felidézésénél. Sokan beérték vélt vagy valóságos párhuzamok felismerésével, s csak kevesen igényeltek ennél többet: a történelem menetének magyarázatát. Az időálló értékek sorába tartozik a *Monumenta Hungariae Historica* két sorozatának, az okmánytárakat közreadó *Diplomataria*-nak és a magyar történetírás korai művelőinek munkáit közkinccsé tevő *Scripto-*

res-nek a megindítása 1857-ben, a főleg önéletírásokat adó *Magyar történelmi emlékek* megjelentetése, a kisebb forrásközléseknek is helyet biztosító *Magyar Történelmi Tár* tucatnyi kötete, s mellettük kora középkori, török kori, illetve erdélyi történelmi források kiadványsorozatai. Mindennek a létrejötte elsősorban Szalay László, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Mikó Imre és mások, köztük a gyűjtött anyagukat az emigrációból hazajuttató Horváth Mihály és Simonyi Ernő érdeme volt.

Alapos kutatómunkára épült Teleki József gróf nagyszabású alkotása *A Hunyadiak kora Magyarországon (1852–1856)*, amely befejezetlensége ellenére indokoltan lett egyik bázisa a hajdani „fénykor" iránt oly magasra csapó érdeklődés kielégítésének. Messzebb menő célokat tűzött maga elé az 1866-ig emigrációban élő Horváth Mihály. A korábbi összefoglaló művét alaposan bővítve kiadott, 6 kötetes *Magyarország történelmé*-ben (1860–63), még inkább a reformkor politikai küzdelmeit tárgyaló *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig* (1864) és a forradalmi időszakot feldolgozó *Magyarország függetlenségi harcának története* (1865) című Genfben kiadott munkáiban magyarázatot igyekezett találni az események alakulásának menetére, és igazolását adni azoknak a haladó társadalmi és nemzeti törekvéseknek, amelyeknek maga is elkötelezettje volt. S tette ezt olyan emelkedett előadásban, amelynek megelevenítő erejét közvetlen élményei csak fokozták. Forrásfelhasználása azonban a száműzetés viszonyai között kényszerűen korlátozott maradt. Minden bizonnyal ez is egyik oka annak, hogy úttörő reformkori munkásságához mérten is az 1860-as években készült műveiben háttérbe szorult a gazdasági-társadalmi tényezők alakulásának figyelemmel kísérése. Munkakörülményeinek és szubjektivitásának is nagy szerepe volt abban, hogy kortörténeti írásai korántsem maradtak visszavetítésektől mentesek. Elsősorban politikai jelentősége volt Irányi Dániel *Magyarország forradalmának politikai története 1847–1849* című, Ch. L. Chassin francia íróval együtt 1859–60-ban Párizsban franciául kiadott munkájának. A bécsi forrásokból táplálkozó torzításokkal szembeszállva törekedett a reformkori fejlemények logikus következményének tekintett magyar forradalom céljainak és menetének tisztázására. Nemcsak a Habsburg-hatalom, hanem az aulikus magyar arisztokrácia szerepének is határozott bírálatát adta. A történtek egyik legfőbb tanulságaként az együtt élő népek összefogásának szükségességét hirdette.

Szalay László is a száműzetésben kezdte meg, majd 1855-től itthon folytatta Magyarország összefoglaló történetének megírását. Halála 1864-ben, Rákóczi korának feldolgozásakor ütötte ki kezéből a tollat. Munkásságában az elérhető forrásanyag átfogására irányuló törekvés párosult a korszerű forráskritikával és a magyar történet fő tendenciáinak a vizsgálatával. Ő volt az első, aki a magyar történelem korszakolását nem a trónváltozásokhoz kötötte, bár alkotmányjogi szemlélete folytán az általa zömben helyesen felismert fordulatok gazdasági-társadalmi meghatározóira csak korlátozott figyelmet fordított. Szalay – műve előszavának tanúsága szerint – a „lelkesedést óvatossággal, erőt önmérséklettel, hazaszeretetet hazaismerettel"[3] kívánta párosítani. Azzal, hogy illúziómentességre intett, mellőzhetetlen tudományos követelményt hangoztatott. Ez azonban hazatérése után politikai megnyilatkozásaiban annak a volt centralista körnek az álláspontjával ötvöződött, amely igyekezett elhatárolódni a feudális világ polgárira váltásával járó megrázkódtatásoktól.

Történészek egész sora kutatta a polgárosodás történelmi feltételrendszerének a kialakulását a magyar múlt gazdasági és társadalmi folyamataiban. Hunfalvy Pál 1850-ben már szinte programadóan szorgalmazta a társadalom- és a művelődéstörténeti kutatások fellendítését. Különös jelentőséggel bírt az, hogy a reformkori politikai küzdelmek idején felnövő s az önvédelmi háborút többségében már végigharcoló történésznemzedék java része a hajdani kiváltságosok múltján kívül ismerni kívánta a népét is, a hagyományosan kutatott országrészeken kívül az addig elhanyagoltakét is. Szoros összefüggésben azzal, hogy az Alföld népe 1848–49-ben minden korábbinál nagyobb politikai szerepet vállalt, a kapitalista fejlődés pedig ugrásszerűen növelte meg ennek az országrésznek a gazdasági és társadalmi jelentőségét, látott hozzá történészek sora múltjának a kutatásához. 1856-ban a Nagykőrös művelődési viszonyait vizsgáló Szabó Károly és Szilágyi Sándor kiadta a 18. században élt Balla Gergely nagykőrösi bíró krónikáját a Lugossy Józseffel együtt szerkesztett, de az 1860-as években elakadt *Történelmi emlékek a magyar nép községi s magán életéből* című sorozat első köteteként. Hornyik János városi jegyző és levéltáros 1860 és 1866 között jelentette meg a *Kecskemét város története* négy kötetét. Még 1866-ban is azzal indokolta azonban, hogy a „kuruc-világ története még nincs megírva : mert a történelem, mint növény a szabad légben, csak szabad sajtó hatálya alatt virul. Sokat nem szabad, sokat nem merünk, sokat nem akarunk megírni."[4] Haan Lajos feldolgozta Békéscsaba mezőváros történetét, Gyárfás István megkezdte jászsági és kunsági, Pesty Frigyes pedig délvidéki kutatásait. Révész Imre és Szabó Károly új alapokra kívánták helyezni a sokak által művelt helynévgyűjtést, felismerve – többek között – a tulajdonviszonyok megörökítődését is a helynevekben. Az ismételten fogságba vetett Pesty Frigyes az 1860-as években az ország egész területére kiterjedő, a helynevekhez kapcsolódó néphagyományokat is rögzítő gyűjteményt hozott létre, de kiadására nem nyílt lehetősége. Ráth Károly és Wenzel Gusztáv a városfejlődés vizsgálatának, az ipar- és bányászattörténet kutatásának új útjain indultak el. Révész Imre debreceni lelkész az eszmetörténeti fejlemények társadalmi meghatározottságának egyes elemeire is felfigyelt.

---

[3] SZALAY LÁSZLÓ, Magyarország története. I. Lipcse, 1852–1859. V.

Az olvasóközönség horizontjának szélesedését, tájékozottságának reálisabbá tételét szolgálta, hogy megszaporodott a külföldi filozófusok, történészek, politikai írók, közgazdászok magyarra fordított műveinek száma. (Korántsem korlátlanul azonban. E. Renan nagy művét, a *Jézus életé*-t már megjelenése évében, 1863-ban lefordították magyarra, de az önkényuralmi hatóságok menten be is tiltották.) Nagyon fontos volt, hogy a magyar olvasó útleírásokból ismerkedhetett más népek, távoli földrészek lakóinak körülményeivel, s képet alkothatott magának annak a világnak a fejlődéséről, arányairól, erőviszonyairól, amelyben élt. A hagyományos „honismeret" is egyre erőteljesebben differenciálódott, s lehetőséget nyújtott a konkrét összevetésekre. A földrajz- és néprajztudomány önállósodása mellett különös jelentőségre tett szert ebből a szempontból a statisztika fejlődése, amely a leíró, regisztráló eljárástól – mindenekelőtt Hunfalvy János, Konek Sándor, Weninger Vince és Keleti Károly munkásságának eredményeként – eljutott az adott állapotok számszerű rögzítését, idő- és térbeli viszonyításukat alapkövetelménnyé emelő tudományos módszerek alkalmazásáig. Kautz Gyula *A nemzetgazdaságtan elmélete és története* (1858–60) című német nyelvű művében nem elégedett meg a különböző közgazdasági elméletek bemutatásával, hanem roppant tényismeretére támaszkodva nyomon követte kialakulásuk menetét, sőt foglalkozott létrejöttük társadalmi feltételeivel is. A későbbi elmélettörténeti kutatás Kautz feldolgozásából ismerte fel H. H. Gossen-ben a szubjektív értékelmélet, konkrétan a határhaszon-elmélet előfutárát. Horn Edét, a száműzött zsidó tábori lelkészt, aki páratlan publicisztikai tevékenységet folytatott Magyarország önrendelkezésének biztosítása érdekében, az európai közgazdasági viszonyokat elemző francia és német nyelvű tanulmányaiért több vezető francia és angol tudományos társaság választotta tagjai közé. A jogtudomány legjelentősebb korabeli alkotásai államjogi vonatkozásaik folytán közvetlenül a politikai fejleményekhez kapcsolódtak. Itthon sokáig visszhangtalan maradt a távollétében halálra ítélt Kornis Károly portugálul 1858-ban és 1860-ban, németül 1862-ben kiadott, a polgári házasság bevezetése mellett érvelő családjogi munkája, amely következetes liberalizmusa miatt került egyházi indexre.

---

[4] HORNYIK JÁNOS, Kecskemét város története oklevéltárral. IV. Kecskemét, 1860–1866. 216.

A művészettörténeti és régészeti kutatómunka önállósodásának folyamata ebben a korszakban bontakozott ki. Rómer Flóris bencés tanár, akit öt esztendei börtönbüntetéssel sújtottak, kiszabadulása után sok irányú, mindinkább a régészetre összpontosuló tudományos munkát végzett. Kutató és szerkesztő tevékenységének oroszlánrésze volt a magyar régészet szaktudománnyá emelkedésében. A száműzetésbe kényszerült Henszlmann Imrének az építészettörténet elméleti kérdésével foglalkozó munkássága Párizsban is nagy figyelmet keltett. Az 1860-as években Magyarországra hazatérve a középkori egyházi műemlékek számbavételében, feltárásában és megmentésében játszott vezető szerepet Ipolyi Arnold kanonokkal együtt. Ipolyi a néprajzi kutatómunkát cserélte fel a művészettörténetivel, miután Csengery megsemmisítő kritikával sújtotta korszerű etnográfiai módszerrel megközelített, valóságelemekből és a tudományos követelményeket valóban nélkülöző, ábrándokból szőtt magyar mitológiáját.

Átütő sikert aratott a tudományos szemlélet a nyelvészetben. Reguly Antal korábbi kutatási eredményeinek felhasználásával Hunfalvy Pál a magyar nyelv finnugor eredetének megdönthetetlen bizonyítékait tárta fel. Az 1860-as években adott számot első közép-keleti útjáról Vámbéry Ármin, aki a magyar nyelv török-tatár rokonságának indokoltan vitatott koncepcióját vallotta ugyan, de kibontakoztatója lett a világhírű magyar orientalisztikának. A magyar nyelv értelmező szótárának cédulaanyagát

129. A szliácsi fürdő

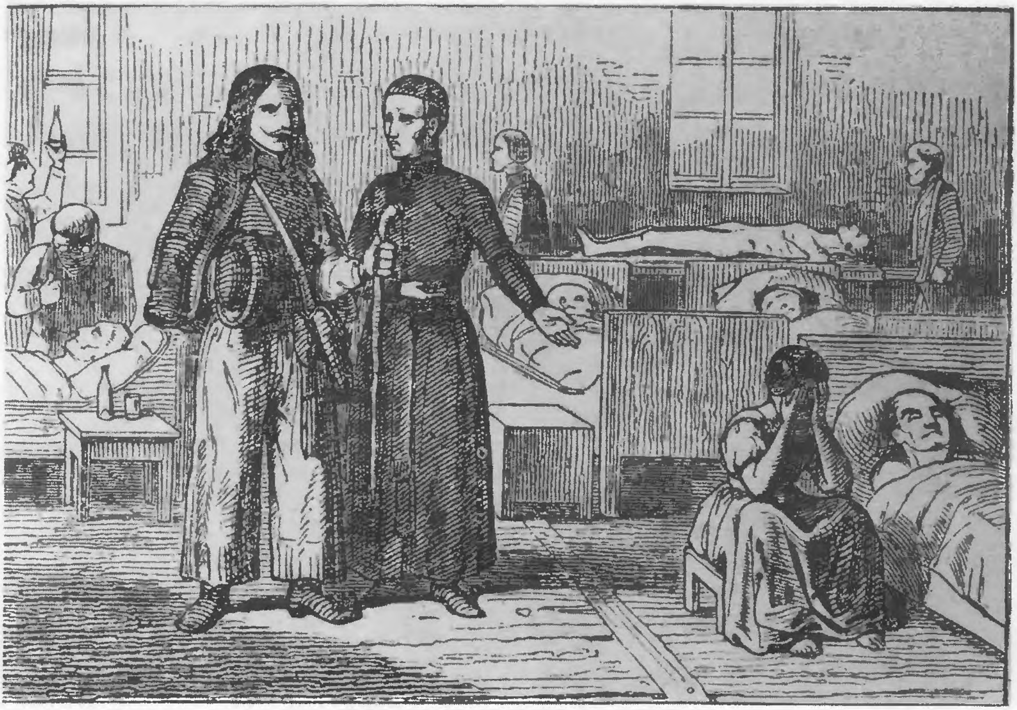

130. Vidéki kórház 1854-ben

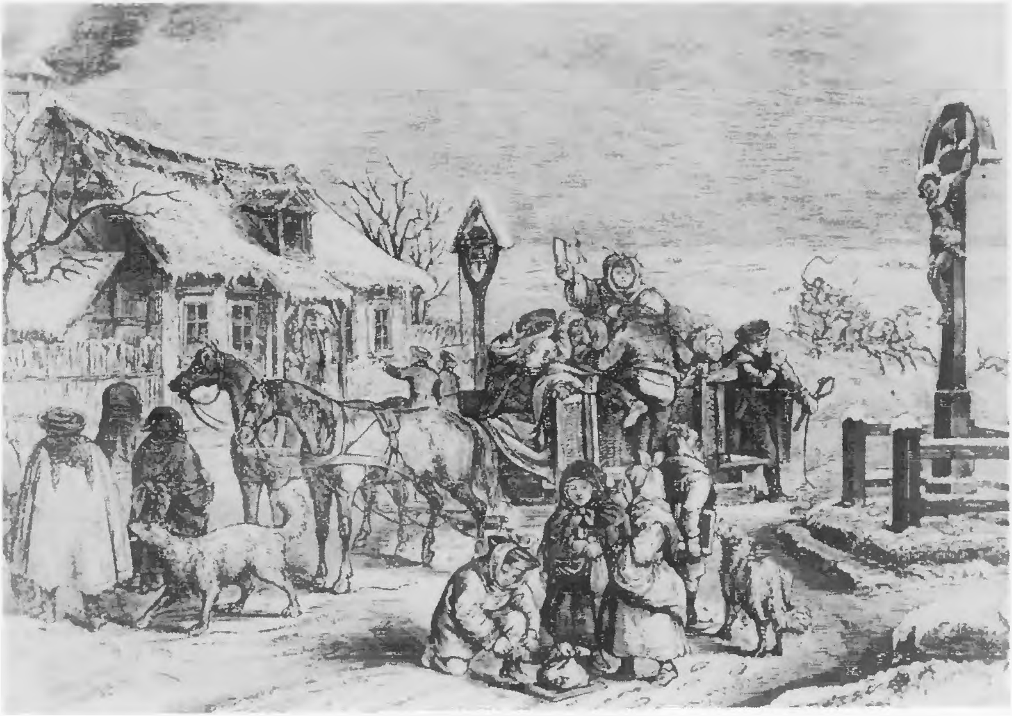

131. Tanyai iskola 1855-ben

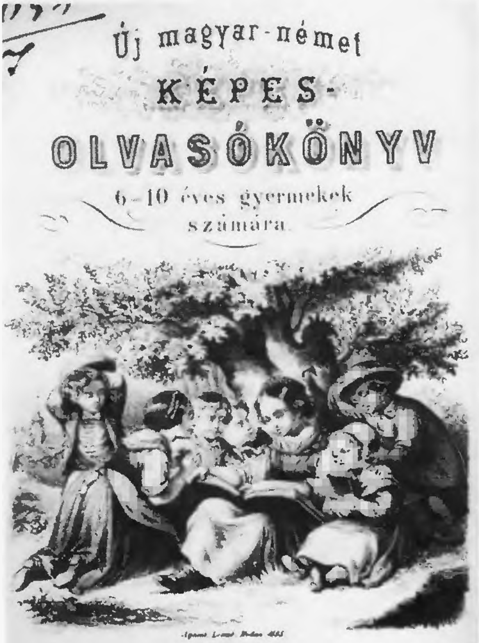

Új magyar-német

KÉPES-

OLVASÓKÖNYV

6–10 éves gyermekek

számára

132. Tankönyv 1855-ből

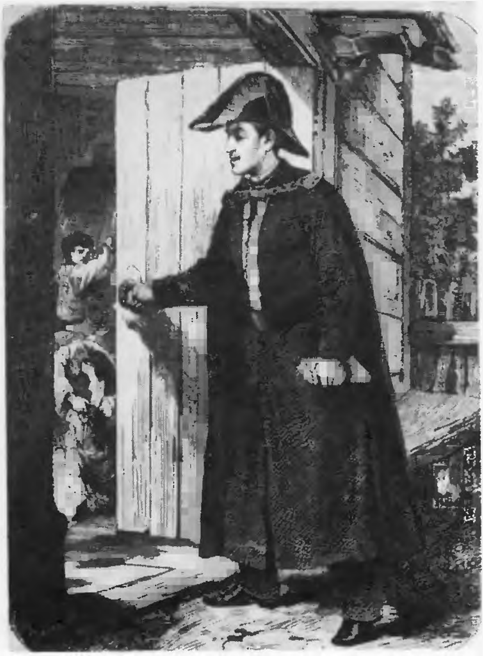

133. Erdélyi szász tanító

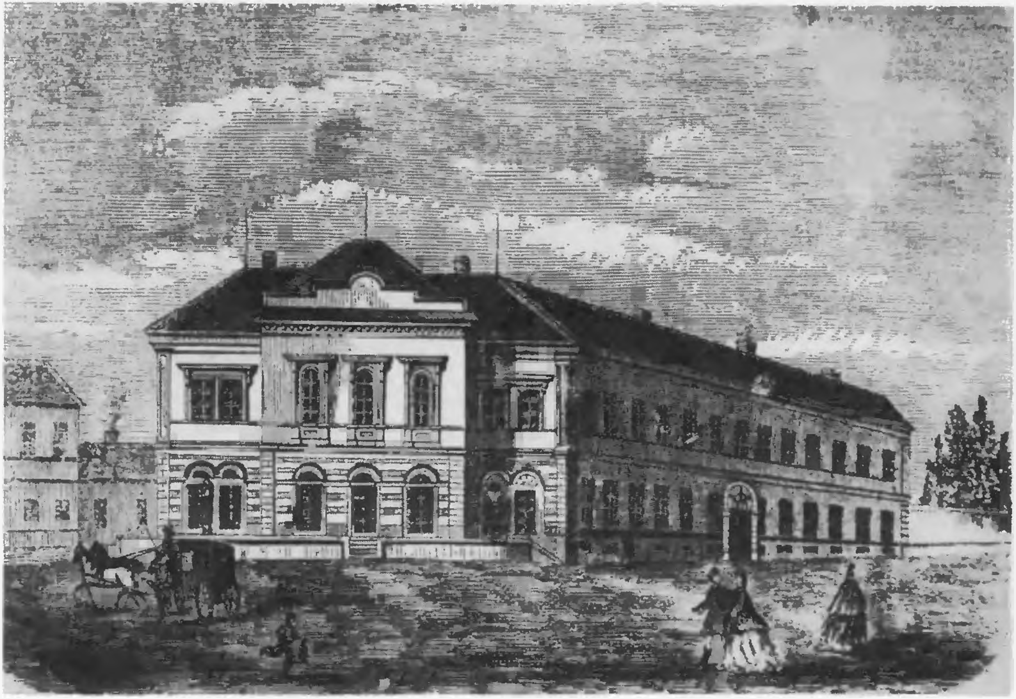

134. A kaposvári új gimnázium 1864-ben

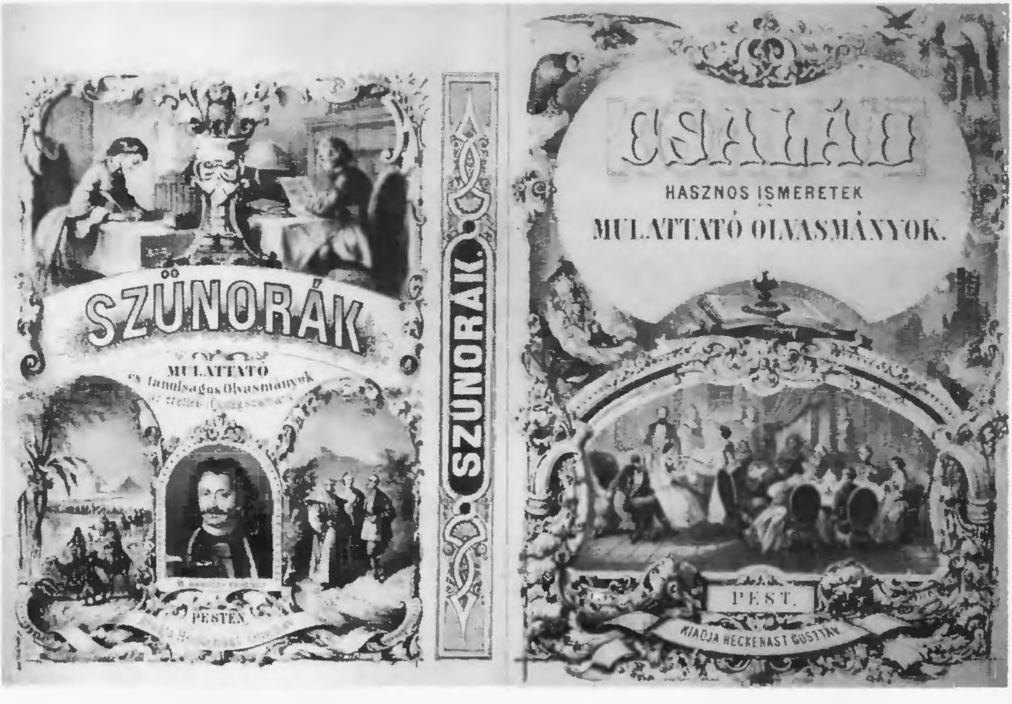

135. Szórakoztató olvasmányok az ifjúság és a felnőttek számára 1863-ból

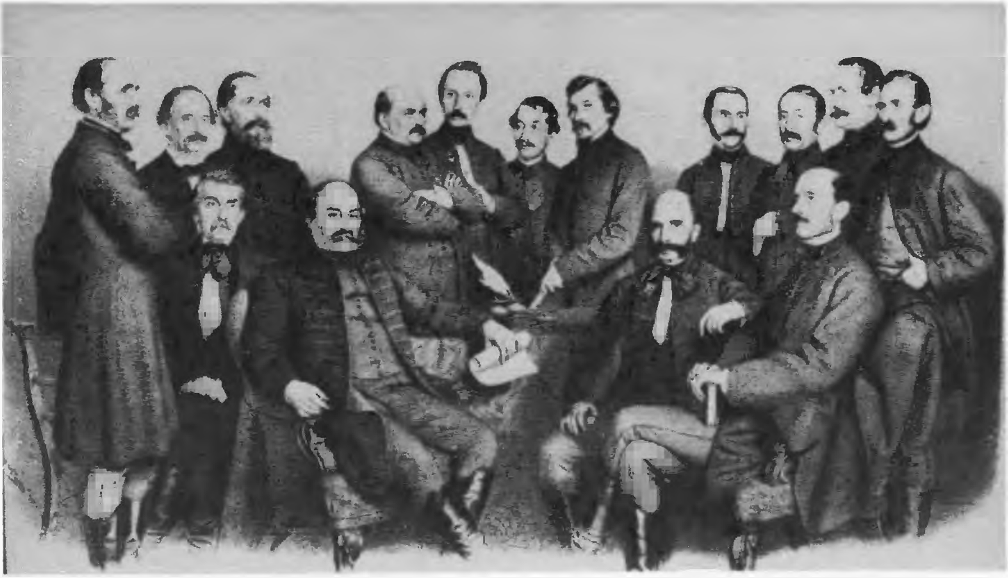

136. A pesti egyetem orvosi karának professzorai 1863-ban. Állnak (balról jobbra): Diescher János, Wagner János, Arányi Lajos, Semmelweis Ignác, Lippay Gáspár, Lenhossék József, Jendrassik Jenő Andras, Nedelko Demeter, Linzbauer Ferenc, Wachtel Dávid, Stockinger Tamás. Ülnek: Zlamál Vilmos, Sauer Ignác, Rupp János, Balassa János

137. Semmelweis Ignác

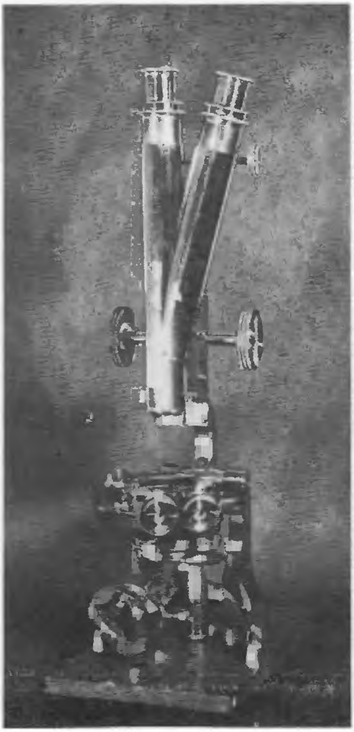

138. Than Károly mikroszkópja

139. Ipolyi Arnold

140. Hunfalvy Pál

141. Szabó József

142. Jedlik Ányos

143. Vörösmarty Mihály

144. Arany János

145. Jókai Mór

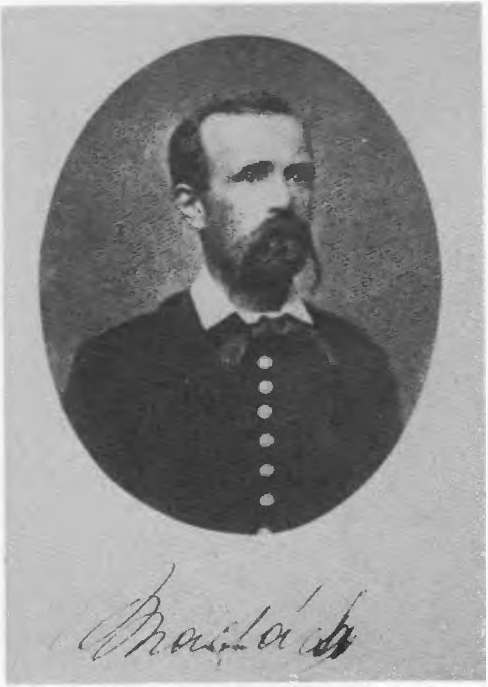

146. Madách Imre

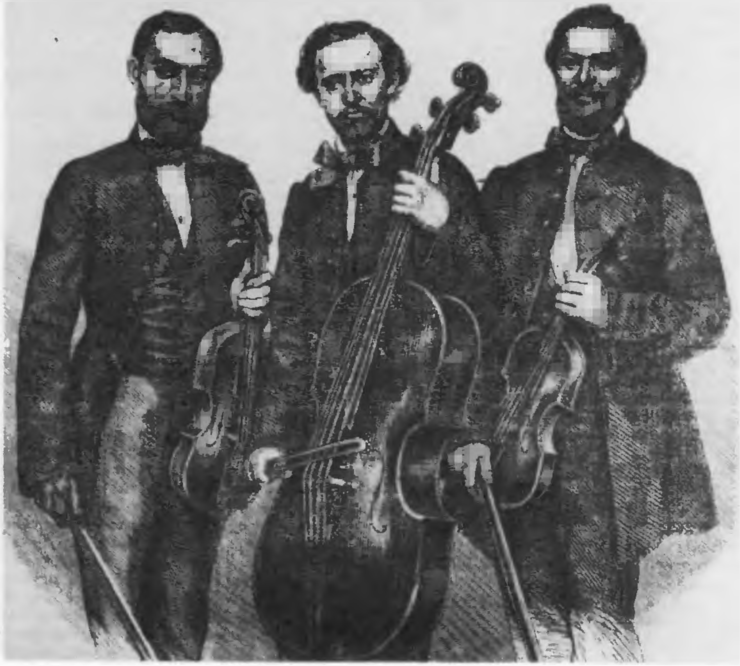

147. Fátyol Károly együttese

148. Mosonyi Mihály

149. Reményi Ede hegedűművész

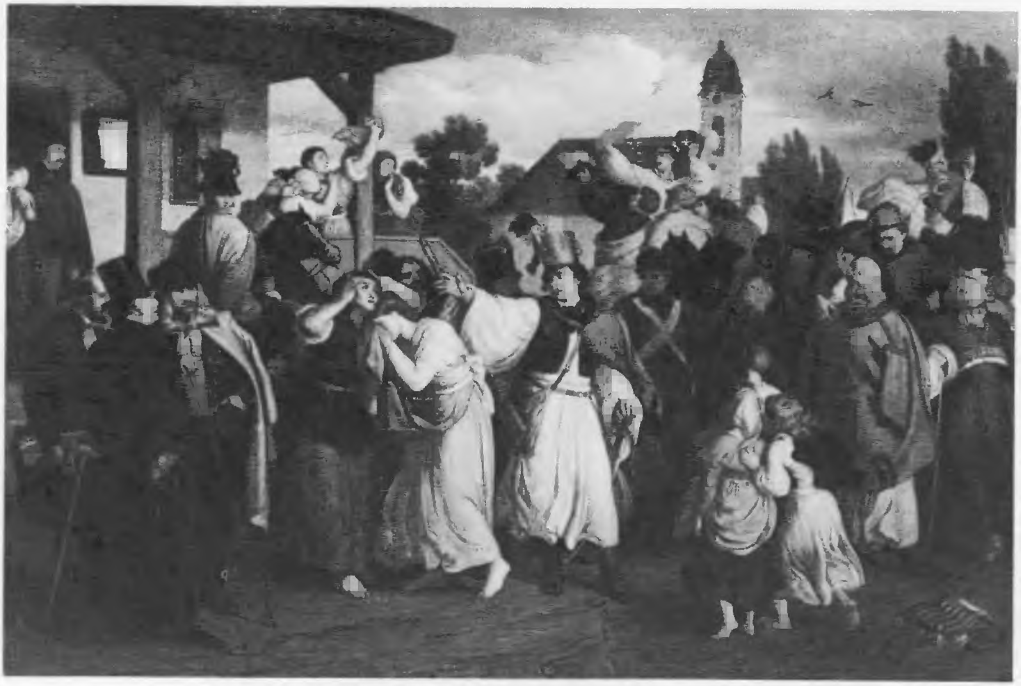

150. Than Mór: *Újoncozás* (1861)

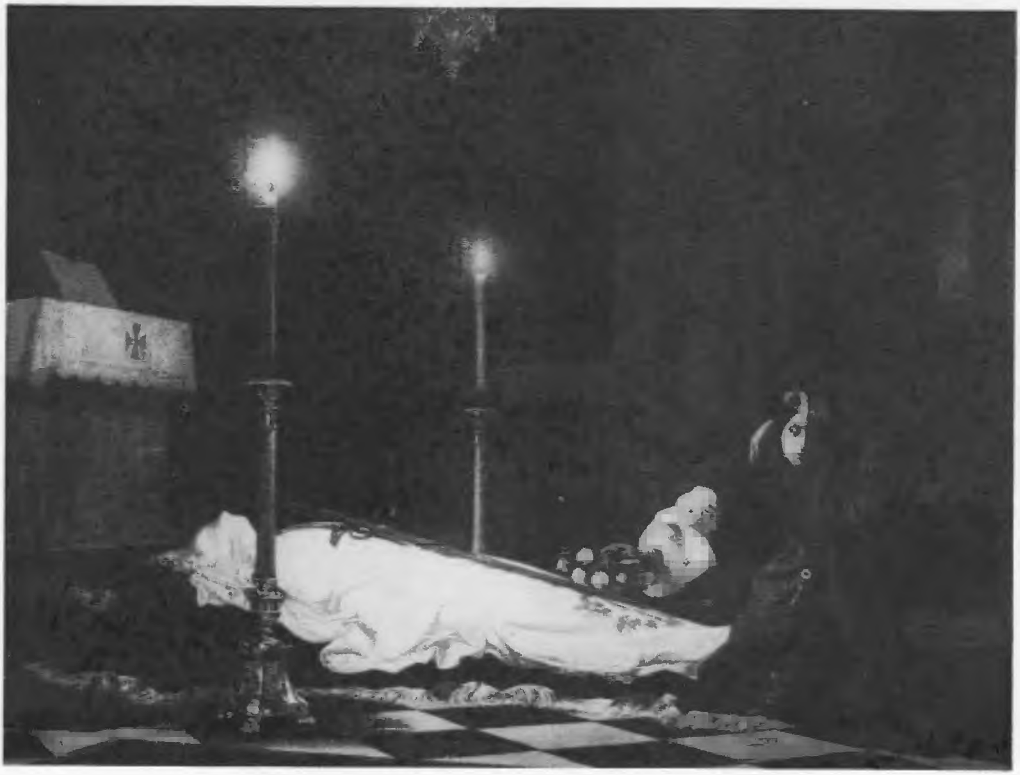

151. Madarász Viktor: *Hunyadi László siratása* (1859)

élete kockáztatásával, s végül fogságbüntetés árán mentette meg 1849-ben a szabadságküzdelmet szóval és tollal töretlenül támogató bencés Czuczor Gergely. Szerkesztőjének kálváriája, illetve a pénzügyi támogatás hiánya miatt a szótár csak nagy késéssel jelenhetett meg. Utolsó kötetei Fogarasi János közreműködésével az 1860–70-es évek fordulóján láttak napvilágot.

Az egykorú hazai filozófiában tudománytörténeti jelentőségre az a küzdelem emelkedett, amelyet Erdélyi János folytatott az „egyezményes" filozófia ellen. Hetényi János még a reformkorban az ellentétek harcát hirdető hegeli tanítások ellensúlyozására konstruálta eklektikus elemekből a maga módszerét, amely a filozófia feladatát az abszolút harmónia feltételeinek felismerésében és megteremtésének előmozdításában látta. Szontágh Gusztáv ezt a filozófia nemzetivé tételének követelményeivel egészítette ki. „Egyezményes" filozófiájukat többek között arra hivatkozva minősítette követendő eszmerendszernek, hogy szerinte a magyarság létkérdése az egyezkedés az élet minden területén. A nemzet élethalálharcát fenntartás nélkül támogató Erdélyi *A hazai bölcsészet jelene* (1857) című könyvében szembeszállva érvelésükkel nagy határozottsággal emelte ki, hogy ellentétben az irodalommal és a művészetekkel, amelyeket a nemzeti jelleg gazdagít, a tudományos tevékenység csak az általános, nemzetközi érvényű igazságok felismerésére irányulhat.

Erdélyi mint irodalomtudós is több irányú küzdelmet vívott. *Egy századnegyed a magyar irodalomból* (1855) című tanulmányában, amely a magyar irodalom 1830 utáni fejlődésének átfogására törekedett, elsősorban Toldy Ferenccel polemizált. Toldy, aki a reformkorban hervadhatatlan érdemeket szerzett irodalomtörténetírásunk tudományos szintre emelésében, az abszolutizmus korában jelentette meg összefoglaló műveit. Munkássága mellett a konzervatív körökkel fenntartott kapcsolatai révén a Tudományos Akadémia titkáraként, majd a pesti egyetem professzoraként óriási befolyással rendelkezett a hazai szellemi életben. Nagy jelentősége volt tehát annak, hogy Erdélyiben cáfolóra talált Toldynak az a tétele, amely a magyar irodalom „fénykorának" a Kazinczytól Vörösmartyig terjedő időszakot minősítette, s hozzá mérten hanyatlásnak a reformkorit. Erdélyi az irodalom történetére a hegeli fejlődéselméletet alkalmazva stíluskorszakok egymásra épülését mutatta ki, s közülük az 1840-es években uralkodóvá vált „nép-nemzeti" irányzatról bebizonyította, milyen sokoldalúan gazdagította irodalmunkat. Az irodalmi népiesség s a Petőfi-életmű elismertetéséért vívott küzdelemben Erdélyi korántsem tagadta meg más irányzatok létjogosultságát. Sőt „nép-nemzeti” álláspontjával nagyon is össze tudta egyeztetni a kíméletlen harcot a Petőfi-epigonok népieskedése ellen. Erdélyi, aki már a reformkorban példát mutatott a néphagyományok módszeres feltárásában, nemcsak újabb közmondás- és népdalgyűjteményeket adott közre, hanem elméleti munkássága révén is egyik legfőbb ösztönzője maradt a magyar és az együttélő népek folklórja kutatásának. (A népköltészet értékeinek gyűjtésében mindenekelőtt Kriza János erdélyi unitárius püspök szerzett elévülhetetlen érdemeket székelyföldi gyűjteményével, de számtalan népdalt, balladát, közmondást, népmesét mentett meg az enyészettől – többek között – Ács Károly, Arany László, Ballagi Mór, Greguss Ágost, Szelestey László, Székely József és Szini Károly is.) A kormányzat által megbízhatatlannak tekintett és a sárospataki főiskolára szorult Erdélyi Jánosnak arra azonban nem nyílt lehetősége, hogy az irodalmi életben közvetlen irányító szerephez jusson.

Az Erdélyiéhez sokban hasonló, sőt az övével kölcsönhatásban álló küzdelmet folytatott Gyulai Pál is Toldy szűkkeblűsége ellen Petőfi és Arany irodalmi elismertetéséért, s ugyanakkor az epigonizmus sekélyességének kimutatásáért (*Petőfi Sándor és lírai költészetünk*, 1854). De Gyulainál felfokozódott az Erdélyinél jórészt a cenzúraviszonyok miatt jelentkező egyoldalúság Petőfi értékelésében. A tájfestő, a leíró költészet remeklőjét, a családias hangulatok lírikusát ünnepelte csupán, s fenntartással kezelte romantikus szenvedélyességét, még inkább demokratizmusát és forradalmiságát. Gyulai nagy felismerései (Katona *Bánk bán*-jának és Vörösmarty irányt szabó szerepének értékelése) nagy tévedésekkel társultak. Így a romantika leegyszerűsítő megítélése, ami megmutatkozott Vörösmarty-elemzéseiben is és kiteljesedett a Jókai elleni támadásaiban, továbbá Vajda János és az 1860-as években jelentkező, kísérletező kedvű fiatal írónemzedék ledorongolása, mert eltértek az általa helyesnek tartott normáktól, különböztek az egyoldalúan eszményített Arany Jánostól. (Maga a nagy költő korántsem volt ilyen szűkkeblű. Fórumot igyekezett biztosítani a Vajda Jánosért rajongó fiataloknak, a mindenoldalú küzdelmeikben oly tragikus gyorsasággal felőrlődő Zilahy Károlynak és Imrének, Bajza Jenőnek és Reviczky Szevérnek.) Gyulait politikai, társadalmi és fontos irodalomtörténeti kérdésekben, így a romantika megítélésében és a tragikum értelmezésében kialakuló nézeteik azonossága közelítette a volt centralista csoporthoz.

Gyulai Pál, Csengery Antal és a hozzájuk csatlakozók jól ismerték és méltányolták annak a rohamnak a jelentőségét, amellyel a romantika megtörte a tartalmatlanná vált, formaőrzővé merevedett klasszicizmus uralmát. Kritikájuk mégsem csupán az önkényuralom korában eluralkodó utóromantikus álpátosz és színpadiasság ellen irányult, hanem a demokratizmus és forradalmiság ellen is, amely nálunk – leginkább a franciával és a lengyellel egybecsendülő módon – a reformkorban kibontakozó romantika legfőbb tartalmát adta. Ugyanakkor nyilván nem ismerték fel azt, hogy a romantikaellenesség korántsem csupán a realizmusnak nyit utat, hanem a forradalmi romantika lendületétől lúdbőröző nyárspolgár nyugalmas harmóniákra, sőt idillre való vágyakozásának is. Főként politikai szemléletükkel függött össze korántsem önálló, de sajátosan formált tragikum-értelmezésük, amelyet irodalomtörténetírásunk sokoldalúan elemzett már. Az erény (az adott esetben a reformtörekvések általuk is helyeselt előmozdítása) szerintük tragikus vétséggé válik, ha szenvedélytől hajtva (s ezzel bélyegezték Kossuthék politikáját), a realizálhatón túlmutató célokra tör. Ez szükségszerűvé teszi bukását. Ezt a tételt Gyulai olyan dogmatikusan érezte igaznak, hogy tagadta a mártírként, vagy áldozatként való elbukás tragikumát, tehát minden olyan bukásét, amelyben a legyőzött nem önmaga vétkéért bűnhődik. Amennyire önigazoló volt az 1848–49-ben félreálló, illetve mérséklő politikát folytató centralistáknak ez az elmélete, annyira leegyszerűsítő is volt alkalmazása a magyar fejleményekre, hiszen Kemény röpirataival összhangban igaztalanul vádolta „forradalomcsinálással" a polgári átalakulás reformkori előharcosait. Elmulasztotta annak a megválaszolását, hogy kínálkozott-e egy, a megjárt úttól eltérő és sikeresebb út választásának tényleges történelmi lehetősége. Emellett konkrét politikai vonatkoztatásában ez a felfogás semmibe vette annak az elismerését, hogy a tragikus vereség ellenére a lefolyt küzdelem tette visszahozhatatlanná a régi, feudális rendszert, s befalazhatatlanná az új világra tört kaput.

A volt centralista kör új erőkkel társulva nemcsak az irodalomtudomány, hanem az egész hazai szellemi élet legjelentékenyebb szervezett csoportosulása lett. Kezébe kerültek a vezető pozíciók az újjáalakult

Akadémián, a Kisfaludy Társaságban, közvetlenül és közvetve befolyásolták a tudományos egyesületek, a szerkesztőségek és kiadók egész sorát. (1867-ben erre hivatkozva vágta oda Kemény Zsigmondnak nyílt levelében az elkeseredett Vajda János, hogy az 1860-as években „minden jövedelemforrásból kifogyva hazai közintézeteinknél kerestem alkalmazást, de mindenütt önök klikkjének egy-egy boldog sinecurába helyezett . . . alakja magasodott föl előttem kárörvendő, ádáz mosollyal".[5]) Vezető szerepüket korántsem csupán kivételes felkészültségüknek és egyedülálló szervezettségüknek, még kevésbé megnyilatkozásaik vitathatatlanságának köszönhették. Élre kerülésükben nagy szerepe volt annak is, hogy ők voltak azok, akiket a közvélemény még el tudott fogadni a hatalom által az irányító posztokra engedettek közül. Az önkényuralmi viszonyok között számukra megnyílt pozíciószerzési lehetőségek biztosították annak a bázisnak a kialakítását, amelyen a belőlük formálódó, a kulturális élet irányítását az 1860-as években magához ragadó „irodalmi Deák-párt" hegemóniája felmagasodott.

5. A SZÉPIRODALOM

Csak költők, közülük is csupán a legnagyobbak rendelkeztek azzal a képességgel, hogy alkotásokban fejezzék ki a remények kiteljesedésének azt a gyászraválását, amit 1849 hozott. A forradalmi kormányzat oldalán a végnapig kitartó Vörösmarty Mihály rekedt, a sorssal perbeszálló, Görgeire átkot szóró, egy kis reményért „velejét-vérét" kínáló hangja (*Átok*, *Emlékkönyvbe*, 1849) bizonyult képesnek a teljes azonosulásra a roppant élménnyel (*Előszó*, 1850). Torz figurának, a vén cigánynak (*A vén cigány*, 1854) vonója szólaltatta meg a legtisztábban az embertelen korszakban vergődő lélek húrjait. A forradalom és önvédelmi háború eszméit, értelmét soha meg nem tagadó, soha nem kisebbítő Vörösmarty a lezajlott küzdelem minden iszonyatát felidézve is egy új, tisztító viharban látta a feltételét annak, hogy ismét „ünnep" derüljön a világra.

Arany János szemérmes fegyelmezettség mögé rejtette zokogását (*Leté-*

---

[5] Vajda János összes művei. IV. Sajtó alá rendezte: Barta János és Seres József. Bp. 1972. 299.

szem a lantot, 1850; *Ráchel*, 1851; *Ráchel siralma*, 1851). Bensőséges hangulatú verseiben (*Fiamnak*, 1850; *Családi kör*, 1851) a továbbélés feltételét jelentő belső egyensúlyért vívott küzdelme tükröződik. A kor ellentmondásos, zaklatott hangulatát idéző balladasort a helytállás szelleme hatja át. Őszinteségét az értelmiséget az önkényuralom kiszolgálásának megtagadására szólító *Szondi két apródja* (1856) és a Ferenc József iránt, magyarországi látogatása idején megkívánt hódolatot visszautasító költő személyes példaadását kifejező *A walesi bárdok* (1857) minden stilizáltságot lebíró ereje tükrözi leginkább. *A nagyidai cigányok*-ban (1851) a nemzeti önbírálat hangja is felcsendül, de korántsem a küzdelem vállalásának a kritikája, sokkal inkább a vádemelés a „nemzeti hibákért", amelyek a vereségben szerephez jutottak. Ezért is tör elő önkínzó zokogása a torz hahota mögül. Tanú rá a *Bolond Istók* (1850–73) önvallomása. A kitartás szükségességének a hirdetése az önkényuralom válságának idején reménységgel ötvözötten vált uralkodóvá Arany lírájában (*Rendületlenül*, *Kies ősz*, 1860; *Magányban*, 1861). A *Buda halála* (1863) a magyaréval azonosított hun nép bukásáért – mind 1848–49-re, mind az 1861. évi országgyűlés fejleményeire visszautaló kritikával – az egymással szembekerült vezéreket is hibáztatja, hiszen konfliktusukat tudja a maga céljai érdekében kiaknázni a szász Detre. A végzetes csapást azonban az önfeladás, a „német" házasság hozza. Arany, akit a kiegyezés útjára lépett „irodalmi Deák-párt" magához ölelt, a nemzeti önrendelkezés követelményeinek eszményítésével megőrizte szellemi függetlenségét.

A gyász, az elégikus panasz, a helytállásra való biztatás költője, Tompa Mihály őszinte versekben adott hangot patrióta érzelmeinek (*A gólyához*, 1850; *Levél egy kibujdosott barátom után*, 1851). A *Régi történet* és a *Forr a világ* (1861) az önkényuralom válságának dilemmáját jelzi: van-e ereje a nemzetnek sikerrel kecsegtető új küzdelem vállalására. Az *Új Simeon* (1862) az elmulasztott lehetőségek után is felújuló reménység verse, az *Ikarus* (1863) pedig a küzdelem minden áron való vállalására biztat. Felkiáltásának, „halandók, merjetek!" a visszhangját azonban már Tompa is szorongatóan bizonytalannak érezhette. A bujdosása idején halálra ítélt, majd börtönbe vetett, s az évtizedfordulón internált Sárosi Gyula költészetét nemcsak a borzongatót akasztófahumorral vegyítő, megrázó személyes élmények felidézése hatja át, hanem annak szilárd hite, hogy „egykoron" börtöne a „szabadság csarnokává válik", bíráit a

„legfensőbb törvényszék", a „világtörténet" ítéli el, s a zsarnoksággal mindörökre leszámoló „nép" majd „ön fejére teszi a – koronát". (*Bujdosó; Hol vagy Isten?* 1850; *Az Újépületben*, 1852; *Éjjel*, 1852–53). A múltra emlékeztető, helytállást hirdető közéleti lírikusok kórusából nem hiányoztak ugyan további, őszinte érzésektől áthatott, erőteljes hangok sem (Tóth Kálmán. *Előre*, 1859–60), de a „hazafias" verselők számolatlan serege a nagy költők emelkedettségét álpátosszal, szenvedélyességét üres színpadiassággal cserélte fel, s Petőfi népiességét, népieskedő „korhely lírává" züllesztette. A petőfieskedők dagályosságának riasztó mértékű közönségsikerét csak ellentmondásosabbá tette, hogy vezéralakjuk, Lisznyay Kálmán bizony nem átallotta 1857 tavaszán megírni Ferenc Józsefhez az Arany által megtagadott hódoló verset.

A fiatal lírikusok új nemzedéke félig tudatosan, félig ösztönösen küzdött az epigonizmus ellen saját hangja és mondanivalója megtalálásaért. A pályakezdő Vajda János líráját nagyon is jellemzi az a küzdelem, amelyet a népiességen való túlmutatásért, az új életérzések őszinte kifejezéséért folytatott. Politikai költészetét nemcsak magas fokú átélés jellemzi (*Virrasztók*, 1855), hanem kivételes szenvedélyesség is telíti (*Visegrádon*, 1855), ugyanaz, amely politikai röpirataiban a nemzeti önbírálat dobpergésére váltott át, majd kijózanodva a bécsi politika megújulása iránti illúzióiból, sodró erejű kiegyezésellenes támadását hevítette (*Luzitán dal I–II.*, 1867–69).

A romantikus széppróza áradatából emelkedett ki Jókai Mór nemcsak tehetsége és közönségsikere révén, hanem azzal is, ahogyan a romantikát a realizmussal egybeszőve előre tudott lépni. A felszínesen megközelített történeti múltba (*Erdély aranykora*, 1851; *Törökvilág Magyarországon*, 1852–53), egzotikus körülmények közé (*A janicsárok végnapjai*, 1854) kalandozó regények után talált rá igazi témavilágára, a közelmúltra, amelyet saját tapasztalataiból, s a kortársak elbeszéléséből oly jól ismert (*Egy magyar nábob*, 1853–54; *Kárpáthy Zoltán*, 1854–55; *Szegény gazdagok*, 1860; *Az új földesúr*, 1862; *Mire megvénülünk*, 1865). Regényeiben a főhősök leegyszerűsítettsége vérbő mellékfiguráknak, színes életképeknek, a társadalmi és természeti környezetnek valósághű felidézésével párosult. Előadását nemcsak dúsan burjánzó meseviläga és a reformok útjára lépett nemesség iránti rajongása tette népszerűvé, hanem a realista megelevenítésnek ezek a tisztásai, és az a melengető bizonyosság is, hogy regényeiben a győzelem többnyire a jók osztályrésze, de az erkölcsi elégtétel mindenképpen kijut nekik. A reménytelenségtől iszonyodó Jókai a vereségért jóvátétellel, az igaz ügy végső diadalával, még a hódítók meghódításának lehetőségével is vigasztalta, biztatta olvasóit s önmagát, mégpedig az átélésnek azzal az erejével, amit az őszinteség kölcsönzött legjobb írásainak.

Kemény Zsigmond a Jókaiétól nagyon is különböző világba vezette olvasóit. A lelki válságoktól gyötrött jellemek, a szenvedélyek által teremtett s a végzettől beárnyékolt tragédiák világába. Kemény tételesen is kifejtett tragikum-koncepciójának megfelelően, a bukást felidéző „vétség" természetes emberi tulajdonság, vagy éppenséggel erény túlhajtásaként jelent meg regényeiben. Sokkal nagyobb író volt azonban annál, semhogy tételének puszta illusztrálásával megelégedett volna. Regényeiben a hiteles lélekrajz a pontos, még a polgári erkölcs követelményeitől viszolygó arisztokrata bírálatát sem mellőző társadalomrajzzal (*Férj és nő*, 1852), s a tragédiákat termő 16–17. századi viszonyokat hűen felidéző történetiséggel társult (*Özvegy és leánya*, 1855–57; *A rajongók*, 1859; *Zord idő*, 1862). Jókaival ellentétben kerülte a történetietlen visszavetítéseket, s a letűnt korok olyan tényleges problémáit kereste, hőseinek olyan, a történeti valóságból táplálkozó vívódásait idézte fel, amelyek nem olcsó párhuzamot, hanem az átélés kivételes lehetőségeit kínálták a konfliktusokkal nagyon is terhes világban alkotó író és olvasója számára. Kemény művei ugyanakkor agitatív jellegűek voltak. Tragikus vétséget elkövető figurái azokkal a tulajdonságokkal, szenvedélyességgel és könnyelműséggel bírtak, amelyekkel publicisztikájában nyíltan és még sokkal inkább célzások formájában annyi leegyszerűsítéssel Kossuthék tevékenységét jellemezte. Aggályos felelősségérzettől áthatott, számítóbb, erkölcsi következetesség tekintetében amazoktól olykor még el is maradó szereplőket állított szembe velük, akiket azonban „reálpolitikájuk" hasznosabbakká tesz. Mindez összhangban volt a Deákhoz csatlakozó centralisták önmegítélésével és azzal, ahogy saját politikájukat reálpolitikának minősítették. Kemény művei a végzetet, az elbukást elháríthatónak ítélve a politikai cselekvés értelmét hirdették. Ez nem volt lebecsülendő követelmény a passzivitás viszonyai között. Az 1862-ben megjelent *Zord idő* emlegeti egyedül elháríthatatlanként a külpolitikai „fátumot", feltehetően annak jeleként is, hogy az önkényuralom válságának tapasztalatai után Kemény már szükségesnek érezte a reálpolitika követelményrendszerébe foglalni Magyarország „végzetes" nemzetközi elszigeteltségének, sőt kiszolgáltatottságának a számbavételét is.

Jókai romantikus regényeiben a realista részletek csak szigetekként bukkannak elő, Kemény szépprózája viszont alapjában realista, de romantikus elemekkel még jócskán átszövőtt. Gyulai volt az, aki hosszú ideig méltó folytatás nélkül maradt kisregényében következetesen érvényesítette a világirodalomban mindinkább uralomra jutó realizmus ábrázoló módszerét. Az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857), annak a nemesnek a rekviemje, aki Gyulai szerint képtelennek bizonyult az új viszonyok új követelményeihez való alkalmazkodásra. Illuzionizmusából szükségszerűen következik bukása, amelyet csak fájdalmasabbá tesz az, hogy helyébe az „udvarház" jövőjét kétségessé tevő, német tisztből birtokossá vedlett veje kerül. Gyulai kisregényében is a Keményével közös tragikum-felfogás érvényesült. A hős a hagyományokhoz való ragaszkodás erényét mániákusan felfokozva kerül összeütközésbe a valósággal. Így veszte, amelyet maga okozott, ha fájdalmas is, de az adott gondolatrendszerben igazságosnak minősül.

Másként hatottak a korszak alapkérdései Madách Imrére. Kijárta a megpróbáltatások iskoláját: családjának négy tagja vált a véres küzdelem áldozatává, fogsága idején pedig házassága ment tönkre. De sohasem lépett a kompromisszumkeresés útjára, 1864-ben bekövetkezett haláláig kitartott a forradalmi vívmányok biztosításának, a nemzeti önrendelkezés megújításának követelése mellett. *A civilizátor* (1859) ez az „Aristophanes modorában" írt szatíra mindenekelőtt az önkényuralomnak a demagógiát bürokráciával ötvöző megvalósítóit és azokat ostorozta, akik az országnak a birodalomba olvasztása érdekében a nyelv és a szellem germanizálói lettek. A „civilizátor" legfőbb vétkének mégis az minősült, hogy valóságos értékek sárbatiprója és álértékek propagátora volt. Madách azonban nem elégedett meg azzal, hogy Bach szisztémáján verje el a port, hanem végigvágott mindazokon, akik eltűrték, hogy módszerét rajtuk gyakorolja. A nemzetiségieket azért rótta meg, mert – megítélése szerint – engedték félrevezetni magukat, a magyarságot szimbolizáló figurát pedig tunyaságáért, hiszen még a „civilizátor" kiűzését sem ő kezdeményezi, ha végül – összefogva a többiekkel – sikerre is viszi. Madách egykorú lírája s közvetve szatírája is jelzi, mennyit kételkedett a tömegek ítélőképességében, elvhűségében, helytállásában. Ez a kétely, amely ott feszült már a reformkor politikai vitáiban is, a nagy hazai és európai megrázkódtatások, nem kevéssé a francia események nyomán, ahol az új, a bonapartista zsarnokság a tömegek segítségével jutott hatalomra, fontos helyet kapott Madách gondolatvilágában. Eszmeiségének mélységét és gazdagságát tekintve, a 19. század magyar szépirodalmában egyedülálló műve, *Az ember tragédiája* (1859–60) a ,,jó" és ,,rossz", az ,,isteni" és az ,,ördögi" alapkonfliktusából indul ki. A gazdag történeti és utópikus példatáron végighaladó előadás elsősorban annak elfogadtatására törekszik, hogy az Ember, a ,,jó" elkötelezettje akkor tölti be végzetes rendeltetését, ha megküzd a történetileg változó társadalmi, sőt természeti erők által újra és újra szolgaságba vetett, neki mártírsorsot juttató tömeggel a felemelkedést szolgáló eszmékért. Míg a *Tragédiá*-nak a történelem menetének ismeretében a fajfenntartás biológiai parancsa ellen is lázongó Ádámja számára csak a végszavak – ,,Mondottam, ember, küzdj és bízva bízzál!" – transzcendentális üzenete ígér sikert, Madách következő műve már az ellentmondás feloldásának lehetőségét példázza. Az önkényuralom válságának kiteljesedése idején írott *Mózes*-t (1860–61) áthatja a felszabadulás, a nemzeti önrendelkezés valóraváltásának a reménye. Erre és az érdekegyesítés koncepcióját is magában foglaló 1848-as eszmék iránti hűségre mint a felszabadulás alapkövetelményére a dráma közvetlen egyértelműséggel utal. Mózes azzal válik ,,nagy emberré", hogy magáévá teszi szolgasorba taszított népe ügyét. De a népet hosszú elnyomatása, a ,,szolgaság s álművelődés mérge" alkalmatlanná tette az ,,isteni törvények" rendeléseinek teljesítésére. Így válik Mózes feladatává a törvények megőrzése, míg felnő az új nemzedék, amely a szolgasorsúak gyávaságától, ingadozásától menten képes arra, hogy eleget tegyen a küldetését hiánytalanul betöltő ,,nagy ember" végakaratának, s az öröklött törvényekre építse szabaddá váló hazája jövőjét. Korántsem reménytelen tehát, hogy a nép a felemelkedés eszméit magáévá tegye – summázódik a Tragédia zárszavaival messzemenő összhangban Madách álláspontja a Mózesben – ha a ,,nagy ember" tragikus sorsával is dacolva küzd értük végleheletéig, elfogadva immár azt is, hogy ,,nép nélkül népet nem boldogíthat".

6. A MŰVÉSZETEK

A hazai és a külföldi értékek terjesztésében a könyvkiadás és a sajtó mellett szerephez jutott az előadóművészet is. A hatósági korlátozások ellenére az állandó színházak és a vándortársulatok száma – átmeneti megtorpanás után – fokozatosan növekedett. A klasszikusok (Shakespeare 9 műve szerepelt a Nemzeti Színház önkényuralom alatti repertoárjában) s a kedveltebb romantikus drámák mellett játszottak már társadalmi színműveket és szalonvígjátékokat is. Az önkényuralom válságának kellett elkövetkezni ahhoz, hogy Katona *Bánk bán*-ját csonkítatlanul adhassák elő. A közönség nagy lelkesedéssel karolta fel a magyar műveket, mind a helytállásra buzdító történelmi darabokat, mind a népszínműveket, de az igényes színműkritikától eltérően korántsem mindig téve kellő különbséget a veretes érték és a hatásvadászó giccs között. A színészek zöme is a könnyű sikereket hajszolta, csak kevesen éltek a jellemábrázolás kifinomult eszközeivel. Lendvay Márton és Egressy Gábor mellett nőtt fel többek közt Feleki Miklós, Szigeti József, utóbbi mint népszínműíró is (*A vén bakancsos és fia, a huszár*, 1855) nagy elismerést aratva és Szerdahelyi Kálmán, aki színészeink közül elsőként tanulmányozta mélyrehatóan a nyugat-európai előadóművészetet. A politikai ellenállás szelleme hatotta át a vándorszínészből átmeneti időre budai színigazgatóvá emelkedett Molnár György tevékenységét. Jókainé Laborfalvi Róza, Prielle Kornélia és más élvonalbeli színésznők ünneplése még szinte észrevétlenné tette a pesztonkától a markotányosnőig minden szerep vállalására serdülő leányként az életben is rákényszerült Jászai Mari és a színészcsaládban nevelkedett Blaha Lujza színre lépését a korszak végén.

Az alkalmi előadóestek szavalatain, népszerű élőképein kívül az ének- és zeneszámok megválasztását is gyakran befolyásolták a nemzeti ellenállás szempontjai. A debreceni kollégium kórusa előadóestjét évről évre Verdi *Nabuccó*-jának panaszénekével zárta. De a többség nem volt enynyire igényes. Soha nem ismert divatja lett a „magyar nótának" nevezett műdalnak (tánctermekben a csárdásnak), s az ellentmondó indulatok „sírva vigadásba" torkollása is ennek a korszaknak lett a jellegzetessége. Ugyanakkor a gordonkaművészetéért nagyra értékelt Fátyol Károly, az 1849-ben honvédhadnaggyá kinevezett Sárközi Ferenc, a külföldre is szerződtetett Patikárus Ferkó és más cigánymuzsikusok tovább is fejlesztették a verbunkos zenét magyar népi elemekkel is vegyítő műzenét. Jellegéről az azt tévesen cigány népzenének minősítő Liszt Ferenc munkája (*A cigányokról és a cigányzenéről* – franciául 1859, magyarul 1861) nyomán sok előítéletet is felszínre hozó vita keletkezett. A zsidó népzenészből előadóművésszé fejlődött Reményi Ede, aki száműzöttként az angol udvart és az amerikai közönséget is meghódította, majd hazai hangversenyein a Petőfi-szobor alapjának java részét „hegedülte össze", virtuóz átirataival (*Repülj fecském*, *Ezt a kerek erdőt* stb.) aratta legnagyobb – Arany János értelmezése szerint – a nemzet élniakarását is tanúsító sikereit.

A zenei élet a reformkori bázison fejlődött tovább. A Pest-budai Hangászegylet és az 1853-ban alakult Filharmonikusok Egyesülete rendezte a hangversenyeket a Lloyd-épületben, a Nemzeti Múzeumban, majd az 1860-as években felépült Vigadóban. Mozart és Beethoven mellett nagy közkedveltségnek örvendtek a romantikusok, elsősorban a magyarként számon tartott Liszt, a *Rákóczi-induló* miatt is igen népszerű Berlioz, s viszonylag igen korán műsorra kerültek a Wagner-zeneművek is. Liszt *Rákóczi-induló*-jánál (*XV. rapszódia*, 1853) és a magyarság mellett hitet tevő, de mereven programszerű *Hungaria* (1854) című szimfonikus költeményénél sokkal inkább a *Les Préludes*-del (1848–50), illetve a *Dante*- és *Faust-szimfóniákkal* (1855–57) adott hangot annak az érzelmi viharzásnak, amely a régi világ újjáformálódását kísérte. Népszerűek voltak Mosonyi Mihály őszinte érzésektől áthatott kantátái (*A tisztulás ünnepe az Ungnál 886-ik esztendőben*, 1859 stb.) és operái, mindenekelőtt a *Szép Ilonka* (1860), de nagyobb siker koronázta Erkel újrajelentkezését. Reformkori művének, az 1850-es években csak megcsonkítva előadható *Hunyadi László*-nak a bemutatója után tizenhét esztendővel, 1861-ben állította színpadra újabb operáját, a *Bánk bán*-t. Az 1860-ban alapított *Zenészeti Lapok* szerkesztője, Ábrányi Kornél emlékeit felidézve némi túlzással azt írta róla, hogy a „hazafiság, kitartás, s lelkesedés" ébrentartójaként „hatalmasan pótolta az erőszakosan ... elnémított politikai szónoklatokat".[6] Az olasz és magyar stíluselemeket pompás egységbe ötvöző zenedrámát le is szorították az operaszínpadról, ahová évek múltán térhetett csak vissza, s akkor is csak alkalmi vendégként. Erkel korszakot záró operája, a Szigligeti Ede szövegkönyvére komponált *Dózsa György* (1867) viszont sok hajdani híve számára is ünneprontónak tűnt a koronázás fényes esztendejében. Hivatalos elismerésre mindenesetre sokkal inkább számíthattak Liszt nagy énekkari művei, az 1865-ben bemutatott *Szent Erzsébet* oratórium és a *Koronázási mise* (1867) amelyekben a zenei romantika gátszakító ereje patetikus szárnyalásra váltott át.

---

[6] ID. ÁBRÁNYI KORNÉL, Erkel Ferenc élete és működése. Kultúrtörténelmi korrajz. Bp. 1895. 121.

A zenéhez hasonlóan a történelmi téma és a romantikus kifejezésmód uralkodott a képzőművészetben is. A festők közül a fiatal Székely Bertalan (*II. Lajos holttestének megtalálása*, 1860) és a pályakezdő Benczúr Gyula (*Hunyadi László búcsúja*, 1861) kitűnő felkészültségükkel, de az akadémizmustól korántsem mentes elégikus ünnepélyességükkel arattak nagy közönségsikert. A nemzeti gyász és az önkényuralom elleni tiltakozás történeti képekbe vetített festői kifejezésmódjára leginkább a Párizsban az emigrációval kapcsolatba kerülő Madarász Viktor talált rá. Lényegre törő előadása művészi eszközökkel, fény- és árnyjátékkal (*Hunyadi László siratása*, 1859), illetve bravúros szerkesztéssel (*Zrínyi és Frangepán a bécsújhelyi börtönben*, 1864) biztosította a színpadiasságot is feledtető drámai hatást. Előbbi képe a magyar képzőművészet addigi legjelentősebb sikereként a párizsi Salon nagy aranyérmét érdemelte ki. Madarász korszakzáró művében – Erkelhez hasonlóan – Dózsához nyúlt vissza, akit képének feliratában „a szabadság hősének és mártírjának" nevezett (*Dózsa György*, 1867).

A Barabás Miklós által már korábban magas szintre emelt arcképfestészetet Székely Bertalan (*Önarckép*, 1860), Madarász Viktor (*Thierry Amadé történetíró*, 1864) és Györgyi (Giergl) Alajos (*Deák Szidónia*, 1861) a realista elemeknek mind több teret engedő új értékekkel gyarapították. Lotz Károly pusztai életképek festőjeként jelentkezett, majd a történeti és életképeket festő Than Mórral együtt a Vigadó freskóinak egész sorát készítette el. A cselédsorba süllyedt mesterember fiaként szerzett valóságismeret tette lehetővé Jankó János számára, hogy típusalkotó rajzaival sokban hitelesítse az élclapok anekdotáit. A pályakezdő Munkácsy Mihályt is mindenekelőtt az élet valóságával való szoros kapcsolata, majd francia tanulmányútja segítették abban, hogy átgázolva a késő romantikus színpadiasságon már pályakezdőként a realista előadáshoz közelítsen.

A szobrászatban, amelynek fellendülésére az 1860-as években már hatni kezdett az emlékműrendelések sokasodása és az építészet stílusváltásával is szoros kapcsolatban a díszítőszobrászat szerepének növekedése, egyetlen nagy egyéniség mutatkozott: Izsó Miklós. A *Juhász* (1861) és a *Búsuló juhász* (1862) alkotója először jelenített meg kőbe faragva magyar parasztfigurát, mégpedig az élménynek az akadémizmus jegyeit viselő előadáson átsütő erejével. A céltudatos Izsó maga írta 1861-ben Szily Kálmánnak: „itt küldöm a puszták furulyását... ez kezdete lesz a magyar népéletből vett szobrászatnak."[7] Az oly rövid életű szobrásznak nemcsak a kezdeményezésre, hanem a továbblépésre is futotta erejéből. Híres terrakotta szoborvázlata (*Táncoló paraszt*, 1864) a nemzeti romantika legjobb, a népi valósággal közvetlen kapcsolatban álló elemeit juttatta érvényre, kivételes művészi tökéllyel a táncoló ember ősi és általános vonásaiba ötvözötten fejezve ki a sajátosan magyart.

Az építészetben a klasszicizmus hegemóniája már a reformkorban megtört. A mindinkább konzervatívvá merevedett régi uralmának felszámolásában a romantika játszotta a fő szerepet. Nálunk azonban a romantikus építészetet általában jellemző múltbafordulás az akkortájt ismert középkori emlékanyag korlátozottsága miatt sem vezetett a nemzeti hagyományokhoz való kapcsolódásra. Henszlmann a gótikára remélte alapozni egy új és nemzeti stílus kialakítását, de törekvése nem járt sikerrel. Sokkal inkább a romantikus útkeresés láza, mint a stiláris közösség lett az, ami némileg egységesítette a korszak hazai építészetét. Kivételes jelentőségű kompozíció egy született, Feszl Frigyes Vigadója (1859-65). Egységbe tudta foglalni a múltba forduló francia romantika stílusjegyeit a magyarság származástudatához kapcsolódó keleties vonásokkal, a nemzeti történelem nagy alakjainak felidézését az épület rendeltetésére utaló allegorikus figurákkal és a népi formaelemek építészeti felhasználását előlegező díszítőművészeti megoldásokkal. De a romantika stílust teremtő erejének kibontakozására nem kerülhetett sor a hazai építészetben. A Vigadó, ez a „kikristályosodott csárdás"[8], mint egy külföldi bírálója nevezte, szinte társtalan mű maradt. Alkotóját, Feszlt még a Tudományos Akadémia székházának a tervezésére kiírt szűk körű pályázaton való részvétel lehetőségétől is elütötték azok, akik a tartalmilag is új helyett megelégedtek felfrissített régivel. Így történt, hogy F. Stüler német professzor neoreneszánsz stílusú, de minden eredetiséget aggodalmasan kerülő, konzervatív módon kiegyensúlyozott épületébe költözött a korszak végén a Tudományos Akadémia.

---

[7] Idézi: Lyka Károly, Nemzeti romantika. Magyar művészet 1850–1867. Bp. 1942. 256.

[8] Idézi: Bierbauer Virgil, Az építészet (In: Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. V.) Bp. é. n. 578.

VII. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGA (1859–1861)

1. A POLGÁRI FORRADALMI ÉS A NEMZETI MOZGALMAK ÚJ HULLÁMA

A kapitalista fejlődés kibontakozása és a konzervatív politikai rendszerek uralmának a nemzeti önrendelkezési törekvések elfojtása árán is kierőszakolt megszilárdítása között az európai államok egész sorában ellentmondás feszült. Ez Kelet-Európa jelentős részén még a feudalizmus válságával is társult, s az 1850–60-as évek fordulóján elindította a forradalmi és a nemzeti felszabadító mozgalmak új hullámát. Hozzájárult ehhez az is, hogy a krími háború után, amely a kapitalista konjunktúra ívét kivételesen magasra feszítette, nagy megrázkódtatást hozott az 1857. évi gazdasági válság. Ez nemcsak Európa kapitalista, illetve kapitalizálódó harmadát-felét rázta meg, hanem a hitel- és árukapcsolatok, meg az eszmei és politikai kölcsönhatások szálaival mind jobban átszövött egészét. Itáliában 1859–61 hadjáratai és forradalmi küzdelmei óriási léptekkel vitték előre az olasz egység megvalósulásának ügyét. A Balkánon is jelentős változások mentek végbe. 1859-ben egyesült a két román fejedelemség, és nagyon megerősödtek a román nemzeti önrendelkezésre, Románia teljes függetlenségére irányuló törekvések. Szerbiában 1858 végén trónját vesztette az osztrák befolyásnak utat engedő Karadjordjević Sándor fejedelem, és a nemzeti szuverenitás kiteljesítésében elsősorban francia támogatásra építő Obrenović-dinasztia került hatalomra. A feszültségekkel terhes török birodalom balkáni tartományaiban az elkeseredés robbanással fenyegetett, sőt Hercegovinában már 1861-ben nyílt felkelésre vezetett. Görögországban 1862-ben forradalmi mozgalom fosztotta meg trónjától az uralkodót, mert korlátozta a nemzeti felszabadító törekvéseket. A Német Szövetségen belül ismét fokozták a feszültséget az 1850-es évek elején mélybe fojtott ellentétek, s az 1860-as évek során fokozatosan nyílt konfliktust érleltek meg.

A polgári átalakulás kibontakoztatása és a nemzeti önrendelkezés érvényesítésére irányuló törekvések szempontjából óriási jelentősége volt annak, hogy a krími háborút követően átmenetileg enyhült a cári Oroszország részéről fenyegető veszély. A korábbi szövetségesei szolidaritásában csalódott cári hatalom már korántsem tekintette feltétlen kötelezettségének a „legitim" dinasztiák uralmának a védelmezését. Elsődleges céljává saját hatalompolitikai érdekeinek közvetlen szolgálatát tette. A krími háborút lezáró, 1856. évi párizsi békében a Besszarábia feladására kényszerített, a Fekete-tengeren hadiflotta tartásától és a partvidék katonai megerősítésétől eltiltott cári Oroszország mindenekelőtt e megalázó rendelkezések felszámolására törekedett. Hozzájárult ehhez, hogy a cári Oroszországban forradalmi helyzet alakult ki, amit csak a jobbágyreform életbelépésével, illetve erőszakkal tudtak felszámolni, az 1861. évi mozgalmak leverése után vérbefojtva az 1863–64. évi nagy lengyel nemzeti felkelést is.

Mindezek a fejlemények messzemenően érintették a Habsburg-hatalmat. Az olasz felszabadító küzdelem elsősorban ellene irányult, a balkáni és kelet-európai forradalmi mozgalmak erős kölcsönhatásba kerültek a birodalom elnyomott nemzeteinek önrendelkezési törekvéseivel és a lakosság túlnyomó részét magával ragadó abszolutizmusellenességgel. Az államcsőd rémét felidéző pénzügyi helyzet és a német kérdés megoldatlansága tetézte a Habsburg-hatalom fenyegetettségét. Létkérdéssé vált számára belső helyzetének megszilárdítása. Ugyanakkor a közép- és kelet-európai forradalmi hullám kibontakozásának egyik alapkérdése is éppen az lett, hogy sikerül-e felülkerekednie a konzervatív hatalmak leggyengébbikén.

Bécs számára különösen veszélyessé tette a kialakult helyzetet, hogy az 1850-es évek második felében nagyon megromlottak nemzetközi kapcsolatai. A Habsburg-hatalom a krími háború idején cserbenhagyva, sőt a Duna torkolatvidékének elhagyására szorítva volt szövetségesét, a cári Oroszországot, az 1849–51-ben oly szilárdnak bizonyult támaszát anélkül áldozta fel, hogy biztos pótlásáról gondoskodott volna. III. Napóleon Franciaországát nemcsak hagyományai tették Ausztria potenciális ellenfelévé, hanem attól való félelmei is, hogy a Habsburg-hatalom pozíciói Itáliában és a Német Szövetségben bázisai lehetnek egy ellene indítandó támadásnak. A francia császár a krími háború után a súlyosan megalázott Oroszországhoz közeledett, sőt 1859 kora tavaszán titkos egyezményt is kötött vele megszerezve elvi hozzájárulását a Habsburg-hatalom elleni katonai fellépéshez. Anglia az európai hatalmi egyensúly rendszerének fenntartásában nagy szerepet tulajdonított ugyan a Habsburg-birodalomnak, de több mint kétséges volt, vajon katonai konfliktus esetén diplomáciai segítségnél egyébre hajlandó-e. Az erőpróba nem váratott sokáig magára, 1859-ben a Habsburg-hatalom háborúra kényszerült Itáliában.

2. AZ 1859. ÉVI ITÁLIAI HÁBORÚ ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ

1858 nyarán III. Napóleon és Cavour, az olasz nemzeti mozgalom fellegvárának szerepét betöltő Piemont miniszterelnöke titkos megállapodást kötöttek arról, hogy a Habsburg-hatalmat kiszorítják Itáliából. Cavour ellentétben Mazzinival, az olasz köztársasági mozgalom száműzött vezérével, az adott európai viszonyok között csak nagyhatalmi segítséggel látta keresztülvihetőnek az olasz föld felszabadítását és politikai egyesítését. III. Napóleont viszont hatalmi helyzetének megszilárdítása, a Habsburgok veszélyes itáliai pozícióinak felszámolása, és nem utolsósorban Savoyának és Nizzának a segítség fejében kívánt átengedése csábította a háborúra. Cavour kivételes politikai leleménnyel még azt is elérte, hogy az önhitt osztrák császár maga üzenjen hadat, ami felmentette a Német Szövetséghez tartozó államokat az automatikus segélynyújtás kötelezettségétől, a Bécsnek engedményeket tanácsoló Angliát pedig – legalábbis átmenetileg – tartózkodóvá tette. Ferenc József a hadba lépést fellengzős kiáltvánnyal jelentette be „hű népeinek". Kijelentette, hogy számot vetett az alattvalói ezreinek életét fenyegető veszéllyel, de „az uralkodó szívének hallgatnia kell", amikor „a becsület és kötelesség parancsol", s tanúként „a történelemre" hivatkozva bizonygatta, hogy „a Gondviselés" addig is „gyakran" használta „Ausztria kardját" az „emberiség legfőbb javait fenyegető felforgatás ellenében".[1]

---

[1] *Pesti Napló*, 1859. április 30.

Tíz év után először 1859 tavaszán keveredett, mégpedig nagyon is veszedelmes háborúba a Habsburg-hatalom. A magyar emigránsok közül sokan úgy vélték, hogy most kínálkozik alkalom Magyarország felszabadítására. Annál is inkább, mivel olasz és francia részről titkos megkeresések sora érkezett hozzájuk a háború előkészítése idején. S noha Jerôme Napoléon hercegnek, a titkos francia–orosz megállapodás előkészítőjének nem sikerült az egyezménybe foglaltatnia a cári hatalom hozzájárulását Magyarország állami függetlenségének helyreállításához, mégsem alaptalanul biztatta a magyar száműzötteket azzal, hogy a hadműveletek Magyarországra való kiterjesztése sem vonna maga után cári intervenciót a lengyel kérdés bolygatatlanul hagyása esetén. Míg III. Napóleon bonyolult politikai játszmájában a magyar kérdés csak korlátozott jelentőséggel bírt, Cavour – nem kevéssé az 1848–49. évi olasz balsikerek nyomán is – a Habsburg-hatalom megtörésének, Itália felszabadulásának és szabadsága megőrzésének egyik alapfeltételét éppen az olasz és a magyar politikai és katonai lépések összehangolásában látta. Ezért erősítette Párizs hajlandóságát a magyar emigráció mozgósítására, ezért támogatta megegyezési kísérleteiket a román és a szerb fejedelemségekkel.

A magyar emigráció, amelyet az 1850-es évek folyamán politikai nézetkülönbségek osztottak meg, súlyos döntések elé került. Vezetői kerülni akarták mind a kínálkozó lehetőségek elmulasztását, mind egy könnyelműen kirobbantott hazai felkelés kockázatát. A párizsi udvar és Cavour megkereséseire Teleki Lászlóval egyetértésben Klapka látott hozzá a szervezkedéshez. Egyeztette terveit az aggályoskodó Kossuthtal, ismertette annak igényeit a szövetségesekkel az általuk adandó biztosítékok iránt, majd a Balkánra utazott, hogy a magyar felszabadító háború katonai és politikai előfeltételeinek megteremtése érdekében szövetségesül nyerje meg a fejedelemségeket. Útjának jelentős sikere volt az 1859. március 29-én aláírt román–magyar egyezmény. Cuza fejedelem, aki a két román fejedelemség egyesítésének legfőbb ellenfelét ez idő tájt joggal látta a Habsburg-hatalomban, titkos megállapodást kötött a francia és olasz ajánlással érkező Klapkával. Az odaszállítandó fegyverek harmadának átengedése fejében vállalta a többi raktározását, sőt azt is, hogy a felszabadító seregek támaszpontul használhassák országát. Ugyanakkor ígéretet nyert arra, hogy a magyar emigráció segítséget nyújt a Habsburg-kézen levő Bukovina felszabadítására. Egy kiegészítő megállapodás felszólította a magyarországi románokat és szerbeket a magyar felkelés támogatására, és magyar részről a Kossuth alkotmányjavaslatában foglaltakkal lényegében megegyező jogokat helyezett kilátásba a nemzetiségiek számára. Hozzátette azt, hogy a felszabadító háború után Erdély lakossága nyerjen lehetőséget annak eldöntésére, hogy az uniót újítsák-e meg, vagy létesítsenek tartományi önkormányzatot. A megállapodás Magyarország, Szerbia és Románia konföderációba tömörülésének célul tűzésével zárult. Szerbiában Klapka csak előkészítette a megegyezést, amelynek létrehozására, vagy legalábbis az érdekközösségen alapuló együttműködés szükségességének a leszögezésére a Londonba utazó szerb trónörökös és Kossuth tárgyalásán került sor. A hamarosan trónra lépő Mihály herceg teljes mértékben osztotta Kossuth nézetét: Magyarország függetlensége előfeltétele annak, hogy a török birodalom bekövetkező felbomlása során felszabaduló népek ne váljanak új hódító nagyhatalom zsákmányává. Hiszen a magyar középhatalom ahhoz mindenképpen gyenge lenne, hogy az önrendelkezésüket fenyegesse, velük szövetségben viszont elég erős a térség szabad fejlődésének a biztosítására. Ezt a koncepciót magáévá téve vállalta Obrenović Mihály a magyar felszabadító törekvések támogatását, beleértve a magyarországi szerbek ilyen értelmű politikai befolyásolását, kielégítőnek minősítve a Kossuthék által kilátásba helyezett nemzetiségi jogokat.

1859-ben nehéz döntés elé került az a Kossuth, aki a polgári parlamentarizmuson és a demokratikus önkormányzaton alapuló alkotmányos államberendezkedés híve volt, s nemcsak az idegen elnyomást, hanem az önkényuralmi, autokratikus hatalmi rendszereket, köztük III. Napóleonét is kíméletlenül támadta cikkeiben, előadókörútjain, a Mazzinival és Ledru-Rollinnal együtt kiadott nyilatkozatokban. A román és szerb uralkodó körök politikájára ugyanis ez idő tájt a legnagyobb befolyása III. Napóleonnak volt. A dunai fejedelemségek szövetségessé tételét pedig Kossuth társaival együtt indokoltan tekintette a felszabadító háború egyik külpolitikai alapfeltételének. A másikat, a Habsburg-hatalom katonai erőinek megosztása szempontjából is mulaszthatatlanul fontosat viszont abban látta, hogy szorosan együttműködjenek a közös elnyomó elleni küzdelmet megindító Piemonttal, amely szövetségre lépett a francia császárral. S nem utolsósorban, a francia–orosz együttműködés kecsegtetett azzal, hogy a Magyarország önrendelkezéséért megvívandó küzdelem mentesülhet egy új cári intervenció fenyegetésétől. E meggondolások nyomán a párizsi ajánlatokkal kapcsolatban hosszú hónapokon át tartózkodó magatartást tanúsító Kossuth a hadműveletek megindulása után engedett a párizsi meghívásnak, s felkereste a császárt, aki támogatást ígért Magyarország függetlenségének kivívásához, cserében az osztrák seregeket megosztó politikai és katonai akciókért. Kossuth, tekintetbe véve azt is, hogy elutasító magatartása esetén III. Napóleon a tettre vágyó emigráció hirtelenkedő tagjait egy előkészítetlen hazai felkelés kirobbantására használhatná fel, rászánta magát a megállapodásra. Azzal a határozott kikötéssel élt, hogy jelet a felkelésre csak ő maga adhat, s csupán akkor fog kiadni, ha a románok, a szerbek és a horvátok tényleges együttműködésének biztosítása után tekintélyes francia és olasz seregek lépnek magyar földre olyan uralkodói nyilatkozattal, hogy a harcot Magyarország függetlenségének kivívásáig folytatják. Mindaddig csak a Habsburg-ellenes háború politikai támogatására vállalkozott, propagandakörútra angol semlegességi nyilatkozat kiadása érdekében és arra, hogy felhívja a császári sereg magyar katonáit, ne harcoljanak a szövetségesek ellen, sőt álljanak át a szervezendő magyar alakulatokba.

III. Napóleon Habsburg-ellenes fellépésének megítélése éles vitát váltott ki a különböző politikai irányzatokhoz tartozó emigránsok körében. Marx és Engels, akik egy Napóleon-ellenes német összefogástól a francia zsarnokság megtörését, a cárizmussal is szembeszálló demokratikus Németország megszületését remélték, nemcsak a német kispolgári demokratákat, az orosz Herzent és az olasz Garibaldit bírálták a francia–olasz szövetség támogatásáért, hanem igen határozottan megrótták Kossuthékat is. Nem ismerve fenntartásaikat, még kevésbé az általuk egy magyarországi felkelés könnyelmű kirobbantásának megakadályozására kikötött biztosítékokat, s időlegesen hitelt adva Szemere Bertalan elfogult, sőt koholt információinak is, úgy ítélték meg, hogy a magyar emigráció vezetői az autokrata francia császár hatalmi politikájának puszta eszközeivé váltak.

Kossuth angliai tömeggyűlések során tartott és a világsajtó által kivételes figyelemben részesített beszédeivel járult hozzá az olasz–francia szövetségesek számára oly fontos brit semlegesség biztosításához. A konzervatív kormány bukása után Palmerston miniszterelnök, akinek parlamenti többsége a Kossuthot támogató manchesterianus liberális csoporttól függött, ígéretet tett arra, hogy Anglia semlegességét fenntartja a háború Magyarországra való kiterjesztése esetén is. Ez azonban korántsem jelentette azt, mintha a vezető angol politikusok már ekkor felismerték volna, hogy a tényleges brit érdekek a dunai térségben élő nemzetek külső hódítás elleni önvédelméhez, s nem az őket gúzsba kötő, öncélú Habsburg-uralom fenntartásához fűződnek, amint azt Kossuth fejtegette. Palmerston és külügyminisztere, Russell ezért diplomáciai úton is mindent elkövettek, hogy a háborút Itáliára korlátozzák, és mielőbb befejezéshez juttassák. Kossuth – III. Napóleon iránti bizalmatlansággal – nyílt beszédben is figyelmeztette Cavourt még május végén, a döntő hadművelet előtt, hogyha nem kerül sor a magyarországi átkaroló hadműveletek megindítására, a visszalépés lehetetlenné tételére, úgy a francia császár tartózkodik majd az észak-itáliai erős osztrák várnégyszög frontális megtámadásától, s a velencei tartományt a Habsburg-uralom kezén hagyva megelégszik Lombardia felszabadításával.

Kossuth, Teleki és Klapka még 1859. május 6-án Párizsban megalakították az új országgyűlés megválasztásáig az emigráns kormány szerepére vállalkozó Magyar Nemzeti Igazgatóságot, amelyet később egy horvát és egy „erdélyi" taggal kívántak kibővíteni, majd hozzáláttak a politikai és katonai feladatok előkészítéséhez. A korábban nagyon is megosztott emigráció túlnyomó többsége támogatásáról biztosította a vezető testületet. Az Igazgatóság hazaküldött Tájékoztatójában óvta a nemzetet a jeladását nélkülöző felkelési kísérletektől, s intett a nemzetiségekkel való megbékülésre Kossuth alkotmányjavaslata alapján, amelyet ekkor nyilvánított belpolitikai programjának.

Kezdeti osztrák sikerek után gyorsan kibontakozott a jól felszerelt francia és a Garibaldi harcba szállásától is lelkesített olasz seregek fölénye. Az osztrák sereg magyar katonáinak amúgy is gyenge harci kedvét az emigráció szervezkedésének híre tovább lohasztotta. A háború sorsát eldöntő, Waterloo óta az európai kontinensen a legnagyobb véráldozatot követelő solferinói csatában például a 19. és a 34. magyar gyalogezred majdnem teljes egészében cserbenhagyta annak a Ferenc Józsefnek a zászlaját, aki hadait az önkényúr korlátlan önbizalmával, de hozzáértés nélkül vezényelte. A csatavesztés után az osztrákok a bevehetetlennek hirdetett, Peschiera, Verona, Mantua és Legnago alkotta várnégyszögbe húzódtak. III. Napóleon pedig, aki egyfelől kétfrontos harctól, német háborútól tartott, másfelől bizalmatlanul tekintett az olasz mozgalom demokratizálódására, engedett Anglia és Oroszország sürgetéseinek, s július 11-én Villafrancában fegyverszünetet kötött Ferenc Józseffel, mellőzve nemcsak Kossuthék, hanem hivatalos szövetségese, Cavour előzetes tájékoztatását is. A fegyverszünet Piemontnak juttatta ugyan Lombardia túlnyomó részét, de osztrák kézen hagyta Velencét, és kikötötte a Habsburg főhercegek uralmának helyreállítását Toszkánában és Modenában. A fegyverszünetet egyaránt nagy elkeseredéssel fogadták a franciákkal szövetkező olaszok és magyarok. Cavour lemondott, de az újrakezdés ígéretével búcsúzott Kossuthtól. Villafranca nemcsak az olasz államegységért folytatott küzdelem irányítójának, hanem a magyar emigráció vezetőjének személyes megalázását is hozta, igazolta azonban a hazai felkelés könnyelmű kirobbantását elhárító óvatosságát. Hazai hívei a Habsburg-hatalom gyengeségének feltárulásában találtak vigaszt csalódásukra.

3. AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGÁNAK KEZDETEI

Ferenc József – mint egyik vezető politikusa később bevallotta – elsősorban egy magyar felkeléstől félve kötötte meg a fegyverszünetet. Palmerston angol miniszterelnöktől Dessewffy Emilig, az Akadémia elnöki tisztjét betöltő konzervatív politikusig, a külföldi lapok birodalombeli tudósítóitól az emigrációt tájékoztató hazai levelezőkig különböző megfogalmazásban, de az elnyomó hatalom hivatalos szerveinek bizalmas jelentéseivel egybehangzóan, minden megfigyelő úgy ítélt, hogy Magyarországon az osztrák vereségek nyomán pattanásig fokozódott a feszültség, s ha a küzdelem a határokhoz ér, a Habsburg-ellenes általános felkelés elháríthatatlanul bekövetkezik. Ferenc József a rendkívül súlyosnak tekintett „áldozatok" árán megkötött villafrancai fegyverszünet mellett belpolitikai engedményekkel is törekedett megszilárdítani hatalmi helyzetét. A fegyverszünet hírével versenyt száguldó császár hazatérve azt tekintette legsürgősebb teendőjének, hogy sebtében kibocsátott kiáltványban „korszerű javításokat" ígérjen „népeinek". Hamarosan kiderült azonban, hogy ezzel is, meg a rendszer szimbólumának, Bachnak és a rettegett rendőrminiszternek, Kempennek a menesztésével is, csak megszépíthetőnek remélt önkényuralma átmentésére törekedett.

Bach bukása megváltoztatta az erőviszonyokat a központosító abszolutizmus hatalmon levő, eddig nagyjából egyensúlyt tartó nagypolgári és arisztokrata csoportjai között. Az utóbbiak kerültek túlsúlyba. Ezt Johann Bernhard Rechberg gróf miniszterelnöki és Agenor Goluchowski gróf belügyminiszteri kinevezése jelezte. Egyelőre illúziónak bizonyult azonban a magyar konzervatív csoport reménye, hogy az önkényuralmi centralizáció lajtántúli ellenfeleivel szövetkezve sikerrel kísérelheti meg a maga rendi alkotmányos és föderalista elemekkel átszőtt koncepciójának elfogadtatását az uralkodóval. Elutasításra talált Dessewffy részletesen kidolgozott tervezete, amely a konzervatívok szerint az egyedül alkalmas eszköz lett volna Magyarország forradalmasodásának megakadályozására. Az uralkodó elbocsátotta Hübner bárót, az új rendőrminisztert, aki aggodalmaik indokoltságát emlékiratban is hangsúlyozva támogatójukká szegődött. Az első ijedtségéből felocsúdó Ferenc József, akit a fegyverszünet rendelkezéseit szentesítő zürichi béke (1859. nov. 10.) hamis biztonságérzettel töltött el, még konokul ragaszkodott önkényuralmához.

A belső feszültség növekedéséhez hozzájárult az 1859 őszén kibocsátott „protestáns pátens" is. A Thun gróf és munkatársai által előkészített császári „nyílt parancs" az állam és a protestáns egyház viszonyát kívánta szabályozni, rendkívül szélesre tágítva az uralkodó „főfelügyelési jogát". Nemcsak a vezető egyházi tisztségviselők, hanem a lelkészek, sőt a falusi tanítók megválasztását is a kormányhatóságok megerősítésétől tette függővé. Megígérte ugyan, hogy a zsinatokat mentesítik az „országfejedelmi biztos" jelenlététől, de megtartásuk engedélyezésének feltétele minden előterjesztendő indítvány előzetes bemutatása lett. A protestáns kézen levő iskolákat sokkal szorosabb ellenőrzés alatt kívánta tartani, mint a katolikusokat. Az uralkodónak felelős kormányzati szervekre ruházta a hittankönyvek engedélyezésének a jogát éppen úgy, mint annak eldöntését, nem kell-e bezáratni erkölcsi vagy politikai tekintetben „ártalmas jelleme" miatt valamelyik protestáns tanintézetet. Az ellenreformáció időszakából fennmaradt s immár tarthatatlan helyzetet orvosolva ugyanakkor általánossá tette Horvát-Szlavonországban és a határőrvidéken a protestánsok – addig néhány községre korlátozott – letelepedési és birtoklási jogát. Hiába minősítette Bécs az egyházi önkormányzatot biztosító intézkedésnek, a tételes magyar törvényeket is sértő pátens a közvetlenül érdekelteknél szélesebb körben váltotta ki – 1849 óta először – a nyílt tiltakozás hullámát. Az egyházi összejövetelek politikai színezetet nyertek, s közülük nem egy a katonai feloszlató paranccsal is dacolni mert. Noha a pátens végrehajtását az egyházközségek zöme megtagadta, Bécs csak aggályosan nyúlt a terror korábban oly könnyedén kezelt eszközeihez. A pátens elleni küzdelem 1860 tavaszán a rendelkezés visszavonását s hamarosan Thun gróf leváltását eredményezte. Akkorra azonban a politikai elégedetlenség már túlcsapott a protestáns sérelem elleni tiltakozás keretein.

A bontakozó ellenállás tette végrehajthatatlanná azt a ,,községi törvényt", amelynek kibocsátását még ,,a kormányzati alapelvek" ígérték meg 1851-ben, de Bach műhelye csak 1859-re készült el vele. Országszerte megtagadták a háború idején kiadott rendelet végrehajtását. A ,,községi törvénynek" nevezett császári pátens az ingatlantulajdonosokra korlátozott ,,választóknak" mindössze arra adott volna jogot, hogy a ,,községfőnök", a bíró tisztjére három jelöltet állítsanak, megválaszthassák esküdtjeiket és a községi képviselőtestület tagjainak a felét. A felsőbb hatóságokra bízta a pátens a jelöltek közül a bíró megválasztását, az esküdtek megerősítését és annak az eldöntését, hogy kik alkossák a legmagasabb adót fizetők közül a képviselőtestület másik felét. A ,,községi törvény" a virilizmus bevezetésével az önkényuralmi ,,kormányzati alapelvek" azon ,,nézőpontját" érvényesítette, ,,miszerint a túlnyomó érdekeknek túlnyomó befolyás is engedtessék".[2] 1859–60-ban azonban ezek a kiáltóan antidemokratikus rendelkezések nem találtak önkéntes végrehajtókra Magyarországon még azoknak a körében sem, akik a szívük mélyén ellenfelei voltak a néptömegek politikai térhódításának. A hatalom pedig jobbnak látta, ha Bachék közel egy évtizeden át érlelt ,,alkotása" életbe léptetésének fegyveres erőszakolásától egyelőre eltekint.

Még az olasz háború időszakában kezdődött meg egy titkos ellenállási szervezet kialakulása Magyarországon. Börtönviselt honvédtisztek, volt forradalmi kormánybiztosok, hajdani ellenzéki politikusok hozták létre a laza szervezetet és teremtettek kapcsolatot az emigrációval. Míg a csoportosulás ,,radikálisai" (köztük Komáromy György, Ivánka Imre, Vidats János) a Magyar Nemzeti Igazgatóság céljait vallották magukénak, addig a ,,mérsékeltek" megelégedtek az alkotmányos viszonyok helyreállításának programjával. Ez utóbbiak hatása érvényesült abban a Lónyay Menyhért által fogalmazott és széles körben terjesztett *Tájékozás*-ban, amely felkészülést ajánlott „a változás idejére", addig pedig passzív ellenállást, beleértve az adómegtagadást és a hatóságok bojkottját. Az 1859 őszétől egymást követő emlékünnepélyek közül kiemelkedett az október 27-i pesti Kazinczy-megemlékezés. De ezek az ünnepségek még éppen úgy csupán az abszolutizmusellenes közhangulat és a körvonalazatlan nemzeti törekvések kifejezésére teremtettek alkalmat, mint a tüntetően magyaros külsőségek között tartott társadalmi összejövetelek. Ekkortájt vált „ellenállhatatlan divattá" a magyar viselet – amely Vajda János egykorú megfogalmazása szerint – „feltámadt, elterjedt, mint a népdal".[3]

---

[2] *Magyarországot Illető Országos Törvény- és Kormánylap*, 1852. 3–7.

Harckészség és utópista elemekkel keveredő következetes polgári demokratizmus jellemezte azokat a Felső-Tisza vidékén 1860 kezdetétől keringő röpiratokat, amelyeknek szerzőjét és terjesztőjét hiába nyomozta a hatóság. A röpiratok a Habsburg-hatalom elleni fegyveres felkelésre szólítottak fel, bűnös passzivitással vádolva a politikai vezető réteget, s olyan független Magyarország megteremtését tűzve célul, amelyben földosztás és a kiváltságok maradványainak felszámolása teremtene alapot a polgári demokratikus berendezkedésre. Mindez sok rokonságot mutatott az 1857. évi amnesztia után rejtekhelyét elhagyó Táncsics Mihály által terjesztett nézetekkel. Táncsics kapcsolatba került az egyetemi ifjúság egy aktívan szervezkedő csoportjával, amely benne a rajongva tisztelt 1848-as forradalom megszemélyesítőjét látta. A diákság 1859 ősze óta rendszeresen hallatott magáról. Akciót indított a magyar nyelv oktatásának bevezetéséért, tüntetett a protestáns pátens ellen, megszervezte az *Idők Tanúja* című kormánybarát egyházi lap nyilvános elégetését, és a mesterlegényekkel együtt tömegerejét adta a szaporodó tüntetéseknek. Fellelkesítve annak hírétől is, hogy Toszkána és Modena népe megakadályozta a Habsburg főhercegek uralmának helyreállítását és kimondta csatlakozási szándékát az újra Cavour vezetése alá került Piemonthoz, a diákság március 15-e méltó megünneplésére készült. Az évforduló napján többet közülük s magát Táncsicsot is letartóztatta a rendőrség, de a tüntetést megakadályozni nem tudta. A temetőhöz vonuló ifjak útját a katonaság állta el. Fegyverhasználatra került sor, néhányan megsebesültek, számos tüntetőt pedig letartóztattak. Az egyik sebesült, Forinyák Géza hamarosan belehalt sérüléseibe. Temetése, 1860. április 4-én Pest-Buda lakosságának legalább a negyedét mozgósító, eladdig páratlan tüntetéssé vált.

---

[3] Vajda János összes művei. VII. Sajtó alá rendezte: MIKLÓSSY JÁNOS és SERES JÓZSEF. (Sajtó alatt.)

4. SZÉCHENYI HALÁLA

Még le sem csillapodhatott a temetésen felizzott népharag, máris Széchenyi tragikus halálának a híre ütötte szíven a nemzetet. A nagy államférfi öngyilkosságának közvetlen előzményei is több mint egy évre nyúltak vissza. Bach még a belügyminiszteri tárca birtokosa volt, amikor birodalomszerte terjedni kezdtek az 1859 elején Londonban kiadott *Ein Blick auf den anonymen ‚Rückblick'* ... című röpirat első példányai. A „pillantást" a névtelenül kiadott mű szerzője, az immár több mint egy évtizede a döblingi ideggyógyintézetben élő Széchenyi István vetette a Bach műhelyéből 1857-ben kikerült, a „barbár" Magyarország civilizálásával dicsekvő „visszapillantásra".

A beteg, de kényszerképzeteit az olyannyira féltett nemzet újraéledése láttán legalábbis időszakosan visszaszorító Széchenyi írásában a bécsi kormányzat elnyomó és beolvasztó politikájának éles – ha belső ellentmondásoktól nem is mentes – kritikáját adta. Az ellentmondások legfőbb forrása az volt, hogy a döblingi elzárkózottságában a konzervatív arisztokrácia közvetett és közvetlen befolyásának az 1848 előttinél is fokozottabban kiszolgáltatott Széchenyi nem tudott megszabadulni attól a pályakezdete óta kísértő nézetétől, hogy az érdemleges politikai cselekvés kevesek dolga, és attól a néptömegeket távol kell tartani. Széchenyi az önkényuralmi rendszert kiépítő Bachot pellengérre állító *Ein Blick*-ben is leírta azt, hogy „semmi sem előnyösebb az emberi társadalom fejlesztése és felvirágoztatása szempontjából, mint egy zseniális, minden kapcsolatot mélyen átható, bölcs önkényuralom". Szerinte „az emberek" az abszolutista kormányzati formát nem is a lényege miatt kárhoztatják, hanem azért, mert tapasztalati tény, hogy általában „az önkényuralom kéz a kézben jár együtt az ostobasággal".[4] Széchenyi – a konzervatívok taktikájával e tekintetben teljes összhangban – maga is „az ostobaságra", mindenekelőtt Bach politikai tevékenységére irányította támadásának fő tüzét. De ezt olyan sokoldalúan és nem egy vonatkozásban olyan mélyrehatóan tette, hogy az, aki olvasta, érvényesnek tekinthette mindarra is, amit Ferenc József a szentszéki követté kinevezett Bach eltávolítása után az önkényuralmi rendszerből tovább kívánt éltetni.

Az *Ein Blick* szerzőjét kutató rendőrség figyelme fokozatosan a döblingi ideggyógyintézet lakójára terelődött. Az 1860 márciusában nála és bizalmasainál tartott házkutatások során többek között lefoglalták Széchenyi *Önismeret* című befejezetlen művének egy 1857-ben írott, és szókimondó tartalma miatt külön rejtegetett részét is. Ebben a Ferenc Józsefnek tükröt tartó „nagy magyar szatírában" – ahogyan felfedezője, Károlyi Árpád a közel hétszáz oldal terjedelmű irodalmi torzót nevezte – Széchenyi minden korlátozás nélkül fejtette ki bírálatát. Ferenc Józsefet „apostoli bitornak", Nérónál is vétkesebbnek minősítette, személyében is felelőssé téve Magyarország és a birodalom érdekeinek semmibevételéért, erkölcsi és politikai lezüllesztéséért. Széchenyi a nyilvánosságnak szánt *Ein Blick*-ben sem érte be azzal, hogy megrótta Bachot, amiért minden polgárosító vívmányt, még a jobbágyfelszabadítást is, amellyel pedig Magyarország kényszerítette saját „példájának" a követésére az egész birodalmat, az önkényuralmi rendszer érdemeként könyvelte el. Rámutatott arra, hogy a magyarság tényleges elmaradottságáért a bécsi kormányzatot is felelősség terheli, hiszen a felemelkedésért 1790 óta annyit küzdő országot nem engedte kijutni a „mocsárból". Noha Széchenyi rejtegetett kéziratában is elhatárolta magát Kossuthéktól és minden „szeparatisztikus" törekvéstől, a hajdani reformellenzéknek nem egy olyan érvét elevenítette fel, amit „izgató" volta miatt a forradalom előtt még maga is elhallgattatni kívánt. Szóvá tette, milyen sok haladó kezdeményezést buktatott el 1848 előtt a bécsi udvar, hogy azután farizeus módon sopánkodjék azon, milyen nehéz „boldogítani" a magyarokat. „Valóban úgy látszik, mintha Felségednek fejedelmi rokonai Magyarországot készakarva, bizonyos terv szerint mindig pangó állapotban tartani el lettek volna határozva, – mikép aztán ezer variatiókban elmondhassák a világ és kivált a tudós németek előtt ... »Mily frappant a különbség Lajtán innen és Lajtán túl! Az képezi a határt civilizáció és barbárság között!«"[5]

---

[4] Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Kiad. KÁROLYI ÁRPÁD és TOLNAI VILMOS. III. Bp. 1921–1925. 171–172. (Fordítás a német eredetiből).

A házkutatás és Adolf Thierry báró rendőrminiszternek az a megjegyzése, hogy Döbling megszűnt „menedéke" lenni, a beteg Széchenyit új válságba taszította. Támaszt „fent" nem remélt, lent nem is keresett. Hagyta, hogy elragadja belső örvénye. Az 1860. április 8-ára virradó éjjel agyonlőtte magát. A gyilkosság menten felröppent vádja hamarosan cáfolatra talált, de a közvetett felelősséget jogosan hárította Bécsre a közvélemény. Ezrek jelentek meg a siettetett nagycenki temetésen, tízezrek az országszerte megrendezett gyászünnepségeken. A Széchenyire – hajdani konfliktusaik ellenére – mint „korunk legnagyobb magyarjára" az „ország szellemi ébredésének Prometheusára"[6] emlékező Kossuth az emigrációban emelt szót az ellen, hogy az országos gyászt a konzervatívok a maguk politikai céljainak érdekében aknázzák ki. Ivánka Imre és mások idehaza Széchenyi hajdani nézeteitől eltérő politikai álláspontjuk hangoztatásával osztoztak az általános megrendülésben. Akadt olyan gyászünnepség is, ahol alig leplezetten Kossuthék visszatéréséért is imádkoztak. A konzervatívok azonban mindent elkövettek, hogy azt a Széchenyit, akit életében legfeljebb időszakos és – őszintesége, haladásvágya miatt – csak nagyon is feszélyező szövetségesüknek tekinthettek, saját képükre faragott bálványként állítsák a nemzet elé.

5. KONZERVATÍV KÍSÉRLET AZ ABSZOLUTIZMUS-ELLENESSÉG MEGNYERGELÉSÉRE

A széles körben szervezkedő és birodalombeli kapcsolatait módszeresen erősítő magyar konzervatív arisztokrata csoport Dessewffy Emil, Apponyi György és Szécsen Antal grófok vezetésével 1859 őszétől mindent elkövetett, hogy a passzivitásból előlépő hajdani és a formálódó új politikai erőket uszályába vonja. Tisztában volt az emigráció növekvő népszerűségével, de azt remélte, hogy a politikai elnyomás és szervezetlenség viszonyai között társadalmi és közéleti pozícióinak birtokában képes lesz abszolutizmusellenes és nemzeti szólamokkal befolyásolni a békés kibontakozást keresőket. Segítségükkel mindaddig igyekezett megfékezni a tömegmozgalmakat, amíg közvetlen politikai célját, a „nemzet" nevében a Habsburg-hatalommal való kompromisszum megkötését el nem éri. A felszínre törő elégedetlenség nyomását felhasználva kívánták a konzervatívok megértetni Béccsel, hogy hiba volt a háborús vereség idején benyújtott memorandumaik elutasítása, az önkényuralom adott rendszere tarthatatlan, s a Magyarország elszakadásával, a birodalom felbomlásával fenyegető „anarchia" csak az általuk 1849 óta változatos formákban ajánlgatott ugyancsak forradalomellenes kormányzati alternatíva elfogadásával kerülhető el.

---

[5] Uo. II. 655. (Az utolsó mondat az eredetiben németül).

[6] KOSSUTH LAJOS, Irataim az emigráczióból. II. Bp. 1880–1882. 457–458.

A Habsburg-hatalmat 1860 tavaszán az olasz egységmozgalom új hulláma, a magyarországi és a birodalombeli feszültség növekedése politikájának részleges felülvizsgálatára szorította. Annál is inkább, hiszen államcsőd fenyegette, tekintélyének pedig még a maradványait is megtépázta a hadiszállítási szédelgések 1860 márciusában kipattant piszkos botránya. A császár körül csoportosuló katonai klikkhez tartozó Eynatten báró altábornagy letartóztatása és öngyilkossága olyan örvényt támasztott, amely a legmagasabb körökből is sokakat magával ragadott, s hamarosan a halálba rántotta Bruck báró pénzügyminisztert is. Ferenc József ekkor kénytelen-kelletlen engedményekre szánta el magát. Felmentette főkormányzói tisztségéből Albrecht főherceget, aki a rendet tömeges letartóztatásokkal kívánta biztosítani. Helyére azt a csak nevében magyar Benedek Lajos táborszernagyot állította, aki a Habsburg-hatalom bizalmát a lengyel, a magyar és az olasz szabadságharcok elleni küzdelemben vívta ki. Egyidejűleg felszámolta az ország öt kerületre tagoltságát, és kilátásba helyezte, hogy községi, járási, megyei, sőt országos szinten is – később meghatározandó módon – utat enged az önkormányzat valamiféle érvényesülésének.

A változások előkészítése a senkit sem képviselő birodalmi tanácsra hárult. A továbbra is tanácsadásra korlátozott testületet a császár új tagok kinevezésével bővítette ki. Az újonnan kinevezett magyarok közül négyen hárították el „a megtiszteltetést". Elsőként Eötvös József, aki döntésekor állítólag figyelembe vette azt is, hogy a diákság vezetői közölték vele, „hazaárulónak" tekintik a birodalmi tanácsban helyet foglalókat.

Somssich Pálnak Pesten „mindenki azon reményét fejezte ki ..., hogy nem lép be a birodalmi tanácsba, s midőn erre azt kérdé: »Hátha az 1848-i törvényeket hoznám onnan vissza?« némelyeknek ez volt a válasza: »Túl vagyunk már ezen; 'Debrecen és április 14. a jelszó.«”[7] Nem fogadta el a kinevezést a protestáns pátens elleni küzdelemben népszerűséghez jutott Vay Miklós báró és az erdélyi Bánffy Miklós gróf sem. A „megerősített” birodalmi tanácsban a magyar konzervatív csoport ragadta magához az irányítást. Két vezetője Apponyi György gróf volt kancellár és a kitűnő udvari kapcsolatokkal rendelkező Szécsen Antal gróf volt. (Szécsen gróf anyja Erzsébet császárné palotahölgye, apja Zsófia főhercegnő főudvarmestere, felesége az 1848 szeptemberében Pesten felkoncolt Lamberg gróf lánya volt, bátyja pedig a Habsburg-hatalom itáliai pozícióinak védelmezőjeként esett el.) Támogatásra találtak a magyar konzervatívok a lajtántúli arisztokrácia jelentős részében, nem kevéssé a cseh és lengyel főrangúak körében. Hiszen azok is, hozzájuk hasonlóan, az egyes tartományok „természetes vezető rétegének” szerepkörét igényelték. Ezzel összhangban a birodalom struktúrájának olyan átalakítására törekedtek, amely lehetővé teszi az egyes tartományok „történeti-politikai individualitásának” érvényre jutását, általa a polgári alkotmányos és nemzeti önrendelkezési törekvések ellensúlyozását. A birodalom „újjászervezésének” kérdéseit tárgyaló bizottságban a többség a konzervatívoknak azt a munkálatát támogatta, amely ilyen rendi elemekkel átszőtt föderatív berendezkedést javasolt. Velük szemben kisebbségbe szorultak a centralizációs politika védelmezői, a bürokráciának és polgári támogatóinak képviselői, akik a Bach-rendszer javított kiadásának megvalósítására törekedtek. Az önkényuralmához ragaszkodó császár azonban 1860 kora nyarán még azt is megtiltotta, hogy a minisztertanácsban akárcsak meg is említsék a „képviseleti alkotmány” követelését. Nagyon is kérdéses volt, vajon a tanácsadás szerepére kárhoztatott birodalmi tanácsban aratott konzervatív siker gyakorlati következményekkel jár-e.

A tavaszi „engedmények” Magyarországon ingerlően kevésnek bizonyultak. Egy évtized dermedtsége után a magyar nemzet zöme ismét bízni kezdett erejében és lehetőségeiben. Az új belpolitikai intézkedésekben a Habsburg-hatalom gyöngeségét látta feltárulkozni, s még inkább biztatónak ítélte azt a tehetetlen fogcsikorgatást, amellyel Bécs az olasz egységmozgalom előrehaladását fogadta. 1860 májusa meghozta Garibaldi szicíliai partraszállásának a hírét, az elkövetkező hetek pedig a diadalmas rohamét, amely Szicíliát, majd Dél-Itáliát ragadta ki a Habsburgok szövetségese, a Bourbon-zsarnokság kezéből. A lelkesedést növelte annak a híre is, hogy Garibaldi zászlaja alatt magyarok is harcolnak, s újrakezdődött az itáliai magyar sereg szervezése. A nyár közeledtével a politikai feszültség érezhetően növekedett. Már nemcsak a pesti, hanem a vidéki diákság is hallatott magáról, s a parasztság mozgalmait is mindinkább áthatotta a politikai elégedetlenség. Jól példázta ezt a bihari Magyargyepes parasztságának fellépése a földmérési munkálatok megakadályozására. Annak illúziójában ringatózva, hogy a parasztságban csak a birtokosok iránt él ellenséges indulat, hiába hirdették ki a községben a hatóságok: nem birtokrendezés, hanem az adóalap megállapítása végett szálltak ki. A hivatalos küldötteket eleve bizalmatlanul fogadó magyar és román parasztokat ez csak még inkább feltüzelte. A csendőrökkel megütköző falubeliek, noha három halottjuk és számos sebesültjük volt, a szomszédos öt község parasztságát oldalukra vonva a katonai erősítés megérkeztéig folytatták a kemény ellenállást. A Zemplén megyei Leányvár község nyári, a birtokrendezés végrehajtásával kapcsolatos nagyarányú zendülése alkalmával, amelyet csak a csendőrség támogatására kiküldött egy század lovasság és egy század gyalogság bevetésével, nők megvesszőzése és férfiak megbotozása árán tudtak leverni, a politikai hatóságok különösen aggasztó hírekről értesültek. Állítólag a széles körben terjesztett „forradalmi kiáltványokon" kívül „elégedetlen bodrogközi nemesek bújtották fel a parasztokat azzal, hogy a jelenlegi kormány napjai meg vannak számlálva, s hogy majd azután nekik – e nemeseknek – lesz a tagosításra befolyásuk, s akkor a parasztok sokkal jobban fognak járni."[8]

---

[7] Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. II. Bp. 1903–1918. 34.

Ha az osztálytörekvéseik felkarolásában reménykedő parasztok feltehetően túloztak is, az bizonyos, hogy különböző ellenállási csoportok röplapjai igyekeztek megnyugtatni a parasztságot és a nemzetiségi tömegeket, hogy a császáriak ámítása ellenére a magyar nemzeti mozgalom nem akarja visszahozni a régi feudális világot, sőt a jogegyenlőség biztosítására törekszik. S mivel tényleges céljaikat vajmi kevéssé ismertették a tömegekkel, nagy erővel támadtak fel nemcsak a rendszerváltozáshoz fűzött remények, hanem az illúziók is. A mind szélesebb körűvé váló adó- és újoncmegtagadás jelszavát is a szervezkedő titkos mozgalom sugározta szét. Július derekán négy napon át meg-megújuló tüntetések söpörtek végig a pesti utcán. A diákok kezdték, a mesterlegények folytatták, éltették Kossuthot, Garibaldit, rátámadtak a rendőrökre. A letartóztatások, botozások, kényszersorozások elégteleneknek bizonyultak a tüntetések elfojtására. A konzervatívok riasztó, de hovatovább ténylegesen riadt helyzetmegítélését mindinkább osztó Benedek táborszernagy hangulatjelentései egyre aggodalmasabbakká váltak, és abban csúcsosodtak ki, hogy háborús konfliktus esetén „a csendes forradalom" véres felkelésre váltana át, „Magyarország asszonyostul, gyermekestül a külhatalomhoz csatlakozna".[9]

---

[8] Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849–1867. Iratok. Kiad. SASHEGYI OSZKÁR. Bp. 1959. 285.

A konzervatívok nagyon is szívesen hivatkoztak a helyzet tarthatatlanságára, hogy ezzel is programjuk megvalósítását sürgessék. Saját kezükbe vették az augusztus 20-i ünnepségek megszervezését. A néppel vezérségüket kívánták elismertetni, Béccsel pedig alkalmasságukat a hatalom gyakorlására, a tömegek fékentartására. De az események nem egészen terveik szerint alakultak. A nép kalaplevéve hallgatta a szentbeszédeket, a konzervatív ihletésű szónoklatokat az ősi jogokhoz való ragaszkodás férfias nyugalmáról, majd félrecsapta a kalapját, és tüntető tömeggé verődve zendített rá a Kossuth, Klapka és Türr jövetelét hirdető, Bécset meg a konzervatívokat egyaránt megriasztó Garibaldi-nótára. Rákospalotán a szokásos augusztus 26-i dinnyevásár a száműzötteket éltető tüntetésbe torkollott. Az onnét a Városligetbe nyomult tömeg haragjában, hogy a *Sziget ostroma* színjáték előadása elmaradt, maga aktualizálta a darabot, megostromolta, majd felgyújtotta a kulisszaerődöt, és Kossuthot, Garibaldit éltetve vonult üszkös deszkáival a pesti utcák során át, mígnem a katonaság elállta az útját.

---

[9] Idézi: CARL GRAF LÓNYAY, Ich will Rechenschaft ablegen! Die unbewusste Selbstbiographie des Generals Benedek. Leipzig–Wien, 1937. 197–198. (Fordítás a német eredetiből).

Augusztus végén Táncsics perében, amelynek során az elveit derekasan védelmező ősz forradalmárt 15 évi börtönre ítélték, Szilágyi Virgil védő – óriási feltűnést keltett beszédében – „az országban uralkodó elégedetlenség és ingerültség" fejtegetésébe kezdett,[10] de az elnök félbeszakította. Pedig Szilágyi még annyit sem mondott, mint bizalmas körben a konzervatív Mailáth György birodalmi tanácsos, aki sóhajtva ismerte el, hogy fordulatot „a közönség... csak Garibalditól vár"[11] és Benedek főkormányzó, aki ismét leszögezte, hogy ha hamarosan „lényeges változások nem történnek, bizonyosan katasztrófa fog beállni, mert a mostani állapot immár tarthatatlan".[12]

Országszerte, de különösen Dél-Magyarországon, ahol – állítólag Türr István könnyelműsége révén – az emigrációhoz vezető szálakra bukkantak, tömeges letartóztatásokra került sor. Ekkor fogták el – többek között – a tudós Pesty Frigyest, a *Delejtű* szerkesztőjét kiadójával és baráti köre számos tagjával együtt. Az elkövetkező hetekben a tüntetések a súlyos megtorló intézkedések ellenére országszerte ismétlődtek.

De a színfalak mögött tényleges változás készült. Ferenc József alkura lépett a konzervatívokkal. A Habsburg-hatalmat végül is az önkényuralmi rendszer csődje, külpolitikai akcióképességre való törekvése, félelme a kibontakozó ellenállás következményeitől és az a szándéka, hogy a polgári alkotmányos erőket távol tartsa a hatalomtól, közelítette a konzervatívokhoz. Felújította velük az 1849 előtti oly szoros együttműködést.

6. AZ OKTÓBERI DIPLOMA ÉS FOGADTATÁSA

Dessewffy Emil tervezetére támaszkodva, Rechberg miniszterelnökkel egyeztetve a részleteket, Szécsen Antal gróf öntötte végső formába a Habsburg-hatalom és a konzervatívok megegyezésének eredményeit rögzítő császári kéziratok szövegét. Az 1860. október 20-án keltezett Diplomát az uralkodó „teljhatalmunk erejével, állandó és vissza nem vonható állami alaptörvényül"[13] „ajándékozta" birodalma népeinek. Alkotmányos és abszolutisztikus, föderalista és centralizáló elemeket egyeztetett a Diploma, amelyet megalkotói az udvar és a nemzet kiegyezésének tekintettek, s általa Magyarország megnyugtatását ígérték.

---

[10] Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 56.

[11] Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. RÓZSA MIKLÓS. Bp. 1909. 102.

[12] Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. II. Bp. 1903–1918. 52.

A végrehajtó és törvényhozó hatalom irányítása továbbra is az uralkodó kezében összpontosult, aki azonban azt ígérte, hogy hatalmát alkotmányos intézmények által gyakorolja. A végrehajtó hatalom legfőbb központi szerve a birodalmi kormány maradt, amelyet egy tárca nélküli, a „magyar koronaországok" ügyeivel foglalkozó miniszterrel (személy szerint Szécsen gróffal) egészítettek ki. Az 1848 előtti udvari kormányszékek közül feltámasztották a magyar kancelláriát Vay Miklós báró és a helytartótanácsot Mailáth György vezetésével. Mind a magyarországi, mind a hamarosan életre keltett erdélyi és horvát kormányszékeket gyakorlatilag a birodalmi kormánynak rendelték alá anélkül, hogy viszonyukat egyértelműen szabályozták volna. A magyarországi pénzügyigazgatás és a rendőrség továbbra is a birodalmi pénz-, illetve belügyminisztérium, a csendőrség pedig a hadsereg-főparancsnokság irányítása alá tartozott. További rendelkezésektől tették függővé az igazságszolgáltatás újjászervezését. Az Októberi Diploma kimondta az ország- és a tartománygyűlések visszaállítását, de a tagjaikból választandó új szervezetű birodalmi tanács hatáskörébe utalta a pénz- és hitelügyet, az adópolitikát, a vám- és kereskedelem-, a posta- és közlekedésügyet, az állami költségvetéssel, zárszámadással és a katonáskodási kötelezettséggel kapcsolatos törvényhozási teendőket. A hadügy minden egyéb vonatkozásában, a külügy pedig teljes egészében az uralkodó kezében maradt. A magyar országgyűlés így erősen megcsonkított hatáskörrel nyerte vissza törvényalkotó jogait, a lajtántúli ország-, illetve tartománygyűléseknek pedig törvényelőkészítő szereppel kellett megelégedniök. A magyar hercegprímás elnökletével egybehívandó tanácskozás feladatává tették egy arra vonatkozó javaslat kidolgozását, hogy milyen jogelvek alapján válasszák meg a magyar országgyűlést, miután a Diploma az 1848-as törvények közül csak a társadalmi átalakulással foglalkozókat ismerte el érvényesnek. Erdély különállását fenntartva, az uralkodó egy ott összehívandó tanácskozástól kívánt javaslatot a helyi országgyűlés szervezetére. Horvátországban a bán által szervezendő konferenciától tette függővé annak a testületnek az egybehívását, amely állást foglalhat a Magyarországhoz fűződő államjogi viszony kérdésében. Az egyidejűleg kiadott nyelvrendelet a közép- és felsőfokú közigazgatásban Magyarországon a magyar nyelvet tette hivatalossá, szabad választást engedve a községi ügyintézés nyelvét illetően. Biztosította minden nyelv használatát a községi, városi, megyei testületek tanácskozásaiban, és kötelezte a hatóságokat, hogy alkalmazkodjanak ügyfeleik nyelvhasználatához. (A birodalmi szervek azonban kizárólag németül érintkeztek a magyar hatóságokkal.) Alsó fokon az oktatási nyelv megválasztása a községeken múlott, a középfokú és az egyetemi oktatás nyelvét viszont további tanácskozásoktól tették függővé.

---

[13] Közli: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ. II. 2. kiad. (továbbiakban: Deák Ferencz beszédei) Bp. 1903. 493–495.

A Diploma kibocsátását követően hamarosan könnyelműnek bizonyult a konzervatívok ígérete, s hiúnak az uralkodó reménye, hogy kiegyezési kísérletük általános megnyugvást kelt, és máris a szilárdság látszatát kölcsönzi a birodalomnak. Ez utóbbit Ferenc József annál fontosabbnak tekintette, mivel a Diploma kibocsátásának napján azért utazott Varsóba találkozóra az orosz cárral és a porosz régenssel, hogy többek között belső megerősödésére hivatkozva vonzóvá tegye számukra hajdani szövetségük megújítását. Így kívánta biztosítani a Habsburg-hatalom pozícióinak védelmét, sőt egy esetleges itáliai visszavágás feltételeit is. A császár, miután lényegében üres kézzel tért vissza Varsóból, megdöbbenve tapasztalta, hogyan berzenkednek a Diploma ellen a Lajtántúlon a centralisták, akik az egység szétzilálásának kezdetét látták a magyaroknak juttatott önkormányzati elemekben és mindazok, akik a következetesebb alkotmányosság, illetve a nemzeti önrendelkezés hívei voltak.

Magyarországon a hatóságok az önkényuralom idején szokásossá vált módon, de sikertelenül igyekeztek hangulatot kelteni a Diploma mellett. A tömegek zajos tüntetésekkel feleltek a konzervatívok önünneplésére, megtörve a passzív ellenállás híveinek óvatos hallgatását is. A pesti tömegtüntetést szuronyrohammal szórták szét. Noha számosan, ketten halálosan megsebesültek, a megmozdulások nemcsak megismétlődtek, hanem országosakká váltak. Leszaggatták a birodalmi lobogót, átmázolták a fekete-sárga színeket, a német nyelvű feliratokat, és akármilyen magasra fészkelt is a kétfejű sas a hivatali épületek oromzatán, mindig akadt egy, a nép ujjongásától biztatott vállalkozó, aki leverte. Sok helyütt kényszerítették menekülésre a császári tisztviselőket. Eperjesen a tömeg a Rákóczi-induló hangjai mellett szállt szembe a csendőrökkel, Debrecenben a katonasággal ütközött meg a dohánybeváltó hivatalt ostromló sokaság. A tüntetések politikai tartalmát Kossuth éltetésén túl jól mutatta, hogy a mozgalmi hullám december 2-án, Ferenc József trónfoglalásának évfordulóján érte el csúcspontját. Többek között ezen a napon foglalta el a tömeg a nagykőrösi pénzügyőr-laktanyát, és rendezett Vácott olyan tüntetést, amelyet csak lovas- és szuronyroham tudott szétoszlatni. A diákok és mesterlegények megmozdulásai sok helyütt ragadtak magukkal paraszti és kispolgári elemeket, a magyarok mellett más nemzetiségűeket is. Ha a császári hatóságok túloztak is, amikor nekik tulajdonították a szervező szerepet a jórészt ösztönös mozgalmakban, korántsem volt ritkaság értelmiségiek, sőt birtokos nemesek részvétele a tüntetésekben. A tömegmozgalmak és a Kossuthot hazahívó népdalok mellett hű kifejezői voltak a közhangulatnak az itáliai osztrák seregben szolgáló magyar katonákhoz intézett, de a cenzúra által lefoglalt levelek. Ezekben számoltak be a zsellér, telkes gazda vagy éppen kisnemes sorú hozzátartozók a távoli helyőrségben szolgáló fiúnak a hazai harckészségről és buzdítottak ellenállásra, mint azt például Patonay Gergely tette 1860 novemberében Nagykőrösről írott levelében: „Édes fiam, okosan használd fegyveredet, gondolj az itthon való zsarnokoskodásra."[14] A felszabadulás lehetőségében való reménykedést és az előmozdítására való elszántságot nagyban erősítették az új háború kilátásairól és a magyar emigráció szervezkedéséről szóló hírek.

7. AZ EMIGRÁCIÓ AZ ÖNKÉNYURALOM VÁLSÁGÁNAK KIHASZNÁLÁSÁÉRT

A villafrancai fegyverszünetet követően az emigráció politikai aktivitásában csak átmeneti visszaesés következett be. A Habsburg-önkényuralom válsága, a hazai ellenállás erősödése és az olasz egységmozgalom sikerei ismét a szervezőmunka fokozására ösztönözték a Magyar Nemzeti

---

[14] Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 97–98.

Igazgatóságot. Kossuth – Telekivel és Klapkával egyetértésben – arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nemzet csak maga hajthatja végre felszabadítását. Hazai felkelés azonban – a Habsburg-hatalom erőit a többi tartományokban lekötő egyidejű forradalmi mozgalmak híján – csak akkor lehet sikeres, ha a birodalom fegyveres konfliktusba bonyolódik, és a kellőképpen felkészült nemzet külső segítséget kap a küzdelem megindításához.

1860 szeptemberében Cavour magához kérette a Magyar Nemzeti Igazgatóság tagjait, és titkos megállapodást kötött velük, amit a minisztertanács, majd a király is megerősített. Ennek értelmében messzemenő támogatást ígért Kossuthéknak, hogy egy új olasz–osztrák háború esetére előkészíthessék Magyarország hadbalépését. Magyarország függetlenségének helyreállítását a közös küzdelem egyik céljának nyilvánították, kimondva, hogy kivívása előtt Piemont nem köt különbékét, mint ahogyan az olasz háborús célok eléréséig a magyar fél sem egyezkedik. Cavour azt is magáévá tette, hogy a közös fellépés sikerének feltétele az újjászervezendő magyar légió, valamint az olasz segélysereg dalmáciai partraszállása és a dunai fejedelemségekben előkészített csapatokkal egyidejű magyarországi benyomulása. Az adott időpontban, amikor a piemonti seregek nemcsak Közép-Itália felszabadítására készülődtek, hanem arra is, hogy a diadalt diadalra halmozó Garibaldi által megdöntött nápolyi királyság egész területét a formálódó egységes olasz királysághoz csatolják, Cavour egy osztrák revanskísérlettől tartott. Jórészt ezért ítélte sürgősnek a magyarok együttműködésének biztosítását. A megállapodást azonban hosszabb távra is érvényesnek tekintette. El volt tökélve arra, hogyha a Habsburg-hatalom a kezén levő olasz területek, köztük Velence átengedését megtagadja, akkor a – nagyhatalmi csitítások és a Róma felszabadításának elsőbbségéért küzdő egyes honfitársai ellenére – 1861-ben új háborút kezdeményez. Ez magyarázza, hogy Cavour fenntartotta az együttműködést a magyar emigrációval, noha Ferenc Józsefet súlyos külpolitikai kudarcok érték, hiszen a varsói nagyhatalmi találkozón nemcsak revansterveihez, hanem még olasz birtokai megvédésének támogatására sem kapott biztosítékokat az orosz cártól és a porosz trónörököstől. Russell angol külügyminiszter pedig egyenesen a népek önrendelkezési jogára hivatkozó elvi nyilatkozatban üdvözölte az olasz egységmozgalom sikereit. Cavour a balkáni olasz diplomácia fő feladatává tette a magyar törekvések előmozdítását, köztük az újkori európai történetben párját ritkító arányú titkos fegyverszállítás lebonyolítását. 35 ezer kézi lőfegyvert, több mint 4 millió tölténnyel, 2 teljes ágyúüteget és sok más felszerelést indíttatott útnak a szeptemberi megállapodás nyomán román kikötőkbe a magyar felkelés céljára, míg további fegyverkészletet olasz földön bocsátott Kossuthék rendelkezésére.

A hazai ellenállási mozgalom 1859-ben kialakult laza szervezetének titkos központja időközben rendszeres összeköttetést teremtett az emigrációval. Már 1860 nyarán nyilvánvalóvá vált, hogy a felkelés kockázatait is vállaló volt honvédtisztek, következetes függetlenségi politikusok mellett olyanok is kerültek a szervezetbe, akik ezt csak további engedmények kicsikarására akarják felhasználni. Közülük Lónyay Menyhért már a bécsi politikai változások előestéjén szakított is a szervezettel. Ez azonban korántsem jelentette valamennyi kompromisszumra törekvő kiszorulását a mozgalom vezetéséből. A kapcsolatot a hazai szervezettel az arisztokrácia és a vele összefonódott nemesi nagybirtokosok liberális csoportosulásának magatartása iránt bizonyos illúziókat tápláló Teleki László tartotta közvetlenül a kezében. Személyes okok is magyarázzák, hogy az élre barátja, Almásy Pál, a képviselőház 1849-ben meglehetősen ellentmondásos szerepet játszó alelnöke került, akit távollétében halálra ítéltek, de az emigrációból kegyelemmel hazatért. Fontos szerephez jutott Teleki unokaöccse, a protestáns pátens elleni küzdelemben hírnevet szerzett Tisza Kálmán is. Noha Kossuth erősen bizalmatlan volt a hazai kapcsolatok egyoldalúsága miatt, s különösen Almásy vezető szerepét kifogásolta, igazgatótársai leszavazták azt a javaslatát, hogy kezdeményezőként lépjenek fel a hazai szervezet megújítása érdekében. 1860 őszén az emigráció és a hazai szervezet megállapodott egy titkos sorozásra építő katonai előkészületi tervben, a nemzetiségiekkel az alkotmányjavaslat alapján kötendő megegyezés szükségességében és abban, hogy hogyan kapcsolják egybe a hazai legális és illegális tevékenységet.

Kossuth már 1860 nyarán azt ajánlotta a hazai szervezet vezetőinek, hogy követeljék a legális fórumokon az 1848-as törvényekben körvonalazott, de a pénzügyre is egyértelműen vonatkoztatandó nemzeti önrendelkezést. Hozzátette, hogy ha ezt Bécs megadná – amit valószínűtlennek tartott –, és a választott magyar országgyűlés beérné ennyivel, ő nem fordulna szembe egy tiszta perszonáluniós alapon létrejövő megállapodással, ha száműzetéséből ez esetben nem is térne vissza. Az Októberi Diploma megjelenése után azt hangsúlyozta, hogy nem ellenzi, ha hívei a legális 1848-as program alapjára helyezkedve kilépnek a passzivitásból, részt vesznek a közéletben, feltéve, hogy a teret „harcra határozott emberek foglalják el"[15], akik az új helyzetet nem csupán engedmények kieszközlésére, hanem a rendszer megbuktatására, a felszabadulás feltételeinek megteremtésére kívánják felhasználni.

8. A NEGYVENNYOLCAS ALAP HELYREÁLLÍTÁSÁNAK KÖVETELÉSE

Kossuth és hívei Magyarország önrendelkezésének kivívását, államberendezkedése polgári demokratikus újjáalakítását vallották céljuknak, és a negyvennyolcas alap helyreállításának követelését csak legális jelszónak tekintették, illúziónak minősítve, hogy Bécs hajlandó lesz szépszerével ennyibe is beleegyezni. Ellenben Deák köre a nemzeti igények summázatának tekintette, amelynek realizálására – önmérséklettel párosult kitartás esetén – előbb-utóbb mód nyílik. Ennek a körnek a magját a volt centralisták csoportja alkotta, amely nemcsak kitűnő felkészültséggel, hanem az intellektuális és politikai befolyásolás kivételes eszközeivel is rendelkezett. A tudományos és irodalmi életben megszerzett vezető pozíciók mellett többek között kezükben maradt a legfontosabb folyóirat, a *Budapesti Szemle*, s messzemenően érvényesült befolyásuk a hozzájuk, még inkább Deákhoz kötődő Kemény Zsigmond által szerkesztett *Pesti Napló* hasábjain. Továbbra is fenntartották azt a véleményüket, hogy a Habsburg-birodalom szilárd realitás, s ennek keretei közt kell a magyar nemzeti lét feltételeit újjáteremteni. Eltávolodtak azonban az 1850-es évekbeli röpirataikban előadottaktól, és Deák jogfolytonossági álláspontjához közeledtek. (Eötvös még a konzervatívok bécsi sikere előtt németül, majd 1861-ben magyar fordításban is kiadott újabb névtelen röpiratában – *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából* – a Batthyány-kormány hajdani koncepciójának megfelelően immár azt fejtegette, hogy a magyar királyság és az osztrák császárság kapcsolatának perszonális unióra korlátozása a feltétele annak, hogy Habsburg vezetéssel valósulhasson meg a német egység.) Deák, a legnagyobb hazai politikai tekintély azt vallotta, hogy a nemzet és az uralkodóház viszonyában a szakítás előtti törvényes kapcsolat elevenítendő fel, azaz a 48-as alap állítandó helyre. A jogfolytonossághoz ragaszkodva utasította el Deák és köre mind az Októberi Diplomában testet öltött konzervatív kiegyezési kísérletet, mind a forradalmiaknak minősített elszakadási törekvéseket. Deák még nem mondta ki, de a centralista publicisztika hamarosan azt is fejtegetni kezdte, hogy az 1848-as törvények felelevenítése után alkotmányos úton módosításukra is sor kerülhet, nemcsak a jogkiterjesztés, mindenekelőtt a nemzetiségi jogegyenlőség biztosítása tekintetében, hanem az államjogi viszonyok terén is. A Deák körül tömörülő csoporthoz közeledtek, majd irányító politikusai közé emelkedtek a liberális nagybirtokos arisztokráciának olyan képviselői is, mint az emigrációból kegyelem biztosításával, s a magyarságra támaszkodó, alkotmányos Habsburg-monarchia nagyhatalmi hivatásának hitével hazatérő Andrássy Gyula gróf és Lónyay Menyhért, akit meggyőződésének megváltozásánál is inkább féktelen érvényesülési vágya lendített az ellenállási mozgalomból egyenesen a Deák-csoport jobbszárnyára. Mindenekelőtt ez tette őt a konzervatív befolyásolási kísérletek egyik legfőbb eszközévé is.

---

[15] A Kossuth emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Vál. KOLTAY-KASTNER JENŐ. Bp. 1961. 195.

A konzervatívok a Diploma kibocsátása előtt azt remélték, hogy Deák csoportját a maguk uszályába vonhatják. Miután Deák elutasította a Diploma alapelveit, arra törekedtek, hogy legalább néhány kérdésben biztosítsák együttműködését. Ilyennek remélték a nemzetiségek feletti hegemónia visszaszerzésére irányuló törekvésüket és az emigráció „felforgató" tevékenységének ellensúlyozását. Deák a Diplomát elutasította ugyan, de a kialakult helyzetet olyannak ítélte, amelyből békés úton „jó fejlődhetik". Támogatandónak ítélte a konzervatívok küzdelmét a főispáni kinevezések elfogadtatásáért „különösen... ott – amint szavait Lónyay feljegyezte –, ahol a magyar nemzetiség van támadásnak kitéve",[16] és helyeselte a politikai passzivitás feladását. A kinevezett főispánok kétötöde így is lemondott. Ez csorbát ejtett az új rendszer tekintélyén, tanúsítva, hogy még a biztosan megnyerhetőnek ítéltek jelentős része sem akarja kompromittálni magát a Diploma támogatásával. A főispánoknak igen széles, a reformkori adminisztrátorokét meghaladó hatáskört biztosítottak azt remélve, hogy általuk tudják majd irányítani a megyei közéletet. De sok vonatkozásban csalódniuk kellett.

---

[16] Deák Ferencz beszédei. II. Bp. 1903. 508.

A közvélemény túlnyomó többsége 1860 végén vitathatatlanul a negyvennyolcas alap helyreállítását követelte. Minden egykorú megítélő, a Deák csoportjához tartozók is úgy látták, hogy a közös legális jelszó mögé sorakozók között ekkor még azok voltak túlsúlyban, akik az emigrációtól remélték a kibontakozást. Kétségtelen viszont, hogy a titkos szervezetnek az emigrációval az összeköttetést fenntartó, sőt monopolizáló vezetősége, amikor híveit e jelszó mögé állította, csak sejtette, de nem fogalmazta meg félreérthetetlenül a legális követelések szerepét a teljes nemzeti önrendelkezés megteremtésére irányuló küzdelem előkészítésében.

A legális fórumokon megnyilatkozók túlnyomó többsége olyan eltökélten foglalt állást a negyvennyolcas alap mellett, hogy a választójog újraszabályozására az uralkodó által egybehívott esztergomi értekezlet gondosan kiválogatott résztvevői is az 1848-as választási törvény alkalmazását javasolták. A közvélemény szemében a konzervatívok fanyalgó hozzájárulása ehhez csak gyöngeségükről tett tanúságot. Népszerűséget még az sem szerzett számukra, hogy utolsó lényegesebb engedményként kialkudták az uralkodótól a Vajdaság és a Bánság, a Muraköz és a Partium újraegyesítését az ország törzsterületével.

A tömegek politikai aktivitása – különösen a magyarlakta területeken – korábban nem ismert céltudatosságra vallott. Egyik legfőbb jellegzetessége az volt, hogy nemcsak az ország, hanem a helyi szervek élén is saját választottaikat kívánták látni. Számos helyen minden hatósági intézkedés nélkül hozzáláttak, hogy önkormányzati szerveket, községi elöljáróságot, városi tanácsot válasszanak, legtöbbször az 1848-ban tisztséget viseltekből. Az is előfordult, hogy következetes demokratizmussal, a cenzust is mellőzve tették ezt. Ugyanakkor a főispánoknak adott kancelláriai utasítás meghívás alapján tartandó „előkészítő értekezleteket" ruházott fel azzal a joggal, hogy kijelölje a megyebizottmányt alakító közgyűlések résztvevőit. A megyék újjászervezésének ez a szabályozása messzemenően ellentmondott a „népképviselet" elvének. (Most bosszulta meg magát igazán az a körülmény, hogy 1848-ban elsősorban Széchenyi ellenkezése meghiúsította Kossuthnak a megye népképviseleti alapra helyezésére irányuló kísérletét és így csak ideiglenes törvény született, amely a nemesi közgyűlés alkalmi kiegészítését mondta ki. Nem volt a megyebizottmány megalakításának olyan intézményesített „népképviseleti" rendszere, amit a kancelláriai utasítással szembeszegezhettek volna.) A közvélemény nyomására túlnyomórészt az 1848-as bizottmányok tagjait választották újra, az önkényuralmi rendszer tisztségviselőit pedig többnyire mellőzték. Az újjáalakított bizottmányok többsége általában még a volt kiváltságosok közül került ki, ha 1848-hoz képest a parasztok és polgárok térnyerése egyes megyékben jelentősnek bizonyult is. Számarányuktól elmaradó mértékben jutottak képviselethez a nemzetiségiek, noha volt bizottmány, amelyben így is sikerült többséget szerezniük. A tisztújítások során a nem nemesek és a nemzetiségiek háttérbe szorítása – hazai és emigráns intelmek ellenére – még erőteljesebben érvényesült. A városok zömében is a volt kiváltságosok és a legvagyonosabbak jutottak vezető szerephez, helyenként azonban, elsősorban a mezővárosokban, a kispolgári és paraszti elemek is határozottan előretörtek.

A törvényhatóságok zöme a követendő eljárásban Pest megyéhez igazodott, amely az emigráció legális taktikájával összhangban álló nyilatkozatot tett. Követelte a 48-as törvények azonnali érvényesítését, elhatározta a kormányszékek és az önkényuralom pénzügyi, igazságügyi szerveinek bojkottálását, eltiltotta saját közegeit a közreműködéstől az adószedésben és újoncozásban. A megyék egy része megtoldotta ezt az azonnali amnesztiának, az ország területi egysége teljes helyreállításának és az „örökös tartományok", illetve „a testvérnemzetek" számára biztosítandó alkotmánynak a követelésével. Felelősségre vonással fenyegették a konzervatív kormányférfiakat, hozzáláttak a már fennálló önkényuralmi szervek felszámolásához, sőt néhány törvényhatóság saját fegyveres testületeinek újjászervezése mellett nemcsak elrendelte a nemzetőrség felállítását, hanem megkezdte a nemzetőrök összeírását és a fegyverkezést is. Deák óvása ellenére a megyék többsége a közigazgatás mellett hozzálátott a törvénykezés átvételéhez is.

A törvényhatóságok működésének megkezdését tüntetések, helyenként a zendülés méreteit elérő mozgalmak kísérték. Különös jelentősége volt az 1861. január 5-i nagykőrösi összeütközésnek, nemcsak a súlyos véráldozat – öt halott és sok sebesült – miatt, hanem mert lefolyása tanúságot tett a tömegek elszántságáról. Izzította a közhangulatot a könnyelműen a Béccsel szövetséges Szászországba látogató Teleki László elfogatása és kiszolgáltatása Ausztriának. Színpadias szabadon bocsátására Dessewffy Emil gróf javaslatának megfelelően került sor, aki ezzel „lélektani" hatást akart gyakorolni a közvéleményre és a zaklatott idegzetű politikusra egyaránt. A mozgalmakról, a vélt és valóságos szervezkedésekről, különösen a volt honvédek és nemzetőrök – egyes megyékben nemcsak megkezdett, hanem ténylegesen végbe is vitt – összeírásáról, honvédegyletek alakításáról szóló jelentések súlyos aggodalmat keltettek Bécsben. A konzervatív külföldiek, a bécsi porosz követtől II. Sándor cárig éppen úgy „forradalminak" ítélték a helyzetet, mint a másik póluson Csernisevszkij, s még inkább Engels, aki nem kevéssé a magyarországi fejleményekkel és az egyébként továbbra is kritikával illetett Kossuth-emigráció tevékenységével indokolta annak a valószínűségét, hogy 1861 meghozza a válságtól gyötört Habsburg-birodalom felbomlását.

A Diploma magyarországi fogadtatása szoros kölcsönhatásban a lajtántúli kielégítetlen nemzeti és alkotmányos törekvések erősödésével a Habsburg-hatalmat az osztrák–német centralista nagypolgársághoz közelítette. Az első határozott lépést ebbe az irányba az 1850-ben a Schwarzenberg-kormányból kivált és alkotmányos centralista hírében álló Anton Schmerling lovag államminiszteri kinevezése jelentette. Ugyanakkor erősödött a hangulatkeltés Magyarország ellen, amelyet az adó szinte teljes megtagadása, s a birodalom hitelét a nemzetközi pénzpiacon megingató magatartása miatt a pénzügyminiszter a pénzügyi válság bűnbakjává tett, a nagypolgárság pedig gazdasági rendszabályokkal, többek között hitelmegvonással fenyegetett. Az egyre romló feltételek közt taktikázó konzervatívok tollával fogalmazott 1861. január 16-i uralkodói leirat katonai erő alkalmazásával fenyegetőzve a törvényhatóságok „túlkapásainak" a felszámolását követelte. Nyitra megyében a „törvénytelen" intézkedések hatálytalanítására be is vetették a katonaságot. Két megye kivételével valamennyi tiltakozott a leirat ellen, egy részük – az uralkodóval tárgyalásba sem bocsátkozva – határozatban. Még a feliratot küldő közgyűlések fele is megtagadta Ferenc Józseftől a „király" címet. A „forradalmiság" vádját a törvényhatóságok zöme elhárította ugyan, de volt közgyűlés, amely nemcsak a politikai passzivitás felújításával fenyegetőzött, hanem az „önvédelmi harc" vállalásának történelmi példáira, illetve a népüket elidegenítő uralkodók trónjának fenyegetettségére is utalt.

9. A FEBRUÁRI PÁTENS ÉS A FESZÜLTSÉG NÖVEKEDÉSE

A konzervatívok kiegyezési kísérletének kudarca megingatta befolyásukat az udvarban. A február elején Rainer főherceg miniszterelnök által alakított kormány gyakorlatilag Schmerling befolyása alá került. A konzervatívok nem tudták megakadályozni a Februári Pátens (1861. február 26.) és *A birodalmi képviseletet illető alaptörvény*[17] címen megjelent mellékletének kiadását, amely az összbirodalmi centralizáció újraerősítésével nemcsak az államhivatalnokok és a tisztikar, hanem a német polgárság törekvéseit is sokban érvényesítette. A Februári Pátens, akárcsak az Októberi Diploma, az abszolutizmus és alkotmányosság, centralizáció és föderalizmus sajátos egyeztetője volt ugyan, de az azonos alkotóelemek részarányának számottevő megváltozásával. A súlyosan beteg Habsburg-birodalomnak ebben az újabb továbbéltetési kísérletében konzervatív föderalista ihletettségű elődjéhez mérten az alkotmányos központosítás erői az addiginál szélesebb teret nyertek. A rendelkezés a birodalom nyugati fele számára ténylegesen is alkotmányos előrelépést hozott, ha nem is az utolsó választott lajtántúli törvényhozó testület, a Ferenc József által 1849 tavaszán feloszlatott kremsieri parlament hajdani polgári alkotmányos célkitűzéseinek megfelelőt. Az uralkodó tanácsadó szervének feladatára kárhoztatott birodalmi tanácsból korlátozott törvényhozó jogokkal felruházott testületet formált. Az államhatalom legfőbb eszközei azonban jórészt továbbra is az abszolutizmus kezén maradtak. Az uralkodó korlátlan joga maradt a külügy és a hadügy irányítása, a rendelkezés a fegyveres erővel, a birodalmi tanács ügyrendjének megszabása, elnökének kinevezése, elnapolása és feloszlatása. A kormány csupán az uralkodónak volt felelős a parlament szüneteltetése idején kiadott rendeletekért, a birodalmi tanácsot csak utólagosan kellett tájékoztatnia felőlük. A polgári parlamentek alapvető jogai közül a birodalmi tanács nélkülözte – többek között – a költségvetés jóváhagyásának a jogát is; be kellett érnie a költségvetés „vizsgálatával". A parlament szerepét betöltő birodalmi tanács egyik kamarájának, „az urak házának" tagjai a császár által meghatározott „nagybirtokos arisztokrata" nemzetségek fejei, katolikus egyházfők, illetve az általa kinevezett más „kitűnőségek” lehettek, míg a képviselőházba az egyes országgyűlések delegálhattak összesen 343 képviselőt. Közülük Magyarország 85-öt, Erdély 26-ot, Horvát-Szlavonország 9-et. A mandátumok megosztása – a „nemzeti egyenjogúság” deklarálása ellenére – az olasz, a magyar és a lengyel–ukrán tartományok rovására aránytalanul történt. Például Magyarország minden 116 ezer, Felső-Ausztria és Tirol minden 70 ezer, Salzburg pedig minden 48 ezer lélek után nyert egy mandátumot. Az erdélyi szász székek biztosított képviselete – a lélekszámhoz viszonyítva – több mint kétszerese volt, mint a székely székeké, közel háromszorosa mint a román–magyar többségű megyéké. Ugyanakkor Schmerling antidemokratikus választási rendszere olyan mértékben volt hátrányos a lajtántúli tartományok nem német lakossága számára, hogy Csehország és Morvaország összesen 76 birodalmi tanácsbeli képviselőjéből mindössze 24 lett ténylegesen cseh, illetve morva. A Februári Pátens centralista alapkoncepciójával függött össze, hogy az egyes Landtagoknak (a lajtántúli tartományok országgyűléseinek) tilos volt egymással hivatalos kapcsolatba lépniök, a Bécsből kinevezett tartományfőnökök még az amúgy is igen szűk hatáskörre szorított Landtagok határozatait is felfüggeszthették, nem is szólva az uralkodó korlátlan feloszlatási jogáról. A központi parlament funkcióját ellátó birodalmi tanács plénuma elé tartozott minden olyan ügy, amelyet a Diploma nem hagyott a magyar országgyűlés hatáskörében, de közvetve még ez utóbbiakkal is foglalkozhatott a költségvetés és a zárszámadás tárgyalása kapcsán. A lajtántúli képviselőkre korlátozódott a „szűkebb birodalmi tanács”, amely a magyar országgyűléséhez hasonlóan korlátozott jogkörrel rendelkezett a birodalom másik felében. Az önkényuralma megmaradt eszközeihez görcsösen ragaszkodó Ferenc József gyengeségének és a polgári alkotmányosság kiteljesedésétől való iszonyának fényes példáját adta azzal, hogy a Pátens kibocsátása után minisztereinek aláírásukkal erősített ünnepélyes ígéretét vette, hogy ellenállnak minden „további engedmény kierőszakolásának”.[18]

---

[17] Közli: Deák Ferencz beszédei. II. Bp. 1903. 587–591.

Míg az osztrák tartományokban a parlamentáris alkotmányosság megvalósulásának illúzióit ébresztette, és a továbbfejlesztés reményét keltette a Pátens, addig az olasz tartományok teljesen és jórészt a szlávok is szembefordultak vele. Magyarországon pedig elemi erővel tört ki a tiltakozás a magyar törvényhozást egy összbirodalmi parlamentnek alárendelő „alaptörvény" ellen. Az éles hangú megnyilatkozások, amelyeknek sorából kiemelkedtek az alföldi mezővárosi tanácsok által fogalmazottak, nemritkán fenyegettek is. Kecskemét – új főjegyzője, a történész Hornyik János tollával – a Habsburg-hatalmat megalapozó morvamezei ütközettől a város kétezer polgárának életét követelő francia háborúkig az uralkodóházért hozott áldozatokra is hivatkozva fordult szembe a Februári Pátensben tetőző sérelmek sorával. Csongrád mezőváros miután leszögezte, hogy „menekült hazánkfiaiban alkotmányos szabadságunk apostolait" látja, a kancelláriához küldött tiltakozásában így válaszolt az országgyűlés mindenáron való megtartásának jelszavával csillapítóknak: „Fényes reményeket csatolunk a küszöbön álló országgyűlés lételéhez, de inkább soha ne alakulhasson, minthogy rólunk átokkal mondhassák unokáink s az utókor, hogy nem valánk elég erősek, de sőt gyávák voltunk a nemzet felségi jogainak vagy megmentése, vagy legalább fel nem adásában." Majd arra figyelmeztette „a Felséget", hogy a nemzet bizalmának helyreállítása most még megerősíthetné „a lelketlen vagy szűk eszű tanácsosok által aláásott trónját", de az „eseménydús idők" kérdésessé teszik, így lesz-e a jövőben is. A tiltakozást a mezőváros 1849-ben metszett pecsétjének lenyomatával látták el.[19] A Madách Imre aktív közreműködésével született nógrádi határozat mindazokat, „kik akár a magyar országgyűlésnek eddigi törvényhozói körét, úgy mint az adó- és katonaállítás kérdéseiben is megrendíteni kívánnák, akár netalán a birodalmi tanács megalkotásában, úgy mint választók vagy mint választottak, bármilyen formában részt vennének, közreműködnének, megjelennének, mint onhazájuk törvényeinek megsértőit honárulóknak tekinti".[20] Ezt a formulát a törvényhatóságok egész sora tette magáévá, sőt akadtak olyanok is (köztük Pest városának közgyűlése), amelyek a nógrádiak határozottságát is igyekeztek felülmúlni.

---

[18] Idézi: JOSEF REDLICH, Das Österreichische Staats- und Reichsproblem. I. Leipzig, 1920–1926. 808. (Fordítás a német eredetiből).

---

[19] Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban OL) D 189. Kancelláriai iratok, 1861–VIII. C–13–4499.

[20] Közli Krizsán László, Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez. Balassagyarmat, 1964 [1965]. 104–106.

Számos megyei és városi „bizottmány” választott Habsburg-ellenes külföldi politikust tiszteletbeli tagjává, s ünnepelte a szolidaritását az emigrációval immár nyíltan hirdető Telekit. Folytatódott a császári hatóságok bojkottja és az adómegtagadás, sőt néhány megye fogságba is vetett erőszakoskodó adószedőket, fináncokat, csendőröket. Heves önkényuralom-ellenes tüntetésekre és összetűzésekre került sor, amelyeknek résztvevői közt ott voltak a katonaszökevényeket bújtató Kalocsa környéki pusztai szállások pásztorai és a kiskunhalasi vásározók éppen úgy, mint az erőszakoskodó császári katonákkal tettleg szembeszálló pesti zsidó és a pénzügyigazgatóság épületét megrohanó győri plebejus elemek. A Sopron megyei Szárföld parasztjai a templomban imádkoztak a Habsburg-ház pusztulásáért és Kossuthék hazajöveteléért, a debreceni, nagyváradi, aradi „diákságról, kereskedő- és iparos osztálybeli ifjúságról” pedig rendőri jelentés írta ismételten: „semmi kétség sem lehet az iránt, hogy . . . invázió esetén tömegesen siet majd a forradalmi emigráció, vagy Ausztria bármely más ellenségének a zászlaja alá.”[21] Bécsben a legnagyobb aggodalmat a honvédegyleti szervezkedés országos kibontakozása keltette. A rendőrminiszter okkal látta benne egy titkos hadsereg megteremtésének fedőszervét. Az ellenállási mozgalom több katonai vezetője vett részt az irányításában, a „fegyverfogásra képes” volt tisztek és sorkatonák összeírásának megszervezésében, köztük Ivánka Imre és Sebes Emil.

Ilyen helyzetben érkezett a hazai szervezett ellenállási mozgalomhoz Kossuth tájékoztatása a nemzetközi helyzet romlásáról. Reálisan számolt be arról, hogy az itáliai belső fejlemények és a nagyhatalmak akadályozó manőverei folytán eltolódik az új olasz hadikezdeményezés időpontja, valamint arról, hogy osztrák és orosz diplomáciai közbelépés nyomán lefoglalták a Cavour által küldött óriási fegyverszállítmányt. Nem ismerve még Klapka és Cuza újabb, az előzőt megerősítő, többek között fegyverszállítmányok elhelyezését biztosító, sőt közös hadműveletek feltételeit is szabályozó titkos megállapodását és a szerb fejedelem elzárkózásának átmeneti voltát, kifejezést adott aggodalmának, hogy a fejedelemségekben biztosítani remélt hadműveleti bázis végleg elveszett. Kossuth az új helyzetben is szembefordult azonban mind az engedmények útján kompromisszumot keresőkkel, mind a „forradalomcsináló" taktika felújítására törekvőkkel. A felszabadító háború feltételeinek kialakulásáig a teljes katonai önrendelkezés követelményét is magában foglaló 48-as programot azzal ajánlotta híveinek, használják legális eszközként a kiegyezés megakadályozására és a küzdelem előkészítésére. A külpolitikai viszonyok romlását átmenetinek minősítette, kikerülhetetlennek ítélve égy Velencéért folytatott új olasz–osztrák háborút. Kijelentette, hogy az emigráció kezdeményezni csak sikert ígérő külpolitikai biztosítékok esetén fog, de ha a belső erők nagyobb kockázatot is vállalnak, csatlakozik kezdeményezésükhöz. A hazai szervezet vezetőitől végre határozott választ kért, hajlandók-e ténylegesen a fegyveres felkelés előkészítésére, felszólítva híveit, szakítsanak a „félakaratúakkal".

---

[21] Közli: Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849–1867. Iratok. Kiad. SASHEGYI OSZKÁR. Bp. 1959. 298. (Fordítás a német eredetiből).

A hazai szervezett ellenállási mozgalomban a szakítás a legális politikai küzdelemre korlátozódást hirdetőkkel – legalábbis formálisan – megtörtént. Almásy lemondott a vezetésről, az élre Komáromy György került, aki – Kossuthéknak adott felelete szerint – az emigráció programjának többi támogatójával együtt azt tűzte céljául, hogy a „nép", sőt a „nemzet" túlnyomó többségére támaszkodva hárítsa el az alkut, és készítsen fel a fegyveres felkelésre. Az ellenállási mozgalomnak kétségtelenül volt szerepe abban, hogy az önkényuralom válsága elmélyült, a konzervatívok kiegyezési kísérlete csődbe került, a még kompromisszumra hajló erők is véka alá rejtették alkukészségüket, és a nemzeti önrendelkezés követelését a túlnyomó többség vitathatatlanul magáévá tette. De az ellenállási mozgalom mulasztásaival is összefüggött, hogy a felszabadító küzdelem további belpolitikai előfeltétele, a társadalmi és politikai demokratizmus, a magyar és más nemzetiségű néptömegek megnyerése osztálytörekvéseik és nemzeti céljaik tekintetbevétele árán is, már sokkal ellentmondásosabban érvényesült.

10. A TÁRSADALMI ÉS A NEMZETISÉGI POLITIKA ELLENTMONDÁSAI

A korlátlan önkényuralom összeomlása után az Országbírói Értekezlet tárgyalt először átfogó módon társadalmi kérdésekről. Ezt a gondosan válogatott testületet az uralkodó hívta össze annak eldöntésére, hogy a visszaállítandó magyar bírói szervezet milyen jogelvek alapján ítélkezzék a polgári átalakulás során felmerült kérdésekben. Az értekezleten a konzervatív erők retrográd törekvéseinek jó részét Deák köre (amely az ellenzéki irányzatok közül egyedül bírt tényleges képviselettel a tanácskozáson) kivédte. Deák azonban nem tudta elfogadtatni az értekezlettel azt az indítványát, hogy léptessék életbe az 1843-ban az ő vezetésével készült és 1848-ban Kossuth javaslatára a képviselőház által a megalkotandó büntetőtörvénykönyv alapmunkálatának nyilvánított büntetőjogi tervezetet. Az országbírói értekezlet szervilis, illetve konzervatív többsége nem járult hozzá olyan munkálat életbe léptetéséhez, amely a büntetőjog gyökeres reformját a politikai szabadságjogok gyakorlásának biztosítékrendszerével társította. Viszont maga Deák, majd azt követően, hogy a Februári Pátens kiadásának másnapján odahagyta az értekezletet, a felfogásához közel állók csoportja is belenyugodott a jobbágyfelszabadítás végrehajtását újraszabályozó úrbéri pátens változatlan fenntartásába, és közreműködött a bányaszabadság érvényesülésének korlátozásában.

A megyei bizottmányok társadalmi kérdésekben való állásfoglalását a volt kiváltságosokból és értelmiségiekből álló többségük határozta meg. Politikai meggondolások sora és az magyarázza, hogy a hajdani kiváltságosok jelentős része sem volt közvetlenül érdekelt a jobbágyfelszabadításhoz kapcsolódó birtokrendezési ügyekben, miért tért el annyira egymástól a megyék elvi állásfoglalása és gyakorlata az 1848-as törvények, még inkább az Országbírói Értekezlet által érvényben tartott úrbéri pátens alkalmazásában. Több megye, mindenekelőtt Bihar és Szabolcs bizottmánya hajdani földesurak (köztük Lónyay Menyhért) kérésére még katonaság igénybevételére is hajlandó volt az úrbéri pátens alapján foganatosított rendezés fenntartására. Másutt – és ebben Pest megye haladt az élen – a paraszti érdekek méltánylása sem hiányzott, noha a szórványosan jelentkező nyílt földosztó törekvésekkel mindenütt szembefordultak. A parasztság osztályküzdelmeinek homlokterében álló kérdések tekintetében legjelentősebb Bars megye arra irányuló kezdeményezése volt, hogy a hajdani jobbágyság telki állományának közel hetedét tevő maradványföldek ne csak önmegváltás útján válhassanak paraszti tulajdonná, amint a pátens rendelte, hanem állami kártalanítással. A javaslat Csanád, Sopron és Torontál támogató állásfoglalásával került az országgyűlés elé. A megyei bizottmányok állásfoglalásának ellentmondásosságában szerepe volt annak, hogy az emigráció – általánosságban tartott demokratikus céljain túl – csak tartózkodóan nyilatkozott a birtokrendezés függő kérdéseiről.

Megoszlott a törvényhatóságok álláspontja a polgári szabadságjogok érvényesítésének ügyében is. A megyék többsége utat engedett a parasztság önkormányzati törekvésének. Ennek nyomán szinte általánossá vált a bírák és elöljárók szabad választása. Pest megye ismételt közbelépéssel biztosította Óbudán a hajógyári munkások kétségbe vont választójogát, korlátlanná tette az egyesülési jog gyakorlását, szembeszállt az Országbírói Értekezletnek a botbüntetést érvényben tartó rendelkezésével. Ugyanakkor Pest városának tanácsa, amelynek többségét még mindig a volt kiváltságosok alkották, a kisebb-nagyobb sztrájkokkal is hangját hallató munkásság problémáit rendészeti ügynek minősítette, s szűkkeblű magatartást tanúsított egyletalakító törekvésükkel szemben is. Retrográd gazdaságpolitikai határozatával, az 1860-ban életbe léptetett iparszabadság felfüggesztésével pedig elsősorban a kiváltságos testületek és a céhek keretein kívül működő zsidó kereskedők és iparosok korlátozására törekedett.

Az önkényuralom válságának időszakára megnövekedett az ellentét az erősen differenciálódó, szemléletileg is mindinkább megoszló zsidóság gazdasági-társadalmi szerepe és jogi helyzete között. Az 1849-ben egyszer már kimondott jogegyenlősítésük érvényesítéséért folytatott küzdelemmel párhuzamosan belső harcra került sor a maradiak, a konzervatívokhoz hajlók és a magyar nemzeti mozgalom támogatására felsorakozók között. A küzdelemben a legfontosabb területeken, így Pesten is a „haladás pártiak" kerekedtek felül, zömben értelmiségiekkel váltva fel közösségi életüknek még irányt szabó vezetésében az addig azt monopolizáló, s a konzervatív arisztokratákhoz hajló nagykereskedő csoportot. A magyar nemzeti mozgalommal teljes azonosulást hirdető irányzat a sikeres előretörésben támaszt talált abban, hogy az ellenzéki mozgalom egésze, legkivált pedig az emigráció célul tűzte a zsidók rovására még fenntartott megkülönböztetések felszámolását.

A magyarsággal együtt élő nemzetiségek aggodalommal vegyes reménykedéssel figyelték a tizenkét év után a legális fórumokon először megjelenő politikusok megnyilatkozásait. Az önkényuralom sokukat közelítette az elnyomás közösségében velük osztozkodó magyarsághoz. A Bach-rendszer összeomlása örömet keltett, a maradványai elleni küzdelem együttműködést sugallt. Ugyanakkor az 1848-as alap helyreállításának programja olyan gyanút ébresztett, amelyet a császári hatalom elkötelezettjei élesztettek is: vajon a magyar mozgalom nem irányul-e nemzeti törekvéseik elnyomására s a hajdani politikai hegemónia restaurálására?

Fraternizáló magyar felszólalásokban és ezek kedvező visszhangjában nem volt hiány. Számos kortársának törekvéseit fejezte ki Medgyes Lajos *Békeszózat* -ának költői felhívása („Testvérkezet! testvérkezet! – Magyar, szláv és oláh elem!"), de a nemzetiségi ellentétek feloldását előmozdító konkrét javaslatok publikálására már sokkal kevesebben vállalkoztak. A megbékélés és összefogás alapkérdéseinek tisztázására törekvő magyar megnyilatkozások közül a legmesszebbre mutató, Kossuth alkotmányjavaslata nem volt teljesen ismeretlen idehaza. Féllegális röpiratként, gyatra, a szerzőre csak közvetve utaló fordításban az országban is kiadták. Károlyi Ede gróf, a titkos ellenállási mozgalom vezetőségi tagja *Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése* címen két kiadásban is megjelentetett röpiratának igazi jelentőségét az adta, hogy legalább megközelítő hűséggel ismertette a szövegszerűen szinte hozzáférhetetlen 1849. évi szegedi nemzetiségi házhatározat rendelkezéseit, de csak mint a hajdani magyar kormány javaslatát. Egyébként a „foederalismus eszméjéről" szólva az „alkotmányjavaslat" egyes elemeit ötvözte saját, kevéssé kézzelfoghatóvá tett elgondolásaival. Mocsáry Lajos újabb röpiratban *(Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában)* a magyar nyelvű országgyűlésen kívül minden szinten szabad nyelvhasználat biztosítását kívánta, s azt fejtegette, hogy a „népképviselet" következetes érvényesítésével lehet és kell a nemzetiségiek általa már korábban is szorgalmazott „tettleges egyenjogúságát" előmozdítani, ugyanakkor elhárított minden föderalista elképzelést. A sajtóban és a szónoki emelvényeken egymást érték a nemzetiségiek megnyugtatását célzó, „jogos" követeléseik méltánylását ígérő megnyilatkozások. A magyarság mint „erősebb fél" engedményeit erkölcsi kötelezettségként is sürgette Vajda János. A Deák köréhez tartozók közül Eötvös József, Kemény Zsigmond és Lukács Móric pozitív, a korábbi magyarosító törvények revíziójának szükségességét elismerő megnyilatkozásai az utóbbi részéről annak nyílt megvallásával társultak, hogy az engedményekkel „egyfelül a reakció, másfelül a forradalom" ígéreteit kívánják ellensúlyozni.[22] Jókai Mór arra figyelmeztetett, hogy „Európa... várja tőlünk azt, hogy mint tudjuk Kelet-Európa érdekeit előrelátó ésszel, nemes előzékenységgel magunk körül consolidálni?" S szónoki kérdésére a helyes feleletet többek közt abban látta, hogy „amit saját nemzetiségemnek követelek, azt nem tagadom meg a másétól... Semmi nemzeti törekvés erőszakos elnyomására sem e hon határán belül, sem ezen kívül segédkezet nem nyújtok".[23] A horvát Mirko Bogović, a szerb Mihajlo Polit-Desančić és Jakov Ignjatović, a szlovák Ján Palárik és Stefan Marko Daxner, a román George Bariţ sok más nemzetiségi politikussal együtt jelét adta annak, hogy kész az abszolutizmusellenes összefogás előmozdítására.

A törvényhatóságokban a nyelvkérdés jelentette az első próbatételt. A nemzetiségi többségű megyék közül Liptó, Turóc, majd jóval később Krassó is – túllépve a szabad nyelvhasználatot kimondó kancelláriai nyelvrendeleten – párhuzamos jegyzőkönyvvezetést rendszeresített. A többi elvileg deklarálta, illetve elismerte a tanácskozásban a vegyes nyelvhasználatot, de az nem mindenütt érvényesült ténylegesen a gyakorlatban. Noha a nyelvkérdés igen nagy fontosságúnak bizonyult, nyilvánvalóvá vált az is, hogy a román, a szerb és a szlovák politikai vezető rétegekben erősödőben voltak azok az irányzatok, amelyek – Magyarország állami egységét általában elismerve – területi autonómiára törekedtek. Egyesek közülük a hajdani – átmeneti vagy tartós – különállás történelmi tényeire, mások a nemzeti önrendelkezés korszerű érveire hivatkoztak. Velük szemben is erős hangsúlyt kapott egyes megyei megnyilatkozásokban a területi integritás, sőt a magyar vezető szerep általánosítottan megfogalmazott követelése. Noha magyar részről is hangzottak el fenntartások a Vajdaság és a Bánság, a Muraköz és a Partium visszakebelezésének önkényuralmi módja ellen, a konzervatívok a végrehajtásban támaszkodhattak a magyar politikai erők túlnyomó többségére. Súlyos konfliktusra került sor a partiumi Zaránd megyében, ahol a magyar birtokosok a bizottmányban kisebbségbe kerültek. A román tisztikar „törvénysértő" eljárását sérelmező panaszukra a kancellária felfüggesztette a megye autonómiáját, és mind a közigazgatást, mind az igazságszolgáltatást ismét az önkényuralmi hatóságok kezére adta.

---

[22] Lukács Móricz munkái. II. Bp. 1894. 386.

[23] Jókai Mór, Cikkek és beszédek. VI. Összeáll. Láng József–Rigó László–Kerényi Ferenc. Bp. 1975. 50–51.

Erdély különállását a Februári Pátens is fenntartotta. A konzervatívok hatalmi eszközeik felhasználásával törekedtek a politikai hegemónia biztosítására, antidemokratikus elveikkel és gyakorlatukkal nagy kárt okozva az önkényuralom-ellenes együttműködés magyar kezdeményezőinek. A konzervatívok politikájának nagy része volt abban, hogy nem jöhetett létre megegyezés az uralkodó által az erdélyi törvényhozás újjászervezésére 1861 februárjában egybehívott gyulafehérvári értekezleten. A konzervatívok által antidemokratikus módon megszervezett tanácskozás magyar többsége hiába foglalt állást az Unió mellett, javaslatát sem a szászok, sem a méltánytalanul kis számban meghívott románok nem fogadták el. Az erdélyi magyar politikai vezetésben érvényesülő konzervatív túlsúly hátrányos visszahatásától nem maradt mentes még George Bariț, az erdélyi román polgári értelmiség kiemelkedő politikusa, a brassói kereskedelmi és iparkamara titkára, a *Gazeta Transilvaniei* szerkesztője sem, aki pedig ismételten az abszolutizmus elleni közös küzdelemre hivatott „testvérnemzeteknek”[24] nyilvánította a magyart és a románt, s annak a reményében üdvözölte az 1861-es esztendőt, hogy meghozza a „függetlenségük kivívására szövetkezett elnyomott nemzetek felkelését”.[25] Bariț nem adta fel azt az alapelvét, amelyet a magyar politikusokkal, az emigráció támogatásával kialakított kapcsolatfelvétele kezdeteitől hangoztatott: „nem kell egyéni szabadság nemzeti szabadság nélkül”.[26] Miután azonban a választójog demokratizálására és a románok minden fórumon való arányos képviseltetésére irányuló törekvéseit a magyar konzervatívok érdemleges cáfolat nélkül „a magyarság” nevében háríthatták el, ő is szorosabbra fűzte kapcsolatait a Habsburg-hatalommal együttműködni mindig kész román konzervatív erőkkel.

A konzervatívoknak az emigráció egy része által keményen bírált antidemokratizmusa is hozzájárult ahhoz, hogy az ortodox egyház, élén az udvartól báróságot is kiérdemlő Şaguna püspökkel, megerősítette vezető szerepét az erdélyi román politikában, az 1861. májusi új balázsfalvi gyűlésen pedig sovinizmustól sem mentes határozatok születtek. A helyzetet messzemenően bonyolította, hogy az erdélyi kérdésben követendő taktikát illetően ugyanakkor az emigrációban sem volt teljes az egyetértés. 1860 őszén megegyeztek abban, s ezt – Teleki közlése szerint – a hazai ellenállási mozgalom vezetősége is magáévá tette, hogy Magyarország és Erdély közös államiságát mindenképpen fenntartva egy későbbi népszavazástól tegyék függővé az unió megújításának, illetve Erdély autonómiájának kérdését. 1861 elején azonban olyan hírek érkeztek Magyarországról, hogy Kossuthot ellenfelei Erdélynek a román fejedelemség kezére játszása szándékával igyekeznek befeketíteni, és az emigrációban külön utakra lépő Pulszky Ferenc a fogságba esett Telekit tényleg meg is vádolta ezzel. Ilyen körülmények között Kossuth attól tartott, hogy ha – Klapka sürgetéseinek megfelelően – szembefordul az unió azonnali megújításának otthoni szorgalmazóival, úgy éppen az országgyűlés küszöbén kitűnő agitációs eszközt ad a Habsburg-hatalommal kompromisszumot keresők kezébe. Így az emigrációnak a konzervatívokat illető bírálata az erdélyi kérdésben nem ösztönzött kellőképpen a politikájuktól való nyílt és egyértelmű elhatárolódásra. Mindez kapóra jött Schmerling megosztó céljai számára. Amint a bécsi minisztertanács zárt körében megvallotta, nem is annyira a nyilvánosság előtt oly sokat hangoztatott nemzetiségi jogok biztosítása végett, hanem nyers hatalompolitikai, sőt katonai szempontokból kívánta útját állni az erdélyi unió esetleges megújításának.

---

[24] Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 392.

[25] Idézi: MISKOLCZY AMBRUS, George Bariț a román–magyar szövetségért 1848-ban. *Tiszatáj*, 1974/6. 46.

[26] [BARIȚ, GEORGE], Az erdélyi oláh nemzetről szólló országos törvényczikkek az Unióval szemben és ezekről értekezlet egy magyar és egy oláh közt. Brassó, 1861. 3.

A nemzetiségi kérdés kapcsán a magyar politika erőit jellemző ellentmondásos magatartásban két tisztázó tendencia jelentkezett. Az egyik, amelynek legfőbb ideológusai a hajdani „békepárt" táborából kikerült Kovács Lajos és Kazinczy Gábor voltak, a nemzetiségi törekvésekből a magyarság és a Habsburg-hatalom egymásrautaltságára, a közjogi kompromisszum szükségességére következtettek. A másik tendenciát az emigráció képviselte. Nem elégedett meg az alkotmányjavaslat hivatalos nemzetiségi programmá emelésével, hanem annak politikai alkalmazására is törekedett, noha az erdélyi kérdés megoldásának mikéntjét (unió vagy autonómia) továbbra is függőben tartotta. Kiemelkedő politikai jelentősége volt többek között Irányi Dániel javaslatának, amely Kállay Ödön itthon közreadott indítványával összhangban nemzetiségpolitikai értekezlet egybehívását ajánlotta, hogy azon még az országgyűlés előtt kísérletet tegyenek a megegyezésre, az antiabszolutisztikus közös fellépés alapfeltételeinek megteremtésére. Az e tárgyban Deákhoz intézett nyílt levele azonban a hazai politikai erők túlnyomó többsége előtt ismeretlen maradt. Ilyen körülmények között a kibontakozás messzemenően attól függött, milyen magatartást tanúsít az 1861 tavaszára egybehívott országgyűlés az államjogi problémakör mellett a vele oly szoros kölcsönhatásban álló nemzetiségi és társadalmi kérdésekben.

11. AZ 1861. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS PÁRTVISZONYAI

1848 óta először 1861 tavaszán került sor képviselőválasztásokra. A jelölésekre a korántsem demokratikus úton létrejött megyei és városi bizottmányok voltak a legnagyobb befolyással. A választások 1848-hoz mérten is magas fokú politikai érdeklődéstől kísérten, helyenként véres összecsapások közepette zajlottak le. A képviselők négyötöde a birtokos nemesség és a nemesi értelmiség soraiból került ki. Megközelítően minden nyolcadik képviselő nemzetiséginek vallotta magát. A megválasztottak mintegy kétötöde 1848–49-ben is képviselő volt, közel hetede fogságot szenvedett. Az egyéni programnyilatkozatok kivételt alig ismerő alapkövetelése az 1848-as törvények érvényesítése volt, számos esetben az emigráció által javasolt, a hadügyi és külügyi önrendelkezést biztosító kiegészítésekkel, illetve önálló gazdaságpolitikai célokkal egybefűzötten. A társadalmi és nemzetiségi kérdésekben a többség beérte általánosságokkal, de jó néhányan állást foglaltak a feudális maradványok felszámolásának következetesebbé, a polgári átalakulás teljesebbé tételeiért. A legnagyobb jelentősége Teleki széles publicitást nyert abonyi programbeszédének lett. Az emigráció legális irányvonalának megfelelően követelte nemcsak a 48-as vívmányok teljes helyreállítását, hanem új biztosítékokkal való körülbástyázásukat is. Társadalmi és nemzetiségi téren demokratikus továbbfejlesztésüket igényelte, hangsúlyozva, hogy az országgyűlés fő feladata az alku megakadályozása, ha kell, saját feloszlatása árán is.

A Habsburg-hatalom felkészült az országgyűlés várható fejleményeire. Az Októberi Diploma, illetve a Februári Pátens elutasítása és a koronázás megtagadása esetére előkészítette az országgyűlés feloszlatásának, az ostromállapot bevezetésének terveit. Az országban csapatmozdulatok történtek. Egyidejűleg nyilvánosságra hozták Benedek táborszernagynak, immár az itáliai seregek főparancsnokának hadparancsát, amely kíméletlen megtorlással fenyegette a császárral netalán szembeszegülő magyar politikusokat. Az országgyűlésről megnyitásától kezdve kétségtelenné vált, hogy megtagadja küldöttek választását a fölébe rendelt birodalmi tanácsba. Ferenc József arra kényszerült, hogy a magyarországi, az erdélyi, a horvátországi és az olasz képviselők távollétében megnyitott csonka parlamentben mondja el trónbeszédét, amelynek összbirodalmi egységkoncepcióját a magyar önrendelkezési törekvésekkel sokban rokonszenvező cseh és galíciai lengyel képviselők ellenzésével fogadta el a jórészt osztrák-német centralista többség.

A magyar országgyűlés április 6-i, törvényellenesen Budán tartott megnyitóját – az emigráció üzenetének megfelelően – Teleki és a képviselők túlnyomó többsége bojkottálta. Az abonyi program ismeretében Teleki mögött csoportosulók (a birtokos nemesség és a nemesi értelmiség zömének képviselői, de a polgári és a nemzetiségi képviselők túlnyomó része is) valamennyi pártkérdéssé tett ügyben, így a képviselőház tisztikarának megválasztása során is többséget szereztek. A kisebbség tábora (a nagybirtokosság többsége, a volt centralistákat követő értelmiségiek, továbbá a katolikus egyházi befolyást érvényesítő képviselők zöme és a középbirtokosok jelentős hányada) hamarosan a Felirati Párt elnevezést kapta. Vezetője, Deák (aki megkapta az önálló irányzat alakítására a képviselőházban kellő súllyal nem rendelkező konzervatív arisztokrata csoport támogatását is) azt indítványozta ugyanis, hogy feliratban kérjék az uralkodótól az 1848-as törvényes alap helyreállítását, s így teremtsék meg a Habsburg-hatalom és a „nemzet" közötti ellentétek felszámolásának feltételeit. Teleki ezzel szemben azt javasolta, hogy az országgyűlés követelje nyilatkozatban törvényes jogainak csorbítatlan érvényesítését, s felkészítve a nemzetet a helytállásra oszoljék fel. Pártjának vezérkara, amely zömében az ellenállási mozgalomnak éppen általa az élre segített irányítóiból került ki, tekintettel a tavaszra remélt háborús kezdeményezés késedelmére is, túl radikálisnak találta javaslatát. A párt vezetőségének a többsége Teleki unokaöccsének, Tisza Kálmánnak az indítványára úgy foglalt állást, hogy az országgyűlés határozatban tisztázza állápontját, de maradjon együtt esetleges további lépések lehetőségének a biztosítására.

Teleki és a mögéje sorakozott Határozati Párt vezérkara közti konfliktust elmélyítette Kossuthék új tájékoztatója a nemzetközi helyzet alakulásáról. A Telekiékhez április végén ért titkos üzenet becsületesen közölte, hogy az olasz kormány belső okok és a nagyhatalmak akadályozó erőfeszítései miatt az évben előreláthatólag nem kezdeményez háborút. Az emigráció vezetői a kalandor külső kezdeményezést továbbra is határozottan elutasítva, az alku megakadályozását kívánták híveiktől mindaddig, amíg az elkerülhetetlennek ítélt új olasz–osztrák háborúra sor kerül. Ugyanakkor a nemzeti ellenállás otthoni vezetőire hárították a döntés felelősségét mind a Habsburg-hatalom válságának kiaknázatlanul hagyásáért, mind egy hazai felkelés esetleges kirobbantásáért, amelyről azt jelezték, hogy véleményük szerint az olaszok harcba szállását is maga után vonná. Ez a feltételezésük korántsem volt megalapozatlan. Cavour miniszterelnök – az olasz hadsereg legfőbb vezetőivel folytatott egykorú levelezésének tanúsága szerint – az általa még késleltetni kívánt magyar kezdeményezés esetében valóban elkerülhetetlennek látta Olaszország hadba lépését is. Erről azonban Kossuthék természetesen nem tudtak, s mivel nem kaptak egyértelmű biztosítékot az önálló magyar felkelés támogatására, tartózkodtak attól, hogy kintről kezdeményezőként lépjenek fel.

A kialakult új helyzetben a Határozati Párt vezetőségében – éles viták után – többséget kapott Károlyi Ede gróf indítványa: támogassák Deák javaslatát, de a külügyi önrendelkezésre és a belpolitikai teendőkre kiterjeszkedő tartalmi „módosítványokkal", formailag pedig határozatként. Teleki azonban a május 8-án kezdődő képviselőházi vitára olyan indítványt készített, amely ennél nagyobb mértékben különbözött Deákétól. Noha a felszabadító háború aktuális lehetősége híján a forradalmi kezdeményezést elhárította, és készségét jelezte az új biztosítékokkal megerősített, 1848-as alapon kötendő megegyezésre, a tényleges fő feladatnak továbbra is a Magyarország önrendelkezésének elismerését mellőző alku megakadályozását tekintette. Ezt egybekapcsolta a fegyverhez nyúlás belpolitikai feltételeinek biztosítására irányuló törekvésekkel. Ezért a Habsburg-hatalom számára – hátrahagyott munkálatának tanúsága szerint – elfogadhatatlan feltételeket kívánt szabni. Így – többek között – az 1848-as törvények csorbítatlan visszaállítása mellett a hadsereg felhasználási jogának az uralkodó hatalmából az országgyűlésébe való juttatását, önálló magyar külpolitika biztosítását, a Habsburg-hatalom haladásellenes nemzetközi tevékenységének felszámolását kívánta. Ne hagyjon kétséget az országgyűlés az iránt sem – folytatta –, hogy az elnyomó hatalommal való megalkuvásról történjék bármi, szó sem lehet. Tegye világossá, hogy a nemzet nem hajlandó más népek jogainak elnyomására, szóljon demokratikus hangon a nemzetiségekhez, biztosítsa a polgári szabadságjogok kiterjesztését s a jobbágyfelszabadítás továbbvitelét. „Ily nyilatkozat után aztán történjék bármi, hazánk jövőjét nem féltem, oszlassék szét ezen országgyűlés . . . mi azon hatalommal szembe, ha bármit űzne is, hatalom, s a két hatalom közt az erősebb maradunk."[27] Arra azonban már nem telt a tépett idegzetű Teleki erejéből, hogy ennek, az emigrációval teljes összhangban álló koncepciónak az érvényesítéséért az abonyi programja ismeretében mögéje sorakozott parlamenti többségre és az őt – az emigráció politikájának letéteményeseként – vezetőjüknek tekintő tömegekre támaszkodva harcot vívjon a pártja élére jórészt éppen az ő segítségével jutott vezető csoporttal. 1861. május 8-án főbe lőtte magát. Önpusztító tette elvhűségét tanúsította ugyan, de akadályt hárított el azoknak az útjából, akik pártját politikájától el akarták téríteni.

12. AZ ÁLLAMJOGI VITA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Deák 1861. május 13-án előterjesztett felirati javaslatában kimutatta, hogy az Októberi Diploma és a Februári Pátens, amelyeknek rendelkezései által „pénz- és hitelügy, hadügy, vám és kereskedelem, ezen leglényegesebb kérdései a nemzet politikai életének, egy közös birodalmi tanács alá rendeltetnek"[28], ellentétben állanak az államjogi előzményekkel, így az általa most alapszerződésnek minősített pragmatica sanctióval és a – szerinte – azzal teljes összhangban levő, Magyarország és a birodalom többi része között csak az uralkodó személyének közösségét, a perszonáluniós kapcsolatot újrafogalmazó 1848-as törvényekkel. Az 1848-as törvények hatályának visszaállítása esetén, ha azt a pragmatica sanctióból folyó „kötelezettségek" indokolnák, lehetségesnek tartotta alkotmányos revíziójukat is. Hajlandóságot mutatott az osztrák államadósságok részleges átvállalására és „esetenkénti érintkezésre" a lajtántúli parlamentáris szervekkel a birodalom védelmének „kötelezettségével" kapcsolatos hadügyi és pénzügyi kérdésekben. Programról, teendőkről semmit sem szólt, csak arra utalt, hogy az országgyűlés együtt maradása a nemzetiségi kérdés rendezése miatt is fontos. Helytállásra, de nyugalomra intett, nehogy a „nemzet" idézze elő azt a törést, amit lehet, hogy a bécsi politika amúgy is kikényszerít.

---

[27] Teleki László válogatott munkái. Szerk. KEMÉNY G. GÁBOR. II. Bp. 1961. 253.

[28] Deák Ferencz beszédei. III. Bp. 1903. 37.

A határozatiak ellenindítványát Tisza Kálmán terjesztette elő. Élre kerülésében a legfontosabb szerepet az játszotta, hogy hívei az emigráció bizalmi emberének tekintették. Mindenki tudta róla, milyen szoros rokoni szálak fűzték az országszerte megsiratott Teleki Lászlóhoz, azt viszont jóval kevesebben, milyen mértékig fordult szembe nagybátyja politikai következetességével tragikus fordulattal zárult vitáikban. A párt nagybirtokos arisztokratái körében gazdagsága, főúri házassága, a többiek szemében fellépése a protestáns pátens ellen és sokat fitogatott szabadelvűsége emelte tekintélyét. De még így is sok ravaszságra, a párton belüli ellentétek céltudatos kihasználására volt szükség, hogy Teleki helyére, ha nem is örökébe léphessen. Beszédében mellőzte a nemzeti önrendelkezés új biztosítékainak követelését, és Teleki programját egyebekben is megcsonkítva, elerőtlenítve kívánta Deák indítványának kiegészítését és határozattá formálását.

A vitában az önkényuralom éles bírálata és Ferenc József személyes felelősségének sokszor kíméletlenül őszinte taglalása párosult a pénzügyi és gazdasági kizsákmányolás tényeinek – olykor túlzásoktól sem mentes – felsorakoztatásával és a gazdasági önrendelkezés politikai biztosítékai megteremtésének az igényével. Nemzetközi vonatkozásban a feliratiak egy része (köztük Andrássy Gyula) azt emelte ki, hogy csak a perszonális unió szilárdíthatja meg a nagyhatalomként egyensúlyozó szerepre hivatott Habsburg-birodalmat, amit magyar szempontból is kívánatosnak ítélt, mire józanító gúnnyal vágott vissza Madách Imre szónoki kérdése: „tartozik-e az boldogságunkhoz, hogy nagyhatalmasság legyünk?"[29] A határozatiak közül egyesek (Károlyi Ede, Kállay Ödön) arra is figyelmeztettek, hogy a cári hatalmi törekvésekkel szemben nem a német túlsúly kialakítása az európai haladás biztosítéka, hanem a kelet- és középeurópai népek önrendelkezésének a lehetővé tétele. Erős hangsúlyt kapott a magyar, az olasz és a kelet-európai népek egymásrautaltsága és annak jelzése, hogy készek együttműködni a birodalom más nemzeteivel, elsősorban a csehekkel és a lengyelekkel (Szilágyi Virgil, Mocsáry Lajos). Nem hiányzott a számvetés a birodalom felbomlásának a lehetőségével, összekötve a nagynémet egység létrejöttének, illetve a birodalomból kiszakadó népek és a dunai fejedelemségek által alkotandó szövetségnek a kilátásaival (Szilágyi Virgil). A társadalmi és a nemzetiségi kérdéskörben a jogegyenlőség követelményeinek hangoztatása csak kivételesen társult konkrétumokkal. A vita során – noha a forradalomra törekvés vádját a felszólalók többsége meggyőződésből, illetve az ellenállási mozgalom legális taktikájának megfelelően elhárította – számosan utaltak az „önvédelmi" harc vállalására (pl. Bánó József, Madách Imre, Ivánka Imre), sőt akadtak a hatalom megdöntésével alig burkoltan fenyegetőzők is (pl. Buday Lőrinc, Domahidy Ferenc, Patay József).

---

[29] Madách Imre összes művei. Kiad. HALÁSZ GÁBOR. II. Bp. 1942. 693.

A negyvennyolcas közjogi alap helyreállításának követelését többen társították a hadügyi és külügyi önrendelkezés biztosításának az igényével. A feliratiak Deák érvelését szőtték tovább az alapszerződésnek minősített pragmatica sanctio és a 48-as törvények összhangjáról, az erre épülő államjogi kapcsolat perszonáluniós jellegéről. Míg a határozati szónokok zöme csak a mindezekből levezetett politikai következtetéseket vitatta, Révész Imre debreceni lelkész a pragmatica sanctio meghatározó szerepének a kritikáját is adta. Deák által elutasított, de soha meg nem cáfolt tétele szerint az 1723. évi törvények az 1790–91-es és az 1848-as törvényekkel azonos minőségű jogforrások, ez pedig – a polgári alkotmányos jogfejlődés elveinek megfelelően is – azt jelenti, hogy ellentmondás esetén kizárólag az utóbb keletkezett törvények rendelkezései érvényesek.

A határozatiak voltak többségben, őket támogatták szinte kivétel nélkül a nemzetiségi képviselők is. Mégis, a június 5-i szavazáson a felirat három szavazatnyi többséget kapott. A Határozati Pártban egy szervezett csoport önleszavaztatási manővert hajtott végre. Mint Podmaniczky Frigyes báró, a párt egyik vezetője, a képviselőház alelnöke később emlékirataiban megvallotta, a nemzetközi helyzet alakulása „s a nemzetiségek ingadozó magaviselete tekintetbe vétetvén, pártunk tevékeny s higgadtan gondolkozó tagjai által oda érlelődött meggyőződésünk, hogy a határozati javaslatnak többségre jutása oly felelősséggel terhelné meg pártunkat, mely alól kibontakoznia, s amellyel szembeszállnia aligha volna lehetséges. Elhatároztuk tehát ketten, Almásy Pál és én, hogy a szavazásnak oly irányt fogunk adni, hogy a felirati indítvány fogadtassék el 2–3 szavazati többséggel."[30] A manőver, amelyben Bethlen József és Szapáry Gyula grófok, Kálóczy Lajos és Imrédy Lipót is közreműködött, csábítással, fenyegetéssel, ha kellett, az emigráció állítólagos titkos utasítására való hivatkozással, sikerrel járt. Noha a manővert a díszletek mögött szervezték, a fondorkodók egy része leleplezódött, Tisza azonban megvédte őket. A sajtó hallgatását a Határozati Párthoz tartozó Pesty Frigyes temesvári lapja törte meg: „Az ember majd kísértetbe jő azt gondolni, hogy komédiát játszanak odafönn, mert ámbár a pesti lapok takargatják . . . kicsinált dolog volt az egész, s a határozatiak kieresztték kezükből a fonalat. Meghajolt a nemzet, mely eddig csak törni tudott . . . Vigyázzatok, nehogy a hasznosság mázát elhordja a fuvallat, s átvigyorogjon alóla a fakó gyalázat."[31] A határozati képviselők közül többen, így Révész Imre is, már előbb meghasonulva a Tisza irányította pártvezetés politikájával, lemondtak mandátumukról. Az öncsonkítás meggyorsította mintegy két tucat „szélsőbaloldali" képviselő különválását. A csoportjukhoz tartozó Várady Gábor az önleszavaztatás keltette visszatetszést kihasználva terjesztette elő és fogadtatta el – Deák minden tiltakozása ellenére – a képviselőház többségével nevezetes módosítványát. Ez a feliratot megfosztva annak kilátásba helyezésétől, hogy követelései elfogadása esetén az országgyűlés kész az uralkodó trónigényének elismerésére, alkalmas volt arra, hogy megakadályozza egy esetleges alku létrejöttét. A módosítás elérte közvetlen célját, Ferenc József a felségsértőnek tekintett felirat átvételét is megtagadta. Az országgyűlés többségének újratámadt radikalizmusa azonban korántsem maradt töretlen. Nemzetközi szinten és a belpolitikában is olyan fejlemények bontakoztak ki, amelyek fokozták az eredetileg sem kételyek nélküli, Teleki halála és az öncsonkító manőver által pedig nagyon is megzavart határozati többség ingadozását.

---

[30] Podmaniczky Frigyes báró, Naplótöredékek 1824–1887. III. Bp. 1887–1888. 115.

[31] *Delejtű*, 1861. június 11.

Anglia miniszterelnöke, Palmerston és külügyminisztere, Russell immár nyíltan leszögezték, hogy az önrendelkezés elvét, amelyre hivatkozva az olasz egységmozgalmat támogatták, nem vonatkoztatják a magyar törekvésekre. A francia kormány fenntartotta ugyan kapcsolatát az emigrációval, de ha lehet, még az addiginál is ellentmondásosabbá tette. Egyfelől a római kérdés függőben tartásával is fékezte az olasz egységmozgalmat, másfelől a dunai fejedelemségeket immár korántsem egyértelműen hangolta magyarbarátságra. A cári Oroszországot ugyan belső válsága és a jobbágyreform végrehajtása erősen lekötötte, legfőbb külpolitikai célja pedig a párizsi béke megalázó rendelkezéseinek a felszámolása volt, diplomáciai tevékenysége és a lengyel mozgalmak elfojtásában tanúsított kíméletlensége mégis kételyeket ébresztett, vajon tartózkodóan nézné-e a konzervatív Habsburg-hatalom megingatását. Súlyos következményekkel járt a Magyarország önrendelkezését minden más hatalmon levő egykorú politikusnál őszintébben támogató Cavour hirtelen halála 1861. június 6-án. B. Ricasoli, az új olasz miniszterelnök megígérte ugyan, hogy fenntartja az együttműködést a magyar emigrációval, de – tekintettel a magyarországi harckészség iránt növekvő kételyeire is – egyelőre nem akart konfliktust kezdeményezni Velence felszabadítása érdekében. Egyébként is hajlott arra, hogy a római kérdés megoldásának biztosítson elsőbbséget.

Az országgyűlésre ható közhangulat korántsem volt egységes. Teleki és Cavour halálát országszerte tüntetésekbe forduló gyászünnepségek követték. Győrött véres összeütközésekre, s a katonai fogház megostromlására került sor. A temesvári *Delejtű* Teleki halálát követően félreérthetetlenül fenyegetett: „Készüljetek meghalni... Ölts gyászt te nemzet, a fekete sereg gyászát."[32] Sarkady István és Sárosy Gyula lapja pedig egyenesen azt kívánta, hogy „a reakció ellen gondoskodjék az országgyűlés az ország felfegyverzéséről"[33]. A Tiszántúlról maga Vay kancellár írta június elején, hogy ott „meg vannak veszve az emberek... megint várják Kossuthot".[34] Mészáros Károly debreceni lapja még júliusban is Kossuthék hazajöveteléről és arról verselt, hogy „a magyar... vagy mint honvéd hal meg, vagy győzelmet arat".[35] Cavour halálát követően 366, túlnyomó részben fiatal értelmiségi írta alá azt az „Olaszország ifjúságához" intézett, s végül Ricasoli miniszterelnökhöz juttatott levelet, amely a magyar ifjúság leghőbb vágyának a Világosnál szerzett csorba kiköszörülését nevezte, és arra figyelmeztetett, hogy „az út Velenczének Pesten visz keresztül!"[36] A levél súlyos kockázatot vállaló aláírói közt volt Dalmady Győző, Zilahy Károly, Beniczky Emil, Kempelen Győző író, ott volt Szigligeti Ede, a nem is fiatal drámaíró, Erkel Gyula karmester, a Nemzeti Színház művészeinek egész sora, élükön Szerdahelyi Kálmánnal, Lendvay Mártonnal és a felnövekvő magyar értelmiség olyan kiválóságai, mint Szily Kálmán, Schulek Frigyes és Steindl Imre.

---

[32] *Delejtű*, 1861. május 14.

[33] *Trombita*, 1861. május 12.

[34] Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. III. Bp. 1903–1918. 333.

Nehezítette a helytállást hirdetők politikáját a páratlan méretű és kíméletlenséggel végrehajtott katonai adószedő-hadjárat. Igaz, növelte az elkeseredést, és incidensek sorához vezetett az, hogy az adófizetést megtagadó községek és városok magánházaiba tömegesen szállásoltak be eltartásuk kötelezettségével katonákat. De ugyanakkor ez csüggesztett is, hiszen az ellenállás szervezői sem kecsegtethettek az elnyomó hatalom megtörésének közeli lehetőségével. A paraszti tömegek érdekeit sértette, hogy a képviselőház többsége használhatónak nyilvánította az Országbírói Értekezlet munkálatát a törvénykezésben, noha többen figyelmeztettek a volt jobbágyságot sújtó hátrányaira. Miután a birtokrendezés kérdésében a parasztság által az országgyűléstől remélt segítség elmaradt, újraéledt a feszültség közte s volt földesurai között. Ez pedig hatással volt a politikai vezető réteg nagy részére. Különösen nyomasztónak érezték azt, hogy – leginkább a katonai végrehajtástól jobbára kímélt nemzetiségi falvakban – ismét erősödőben volt a felségillúzió.

---

[35] *Dongó*, 1861. július 15.

[36] Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 528.

13. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS FEJLEMÉNYEI ÉS HATÁSUK AZ ORSZÁGGYŰLÉSRE

A belpolitikai tényezők közül a nemzetiségi kérdés fejleményei befolyásolták legerőteljesebben az országgyűlés többségének magatartását. Az együtt élő népek körében is sokakat ösztönzött az abszolutizmusellenesség a megbékélés, sőt a magyarsággal való összefogás keresésére. A szerb miniszterelnök, Ilija Garašanin és a fejedelem bizalmasa, Jovan Ristić pesti átutazásuk alkalmával a magyar ellenzék vezetőivel folytatott – részben titkos – tárgyalásaikon Kossuth alkotmányjavaslatával összhangban álló feltételek alapján hajlandóságot mutattak a megegyezés előmozdítására. A magyar országgyűléssel csaknem egyidejűleg megnyílt karlócai szerb kongresszuson Ristić, a fejedelem hivatalos megbízottjaként ugyanerre igyekezett rábírni a résztvevőket, ha a szerb egyházi, illetve az osztrák katonai és politikai körök nyomása folytán s egyértelmű hazai magyar állásfoglalás híján nem is a remélt sikerrel. A kongresszus új, önálló beligazgatással rendelkező szerb vajdaság szervezése mellett foglalt állást, elismerve a magyarországi központi kormányszervek felsőbbségét és képviseltetését ajánlva a pesti országgyűlésen. Rajačić pátriárka Filipović császári tábornoknak, a kongresszus „királyi biztosának" támogatásával elérte, hogy a kongresszus kívánságaival hivatalosan az udvarhoz forduljon. De a magyarsággal megbékélést kereső Svetozar Miletić újvidéki polgármester megküldte a határozatot a magyar országgyűlésnek, sőt minden képviselőnek külön is, pozitív válaszuktól remélve a Béccsel egyezkedők ellensúlyozását. Nemzeti kongresszus összehívására törekedtek a románok is. A május 15-én Balázsfalván megtartott gyűlés erre irányuló kívánsága azonban hamis hangokkal, adófizetésre való felszólítással s a magyar törekvések „felségárulásnak" való minősítésével keveredett. A magyar országgyűlés viszont a partiumi Kővár-vidék román többségű törvényhatóságának nemzeti kongresszus egybehívását és az államegység keretei közt a nemzeti egyenjogúság biztosítását szorgalmazó beadványával kapcsolatban tanúsított szűkkebelű magatartást.

A magyar országgyűlésre a legnagyobb hatást a június elején megtartott turócszentmártoni szlovák kongresszus gyakorolta. A kongresszus memoranduma a szlovák nemzet létének és egyenjogúságának elismerését és önálló beligazgatással bíró, szlovák nyelven szlovákok által igazgatandó, felső-magyarországi szlovák „Okolie”, azaz „vidék” (kerület) körülhatárolását kívánta. Ugyanakkor teljes készségét jelentette ki a magyarországi nemzetek alkotmányos állami és törvényhozási közösségének az elismerésére. Heves küzdelem után a kongresszus többsége az emlékiratot a magyar országgyűléshez juttatta. A magyar sajtóban a kongresszus állásfoglalását kezdetben méltányló hangokat hamarosan mind hevesebb tiltakozások váltották fel. Erdély elkülönítettségének fenntartása, meg egy új szerb vajdaság felállítása ellen is számos tiltakozás hangzott el, de a közvetlen és a távolabbi történeti előzmények e területek különválasztottságát már keserűen megszokottá, ha nem is elfogadottá tették a magyar politikai közvélemény számára. A szlovák területi önkormányzat igénye azért keltett különösen nagy megdöbbenést, mert a felvidéki szlovákiakta megyék mindig részei voltak a magyar államtestnek, sőt a török hódoltság idején annak súlypontja éppen rájuk esett. Emellett az országgyűlésen túlsúllyal bíró nemesi politikai vezető rétegeknek igen nagy hányada e területről származott, illetve volt ottani birtokai révén személyileg közvetlenül is érdekelt kormányzati rendszerének alakulásában.

A magyar országgyűléssel egyidejűleg ülésezett a horvát is, amelynek még az Októberi Diploma kibocsátásakor elhangzott uralkodói felszólítás értelmében nyilatkoznia kellett Horvát-Szlavonországnak „Magyarországhoz való viszonyát illető... óhajtásai és nézetei felől”[37]. A Habsburg-hatalom megosztó törekvéseinek fontos szerepük volt abban, hogy a horvátoknak nem sikerült biztosítaniok Dalmácia tényleges képviseltetését a zágrábi országgyűlésen, a határőrvidéki képviselők pedig csak késve és korlátozottan kapcsolódhattak be a tárgyalásokba. Fiume olasz polgárai viszont Magyarországhoz tartozásuk hangsúlyozásául maguk tagadták meg képviseltetésüket. Az alapvető államjogi kérdés kiélesedett vitája során a Magyarországgal fennállott társországi viszony reáluniós megújítását javasló Mirko Bogović vezetésével a képviselők mintegy negyed része elhagyta az országgyűlést. A többség által alkotott 1861. évi 42. horvát törvénycikk a „Trojednice”, a horvát–szlavón–dalmát királyság egységének, önállóságának és a történeti múltban valaha is birtokolt területei iránti igényei jogosságának elismerése esetén is csak olyan a perszonális unióra alapozott államjogi kapcsolat létesítésére volt hajlandó Magyarországgal, amely a horvátok önkormányzati jogait eleve elismerné. Tekintettel arra, hogy a horvátok nemzeti önrendelkezési jogainak maradéktalan elismerését magyar részről csak Kossuthék javasolták, míg Deák immár többséget nyert felirata konkrétumok helyett megelégedett a horvátokat „nemzetnek" nyilvánító tárgyalási ajánlattal, az egymásra találás halvány reményével csak az kecsegtetett, hogy a zágrábi országgyűlés is megtagadta képviseltetését a birodalmi tanácsban.

---

[37] Közli: Deák Ferencz beszédei. II. Bp. 1903. 503.

A magyar országgyűlés június folyamán kibontakozó nemzetiségi vitájában, amely a nemzetfogalom és az egyenjogúság értelmezése körül folyt, elsősorban a határozatiak táborában akadtak támogatói a tényleges engedményeknek, anélkül azonban, hogy a feliratot egy általános jellegű megnyugtató mondatnál többel kiegészíthették volna. Annál kevésbé, hiszen saját pártjukban is erősödtek az ellentendenciák, párhuzamosan a felszabadító háború reményének elbizonytalanodásával. Mind erőteljesebben érvényesült annak az agitációnak a hatása is, amely Kecskeméthy Aurél szerint azzal érvelt, hogy „Ausztriával a uralkodó házávali kibékülésünk ára nem oly nagy, mint amelyet a nemzetiségek követelnek, s ügyetlen forradalmáraink megadni készek lennének"[38]. Feltehetően Tiszáék újabb felelősségelhárító manővere folytán, a képviselőházban továbbra is többséget alkotó határozatiak kisebbségbe kerültek az Eötvös József javaslatára alakított nemzetiségi bizottságban. A bizottság többsége az Eötvös által, Deák és Andrássy egyetértésével kidolgozott elvi nyilatkozatában leszögezte, hogy „Magyarországnak minden ajkú polgárai politikai tekintetben csak is egy nemzetet, a magyar állam históriai fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik".[39] Ez a felfogás, amely Magyarországon csak egy „politikai nemzetet" ismert el arra hivatkozva, hogy a nemzet olyan történeti úton formálódott politikai közösség, amely különböző nyelvű népeket egyesít, ellentétbe került az együtt élő népek nemzeti kongresszusai által hangsúlyozott azon alaptétellel, hogy „a közös hazát" több „nemzet" lakja.

A nemzetiségi bizottság ugyanakkor leszögezte, hogy „az országban lakó minden népek... a magyar, szláv [értsd: szlovák], román, német, szerb, orosz stb. egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik".[40] Azzal, hogy a bizottság a magyart is mint az egyenjogú nemzetiségek egyikét említette, nyilván jelezni kívánta a hegemonizáló törekvések feladását, de még a nyelvkérdés konkrétumai tekintetében sem vitte át következetesen a gyakorlatba ezt az alapelvet. A bizottság tagjai közül A. Vlad és S. Popovici román képviselők különvéleményükben „a politikai nemzet" fogalmát azzal az értelmezéssel tették magukévá, hogy azon az „egyenjogú nemzetek" együttese értendő, a konkrétumok tekintetében pedig Kossuth alkotmányjavaslatának legfőbb indítványaihoz közeledtek.

---

[38] Kecskeméthy Aurél, Vázlatok egy év történetéből. Pest, 1862. 183.

[39] Az 1861-ik évi magyar országgyűlés. Kiad. Osterlamm Károly. III. Pest, 1861. 388.

A nemzetiségi bizottság legnagyobb politikai mulasztása az volt, hogy az alapelvek kialakítására korlátozódva elhárította az együtt élő nemzetek kívánságainak, még a hivatalosan elébe utalt turócszentmártoni emlékiratnak a megtárgyalását is. Daxner, az emlékirat szlovák fogalmazója szerint „a magyarok" ekkor mulasztották el a megbékélés „kitűnő lehetőségét" nem ismerve el, hogy több „nemzet" lakja „a közös hazát". Pedig ha ezt elismerve biztosítják „a szabad nemzeti fejlődést polgári, vallási, iskolai és kulturális téren", akkor – szerinte – „a haza integritását azonosították volna a haza nemzeteinek életérdekeivel".[41] Az emigráció számtalan üzenetében törekedett nemzetiségpolitikai koncepciójának elfogadtatására, de egyfelől részletkérdésekben jelentkező belső ellentétei miatt, másfelől a népszuverenitásra hivatkozó tartózkodással az országgyűlési tárgyalásokba való külső beavatkozástól, nagy mulasztásként, nem hozta nyilvánosságra teljes programját, amely pedig az odahaza csak szűk körben ismert alkotmányjavaslatban kifejtetteket is további konkrétumok sorával bővítette. Baljós irányba mutatott az a körülmény, hogy az emigrációval fenntartott kapcsolatot kisajátító határozatiak egyik vezetője, Podmaniczky – elhallgatva Kossuthék sokkal messzebbmenő javaslatait – magáévá tette a nemzetiségi bizottság munkálatát.

---

[40] Uo. III. 389.

[41] Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 555.

14. AZ ORSZÁGGYŰLÉS FELOSZLATÁSA

A feliratot radikalizáló országgyűlési többség jelentős részének eltökéltsége a mind kedvezőtlenebbnek ítélt kül- és belpolitikai fejlemények közepette ingatagnak bizonyult. Ezért is tudta elérni a Tisza–Podmaniczky-csoport, elhallgatva Kossuth és visszaverve a „szélsőbaloldali" Böszörményi László tiltakozását, hogy a határozatiak zöme is hajlandó legyen a bécsi elutasítás nyomán a Várady-féle radikalizáló módosítvány elejtésére, a felirat Deák által fogalmazott szövegének helyreállítására. Ez a visszalépés – amit Kossuth méltán minősített a felirat eredeti megszavazásánál sokkal súlyosabb hibának – az olaszok szemében immár kétségessé tette, lehet-e adott esetben számítani közös Habsburg-ellenes fellépésükre. Ez tehát a Cavour halálát követő kritikus hetekben gyengítette az osztrákellenes olasz kezdeményezés híveinek táborát, és egyben kölcsönössé tette a potenciálisan szövetséges magyar és olasz erőknek a cserbenhagyatástól való félelmét.

Egyidejűleg megnövekedett Schmerlingék önbizalma. A magyar konzervatívok, utalással kiegyezési kísérletük teljes kudarcára, megkapták felmentésüket, az országgyűlés pedig Deák feliratának határozott hangú elutasítását. Mindez közelebb hozta egymáshoz a képviselőház két pártjának többségét, szoros összefüggésben a határozatiak táborában bekövetkezett szakadással. A képviselőház túlnyomó része magáévá tette Deák 1861. augusztus 8-án előterjesztett második felirati javaslatát, amely az alkotmányjogi követeléseket az elsőnél határozottabb hangon fogalmazta meg, de kivívásukra csak a helytállás és kivárás eszközeit ajánlotta a nemzetnek: „Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseinktől öröklött... mert, a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges."[42] A Határozati Párt vezetősége visszavonta a maga ellenjavaslatát, hogy a második felirat egyhangú döntésként jusson Bécsbe. A tőle különvált csoportnak még csak a szavazástól való tartózkodásra futotta az erejéből. A Szilágyi Virgil és Böszörményi László vezetésével szervezkedő csoport, leküzdve az emigrációval való összeköttetést monopolizálók manővereit, az országgyűlés végnapjaiban tudott először kapcsolatot teremteni Kossuthtal, anélkül azonban, hogy tényleges együttműködésükre a válság adott szakaszában még sor kerülhetett volna.

---

[42] Deák Ferencz beszédei. III. Bp. 1903. 272.

Az országgyűlés mintegy végrendeletként egy jogfenntartó „óvást" és egy határozatot adott közre. Az utóbbi a Teleki-program főbb belpolitikai céljait (a nemzetiségiek kielégítését, a vallási jogegyenlőség biztosítását és kiterjesztését a zsidókra, a feudális maradványok felszámolását) megfakított fogalmazásban, általánosságban tartott kötelezettségvállalásként a következő országgyűlés teendői közé sorolta, olyan helyzetben, amikor érdemi politikai hatása csak konkrétumoknak lehetett. Az országgyűlést, amely megbuktatta a konzervatívok kiegyezési kísérletét, de nem talált kibontakozáshoz vezető utat, s az új önkényuralomra ítélt országnak – mellőzve a továbblépésre vonatkozó tényleges iránymutatást – csak helytállást ajánlott, 1861. augusztus 22-én, katonai parancsszó oszlatta fel.

VIII. FEJEZET

AZ ÖNKÉNYURALOM MEGÚJÍTÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS A POLITIKAI ELLENÁLLÁS VÁLSÁGA (1861–1865)

1. A „PROVIZÓRIUM”

A magyar országgyűlés feloszlatása nemcsak idehaza és a haladó európai közvéleményben keltett megütközést, hanem széles körű tiltakozást váltott ki a cseh–morva és a lengyel tartományokban, illetve parlamenti képviselőik körében. Még Bécs egyik külvárosi választókerülete is Ausztria „halálos” veszedelmének ítélte az erőszak alkalmazását a „csodálatosan” helytálló magyarok ellenében. Schmerling azonban a „jogeljátszás” elméletére és arra hivatkozva, hogy a magyar törekvések a birodalom más népeinek létérdekeit veszélyeztetik, megkapta keménykezű intézkedéseihez a birodalmi tanács többségét irányító osztrák–német alkotmányos centralisták támogatását.

Az önkényuralmi vezető gárda magyar figurái közül kancellárrá kinevezett Forgách Antal gróf, az intervenciós cári seregek volt királyi biztosa, majd csehországi helytartó és a tárca nélküli miniszterré előléptetett Esterházy Móric gróf, volt római követ, az olasz egység esküdt ellensége, készséggel támogatták a „rend” helyreállításában azt a Schmerlinget, akinek a német liberálisokhoz fűződő kapcsolatait és a polgári parlamentáris törekvésnek a birodalmi tanácsban némileg utat engedő politikáját kritikusan szemlélték. Miután a törvényhatóságok szinte kivétel nélkül testületileg fordultak szembe a törvénytelen adószedéssel és újoncozással, betiltották közgyűléseiket, a tilalommal dacolókat pedig katonai erővel kergették szét. 1861. november 5-én a kormányzás új rendjét vezették be Magyarországon. Ideiglenes intézkedésről, provizóriumról beszéltek, de a parancsuralomnak alávetett ország fékentartását szolgáló rendszabályokat négy hosszú esztendőn át lényegében változatlanul érvényesítették. A törvényhatóságokat „lázadással határos nyílt ellenszegülésükre"[1] hivatkozva azonnal feloszlatták. Békeidőben szinte páratlan hatáskörrel katonai bíráskodást léptettek életbe, 12 haditörvényszéket állítottak fel. A helytartótanács elnökévé, titkos utasítással a „közrend" fenntartására jóformán korlátlan jogokkal felruházott helytartóvá a császár Pálffy Móric gróf altábornagyot nevezte ki, aki 1849 után saját honfitársait sanyargató csendőrparancsnokként vált hírhedtté. A törvényhatóságok élére megbízható főispáni helytartók, illetve királyi biztosok kerültek, akik azonban az ország túlnyomó részén a szervezett ellenállás megtörése után is csak nagy nehezen tudtak megfelelő apparátusra szert tenni.

Az új szisztémát sajátos ellentmondás különböztette meg a korlátlan önkényuralomra alapozott 1850-es évekbeli kormányzati rendszertől. Az Októberi Diploma után hozott intézkedések egy része fennmaradt. Így azokban az ügyekben, amelyeket nem utaltak a katonai bíróság elé, továbbra is az 1861-ben újjászervezett magyar bíróságok ítélkeztek a felélesztett magyar törvények, illetve az Országbírói Értekezlet által javasolt ideiglenes törvénykezési szabályok szerint. A közigazgatásban a továbbéltetett magyar és a központosítás követelményei szerint kialakított összbirodalmi elemeknek sajátos keveréke alakult ki. A Bach-rendszerhez viszonyítva a megújított önkényuralom azáltal is provinciális színezetet kapott, a centralizációs politika azért sem érvényesülhetett olyan mértékben, mint az 1850-es években, mert a Lajtántúlon félalkotmányosság dívott, míg Magyarországon Schmerling az alapvető polgári szabadságjogok semmibevételével kormányozhatott. A magyarországihoz sokban hasonló „rendezés" valósult meg Erdélyben is, amelynek kormányzata Nádasdy Ferenc grófnak, az önkényuralmi rendszer volt birodalmi igazságügyminiszterének a kezébe került. Ott azonban a bécsi hatalompolitikai érdekek szerint újjáalakított törvényhatósági testületeket is működtették, a törvényszékeket pedig a birodalmi jogszabályok érvényesítésére kötelezték. A provizórium magyarországi meghirdetését követően feloszlatták a – részvételét a birodalmi tanácsban ugyancsak megtagadó – horvát országgyűlést is. A horvát törvényhatóságok működését azonban továbbra is engedélyezték, tekintettel arra, hogy csak tiltakoztak a törvénytelen rendelkezések ellen, de nem szegültek nyíltan szembe végrehajtásukkal.

---

[1] Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 604.

A megújított önkényuralom magyarországi érvényesítőinek elsődleges feladatává tették, hogy az 1860–61-ben Magyarországon újra feléledt „forradalmiságot" gyökerestül kiirtsák. Mindenekelőtt a félelem vezette erre őket, hiszen maga Albrecht főherceg, az ország volt kormányzója, a császár nagybátyja ítélt úgy, hogy a birodalom nem élné túl az 1848-as forradalom új kiadását. A hadvezetőségnek a hatósági eljárás „erélytelenségével" való elégedetlenségét jól példázza, hogy Coronini-Cronberg gróf magyarországi hadseregfőparancsnok már 1862 elején lajstromba foglalta azoknak a „lázító" és „felségsértő" városi polgároknak, birtokosoknak, falusi jegyzőknek és parasztgazdáknak a neveit, akiknek a felelősségrevonását túlságosan enyhének tartotta. Az üldözési hullám – méreteit és intenzitását tekintve – nem érte ugyan el az 1850-es évek elején az ország népe által elszenvedettet, de egy vonatkozásban, a sajtó megrendszabályozása terén még túl is csapott rajta. Schmerling, aki a Lajtántúlon is kemény kézzel avatkozott a sajtóügyekbe, Magyarországon még nagyobb fontosságot tulajdonított a tollforgató értelmiség ráncbaszedésének.

Pálffy Móric gróf helytartó a következő irányelveket adta Kecskeméthy Aurélnak, aki a Széchenyi tragédiában játszott meglehetősen ellentmondásos szerepe után ismét kulcspozícióhoz jutott az új önkényuralmi sajtópolitikában: „Ő Felsége iránti bizalom s a régi magyar jellem fölélesztendő, a schwindel [csalárd] forradalmi szellem kiirtandó."[2] A helytartótanács már 1861 őszén körlevélben szólította fel az iskolák igazgatóit és egyházi főfelügyelőiket arra, hogy „kérlelhetetlen szigorral" járjanak el minden olyan pedagógus ellen, aki „állam- és társadalomellenes elvek... hintegetése" vagy „vallástalan s felforgató irányú könyvek... terjesztése által... a legborzasztóbb, mert egy egész nemzedék erkölcsiségét és boldogságát feldúló és megmérgező bűntényt követne el".[3]

A provizórium első nyolc hónapjában 486 esetben került sor fenyítő eljárásra sajtóvétségért. Többek között fogságba vetették Pompéry Jánost, a határozati *Magyarország*, Tóth Kálmán költőt, a bátor hangú *Bolond Miska* élclap szerkesztőjét, Szathmáry Károly írót és Emich Gusztáv kiadót. Börtönnel sújtották és doktori címétől is megfosztották Falk Miksát, aki közkedvelt publicistája lett mind a határozati, mind a felirati irányzatú sajtónak. Haditörvényszék tiltotta el az ellenállási mozgalommal kapcsolatba került Mezei Mórt a *Magyar Izraelita* című felekezeti lap szerkesztésétől. Jókai Mór 1862 szilveszterén még évődve írta, hogy a letelt esztendő „hírlapírójának legnagyobb érdeme az, amit nem tett, – legbölcsebb beszéde az, amit ki nem nyomtatott, – s a legjobb szerencséje az, ami meg nem történt rajta",[4] de az új esztendőben indított lapja hamarosan őt is börtönbe juttatta. Szerencséjére, annak a perszonális uniót sürgető cikknek, amit *A Hon* hasábjain közölt, az ifjú Zichy Nándor gróf volt a szerzője, akit „bűntársával", Jókaival együtt egy hónap múltán befolyásos családja ki tudott szabadítani fogságából. A következő évben újabb eljárást akasztottak Jókai nyakába, szerkesztői asztalát pedig még több mint két évig nélkülöznie kellett.

---

[2] Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 108–109.

[3] Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) D 191. Helytartótanács, elnöki iratok 1863 – VIII – 24326 (1861–61917).

A határozati balszárny lapjának, a *Jövő*-nek a vezéralakja, Szilágyi Virgil politikai tevékenysége miatt került börtönbe, áldozatkész szerkesztőjét, a színműíró Kövér Lajost pedig, akit Pálffy helytartó személyesen igyekezett megnyerni vagy megtörni, alighanem a szüntelen zaklatás vitte oly fiatalon a sírba. Tragikus jellemzője a korabeli értelmiség gyötrelmeinek a 26 évesen haldokló Zilahy Károly levele, amelyben a politikai radikalizmusa miatt a hatóságok üldöztetésétől, irodalmi útkeresése miatt Gyulai kíméletlen bírálataitól annyit szenvedett író megtörten immár csak azért könyörgött, hogy tegyék szabaddá lefoglalt Petőfi-monográfiájának forgalmát, hiszen – az öncenzúrát a kényszerűnek érzett torzításig fokozva – hőse politikai szerepét bírálóan tárgyalta, a „forradalmi korszakot" pedig, mint „a rendőrség is megvallja... szárazabban és tárgyilagosabban... megírni nem lehetett".[5]

De nemcsak a magyar, hanem az együtt élő népek, különösen a birodalmi tanácsbeli részvételt megtagadó horvátok sajtóját is kemény rendszabályokkal sújtották. Igen nagy érdeklődés kísérte az eredetileg ausztroszláv föderalista bécsi *Ost und West* szerkesztőjének, I. I. Tkalacnak a sajtóperét és elítélését. Börtönbe vetették Eugen Kvaternikot egy röpiratáért, a birodalommal és Magyarországgal egyaránt perszonális unióra törekvő Ante Starčevićet egy politikai nyilatkozatáért, a magyarsággal szoros szövetséget hirdető Ivan Perkovacot pedig a *Pozor*-ban megjelent cikkeiért, sőt a horvát liberálisoknak ezt a vezető lapját 1864 elején be is tiltották. Az újvidéki szerb *Srpski Dnevnik* pedig szerkesztői perbefogásának következtében 1864-ben maga szüntette be megjelenését.

---

[4] *Magyar Sajtó*, 1862. december 31.

[5] Idézi: MIKLÓSSY JÁNOS, Petőfi kortese, Vajda János barátja (In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1968–1969) Bp. 1971. 343.

Schmerling a „magyar tartományok" rovására érvényesülő különbségtétel felszámolásának feltételét abban jelölte meg, hogy „a magyarok" feladva különállásuk „eljátszott" jogait, lépjenek be a birodalmi tanácsba, osztozzanak a Februári Pátensre alapozott „alkotmányos" tevékenységben. Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy Schmerling, akinek legfőbb célja alkotmányos nagynémet egység megteremtése volt, és a német vezetésű Habsburg-birodalom megszilárdításában ennek előfeltételét látta, azt remélte, hogyha sikerül bekényszerítenie vagy becsalogatnia a többségükben liberális alkotmányos elveket valló magyar képviselőket a birodalmi tanácsba, azok a német liberálisok segédhadaiként képesek lesznek ellensúlyozni a konzervatív rendi restaurációs, illetve föderalista törekvéseket, sőt fokozatosan visszaszorítani magát az uralkodói abszolutizmust is. Azt azonban, hogy a nemzeti önrendelkezési törekvések társadalmi bázisa annyira széles és mélyen tagozott Magyarországon, hogy a polgári alkotmányos normákat figyelembe vevő politikai erők számára – még ha adódna is ilyen szándékuk – eleve lehetetlenné teszi a nyílt behódolást centralizációs politikája előtt, az osztrák-német bürokrata mentalitású Schmerling képtelen volt megérteni. „Kivárásra" rendezkedett be, noha a gazdasági depresszió jelentkezése, az adóemelésekkel sem orvosolt pénzügyi zavarok krónikussá válása és az európai látóhatár újrafelhősödése korántsem indokolta nagy önbizalmát. Még kevésbé az, hogy a csonka birodalmi tanács üléseit sorra elhagyták a cseh, a morva és a lengyel képviselők. Emellett Schmerling már 1862 nyarán arra kényszerült, hogy a képviselőház német alkotmányos centralista többségét is nyíltan megfenyegesse, adja fel a költségvetés tárgyalása kapcsán tanúsított vonakodását, különben a Februári Pátenssel életbe léptetett „alkotmány" alapján rendeleti úton foganatosítja a kormányzat által szükségesnek tartott intézkedéseket. Mindehhez járult az, hogy a szervezett magyar konzervatív csoport alig másfél évvel kiegyezési kísérlete kudarcba fulladása után, a provizórium magyarországi tisztségviselőire sem hatástalan új akcióba kezdett.

2. KONZERVATÍV KIEGYEZÉSI AJÁNLAT

A magyar országgyűlést 1861 nyarán feloszlató uralkodói rendelet ígéretet tartalmazott egy új országgyűlés egybehívására. Schmerling hajlott is erre. Egyfelől, mert tudta, hogy a korlátlan önkényuralom hosszantartó gyakorlása Magyarországon csorbát ejt sokat fitogtatott alkotmányosságán, másfelől, mert úgy számított, hogy ha a pesti országgyűlés ismét megtagadja képviselők küldését a birodalmi tanácsba, ezt újabb érvül használhatja arra, hogy a Februári Pátens idevágó rendelkezése értelmében közvetlen választásokkal erőszakolja ki csonka „parlamentje" kiegészítését. A magyar kormányszékek vezetőinek taktikai elképzelései azonban eltértek az övétől. Forgách kancellár az országgyűlés késleltetését kívánta mindaddig, amíg reményteljessé nem válik egy kompromisszumra kész többség kialakítása. Pálffy helytartó 1862 februárjában emlékiratba foglalta azt a véleményt, hogy egyelőre „a kormánynak... olly irányt kellend követnie, mellynek feladata a végérvényű törvényes tárgyalásoknak terét... előkészíteni".[6]

Schmerling és remélt magyar tárgyalópartnerei azonban nem mozdultak az országgyűlés feloszlatásakor elfoglalt elvi pozícióikból. Így a „rendezést" célzó tárgyalások előkészítése a „forradalmi szellem" kiirtását szorgalmazó rendszabályokon, illetve a kitüntetések osztogatásában és az anyagi kedvezések megcsillantásában testet öltő puhítgatási kísérleteken érdemileg nehezen jutott túl. 1862 végén azonban Forgách kancellár a beteg császárné felgyógyulása alkalmából részleges amnesztiát eszközölt ki az uralkodótól, majd elérte, hogy gróf Apponyi György országbíró, a szervezett magyar konzervatív csoport utolsó, még vezető tisztséget betöltő tagja megbízást kapjon egy kibontakozási terv előterjesztésére.

---

[6] OL D 186. Kancellária elnöki titkos iratok, 1862–6.

A konzervatívok – emlékiratuk tanúsága szerint – mind a Februári Pátens, mind az 1848-as törvények módosítására készen állottak, hogy tovább jussanak az Októberi Diplomával tört úton. A konzervatív emlékirat „fő céllá" a Habsburg-birodalom szilárdságának, „belső jólétének és nagyhatalmi állásának" biztosítását emelte, s ezzel összhangban ítélte fenntartandónak „a magyar korona országainak történet-politikai jogállását". Az eleve sikerteleneknek tartott centralisztikus kísérletekkel ellentétben – fejtegette – az „olyan egyenjogú dualizmus, amely a felségjogokat és az állami czélok közösségét megóvja, nemcsak a pragmatica sanctio sarkalatos határozmányainak felelne meg, hanem megtörné azon passiv ellenállást, amelyet Magyarország önfenntartása ösztönéből, de a monarchia legfőbb állami czéljai kárára eddig kifejtett". A tervezet az uralkodó vitathatatlan felségjogának minősítette a külügyek irányítását. Fenntartandónak ítélte az uralkodó mint „legfelsőbb hadúr közvetlen parancsa alatt" álló véderő egységét és a védkötelezettség közösségét is, de elkerülhetetlennek tartotta, hogy legalább a rendkívüli hadkiegészítés megszavazására a magyar országgyűlést jogosítsák fel. Ugyanakkor a nemzetőrségről intézkedő törvény „eltörlését" javasolta. A pénzügyek terén alapkövetelménnyé emelte, hogy „a magyar korona országai" „százalékos arány", „quota" szerint járuljanak hozzá a birodalom egészét érintő kiadásokhoz és az államadósság terheinek a viseléséhez. Hangsúlyozta „az egység szükségét" a nemzetközi szerződések által szabályozott kereskedelmi és vámügyekben, a hírközlés és a „birodalmi közlekedés" terén. A „közös ügyek" vonatkozásában azt kívánta, hogy azok kormányzati szinten „birodalmi miniszterek", törvényhozási szinten pedig a „monarchia mindkét részéből kikerülő", országgyűlésileg választandó két „állandó delegatio" hatáskörébe tartozzanak. A két delegáció egyenjogúságát „a szavazatok számának paritása" biztosítsa. A „birodalmi miniszterek" a delegációknak legyenek felelősek. A „megmérhetetlen többség" igényeire hivatkozva elkerülhetetlennek ítélte, hogy „a magyar korona országai területi egysége helyreállíttassék", és kerüljön sor „magyar minisztérium kinevezésére". Ugyanakkor az uralkodó felségjogainak biztosítása érdekében azt ajánlotta, zárják ki a nádort (ha ez a tisztség egyáltalán betöltésre kerülne) a legfőbb végrehajtó hatalom gyakorlásából, viszont tegyék korlátlanná az uralkodó jogát tanácsosainak és a végrehajtó hatalmi közegeknek a kinevezésére, valamint a magyar országgyűlés feloszlatására. Meggyőződését fejezte ki, hogy „a jogállapot helyreállítása" ilyen alapon mindazon elemeket, „amelyek pozitíve nem tartoznak a forradalomhoz", az uralkodóhoz közelítve „felszabadítja a passzivitás béklyóiból, amelyeket a jog megtagadása rakott reájok, és ami által a korona elleneivel mintegy egyesíttettek".[7] Az utalás egyértelmű volt. Apponyiék azzal kecsegtették az uralkodót, hogy programjuk alkalmas a legális fórumokon a közös 48-as jelszó mögött felsorakozott erők végleges megosztására és azoknak a megnyerésére, akikről feltételezték, hogy maguk is kompromisszum révén keresik a kiutat az adott helyzetből.

A konzervatívok nagyszabású tervezetének legtöbb eleme korántsem volt új. Már 1849-et közvetlenül követően a birodalom újjászervezésének befolyásolására törekvő röpiratírók megfogalmazták azt a véleményt, hogy „kibontakozás" csak a pragmatica sanctióhoz, a birodalom államjogának „alapjához" visszatérve képzelhető el (például gr. Mailáth Kálmán), hogy a birodalmat paritást érvényesítő dualista szerkezetűvé kell tenni (Grosschmid Gábor), a közös ügyek kezelésének feladatát pedig a törvényhozó testületek által kiküldött bizottságokra kell ruházni (egy Stuttgartban megjelent röpirat névtelen szerzője). Apponyiék természetesen messzemenően támaszkodtak az Októberi Diploma konzervatív előmunkálataira, mindenekelőtt gróf Dessewffy Emil tervezeteire. Feltehetően merítettek Eötvös Józsefnek az önkényuralom válsága idején kiadott röpirataiból és Trefort Ágoston 1862 nyarán készült munkálatából, amely azonban önálló magyar hadsereg és magyar hadügyminisztérium szervezésének szükségessége mellett érvelt, a „közösnek" tekintett külügy és kereskedelemügy terén intézkedő delegációk számára pedig törvényhozói jogkört kívánt biztosítani.

A „közös ügyek" körének, még inkább kezelésük módjának a meghatározásába, a birodalmi, illetve az országos minisztériumok munkamegosztására, a delegációs rendszerre és funkcionáltatására vonatkozó javaslatokba nagyon sok került át egy bécsi szerzőpár tervezetéből is. Az 1848-as bécsi forradalmi mozgalmakban játszott kimagasló szerepe óta az osztrák liberálisok balszárnyának jelentős képviselőjeként számon tartott, óbudai születésű Adolf Fischhof és Joseph Unger jogászprofesszor *A magyar kérdés rendezéséhez* című német nyelvű röpirata azonban az uralkodó felségjogainak alkotmányos korlátozásával is a kialakítandó új államberendezkedés polgári parlamentáris jellegének biztosítására törekedett. Amikor a röpirat 1861 tavaszán megjelent, a Deákhoz közel álló *Pesti Napló* hasábjain Falk Miksa még elutasítóan foglalkozott javaslataival, „különösnek" nevezve a tervezetet, mert „a tekervényes utat választja, egyedül azért, hogy a personalis unió ösvényére ne kelljen lépnie".[8] Alig három hónappal később, az országgyűlés utolsó heteiben Dessewffy Emil arról számolt be egy Apponyihoz intézett levelében, hogy Deák, akivel „négyszemközt" beszélgetett, nemcsak „belátja, hogy a katonai hatalomnak a császár kezében kell lennie", elkerülhetetleneknek ítélve bizonyos pénzügyi engedményeket is, hanem „annak a lehetőségét fontolgatja, küldjön ki Magyarország állandó megbízottakat, akik esetről-esetre gyakorolnák az érintkezést az állandó osztrák megbízottakkal".[9] Azaz maga Deák már 1861-ben fontolgatta azt, hogy a Fischhof–Unger röpirat által ajánlotthoz nagyon hasonló „tekervényes útra" lépjen. Apponyi, aki a Deákkal fenntartott kapcsolatát az országgyűlés idején „a legbizalmasabb" jelzővel illette, egyenesen úgy ítélte, a feliratiak vezére arra törekszik, hogy „a forradalmi irányzat szarvát letörje, amiben azonban óvatosan kell eljárnia".[10] A konzervatívok 1862 végén, ilyen előzmények után feltehetően abban reménykedve nyújtották be tervezetüket Bécsben, hogy annak alapján legalább megindulhat a közvetett párbeszéd a császár és Deák között is. Apponyi megküldte az emlékirat másolatát a feliratiak vezérének, Deák tényleges próbatételére azonban sor sem került.

---

[7] Közli: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. Kónyi Manó. III. 2. kiad. Bp. 1903. 302–315.

1863 kora tavaszán értesült Apponyi hivatalosan az emlékirat elutasításáról. Mire az erről szóló kancelláriai tájékoztatást kézhez kapta, már megkezdődött a magyar kérdést jórészt a császár elnökletével megvitató minisztertanácsok sorozata. Ezen nyilvánvalóvá vált, hogy maga Forgách kancellár is eredménytelenül kísérletezett egy kibontakozási terv elfogadtatásával. Pedig javaslata, amelynek kidolgozásában minden jel szerint tevékeny szerepet játszott Kovács Lajos, hajdani „békepárti" ideológus, Apponyiék munkálatánál sokkal inkább törekedett arra, hogy érintkezési pontokat találjon Schmerlingnek a Februári Pátensre alapozott „alkotmányos" berendezkedésével. Az uralkodónak széles körű felségjogokat biztosítva, maguknak „a közös ügyeknek" a körét és kezelési módját a birodalmi tanács és a magyar országgyűlés „elődelegációi" révén kívánta legalábbis előkészíttetni s utána mindkét törvényhozó testülettel jóváhagyatni. A továbbiakra vonatkozóan azt ajánlotta, hogy „a közös ügyek" kezelését a két törvényhozás által választott, alsó- és felsőházra tagolódó, de közös delegáció lássa el (ami minőségileg kevéssé különbözött volna Schmerlingnek a „tágabb birodalmi tanács" létrehozására irányuló törekvésétől). A Februári Pátensre alapozott rendszerrel kompromisszumot kereső tervezet centralisztikus vonásait erősítette, hogy elhárította egy magyar kormány felállításának még a gondolatát is, reménytelennek ítélve, hogy Magyarországon az 1848-as kormánynál szűkebb hatáskörűvel valaha is beérjék.

---

[8] *Pesti Napló*, 1861. április 18.

[9] Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 569.

[10] Idősb Szőgyény-Marich László országbíró emlékiratai. III. Bp. 1903–1918. 318–319. (Fordítás a német eredetiből).

A helyzet ura egyelőre Schmerling maradt. Ferenc József, noha rokonszenvéről biztosította Forgáchot, az adott viszonyok megszilárdítására törekedett. Tartott a nagy erővel kibontakozó lengyel felkelés következményeitől, az új porosz kancellár, Bismarck ambícióitól és attól, hogy újra kiéleződik az itáliai konfliktus. Ugyanakkor hatott rá államminiszterének önbizalma is. Schmerling azt remélte, hogy az erdélyi országgyűlés küldötteinek bevonásával a birodalmi tanácsba hamarosan sikerülni fog megtörnie „a magyarok" passzív ellenállását, és az ő behódolásukat követi majd a többieké is. Ilyen körülmények között nemcsak célját tévesztette a szervezett magyar konzervatív csoport kiegyezési javaslata, hanem sor került Apponyi György gróf országbírói tisztségéből való felmentésére is. Ez közvetlenül azt követően történt, hogy több konzervatív társával együtt részt vett egy Deák népszerűsítését célzó tisztelgő aktuson. Helyére Andrássy György gróf személyében olyan kipróbált aulikus került, aki funkciója konfliktusmentes ellátására törekedett. Megingott Forgách kancellár pozíciója is. Sajtórendészeti eljárás indult sugalmazója, az elvieskedő antidemokratizmust sovinizmussal társító Kovács Lajos ellen. A debreceni „Békepárt" hajdani ideológusa előbb a kancellár által pénzelt, csábító című lapja, a *Független* hasábjain ismertetett egy, a Forgách által a minisztertanácsban előterjesztett memorandumot továbbfejlesztő „kibontakozási" tervet, majd azt *Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására* címmel patrónusának ajánlott röpiratként meg is jelentette. Forgách kancellár befolyásának csökkenését jól jellemzi, hogy nem volt képes mentesíteni inspirátorát a haditörvényszéki eljárástól, sőt büntetésének részleges elengedését is csak nagy nehezen tudta kieszközölni. Forgách arra törekedett, hogy a megújított önkényuralomnak minél kevesebb olyan központosító intézkedése gyökeresedjék meg Magyarországon, ami ronthatja egy konzervatív „rendezés" esélyeit, ezért mind több hatásköri konfliktusba keveredett a birodalmi kormánnyal. Schmerling, aki – nem kevés joggal – tervei akadályozójának tekintette Forgách kancellárt, 1864 tavaszán elérte nyugdíjaztatását. Az új kancellár, Zichy Hermann gróf fenntartás nélkül kész volt arra, hogy Schmerling koncepciójának megfelelően önkényuralmi eszközökkel alakítsa át Magyarország közigazgatásának és igazságszolgáltatásának egész rendszerét, s így a Februári Pátensre alapozott „alkotmányosság" jegyében felszámolhatóvá tegye a birodalom kormányzásában a „magyar makacsság" következtében kényszerűen fenntartott kettősséget.

3. TÖREKVÉSEK AZ EGYÜTT ÉLŐ NÉPEK ÖSSZEFOGÁSÁNAK ELŐMOZDÍTÁSÁRA

Míg az önkényuralom bécsi irányítói úgy ítéltek, hogy „a magyarok" nemzeti elvakultságból fakadó szeparatizmusuk miatt nem hajlandók a birodalmi közösségbe beilleszkedni, a konzervatívok pedig „a kibontakozás" egyetlen lehetőségének a Habsburg-hatalommal kötendő kompromisszumot nyilvánították, és az ahhoz vezető új utakat keresték, az országgyűlés feloszlatását követően megújultak a demokratikus szövetségkötési kísérletek is. Azok, akik az 1848-as törvényeknek nem csupán a betűihez ragaszkodtak, hanem – kivívóik eredeti koncepciójának megfelelően – továbbépítendő alapnak tekintették őket, nem elégedtek meg a beolvasztó szándékok elhárításával, hanem a nemzetiségekkel, sőt a szomszédos népekkel az együttélés új és a Duna-medencében minden addiginál demokratikusabb formáinak a kialakítására törekedtek.

A magyar és a többi együtt élő nép viszonyának rendezését, sőt abszolutizmusellenes összefogását is a kibontakozás egyik alapkérdésének tekintő Kossuth kemény bírálattal illette a Határozati Pártnak az emigrációval titkos kapcsolatban álló vezetőit, mert beérték az Eötvös vezette nemzetiségi bizottság munkálatával. Az országgyűlés szűkkeblű nemzetiségi politikáját – írta – „nemcsak határozottan kárhoztatom, de sőt hazánk jövendőjére nézve csaknem halálosan gyászos csapásnak lenni tudom". Leszögezte, hogy abban az esetben, ha az emigrációval szervezeti kapcsolatban állók „azon túl nem akarnak menni, úgy sajnálattal kell kijelentenem, hogy utaink elválnak, politikánk meg nem egyezik".[11] Kossuth – nem kevéssé a tisztázást sürgető Irányi javaslatára – ismételten összefoglalta a korábbi üzeneteikben az alkotmányjavaslatot is sokban kiegészítő, a nemzetiségek vezető politikusaival folytatandó konkrét tárgyalásokon előterjesztendő, és megegyezés esetén parlamentárisan jóváhagyandó magyar ajánlatra vonatkozó indítványaikat: Horvátországnak önrendelkezési jogot, az elszakadást is beleértve, a Muraköz és Fiume hovatartozásának eldöntését népszavazás útján; Erdély esetében – a hajdani Teleki–Klapka-javaslat általa is támogatott változataként – a Habsburg-fennhatóság kiküszöbölése után népszavazás révén való meghatározását annak, hogy felújítsák-e az uniót, vagy kerüljön Erdély autonóm területként társországi kapcsolatba Magyarországgal; egyébként a nyelvhasználat és a politikai szervezkedés szabadságának messzemenő biztosítását, a megyehatárok legalábbis részleges egyeztetését az etnikaiakkal, a határőrvidéki és az erdélyi községek határában fekvő kincstári földek ingyenes átengedését a parasztságnak stb. Azonban a Határozati Párt vezetőségének a szervezett ellenállási mozgalomban is részt vevő és az emigrációval a kapcsolatot oly sokáig monopolizáló csoportja, Tisza Kálmánnal és báró Podmaniczky Frigyessel az élen, nemcsak vakvágányra futtatta az emigráció „túlzónak" minősített törekvéseit, hanem idehaza fel is lépett azok ellen, akik – a magyar vezető szerep rovására tett engedmények árán is – egyértelműen a többi elnyomott néppel kötendő szövetségre kívánták alapozni Magyarország jövendőjét.

---

[11] Idézi: SZABAD GYÖRGY, Forradalom és kiegyezés válaszútján (1860–61). Bp. 1967. 558.

1862 elején a Kossuthtal az országgyűlés végnapjaiban kapcsolatot teremtő következetes határozatiak a nemzetiségi megbékélés legális szorgalmazóiként léptek fel. A Kövér Lajos által szerkesztett *Jövő* feladatát nem utolsósorban éppen ebben jelölte meg „támogatóinak" az a húsz tagú csoportja, amelyben ott voltak a határozatiak balszárnyának vezetői (Szilágyi Virgil, Böszörményi László, Madarász József), a függetlenségi mozgalom titkos szervezetének olyan fontos alakja, mint Vidats János gépgyáros, további Kubinyi Ferenc akadémikus, Batthyány István gróf és mások mellett a nemzetiségi megbékélés ismert sürgetője, a turócszentmártoni nyilatkozat megfogalmazójával, Daxnerral baráti viszonyba került Kállay Ödön és a sokoldalú szerbiai kapcsolatokkal bíró Csernovics Péter. A *Jövő* hasábjain az irodalmi ellenzék egyes tollforgatóin kívül rendszeresen helyet kaptak a demokratikus kibontakozás múltbeli és eljövendő útkeresői közül nem is egynek az írásai az Amerikába emigrált Madarász Lászlótól Asztalos Jánosig, a kiegyezés elleni alföldi népmozgalmak majdani zászlóvivőjéig.

A fiatal értelmiség, a kis- és középpolgárság köreiben pártatlanul népszerű, az egyik diákvezér szerint „Kossuth praedestinált utódjának" tekintett[12] Szilágyi Virgil, aki – eddigi ismereteink szerint – ekkortájt mindenki másnál céltudatosabban akarta a határozati balszárnyat a hagyományos vezető rétegek uszályába szorult társadalmi erők tényleges politikai törekvéseinek kifejezőjévé tenni, a szükségesnek ítélt demokratizálással egybekapcsoltan remélt alapot teremteni az együtt élő népek összefogására. Már az a röpirat, amelyet formálódó csoportjuk az országgyűlés feloszlatását megelőzően jelentetett meg, leszögezte, „hogy ha a teljes jogegyenlőségnek 1848-ban történt kimondása s érvényesítése után a politikai közéletben mindjárt tíz évi szünet nem áll be, s a politikai jogok gyakorlatára képesített nép erejének, képességének s a közügyekre befolyásának rendes kifejlődése hosszú időre nem akasztatik a közbejött események által – most már a képviselőházban bizonyosan sokkal erősebb volna a népelem, túlsúlya által a nemzet s a ház politikai iránya a jövőre nézve általában megnyugtatóbb lenne".[13]

Szilágyi Virgil a *Jövő* 1862. január 19-i számában megkezdett *A nemze-*

---

[12] [VEZERLE GYULA], VIOLA, Korrajz az 1860–61-iki időszakról. Vácz, 1878. 16.

[13] 1847 vagy 1848? Tájékoztatásul. Kiad. Több képviselő. Debrecen, 1861. 29–30.

tiségi kérdés hazánkban című cikksorozatában Magyarország államberendezkedésének olyan átalakítását javasolta, amelyben a népek együttélésének alapjául – Kossuth alkotmányjavaslatának iránymutatásával összhangban – a polgári demokratikus önkormányzati rendszer szolgálna, ami egyben előfeltételét jelentené a szomszédos országokkal megteremtendő szövetségi rendszernek. A határozati balszárny előző évi röpiratának utalásán is túlmutatva mindezt szorosan egybekapcsolta a hajdani kiváltságosok politikai hegemóniája szükségesnek ítélt felszámolásával: „az 1848 előtti politikai tényezők túlsúlyának meg kell szűnni, hogy a polgári szabadság diadalával a testvérnépfajok irántunki bizalmatlanságának legfőbb okai megszűnhessenek. Minden jel odamutat, hogy eme politikai tényezőket a népelem, mihelyt egy nagy társadalmi átalakulás által erejének öntudatára ébred, magával fogja sodorni. A demokrácia zászlaja alá fog gyülekezni az értelmiség jobb része, s e zászló alatt a nép akképp fogja értelmezni s minden következményeiben keresztül vinni a szabadságot, hogy a testvérnépfajoknak csak élniük kell a szabadsággal, s a nemzetiségi igények e szabadság élvezésében teljes kielégülést találnak."[14]

Még ki sem bontakozhatott a Szilágyiék kezdeményezését követő hírlapi polémia, amelyben a határozatiak vezérkarának a megbízásából Jókaira várt a vezető szerep, s az a valóságos rágalomhadjárat, amivel Podmaniczkyék arra törekedtek, hogy Kossuthot elidegenítve a vele végre kapcsolatra találó „szélsőbaloldaliaktól", az emigráció vezetőjének minden hazai politikai összeköttetését ismét kizárólag ellenőrzésük alá vonják, amikor közbelépett az elnyomó hatalom. Szilágyit alig egy hónappal cikksorozatának megjelentetése után, 1862. február 28-án letartóztatták, miután Kossuthhoz küldött futárját elfogták, s nála, Kövér Lajosnál, Mezei Mórnál (a futárszolgálatot teljesítő Mezei Lipót fivérénél), továbbá a *Jövő* szerkesztőségében házkutatásokat tartottak. Mindez megakadályozta, hogy az annak idején jórészt Teleki bizalmából élre juttatottaknál igazabb képviseletet nyerjen odahaza Kossuth politikai koncepciója. Pedig hamarosan az emigráció olyan megnyilatkozása látott napvilágot, amely nagyon is megkívánta volna a céljaival egyetértők felvilágosító munkáját.

---

[14] *Jövő*, 1862. január 23. Idézi: D. SZEMZŐ PIROSKA, Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon" c. lapjának megindulásában. *Magyar Könyvszemle*, 1969. 256.

4. A DUNAI SZÖVETSÉG TERVE

Az önkényuralom válságának kihasználatlanul maradása megrendítette az emigrációt. A száműzöttek új hulláma hagyta el reményvesztve Európát. Sokan kerültek közülük a már korábban az Egyesült Államokban letelepedettekkel együtt Lincoln katonáinak soraiba, és küzdötték végig a rabszolgatartást felszámoló amerikai polgárháborút. Az Európában maradt „tettre készek" közül nem egy a szükséges merészség hiányával, sőt a hazai felkelés kirobbantását célzó akciók akadályozásával vádolta Kossuthot, nem is lebecsülendő hatással a tétlenségre vagy a dél-itáliai „brigantizmus" felszámolásában való részvételre kárhoztatott magyar önkéntes sereg körében. Annál is inkább, hiszen Kossuth nemcsak a magát az Árpádok leszármazottjának valló Crouy Chanel francia arisztokrata trónfoglalási tervének támogatását ellenezte, hanem azt is, hogy száműzött társai részt vegyenek Garibaldi újabb hadikészülődéseiben. Reménytelennek ítélte ugyanis az általa igen nagyra tartott olasz szabadsághős minden, az olasz királyi kormányzat támogatását nélkülöző közép- vagy kelet-európai kezdeményezését, és helytelenítette azt, hogy a pápa világi hatalmának a megtörését és Róma egyesítését az olasz állammal polgárháborús eszközökkel próbálja kicsikarni. Tudta, hogy semmi sem hátráltatná úgy az olasz kormányt a velencei tartomány felszabadításának előkészületeiben, majd egy új, a magyar önrendelkezés kivívásának reményével kecsegtető olasz hadivállalkozás kezdeményezésében, mint az, ha konfliktusba sodródna a pápa világi uralmát Rómában állomásoztatott seregeivel biztosító francia hatalommal.

Az emigráció törzse a Habsburg-hatalom konszolidációját átmenetinek tekintette, bizton számítva arra, hogy a velencei kérdés – az angol diplomácia közvetítő kísérletei ellenére – újabb háborús konfliktushoz vezet, hiszen Bécs – Palmerston korábbi jellemzése szerint – szinte „baromi vaksággal"[15] ragaszkodott az itáliai tartomány birtoklásához. A magyar emigráció igyekezett tehát újra megszilárdítani kapcsolatait mind az olasz kormánnyal, mind a szomszédos nagyhatalmak által fenyegetett s ezért is potenciális szövetségesnek tekintett dunai fejedelemségekkel.

---

[15] Idézi: W. E. MOSSE, The European Powers and the German Question. 1848–1871. Cambridge, 1958. 103.

Egy titkos olasz diplomáciai akció előkészítése kapcsán, amely a magyar, délszláv és román összefogás előmozdítását célozta, nyerte el végső formáját, és került nyilvánosságra az emigráció konföderációs terve.

Az olasz kormány kívánságára 1862 tavaszán a magyar száműzöttek hajdani és újabb tervezeteire, illetve a dunai fejedelemségekkel folytatott tárgyalások során létrejött megállapodásokra támaszkodó munkálatban összegezésre kerültek az emigráció elképzelései egy, a felszabadító harcok sikere esetén létrehozandó dunai államszövetségről. Klapka tábornok összefoglalóját, amelyet Pulszky Ferenc vetett papírra, Kossuth 1862. május 1-én módosításokkal magáévá tette, s felhatalmazta a délkelet-európai népek összefogását szorgalmazó Antonio Canini olasz kormánymegbízottat, hogy azt tervezett balkáni diplomáciai tárgyalásain felhasználhassa. Ez a munka számos kisebb jelentőségű és három nevezetes pontban különbözött Kossuth 1850-ben felvázolt első tervétől. Feltehető, hogy elsősorban a cári hatalom érzékenységét kímélve mellőzte a csehek és a lengyelek esetleges csatlakozásának a kérdését, feladta azt a hajdani kívánságot, hogy a konföderációnak állandó fővárosa legyen Magyarország területén, másrészt továbblépett Erdély esetleges különállásának – Teleki és Klapka által annyit szorgalmazott – elismerése terén. Nemcsak az unió vagy az autonóm terület alternatíváját hangoztatta, amit Kossuth a hazai politikai vezetőréteg idegenkedését is sokban kifejező hosszú ingadozás után tett magáévá, hanem egy harmadik lehetőséget is. Azt, hogy Erdély – ha a népszavazás úgy döntene – az államszövetségen belül alkothasson olyan önálló államalakulatot, amit csak perszonális unió, az államfő személyének közössége egyesít Magyarországgal.

A tervezetet Kossuth megismertette Helfy Ignáccal, aki a szöveget 1862. május 18-án megjelentette lapjában, az olasz–magyar összefogást szorgalmazó milánói *L'Alleanzá*-ban. Kossuth a közlést indiszkréciónak minősítette, a szöveghez terjedelmes magyarázatot fűzött, megemlítve, hogy a tervezet nem az ő megfogalmazásában látott napvilágot, de alapelveit sajátjainak ismerte el. Nem indokolatlanul kapcsolódik a köztudatban ehhez a tervezethez mindenekelőtt Kossuth neve, hiszen nézetei alkotják a gerincét, megjelenése után pedig a legkövetkezetesebben ő vállalta politikai konzekvenciáit a szövegére érdemleges befolyást gyakorló magyar államférfiak közül.

A tervezet szerint a Habsburg-, illetve a török uralom felszámolása után Magyarország (és egy népszavazás eredményétől függő módon vele kapcsolatban maradó Erdély) államszövetségre lépne Romániával, Horvátországgal, Szerbiával és az utóbbihoz esetleg kapcsolódó további délszláv tartományokkal népszavazás, illetve „törvényalkotó gyűlés" döntése alapján. A szövetségi szerződés közössé tenné a had- és külügyet, s emellett gazdasági közösséggé formálná a konföderáció egész területét. A közös parlament egyik kamaráját a népesség arányában választanák, a másikba a konföderációt alkotó államok azonos számú tagot delegálnának egyenjogúságuk biztosítására. A legfőbb végrehajtó hatalmat szövetségi tanács gyakorolná, amely váltakozva ülésezne a konföderációt alkotó államok fővárosaiban. Egyebekben minden állam maga szabályozná alkotmányos berendezkedését, tiszteletben tartva a különböző nemzetiségűek és vallásúak számára a Kossuth alkotmányjavaslatában körvonalazottakkal összhangban biztosítandó teljes egyenjogúságot. Kossuth a Dunai Szövetség megvalósítása előfeltételének a nemzetiségi megbékélést, a retrográd nagyhatalmak által elnyomott népek összefogását, sikeres felszabadító küzdelmét, „kölcsönös és szabad szövetkezését" tekintette annak felismerése jegyében, hogy külön-külön mindegyikük „legfölebb másodrendű államot alkothatna, melynek függetlensége örökös veszélyben forogna"[16], míg szövetkezve s a nagyobb egység gazdasági előnyeit is kamatoztatva szabadon fejlődhetnének. Ugyanakkor betöltenék az angol politika által fenntartani kívánt európai hatalmi egyensúly rendszerében az idejétmúlt, a hódító hatalmak ellensúlyozására alkalmatlanná vált birodalmak bomlásával támasztott űrt.

A Dunai Szövetség tervének nyilvánosságra kerülését valóságos szitokhadjárat követte. A Bécsből pénzelt és sugalmazott lapok most lehetőséget láttak arra, hogy a birodalmi beolvasztó törekvések elleni fellépése és Magyarország önrendelkezésének biztosításáért vívott küzdelmei miatt nemzeti elfogultsággal annyiszor vádolt Kossuth ellen, kedvezőbb visszhangot remélve a legszélsőségesebb soviniszta hangütéssel uszítsanak. A „nemzeti lét" már korábban is „idétlen cosmopolita elvekkel kacérkodó" veszélyeztetőjének kiáltották ki, aki végre lelepleződött, hiszen kész feláldozni „a históriai jogot" és „a haza integritását".[17] A félhivatalos *Sürgöny* is kapva kapott annak a Szemere Bertalannak a konzervatív egyházi körök lapjában, a *Pesti Hírnök*-ben közölt támadó cikkén, aki nemrégen még haladó körökben igyekezett Kossuth elvakult nacionalista hírét kelteni. Most felháborodottan tiltakozott a „szellemi szörnyetegnek" bélyegzett tervezet ellen, amely – szerinte – az általános választójog révén „a szabadelmű arisztokratia helyett, mi magköve sajátos alkotmányunknak, behozza a demokráciát", és „tartománykává"[18] süllyeszti Magyarországot. Deák saját körének hallgatást tanácsolt, Eötvös azonban szükségesnek találta, hogy francia levelezőpartnerét, Montalembert-t is tájékoztassa elítélő véleményéről. A Határozati Párt irányító csoportjának és a vele szoros kapcsolatban álló titkos szervezetnek a vezetői nyíltan nem támadták, annál inkább a színfalak mögött. A *Magyar Sajtó*ban pedig megjelentettek egy olyan közleményt, amely félreérthetetlenné tette elhatárolódásukat. Ennél is súlyosabban esett a latba, hogy elég széles körű illegális tájékoztató hálózatuk útján sem pótolták azt, amit a cenzúrázott sajtóban valóban nem tehettek. Nem tisztázták – Kossuth „felvilágosításai" ellenére sem – a Dunai Szövetség távlati tervének tényleges funkcióit és azt, hogy maga Kossuth a nemzetiségekkel kötendő konkrét egyezségen nyugvó megbékélés előmozdítását tekintette továbbra is az aktuális feladatnak. Eltűrték, hogy a nemzetiségek oldaláról elhangzott első rokonszenvező nyilatkozatra a kormánysajtó megrovása legyen „a magyar" felelet. Pedig a tervezet kedvezőtlen magyarországi fogadtatásának abban is szerepe volt, hogy az egykorúan érdekelt délkelet-európai népek vezető politikai köreiben sem talált elég méltánylásra.

---

[16] Kossuth Lajos iratai. VI. Sajtó alá rend. Kossuth Ferencz. Bp. 1898. 12.

[17] *Sürgöny*, 1862. június 12., 14., 17., 21.

A határozati tábor vezetői nem fordultak szembe azzal a propagandával sem, amely Kecskeméthy Aurél érvelését követve a szövetségi tervet a Habsburg-hatalommal kötendő kompromisszummal vetette össze, és egyértelműen az utóbbi javára billentette a mérleget. Ez a távlatokat szem elől tévesztő, később is gyakran alkalmazott leegyszerűsítő egybevetés mellőzte a lényeget. Nem vette figyelembe, hogy a Dunai Szövetség terve egyenjogú felek demokratikusan kinyilvánított szabad akaratából alakítandó szövetségének létrehozását ajánlotta. Olyan szövetség megteremtését tűzte célul, amely az elnyomás alóli felszabadulásukért, illetve az elnyert szabadságuk biztosításáért küzdő, egymásra utalt erők között a kilépésre is feljogosító önrendelkezés minden feltételének biztosításával jönne létre. Mindez lényegileg tért el a Habsburg-hatalommal való kiegyezés addig felmerült és később realizált elképzeléseitől. Kossuth és Deák szemléletének különbségét jól jellemzi az is, hogy a konföderációs tervet védelmező emigráns politikussal ellentétben a kiegyezés útjára lépő államférfi egy olasz kormányküldöttnek még 1865-ben is pártfogólag nyilatkozott az olasz–osztrák ellentéteknek az európai diplomácia nem egy hatalmassága által korábban indítványozott olyan rendezéséről, melynek során a Habsburg-hatalomnak Velence átengedéséért a dunai fejedelemségekben juttatnának területi kárpótlást. A két felfogás nemcsak a politikai alapelvek tekintetében különbözött egymástól gyökeresen, hanem a történelmi fejlődés tényleges tendenciáinak felismerésében is.

---

[18] Szemere Bertalan összegyűjtött munkái. V. Pest, 1869–1870. 119., 121., 127.

5. A SZERVEZETT ELLENÁLLÁS FELSZÁMOLÁSA

A Határozati Párt vezető csoportja a Dunai Szövetség tervének nyilvánosságra kerülését nemcsak arra használta fel, hogy nyíltan elhatárolódjék Kossuthtól, hanem arra is, hogy szakadást idézzen elő közte és a titkos ellenállási szervezet között. Noha 1861 tavaszán – Kossuthnak működésükkel kapcsolatos elégedetlenkedése nyomán is – a szervezet élére Komáromy Györgyöt engedték, vele igen jó viszonyt tartva fenn, továbbra is Almásy Pál, Podmaniczky Frigyes báró, Tisza Kálmán és társaik politikai törekvései nyomták rá bélyegüket a legalábbis formálisan továbbéltetett titkos szervezkedésre. Ezek a többnyire viszonylag fiatal nagybirtokosok Teleki Lászlóhoz fűződő rokoni és baráti kapcsolataik révén jutottak az élre még az ellenállás irányítását, majd Magyarország önrendelkezésének kivívását célzó szervezkedés kezdetén. A nemzeti függetlenség és a liberális alkotmányosság híveinek tekintették magukat, de hovatovább nemcsak az önkényuralommal, a birodalmi központosítással, a konzervatív restaurációs törekvésekkel fordultak szembe, hanem Kossuth és a „szélsőbal" mind aggasztóbbnak talált polgári demokratizmusával és a nemzetiségekkel a hatalom gyakorlásában is osztozni kész szövetségi politikájával.

Podmaniczky emlékirataiban megvallotta, hogy nem sokkal a provizórium meghirdetését követően részt vett egy titkos bécsi tanácskozáson. Az osztrák tárgyalófél szerint „ezen összejövetelnek czélja: megkísérelni lehetőségét annak, hogy a bécsi akkori irányt adó körök s a határozati párt között egy közeledés hozassék létre, mely a felirati párt kissé merev és doctrinär állásával szemben, a határozati párt kevésbé a törvények betűjéhez, mint inkább azok szelleméhez s a valódi eredményhez ragaszkodó befolyására támaszkodva, egy mindkét félre nézve hasznos és kívánatos kiegyezésnek szolgálhatna alapjául".[19] Megegyezésre ugyan nem jutottak, de fölöttébb jellemző bécsi megítélésük, s az, hogy Podmaniczky, aki hamarosan Brüsszelbe utazott sógorához, Jósika Miklóshoz, hogy közvetítésével Kossuthhoz „nyílt s őszinte jelentést" juttasson el a hazai politikai helyzetről, a bécsi tárgyalásról meg sem emlékezett. Ez alkalommal érték egyébként Kossuth éles szemrehányásai „a népelem" elhanyagolása, a baloldaliak mellőzése s legfőképpen a nemzetiségi megbékélés előmozdításában tapasztalt mulasztások miatt. Az elsőre Podmaniczky könnyed szánom-bánommal felelt, a balszárny vezetőit rágalmakkal illette, a nemzetiségi kérdés kapcsán a nehézségeket hangoztatta, de további erőfeszítéseket ígért. Alig érkezett azonban haza, máris egyik legfőbb szorgalmazója lett Almásyval, Tiszával, Komáromyval, Csáky Tivadar és Károlyi Sándor grófokkal együtt annak, hogy a Jókai kezére adandó *Magyar Sajtó*-ban a határozatiak kezdjék meg a harcot a *Jövő* hasábjain a Kossuthéval nagyon is egybecsendülő nemzetiségpolitikai koncepciót meghirdető Szilágyi Virgil ellen.

1862 júniusában Tisza Kálmán a *Magyar Sajtó*-t szerkesztő Jókainak megküldött irányt szabó, de nyilvánosságra nem hozott írásaiban nemcsak a Dunai Szövetséget ítélte el, hanem azt is fejtegette, hogy a nemzetiségek politikai jogegyenlőségének a biztosítását mentesíteni kell az „elméleti harcoktól", s „ha csorba mutatkozik... a gyakorlati alkalmazásban, köszörülje ki a csorbát a gyakorlati élet maga".[20] Mindez éppen ellentétes irányú volt a nemzetiségi politikusok konkretizálásra irányuló törekvéseit jól ismerő Kossuth megismételt javaslatával: az alapkérdések tisztázásával teremtsék meg az összefogás előfeltételét. Tisza néhány héttel később Párizsban már azt fejtegette, hogy „a nemzetiségi kérdést illetőleg... nemcsak veszélyeseknek, de szükségteleneknek is tart minden további engedélyt, mert... avval is beérik utoljára, amit az utolsó országgyűlés ígért". „Milyen önámítás – fűzte Tisza szavaihoz tárgyalópartnere, Irányi Dániel – ha ugyan az és nem másoknak ámítása". A határozatiak vezetőinek arra az érvére, hogy a nemzetiségi engedményeknek „az egész ország hangulata ellene van", Irányi azzal felelt, hogy a Határozati Párt „semmit sem tőn az előítéletek oszlatására". S ha ez némileg túlzás volt is, az bizonyos, hogy a Határozati Pártnak a titkos szervezet irányítását is kézben tartó vezetőire nagyon ráillett a sok mulasztás Irányi által adott magyarázata: „Ez vagy elfogultságból eredhet vagy onnan, hogy azon urak nincsenek úgy áthatva a függetlenség szükségességéről, mint vagyunk mi... különben nem utasítanák vissza azon eszközöket, melyek annak lehetővé tételére elkerülhetetlenül megkívántatnak."[21]

---

[19] PODMANICZKY FRIGYES BÁRÓ, Naplótöredékek 1824–1887. III. Bp. 1887–1888. 134.

[20] Jókai Mór levelezése (1860–1875). Kiad. OLTVÁNYI AMBRUS. Bp. 1975. 567.

A Dunai Szövetség tervének nyilvánosságra kerülése nem az oka volt a titkos szervezkedésben is részes határozatiak Kossuthtól való eltávolodásának, hanem alkalom arra, hogy azt önmagukat minél inkább fedezve tegyék. Az elhatárolódástól a szakításig átmeneti időt iktattak közbe, hiszen korábban minden lépésüket – az irányadásával ellentéteseket is – Kossuthra hivatkozva tették meg, s tudták, hogy tekintélye és népszerűsége saját táborukban korántsem foszlott egyik napról a másikra semmivé. 1863 tavaszán – mint Podmaniczky feljegyezte – „igen kellemetlen eszmecsere" során a „higgadtabb vérmérséklet győzött" a titkos szervezethez tartozó határozatiak tanácskozásán azok ellenében, akik azt vallották továbbra is, „hogy az egyszer megragadott állásponton meg kell maradnunk".[22] A „higgadtabb" vélemény felülkerekedésében fontos szerephez jutottak a nemzetiségi, sőt a népi törekvések miatti aggodalmak is. A döntést Podmaniczky közölte a Bukarestbe érkezett Türr tábornok révén Kossuthtal és a magyarországi titkos szervezkedést fogyatkozó bizalommal ugyan, de potenciális szövetségesként támogató olasz kormánnyal. Nem tisztázott egyértelműen, hogy ezt követően a Határozati

---

[21] OL R. 90. Kossuth-gyűjtemény I. 4072.

[22] PODMANICZKY FRIGYES BÁRÓ, Naplótöredékek 1824–1887. III. Bp. 1887–1888. 206–207.

Párt vezetői mennyiben tartottak fenn kapcsolatot a titkos szervezkedéssel, de az bizonyos, hogy politikai szakításuk Kossuthtal teljessé vált.

1861–62 fordulóján Kossuth még számolt azzal a lehetőséggel, hogy a Szilágyi Virgil által vezetett balszárnyban találja meg politikájának igazabb képviselőit, feltéve, hogy nem a törzstől elszakadó előőrs szerepére kárhoztatják magukat, hanem támogatásával a derékhad mozgatójává válnak. A kapcsolatot megteremtő Mezei Lipót orvos, majd 1862. február végén Szilágyi Virgil letartóztatása és elítélése azonban megakadályozta ennek a lehetőségnek a realizálását. 1862 végén, amnesztia révén mindketten kiszabadultak, de a megpróbáltatásokban megtört Mezeit tébolydába szállították, Szilágyit pedig a rendőri felügyelet kényszerűen tartotta távol a politikai tevékenységtől, s azt érdemileg csak évek múltán – immár maga is emigránsként – folytathatta. 1862 tavaszán a balszárny egy további kiemelkedő személyisége, Vidats János gépgyáros számára nehezedett meg a *Jövő* irányításában kifejtett legális és az illegális tevékenység összekapcsolása, miután egy házkutatás-sorozat leleplezte a feloszlatott, de rendezetten visszavonult honvédegyleti hálózat fenntartását célzó erőfeszítéseit.

A tömegmozgalmaknak a provizórium meghirdetését követő visszaesése korántsem bizonyult teljesnek. Az önkényuralmi hatóságok felfigyeltek az 1862. március 15-én a mártírsírokat koszorúzó diákokra, majd annyira aggasztónak találták a Szilágyi Virgil kisgyermekének temetésén megjelent tömeg „rendkívül nagy számát”, hogy a láncra vert apát csak a lakásán engedték elbúcsúzni halottjától. Egyházi ünnepségek, színielőadások, hangversenyek egyaránt alkalmat teremtettek újabb és újabb, röplapok által is élesztett nemzeti tüntetésekre, jelentősebb mozgalmi hullámra azonban csak 1863-ban került sor. Az emigrációt új összefogási kísérletek szervezésére, a despotizmus hazai ellenfeleit pedig igen nagy számban fegyveres segélynyújtásra sarkallta a lengyel felkelés. Az alföldi nagy ínség is növelte a társadalmi és politikai feszültséget, s újabb szervezkedésekre, illetve a korábbiak újraélesztésére ösztönzött.

1863 tavaszán bukkant a rendőrség a Somogyi József volt honvédőrnagy által irányított szervezkedés nyomára. A mozgalomban részt vevő értelmiségiek, polgárok, mesteremberek és diákok közül 17-et fogtak el. Perükben hat halálos ítélet hangzott el, kegyelemből azonban ezeket is a szervezkedők többségét sújtó szigorított börtönbüntetésre változtatták.

Mind Somogyiék, mind a velük kapcsolatban álló Vidats János volt képviselő illegális tevékenységének a nyomára Asbóth Lajos volt honvédezredes vezette a hatóságokat. Az 1849 után hosszú fogságot szenvedett Asbóth, akit 1861-ben nagy közfelháborodást keltve ismét elhurcoltak, felhasználva a függetlenségre törekvők körében éppen üldöztetése folytán szerzett kivételes bizalmat, 1862-től fizetett besúgóként működött. 1864 tavaszán rendőrkézre adta az 1859 óta működő, s 1863-ban két ágra szakadt ellenállási szervezet szinte egész vezető gárdáját.

Amennyire a titkos szervezet történetét ismerjük, a Kossuth és a Határozati Párt vezérkara közötti szakítás után a tényleges irányítás ismét Almásy Pál kezébe került, aki a Kossuthtól ugyancsak elfordult Klapkával tartott fenn összeköttetést. A szervezetet gyakorlatilag tétlenségre kárhoztató és a polgári demokratikus törekvésekkel szembeforduló Almásy vezetésével elégedetlenek már 1863-ban a külön szervezkedés útjára léptek. Feltehetően az ő körükből származott az az 1863 nyarán kibocsátott felhívás, amely az újraélesztendő honvédsereg magját alkotó gerillacsapatok és a nemzetőrség, illetve „a nemzetiségek és hitvallások testvérisége elvére" alapozott megyei és városi testületek megszervezését szorgalmazta. Az volt a célja, hogy lehetővé váljék az emigránsok segítségével egy ideiglenes kormány felállítása, mégpedig valamennyi magyarországi nemzetiség képviselőjének a részvételével, majd a Habsburg-uralom megdöntése után „a magyar királyság... végleges rendezésére" egy „hon gyűlés egybehívása".[23] 1863 őszén a különvált csoport új vezetőre talált Nedeczky István volt honvédszázados, Deák Ferenc unokaöccse személyében, aki közvetlen kapcsolatot teremtett Kossuthtal. Felélénkült a szervezkedés, amit jól példáz, hogy az egyik, Kossuth által az országba juttatott, felkészülésre és tüntetésekre szólító röplapot egyszerre 17 városban találták meg a hatóságok egy vagy több példányban kifüggesztve. 1864 elején a kettévált szervezet szálai ismét találkoztak egymással, annál is inkább, mert állítólag maga Almásy is ráébredt arra, hogy Kossuth „neve nélkül nem lehet a népre hatni".[24] 1864. március 13-án, a bécsi forradalom évfordulóján Nedeczkyék nagyszabású, Kossuthot és

---

[23] OL D 186. Kancellária, elnöki titkos iratok 1863 –7.

[24] Idézi Lukács Lajos, Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp. 1955. 345–346.

1849-et éltető tüntető felvonulást rendeztek Pest belvárosának utcáin, amelyet hamarosan követett az Asbóth adatszolgáltatása nyomán gondosan előkészített hatósági akció. Almásyn és Nedeczkyn kívül az 1861. évi országgyűlés öt képviselőjét tartóztatták le, s volt honvédtisztek, értelmiségiek, birtokos nemesek és polgárok egész sorát. (Eötvös Károly, a későbbi függetlenségi politikus ifjú jogászként került a szervezkedők és letartóztatottak közé.) Többen menekülésre kényszerültek. Láng Ignác ügyvéd, aki 1848-ban Pest város főkapitánya volt, öngyilkos lett, Sebes Emil honvédőrnagyot pedig szökés közben lőtték agyon. Nagykanizsán, Esztergomban és Vácott kisebb-nagyobb fegyverkészleteket koboztak el. Az amúgy is válsággal küzdő titkos szervezkedés gerincét az önkényuralom sikerrel zúzta szét. Az 1865 elején kimondott igen súlyos ítélet után a foglyokat lajtántúli börtönökbe hurcolták, ahonnan többségük csak a kiegyezés megkötését követően térhetett haza.

1864 után jelentős erők már nem kísérleteztek fegyveres szervezkedéssel az önkényuralom megdöntése és a függetlenség kivívása érdekében Magyarországon. A politikai akciók irányítása mind egyértelműbben azoknak a kezébe került, akik az önkényuralom felszámolását megegyezés útján akarták elérni, mégpedig – ha másképpen nem lehet –, a nemzeti önrendelkezés és a polgári alkotmányosság követelményeinek részleges feláldozása árán.

6. A KIEGYEZÉSI TÖREKVÉSEK MEGERŐSÖDÉSE

A magyar politikai vezető réteg egyre nagyobb hányada érezte kínosan szorongatónak a provizórium időszakában kialakult helyzetet. Sokan találták úgy, hogy törekvéseiket egyfelől Schmerling önkényuralmi módszereket is érvényesítő beolvasztó politikája fenyegeti, másfelől a Magyarország állami egysége helyreállításának és tovább éltetésének lehetőségét veszélyeztető nemzetiségiek. Aggodalmaikat növelte, hogy Bécs – ,,a magyarokra'' gyakorlandó nyomás érdekében is – kivételes céltudatossággal törekedett a nemzetiségek politikai befolyásolására. És nem is eredménytelenül, hiszen az abszolutizmus válsága idején a fraternizálás általánosságokba fulladása, az országgyűlés többségének konkrétumokat mellőző, felemás politikája, majd az emigrációnak és hazai következetes híveinek megegyezési javaslatait elítélő megnyilatkozások elidegenítően hatottak a nemzetiségiek körében az összefogás érdekében munkálkodókra is. A hídverési kísérletek nem szűntek meg, de jórészt a határokon túlra szorultak. Többek között a horvát I. I. Tkalac, a lajtántúli szláv föderalisták száműzetésbe kényszerült vezető publicistája, D. Stratimirović tábornok, 1848–49-ben még a magyarországi szerb felkelők főparancsnoka, J. V. Frič, a cseh nemzeti mozgalom kiemelkedő demokratikus személyisége kereste nagyon is az együttműködést Kossuthtal, illetve Klapkával. Miloš Popović előbb lapja, a belgrádi *Vidov Dan* hasábjain, majd önálló röpiratként szerbül és magyarul is kiadott tanulmányában (*A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból*, 1865) sokban közelített a történeti visszatekintésében nagyon is bírált Kossuth alkotmányjavaslatához. Mindebben annak a küzdelemnek az értelme is tükröződött, amelyet a magyar emigráció, ha meghasonlásoktól tépetten is, ha a hazai politikai vezető réteg többsége által mindinkább megtagadottan is, az elnyomott népek összefogásáért folytatott. Kétségtelen azonban, hogy a hazai nemzetiségek politikai vezető rétegében a provizórium idején nagyon megerősödött azoknak a befolyása, akik csalódottságukban, illetve Schmerling biztatására, s nem utolsósorban az udvarral egyezkedő főpapjaik hatására, Bécsben keresték igazukat.

A magyar elnyomást panaszló, az uralkodói ígéretek beváltását sürgető memorandumok és küldöttségjárások növelték a feszültséget és a magyar politikai vezető réteg többségének Schmerlingék által mesterien felfokozott elszigeteltségi érzését. Jókai már 1862-ben így jellemezte a birodalmi központosítást szolgáló publicisztika nemzetiségpolitikai vonatkozású „kelepce-kérdéseit": „»Akarjátok-e a követelő nemzetiségek kívánatait teljesíteni?« – Ha azt mondjuk: igen – bevádolnak bennünket a magyar nemzet előtt, hogy az ország felosztásába egyezünk. – Ha azt mondjuk »Magyarország épségét meg akarjuk őrizni«, akkor azzal vádolnak bennünket, hogy uralkodni akarunk a nemzetiségek felett. – Ha azt feleljük, hogy kedvezményeket adunk azoknak, akik kívánják, akkor azzal támadnak meg bennünket, hogy miért nem adunk hasonlókat azoknak, akik nem követelnek... Ha azt mondjuk: egyenlő mértékkel akarunk igazságot adni minden nemzetiségnek, insinuálnak bennünket a szerbek, horvátok előtt, hogy szabadalmaikat akarjuk... megcsorbítani". Majd hozzátette: „mikor aztán az alkotmányos vitába fogott magyar ember köröskörül meg van hajtva, s látja, hogy sehogy sem lehet kitörni a hajtásból, végre kifárad, megunja, megcsömörli az eredménytelen küzdést, s azt mondja, hogy »inkább a vadásznak adom meg magam, mint a hajtóknak«. Azzal aztán csendes lesz minden.”[25] Jókai kitűnően érzékeltette mind a bécsi taktikát, mind ennek a magyar politikai vezető rétegre súlyosodó hatását, elhárítva azonban Szilágyi Virgilék – s közvetve Kossuth – kibontakozási terveit, amelyek nem utolsósorban a magyar politikai erők elszigetelődési érzését és az abból netán fakadó dacreakciót akarták megelőzni, ellenszerként vajmi keveset ajánlott. A magyarságot önuralomra biztatta, s azt a reményét fejezte ki, hogy a nemzetiségiek fel fogják ismerni, mennyire „közös érdek” az ország önrendelkezésének a visszavívása, hiszen az minden polgárnak a gazdasági, a társadalmi és a kulturális fejlődés ragyogó távlatait kínálja. Mivel azt tisztázatlanul hagyta, hogy a nemzetiségiek szerinte legalábbis milyen „óhajtásaik teljesítését” remélhetik a magyar országgyűléstől, mindez kevés volt az együttélő népek összefogásának előmozdítására és Schmerling kitűnően felismert taktikájának tényleges ellensúlyozására.

A magyar politikai vezető réteg elszigetelődési érzését az 1863 nyarára Nagyszebenbe összehívott erdélyi országgyűlés fejleményei tovább fokozták. A választójogot ugyan kiterjesztő, mindenekelőtt azonban a birodalmi centralizáció érdekeit érvényesítő oktrojált választási szabályzat és az uralkodó felelevenített joga, hogy „regalistákat” hívhasson meg, a szászoknak páratlan befolyást biztosított. A szászok az országgyűlésen a lélekszámuk háromszorosát megközelítő arányú képviselethez jutottak. A lélekszám szerintinél némileg magasabb volt a magyarok, viszont jóval alacsonyabb a románok képviseleti aránya. A kialakult erőviszonyok lehetővé tették, hogy a szászok a románokkal a kölcsönös támogatás jegyében többségi blokkot alkossanak. Négy „regalista” kivételével a kisebbségbe szorult magyar képviselők távol maradtak az országgyűlésről, amely előbb megszavazta a román nemzet, a görög katolikus és a görögkeleti felekezet teljes egyenjogúságát, majd „törvénybe” iktatta mind az Októberi Diplomát, mind a Februári Pátenst, és küldötteket választott

---

[25] JÓKAI MÓR, Cikkek és beszédek. VI. Kiad. LÁNG JÓZSEF–RIGÓ LÁSZLÓ–KERÉNYI FERENC. Bp. 1975. 119–121.

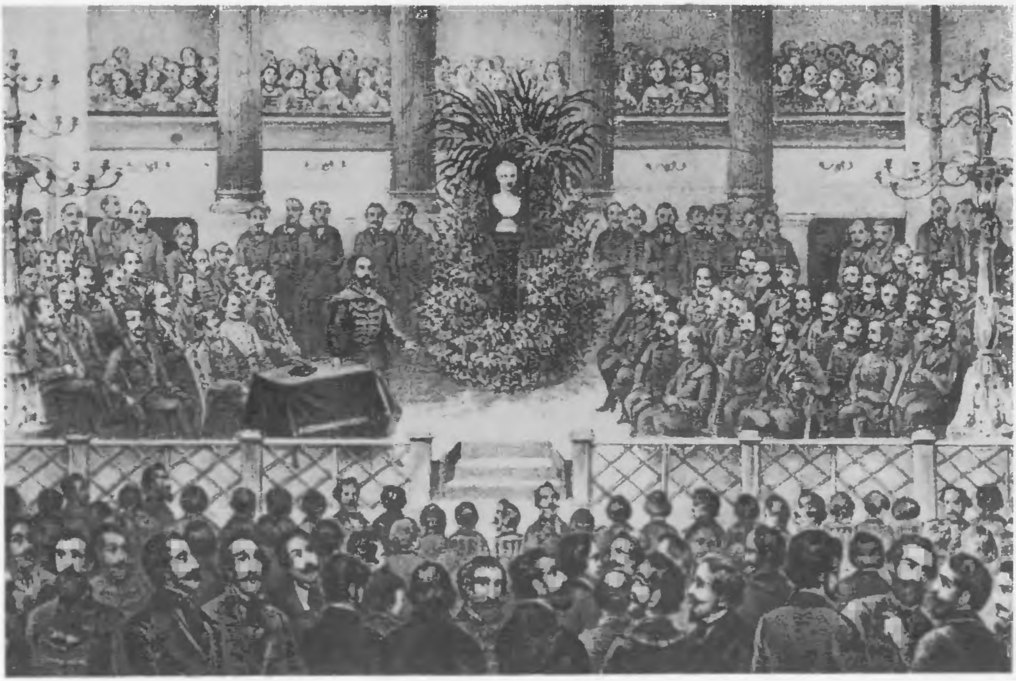

152. A Kazinczy-centenárium ünneplése 1859 októberében

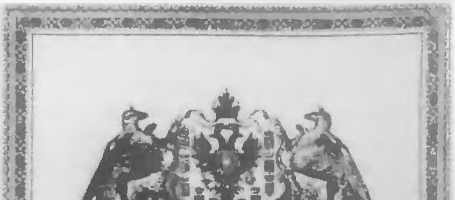

Mi Elsö Ferencz József,

Isten kegyelméből ausztriai császár:

Magyar- és Csehország, Lombardia és Velencze, Dalmát-, Horvát-, Tótország, Galiczia, Lodomeria és Illyria s Jeruzsálem királya s a t.; Ausztria főherczege; Toskana és Krakkó nagyherczege; Lotharingia, Salzburg, Stájer, Karinthia, Krajna és Bukovina herczege; Erdély nagyfejedelme; Morvaország őrgrófja; Fel- és Al-Silézia, Modena, Parma, Piacenza és Guastalla, Osvieczin és Zátor, Teschen,

153. Az Októberi Diploma első oldala

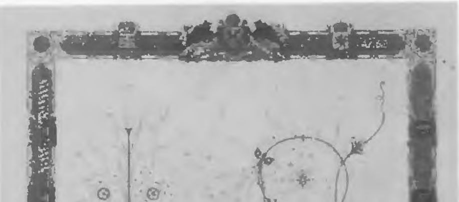

Wir Franz Joſeph der Erſte,

von Gottes Gnaden Kaiſer von Oeſterreich; König von Hungarn und Böhmen, König der Lombardei und Venedigs, von Dalmatien, Croatien, Slavonien, Galizien, Lodomerien und Illyrien, König von Jeruſalem etc.; Erzherzog von Oeſterreich; Großherzog von Toscana und Krakau; Herzog von Lothringen, von Salzburg, Steyer, Kärnthen, Krain und der Bukowina; Großfürſt von Siebenbürgen; Markgraf von Mähren; Herzog von Ober- und Nieder-Schleſien, von Modena, Parma, Piacenza und Guaſtalla, von Auſchwitz und Zator, von Teſchen, Friaul, Raguſa und Zara; gefürſteter Graf von Habsburg und Tirol, von Kyburg, Görz

154. A Februári Pátens első oldala

155. Anton von Schmerling lovag, birodalmi államminiszter

156. Vay Miklós báró, magyar kancellár

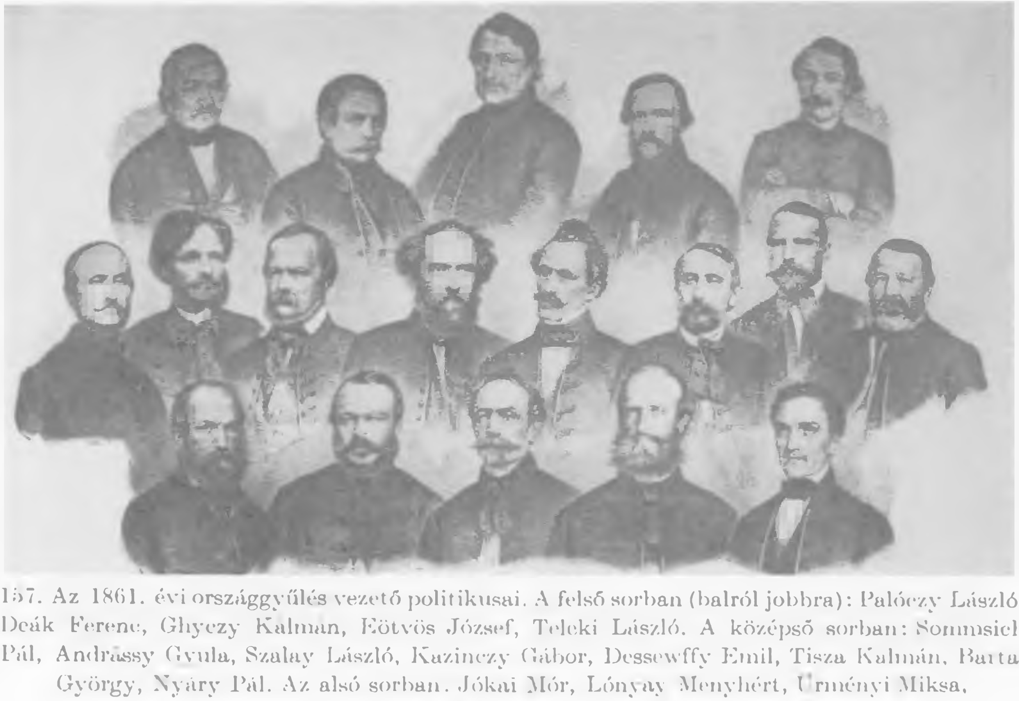

157. Az 1861. évi országgyűlés vezető politikusai. A felső sorban (balról jobbra): Palóczy László, Deák Ferenc, Ghyczy Kálmán, Eötvös József, Teleki László. A középső sorban: Somssich Pál, Andrássy Gyula, Szalay László, Kazinczy Gábor, Dessewffy Emil, Tisza Kálmán, Bartal György, Nyáry Pál. Az alsó sorban. Jókai Mór, Lónyay Menyhért, Ürményi Miksa, Podmaniczky Frigyes, Révész Imre

158. A szlovák Memorandum-küldöttség Pesten 1861. június 7-én

159. George Bariţ, erdélyi román politikus

160. Svetozar Miletic, újvidéki polgármester, szerb politikus

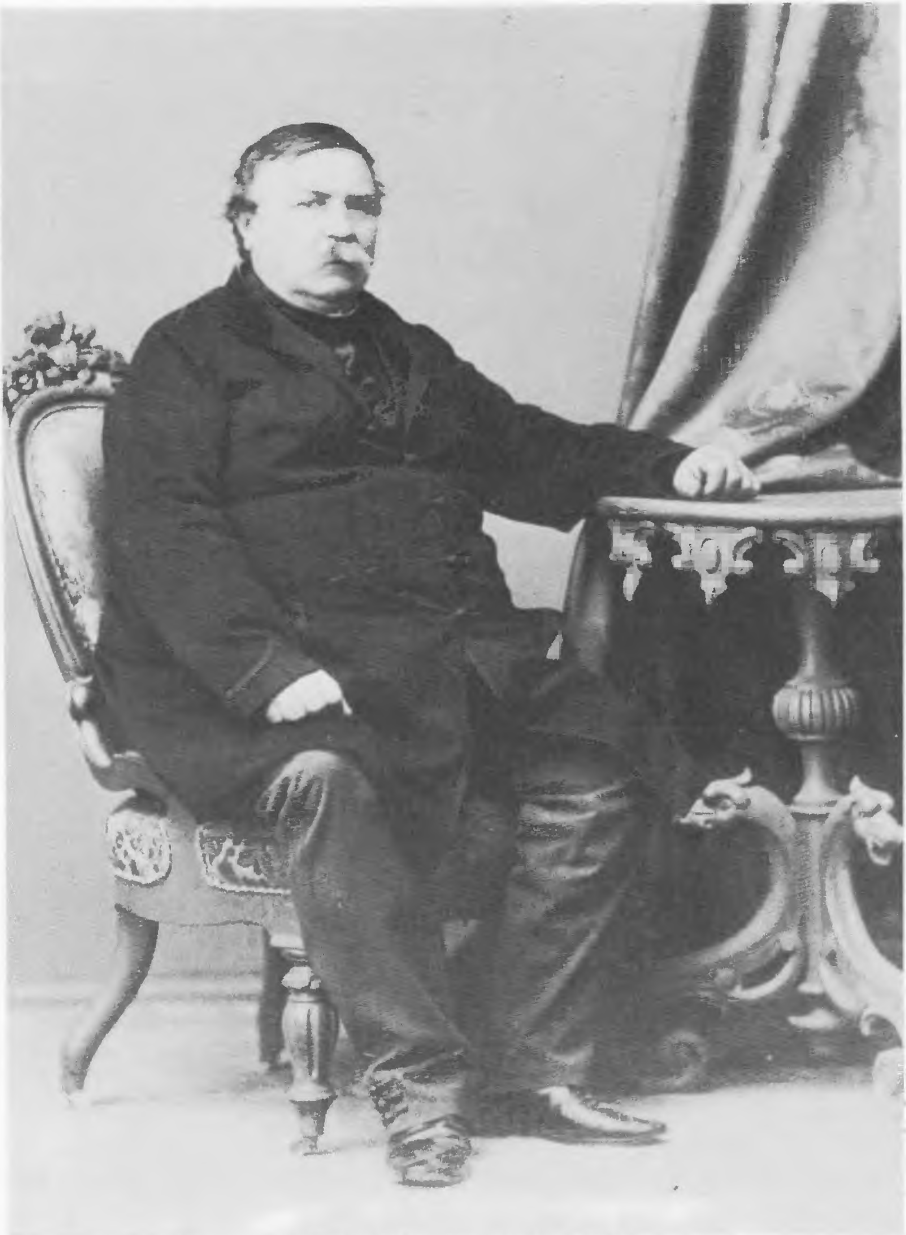

161. Deák Ferenc az 1860-as évek közepén

62. Vajda János, a kiegyezés ellen forduló költő és publicista

163. Böszörményi László

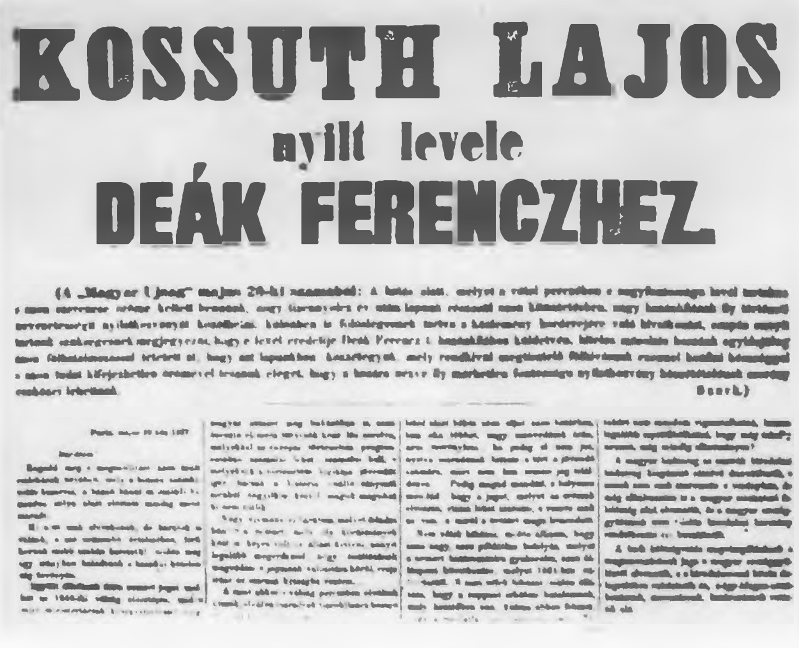

KOSSUTH LAJOS
nyilt levele
DEÁK FERENCZHEZ

164. Kossuth kiegyezés elleni nyílt levele Deák Ferenchez

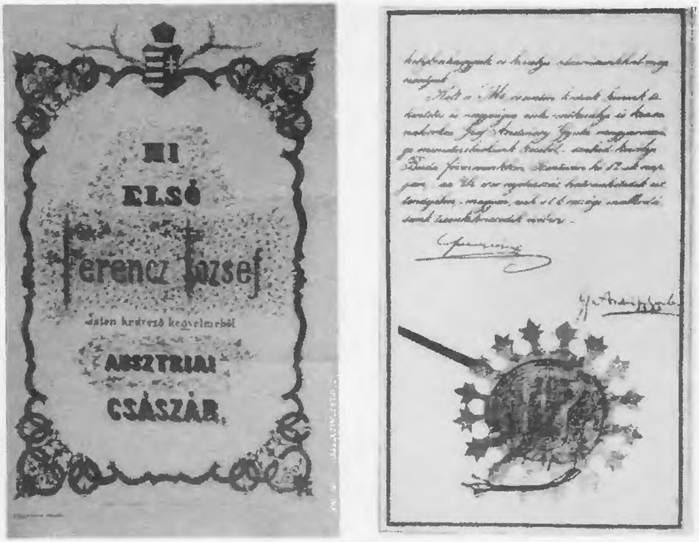

MI

ELSŐ

Ferencz József

Isten kedvező kegyelméből

AUSZTRIAI

CSÁSZÁR.

165. Az 1867. évi törvénykönyv első és utolsó lapja

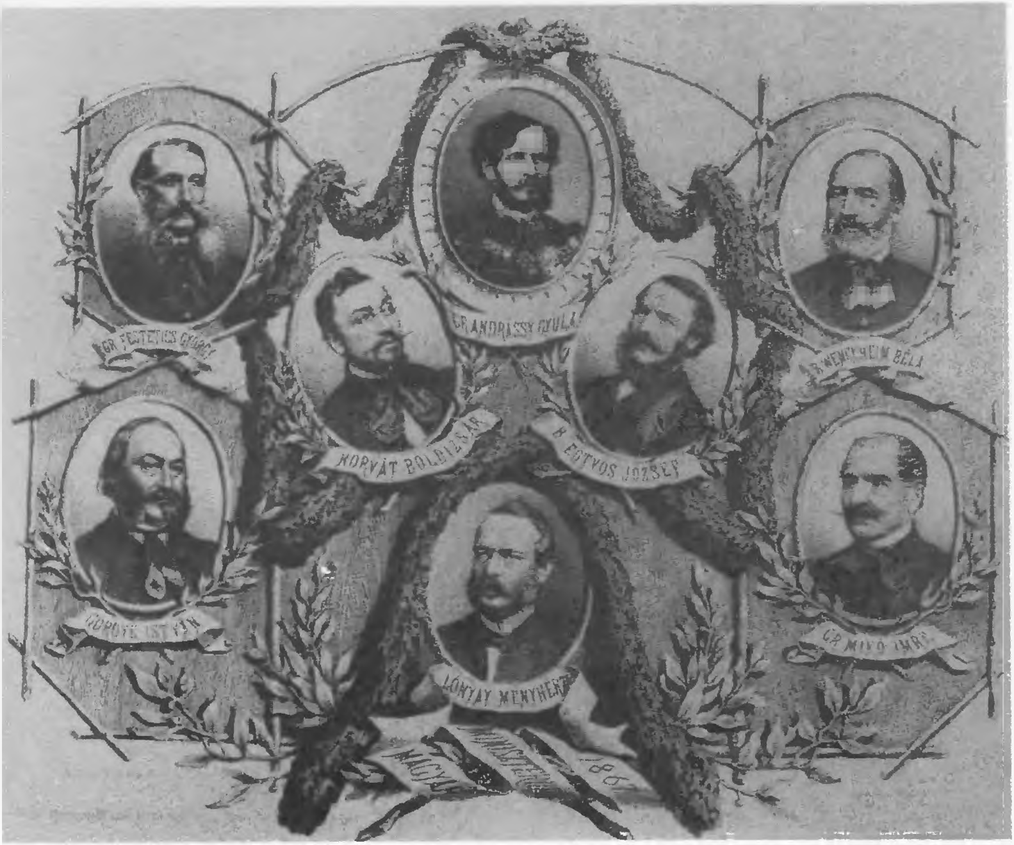

166. Az Andrássy-kormány tagjai

167. Ferenc József megkoronázása 1867. június 8-án a budai Mátyás-templomban. A koronát Simor János hercegprímás és Andrássy Gyula helyezi a király fejére

168. Ferenc József koronázási eskütétele

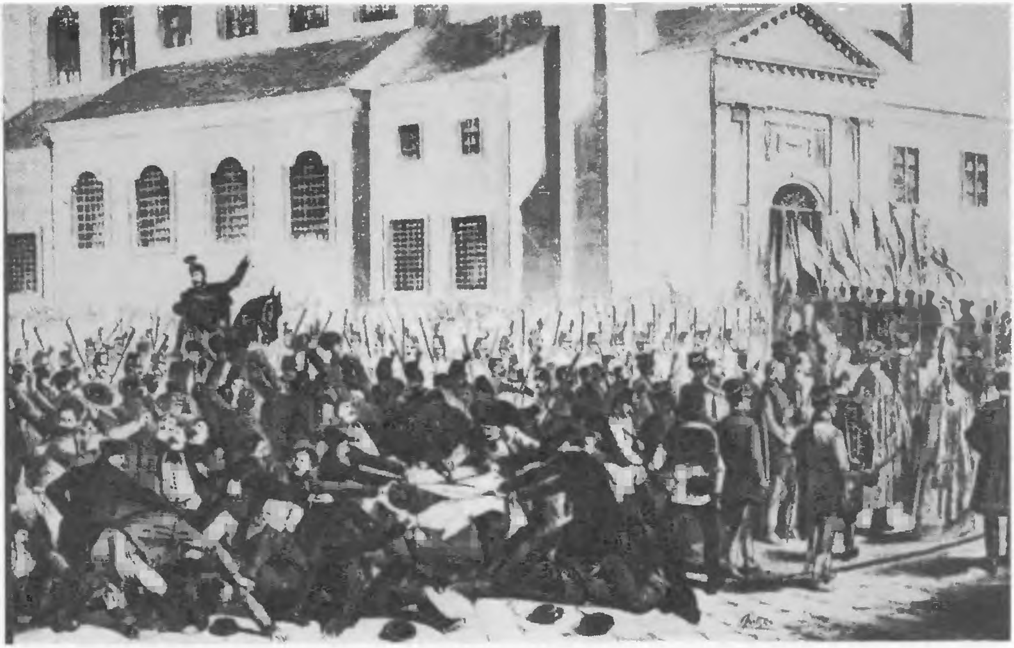

169. Lónyay Menyhért pénzügyminiszter pénzt szór a tömeg közé, miközben a koronázási menet bevonul a budai helyőrségi templomba

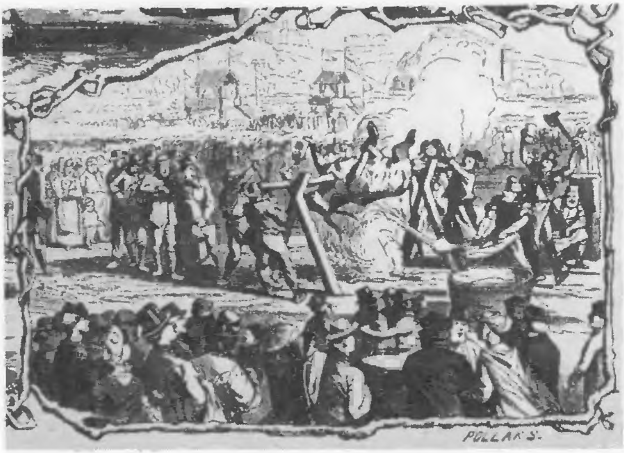

170. Népünnepély és ökörsütés a koronázás napján

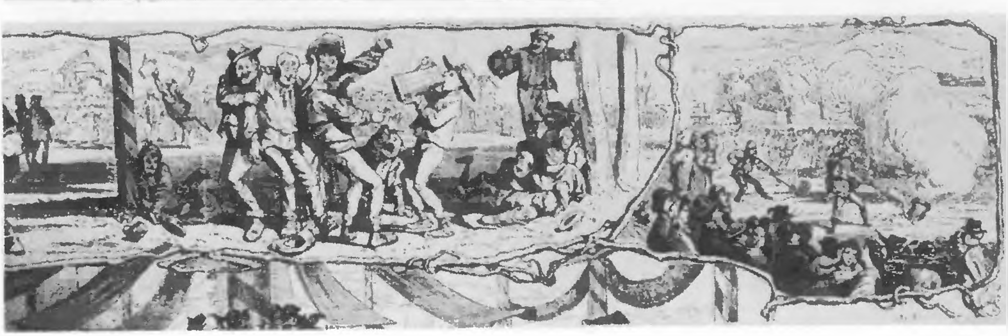

a birodalmi tanácsba. A magyar politikai vezető réteg irányadó köreiben érlelődő fordulatot mindinkább az jellemezte, hogy egyre nagyobb hányaduk cserélte fel annak fontolgatását, hogy mint lehetne az önkényuralommal szemben kialakított ellenállás közös frontjára vonni a nemzetiségieket, azzal, hogyan lehetne sikeresen versenyre kelni velük a Bécccsel való alkudozásban. Schmerling taktikája – „a magyarok" passzív ellenállásának a megtörésére használni fel a manővert – jónak bizonyult, ha a saját centralizációs törekvései szempontjából végül nem is járt az általa remélt eredménnyel.

A nemzetiségi törekvéseket panaszló hangok mind több antidemokratikus felhanggal társultak. Az erdélyi választásokkal kapcsolatos sajtóközlemények szívesen hivatkoztak a tömegek fanatizálásának, az úri birtokok „felosztására" folytatott agitációnak a példáira, sőt olyan megnyilatkozások is napvilágot láttak, amelyek a jogsérelmeken és a szászoknak nyújtott kivételes kedvezményeken kívül a választójog kiszélesítését is kifogásolták. Az országszerte újraerősödő paraszti nyugtalanság is ernyesztően hatott a magyar politikai vezető rétegnek mindenekelőtt a birtokrendezés kimenetelében leginkább érdekelt nagybirtokos és középbirtokos elemeire. 1861-et követően jutott döntő szakaszába az úrbéri birtokrendezési perek többsége. Az összeütközések napirenden voltak, az ítéletek végrehajtásához mind gyakrabban vették igénybe a császári katonaságot. Rossz termések sora és az 1863. évi páratlan mérvű alföldi aszály felélesztette a szegényparasztság tömegeinek nyugtalanságát, s munkabeszüntetésekkel is alátámasztott bérkövetelésekhez, az ínséges területeken pedig valóságos éhséglázadásokhoz vezetett. A legelőfeltörésekkel egyenes arányban szaporodó betyárbandák garázdálkodása a népi támogatás híján a közbiztonság helyreállítására képtelen önkényuralmi erőszakszervezetek iszonyatos brutalizmusa ellenére is megerősödött. Az egyletei megújításával ismételten kísérletező ipari munkásság és a városi előproletariátus, a napszámosok, vándormunkások növekvő seregének időről időre jelentkező nyugtalansága is sok aggodalmat okozott. Féltek szervezkedésétől, annál is inkább, hiszen számon tartották a Nemzetközi Munkásszövetség megalakulását 1864 őszén, de aggódtak amiatt is, nehogy szervezetlen tömegei a politikai bizonytalanság viszonyai között a vezető réteg törekvéseivel ellentétes hazai politikai akciókhoz csapódjanak.

Az antidemokratikus hangulatkeltésben azok jártak az élen, akik a tömegektől való tényleges félelmeik miatt is szorgalmazták az arisztokrácia vezető szerepének elismerését és a Habsburg-hatalommal kötendő megegyezést. Kazinczy Gábor, aki Petőfi barátságától a „békepártiságon" át már 1860-ban oda jutott, hogy 1848-at, „ízetlen, éretlen plágiumnak" nevezte, az országgyűlésen az abszolutizmus elítélését a nemzetiségiek kívánságainak mindenki másnál türelmetlenebb hangú visszautasításával társította, 1861 őszén Görgeit „a megváltás munkájának" a „végzet ura" által választott „eszközeként" köszöntötte. 1862-ben azt fejtegette, hogy „miért ne volna gyakran a reactiónak igaza a forradalom lázbeteg követelményei ellenében", 1863-ban pedig – igaz, a jelek szerint egy úrbéri perben való megegyezést elősegítendő – kijelentette: „a haza veszve van, ha a lelki hatalom vezetése az aristocratia kezéből kisiklik".[26] A Habsburg-hatalommal kötendő kompromisszum érdekében antidemokratikus érveléssel küzdő Vida Károly már 1862-ben azon sajnálkozott, hogy 1848-ban nem „a parasztra" rótták a megváltás terhét, és szembefordult minden további engedménnyel: „Hiába szórják... a népnek hűbéri jogainknak még megmaradt rongyait... a nép tengere... elnyeli az apró adományokat, de azért még csak falánkabb lesz." Nem az uralkodótól kell félteni „a nemzet fáját", hanem attól, hogy „mi magunk irányozzuk az irtó fejszét" rá utat engedve a nemzetiségi törekvéseknek, az ellenükben „a fejedelemmel" kötendő megegyezés helyett.[27] Kovács Lajos 1862-ben megjelent röpiratában mindenekelőtt azzal indokolta kiegyezési javaslatát, hogy „egykoron török-tatár áradat ellen kelle védenünk Európa Nyugatát, most a Keletet kell védenünk – az újkori eszmék ellen".[28] 1863-ban pedig azt fájlalta, hogy 1848-ban, amikor „kiváltságainkat eldobtuk, a birtokot mobilizáltuk, a képességet mindenre kiterjesztettük, a jogegyenlőséget uralomra emeltük... az új vendégnek,

[26] Kazinczy Gábor, 1860. nov. 23-i levele Toldy Ferenchez, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. MIL. – Kazinczy Gábor 1861. novemberi levele Görgey Artúrhoz, 1862. július 22-i levele Balássy Ferenchez és 1863. szeptember 29-i levele gróf Erdődy Istvánhoz. Egyetemi Könyvtár Kézirattára H. 89.

[27] [VIDA KÁROLY], Ausztriával-e vagy a nélkül? Második őszinte szó a magyar nemzethez. A „Restauratio vagy Revolutio" szerzőjétől. Pest, 1862. 53–55.

[28] [KOVÁCS LAJOS], A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint. Pest, 1862. 1.

mely magát korszellemnek, az új világ boldogító nemtőjének mutatá be, s mely távol nyugatról jöve hozzánk, öröm és tombolás közt nyitottuk meg országunkat".[29] Kovács Lajosnak és társainak a konkrét kiegyezési javaslatai elutasításra találtak ugyan a határozatiak és a feliratiak sajtójában egyaránt, retrográd érvelésük azonban korántsem bizonyult hatástalannak.

Ellentétben velük Vajda Jánost éppen az antidemokratizmusnak és a nemzeti szűkkeblűségnek az önkényuralom válsága idején a politikai vezető réteg körében észlelt megnyilvánulásai indították arra, hogy az 1862-ben kiadott *Önbírálat* és *Polgárosodás* című röpirataiban kompromisszum keresésére biztasson. Vajda „a hazafiság tartuffe-jeire" méltán zúdított kemény bírálatát azzal az egyértelmű intéssel társította: „nyugot-európai értelemben democratává kell lennünk, hogy – magyarok maradhassunk."[30] A demokratikus átalakulás követelésének egybekapcsolása a kiegyezés melletti érveléssel kíméletlen vesszőfutásra kényszerítette Vajdát. Míg az antidemokratikus hangvételű Kovács Lajos, Zichy Antal és mások kiegyezési javaslataival csak polémizáltak a tudatformálás monopolizálására törekvők, Vajdát igyekeztek kiközösíteni. A legfájdalmasabb ütéseket Gyulai Pál mérte rá. Gyulai 1857 óta ellenérzéssel figyelte Vajdát, mert az dicsérni merte Jókai Dózsáról írt drámáját, noha a tragédia idealizálta a népvezért, aki szerinte „nem képviselt egyebet az elnyomott nép rossz szenvedélyeinél".[31] Gyulai cikksorozatában Vajdát a nagy történelmi tekintéllyel visszaélő „széchenyieskedőnek" minősítette, szükségesnek mondva – a nemzeti érdek és a vezető rétegek együttes védelmében – „kimutatni éretlenségét, megróni léhaságát, visszautasítani rágalmait".[32] Figyelmet érdemel, hogy Gyulai támadását az a *Jövő* utasította vissza, amely Vajdának a demokratizmus fokozására irányuló igényét teljes joggal érezhette a magáéhoz közelállónak, ha kiegyezési javaslataival nyilvánvalóan nem értett is egyet. A kiközösített Vajdát – saját szavai szerint – „a formális éhenhalás veszedelme" űzte az udvari kancellária bécsi irodáiba. Bécsben alkalma volt kigyógyulni illúzióiból. Amint maga írta Jókainak: noha „itt", Bécsben „kapnék kalácsot is... érzületem napról napra jobban föllázad helyzetem ellen", s „ezentúl magam is legkérlelhetetlenebb üldözője óhajtanék lenni a röpirataimban kifejtett iránynak",[33] értve ezen a Habsburg-hatalommal kötendő kiegyezés sürgetését. Valóban, hazatérve a polgári demokratikus kibontakozást célzó Kossuth kiegyezésellenes küzdelmének támogatására fogott tollat. A demokratikus elkötelezettségű Vajda János útja így vezetett éppen ellentétes irányba azzal, amit a politikai cselekvésben a legnagyobb súllyal bíró rétegek többsége járt meg.

---

[29] KOVÁCS LAJOS, Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására. Pest, 1863. 9–10.

[30] Vajda János összes művei. VI. Sajtó alá rendezte: BARTA JÁNOS és MIKLÓSSY JÁNOS. Bp. 1970. 18., 51.

[31] Idézi: R. VÁRKONYI ÁGNES, A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. II. Bp. 1973. 418.

[32] Idézi: Vajda János összes művei. VI. Sajtó alá rendezte: BARTA JÁNOS és MIKLÓSSY JÁNOS. Bp. 1970. 388.

Vélt és valóságos gazdasági érdekek is a kompromisszum szükségességének érveit erősítették a birtokosság körében. Termését a birodalmi belső piacon és a Bécsen át, illetve a Triesztbe vezető vasutak közvetítésével Nyugaton is viszonylag könnyen, s általában jó áron értékesíthette. Tudatában a korszak nagy részén át tartó agrárkonjunktúra, sőt a feudalizmus felszámolásán alapuló kapitalista fejlődés mozzanatai is szorosan összefonódtak az Ausztriával való egybekapcsoltság tényével. Mind többen remélték Bécstől a hitelkérdés megoldását, s amint azt leginkább a kölcsönpolitika eszközeivel is céltudatosan elkötelezni kívánt nagybirtokosság és jómódú középbirtokosság egy része tapasztalhatta, időszakonként nem is reménytelenül. Az ő hiteligényeik kielégítésében jutott szerephez a kiszámított politikai hatású uralkodói kegyként 1862. augusztus 20-án engedélyezett Magyar Földhitelintézet, amelynek irányításában a kiegyezést szorgalmazó különböző politikai erők reprezentánsai fogtak össze Dessewffy Emil gróf, Lónyay Menyhért és Csengery Antal vezetésével. Mindehhez járult éppen az 1860-as évek derekán jelentkező részleges és átmeneti dekonjunktúra idején az a korántsem célzatosság nélküli bécsi hírverés, hogy politikai stabilizáció esetén folytatódik, sőt minden korábbit meghaladó mértékűvé válik a fellendülés.

A pénzügyi és gazdaságpolitikai kérdések vitatása nemcsak a sajtóban, hanem a színfalak mögött is jellegzetes fordulatot vett. Az adóprés fokozódásával, az államkötvények árhanyatlásával, a vasútépítés ütemének lassúbbodásával, irányának és az építés módjának a megszabásával, a magyarországi iparfejlődés és agrártermelés követelményeit kevéssé érvényesítő kereskedelem- és vámpolitikával kapcsolatos elégedetlenség mind gyakrabban találta szembe magát azzal a felelettel, hogy a nehézségek orvoslása csak kiegyezés esetén remélhető. A gazdasági fellendülés biztosítékait és az egyenjogúsítási ígéretek mielőbbi realizálását remélte a politikai konszolidációtól a zsidó polgárság zöme, amelyet aggodalommal töltött el a társadalmi és politikai feszültség újrahalmozódása. Hozzájárult mindehhez, hogy hitéletüknek az önkényuralom válsága idején választott és az ellenállási szervezkedéssel is kapcsolatba került értelmiségi vezetőit a provizórium idején a hatóságok eltávolították tisztségeikből, s azok túlnyomó részben ismét a gazdasági egybekapcsoltságban közvetlenül érdekelt nagypolgárok kezére jutottak. Sokan vetették reményüket a kompromisszum ígérte lehetőségekbe a birtokaikból már kikopott nemesek és azok közül is, akik az önkényuralom szervezetében sem helyet, sem biztos jövedelmet nem találtak, s míg a passzív ellenállással azonosultak, nem is kerestek. Megegyezés esetén azonban az új állami és megyei hivatalokban, sőt a hadseregben is tisztséget és jó fizetést reméltek maguknak, s az önkényuralom böjtös viszonyaival mindinkább elégedetlen fiaiknak. Mert a politikai vezető réteg felnövő új nemzedékének egyre nagyobb hányada akart mindenképpen szakítani a passzív ellenállás puritánoskodásával. A magán- és közélet 1860–61-es „félalkotmányos" periódusában színesebbé vált világa kísértette, sőt a lázas kiútkeresés egyik végletéből a másikba lendítette őket. Azt kívánták, hogyha az önkényuralom felszámolása nem kecsegtet sikerrel egy hamarosan sorra kerülő felszabadító küzdelem útján, akkor vessenek véget a tűrhetetlennek érzett helyzetnek megegyezés révén. Mindinkább azt minősítették „reálpolitikának", ha nem olyan „merev" feltételekhez kötik a megegyezést, amelyek talán egy emberöltő múltán sikert hozhatnak, de nem változtatnak saját, önsajnálattal szemlélt sorsukon.

---

[33] Jókai Mór levelezése (1860–1875). Kiad. OLTVÁNYI AMBRUS. Bp. 1975.

A magyar nemzeti önrendelkezés biztosítása szempontjából ismét sötétnek mutatkozott a nemzetközi látóhatár. Mind többen ítélték meg úgy a helyzetet, hogy Olaszországot a belső átalakulás és a római kérdés kapcsán Franciaországgal megromlott viszonya hosszú időre tehetetlenné teszi. A dunai fejedelemségekkel a nemzetiségi kérdés miatt érezték mind reménytelenebbnek az együttműködést. Baljós jeleket olvastak ki a magyar önkéntesek tömegét is magával ragadó új lengyel szabadságküzdelem tragikus sorsából, látva a cári hatalom kérlelhetetlenségét és az európai közvélemény felháborodásának hatástalanságát. Felfigyeltek a francia–osztrák viszonyban bekövetkezett enyhülésre, és számon tartották, hogy az angol diplomácia továbbra is az európai hatalmi egyensúly nélkülözhetetlen elemeként kezeli a Habsburg-birodalmat. Növekvő érdeklődéssel latolgatták a német kérdés alakulásának eshetőségeit. Nem volt ismeretlen előttük a porosz–osztrák hatalmi vetélkedés kiéleződése Bismarck élre jutását követően. De a magyar önrendelkezés számos hívének azt a reményét, hogy meginganak a Habsburg-hatalom német pozíciói, beárnyékolta a poroszországi fordulat konzervatív jellege és Berlin készsége a Szentpétervárral való lengyelellenes összefogásra. Ugyanakkor széles körben újultak fel Eötvös Józsefnek azok a lajtántúli meghallgatásra is szánt érvei, amelyek szerint csak a birodalom alkotmányos átszervezése, s a magyar kérdés egyidejű rendezése teszi lehetővé a Habsburg-hatalom vezető szerepének a biztosítását a német egység megteremtésében. A reménykeltés, hogy Bécsben előbb-utóbb sor kerül ezeknek az összefüggéseknek a felismerésére, szerephez jutott a kiegyezési törekvések realizálási lehetőségei iránti bizalom élesztésében.

A kiegyezési törekvések erősödtek, de a politikai élet fő erői még várakoztak. A határozatiak vezetői ha valamikor, akkor a titkos szervezetet felszámoló, 1864. tavaszi letartóztatási hullámot követően óvakodtak minden politikai kezdeményezéstől, hiszen tudták, hogy a hatalom a fogságba vetettek vallomásai alapján bármikor lecsaphat rájuk is. Tisza 1864 őszén azt fejtegette ugyan Jókaihoz intézett nyílt levelében, hogy elítéli a politikai tétlenséget, de iránymutatása általánosságokra korlátozódott. Legfőképpen arra ösztökélte a vezetésre hivatottnak ítélt magyar politikai erőket, mindenekelőtt a középbirtokosokat, hogy biztosítsák a „szellemi fenségéget, a vagyont – főleg a hazai földnek birtokát – és a társadalom különböző rétegeinek összesimulását" mint a megmaradás és továbbjutás „sarkföltételeit".[34] Ha Tisza az alkotmányjogi problémákat kerülte is, sokatmondó volt, hogy a határozati derékhad szócsövének tekintett *A Hon* 1864 őszén már a legteljesebb természetességgel sorolta a következő országgyűlés legfőbb teendői közé „a közös ügyek" számbavételét.

---

[34] Idézi: TAKÁTS SÁNDOR, Jókai politikai pályafutása (In: Jókai Mór politikai beszédei. I.) Bp. 1925. LXXXVII.

Deák Ferenc hosszú időn át várakozást tanácsolt híveinek. Álláspontja nem talált osztatlan helyeslésre a volt felirati táborban sem. Eötvös József, aki ekkortájt felvázolta a birodalom trialista alapon való alkotmányos újjászervezésére irányuló tervét, már 1864 őszén el is szánta magát az önálló kezdeményezésre. Bécsben benyújtott emlékiratában azt javasolta, hogy az ínséggel kapcsolatos teendők megvitatásának szükségességét hozva fel indokul, hívják össze az új országgyűlést, amelyen azután kialakíthatókká válnak a kibontakozás feltételei. Kísérletének kudarca ellenére is helytelenítette Deák „tökéletes tehetetlenségre kárhozódását."[35] Deák valóban tartózkodott minden közvetlen bécsi kezdeményezéstől, de minden addiginál szorosabbra fűzte kapcsolatait a konzervatívokkal, akik a Forgách leváltását követő rövid megtorpanás után újrakezdték szívós küzdelmüket Schmerling pozícióinak megingatása és a császár bizalmának visszanyerése érdekében. Maga a kormányzat is élénk figyelemmel kísérte a konzervatívok és Deák között egyre szorosabbá váló kapcsolatot. Pálffy helytartó 1864 őszén szemmel látható egyetértéssel továbbította Zichy kancellárnak a pesti rendőrfőnök véleményes jelentését, amely közölve, hogy nem kerül sor az „Apponyi-párt" és a „Deák-párt" egybeolvadására, „a kormányzat szempontjából is kívánatosnak" ítélte,[36] hogy Deák megtartsa vezető szerepét az ellenzék élén, nehogy radikálisabb politikus kerüljön a helyébe. Valójában azonban már sokkal többről volt szó, mint Deáknak az ellenzék mérséklésére való felhasználásáról.

A vezető konzervatívok azt a tanulságot vonták le az Októberi Diploma hazai elutasító fogadtatásából és annak számukra oly súlyos következményeiből, hogy a siker érdekében meg kell elégedniök az előkészítő és a közvetítő szereppel. Az alkudozás formális vezetését, még inkább a kiegyezés tényleges megkötését át kell engedniök az 1848-as alapot 1861-ben megvédelmező Deáknak, aki – nem kevéssé akkori fegyvertényére támaszkodva – egyedül lehet képes többséget biztosítani az általuk már ismételten, de mindig eredménytelenül megkísérelt kompromisszum számára. Deák viszont, bármennyire közeledett is Apponyiék programjához, azt sohasem tette teljesen a magáévá. Még kevésbé volt hajlandó arra, hogy hazai befolyását kockáztatva nyíltan vállaljon közösséget az 1848-as átalakulás hajdani ellenfeleivel. Az együttműködést a konzervatívokkal ugyanakkor elengedhetetlennek ítélte, mindenekelőtt a császár bizalmának megnyerése szempontjából. Hiszen köztudott volt, mennyire viszolyog Ferenc József egy olyan alkotmányos lépéstől, amely a polgári parlamentarizmus érvényesülését mozdítja elő, kiváltképpen, ha az magyar önkormányzati törekvésekkel kapcsolódik egybe. Az adott viszonyok közt elképzelhetetlen volt, hogy bármilyen kompromisszumot célzó magyar kezdeményezés kedvező fogadtatásra találjon nála, ha nélkülözi a felséggjogai tisztelőinek, ugyanakkor a forradalmi és elszakadási törekvések kipróbált ellenfeleinek ismert magyar konzervatívok támogatását. Deák azonban a konzervatívok együttműködési készségét biztosítva is várt mindaddig, amíg kétségtelenné nem vált, hogy az uralkodó kész véget vetni Schmerling centralizációs kísérletének.

---

[35] BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF, Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868. Kiad. LUKINICH IMRE. Bp. 1941. 37.

[36] OL D 186. Kancellária, elnöki titkos iratok, 1864 – 3.

Schmerling vállalkozása, hogy a Habsburg-birodalom központosítását az alkotmányosság és az abszolutizmus sajátos társításával vigye keresztül, sikertelennek bizonyult. Mindinkább nyilvánvaló lett, hogy módszerei legfeljebb Magyarország gyötrésére, de sem megtörésére, sem megnyerésére nem alkalmasak. Mind szélesebb körben vált általánossá ez a felismerés a lajtántúli német liberálisok között. S annál több aggodalmat keltett, minél inkább fontosnak tartották a birodalom németországi erőkifejtése szempontjából is a magyarországi ellenállás leszerelését. Ehhez járult a Schmerling törekvéseivel ütköző cseh és lengyel ellenállás megerősödése, sőt a lengyel felkelés nyomán az ostromállapot elrendelésének „kényszerűsége'' Galíciában. A nagyhatalmú államminiszter kormányzata azonban nem csupán a birodalom struktúrájából eredő bajok orvoslására szükséges gyógyszereket nélkülözte. A politikai nehézségek mellett a dekonjunkturális jelenségek, a kapitalista fejlődés lendületét megtörő „nehéz évek'' is lehetetlenné tették az államháztartás egyensúlyának helyreállítását, noha felemás takarékossági intézkedéseivel, hadsereg-, adó- és kölcsönpolitikájával saját parlamentjét és a gazdasági élet számottevő erőit is maga ellen fordította. Parlamenti elszigetelődését gyors ütemben fokozta, hogy a liberális reformok sürgetői számára nyilvánvalókká váltak alkotmányosságának szűkre vont korlátjai. Mindezt betetőzték a külpolitikai kudarcok. A Habsburg-hatalom németországi pozícióinak erősítésére irányuló politikai akciói eredménytelenek maradtak. A Dánia ellen 1864-ben a „fegyverbarátság'' jegyében vívott háború következményei pedig egy közvetlen osztrák–porosz erőpróba lehetőségével is fenyegettek.

Négy esztendő kudarcsorozata lehetetlenné tette Schmerling számára, hogy sikerrel folytassa kötéltáncát a parlament és az udvar között a liberális polgárság és a konzervatív arisztokrácia kereszttüzében. Amikor 1865 tavaszán a birodalmi tanács képviselőházában jelentékeny német liberális erők is rohamra indultak ellene, Ferenc József már elhatározta az államminiszter leváltását. Az uralkodó immár bízott abban, hogy a konzervatív arisztokrácia újabb kibontakozási kísérlete elnyeri a Deák-vezette magyar politikai erők támogatását is, és így végre megszilárdul birodalmának egysége.

IX. FEJEZET

A KIEGYEZÉS (1865–1867)

1. DEÁK FERENC KIEGYEZÉSI AJÁNLATA

1865 elején amikor bizalmatlansággal vegyes reménykedéssel arról szállongtak hírek a magyar politikai vezető réteg köreiben, hogy Schmerling kénytelen eltekinteni a magyarországi közigazgatás és igazságszolgáltatás „oktrojjal", rendeleti úton történő szabályozásától, s a minisztertanács a császár kívánságának megfelelően az alkotmányjogi kérdések tisztázására országgyűlés összehívásának előkészítését határozta el, jelent meg Deák Ferenc *Adalék a magyar közjoghoz* című tanulmánya. A Csengery Antal közreműködésével írott műben Deák vitába szállt Wenzel Lustkandl 1863-ban megjelent államjogi munkájával, amely mintegy összegezte a Lajtántúlon az 1861. évi országgyűlési feliratok ellenében felhozott és a „jogeljátszás" puszta kinyilatkoztatásán túlmutató érveket. Deák mindenekelőtt annak az állításnak a tarthatatlanságát bizonyította be, hogy az 1848-as törvényeket keletkezésük körülményei miatt nem lehet jogérvényeseknek tekinteni. Ragyogó elemzéssel mutatta ki, hogy a kifogásolt mozzanatok (néhány követ utasításától eltérően szavazott, a főrendeknél közfelkiáltással hozott határozat is született) a Habsburg-hatalom által olyannyira megbecsült 1687. és 1723. évi trónöröklési törvények születésekor sem hiányoztak. Rámutatott, milyen önellentmondásba került Lustkandl, amikor arra hivatkozott, hogy az általa már eredendően jogerő nélkülieknek tekintett 1848-as törvényeket a magyar országgyűlés a trónfosztással érvénytelenítette. Finom gúnnyal utalt arra, hogy az osztrák államjogász ezzel az önkényuralomnak azt a „jogeljátszási" elméletét elevenítette fel, amelytől egyébként elhatárolódni igyekezett. A legtöbb érvet Deák annak az állításának cáfolására fordította, mely szerint Magyarország és az „örökös tartományok” között a történeti múltban reáluniós kapcsolat állott volna fenn. Hangsúlyozta, hogy az általa felségjognak tekintett külügy irányításának módja nem változtat azon a tényen, hogy „Magyarország közjogi tekintetben is önálló külön ország volt, melyhez a fejedelem külön szólott, s mely a törvényhozási tárgyakban királyával együtt, az osztrák népektől független s külön határozott”.[1]

A kiegyezésre törekvők aggódtak, hogy Deák határozott fellépése ártalmára lesz a kibontakozásnak. Kemény Zsigmond viszont egy 1865 januárjában írott levelében a kölcsönös jogok valamiféle „leltárához” hasonlította a tanulmányt, amelynek nagy a „gyakorlati haszna”, éppen akkor, „midőn a felek alkudoznak”.[2] Hogy Deák ezzel az alkotmányvédő nimbuszát nagyon is megerősítő munkával mennyire nem akadályt akart állítani a kompromisszum útjába, azt a figyelmes olvasó a tanulmány előszavából is megérthette. Abban ugyanis Deák sajnálatát fejezte ki, hogy Lustkandl „a megoldást nem a különböző nézetek és érdekek kiegyenlítésével akarja elérni”.[3]

Deák az 1860-as években mindenekelőtt azért sodródott fokozatosan a Habsburg-hatalommal kötendő politikai kompromisszum útjára, mert – Kossuthtal ellentétben – nem tudott eljutni a liberális reformerségtől a polgári demokratizmusig. Így képtelenné vált a nagybirtokos arisztokrácia uszályából a reformkorban kiszakadt haladó nemesség szövetségi politikájának megújítására, elengedhetetlen korszerűsítésére és a nemzetiségekre való kiterjesztésére. Pedig ez volt a feltétele annak, hogy bel- és külpolitikai félelmeit oszlató támaszt remélhessen az állami önrendelkezés biztosításáért és az alkotmányos berendezkedés kiépítéséért folytatandó küzdelem minden eshetőségére. A polgári demokratikus szinten megújítandó „érdekegyesítő” politika követelményeit mellőző Deák aggodalmai ezért is kerültek kölcsönhatásba a „kielégíthetetleneknek” ítélt népi tömegektől és nemzetiségektől elszigetelődő birtokos nemesi körök félelmeivel, kiútkereső szándéka pedig ezért is találkozott a gazdasági, társadalmi helyzetük stabilizálását a politikai konszolidációtól remélők vágyaival. Így vált Deák egyre inkább védtelenné annak a nagybirtokos arisztokráciának és értelmiségi segéderőinek a kiegyezésre való unszolásával szemben, amely a pozícióit biztosító Habsburg-hatalomhoz és a lajtántúli piachoz fűződő érdekeit nemzeti létérdekekké nyilvánította. (Mindehhez társult járulékos, de mégsem lebecsülendő személyes motívumként aggodalma unokaöccse, a titkos szervezkedésben részes Nedeczky István sorsáért, akit 1864. november 24-én halálra ítéltek. Halálos ítéletét 1865 elején azt követően változtatták 20 évi börtönre, hogy Deák kifejezte kiegyezési készségét az udvar megbízottjával a színfalak mögött folytatott személyes tárgyalásokon. Az olmützi várbörtönből azonban Nedeczky csak a kiegyezés tényleges megkötése után szabadult.)

---

[1] DEÁK FERENC, Adalék a magyar közjoghoz. Pest, 1865. 162.

[2] Idézi: FERENCZI ZOLTÁN, Deák élete. II. Bp. 1904. 415–416.

[3] DEÁK FERENC, Adalék a magyar közjoghoz. Pest, 1865. 4.

Deák államjogi munkájának megjelenése idején már biztosítékot kapott arra, hogy az udvarban kedvező fogadtatásra találna „kiegyenlítést" célzó kezdeményezése, sőt Ferenc József – elkerülendő az Októberi Diploma fogadtatásához hasonló csalódást és presztízsveszteséget – ezt a konzervatívok által sürgetett újabb fordulat előfeltételének tekinti. 1864 karácsonyát követően Augusz Antal báró, Albrecht főhercegnek, a császár nagybátyjának, a volt magyarországi főkormányzónak a bizalmasa kereste fel Deákot. Írásban rögzítette a magyar államférfinak a pragmatica sanctióra mint a Monarchia államjogi viszonyainak „alfájára és omegájára" épített, a „közös ügyek" körét, kezdésük módját és a jogfolytonosság helyreállításának a kívánatos menetét körvonalazó kibontakozási elképzeléseit és készségét a nemzetiségi kérdés rendezésének előmozdítására „az egyenjogúság" alapján. A tárgyalások folytatására magától a császártól felhatalmazást nyert Augusz két további látogatása alkalmával sor került a feljegyzés német fordításának szabatossá tételére és Deák azon nyilatkozatára, hogy a kibontakozás alkotmányos feltételeinek megteremtése esetén javaslatai a képviselőház teljes támogatására számíthatnak. Augusz báró Deáknál tett látogatásait nem sikerült teljesen titokban tartani, Kemény Zsigmond azonban egy, a tárgyalások jelentőségét kisebbítő magánlevelével gátat vetett az ezúton keresett kibontakozást esetlegesen keresztezni szándékozó bécsi hírverésnek.

A rendszerváltozás előkészítése a színfalak mögött több síkon folyt. A császár titkos audiencián fogadta a lajtántúli konzervatív körök bizalmát élvező Richard Belcredi gróf csehországi helytartót, s közölte vele, hogy kulcsszerepet szán neki az új rendszerben. Magyarországot illetően amellett, hogy a közigazgatási és igazságszolgáltatási reformoknak az országgyűlés elé terjesztésére határozat született, Zichy kancellár uralkodói megbízást kapott a katonai bíráskodás felfüggesztésének és az országgyűlés egybehívásának az előkészítésére. Zichy Hermann gróf, aki hatásköri konfliktusba is keveredett Pálffy Móriccal, mindezt egybekapcsolta a rendkívüli hatalommal felruházott helytartó menesztésének és a helytartótanács hagyományos jogköre helyreállításának az indítványozásával. 1865. április 5-én el is nyerte ehhez Ferenc József hozzájárulását. Pálffy tényleges leváltását azonban elhalasztották olyan események közbejötte folytán, amelyek végül is a provizórium egész vezérkarának a menesztéséhez vezettek.

A birodalmi tanács képviselőházában az 1865. március 27-én megkezdődött költségvetési vitában Schmerlinget a vártnál is hevesebb támadások érték. Schmerling, aki korábban oly sikerrel rémítgette az abszolutizmus visszatérésétől, illetve a konzervatív föderalisták kormányrúdhoz jutásától rettegő képviselőket azzal, hogy bukása a Februári Pátensre alapozott „alkotmányosságot" sodorná végveszélybe, most egy előzetes magánértekezleten lemondással fenyegetődzve sem tudta elhárítani politikája minden addiginál élesebb bírálatát. Noha néhány hónappal korábban még arra hivatkozva kért türelmet „magyar politikája" számára, hogy „egy annyira fölizgatott és szenvedélyekkel elárasztott országban igen nehéz oly férfiakat találni, akik hajlandók az ár ellen úszni", most felcsillantotta annak reményét, „hogy Magyarországban sokan, akik meg vannak győződve annak múlhatatlan szükségéről, hogy hazájuk Ausztriához szorosan csatlakozzék, és a birodalmi alkotmány végre Magyarországban is érvényre jusson... valahára elég bátrak is lesznek e meggyőződésük nyílt és hangos bevallására is".[4] Bírálói azonban nem érték be ennyivel. Kaiserfeld, az egyik kisebb liberális frakció vezetője, aki kezdettől fogva helytelenítette a „jogeljátszás" elméletére építő államminiszter „magyar politikáját", azt kívánta, tegyék lehetővé, hogy minden további halogatás nélkül összeülhessen a magyar országgyűlés, és létrejöhessen a magyar alkotmányos törekvéseket érvényesítő „kibékülés" a „birodalmi eszme elismerésének föltétele mellett".[5] Schmerling válasza korántsem volt mereven elutasító. Kijelentette, hogy Kaiserfeldhez hasonlóan rokonszenvez „a magyarországi szabadelvű párttal" (amin a bécsi publicisztika szóhasználatának megfelelően Deák táborát értette), de ellenfeleinek tekinti „az ókonzervatívokat", majd sajnálatát fejezte ki, hogy Magyarországon „a kiegyezést" nem az általa kívánatosnak tartott értelemben tekintik politikai célnak. Szerinte a kiegyezés feltétele, hogy „az 1848-diki törvényeket lényegesen revideálni kell, mégpedig oly irányban, hogy mielőtt érvényük elismertetik, az 1848-diki törvényekből mindaz kiküszöböltessék, ami alkotmányunkkal ellenkezik".[6] Schmerling megnyilatkozása nem maradhatott megválaszolatlanul annak a magyar politikai irányzatnak a részéről, amely a színfalak mögött tulajdonképpen már meg is kezdte a kiegyezési tárgyalásokat az udvarral. Annál kevésbé, hiszen a megingott hatalmú államminiszter – elejtve a „jogeljátszás" érvét – immár maga is kiegyezési ajánlatot tett, mégpedig az 1848-as törvények revíziójának és a konzervatívoktól való elhatárolódásnak a feltételével. Ajánlata azonban aligha mentesülhetett attól a gyanútól, hogy csak taktikai húzásról van szó. Deák és a konzervatívok együttműködése pedig egyfelől túlságosan messzire jutott ahhoz, hogy visszakozni lehetett volna, másfelől indokoltan vetettek úgy számot vele, mint a császári bizalom megnyerésének elengedhetetlen előfeltételével. Deákék nemcsak azért törekedtek a kibontakozás során Schmerling feltétlen mellőzésére, mert minden későn jött hajlandósága ellenére kielégíthetetlen igényű tárgyalófélnek ítélték, hanem azért is, mivel egy esetleges kiegyezési megállapodás nemzeti vívmányként való elfogadtatását Magyarországon messzemenően kompromittálta volna, ha annak megkötésében a birodalmi beolvasztó törekvések reprezentánsának tekintett államminiszter közvetlen szerephez jut.

---

[4] Magyar fordítását közli: Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ. III. 2. kiad. (továbbiakban: Deák Ferencz beszédei) Bp. 1903. 383., 388.

Deák megnyilatkozási készségére minden bizonnyal nagy hatással volt Augusz újabb látogatása. Nem tudjuk, melyik fél volt a tényleges kezdeményezője a Deák és a császár megbízottja között április 7-én lezajlott újabb tárgyalásnak. Ferenc Józsefet a kibontakozás feltételezhető siettetésére mindenekelőtt az a szakítással fenyegető nyílt konfrontáció ösztökélte, ami a saját és a porosz hatalom képviselői között a német szövetségi gyűlésben éppen a megelőző napokban alakult ki. Deákot pedig Schmerling burkolt ajánlata és Ferenc József arra alighanem közvetlenül utaló üzenete nyomán minden bizonnyal aggodalom fogta el, hogy a császár ismét államminisztere befolyása alá kerülhet. Erősen valószínűsíti ezt, hogy Augusz a látogatásáról adott jelentésében Deák „hűségének" és „lojalitásának" rendkívül erős magasztalása mellett azt hangsúlyozta, hogy a magyar államférfi csak egy, a pragmatica sanctióra, és semmiképpen sem „a februári alkotmányra" alapozó kibontakozási kísérletet hajlandó támogatni.

---

[5] Uo. III. 391.

[6] Uo. III. 395.

Ilyen előzmények után jelent meg 1865. április 16-án a *Pesti Napló* hasábjain névtelenül Deák „húsvéti cikke". A szerző kiléte hamarosan köztudottá vált. Deák kitűnő taktikai érzékét dicséri, hogy egy bécsi lap állításaival vitatkozva tette nyilvánvalóvá készségét az 1848 tavaszán alkotott államjogi törvények revíziójára. Mert közvetlen utalás nélkül is ezt jelezték azok a megállapításai, amelyek szerint „arra kell törekedni, hogy mind a birodalom biztonsága teljesen eléressék, mind a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig fenntartassanak...", illetve „készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztonságával összhangzásba hozni". A jogokat és a kötelezettségeket egyaránt a pragmatica sanctióból eredeztető Deák egyfelől eddigi alkotmányvédő alapállását érdemlegesen módosítva elsődleges fontosságú céllá „a birodalom szilárd fennállását" emelte, „melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni". Másfelől arra figyelmeztetett, hogy a „Magyarország alkotmányos fennállását" biztosító jogokból és törvényekből „többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatásának biztosítása múlhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem czélszerű". Deák a megegyezésre való készségét hirdetve Schmerlingre mért oldalvágásként szólt arról, hogy a történelmi múltban a Habsburg-ház és a magyar nemzet között többnyire egyes „osztrák államférfiak" teremtettek konfliktust, aminek feloldását a káros befolyás kiküszöbölése és az uralkodó igazságszeretetének szabad megnyilatkozása biztosította. Schmerling birodalmi tanácsbeli ellenfeleire sem hatástalanul újítva meg a forradalmasodó reformellenzék hajdani követelését, a kibontakozás alapfeltételei közé sorolta, hogy „a lajtántúli országok alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen biztosíttassék".[7]

Május 8-án, amikor a birodalmi tanács képviselőháza leszavazta a két tűz közé került Schmerling költségvetési indítványát, Deák már ajánlata kifejtésénél tartott. Apponyi György gróf bécsi lapja, a *Debatte* május 7. és 9. között kiegyezési tervet ismertetett. A *Pesti Napló* két hét múlva közölte, hogy a cikksorozat Deák álláspontját fejtette ki. Ennek a „májusi programnak" a legfőbb elemei megtalálhatók az Apponyi által 1862-ben összefoglalt konzervatív emlékiratban. Deák azzal jórészt összhangban nyilvánította közösnek az „uralkodó háztartását", továbbá a külügyet, a hadügyet és a fedezetüket szolgáló pénzügyet, s foglalt állást a közös vám- és kereskedelmi politika szükségessége mellett. A „közös ügyek közös intézését" a lajtántúli és a magyarországi parlament egyenjogú küldöttségeire kívánta bízni. Hangoztatta, hogy a mindezek alapján létrehozandó kiegyezés feltételezi egy magyar kormány kinevezését, a magyar, az erdélyi és a horvát országgyűlés összehívását, az utóbbiak felszólítását arra, hogy képviseltessék magukat a magyar országgyűlésen, továbbá az új államberendezkedés alapelveinek kialakítását az uralkodó és az országgyűlés leiratai, illetve válaszfeliratai útján, majd a koronázást, végül pedig az új törvények megalkotását és szentesítését. Apponyi hajdani emlékiratának két nevezetes mozzanatát Deák egyelőre hallgatással mellőzte. Nem szólt konkrétan az 1848-as törvények módosításáról és pontosan arról sem, milyen felségjogok illessék meg az uralkodót az új államszerkezetben.

2. ALKOTMÁNYOS FORDULAT ÖNKÉNYURALMI ELŐKÉSZÍTÉSE

Deák Ferenc Bécsben névtelenül megjelentetett „májusi programjának" harmadik részét, amelyben a delegációkkal és az alkotmányossághoz való visszatérés kívánatosnak ítélt menetével foglalkozott, a rendőrség tilalma következtében a hazai lapok nem közölhették. Az eltiltás hatályban maradt azután is, hogy a *Pesti Napló* két hét múltán felfedte:

---

[7] Uo. III. 406.

a Ludassy Mór által közreadott cikksorozatban kifejtettek „hűen" tükrözik Deák nézeteit, s a harmadik rész hazai közlését „egyedül a sajtóviszonyokból származó akadály gátolta".[8] Ezzel Kemény Zsigmond lapja nemcsak a sajtószabadság hiányát panaszolta, hanem az üldözött ellenzékiség pecsétjét ütötte rá Deák kiegyezési ajánlatára, a megítélésében bizonytalankodó hazai politikai közvéleményre semmiképpen sem hatástalanul. Szükség is volt rá. Az önkényuralmat kiszolgáló Kecskeméthy azt jegyezte naplójába, hogy „Deáknak a Debattéban közlött programja elég ó-conservatív. Ama szép fictióból indult ki, hogy minden rosszat a ministerek tesznek, minden jót a fejedelem".[9] A kiegyezést nagyon is sürgető Eötvös Deákot következetlennek ítélte, „magáról a programról" pedig az volt a véleménye, hogy „practicus része rendkívül gyenge s nem practicus".[10] Az 1861. évi országgyűlés nagy tekintélyű elnöke, Ghyczy Kálmán nem minden szemrehányás nélkül írta Deákhoz intézett magánlevelében, hogy „meredek lejtőn indult meg". S noha az adott viszonyok között „az ország közvéleményét" nehezen megítélhetőnek mondta, figyelmeztette az utolsó országgyűlés jogvédő feliratainak a szerzőjét annak tekintetbevételére, hogy „az 1861-ik esztendei erős elhatározást" meggyengítő „politikai atmosphera az egész országban éppen Pesten a legegészségtelenebb".[11] Deák fellépését azonban hamarosan követte a Schmerling nevével fémjelzett kísérlet látványos bukása, amit a valóságosnál is nagyobb mértékben az ő érdemének tekintett a kiegyezést szorgalmazó politikai erők egyoldalú befolyásának alávetett közvélemény, s ez jórészt elcsitította a kritikai hangokat.

A birodalmi tanács képviselőháza nemcsak a költségvetési vitában, hanem alkotmányjogi kérdésben is leszavazta Schmerlingéket, félreérthetetlen jelét adva annak, hogy véget kíván vetni a parancsuralmi kormányzás lehetőségének, és a félalkotmányos szisztémát a birodalmi tanács polgári parlamentáris jogokkal való felruházása révén alkotmányos rendszerré kívánja fejleszteni. A parlamenti kudarcok sorozatát hamarosan személyi változások követték. Június végén sor került Zichy Hermann gróf magyar és Nádasdy Ferenc gróf erdélyi kancellár felmentésére, illetve Rainer főherceg miniszterelnök távozására és a kulcspozíciót betöltő Schmerling államminiszter lemondására. Magyar kancellárrá 1865. június 26-án a császár Mailáth Györgyöt nevezte ki, akit a konzervatív csoport tagjai közül azért becsült különösképpen, mert az 1861. évi országgyűlés végnapjaiban szót mert emelni az Októberi Diploma védelmében. Az erdélyi kancellária irányítására gróf Haller Ferenc tábornok kapott megbízást. Július 1-én számolták fel a katonai bíráskodást, és állították vissza a helytartótanácsnak a provizórium bevezetése előtti hatáskörét. Vezetése Pálffy Móric gróf kezéből báró Sennyey Pálba került.

---

[8] *Pesti Napló*, 1865. május 23.

[9] Kecskeméthy Aurél naplója 1851–1878. Kiad. Rózsa Miklós. Bp. 1909. 187.

[10] Báró Eötvös József, Naplójegyzetek – gondolatok. 1864–1868. Kiad. Lukinich Imre. Bp. 1941. 103.

[11] Közli: Deák Ferencz beszédei. III. Bp. 1903. 429–430.

Schmerling és minisztertársai még megtartották tárcájukat az A. Mensdorff-Pouilly gróf külügyminiszter vezetésével szervezett átmeneti kormányban. Tényleges leváltásukra 1865. július 27-én, a birodalmi gyűlés berekesztésének és a Richard Belcredi gróf vezetésével felállított új kormány hivatalba lépésének a napján került sor. Az előző kabinetből csak a császár személyes bizalmát élvező Mensdorff-Pouilly gróf külügyminiszter és Carl von Franck lovag hadügyminiszter tartották meg tárcájukat. Ismét bekerült a kormányba Esterházy Móric gróf, tárcanélküli miniszter, aki az előző kabinetben mindinkább Schmerling ellenlábasának szerepét töltötte be. Belcredi miniszterelnök az államminisztérium és a rendőrminisztérium közvetlen irányítását is magára vállalta, ami a birodalom adott kormányzati struktúrájában kivételesnek mondható hatáskört biztosított számára. Ferenc József azonban mindjárt az új kormány hivatalba lépésekor egyértelművé tette, hogy a politikai irányítást és minden érdemi döntést továbbra is önmagának tart fenn. Ez egyszerre tanúsította autokrata törekvéseinek a továbbélését és azt a feltételezését, hogy egyedül az a célszerű, ha a kompromisszumot kereső magyar politikai erőkkel folytatandó tárgyalások vezetését maga tartja kézben. Az új kormány első ülésén legfőbb „alaptétellé" emelte „a Monarchia egységének" követelményét, külön is felszólítva a minisztertanács magyar tagjait, Esterházyt és Mailáthot, hogy „ezen alapelv mellett minden erővel tartsanak ki, nevezetesen saját szűkebb hazájuk ellenében is, ahonnét bizonyos támadásoknak lesznek kitéve, és ahol bizonyos ellenállásra fognak találni".[12]

A kormányváltozás célja ez esetben tényleges rendszerváltozás előkészítése volt. A császár és új kormánya az olyannyira fenyegetettnek érzett birodalom egységének a biztosítását mindenekelőtt „a magyar kérdés" rendezésétől remélte. Csak a Belcredi-kormány hivatalba lépését követően jött létre az osztrák–porosz háborút egyelőre elhárító gasteini kompromisszum Schleswig és Holstein kérdésében. Aligha kétséges, hogy a Habsburg-hatalom elsősorban azért hátrált meg Gasteinban (érdemileg ugyanis ezt történt), mert nemzetközi pozícióit megszilárdítva a lehető legkevesebb áldozat árán kívánta megkötni a kompromisszumot az immár a kiegyezés útjára terelhetőnek ítélt Magyarországgal. Majd az így regenerált birodalom megnövekedett erejével kívánt a következő menetben a nemzetközi porondon fellépni, mindenekelőtt a németországi hegemónia biztosítását célzó küzdelemben.

Ferenc József 1865. szeptember elején az erdélyi országgyűlés november derekára történt egybehívásával és a már korábban összehívott horvát országgyűlés üléseinek elnapolásával folytatta az alkotmányos fordulat nagyon is súlyos ellentmondásokkal terhes előkészítését. Szeptember 17-én a lajtántúli Landtagokat egy késő ősszel tartandó ülésszakra, a magyar országgyűlést pedig december 10-ére hívta össze. Három nappal később császári manifesztum jelentette be a Februári Pátens „felfüggesztését" és a központi parlament szerepét betöltő birodalmi tanács működésének a szüneteltetését. Mindez elsősorban azt jelentette, hogy Ferenc József és kormánya a Februári Pátensre alapozott félalkotmányos megkötésektől is mentesen kívánja „a magyar kérdés" rendezését és a birodalom újjászervezését keresztül vinni. Magyarországon az országgyűlés egybehívásában a politikai vezető réteg többsége az alkotmányos kibontakozás zálogát látta, a Februári Pátens felfüggesztését pedig mint a német hegemóniát célzó birodalmi centralizációs politika feladását üdvözölte. A lajtántúli osztrák-német liberálisok viszont „a felfüggesztés" politikájában az abszolutisztikus és a rendi restaurációs erők alkotmányellenes, a birodalom egységét végveszélybe sodró összefogásának érvényesülését látták, és ennek megfelelően tiltakoztak ellene már a tartománygyűlések előtt, majd azoknak a vitái során is. Másként foglaltak állást a lajtántúli szláv és olasz politikai erők. A cseh Palacký, aki Deák kezdeményezésének ismeretében 1865 tavaszán írott cikksorozatában azt jósolta, hogy a birodalom dualista átszervezése a pánszlávizmus életrekeltője lesz, még mindig egy föderalista jellegű kibontakozást szorgalmazott. A cseh–morva, a lengyel, az ukrán, a délszláv és az olasz többségű tartománygyűlések elfogadták a szeptemberi manifesztumot. Ezt nem egy közülük, így a prágai, a helyileg kisebbségbe szorult németekkel vívott éles küzdelem után tette meg. Java részük azonban konkrétumokat, mindenekelőtt tényleges önkormányzati jogokat követelt.

---

[12] Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. VI. Abteilung. Das Ministerium Belcredi. 1. (Bearb. von Horst Brettner-Messler) Wien, 1971. 4. (Fordítás a német eredetiből).

Belcredi tulajdonképpen olyan átalakulásra törekedett, amelynek eredményeképpen a nemzetek fölé emelt dinasztia az arisztokrácia segítségével kormányozza a birodalom egymást egyensúlyozó két felét, a föderatív szerkezetű „nyugatit" és a magyar korona égisze alatt egyesítendő „keletit". Mindez magában rejtette annak a lehetőségét, hogy mind a polgári alkotmányos föderatív, mind a polgári alkotmányos dualista „megoldást" szorgalmazók egyben-másban konfliktusba kerüljenek a Schmerling-szisztéma felszámolásában általuk támogatott Belcredi kibontakozási terveivel.

A Belcredi-kormány hivatalba lépésétől kezdve nyilvánvaló volt, hogy a fordulat keresztülvitelében taktikusan ugyan, de nagyon is messzemenően kívánja érvényesíteni az önkényuralom eszközeit. Míg a Lajtántúlon ez elsősorban a központi parlament feloszlatását jelentette, addig Magyarországon – ahol a korábbi államjogi fejlődés eredményeként minden kibontakozási terv mellőzhetetlen tényezőjévé vált az országgyűlés – mindenekelőtt a politikai megnyilatkozási és szervezkedési lehetőségek szigorú korlátozását.

A kormányzat nem bízott a kiegyezésre ténylegesen törekvő magyar politikai erők önfegyelmében, még kevésbé abban, hogy a politikai szabadságjogok érvényesülésének teljesebbé tétele nem vezetne-e az 1860–61-ben tapasztalt ellenlökés megújulásához. A legfőbb biztosítéknak azt tekintették, hogy a császári csendőralakulatokat nem vonták ki Magyarországról a kiegyezés megkötéséig, s Erdélyből még akkor sem, az itt állomásozó katonai erőkkel pedig a kizárólag és közvetlenül a császárnak alárendelt hadparancsnokságok rendelkeztek. Mailáth Györgynek még azt sem sikerült kivívnia, hogy a rendőrminisztérium ismerje el a magyarországi egyleti ügyekben az udvari kancellária illetékességét. A „sajtóvétségek” dolgában az a Zichy kancellárságának végnapjaiban született rendelkezés maradt hatályban, amelyik az 1852-ben kiadott szigorú önkényuralmi szabályzat érvényesítését írta elő. Az pedig lehetőséget adott minden, „az egységes osztrák birodalmi kapcsolat, az osztrák birodalmi, avagy az országos alkotmányok, az osztrák birodalmi, vagy az országos közigazgatás” elleni felszólalás kemény megtorlására.[13] A katonai bíróságok által sajtóvétség miatt hozott ítéletek következményeitől az elítélteket mentesítették ugyan, de a sajtó nem vált szabaddá. Nem az öncenzúra működött csupán, amelyet még a formálódó Deák-párt egységét a belső polémiától féltő Eötvös is gyakorolt, magánlevelében hangsúlyozva, hogy „lapom kevésbé oppositionalis, mint azt magam is kívánnám”[14]. A hatalom is határt szabott az ellenzékiségnek: megakadályozta, hogy nem kívánatos érvek vagy követelések a sajtó útján elterjedve keresztezzék a kiegyezési törekvéseket. 1865 augusztusában a rendőrség azért foglalta le a *Törvényszéki Csarnok* című, a szélesebb olvasóközönséghez el sem jutó jogi szakfolyóiratot, mert cikket közölt a megyei autonómia helyreállítása érdekében.

A kormányrúdhoz jutott konzervatívok az 1860–61-ben tapasztaltak nyomán kiegyezési törekvéseik érvényesítése szempontjából a legfontosabbnak az önkormányzati testületek politikai működésének megakadályozását tekintették. Alaposan megrostálták, széles körű személycserével céljaik érdekében teljesen megbízhatóvá formálták az anyagi kedvezésekkel is hajlékonnyá tett főispáni kart. Mailáth kancellár 1865. augusztus 26-i utasítása a reformkori hírhedt adminisztrátorokénál is messzebbmenő jogokat biztosított a főispánoknak. A főispán nemcsak a megyei közigazgatás teljhatalmú irányítójává vált, aki a „rend” fenntartása érdekében az illetékes katonai hatóság közbejöttével a fegyveres erőt is igénybe vehette, hanem jogot nyert a megyei tisztviselők fizetésének a szabályozására, sőt állásukból való felfüggesztésükre és helyettesítésükre is, mégpedig teljesen saját belátása szerint. Csupán az első alispánságra javasolt személy megbízásához kellett előzetes kormányszéki jóváhagyás. Mailáth „az országgyűlési tárgyalások mielőbbi nyugalmas megkezdésének" érdekével indokolta[15] azt, hogy a provizórium idején kialakított megyei közigazgatási és igazságszolgáltatási szerkezetet tartották fenn az önkormányzati elemek teljes mellőzésével. Ezzel a céllal állt összhangban az is, hogy a városi törvényhatóságokban a főispánokét megközelítő hatáskörrel rendelkező királyi biztosoknak jogukban állt a külső tanácsok struktúrájának átalakítása, ugyanakkor kötelesek voltak megakadályozni, hogy működésük során bármilyen politikai kérdést akár csak érintsenek is.

---

[13] Magyar Országos Levéltár, Bp. (továbbiakban: OL) D 191. Helytartótanács, elnöki, személyesen kezelt iratok. 1865–II–15–49204.

[14] Idézi: ANTALL JÓZSEF, Eötvös József Politikai Hetilapja és a kiegyezés előkészítése 1865–1866. *Századok*, 1965. 1105.

A megyei önkormányzat helyreállításának mellőzése különösen nagy felzúdulást keltett, és nem kis zavart támasztott még Deák táborában is. A *Pesti Napló* csitító cikkei, köztük Lónyay Menyhértnek a kormányzat eljárását mentegető írása sem csillapította a kedélyeket. Csengery Antalnak saját fivére jelezte, hogy nem számíthat képviselővé választására, ha nem határolja el magát a megyei önkormányzaton esett sérelem palástolóitól. Csengery – közismerten Deák bizalmasa – válaszlevelében azzal igyekezett leszerelni az aggályoskodókat, hogy „se arról nincs szó, hogy a megyéktől megváljon a nemzet; se arról, hogy az egyezkedés előtt a törvényes állapot vissza ne állíttassék. Úgy tudom, hogy a kormány a teljes törvényes állapot visszaállítására vállalkozott. Csak e föltétel alatt bírja Deák és pártja támogatását".[16] A vita, amelybe már a főispáni teljhatalom miatti panaszok is belevegyültek, számos olyan elvi állásfoglalást is felszínre hozott, amelyben helyet kaptak az adott sérelmen túlmutató aggodalmak is. Mind Eötvös, mind Tisza hangsúlyozta annak az elengedhetetlen szükségességét, hogy a megújítandó államberendezkedésben a parlamentnek felelős kormány és a helyhatósági, mindenekelőtt a megyei önkormányzat egymást feltételező, sőt kiegyensúlyozó szerephez jusson. Félreérthetetlen volt azonban aggodalmaik különbözősége. Eötvös mindenekelőtt azt kívánta elhárítani, hogy olyan kompromisszum szülessék, amelyben a megyei önkormányzat hívei a konzervatívokkal a felelős parlamentáris kormányrendszer rovására alkusznak meg. Tisza viszont elsősorban annak a lehetőségét akarta kizárni, hogy a központi hatalmi szervek az uralkodói abszolutizmus érvényesítőivé váljanak. Hivatkozás nélkül ugyan, de messzemenően támaszkodott Kossuth alkotmányjavaslatának érveire és konkrét indítványaira, mellőzte azonban annak az általános választójogot és a nemzetiségi egyenjogúság kiteljesítését a demokratikus önkormányzati rendszer alapkövetelményévé emelő állásfoglalását.

---

[15] Idézi: SASHEGYI OSZKÁR, Az abszolutizmuskori levéltár. Bp. 1965. 118.

[16] Csengery Antal összegyűjtött munkái. IV. Bp. 1884. 267–268.

Deák és köre megbékélt azzal, hogy a hatalom birtokosai az adott szakaszban ragaszkodnak a Lajtántúlon a központi parlament, Magyarországon a megyei önkormányzati testületek mellőzéséhez. Salamon Ferenc szerint ,,nyilvános titok volt, hogy felsőbb körökben, hol az egész új fordulat terve és programja elkészült, múlhatlan föltételül volt kikötve, hogy a megyék helyre ne állíttassanak" az országgyűlést megelőzően.[17] Deákék azonban mindenképpen kerülni akarták, hogy az oly nevezetes döntésre egybehívandó országgyűlés legalitását valaha is kétségbe lehessen vonni. Az alkalmazni kívánt 1848-as törvény úgy intézkedett, hogy a választások lebonyolítását irányító ,,középponti választmányokat" a megyei közgyűlések, illetve a városi tanácsok válasszák meg. A megyei közgyűlések egybehívása azért is elkerülhetetlenné vált, mert azt a tervet, hogy az 1861-ben választott ,,középponti választmányok" megbízatását élesszék fel, Deák határozottan ellenezte. Sor is került az önkormányzati testületek egybehívására, ám azzal a feltétellel, hogy a közgyűlések politikai vitába nem bocsátkozhatnak. A formális funkciójú közgyűlésekre sereglőket a kiegyezés szorgalmazói azzal igyekeztek önkorlátozásra bírni, hogy ennek a parancsolt rendszabálynak a megszegése veszélyeztetné az országgyűlés megtartását. Mailáth kancellár pedig bizalmas körlevélben nemcsak tanácsokkal halmozta el főispánjait ugyanennek a célnak az elérése érdekében, hanem szabad kezet is biztosított nekik annak megakadályozására, hogy ,,az ország nyugalmát s a józan mérséklet eddigelé ünnepelt diadalát" ellenzéki ,,kifakadások" veszélyeztessék.[18] Azt kívánta, hogy ,,bizalmas úton" igyekezzenek megnyerni a bizottmányok tagjait minden politikai vita mellőzésére, de sikertelenség esetére felhatalmazást kaptak a bizottmány feloszlatására és az 1861-ben alakított „középponti választmány" felélesztésére, szükség szerint kiegészítésére, sőt arra is, hogy minden választás mellőzésével egybehívandó „bizalmas értekezleten" maguk alakítsák meg a képviselőválasztást irányító testületet. Végül is tiltakozásoktól korántsem teljesen mentes légkörben, de érdemleges politikai vélemény nyilvánításának lehetőségétől megfosztott, közvetett és közvetlen hatalmi nyomásnak kitett közgyűléseken alakították meg a „központi választmányokat". Élükre – az 1848-as törvények betűinek megfelelően – a megyékben az alispánok kerültek, de korántsem az egykori törvényhozói szándéknak megfelelően a közgyűlési többség politikai akaratát érvényesíteni képes személyiségek, hanem a főispánok alárendeltjei. Arra, hogy a hatalom nem riad vissza a nyakas alispánok leváltásától, gróf Forgách Antal, a volt kancellárból lett új főispán az ellenzéki hangulatú Nógrádban még a közgyűlés összehívása előtt mutatott példát.

---

[17] SALAMON FERENC, Az országgyűlés története 1865-ben (In: Országgyűlési Emlékkönyv. Szerk. FARKAS ALBERT) Pest, 1867. 71.

[18] Idézi: SASHEGYI OSZKÁR, Az abszolutizmuskori levéltár. Bp. 1965. 120.

3. AZ ÚJ ORSZÁGGYŰLÉS

A magyarországi választásokon nem léptek fel szervezett pártok. A hajdani felirati tábor magja körül csoportosult, immár Deák-pártként emlegetett irányzatnak kedvezett a politikai vezető réteg nagy részét mind mélyebben átható kiegyezési készség, de ez az irányzat élvezte a kormányzat közvetett és közvetlen támogatását is. A szűk társadalmi bázisa folytán önálló választási sikerre nem számító konzervatív csoport minden rendelkezésére álló eszközzel Deákék választási győzelmét igyekezett biztosítani. A kortársak révén is jól tájékozott Beksics Gusztáv, a kiegyezés magasztalója így írt annak bizonyítására, hogy a konzervatívok korántsem saját csoportérdekeikért küzdöttek: „A választásokat Mailáth úgy intézte, hogy szinte minden esetben a Deák-párt jelöltjeit támogatta."[19] Ez a támogatás a főispánok által befolyásolt jelölésektől a nagyon is egyenlőtlen feltételű korteshadjáraton át a katonai beavatkozásokra vezető véres összeütközésektől sem mentes választásokig valóban igen sokoldalúan érvényesült. Gyakorlatilag elkerülték azt, hogy a konzervatívok és a Deák-párt jelöltjei egymás esélyeit rontsák, túlnyomó részben közös erővel az utóbbiakat támogatták, de előfordult még a Deák-párt jelöltjének visszaléptetése is. A konzervatívok fegyvertárába tartozott a korlátozó rendszabályok érvényesítése mellett a színfalak mögötti csábítás minden eszköze, a tényleges vesztegetés éppen úgy, mint az általános és a nagyon is személyhez szóló ígérgetés. Noha nem kevéssé az ő tanácsukra a Habsburg-hatalom már az Októberi Diploma kiadását követő időktől kezdve a korábbinál is tudatosabban állította magyarországi politikai céljai szolgálatába a címek és kitüntetések adományozását, a nemesítést és a rangemelést, 1865 ősze és a koronázás közti időben ezeknek eladdig szinte páratlan áradatában részesültek az arra érdemesnek ítéltek. Mindehhez járult az, hogy a Deák-párt propagandájával lényeges kérdésekben is szembeforduló érvelés az adott sajtóviszonyok között a választások előtt igen szűk teret kapott.

---

[19] BEKSICS GUSZTÁV, I. Ferencz József és kora (In: A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. X.) Bp. 1898. 636.

A határozatiak balszárnyának nem volt önálló publicisztikai fóruma, a párt hamarosan balközép néven emlegetett törzsének vezetői pedig a választást megelőző hetekben akkora lojalitással nyilatkoztak Deák politikájáról, hogy hírek röppentek fel a két irányzat közelgő fúziójáról, sőt itt-ott már arról véltek tudni, hogy „a Határozati Párt megszűnt”.[20] Tiszáék valójában nem is kívánták, és nem is merték útját állni a Habsburg-hatalommal kötendő kompromisszum létrejöttének, mert elhatárolódva a nemzetiségekkel való összefogást célzó érdemleges erőfeszítésektől és szembefordulva a demokratikus erők térhódító törekvéseivel, maguk is valamiféle „kiegyezés” útján keresték a kibontakozás lehetőségét. Aggodalmaikat jól tükrözte *A Hon* kardoskodása az adott választási cenzus fenntartása mellett azok ellenében, akik a választójog kiterjesztése útján szerintük „az értelmetlen tömeg segélyével a demokráciát a demokráciával akarják tönkretenni”.[21] A volt Határozati Párt vezetőinek meglehetős passzivitását, politikai megnyilatkozásaikban az általánosságokra való korlátozódást erősen motiválta, hogy többen közülük – így maga Tisza Kálmán, s az alvezérének tartott Podmaniczky Frigyes is – jól tudták, hogy a hatalom kompromittáltaknak tekinti őket a titkos szervezet súlyos ítélettel csak az év elején megtorolt „összeesküvésében". Mindez érthetővé teszi, hogy az ellenzéki Podmaniczky a választások után miért vallott így naplójának: „Őszintén szólva nem szerettem volna, ha a volt határozati párt többségre bír vala szert tenni."[22]

---

[20] Eger, 1865. október 12. Idézi: SEBESTÉNY SÁNDOR, Csiky Sándor politikai pályafutása (Bölcsészdoktori értekezés az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában) Bp. 1971. 141.

[21] *A Hon*, 1865. október 10.

A volt határozatiak derékhadát irányító politikusoknak ezzel, a Deák-pártnak udvariasan utat nyitó magatartásával ellentétben a balszárny, amelyet a publicisztika nem minden lejárató felhang nélkül egyre általánosabban „szélsőbalként" emlegetett, a provizórium idején elszenvedett súlyos csapások ellenére kemény választási harcba bocsátkozott, hogy legalább fórumot biztosítson a „helytállás" híveinek a képviselőházban. A „szélsőbalhoz" húzó jelöltek rendkívüli nehézségekbe ütköztek. A börtönből kevéssel korábban szabadult, feltehetően hatósági nyomás alá került Németh Albert lehetetlennek mondotta annak megmagyarázását, miért nem fogadhatja el a tiszanánaiak által „biztosként" felajánlott mandátumot. Szilágyi Virgil pesti indulását eleve esélytelenné tette a sajtótámogatás, sőt szinte minden érdemleges megnyilatkozás lehetőségének a hiánya. Kubinyi Ferencet a választáson gróf Czebrián László állítólag 25 ezer forint feláldozása és a gróf Forgách Antal főispán vezényletével felsorakoztatott közigazgatási apparátus, a csendőrség, sőt a katonaság támogatása árán is csak néhány szavazattal győzte le. Kubinyi annak nyomán mondott le a Tudományos Akadémia matematikai és természettudományi osztályának elnökségéről, hogy a választási petíciója feletti döntés alkalmával minimális szótöbbséggel – szerinte Deák kívánságára – csak a többségi párt akadémikus tagjai szavazatainak a segítségével ítélték az erőszakkal szerzett mandátumot a teljesen súlytalan Czebrián grófnak. A demagógia vádjával leginkább a „szélsőbal" jelöltjeit illették a kiegyezést szorgalmazó sajtóban. Csiky Sándornak Egerben az 1848-as törvény adta lehetőségekre hivatkozva, a helytartótanács „tilalma" ellenére „titkos választáson" elért győzelméről a *Pesti Napló* levelezője egyenesen azt írta, hogy „a scena bennünket a francia forradalom jeleneteire emlékeztetett".[23] Lónyay Menyhért is aligha a naplójába rótta csupán a választási agitáció napjaiban, hogy még „a magyarul nem tudó", 1861 óta miniszterként fungáló Esterházy Móric gróf is „százszorta magyarabb, mint a kozmopolitikus eszmékkel saturált Jövő-pártiak, kik csak a demagógia csillogó árnyképei után kapkodnak".[24] A rágalmak visszaverésére a „szélsőbalnak", amely lapját, a *Jövő*-t már régen elvesztette, tényleges lehetősége nem volt. Feltehetően a határozati balszárny köreiből indult ki az a kezdeményezés, hogy a választók az 1861-ben „helytálló", de feloszlatott képviselőház tagjaira adják voksukat. A kiegyezési tervek sikere szempontjából veszélyesnek ítélt indítványt maga Deák igyekezett elhárítani azt hangsúlyozva, hogy az előző országgyűlés elveinek helyeslése nem vonja szükségképpen magával a személyekhez való ragaszkodást is, sőt az erkölcsi kötelezés az 1861-es képviselőház tagjainak újraválasztására „a választási szabadság" „jogtalan korlátozása" lenne.[25]

---

[22] PODMANICZKY FRIGYES BÁRÓ, Naplótöredékek 1824–1887. III. Bp. 1887–1888. 234.

[23] *Pesti Napló*, 1865. november 29.

A választásokon végül is valóságos földcsuszamlás következett be. Négy évvel az előző országgyűlés feloszlatása után az akkor megválasztott képviselőknek alig a felét választották újra. A később érkezett erdélyiekkel együtt így az országgyűlés többsége olyan képviselőkből állt, akik személy szerint nem kötelezték el magukat az 1861. évi megnyilatkozások mellett. A kiegyezési törekvések erősödése a politikai vezető rétegekben, a tudatformáló eszközök monopolizálása és a tömegek egyoldalú befolyásolása az adott választási feltételek között a Deák-párt győzelmét hozta. A mandátumok megoszlása, ami a kis többséggel elnyert kerületek nagy számát tekintve korántsem volt azonos a szavazatokéval, azt tanúsítja, hogy a választójoggal rendelkezők többsége lehetővé kívánta tenni Deák kibontakozási kísérletét. Podmaniczky feljegyzései szerint az 1865. december 14-én megnyitott országgyűlés képviselőházának 21 tagját számították a „szélsőjobboldalt" képező konzervatív csoporthoz, 180-at a Deák-pártnak is nevezett „jobbközéphez", 94-et a Tisza Kálmán mögött gyülekező „balközéphez" és 20-at a Böszörményi László körül csoportosuló „szélsőbalhoz", míg néhányan „sehová sem" csatlakoztak. Az erdélyi képviselők megérkeztével a Deák-párt többsége valamelyest tovább nőtt. A társadalmi összetétel tekintetében 1861-hez mérten nagyarányú változás nem következett be, de tovább növekedett az arisztokraták aránya. 1848-ban a képviselőknek csak 6%-a, 1861-ben már 13,3%-a, 1865-ben pedig 16,5%-a volt arisztokrata. Míg az első népképviseleti országgyűlésen tehát csak minden 17-ik, a kiegyezés útjára lépőben már minden 6-ik képviselő arisztokrata volt. A különböző kategóriájú birtokos nemesek aránya az előző országgyűléshez mérten némileg csökkent, de még mindig 62,4%-ot tett ki, míg a polgári és értelmiségi képviselőké együttesen csak valamivel haladta meg az összes képviselők egyötödét.

---

[24] Közli: Deák Ferencz beszédei. III. Bp. 1903. 470.

[25] Uo. III. 462–464.

Az összlakosság nemzetiségi megoszlásához mérten az új képviselőházban is igen alacsony volt a nem magyar nemzetiségű képviselők aránya. Jelentő változást ebben az erdélyi képviselők megjelenése sem hozott. A konzervatívok javaslatainak megfelelően az uralkodó nemcsak Schmerling választási szabályzatát, hanem az 1848-ban törvénybe iktatottat is mellőzte, és az utóbbi által már hatálytalanított 1791. évi erdélyi 11. törvénycikk alapján hívta össze a kolozsvári országgyűlést, ez alkalommal túlnyomó részben magyar regalistákkal egészítve ki a választottakat. A román politikusok egy része Bariţ vezetésével passzivitásba húzódott, éles polémiába bocsátkozva az 1864-ben érsekké emelt és a Habsburg-hatalom iránt továbbra is lojalitást hirdető Şagunával. Miután a kolozsvári országgyűlés magyar többsége az unió megújítása mellett foglalt állást, az uralkodó „elnapolta" az erdélyi országgyűlést, és az 1848-as törvény alapján elrendelte az új választást immár a pesti országgyűlésre.

Az új horvát országgyűlés többsége fenntartotta azt az 1861-ben elődje által ünnepélyesen törvénybe iktatott határozatot, hogy „a kölcsönös előny és szükségesség tekintetbe vételével Magyarországgal... szorosb közjogi összeköttetésbe lépni hajlandó, mihelyt Magyarország részéről... függetlensége és önkormányzata, valamint... tényleges és reménybeli területe is törvényesen elismertetni fog".[26] Ez utóbbi kitétel a Dalmáciára és a horvát határőrvidékre formálton kívül a Fiume és a Muraköz iránti horvát területi igényeket is jelezte. Mindkét országgyűlés küldöttséget bízott meg a nézetkülönbségeket áthidaló tárgyalások lefolytatására, ezek azonban nem tudtak megállapodni. A magyar tárgyalófelek nemcsak a Fiuméra és a Muraközre formált horvát igényeket hárították el, hanem ahhoz is ragaszkodtak, hogy a zágrábi országgyűlés képviseltesse magát a pesti országgyűlésen, elismerve annak illetékességét a horvát belső önkormányzat körén kívül eső törvényhozási ügyekben, s a horvátok fogadják el a végrehajtó hatalom kormányszintű gyakorlásának közösségét is.

---

[26] Közli: Országgyűlési Emlékkönyv... Szerk. Farkas Albert. Pest, 1867. 59–60.

A képviselőházban az erdélyiek megérkezése után is erős kisebbségben maradt, az összlétszám alig 10 százalékát tevő nemzetiségi képviselők mindenekelőtt „a nemzetiségi bizottság" újjászervezését és 1861-ben megszakadt tevékenységének folytatását kívánták. Kísérletet tettek azonban annak az elvi elismertetésére is, hogy Magyarországot „több nemzet" lakja, s így minden államjogi aktus csak nevükben is és tényleges közreműködésükkel jöhet létre. Magyar részről valamennyi felszólaló képviselő elhárította a nemzetiségieknek azt az igényét, hogy a képviselőház „az ország nemzetei" nevében nyilatkozzék, de nagyon is nevezetes különbséggel. Deák Ferenc kijelentette, hogy „Magyarországon politikai nemzetiség csak egy van",[27] s a dolog érdemi részét a kérdéskör későbbi átfogó rendezési tárgyalására utalta, amelyre azonban ténylegesen csak a kiegyezés megkötését követően teremtettek alkalmat. Böszörményi László, a „szélsőbal" vezetője viszont azt is leszögezte, hogy nem kívánnak „olyan magyar nemzetiségi alkut csinálni, amely egy hajszálnyira is megfeledkeznék a Magyarországban lakó más nemzetiségek testvéri jogairól", sőt „tiltakozunk is minden oly törekvés ellen, melynek az volna czélja, hogy a többi nemzetiség rovására történjék bármi intézkedés. Mi éppen demokrata szabadságot akarunk, és nem akarunk oly szövetkezést senkivel, hol az aristokrata fogalmak jussanak érvényre".[28] A többséget azonban az együtt élő népek politikai törekvései éppen azért sarkallták a kiegyezés megkötésére, mert politikai vezető szerepük biztosítását sokkal inkább látták a Habsburg-hatalomtól kialkudhatónak, mint az együtt élő népek oldalán kivívhatónak.

A többséget szerzett Deák-párt a válaszfelirati vita 1866 tavaszáig terjedő első két fordulójában arra törekedett, hogy biztosítsa az 1848-as törvények hatályba léptetését, a parlamentnek felelős magyar kormány kineveztetését, azaz a végrehajtó hatalom birtokában tárgyalhasson Béccsel a kiegyezés feltételeiről. Az uralkodó és konzervatív tanácsadói erre nem voltak hajlandók. Bécs az 1848-as törvények előzetes revízióját, elsősorban az uralkodói abszolutizmus elleni polgári alkotmányos biztosítékok megnyirbálását és a nemzeti önrendelkezés korlátozását tekintette a rendszerváltoztatás előfeltételének. Noha Ferenc József és Deák közeledését mindezek nyomán átmeneti bizalmi válság akasztotta meg, mindkét fél sokkal inkább kívánta a kiegyezést, semhogy szakításra került volna sor. Deák javaslatára a képviselőház 1866. március 1-én 67 tagú bizottságot küldött ki a kiegyezés alapmunkálatának, „a közösügyi" javaslatnak a kidolgozására. Ez pedig egy Deák-párti többségű, Andrássy Gyula gróf elnökletével működő 15 tagú albizottságra ruházta az érdemleges feladatokat. Az albizottság többségének javaslata a Deák „májusi programjában" kifejtett elvekre épült. Magáévá tette azonban – többek között – Andrássy egy nevezetes módosítását is, azt, hogy a delegációk az őket kiküldő testületektől ne fogadhassanak el utasítást. Ez „a közös ügyek" intézését az eredetileg tervezettnél is inkább kivonta a parlamentek tényleges hatóköréből. A balközépnek az albizottságban kisebbségbe szorult négy tagja különvéleményében többek között azt javasolta, hogy a külügyet az uralkodó csak az oldala mellé rendelt magyar és lajtántúli miniszterek egyidejű, illetve – csak az egyik felet érintő esetben – a megfelelő miniszternek az ellenjegyzésével irányíthassa, mégpedig személyesen vagy az uralkodóház minisztere által. A „legfőbb hadparancsnokként" élvezett felségjogokat pedig az uralkodó kizárólag az érdekelt „országok erre megbízott minisztereinek ellenjegyzése mellett"[29] érvényesíthesse. Azt kívánták továbbá, hogy a közös ügyek feletti ellenőrzést a két parlament közvetlenül gyakorolja, csak véleményeltérés esetén kerüljön sor egyeztetési kísérletre, s megegyezés híján uralkodói döntésre. Míg a miniszteri ellenjegyzés kívánalma fontos alkotmányos biztosíték igényét támasztotta, Tiszáék utóbbi javaslata – elfogadása esetén is – kevéssé ígérte a nemzeti önrendelkezés hangoztatott hatályosabb védelmét, hiszen az uralkodói döntés elvi lehetősége gyakorlatilag „a közös ügyek" abszolutisztikus intézésével fenyegetett. Az albizottság éppen csak befejezte tárgyalásait, s a 67-es bizottságnak csupán a munkálat kinyomtatásának elrendelésére maradt ideje, amikor 1866. jún. 26-án az országgyűlést a háború kitörése miatt elnapolták. Deák hozzájárulásával történt ez, aki attól tartott, hogy a háború Bécsre esetleg kedvezőtlen fordulata radikalizálhatja a képviselőházat.

---

[27] Deák Ferencz beszédei. III. Bp. 1903. 572.

[28] Az 1865-ik évi deczember 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. Greguss Ágost. I. Pest, 1866. 305.

---

[29] Közli: Deák Ferencz beszédei. III. Bp. 1903. 752.

4. AZ 1866. ÉVI OSZTRÁK–POROSZ–OLASZ HÁBORÚ ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1862 óta Bismarck által vezetett Poroszország kemény következetességgel újította fel a küzdelmet a németországi hegemónia kiharcolásáért. 1863-ban a német államok uralkodóinak majna-frankfurti gyűlése még elfogadta ugyan a Habsburg-hatalom által javasolt szövetségi reformot, de a porosz király tüntető távolmaradása joggal váltott ki aggodalmat Bécsben. Noha az osztrák császár még támaszkodhatott a katolikus délnémet államokra, amelyeknek az uralkodó körei hagyományosan, demokratikus erői pedig jórészt 1848 keserves tapasztalatai nyomán Hohenzollern- és poroszellenesek voltak, vezető szerepe a Német Szövetségben még a korábbinál is formálisabbá vált. Ugyanakkor Berlin biztonságérzetét növelte, hogy a Habsburg-hatalom felemás magatartása a lengyel kérdésben tovább rontotta Bécs és Szentpétervár viszonyát, míg Bismarck – nem kevéssé éppen a lengyel felkelők rovására a cári hatalomnak nyújtott sokoldalú segítségével – biztosította az utóbbi rokonszenvét a maga számára. Ez annál súlyosabban esett latba, mivel a Habsburg-hatalmat megőrzött itáliai pozícióihoz való makacs ragaszkodása ismét elszigetelődéssel fenyegette. (III. Napóleonhoz való közeledésének „eredményei" így legfőképpen abban a kalandor vállalkozásban realizálódtak, amelyet Ferenc József öccsének, az általa viszonylagos népszerűsége miatt mindig féltékeny szemmel figyelt Miksa főhercegnek francia segítséggel és „osztrák önkéntesekkel" megkísérelt mexikói trónfoglalási kísérlete jelentett.) Az 1864 elején megindult dán háborúban a porosz és osztrák seregek még szövetségesként hódították meg Schleswiget és Holsteint, de a két tartomány további sorsának eldöntése már a nyílt konfliktust készítette elő. 1865-ben, a gasteini kompromisszum nyomán, éppen a magyarországi választások idején még úgy tetszett, hogy a Habsburg-hatalom elkerülheti a háború próbatételét. De a schleswig–holsteini kérdés áthidalása után Bismarck a német szövetségi reform ügyében új válságot provokált, immár olasz szövetségi szerződéssel a zsebében.

1866. június 14-én kitört a háború. A német középhatalmak zöme az osztrák császár mellé állt. Az osztrák seregek június 24-én Custozzánál győzelmet arattak az olaszok felett, a birodalomra törő, korszerűbben felszerelt és szakszerűbben vezényelt porosz seregeket azonban nem sikerült feltartóztatniuk. Július 3-án a Benedek vezette császári seregek megsemmisítő vereséget szenvedtek Königgrätznél. A háború felelevenítette Magyarország fegyveres felszabadításának tervét. Kossuth mindenekelőtt az olasz szövetséget újította fel és a dunai fejedelemségekkel teremtett kapcsolatot, ahol vezető politikai körök nemcsak bázisokat és fegyveres támogatást ígértek, hanem készségüket is megcsillantották a Dunai Szövetség programjának elfogadására, de – megfelelő biztosítékok feltételével – kész volt az együttműködésre Bismarckkal is. A már régen felszámolt hazai titkos szervezet állítólagos céljaira Komáromy György, az országot ekkor odahagyó képviselő és Csáky Tivadar gróf vették ténylegesen igénybe Bismarck anyagi támogatását, sokban keresztezve az emigráció fejének erőfeszítéseit. Kossuth beleegyezése nélkül és feltételeit mellőzve állapodott meg Bismarckkal Klapka is, majd légiót szervezve a Kárpátokig nyomult abban reménykedve, hogy akciója legalább a békekötéskor a tárgyalóasztalhoz juttatja a „magyar kérdést”. Bismarck azonban csak ijesztgetésül használta a magyar légiót. Győzelmét biztosítva korántsem akarta felbomlasztani a későbbi nagyhatalmi tervei támogatójának remélt Habsburg-birodalmat, csak kiszorítani kívánta a Német Szövetségből. Ennek megfelelően a fegyverszüneti megállapodásban, majd a hamarosan aláírt prágai békében (1866. aug. 30.) megelégedett azzal, hogy a Habsburgokat lemondásra kényszerítse a birodalmuk nyugati határain túli törekvésekről.

Mindez sokoldalúan siettette a kiegyezést. Bécsben a hatalmon levők és a hatalomért küzdők egyaránt szédelegve tekintettek a háború idején megnyílt szakadékba. Ha ismerik, bizonyára elutasították volna Leslie Stephen angol írónak, Thackeray vejének a véleményét, aki 1866-ban bejárva a Habsburg-birodalmat, úgy ítélt, hogy „ha a háború egy hónappal tovább tartott volna, az egész birodalom összeomlik »akár egy kipukkadt léggömb«".[30] De a történtek mélyen megrázták őket, és – politikai céljaik különbözősége ellenére – legfőbb erőik abban látták a birodalom továbbéltetésének és hatalmi törekvéseik érvényesítésének alapfeltételét, hogy sikerüljön tető alá hozni a kiegyezést a „magyarokkal". Az udvar és a katonai körök nemcsak a megszilárdulásnak, hanem a visszavágásnak az érdekében is elkerülhetetlennek ítélték a kiegyezést. Az osztrák-német polgárság és értelmiség vezető politikusaival viszont a vereség azt ismertette fel, hogy a németországi hegemónia megszerzése iránt oly régóta táplált reményeik füstbe mentek. És ez mindennél inkább azért keserítette el őket, mert így nem számíthattak arra, hogy a németség összerejét használhatják fel a birodalmon belüli hegemóniájuk megszilárdítására. Mindinkább felismerték, hogy kitaszítva a Német Szövetségből, a nem német többségű Habsburg-birodalom keretei között lehetetlenné válik számukra a politikai vezetés kizárólagosságának a biztosítása. Königgrätz után azért szorgalmazták „a magyarokkal" a hatalom megosztása útján kötendő kiegyezést a birodalmi centralizáció német nacionalizmustól fűtött „nagyosztrák" képviselői is, hogy legalább a lajtántúli tartományokban biztosítsák a birodalom egészében immár fenn nem tartható politikai hegemóniájukat.

Magyarországon a kiegyezési törekvések tényleges ellenfeleinek rá kellett döbbenniük arra, hogy az európai nagyhatalmak az Itáliából és a Német Szövetségből kiszorított Habsburg-birodalomnak még a fennmaradását kívánják, s ez lehetetlenné teszi a független magyar államiság megteremtéséhez nélkülözhetetlennek ítélt nemzetközi támogatás biztosítását. A magyar nemzeti önrendelkezés és az együtt élő népekkel való összefogás őszinte híveit mindez mégsem tántorította el a kiegyezés elleni politikai küzdelemtől. Annál kevésbé, mivel – Kossuth hatására is – úgy ítéltek, hogy a kiegyezés a hazai érdekek részleges feláldozása és messzemenő kockáztatása árán hosszabbítja meg a birodalom létét, anélkül azonban, hogy végül is meg tudná menteni. Ezért a vele kapcsolatos nagyhatalmi illúziók szétoszlásáig is az egyedül helyes politika az állami önrendelkezés követelményei mellett való kitartás. Helytállási készségüket erősítette, hogy a háború nyomán a kiegyezés iránt meg nem szűnő hangulatkeltés a társadalom különböző rétegeiben, mindenekelőtt a parasztság, a kisnemesség, a kis- és középpolgárság körében szembeötlő módon erősödő ellenállásra talált. Annál is inkább, hiszen a 15-ös albizottság többségi munkálatának Tisza és Ghyczy körül csoportosuló bírálói úgy gondolták, hogy itt az alkalom a Deák-párt feltételeinél kedvezőbbek elfogadtatására. Részben ennek ellensúlyozása érdekében ösztökélték a politikai vezető rétegnek a kiegyezés mielőbbi megkötését sürgető erői Deákot, hogy tegyen meg mindent a megállapodások előmozdítására.

---

[30] Idézi: FRANK TIBOR, A régi Erdély – brit szemmel. *Tiszatáj*, 1974. 6. sz. 77.

5. A KIEGYEZÉSI TÁRGYALÁSOK FOLYTATÁSA ÉS KOSSUTH TILTAKOZÁSA

Deák Königgrätz után sem változtatott egyezkedési tervének korábban kialakított feltételein. Arra hivatkozott, hogy kicsikart engedményekre nem lehet tartós megállapodást építeni. Az udvar a sietve megkötött béke után érdemleges kérdésekben nem is mutatott sok hajlandóságot a hátrálásra. A tárgyalások huzavonájának felújulása a Habsburg-hatalom politikai merevsége folytán növelte a politikai vezető réteg türelmetlenségét. Egyfelől a kiegyezésellenes hangulatnak, másfelől a kompromisszum sürgetésének felerősödése az 1866. november 19-ére újra egybehívott országgyűlésen a Deák-párt és a balközép közötti polémia élesedésére vezetett. Tisza hajlékonyan alkalmazkodva a hangulatváltozáshoz azt kívánta, hogy az alkotmányos viszonyok helyreállításáig (beleértve mindenekelőtt a törvényhatóságok önkormányzati tevékenységének lehetővé tételét és a felelős kormány kinevezését) az országgyűlés függessze fel a kiegyezés előmunkálatait. Az indítványt a képviselőház többsége elvetette, Deák politikáját „arany középútnak" tekintve nemcsak abszolutizmus és „forradalom", hanem a bécsi kormány konoksága és Tisza „radikalizmusa" között is. A balközép viszont elérte, hogy a december 6-i pesti kiegyezésellenes, Kossuthot éltető utcai tömegtüntetésen, amelynek magját egyetemisták, az óbudai hajógyár és a Vidats-gyár munkásai alkották, mint a nemzeti érdekek védelmezője maga is tapsokat aratott. Tiszáék fontos kritikai elemeket szólamokkal elegyítő parlamenti harcmodora azonban sokban el is takarta a nép elől a „szélsőbal" kiegyezés elleni érdemleges érveit és Kossuthnak Magyarország önrendelkezéshez való ragaszkodását követelő politikáját.

Kossuth mindenekelőtt az 1866 novembere és 1867 áprilisa között Helfy Ignác segítségével olasz földön kiadott és Magyarországra bejuttatott *Negyvenkilencz* című lap hasábjain emelt szót „azon egyesek, azon családok és azon osztályok"[31] által képviselt politika ellen, amely Magyarország jövőjét a – szerinte – halálra ítélt Habsburg-hatalom sorsához köti. Az 1848-as törvények tervezett revíziójára épülő kiegyezésben nem pusztán „jogfeladást" látott, hanem olyan elkötelezést is a Habsburg-birodalom továbbéltetésére, ami lehetetlenné teszi a nemzeti önrendelkezés érvényesítését, s az alkalmazkodást a változó viszonyok politikai követelményeihez. A kiegyezést – fejtegette Kossuth – a Deák-párti többség nem a lajtántúli „nemzetekkel" köti meg, hanem az abszolutista eszközökkel e nemzetek akaratnyilvánítását elfojtó Habsburg-hatalommal. Figyelmeztetett, hogy a kiegyezés nem tartóztatja fel a birodalom felbomlását, legfeljebb létét hosszabbítja meg, de a magyarságot a világ szemében „az osztrák bűnrészeseivé" teszi a szomszéd népek elnyomásában s a szabadságtörekvésekkel elkerülhetetlenül szembeforduló külpolitikában. „A dualismus – szögezte le 1866 végén – . . . a magyar elem conservativ, reactionarius és színleg liberalis részének az osztrák németek szabadságot utáló részéveli szövetkezését jelenti a többi nemzetiségek és népfajok elnyomására."[32] Rámutatott arra, hogy az elháríthatatlan nagyhatalmi összecsapás Ausztria felszámolásához vezet, de a kiegyezés esetén a magyarság nem természetes szövetségesei, az elnyomott népek között fog harcolni Ausztria ellen, hanem a Monarchia oldalán a szomszéd népek ellen, velük bűnösen összeveszítve. (Egyik 1867-ben már a gazdasági kiegyezési tárgyalások idején írott, nyilvánosságra szánt levelében jellegzetes képes kifejezéseivel minősítette illúziónak azt a hitet, hogy a magyarságot a Habsburg-hatalom bármilyen megrázkódtatástól megvédhetné, hiszen a kiegyezés „nem villámhárító. . . sőt villámvonzó",[33] amely a nemzet létproblémáit a Habsburg-hatalooméival társítva lehetetlenné teszi megoldásukat.) A kiegyezés – figyelmeztetett az általa felismert veszélyektől ösztönzött szenvedélyességgel 1867 elején Kossuth – „isolál a világtól, elkülönít azoknak érdekeitől, kikre különben számíthatnánk a veszély órájában, s nem hagy fel számunkra más dicsőséget, mint hogy mi legyünk a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik".[34]

---

[31] Kossuth Lajos iratai. VII. Kiad. KOSSUTH FERENCZ. Bp. 1900. 277.

[32] [KOSSUTH LAJOS], A „közös ügyek" hálója. *Negyvenkilencz*, 1866. 1. sz. 7.

[33] Kossuth Lajos iratai. VIII. Kiad. KOSSUTH FERENCZ. Bp. 1900. 39.

Kossuth korántsem csupán a függetlenség követelményét szembesítette a kiegyezéssel, hanem a dualista állam parancsolt egységét a népek önrendelkezésén alapuló önkéntes szövetséggel is. Azt a meggyőződését fejezte ki, hogy ,,Horvátország a velünki szorosabb kapcsolatban, Roumania, Szerbia (s tán Cseh ország is) a velünki védszövetségben találhatják azon függetlenségnek támpontját, melyre Európa józanon felfogott súly egyenének szüksége van".[35] Kossuth nemcsak ismerte, hanem osztotta is azokat az aggodalmakat, amelyek a hódító nagyhatalmak, mindenekelőtt a cári hatalom feltételezett, és a kiegyezés sürgetői által közvetlenül fenyegetőnek híresztelt terjeszkedési törekvéseihez kapcsolódtak. Annál is inkább, hiszen kortársaihoz hasonlóan ő sem tudta, hogy 1866-ban a cári hatalom úgy döntött, hogy a porosz sikereket – legalábbis egyelőre – nem további területek bekebelezésével, hanem a párizsi béke megalázó következményeinek a felszámolásával igyekszik ellensúlyozni. Az a katonai körökből származó, de a cár által elutasított javaslat pedig, amely valóban a Habsburg-birodalom felosztását tűzte ki céljául, s a poroszoknak akarta juttatni az osztrák császárság német tartományait, ugyanakkor a cár ,,protektorátusa" alá kívánta utalni a birodalom szláv területeit, ekkor még helyreállítani ajánlotta ,,az önálló magyar államot".[36]

Kossuth az adott helyzetet és a fejlődés irányát is figyelembe véve úgy ítélt, hogy a magyarság együttélése a kisebb szláv népekkel olyan történelmi adottság, amit csak az változtathat súlyos következményű ellenségeskedéssé, ha bármelyikük külső hatalmi szövetségessel kívánna uralomra jutni a többi felett. Attól tartott – és ebben Palacký nyilatkozatai is megerősítették –, hogy éppen az osztrák-német és magyar összefogásnak minősülő kiegyezés teszi a ,,pánszláv" törekvések áldozatává és kiszolgálójává a birodalom szláv nemzeteit. Ezért is sürgette újra teljes határozottsággal a megegyezést az együtt élő népekkel. Ebben a megegyezésben látta ugyanakkor azt az egyetlen hathatós eszközt, ami rádöbbentheti Angliát, hogy a gyenge, és ezért a térség határán megjelenő legerősebb hódítóhoz mindig csatlakozó Habsburg-hatalomnál az európai egyensúlynak jobb biztosítéka lenne a függetlenségüket egymásra támaszkodva kivívó nemzetek szabad államszövetsége. Vitathatatlan utalással a Dunai Szövetség terve kapcsán kifejtettekre írta: „Hivatásunk elöl menni azon munkában, melynek feladata a Duna mentében kifejteni s megszilárdítani a szabadságnak és a népek békés együttélhetésének erőteljes alakzatát... Egy gondolata legyen minden magyarnak: Ausztria megsemmisülésének siettetésével a népek szövetségét s e szövetségben a szabadságot megalapítani.”[37] Véleménye szerint, ha a magyarság nem válik a kiegyezés révén és az együtt élő népekkel a sorsközösség vállalását parancsoló létérdekei feláldozása árán a birodalom támaszává, úgy a Habsburg-hatalmat elkerülhetetlenül fenyegető újabb válság lehetővé teszi az ilyen irányú kibontakozást. Ennek a lehetőségnek a biztosítása érdekében írta még a kiegyezés megkötését megelőző tárgyalások időszakában a *Negyvenkilencz* hasábjain: „Nem arra szóllítjuk mi fel Deákot, hogy álljon a forradalom élire... arra szóllítjuk fel, segítse a Nemzetet *nyitva tartani a jövendő* ajtaját.”[38] Kossuth érvei felbukkantak ugyan Böszörményi László, Csanády Sándor, Kállay Ödön, Halász Boldizsár, Vidats János és más „szélsőbaloldali” képviselők megnyilatkozásaiban, néhány – elsősorban Vajda János által írt – újságcikkben, a befejezett tények után, 1867 tavaszán végre sajtóhoz jutó „szélsőbal” lapjának, a *Magyar Újság*-nak a hasábjain, de a parlamenti többségnek s az általuk képviselt politikai vezető réteg zömének megegyezési szándékát meg nem ingathatták.

---

[34] [KOSSUTH LAJOS], Magyarország sírásói. *Negyvenkilencz*, 1867. 4–5. sz. 31.

[35] Uo. 30.

[36] Idézi: DIETRICH BEYRAU, Russische Orientpolitik und die Entstehung des deutschen Kaiserreiches 1866–1870/71. Wiesbaden, 1974. 43.

6. A KIEGYEZÉS MEGKÖTÉSE ÉS ELFOGADTATÁSA

A kiegyezési tárgyalások meggyorsulása 1866 végén szoros összefüggésben állt Beust báró belépésével a Belcredi-kormányba. A Habsburg-politikát támogató, 1860-ban Telekit Bécsnek kiszolgáltató szász államférfi Königgrätz után kiszorult szűkebb hazájából. Ferenc József által mind nagyobb befolyáshoz juttatva arra törekedett, hogy a Habsburg-hatalmat mielőbb képessé tegye a visszavágásra német földön. Úgy látta, ennek egyik döntő feltétele a gyors megegyezés a magyar politikai vezető réteggel. Megnyerte a császárt és katonai klikkjét külpolitikai terveinek és velük kapcsolatban annak az elképzelésnek, hogy a nagyhatalmi pozíció megőrzése szükségessé teszi a magyar kérdés gyors rendezését. Hajlandóságával a polgári parlamentarizmus több fontos követelményének elfogadására pedig a német liberális polgárság zömének támogatását remélhette. Beustnak Deákkal, még inkább Andrássyval és a vele együtt a kiegyezést sürgető Eötvössel és Lónyayval folytatott tárgyalásain 1867 elején titkos megegyezésre került sor egyes, a tizenötös albizottság munkálatain Bécs által kívánt módosítások keresztülvitelével kapcsolatban. A módosítások többek között gyakorlatilag korlátlanná tették az uralkodó rendelkezését a hadsereggel, s a nemzetközi gazdasági szerződések ügyét is a közös külügyminiszter hatáskörébe utalták. Egyidejűséget állapítottak meg a két dualista partner „önkéntes" vám- és kereskedelmi szerződésének és a közös költségek megosztásának arányát megszabó kötelező kvótamegállapodásoknak a megkötése között. Az eredeti tervezeten a titkos megállapodásban eszközölt módosításokat a korábban jó részük ellen még berzenkedő Deák fogadtatta el a 67-es bizottság többségével az immár egyértelműbben a perszonális unió álláspontjára helyezkedő kisebbséggel szemben.

---

[37] [Kossuth Lajos], A „közös ügyek” hálója. *Negyvenkilencz*, 1866. 1. sz. 7.

[38] [Kossuth Lajos], Lapunk korszerűsége. Uo. 4.

1867 februárjának elején – miután Belcredit, aki a polgári parlamentáris rendszerre való áttérést a Lajtántúlon ellenezte, Beust váltotta fel a bécsi kormány élén – újabb titkos tárgyalásokon Andrássyék ígéretet tettek arra, hogy a Ferenc József által az 1848-as törvényeken kívánt módosításokat is el fogják fogadtatni az országgyűléssel. Ezek közül a legfontosabb az uralkodó „hadúri" jogainak a miniszteri ellenjegyzéstől való mentesítése és az a kívánság volt, amely az országgyűlésnek az uralkodói feloszlatás elleni biztosítékai gyengítésére irányult. Mindez előfeltétele volt annak, hogy február 17-én sor került – a kormányelnökséget elhárító Deák javaslatának figyelembevételével, s a magyar államférfiak programjával formálisan egyező módon még az 1848-as törvények tényleges revíziója előtt – Andrássy Gyula gróf miniszterelnöki kinevezésére. Az újra magyar kormányt ünneplő közönség a kormányrúdhoz engedés előzetes feltételeit kevéssé ismerte. Azt pedig sohasem tudta meg, hogy a kormányalakítás előtt kicsikart ígéretek alapján Ferenc József az 1867. március 17-i minisztertanáccsal olyan, a dualista korszak egészén át következetesen érvényesített titkos szabályzatot fogadtatott el, amely – túl a kiegyezési törvényekben megállapított felségjogokon – biztosította az uralkodó számára, hogy a magyar kormány minden érdemleges intézkedése az ő előzetes engedélyétől függjön.

1867 tavaszán a korábbi elvi megállapodásoknak megfelelően szövegezett javaslatok megvitatásra az országgyűlés elé kerültek. Deák a „közös ügyi javaslat" általános vitájában összegezte a kiegyezés melletti érveket. Kijelentette, hogy „a nemzet jogainak" fegyverrel történő helyreállítását sem kívánatosnak, sem lehetségesnek nem ítélte. „Bizonytalan eseményektől" várni kedvező fordulatot „helytelen, sőt káros számítás lett volna". Így „nem vala egyéb hátra", mint „arra törekedni, hogy meggyőzzük a fejedelmet és az el nem fogult közvéleményt arról, hogy alkotmányunk visszaállítása a birodalom fönnállásának biztosságával is összhangzásba hozható".[39] A legtöbb gondot arra fordította, hogy bebizonyítsa, Magyarország és a lajtántúli országok között az uralkodó személyének a pragmatica sanctióban megállapított azonosságából a közös ügyek természetszerűleg következnek, s csak előnynek tekinthető, hogy korábbi szabályozatlanságukat pontos szabályozás váltja fel. Kijelentette, hogy a nagyhatalmak közé ékelt Magyarország még Ausztria felbomlása esetén sem állhatna meg önmagában, és a szövetségre lépés más államokkal ugyancsak feltételezne közös ügyeket. Deák nyilvánvaló célzása a Dunai Szövetség tervére vonatkozott, de nem jelentett érdemi választ azokra a fenntartásokra, amelyeket a kiegyezés megkötésének a tartalmára is visszaható módja még – elsősorban naplóinak tanúsága szerint – a kompromisszumot olyannyira szorgalmazó Eötvös Józsefben is keltett, s amelyeknek a képviselőházban a legegyértelműbben Szilády Áron akadémikus, kiskunhalasi református lelkész adott hangot kevéssel Deák nagy beszéde előtt.

Szilády azt szögezte le, hogy a kiegyezést nem „szabad nemzet" köti „szabad nemzetekkel". A 67-es bizottság többségi javaslatának azért kellett megszületnie és az országgyűlésnek azért kell azt elfogadnia, mert ez volt a felelős kormány kinevezésének a feltétele. A lajtántúliak viszont azért kényszerülnek elfogadására, „mert különben nem fogják visszakapni felfüggesztett alkotmányukat". Az abszolutizmus nyomása alatt született kiegyezésről, éppen mert nem „szabad nemzetek" megegyezéseként jött létre, azt jövendölte, hogy elkerülhetetlenül az abszolutizmus érvényesítője lesz.[40] Deák bölcsen kerülte, hogy az egykorú európai alkotmányos monarchiákhoz mérten kivételesen széles körű felségjogok beépítését a kiegyezés teremtette új államszerkezetbe közvetlenül védelmezze. Ezért a figyelmet főképpen a visszanyert, illetve a Lajtántúlon is biztosítandó alkotmányosságra irányította. Taktikailag kitűnő fordulattal arra emlékeztetett, hogy a konzervatívok politikájában a fennálló törvények rovására érvényesített „opportunitást" maga is milyen élesen bírálta, s ehhez kapcsolódva hangsúlyozta, hogy ugyanakkor „a törvények alkotásánál éppen az opportunitás az, amelyet mellőzni nem lehet... Minden alkotmány, minden törvény, minden institutio az opportunitás postulátumánál (itt: követelményénél) fogva jött létre, és addig célszerű, míg annak megfelel".[41] Deák „reálpolitikai" érvelése azonban mellőzte azt a tényt, hogy a kiegyezéssel megteremtett rendszer nélkülözte önmaga alkotmányos korrigálásának a biztosítékait.

---

[39] Deák Ferencz beszédei. Összegyűjt. KÓNYI MANÓ. IV. (továbbiakban: Deák Ferencz beszédei) Bp. 1903. 445.

A „közvélemény" kiegyezésellenességére hivatkozók érveit elhárítva Deák nemcsak annak a számbavételét mondotta indokoltan nehéznek, hogy ki milyen nézetet tesz magáévá, hanem a parlamentáris döntés illetékességét vitathatatlannak minősítve hangsúlyozta: „midőn minket a nép megválasztott, hogy képviselői legyünk, nem azt várta, hogy tőle kérjünk tanácsot, hanem azt, hogy mi adjunk neki tanácsot".[42] A parlamentarizmus alapelveire szabatosan hivatkozó Deák azonban hallgatással siklott el nemcsak az 1865. évi választások alkotmányos fogyatékosságai felett, hanem azt is mellőzte, hogy a pártjának többséget biztosító választások előtt a kiegyezés feltételei nem váltak ismertté. Ezért is volt összhangban a polgári parlamentarizmus alapelveivel Böszörményi Lászlónak az Andrássy-kormány hivatalba lépését követő javaslata az országgyűlés feloszlatására és új választások kiírására. A „rendkívüli kérdések felett, a nép jövőbeli megnyugvása, a keletkezendő határozatok állandósága végett is egy másik országgyűlés határozzon... melynek alapját, törvényhozási képességét a helyreállított teljes alkotmányos élet adja meg, melynek egybehívása előtt nyerjen alkalmat a nép, hogy 18 évi elnyomás után a köztörvényhatósági élet és szabad sajtó jótékonysága alatt magát némileg tájékozhassa a legdrágább érdekeit fenyegető rendkívüli átalakulás iránt, melyről a múlt választások alkalmával sejtelme sem lehetett".[43] A képviselőházi többség, amely semmiképpen sem kívánt befejezett tények megteremtése előtt újra a választók elé állni, Deák javaslatára vita nélkül vetette el a „szélsőbal" indítványát. Az általános vita befejezésekor 1867. március 30-án a „közösügyi" javaslatot a képviselőház 257 szavazattal 117 ellenében fogadta el, 22 tartózkodás mellett. (1867. május 29-én a részletes vita lezárásakor Deák javaslata mellett 209-en, ellene 89-en szavaztak, míg 83-an távol maradtak a szavazástól.) Mellette a Deák-párt és a konzervatívok, ellene a Balközép és a „szélsőbal" szavazott. A nemzeti törekvéseik érvényesítésének biztosítását hiába sürgető nemzetiségi képviselők jelentős része tartózkodott a szavazástól, a többiek megoszlottak a javaslat támogatói és ellenfelei közt. Az újjászerveződésre végre jogot nyert törvényhatóságok egész sora tiltakozott még a részletes tárgyalás idején a kiegyezés törvénybe iktatása ellen, éppen úgy eredménytelenül, mint ahogy a dolgok menetén nem változtathatott az érveit még egyszer, s óriási parlamenten kívüli hatással összegező Kossuth Deák Ferenchez intézett nyílt levele sem.

---

[40] Az 1865. évi deczember 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk. GREGUSS ÁGOST. IV. Pest, 1867. 102–103.

[41] Deák Ferencz beszédei. IV. Bp. 1903. 462.

[42] Uo. IV. 462.

A Magyarország és a Habsburg-hatalom alkotmányjogi viszonyát szabályozó törvényjavaslatok országgyűlési elfogadása után, 1867. június 8-án Ferenc Józsefet káprázatos ünnepségek közepette Magyarország és társországai királyává koronázták. A fényes ceremóniával végbevitt aktus államjogi vonatkozású fogyatékossága volt, hogy a horvát országgyűlés, amellyel megállapodás még nem jött létre, elutasította a részvételt a koronázáson. A ceremónia rendezői azonban igen siettek. Udvari gyász fenyegetett. Alig tíz nap múlva Mexikóban végre is hajtották a halálos ítéletet Ferenc József fivérén, Miksa császáron, aki nem talált rá annak eszközeire, hogyan lehet elfogadtatni egy szabadságszerető néppel a nem kívánt uralmat.

---

[43] Az 1865. évi deczember 10-re hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. Pest, 1867. 58–59.

A koronázáskor az uralkodó és a magyar országgyűlés megegyezése nélkülözte még a lajtántúli parlament hozzájárulását és a birodalom két fele között kötendő gazdasági kiegyezés konkrétumait illető megállapodást. A bécsi kormány s személy szerint maga Beust tartotta ugyan a kapcsolatot a tárgyalások idején a német liberális irányzatok vezetőivel, de a megállapodások során korántsem érvényesítette mindenben a kívánságaikat. A birodalmi tanács csak 1867. május 20-án ülhetett egybe, amikor a kiegyezés a Habsburg-hatalom és Magyarország közt érdemileg már befejezett ténnyé vált. S csupán a közös költségek és az államadóssági terhek megosztásával, valamint a vám- és kereskedelmi szövetség létrehozásával kapcsolatos bizottsági tárgyalások eredményes befejezése után, 1867 novemberében került az egész kiegyezési mű a lajtántúli parlament elé. A birodalmi tanács többsége nem minden keserűség nélkül arra hivatkozva tette magáévá a kiegyezést, hogy a közös intézményekben a magyarok számára is biztosított „paritás" tényleges súlyukon túlmenő befolyást biztosít majd számukra a dualista államrendszerben. Hogy a többséget jelentő német liberális irányzatok képviselői mégis elfogadták a kiegyezést, abban Ausztria nagyhatalmi státusának megőrzésére irányuló törekvésük mellett több tényezőnek volt döntő szerepe. Mindenekelőtt annak, hogy a dualizmust, amely legalább a Lajtántúlon egyértelművé tette politikai vezető szerepüket, még mindig kedvezőbbnek tekintették a cseh és más nemzetbeli ellenzékiek által követelt föderalizmusnál. A birodalmi egységet, amelynek keretében a fejlettebb tőke már kivívott előnyös pozícióinak fenntartását az abszolutizmus eszközeivel kialakított közös piacon nagy fontosságúnak tartották, csak így vélték biztosíthatónak. Emellett a kiegyezés – ezt Deákék az alapkövetelmények közé emelték a tárgyalások során – az alkotmányos kormányzás lajtántúli bevezetésének, s az önkényuralom vágyva-vágyott felszámolásának ígéretét is jelentette. Érzékelték, hogy a kiegyezés az uralkodónak – nem kevéssé éppen a közös ügyek kapcsán – milyen jelentős abszolutisztikus eszközöket hagyott a kezén. De sokan remélték közülük, hogy ezeket az eszközöket az uralkodó „a magyarok" számára biztosított paritás korrekciójára vagy legalábbis a közös ügyek és intézményeik továbbfejlesztésének előmozdítására használhatja fel. Mert a birodalmi tanács vitája alig hagyott kétséget az iránt, hogy a „kényszerhelyzetét" hangoztató többség azt remélte, hogy az abszolutizmus eszközeinek közbenjöttével létrehozott kiegyezés a birodalom teljesebb egysége irányába haladó alkotmányos fejlődés alapjává válik. Vitazáró beszédében Beust sem a megkötött kiegyezés dicséretére fektette a hangsúlyt, hanem a kormány azon reményére, hogy „idővel valami jó fejlődhet belőle".[44]

7. A KIEGYEZÉS TARTALMA

A kiegyezés, ez a birodalom egyik felében az osztrák-német, a másikban a magyar politikai vezető rétegek hegemóniáját megvalósító kompromisszum, amelynek nemcsak a létrejötte, hanem a fenntartása sem a viszonos érdekek kölcsönös méltánylásán alapult csupán, hanem „a királyok végső érvét", a fegyveres erőt szilárdan a kezében tartó uralkodó abszolutisztikus egyensúlyozó szerepének az elismerésén, a Habsburg-birodalmat dualista (kétközpontú) államalakulattá formálta. (Uralkodói rendelkezés 1868-ban az Osztrák–Magyar Monarchia, illetve az Osztrák–Magyar Birodalom elnevezéseket rendszeresítette.) Az uralkodó személyének azonosságán túl közösnek nyilvánította a külügyet, a hadügyet és – e kettő költségeinek fedezése mértékéig – a pénzügyet. A közös ügyek kezelésére végrehajtóhatalmi szinten közös minisztériumok felállításáról rendelkezett. (Anélkül, hogy ezt formálisan szabályozták volna, a magyar fél hallgatólagosan beleegyezett abba, hogy a közös minisztériumok székhelye Bécs, ügyviteli nyelve a német legyen, és a meglevő birodalmi minisztériumok tisztviselőgárdáját az újjászervezés során csupán felfrissítsék.) A közös minisztereket a közös ügyekkel törvényhozói szinten foglalkozó delegációknak tették felelőssé. A delegációk feladatköre a közös ügyek költségvetésének megállapításán túl meghatározatlan maradt, ami eleve tág teret nyitott az abszolutisztikus befolyás számára. A delegációkat a magyar, illetve a lajtántúli parlamentnek kellett kiküldenie egyenlő taglétszámmal. (Külön szabályozás értelmében a magyar és a lajtántúli delegáció egyaránt 60–60 tagból állott, közülük 40 a képviselőházból, 20 a felsőházból került ki.) A két delegációnak külön-külön kellett tanácskoznia és szavaznia. Véleményeltérés esetén, ha üzenetváltás útján megegyezniük nem sikerült, a vitás kérdést közös szavazással kellett eldönteniök. (Aggályos pontossággal szabályozták, hogyan kell csökkenteni a szavazás előtt az egyik delegáció létszámát, ha a másik – távolmaradás esetén – csonka lenne. Ugyanakkor szabályozatlan maradt, mi történjék, ha a közös szavazás során szavazategyenlőség alakul ki.) A hadügy vonatkozásában a törvény külön szólt „magyar hadseregekről" is, mint „az összes hadsereg kiegészítő részéről"[45], nem bocsátkozva további részletekbe, de leszögezve, hogy a magyar sereg kiegészítése, a katonaság elhelyezése és élelmezése a magyar törvényhozás, illetve a kormányzat hatáskörében marad. Ugyanakkor felségjognak ismerte el – a miniszteri ellenjegyzés 1848-ban leszögezett követelményét, mint az abszolutizmus alkotmányos korlátját e vonatkozásban hallgatással mellőzve – az egész hadsereg vezérletét, vezényletét és belszervezését, amit a Habsburg-hatalom a hadüzenet jogát is magába foglaló korlátlan felhatalmazásnak tekintett a fegyveres erő felhasználására.

---

[44] Közli: Deák Ferencz beszédei. IV. Bp. 1903. 318.

A közös költségek viselésének arányát, a kvótát a két parlament közösen tanácskozó bizottságainak (a kvótabizottságoknak) kellett megállapítaniuk tízévenként. A bizottságok, másodfokon pedig a két parlament megegyezése híján a döntés joga az uralkodót illette. (Az 1867-ben kötött első „gazdasági kiegyezés" alkalmával a kvótát úgy állapították meg, hogy Magyarország 30, Ausztria 70%-át viseli a következő évtizedben.) Noha leszögezték, hogy Magyarországot a birodalom államadósságai „jogilag nem terhelhetik, mégis méltányosság alapján, politikai tekintetekből"[46] részt vállaltak törlesztésükből, évi 29,2 millió forintnyi járulék mértékéig.

A kiegyezés Magyarországot önálló kereskedelmi és vámpolitikára jogosított országnak ismerte el, de leszögezte, hogy a birodalom két fele parlamentjeik megállapodása alapján tízévenként megújítandó vám- és kereskedelmi szövetséget köt. A hajlandóságot erre azzal is fokozták, hogy az „önkéntes" szerződés lejáratának és megújításának az időpontját a kvótamegállapodáséval egyidejűvé tették, ami a kettő között önmagában is kapcsolatot teremtett. Annak folytán pedig, hogy a kvóta kérdésében megállapodás híján a törvény értelmében is az uralkodót illette a döntés joga, eleve biztosítva volt az abszolutisztikus befolyásolás lehetősége a gazdasági kiegyezés megújításai alkalmával. A birodalmi kormányszervek által a kiegyezést megelőzően kötött külkereskedelmi, illetve vámszerződések érvényét – Magyarországra nézve is – fenntartották. A tízévenként megújítandó gazdasági kiegyezés a vám és a külkereskedelem közösségének megállapításán túl kiterjedt a közvetett adóztatás, a pénzrendszer, a kamatláb, a mérték- és súlyrendszer, a vízi és vasúti közlekedés, a posta- és távirdaügy azonos szabályozására, a találmányok és védjegyek kölcsönös érvényességére, és annak a biztosítására, hogy a birodalom minden polgára a birodalom bármelyik felében folytathasson ipari, kereskedői tevékenységet, illetve vállalhasson munkát.

---

[45] 1867. XII. tc. 11. §. Magyar Törvénytár. Szerk. MÁRKUS DEZSŐ. 1836–1868. évi törvényczikkek. Bp. 1896. 336.

[46] Uo. 53–54. §. I. m. 341–342.

Magyarország államberendezkedését illetően a fenti jogszabályokon kívül, amelyek eredeti nyitottságukat felhasználva, hallgatólagosan módosították az 1848-as törvényeket, sor került néhány külön becikkelyezett változtatásra is, amelyek még inkább közelítették a kiegyezés végső változatát a konzervatívok 1862-ben Apponyi György által összefoglalt tervezetéhez. Felszámolták azt a széles jogkört, amellyel az uralkodó távollétében a nádor mint annak helyettese rendelkezett, és elhalasztották a nádorválasztást. (A Magyarországra való visszatéréstől korábban eltiltott István főherceg nádor 1867. február 19-én bekövetkezett tragikus halála megkönnyítette a kérdés elodázását.) Hatálytalanították a nemzetőrségről szóló törvényt. Kimondták, hogy nem csupán a miniszterelnök, hanem az egyes miniszterek kinevezési joga is az uralkodót illeti – a miniszterelnök előterjesztése alapján. És – ami a legnagyobb jelentőségű volt – az uralkodó jogot nyert arra, hogy az országgyűlést bármikor elnapolja, sőt feloszlassa, kötelezve azonban arra, hogy a költségvetés és zárszámadás országgyűlési megtárgyalását még ugyanannak az évnek a végéig biztosítsa, akár idő előtti választások tetszése szerinti közbeiktatásával. A továbbra is az uralkodó kezén hagyott abszolutisztikus hatalmi eszközök sorát egészítette ki az 1867. március 17-i minisztertanácson elfogadtatott titkos szabályzat, amely nem csupán a kinevezések, rangemelések – polgári alkotmányos monarchiákban is általában felségjogot jelentő – eseteiben kívánta meg a kormány megfelelő intézkedése előtt az uralkodó beleegyezését, hanem a polgári alkotmányos rendszerekben a felelős kormányok hatáskörébe tartozó alapvető jelentőségű kormányzati területeken is. A szabályzat kimondta, hogy a magyar kormány a hitelintézetek és hitbizományok alapításának engedélyezésétől kezdve a gazdasági, társadalmi és politikai ügyek egész sorában továbbra is csak az uralkodó előzetes engedélyével intézkedhet. A legsúlyosabban az esett latba, hogy a kormány köteles volt minden törvényjavaslatot, minden országgyűlési előterjesztést azok parlamenti bemutatása előtt, a törvénypótló rendeletek tervezetét pedig a kibocsátás előtt jóváhagyatni az uralkodóval.

Az önkényuralmi kormányzati rendszert felszámoló kiegyezés, a polgári forradalom korszakának ez a kompromisszumos lezárója, a pillanatnyi erőviszonyoknak megfelelően, a liberalizmust konzervativizmussal társította a polgári demokratikus előretörés megakadályozására, az osztrák-német és a magyar vezető rétegek politikai hegemóniára formált igényét pedig egymással az együtt élő népeknek a birodalom mindkét felében jelentkező önkormányzati törekvései ellenében. A Magyarország alávetettségének viszonyai között kialakult sajátos munkamegosztást tette meg a gazdasági egység alapjává, mert az egyik oldalon az ipari és a banktőke, a másik oldalon a piacra termelő nagybirtok e munkamegosztás fenntartásától remélte saját érdekei közvetlen kielégítését. Az így kialakított uralmi és egyensúlyviszonyok megőrzését a kiegyezés megalkotói a helyreállított alkotmányosság és a maradványaiban megőrzött abszolutizmus társításával vélték biztosítani. Nem gondoskodtak azonban a rendszer önkorrekciójának, szervi hibái kiigazíthatásának, még kevésbé a változó külső és belső feltételekhez, az erőviszonyok átalakulásához való alkalmazkodásának az érdemleges lehetőségeiről. Pedig 1848-hoz mérten éppen ez volt Magyarország szempontjából a legsúlyosabb következményű visszalépés. Míg az 1848-as törvények alapján a polgári értelemben vett népszuverenitásra épített magyarországi parlamentáris kormányzati rendszer jogilag nyitott volt, a megújulás és a továbblépés minden politikai eszközével rendelkezett, ezt 1867 nemcsak Magyarország számára nem biztosította, hanem a hatalom sajátos megosztása és abszolutisztikus befolyásoltsága folytán a Monarchia egész államhatalmi együttese számára sem. Magyarország a változó feltételekhez való alkalmazkodás érdemi lehetőségétől önmagában is, dualista partnerként is megfosztottan képtelenné vált arra, hogy tényleges érdekeinek megfelelően reagáljon az európai hatalmi helyzet átalakulására, a közép- és kelet-európai népek nemzeti törekvéseinek a kibontakozására. S az új államhatalmi rendszernek ez a fogyatékossága korlátozta annak a lehetőségét, hogy az 1848-ban megalapozott kapitalista fejlődésnek az önkényuralmi rendszer felszámolását követő lendületes kibontakozását és a polgári átalakulás teljesebbé tételét úgy befolyásolja a szerves és arányos fejlődés előmozdítása révén, hogy az új korszak ne a történeti múltban, többek között a függés következtében kialakult gazdasági és társadalmi torzulásoknak a továbbörökítője, hanem következetes korrigálójuk, sőt felszámolójuk is lehessen. Kossuth ezért látta indokoltan úgy, hogy a kiegyezés teremtette elkötelezettség önrendelkezésétől, a változó körülményekhez való alkalmazkodás lehetőségétől megfosztva viszi „azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere”.[47] Deák, aki reális kompromisszumnak tekintette a kiegyezést, amely alkalmas keretet teremt a függő problémák megoldására, úgy ítélt, hogy ha a jövő tényleg megrázkódtatásoknak tenné is ki a Monarchiát, a kiegyezés legalábbis az „államilag rendezett állapot” előnyét[48] biztosítja a vele egybekapcsolt Magyarország számára.

A kiegyezés, amely Magyarország önkormányzatát jórészt biztosította, önrendelkezését azonban nem, valamelyest tovább éltette a Habsburg-birodalmat, mint azt Kossuth feltételezte, Deáknak ezeket a reményeit azonban nem válthatta valóra. Mert a Habsburg-hatalommal kötött kiegyezés szinte lehetetlenné tette, hogy a magyar politika erői az adott rendszer keretei között utat találjanak az együtt élő népekkel való megegyezéshez. Enélkül pedig a magyar nemzeti érdekek „biztosítékai” mind illúzióknak bizonyultak. A hatalom kétes dicsőségében politikai vezetői révén osztozó magyarság túlnyomó többsége valójában maga is a rendszer kiszolgáltatottjaként élte az életét, fogyatkozó eséllyel arra, hogy szabadulását a többiekével egybekapcsolhatja. S azok az európai hatalmak, amelyek hagyták eltiporni Magyarország 1848–49-ben vívott antifeudális és antiabszolutista függetlenségi harcát, amelyek megtagadták az érdemleges támogatást a demokratikusabb alternatíváért küzdő magyar erőktől 1849 és 1867 között, megtapsolták a kiegyezést, hogy alig egy nemzedék múltán számon kérjék a magyar nemzet egészétől, miért azt „választotta”.

---

[47] Kossuth Lajos iratai. VIII. Kiad. KOSSUTH FERENCZ. Bp. 1900. 16.

[48] Deák Ferencz beszédei. IV. Bp. 1903. 460.

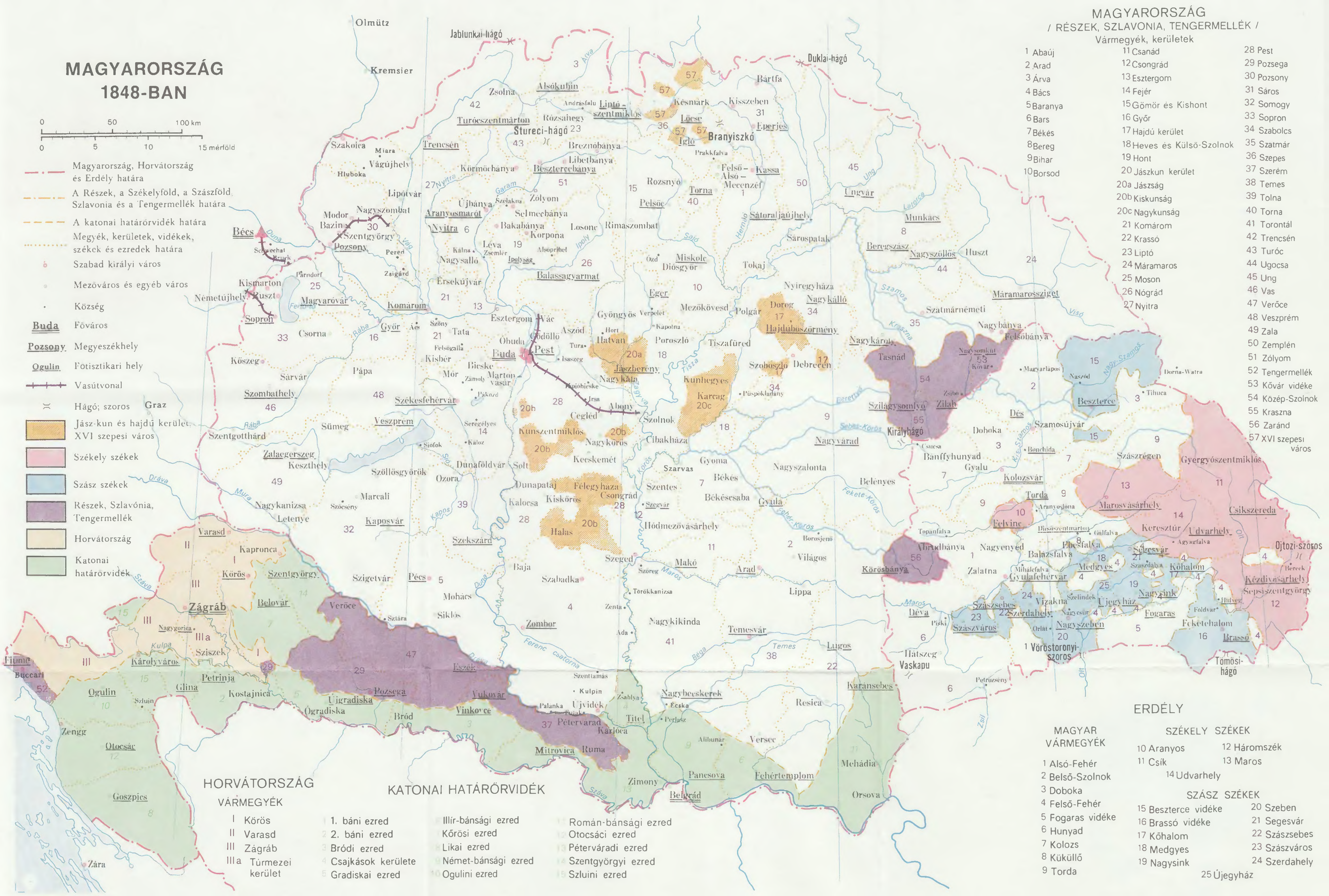

MAGYARORSZÁG 1848-BAN

MAGYARORSZÁG
/ RÉSZEK, SZLAVONIA, TENGERMELLÉK /
Vármegyék, kerületek

1 Abaúj
2 Arad
3 Árva
4 Bács
5 Baranya
6 Bars
7 Békés
8 Bereg
9 Bihar
10 Borsod
11 Csanád
12 Csongrád
13 Esztergom
14 Fejér
15 Gömör és Kishont
16 Győr
17 Hajdú kerület
18 Heves és Külső-Szolnok
19 Hont
20 Jászkun kerület
20a Jászság
20b Kiskunság
20c Nagykunság
21 Komárom
22 Krassó
23 Liptó
24 Máramaros
25 Moson
26 Nógrád
27 Nyitra
28 Pest
29 Pozsega
30 Pozsony
31 Sáros
32 Somogy
33 Sopron
34 Szabolcs
35 Szatmár
36 Szepes
37 Szerém
38 Temes
39 Tolna
40 Torna
41 Torontál
42 Trencsén
43 Turóc
44 Ugocsa
45 Ung
46 Vas
47 Verőce
48 Veszprém
49 Zala
50 Zemplén
51 Zólyom
52 Tengermellék
53 Kővár vidéke
54 Közép-Szolnok
55 Kraszna
56 Zaránd
57 XVI szepesi város

HORVÁTORSZÁG
VÁRMEGYÉK
I Kőrös
II Varasd
III Zágráb
IIIa Túrmezei kerület

KATONAI HATÁRŐRVIDÉK
1 1. báni ezred
2 2. báni ezred
3 Bródi ezred
4 Csajkások kerülete
5 Gradiskai ezred
6 Illír-bánsági ezred
7 Kőrösi ezred
8 Likai ezred
9 Német-bánsági ezred
10 Ogulini ezred
11 Román-bánsági ezred
12 Otocsáci ezred
13 Péterváradi ezred
14 Szentgyörgyi ezred
15 Szluini ezred

ERDÉLY

MAGYAR VÁRMEGYÉK
1 Alsó-Fehér
2 Belső-Szolnok
3 Doboka
4 Felső-Fehér
5 Fogaras vidéke
6 Hunyad
7 Kolozs
8 Küküllő
9 Torda

SZÉKELY SZÉKEK
10 Aranyos
11 Csík
12 Háromszék
13 Maros
14 Udvarhely

SZÁSZ SZÉKEK
15 Beszterce vidéke
16 Brassó vidéke
17 Kőhalom
18 Medgyes
19 Nagysink
20 Szeben
21 Segesvár
22 Szászsebes
23 Szászváros
24 Szerdahely
25 Újegyház

A dunántúli hadműveletek

1848 őszén

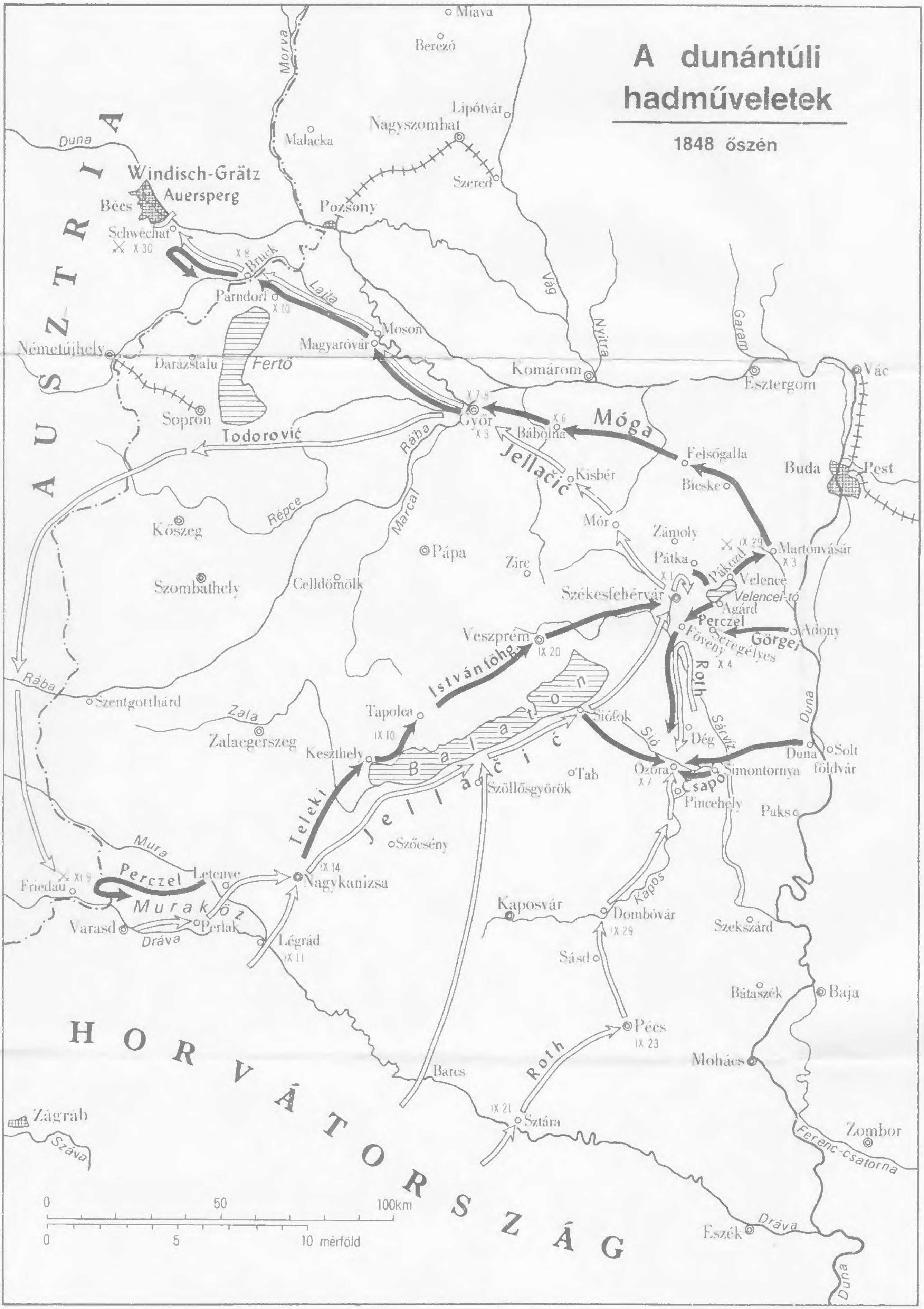

Hadműveletek a főhadszíntéren

1848 decemberétől
1849 márciusáig

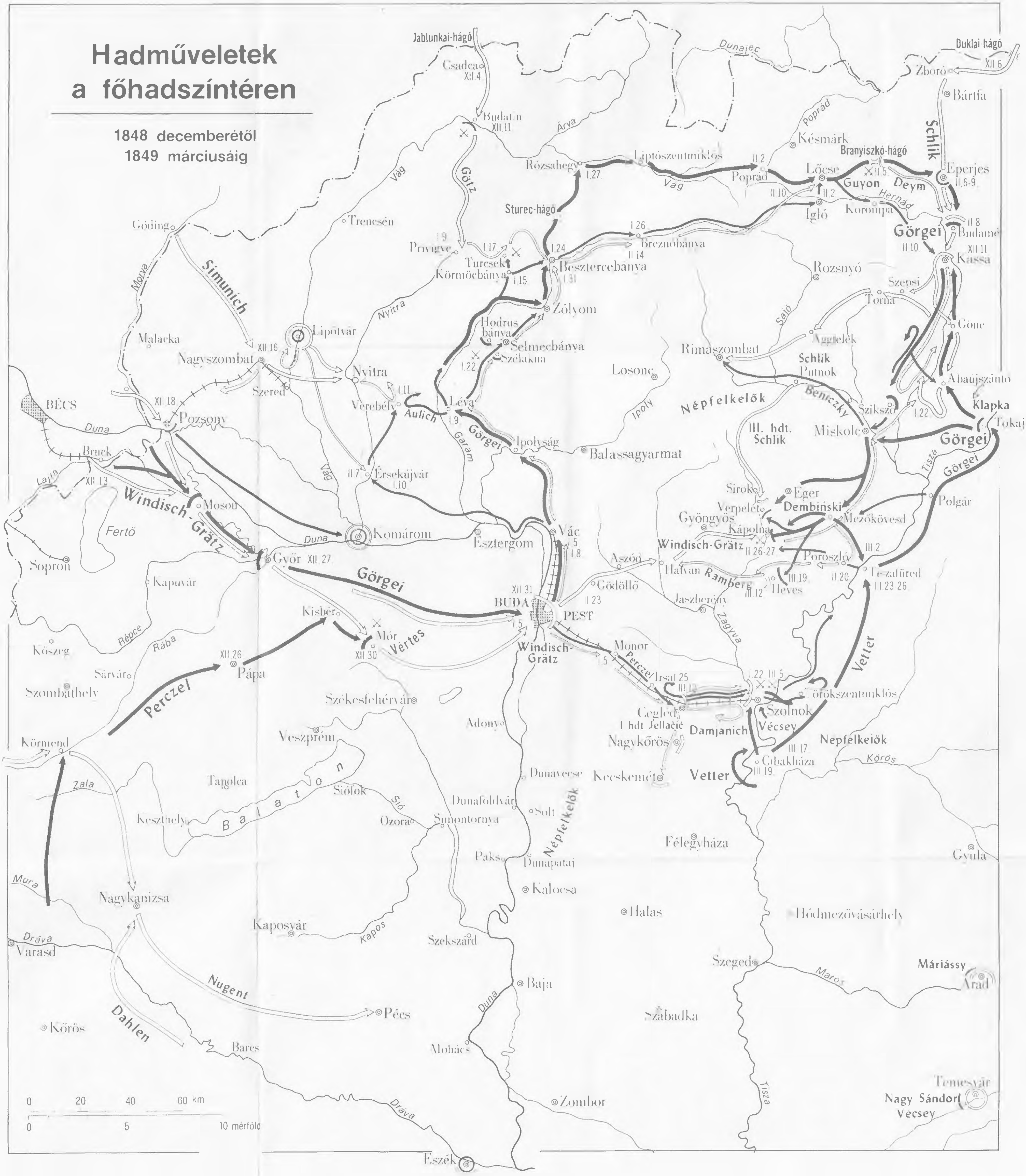

A magyarországi hadműveletek

1849 nyarán

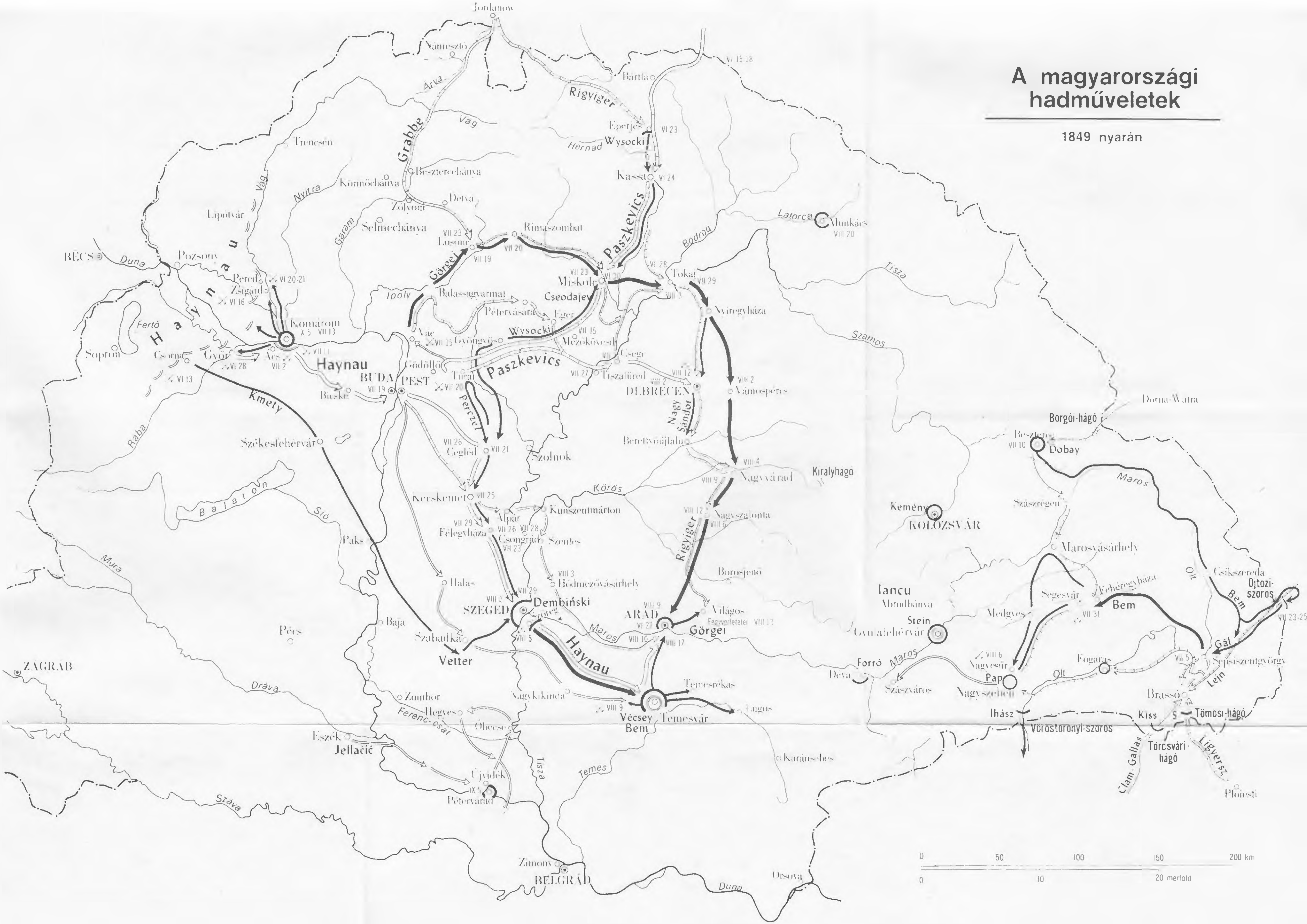

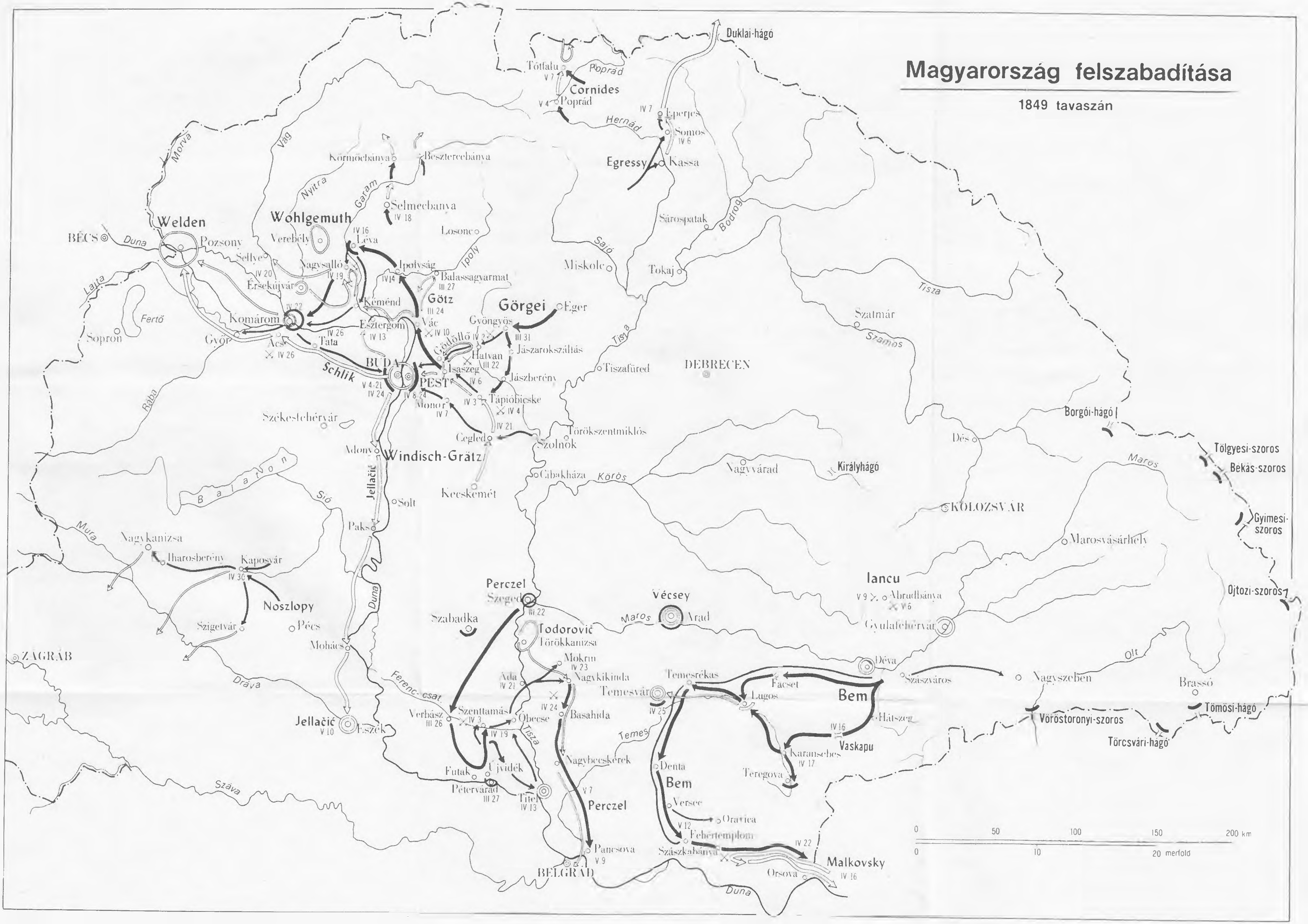

Magyarország felszabadítása

1849 tavaszán